॥ श्रीमद्दिग्विजयरामो विजयते ॥

श्रीमत्-जयतीर्थ(टीकाकृत्पादाचार्य)विरचिता

श्रीमन्-न्यायसुधा

सनाभिः

१) श्रीमद्विद्याधीशतीर्थयतिकृता — — वाक्यार्थचन्द्रिका

२) श्रीमत्सत्यव्रततीर्थयतिकृता — — सुधाविवृतिः

३) श्रीमद्राघवेन्द्रयतिकृतः — — परिमळः

४) श्रीमद्यदुपत्याचार्यकृता — — सुधाटिप्पणी

५) श्रीमच्छ्रीनिवासतीर्थकृतम् — टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणम्

६) श्रीमन्मन्नारीकृष्णाचार्यकृतः — — चषकः

इति षट्टिप्पणीभिः समलङ्कृता

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानश्रीमदुत्तरादिमठाधीशैः

श्री १००८ श्रीमत्सत्यप्रमोदतीर्थश्रीमच्चरणैः

नैकविद्वद्भिः संशोध्य

श्रीमन्मध्वसिद्धान्ताभिवृद्धिकारिणीसभातः
प्रकाशिता ।

शा. श. १९०५ रुधिरोद्गारी सुधासंवत्सरः

उत्तरादिमठ, बसवनगुडी
बेङ्गळूर ५६०००४

प्रथममुद्रणम्   शा. श. १९०५   १००० प्रतयः

संशोधकविद्वद्वृन्दः

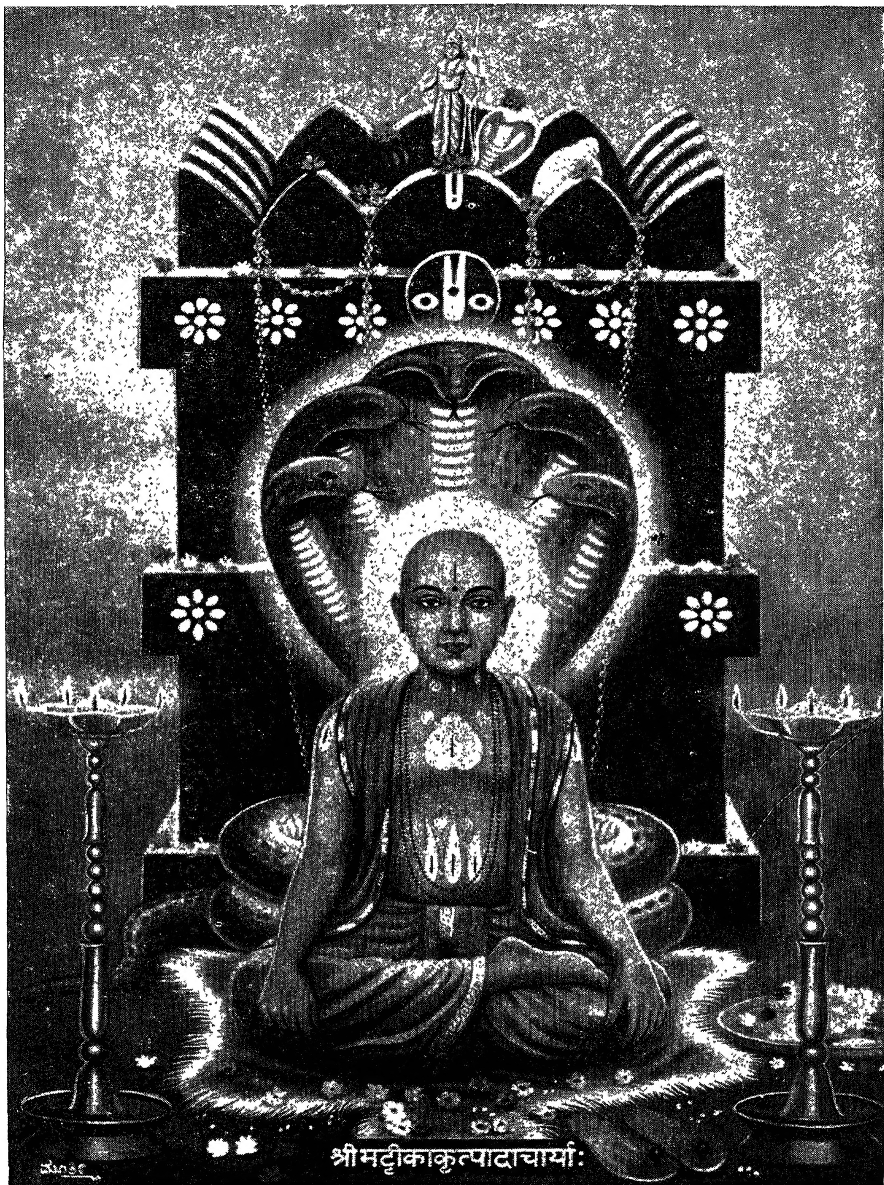
श्री. पं. पू. रामाचार्य कट्टी
(श्री. श्री. सत्याभिज्ञतीर्थश्रीचरणानां पूर्वाश्रमतनूजाः)
श्री. पं. पू. रंगाचार्य गुत्तल
(श्री. श्री. सत्यप्रमोदतीर्थश्रीचरणानां पूर्वाश्रमतनूजाः)
श्री. पं. पू. हयग्रीवाचार्य गुत्तल
श्री. पं. रंगाचार्य कल्लापूर
श्री. पं. गोपालाचार्य माहुली
श्री. पं. नरसिंहाचार्य वालकोंडा
श्री. पं. केशवाचार्य कट्टी
श्री. पं. मध्वाचार्य चिंतामणि
श्री. पं. माधवाचार्य कट्टी
श्री. पं. राममूर्त्याचार्य तिरुपति
श्री. पं. रंगनाथाचार्य हेब्बणी
श्री. पं. भीमसेनाचार्य वरखेडकर

मुद्रकः
वरखेडकरोपाह्वबाळाचार्यतनूजो धनंजयः
सुधामुद्रणमन्दिरम्
उत्तरादिमठीयावारः, बसवनगुडी
बेङ्गळूर ५६०००४

द्वितीयो भागः

जन्माधिकरणात् प्रथमाध्यायद्वितियपादान्तः

१-१-२ तः १-२

वाग्वज्रेणाच्छिनद्योऽसकृदतिविवदद्वादिसन्दोहभूभृत्पक्षान् धीमन्दरेण प्रमथनमकरोत् मध्वसिद्धान्तवार्धेः ।
संप्राप्याथो सुधां यो निखिलसुमनसः पाययामास मुक्त्यै तं मूर्ध्ना श्रीजयार्यं सपदि बहुदृशं संयमीन्द्रं नमामि ॥

॥ श्रीदिग्विजयरामो विजयते ॥

अनुग्रहाशंसनम्

असाकं प्रियशिष्येण कट्टीत्युपाह्वयेन श्रीनिवासाचार्यतनूजेन केशवेन, स्वकुमारस्य दिवङ्गतस्य रघूत्तमशर्मणः स्मरणार्थं, पञ्चाशत्सहस्राणि रूप्यकाणि श्रीमन्न्यायसुधामुद्रापणार्थं समर्पितानि। तेन ग्रन्थस्यास्य अध्येतारोऽध्यापकाश्च तं कुमारं तत्तत्काले सानुग्रहं स्मरिष्यन्तीति नात्र वक्तव्यमस्ति।

संप्रार्थयामहे अस्मदुपास्यं श्रीभारतीनाथहृन्मण्टपसमधिष्ठितं श्रीजानकीजानिं श्रीमूलरामचन्द्रं, यत् कुमारमेनं आमुष्मिकसद्गतिप्रदानेन, तथा तत्कुटुम्बं च ज्ञानभक्तिवैराग्यभाग्यवितरणेन समनुगृह्णीयादिति।

श्रीमदुत्तरादिमठाधीशाः

श्री १००८ श्री सत्यप्रमोदतीर्थश्रीचरणाः

जन्माधिकरणात् अधिकरणचतुष्टयम्

(१-१-२ तः १-१-५)

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

जयतीर्थयतिकृता।

श्रीमन्न्यायसुधा

टिप्पणीषट्कोपेता

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥

(अथ उत्तरसूत्रादिसमस्तशास्त्रस्य प्रथमसूत्रेण सङ्गतिप्रदर्शनम्)

सु०— हरिः ॐ ॥ ॐ ॥ जन्माद्यस्य यतः ॥ ॐ ॥ **प्रथमसूत्रे विहिता ब्रह्मजिज्ञासा जन्मादिसूत्रैः क्रियते ।**

ब्र०सू०— **॥ ॐ ॥ जन्माद्यस्य यतः ॥ ॐ ॥**

वा०— ॥ ॐ ॥ **जन्माद्यस्य यतः** ॥ ॐ ॥ नन्वन्तःसमुद्रगमित्युत्तरभाष्यमसङ्गतम् । न चोत्तरसूत्रतात्पर्यप्रतिपादनं तदिति वाच्यम् सन्दर्भसङ्गत्याकाङ्क्षायाः प्राथमिकत्वादुत्तरसूत्रेणावान्तरसङ्गतेश्चावश्यवक्तव्यत्वात्तामनुक्त्वा तात्पर्यमात्रकथने न्यूनत्वापत्तेः इत्यतः स्पष्टत्वात्तत्सन्दर्भसङ्गत्यकथनम् । तात्पर्यकथनेनैवावान्तरसङ्गतिसूचनान्न न्यूनता इत्याशयेन भाष्यकृदभिप्रेतामुभयविधसङ्गतिं दर्शयन्नुत्तरभाष्यमवतारयति **प्रथमसूत्र इति** ॥ **विहितेति** । प्रतिज्ञातेत्यर्थः । एवं च प्रतिज्ञातोक्त्या प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावः सङ्गतिरित्युक्तं भवति । यद्वा विषयादिमत्त्वोपपादनेन कर्तव्यत्वेन प्रतिपादितेत्यर्थः । एवं च प्रथमसूत्राभावे शास्त्रारम्भासिद्ध्या उत्तरसूत्रादिसमस्तशास्त्रस्य प्रथमसूत्रेण हेतुहेतुमद्भावलक्षणा सङ्गतिरिति सन्दर्भसङ्गतिकथनमेतदिति द्रष्टव्यम् ।

स०— ॥ ॐ ॥ **जन्माद्यस्य यतः** ॥ ॐ ॥ पूर्वाधिकरणसङ्गतिं दर्शयति **प्रथमसूत्रे विहितेति** ।

प०— ॥ ॐ ॥ **जन्माद्यस्य यतः** ॥ ॐ ॥ उत्तरसन्दर्भस्य पूर्वानन्तर्ये बीजं वदन्नभिधेयमाह **प्रथमेति** ॥ **विहितेति** । कर्तव्यत्वेन बोधितेत्यर्थः ॥ **जन्मादिसूत्रैरिति** । एतेनेक्षतेरित्यादिसूत्रैर्ब्रह्म विचार्यत इति वदन्तो निरस्ताः । व्यक्तं ह्येतत्समन्वयसूत्रे चन्द्रिकायाम् ।

---

१. वा. र. अत्र सन्दर्भसङ्गत्याकाङ्क्षाया एव प्राथमिकत्वात्सन्दर्भसङ्गतेरुत्तरसूत्रेणावान्तरसङ्गतेश्चावश्यवक्तव्यत्वात्तामिति पाठः स्वरस एव ।

या०— ॥ ॐ ॥ **जन्माद्यस्य यतः** ॥ ॐ ॥ सङ्गतिं दर्शयति **प्रथमसूत्र इत्यादिना** ॥ **जन्मादिसूत्रैरिति** । 'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्' इत्येतदन्तैरित्यर्थः ।

च०— ॥ ॐ ॥ **जन्माद्यस्य यतः** ॥ ॐ ॥ वर्तिष्यमाणाधिकरणे वृत्ताधिकरणनिरूपितां सङ्गतिं दर्शयति **प्रथमसूत्र इत्यादिना** ॥ **विहितेति** । विधायकप्रत्ययाधीनकर्तव्यत्वप्रकारकप्रतिपादनक्रियाकर्मीभूतेत्यर्थः । धातोः फलावच्छिन्नव्यापारार्थकतामते धात्वर्थताऽवच्छेदकीभूतफलान्वय्याधेयता द्वितीययेव प्रकृतेऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण तदेकदेशविधायकप्रत्ययान्वयिनी घटकता सप्तम्या प्रत्याप्यते । कर्मलकारप्रकृतिभूतधातूपस्थाप्योत्पादनक्रियान्वयिनी करणता तृतीयया । एवं च शास्त्रारम्भसमर्थकप्रथमसूत्रेणानावृत्तिसूत्रान्तस्य हेतुहेतुमद्भावलक्षणा सङ्गतिरभिहिता भवति । विहितेत्यस्य प्रतिज्ञातेत्यर्थतामुपेत्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावः सङ्गतिरित्यपि स्थितम् ।

(इति प्रथमसूत्रेण उत्तरसूत्रादिसमस्तशास्त्रस्य सङ्गतिप्रदर्शनम्)

(अथ लक्षणविशिष्टलक्ष्यप्रतिपादनम्)

सु०— स्वरूपसाधनफलजिज्ञासा हि ब्रह्मजिज्ञासोच्यते ॥ **ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठीपरिग्रहेऽपि प्रधानेनाप्रधानोपलक्षणस्याङ्गीकृतत्वात् साधनादिजिज्ञासामन्तरेणाकाङ्क्षानुपरमाच्च तत्र साधनफलयोर्ब्रह्मोपहितत्वात् ब्रह्मणश्च स्वप्रधानत्वात् अभ्यर्हितत्वेन तत्स्वरूपजिज्ञासैव प्रथमं प्राप्ता । स्वरूपजिज्ञासा च लक्षणप्रमाणाभ्यां (सं)भवति । तत्रापि लक्षणेन स्वेतरसमस्तवस्तुव्यावृत्ततया स्वरूपे प्रतिपादिते प्रमाणाकाङ्क्षा जायत इति लक्षणस्यैव प्राथम्यं युक्तम् । इत्याशयवान् सूत्रतात्पर्यमाह** अन्तःसमुद्रगमिति ।

अनु०— ॥ ॐ ॥ **जन्माद्यस्य यतः** ॥ ॐ ॥

अन्तःसमुद्रगं विश्वप्रसूतेः कारणं तु यत् ॥
सूक्तोपनिषदाद्युक्तं जन्माद्यस्येति लक्ष्यते ॥

वा०— नन्वाद्याध्यायाभ्यां समन्वयाविरोधयोस्तृतीयचतुर्थाभ्यां तु साधनफलयोर्विचार्यत्वेन ब्रह्मजिज्ञासायाः काप्यननुष्ठानान्नेदं सङ्गतिकथनमुपपन्नमित्यत आह **स्वरूपेति** ॥ ननु ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र कर्मणि षष्ठीपरिग्रहेण स्वरूपजिज्ञासाया ब्रह्मजिज्ञासात्वप्राप्तावपि साधनादिजिज्ञासाया न ब्रह्मजिज्ञासात्वलाभः, तल्लाभे वा प्रतिज्ञातत्वाविशेषात्साधनादिजिज्ञासातः स्वरूपजिज्ञासायाः प्राथमिकत्वे न नियामकमस्ति, अस्तु वा स्वरूपजिज्ञासायाः प्राथमिकत्वं लक्षणादिजिज्ञासायास्तु किमायातम् । तस्याः कथञ्चिल्लक्षणादिजिज्ञासात्वेऽपि लक्षणजिज्ञासायाः प्रमाणजिज्ञासापूर्वभावो नियामकशून्य एवेत्यत

आह **ब्रह्मण इतीत्यादिना** ॥ ब्रह्मज्ञानसाधनं ब्रह्मज्ञानफलमिति प्रमाणादिस्वरूपप्रतिपत्तेर्ब्रह्मज्ञानाधीनज्ञानत्वं **ब्रह्मोपहितत्वम्** । **ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं** स्वरूपप्रतिपत्तौ साधनादिज्ञानानधीनत्वम् । प्रमाणादिस्वरूपविचारसाधनस्यान्यार्थत्ववद्ब्रह्मस्वरूपविचारसाधनस्यान्यार्थत्वाभावात्स्वरूपतः प्रधानत्वं च अभ्यर्हितत्वम् । हेत्वन्तरं चैतत् ॥ **तत्रापीति** । व्यावृत्तस्वरूपस्य बुद्ध्यनारोहे तत्र प्रमाणाकाङ्क्षानुदयादिति भावः ।

स०— ननु प्रथमसूत्रे विहिता ब्रह्मजिज्ञासा उत्तरसूत्रैः क्रियत इत्युक्तमयुक्तम्, कथयिष्यमाणसाधनादिजिज्ञासाया ब्रह्मजिज्ञासात्वाभावात् इत्यत आह **स्वरूपेति** ॥ कर्मणिषष्ठीपरिग्रहे ब्रह्मण एव जिज्ञासाकर्मत्वप्राप्तिः न साधनादेरित्यत आह **ब्रह्मण इति कर्मणिषष्ठीपरिग्रहेऽपीति** । प्रधानेनाप्रधानस्येति शक्यसंबन्धकथनम्, तात्पर्यानुपपत्तिर्बीजमिति भावः । कीदृशं ब्रह्म, कथं च ज्ञानं साधनं, कीदृशो मोक्षः, इत्याकाङ्क्षात्रयमुदेति; तत्र च यदि ब्रह्मजिज्ञासामात्रमेव क्रियेत तदा 'समन्वयाविरोधाभ्यां सञ्जाते वस्तुनिर्णये । किं मया कार्यम्' इत्येवंरूपाया आकाङ्क्षाया अनुपरमाच्च तदन्यथाऽनुपपत्त्या च साधनादिजिज्ञासाऽपि ब्रह्मजिज्ञासोच्यत इति पूर्वेण संबन्धः । **उच्यत** इत्यस्याभिप्रेयत इत्यर्थः । यद्वा कर्मतया प्रधानभूतब्रह्मपदेन अप्रधानयोः साधनफलयोः उपलक्षणाङ्गीकारादित्यर्थः । साधनफले स्वपदेनोपादाय ब्रह्मैव किं नोपलक्ष्यत इत्याशङ्कापरिहाराय प्रधानेनेत्याद्युक्तम् । एतेन गुणप्रधानभावरूपः शक्यसंबन्धोऽप्युक्तो भवति ॥ लक्षणास्वीकारप्रयोजकीभूतमुख्यार्थानुपपत्तिमप्याहुः ॥ **साधनादिजिज्ञासामिति** । ब्रह्मस्वरूपे जिज्ञासया निर्णीतेऽपि किं मया कार्यमित्याकाङ्क्षाया अनुपरमाच्चेत्यर्थः ॥ **तत्र साधनफलयोरिति** । ब्रह्मज्ञानसाधनं ब्रह्मज्ञानफलमिति ब्रह्मोपहितत्वेन तज्ज्ञानाधीनज्ञानत्वादित्यर्थः ॥ **जिज्ञासा च लक्षणप्रमाणाभ्यां संभवतीति** । न च लक्षणस्यैव केवलव्यतिरेकिहेतुविशेषत्वेन तस्यैव प्रमाणत्वात् पुनः प्रमाणान्तरं व्यर्थमिति वाच्यम् लक्ष्यनिष्ठतया ज्ञातस्यैव लक्षणस्य प्रमाणत्वेन तद्विशिष्टप्रमाणस्यापेक्षितत्वादिति भावः ।

प०— पूर्वोत्तराध्यायद्विकद्वयस्य पौर्वापर्ये बीजं सूचयन्नस्य नयस्य द्वितीयत्वे बीजं वदन्भाष्यमवतारयति **स्वरूपेति** ॥ ननु शेषषष्ठ्या निषेधेन कर्मणि षष्ठ्याः स्वीकारेण स्वरूपजिज्ञासाया एव प्राधान्येन प्राप्त्या साधनफलजिज्ञासायाः कथं प्राप्तिरित्यत आह **ब्रह्मण इतीति** ॥ उपलक्षणे बीजमाह **साधनादीति** । यद्वाऽऽकाङ्क्षाबलात्तल्लाभ इति भावेनाह **साधनादीति** । ब्रह्मज्ञानाय विचारः कार्य इत्युक्ते केन साधनेन कस्मै फलायेत्याकाङ्क्षायाः साधनफलविचारं विनाऽनिवृत्तेरित्यर्थः ॥ **ब्रह्मेति** । ब्रह्मज्ञानसाधनं ब्रह्मज्ञानफलमिति ब्रह्मनिरूपितत्वादित्यर्थः ॥ साधनफलयोरित्युक्त्या तयोः पौर्वापर्यात्तद्विचारपरयोरुत्तरयोरध्याययोरपि पौर्वापर्ये बीजं सूचितम् ॥ **प्रथमप्राप्तेति** । तद्विचारः पूर्वाध्यायद्वये क्रियत इति भावः ।

या०— नन्विदमयुक्तम्, तृतीयचतुर्थयोः साधनफलजिज्ञासाकरणेन ब्रह्मजिज्ञासाऽकरणात् इत्यत आह **स्वरूपसाधनेति** ॥ ननु 'जिज्ञास्योऽयं विधीयते' इति 'ब्रह्मजिज्ञासा'इत्यत्र कर्मणि षष्ठी व्याख्याता; तेन ब्रह्मस्वरूपकर्मिकैव जिज्ञासा पूर्वं विहितेति प्राप्नोति न साधनफलयोः। यदेयं शेषषष्ठी तदैव परब्रह्मसंबन्धिनोः साधनफलयोरपि जिज्ञासा पूर्वं विहिता स्यात्; सा च नेष्टा। अतः कथमेतदित्यत आह **ब्रह्मण इतीति** ॥ **प्रधानेनेति** ।(राजाऽयं गच्छतीत्यादौ राजपदेनाप्रधानपरिवारादेरिव कर्मतयाऽभ्यर्हितत्वेन च प्रधानं ब्रह्म, तत्प्रतिपादकेन ब्रह्मपदेनाप्रधानयोः साधनफलयोरप्युपलक्षणाङ्गीकारात् साधनफलजिज्ञासे अपि पूर्वं विहिते इत्यर्थः।) साधनफले स्वपदेनोपादाय ब्रह्मैव कुतो न लक्ष्यत इत्याशङ्कापरिहाराय प्रधानेनेत्युक्तम्। एतेन गुणप्रधानभावरूपः शक्यसंबन्धोऽप्युक्तो भवति ॥ लक्षणास्वीकारे प्रयोजनमप्याह **साधनादीति**। ब्रह्मस्वरूपे जिज्ञासया निर्णीतेऽपि किं मया कार्यमित्याकाङ्क्षाऽनुपरमाच्चेत्यर्थः। नन्वेवं जिज्ञासात्रयस्यापि पूर्वं विहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपजिज्ञासाया एव कुतः प्राथम्यमित्यत आह **तत्र साधनफलयोरिति**। ब्रह्मज्ञानसाधनं ब्रह्मज्ञानफलमिति साधनफलयोर्ब्रह्मोपहितत्वेन तज्ज्ञानाधीनज्ञानत्वादित्यर्थः ॥ **स्वप्रधानत्वादिति**। अनन्याधीनत्वादित्यर्थः। अत्र हेतुमाह **अभ्यर्हितत्वेनेति** ॥ यद्वा। चन्द्रिकोक्तप्रकारेण स्वप्रधानत्वादित्यस्य साधनादिज्ञानाधीनज्ञानत्वाभावादित्यर्थः॥ **अभ्यर्हितत्वेनेति**। स्वरूपजिज्ञासायाः प्राथमिकत्वे हेत्वन्तरम् ॥ **प्रमाणाकाङ्क्षेति**। लक्षणविशिष्टे स्वरूपे या प्रमाणाकाङ्क्षा सा न लक्षणविशिष्टस्वरूपाप्रतिपादने भवितुमर्हतीति भावः।

श्री०— ॥ ॐ ॥ **जन्माद्यस्य यतः** ॥ ॐ ॥ **शब्दादिति**। 'ब्रह्मजिज्ञासा'इत्यत्र समासे उपसर्जनतया प्रकृतस्य ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ 'मम योनिः'इत्यंभ्रणीसूक्तम्। 'सप्तार्धगर्भा' 'ऋचो अक्षरे' इति वामनसूक्तम्।

च०—नन्वाद्यद्विकस्य समन्वयाविरोधयोरुत्तरद्विकस्य च फलसाधनयोरेव प्रतिपादकाभिमततया ब्रह्मविचारस्य क्वाप्यनुपलम्भेन नेयं सङ्गत्यभिहितिः सङ्गच्छत इत्याशङ्कायामाह **स्वरूपेति**।

ननु सूत्रघटकब्रह्मजिज्ञासेतिखण्डे सुपो धात्विति लुप्ताशैषिकी षष्ठीति कल्पे फलसाधनजिज्ञासयोः स्वज्ञानसाधनविषयकत्वस्वज्ञानसाध्यफलविषयकत्वसंबन्धितया ब्रह्मसंबन्धित्वलाभेऽपि सिद्धान्तिना तत्कल्पमवज्ञाय जिज्ञास्योऽयं विधीयत इति निर्देशेन, कर्मणि षष्ठ्येव तेन सूत्रेण लुप्तेति कल्पस्यैव आश्रिततया स्वरूपजिज्ञासायाः ब्रह्मकर्मकजिज्ञासात्वानपायेन तत्संग्रहेऽपि फलसाधनजिज्ञासयोस्तदपायितया तदसंग्रहप्रसङ्ग इत्याशङ्कायां राजाऽसौ गच्छतीत्यादौ राजपदेन सपरिवारो राजा यथा लक्ष्यते तद्वत्प्रकृतेऽपि ब्रह्मपदेन फलसाधनोपहितब्रह्मण एव लक्षिततया न क्षतिरित्याह **ब्रह्मण इतीति**। फलसाधनाभिधायकपदे निर्दिश्यैव ब्रह्म कुतो न लक्षितमिति शङ्काऽपनुत्तये प्रधानपदोपादानम्। तदर्थस्तु

प्रधानवाचकपदेनैवेति ॥ **अप्रधानोपलक्षणस्येति** । अप्रधानघटितधर्मावच्छिन्नोपलक्षणस्येत्यर्थः । राजाऽसौ गच्छतीत्यादौ राजत्वावच्छिन्नवाचकपदस्य परिवारविशेषितराजत्वावच्छिन्नलक्षकतावद्ब्रह्मत्वावच्छिन्नवाचकपदस्यापि लक्षणप्रमाणसाधनफलोपहितब्रह्मत्वावच्छिन्नलक्षकत्वस्योपगमान्न फलसाधनजिज्ञासयोरप्रतिज्ञातताप्रसङ्ग इति भावः । 'शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा'इति वचनेन घटत्वावच्छिन्नवाचकघटपदस्य नीलघटत्वेनान्वयबोधतात्पर्येण प्रयोगदशायां स्वशक्यनिरूपिततादात्म्यरूपसंबन्धो नीलघटत्वावच्छिन्ने यथा तद्वत्प्रकृतेऽपीत्यर्थः । उक्तं हि चन्द्रिकायां 'स्वपक्षे, कर्मणिषष्ठ्यामपि प्रमाणसाधनप्रयोजनादिपरिकरयुक्तस्यैव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वान्न प्रमाणादिविचारस्याप्रतिज्ञातताप्रसङ्ग' इति । एतेन गुणप्रधानभावरूपः शक्यसंबन्धोऽप्युक्तो भवतीत्यपि व्याचक्षते ॥ लक्षणोपगतेः फलमभिधत्ते **साधनादीति** । 'किं मया कार्यमित्येव स्याद्बुद्धिरधिकारिणः' इत्युक्तेरिति भावः ॥ विशेषणचतुष्टयविशेषितजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वे उत्तरतद्द्वयजिज्ञासाया अपि प्रतिज्ञाततया तुल्यकक्षापन्नतजिज्ञासाद्वयमन्तरेण विशेष्यजिज्ञासाप्राथम्यं निर्बीजमित्याशङ्कायां तद्बीजं दर्शयति **तत्रेति** । **साधनफलयोरिति** । विषयिताप्रत्यासत्त्या ब्रह्मावच्छिन्नं यज्ज्ञानमनुकूलतासंसर्गेण तदवच्छिन्नसाधनस्य ॥ तादृशप्रत्यासत्त्या तद्विशेषितं यत् तज्जन्यतासंबन्धेन तदवच्छिन्नफलस्य चेत्यर्थः ॥ **ब्रह्मोपहितत्वादिति** । स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितात्वावच्छिन्नव्यापकब्रह्मत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितात्वावच्छिन्नकत्वरूपब्रह्मघटितत्वकत्वादित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानसाधनं ब्रह्मज्ञानफलमिति प्रतीत्योरुक्तदिशा रक्तदण्डवानितिवद्विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहितया तत्र च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधया, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानविधया वा ब्रह्मज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ॥ **स्वप्रधानत्वादिति** । फलसाधनगोचरप्रतिपत्तिनियन्त्रितप्रतिपत्तिकत्वाभावादित्यर्थः ॥ **अभ्यर्हितत्वेनेति** । इदं च हेत्वन्तरम् । ब्रह्मस्वरूपं फलसाधनगोचरजिज्ञासाप्रागभावकालीनजिज्ञासाविषयस्तत्प्रतिपत्त्यसमवधानकालीनप्रतिपत्तिगोचरत्वादभ्यर्हितत्वाच्चेत्यनुमानद्वयं ध्वन्यते ।

लक्षणप्रमाणाभ्यामिति । तृतीया वैशिष्ट्यार्थिका । तदुभयविशेषितविषयिणी या जिज्ञासा सैव स्वरूपजिज्ञासापदाभिधेया न ततोऽन्येति स्वरूपजिज्ञासा तदुभयोपहितवस्त्ववगाहिनीत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । लक्षणप्रमाणयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ **प्रमाणाकाङ्क्षेति** । एकधर्मावच्छिन्नविषयकज्ञानाद्धर्मान्तरावच्छिन्नविषयैकेच्छोत्पादवारणाय समानधर्मितावच्छेदककज्ञानेच्छयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य स्थिततया विषयिताप्रत्यासत्त्या लक्षणोपहितार्थविशेषितप्रमितिसाधनज्ञानत्वावच्छिन्नविषयकेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नविषयकज्ञानस्य हेतुतया तादृशज्ञानस्य च धर्मितावच्छेदकघटकीभूतलक्षणोपहितार्थज्ञाननिबन्धनतया लक्षणविशेषिताप्रतिपादने सा दुरुत्पादेति भावः ।

2

सु० — समुद्रस्यान्तः अन्तःसमुद्रम्, तद् गच्छति इति अन्तःसमुद्रगम् । विश्वप्रसूतेः मूलप्रकृतेः । सूक्तम् अम्भृणीसूक्तं वामनसूक्तं च । उपनिषद् 'अम्भस्यपारे' इत्यादिका । आदिग्रहणात् 'आपो नाराः' इत्यादिका स्मृतिः । अन्तःसमुद्रगत्वादिना यत्सूक्ताद्युक्तं तत् 'जन्माद्यस्य यतः' इति सूत्रेण; लक्ष्यते स्वेतरसमस्तवस्तुव्यावर्तकधर्मवत्तया प्रतिपाद्यते ॥ निर्विशेषस्वरूपमात्रमिह जन्मादिसूत्रे लक्ष्यतयाऽभिप्रेतमिति केचिद्व्याचक्षते, तन्निरासा(र्थम्)य 'अन्तःसमुद्रगम्' इत्यु(त्याद्यु)क्तम् ॥ अत्र हि सूत्रे यत इति श्रवणात्तदिति लभ्यते । तच्च शब्दादुपसर्जनतया प्रकृतत्वेऽप्यर्थतः प्राधान्याद्ब्रह्मैव संबध्यते । न चामुख्यं ब्रह्म जात्यादिकमिह लक्ष्यमिति परस्यापि संमतम् । मुख्यं तु ब्रह्म सविशेषमेव, समुद्रान्तर्गतत्वाद्यनेकविशेषणविशिष्टं वस्तूक्त्वा तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति तस्यैव मुख्यब्रह्मत्वाभिधानादिति ।

तदिदमाह 'ब्रह्मणो लक्षणमाह' इति भाष्येण ।

वा० — समुद्रगमित्यनेनान्वयेऽन्तःशब्दस्य वैयर्थ्यादाह समुद्रस्येति । प्रसूतिशब्दवैयर्थ्यादाह विश्वेति । भाष्यकारीयोक्तोपपादनानुसारेण सूक्तादिशब्दान्व्याख्याति सूक्तमित्यादिना ॥ लक्षणया बोध्यत इति प्रतीतिनिवारणाय प्रकृतोपयुक्ततया लक्ष्यत इत्यस्यार्थमाह स्वेतरेति ॥ विशेषणान्तरोपादानेनापि सविशेषत्वलाभेऽप्यन्तःसमुद्रगत्वादीनामेव विशिष्योपादानं सविशेषत्वोपपादनप्रकारविशेषलाभार्थमित्यभिप्रेत्य मुख्यं (ही)त्वित्यादिना तदुपपादयितुम् अस्तु ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वं सविशेषस्य तथापि लक्षणसूत्रे ब्रह्मशब्दाभावाल्लक्षणं निर्विशेषस्यैव किं न स्यादित्याशङ्कापरिहारकत्वेन तत्पीठिकारूपं स्वपरसम्मताध्याहारानुषङ्गादिकं दर्शयति अत्र हीत्यादिना ॥ तच्चेति । अध्याहृततच्छब्दविशेष्यं त्वित्यर्थः ॥ तदिदमिति । ब्रह्मणो विशेष्यत्वेन संबन्धादिकमित्यर्थः ।

स० — आदिग्रहणादापो नारा इत्यादिकेति । आदिशब्देन 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति स्मृतिर्ग्राह्या ॥ शब्दादुपसर्जनतयेति । पूर्वसूत्रे ब्रह्मजिज्ञासेति समासोपसर्जनतया प्रकृतत्वादित्यर्थः । यथा 'राजपुरुषा' इत्युक्ते 'तस्य राज्ञ' इति बुद्ध्या निष्कृष्टस्य परामर्शः, एवमिहापि बुद्ध्या निष्कर्षे गुणत्वबुद्ध्यभावात् परामर्श इत्यर्थः ।

प० —समुद्रगस्यान्तः अन्तःसमुद्रगमित्यन्यथाप्रतीतिं निराह समुद्रस्यान्तरन्तःसमुद्रमिति । 'अव्ययं विभक्ति'इत्यादिनाऽव्ययीभावः ॥ उक्तमित्यन्तमूलस्यावैयर्थ्यायाह निर्विशेषेति ॥ सूत्रे सविशेषमेवोच्यत इत्यत्र किं ज्ञापकमित्यत आह अत्र हीत्यादिना ॥ तच्चेति । जन्मादिकारणतया तत्पदेनोच्यमानमित्यर्थः ॥ शब्दादिति । राजपुरुष इत्यादौ राज्ञ इव ब्रह्मजिज्ञासेति पूर्वसूत्रे षष्ठीनिर्दिष्ट-

तया षष्ठयन्तशब्दादुपसर्जनतयेत्यर्थः ॥ **अर्थत इति** । जिज्ञास्योऽयं विधीयत इत्युक्तदिशा ब्रह्मज्ञानाये-त्युद्देश्यविशेषणतयाऽर्थतः प्राधान्यादित्यर्थः ॥ **परस्यापीति** । निर्विशेषब्रह्मेह सूत्रे लक्ष्यत इति वदतो-ऽपीत्यर्थः ।

या०— समुद्रगस्यान्तरन्तःसमुद्रगमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह **समुद्रस्यान्तरिति** ॥ **शब्दादुपसर्जनतयेति** । पूर्वसूत्रे ब्रह्मजिज्ञासेति समासे जिज्ञासोपसर्जनतया ब्रह्मणः प्रकृतत्वेऽपीत्यर्थः ॥ **तदिदमिति** । उक्तरीत्या सङ्गतिं मनसि निधाय सूत्रतात्पर्यमित्यर्थः ॥

श्री०— **शब्दादिति** । ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र समासे उपसर्जनतया प्रकृतस्य ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ **परस्यापि** निर्विशेषमिह सूत्रे लक्ष्यत इति वदतोऽपीत्यर्थः ॥

च०— समुद्रगपदेनाव्ययीभावेऽन्तःशब्दवैयर्थ्यापत्त्या समुद्रशब्देन तं प्रदर्श्य कर्तृसाधन-डप्रत्ययान्तस्य कर्तृकर्मणोरित्यनुशिष्टाव्ययीभावप्रकृतिकया कर्मणि षष्ठ्या समासमभिप्रेत्याह **समुद्रस्येति** । 'सुपो धातु..'इत्यव्ययीभावप्रकृतिकसुपो लोपे अन्तःसमुद्रगमित्यसैत्सीदिति भावः ॥ **मूलप्रकृतेरिति** । क्तिनः करणसाधनत्वादिति भावः ॥ **तच्चेति** । अध्याहृतपदोपस्थाप्यमित्यर्थः ॥ **शब्दादुपसर्जनतयेति** पूर्वसूत्रघटकसमासावयवभूतब्रह्मशब्दात् लुप्तविभक्त्यनुसन्धानपक्षे जिज्ञासान्वितकर्मत्वविशेषणतया, तदनुपगन्तृमते व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्ववृत्तिकर्मतानिरूपकत्वरूपभेदसंसर्गेणान्वये जिज्ञासाविशेषणतया, नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्यादरेण तत्पुरुषे पूर्वपदे संबन्धिनि लक्षणोपगमे जिज्ञासान्वितसंबन्धिविशेषणतये-त्यर्थः । ज्ञानजन्येच्छा तज्जन्यसंस्कार इत्यादौ शाब्दप्राधान्यमतन्त्रीकृत्यार्थिकप्राधान्यादरेण ज्ञानपरामर्शो-पगमादिति भावः ॥ **तदिदमिति** । उक्तदिशा अभिहितसूत्रतात्पर्यमित्यर्थः । ब्रह्मणो विशेष्यत्वेन संबन्धादिकमित्यप्यर्थापयन्ति ।

(इति लक्षणविशिष्टलक्ष्यप्रतिपादनम्)

(अथ लक्षणस्य लक्ष्यधर्मतोपपादनम्)

सु०— ननु च बृहद्ब्रह्मेति समस्तगुणपूर्णत्वं ब्रह्मत्वं प्रसिद्धमेव; तत्किं लक्षणान्तरेण ॥ सत्यम् । तथाऽपि तदुपपादनार्थमेतदित्यदोषः । प्रसिद्धेन ह्यसाधारणेन धर्मेणाप्रसिद्धं वस्तु समस्तव्यावृत्ततयाऽवगन्तव्यम् । न च परमेश्वरस्य समस्तगुणपूर्णत्वं प्रसिद्धम्, येन लक्षणतया निर्देष्टुं शक्यते । अनेन तु लक्षणेन लक्षिते ब्रह्मणि समस्तगुणपूर्णत्वमपि प्रधानलक्षणं सिद्ध्यति, अविनाभावा(वित्वा)त् ।

वा०— अत्र सृष्टिरित्युत्तरवाक्ये जगज्जन्मादिकारणत्वरूपब्रह्मलक्षणस्य प्रसिद्धत्वोक्त्या लक्षणान्तरस्याप्रसिद्धिः सूचिता । न च लक्षणान्तरमप्रसक्तमिति वाच्यम् ब्रह्मशब्दयौगिकप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनैव तत्प्रसक्तेः । एवं च ब्रह्मशब्दबललब्धलक्षणसंभवेऽतादृशलक्षणाभिधानेन सूत्रकारानौचित्यं निरस्तं भवतीत्याशयेन लक्षणान्तरप्रसक्तिं, प्रधानलक्षणत्वेन तस्याप्यत्राभिप्रेतत्वं, तदप्रसिद्धिं, प्रसिद्धताया लक्षणत्वोपयोगम्, अस्य लक्षणस्य तत्साधकत्वं च दर्शयन्नेवाकाङ्क्षाक्रमेणोत्तरवाक्यमवतारयति **ननु चेत्यादिना** ।

प०— **प्रसिद्धमेवेति** । 'बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः' इत्यादाविति भावः ॥ 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये । ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तम्' इत्यानन्दमयनयानुव्याख्यानोक्तं हृदि कृत्वाऽऽह **तदुपपादनार्थमेतदितीति** । तस्य लक्ष्यधर्मतोपपादनार्थमित्यर्थः ॥ कथमित्यत आह **प्रसिद्धेनेति** ॥ **न च परमेश्वरस्य समस्तगुणसंपूर्णत्वं प्रसिद्धमिति** । लोके क्वाप्यदर्शनेनासंभावनापराहतत्वात् इति भावः ॥ **अनेन त्विति** । जगज्जन्मादिकारणत्वेनेत्यर्थः । एतच्च कार्यस्य घटादेः कर्त्रविनाभावदर्शनेन महदादिसर्वकार्यकर्ता नासंभावितो वक्ष्यमाणदिशाऽनेकप्रमाणप्रमितश्चेत्यनुपदमेव विवरिष्यत इति भावः ॥ 'कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म' इति भागवतोक्तिं हृदि कृत्वाऽऽह **अविनाभावित्वादिति** ।

या०— **समस्तगुणपूर्णत्वमिति** । पूर्णत्वमेव ब्रह्मशब्दार्थः । इतरयोग्यताबललभ्यमिति ध्येयम् ॥ **प्रसिद्धमेवेति** । व्याकरणादिनेति शेषः ॥ **लक्षणान्तरेणेति** । निर्वचनलभ्यस्यैवान्तरङ्गस्य लक्षणत्वसंभवे किं तदविनाभूतलक्षणान्तरेणेत्यर्थः ॥ **तदुपपादनार्थमिति** । तस्य लक्ष्यधर्मतोपपादनार्थमित्यर्थः ॥ **प्रसिद्धेन हीति** । लक्ष्यनिष्ठतया प्रसिद्धेन हीत्यर्थः । तथा च निर्वचनलभ्यस्य गुणपूर्णत्वस्य व्याकरणादिना प्रसिद्धत्वेऽपि लक्ष्यभूतजीवव्यतिरिक्तेश्वरनिष्ठतया प्रसिद्ध्यभावान्न प्रथमं तल्लक्षणतयोच्यत इति भावः ।

च०— **बृहदिति** । बृहेः पूर्त्यर्थकतया मन्प्रत्ययस्य चाश्रयार्थकतया पूर्त्याश्रयमात्रलाभेऽपि तन्निरूपकतापन्नाखिलगुणानां प्रमाणान्तरजनितेशधर्मिकतदबाधप्रतिसंधानसाचिव्येन लाभ इत्यवसेयम् ॥ **प्रसिद्धेन हीति** । लक्ष्यवृत्तित्वेनेत्यादिः । प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारनियन्त्रितोपस्थितिगोचरगुणकर्तृकपूर्तिकर्मत्वस्य पाणिनीयदिशा प्रथितत्वेऽपि लक्ष्याभिमतजीवान्यव्यक्तिवृत्तितया विश्रुतत्वाभावेनाऽऽदितस्तल्लक्षणतया दुर्वचमिति भावः ।

---

१. वा.र. — (ब्रह्मशब्दबललब्ध)लक्षणसंभवे तदनभिधाय ब्रह्मशब्दबलेनालभ्यं यल्लक्षणं तदभिधानेन प्राप्तं यत्सूत्रकारस्यानौचित्यंतन्निरस्तमित्यर्थः।

सु०— ननु जन्मादिकं वा लक्षणत्वेनात्राभिमतम् तत्कारणत्वं वा ॥ नाद्यः तस्य प्रपञ्चधर्मत्वात् । न द्वितीयः ब्रह्मवत्तदीयजगज्जन्मादिकारणत्वस्याप्यप्रसिद्धत्वात् । न च अनुमानात्तत्सिद्धिः उत्तरसूत्रविरोधात् ॥ अतः कथमेतदपि लक्षणम् । इत्यत आह सृष्टिरिति ।

अनु०— सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः ।
बन्धमोक्षावपि ह्यासु श्रुतिषूक्ता हरेः सदा ॥

जगज्जन्मादिकारणत्वमेव लक्षणम् । अस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धतया प्रकृतस्य समस्तप्रपञ्चस्य, यथासंभवं जन्मादि, यतो भवति, तद्ब्रह्म; इति संबन्धात् ॥ न चैतदपि अप्रसिद्धम्, यतः अस्य जगतः सृष्ट्यादयः, आसु श्रुतिषु प्रसिद्धासु भाष्योदाहृतासु, हरेरुदिताः । सदेत्यविगानं सूचयति ॥ न च वाच्यं समस्तगुणसंपूर्णता च श्रुतिप्रसिद्धैवातः सैव लक्षणत्वेनोच्यतामिति, तस्याः श्रुतिप्रसिद्धाया अप्यसंभावनाशङ्काग्रस्तत्वात् । जगज्जन्मादि-कारणत्वं तु श्रुतिप्रसिद्धं युक्त्याऽप्यनुगृह्यत इति द्वितीये वक्ष्यते । सकलगुणपूर्णतायां तु युक्तिर्जगज्जन्मादिकारणत्वमेवेत्येतदेवादौ वक्तव्यमिति ।

वा०—जन्मादिकं वेति । अत्र लक्षणसूत्रे यतोऽस्येत्यस्योपसर्जनत्वेन जन्मादीत्यस्य विशेष्यतया प्राधान्येन प्रतीतेस्तस्यैव लक्षणत्वपक्षस्य प्रसक्तिः । यतस्तद्ब्रह्मेति संबन्धविवक्षया द्वितीयस्येति बोध्यम् ॥ अस्येत्यस्य भाष्ये संबन्धेन अस्य सृष्ट्यादयो हरेरुक्ता इत्युक्त्या भाष्यकारेण जन्मादिकारणत्व-स्यैव तल्लक्षणत्वसूचनेन सूचितां सूत्रयोजनामाह **अस्येति** ॥ सृष्ट्यादीनां सदातनत्वाभावात्सदेत्यस्य सृष्ट्यादय इत्यनेन वैयर्थ्यादुदिता इत्यनेन चान्वयासंभव इत्यतः, उदिता इत्यनेनैवान्वयः, अविगानं च तदर्थः, सप्रयोजनत्वाच्च न वैयर्थ्यम्; इत्यभिप्रेत्य तत्सूचितर्थमाह **सदेतीति** ॥ अविगानेन श्रुत्युदितत्वसूचनेन लब्धं प्रयोजनं वक्तुं तन्निवर्त्यां शङ्कां दर्शयति **न च वाच्यमिति** ॥ **युक्त्याऽप्य-नुगृह्यत इति** । 'न तु दृष्टान्तभावात्' इत्यादिना सूत्रकारेणैवानुग्राहकयुक्तिकथनादिति भावः ।

प०— उत्तरेति । तत्र कारणत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वोक्तेरिति भावः ॥ **एतदपीति** । न केवलं संपूर्णगुणत्वमित्यपेरर्थः ॥ प्राग्विकल्पितयोर्द्वितीयमङ्गीकरोति **जगदिति** ॥ तत्सूत्रारूढं दर्शयितुं सूत्राक्षरार्थमाह **अस्येति** ॥ **तद्ब्रह्मेतिसंबंधादिति** । तल्लाभप्रकारश्च प्रागेवोक्तः ॥ 'हिशब्दो हेतौ' इत्युपेत्य श्लोकं योजयति **यत इत्यादिना** ॥ हरेः सकाशादिति सन्न्यायरत्नावल्युक्त्या हरेरिति पञ्चम्यन्तमुपेत्याह **अस्येति** । इयं शेषोक्तिः अनुवृत्तिर्वा । तस्यार्थो जगत इति ॥ **सृष्ट्यादय इति** । मूले सुधायां च प्रयोजकव्यापारवाचिना सृष्ट्यादिशब्देन प्रयोज्यव्यापारो जन्माऽऽदिर्लक्षणया बोध्यः ।

तथैव चन्द्रिकोक्तेः ॥ **भाष्येति** । 'य उ त्रिधातुपृथिवीम्' इत्यादिभाष्योक्तास्वित्यर्थः ॥ **अविगानमिति** । सर्वकारणवाक्यानां ब्रह्मकारणत्वे विरोधाभावमिति वा । सृष्टिवेलायां न स्थितिः स्थितिदशायां न सृष्टिसंहारौ संहृतिवेलायां न सृष्ट्यादि, विरोधात्; किन्तु कालभेदेनैव सृष्ट्यादि; इति रामानुजाद्युक्तदिशा न भवति । स्रष्टृत्वादयो गुणाः सदैव सन्ति हराविति स्रष्टृत्वादिधर्माणां सर्वेषामपि सार्वकालीनत्वोक्त्या ऽविरोधमिति वाऽर्थः । तत्प्रपञ्चितं चन्द्रिकायां रामानुजमतनिराकरणप्रस्तावे ॥ **द्वितीय इति** । अध्याय इति योज्यम् । तत्र चेतनत्वसर्वस्वातन्त्र्यसर्वशक्तिमत्त्वादियुक्तीनां वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ गुणपूर्तिरप्येवं स्यादित्यत आह **सकलेति** ।

या०— द्वितीये वक्ष्यत इति । 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्', 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि', 'सर्वोपेता च तद्दर्शनात्', 'विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम्', 'न प्रयोजनवत्त्वात्'इत्याद्यधिकरणेषु वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा । 'न तु दृष्टान्तभावात्'इत्येतत्सूत्रव्याख्यानरूपे 'उत्पत्तिनाशकारी हि बुद्धिमान् दृश्यते क्वचित् । तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र कर्ता किं नानुमीयते ॥' इत्यादावित्यर्थः ॥ **जगज्जन्मकारणत्वमेवेति** । यद्यपि सकलगुणपूर्णत्वेऽपि 'सर्वधर्मोपपत्तेश्च'इत्यत्र स्वतन्त्रत्वरूपा युक्तिरन्या द्वितीये वक्ष्यते, तथाऽपि स्वसत्तादौ परानपेक्षत्वरूपस्वातन्त्र्योपपादकतया तत्रापि जगज्जन्मादिकारणत्वमेव वक्तव्यमित्यभिप्रेत्यैतदुक्तमित्यवधेयम् ।

श्री०— असम्भावनाशङ्केति । सन्ति खलु तेऽप्यर्था ये प्रमाणप्रमिता अप्यसंभावनया अपोह्यन्ते; यथा देवगवानामुत्तानानां वहनमिति भावः ॥

च०— द्वितीये वक्ष्यत इति । युक्तिचरणे श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यादिकयोगैरित्यादिः ।

सु०— आद्यस्य हिरण्यगर्भस्य जन्म यतस्तद्ब्रह्मेति सूत्रं व्याचक्षते केचित् । जन्म आदिर्यस्यावस्थानस्य तज्जन्मादीत्यपरे । जगत्पालको हि भगवान्विष्णुरिति प्रसिद्धिः । अन्ये तु जन्मादीति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमुपादाय सृष्टिस्थितिभङ्गं समासार्थ इति व्याकुर्वते ॥ तदिदमयुक्तम् । श्रौतं हि ब्रह्मणो लक्षणमिहोच्यते, श्रुतयश्च कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य सृष्ट्याद्यष्टककारणं परमेश्वरमभिदधति; इत्यतः सृष्ट्याद्यष्टकं जन्मादिपदार्थ इति भावेनाह सृष्टिरिति ।

वा०—एवं हरेः सकाशाज्जगत्सृष्ट्यादयः श्रुतिसूक्ता इत्युक्तिसूचितार्थं व्युत्पाद्य सौत्रादिशब्दार्थतया स्थित्यादिकथनेन जन्माद्यस्येति पदच्छेदसूचनेन तेषां चाद्यानामुपादानेन सूचितमर्थं व्युत्पादयितुं तद्व्यावर्त्यमपव्याख्यानमित्याशयेन तत्स्वरूपं दर्शयति **आद्यस्येति** ॥ **तद्गुणेति** । तदा बहुव्रीह्यर्थोऽन्यपदार्थो गृह्यते तस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यत्र समासे स तथा । सर्वस्य विशेषणत्वे समासायोगात्तदेकैक-

देशस्तथा । एवं च विशेष्यैकदेशं विशेषणं कृत्वा समास इत्यर्थः । सृष्टिस्थितिभङ्गमिति नपुंसकलिङ्गं तु जन्मादीति सूत्रानुसारेण समाहारविवक्षयेति द्रष्टव्यम् । अत्र तद्गुणेतिविशिष्यग्रहणेनाव्यवहितपूर्वमतद्गुणसंविज्ञानः स इति सूचयति ॥ श्रुतिषु कृत्स्नप्रपञ्चसृष्ट्याद्यष्टककारणत्वोक्तावपि सूत्रे हिरण्यगर्भजन्मादिमात्रोक्तौ न किञ्चिद्बाधकमिति हेत्वप्रयोजकत्वशङ्काऽनुत्थानाय पीठिकामारचयति **श्रौतं हीति** । सङ्कोचकारणाभावाद्योग्यतया संबद्धकृत्स्नप्रपञ्चस्य सृष्ट्यादेरित्यर्थकथनेनास्येति पदच्छेदसूचनेनाद्यस्य, सृष्ट्याद्यष्टकमिति चोत्तरद्वयस्य, निरासंसूचनम् ।

स०— जन्म आदिर्यस्यावस्थानस्येति । अत्र अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः ॥ **तद्गुणसंविज्ञानेति ।** ते समस्यमानपदार्था गुणा उपसर्जनभूता संविज्ञायन्ते प्रधानभूतान्यपदार्थेन सहान्वये पदान्तरपदार्थान्वितया स्वीक्रियन्ते यस्मिन्बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः ।

प० —नन्वेवं यथासूत्रं सृष्ट्यादिद्वासु श्रुतिषु हरेरुदित इति वाच्येऽनेकधाऽऽदिपदार्थोक्तिरुपयोगं न पश्याम इत्यतस्तदनुरोधेनान्यथाऽप्यवतारयति **आद्यस्येत्यादिना** ॥ अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमुपेत्य तस्य प्रसिद्धिमाह **जगत्पालको हीति** । 'विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः' इत्यादौ प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ **तद्गुणेति** । तस्य गुणभूतस्यान्यपदार्थे संविज्ञानं यस्मिन्बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः; तमुपादायेत्यर्थः । सृष्टिस्थितिभङ्गमिति समाहारः ॥ **इहेति** । सूत्रे ॥ **श्रुतयश्चेति** । 'यतो वा इमानि भूतानि' इति 'य आत्मानमन्तरो यमयति' इति 'त्वं मुक्तिदो बन्धदोऽतो मतो नस्त्वं ज्ञानदोऽज्ञानदश्चासि विष्णो' इत्येवं ऽराश्चन्द्रिकोक्ता द्रष्टव्याः । आद्यश्रुतौ सृष्टिस्थितिप्रलयमोक्षाणाम्, 'य' इत्यत्र नियमनस्य, 'त्वम्' इत्यत्र ज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षाणां श्रवणात् ॥ यद्वा सन्न्यायरत्नावल्युक्ताः 'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती' 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे' 'यस्मिन्निदं सं च विचैधि सर्वम्' इत्यादयो नारायणानुवाकस्थाः श्रुतयो ग्राह्याः ॥

या०— जगत्पालको हीति । तथा च अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरिति भावः ॥ **तद्गुणसंविज्ञानेति** । तच्छब्देन बहुव्रीह्यर्थोऽन्यपदार्थ उच्यते; तस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन्समासे स तथोक्तः । सर्वस्य विशेषणत्वे समासासंभवात्समासार्थैकदेशो विशेषणमिति लभ्यत इति कल्पतरौ व्याख्यातम् । विवरणेऽपि अनेनैवाभिप्रायेण विशेष्यैकदेशमेव विशेषणं कृत्वा समासस्तद्गुणसंविज्ञानः, यथा 'लम्बकर्णो देवदत्तः' इत्यत्र देवदत्तैकदेशमेव विशेषणं कृत्वा देवदत्तो बोध्यत इत्युक्तम् । प्रकृते च यद्यपि समासार्थभूता जन्मस्थितिभङ्गास्त्रयोऽपि विशेष्यास्तथाऽपि तदेकदेशस्य जन्मनो विशेषणत्वविवक्षयाऽयं समास-

स्तद्गुणसंविज्ञान इत्युच्यत इति भावः ॥ जन्म आदिर्ययोः स्थितिभङ्गयोस्तौ जन्मादी इत्यन्यपदार्थो यदि विशेषणरूपेण विवक्ष्यते तर्हि जन्मादी अस्येति निर्देशे गौरवं स्यात्तन्मा भूदिति सामान्यविवक्षया नपुंसकप्रयोगः सूत्रे कृतः । तत्र नपुंसकैकवचनप्रयोगार्हं समाहारमाह **सृष्टिस्थितिभङ्गमिति** ।

श्री० — श्रुतयश्चेति । 'यतो वा इमानि भूतानि' इति, 'य आत्मानमन्तरो यमयति' इति, 'त्वं मुक्तिदो बन्धदोऽतो मतो नस्त्वं ज्ञानदोऽज्ञानदश्चासि विष्णो' इत्येवंरूपाश्चन्द्रिकोक्ता ज्ञातव्याः ।

च० — तद्गुणसंविज्ञानेति । तस्मिन् गुणस्तद्गुण इति विग्रहोपगमेन समासशक्तिविषयतापन्नान्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नस्तद्गुणपदेनाभिधीयते स सम्यक्समभिव्याहृतपदार्थान्तरान्वयितया विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या समभिव्याहृतपदार्थान्तरान्वयविषयतानिरूपितदर्शितप्रकारतापन्ननिष्ठविषयताशालिशाब्दधीजनकत्वं तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । तद्यथा लम्बकर्णमानयेत्यादौ आनयनक्रियायां कर्णादेरप्यन्वयात् । चित्रगुमानयेत्यादावानयनक्रियायां स्वामिन एवान्वयेन गवामनन्वयादतद्गुणसंविज्ञान इति तस्य व्यपदेशः । एवं च जन्मादीत्यत्र स्थितिभङ्गयोरेव ब्रह्महेतुकतापत्त्या जन्मनोन्यहेतुकताप्रसङ्गेनातद्गुणसंविज्ञानो नोपपद्यते । तद्गुणसंविज्ञानतायां समासार्थीभूतसमुदायविशेषणतापन्नसमुदायिभूतजन्मनोऽपि ब्रह्महेतुकतासिध्या सामञ्जस्यमित्याशयः ॥ **सृष्टिस्थितिभङ्गमिति** । यद्यपि जन्मस्थितिभङ्गानां त्रयाणां समासजनितशाब्दधीविषयतया भङ्गपदस्य बहुवचनान्ततैव न्याय्या । तथाप्येकस्थानावस्थितमहीरुहेषु संहत्यवच्छिन्नेषु एकवचनान्तवनपदव्यपदेशदर्शनेन प्रकृतेऽपि संहत्यवच्छिन्नानां समासार्थतया समाहारोपाधिकत्वेन 'सर्वो द्वन्द्वः विभाषयैकवद्भवति' इति कात्यायनोक्त्या चैकवचनस्याप्युपपत्तेः । समुदायसमुदायिनोरैक्येन विशेषशक्त्याहितभेदेन चान्यपदार्थवतिपदार्थत्वे घटनीये इति भावः । प्रपञ्चितं चैतत्सर्वादीनीति सूत्रे शब्दकौस्तुभे । तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां वतिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इत्यादिना । अत्र व्याचक्षणाः "तच्छब्देन बहुव्रीह्यर्थोऽन्यपदार्थ उच्यते । तस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् समासे स तथोक्तः । सर्वस्य विशेषणत्वे समासासंभवात्समासार्थैकदेशो विशेषणमिति लभ्यत इति कल्पतरौ व्याख्यातम् । विवरणेप्यनेनैवाभिप्रायेण विशेष्यैकदेशमेव विशेषणं कृत्वा समासस्तद्गुणसंविज्ञानः, यथा 'लम्बकर्णो देवदत्तः' इत्यत्र देवदत्तैकदेशमेव विशेषणं कृत्वा देवदत्तो बोध्यत इत्युक्तम् । प्रकृते च यद्यपि समासार्थभूताः जन्मस्थितिभङ्गास्त्रयोऽपि विशेष्यास्तथापि तदेकदेशस्य जन्मनो विशेषणत्वस्य विवक्षयाऽयं समासस्तद्गुणसंविज्ञान इत्युच्यत इति भावः" इति व्याचक्षते ।

सु०— ननु सृष्ट्यादिहेतुत्वं प्रत्येकं ब्रह्मलक्षणम् उत मिलितम् । आद्येऽनेकलक्षणोक्तिवैयर्थ्यम् । न द्वितीयः । एकैकस्य व्यभिचाराभावात् । संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत् । इत्यत आह सृष्टिरिति ॥ अत्रासमासकरणेन प्रत्येकं लक्षणत्वं सूचयति । न चानेकलक्षणोक्तिवैयर्थ्यम् । जिज्ञास्यब्रह्मणो हि सर्वव्यावृत्तये लक्षणमत्रोच्यते । न चैकमेव सर्वत्र जिज्ञासाविधायकश्रुतिषु लक्षणं श्रूयते । किं त्वासु ब्रह्मजिज्ञासाविधात्रीषु श्रुतिषु क्वचित्सृष्टिः क्वचित्स्थितिरित्यष्टकं जिज्ञास्याद्धरेर्विश्वस्योक्तमित्यनेकलक्षणोक्त्युपयोगः ।

वा०— संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवदिति । यद्विशेषणं लक्ष्यमात्रे संभवतीत्यव्याप्त्यसंभवव्यावर्तकत्वसूचनं, यदनुपादाने व्यभिचार इत्यतिव्याप्तिव्यावर्तकत्वसूचनमिति भावः ॥ अत्र भाष्यकारीयज्ञापकस्यास्पष्टत्वात्स्वयमेवाह अत्रेति । अत्रापि पूर्ववदेवाप्रयोजकत्वशङ्कानिरासाय पीठिकारचनं जिज्ञास्येति । अत्रासमासकरणेन न केवलं प्रत्येकलक्षणत्वसूचनं किन्तु तदुपपादनप्रकारस्यापीत्याशयेनोपपादकांशे क्वचित्सृष्टिः क्वचित्स्थितिरित्युक्तम् ।

स०— संभवे व्यभिचारे चेति । यद्धर्मपुरस्कारेण विशेष्यमुपात्तं तद्धर्मवति कुत्रचिदसंभवः उपात्ते तु संभवश्चेत् तर्हि सार्थकमित्यर्थः । नीलमुत्पलमिति यथा ।

प०— नन्वथापि 'सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा यत' इतिभाष्योक्तिवदत्राप्यनुभाष्ये तथैव वक्तव्येऽसमासेन निर्देशो निर्बीज इत्यतः तदनुरोधेनान्यथाप्यवतार्य तात्पर्यमाह ननु सृष्ट्यादीत्यादिना ॥ संभवे व्यभिचारे चेति । पीतःशङ्ख इति विशेषणं नोपादेयम्, असंभवात् । अतो यद्विशेषणं संभवति, यदभावे च व्यभिचारः अलक्ष्ये वृत्तिः पूर्वतनस्य, तद्विशेषणम् तत्रार्थवदितीह विवक्षितार्थो ध्येयः । इत्यनेकलक्षणोक्त्युपयोग इति ॥ एतच्चोपलक्षणम् । आद्यपद्यव्याख्यानावसरोक्तदिशा विभवार्थाऽनेकलक्षणोक्तिरित्यपि ज्ञेयम् ।

चा०—संभवे व्यभिचारे चेति । यस्य विशेषणस्य विशेष्ये संभवस्तत्सजातीये व्यभिचारो व्यतिरेकश्च तदेव विशेषणं सजातीयव्यावर्तकतया सार्थकमिति भावः । यथा नीलोत्पलमित्यादौ नैल्यादि । प्रकृते च न जन्मादिकर्तृत्वेन सजातीये क्वचित्स्थित्यादिकर्तृत्वव्यतिरेकोऽस्ति । येन तद्व्यावर्तकतया स्थित्यादिकर्तृत्वं सार्थकं स्यादित्यर्थः । यद्वा यस्य विशेषणस्य विशेष्ये संभवः, यद्व्यतिरेके च विशेष्यनिष्ठधर्मस्य व्यभिचारोऽतिव्याप्तिः तदेव विशेषणं सार्थकमित्यर्थः ।

च०— संभवे व्यभिचारे चेति । यादृशलक्षणवाक्यघटकपदबोध्यस्य विशेषणस्य प्रकृतलक्ष्यतावच्छेदकाभिमतधर्मावच्छेदेनावस्थितिः प्रकृतलक्ष्यतावच्छेदकाभिमतधर्मव्यापकधर्मपुरस्कारेण प्रकृतलक्ष्यसजातीये व्यभिचारो व्यतिरेकश्च तद्विशेषणमव्याप्त्यादिदोषत्रयव्युदासाख्यफलवदित्यर्थः । अत्र च संभवपदेनाव्याप्त्यसंभवव्यावृत्तिर्ध्वन्यते । व्यभिचारपदेन चातिप्रसङ्गनिरास इति ध्येयम् ।

सु० — अथवा " 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति जिज्ञास्ये वस्तुनि ब्रह्मशब्दश्रवणात्तेन च तस्य समस्तगुणपूर्णता(त्वा)भिधानाज्जीवस्य (च) तदभावाज्जिज्ञास्यं वस्तु जीवातिरिक्तमिति पूर्वसूत्रे अभिहितम्। तत्र सन्देहः तद्ब्रह्मेत्ययं ब्रह्मशब्दः किं प्रसिद्धार्थपर उतार्थान्तरपर इति। न हि ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिवाचीत्येतावता सर्वत्र तत्परो भवति, शक्तितात्पर्ययोरन्यत्रापि सत्त्वात्। तद्यदि ब्रह्मशब्दोऽयं प्रतीतार्थो न स्यात् तदैव (ए)तस्य गुणपूर्णतापरत्वं संभवतीत्यर्थ-वानेवायं विचारः। तत्र प्रसिद्धार्थ(पर) एवायं ब्रह्मशब्द इति पूर्वः पक्षः; लाघवात्। जीवो हि स्वरूपतः प्रसिद्धः तत्र ब्रह्मशब्दस्य शक्तिरप्यभिधानादि(ना)तः प्रसिद्धा (सिद्धा)। केवलं तात्पर्यं कल्प्यम्। तच्च शक्तिवशादेव प्रतीते त्यागकारणाभावादेव सिद्धम्। जात्यादिकं यद्यपि प्रसिद्धम् तथाऽपि तस्य सुप्रसिद्धत्वेन तद्विजिज्ञासस्वेति जिज्ञास्यत्वानुपपत्तेः परित्यागः। कमलासनस्या(पि)प्रसिद्धत्वेऽपि न तस्य जिज्ञास्यत्वम् प्रयोजनाभावात्। भावेऽपि तस्योपासनायत्तत्वात्। उपासनायाश्चारोपितरूपेणापि संभवात्। जीवस्य स्वरूपतः प्रसिद्धत्वेऽपि देहादितोऽतिविविक्ततया न प्रसिद्धिः॥ अप्रसिद्धार्थत्वे तु तस्यार्थस्य, तद्वाचितायाः, तत्र तात्पर्यस्य च कल्प्यत्वाद्गौरवम्॥ अतो जीवपर एवायं ब्रह्मशब्दः॥" इत्येवं प्राप्ते 'जन्माद्यस्य (यतः)' इति प्रतिविहितं सूत्रकारेण। अनेन कथमुक्ताशङ्कापरिहारो जात इत्याशङ्क्याह सृष्टिरिति।

आसु श्रुतिषु जिज्ञासाविधात्रीषु 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' 'य आत्मा सोऽन्वेष्टव्यः' इत्याद्यासु जिज्ञास्याद्ब्रह्मात्मादिशब्दवाच्यात् विश्वस्य सृष्ट्यादिकं भवतीत्युच्यते, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिपूर्वोत्तरवाक्यैः। सृष्ट्यादयश्च विश्वस्यासु श्रुतिषु भाष्योदाहृतासु हरेरेवोक्ताः। न (च ते) जीवे संभवन्ति। अतः प्रसिद्धार्थे बाधकसद्भावात् तद्ब्रह्मेत्यादिब्रह्मादिशब्दोऽलौकिकस्य हरेरेव प्रतिपादको न जीवस्य, इति युक्तं तस्य तेन गुणपूर्णत्वाभिधानमित्यभिप्रायः सूत्रकारस्य; इति भावः॥

वा० — तत्तदुचिततयाऽऽसु श्रुतिष्वित्यादेः सर्वशेषत्वेनान्वयेऽपि तत्तदंशसूचिततत्तच्छङ्का-परिहारपरत्वेनैषां प्रकाराणां मिलितानां निष्कृष्टसूत्रतात्पर्यप्रतिपादकत्वेन पक्षान्तरत्वाभाववन्नोत्तरयोजनाया अंशविशेषसूचितत्वं किन्तु विशिष्टस्यापि पूर्वपक्षनिरासकत्वेन पक्षान्तरत्वमेवेत्याशयेनाह अथवेति॥ पूर्वाधिकरणेनास्याक्षेपिकी सङ्गतिरिति दर्शयन्पूर्वाधिकरणतात्पर्यमाह तद्विजिज्ञासस्वेति॥

ननु योगेन ब्रह्मशब्दस्य गुणपूर्तिवाचितायाः प्रदर्शितत्वेन तस्यार्थान्तरपरतायाः सिद्धत्वान्नेत्थं सन्देह इति व्यर्थोऽयं विचार इत्यत आह न हीति। योगेनेति शेषः। अप्रसिद्धार्थपरत्वसंभवेऽपीति

च । सर्वत्रेति त्वेकत्रापि न तत्परत्वं किमु सर्वत्रेति कैमुत्यसूचनायेति ज्ञेयम् । प्रसिद्धार्थपरत्वसंभवेऽपि योगेनालौकिकार्थवाचित्वं संभवतीत्येतावताऽलौकिकार्थपरत्वं न हि क्वापि दृष्टं घटादिशब्दानामप्यलौकिकार्थपरत्वापत्तेरित्याशयः ॥ तद्वाचित्वात्तत्र तात्पर्यमिति च शक्तितात्पर्ययोरेकत्वाद्वोच्यते शक्तेस्तात्पर्याविनाभावाद्वा । नोभयथाऽपीत्याह **शक्तीति** । अन्यत्वाद्भिन्नत्वात् । शक्त्या लक्षणादिना वा प्रतिपादकत्वरूपत्वात्तात्पर्यस्येति भावः । अन्यत्वादित्यस्य शक्तेस्तात्पर्येण विनाऽपि सत्त्वादित्यप्यर्थः । गङ्गाशब्दस्य प्रवाहे शक्तावपि गङ्गायां घोष इत्यत्र तदप्रतिपादकत्वेन व्यभिचारादिति भावः ॥ तर्हि स्वर्गापूर्वादिपदानामप्यलौकिकार्थपरत्वाभावेन तदसिद्धिरेव स्यादित्यतस्तत्र प्रसिद्धार्थासंभवेन वैदिकपदानर्थक्यासंभवेनालौकिकार्थपरत्ववदत्रापि प्रसिद्धार्थासंभव एवाप्रसिद्धार्थत्वं कल्पनीयमिति प्रसिद्धार्थासंभवव्युत्पादनपर्यन्तं सन्देहानिवृत्त्या विचारसार्थक्यमेवेत्याह **तद्यदीति** । एवञ्च तद्ब्रह्मत्ययमिति विशिष्य निर्देशस्तस्य प्रस्तुतत्वाभिप्रायेण न तु प्रयोगान्तरे तस्यार्थान्तरपरत्वाङ्गीकाराभिप्रायेण । तथा च नैतद्वाक्यानां पूर्वपक्षविरोधः । पूर्वपक्षीयायास्तद्वाचितायाः कल्प्यत्वोक्तिस्तु रूढेरभावाद्देशकालवस्त्वपरिच्छेदरूपवृद्ध्यर्थबृहतेर्निष्पन्नस्य ब्रह्मशब्दस्य गुणपूर्तेरेवाप्रसिद्धत्वेन अयोग्यतया वा 'अथ कस्मात्'इत्यत्र गुणशब्दस्य देशापरिच्छेदादिपरत्वेनाप्युपपत्तेः श्रुतिबलाद्वा तदर्थत्वासिद्धयेति द्रष्टव्यम् ।

यद्वा योगेन गुणपूर्तिवाचितायाः प्रतिपादितत्वेनार्थान्तरपरत्वस्य निर्णीतत्वान्न सन्देह इति शङ्काया उक्तरीत्या तद्वाचित्व एव विप्रतिपत्तेरित्येवोत्तरमभिप्रेतम् । तथा च सन्देहादर्थवानेव विचारः । ब्रह्मशब्दस्य तद्वाचित्वमन्यत्रार्थान्तरपरत्वं चाङ्गीकृत्यापि न तद्वाचकत्वादिमात्रेण सर्वत्र तत्परत्वसिद्धिरित्यतोऽपि विचारसार्थक्यमेवेत्याह **न हीति** ॥ अथ यथाश्रुतमेव सर्वम् । यदि न तद्वाचित्वमात्रेण तत्परत्वसिद्धिः कथं तर्हि तत्सिद्धिरित्यत आह **तद्यदीति** । एवं च पूर्वपक्षप्रवृत्तिरभिप्रेतोत्तराभिप्रायेण न त्वङ्गीकारवादाभिप्रायेण । तत्त्वप्रकाशिकायां तु तद्वाचित्वाद्यभ्युपगमेनैव पूर्वपक्षः प्रदर्शितः । अत एव न्यायविवरणटीकायां पक्षद्वयमपि प्रदर्शितमिति ध्येयम् ।

यद्वा । सन्देहावसरे सन्देहबीजत्वेन सिद्धान्त्यभिमतगुणपूर्तिवाचित्वं, क्वचित्तत्परत्वाङ्गीकारेऽपि पूर्वपक्षस्य सिद्धान्त्यभिमतोन्मूलनेन प्रवृत्तेस्तत्र तद्वाचित्वादेः कल्प्यत्वोक्तिरुपपन्नेति द्रष्टव्यम् । चन्द्रिकायां तु 'ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिवाची न वेत्येव सन्दिह्यतां किं तात्पर्यसन्देहेनेत्यतो वाचकत्वे सिद्धेऽपि तात्पर्यासिद्ध्या विवक्षितार्थासिद्धेर्नेत्थं सन्देहः किन्तु तात्पर्यसन्देह एव प्रदर्शनीय इति परिहर्तुमेतद्वाक्यमत एव सन्देहावसर एव कृतम्' इत्युक्त्वा 'जीवे संभवद्गुणपूर्तेर्ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारेण पूर्वपक्षप्रवृत्तिर्वा' इति पक्षान्तरमुक्तम् ।

जीव एवायमिति न्यायविवरणीयावधारणानुसारेण परिशेषं दर्शयितुं प्रसक्तं प्रतिषेधति **जात्यादिकमिति**। आदिपदेन शब्दराशिग्रहणम्। तस्येत्युपलक्षणम्। तत्प्रामाण्यादेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। सुशब्देन लोकतः शास्त्रान्तरतश्च प्रसिद्धिं सूचयति॥ **जीवस्येति**। एवंच जिज्ञासामात्रानाक्षेपेऽपि सिद्धान्त्यभिमतजिज्ञासाक्षेपेण पूर्वपक्ष इत्याशयः। न च शक्त्यभावेऽपि लक्षणादिना तात्पर्यसंभवात्सिद्धान्तिनं प्रति शक्तेः कल्प्यत्वोक्तिरयुक्तेति वाच्यम्, लक्ष्येऽर्थे योगासंभवेन तदधीनगुणपूर्त्यसिद्धेः सिद्धान्तिना लक्षणादेर्वक्तुमशक्यत्वात्॥

अत इति। एवंच यत्र दुःखेन संभिन्नमित्यादिरूपबाधकवशात्स्रक्चन्दनादिरूपप्रसिद्धार्थपरित्यागेन स्वर्गपदादेरप्रसिद्धार्थकल्पनावत्प्रकृतेऽपि वाक्यशेषोक्तबाधकवशात्प्रसिद्धार्थपरित्यागेनाप्रसिद्धार्थकल्पनं युक्तमिति भावः।

स०— ननु गुणपूर्तिवाचकस्यास्य ब्रह्मशब्दस्य कथं प्रसिद्धाल्पगुणजीवपरत्वसन्देहो युज्यत इत्यत आह **न हि ब्रह्मशब्द इति**। नन्वेवं क्वचिद्ब्रह्मशब्दस्य गुणपूर्णवस्तुवाचकत्वे पूर्वपक्षिणाङ्गीकृते तस्यार्थस्य कल्प्यत्वात्कल्पनागौरवमिति वक्ष्यमाणगौरवं कथं घटत इति चेत्। उच्यते। वेदान्तरीत्या ह्यत्र पूर्वपक्षः। तथाच व्यवहारदशायां च यत्र 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्'इत्यादौ समुद्रान्तस्थितत्वादिलिङ्गबलाद्गुणपूर्णवस्तु ब्रह्मशब्दात् प्रतीयते तत्र प्रतीयतां नाम। प्रकृते बाधकाभावात्। अत एव तद्ब्रह्मेत्ययं ब्रह्मशब्द इति विशिष्य संशयधर्मिनिर्देशः। पूर्वोक्तजिज्ञासाक्षेपेण सङ्गतमिदम्। परमार्थतस्तु न प्रसिद्धजीवव्यतिरिक्तं ब्रह्मास्ति प्रमाणाभावात्। सर्वस्य वेदान्तस्याखण्डचिन्मात्रपरत्वात् अतस्तत्कल्पने कल्पनागौरवमेवेत्याशयात्। चन्द्रिकायां तु "अयं ब्रह्मशब्द इति विशिष्य संशयधर्मिनिर्देशः, पूर्वोक्तजिज्ञासाक्षेपेण सङ्गतिं दर्शयितुमेव। न तु क्वचिद्ब्रह्मशब्दस्य विष्णुवाचित्वाङ्गीकारेण पूर्वपक्ष इति दर्शयितुम्। तथात्वे सिद्धान्तिनं प्रति अर्थादेः कल्प्यत्वोक्तेरनुपपत्तेः। तथा चात्र पूर्वपक्षे सर्वत्र ब्रह्मशब्दस्य न विष्णुपरत्वमित्येव विवक्षितम्, न तु तद्ब्रह्मेति वाक्यगतब्रह्मशब्दस्यैव। 'न हि ब्रह्मशब्द' इति वाक्यं तु क्वचिद्गुणपूर्तिवाचिताङ्गीकारेण न प्रवृत्तं; किन्तु 'ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिवाची न वा इत्येव सन्दिह्यतां किं तात्पर्यसन्देहेन' इति शङ्कायां वाचकत्वे सिद्धेऽपि तात्पर्यासिद्ध्या विवक्षितार्थासिद्धेः नेत्थं सन्देहः, किन्तु तात्पर्यसन्देह एव दर्शनीय इति परिहर्तुम्; अत एवैतद्वाक्यं सन्देहावसर एव कृतम्" इत्युक्तम्॥ ननु शक्तितात्पर्ययोरेकत्वात् शक्तिसिद्धौ तात्पर्यस्यापि सिद्ध्या कथं विवक्षितार्थासिद्धिरित्यत आह **शक्तितात्पर्ययोरन्यत्रापि सत्त्वादिति**।

उपासनायाश्चेति। तथा च न वस्तुतत्त्वव्यवस्थापिकया जिज्ञासया कृत्यमिति वाक्यशेषः। जीवस्य तु देहातिरिक्ततया विचार्यतयैव जिज्ञासा। न तूपासनं, स्वस्य स्वयं उपासनाऽयोगादिति भावः।

न चैवं जिज्ञासाक्षेपो, जीवस्यैव तद्विषयत्वसंभवादिति वाच्यं, विशिष्टाधिकारिकमोक्षफलकजीवान्यधर्मिक-पूर्णत्वप्रकारकपूर्वसूत्रोक्तजिज्ञासाक्षेपोपपत्तेः इति भावः । यद्वा देहाद्यन्यतया जीवस्य जिज्ञासामङ्गीकृत्य सिद्धान्त्यभिमतजिज्ञासाक्षेप इति द्रष्टव्यम् ॥ **तद्वाचिताया इति** । न च सिद्धान्ते लक्षणादिनापि तात्पर्यसंभवात्तद्वाचितायाः कल्प्यत्वोक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । लक्ष्येऽर्थे योगासंभवेन तदधीनगुणपूर्त्य-लाभेन वाच्यतायाः सिद्धान्तिभिरवश्यं वाच्यत्वात् । न चावयवशक्तेः क्लृप्तत्वेन कल्प्यत्वोक्तिरयुक्ता । गुणपूर्तेरेवाभावेन तत्र बृहतेः शक्त्यक्लृप्तेरिति भावः ।

अलौकिकस्य हरेरेवेति । 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम् ॥' इति श्रुतेः स्वर्गशब्दस्य चन्दनादिरूपप्रसिद्धार्थत्यागेन अप्रसिद्धार्थपरत्ववत् ब्रह्मशब्दस्यापि यतो वेत्यादिवाक्यशेषात् प्रसिद्धार्थत्यागेनालौकिकार्थपरत्वोपपत्तिरिति भावः ॥ **तस्य तेनेति** । तस्य हरेः तेन ब्रह्मशब्देनेत्यर्थः । न च विष्णोरपि उपासनासाध्यत्वात् उपासनायाश्च अविद्यमानार्थविषयत्वात् किं विद्यमानचर्चारूपविचारेणेति वाच्यम्, उपासनाया अविद्यमानार्थविषयत्वे विद्यमानार्थविषयकश्रवणमननजन्यत्वायोगेन तत्समानार्थकायास्तस्या विद्यमानार्थविषयत्वावश्यंभावात् ।

प०— नन्वेवं सृष्टिरित्यादेरुक्तव्याख्यानत्रयेऽपि 'जन्माद्यस्य यतः' इतिसूत्रं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा-नेकलक्षणोक्तिपरमिति व्याख्यातं स्यात् । न च तद्युक्तम्, तथात्वे न्यायेन वेदार्थविषयकसंशयविपर्यय-निरासपूर्वं तन्निर्णयरूपोपकाराजनकत्वेनागमवद्बोधकतापत्त्या वेदेतिकर्तव्यतारूपन्यायसूत्रत्वभङ्ग इत्यतो योजनान्तरमप्याह **अथवेति** ॥ यद्वा 'इत्यनेकलक्षणोक्त्युपयोगः' इत्ययुक्तम् । स्वेतरसर्वव्यावृत्ततया जिज्ञास्यवस्तुनोऽवधारणाय हि लक्षणकथनम् । तच्चैकत्र श्रुतौ उक्तैकलक्षणोक्त्यापि संभवतीत्यतो, नैवं, जिज्ञासाविधायकनानावाक्येषु जिज्ञास्यस्य जीवत्वेन तदन्यपरत्वाभावशङ्कायां तत्र तत्र वाक्ये जिज्ञास्यस्य सामानाधिकरण्येन क्वचित्सृष्टिः क्वचित्स्थितिरित्येवं जीवव्यावर्तकधर्माणाम् अष्टानां श्रवणात्तन्मध्येऽन्य-तमस्यानुपादाने तद्धर्मोपेतवाक्ये जिज्ञास्यस्य जीवान्यत्वासिद्धेः सर्वोपादानं सार्थकमिति भावेन योजना-न्तरमाह **अथवेति** ॥

तद्ब्रह्मेत्ययं ब्रह्मशब्द इति । वैदिकब्रह्मशब्दमात्रस्यात्र संशयधर्मित्वम् । तद्ब्रह्मेत्ययमिति विशिष्य संशयधर्म्युक्तिः पूर्वोक्तजिज्ञासाक्षेपेण सङ्गतिं दर्शयितुमेव न तु तत्रैव सन्देहः । अन्यत्र विष्णुवाचित्वा(भावा)भ्युपगमोऽस्तीति न भ्रमितव्यम् । तथैव चन्द्रिकोक्तेः । अन्यथा धर्मिकल्प-नोक्तिपरोत्तरग्रन्थविरोधात् ॥ **प्रसिद्धार्थेति** । जीवपर इत्यर्थः ॥ ननु ब्रह्मशब्दः गुणपूर्तिवाची नवेत्येव संदिह्यतां किं तात्पर्यसन्देहेनेत्यत आह **न हीति** । वाचकत्वसिद्धावपि तात्पर्यासिध्द्या तात्पर्यकोटिक-सन्देह एव दर्शनीय इति भावः ॥ **अन्यत्रापीति** । परस्परपरिहारेणापि सत्त्वादित्यर्थः ॥ **आरोपि-**

तेति । तथाच तत्त्वपरे शास्त्रे न तस्य विचार्यतेति भावः ॥ जीवपक्षे कथं जिज्ञासोपपत्तिः तस्याप्यहं-धीसिद्धत्वात् । 'जातमात्रा मृगा गाव' इत्यादिना भक्तिपादे 'देहादन्योऽनुभवत आत्मा भाति' इत्यादिना समयपादे च वक्ष्यमाणदिशा देहादिविविक्तत्वेनापि सिद्धत्वात्; इत्यत आह **जीवस्येति** ॥ सिद्धान्तकोटौ बाधकमाह **अप्रसिद्धार्थत्वे त्विति** ॥ **तद्वाचिताया इति** । वाचित्वाभावेपि लक्षणया तात्पर्यसंभवेपि सिद्धान्तिना लक्षणानङ्गीकारात्तद्वाचिताया अपि कल्प्यत्वोक्तिः ।

य आत्मेति । 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य' इति छान्दोग्याष्टमाध्यायगतवाक्यम् । ब्रह्मात्मादिशब्दवाच्यादित्यनन्तरं हरेरिति मूलपदं योज्यम् । अस्येत्यध्याहृतस्यार्थो विश्वस्येति । इत्युच्यत इत्ययुक्तम् तद्विजिज्ञासस्वेत्याद्युपात्तवाक्येऽनुपलम्भादित्यत आह **इत्यादिपूर्वोत्तरवाक्यै-रिति** ॥ तद्विजिज्ञासस्वेत्यस्य यतो वा इत्यादिपूर्ववाक्यम् । य आत्मेत्यस्य तु अपहतपाप्मेत्याद्युत्तर-वाक्यम् । तत्र च 'अपहतः पाप्मा यस्मात्' इत्यादिबहुव्रीह्युपगमेन मोक्षो हरेर्भवतीत्येतज्ज्ञेयम् । एवं श्रुत्यन्तरेऽपि ध्येयम् । तावता जिज्ञास्यं जीवान्यत्कुतः जीव एव कुतो नेत्यतो योजनाऽन्तरमाह **सृष्ट्यादयश्चेति** ॥ **भाष्येति** । य उ त्रिधान्वित्यादिश्रुतिष्वित्यर्थः । हरेस्सदेत्यन्वये लब्धार्थमाह **हरेरेवेति** । हरेरितीदानीं षष्ठ्यन्तं बोध्यम् । हिशब्दस्य यस्मादिति हेत्वर्थकत्वबलेन लब्धार्थमाह **अत इति** । तस्यैवार्थः प्रसिद्धार्थे बाधकसद्भावात् इति । अलौकिकस्येति विभागः । एतेनासु विचार-विधात्रीषु श्रुतिषूक्तास्तद्ब्रह्मेत्यादिशब्दाः हरेस्सदा वाचका इत्यपि मूलयोजना सूचिता ।

या०— ननु ब्रह्मशब्दस्य 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः' इति श्रुत्या गुणपूर्ति वाचकतया पूर्वमुक्तत्वात्कथमल्पगुणजीवपरत्वकोटिसन्देहहेतुको विचारो युज्यत इत्यत आह **न हि ब्रह्मशब्द इति** । सत्यं ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिवाची तथाऽपि, सर्वत्र प्रसिद्धार्थेऽपि, न समस्तगुणपूर्तिपरः । किं त्वप्रसिद्धार्थ एव । प्रसिद्धार्थे तु विवक्षिते संभवद्गुणपूर्तिपर एव भविष्यति । अतो युक्तः संशय इत्याशयः । एतेन सर्वत्रेति वचनेन क्वचिद्ब्रह्मशब्दस्य समस्तगुणपूर्णवस्तुवाचिताङ्गीकारावगमात्तस्यार्थस्य कल्प्यत्वादिति वक्ष्यमाणं कल्पनागौरवमेतद्वाक्यार्थेन विरुद्धमिति शङ्का निरस्ता । सर्वत्रेत्यस्य सर्वेषु ब्रह्मशब्दोपेतेषु वाक्येष्वित्यर्थकत्वे हि तथा स्यात् । न चैवं किन्तु प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थयोरित्यर्थकत्वस्य प्रदर्शितत्वात् । एतदेव दर्शयति **तद्यदीति** ॥ **प्रसिद्धार्थपर एवायमिति** ॥ ननु वक्ष्यमाणकल्पना-गौरवेण ब्रह्मशब्दस्य कुत्राप्यसिद्धार्थपरत्वं नास्तीति पूर्वपक्ष्याशयावगमात्कथमेवं विशिष्य पूर्वपक्षोपक्रमा-दिरिति चेत् । उच्यते । पूर्वोक्तजिज्ञासाक्षेपेण सङ्गतिं दर्शयितुं तावदयं ब्रह्मशब्द इति विशिष्य संशयधर्मिनिर्देशः कार्यः । अन्यथा सङ्गतेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् । तदनुसारेणैव पूर्वपक्षोपक्रमोपसंहारावपि

विशिष्योक्ताविति न काऽप्यनुपपत्तिः। चन्द्रिकायां तु न हि ब्रह्मशब्द इति वाक्यं क्वचिद्गुणपूर्तिवाचिताङ्गीकारेण न प्रवृत्तं किन्तु ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिवाची न वेत्येव सन्दिह्यतां किं तात्पर्ये सन्देहेनेति शङ्कायां वाचकत्वे सिद्धेऽपि तात्पर्यासिद्ध्या विवक्षितार्थासिद्धेर्नेत्थं सन्देहः किन्तु तात्पर्यसन्देह एव दर्शनीय इति परिहर्तुमत एवैतद्वाक्यं सन्देहावसर एव कृतमित्युक्तम् ॥ **अप्रसिद्धत्वेऽपीति**। तस्य देवत्वेनातीन्द्रियत्वादिति भावः ॥ **उपासनायाश्चेति**। तथा च न वस्तुतत्त्वव्यवस्थापकया तज्जिज्ञासया कृत्यमिति भावः ॥ **न प्रसिद्धिरिति**। तथा च तद्विजिज्ञासस्वेत्यत्र जीवस्यैव देहाद्यन्यतया जिज्ञास्यताविध्यङ्गीकारात् न पूर्वसूत्रोक्ता सिद्धान्त्यभिमता जीवातिरिक्तब्रह्मजिज्ञासाक्षेपे युक्तेति निरस्तम् ॥ **तद्वाचिताया इति**। लक्षणादिना तात्पर्योक्तौ गुणपूर्त्यलाभेन, योगेन वाच्यताया सिद्धान्तिनाऽवश्यं वाच्यत्वादिति भावः ॥

अलौकिकस्य हरेरेवेति। 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम् ॥' इति श्रुतेः स्वर्गशब्दस्य चन्दनादिरूपप्रसिद्धार्थत्यागेनाप्रसिद्धार्थपरत्ववद्ब्रह्मशब्दस्यापि यतोत्रेत्यादिवाक्यशेषात्प्रसिद्धार्थत्यागेनालौकिकार्थपरत्वोपपत्तिरिति भावः ॥

श्री० — जीवो हीति। धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति भावः ॥ ननु ब्रह्मशब्दस्य प्रसिद्धजीवभिन्नार्थान्तरपरत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाह **अप्रसिद्धार्थत्वे त्विति** ॥

च० — अर्थान्तरपर इतीति। श्रौतब्रह्मशब्दधर्मिकजीवतात्पर्यकत्वार्थान्तरतात्पर्यकत्वकोटिकसन्देह इत्यर्थः।

ननु ब्रह्मशब्दस्य गुणपूर्त्यभिधायकतायाः प्रागभिहिततया तस्यार्थान्तरतात्पर्यकत्वावधृत्या ताद्रूप्यविनिर्मुक्तजीवतात्पर्यकत्वकोटिकसन्देहस्यैवानवतारेण कथं तन्निबन्धनो विचारः सङ्गच्छत इत्याशङ्कायामाह **न हि ब्रह्मशब्द इति**। अवयववृत्त्या अप्रसिद्धार्थपरत्वसंभवेऽपीति पूरणीयम्। इयं च फक्किका पूर्ववादिनो ब्रह्मशब्दस्य क्वाचित्कगुणपूर्त्यभिधायकत्वोरीकारेण नैव प्रववृते। तथा सति तस्यार्थस्य, तद्वाचितायाः, तत्र तात्पर्यस्य च कल्प्यत्वादित्युत्तरग्रन्थासाङ्गत्यप्रसङ्गात्। किन्तु यथा अश्वकर्णादिशब्दा अवयववृत्त्याऽर्थविशेषवाचकत्वेन केनचिदङ्गीकृता इत्येतावता प्रसिद्धार्थतात्पर्यकत्वसंभवे योगेन तद्वाचकता न सेधिष्यति तेषां, तद्वत् सिद्धान्तिना ब्रह्मशब्दस्यावयववृत्त्या अलौकिकार्थवाचकतायामूरीकृतायामपि तादृशालौकिकार्थतात्पर्यकताप्रसिद्धार्थपरत्वसंभवे न सेत्स्यत्येव तस्य, अन्यथा दर्शितातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्; इति संभवद्गुणपूर्त्यवच्छिन्नतात्पर्यकतैवोपेयेति तादृशसन्देहस्यानन्तरायतया तन्निबन्धनोयं विचारः सङ्गच्छत एवेत्याशयः। इत्थं च दर्शिता गुरुपादोक्तसरणिः ॥ सर्वत्रेति तु एकत्रापि न तत्परत्वम् किमु सर्वत्रेति कैमुत्यसूचनायेति ज्ञेयम्। प्रसिद्धार्थसंभवेऽपि योगेनालौकिकार्थवाचित्वं

प्रभवतीत्येतावता अलौकिकार्थपरत्वं न हि क्वापि दृष्टम् । घटादिशब्दानामप्यलौकिकार्थपरत्वापत्तेरित्याशय इति वाक्यार्थचन्द्रिकाकृताम् ॥ चन्द्रिकाकृतां च 'इदं वाक्यं क्वचिद्गुणपूर्तिवाचिताङ्गीकारेण न प्रवृत्तं किन्तु गुणपूर्तिवाची न वेत्येव सन्दिह्यतां किं तात्पर्यसन्देहेनेति शङ्कायां वाचकत्वे सिद्धेऽपि तात्पर्यासिध्या विवक्षितार्थासिद्धेर्नेत्थं सन्देहः किं तु तात्पर्यसन्देह एव दर्शनीय इति परिहर्तुमत एवैतद्वाक्यं सन्देहावसरे कृत'मिति निरूढं पन्थानमनुरुन्धानेत्यवसेयम् ॥ अत्र व्याचक्षाणाः "ननु ब्रह्मशब्दस्याथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा इति श्रुत्या गुणपूर्तिवाचकतायाः पूर्वमुक्तत्वात् कथमल्पगुणजीवपरत्वकोटिकसंदेहहेतुको विचारो युज्यत इत्यत आह **न हि ब्रह्मशब्द** (इति) इत्यवतार्य; सत्यं ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिवाचीति तथापि सर्वत्र प्रसिद्धार्थेऽपि न समस्तगुणपूर्तिपरः किं त्वप्रसिद्धार्थ एव । प्रसिद्धार्थे तु विवक्षिते संभवद्गुणपूर्तिपर एव भविष्यति । अतो युक्तः संशय इत्याशयः । एतेन सर्वत्रेति वचनेन क्वचिद्ब्रह्मशब्दस्य समस्तगुणपूर्णवस्तुवाचिताङ्गीकारावगमात्तस्यार्थस्य कल्प्यत्वादिति वक्ष्यमाणं कल्पनागौरवमेतद्वाक्यार्थेन विरुद्धमिति शङ्का निरस्ता । सर्वत्रेत्यस्य सर्वेषु ब्रह्मशब्दोपेतेषु वाक्येष्वित्यर्थकत्वे हि तथा स्यात् । न चैवं किं तु प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थयोरित्यर्थकत्वस्य प्रदर्शितत्वात् । एतदेव दर्शयति **तद्यदीति** ॥ **प्रसिद्धार्थपर एवायमिति** । ननु वक्ष्यमाणकल्पनागौरवेण ब्रह्मशब्दस्य कुत्राप्यप्रसिद्धार्थपरत्वं नास्तीति पूर्वपक्षस्याशयावगमात्कथमेवं विशिष्य पूर्वपक्षोपक्रम इति चेन्न । उच्यते । पूर्वोक्तजिज्ञासाऽऽक्षेपेण सङ्गतिं दर्शयितुं, न तावदयं ब्रह्मशब्द इति विशिष्य संशयधर्मिनिर्देशः कार्यः; अन्यथा सङ्गतेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् तदनुसारेणैव पूर्वपक्षोपक्रमोपसंहारौ विशिष्योक्ताविति न काऽप्यनुपपत्तिः । चन्द्रिकायां तु न हि ब्रह्मशब्द इति वाक्यं क्वचिद्गुणपूर्तिवाचिताङ्गीकारेण न प्रवृत्तं किं तु ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिवाची न वेत्येव सन्दिह्यतां किं तात्पर्यसन्देहेनेति शङ्कायां वाचकत्वे सिद्धेऽपि तात्पर्यासिध्या विवक्षितार्थासिद्धेर्नेत्थं सन्देहः, किं तु तात्पर्यसन्देह एव दर्शनीय इति परिहर्तुम् । अत एवैतद्वाक्यं सन्देहावसर एव कृतमित्युक्तम्" । इति व्याचक्षते ।

अप्रसिद्धत्वेऽपीति । तस्य देवत्वेनातीन्द्रियत्वादिति हृदयम् ॥ तस्येति प्रयोजनपरामर्शकं पूर्वोत्तराभ्यां तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेनान्वेति ॥ **उपासनायाश्चेति** । अर्थपारमार्थ्यावगमिका जिज्ञासा मन्दप्रयोजनेति भावः ॥ **न प्रसिद्धेरिति** । तथाच देहाद्यन्यत्वोपगमेन जीवधर्मिकजिज्ञासाया एव तद्विजिज्ञासस्वेति वाक्यघटकविधिविहितत्वोपगत्या नोत्तरवाद्यभिमता जीवान्यत्वविशेषितब्रह्मधर्मिकजिज्ञासा सङ्गच्छत इति पूर्ववादिमतप्रवृत्तिरिति भावः ॥ **तद्वाचिताया इति** । लक्ष्येऽर्थे यद्यपि तात्पर्यं सूपगमं तथापि तत्रावयववृत्त्यभावेन गुणपूर्त्यसिध्या लक्षणाया दुरुपगमत्वादिति भावः ।

बाधकसद्भावादिति । 'यन्न दुःखेन' इत्यादिवाक्यशेषोदीरितधर्मान्वयानुपपत्त्या स्वर्गशब्दस्य स्रगादिरूपप्रसिद्धार्थानुपगमेनालौकिकार्थतात्पर्यकतेव प्रकृतेऽपि 'यतो वा' इति वाक्यशेषाभिहितधर्मान्वयानुपपत्तिप्रसङ्गेन प्रसिद्धार्थपरित्यागेनातादृशार्थतात्पर्यकतैवोपेयेति भावः ॥

(इति लक्षणस्य लक्ष्यधर्मेणोपपादनम् ।)

(अथ अतिव्याप्तिपरिहारः ।)

सु०— ननु कथं जगत्सृष्ट्यादिकारणत्वं हरेरेव स्यात्, यावता 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे', 'एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे', 'इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः', 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति' इत्यादिश्रुतिषु हिरण्यगर्भादीनां तत्प्रतीयते; इत्यत आह सृष्टिरिति **। आसु श्रुतिषु परेणोदाहृतासु हिरण्यगर्भ इत्याद्यास्वपि विश्वस्य सृष्ट्यादयो हरेरेवोक्ता न तु ब्रह्मरुद्रादिभ्य इति न लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति ।**

तत्कथमित्यत आह यं नामानीति ।

अनु०— यं नामानि विशन्त्यद्धा यो देवानामिति ह्यपि ॥
श्रुतेर्नामानि सर्वाणि विष्णोरेव यतस्ततः ॥

अनेन 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति' इत्यादिश्रुतिमुपादत्ते । अद्धेत्याङोऽर्थकथनम् । 'यो देवानां नामधा एक एव' इत्यपि प्रसिद्धश्रुतेः नामानि सर्वाणि हिरण्यगर्भ इत्यादीनि, विष्णोरेव यतः, ततः, हिरण्यगर्भ इत्यादिषु श्रुतिषु विश्वस्य सृष्ट्यादयो हरेरेव उक्ता इति पूर्वेण संबन्धः ।

वा०— एतद्वाक्यसङ्गतत्वेनोत्तरवाक्यं योजयितुमतिव्याप्तिशङ्कापरिहारप्रतिज्ञापरत्वेनेदमेव वाक्यं योजयति **नन्विति** । यावतेत्यस्य यत इत्यर्थः ।

श्रुतिगतस्य सर्वाणीत्यस्याङश्चानुपादानादर्थत उपादाने वक्तव्ये कस्येदमुपादानमिति न ज्ञायत इत्यतोऽव्ययत्वेनान्तरङ्गतयाऽव्यवधानाच्चाङ इदं ग्रहणमित्याह **अद्धेतीति** । पूर्वोक्तप्रतिज्ञोपपादकहेतुकथनरूपत्वमस्य दर्शयितुं पूर्वेण संबन्धमाह ॥ **तत इति** ।

स०— यावतेति । यत इत्यर्थः ।

प०— लक्षणानामतिव्याप्तिनिरासकत्वेनापि योजयति **ननु कथमित्यादिना** । यावतेति यस्मादित्यर्थे भिन्नक्रमतयाप्यपिपदान्वयमुपेत्याह **इत्याद्यास्वपीति** । हरेरेवेति पञ्चमी । ब्रह्मरुद्रादिभ्य इति प्रतियोगिनि पञ्चमीनिर्देशात् । 'इति ह्यपि । श्रुतेः' इत्यत्र हिशब्दार्थमाह **प्रसिद्धश्रुतेरिति** ॥

या०— प्रसिद्धश्रुतेरित्यत्र प्रसिद्धेति हिशब्दार्थकथनम् ॥

श्री०— द्वितीयायेति । द्वितीयतयाऽवस्थानायान्यो न तस्य इत्यर्थः । विभक्तिव्यत्ययेन द्वितीय इत्यर्थ इत्यप्याहुः ।

सु०— ननु यथा हिरण्यगर्भादिशब्दान्विष्णुविषयान्व्याख्याय हिरण्यगर्भ इत्यादि-श्रुतयो विष्णौ योज्यन्ते तथा विष्ण्वादिशब्दान्हिरण्यगर्भादौ व्याख्याय भाष्योदाहृताः श्रुतयोऽन्यविषयतया कुतो न योज्यन्त इत्यत आह अत इति ।

अनु०— अतो न मुख्यतो नाम तदन्यस्य हि कस्यचित् ॥

अतो 'नामानि विश्वाभि न सन्ति लोके' 'यो देवानां नामधा एक एव' इति प्रतिषेधात्, परमेश्वरादन्यस्य नामैव नास्ति । दूरे विष्ण्वादिनामेत्यर्थः ॥ नामाभावे व्यवहार विलोपादिप्रसज्यत इत्यत उक्तम् मुख्यत इति ।

वा०— अत इत्युदाहृतश्रुत्योराद्यश्रुत्यर्थपरामर्शे विवक्षितार्थासिद्धेस्तदुदाहरणसन्निधापित-पूर्ववाक्यार्थस्य द्वितीयश्रुताववधारणबललब्धार्थस्यायं परामर्श इत्याह अत इति ॥ सामान्यनिषेधस्य कैमुत्यसूचनेन प्रकृतोपयोग इत्याह नामैवेति ॥

प०— भाष्योदाहृतेति । 'य उ त्रिधातु' इत्यादयः ॥ विश्वेति । विश्वानीत्यर्थः ।

(इति अतिव्याप्तिपरिहारः ।)

(अथ असंभवपरिहारः ।)

सु०— ननु तथाऽपि विष्णावसंभवीदं लक्षणम् । 'जनितोत विष्णोः' इत्यादौ तस्य जन्मादिदोषश्रवणात् । न हि जन्मादिदोषवतोऽस्मदादेरिव जगज्जन्मादिकारणत्वं संभवति । इत्यत आह गुणा इति ॥

अनु०— गुणाः श्रुता इति ह्यस्मान्न दोषोऽर्थः श्रुतेर्भवेत् ॥

''गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का । चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाङ्गैर्हि तथा प्रतीताः ॥' इत्यस्माद्वाक्यात् विष्णोर्जन्मादिदोषो 'जनितोत विष्णोः' इत्यादिश्रुतेरर्थो न भवेद्धि यस्मात्तस्मान्नासंभवीदं लक्षणम् ।

इदमुक्तं भवति । वाक्यार्थावगमे हि व्याख्यानं मुख्यकारणम्; यथाहुः 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति । तत्रापि यदीयं व्याख्येयं तदीयमेव चेद्व्याख्यानं तदा सुतरां

ततोऽर्थावगतिः । तत्र 'गुणाः श्रुताः' इति श्रुतिरेव सर्वश्रुतीर्व्याख्याति । सर्वाः श्रुतयो विष्णोरनन्तानलौकिकानेव गुणान्व(र्णय)दन्ति न कुत्रापि दोषान् । दोषवादप्रतीतिस्तु शब्दशक्तितात्पर्यापरिज्ञाननिमित्तैवेति ॥ एवं श्रुत्यैव सर्वासु श्रुतिषु व्याख्यातासु कथं तद्विरुद्धं दोषपरतया व्याख्यानं युज्यते । तस्माद्विष्णुरिति यजमानस्य यज्ञस्य वा नाम । तौ सोमाद्भवत इति सोमो जनितोत विष्णोरित्युच्यत इत्यादि व्याख्येयमिति ।

वा०—ननु लक्षणातिव्याप्तिनिरासावसरे श्रुतेर्दोषपरत्वाभावव्युत्पादनमसङ्गतमित्यतो जन्माद्यस्येत्युपसंहारभाष्ये एवकारप्रहाणेन योजनेऽसंभवपरिहारस्याप्यभिप्रेतत्वादसंभवपरिहाराय दोषश्रुतेर्गतिकथनं नासङ्गतमित्याशयेनोत्तरवाक्यमवतारयति । **नन्विति** ॥

ननु 'गुणाः श्रुताः' इत्यनुसारेण दोषश्रुतेः स्वार्थप्रहाणे न किञ्चिन्नियामकं वैपरीत्यस्यापि संभवात् । न च व्याख्यानरूपत्वमेव तथेति वाच्यम् । व्याख्यानानुसारेणार्थकथनस्यापि नियामकशून्यत्वादन्यथाव्याख्यानस्यापि संभवाच्च । कथं चास्य दोषवचनव्याख्यानरूपत्वम् । तदनुसारेणास्याः स्वार्थप्रहाणे निर्विषयत्वापत्त्याऽप्रामाण्यापत्तिश्चेत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ अत्र परिभाषां प्रमाणयति **यथाऽऽहुरिति** । 'एकशतं षष्ठ्यर्थाः'इति 'अस्तेर्भूः'इत्यादौ यत्रानेकेषां योगानां प्राप्तिस्तत्र स्थाने षष्ठी ग्राह्येति नियमार्थं प्रवृत्ते 'षष्ठी स्थानेयोगा'इति सूत्रे (स्थानेन योगो यस्या इति विग्रहः । निपातनादेत्वम्) स्थान इत्युक्तेऽप्यनन्तरे वा समीपे वेति सन्देहात्तन्निवृत्तये 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्'इति भाष्यकारेणोक्तम् । व्याख्यानेन विशेषप्रतिपत्तिरर्थविशेषनिश्चयो भवत्येव न तु सन्देहाल्लक्षणाभावः । एवं 'स्थान इति व्याख्यास्यामः'ततश्चार्थनिश्चय इति भाष्यकृता व्याख्यानस्यार्थावगतिहेतुताया उक्तत्वादिति भावः ॥ अन्यथाव्याख्यानसंभवं शङ्कितं निराचष्टे **तत्रापीति** ॥ श्रुता अश्रुताश्चेत्येतत्तात्पर्यकथनम् **अनन्तानिति** ॥ सुविरुद्धा इत्येतत्तात्पर्यकथनम् **अलौकिकानिति** । लोकरीत्या विरुद्धानित्यर्थः । श्रुता इत्यस्य सङ्कोचकाभावात्सर्वपरत्वमभिप्रेत्य सर्वाः श्रुतय इत्युक्तम् ॥ श्रुताश्च दोषा न सन्तीत्युक्ते श्रुतानां कथमसत्त्वमित्यतोऽर्हिं तथा प्रतीताः श्रुत्युक्ततया प्रतीता इत्येव । न तु वस्तुतः श्रुतयो दोषान्वदन्तीति स्वयमेव व्याख्यानात्तदनुसारेण दोषाः श्रुता न सन्तीत्यस्य श्रुतयो दोषान्नैव वदन्तीति व्याख्याने आवश्यके तत्प्रायपाठाच्छ्रुता गुणाः सन्तीत्यस्यापि श्रुतयो गुणान्वदन्तीति व्याख्यानं कृतम् । नैवात्र शङ्का इत्येतत्तात्पर्यम् **एवेति** ॥ अचिन्त्याश्च तथैव दोषा इत्येतत्तात्पर्यकथनम् **न कुत्रापीति** ॥ अज्ञेत्यादितात्पर्यम् **दोषेत्यादि** ॥ तर्हि वाक्यस्य निर्विषयतयाऽप्रामाण्यापत्तिं परिहरन्नेवोपसंहरति **तस्मादिति** । यद्यपि सोमादिशब्दवाच्यान्मूलरूपादवताररूपप्रादुर्भावपरतया

सन्न्यायरत्नावल्यामिदं व्याख्यातं तथाऽपि सोमादिपदानां प्रसिद्धार्थपरत्वेऽपि 'अतो दोषवचो यत्र तद्वाक्यमवरं वदेत्'इति ऋग्भाष्यानुसारेण 'यज्ञो वै विष्णुः' 'पशवः शिपिः'इत्यादिश्रुत्या विष्णुशब्दस्य यज्ञादिनामत्वेनैवमपि व्याख्यातुं शक्यमिति भावेन व्याख्यानान्तरमेतदिति द्रष्टव्यम् ।

स० — व्याख्यानतो **विशेषप्रतिपत्तिरिति** । न हि सन्देहादलक्षणं भवति । पुनः प्रमाणान्तरेण (निष्पत्ते) निश्चयोत्पादात् । न्यायादागमात् वा शब्दशक्तिरुपबृंहणीयेत्यर्थः ॥ **सर्वाः श्रुतयो विष्णोरनन्तानिति** । अनेन गुणा एव श्रुताः श्रुतिषु प्रतिपादिता इति वाक्ययोजना सूचितेति ज्ञातव्यम् । अश्रुता अपि गुणाः सन्तीत्यनेन लब्धमर्थं दर्शयति अनन्तानिति । सुविरुद्धा अचिन्त्या इत्येतत्तात्पर्यकथनम् अलौकिकानिति । 'न कुत्रापि दोषान्' इत्यनेन दोषा श्रुताः श्रुतितात्पर्यगोचरा नैवेति योजनोक्ता भवति । 'अज्ञैर्हि तथा प्रतीताः'इत्येतत्तात्पर्यमाह **दोषवादप्रतीतिरिति** ॥ **तौ सोमाद्भवत इति** । सोमेन यजेतेति तत्सोमस्य यागसाधनत्वश्रवणात् ॥ यजमानत्वमपि यागाधीनमिति प्रसिद्धमिति भावः ।

प० — सुविरुद्धाश्चेति लोकदृष्ट्या । अश्रुता अपि रमादिचिन्त्यास्तदचिन्त्याश्चेत्यर्थः । श्रुता अपि दोषा न सन्ति । श्रुतत्वे कथं नेत्युक्तिरित्यत उक्तम् **अज्ञैर्हि तथा प्रतीता इति** । ननु गुणाः श्रुता इति श्रुत्युक्तमात्रेण कथमुक्तशङ्कानिरास इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । 'सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताऽग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः' इति श्रुतौ सोमस्य प्रकृतत्वादाह **सोमाद्भवत इतीति** । जनितोत विष्णोरितिवाक्यं तु सोमादिशब्दवाच्यात् क्षीराब्धिशयनान्मूलरूपाद्विष्णुशब्दाभिधेयप्रादुर्भावरूपस्य विवक्षयोपपन्नमिति सन्न्यायरत्नावल्युक्तिं हृदि कृत्वाह **इत्यादि व्याख्येयमिति** ।

या० — **सर्वाः श्रुतय इति** ॥ अनेन गुणा एव श्रुताः श्रुतिषु प्रतिपादिता इति योजना सूचितेति द्रष्टव्यम् । अश्रुता अपि गुणाः सन्तीत्यनेन लब्धमर्थं दर्शयति **अनन्तानिति** । सुविरुद्धा अचिन्त्या इत्येतत्तात्पर्यकथनम् **अलौकिकानिति** । न कुत्रापि दोषा इत्यनेन दोषाः श्रुताः श्रुतितात्पर्यगोचरा नैवेति योजनोक्ता भवति । अज्ञैर्हि तथा प्रतीता इत्येतत्तात्पर्यप्रदर्शनम् **दोषवादप्रतीतिरिति** ॥ **तौ सोमाद्भवत इति** ॥ सोमेन यजेतेति सोमस्य यागसाधनत्वश्रवणाद्यजमानत्वस्यापि सोमाधीनयागसापेक्षत्वादिति भावः ॥

श्री०— लक्षणस्यासंभवमाशङ्कते **ननु तथापीति** ।

च०— व्याख्यानस्य वाक्यार्थावगतिहेतुतायां महाभाष्यकारीयां परिभाषां प्रमाणयति **यथाऽऽहुरिति** । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति सूत्रे व्याचक्षाणेन भाष्यकृता "एकशतं षष्ठ्यर्थाः, यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति ।', 'शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयोऽभिसंबन्धाः । अस्तेर्भूर्भवतीति सन्देहः स्थाने अनन्तरे समीपे वेति ।', 'सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते । 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति।' स्थान इति व्याख्यास्यामः ।" इत्यनेन व्याख्यानस्य विशेषार्थगोचरनिश्चयहेतुत्वेन तदप्रतिसंहितिदशायां सन्देहान्न लक्षणाभासता इत्यभिहिततयाऽसदुक्तं समञ्जसमिति भावः ॥ 'सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताऽग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः' इति श्रुतौ पूर्वं सोमस्य प्रकृतत्वादाह **सोमाद्भवत इतीति** ॥ 'जनितोत विष्णोरिति वाक्यं तु सोमादिशब्दवाच्यात् क्षीराब्धिशयनान्मूलरूपाद्विष्णुशब्दाभिधेयप्रादुर्भावरूपस्य विवक्षयोपपन्नमिति सन्न्यायरत्नावल्युक्तं हृदि कृत्वाऽऽह 'इत्यादि व्याख्येयमिति' इत्यपि निबन्धान्तरीयो विन्यासः ।

सु०— **युक्त्यन्तरमाह** प्रीत्येति ।

अनु०— प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषणे ॥

वेदो हि जीवानां मोक्षमुद्दिश्य प्रवृत्तः 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते ।' इति श्रुतेः । स च भगवत्प्रीत्येकसाध्यः 'यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण ।' इति श्रुतेः । अतो भगवत्प्रीत्युत्पादनद्वारा मोक्षं साधयता वेदेन तदेव जीवान्प्रति बोधनीयं यद्बोधे(धने)न जीवेषु भगवत्प्रीतिर्भवति । तथा च कथं परमेश्वरदूषणे तात्पर्यं स्यात् । दूषणज्ञानस्य प्रीतिसाधनत्वाभावात् । न हि लोके स्वदोषज्ञातरि प्रीतिर्दृष्टेति ।

वा०—अत्र मोक्षपरत्वस्य तत्प्रतिपादकत्वरूपत्वे मोक्षस्य विषयत्वापत्त्या । 'दूषणे नैव तात्पर्यम्' इत्यस्यालग्नकत्वापत्तेस्तद्विवक्षितमर्थं सप्रमाणकमाह **वेदो हीति** । स्वर्गादिकं भवदप्यवान्तरमेव प्रयोजनमिति भावः । प्रीत्येत्यभिप्रेतं सप्रमाणकमाह **स चेति** ॥ **अत इति** । न हि शास्त्रं साक्षात्प्रयोजनस्य कारकं किन्तु विषयप्रतिपादनद्वारैवेति भावः ॥ **यद्बोधनेनेति** । अभिमतप्रयोजनसाधनं च विषयतामश्नुत इति भावः ।

प०—**युत्त्यन्तरमिति** । न दोषोऽर्थः श्रुतेर्भवेदित्यत्र श्रुतिकृतव्याख्यानापेक्षया वेदानां भगवत्प्रीतिद्वारा मोक्षार्थं प्रवृत्तत्वरूपयुक्त्यन्तरमित्यर्थः ॥ **तेषामिति** 'अदुःखमितरत्सर्वं जीवा एव तु दुःखिनः । तेषाम्' इति वैशेषिकाये वक्ष्यमाणश्रुतेरित्यर्थः ॥

सु०—भगवत्प्रीतिद्वारा मोक्षं साधयतो वेदस्य तद्दूषणे तात्पर्यं स्यात् न युक्तं चेत्क तद्युक्तमित्यत आह सर्वेषामिति ।

अनु०— सर्वेषामपि वाक्यानां महातात्पर्यमत्र हि ॥

प्रकृतदोषविरुद्धत्वेन, गुणाः श्रुता इति वाक्येन वा बुद्धिसन्निधापिता गुणा अत्रेति परामृश्यन्ते। हिशब्देन तज्ज्ञानस्येश्वरप्रीतिहेतुत्वं सूचयति ॥

ननु प्रयोजनमनुसृत्य वेदस्य प्रतीतविषयपरित्यागेनाप्रतीतविषयान्तराङ्गीकारोऽयमयुक्तः। तथात्वे पुरुषार्थविरोधिनो दुर्गन्धादिग्राहकस्य घ्राणादेस्तदविषयत्वप्रसङ्गात्। सुगन्धादिविषयत्वप्रसङ्गाच्च। इत्यत आह तद्विरोध इति।

अनु०— तद्विरोधे न मानत्वं फलं मुक्तिर्हि वाक्यतः ॥

विषमोऽयमुपन्यासः। प्रत्यक्षानुमाने हि प्रयोजनोद्देशेन न प्रवृत्ते किन्तु स्वहेतूपनिपातमात्रादेवार्थं बोधयतः। वाक्यं तु श्रोतृपुरुषार्थोद्देशेनैव प्रवृत्तं तदनुगुणमेव विषयं प्रतिपादयेत्। उद्दिष्टपुरुषार्थविरोधिनि तु विषये प्रवर्तमानं कथं प्रमाणं स्यात्। यथा स्वर्गोद्देशेनाग्निहोत्रं विधाय 'को हि तद्वेद यद(द्य)मुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वा' इति स्वर्गे संशयं कुर्वद्वाक्यम् ॥ प्रकृते च वाक्यतः सर्वेभ्यो वेदवाक्येभ्यः साध्यं फलं जीवस्य संसारान्मुक्तिरेव श्रुत्यादिप्रसिद्धा। परमेश्वरदोषप्रतिपादनस्य मोक्षविरोधे(न) न वेदवाक्यानां तत्र प्रामाण्यं युज्यत इति।

वा०— 'फलं मुक्तिर्हि वाक्यत' इत्यत्र वाक्यग्रहणेन वाक्यस्य फलविरोधे न मानत्वमित्युक्त्या मानान्तरे फलविरोधोऽप्रयोजक इति वैषम्यं सूचितम्। तदुपपादयितुं तत्सूचनप्रयोजनं शङ्कामुखेन दर्शयति नन्विति ॥ यथेति। प्रवर्ग्यप्रकरणे 'अतीकाशान्करोति' इत्येतत्सन्निधौ 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोक' इति वाक्यस्य श्रुतत्वेऽपि स्वर्गफलकत्वेन तत्तत्कर्मविधायकसकलविरोधित्वादस्य वाक्यस्याग्निहोत्रमित्युक्तोद्दिष्टस्वर्गरूपप्रयोजनविरोधित्वात्स्वर्गसंशये यथा नैतस्य तात्पर्यमित्यर्थः। संशयादावस्याप्रामाण्ये दृष्टान्तत्वं न तु सर्वथा। प्रवर्ग्यकाले प्राग्वंशमण्टपे धूमाकलितलोचनानामृत्विजां शास्त्रसिद्धकालान्तरभाविफलापेक्षया प्रत्यक्षधूमनिवृत्तिसाधनसद्यःफलातीकाशकरणेच्छुत्वादतीकाशस्तुतौ तात्पर्ये तत्र प्रामाण्यस्येष्टत्वात्। एवं चापौरुषेयवाक्यस्य सर्वथाऽप्रामाण्ये कथं दृष्टान्तत्वमिति प्रत्युक्तम्।

स०— को हि तद्वेदेति। यद्यपीदं वाक्यं प्राग्वंशाख्यपत्नीशालायां धूमजनितदुःखप्रहाणाय 'दिक्ष्वतीकाशान् करोति' इति वाक्यविहितातीकाशाख्यच्छिद्राणामावश्यकत्वाय तत्स्तुतिपरमेव, तात्कालिकफलप्रेप्सुत्वात्पुरुषाणां न स्वर्गसंशयपरम्, अतः प्रमाणमेव, न ह्यपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषे वेदेऽप्रामाण्यं संभावयितुमपि शक्यम्; तथाप्युद्दिष्टफलविरोधित्वादापाततः प्रतीयमाने स्वर्गसंशयरूपेऽर्थे न प्रमाण-

मित्यर्थः । अत एवाह **संशयं कुर्वदिति** । अपाततःसंशयविधायकमित्यर्थः ॥ **यथा स्वर्गेति** । ननु कथमपौरुषेयं वाक्यं उद्दिष्टफलविरोधित्वेनाप्रामाण्ये दृष्टान्तत्वेनोदाहृतम् । मैवम् । उद्देश्यफलविरोधित्वेन संशयविधायकत्वाख्याया प्रामाण्य एव अप्रामाण्यमभिलषिताम् प्राग्वंशाख्यशालायां धूमजनितदुःखप्रहाणाय 'दिक्ष्वतीकाशान् करोती'ति वाक्यविहितातीकाशाख्यच्छिद्रस्तुतिपरत्वे तात्कालिकफलप्रेप्सुत्वात्पुरुषाणामिति न स्वर्गसंशयतात्पर्यमिति वक्तव्यं तद्वदत्रापि भगवत्प्रीतिसाध्यपुरुषार्थविरोधिनि दूषणे न तात्पर्यमित्येतावता दृष्टान्तत्वम् ।

प०— **को हीति** । तत्को हि वेद न कोऽपि । तदिति किमित्यत आह **यदीति** । अमुष्मिन्लोके-परलोके स्वर्गशब्दितं सुखं यद्यस्ति यदि वा न इति को हि वेद इति संशयं कुर्वद्वाक्यं यथा न प्रमाणमित्यर्थः । अत एव पूर्वतन्त्रेऽर्थवादाधिकरणसूत्रे 'शास्त्रदृष्टविरोधात्'इत्यत्र को हीति वाक्यमज्ञानसंशयादिकुर्वदप्रमाणमित्युक्तं पूर्वपक्षे । 'फलं मुक्तिर्हि वाक्यत' इत्येतद्योजयति **प्रकृते चेति** ॥ **श्रुत्यादीति** । 'तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते'इत्यादिश्रुत्यादीत्यर्थः ।

या०— **को हि तद्वेदेति** । यद्यपीदं वाक्यं प्राग्वंशाख्यपत्नीशालायां धूमजनितदुःखप्रहाणाय दिक्ष्वतीकाशान् करोति'इति वाक्यविहितातीकाशाख्यच्छिद्राणामावश्यकत्वाय तत्स्तुतिपरमेव तात्कालिकफलप्रेप्सुत्वात्पुरुषाणां न स्वर्गसंशयपरमतः प्रमाणमेव । न ह्यपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषे वेदेऽप्रामाण्यं संभावयितुमपि शक्यम् । तथाऽप्युद्दिष्टफलविरोधित्वादापाततः प्रतीयमाने स्वर्गसंशयरूपेऽर्थे न प्रमाणमित्यभिप्रेत्येदमुक्तमिति ध्येयम् । अत एवाह **संशयं कुर्वत् इति** ॥ आपाततः संशयप्रतिपादकमित्यर्थः ॥

श्री०— **पुरुषार्थविरोधिन इति** ॥ पापापादकत्वादिति भावः ॥ **सुगन्धादीति** । तन्मात्रेत्यर्थः । पुण्यरूपपुरुषार्थानुकूलत्वादित्यर्थः ।

सु०— ननु याथार्थ्यं प्रामाण्यं न फलवत्त्वम् । सत्यम् । तस्यैव याथार्थ्यस्य विषयविशे(षा)षेऽवधारणोपायत्वेन फलस्यानुसरणात् । फलाविरोधिनि विषये वाक्यानां याथार्थ्यस्यनिश्चितत्वात् । वक्ष्य(ति)ते चैतत्प्रयोजनाधिकरणे ।

नन्वस्तु पौरुषेयाणां वाक्यानामियं व्यवस्था । पुरुषो हि परप्रयोजनेन प्रयुक्तो वाक्यमुच्चारयंस्तदीयहिताहितप्राप्तिपरिहारानुगुणार्थमेव वदेत्; तद्विरुद्धं तु वदन्ननवधेयवचनः स्यात् । अपौरुषेयं तु स्वभावादेवार्थं प्रतिपादयति प्रत्यक्षादिवदेव । तत्र बाधकप्रत्ययादेव विषयप्रच्यावनं युक्तम् न प्रयोजनवैगुण्येनेति ॥ मैवम् । प्रयोजनानुद्देशिनोऽनुपादेयत्वप्रसङ्गात् । यथा पुरुषाभावेऽप्यर्थं प्रतिपादयति तथा प्रयोजनोद्देशोऽपि कथं न स्यात् ।

किञ्च न मोक्षोद्देशेन वेदप्रवृत्तिरानुमानिकी किन्तु स्वयमेव वेदेनोच्यते । तथा चाग्निना सिञ्चेदितिवद्योग्यताविरहादप्रामाण्यमपरिहार्यम् ।

सिद्धान्तविशेषं तूत्तरत्र वक्ष्यामः ।

वा०— ननु विषयविशेषे याथार्थ्यावधारणोपायत्वं फलस्य कुतः । तथात्वे फलविधुराणां प्रत्यक्षादीनां याथार्थ्याभावापत्तेः । 'फलवत्त्वं न चास्माभिः प्रामाण्यं हि विवक्षितम् । तृणादिदर्शने किञ्च फलवत्त्वं निगद्यते' इति भाष्यवचनविरोधापत्तेश्चेत्यतो वाक्यानां फलाविरोध्यर्थे नैव याथार्थ्यनिश्चयान्नानुपपत्तिरित्याह **फलेति** ॥ ननु वाक्य एवायमपि निर्बन्धः कुत इत्यतः सङ्गतिग्रहणसापेक्षस्यैव वाक्यस्य बोधकत्वात्पदानां चेष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वाद्युक्तः परार्थवाक्य एवायं निर्बन्ध इत्याशयेन फलवत्त्वस्य वाक्यप्रामाण्यव्यापकताया: स्पष्टं भाष्यकारेणैव 'याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकं मानत्वमेति' इत्यादिना व्युत्पादनान्नानुपपत्तिरित्याह **वक्ष्यते चेति** ॥ ननु वाक्यस्य स्वयमचेतनस्य पुरुषाभावे प्रयोजनोद्देशः कथमुपपद्यत इत्यतोऽर्थप्रतिपादनस्य पुरुषव्यापारत्वादर्थप्रतिपत्तिकरणस्य वाक्यस्य पुरुषाभावेऽपि प्रतिपादकत्ववत्प्रयोजनोद्देशोऽपि स्यादेवेति प्रतिबन्द्या तावत्समाधत्ते **यथेति** ॥ ननु प्रतिपत्तिकरणे वाक्ये प्रतिपादकत्वमुपचारेणैवोच्यते प्रयोजनोद्देशस्याप्यौपचारिकत्वे प्रकृतप्रयोजनासिद्धिरित्यतः श्रुतिसिद्धे प्रयोजनोद्देशे काऽनुपपत्तिरित्याशयेनाह **किञ्चेति** ।

ननु तथाऽप्यचेतने प्रयोजनोद्देशः कथमिति सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रति 'द्रष्टारो वेदवाचो हि सन्ति वाच्यानि चाञ्जसा । नित्यो द्रष्टा च वाच्यश्च भगवानेव च स्वयम्'इत्यादिना द्रष्टृपुरुषाणवक्ष्यमाणात्तत्प्रयोजनोद्देशोऽपि नानुपपन्न इत्याशयेनाह **सिद्धान्तविशेषं त्विति** ॥ यद्वा । ननु तथाऽपि प्रतिपादकत्वप्रतिबन्दी तावद्भ्रमः । किञ्च श्रुतिसिद्धोऽपि प्रयोजनोद्देशः कथमचेतने व्युत्पादनीय इति सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह **सिद्धान्तविशेषं त्विति** । नोत्पादकमेव कारकम् । तथा सत्यस्ति गगनमित्यादौ गगनादीनामकारकत्वप्रसङ्गात् । किन्तु धात्वर्थाश्रयः कर्ता तद्विषयः कर्मेत्यादि,आकाङ्क्षानाकाङ्क्षे एव च तदन्वितत्वानन्वितत्वयोः प्रयोजके न तु कार्यत्वाकार्यत्वे । अत एव कश्चिद्धातुः कर्माद्यन्वितः कश्चिन्नेति युज्यत इति सिद्धान्तविशेषं 'नित्यवागपि, वाच्यवक्तृविहीना स्यात्'इत्यनुव्याख्यानाशयत्वेन वक्ष्याम इत्यर्थः । एवं चापौरुषेयवेदेऽपि वक्तृसद्भावेन प्रतिपादकत्वप्रयोजनोद्देशादि युज्यत इत्येव परिहारः । अत एव 'नित्यवागपि, वाच्यवक्तृविहीना स्यादि'त्यापादनं 'द्रष्टारो ही'त्यादिना तदुपपादनं चोत्तरत्र युज्यते । अन्यथा तदनुपपत्तेः । परं प्रति तु प्रयोजनोद्देशतदनङ्गीकारयोः श्रुत्यादिरूपसाधकानुपादेयत्वप्रसङ्गरूपबाधकोक्तिः प्रतिबन्दीमात्रेणोपपत्तौ किमधिकेनेति नैतत्परिहारोक्तिरिति भावः ।

स० — **तस्यैवेति** । एकस्यैव वाक्यस्यानेकार्थप्रसक्तौ कस्मिन्नर्थे याथार्थ्यमिति सन्देहे यस्मिन्नर्थे प्रतिपादिते वाक्यस्य सफलत्वं तस्मिन्नर्थे याथार्थ्यमिति नियमस्यैवाभावात् फलानुसरणं व्यर्थमित्यत आह **फलाविरोधिनीति** ॥ ननु फलाविरोधिन्येव विषये वाक्यानां याथार्थ्यस्य निश्चितत्वादिति वदतां कोऽभिप्रायः? किं फलवत्त्वमपि याथार्थ्यं, उत फलवत्त्वं याथार्थ्यव्यापकम् । नाद्यः विषयसत्त्वमात्रेण याथार्थ्योपपत्तौ फलवत्त्वस्याप्रयोजकत्वात्, न द्वितीयः तृणादिदर्शनस्य फलवत्त्वाभावेऽपि याथार्थ्यस्याङ्गीकृतत्वादित्यत आह **वक्ष्यति चैतदिति**। 'नात्र फलवत्त्वं प्रामाण्यं अपि तु तत् व्यापकम् । न च तृणादिदर्शने व्यभिचार इति वाच्यं, वाक्यप्रामाण्यस्यैव व्याप्यत्वाङ्गीकारात्। न च व्यभिचारतादवस्थ्यमत्रापीति वाच्यं, गृहीतसङ्गतिकानामेव पदानां बोधकत्वेन सङ्गतेश्चेष्टसाधन एव गृहीतत्वात् याथार्थ्यस्य विषयविशेषव्यवस्थापकत्वाच्च । यत्र याथार्थ्यं तत्र फलवत्त्वमितिव्याप्तेर्व्यभिचाराभावात् । उक्तं व्यापकत्वं याथार्थ्यस्य' इत्येतत्प्रमेयं प्रयोजनाधिकरणे वक्ष्यत्याचार्य इत्यर्थः । ननु तथापि ज्ञातज्ञापकवाक्ये व्यभिचार इति चेन्न जिज्ञासितयोग्यसन्निहितार्थप्रतिपादकस्यैव वाक्यत्वेन विवक्षितत्वेन ज्ञातज्ञापके वाक्ययाथार्थ्यलक्षणविशिष्टव्याप्यस्यैवाभावेन नानुपपत्तिरिति भावः ॥ यद्वा नन्वस्तु फलाविरोधिविषयप्रतिपादकत्वं वाक्यानां तथाप्यवान्तरफलभूतस्वर्गाविरोधिनि धर्मादौ तात्पर्यमस्तीत्यत आह **वक्ष्यते चैतत्प्रयोजनाधिकरणे इति** । 'मानत्वमेति तत्रापि यत्संपूर्णप्रयोजनम्' इति वक्ष्यत इत्यर्थः । संपूर्णप्रयोजनं महत्प्रयोजनमित्यर्थः । तथा च तदविरोधिन्येव वाक्यस्य तात्पर्यं वाच्यमिति सिद्धमिति भावः

ननु प्रयोजनोद्देशस्येच्छाविशेषत्वात् तस्य च वक्तृपुरुषद्वारैव वक्तव्यत्वात् वेदस्यापौरुषेयत्वात् कथं प्रयोजनोद्देशित्वमित्यत आह **यथा पुरुषाभावेपीत्यादिना** । श्रुतस्यैव शब्दस्य बोधकत्वेन, श्रवणस्य च उच्चारणाभावे असंभवात्, असंभवित्वेन चोच्चारकाभावात् अर्थबोधकत्वं न स्यात् । तत्र यः प्रकारः स ममापि सम इति भावः ।

नन्वेतावता प्रयोजनानुद्देशिनो अनुपादेयत्वेऽपि नाप्रामाण्यमित्याशङ्क्यायोग्यत्वेनाप्रामाण्यमप्युपपादयन् अयोग्यतायाः प्रमाणबाधरूपत्वेन प्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तिग्रहस्य प्रत्यक्षस्याभावेन 'विमतं वेदवाक्यं प्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तिमत् वाक्यत्वात् संमतवत्'इत्यनुमानस्य चाप्रयोजकत्वशङ्कायां प्राबल्याभावेन बाधकत्वासंभवात् कथं अयोग्यत्वमित्याशङ्क्य 'तेषां दुःखप्रहाणाय' इति वेदवाक्येनैव प्रयोजनोद्देशेनप्रवृत्तेर्गृहीतत्वात् तस्य च प्राबल्येन तद्विरोधेनायोग्यत्वात् अप्रामाण्यमपरिहार्यमित्यभिप्रेत्याह **किंचेति** ।

नन्वस्तु प्रतिबन्द्या प्रतिवादिमुखमुद्रणम् अपौरुषेयस्य वेदस्य कथं प्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तिरित्यत आह **सिद्धान्तविशेषं तूत्तरत्र वक्ष्याम इति** । अपौरुषेयवेदेपि द्रष्टृपुरुषाभिप्रायप्रवेशोऽस्तीति ।

'द्रष्टारो वेदवाचां हि सन्ति वाच्यानि चाञ्जसा' इति ज्ञानपादे वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ अपरे तु अभ्युपेत्य चेदमुदितं; वस्तुतस्तु वेदेपि द्रष्टृपुरुषाणां वक्ष्यमाणत्वेन प्रयोजनोद्देशादिकं उपपद्यत एवेत्याशयेनाह **सिद्धान्तविशेषमिति** । द्रष्टृपुरुषसद्भावमित्यर्थः । उत्तरत्र, 'द्रष्टार'इत्यादिक एव ।

प० — **विषयविशेषेति** । एकस्माद्वाक्यादर्थद्वये प्रतीते कुत्रार्थे तात्पर्यमिति जिज्ञासायां फलवत्वादस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यमित्येवं विषयविशेषावधारणोपायत्वेनेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यत इति** । 'मोक्षार्थाः श्रुतयो यस्मात्स च तस्य प्रसादत'इत्यादिना 'यत्संपूर्णप्रयोजनम् ।'इत्यन्तग्रन्थेनेति भावः । अनवधेयवचनोऽश्रद्धेयवचन इत्यर्थः ॥ **अनुपादेयत्वेति** । एतेन न मानत्वमित्यस्यानुपादेयत्वमित्यर्थ उक्तो भवति ॥ ननु प्रयोजनोद्देशस्येदं मे भूयादित्येवंरूपेच्छाविशेषत्वात्कथमपौरुषेये वेदे तदुद्देशितेत्यत आह **यथेति** । यथा स्वतन्त्रपुरुषाभावे शब्दगतया सहजशक्त्याऽर्थप्रतिपादनं तथा तत्प्रमितिशेषत्वरूपं तत्परमतात्पर्यं तद्विषयत्वमेव तदुद्देशित्वं नेच्छाघटितमिति भावः ॥ मानत्वमित्यस्य प्रामाण्यमित्येवार्थमुपेत्याह **किंचेति** ॥ **आनुमानिकीति** । वेदः प्रयोजनोद्देशिप्रवृत्तिमानुपादेयवाक्यत्वात्संमतवदित्यनुमानसिद्धेत्यर्थः ॥ 'फलं मुक्तिर्हि वाक्यत'इत्यस्यार्थमाह **किं तु स्वयमेव वेदेनोच्यत इति** । तेषां दुःखप्रहाणायेत्यादिवेदेनेत्यर्थः ॥ तात्पर्यमाह **तथा चेति** । तद्विरोध इत्यापादकं योज्यम् ॥ ननु तर्हि स्वर्गादिप्रयोजनेनैव प्रयोजनवत्त्वमस्त्वित्यत आह **सिद्धान्तेति** । यद्वा याथार्थ्यस्यैव मानत्वोपगमात्कथमेवमित्यत आह **सिद्धान्तेति** ॥ **उत्तरत्रेति** । प्रयोजनाधिकरणे 'याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकम् । मानत्वमेति(व) तत्रापि यत्संपूर्णप्रयोजनम् ॥' इत्यत्र पदानामिष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वादित्यादिनेति भावः ।

या० — **वक्ष्यते चैतत्प्रयोजनाधिकरण इति** । पदानामिष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वात्सङ्गतिग्रहणसापेक्षस्यैव वाक्यस्य बोधकत्वात् । इष्टरूपफलाभावे च तद्प्रयोगादित्युपपादकमन्यदपि तत्र वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ यद्वा नन्वस्तु फलाविरोधिविषयप्रतिपादकत्वं वाक्यानां तथाऽप्यवान्तरफलभूतस्वर्गाविरोधिनि धर्मादौ तात्पर्यमस्त्वित्यत आह **वक्ष्यते चैतत्प्रयोजनाधिकरण इति** । 'अपि वाक्यं प्रयोजकम् । मानत्वमेति तत्रापि यत्संपूर्णप्रयोजनम्'इति वक्ष्यत इत्यर्थः । संपूर्णप्रयोजनं महाप्रयोजनमित्यर्थः । तथा च तदविरोधिन्येव वाक्यस्य महातात्पर्यं वाच्यमिति सिद्धमिति भावः ।

'जनितोत विष्णोः'इत्यादिवाक्यस्योद्दिष्टप्रयोजनविरोध्यर्थकत्वेनाप्रामाण्यमापादितम् । तत्र प्रयोजनोद्देशव्यापकपौरुषेयत्वस्य वेदेऽभावात्तद्व्याप्यप्रयोजनोद्देशस्यापि तत्राभावे उक्तापादकासिद्धिरित्यभिप्रेत्याशङ्कते **नन्वस्तु पौरुषेयाणामिति** ॥ ननु वेदो न प्रयोजनोद्देशवान् अपौरुषेयवाक्यत्वादिति वेदे प्रयोजनोद्देशाभावसाधनं न युक्तम् । वेदः प्रयोजनोद्देशवान् अर्थप्रतिपादकत्वाल्लौकिकवाक्यवदिति

प्रत्यनुमानपराहतत्वादित्याशङ्कायामाह **अपौरुषेयं त्विति** ॥ तथा च प्रत्यक्षादौ व्यभिचारात्स्वभावे-नान्यथासिद्धेश्च नोक्तानुमानपराहतिशङ्कावकाश इति भावः ॥ नन्वेवं वेदस्य स्वभावादेवार्थप्रत्यायकत्वे को हि तद्वेदेत्यादिवाक्यानामुद्दिष्टप्रयोजनवैगुण्येन विषयप्रच्यावनमनुपपन्नं स्यादित्याशङ्कायामिष्टापत्ति-मुत्तरमाह **बाधकप्रत्ययादेवेति** ॥ **अनुपादेयत्वप्रसङ्गादिति** । तथा च वेदः प्रयोजनोद्देशवान् उपादेयवाक्यत्वादित्यनुमानमत्राभिप्रेतम् । तत्र चानुकूलतर्कोक्तिरियमिति ज्ञातव्यम् । ततश्च नोक्तापाद-कासिद्धिरिति भावः । ननूक्तापौरुषेयत्वानुमानेन सत्प्रतिपक्षताऽस्येत्यत आह **यथा पुरुषाभाव इति** । यथा वेदस्यार्थप्रतिपादकत्वं स्वाभाविकं तथा प्रयोजनोद्देशोऽपि स्वाभाविक एवास्तु । वाक्य-प्रयोजनोद्देशस्य तत्साधकार्थपरत्वरूपत्वात् । तस्य च स्वाभाविकत्वे बाधकाभावात् । तथा चापौरुषेय-त्वानुमानमप्रयोजकमन्यथासिद्धं चेति भावः ।

नन्वस्तूक्तानुमानेन वेदे प्रयोजनोद्देशसिद्धिः । तथाऽपि न मोक्षरूपप्रयोजनोद्देश-सिद्धिः । तत्साधकाभावात् । तथा चापादकासिद्धिरेव । न च वेदो मोक्षोद्देशेन प्रवृत्तिमान् तदितरा-निच्छूपादेयत्वादिति सामान्यव्याप्तिमूलकमनुमानमेव तत्साधकं भविष्यतीति वाच्यम् । अस्यापि 'जनि-तोत विष्णोः'इत्यादिश्रुत्यर्थविरुद्धार्थविषयकत्वेन बलवत्या तया बाधितत्वादित्यस्वरसादाह **किञ्चेति** ॥ **स्वयमेव वेदेनेति** । 'तेषां दुःखप्रहाणाय'इत्यादिरूपेणेत्यर्थः । अत्र स्वयमेव न तु व्याख्यातृप्रयत्न-मनपेक्ष्येत्यनेनास्य निरवकाशतासूचनेन प्राबल्यमुपपादितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **अपरिहार्यमिति** । मोक्षो-द्देशेन वेदप्रवृत्तेरानुमानिकत्वे कथञ्चिज्जनितोत विष्णोरित्यादिश्रुतेः प्रबलतया बाधकत्वेनापादका-सिद्ध्याऽप्रामाण्यं परिहर्तुं शक्यम् । न श्रौतत्वे । तस्याः श्रुतेर्निरवकाशतया बलवत्त्वेन तद्बाधिताया दोष-श्रुतेर्योग्यताविरहेणाप्रामाण्यं न परिहर्तुं शक्यमिति भावः ।

अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु वेदेऽपि द्रष्टृपुरुषाणां वक्ष्यमाणत्वेन प्रयोजनोद्देशादिकमुपप-द्यत एवेत्याशयेनाह **सिद्धान्तविशेषमिति** । अपौरुषेयेऽपि द्रष्टृपुरुषसद्भावमित्यर्थः । उत्तरत्र 'द्रष्टारो वेदवाचो हि सन्ति वाच्यानि चाञ्जसा'इति ज्ञानपादे ।

श्री०— **किञ्च न मोक्षोद्देशेनेति** । मोक्षोद्देशेन वेदप्रवृत्तेः; 'वेदो मोक्षोद्देशेन प्रवृत्तिमान् तदितरानिच्छूपादेयत्वात्'इत्यनुमानसिद्धत्वं यद्युच्यते, तर्ह्यनुमानापेक्षया श्रुतेः प्रबलत्वेन, 'जनितोत विष्णो'रित्यादिश्रुतिविरोधेन तत्प्रीतिद्वारा मोक्षोद्देशित्वं न स्यात् । न ह्येवमुच्यते । किं नाम,'यस्य प्रसादात्' 'तेषां दुःखप्रहाणाय'इति श्रुत्या स्वयमेवोच्यत इत्यर्थः ॥ **तथा चेति** । मोक्षरूपप्रयो-जनोद्देशाभाव इत्यर्थः ॥ **योग्यतेति** । 'तेषां दुःखप्रहाणाय', 'यस्य प्रसादात्'इत्यादिश्रुतीनां बाधितार्थकत्वादप्रामाण्यमित्यर्थः ।

(इति असंभवपरिहारः ।)

(अथ अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवाभावोपपादनम् ।)

सु०— ननु मा भूच्छ्रुतिबलेनातिव्याप्तिरसंभवश्च लक्षणस्य; शैवादिपुराणैस्तु भविष्यति, तेष्वन्येषां जगत्कारणत्वस्य विष्णोरुपसर्जनत्वस्य चाभिधानात् । न च तेषामपि श्रुतिवदन्यार्थत्वम्, तात्पर्यलिङ्गविरोधात् । इति चेन्न; तेषां श्रुतिविरुद्धार्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः । यथाऽऽह जैमिनिः 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इति । पौरुषेयतया शङ्कितदोषस्यापौरुषेयवाक्यविरोधेऽप्रामाण्यस्य न्याय्यत्वात् । रुद्रादीनां जगज्जन्मादिकारणत्वं विष्णोरुपसर्जनत्वं चानेकश्रुतिविरुद्धम् । ताश्च तत्र तत्रोदाहरिष्यामः ॥ इत्याशयवानाह न पुराणेति ।

अनु०— न पुराणादिमानत्वं विरुद्धार्थे श्रुतेर्भवेत् ॥

वा०—पुराणादीनां विशिष्यनिराकरणबीजतया पूर्वन्यायवैषम्यं दर्शयति **न चेति** ॥ माऽस्तु पूर्वपरिहारसाम्यं तथाऽप्यप्रामाण्येन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वमेव परिहार इत्याह **तेषामिति** ॥ **विरोधे त्विति** । श्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्ष्यमनादरणीयं स्याद्धि यस्मादसति विरोधे मूलश्रुत्यनुमानमुक्तं न तु सतीति सूत्रार्थः । यथा सर्ववेष्टनस्मृतेः स्पर्शश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमिति ॥ न केवलं जैमिनिसूत्रं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे श्रुत्यनुमानानुपपत्तिरूपतत्सूचितन्यायबलादेवैतत् युक्तं च तथेत्याह **पौरुषेयतयेति** ।

स०— ननु मा भूदिति । शैवादिपुराणे यदा विष्णोरिवान्यस्यापि जगत्कारणप्रतिपादनं तदाऽतिव्याप्तिरिति भावः ॥ असंभवं प्रतिपादयति **तेष्वन्येषामिति ॥ विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति** । ज्योतिष्टोमे सदोनामकमण्टपमध्ये काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते । तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्यते 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इति । इयं स्मृतिः प्रमाणं न वेति संशये इयं स्मृतिः प्रमाणं अष्टकादिस्मृतिष्विव मूलभूतवेदानुमापकत्वात् इति प्राप्ते 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इत्यनेन प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शविधायकेन विरुद्धत्वात्कालात्ययापदिष्टं मूलवेदानुमानम् । न च सर्ववेष्टने साक्षात्स्पर्शः संभवति । परम्परास्पर्शनस्य च भूमिस्पर्शनेनापि सिद्धेः स्पर्शविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गः । स्पर्शनार्थं द्वित्राङ्गुलपरित्यागेन वेष्टनेऽपि सर्वशब्दसङ्कोचापातः । अतः सर्ववेष्टनस्मरणं प्रत्यक्षस्पर्शनश्रुतिविरोधेन निर्मूलं विप्रलम्भकवाक्यवदप्रमाणमेवेति सिद्धान्तः । ततश्चायं सूत्रार्थः, स्मरणं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽनपेक्षमनादरणीयं स्यात् असति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे मूलश्रुत्यनुमापकं अष्टकादिस्मरणमिति ॥ अत्रैव मतान्तरम् । स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योः परस्परविरोधादुभयोरप्यप्रामाण्यमिति प्राप्ते अनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वेन विरुद्धश्रुत्यभावेन स्पर्शश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणम् । अथ पुरुषान्तरप्रत्यक्षो वेदः सर्ववेष्टनस्मृतेर्मूलमित्युच्यते । मैवम् । परप्रत्यक्षात्स्वप्रत्यक्षस्य विस्रम्भणीयतया परप्रत्यक्षमनादृत्यात्मीयप्रत्यक्षेणैव व्यवहारः क्रियते, अतोऽत्र स्पर्श एवानुष्ठीयते न तु सर्ववेष्टनमिति फलतोऽप्रामाण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनामिति । एतन्मते सूत्रार्थस्तु

श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे यत्प्रमाणान्तरानपेक्षश्रुतिवाक्यं तदेव ग्राह्यम् । असति ह्यात्मप्रत्यये परप्रत्ययानुमानक्लेशाश्रयणमिति द्रष्टव्यम् । स्मरणं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे अनपेक्षमनादरणीयं स्यात् । असति श्रुतिविरोधे मूलश्रुत्यनुमापकमिति । तथाहि श्रुतानां प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं वेदानुमापकत्वं वक्तव्यं प्रत्यक्षश्रुत्याऽन्यथाप्रतीतौ च तद्विपरीतानुमानं न संभवति । न ह्यग्नेः प्रत्यक्षेणान्यथाप्रतिपन्नस्यानौष्ण्यं अनुमातुं शक्यते । न च वचनद्वयप्रामाण्यविकल्पः; तस्याष्टदोषदुष्टत्वात् । बृहद्रथन्तरं वा पृष्ठं भवति इत्यैच्छिकविकल्पः । यदा बृहदनुतिष्ठासितं तदा रथन्तरश्रुतेरननुष्ठीयमानत्वलक्षणाप्रामाण्यं प्रतीतप्रामाण्यत्यागश्च, यदा रथन्तरमनुष्ठातुं युक्तं तदा स्वीकृतप्रामाण्यत्यागः परित्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः । एवं बृहच्छ्रुतेरपि । इत्यष्टदोषदुष्टो विकल्पो गत्यभावे स्वीक्रियते । न चेहागतिरस्ति नापि सबलत्वमनयोरिति स्मृत्यप्रामाण्यमिति । यथा औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति श्रुतिविरुद्धा औदुम्बरी वा सर्वा वेष्टयितव्या इत्यादिस्मृतयोऽप्रमाणं स्पर्शवेष्टनयोर्विरुद्धत्वात् परम्परास्पर्शनस्य भूमिस्पर्शनेनापि सिद्धेः स्पर्शनविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् द्वित्राङ्गुलिपरित्यागेन वेष्टनेऽपि सर्वशब्दसङ्कोचः स्यादिति ।

प०—**श्रुतिबलेनातिव्याप्तिरसंभवश्चेति** । लक्षणस्य 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे'इत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मादिष्वतिव्याप्तिः । 'जनितोत विष्णोः'इत्यादिश्रुत्या विष्णावसंभवश्चेत्यर्थः ॥ **तात्पर्यलिङ्गविरोधादिति** । शिवादिकारणत्व एव यान्युपक्रमादीनि तात्पर्यलिङ्गानि तद्विरोधादित्यर्थः ॥ **यथाऽऽहेति** । आद्यस्य तृतीयपादीयद्वितीयाधिकरणे 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्'इतिसूत्रेण स्मृतीनां श्रुतिविरोधे सति तत्स्मृतिजातम् अनपेक्षम् अनादर्तव्यम् अप्रमाणमिति यावत् ॥ नन्वेवं स्मृतीनां मूलभूतश्रुत्यनुमापकत्वेन प्रामाण्योक्तिपरेण 'धर्मस्य शब्दमूलत्वात्'इति पूर्वाधिकरणेन विरोध इत्यत्र उक्तम् 'असति ह्यनुमानम्'इतिं । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽसति स्मृत्या मूलश्रुत्यनुमानमुक्तमिति सूत्रार्थः । तन्मात्रस्य प्रकृतोपयोगाद्विरोधे त्वनपेक्षं स्यादित्येवोक्तम् ॥ **तत्रतत्रेति** । आनन्दमयनये तदनन्यत्वादिनये साङ्ख्यनये पत्युर्नयादावित्यर्थः ॥

या०—**विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति** । ज्योतिष्टोमे सदोनाममण्टपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरीशाखा निखन्यते । तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्यते । 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या'इति । इयं स्मृतिः प्रमाणमष्टकादिस्मृतिवन्मूलभूतवेदानुमापकत्वादिति प्राप्ते औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यनेन प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शविधायकेन विरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टं मूलवेदानुमानम् । न च सर्ववेष्टने साक्षात्स्पर्शः संभवति । परम्परास्पर्शनस्य च भूमिस्पर्शनेनापि सिद्धेः स्पर्शविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गः । स्पर्शनार्थं द्वित्राङ्गुलिपरित्यागेन वेष्टने सर्वशब्दसङ्कोचापातः । अतः सर्ववेष्टनस्मरणं प्रत्यक्षस्पर्शनश्रुतिविरोधेन निर्मूलं विप्रलम्भकवाक्यवदप्रमाणमेवेति सिद्धान्तः । ततश्चायं सूत्रार्थः । स्मरणं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽनपेक्षम् अनादरणीयं स्यात् ।

असति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे मूलश्रुत्यनुमापकमष्टकादिस्मरणमिति । अत्रैव मतान्तरम् । स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योः परस्परविरोधादुभयोरप्यप्रामाण्यमिति प्राप्तेऽनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वेन स्पर्शनश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणम् । अथ पुरुषान्तरप्रत्यक्षो वेदः सर्ववेष्टनस्मृतेर्मूलमित्युच्येत । नैवम् । परप्रत्यक्षात्स्वप्रत्यक्षस्य विस्रम्भणीयतया परप्रत्यक्षमनादृत्यात्मीयप्रत्यक्षेणैव व्यवहारः क्रियते । अतोऽत्र स्पर्श एवानुष्ठीयते न तु सर्ववेष्टनमिति फलतोऽप्रामाण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनामिति । एतन्मते सूत्रार्थस्तु श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे यत्प्रमाणान्तरानपेक्षं श्रुतिवाक्यं तदेव ग्राह्यम् । असति ह्यात्मप्रत्यये परप्रत्ययानुमानक्लेशाश्रयणमिति द्रष्टव्यम् ।

च०—यथाऽऽह **जैमिनिरिति**। प्रमाणलक्षणे द्वितीयचरणे 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमि'त्यत्र, ज्योतिष्टोमे सदोनामकमण्डपमध्ये काचिदौदुम्बरीशाखा निखन्यते तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्यते । 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इति । एतत्स्मृतिधर्मिकप्रामाण्याप्रामाण्यकोटिकसन्देहे अष्टकादिस्मृतिवन्मूलीभूतश्रुत्यनुमापकतयेयं स्मृतिः प्रमाणमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति स्पर्शविधायकप्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन मूलीभूतश्रुत्यनुमानं बाधितमेव; सर्ववेष्टने साक्षात्स्पर्शायोगात् , भूस्पर्शेनापि पारम्पर्येण स्पर्शसिध्या विधिनैरर्थ्यापातात्, स्पर्शनार्थं द्वित्राङ्गुलपरित्यागेन वेष्टने च सर्वशब्दस्य सङ्कोचप्रसङ्गात् । अतः सर्ववेष्टनस्मृतिः स्पर्शनप्रतिपादकप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा मूलराहित्येन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रमाणमिति सिद्धान्तितम् ॥ सूत्रार्थस्तु स्मृतीनां श्रुतिविरोधे सति तत्स्मृतिजातमनपेक्षमनादर्तव्यमप्रमाणमिति यावत् । **असति ह्यनुमानमिति** । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे असति स्मृत्या श्रुत्यनुमानं युक्तमिति ।

सु०— ननु शैवपुराणादीन्यपि श्रुतिमूलानि तत्कथं श्रुतिविरोधेनाप्रमाणानीत्यत आह दर्शनान्तरेति ।

अनु०— दर्शनान्तरमूलत्वात्

पुराणादीनां न श्रुतिमूलत्वमिति शेषः । तथा चोक्तं मोक्षधर्मे 'शैवान्पाशुपतांश्चक्रे' इति ।

प०— **शैवानिति** । व्यक्तमेतद्दशमे भारततात्पर्यनिर्णये ।

सु०— तथाऽपि पाशुपतादीनां श्रुतिमूलत्वे पुराणादीना(मेव)मपि तत्स्यादित्यत आह मोहार्थमिति ।

अनु०— मोहार्थं च

दर्शनान्तराणि कृतानीति शेषः । तथा च विप्रलम्भमूलत्वमुक्तं भवति ।

सु०— **निर्निमित्तं प्राणिनां मोहमुत्पादयन्तः प्रत्यवायिनः प्रसज्येरन् । न च परव्यामोहनेन किमपि महत्प्रयोजनमस्ति यदाशया प्रत्यवायमपि न गणयेयुः । अतो नेदमुचितमित्यत उक्तम्** हरेराज्ञयेति ।

अनु०— आज्ञया हरेः ॥

ह(रेराज्ञा)र्याज्ञानुष्ठानान्न प्रत्यवायोऽस्ति किन्तु महाप्रयोजनावाप्तिश्चेति सुप्रसिद्धम् । न च हरेः प्रत्यवायः प्रयोजनापेक्षा वेश्वरत्वादिति भावः । तदुक्तम्'कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विप्रर्षयस्तत्प्रचोदिताः । दधीच्याद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु' इति ।

वा०— 'मोहार्थं चाज्ञया'इति वाक्यस्य पुराणादिकर्तुर्व्यासस्य हर्याज्ञाकरणायोगाद्दर्शनान्तरविषयकतया तद्वाक्यं योजयितुं तद्व्यावृत्त्यर्थमाह तथाऽपीति ।

स०—**सुप्रसिद्धमिति** ॥ हर्याज्ञाकरणादेव पुण्यमेभिरवाप्यत इत्यादिनेति शेषः ।

प०—'तच्छास्त्रसमयेन तु'इत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ **इति सुप्रसिद्धमिति** । 'हर्याज्ञाकरणादेव पुण्यमेभिरवाप्यते ।' इति भारततात्पर्यनिर्णयान्तिमाध्याये ॥ **तदुक्तमिति** । द्वितीये गीताभाष्ये उक्तमित्यर्थः ।

या०— 'तच्छास्त्रसमयेन त्वित्यस्य चक्रुः' इत्युत्तरेणान्वयः ।

सु०—**किञ्च रुद्रादीनां जगत्कारणत्वे विष्ण्वाद्यशेषनामवत्त्वं स्यात्, अन्यथा विष्ण्वादीनां जगत्कारणत्वाद्यभिधायिनां(दधतां) वाक्यानां विरोधपरिहारो(रायो)पायाभावेन निर्णयानुपपत्तेः । न च तेषां सर्वनामताऽस्ति, तत्र प्रमाणाभावात् । अतो न जगत्कारणत्वमपि तेषाम् ।** इत्याऽऽह न सर्वनामतेति ।

अनु०— न सर्वनामताऽन्येषां श्रुतावुक्ता हि कुत्रचित् ॥

ननु पद्मपुराणादौ विष्णुनामानि शिवे प्रतीयन्त इति । मैवम् । यो देवानामिति श्रुतिविरुद्धस्य पुराणादेरनादरणादित्यभिप्रायेण 'श्रुतौ 'इत्युक्तम् ।

वा०— पुराणादिप्रामाण्यनिरासेन रुद्रादिजगत्कारणत्वरूपप्रमेयं निरस्य प्रकारान्तरेण तत्प्रमेयनिरासकतयोत्तरवाक्यसार्थक्यं दर्शयति किञ्चेति ।

सु०— अपि च जगत्कारणेनाज्ञानादिदोषरहितेन भवितव्यम् दोषिणोऽस्मदादिव-ज्जगत्कारणत्वानुपपत्तेः । निर्दोषत्वं च भगवतो हरेरेव नान्येषाम् । अतः स एव जगज्जन्मादिकर्ता न रुद्रादिः इत्याह अदोषेति ।

अनु०— अदोषवचनाच्चैव नियमेन हरेः श्रुतौ ।

दोषवचनाभावाददोष(त्व)वचनाच्चेत्यर्थः । एवशब्दो हरेरेवेति संबध्यते ।

तदुपपादयति अज्ञानमिति ।

अनु०— अज्ञानं पारतन्त्र्यं च प्रलयेऽभाव एव च ॥

अशक्तिश्चोदिताऽन्येषां सर्वेषामपि च श्रुतौ

अभाव एव, न त्वनभिव्यक्तिमात्रमित्यर्थः । अपिरभिव्याप्तौ । चशब्दो हेतौ । तस्माद्धरेरेवेति युक्तमिति ॥ श्रुतीश्च पाशुपताधिकरणादावुदाहरिष्यति ।

या० — एवशब्दस्य समुच्चयार्थकचशब्दविरोधाद्भिन्नक्रमतया प्रकृतोपयोगं दर्शयति **एवेति** ॥ **तदिति** । हरेरेवेत्येतदर्थः ।

प०— दोषवचनाभावादिति । जनितोत विष्णोरित्यस्यान्यार्थतावर्णनादिति भावः ।

सु०—[एवं सौत्रस्य विष्णुलक्षणस्याव्याप्तिप्रसक्त्यभावादतिव्याप्तिमसंभवं च परिहृत्योपसंहरति जन्मादीति ।]

अनु०— जन्माद्यस्येति तेनैतद्विष्णोरेव स्वलक्षणम् ॥

तेनोक्तप्रकारेण जन्माद्यस्येत्युक्तं जगज्जन्मादिकारणत्वं विष्णोः संभवति नान्येषाम् । अतोऽसंभवाद्यभावाद्विष्णोर्लक्षणं युक्तमिति योज्यम् ।

स०— एवं सौत्रस्य विष्णुलक्षणस्येति । नन्वव्याप्तेः परेणानाशङ्कितत्वात्परिहारो माऽस्तु तथापि सकलजगज्जन्मादिकारणत्वस्यैव लक्षणत्वात् तस्य च प्रलयकालेऽभावात् कथं नाव्याप्तिरिति चेन्न कारणत्वस्य शक्तिरूपत्वेन शक्तेश्चेश्वररूपत्वादव्याप्त्यभावादित्युक्तमिति भावः ॥

प०— अव्याप्तिप्रसक्त्यभावादिति [लक्ष्यस्यैकव्यक्तित्वादिति भावः]

या०— अव्याप्तिप्रसक्त्यभावादिति । लक्ष्यभेदाभावादिति भावः ॥

च०— अव्याप्तिप्रसक्त्यभावादिति । लक्ष्याभिमतव्यक्तेः स्वबोधकपदसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वकत्वादिति भावः । तेन लक्ष्यानन्त्यस्थलेऽपि प्रातिस्विकैकत्वसत्वेऽपि न क्षतिः ॥

(इति अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवाभावोपपादनम् ।)

(इति स्वमतेन सूत्रव्याख्यानम् ।)

(अथ मायावाद्युक्तैक्यस्य सूत्रकारैरेव निराकृतता)

सु० – एवं स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय तत्परिशुद्धये मायावादिनां मते लक्षणसूत्रारम्भ एवानुपपन्न इति वक्तुं यत्तैः(परैः)रभिहितं 'जगज्जन्मादिकारणत्वं न लक्ष्यब्रह्मणः स्वरूपान्तर्गत लक्षणं किन्तु तटस्थमेव । त्रैविध्यमत्र संभवति मायाविशिष्टं ब्रह्म कारणमिति वा, मायाशक्तिमत्कारणमिति वा, जगत्कारणं तु मायैव तदाश्रयतया ब्रह्म कारणमिति वेति । सर्वथाऽपि जगत्कारणत्वं बाह्यमेव, न साक्षात्स्वरूपान्तर्गतमेव ।' इति; तदेतदनुपपन्नम् इति भावेनोक्तं 'स्वलक्षणम्'इति । स्वरूपान्तर्गतमेवेदं ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वं न मायावाद्युक्तरीत्या तटस्थमित्यर्थः।

वा०—ननु कारणत्वस्यास्वरूपत्वाप्रसक्तेः स्वलक्षणत्वोक्तिवैयर्थ्यम् । न च परोक्ततटस्थलक्षणत्वनिरासाय सेति वाच्यम् । तस्यापि वैयर्थ्यात् । न च 'अतो जीवैक्यमपि'इत्यादिना परमते लक्षणसूत्रानारम्भव्युत्पादनाय सेति वाच्यम् । तस्यापि प्रयोजनाभावादित्यतः स्वव्याख्यानपरिशुद्ध्यर्थत्वात्तस्येत्याशयेन स्वलक्षणमित्येतदवतारयति **एवमिति**॥ नन्वानन्दादिवत्कारणत्वस्यापि स्वरूपत्वसंभवे कुतस्तटस्थत्वोक्तिस्तेषामित्यतो निरवयस्य ब्रह्मणः शुद्धस्यैवोपादानत्वासंभवेन विवर्ताधिष्ठानत्वस्यैव वक्तव्यतया तदन्यस्य जगद्रूपेण विक्रियमाणस्यानिर्वचनीयमायान्यस्याभावादसंभवात् । सत्तारूपेण स्फूर्तिरूपेण वाऽनुगततया ब्रह्मण उपादानत्ववत्कार्येऽनुगत्या तस्या अप्युपादानत्वे ब्रह्मलक्षणस्य मायायामतिव्याप्तिमाशङ्क्य मुख्योपादानस्य जगत्कारणत्वं स्वरूपलक्षणम् । औपचारिकोपादानस्य तु तटस्थलक्षणम् । तत्र स्वरूपलक्षणतयाऽभिमतस्य न तावन्मायायामतिव्याप्तिस्तस्या लक्ष्यान्तःपातित्वाज्जगत्कारणत्वस्य तु तटस्थलक्षणरूपेण मायायामवृत्तेर्न तटस्थलक्षणस्याप्यतिव्याप्तिरित्याशयेन मुख्यामुख्योपादानस्वरूपं मतभेदेन व्युत्पादयितुं विवरणोक्तं त्रैविध्यमनुवदति **त्रैविध्यमत्र संभवतीति** । रज्ज्वाः संयुक्तसूत्रद्वयवत्समप्रधानत्वेन मायाब्रह्मणी उपादानम् । तत्र सत्तास्फूर्त्यंशयोर्ब्रह्मण उपयोगो जाड्यविकारांशयोस्तु मायाया इति केषाञ्चित्पक्षानुसारेण प्रथमः कल्पः । मायाख्यशक्तेरप्राधान्यं ब्रह्मण एव प्राधान्यमिति द्वितीयपक्षाभिप्राय इति कश्चित् । 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्'इति श्रुतिबलान्मायाख्या शक्तिरेव साक्षादुपादानं शक्तेश्च नियमेन शक्तिमत्पारतन्त्र्याच्छक्तिमति ब्रह्मण्यर्थादुपादानत्वं पर्यवस्यतीति तदभिप्राय इत्यपरः । आरोपितमायाया धिष्ठानब्रह्मस्वरूपमन्तरेण वस्तुतः स्वरूपान्तराभावान्मायाया एव साक्षादुपादानत्वेऽपि तदधिष्ठानत्वेनब्रह्मणोऽप्युपादानत्वमवर्जनीयमिति तृतीयकल्पाभिप्रायः । अत्राद्यपक्षे मायाविशिष्टब्रह्मणो मुख्योपादानत्वं द्वितीयतृतीययोस्तु मायाया एव । पक्षत्रयेऽपि शुद्धब्रह्मण औपचारिकमेवोपादानत्वमिति विवेक इति भावः ।

स०— मायाविशिष्टं ब्रह्मेति । रज्वाः सूत्रद्वयवदित्यर्थः ॥ **मायाशक्तिमदिति** । माया लक्षणहेतूपरागवदित्यर्थः। यथा मृदश्चक्रादिहेतुसमवहितस्यैव । तत्र मायाब्रह्मणोः समप्राधान्यम् । अत्र तु ब्रह्मणः प्राधान्यं मायाया उपसर्जनत्वं विवक्षितमिति भावः ॥ **तदाश्रयतयेति** । कार्पासांशुर्यथा तन्तुद्वारा पटोपादानं तथा ब्रह्मापि मायाद्वारेत्यर्थः ॥

प०— स्वलक्षणमित्यत्र स्वपदस्य कृत्यं व्यनक्ति एवं स्वमतेनेत्यादिना ॥ मायाशक्तिमदिति । मायाशक्त्युपलक्षितमित्यर्थः ॥

या०— मायाविशिष्टं ब्रह्मेति । रज्ज्वाः सूत्रद्वयवदित्यर्थः ॥ **मायाशक्तिमदिति** । मायाख्यसहकारिसमवहितमित्यर्थः । अत्रापि मायाविशिष्टं ब्रह्म कारणमित्येव विवक्षितम् । किन्तु पूर्वत्र मायाब्रह्मणोः समप्राधान्यं विवक्षितम् । अत्र तु ब्रह्मणः प्राधान्यं मायाया उपसर्जनत्वमिति न पूर्वाभेद इत्याहुः ॥ **तदाश्रयतयेति** । अंशुर्यथा तन्तुद्वारा पटोपादानं तथा ब्रह्मापि मायाद्वारा जगदुपादानमित्यर्थ इति केचित् । स्वरूपजगदुपादानमायाऽधिष्ठातृब्रह्मातोजगत्कारणमित्युच्यत इत्यप्यस्याभिप्रायमाहुः ।

श्री०—तदुपपादयतीति । हरेरेवादोषवचनादित्युक्तेऽन्येषां दोषवचनादित्यस्य एवकारमहिम्ना लब्धत्वात् एवकारलब्धं प्रमेयमुपपादयतीत्यर्थः । अत एव हरेरेवेति युक्तमिति वदिष्यति ।

च०—मायाविशिष्टमिति । तुल्यकक्ष्यापन्नसूत्रद्वयस्य रज्जुहेतुतेव तादृशयोर्मायाब्रह्मणोर्विश्वहेतुतेत्यर्थः ॥ **मायाशक्तिमदिति** । स्वोपसर्जनीभूतमायाशक्त्याख्यसहकारिसमवहितमित्यर्थः ॥ **तदाश्रयतयेति** । प्राधान्येन जगदुपादानं मायैव ब्रह्म तु तदाश्रयतया तदुपादानमित्युपचर्यत इति भावः ।

सु०— तत्कुत इत्यत आह अस्येति ।

अनु०— अस्योद्भवादिहेतुत्वं साक्षादेव स्वलक्षणम् ॥
कृष्णध्यानच्छलेनैव स्वयं भागवतेऽब्रवीत् ॥

अस्य सर्वस्यापि विश्वस्योद्भवादिहेतुत्वं ब्रह्मणः स्वलक्षणमेवेति सूत्रकारो भागवते साक्षादेव स्पष्टमेवाब्रवीत् 'एकं(यत्तत्) परं ज्योतिरनन्यमद्वयं स्वसंस्थया नित्यनिरस्तकल्मषम् । ब्रह्माख्यमस्योद्भवनादिहेतुभिः स्वलक्षणैर्लक्षितभावनिर्वृ(ति)तम् ॥' इति । तथा च सूत्रकाराभिप्रायानवबोधनिबन्धनमेव परेषां तटस्थलक्षणव्याख्यानमिति ।

ननु मै(नै)वं सूत्रकारोऽब्रवीत् ; किन्तु परप्रतीत्यनुवादोऽयम्, 'ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय वार्युपस्पृश्य माधवः । दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसः परम् ॥' इति पूर्ववाक्ये कृष्णानुष्ठितध्यानस्य प्रकृतत्वात् । इत्यत उक्तम् कृष्णेति ॥ कृष्णध्यानानवादमिषेण स्वयमेवाब्रवीदिति ।

वा०— एकं परमित्यादि । एतच्च 'स्वरूपमसरत्कृष्ण एकं स्वस्मिन्नभेदतः । अतत्तन्त्रस्य राहित्यादनन्यं सदृशोज्झितेः । अद्वयं नित्यनिर्वृत्या भावनिर्वृतिमीश्वरम्' इति तन्त्रभागवतवाक्योपन्यासेनाचार्यैः स्पष्टमन्यत्र व्याख्यातमिति न स्वयं व्याख्यातमिति ज्ञेयम् ॥ भागवते तथेत्युक्त्या सूत्रस्य तटस्थलक्षणपरतया व्याख्याने किं दूषणमुक्तमित्यत आह **तथा चेति ।**

प०— भागवत इति । दशमस्कन्धे ॥ **परम्** विलक्षणम् । **अनन्यम्** अन्तर्भेदरहितम् । **अद्वयं** समाधिकरहितम् । **स्वसंस्थया** स्वरूपभूतस्थित्या । **अस्य** जगतः । **उद्भवनादिहेतुभिः** जन्मादिहेतुत्वलक्षणैः । **स्वलक्षणैः** स्वरूपभूतधर्मैः । लक्षितं भावनिर्वृतिरूपं चेत्यर्थः । **भावो** ज्ञानम् । **निर्वृतिरानन्दः** । तद्रूपमिति यावत् । आत्मानमिति पूर्वश्लोकस्थात्मविशेषणत्वाद्भावनिर्वृतिमित्युक्तम् । ज्योतिरित्यस्यापि ज्योतीरूपमित्यर्थः । अत एवानन्यमिति साधु । अन्यथाऽनन्यदिति स्यात् ।

या०— एकं परं ज्योतिरित्येव पाठो न तु यत्तत्परं ज्योतिरिति । 'स्वरूपमसरत्कृष्ण एकं स्वस्मिन्नभेदतः । अतत्तन्त्रस्य राहित्यादनन्यं तादृशोज्झितेः । अद्वयं नित्यनिर्वृत्या भावनिर्वृतमीश्वरमि'ति श्रुतिगीतातात्पर्योदाहृतप्रमाणादस्यार्थोऽवगन्तव्यः ।

श्री०—एकं परं ज्योतिरित्येव पाठो न तु यत्तत्परं ज्योतिरिति । एकं परं ज्योतिरिति श्लोकार्थस्तु 'स्वरूपमसरत्कृष्ण एकं स्वस्मिन्नभेदतः । अतत्तन्त्रस्य राहित्यादनन्यं समतोज्झितेः । अद्वयं नित्यनिर्वृत्या भावनिर्वृतमीश्वरम् ।' इति श्रुतिगीतातात्पर्योदाहृतप्रमाणानुसारेण द्रष्टव्यः । भावः सत्ता, सा च विशेषानुक्तेः सार्वकालिकी विवक्षिता; इति भावेन नित्येति भावशब्दो व्याख्यातः । तथाच भावनिर्वृतं सर्वदा विद्यमानानन्दरूपमित्यर्थः ।

च०— एकं परमित्यादि । 'स्वरूपमसरत्कृष्ण एकं स्वस्मिन्नभेदतः । अतत्तन्त्रस्य राहित्यादनन्यं सदृशोज्झितेः । अद्वयं नित्यनिर्वृत्या भावनिर्वृतिमीश्वरम् ।' इति तन्त्रभागवतवाक्योपन्यासेन भगवत्पादा एवैतत्पद्यं व्याख्यासिषुरिति टीकाकृत्पादा न व्याकार्षुरिति ध्येयम् ।

सु०— अयमाशयः ॥ परकृतानुवादो हि पुराणकर्तुर्द्वेधा संभवति । निराकरणार्थं वा यथा 'यावत्स्याद्गुणवैषम्यम्' इत्यादि, एवं शिष्टैरनुष्ठितत्वादन्यैरप्यनुष्ठेयम् इति विधानार्थं वा यथा 'त्रित्वे हुत्वाऽथ पञ्चत्वम्'इत्यादि ॥ तत्राद्यः पक्षस्तावत्प्रकृते न संभवति अनिराकृतत्वात् । साक्षाद्भगवदवतारस्य कृष्णस्य चेत्प्रतिपत्तिर्निराकरणमर्हति कुतस्तर्हि व्यासप्रतिपत्तौ

समाश्वासः । ध्यानमेवेदं न ज्ञानमिति चेत् तर्किं ज्ञानविपरीतं ध्यानमिति नियमः । तथा सति ध्यानार्थिनः श्रवणमननापेक्षा न स्यात् । न च तटस्थं लक्षणं स्वरूपतया ध्यातव्यमिति क्वचिद्विधिर्वा प्रयोजनं वा श्रूयते ॥ तस्माद् द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते । तथा च सूत्रकारस्येदं कथं न मतम् । अन्यथा श्वेतकेतूद्दालकाख्यायिकया प्रतिपादितत्वादद्वैतमपि न श्रुत्यभिप्रायः स्यात् । 'तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं ब्रह्मास्मि' इत्यपि परोपासनानुवादो न स्वार्थे तात्पर्यवान् स्यात् 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' इत्युपासनाप्रकरणत्वात् । तथा च बहुविप्लवः स्यात् ॥ तस्मात्सूत्रकारस्यैवायमभिप्रायो यज्जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः स्वरूपान्तर्गतमेव लक्षणमिति ॥ तथा च विस्पष्टतदीयवाक्यान्तरबलादस्यापि सूत्रस्य स्वरूपलक्षणपरत्वमेवेति ।

वा० — नन्वनूद्यमानस्यापि स्वमतत्वे परमतस्यापि स्वमतत्वापत्तेरित्यतिप्रसङ्ग इत्यतो निरासार्थानुवादस्य स्वमतत्वानापादकत्वेऽपि शिष्टैरनुष्ठानादन्यैरप्येवमनुष्ठेयमिति विधानार्थानुवादस्य स्वमतत्वापादकत्वे विरोधाभावात्प्रकृते चाद्यपक्षासंभवेन द्वितीयस्यैवाश्रयणान्नानुपपत्तिरिति छलपदेनैवकारेण च सूचितमाशयमाह **अयमाशय इति** ॥ कल्पद्वयप्रसञ्जकप्रदर्शनम् **यथेति** । 'तावन्नानात्वमात्मनः नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदैव हि । यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् । य एतत्समुपासीरंस्ते मुह्यन्ति शुचाऽर्पिताः' इति वाक्यशेषोपादानायादिपदम् । तत्र यावत्स्यादित्यनुवादो य एतदिति निषेधाय । अत एव 'यावत्स्याद्गुणवैषम्यमित्यादि य उपासीरंस्ते मुह्यन्ति' इति तात्पर्यनिर्णय उक्तमिति भावः ॥ **यथा त्रित्व इति** । 'वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे परम् । धृत्या त्वपानं सोत्सर्गं तत्परत्वे ह्यजोहवीत् । त्रित्वे हुत्वाऽथ पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः' इति वाक्ये, प्राणमपाने, तं व्याने, समानोदानौ तेषु, तांश्च मूलप्राणे' इति तात्पर्यानुसारादुमाया रुद्रे, तस्य प्राणे, तस्यापाने, तस्य व्याने, उदानसमानयोः प्राणापानव्यानेषु त्रिषु, पञ्चानामपि मुख्यवायुरूपाणामेव प्राणादीनामेकस्मिन्मूलप्राणे लयस्य मरणकाले शिष्टचिन्तितस्यान्यचिन्तनविधानार्थोऽनुवादो यथेत्यर्थः । ननु त्रित्वे हुत्वेत्यादेः प्रतीत्यनुवादत्वात्तद्विषयस्य सत्त्वेपि प्रकृतस्य ध्यानानुवादत्वान्न तद्विषयस्य सत्त्वमित्याशङ्कते **ध्यानमेवेदमिति चेदिति** ॥ विध्याद्यभावात्तादृशध्यानासंभवश्चेत्याह **न चेति** ॥ अनुवादविषयत्वमात्रेणार्थस्य तदनभिप्रेतत्वेऽतिप्रसङ्गमाह **अन्यथेति** ॥ध्यानानुवादविषयस्य तथात्वे तमाह **तद्धैतदिति** ॥ अपव्याख्याने बाधकतयोक्तं भागवतवाक्यं स्वव्याख्यानोपोद्बलकत्वेन व्यापारयति **तथा चेति** ।

स० — **यथा यावत्स्यादित्यादि** । 'यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः । नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदैव हि । यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयम्' इत्यनेन गुणवैषम्यं

सृष्टिसंसार इति यावत् । तथाच संसारदशायामेव भेदपारतन्त्र्यभयानि भवन्ति । मुक्तौ तु परमात्माभेद एवेति पूर्वपक्षानुवादं कृत्वा 'य एतत्समुपासीरन् ते मुह्यन्ति शुचाऽर्पिताः'इति तत्पक्षस्य निन्दितत्वेन तन्निराकरणमवगम्यते । तथा च पुराणकर्तुः निराकरणायानुवादे इदमुदाहरणमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **यथा त्रित्वे हुत्वाऽथेति ।** अत्र यद्यपि 'वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे परम् । धृत्या ह्यपानं सोत्सर्गं तत्परत्वे ह्यजोहवीत् । त्रित्वे हुत्वाऽथ पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः । सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये'इति श्लोकद्वयमप्युदाहार्यम् । धर्मकृतलयचिन्तनानुष्ठेयताप्रतिपादकत्वात् । तथापि त्रित्वे हुत्वाथेति द्वितीयश्लोकस्योदाहरणेन न केवलं लयमात्रं चिन्तनीयतयाऽत्र विवक्षितं किन्तु सृष्टिरपि यत्तेषां ब्रह्मपर्यन्तविलयोत्पत्तिचिन्तनम् । 'ब्रह्मयज्ञ इति प्रोक्तः सर्वसंसारमोचकः'इति वचनात् । सा च द्वितीयश्लोकान्तिमपादप्रतिपाद्यब्रह्मात्मादिक्रमेणैवेति ज्ञापयितुं कृतमित्यवधेयम् । तत्तश्च विश्वरूपाद्ब्रह्मणो हृदि स्थितस्यात्मनो जनिश्चिन्तनीया । तस्मात्प्राणस्य । तस्माच्च तत्स्वरूपभूतानि प्राणादीनि पञ्चरूपाणि जातानीति चिन्तनीयानि । समानोदानयोश्च प्राणापानव्यानैर्जनिः प्राणस्यापानादपानस्य च व्यानाज्जनिश्चिन्तनीया । प्राणात् मनोनामकस्य रुद्रस्य जनिः । तस्माद्वागात्मिकाया उमायाः जनिश्चिन्तनीया एतद्वैपरीत्येन भागवते लयाभिधानं उपलक्षणतयेति ज्ञातव्यम् । तत्तश्च वाचनिकलयक्रमोपपादकमिमं उपलक्षितं सृष्टिक्रमं सूचयितुं चरमश्लोकप्रतीकग्रहणं कृतम् । तत्तश्च श्लोकद्वयस्यायमर्थः । वाचं वागभिमानिनीं उमां मनसि तत्कारणे तदभिमानिनि रुद्रे जुहाव, लीयत इति चिन्तितवान् ॥ एवमग्रेऽपि । तन्मनः प्राणे इतरे इतरस्मिन् अपाने परं प्राणं धृत्या धैर्येण सोत्सर्गं सवृत्तिकं अपानं तत्परत्वे । धर्मिप्रधानो निर्देशः । एवमग्रेऽपि । तदपेक्षया पूर्ववर्तिनि व्याने अजोहवीत् । त्रित्वे त्रिषु प्राणापानव्यानेषु अथ अनन्तरौ उदानसमानौ लीयेते इति हुत्वा ध्यात्वा तच्च तदपि पञ्चत्वं पञ्चापि प्राणादीन् एकत्वे एकस्मिन् मुख्ये मूलप्राणेऽजुहोत् मुनिर्मननशीलो धर्मः सर्वं पूर्वोक्तं सर्वं आत्मनि स्वहृदि स्थिते विष्णावजुहोत् आत्मानमव्यये विनाशरहिते ब्रह्मणि सर्वगते तदभिव्यक्तिकारणे विष्णावजुहोदित्यन्वय इति । वस्तुतस्तु तस्मिन्नर्थे मुनिरिति कर्तृवाचिपदसद्भावात्तदेवोदाहृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ न नु तत्र निराकरणादेरदर्शनेऽपि निराकरणार्थानुवादः किं न स्यादित्यत आह **साक्षादिति** ॥ न कृष्णस्य प्रतिपत्तिरियम् । अपि तु ध्यानमेव । तस्य चाविद्यमानविषयकत्वमपि संभावितमिति भावः ॥ **तथा सतीति ।** ज्ञानविपरीतमेव ध्यानमिति सर्वत्र नियमाङ्गीकारे ध्यानस्यारोपिताकारेणापि संभवात् तदर्थं विद्यमानार्थविषयकश्रवणमननापेक्षा न स्यादिति भावः । यद्वा ध्यानस्य श्रवणमननजनितज्ञानसमानाकारत्वात् तस्य च प्रमात्वाद्विद्यमानविषयकत्वमेव ध्यानस्य वाच्यमिति भावः । इदं च ध्यानस्य ज्ञानभिन्नत्व-

मङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु ज्ञानविशेष एव ध्यानमिति द्रष्टव्यम् ॥ ननु प्रमाणप्रयोजनबलात् ध्यानरूपत्वमेवाङ्गीक्रियत इत्यत आह **न च तटस्थं लक्षणमिति** ॥ ननु नानुवादमात्रस्य स्वार्थे तात्पर्याभावः । अपि तु उपासनानुवादस्यैवेत्यत आह **तद्वैतत्पश्यन्निति** ॥ ननूपासनानुवादस्य तात्पर्यानङ्गीकारेऽपि प्रतीत्यनुवादस्य स्वार्थे तात्पर्याङ्गीकारात् प्रकृते च 'अहं ब्रह्मास्मि'इति वाक्यस्यानुवादपरत्वेऽपि प्रतीत्यनुवादत्वादद्वैति तात्पर्यमुपपन्नमित्यत आह **अथ योऽन्यामिति** ॥ **तथाच बहुविप्लव इति** । बहूपद्रवः स्यात् । ततश्च वाक्यार्थः कुत्रापि न सिध्येदिति भावः ।

(प०— **यावत्स्यादिति** । 'यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः । नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदैव हि । १ । यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् । य एतत्समुपासीरन् ते मुह्यन्ति शुचार्पिताः ।' इत्येकादशस्कन्धे दशमाध्याये मतान्तरं । ते मुह्यन्ति'इत्यादिनिन्दया निराकरणार्थं 'यावत्'इत्यादिनाऽनूद्यत इत्यर्थः ॥ **त्रित्व इति** । 'वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे परम् । धृत्या ह्यपानं सोत्सर्गं तत्परत्वे ह्यजोहवीत् । १ । त्रित्वे हुत्वाऽथ पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः । सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये । २ ।' इति प्रथमस्कन्धगतपञ्चदशेऽध्याये मृतिकाले धर्मराजकृतलयचिन्ताऽनूद्यते । तस्यार्थः वाचं वागभिमानिनीमुमां मनसि मनोभिमानिनि रुद्रे जुहाव उमाया रुद्रे लयो भवतीति चिन्तितवानित्यर्थः । तत् मनः प्राणे जुहाव । परं मनसः परं प्राणं च इतरस्मिन्नपाने जुहाव । धृत्या मनस एकाग्रतया सोत्सर्गं सवृत्तिकमपानं तत्परत्वे तस्मादपानात्पूर्वभाविनि व्यानेऽजोहवीत् । अथापानव्यानलयचिन्तानन्तरम् अवशिष्टावुदानसमानौ त्रित्वे त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टेषु प्राणापानव्यानेषु हुत्वा लयं विचिन्त्य पञ्चत्वं पञ्चत्वसङ्ख्याविशिष्टान्प्राणापानव्यानोदानसमानांश्चैकत्वे एकत्वसङ्ख्याविशिष्टे मूलप्राणे अजुहोत्। सर्वं पूर्वोक्तं समस्तम्, आत्मनि स्वहृदि स्थिते विष्णौ अजुहवीत् । तं चात्मानम् । अव्यये नाशहीने ब्रह्मणि सर्वगते विष्णावजुहवीदिति ॥ अयुक्तं च निराकरणमित्याह **साक्षादिति** ॥ ननु कृष्णस्य चेत्प्रतिपत्तिरित्याद्युक्तमयुक्तम् । 'दध्यौ प्रसन्नकरण'इति पूर्वोक्तध्यानप्रकारस्यैव 'यत्तत्परं ज्योतिः' इत्यादिनाऽनुवादात् । ध्यानस्य च ज्ञानविषयविपरीतविषयकत्वनियमादिति भावेनाऽऽशङ्क्य निराह **ध्यानमेवेदमित्यादिना** ॥ ननु तटस्थमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणत्वेन ध्यातव्यत्वात्कृष्णेन तथा ध्यातमित्यत आह **न च तटस्थमिति अन्यथेति** । अनुवादत्वमात्रेणानभिमतत्व इत्यर्थः । श्वेतकेतूद्दालकाख्यायिकाया अप्यनुवादत्वाविशेषादिति भावः ॥ ननु तत्रोपासना न श्रूयत इत्यत आह **अथ योऽन्यामिति** ।

या०—यथा यावत्स्यादित्यादि । 'यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः । नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदैव हि । यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् ।' गुणवैषम्यं सृष्टिः । संसार इति यावत्

तथा च संसारदशायामेव भेदपारतन्त्र्यभयानि भवन्ति । मुक्तौ परमात्माभेद एवेत्ययं परमतानुवादः । 'एतत्समुपासीरन् ते मुह्यन्ति शुचाऽर्पिता' इति निराकरणार्थमित्यर्थः ॥ **यथा त्रित्वे हुत्वाऽथेति** । अत्र यद्यपि, 'वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे परम् । धृत्या ह्यपानं सोत्सर्गं तत्परत्वे ह्यजोहवीत् । त्रित्वे हुत्वाऽथ पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः । सर्वमात्मन्यजुहवीत् ब्रह्मण्यात्मानमव्यय' इति श्लोकद्वयस्य धर्मकृतलयचिन्तानुवादरूपत्वात् । तत्संग्रहाय वाचं जुहाव मनसीत्यादीत्येव प्रतीकग्रहणमुचितम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । तथाऽप्यत्रोक्तलयक्रमविपरीतेन ब्रह्मात्मादिक्रमेण सृष्टिरपि चिन्तनीयतयाऽभिप्रेतेति सूचयितुं चरमश्लोकप्रतीकग्रहणं कृतम् । 'एतेषां ब्रह्मपर्यन्तं विलयोत्पत्तिचिन्तनम् । ब्रह्मयज्ञ इति प्रोक्तः सर्वसंसारमोचक' इति वचनात् । ततश्च श्लोकद्वयस्यायमर्थः । वाचं वागाभिमानिनीमुमां मनसि तत्कारणे तदभिमानिनि रुद्रे जुहाव लीयत इति चिन्तितवान् । एवमग्रेऽपि । तन्मनः प्राणे । इतरे इतरस्मिन् अपाने परं प्राणम् । धृत्या धैर्येण । सोत्सर्गं सवृत्तिकमपानम् । तत्परत्वे धर्मप्रधानो निर्देशः । एवमग्रेऽपि । तदपेक्षया पूर्ववर्तिनि व्यानेऽजोहवीत् । त्रित्वे त्रिषु प्राणापानव्यानेषु । अथ अनन्तरौ । उदानसमानौ लीयत इति हुत्वा ध्यात्वा । तच्च तदपि । पञ्चत्वं पञ्चापि प्राणादीन् एकत्वे एकस्मिन्मुख्ये मूलप्राणेऽजुहोत् । मुनिर्मननशीलो धर्मः । पूर्वोक्तं सर्वमात्मनि स्वहृदिस्थे विष्णावजुहोत् । आत्मानमव्यये नाशरहिते ब्रह्मणि सर्वगते तदभिव्यक्तिकारणे विष्णावजुहोदित्यन्वय इति ॥ **ध्यानमेवेदमिति** । न कृष्णस्य प्रतिपत्तिरियमपि तु ध्यानमेव । तच्च मानसक्रियारूपमविद्यमानेऽप्यर्थे भवतीति भावः ॥ किं सर्वत्र ध्यानं ज्ञानविपरीताकारमेवेति नियममाश्रित्येदमुच्यते उत ध्यानं ज्ञानसमानाकारमित्युत्सर्गः । क्वचिद्योषितमग्निं ध्यायीतेत्यादिप्रमाणे योषित्परित्यागादिरूपे प्रयोजने च सति ज्ञानविपरीताकारमपि भवतीति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **तत्किं ज्ञानेति** । अत्र ज्ञानपदेन प्रमैव विवक्षिता ॥ **तथा सतीति** । ध्यानस्य ज्ञानविषयतत्त्वविपरीतविषयत्वनियमे ध्यानरूपतत्त्वनिश्चयार्थश्रवणमननयोरतत्त्वविषयध्यानानुपयोगित्वात् । ध्यानार्थिनः श्रवणमननापेक्षा न स्यादित्यर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति **न च तटस्थमिति** । इदं च ध्यानस्य ज्ञानभिन्नत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु ज्ञानविशेष एव ध्यानमिति द्रष्टव्यम् ॥ ननु तत्त्वमसीति वाक्यमुद्दालकोक्तानुवादरूपमपि नोद्दालकध्यानानुवादरूपमतस्तत्स्वार्थे तात्पर्यवदेव । प्रकृते तु तथाऽतो न स्वार्थे तात्पर्यवदित्यत आह 'तद्वैतत्पश्यन्' इति ।

श्री०— **समाश्वास इति** । व्यासस्यापि भगवदवतारत्वादिति भावः ।

च०—**यथा यावत्स्यादित्यादि** । 'यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः । नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदेव हि ॥' यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् । य एतत्समुपासीरंस्ते मुह्यन्ति

शुचाऽर्पिताः ॥' इति निरासायेत्यर्थः । गुणवैषम्यपदप्रतिपाद्यसंसारदशायामेव भेदभयपारतन्त्र्याणि मुक्तिदशायां तु ब्रह्मात्माभेद एवेत्यन्यदीयमतानुवादस्तत्प्रतिविधानार्थ इति भावः ॥ **त्रित्वे हुत्वाऽथेति** । 'वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे परम् । धृत्या ह्यपानं सोत्सर्गं तत्परत्वे ह्यजोहवीत् । त्रित्वे हुत्वाऽथ पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः । सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यय इति वाक्ये प्राणमपाने, तं व्याने, उदानसमानौ तेषु, तांश्च मूलप्राण इति तात्पर्योक्त्या उमायाः रुद्रे तस्य प्राणे, तस्यापाने, तस्य व्याने, उदानसमानयोः प्राणापानव्यानेषु त्रिषु, पञ्चानामपि मुख्यवायुरूपाणामेव प्राणादीनामेकस्मिन् मूलप्राणे, लयस्य मृतिकाले अभियुक्तैश्चिन्तिततयाऽन्यैरपि तथा चिन्तनीयमिति विधानफलकानुवादो यथेत्यर्थः । मुनिः मननशीलो धर्मः पूर्वोक्तं सर्वमात्मनि स्वहृदयस्थे विष्णावजुहोत् । आत्मानमव्यये नाशरहिते ब्रह्मणि व्याप्ते तदभिव्यक्तिहेतुभूते विष्णावजुहोदित्यन्वयोऽवसेयः ॥ **ध्यानमेवेदमिति** । नेयं कृष्णस्य प्रतिपत्तिः किं तु मानसक्रियारूपं ध्यानमेव, तच्च विषयसत्त्वमन्तरेणापि सङ्गच्छत इति भावः ॥ ध्यानत्वावच्छेदेन ज्ञान विपरीताकारत्वमभिप्रेयते किं वा तत्सामानाधिकरण्येन योषितमग्निं ध्यायीतेत्यादिप्रमाणयोषित्परित्यागात्मकप्रयोजनयोः सद्भावेन विपरीताकारत्वमिति कल्पद्वयीमभिसन्दधानः आद्यं प्रतिविधत्ते । **तत्किमिति** ॥ द्वितीयं प्रत्याह **क्वचिदिति** ॥ ननु ध्यानानुवादस्यैव वस्तुनथात्वानुपगमेनोद्दालकोक्तानुवादस्य तादृशानुवादनाविरहेण तत्र वस्तुतथाभावोपगमेऽपि न क्षतिरित्यत आह **तद्वैतदिति** ।

सु० — यत एवं जगज्जन्मादिकारणत्वं स्वलक्षणमत्र सूत्रे ब्रह्मणोऽभिधीयते, ततो न परमतेऽस्य सूत्रस्यारम्भ एवोपपद्यते । इत्याह अत इति ।

अनु०— अतो जीवैक्यमपि स निराचक्रे जगद्गुरुः ॥

लक्षणं हि सजातीयविजातीयव्यवच्छेदार्थं भवति । यथाऽऽह 'समानासमानजातीयव्यवच्छेदो वा लक्षणार्थः' इति । तथा चानेन लक्षणेन सजातीयाज्जीवाद्विजातीयाज्जडाच्च ब्रह्म व्यावर्तितं सूत्रकारेण । जीवैक्यनिराकरणसूत्रस्यारम्भः कथं जीवैक्यवादिनां स्यात् । स्याद्यदीदं कथञ्चित् (स्यात्कथञ्चिद्यदीदं) तटस्थलक्षणं स्यात् । स्वरूपलक्षणमिति चोपपादितम् ।

वा० —लक्षणोक्त्या जीवैक्यनिराकरणं विशदयति **लक्षणं हीति** ॥ सूत्रस्य जीवैक्यनिरासकत्वप्रतिपादकभाष्याभिप्रेतमपव्याख्यानदूषणमाह **जीवैक्येति** ॥ स्वरूपलक्षणत्वोपपादनस्यसूत्रानारम्भोपयुक्तत्वं पूर्वमुक्तमुपपादयति **स्याद्यदीति** । तटस्थलक्षणस्यापि जीवव्यावर्तकत्वमेवेति तटस्थत्वोक्तेर्वैयर्थ्यमाशङ्क्य परोक्तं यत्समाधानं तस्याभासतया व्युत्पादयिष्यमाणत्वाभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तम् ।

स०— **समानासमानेति** । अन्यथा गोर्विषाणित्वं पशुत्वादिकं वा स्वलक्षणं स्यादिति भावः ॥ **स्यात्कथञ्चिदिति** । तटस्थत्वेऽपि व्यावर्तकत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वात्कथञ्चिदित्युक्तम् ।

सु०— स्यादयमद्वैतिनामनुपपन्नो लक्षणारम्भो यदीदं जीवव्यावृत्त्यर्थं लक्षणमुक्तं स्यात् । जडमात्रव्यावृत्त्यर्थं तु लक्षणे व्याख्यायमाने कथं जीवैक्यवादिनां लक्षणसूत्रारम्भोऽनुपपन्न इत्यत आह न हीति ।

अनु०— न हि जन्मादिहेतुत्वं जीवस्य जगतो भवेत् ॥

यत्र हि लक्षणं नास्ति तत्सर्वं तद्व्यावर्त्यमङ्गीकरणीयम् । अन्यथा लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गात् । न चेदं लक्षणं जीवस्यास्ति । तत्कथमसावनेन न व्यावर्त्यत इति ।

वा०— ननु जीवे जन्मादिहेतुत्वाप्राप्तेस्तदभावप्रतिपादकोत्तरवाक्यमसङ्गतमित्यतस्तद्व्यावर्त्यं दर्शयंस्तत्सङ्गमयति **स्यादयमिति** ॥ **यदीदमिति** । जीवस्यापि लक्ष्यत्वान्न तद्व्यावृत्तिरिष्टेति वा लक्षणस्यापि तत्र सत्वान्न तेन तद्व्यावृत्तिरिति वाऽऽशयः ॥ तत्राद्यमाशयं निराचष्टे **यत्रेति** ॥ मूलात्साक्षाल्लब्धं द्वितीयाशयनिरासमाह **न चेदमिति** । सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिराहित्यादिति भावः ।

सु०— किञ्चानेन लक्षणेन यदि जीवो न व्यावर्त्यते; किन्तु सोऽपि लक्ष्यान्तर्गतः । तथा सति लक्षणस्य जीवेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्येतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति सूत्रकारीयं तन्निराकरणमसङ्गतं स्यात् । न हि लक्ष्य एवातिव्याप्तिर्लक्षणस्य केनापि शङ्क्यते । कथञ्चिच्छङ्कायां वा तस्यापि लक्ष्यत्वाङ्गीकारं परित्यज्य तत्र न लक्षणनिराकरणं क्रियत इत्याशयवानाह हिताक्रियेति ।

अनु०— हिताक्रियादिदोषं च वक्ष्यत्येव स्वयं प्रभुः ॥

यद्यपि परेणापि जीवस्य लक्षणव्यावर्त्यत्वमङ्गीकृतमेव, यथाऽऽह 'सर्वज्ञं सर्वशक्तिं विहायान्यतः परपरिकल्पितात्प्रधानादेरचेतनाच्चेतनादपि परिच्छिन्नज्ञानक्रियाशक्तेः संसारिणो हिरण्यगर्भादुत्पत्त्यादि न संभावयितुमपि शक्यते' इति; तथाऽपि न्यायेनोपपादयितुमिदमुक्तमिति ॥

वा०— ननु हिताक्रियादीत्युत्तरवाक्ये यदि पूर्ववाक्योक्तस्य जीवे लक्षणाभावस्योपपादनं तर्हि पूर्वत्र साक्षाद्धेत्वनुक्त्याऽत्र चशब्दास्वारस्यम्, यदि च निर्गुणत्वं चेत्युत्तरवाक्यवत्प्रकारान्तरेण सूत्रानारंभप्रतिपादकत्वं तर्हि वाक्यात्तत्प्रतिपादनादर्शनादर्थासङ्गतिरित्यतो जीवस्य लक्ष्यत्वलक्षणाव्यावर्त्यत्वाभ्युपगमे

पूर्ववाक्यार्थलब्धः, तर्हि लक्षणस्य तत्राव्याप्तिरित्येव न केवलं दोषोऽपि तूत्तरसूत्रविरोधश्चेत्यर्थप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वान्नासङ्गतिरित्याशयेनोत्तरवाक्यमवतारयति **किंचेति** ॥ जीवे जगत्कारणत्वादेः परेणानुक्तत्वेनानुक्तोपालम्भत्वाद्भाष्यकारस्य जीवे जगत्कारणत्वनिरासोऽचातुरीमावहतीत्याशङ्क्य निराकरोति **परेणापीति** ॥

प०— **इदमुक्तमितीति** । 'न हि जन्मादिहेतुत्वम्'इत्यादिकमुक्तमित्यर्थः ॥

(इति मायावाद्युक्तैक्यस्य सूत्रकारैरेव निराकृतता ॥)

(अथ मायावाद्युक्तस्य निर्गुणत्वस्यापि सूत्रकारैरेव निराकृतता ।)

सु०— **इतोऽपि मायावादिनां न ब्रह्मलक्षणसूत्रारम्भः संभवतीत्याह** निर्गुणत्वं चेति ।

अनु०— निर्गुणत्वं च तेनैव निषिद्धं प्रभुणा स्वयम् ॥

लक्षणवाक्यं हि साक्षाल्लक्ष्यस्यासाधारणधर्मसंसर्गं प्रतिपादयदर्थादितरव्यावृत्तिं प्रतिपादयति । ततोऽनेनापि लक्षणवाक्येन ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वेन तदविनाभूतैः सर्वज्ञत्वादिभिश्च संसर्गः प्रतिपादनीयः । तथा च निर्विशेषत्वं ब्रह्मणोऽनेन सूत्रेण निषिद्धम् । निर्विशेषत्ववादिनां च निर्विशेषत्वं निषेधतः सूत्रस्यारम्भः कथमुपपद्यत इति ।

वा०— पूर्ववाक्यवदस्यापि जीवकारणत्वनिरासे हेत्वन्तरप्रतिपादकत्वभ्रान्तिं निराकरोति **इतोऽपीति** ॥ ननु लक्षणवाक्यस्येतरव्यावृत्तिप्रतिपादकत्वेऽपि धर्मसंसर्गाप्रतिपादकत्वाल्लक्षणीभूतधर्मसंसर्गप्रतिपादकत्वेऽपि वा सर्वज्ञत्वादिगुणसंसर्गाप्रतिपादकत्वात्कथं लक्षणसूत्रस्य निर्गुणत्वनिषेधकत्वोक्तिः परमसाध्यस्यानुक्तेर्न्यूनता चेत्यत आह **लक्षणवाक्यं हीत्यादिना** ।

स०— **लक्षणवाक्यं हीति** । यदि गवि सास्नादिमत्वं नाम धर्मो न विद्यते कथं तदा लक्षणं स्यात् । लक्ष्यस्य ह्यसाधारणधर्मो लक्षणम् । कथं च तत् स्वालक्ष्यं व्यवच्छिन्द्यात् । अन्यथैकशफत्वादिकं गां व्यवच्छिन्द्यादिति भावः ।

श्री०— निर्गुणत्वमित्यस्यार्थो निर्विशेषत्वमिति ।

सु०— **स्यादियं जीवब्रह्मणोरेकत्वं ब्रह्मणश्च निर्गुणत्वमङ्गीकुर्वतां लक्षणसूत्रारम्भानुपपत्तिः । यद्यनेन सूत्रेण जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः स्वलक्षणमुच्यते । न चैवं किन्तु तटस्थमेव । न हि तथाविधं जगज्जन्मादिकारणत्वं जीवब्रह्मणोरेकत्वं वा ब्रह्मणो निर्गुणत्वं वा विरुणद्धि ॥**

ननु स्वलक्षणत्वे प्रमाणमुक्तम् । मैवम् । स्वस्य लक्षणानि स्वलक्षणानीति वा । सु सम्यक् स्वरूपान्तर्गत्या न लक्षणानीति वा तदर्थोपपत्तेः ॥ तर्हि यतोऽस्य जन्मादि सा माया

तदाश्रयो ब्रह्मेति निर्देशः स्यात् । न तु जन्माद्यस्य यतस्तद्ब्रह्मेति । मैवम् । यत्र घोषः सा गङ्गेतिवल्लक्षणया प्रयोगोपपत्तेः ॥ ननु तटस्थेनापि जगज्जन्मादिकारणत्वेन ब्रह्मणो जीवैक्यं निर्गुणत्वं च (नि)विरुध्यते । काकनिलयनत्वं हि परेण तटस्थं लक्षणमुदाहृतम् । तस्य लक्ष्यान्तर्भावे काकाधिकरणत्वमपि गृहशब्दार्थः स्यात् । ततश्च काकविगमे गृहैकदेशभङ्गबुद्धिः स्यात् इति । तत्र काकाधिकरणत्वं तदनधिकरणेभ्यो गृहं व्यावर्तयति न वा । नेति पक्षेऽनुभवविरोधस्तदभिधानवैयर्थ्यं च । आद्ये ब्रह्मलक्षणमपि कथं न जीवव्यावृत्तिं करोति । कथं च तत्संबन्धेन सगुणं न भवतीति । मैवम् । यो हि कार्यकारणसङ्घातादविविक्तं कर्तृत्वभोक्तृत्वदोषसंसर्गिणमात्मानं मत्वा मृषैव क्लिश्यति स जीवो व्यावर्त्यत एवते(अने)न लक्षणेन । तत्र यश्चैतन्यधातुः स ब्रह्मणो न भिद्यत इत्यभ्युपगमे विरोधाभावात् । न च सत्यस्य प्रपञ्चस्य कारणभूतायाः सत्याया मायाया आश्रयो ब्रह्मेति सूत्रार्थो येन ब्रह्मणः सविशेषत्वं स्यात् । किन्तु यदवष्टम्भो विश्वो विवर्तः प्रपञ्चस्तद् ब्रह्मेति सूत्रार्थः । सति चैवं सूत्रार्थे कथं जीवब्रह्मणोरेकत्वं ब्रह्मणो निर्गुणत्वं च विरुध्यत इति ।

वा० —नन्वैक्यान्यथाऽनुपपत्त्या सूत्रेऽमुख्यार्थस्य परेणानुक्ततया भेदाङ्गीकारेण मुख्यार्थसंभवप्रतिपादकं भेदेनैवेत्युत्तरवाक्यमसङ्गतम् । न च मुख्यार्थसंभवे लक्षणाश्रयणानुपपत्तावस्माभिरुक्तायामैक्यान्यथाऽनुपपत्त्या मुख्यार्थासंभवः प्रतिपादनीय एव परेणेति वाच्यम् । निराश्रयतया तथाऽस्मदुक्तेरेवानुपपत्तेः । न च तटस्थेन जगत्कारणत्वेनात्र सूत्रे लक्षणया ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति परोक्तिरेवाश्रय इति वाच्यम् । स्वलक्षणत्वस्य प्रमाणोदाहरणेन प्रतिपादिततया तेन तटस्थत्वस्यानाशङ्कनीयत्वात् । तटस्थस्यापीतरव्यावर्तकतया स्वसंबन्धेन सगुणत्वापादकतया चैकत्वनिर्गुणत्ववादिनां सूत्रारम्भानुपपत्त्यशामकतया वैयर्थ्येन तदीयतटस्थत्वोक्त्यनुपपत्तेश्च । न च स्वरूपलक्षणस्य जीवस्वरूपव्यावर्तकत्वेऽपि तटस्थस्य विशिष्टव्यावर्तकत्वेन स्वरूपव्यावर्तकत्वाभावात्स्वरूपाभेदवादिनां न तटस्थलक्षणसूत्रारम्भानुपपत्तिः । प्रपञ्चतत्कारणमायादेः सर्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वार्थकत्वाच्च सूत्रस्य, न निर्गुणत्ववादिनां तदारम्भानुपपत्तिश्चेति व्युत्पादनाय तदीयतटस्थत्वोक्तिः श्लिष्टेति वाच्यम् । तथा सति सिद्धान्ते विवर्तत्वादेरपि निरस्यत्वापातात् । तटस्थत्वं वदतो लक्षणाया अवश्यवक्तव्यत्वे बीजाभावाच्चेत्यत उक्तानुपपत्तिपरिहारेण पराभिप्रायं सम्यगनूद्योत्तरक्रमं दर्शयन्नाकाङ्क्षाक्रमेणोत्तरवाक्यं सङ्गमयति **स्यादियमित्यादिना** ॥

उक्तं शङ्काभिप्रायं मूलारूढं कर्तुं यदीत्यापादकमध्याहृत्य मूलं योजयति **यदीति** । एवकाराभिप्रायं वक्तुं तद्व्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । एवकाराभिप्रेताभेदाप्रामाणिकत्वोपपादकतयाऽपीदमेव मूलं व्याख्यातुं तदाक्षेपं दर्शयति **नन्विति** ।

स०— नहीति । अन्यधर्मस्यान्यनिष्ठतया कथनं न युक्तमित्याशयः ॥ **यत्र घोष इति ।** अत्र घोषाद्यधिकरणसामीप्यं गङ्गाया लभ्यते । अन्यथा गङ्गाघोषाधिकरणयोः सामानाधिकरण्यासंभवात् । एवमत्रापि जन्मादिकारणमायात्वं न ब्रह्मणः संभवतीति मायाश्रयत्वं लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ काकनिलयनत्वस्य तटस्थत्वमुपपादयति **तस्य लक्ष्यान्तर्भाव इति ।** काकनिलयनत्वस्य लक्ष्यभूतगृहस्वरूपत्व इत्यर्थः ॥ **यो हि कार्यकारणसङ्घातादिति ।** कार्यो देहः कारणानींद्रियाणि । **तत्सङ्घातादिति ।** तत्समूहात् । अविविक्तं कृष्णोऽहं काणोऽहं इत्यविभक्तम् ॥ **तत्र यश्चैतन्यधातुरिति ।** चैतन्यांश इत्यर्थः । ननु प्रपञ्चस्य सत्यत्वेन तत्करणीभूतमायाया अपि सत्यत्वेन प्रपञ्चकारणीभूतमायाया आश्रयो ब्रह्मेति सूत्रार्थः । कथं न ब्रह्मणः सविशेषत्वमित्यत आह **न च सत्यस्येति ॥ यदवष्टम्भ इति ।** यद्ब्रह्म अवष्टम्भोऽधिष्ठानं यस्य स तथोक्तः ।

प०— 'भेदेनैव तु' इत्यादिकमवतारयितुं शङ्कामाह **स्यादियमित्यादिनाऽत्रोच्यत इति पर्यन्तेन ॥ तटस्थमेवेति ।** ब्रह्माश्रितमायागतमेव न ब्रह्मगतमित्यर्थः । यद्वा काकवत्त्वमिवोपलक्षणमेवेत्यर्थः ॥ **लक्षणयेति ।** यथा 'सा गङ्गा'इति गङ्गापदं तीरं लक्षणया बोधयति तथा 'तद्ब्रह्म'इत्यत्र तत्पदमपि लक्षणया तदाश्रयं ब्रह्म बोधयतीत्युपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा यत्रेत्यत्र यत्पदं गङ्गार्थं सदपि लक्षणया यथा यत्तीर इत्यर्थकं तथा यत इति पदं यदधिष्ठितमायात इत्यर्थकमित्यर्थः ॥ तटस्थलक्षणपरत्वेऽप्यैक्यवाद्यननुकूलत्वमस्य सूत्रस्याशङ्कते **नन्वित्यादिना ॥** काल्पनिकभेदमाश्रित्य समाधत्ते **मैवमित्यादिना ।** कार्येति देहेन्द्रियान्तःकरणादि । कारणमविद्यादोषो रागादिः । ऐक्यप्रातिकूल्यमस्य नेत्युक्त्वा निर्गुणत्वप्रतिकूलतापि नेत्याह **न च सत्यस्येति ।** विश्वः समस्तः विवर्तः । अन्यथाप्रतीयमानः प्रपञ्चो यदवष्टम्भो यदधिष्ठानक इत्यर्थः ।

या०— तर्हीति । तटस्थलक्षणत्व इत्यर्थः ॥ **यत्र घोष इति ।** अत्र यथा तच्छब्दस्य लक्षणया तत्संबन्धाद्गङ्गेत्यर्थो लभ्यते तथा यतो जन्मादि तद्ब्रह्मेत्यत्रापि तदाश्रयो ब्रह्मेत्यर्थलाभ इति भावः ॥ काकनिलयनत्वस्य तटस्थत्वमुपपादयितुं तस्य स्वरूपलक्षणत्वे बाधकमाह **तस्येति ।** काकनिलयनत्वस्य लक्ष्यभूतगृहस्वरूपत्व इत्यर्थः ॥ **विवर्तत इति ।** एकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य पूर्वविपरीतासत्यानेकरूपावभासो विवर्तशब्दार्थ इत्याहुः ।

श्री०— स जीव इति । विशिष्ट इत्यर्थः । चैतन्यधातुः विशिष्टान्तर्गतं विशेष्यांशरूपचैतन्यमित्यर्थः ॥ ननु त्वद्रीत्यैवास्तु सूत्रार्थः । तथाऽपि सत्यभूतप्रपञ्चकारणीभूता या सत्यभूता माया तदाश्रयत्वे ब्रह्मणः सविशेषत्वं स्यादेवेत्यत आह **सत्यस्येति ॥ यदवष्टम्भ इति ।** अवष्टम्भः अधिष्ठानम् । विवर्तः कल्पितः । तथाचास्य जन्मादि यतो मायायाः सकाशाद्भवतीत्यस्य विश्वः

समस्तः प्रपञ्चो विवर्तो मायाकल्पित इत्यर्थस्तदाश्रयो ब्रह्मेत्यस्य तदारोपाधिष्ठानमित्यर्थः । एवं च मायाकल्पितप्रपञ्चारोपाधिष्ठानं ब्रह्मेति सूत्रार्थ इति भावः ।

च०—तर्हि यतोऽस्येति । तटस्थलक्षणत्वोपगतावीदृग्विन्यासः स्यादित्यर्थः ॥ यत्र घोष इति । तत्र यथा तत्पदस्य तीरसंबन्धिप्रवाहलक्षकता तद्वत्प्रकृतयत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यत्पदसमभिव्याहारलब्धतत्पदस्यापि तदाश्रयलक्षकतया सामञ्जस्यमिति भावः । काकाश्रयत्वस्य तटस्थताप्रतिपिपादयिषया तस्य स्वरूपलक्षणत्वोपगतौ बाधकमभिधत्ते तस्येति । काकनिलयनत्वस्य लक्ष्याभिमतगृहरूपत्व इत्यर्थः । यदवष्टभः यदधिष्ठानकः । विवर्तः विपर्यासविषयीभूतः । यादृशाधिष्ठानवृत्तिविपर्यासीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नो विश्वस्तद्ब्रह्मेति फलितार्थः ।

सु०— अत्रोच्यते । आस्तां तावत्(एषा) प्रपञ्चस्य विवर्तताऽऽदिवार्ता प्रमाणाभावात् प्रकृत्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वाच्च । तटस्थेन जगज्जन्मादिकारणत्वेनात्र सूत्रे लक्षणया ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति कुतोऽङ्गीकरणीयम् । मुख्यार्थासंभवे हि लक्षणाश्रयणं दृष्टम् । न तावद् ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वस्य बाधकं प्रत्यक्षं तदगोचरत्वात् । नाप्यनुमानम् श्रुतिबाधितत्वात् । नाप्यागमः तस्याक्लिष्टकारित्वाद्यर्थतया सावकाशत्वात् ।

नन्वर्थापत्त्येदमवसीयते । जीवब्रह्मणोरेकत्वं तावदावश्यकम् । न च जगज्जन्मादिकारणत्वस्य स्वलक्षणत्वे तत्संभवति । अतोऽन्यथाऽनुपपत्त्या मायागतमेवेदं लक्षणम् । जन्माद्यस्य यतस्तद् ब्रह्मेति लक्षणयोच्यत इति कल्प्यत इति । तत्राह भेदेनैवेति ।

अनु०— भेदेनैव तु मुख्यार्थसंभवे लक्षणा कुतः ॥

यदि जीवब्रह्मणोरेकत्वपरिरक्षणाय यथाश्रुतं सूत्रार्थं परित्यज्य लक्षणाऽऽश्रीयते तर्हि जीवब्रह्मणोर्भेदेनैवाङ्गीकृतेन सूत्रस्य मुख्यार्थसंभवे लक्षणा कस्मादाश्रयणीया ।

स० — मुख्यार्थासंभवे हीति । कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति कुण्डपाय्ययनाख्यसत्रे अग्निहोत्रधर्मा लक्ष्यन्ते मासाग्निहोत्रस्य मुख्याग्निहोत्रत्वासंभवात् बाधकात् । न चेह बाधकमस्तीत्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि निष्कलमित्यागमो बाधकमित्यत आह नापीति ।

प०— 'ब्रह्म न कर्तृ निष्क्रियत्वात्' इत्याद्यनुमानं बाधकमित्यत आह नाप्यनुमानमिति । 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिरागमोऽस्तुबाधक इत्यत आह नाप्यागम इति ॥ दशमतात्पर्यायुक्तां 'अकर्माक्लिष्टकारित्वात्' इत्यादिस्मृतिं हृदि कृत्वाऽऽह तस्येति ॥ इदमिति लक्षणस्य तटस्थत्वमित्यर्थः ॥ तामेव दर्शयति जीवब्रह्मणोरित्यादिना ।

श्री०— **लक्षणयेति** । तदाश्रयो ब्रह्मेत्यस्य लक्षणया लाभादित्यर्थः ।। **अनुमानमिति** । ब्रह्म न जगत्कारणं चेतनत्वाद्देवदत्तवदित्यनुमानमित्यर्थः ।। **श्रुतीति** । यतो वा इमानि । स हि सर्वस्य कर्तेत्यादिश्रुतीत्यर्थः ।। **आगम इति** । 'निष्कलं निष्क्रियम्'इत्यागम इत्यर्थः । निष्क्रियशब्देन क्रियावेशात्मकत्वरूपकर्तृत्वाभावोक्तेरिति भावः ।। **अर्थापत्त्येति** । जीवब्रह्मणोरेकत्वस्यावश्यकत्वान्यथाऽनुपपत्त्येत्यर्थः ।

च०— **तस्याक्लिष्टेति** । अकर्माऽक्लिष्टकारित्वादिति दशमतात्पर्योदाहृतस्मृतेरिति भावः ।

सु० —नन्वभेदमुपादाय सूत्रे लक्षणा वाऽऽश्रयणीया भेदमुपादाय मुख्यवृत्तिर्वेति सन्दिह्यते । वयं तु ब्रूमः द्वितीयः पक्ष एव श्रेयानिति, अप्रामाणिकत्वाज्जीवब्रह्मणोरेकत्वस्य । न (हि)अप्रामाणिकपरिरक्षणाय वाक्यानां जघन्यवृत्तिराश्रीयमाणा क्वचि(दुपलब्धेति)दपि दृष्टेति । तदिदमुक्तं भेदेनैवेति ।

सु०— ननु कथं जीवब्रह्मैक्यमप्रामाणिकम् । तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिसिद्धमि(त्वादि)ति चेन्न । उपपत्तिपराहतत्वात् । तथा हि । तच्छब्देन(ब्दस्य) मुख्यार्थो यः, 'सदेव सोम्य'इत्यादिना प्रकृतः प्रेक्षापूर्वं तेजोऽबन्नादीनां स्रष्टा सर्वासां प्रजानां मूलमायतनं प्रतिष्ठा च सकलावद्यगन्धविधुरोऽपरिच्छिन्नगुणाकरः परमात्मा, यश्च त्वंपदमुख्यार्थः प्रत्यक्ष(ादि)सिद्धोऽल्पशक्तिः पराधीनो दोषकलुषितोऽवच्छिन्नज्ञानादिगुणः, तावुपादायानेन वाक्येनैक्यमुच्यते, उत विरुद्धभागत्यागेन लक्षणया वा । नाद्यः । परस्परविरोधेन योग्यताविरहे जरद्गवादिवाक्यवदाभासत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह भेदेनैवेति ।

सिंहो देवदत्त इत्यादिवत्सामानाधिकरण्यमात्रं गौणमुपादाय जीवब्रह्मणोर्भेदे(ना)नैवाङ्गीकृतेन पदद्वयस्य मुख्यार्थ(त्व)संभवे(न) जहदजहल्लक्षणा कुत आश्रयणीयेति ।

वा०— अत्र मूलान्निष्कृष्टदूषणाप्रतीतेस्तद्दर्शयन्नेव लक्षणापक्षस्यैव मूले दूषणात्परानभिमतमपि मुख्यार्थाभेदपरत्वपक्षं प्रसक्ततयोपर्येव विकल्प्य प्रदूष्य च पक्षान्तरे मूलं योजयितुमाह ॥ **उपपत्तीति** ॥ यद्यप्येतत्सत्यत्वाच्चेनेत्यादिनोक्तमेव तथाऽपि कथं नित्यगुणस्येत्याद्यधिकोक्तेः प्रकृतोपयुक्ततयोक्तार्थस्मरणाच्चापौनरुक्त्यमिति द्रष्टव्यम् ।

सामानाधिकरण्यमात्रमिति । विशेष्यविभक्तिसजातीयविशेषणविभक्तिमात्रमित्यर्थः । नीलं घटमानयेत्यादौ विशेष्यविभक्त्या घटगतकर्मत्वादेरुक्त्या विशेषणविभक्तेरेवाभेदार्थत्वेन तत्परित्यागेन

सादृश्यार्थोपादाने तस्या एव मुख्यार्थपरित्यागेन गौणत्वप्राप्तेः । एवं च सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वेऽपि विभक्तिद्वयबाधेनानेकबाधादत्र मात्रमित्युत्तरत्र द्वयस्येति त्यजेदेकमिति न्यायोक्तिश्चायुक्तेति निरस्तं भवति । अत्र मात्रमिति द्वयस्येति चैकत्वानेकत्वरूपवैलक्षण्योक्तिः । पदद्वयस्येत्यत्र पदशब्दस्य प्रकृत्यर्थकत्वात्सामानाधिकरण्यशब्देन च विशेषणविभक्त्यर्थाख्यातत्वात्तदुभयोक्त्या प्रकृतिविशेषणविभक्तिरूपप्राधान्याप्राधान्यरूपतदुक्तिः । अमुख्यवृत्तिरित्येवोभयत्र वक्तव्ये गौणं लक्षणयेत्युक्तिर्गौण्यां सादृश्यस्यान्तर्गणिकभेदे सत्यपि सादृश्यत्वेन रूपेणानुगते तात्पर्यमित्येकार्थघटादिशब्दवत्तात्पर्यविषये द्राग्धीः, लक्षणायां तु क्वचित्संबन्धे तात्पर्यं, क्वचित्तद्वारा पूतत्वे, क्वचित्तच्छीतलत्वादाविति वैरूप्यान्नानार्थाक्षादिशब्दवद्विलम्बेन तद्धीरिति गौण्यपेक्षया लक्षणाया जघन्यत्वसूचनाय । एकदेशपरित्यागेनैकदेशान्तरस्वीकारार्थंजहदजहदित्युक्त्या च प्राक् त्यक्तस्य स्वीकारस्त्वदुक्तलक्षणायां, गौणीपक्षे त्वत्यक्तस्य स इति तत्सूचयति । यद्यपि सिंहस्याध्ययनमित्यादौ सिंहप्रातिपदिकस्यैव तत्सादृश्यरूपामुख्यार्थत्वं तथापि समानाधिकरणविशेष्यान्तराभावेनानन्यगत्या तत्र तथात्वेऽपि प्रकृतेऽप्रधानविशेषणविभक्तेरेवामुख्यार्थत्वोपपत्तौ प्रधानामुख्यतास्वीकारस्यानुचितत्वादिति प्रकृताभिप्रायेणैतद्ग्रन्थप्रवर्तनात् । तत्राप्यस्येति विशेष्याध्याहारे चेयमेव गतिः । अत एव सिंहो देवदत्त इत्यादिवदित्युक्तम् । न चाभेदस्यान्वयतया भानान्न विशेषणविभक्त्यर्थत्वमिति वाच्यम् । विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थमङ्गीकृत्यान्वयतयाऽभेदभानाभ्युपगमानौचित्यात् । अन्यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्रापि षष्ठ्याः साधुत्वार्थकताऽऽपत्त्याऽन्वयतयैव संबन्धो भासत इत्यपि स्यात् । चन्द्रिकायां तु शक्यतावच्छेदकेन रूपेणाभेदस्य सामानाधिकरण्यमुख्यार्थत्वाद्गौणार्थतावच्छेदकेन सादृश्येनाभेदस्य तदमुख्यार्थत्वात्तदभिप्रायेण टीकायां सामानाधिकरण्यगौणतोक्तिर्न तु तत्पदादिरूपप्रकृतेर्न सादृश्ये गौणीत्यभिप्रायेणेत्युक्तम् । तत्तु सिंहस्याध्ययनं सिंहो देवदत्त इत्यादावेकरूपतालाभाय टीकोक्तमात्रादिपदास्वारस्यं सोढ्वेति द्रष्टव्यम् । उक्तरीत्या टीकोक्तपक्षस्यातिस्वरसत्वात् । अत एव तर्कताण्डवे एवमेव सुधाभिप्रायवर्णनमिति द्रष्टव्यम् ।

प० — सूत्रस्य मुख्यार्थोक्तिपरतया 'भेदेनैव तु' इति वाक्यं व्याख्याय श्रुतेर्मुख्यार्थत्वोक्तिपरतयापि व्याख्यातुमवतारयति **ननु कथमिति** ॥ तदित्यस्य को मुख्यार्थ इत्यतश्छान्दोग्ये षष्ठे तत्त्वमसीत्यतः पूर्ववाक्ये प्रकृतमाह **सदेवेत्यादिना** ॥ 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' इति 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिवाक्योक्तमाह **प्रेक्षेति** ॥ 'सन्मूलाः सोम्येमाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इत्यादिनोक्तमाह **सर्वासामिति** । सृष्टिस्थितिमुक्तिकर्ता चेत्यर्थः । तत्सत्यं स आत्माऽनयोरर्थः **सकलेत्यादि** ॥ **गौणमिति** । सादृश्यपरमित्यर्थः । 'सामानाधिकरण्यमात्रं गौणम्' इत्यादेस्तात्पर्यमुक्तं चन्द्रिकायां पृथगुपदेशादित्यधिकरणे । सामानाधिकरण्यमात्रं गौणमित्यस्य, तत्पदं कर्तृत्वादिविशिष्टब्रह्मपरमेव तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं तु

नाभेदपरमिति नाभिप्रायः, अपि तु तत्त्वमसीत्यत्र तत् तत्सदृश इति तत्पदेनैव गौण्या वृत्त्या सादृश्ये लब्धेऽन्योन्यान्वितानेकप्रकृतिनिष्ठैकविभक्तिरूपसामानाधिकरण्यार्थस्य मुख्यस्य तत्पदशक्यतावच्छेदकेन ब्रह्मत्वेन रूपेण ब्रह्माभेदस्य जीवेऽसत्त्वेऽप्यमुख्यस्य चेतनत्वादिरूपेणाभेदस्य सत्त्वात्सामानाधिकरण्येनाऽमुख्याभेदलाभ इत्येवाभिप्राय इति ॥ **जहदजहल्लक्षणेति** । ओहाक् त्यागे त्यजदत्यजल्लक्षणेत्यर्थः । कर्तृत्वादिधर्मांशत्यागाच्चैतन्यांशस्यात्यागादिति भावः ॥

या०— **सकलावद्यगन्धविधुर इति** । इदं च 'तत्सत्यम् । स आत्मा' इत्यत्रत्यसाधुभावार्थकप्रत्ययशब्दतात्पर्यकथनम् ॥ तत्रत्यस्यैवात्मशब्दस्य व्याख्यानम् **अपरिच्छिन्नगुणाकर इति** ॥ तेजोऽबन्नानां स्रष्टृत्वेन लब्धस्य पूर्णशक्तित्वस्य प्रतियोगितयाऽऽह **अल्पशक्तिरिति** ॥ सर्वासां प्रजानां मूलमायतनं प्रतिष्ठा चेत्यनेन लब्धस्यापराधीनत्वस्य प्रतियोगितयोक्तम् **पराधीन इति** ॥ **सिंहो देवदत्तइत्यादिवदिति** । न चात्र सिंहपद एव गौणी वृत्तिर्न सामानाधिकरण्य इति वाच्यम् अप्रधानप्रत्ययार्थस्वारस्याय प्रधाने प्रातिपदिके गौणीकल्पनस्यान्याय्यत्वादित्यभिप्रायात् । वक्ष्यते चैतत्पृथगधिकरणे ।

च०— **सिंहो देवदत्त इत्यादिवदिति** । अत्र सामानाधिकरण्यमात्रमिति विशेष्यविभक्तिसजातीयविशेषणविभक्तिमात्रमित्यर्थः । नीलं घटमानयेत्यादौ विशेष्यविभक्त्या कर्मत्वादेरुक्त्या विशेषणविभक्तेरेवाभेदार्थत्वेन तत्परित्यागेन सादृश्यार्थोपादाने तस्या एव मुख्यार्थपरित्यागेन गौणत्वप्राप्तेः। एवं च सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वेऽपि विभक्तिद्वयबाधनानेकबाधादत्र मात्रमिति उत्तरत्र द्वयस्येति त्यजेदेकमिति न्यायोक्तिश्चायुक्तेति निरस्तं भवति । अत्र मात्रमिति द्वयस्येति चैकत्वानेकत्वरूपवैलक्षण्योक्तिः पदद्वयस्येत्यत्र पदशब्दस्य प्रकृत्यर्थकत्वात्सामानाधिकरण्यशब्देन च विशेषणविभक्तेर्व्याख्यातत्वात्तदुभयोक्त्या प्रकृतिविशेषणविभक्तिरूपप्राधान्याप्राधान्यरूपतदुक्तिः अमुख्यवृत्तिरित्येवोभयत्र वक्तव्ये गौणं लक्षणेत्युक्तिः गौण्याः सादृश्यस्यान्तर्गणिकभेदे सत्यपि सादृश्यत्वेन रूपेणानुगते तात्पर्यमित्येकार्थघटादिशब्दतात्पर्यविषये द्राक्धीः । लक्षणायां तु क्वचित् संबन्धे तात्पर्यं क्वचित्तद्वारा पूतत्वे क्वचिच्छीतलत्वादाविति वैरूप्यान्नानार्थाक्षादिशब्दवद्विलम्बेन तद्धीरिति गौण्यपेक्षया लक्षणाया जघन्यत्वसूचनया एकदेशपरित्यागेनैकदेशान्तरस्वीकारार्थकजहदजहदित्युक्त्या च प्राक्त्यक्तस्य स्वीकारस्त्वदुक्तलक्षणायां गौणीपक्षे त्वत्यक्तस्य स इति तत्सूचयति । यद्यपि सिंहस्याध्ययनमित्यादौ सिंहप्रातिपदिकस्यैव तत्सादृश्यरूपामुख्यार्थत्वं तथापि समानाधिकरणविशेष्यान्तराभावेनान्यगत्या तत्र तथात्वेपि प्रकृतेऽप्रधानविशेषणविभक्तेरेवामुख्यार्थत्वोपपत्तौ प्रधानामुख्यतास्वीकारस्यानुचितत्वादिति प्रकृताभिप्रायेणैतद्ग्रन्थप्रवर्तनात् । तत्राप्यस्येति विशेष्याध्याहारे चेयमेव गतिः । अत एव सिंहो देवदत्त इत्यादिवदित्युक्तम् । न चाभेदस्यान्वयतया भानात्, न विशेषणविभक्त्यर्थत्वमिति वाच्यम् । विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थत्वमङ्गीकृत्यान्वय-

तयाऽभेदभानाभ्युपगमानौचित्यात् । अन्यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्रापि षष्ठ्याः साधुत्वार्थकताऽपत्त्याऽन्वयतयैव संबन्धो भासत इत्यपि स्यात् ॥ चन्द्रिकायां तु शक्यतावच्छेदकेन रूपेणाभेदस्य सामानाधिकरण्यमुख्यार्थत्वात् गौणार्थतावच्छेदकेन सादृश्येनाभेदस्य तदमुख्यार्थत्वात्तदभिप्रायेण टीकायां सामानाधिकरण्यगौणतोक्तिर्न तु तत्पदादिरूपप्रकृतेः न सादृश्ये गौणीत्यभिप्रायेणेत्युक्तम् । तत्तु सिंहस्याध्ययनं सिंहो देवदत्त इत्यादावेकरूपतालाभाय टीकोक्तमात्रादिपदास्वारस्यं सोढ्वेति द्रष्टव्यम् । उक्तरीत्या टीकोक्तपक्षस्यातिस्वरसत्वात् । अत एव तर्कताण्डवे एवमेव सुधाभिप्रायवर्णनमिति द्रष्टव्यमिति वाक्यार्थचन्द्रिकाकृतां निरूढपन्थाः । सिंहो देवदत्त इत्यादिवदिति । न चात्र सिंहपद एव गौणीवृत्तिर्न सामानाधिकरण्य इति वाच्यम् अप्रधानप्रत्ययार्थस्वारस्येन प्रधाने प्रातिपदिके गौणीकल्पनस्यान्याय्यत्वादित्यभिप्रायात् । वक्ष्यते चैतत् पृथगधिकरणे ।

सु०— ननु किं सामानाधिकरण्यं मुख्यमुपादाय तत्त्वंपदयोर्लाक्षणिकत्वं व्याख्येयम् । किंवा सामानाधिकरण्यं गौणं गृहीत्वा तत्त्वंपदयोर्मुख्यार्थता व्याख्यातव्येति सन्देहे न विनिगमनायां हेतुरस्ति । न नास्ति । त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायस्य विद्यमानत्वात् । तात्पर्यलिङ्गानां तत्र तत्र भेद एवानुगुण्यस्य व्युत्पादितत्वात् । तदिदमुक्तं भेदेनैवेति ।

वा०— अत्राप्येवकारसूचितन्यायप्रदर्शनाय तन्निवर्त्यां शङ्कामुत्थापयति **नन्विति** ॥ (**तात्पर्यलिङ्गैरिति** ॥ 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये' इत्युक्तैरित्यर्थः ।) ननु तात्पर्यलिङ्गैस्तत्त्वमसीत्यस्याभेदपरत्वे निर्णीते कथं न्यायमात्रेण भेदपरत्वमित्यतः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानरूपस्यैकमेवाद्वितीयमित्यादेश्चोपक्रमस्य स्वपरपक्षानुगुण्यानानुगुण्ययोः प्रकृत्यधिकरणे निपुणतरं प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । ऐतदात्म्यमित्याद्युपसंहारस्य तत्त्वमसीत्येतत्तुल्ययोगक्षेमत्वात्तत्त्वमसीत्यभ्यासस्य च सत्यत्वात्तेनेति पूर्वत्रात्र पृथगधिकरणे च तयोः (तयोरिति । स्वपरपक्षानुगुण्यानानुगुण्ययोरित्यर्थः । एवमुत्तरत्र ।) प्रतिपादनादपूर्वतायाश्च पूर्वत्र 'न च मानान्तरोपेय'मित्याद्युत्तरत्र तयोः प्रतिपादनात् 'सम्पत्स्यत' इति 'तस्य तावदेव चिरमि'ति फलार्थवादयोर्भेद एव स्वारस्यस्य स्पष्टत्वात्तत्त्वमसीत्यस्य परोक्तार्थे उपपत्तिविरोधस्य स्वोक्तार्थे तदानुगुण्यस्य चानेकस्थलेषु व्युत्पादनान्न तद्बलादभेदपरत्वं युक्तमित्याशयेनाह **तात्पर्येति** ।

स०— **त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति** । यथा प्रामाणिकानेकपरिरक्षणायाप्रयोजकस्यैकस्य परित्यागस्तथा प्रामाणिकभेदपरिरक्षणाय सामानाधिकरण्यं गौणमङ्गीकृत्य तत्त्वंपदयोर्मुख्यार्थता ॥ व्याख्यातव्येति विनिगमनमस्तीति भावः । नचैक्य एव तात्पर्यलिङ्गानामानुगुण्यस्य सत्वेन तस्यैव प्रामाणिकत्वात्तत्परिरक्षणाय वैपरीत्यं कुतो न व्याख्येयमित्यत आह **तात्पर्यलिङ्गानामिति** ।

प० — तत्रतत्रेति । तत्वनिर्णयादौ ।

या० — त्यजेदेकमिति । इदमुपलक्षणम् । प्रत्ययापेक्षया प्रातिपदिकस्य प्राधान्यमपि विनिगमकं द्रष्टव्यम् । न च सामानाधिकरण्यस्याप्यनेकविभक्तिरूपत्वेन कथमेकत्वमिति वाच्यम् प्रातिपदिकद्वयनिष्ठत्वेन ज्ञातैकविभक्तेरेवाभेदबोधकत्वेन सामानाधिकरण्यशब्दार्थत्वात् अत एवोक्तं ब्रह्मतर्के 'नामादिप्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः । ऐक्यदृष्टिरिति भ्रान्तिरबुधानां भविष्यति' इति । केचित्तु नीलं घटमानयेत्यादौ विशेष्यविभक्त्या घटगतकर्मत्वादेरुक्त्या विशेषणविभक्तेरेवाभेदार्थकत्वेन सामानाधिकरण्यरूपत्वात्सर्वत्राप्येवमित्यभिप्रेत्यैतदुक्तमित्याहुः ।

च० — त्यजेदेकमिति । इदमुपलक्षणं प्रत्ययापेक्षया प्रातिपदिकस्य प्राधान्यमपि विनिगमकं द्रष्टव्यम् । न च सामानाधिकरण्यस्याप्यनेकविभक्तिरूपत्वेन कथमेकत्वमिति वाच्यम् । प्रातिपदिकद्वयनिष्ठत्वेन ज्ञातैकविभक्तेरेवाभेदबोधकत्वेन सामानाधिकरण्यशब्दार्थत्वात् । अत एवोक्तं ब्रह्मतर्के । 'नामादि प्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः । ऐक्यदृष्टिरिति भ्रान्तिरबुधानां भविष्यति' इतीत्यपि व्याकुर्वते । नामादि प्राणपर्यन्तमिति ब्रह्मतर्कवचन उभयोरेकप्रथमाप्रकृतित्वानभिधानेन तदपि प्रातिपदिकद्वयप्रकृतिकैकविभक्तिरित्यर्थे नोपोद्बलकम् । चन्द्रिकायां "लक्षणावृत्तौ हीत्यादिना । परमते पदद्वयलक्षणा । मम तु तत्पदमात्रे गौणी । तत्राल्पबाधेनैवोपपत्तौ बहुबाधोऽन्याय्य इति भावः । टीकायां सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वोक्तेस्तत्पदं सर्वकर्तृत्वादिविशिष्टब्रह्मपरमेव । तत्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं तु नाभेदपरं किं तु सादृश्यपरमिति नाभिप्रायः । सिंहस्याध्ययनमित्यादौ सामानाधिकरण्याभावेऽपि सिंहप्रातिपदिकस्यैव सदृशे गौणत्वात् । सन्न्यायरत्नावल्यां तत्वमसीत्यत्र जगत्स्रष्टृपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यैव त्वंशब्दवाच्ये गौणवृत्त्याश्रयणेन तत्वंपदयोरुभयोरपि लक्षणाश्रयणस्य पराहतत्वादित्युक्तत्वाच्च । अपि तु तत्पदेनैव गौणवृत्त्या सादृश्ये लब्धे परस्परान्वितानेकप्रातिपदिकनिष्ठैकविभक्तिरूपसामानाधिकरण्यार्थस्य मुख्यस्य तत्पदशक्यतावच्छेदकेन ब्रह्मत्वेन रूपेण ब्रह्माभेदस्य जीवेऽसत्वेऽपि अमुख्यस्य चेतनत्वादिरूपेणाभेदस्य सत्वात् सामानाधिकरण्येनाभेदलाभ इत्येत्राभिप्रायः । अस्ति सिंहश्चैत्र इत्यत्रापि चैत्रे सिंहत्वेन रूपेण सिंहाभेदाभावेऽपि शूरत्वेन तदभेदः । एतदेवाभिप्रेत्यानुव्याख्याने 'अतोऽभेदवदेवैताः श्रुतयः प्रवदन्ति हि । पौराणानि च वाक्यानि सादृश्याभेदसंश्रया'दिति । 'चेतनत्वादिसादृश्यं यद्यभेद इतीष्यते । अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचिदि'ति चोक्तं यद्यपि तच्छब्दस्य तत्सदृशेऽर्थे सति तस्य गौणार्थतावच्छेदकेन सादृश्येनैव रूपेण त्वंपदार्थजीवाभेदो मुख्य एव । तथापि शक्यतावच्छेदकेन ब्रह्मत्वेनाभेदो न मुख्य एवेति द्रष्टव्यमि"ति व्याख्यातम्। तत्तु टीकोक्तमात्रादिपदास्वारस्यापादकमित्यभिसन्दधाना एव तर्कताण्डवे। "अत्रोक्तं सुधायाम् । 'अतोऽभेदवदेवैताः श्रुतयः प्रवदन्ति हि । पौराणानि च वाक्यानि सादृश्या-

भेदसंश्रयादित्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे ''तत्वमसीत्यत्र गौणी चेत्प्रधानं पदद्वयं मुख्यार्थं सामानाधिकरण्यमात्रे सादृश्ये जघन्या । लक्षणा चेत्पदद्वयं अमुख्यार्थम् । सामानाधिकरण्यमात्रं मुख्यमिति प्रधानबाधादनेकबाधाच्च लक्षणा जघन्येति । अयं च न्यायो यद्यपि तत्वमसीत्यादिवाक्य एव सिंहश्चैत्र इत्यत्र सिंहसंबन्धिनि सिंहसदृशे चैत्रे लक्षणा चेत्सिंहप्रातिपदिकस्यैव बाधेनानेकबाधाभावात् । तथाप्येकस्यापि प्रधानस्य बाधात्तत्रापि लक्षणा जघन्येति ज्ञेयम् । न च सामानाधिकरण्यबाधेऽप्यनेकविभक्तिबाध इति वाच्यम् । नीलं घटमानयेत्यादौ विशेष्यविभक्त्या घटगतकर्मत्वादेरुक्त्या विशेषणविभक्तेरेवाभेदार्थकत्वेन तन्मात्रबाधात् । बहुत्वप्रयुक्तबलादपि स्वभावप्रयुक्तबलस्य बलवत्वाच्च प्रातिपदिकप्राधान्यं च प्रयाजशेषेणेत्यादौ सिद्धम् । न च लक्षणायामपि गङ्गापदं मुख्यार्थमेव सप्तम्येव प्रवाहस्यैव परम्परया घोषाधारतायाममुख्येति वाच्यम् । प्रवाहस्य परम्परयापि अनाधारत्वात् । तीराधारताया एवाभिप्रेतत्वाच्च । अनुव्याख्यानोक्त सादृश्यस्य गौणाभेदत्वं तु चैत्रे शूरत्वेन सिंहाभेदे सत्यपि औत्सर्गिकस्य पदार्थतावच्छेदकसिंहत्वेनाभेदस्याभावात् । उक्तं ह्यनुव्याख्याने । चेतनत्वादिसादृश्यं यद्यभेद इतीष्यते । अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचित्''इति । सन्न्यायरत्नावल्यां तु तत्त्वमसीत्यत्रापि जगत्कर्तृपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यैव त्वंशब्दवाच्ये जीवे गौणवृत्त्याश्रयणेन तत्वंपदयोरुभयोरपि लक्षणाश्रयणस्य पराहतत्वादिति तत्पदस्यैव गौणत्वमुक्तं तदपि तत्त्वमसीत्यादि प्रस्तुतपरमेव फलतः सुधोक्तसादृश्याभेदपर्यवसितं च । सुधायामपि सिंहस्याध्ययनमित्यादौ सामानाधिकरण्याभावात् सिंहप्रातिपदिकमेव सदृशे गौणमि''त्यन्तेन सौधसामानाधिकरण्यमात्रमिति विन्याससामंजस्यं संपादयन्तः, सति सामानाधिकरण्ये तस्यैव गौणीवृत्तिस्तदभावस्थले च प्रातिपदिकस्येति सिद्धान्तम् प्रतिष्ठिपन् । तत्र च 'नीलं घटमानयेत्यादौ विशेष्यविभक्त्या घटकर्मत्वादेरुक्त्या विशेषणविभक्तेरेवाभेदार्थकत्वेन तन्मात्रबाधात्'इत्यादिग्रन्थेन सामानाधिकरण्यस्थले विशेषणविशेष्यवाचकप्रकृतिकविभक्तिभेद एव तर्कताण्डवादिसौवाकरसिद्धः भाष्यकैय्यटदीधित्यादितन्त्रान्तरसिद्धश्चेत्यवसेयम् ।

सु० — किञ्च विरोध्याकारपरित्यागेन स्वरूपमात्रलक्षणया 'तत्त्वमसि' इति वाक्यं जीवब्रह्मणोरेकत्वं प्रतिपादयतीत्यत्र विरोध्याकारपरित्यागो नाम न तावदविवक्षामात्रमित्युक्तं प्राक् ॥ अथ सोऽयं देवदत्त इत्यादिवद्विरोध्याकारस्यानित्यत्वम् । तत्राह कथमिति ।

अनु० — कथं नित्यगुणस्यास्य स्यादैक्यं गुणहानतः ॥

नित्यगुणत्वं चेश्वरस्य लिङ्गपादे साधयिष्यते । अस्येश्वरस्येत्युपलक्षणम् । जीवेऽपि पारतन्त्र्यादिदोषाणां नित्यत्वात् । यथोक्तं पुराणे 'अल्पशक्तिरसार्वज्ञम्' इति ।

वा०— प्रागिति। सत्यत्वात्तेनेत्येतद्व्याख्यावसर इत्यर्थः। एवं च तत्प्रकारस्यात्राप्युपलक्षणेन बोद्धव्यत्वान्न भाष्ये न्यूनतेति भावः॥ **नित्यगुणत्वं चेति।** 'ज्ञानं नित्यमि'त्यादिप्रमाणोदाहरणेन 'नित्यत्वादि'त्यादिना बाधकपरिहारेण चेत्यर्थः॥ जीवस्यापि प्रकृतत्वेऽप्यस्येत्येकवचनादीश्वरस्य गुणित्वेन जीवस्य च दोषित्वेन नित्यगुणस्येत्यनुसाराद् गुणशब्दस्य धर्ममात्रपरत्वेऽपीश्वरधर्मनित्यताया उपपादयिष्यमाणत्वेन नित्यगुणस्येति सिद्धवदुक्तिसम्भवाच्चास्येत्येतदीश्वरमात्रपरतया व्याख्याय तर्हि जीवगुणहानेन नित्यगुणस्यापीश्वरस्य न जीवैक्यानुपपत्तिरित्यतोऽस्येत्यस्य जीवोपलक्षणतां दर्शयंस्तद्दोषनित्यतोपपादकं च दर्शयति **अस्येश्वरस्येति॥** पुराणे महाविष्णुपुराणे। तद्वाक्यं पठति **अल्पशक्तिरसार्वज्ञमिति।** पारतन्त्र्यमपूर्णता। 'उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः। 'स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा स्यात्कदाचन। वदन्ति शाश्वतावेतावत एव महाजनाः॥' इति तद्वाक्यशेषः।

स०—अल्पशक्तिरसार्वज्ञ्यमितीति। 'अल्पशक्तिरसार्वज्ञ्यं पारतन्त्र्यमपूर्णता। उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः। स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा स्यात्कदाचन॥ वदन्ति शाश्वतावेतावत एव महाजनाः॥' इति महाविष्णुपुराणे यथोक्तमित्यर्थः॥

प०— प्रागिति। प्रथमाधिकरणे 'सत्यत्वात्तेन दुःखादेः' इत्यादिव्याख्यानावसरे॥ **लिङ्गपाद इति।** 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या' इत्यादिनोत्तरपादे साधयिष्यत इत्यर्थः॥ **पुराण इति।** 'अल्पशक्तिरसार्वज्ञ्यं पारतन्त्र्यमपूर्णता। उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः। १। स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा तु कथञ्चन।' इति द्वितीयगीतातात्पर्योक्तमहाविष्णुपुराण इत्यर्थः।

या०— प्रागिति। प्रथमाधिकरण इत्यर्थः॥ **अल्पशक्तिरिति।** 'अल्पशक्तिरसार्वज्ञ्यं पारतन्त्र्यमपूर्णता। उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः॥ स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा स्यात्कदाचन। वदन्ति शाश्वतावेतावत एव महाजनाः॥' इति विष्णुपुराण इत्यर्थः।

श्री०— सोऽयं देवदत्त इतिवदिति। तद्देशकालविशिष्टैतद्देशकालविशिष्टयोरैक्यायोगाद्विरोध्याकारपरित्यागेनैक्यं बोध्यते। तत्र विरोध्याकारपरित्यागो नामानित्यत्वमेवेत्याशयः॥ **लिङ्गपादे** 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्ये'त्युत्तरपादे॥

च०— प्रागिति। 'जिज्ञासानये सत्यत्वात्तेन' इति प्रतीकव्याख्यावसर इत्यर्थः॥ **अल्पशक्तिरिति।** 'अल्पशक्तिरसार्वज्ञं पारतन्त्र्यमपूर्णता। उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः। स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा स्यात् कदाचन। वदन्ति शाश्वतावेतावत एव महाजनाः॥' इति महाविष्णुपुराणे अभिहितमित्यर्थः।

सु० — **ननु च विरोध्याकारपरित्यागेन जीवस्य ब्रह्मैक्यमित्यस्यार्थो न विरोध्याकाराविवक्षामात्रेणेति नाप्यनित्यत्वेनेति । किन्तु निर्गुणेन ब्रह्मणा जीवस्यैक्यमित्येवेति चेन्न । निर्गुण(त्व)स्यैव निरूपयितुमशक्यत्वात् । तथा हि । तन्निर्गुणं किं सगुणादीश्वराद्भिन्नमुताभिन्नम्(वा) । द्वितीये तस्यापि सगुणत्वप्रसङ्गेन निर्गुणत्वव्याघातः । आद्ये दोषमाह** सदैवेति ।

अनु० — सदैव गुणवत्त्वेऽस्य भिन्नं स्यान्निर्गुणं सदा ॥

यदि निर्गुणं सगुणादत्यन्तभिन्नं तर्ह्यस्य सगुणस्य नित्यं सगुणत्वात्तस्मान्नित्यमेव निर्गुणं भिन्नं प्रसज्येत । तथा च न कदाचिदपि कैवल्यं स्यादिति ।

वा० — नन्वविवक्षाऽनित्यत्वपक्षयोर्दूषितत्वान्मिथ्यात्वपक्षस्य च न चेत्यादिना दूषयिष्यमाणत्वात्सदैवेत्युत्तरमूलं व्यर्थमित्यतोऽत्र मूलोक्तस्य सगुणस्य सदा सगुणत्वात्सगुणान्नित्यमेव निर्गुणं भिन्नं स्यादिति दूषणस्य निर्गुणं सगुणादत्यन्तभिन्नमिति पक्ष एव सम्भवात्तत्कल्पप्रसक्तेश्च निर्गुणेन जीवैक्यमिति पराभिप्रायं विनाऽसंभवात् । तत्र च निर्गुणं सगुणाभिन्नमिति प्रसक्तपक्षान्तरस्य च स्पष्टदूषणतया न चेत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या तद्दूषणलाभाच्च भाष्यकारेणोपेक्षणाद्गूढाभिसन्धेः परस्य निर्गुणेन जीवैक्यमिति पक्षनिरासाभिप्रायोन्नयनान्नासङ्गतिरित्याशयेनोत्तरमूलमवतारयति **नेति** ॥ अत एव तदनुकूलमापादकमध्याहरति **यदीति** ॥ गुणवत्त्व इत्यस्यापादकसमर्पकताभ्रान्तिं वारयितुं गुणवत्त्व इत्यस्य सतिसप्तमीत्वमभिप्रेत्य तदभिप्रायमाह **सगुणत्वादिति** ॥ आपाद्यस्यानिष्टतां दर्शयितुं योग्यं तत्फलमापाद्यमध्याहरति **तथा चेति** ।

या० — गूढाभिसन्धिराह **किन्तु निर्गुणेनेति** । तथा च मिथ्यात्वेनैव गुणानां परित्याग इति भावः ॥ **कैवल्यमिति** । अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपमित्यर्थः ।

श्री० — **इत्येवेति** । तथाच विरोध्याकारपरित्यागो नाम तस्य मिथ्यात्वमेवेत्याशयः । कैवल्यं निर्गुणब्रह्मभावरूपम् ॥

च० — **कैवल्यमिति** । अद्वितीयब्रह्मतादात्म्यापत्तिरूपमित्यर्थः ।

सु० — **ननु स्वभावतो निर्गुणमेवारोपितैर्मिथ्यागुणैः सगुणमिति बालैरभिलप्यते । आरोपितनीलिम्ना गगनमिव नीलत्वेन । आरोपप्रवाहस्य चानादिनित्यतया सदा सगुणत्वं च नानिष्टम् । तथा च मिथ्याभूतविरोध्याकारपरित्यागेनैक्योपदेशोऽपि नानुपपन्नः । नीरूपं गगनमिति यथा । यथा वा यदिदं रजतं सा शुक्तिरित्येवं परेण स्वाभिसन्धावुद्घाटिते सत्याह** न चेति ।

अनु०— न च मिथ्यागुणत्वं स्यादनिर्वाच्यस्य दूषणात् ॥

मिथ्येत्यसदुच्यतेऽनिर्वचनीयं वा । नाद्यः । अनङ्गीकारात् । न द्वितीयः । अनिर्वाच्यस्य प्रथमसूत्र एव निराकृतत्वात् । अतो गुणराहित्यलक्षणं निर्गुणत्वं न सर्वथा शक्यनिरूपणम् ।

ननु गुणादिपञ्चकस्य निर्गुणत्वं पदार्थविदो मन्यन्ते । मन्यन्ताम् । न हीदानीं निर्गुणवस्तुनिराकरणं प्रस्तुतम् । किं नामाद्वैतिना निर्गुणं ब्रह्म निरूपयितुमशक्यमिति । गुणशब्देना(चा)त्र धर्ममात्रं प्रकृतम् । तद्गुणादिष्वपि सर्वसंमतम् । गुणादीनां च सगुणत्वं परमाण्वारम्भनिरासे वक्ष्यते ।

ननु (च) 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति निर्गुणं ब्रह्म श्रूयते । मैवम् । उक्तानुपपत्तिपराहतत्वेनार्थान्तरपरत्वात् । अन्यथा साक्षित्वादीनामपि धर्मत्वाद्व्याघातश्च । साक्षाद्द्रष्टा हि साक्षी । यथाऽऽह पाणिनिः । साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति ।

वा०— न चेत्यादि न पक्षान्तरनिराकरणं किन्तु सामान्योक्त्यभिसन्ध्युद्धाटनेन निर्गुणं सगुणाभिन्नमिति द्वितीयपक्षाङ्गीकारेण तत्रोक्तदूषणे परेण निरस्ते तन्निराकरणमित्याशयेनावतारयति **नन्विति** । अत्र स्वभावतो मिथ्यागुणैरिति व्याघातपरिहारः । असद्गुणैः सगुणत्वानुपपत्तिरित्यत उक्तमारोपितैरिति ॥ आरोपमात्रेणापि तद्गुणत्वमसंभावितमित्यतः संभावककथनम् **आरोपितेति** । आरोपस्य कादाचित्कत्वाद् गुणनित्यताप्रतिपादकश्रुतिविरोध इत्यत उक्तमारोपितेति ॥ तर्हि निर्गुणस्य गुणानां मिथ्यात्वे भेदप्रसक्तेरभावादैक्योपदेशवैयर्थ्यमित्यत उक्तं **तथा चेति** । अत्रापि संभावककथनं **नीरूपमिति** ॥ ननु नायमैक्योपदेशोऽपि तु गगने रूपाभावप्रतीतिमात्रमित्यतः प्रकृतोपयोगितया सप्रतिपन्नं दृष्टान्तमाह **यथा वेति** । यद्वा । विरोध्याकारनिवृत्तेरपि तत्र भानादैक्योपदेशमात्रे पूर्वदृष्टान्तः । विरोध्यैक्योपदेशवत्प्रतीयमानविरोध्याकारपरित्यागेन विशेष्यैक्योपदेशे द्वितीयो दृष्टान्त इति द्रष्टव्यम् ॥ निर्गुणेन ब्रह्मणा जीवैक्यमिति परकीयसामान्योक्तेः प्रसक्तिमात्रेण पक्षान्तरमस्माभिर्निरस्तम् । वस्तुतस्तु तथोक्तेरयमेवाभिप्राय इति सूचयति **स्वाभिसन्धाविति** । पराभिमतद्वितीयपक्षप्राप्तदूषणनिरासकस्यापि न चेति मूलनिवर्त्यमिथ्यात्वपक्षस्य सदेवेत्याद्यपक्षदूषणनिरासकत्वस्यापि संभवात्तदानन्तर्यं न चेति मूलस्य नानुपपन्नम् । अनेनाविवक्षादिपक्षनिराकरणमपि प्रसक्तिमात्रेणेति सूचितं भवति ॥ ननु निर्गुणस्वरूपनिराकरणं पदार्थविन्मतविरुद्धमिति गूढाभिसन्धिः शङ्कते **नन्विति** ॥ निर्गुणमात्रनिरासे तन्मतविरोधेऽपि निर्गुणब्रह्मनिरासे न तन्मतविरोध इति तथैवोत्तरमाह **न हीति** ॥ ननु निरासकन्यायतौल्ये तन्निरासोऽपि प्राप्त एव, तत्परिहारोपाय एव च ममापीति पराशयं ज्ञात्वा तथापि वैलक्षण्यान्नानु-

पपत्तिपरिहारसाम्यमित्याशयेनाह **गुणशब्देनेति** ॥ वस्तुगतिमनुरुद्ध्येदं मतवैलक्षण्यमुपपादितं तदभिप्रेतं निर्गुणत्वं चाप्रामाणिकमेवेत्याह **गुणादीनां चेति** ।

प०— **कैवल्यमिति** । केवलत्वं निर्गुणभाव इति यावत् । सगुणस्येत्यनुकर्षः ॥ **बालैरिति** । विशेषानभिज्ञैरित्यर्थः ॥ गुणराहित्यलक्षणं निर्गुणत्वमित्यस्य वैशेषिकपरिभाषितगुणशून्यत्वमर्थ इति मन्वानो मन्दः शङ्कते **गुणादिपञ्चकस्येति** । गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायरूपपञ्चकस्य । पदार्थविदो नैयायिकाः ॥ **शक्यमितीति** । प्रस्तुतमित्यनुकर्षः । अत्रेदानीम् अभिमतं निर्गुणत्वं गुणादिपञ्चकेऽपि नेत्याह **गुणशब्देनेति** । पारिभाषिकरूपादिचतुर्विंशतिगुणराहित्यमपि नेत्याह **गुणादीनां चेति** । वैशेषिकाधिकरणे समयपादे वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **उक्तानुपपत्तीति** । निर्गुणस्यैव निरूपयितुमशक्यत्वादित्यादिनोक्तानुपपत्तीत्यर्थः । यद्वा 'न च मिथ्यागुणत्वं स्यादनिर्वाच्यस्य दूषणात्' इत्युक्तानुपपत्तीत्यर्थः ॥ **अर्थान्तरेति** । प्राकृतगुणराहित्यरूपार्थान्तरत्वादित्यर्थः । व्याख्यातैषा श्रुतिः कर्मनिर्णयटीकायाम् ॥ **अन्यथेति** । धर्मसामान्यनिषेधे ॥ **यथाऽऽहेति** । पञ्चमस्य द्वितीयपादे 'साक्षाद्द्रष्टरि' इति साक्षाच्छब्दरूपादव्ययाद्द्रष्ट्रर्थे संज्ञायां विषये इनिप्रत्यये 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति टिलोपश्च भवतीत्यर्थः ।

या०— द्वितीयं पक्षमङ्गीकृत्य तत्रोक्तं विरोधं परिहर्तुं शङ्कते **नन्विति** ॥ विरोध्याकारबाधदशायामैक्योपदेशमुदाहरति **नीरूपमिति** ॥ तदबाधदशायां तमुदाहरति **यथा वेति** । रजतं रजततया तव प्रतीयमानं सा शुक्तिरेवेति भ्रान्तं प्रति कश्चिदाप्त उपदिशतीत्यर्थः ॥ निर्गुणब्रह्मनिराकरणमुपसंहरति **अत इति** । अत्र गुणराहित्यलक्षणमित्युक्तिर्गुणशब्दोदितसकलशुभराहित्यलक्षणमासुरत्वमेव निर्गुणत्वं परिशेषेण साधयितुं प्रसक्तप्रतिषेधायेति ज्ञातव्यम् । यद्वा । तत्त्वमसीति श्रौतैक्यनिर्देशस्य नीरूपं गगनमिति दृष्टान्तः । जन्माद्यस्येति सौत्रैक्योपदेशस्य वक्ष्यमाणरीत्या यथा वेति द्वितीयो दृष्टान्तः । एवमग्रे धर्मराहित्यलक्षणमित्युक्तेरपि प्रयोजनं ज्ञेयम् ॥ **सर्वथेति** । तदाश्रयस्य सगुणस्य निर्गुणस्य वा ब्रह्मणो वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

ननु माऽस्तु सगुणस्य तद्भिन्ननिर्गुणस्य वा ब्रह्मणस्तदाश्रयत्वम् तथाऽपि गुणादिपञ्चकमेव तदाश्रयो भविष्यतीत्याशयेन प्रकृतमनालोचयन्मन्दः शङ्कते **ननु गुणादिपञ्चकस्येति** ॥ **न हीति** । गुणशब्देन वैशेषिकाभिमतगुणविवक्षाया तद्राहित्यरूपं निर्गुणत्वं ब्रह्मणि न संभवतीत्येव ब्रूमो न क्वापि तत्र संभवतीति । येन गुणादिपञ्चकोदाहरणं सङ्गतं स्यादिति भावः ॥ अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु गुणशब्देन धर्ममात्रमेव विवक्षणीयम् ॥ सदेव सोम्येत्यादिना प्रकृततेजोऽबन्नादिस्रष्टृत्वादिरूपधर्मजातस्यैव तच्छब्दपरामर्शविषयतया प्रकृतत्वाद्धर्मराहित्यरूपं च निर्गुणत्वं न

क्वापि संभवति गुणादेरपि सधर्मकत्वात्; इत्याह **गुणशब्देन चात्रेति** ॥ गुणशब्देन वैशेषिकाभिमत-गुणविवक्षायामपि तद्राहित्यरूपं निर्गुणत्वं न क्वापि संभवति ॥ गुणादिपञ्चकस्यापि सङ्ख्यापृथक्त्वादि-रूपगुणवत्त्वस्य वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वादित्याह **गुणादीनां चेति** ॥

साक्षाद्द्रष्टरीति । साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् । तस्मादिनिप्रत्ययो भवति । द्रष्टरि वाच्ये संज्ञाग्रहण-मभिधेयनियमार्थम् । तथा च साक्षीत्युपद्रष्टैवोच्यते न दाता न गृहीता चेति सूत्रार्थः । अत्र च प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति सूत्रे पञ्चम्यलुक् । उदाहरणे च 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति ज्ञेयम् ॥

श्री० — नीलत्वेनेति । तेन वास्तवं नीरूपत्वं न विहन्यत इति भावः ॥ **नीरूपमिति** । आरोपितनैल्याकारपरित्यागानन्तरं विचार्यमाणे नीरूपमित्यर्थः ॥ **सा शुक्तिरिति** । आरोपितरजताकार-परित्यागानन्तरं विचार्यमाणे शुक्तिरेवेत्यर्थः ॥ **साक्षाद्द्रष्टरीति** । साक्षाच्छब्दाद्द्रष्टर्यभिधेये इनिप्रत्यये 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति भसंज्ञकस्य टि**भूतस्य आत् इ**त्यस्य लोपे साक्ष् इन् साक्षिन् इति नकारान्तं प्रातिपदिकं द्रष्टव्यम् ।

च० — अभिन्नत्वकल्पमुपेत्य तत्रोक्तक्षत्यपनिनीषया शङ्कते **नन्विति** ॥ विरोध्याकार-परित्यागदशायामैक्योपदेशं निदर्शयति **नीरूपमिति** ॥ तस्य बाधप्रतिसन्धानदशायां तं निदर्शयति **यथा वेति** । रजतं रजतत्वप्रकारकप्रतीतिगोचरं; सा शुक्तिरिति भ्रान्तोद्देश्यकं भ्रान्तिज्ञस्य वच इत्यर्थः ॥ **यथाह पाणिनिरिति** ॥ साक्षादित्यव्ययात् द्रष्टर्यभिधेये 'इनि'प्रत्यये । अव्ययानां भमात्रे टिलोप इति टिलोपे साक्षीतिरूपं निष्पद्यत इति भावः ॥

सु० — एवं धर्मराहित्यलक्षणं निर्गुणत्वं निराकृतमप्याग्रहमात्रेण योऽङ्गीकरोति तं प्रति सोल्लुण्ठमाह निर्गुणत्वमिति ।

अनु० — निर्गुणत्वं तदा च स्यादासुरत्वं न चान्यथा ॥

तदा च युक्त्या निर्गु(णे)णत्वे निराकृतेऽपि यदि निर्गुणत्वं परस्मै रुचितं स्यात् तर्हि गुणशब्दोदितसकलशुभराहित्यलक्षणमासुरत्वमेव स्यात् । अन्यथानिरूपयितुमशक्यत्वस्योक्त-त्वात् । तेनैक्यं च मायावादिनामनुमन्यामह इति । एतेन ब्रह्मणो निर्गुणत्वादस्य लक्षणस्य यत्तटस्थत्वमुक्तम् । न हि नानाविधकार्यक्रियावेशात्मत्वं तत्प्रसवशक्त्यात्मकं वा जिज्ञास्यविशुद्ध-ब्रह्मान्तर्गतं भवितुमर्हतीति । तदपि निरस्तं वेदितव्यम् । निर्गुण(त्व)स्यैव निराकृतत्वात् ॥ यच्चोक्तम् 'नेदं ब्रह्मणो विशेषणम् प्रपञ्चोपाधित्वेन निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वायोगात्' इति; तदुत्तरत्र निराकरिष्यत इति ।

वा०— ननु निर्गुणत्वस्य निरासादुत्तरग्रन्थवैयर्थ्यम् । दूषणान्तरपरत्वे च तस्यैव वक्तव्यतयाऽसुरत्वोक्तिश्चायुक्तेत्यत आह **एवमिति** । नैयायिकाभिमतनिर्गुणत्वस्यापि प्रस्तुतत्वात्तावन्मात्रस्यासुरत्वानापादकत्वाद्धर्मेत्याद्युक्तम् ॥ आग्रहं मूलारूढं कर्तुं तदा चेत्येतत्तदर्थतया व्याख्याति **तदा चेति** ॥ निर्गुणत्वमुपजीव्य परकीयं लक्षणं, तटस्थत्वोपपादने प्रकारान्तरमपि, निर्गुणत्वनिरासेनैव निरस्तमिति न तदनिरासप्रयुक्तन्यूनतेत्याशयेनाह **एतेनेति** । नानाविधकार्यक्रियावेशात्मत्वं नानाविधकार्यगोचरक्रियाऽऽश्रयत्वमित्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेण परकीयं तटस्थत्वोपपादनं च सर्वज्ञत्वादीनां सोपाधिकत्वमाशङ्क्य ज्ञानादिप्रतिबन्द्या निरसिष्यमाणत्वात्प्रतियोगिसापेक्षस्याप्यैक्यस्य ब्रह्मस्वरूपतायास्तन्मते वक्ष्यमाणत्वाच्च तन्न्यायेन निरस्तप्रायमित्याह **यच्चोक्तमिति** । 'सर्वापेक्षतया सर्वज्ञत्वमित्येव तन्न हि । इति चेच्चेतनत्वं च ज्ञत्वं न ज्ञेयवर्जितम्'इत्याद्युत्तरत्रेत्यर्थः ।

स०— **परस्मै रुचितमिति** ॥ 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति चतुर्थी ॥ **तदुत्तरत्र निराकरिष्यत इति** ॥ 'अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे सत्त्वं देशकालगा' इति भक्तिपादे निराकरिष्यते इत्यर्थः ।

प०— सोल्लुण्ठम् सोपहासम् ॥ **परस्मै रुचितमिति** । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति चतुर्थी । यत्तटस्थत्वमुक्तं तन्निरस्तमित्यन्वयः ॥ तटस्थत्वोक्तिपरं वाक्यं पठति **न हि नानेति** ॥ **तत्प्रसवेति** । नानाविधकार्यजनकेत्यर्थः ॥ **विशेषणमिति** । स्वरूपलक्षणमित्यर्थः ॥ **उत्तरत्रेति** । अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म'इत्यत्र ब्रह्मस्वरूपविशेषण(षय)त्वोपगमेन तन्मात्रत्वानङ्गीकारेण निराकरिष्यत इति भावः ।

या०— **परस्मै रुचितमिति** । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्यनेन चतुर्थीति ज्ञातव्यम् ॥ **क्रियावेशात्मकत्वमिति** । क्रियाश्रयत्वमित्यर्थः । अनेन कर्तृत्वरूपं तत्प्रसवं शक्त्यात्मकत्वं वेत्यनेनोपादानत्वरूपं कारणत्वमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **विशेषणमिति** । स्वरूपमित्यर्थः ॥ **प्रपञ्चोपाधित्वेनेति** । प्रपञ्चसापेक्षत्वेनेत्यर्थः ॥ **उत्तरत्रेति** । भक्तिपादे 'अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे सत्त्वं देशकालगा । देशकालानपेक्षा हि न सत्ता क्वापि दृश्यते ॥' इत्यत्र सत्ताया अपि देशकालरूपपरापेक्षत्वाद्ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वं न स्यादिति निराकरिष्यत इत्यर्थः ।

श्री०— सोल्लुण्ठं सोपहासम् ॥ **असुरत्वमेव स्यादिति** । निर्गुणत्वमसुरत्वमेकमेव स्यादित्यर्थः ॥ न चान्यथेति मूलाभिप्रायमाह **अन्यथा निरूपयितुमिति** । निर्गुणत्वस्येति शेषः । तथाच सकलशुभराहित्यं विहायान्यथा प्रकारान्तरेण निर्गुणत्वं न च नैव निरूपयितुं शक्यमिति मूलार्थो द्रष्टव्यः **तेनैक्यं चेति** । निर्गुणैक्यं नामासुरैणैक्यमित्यर्थलाभादित्यर्थः ।

च०— परस्मै रुचितमिति । 'रुच्यार्थानां प्रीयमाणः' रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिरित्युदाहरणम् । तद्वदिदमपि बोध्यम् ॥ **क्रियावेशात्मकत्वम्** क्रियाश्रयत्वम् **प्रसवशक्त्यात्मकत्वम्** । तदुत्पादशक्त्याश्रयत्वम् । एतेन कारणत्वमुपादानतारूपमिति ध्वन्यते ॥ **विशेषणम्** स्वरूपम् । **प्रपञ्चोपाधित्वेन** मिथ्याभूतप्रपञ्चघटितत्वेन ॥ **निरुपाधिकेति** । मिथ्याभूतपदार्थाघटितेत्यर्थः ॥ उत्तरत्र भक्तिपादे 'अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे'इत्यादिना सत्ताया अपि देशकालरूपपरापेक्षतया ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वं न स्यादिति निराकरिष्यत इत्यर्थः ।

(इति तदुक्तस्य धर्मराहित्यलक्षणनिर्गुणत्वस्य सूत्रकारैः निषेधः ।)

(अथ तदुक्तस्य 'गुणगुणिनोः अन्यत्वानन्यत्वाभ्याम् अनिरूपणम्'इत्यस्य दुष्टता ।)

सु०— यदपि गुणगुणिनोरन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूपणादिति लक्षणस्य तटस्थत्वादिसिद्धये परेणोक्तं तद्दूषयितुमनुवदति लक्ष्यलक्षणयोरिति ।

अनु०— लक्ष्यलक्षणयोर्भेदोऽभेदो वा यदि वोभयम् ।

यदत्र जगज्जन्मादिकारणत्वं मु(ख्य)खतो लक्षणमभिहितं सर्वज्ञत्वादिसमस्तगुणवत्त्वं चाभिप्रायव्या(प्रा)प्तमित्युक्तम् । तदुभयमपि लक्षणं लक्ष्याद्ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा । नाद्यः । मेरुमन्दरवल्लक्ष्यलक्षणभावस्य गुणगुणिभावस्य चानुपपत्तेः । संबन्धसद्भावान्नेति चेत् (न) तस्यापि संबन्धिभ्यामन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूपणात् । न द्वितीयः । अनेकैरभिन्नस्य ब्रह्मणोऽप्यनेकत्वापत्तेः । तथा चैकमेवेति श्रुतिविरोधात् । लक्षणानां वैकत्वमापद्येत । तथा च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतेः पुनरुक्तिदोषप्रसङ्गः । लक्ष्यलक्षणभावो गुणगुणिभावश्चाभेदे नोपपद्यते । प्रसिद्धेन ह्यप्रसिद्धं लक्षणीयम् । न च तदेव तदेव प्रसिद्धमप्रसिद्धं चेति युक्तम् । गुणी च गुणवान्भवति । न च स्वेनैव तद्वान्भवति । न तृतीयः । परस्परविरोधात् । अतोऽशक्यनिरूपणत्वान्नेदं ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतं लक्षणम् । किन्तु तटस्थमेव । न च तटस्थेन तेन ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वभङ्गः । यद्रजतमित्यभात्सा शुक्तिरितिवन्मिथ्याभूतेनापि प्रपञ्चकारणत्वेनोपलक्षणयोगादिति ।

वा०— तटस्थत्वादीत्यादिपदेनानिर्वाच्यत्वग्रहणम् ॥ **तदुभयमपीति** । 'लक्ष्यलक्षणयोः'-इत्यत्र लक्षणपदेन न केवलं जन्मादिकारणत्वस्यैवोपादानं किं तु'अतोऽनन्तगुणम्'इत्युत्तरग्रन्थानुसारेण समस्तगुणत्वस्यापीति भावः । एतदभिप्रायेणैव पूर्वमपि तथाऽभिप्रायकथनमिति द्रष्टव्यम् ॥ ननु तटस्थलक्षणस्यापि सत्यत्वेऽद्वैतहानिः, मिथ्यात्वेऽनेन व्यावृत्त्यसिद्ध्या तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तिः; इत्यतः पूर्वमनभ्युपगमेनापाकृत्य मिथ्याभूतस्यापि व्यावर्तकत्वं दृष्टान्तोक्त्या संभावयति **न चेत्यादिना** ।

स०— **तस्यापीति** । यदि तस्य संबन्धिभ्यामन्यत्वं तर्हि लक्ष्यलक्षणभावाद्युपपत्तिः । अभिन्नत्वे तस्य स्वरूपत्वेन पुनस्तदनुपपत्तिरेवेति भावः ।

प०— **इत्युक्तमिति** । स्वरूपलक्षणवादिना सिद्धान्तिनोक्तमित्यर्थः ॥ **अन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूपणादिति** । अन्यत्वे संबन्धसंबन्धिनोः संबन्धान्तरेण भाव्यम् । तत्राप्येवमित्यनवस्थानात् । अनन्यत्वे संबन्धसंबन्धित्वव्याघातादिति भावः ॥ **पुनरुक्तीति** । 'यतो वा' इतिश्रुतौ उक्तजन्मस्थितिभङ्गरूपलक्षणत्रयस्याप्येकत्वेन 'इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इत्येषामेकार्थत्वादिति भावः ॥ **इतिवदिति** । यज्जगज्जन्मादिकारणत्वेन प्रतीतं तद्ब्रह्म इत्येवंरूपेण मिथ्याभूतकारणत्वेनोपलक्षणसंभवात्; इत्यर्थः ।

या०— **तटस्थत्वादीति** । आदिपदेन मिथ्यात्वसंग्रहः ॥ **तद्दूषयितुमिति** । अनेन मूले गुणगुणिनोरित्युपलक्षणया ग्राह्यमिति सूचयति । यद्यपि विवरणकारेण गुणगुणिभावानुपपत्तिरेव दर्शिता न लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिः; तथाऽपि सा तदभिप्रेतेति वा, तदीयैः कैश्चिदुक्तेति वाऽत्रानूदितेति द्रष्टव्यम् ।

श्री०— **मेरुमन्दरवदिति** । अत्यन्तं भिन्नयोः संबन्धाभावादिति भावः ॥ **पुनरुक्तीति** । सर्वेषां लक्षणानामेकत्वात् यतो वेत्यनेनोक्तं सृष्टिकर्तृत्वं, येन जातानि जीवन्तीत्यादिनोक्तं स्थितिकर्तृत्वादिकं चैकमेवेति पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ **तटस्थेनानेनेति** । तटस्थस्यापि प्रपञ्चकारणत्वरूपलक्षणस्य सत्यत्वादिति भावः ॥ **मिथ्याभूतेनापीति** । यन्मिथ्याभूतजगज्जन्मादिकारणत्वेनोपलक्षितं तद्विचार्यमाणे ब्रह्मैवेत्यर्थकरणेन तटस्थलक्षणस्यापि मिथ्यात्वेन सत्यत्वानङ्गीकारान्नाद्वितीयत्वभङ्ग इत्यर्थः ।

सु०—**एवमनूद्य निराकर्तुमारभते** इति पृष्ट इति ।

अनु०— इति पृष्टे

वक्तव्यमिति शेषः । पृष्ट इत्युपलक्षणम् । दूषिते चेत्यपि ग्राह्यम् । दूषणानामत्यन्तासंबद्धत्वात्पृष्ट इत्येवोक्तम् । किं वक्तव्यमिति ।

वा०— दूषणस्यापि परेणोक्तत्वात्प्रश्नमात्रे प्रतिबन्दीग्रहणानुपयोगाच्च भाष्येऽनुवादे न्यूनतापरिहाराय पृष्ट इत्युपलक्षणतया व्याख्याति **पृष्ट इति** ॥ लक्षणाप्रयोजनमाह **दूषणानां चेति** ।

श्री०— इति पृष्टे वक्तव्यमित्युक्तम् । तत्र किं वक्तव्यमित्याशङ्क्योत्तरमाह **किं वक्तव्यमितीत्यादिना** ।

सु० — तत्र जगज्जन्मादिकारणत्वादीनां धर्माणां भेदाभावेऽपि विशेषस्य सद्भावात्तद्बलेन सर्वमुपपद्यत इति वक्तुं निर्भेदवस्तुनि परेण विशेषस्यानङ्गीकृतत्वात् घटादीनां च मिथ्यात्वेनाङ्गीकृतानामनुदाहरणत्वात्सत्य एव वस्तुन्यभावुपपादनीय इति मन्वान आह तदेति ।

अनु० — तदैक्यस्य गतिरेव न विद्यते ॥

यद्येवं पृष्ट्वा लक्षणं दूषयसि तदैक्यस्य गतिर्निरूपणप्रकारो न विद्यते ।

अयमभिप्रायः । द्विविधं हि वाक्यं मायावादिना तत्त्वावेदकमङ्गीकृतम् । एकं जीवब्रह्मणोरैक्यपरं महावाक्यम् । यथा तत्त्वमसीत्यादि । अपरं तत्स्वरूपपरमवान्तरवाक्यम् । यथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि । तदुभयमपि सविशेषाभिन्नवस्तुनिष्ठं परेणाङ्गीकारणीयम् । गत्यन्तराभावात् ।

वा० — ननु परेण विकल्प्य दूषणे कृतेऽन्यतमपक्षाभ्युपगमेन पक्षान्तरप्रतिपादनेन वा समाधानं वक्तव्यम् । प्रतिबन्दीग्रहणं त्वसङ्गतम् । न च तत्रत्यप्रकारेण स्वप्रमेयसमर्थनाय प्रतिबन्दीग्रहणमिति वाच्यम् । तन्मतस्य दुष्टत्वे वा प्रकारान्तरेण तत्समाधाने वा स्वमतस्य दुष्टत्वापरिहारात् । न च भेदाभावेऽपि विशेषबलात्सर्वमप्युपपद्यत इति स्वमतेन समाधानमिति वाच्यम् । तर्हि तस्यैव वक्तव्यत्वेन प्रतिबन्दीग्रहणानुपपत्तेः । प्रतिबन्दीग्रहणे वा प्रसिद्धघटादिपरित्यागेनैक्यपर्यन्तधावनानुपपत्तेरित्यतः 'अतोऽनन्तगुणम्' इत्यादिना भेदाभावेऽपि विशेषबलात्सर्वमुपपद्यत इति स्वमते समाधानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्य च विशेषस्य परेण क्वाप्यनङ्गीकारेण प्रतिबन्दीमुखेनैवाङ्गीकारयितव्यत्वात् । परस्याप्येतदनुपपत्तिपरिहारकप्रकारान्तराभावात्स्वमतदुष्टतायाश्च परेणाङ्गीकर्तुमशक्यत्वात्परमुखेनैव विशेषमानेतुं प्रतिबन्दीग्रहणस्यावश्यकत्वाद्घटादीनां चानिर्वाच्यतया परेणाभ्युपगतानां भिन्नत्वादिनाऽनिरूपणीयत्वस्य परं प्रत्यनिर्वाच्यतासाधकत्वेन तदनुपपत्तिपरिहारकविशेषाकल्पकत्वेन घटादेरुदाहरणतानुपपत्तेर्युक्तमैक्यपर्यन्तधावनम्; इत्याशयेन वक्ष्यमाणं साक्षात्स्वपक्षसमाधानं सूचयन्नेव प्रतिबन्दीप्रतिपादकोत्तरवाक्यतात्पर्यमाह **तत्रेति** ॥ **निर्भेदेति** । भेदाभावे तत्कार्यनिर्वाहकविशेषस्य परेणानङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । यदिवोभयं तदेत्यस्यार्थं वदन्नेव प्रकृतोपयोगाय गतिशब्दं निरूपणप्रकारपरतया व्याख्याति **यदीति** । अत्रैक्यस्येति सामान्योक्तावप्युत्तरत्राभेदे, शास्त्रप्रतिपाद्यत्वाभावस्य त्वमसीत्यंशवैयर्थ्यस्य भेदे, शास्त्रातत्वावेदकत्वस्य सत्यादिपदानां पर्यायत्वस्य पदान्तरवैयर्थ्यस्येत्येवमादीनां वाक्यनिष्ठानामेव दोषाणां वक्ष्यमाणत्वान्महावाक्यावान्तरवाक्यार्थतया पराभ्युपेतैक्यसत्यत्वादेरेव चोपादानात् । महावाक्यावान्तरवाक्यैरैक्यसत्यत्वादिधर्मिणं सिद्धवत्कृत्य 'एकधैव'इत्यादिश्रुत्या चैक्यादेर्ब्रह्माभेदं च सिद्धवत्कृत्य तत्र चानुपपत्तीरभिधाय तदुभयान्यथाऽनुपपत्त्यैव च विशेषस्य परमुखेनानेयत्वाद-

न्यथाऽनुपपत्त्या भेदादिपक्षवदैक्यादौ तदभेदपक्षे च परेण त्यक्ते तन्मुखेनैव विशेषस्यानेतुमशक्यत्वाच्चोत्तरग्रन्थाद्यनुसारेण वाक्यपरतामैक्यादिशब्दस्याभिप्रेत्य भाष्याभिप्रायमाह **अयमभिप्राय इति** ।

प०— **इतिवक्तुमिति** । 'अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते' इत्यनेन वक्तुमित्यर्थः । अस्फुटत्वादाह ॥ **अयमभिप्राय इति** । नास्तीतीतिशब्दस्येत्ययमभिप्राय इत्यन्वयः ।

श्री०— निर्भेदे वस्तुनि ब्रह्मणि । वस्तुनिष्ठं वस्तुप्रतिपादकम् ।

सु०— तत्र तावदाद्यस्य गत्यन्तरं नास्ति । कथमिति चेत् उच्यते । तत्त्वमसीत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यमैक्यं किं तत्पदलक्षिताच्चैतन्यादभिन्नमुत भिन्नमथ भिन्नाभिन्नमिति वाच्यम् । परेणाङ्गीकृतत्वेन प्राधान्यादभेदपक्षं तावदादौ निराकरोति ऐक्याभेद इति ।

अनु०— ऐक्याभेदे न शास्त्रेण ज्ञेयं तत्स्वप्रकाशतः ।

ऐक्यस्य चैतन्यस्वरूपाभेदेऽङ्गीक्रियमाणे तदैक्यं तत्त्वमसीत्यादिना शास्त्रेण प्रतिपाद्यं न स्यात् । कुतः स्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धत्वात् । तन्मात्रस्वरूपत्वाच्चैक्यस्य । न हि प्रकाशमानमेव शास्त्रप्रतिपाद्यम् । वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ किञ्चावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वं परेणाङ्गीकृतम् तथा च स्वप्रकाशचैतन्यात्मकं (च) शास्त्रप्रतिपाद्यं चेति व्याहतम् ॥ अथ शास्त्रं नैक्यं प्रतिपादयति किन्तु भेदभ्रमं निराकरोति; यथोक्तम् सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति । न । ऐक्ये प्रकाशमाने भेदभ्रमस्यैवानवकाशात् । तत्त्वाप्रतिपत्तेर्भ्रान्तिहेतुत्वात् । ऐक्यं न प्रकाशत इति चेन्न । स्वप्रकाशचैतन्यमात्रत्वविरोधात् । अविद्यावशात्स्वप्रकाशस्याप्यनवभास इति चेन्न सर्वथाऽप्यनवभासप्रसङ्गात् । तथा चाधिष्ठानानवभासेऽविद्यारोपस्याप्यनुपपत्तेः । न ह्यखण्डे वस्तुन्यंशतोऽविद्यावरणं संभवति । असंभवनीयावभासचतुराऽविद्येति चेत् । तर्हि सा जडेष्वेव कुतो नाङ्गीकार्या । अनुपपत्तेस्तुल्यत्वात् ॥ तथा च 'सा न जडेषु वस्तुषु' इत्ययुक्तम् ॥ न शास्त्रेण ज्ञेयं तदित्युपलक्षणम् । शास्त्रप्रतिपाद्यत्वेऽपि तत्पदेनैव सिद्धत्वात् । त्वमसीति व्यर्थमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ तदित्येतावता न भेदभ्रमनिवृत्तिः । अतस्त्वमसीति सार्थकमिति चेन्न । तत्पदेनै(वै)क्यस्य प्रतिपादितत्वादैक्यप्रतीतौ च भेदभ्रमस्य निरस्तत्वात् । अन्यथा कदाऽप्यनिवृत्तिप्रसङ्गात् ॥ तत्पदेनैक्यस्याप्रतिपादितत्वे तदुपलक्षितचैतन्यमात्रत्वानुपपत्तिः ॥ ननु कथं तर्हि सोऽयं देवदत्त इति वाक्यम् । अत्रापि विशेषानङ्गीकारेऽनुपपत्तिरेवेति ।

वा०— ऐक्यस्य तत्पदवाच्यचैतन्याभेदे तच्छास्त्रप्रतिपाद्यत्वाभावस्य परं प्रतीष्टत्वादुत्तरदूषणासङ्गतेश्चाह **तत्पदेति** ॥ व्यावृत्त्यादिरूपप्रयोजनवद्यथाकथञ्चिच्छास्त्रज्ञेयत्वभ्रान्तिनिरासाय शास्त्रपदसमभिव्याहारेण ज्ञेयपदार्थमाह **प्रतिपाद्यमिति** ॥ पराभ्युपेतस्वप्रकाशशब्दार्थमादाय व्याहतिरूपदूषणान्तरप्रतिपादकत्वेन मूलस्य प्रकारान्तरेण व्याख्यास्यमानत्वात् । स्वविषयप्रकाशत्वरूपं स्वप्रकाशशब्दप्रसिद्धार्थं मनसि निधाय तस्य शास्त्रप्रतिपाद्यत्वाभावेन हेतहेतुमद्भावं व्युत्पादयितुं साक्षात्तत्साध्यं दर्शयति **स्वरूपस्येति** । न चावेद्यत्वं नाम फलाव्याप्यत्वं, वृत्तिव्याप्यत्वं त्वङ्गीक्रियत इति शास्त्रप्रतिपाद्यत्वसंभवान्न व्याहतिरिति वाच्यम् । त्वदभ्युपेतफलाप्रामाणिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन वृत्त्यव्याप्यत्वस्यैवावेद्यत्वपदार्थतया वक्तव्यत्वात् । वृत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारे च दृश्यत्वादेर्व्यभिचारापत्तेश्चेत्याशयात् ॥ ननु न सामग्री बुद्धिमती येन स्वकार्यस्यान्येन कृतत्वात्स्वयं न प्रवर्तेत । न हि छिन्ने छिद्राऽन्तरवत्प्रकाशमाने प्रकाशान्तरासंभवः । अतः प्रकाशमानस्याप्यस्तु शास्त्रप्रतिपाद्यत्वमित्यत आह **न हीति** ॥ तथाऽप्यनुपादेयत्वं स्यादेवेत्याह **वैयर्थ्येति** । स्वप्रकाशत्वरूपभाप्योक्तहेतुबलादेव परकीयव्याहत्यादिपरिहारप्रकारान्निराकरोति **अथेत्यादिना** ॥ मूले न्यूनतां परिहरति **न शास्त्रेणेति** ॥ ननु तदेतद्देशकालविशिष्टदेवदत्तयोरैक्यस्य देवदत्तमात्रत्वाद्देवदत्तदर्शनेनैव तत्सिद्ध्या वाक्यवैयर्थ्यम् । एकपदेनैव वा तत्सिद्धेः पदान्तरवैयर्थ्यं चेति सोऽयं देवदत्त इति वाक्येऽप्यनुपपत्तेस्तत्परिहारन्यायेन ममापि परिहारसौलभ्यान्न त्वदुक्तविशेषाङ्गीकार इत्याशङ्कते **नन्विति** ।

स०— **विश्वावेद्यत्व इति** ॥ न च फलाव्याप्यत्वस्यैवावेद्यत्वशब्दार्थत्वेन वृत्त्यविषयत्वस्यावेद्यत्वशब्दार्थत्वेनानङ्गीकारात् ऐक्यस्य वृत्तिविषयत्वेनाङ्गीकृतत्वात् कथं व्याहतिरिति वाच्यम् । फलस्यैव निरूपयितुमशक्यत्वेन वृत्तिविषत्वस्यैव तत्त्वेनाङ्गीकर्तव्यत्वात् तदात्मकमैक्यं शास्त्रप्रतिपाद्यमिति कथं न व्याहतिरिति भावः ॥ **सिद्धं त्विति** ॥ चैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वेऽप्यारोपिताकारनिवर्तकत्वाच्छास्त्रस्यार्थवत्त्वं सिद्धमिति ॥ **अनुपपत्तेस्तुल्यत्वादिति** ॥ यत्प्रकाशप्राप्तिस्तस्यैक्यस्यापि प्रकाशेनावरणीयाभावादावरणानुपपत्तिः यदि च प्रतिबन्धस्तर्हि सर्वस्यापि प्रतिबन्धेन प्रकाशप्राप्तेरेवाभावप्रसङ्गः । एवंच प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्धरूपावरणकृत्याभावलक्षणानुपपत्तेरचेतनेऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः ।

प०— **तावदिति** । अवान्तरवाक्यस्य गतिर्नेति सत्यज्ञानादिकेप्येवमित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्तावच्छब्दः । ननु स्वकर्मकप्रकाशात्मकत्वरूपस्वप्रकाशत्वं न परेणाङ्गीकृतम् । येनायं दोषः स्यादित्यतः तद्रीत्यापि दोषोक्तिपरतया व्याचष्टे **विश्वावेद्यत्व इति** ॥ **सिद्धं त्विति** । ऐक्यस्य स्वप्रकाशात्मस्वरूपत्वेन सदा प्रकाशमानत्वेऽपि शास्त्रस्योपादेयत्वं सिद्धमेव । शास्त्रस्य भेदभ्रमनिवर्तकत्वादित्यर्थः । शास्त्रस्य भेदभ्रमनिवर्तकत्वेनोपादेयताशङ्कां निराह **नेति** ॥ **स्वरूपस्यापीति** । ऐक्य-

स्येति योज्यम् ॥ **सर्वथाऽप्यनवभासेति** । आत्मनोऽप्यनवभासप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अविद्याऽऽरोपस्यापीति** । तथाचाविद्यावशादैक्यानवभासोक्तिरयुक्ता स्यात् । अविद्याया एवानुपपत्तेरिति भावः । नन्वात्मस्वरूपांशेऽविद्यावरणं नास्ति किन्त्वैक्यांश एवेत्यत आह **नहीति** ॥ **अनुपपत्तेस्तुल्यत्वादिति** । अधिष्ठानानवभास इत्यादिनोक्ताया इत्यर्थः । असंभावनीयेत्याद्युक्तपरिहारस्यापि तुल्यत्वादित्यपि ज्ञेयम् ॥ **इत्ययुक्तमिति** । इति यत्त्वयोक्तं तदयुक्तमित्यर्थः । **तत्पदेनैक्यस्य प्रतिपादितत्वादिति** । तत्पदबोध्यचैतन्यस्वरूपत्वादैक्यस्येति भावः ॥ **तदुपलक्षितेति** । तल्लक्षणया तत्पदबोधितेत्यर्थः ॥ **ननु कथमिति** । तस्मिन् वाक्ये स इति तत्पदेनैव देवदत्तस्वरूपस्य तदभिन्नस्यैक्यस्य च बोधितत्वेन शिष्टपदवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥ **अत्रापीति** । सोयमितिवाक्यबोध्याभेदस्थलेऽप्यैक्यस्य पिण्डस्य च सविशेषाभेदानङ्गीकार इत्यर्थः ।

या० — **अवेद्यत्वे सतीति** । अत्र घटादावतिव्याप्तिपरिहारायावेद्यत्वे सतीति विशेषणम् । अतीन्द्रियव्यावृत्तयेऽपरोक्षव्यवहारेति विशेष्यम् ॥ **सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति** । शास्त्रस्य सार्थक्यं सिद्धमेव । भेदभ्रमनिवर्तकत्वादिति तद्वाक्यार्थः ॥ **स्वप्रकाशचैतन्यस्यापीति** । स्वप्रकाशचैतन्याभिन्नस्यापीत्यर्थः ॥ **सर्वथेति** । चैतन्यस्यापीत्यर्थः ॥ ननु जडेषु प्रकाशप्राप्तेरेवाभावेन प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्धरूपावरणकृत्याभावान्नाविद्या तत्राङ्गीकार्येत्यत आह **अनुपपत्तेरिति** । यदि प्रकाशप्राप्तिस्तर्ह्यैक्यस्यापि प्रकाशेन तत्प्रतिबन्धानुपपत्तिः । यदि च प्रतिबन्धः सर्वस्यापि प्रतिबन्धेन प्रकाशप्राप्त्यभाव इति प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्धरूपावरणकृत्याभावरूपानुपपत्तेश्चेतनेऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । यद्वा । अनुपपत्तिपदेन तत्परिहारो लक्ष्यते । तथा चासंभावनीयावभासचतुराऽविद्येति परिहारस्य जडेष्वपि तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेवं सोऽयं देवदत्त इति वाक्येऽपि तत्पदेनैव देवदत्ताभिन्नस्यैक्यस्य सिद्धत्वादयमित्यादिपदवैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते **ननु कथमिति** ।

श्री० — **तत्त्वाप्रतिपत्तेरिति** । वस्तुनो यत्तत्त्वं तदप्रतीतेरित्यर्थः । तथा चैक्याप्रतिपत्तौ किल भेदभ्रमो वक्तव्यः । सा नास्तीत्याशयः ॥ **स्वरूपस्यापीति** । चैतन्यस्वरूपस्याप्यैक्यस्येत्यर्थः ॥ **सर्वथाऽपीति** । चैतन्यस्यापीत्यर्थः ॥ इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह **तथा चेति** ॥ नन्वैक्यस्य चैतन्याभेदेऽपि चैतन्यांशेऽविद्या नाऽऽवरणं किन्त्वैक्यांश एवेत्युच्यत इत्यत आह **न हीति** । अखण्डे निरंशे ॥ **अन्यथेति** । ऐक्यप्रतीतावपि भेदभ्रमानिरास इत्यर्थः ॥ **तदुपलक्षितेति** । तत्पदप्रतिपाद्यसार्वज्ञाद्युपलक्षितेत्यर्थः ।

च०— **अवेद्यत्वे सतीति**। घटादावनतिप्रसङ्गायाद्यदलोपादानम्। अतीन्द्रिये तद्विधूनना-योत्तरदलोपादानम्॥ **सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति**। भेदगोचरविपर्यासनिवर्तकत्वाच्छास्त्रस्यार्थवत्त्वं सिद्धमिति तत्फक्किकार्थोऽवसेयः।

ननु सोऽयं देवदत्त इति वाक्येपि तत्पदेनैव देवदत्ताभिन्नस्यैक्यस्य प्रतीत्या अयमित्यादिपद-वैयर्थ्यं प्रसज्येतेत्यभिसन्धिना शङ्कते **ननु कथमिति**।

अनु०— भेदे मिथ्यात्वतो भेदसत्यत्वं स्याद्बलादपि॥

सु०— **द्वितीयं निराकरोति** भेद इति। **ऐक्यस्य स्वरूपाद्भेदेऽङ्गीक्रियमाणेऽपसिद्धा-न्तस्तावत्। तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याखण्डार्थनिष्ठताया मायावादिनाऽङ्गीकृतत्वात्। मिथ्यात्व-प्रसङ्गोऽपरो दोषः, चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात्। अन्यथाऽद्वैतेनैव सत्येना-द्वैतव्याघातात्। ऐक्यमिथ्यात्वे किन्नश्छिन्नमिति चेन्न। मिथ्यात्वतो न शास्त्रेण ज्ञेयं तदि-त्यनुवर्तनात्। अन्यथा तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वं स्यात्। किञ्च जीवब्रह्मणोरैक्यस्य मिथ्यात्वतस्तद्भेदसत्यत्वमपि स्यात्। कुतः बलाद्व्याप्तिबलादित्यर्थः। ननु न कुत्रापि सत्यो भेदोऽस्माभिरभ्युपेयते तत्कथं व्याप्तिः। मैवम्। आस्तां तावत्परमार्थचिन्ता। ययोर्दूरस्थ-योर्वनस्पत्योरैक्यं मिथ्या तयोर्भेदः सत्य इति दृष्टम्। अथवा यस्य स्वरूपेण सतो योऽभावो मिथ्या तस्य तद्विपरीतः सत्यो यथा ब्रह्मणोऽनृतत्वादेर्मिथ्यात्वे सत्यत्वादिकं सत्यमिति सामान्यव्याप्त्याश्रयणेन प्रसङ्गोपपत्तिः यथाहुः 'परस्परविरोधे तु न प्रकारान्तरस्थितिः' इति।**

वा०— भेद इत्यनुवादमात्रसूचितमपिशब्दस्य 'मिथ्यात्वं च' इत्यत्रापि संबन्धे बुद्ध्या विवेकेन वा सूचितमपसिद्धान्तमाह **ऐक्यस्येति**॥ मूले कण्ठोक्तमिथ्यात्वप्रसङ्गं दूषणान्तरपरतया योजयति **मिथ्यात्वेति**॥ मिथ्यात्वप्रसङ्गसाध्यं दूषणं सूचयता मिथ्यात्वप्रसङ्गस्येष्टापत्तिः परेण शङ्कितुं शक्येति सूचितम्। तां शङ्कते **ऐक्येति**॥ 'मिथ्यात्वतः' इत्यस्यानुवृत्तेन संबन्धेऽतत्त्वावेदकत्वस्यापि मूलारूढ-त्वाभावादाह **न मिथ्यात्वत इति**॥ मूले कण्ठतः प्रतीतं 'मिथ्यात्वतः' इत्यस्य 'भेदसत्यत्वम्' इत्यनेन संबन्धमुपपादयति **किंचेति**॥ व्यावहारिकपारमार्थिकत्वविभागस्याद्याप्यसिद्धत्वादर्थक्रियाकारित्वरूपव्या-वहारिकत्वेन त्वदभ्युपेतस्येव पारमार्थिकतया म(त)दभ्युपगतमात्रस्य च व्याप्तिः सुखदर्शनीयेत्याह **आस्तामिति**॥ यद्वैतदस्वरसादेवाह **अथवेति**।

स०— **अथवा यस्य स्वरूपेणेति**। ननु गजस्य प्रामाणिकत्वं प्रति यत्रकुत्र गजसत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वेन तस्यैव तद्विरोधित्वे यत्रकुत्रचिदसत्त्वं स्यादित्यापादने इष्टापत्तेरिति भावः।

प०— **द्वितीयमिति** । तत्पदलक्षितचैतन्याद्भिन्नमैक्यमिति पक्षमित्यर्थः । मूलोक्तमुपलक्षणं मत्वाऽऽह **अपसिद्धान्तत्वादिति** । मिथ्यात्वत इत्यनुवादलब्धमाह **मिथ्यात्वप्रसङ्ग इति** ॥ **अन्यथेति** । चैतन्याद्भिन्नस्याद्वैतस्य सत्यत्वेऽद्वैतेनैव ऐक्येनैव सत्येनाद्वैतस्य सदेकमेव तत्त्वमित्यस्य व्याघातादित्यर्थः । मूलं योजयति ॥ **मिथ्यात्वत इति** । दोषान्तरविवक्षयोत्तरान्विततयाऽपि योजयति ॥ **किञ्चेति** । अपीत्यस्यान्वयोक्तिः सत्यत्वमपीति ॥ **न प्रकारान्तरेति** । परस्परविरुद्धयोरन्यतरस्थितिं विना प्रकारान्तरेण स्थितिर्नेत्यर्थः । तथा च विरुद्धयोरन्यतरस्य मिथ्यात्वेऽन्यतरस्य सत्यत्वं स्यादेवेति भावः ।

या०— **अनुवर्तनादिति** । अन्यथा अपिशब्दवैयर्थ्यमिति भावः ॥

श्री०— **अखण्डार्थनिष्ठताया इति** । निर्भेदार्थनिष्ठत्वरूपाखण्डार्थनिष्ठताया इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मस्वरूपाभिन्नैक्यरूपार्थप्रतिपादकत्वाङ्गीकारे उक्तरूपाखण्डार्थत्वहानिरिति भावः ॥ **सर्वस्येति** । तन्मध्ये ऐक्यस्यापि पतितत्वादिति भावः ॥ चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वमध्यपतितैक्यस्य मिथ्यात्वानङ्गीकारे बाधकमाह **अन्यथाऽद्वैतेनैवेति** । मिथ्यात्वतस्तदैक्यं शास्त्रेण न ज्ञेयमित्यस्याभिप्रायमाह **अन्यथेति** । ऐक्यस्य मिथ्यात्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **तत्कथं व्याप्तिरिति** । ययोरैक्यं मिथ्या तयोर्भेदः सत्य इति व्याप्तिरित्यर्थः ।

च०— **विशेषणप्रतीतिमन्तरेणेति** । विशेषणज्ञानासमवधानदशायां विशिष्टप्रतीत्यापत्तिवारणाय विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नस्य हेतुतायाः स्थितत्वादिति भावः । अत्रायमभिसन्धिः । भेदो हि न व्यसनतया मन्दप्रयोजन एवोरीक्रियते । अपि तु धर्माभिमतैक्यस्य धर्मितयाऽभिमतब्रह्मणश्च विशेषणविशेष्यभावाधाराधेयभावादिनिर्वाहायैव । स चाप्रतीयमानस्तत्र नेष्ट इति तत्प्रतीतिरवश्यापेक्ष्यैव । सा च विशेषणतया विशेष्यतया वा भेदमवगाहमानैवेति पूर्वपूर्वभेदप्रतीतेरवश्यमपेक्षितत्वादिति ॥ **अनवस्थाऽपीति** । स्फुटत्वादिति भावः ।

सु०— **तृतीयं निराचष्टे** भेदाभेदाविति ।

अनु०— भेदाभेदौ यदि

जीवब्रह्मणोरैक्यस्य स्वरूपाद्भेदाभेदौ यद्यङ्गीक्रियेते । तदा वक्तव्यं तौ किं चैतन्यादभिन्नावुत भिन्नौ अथ भिन्नाभिन्नाविति ॥ आद्ये चैतन्यस्यापि द्वित्वं तयोर्वैकत्वमित्याद्यापद्येत । द्वितीययोर्दोषमाह तदेति ।

अनु०— तदा स्यादेव ह्यनवस्थितिः ॥

हिशब्देनानवस्थाव्युत्पादनस्य स्पष्टतामाचष्टे । तथा हि । स भेदः किं भेदिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो भिन्नाभिन्नो वा । प्रथमे सोऽपि भेदस्तथेत्यनवस्था । द्वितीये शब्दपर्यायत्वादयो दोषाः । तृतीयस्तु तृतीयेऽन्तर्भवति । तत्राप्युक्तविधयाऽनवस्थैवेति ।

ननु भेदस्य भेदान्तरं भेदाभेदयोश्च भेदाभेदान्तरमित्येतावता नानवस्था । उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावादिति चेन्न । विशेषणप्रतीतिमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययानुपपत्त्या ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वात् । तदिदमुक्तं स्यादेवेति । यद्यपि भेदाभेदाङ्गीकारे विरोधो वक्तुं शक्यते तथाऽपि स्फुटत्वान्नोक्तः । एवमैक्यस्य स्वरूपाद्भेदपक्षेऽनवस्थाऽपीति ।

या० — भेदाभेदयोश्चैतन्याभेदपक्षेऽनवस्थितेरसंभवाद्विकल्प्याभेदपक्षे लक्षणानां लक्ष्याभेदे परोक्तन्यायेनोपर्येव दूषणमभिधाय भेदभेदाभेदपक्षदूषणतया मूलं योजयति **जीवेति** ॥ भेदस्य भेदाभेदयोश्चाभेदपक्षेऽनवस्थाऽनुपपत्तेराह **तथा हीति** । 'पर्यायत्वादयः' इत्यत्रादिपदेन भेदभेदिभावानुपपत्त्यादेर्ग्रहणम् ॥ **तत्रापीति** । तावपि भेदाभेदौ भेदाभेदिभ्यामभिन्नौ उत भिन्नौ अथ भिन्नाभिन्नाविति विकल्प्याभेदपक्षे तयोरेकत्वादिकमापाद्य भेदपक्षेऽपि स भेदो भेदिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो भिन्नाभिन्नो वेति विकल्प्य भेदपक्षेऽनवस्थामापाद्याभेदपक्षे पर्यायत्वादिकमापाद्य भेदाभेदपक्षं परिशेष्य पुनस्तद्दूषणं तावपि भेदाभेदावभिन्नौ भिन्नौ भिन्नाभिन्नौ वेत्युक्तरीत्या ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ **विशेषणप्रतीतिमन्तरेणेति** । विशेषणविशेष्यभावादिप्रतीतये खलु भेदोऽभ्युपगम्यते । स च प्रतीयमान एव । तद्धेतुस्तत्प्रतीतिश्च विशेषणादिभावेनैवेत्युत्तरोत्तरभेदप्रतीतेरवश्यमपेक्षितत्वादिति भावः ॥ भेदाभेदाङ्गीकारे विरोधस्यैक्यस्य स्वरूपाद्भेदपक्षेऽनवस्थायाश्चासंभवाद्भाष्यकारीयानुक्तिरिति भ्रान्तिं निवर्तयति **यद्यपीत्यादिना** ।

स० — **विशेषणप्रतीतिमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययानुपपत्त्येति** । ननु विशेषणीभूतभेदप्रतीतेरावश्यकत्वेऽपि न तस्य तद्भेदान्तरमपि ज्ञेयम् । न हि विशेषणीभूतो भेदोपि भिन्नोऽयं भेद इति प्रतीयते । येन तस्य तद्भेदान्तरस्यापि विशेषणतया तत्प्रतीतेरप्यावश्यकत्वेनानवस्था किन्तु अनयोर्भेद इति । तथा च कथमनवस्थेति चेत् न । विशेषणीभूतभेदस्येतरसङ्कीर्णतया ज्ञाने विशेषणत्वस्यानयोर्भेद इति सङ्कीर्णव्यवहारस्य वाऽयोगेन असङ्कीर्णतया ज्ञातव्यत्वे भिन्नत्वेनैव ज्ञानस्य प्राप्तत्वात् भिन्नत्वातिरिक्तासङ्कीर्णताया अभावादित्यभिप्रेतत्वात् । एवं विशेषणीभूतभेदाभेदगतं भेदाभेदान्तरमप्यवश्यं ज्ञातव्यम् । न हि सङ्कीर्णतया ज्ञातस्य विशेषणत्वं नाप्यत्यन्तविविक्ततया । अभिन्नयोरपि, भेदविशेषणत्वप्रसङ्गात्; दण्डसंबन्धस्य न देवदत्तविशेषणत्वत्; अतो विशेषणत्वान्यथानुपपत्त्यैव भेदाभेदवत्वज्ञानमावश्यकमिति तत्राप्यनवस्था दुष्परिहरेति द्रष्टव्यम् ।

प०— **तृतीयं** तत्पदलक्षितचैतन्यादैक्यं भिन्नाभिन्नमिति पक्षम् ॥ **स्वरूपादिति** । चैतन्यस्वरूपादित्यर्थः ॥ **इत्याद्यापद्येत इति** । तच्छब्दपर्यायत्वं अन्यतरमात्रपरिशेषापत्तिश्चेत्यादिपदार्थः ॥ **भेदिभ्यामिति** । चैतन्यरूपवस्तुना भेदाभेदाख्यवस्तुना चेत्यर्थः ॥ **शब्देति** । चैतन्यशब्दभेदशब्दाभेदशब्दानां पर्यायत्वं चैतन्याद्यन्यतरपरिशेषत्वभेदाभेदयोरेकत्वभेदानेकत्वरूपदोषा इत्यर्थः ॥ **तृतीय इति** । भेदिभ्यां भेदो भिन्नाभिन्न इति पक्षः । ऐक्यं चैतन्याद्भिन्नाभिन्नमिति पक्षेऽन्तर्भवति । तथा च तद्दोषेणैव दुष्टो भवतीति भावः । तत्र वा को दोष इत्यत आह **तत्रापीति** ॥ **विशेषणेति** । चैतन्यादैक्यं भिन्नाभिन्नमिति विशिष्टप्रतीतिर्हि विशेषणत्वेन भेदाभेदभानमपेक्षते । विशेषणत्वेन भेदाभेदभानं च भेदाभेदरूपविशेषणस्य विशेष्यभूतैक्यस्य च भेदस्य वा भेदाभेदस्य वा भानाभावेऽनुपपन्नम् । तद्भानमपि विशेषणत्वेन तज्ज्ञानं विना नेत्येवमुत्तरोत्तरभेदादिभानं विना पूर्वपूर्वभेदादिभानं न युक्तमिति ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वाद्दोष एवेत्यर्थः ॥ **अनवस्थापीतीति** । स्फुटत्वान्नोक्तेति योज्यम् ।

या०— **विशेषणप्रतीतिमन्तरेणेति** । ननु विशेषणीभूतभेदप्रतीतेरावश्यकत्वेऽपि न तद्गतं भेदान्तरमपि ज्ञेयम् । न हि विशेषणीभूतो भेदोऽपि भिन्नोऽयं भेद इत्येव प्रतीयते । येन तद्गतभेदान्तरस्यापि विशेषणतया तत्प्रतीतेरप्यावश्यकत्वेनानवस्था । किन्त्वनयोर्भेद इत्येव । एवं विशेषणीभूतयोर्भेदाभेदयोर्ज्ञानस्यावश्यकत्वेऽपि न तद्गतभेदाभेदान्तरमप्यवश्यं ज्ञेयम् । विशेष्यतयाऽपि तयोर्ज्ञानसंभवात् । तथाच कथमनवस्थेति चेन्न । विशेषणतया वा विशेष्यतया वा वस्तुप्रतीतेस्तद्गतभेदप्रतीत्यभावेऽसंभवात् । अन्यथा दण्डपुरुषयोः कदाचिदभेदभ्रमो न स्यात् । (तस्मा)स्याच्च कदाचिद्भिन्नयोरपि विशेषणविशेष्यभावभ्रमः । तथा च भेदस्य विशेषणतया वा विशेष्यतया वा प्रतीतिस्तद्गतभेदप्रतीतिसापेक्षैवेति सुस्था ज्ञप्तिप्रतिबन्धकानवस्थेति । एवं भेदाभेदयोरपि नाप्रतीतभेदाभेदयोर्विशेषणतया विशेष्यतया वा भानमिति तत्राप्यनवस्था ज्ञप्तिप्रतिबन्धिका । विशेषणविशेष्ययोर्भेदस्य तावज्ज्ञानमुक्तरीत्या आवश्यकमपरभेदस्य च परेण तदुभयसंसर्गस्थानाभिषिक्तत्वेनाभ्युपगमात् । तस्य च ज्ञातस्यैव विशिष्टधीनियामकत्वं नाज्ञातस्येति वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ **अनवस्थाऽपीति** । स्फुटत्वान्नोक्तेत्यर्थः ।

श्री०—**शब्देति** । चैतन्यशब्द-भेदशब्द-भेदाभेदशब्दानां पर्यायत्व-चैतन्याद्यन्यतरपरिशेषत्वभेदभेदाभेदयोरेकत्वरूपदोषा इत्यर्थः ॥ **तृतीये इति** । भेदिभ्यां भेदो भिन्नाभिन्न इति पक्षः । ऐक्यं चैतन्याद्भिन्नाभिन्नमिति पक्षेऽन्तर्भवति । तथा च तद्दोषेणैव दोषो भविष्यतीति भावः । तत्रैवैक्ये को दोष उक्त इत्यत आह **तत्रापीति** ॥

सु०---नन्वैवं चैतन्याभिन्नमपि स्वनिर्वाहकत्वात्स्वाभाविकप्रकाशेनाप्रकाशितत्वमात्मनो निर्वक्ष्यति(हिष्यति)। यद्वा स्वरूपेणैक्यस्य भेदाभेदौ स्याम्। तयोश्च भेदाभेदान्तराभावेऽपि स्वविर्वाहकत्वाद्व्यवहारोपपत्तिरिति चेन्न। विशेषानभ्युपगमे स्वनिर्वाहकत्वस्यापि वक्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायेणाह स्वनिर्वाहकतेति।

अनु०— स्वनिर्वाहकता चेत्स्यात्

ऐक्यस्य भेदाभेदयोर्वा स्वनिर्वाहकता यद्यङ्गीकृता स्यात्। तदा पृच्छामः स्वस्य निर्वाहकं हि स्वनिर्वाहकं तस्य भावः स्वनिर्वाहकता। स्वस्येति च कर्मणि षष्ठी। कर्तृकर्मणोः कृतीति वचनात्। तथा चैकस्यैवैकस्यामेव निर्वाहक्रियायां कर्मकर्तृत्वलक्षणं निर्वाह्यत्वं निर्वाहकत्वमित्युक्तंभवति। तन्निर्वाह्यत्वं निर्वाहकत्वं च परस्परं धर्मिणा क्रियया चात्यन्ताभिन्नमु-(तात्पर्य)त भि(न्नाभि)न्नमिति।

आद्ये दोषमाह वाह्यमिति।

अनु०— वाह्यं वाहकमित्यपि ॥
पर्यायो भेदवान्वा स्यादनवस्थोभयत्र च ॥

निर्वाह्यमिति निर्वाहकमिति अपिशब्दान्निर्वाहणमित्यपि शब्दसमूहः पर्यायः प्रसज्येत एकार्थत्वात्। न च तेषां शब्दानां कश्चित्पर्यायत्वं मन्यते।

द्वितीयमनूद्य दूषयति भेदवानिति।

वाशब्दो यद्यर्थे। यदि निर्वाह्यत्वादिरर्थः परस्परं धर्मिणा च भेदवान् स्यात्तदा तद्भेदद्वयस्य भेदिस्वरूपमात्रत्वे पर्यायत्वादिदोषप्रसङ्गाद्भेदान्तरवदित्यङ्गीकरणीयम्। तथा च परस्परं भेदं धर्मिभेदं वाऽऽश्रित्योभयत्रानवस्था स्यादिति।

वा०— ननु स्वनिर्वाहकत्वपक्षदूषणमयुक्तम् उक्तदूषणापरिहारेण परेण तस्यावक्तव्यत्वासिद्धान्ते विशेषस्य स्वनिर्वाहकताऽङ्गीकारात्। स्वव्याहतं च तद्दूषणमित्यत 'ऐक्याभेदे न शास्त्रेण'-इत्युक्तदूषणस्य भेदाभेदपक्षेऽनवस्थायाश्च परिहारेण परेणापि तस्य वक्तव्यत्वमेव विशेषानभ्युपगम एव तदनुपपत्तिप्रतिपादनान्न स्वव्याहतिरपीत्याशयेनोत्तरवाक्यमवतारयति नन्विति। उक्तपक्षयोर्मूलारूढतायै योग्यधर्म्यध्याहार ऐक्यस्य भेदाभेदयोर्वेति॥ ननु निर्वाहकत्वस्य शब्दालाभेऽपि निर्वाह्यस्य कथं

लाभ इत्यतः समासावयवकर्मषष्ठ्येत्याशयेनाह **स्वस्येति** । अपिपदबललब्धोक्तिः ॥ **धर्मिणेत्यादि** । भेदवान्वेति पूर्वकल्पे दूषणान्तरपरत्वप्रतीतेः कल्पान्तरदूषणपरत्वं मूलारूढं करोति **वाशब्द इति** । निर्वाह्यत्वादीत्यादिपदेन निर्वाहकत्वनिर्वाहक्रिययोर्ग्रहणम् । तद्भेदद्वयमित्युभयत्रेत्यनुसारात्त्रयाणां धर्माणां भेदस्य परस्परभेदत्वेन क्रोडीकारेण धर्मिभेदस्य पृथक्कारेणेति द्रष्टव्यम् । भेदद्वयस्य भेदिस्वरूपत्वे मूलोक्तानवस्थाऽसंभवेन पूर्ववाक्यात्पर्याय इत्यनुवर्त्य तत्पक्षे दूषणं योजयित्वा भेदवानित्यादवर्त्य भेदान्तरवत्त्वपरतया तद्व्याख्याय तत्रानवस्था द्रष्टव्येत्याशयेनोभयत्रेत्येतद्विषयं दर्शयन्नेव वाक्यं योजयति **भेदीत्यादिना** ।

प०— निर्वहिष्यतीति । निर्वक्ष्यतीति वाच्ये इडागमो लेखकदोषमूलो वा निर्वचनार्थभ्रमनिरासाय कृतो वेति ध्येयम् ॥ **व्यवहारोपपत्तिरिति** । भिन्नाभिन्नमैक्यं चैतन्यादित्यादिविशिष्टव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः ॥ **कर्तृकर्मणोः कृतीतिवचनादिति** । निर्वाहकशब्दस्य ण्वुल्प्रत्ययान्तत्वात्तस्य च 'कृदतिङि'त्यनेन कृत्संज्ञत्वात्तद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी भवतीति पाणिनिवचनादित्यर्थः ।

या०— कर्तृकर्मणोः कृतीति । कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यादिति सूत्रार्थः । व्यासस्य कृतिः भारतस्य श्रवणमित्युदाहरणम् । अत्र च निर्वाहशब्दस्य ण्वुलन्तत्वात् ण्वुलश्च तृतीयधात्वधिकारे विहितस्य कृत्त्वादिति भावः ।

च०— कर्तृकर्मणोः कृतीतिवचनादिति । कृद्योगे कर्तरि कर्मणि षष्ठी स्यादिति सूत्रार्थः । उदाजहुश्च 'शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः' इति । तृतीयलक्षणे धात्वधिकारे विहितस्य ण्वुलः कृदतिङिति कृत्त्वात्तादृशकृत्समभिव्याहाराधीना सुपो धात्विति लुप्ता समासरूपप्रातिपदिकावयवभूता स्वादोत्पन्ना षष्ठी निरूपकताप्रत्यासत्त्या निर्वहणक्रियाऽन्वितकर्मत्वार्थिकेत्याधेयतया **प्रकृत्यर्थविशेषितं** यत्कर्मत्वं तन्निरूपकनिर्वहणक्रियाकर्त्रेत्यर्थः पर्यवस्यतीतिभावः ।

सु०— एवं विशेषानभ्युपगमे महावाक्यार्थानुपपत्तिमभिधायावान्तरवाक्येऽपि तामतिदिशति सत्येति ।

अनु० — सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिकेऽवान्तरवाक्येऽप्येवं विकल्प्य दूषणमभिधानीयमित्यर्थः ॥ तथा हि । सत्यज्ञानादिकं परस्परं ब्रह्मणा चात्यन्ताभिन्नं वा भिन्नं वा भिन्नाभिन्नं वा । नाद्यः । तथा सति स्वप्रकाशब्रह्मात्मकस्य तस्य सत्यज्ञानादिशास्त्राप्रतिपाद्यत्वप्रसङ्गात् । सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायत्वापत्त्या सहप्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । अपसिद्धा-

न्तात् । मिथ्यात्वापत्त्या शास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वप्रसङ्गाच्च । अज्ञानत्वादेः सत्यत्वापत्तेश्च । न तृतीयः । अनवस्थाप्रसङ्गात् । स्वनिर्वाहकत्वस्य चोक्तविधया निर्वक्तुमशक्यत्वादिति ॥

वा०— तत्तन्मूलसूचितान्यतिदिष्टविकल्पदूषणानि प्रतिपादयति **तथा हीति** ।

प०— **महावाक्येति** । तत्त्वमसीतिवाक्येत्यर्थः । प्रागुक्तविकल्पान् तद्दोषांश्च व्यनक्ति **तथाहि सत्यज्ञानादिकमित्यादिना** ।

श्री०— **अज्ञानत्वादेरिति** । ज्ञानत्वादेर्ब्रह्मभिन्नत्वेन मिथ्यात्वाङ्गीकारात्परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वेन ज्ञानत्वादेर्ब्रह्मणि सत्यत्वं स्यादित्यर्थः ॥

सु०— **ननु सत्यज्ञानादीनां परस्परं ब्रह्मणा चात्यन्तमभेद एव । न च तावता सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायत्वम् । वाच्यार्थभेदसद्भावात् । परापरसामान्यवाचिनां सगुणब्रह्मवाचिनां वा तेषां परब्रह्मणि लक्षणया प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । न च वाच्यं सत्यपदेन लक्षितस्यैव ज्ञानपदेन लक्षणायां वैयर्थ्यम्, अधिकलक्षणायां च नाखण्डार्थतासिद्धिरिति । लक्ष्यार्थभेदाभावेऽप्यारोपितासत्यत्वादिव्यावृत्त्यर्थत्वेन पदान्तराणां सप्रयोजनत्वात् । अत एव न शास्त्रवैयर्थ्यम् ॥ स्वप्रकाशेऽप्यारोपिताकारव्यावृत्त्यर्थत्वेन शास्त्रस्य सप्रयोजनत्वादिति चेन्न । किं ब्रह्मविशेषणत्वेनासत्यत्वादिव्यावृत्तिबोधः प्रयोजनमुच्यते । किंवा स्वतन्त्र एव व्यावृत्तिबोधः ।**

वा०— **परापरेति** । कुम्भाद्यनुगतसत्ता परा जातिः । अन्तःकरणवृत्त्युपधानलब्धभेदचिदानन्दविशेषानुगते ज्ञानानन्दत्वे चापरजाती । एवं च सत्यज्ञानानन्दादिशब्दानां लक्ष्यार्थभेदेऽपि क्रमेणोक्तजातिवाचित्वान्न पर्यायत्वमिति कल्पतरावुक्तत्वादिति भावः ।

स०— **परापरसामान्यवाचिनामिति** । सत्यपदं व्यापकीभूतसत्तासामान्यवाचि ज्ञानानन्दपदे तद्व्याप्यज्ञानत्वादिवाचिनी । इदं च जातावेव शक्तिरिति भाट्टमतमाश्रित्योक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

प०— **परापरसामान्येति** । सत्ताशब्दितसत्यत्वरूपव्यापकजातिज्ञानत्वादिरूपव्याप्यजातिवाचिनां सत्यज्ञानादिशब्दानामित्यर्थः । न च वाच्यमित्यस्य सिद्धिरित्यनेनान्वयः । अत एवेत्युक्तं व्यनक्ति **स्वप्रकाशेऽपीति** । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादिशास्त्रस्य हि ब्रह्म असत्यं न अज्ञानं न, परिच्छिन्नं नेत्याद्यर्थकत्वेनारोपितासत्यत्वाद्याकारव्यावृत्त्यर्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वादित्यर्थः ।

या०—**परापरसामान्यवाचिनामिति** । सत्यपदं व्यापकीभूतसत्तासामान्यवाचि ज्ञानानन्दपदे तद्व्याप्यज्ञानत्वादिवाचिनी । इदं च जातावेव शक्तिरिति भाट्टमतमाश्रित्योक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ तार्किकादिमतेनाह **सगुणं ब्रह्मेति** ।

श्री०— **अधिकेति** । सत्यपदेन लक्षितादधिकस्य विशेषस्य ज्ञानपदेन लक्षणायामित्यर्थः ॥ ॥ **अखण्डार्थतेति** । निर्विशेषार्थनिष्ठत्वरूपातिखण्डार्थतेत्यर्थः ।

च०—**परापरसामान्यवाचिनामिति** । जातावेव पदानां शक्तिमुपगच्छतां भाट्टानां मते सत्यपदस्य व्यापकघटादिसाधारणसत्ताजातिवाचित्वाज्ज्ञानानन्दादिपदानां व्याप्यभूतज्ञानत्वानन्दत्वादिजातिवाचित्वान्न तत्पदानां पर्यायत्वमिति व्यवहारे भट्टनय इति परिभाषामुपेयुषा कल्पतरुकृताऽभिहितत्वादिति भावः ।

सु०— आद्ये दोषमाह न व्यावृत्त्येति ।

अनु०— न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् ॥

व्यावृत्तस्याविशेषत्वे

इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । ब्रह्मविशेषणत्वेनासत्यत्वादिव्यावृत्तिलक्षणं प्रयोजनं सत्यादिपदानां तया वक्तुं न शक्यते ॥ कुत इत्यत आह व्यावृत्तस्येति । **व्यावृत्ततया प्रतीतस्य ब्रह्मणोऽविशेषत्वे सतीत्यर्थः । अभावविशेषाङ्गीकारे च भावविशेषैः किमपराद्धम् ।**

द्वितीयं दूषयति न व्यावृत्त्येति । **व्यावृत्तेर्व्यावृत्तस्य ब्रह्मणोऽविशेषत्वे सा स्वतन्त्रा व्यावृत्तिर्न प्रयोजनम् । अजिज्ञासितत्वात् । मुमुक्षुणा ब्रह्म वा तद्धर्मो वा जिज्ञासितव्यः । तत्र व्यावृत्तिर्न ब्रह्म । तस्य भावरूपत्वादेकत्वान्निरुपाधिकत्वाच्च । ब्रह्मधर्मोपि न चेत्कथं मुमुक्षुणा जिज्ञास्येत । अजिज्ञासितबोधनं च कथं प्रयोजनं स्यादिति ।**

वा० अत्र क्रियाऽनुपादानाद्व्यावृत्ते स्वयं प्रयोजनत्वेन प्रयोजनान्तराहेतुतया कर्तृकरणहेतुषु तृतीयानुपपत्तेराह **इत्थंभूतेति** - कञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतस्तस्य लक्षणं चिन्हं तत्र तृतीयेत्यर्थः । तथा च प्रयोजनवत्स्वरूपप्रकारं प्राप्तसत्यादिपदानां व्यावृत्तिरूपप्रयोजनमेव चिह्नम् । अनेनैव तेषां प्रयोजनवत्त्वादिति भावः । व्यावृत्तनिरासावपरे व्यावृत्तस्येति सिद्धवदनुवादानुपपत्तेराह **व्यावृत्ततयेति** । तथा च ब्रह्मणः सखण्डत्वापत्त्याऽपसिद्धान्त इति भावः । न चात्र व्यावृत्तिवैशिष्ट्यस्यार्थिकतया शब्दार्थस्य न सखण्डत्वं यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायात् 'मानान्तरादपोहस्तु न शब्दस्तेन स स्मृतः' इति सुरेश्वरोक्तेश्चेति वाच्यम् । आर्थिकेनापि विशेषेण ब्रह्मणोऽखण्डत्वहानेरपरिहारात्तस्या एव चापादनात् । अनन्तपदेनान्तवद्व्यावृत्तेः साक्षादुक्तेश्च । शब्दस्य व्यावृत्तिवैशिष्ट्येऽतात्पर्ये आर्थिकव्यावृत्तेरप्यसिद्धेश्च । स्वरूपमात्रस्य सिद्धतया तत्रातात्पर्यात् । व्यावृत्तिविशिष्टेऽप्यतात्पर्ये तात्पर्यविषयशून्यतयाऽप्रामाण्यापातेनागतिकतया सत्यादिपदानामपि व्यावृत्तिवैशिष्ट्ये तात्पर्याभ्युपगमे शब्दस्यापि

सखण्डार्थतापत्तेश्च । उपलक्षिते तात्पर्याभ्युपगमेऽपि काकवद्गृहमित्यादिवत्सखण्डार्थताऽपरिहाराच्चेति ॥ **अभावेति** । परमसिद्धान्तपरित्यागेऽपि नेह नानेति श्रुतिविरोधस्य दुर्वारत्वात्तत्परिहारोपायस्य च भावविशेषेष्वपि साम्यादिति भावः । ननु व्यावृत्तेर्ब्रह्मविशेषत्वेऽपि ब्रह्मरूपत्वात्प्रयोजनत्वजिज्ञासितत्वाभावोक्तिरनुपपन्नेत्यतो व्यावृत्त्येत्यावर्तितस्य पञ्चम्यर्थत्वेन षष्ठ्यर्थत्वेन च विपरिणतस्य व्यावृत्तस्येत्यनेनाविशेषत्व इत्यनेन चान्वये भावक्तान्तस्य व्यावृत्तस्यैवावृत्त्या कर्मक्तान्तेन तेनैवान्वये वा व्यावृत्तेर्व्यावृत्तस्येति व्यावृत्तेर्ब्रह्मविशेषत्वाभाव इति वाऽर्थस्य लाभे ब्रह्मरूपव्यावृत्तिपक्षस्य व्यावृत्तेर्ब्रह्मविशेषत्वपक्षस्य च दूषणमपि सिध्यतीत्याशयेनाह **व्यावृत्तेरिति** । व्यावृत्त्यतिरिक्तस्येत्यर्थः । ब्रह्मणोऽविशेषत्व इत्येतल्लब्धार्थकथनं स्वतन्त्रेति । योग्यं हेतुमध्याहरति **अजिज्ञासितत्वादिति** । अत एव तथैव विकल्पयति **मुमुक्षुणेति** । व्यावृत्तेर्व्यावृत्तस्येत्यनेन सूचितहेतूनाह **तस्येति** । व्यावृत्तेरन्यादृशत्वादिति भावः ।

स०— **इत्थंभूतलक्षणे तृतीयेति** । ननु कञ्चनप्रकारं प्राप्त इत्थंभूतस्तल्लक्षणे तज्ज्ञापके तृतीया स्यादिति ह्यस्यार्थः । यथा छात्रेणोपाध्यायमद्राक्षीदिति । अत्र सत्यादिपदप्रयोजनरूपं प्रकारं प्राप्तं प्रयोजनं व्यावृत्तिरेव सा कथं तज्ज्ञापिका अभेदादित्याशङ्कापरिहारायोक्तं व्यावृत्तिलक्षणं प्रयोजनमिति । तथाचाभेदेऽपि सामान्यविशेषरूपयोस्तयोरवच्छेदकभेदेन शिंशुपा वृक्ष इत्यत्रेव ज्ञाप्यज्ञापकभावो युक्तः विशेषस्य सामान्यज्ञापकत्वादिति ध्येयम् । केचित्तु असत्यादिव्यावृत्तिबोधकत्वरूपप्रकारान्तरं प्राप्तानां सत्यादिपदानां व्यावृत्तिश्चिह्नमिति तत्र तृतीयेत्याहुः ॥ **व्यावृतेर्व्यावृत्तस्येति** । व्यावृत्तेरविशेषत्व इत्यन्वयः अविशेषत्व इत्यर्थः ।

घ०—**इत्थंभूतलक्षण इति** । कञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतस्तस्य लक्षणे ज्ञापके तृतीया भवति । छात्रेणोपाध्यायमद्राक्षीदित्यत्रोपाध्यायत्वप्रकारं प्राप्तस्य छात्रशब्दितः शिष्यो ज्ञापक इति तत्र तृतीयोक्ता पाणिनिना । तथेहापि व्यावृत्त्या व्यावृत्तिरूपचिह्नेनेत्यर्थत्वादेवमुक्तम् । यद्वा इत्थंभूतस्य यल्लक्षणं तत्र तृतीयेत्यर्थवत् इत्थंभूतं यल्लक्षणं तत्र तृतीयेत्यप्यर्थमुपेत्यैवमुक्तम् । विशेषणत्वरूपप्रकारान्तरं प्राप्ते व्यावृत्तिरूपे लक्षणे तृतीयेत्यर्थोऽत्र ध्येयः । विशेषणीभूता व्यावृत्तिः प्रयोजनं नेत्यत्र फलितोऽर्थः । उक्तं च तृतीयेऽध्याये ऋग्भाष्यटीकायां सप्तदशे वर्गे 'अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम्'इत्येतद्भाष्यस्य 'व्याप्तया गिरा जरायै संस्तुतित्वेन तृतीया भावरूपिणी'इत्यस्य व्याख्यावसरे 'जरायै' इत्यत्र जरयेति व्यत्ययमुपेत्य तृतीयाया इत्थंभूतलक्षणत्वमभ्युपेत्य जरया संस्तुत्या संस्तुतित्वेन स्तुतित्वरूपेणोपेतया' इति । तदेव व्यनक्ति **ब्रह्मेति** । नन्वसत्यादिव्यावृत्तीनां अभावरूपत्वात्तासां ब्रह्मविशेषणत्वेऽपि न निर्विशेषत्वाङ्गीकारभङ्गः । भावविशेषाङ्गीकाराभावादित्यत आह **अभावेति** । व्यावृत्तेरितिपदद्वयमध्याहृत्य मूलं योजयति **व्यावृत्तेरविशेषत्वे सतीति** । विशेषणाभावत्वे सतीत्यर्थः । किं प्रति इत्यतो व्यावृत्तस्ये-

त्यनूद्य ब्रह्मण इति विशेष्यमुक्तम् । 'न व्यावृत्त्या प्रयोजनम्' इत्यस्यार्थः सा स्वतन्त्रेत्यादि ॥ **निरुपाधिकत्वाच्चेति** । अन्यानिरूपितत्वादित्यर्थः । व्यावृत्तयस्त्वभावरूपत्वादनेकरूपत्वात्सोपाधिकत्वाच्चेत्युक्तत्रितयविपरीता इति भावः ।

या०—ननु कर्तृकर्मणोस्तृतीयेति कर्तृकर्मणोस्तृतीया विहिता । न चात्र व्यावृत्तेः कर्तृत्वं करणत्वं वा सम्भवति । अतः कथं तृतीयेत्यत आह **इत्थम्भूतलक्षण इति** ॥ ननु कञ्चन प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतस्तल्लक्षणे तज्ज्ञापके तृतीया स्यादिति ह्यस्यार्थः । यथा छात्रेणोपाध्यायमद्राक्षीदिति । अत्र सत्यादिपदप्रयोजनत्वरूपं प्रकारं प्राप्तं प्रयोजनं व्यावृत्तिरेव सा कथं तज्ज्ञापिकाऽभेदादित्यत उक्तम् **व्यावृत्तिलक्षणं प्रयोजनमिति** । तथा चाभेदेऽपि सामान्यविशेषरूपतयाऽवच्छेदकभेदेन शिंशुपारूपो वृक्ष इत्यत्रेव ज्ञाप्यज्ञापकभावो युक्तो विशेषस्य सामान्यज्ञापकत्वादिति ध्येयम् । यद्वा । प्रयोजनत्वरूपं प्रकारं प्राप्तानां सत्यादिपदानां व्यावृत्तिर्ज्ञापिकेति । तत्र तृतीयेत्यर्थः । अभेदेऽपि सामान्यविशेषभावेन ज्ञाप्यज्ञापकभावोऽत्रापि विवक्षित इति ॥ **किमपराद्धमिति** । अत्र कश्चित्तु "अभाववैशिष्ट्यस्याऽऽर्थिकत्वेन न शाब्दार्थस्य सखण्डत्वम् । 'यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थः' इति न्यायात् । 'मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन संस्मृतः' इति सुरेश्वरोक्तेश्च" इत्याह तत्तुच्छम् । आर्थिकेनापि विशेषेण ब्रह्मणोऽखण्डत्वहानेः । अनन्तशब्देनान्तवद्व्यावृत्तेः साक्षादुक्तेश्च । सत्यादिपदानां सत्यत्वादिरूपव्यावर्तकधर्मवैशिष्ट्यातात्पर्ये आर्थिकव्यावृत्तेरप्यसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाच्चेति ॥ **व्यावृत्तेर्व्यावृत्तस्येति** । अत्र व्यावृत्तेरविशेषत्व इत्यन्वयः । अविशेषणत्व इत्यर्थः ॥ **निरुपाधिकत्वाच्चेत्यनन्तरं** व्यावृत्तेस्त्वभावरूपत्वादनेकत्वात्सोपाधिकत्वाच्चेति पूरणीयम् ॥

च०—चैत्रेण चक्षुषा दृश्यते घट इत्यादाविव क्रियावाचकपदसमभिव्याहाराभावेन कर्तृत्वकरणत्वार्थकत्वायोगेन कथं व्यावृत्तिपदोत्तरा तृतीयेत्यतस्तां घटयति । **इत्थंभूतलक्षण इति** ॥ अत्र जटाभिस्तापस इत्यादौ जटापदोत्तरतृतीयोपस्थापितज्ञाप्यत्वस्य निरूपितत्वप्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थविशेषितस्याश्रयतासंसर्गेण तापसपदार्थतावच्छेदके तापसत्वे अन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थिते समभिव्याहृतपदार्थान्तरान्वयायोगेन एकदेशान्वयानुपगमेन वा संपन्नो व्रीहिरित्यादौ स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपपारम्पर्येण व्रीहावेव व्रीहिपदोत्तरैकवचनार्थैकत्वान्वयवत्तापस एव वा तादृशपारम्पर्येणान्वयोपगमेन कञ्चन प्रकारं प्राप्तस्य ज्ञापके द्योत्ये तृतीयेति सूत्रोदाहरणत्वस्य सुसङ्गतत्वेपि प्रकृते प्रयोजनत्वरूपप्रकारे प्रमाया व्यावृत्तेर्ज्ञापकत्वाभावेन एतत्सूत्रोदाहरणत्वं दुःसङ्गममिति चेन्न । अत्र व्याचक्षाणाः "कञ्चन प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतस्तस्य लक्षणं चिन्हं तत्र तृतीयेर्थः । तथाच प्रयोजनवत्वरूपं प्रकारं प्राप्तानां सत्यादिपदानां व्यावृत्तिरूपप्रयोजनमेव चिह्नमनेनैव तेषां प्रयोजनवत्त्वादिति भावः ।" इति व्याचक्षते ।

"अत्र सत्यादिपदप्रयोजनत्वरूपं प्राप्ता व्यावृत्तिरेव तज्ज्ञापिकापि सैव । अभेदेऽपि सामान्यविशेषरूपतया ऽवच्छेदकभेदेनायं वृक्षः शिंशुपा इत्यत्रेव ज्ञाप्यज्ञापकभावो युक्तः" इत्यपि व्याकुर्वते । **किमपराद्धमिति** । अत्रार्थिकं व्यावृत्तिवैशिष्ट्यं न शब्दार्थस्याखण्डार्थताभङ्गाय प्रभवतीतिशङ्का आर्थिकविशेषेणाप्यखण्डत्वभङ्गेनानन्तपदेनान्तवद्व्यावृत्तेः साक्षादेवाभिधानेन सत्यत्वादिव्यावर्तकधर्मवैशिष्ट्यमन्तरेण तन्नियन्त्रितव्यावृत्त्यसिद्धेश्चाभिधास्यमानतया च निर्दलैव ।

सु०— किञ्च सत्यादिपदानि ब्रह्मणि किं सत्यत्वादिधर्मानभिदधत्यसत्त्वादिव्यावृत्तिप्रयोजनानि । उतान्यथा वा ।

नाद्यः अनङ्गीकारादित्याह न व्यावृत्त्येति । **व्यावृत्तस्य ब्रह्मणोऽविशेषत्वेऽङ्गीकृते सति, विशेषणाभिधानमुखेन व्यावृत्तिः पदानां प्रयोजनमिति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ।**

द्वितीयं दूषयति न व्यावृत्त्येति । **व्यावृत्तस्य ब्रह्मणोऽविशेषत्वे सत्यत्वादिधर्माप्रतिपादन इति यावत् । असत्यत्वादिव्यावृत्तिः पदानां प्रयोजनमिति वक्तुं न शक्यते । न हि तीरे नदीत्वमनभिदधतो नदीपदस्यानदीत्वव्यावृत्तिः प्रयोजनं संभवति । विरोध्याकारसमर्पणेन हि विरोध्याकारान्तरं व्यावर्तनीयम् ॥**

यदुक्तं शास्त्रं चारोपिताकारव्यावृत्त्या स्वप्रकाशेऽपि प्रयोजनवदिति । तदप्यनेनैव निरस्तम् ॥ निर्विशेषे स्वयंप्रकाशमाने विरोध्याकारारोप एवानुपपन्न इति चोक्तम् ।

वा०— न च सत्यत्वादेरतात्पर्यविषयस्यापि प्रागभिधाकाले प्रतीतिमात्रेण लक्ष्यस्य तद्व्यावृत्तिसिद्धिरिति वाच्यम् । नद्यां घोष इत्यत्र तीरस्यानदीतोऽपि व्यावृत्तिसिद्ध्यापत्तेरित्याशयेनाह **न हि तीर इति** । व्यावृत्तेर्ब्रह्मविशेषणत्वस्वातन्त्र्याभ्यां सत्यादिपदैः सत्यत्वादिसमर्पणमुखान्यथात्वाभ्यां च व्यावृत्तिबोधप्रकारस्य निरासेनैक्याभेद इत्युक्तदूषणपरिहारः परकृतोऽप्ययुक्त इति सिद्धमित्याह **यदुक्तमिति** । उक्तदूषणं चात्र स्मारयति **निर्विशेष इति** ।

प०— अभिदधतीति शत्रन्तम् । अभिदधानानीत्यर्थः ॥ **तदप्यनेनेति** । व्यावृत्तिर्विशेषणं वा स्वतन्त्रा वेत्यादिविकल्पपूर्वकदूषणेनेत्यर्थः । 'ऐक्याभेदे न शास्त्रेण ज्ञेयं तत्स्वप्रकाशतः' इत्यत्र महावाक्यार्थखण्डनप्रस्तावोक्तदोषान्तरं च स्मारयति **निर्विशेष इति** ।

श्री०— अभिदधति सन्तीति शेषः ॥ **न हि तीरे नदीत्वमिति** । नदीपदलक्ष्यार्थे तीरे नदीत्वार्पणाभावेनैव नदीपदस्य तीरेऽनदीव्यावृत्तिबोधकत्वं नास्ति एवं सत्यादिपदलक्ष्यार्थे ब्रह्मण्यपि सत्यत्वाद्यर्पणाभावेनासत्यादिव्यावृत्तिबोधकत्वं नेत्यर्थः ॥ अत एव न शास्त्रवैयर्थ्यमित्यादिनोक्तं दूषयति **यदुक्तमिति ॥ अनेनेति** । 'न व्यावृत्त्या प्रयोजनम्' इत्यनेनेत्यर्थः ॥ दूषणान्तरमाह **निर्विशेष इति ।**

सु०—एवं विशेषानङ्गीकारे वाक्यद्वयस्यानुपपत्तिमभिधायोपसंहरति तदिति ।

अनु०— तदखण्डं च खण्डितम् ॥

तत्तस्मादखण्डं निर्विशेषं वाक्यद्वयप्रतिपाद्यमित्येतन्मतं खण्डितं दूषितं वेदितव्यमित्यर्थः ।

प०— वाक्यद्वयस्येति । महावाक्यावान्तरवाक्यरूपवाक्यद्वयस्येत्यर्थः ।

श्री०— वाक्यद्वयस्य महावाक्यावान्तररूपवाक्यद्वयस्य ।

सु०—स्वक्रियाविरुद्धं च निर्विशेषत्ववचनमित्याह निर्विशेषत्वमिति । यथा मूकोऽह-

अनु०— निर्विशेषत्वमेतेन मूकोऽहमितिवद्भवेत् ॥

मित्येतत्स्वक्रियाविरुद्धम् । वक्तृत्वाभावो ह्यनेनोच्यते वचनक्रियया च वक्तृत्वमिति । तथा निर्विशेषं ब्रह्मेति स्वक्रियाविरुद्धं भवेत् । कथम् । एतेन निर्विशेषत्वेन विशेषेणापतितेन हेतुना । विशेषाभावो हि निर्विशेषं ब्रह्मेति वाक्येन प्रतिपादयितुमिष्टः । प्रतिपादनक्रियया च विशेषाभावलक्षणो विशेषः प्राप्नोतीति । अयमपि विशेषो निर्विशेषमित्यनेन निराक्रियत इति कुतस्तत्रापि स्वक्रियाविरोधः । प्रतीतिविरोध इति चेत् । तर्ह्येतद्वचनकर्तृत्वमपि मूकोऽहमित्यनेन निराक्रियत इति कुतस्तत्रापि स्वक्रियाविरोधः । प्रतीतिविरोध इति चेत् । समस्समाधिः । परबोधनोपायाभावाद्विशेषाभाव उपादीयते न तु ब्रह्मविशेषतयेति चेत् । अत्रापि परबोधनोपायाभावादेवेदं वचनम् । वस्तुतस्त्वसौ मूक एवेत्यस्तु । निर्विशेषम् इत्यस्य विशेषनिरास एव तात्पर्यम् । न निर्विशेषत्वविशेषविधौ । अतः कथं विरोध इति चेत् । तर्हि मूकोऽहमित्यस्यापि वक्तृत्वनिरासे तात्पर्यम् । नैतद्वचनवक्तृत्व इति कुतस्तत्रापि विरोधः । न तत्र स्ववचनविरोधः । किन्तु स्वक्रियाविरोध इति चेत् । प्रकृतेऽपि किमन्योऽभिहित इत्यास्तां प्रपञ्चः । तदिदमुक्तं मूकोहमितिवदिति ।

वा०— ननु सर्वविशेषान्निराकुर्वता निर्विशेषमित्यनेन विशेषाभावरूपविशेषस्यापि निरासान्न प्रतिपादनक्रियाप्राप्तः कश्चिद्विशेषोऽस्त्यतः कथं स्वक्रियाविरोध इति शङ्कते अयमपीति ॥ निर्विशेषमिति सर्वविशेषनिरासान्न प्रतिपादनक्रियाप्राप्तः कश्चिद्विशेषोऽस्तीति वदन्प्रष्टव्यः सर्वविशेषाणामनेन निरासान्न विशेषाभावप्रतिपादनक्रिया नापि तत्प्राप्तो विशेष इति मन्यसे आहोस्वित्सत्यामपि तत्प्रतिपादनक्रियायां तस्या विशेषाप्रापकत्वमिति । द्वितीयेऽपि तस्या अन्यथासिद्धत्वात्तदप्रापकत्वमुत निर्विशेषमिति वाक्यस्य निर्विशेषत्वरूपविशेषविधौ तात्पर्याभावाद्वा । अत्राद्ये पक्षे स्वयमेव प्रतीतिविरोधे वक्तुं शक्येऽपि मूले मूकोऽहमित्युक्तिसामर्थ्येन प्रतिबन्दीग्रहणस्य प्रस्तुतत्वात्तन्मुखेनैव प्रतीतिविरोधं वक्तुं

मूकोऽहमित्यत्राप्येतत्साम्यमुपपादयति **तर्हीति** । सर्ववचनवक्तृत्वाभावं वदता मूकोऽहमित्यनेनैतद्वचन-वक्तृत्वस्यापि निरासेनैतद्वचनक्रियायास्तत्प्राप्तवक्तृत्वस्याप्यभावेन तत्रापि स्वक्रियाविरोधो न स्यादित्याशयः । मूकोऽहमित्यनेन तन्निराकरणमात्रेण न प्रतीतिसिद्धवचनक्रियातत्प्रयुक्तवक्तृत्वयोरपलापो युक्तः । अतोऽत्र स्वक्रियाविरोधः स्यादेवेति चेत्तर्हि निर्विशेषमिति निराकरणमात्रेण न प्रतीतिसिद्धप्रतिपादनक्रिया-तत्प्राप्तविशेषापलापो युक्तोऽतोऽत्रापि स्वक्रियाविरोध इत्याह **प्रतीतीति** । विशेषाभावप्रतिपादनोपाया-न्तराभावात्तदुपायत्वेन प्रवृत्ततयाऽन्यथासिद्धायाः प्रतिपादनक्रियाया न विशेषप्रापकत्वमिति द्वितीये आद्यं शङ्कते **परेति** । तर्हि वक्तृत्वाभावबोधनोपायान्तराभावेन तदुपायत्वेन प्रवृत्ततयाऽन्यथासिद्धेर्वचनक्रियाया अपि न वक्तृत्वप्रापकत्वमिति तत्रापि स्वक्रियाविरोधो न स्यादित्याह **अत्रापीति** । निर्विशेषमित्यस्य विशेष-विधावतात्पर्यात्तन्निरास एव च तात्पर्यान्न तत्प्रतिपादनक्रियाया विशेषप्रापकत्वमिति द्वितीये द्वितीयं शङ्कते **निर्विशेषमित्यस्येति** । साम्येन समाधत्ते **तर्हीति** । ननु निर्विशेषमिति वाक्यबलादेव विशेषाभावस्य तद्रूपविशेषस्य च प्रातिस्विकप्रकरणप्राप्तयोरुभयोरेकत्र तात्पर्यं नान्यत्रेति स्ववचनविरोधपरिहारे कर्तुं शक्येऽपि मूकोऽहमित्यनेन वक्तृत्वाभावमात्रप्राप्तेर्वचनक्रियया च वक्तृत्वप्राप्तेर्न वाक्यतात्पर्यभावाभावाभ्यां स्वक्रियाविरोधपरिहारो युक्त इति न साम्यमित्याशयेन शङ्कते **न तत्रेति** । अत्रापि वाक्याद्विशेषा भावस्यैव प्राप्तिः प्रतिपादनक्रिययैव च विशेषस्येत्युक्ततया साम्यमेवेत्याह **प्रकृतेऽपीति** । वैलक्षण्यप्र-काराप्रतिपादनेऽप्यत्र स्ववचनविरोध एव, मूकोऽहमित्यत्र तु स्वक्रियाविरोध एवेत्याग्रहमात्रस्योपेक्षणीय-तैव युक्तेत्याशयेनाह **आस्तामिति** । अथ चैवं वैलक्षण्याभासव्युत्पादने प्रकारान्तरेण परेण कृते तन्निरासकसाम्यप्रकारः शिष्यैरेवोह्यतामित्याशयेनाह **आस्तामिति** ।

प०— यथा मूकोऽहमित्येतत्स्वक्रियाविरुद्धं तथा निर्विशेषं ब्रह्मेति स्वक्रियाविरुद्धमित्यन्वयः । दृष्टान्तस्य स्वक्रियाविरोधमुपपादयति **वक्तृत्वाभाव इत्यादिना** । अनेन मूकोऽहमिति वाक्येन । एतद्वाक्योच्चारणक्रियया चेत्यर्थः । शङ्कोत्तराभ्यां स्वक्रियाविरोधमेव व्यनक्ति **अयमपीति** ।

या०— निर्विशेषमित्यत्र स्ववचनविरोध एवोक्त इति मत्वा शङ्कते **निर्विशेषमित्यस्येति** ॥ गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह **तर्हि मूकोऽहमित्यस्यापीति** ॥ अभिसन्धिमुद्घाटयति **प्रकृतेऽपीति** ।

सु०— यदर्थमयं प्रयत्नस्तदाह अभिन्नेपीति । अत उक्तप्रकारेण महावाक्यावान्तर-

अनु०— अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापतति ह्यतः ।

वक्ययोरन्यथाऽनुपपत्तिबलाद्भेदरहितेऽपि ब्रह्मण्ययमनुपपत्तिशान्तिहेतुर्विशेषो नाम शक्ति-

विशेषोऽङ्गीकरणीयः प्राप्नोति । इदमुक्तं भवति । महावाक्यप्रतिपाद्यमैक्यमवान्तरवाक्यप्रतिपाद्यं च सत्यत्वादिकं ब्रह्मणा परस्परं चाभिन्नमेव । एकधैवानुद्रष्टव्यमित्याद्येकरस(त्व)-प्रतिपादकश्रुतेः । न चोक्तदोषः । यतो भेदहीनेऽपि वस्तुन्यस्ति कश्चिच्छक्तिविशेषो येन प्रकाशमानमपि न प्रकाशत इत्यादि युज्यते । स च विशेषोऽनयैवार्थापत्त्याऽवगम्यत इत्येव त्वया वक्तव्यमिति ।

वा० — अत इत्यस्य व्याख्या उक्तप्रकारेणेत्यादि । ननु वस्तुसिद्धेः प्रमाणायत्तत्वात्कथं बलाद्विशेषसिद्धयुक्तिरित्यतो महावाक्यावान्तरवाक्यान्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणस्यैव बलशब्देन विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिः इत्याह महावाक्येति । ननु विशेषेऽप्रस्तुतत्वादयमिति निर्देशानुपपत्तिरित्यतस्तस्यानुपपत्तिशान्तिहेतुत्वं मूलारूढं वर्तुं विवक्षितार्थमाह अयमिति । ऐक्यादेर्ब्रह्माभेदपक्षे उक्तानुपपत्त्या भेदादिपक्षवदभेदपक्षस्यापि त्याज्यत्वस्यैवापातेन विशेषासिद्ध्या यथास्थितानुपपत्तेरभिन्नेऽपीत्यनुवादेनाभेदपक्षपरिग्रहस्य सिद्धवदनुवादेनैकधैवेत्यादितत्प्रमाणस्य सूचनात्तत्र प्राप्तानुपपत्तिपरिहार-कतया विशेषस्योपन्यासाद्विशेषप्रमाणत्वेन नैक्याद्यभेदप्रमाणतदनुपपत्तिप्रमाणरूपोभयान्यथाऽनुपपत्तेरेवाभिमतत्वान्नानुपपत्तिरिति भाष्याशयमाह इदमुक्तं भवतीति । त्वया वक्तव्यमित्यनेन नेदं ब्रह्माभिन्ने जीवैक्यादौ विशेषबलादनुपपत्तिपरिहारप्रतिपादनं वस्तुवृत्ताभिप्रायेण येन भाष्यकारस्यापसिद्धान्तः स्यात् । किन्तु प्रतिबन्दीं घटयितुं परं प्रति वक्तव्यशिक्षणमिति सूचयति ।

प० — अयं प्रयत्न इति । लक्ष्यलक्षणयोर्भेद इत्यादिना महावाक्यार्थावान्तरवाक्यार्थखण्डनप्रयत्न इत्यर्थः ॥ शक्तिविशेषो वस्तुसामर्थ्यविशेषः । उक्तदोषोऽभेदपक्षोक्तदोषः ।

श्री० — अनयैवार्थापत्त्येति । प्रकाशमानस्याप्यप्रकाशमानत्वान्यथाऽनुपपत्त्येत्यर्थः ॥

सु० — नन्वङ्गीकृतेऽपि विशेषे नानुपपत्तिशान्तिः । सोऽपि हि विशेषो यदि वस्तुनो भिन्नस्तर्हि भेदानवस्थादि दोषः स्यादभिन्नत्वे च विशेषतद्वद्भावानुपपत्तेस्तादवस्थ्यादित्यत आह विशेषेति । विशेषविशेषिणोश्चाभेद एवाङ्गीकरणीयः । विशेषबलाच्च विशेषतद्वद्भावोऽप्युप-

अनु० — 　विशेषतद्वतोश्चैव स्वनिर्वाहकता भवेत् ॥

पादनीय इति शेषः । तथाऽपि विशेषपरम्परयाऽनवस्था स्यादित्यत आह स्वनिर्वाहकतेति । स एव विशेषो विशेषान्तरमन्तरेण विशेषतद्वद्भावं च घटयति । एकस्यैव निर्वाह्यत्वं निर्वाहकत्वं च तद्बलादेव सिद्ध्यतीत्यङ्गीकरणीयमिति ।

वा०—ननु विशेषस्याङ्गीकारितत्वादुत्तरवाक्यं व्यर्थमित्यतस्तद्व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति **नन्विति**। ननु तर्हि विकल्पितपक्षान्यतराङ्गीकारेण तद्दूषणपरिहारेण समाधानं कर्तव्यं स्वनिर्वाहकोक्तिरयुक्ता। स्वनिर्वाहकत्वोक्तेरनवस्थापरिहारकत्वेनानवस्थायाश्च भेदपक्षे प्रसक्त्या तदङ्गीकारोन्नयने चापसिद्धान्तापातादित्यतो विशेषतद्वतोरिति वाक्यं पृथक्कृत्य तत्र पक्षविशेषाङ्गीकारं तदुपपादनप्रकारं चाध्याहृत्य तत्र विशेषपरम्पराप्राप्तानवस्थापरिहारकतयोत्तरवाक्यं योजनीयमित्याशयेनाह **विशेषेत्यादिना**॥ तावताऽपि 'वाह्यं वाहकमित्यपि पर्यायः' इति दूषणं न प्रसज्यत इत्याह **एकस्यैवेति**।

स०— स एव विशेष इति। यथा घटप्रकाशनायानीतः दीपः स्वप्रकाशमपि स्वशक्त्यैव साधयेत् तथा भेदव्यवहारायाङ्गीकृतः विशेषोऽपि स्वीयव्यवहारनिर्वाहाय न विशेषान्तरमपेक्षते। अत एव दीपस्य प्रकाशत्वमिव स्वनिर्वाहकत्वं चास्यैव युक्तियुक्तम् न घटादेरित्यर्थः। न च सर्वभेदकार्यकारित्वे भेदस्यैव विशेष इति नामान्तरमिति शङ्क्यं एकसत्वेऽप्यपरनाशाख्यभेदासाधारणकार्यस्याविशेषेऽनङ्गीकारेण सिंहासनारोहाख्यराजासाधारणकार्यातिरिक्तसकलकार्यकर्तरि मन्त्रिणि राजप्रतिनिधित्ववत् भेदप्रतिनिधित्वस्यैव न्यायप्राप्तत्वात्॥

सु०— नन्वभिन्ने वस्तुनि भेदकार्यनिर्वाहकत्वं विशेषस्य कुतः प्रमाणात्(तः) सिद्धमित्यत आह भेदहीने त्विति। तुशब्दोऽवधारणे। अपर्यायशब्दान्तरनियामक इत्यशेषभेदकार्यनिर्वा-

अनु०— भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः॥
विशेषो नाम कथितः

हकत्वोपलक्षणम्। एतदुक्तं भवति। जीवब्रह्मैक्यादीनामेकधैवेत्यादिश्रुत्या चैतन्यस्वरूपमात्रत्वं प्रतीयते। चैतन्ये स्वप्रकाशतया सिद्धेऽप्यसिद्धिरपर्यायशब्दवेद्यत्वम्, चैतन्यप्रकाशस्य नाविद्यानिवर्तकत्वमद्वैतज्ञानस्य तन्निवर्तकत्वमित्यर्थक्रियाविशेषः। चैतन्यमेकं सत्यत्वादीन्यनेकानीति सङ्ख्यावैलक्षण्यमित्यादिभेदकार्याणि चावगम्यन्ते। एतदुभयान्यथाऽनुपपत्त्या भेदरहितेऽपि चैतन्ये भेदप्रतिनिधिस्तत्कार्यकारी कश्चिदतिशयोऽस्तीति कल्प्यते। गत्यन्तराभावात्। तथा चार्थापत्त्या स्वरूपग्राहिण्या भेदकार्यनिर्वाहक एव(च)ासौ सिद्ध इति किं तत्र प्रमाणान्तरान्वेषणेनेति। अनेनैव विशेषस्य लक्षणं चोक्तं भवति। भेदहानेऽप्यनुपचरितभेदव्यवहारनिमित्तं विशेष इति।

वा०— अपर्यायशब्दान्तरमात्रनियामकत्वे कार्यान्तरानुपपत्तिसाम्याद्विशेषाभ्युपगमवैयर्थ्यमित्यत आह॥ **अपर्यायेति**। नन्वेतावता विशेषस्य भेदकार्यनिर्वाहकत्वे किं प्रमाणमुक्तं भवतीत्यतो विशेषस्व-

रूपग्राहकार्थापत्त्या भेदकार्यनिर्वाहकतयैव तत्सिद्धेर्न तत्र पृथक् प्रमाणं गवेषणीयमिति मूलाभिप्रायं वक्तुमभिन्नेऽपीत्युक्तार्थापत्तिस्वरूपं विवेचयति **इदमुक्तं भवतीति** । स्वस्वकार्याकारिणि भृत्यपुत्रादौ नायं भृत्यो नायं पुत्र इत्यादिव्यवहारस्य विशेषानिमित्तकत्वादनुपचरितेति व्यवहारविशेषणम् ।

स० — **अनुपचरितेति** । पदार्थस्य स्वरूपमित्यादिव्यवहारहेतुव्यावृत्यर्थमनुपचरितेति व्यवहारविशेषणम् । न चापर्यायशब्दान्तरनियामकत्वेन तत्रापि विशेषोऽनुसर्तव्य इति वाच्यं अनन्यथासिद्धापर्यायशब्दान्तरनियामकत्वस्य विशेषकार्यतयाऽभिप्रेतत्वेन न घटत्वव्यावृत्तिलक्षणप्रवृत्तिनिमित्तभेदेन प्रकृते अन्यथासिद्धेः । न चास्योपचरितत्वे मानाभावः घट एव स्वरूपमिति मुख्यव्यवहारसत्वात् । न चानन्दं ब्रह्मण इत्यत्रापि विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति व्यवहारनिरुद्धत्वादुपचरितमिति वाच्यं अभेदस्य मानान्तराप्राप्तत्वेन भेदबोधन एव विज्ञानमितिश्रुतेश्चरितार्थत्वेन संबन्धव्यवहारबाधन एव तात्पर्यादिति द्रष्टव्यम् । पुरुष एव पुरुषोचितकार्यकारित्वाभावेनौपचारिके नायं पुरुष इति व्यवहारे अतिव्याप्तिपरिहारायानुपचरितपदम् ।

प० — **अनयैवेति** । ऐक्यस्य एकधेत्यादिश्रुतिभेदकार्यरूपोभयान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्येत्यर्थः । व्यक्ता चैषाऽग्रेपि भेदहीनेप्यनुपचरितभेदव्यवहारनिमित्तमिति । घटपटनिष्ठभेदेऽतिव्याप्तिनिरासाय भेदहीनेऽपीत्युक्तिः । राहोः शिर इत्याद्युपचरितव्यवहारहेतौ अतिव्याप्तिनिरासायानुपचरितेति । घटादिव्यवहारहेतुघटत्वादावनतिव्याप्तये भेदव्यवहारेत्युक्तिः ।

या० — **अनुपचरितेति** । अशक्तपुरुषे पुरुषकार्यकारित्वाभावेनोपचरिते नायं पुरुष इत्यादिभेदव्यवहारे यन्निमित्तं पुरुषकार्यकारित्वाभावरूपं तत्रातिव्याप्तिवारणायानुचरितेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥

सु० — **एवमद्वैतवादिना विशेषमङ्गीकारयित्वाऽन्यानप्यङ्गीकारयति** सोऽस्तीति ।

अनु० — सोऽस्ति वस्तुष्वशेषतः ॥

न केवलं ब्रह्मणि मायावादिना विशेषोऽङ्गीकरणीयः । किं नाम प्रपञ्चसत्यतावादिभिरप्यशेषद्रव्येषु स विशेषोऽङ्गीक(र्तव्यः)ार्यः । तथा हि पटस्तच्छौक्ल्यं च तावन्न भिद्येते । अङ्गुलीद्वयवद्भेदेनानुपलम्भात् । अयुतसिद्धत्वादिति चेत् । किमयुतसिद्धत्वं नाम । अवश्यमाश्रयाश्रयिभावेनावस्थानमिति चेत् । किमेतावता भेदेन न प्रत्येतव्यम् । नापि कुण्डमिव पटोऽधिकरणत्वेन बदराणीव शौक्ल्यमाधेयत्वेन परिस्फुरति । किं नाम तदेव तदिति । न चैषा प्रतीतिर्भ्रान्तिः । बाधकाभावात् । शौक्ल्यपटयोर्भेदावगाहिनी प्रत्यक्षप्रतीतिर्हि बाधिका भवेत् । अनुमानादीनामभेदप्रत्यय(क्ष)रोधेनोत्थानस्यैवासंभवात् । न च भेदावगाहिनी प्रत्यक्ष-

प्रतीतिरस्तीत्युक्तम् । तेन प्रत्यक्षत एव सिद्धः पटशौक्ल्ययोरभेदः । दृश्यन्ते च भेदकार्याणि, पटशौक्ल्यबुद्ध्योरन्यूनानतिरिक्तविषयत्वाभावः, तच्छब्दयोरपर्यायत्वं अपर्यायशब्दस्मारकत्वं, जलाहरणाद्यर्थक्रियाभेदः, पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिच्छुक्लानानयनं, शुक्लमानयेत्युक्ते नियमेन पटस्यानानयनम्, अपटः पट इतिवदशुक्लः पट इत्यनयोर्विरोधाभावः, अन्धस्यापि पटोऽयमिति वच्छुक्लोऽयमिति च प्रतीत्यनुत्पत्तिः, शुक्लाप्रतिपत्तिवत्पटाप्रतिपत्त्यभावः, महारजनसंपर्केण शुक्लत्ववत्पटस्या(प्या)वृतत्वाभावः, पटवद्वा शौक्ल्यस्याप्यनावृतत्वाभावः; इत्येवमादीनि। न चैषा प्रतीतिर्भ्रान्तिः । बाधितत्वाभिमानस्याप्यभावात् । व्यवहाराद्यविसंवादाच्च तदेतयोरभेदभेदकार्य-प्रतीत्योरन्यथाऽनुपपत्त्या निर्भेदेऽपि पटेऽस्ति कश्चिदतिशयो भेदप्रतिनिधिर्यद्वशादिदं सर्वं सम-ञ्जसं स्यादित्येव कल्पनीयम् । स चातिशयोऽभिन्नेऽपि विशेषकत्वाद्विशेष इति गीयते । एव-मन्यत्रापि द्रव्ये विशेषः प्रतिपत्तव्यः ।

ननु भेदाभेदाङ्गीकारेणानुपपत्तेः शमनात् किं विशेषेणेति चेन्न । परस्परविरुद्ध-योर्भेदाभेदयोरेकत्रावस्थानघटनाया(म)पि विशेषस्याप्यङ्गीकरणीयत्वात् । प्रतीतत्वात्को विरोध इति चेत् । सत्यम् । प्रतीतिरपि कथमुपपन्नेति चिन्तायां वस्तुस्वभावातिशयस्यानुसरणीयत्वात् । भेदाभेदानवस्थापरिहारार्थमपि विशेषाङ्गीकारस्यावश्यकत्वस्योक्तत्वादिति ।

वा० —सत्यत्ववादिनं प्रति ब्रह्मण्येव विशेषो व्युत्पादनीय इति न निर्बन्धः किन्तु सर्वत्रापीत्या-शयेनाशेषत इति व्युत्पादयितुं प्रपञ्चसत्यत्ववादिभिरिति विशेषणम् ॥ **अवश्यमिति** । नियमेनेत्यर्थः । सम्बन्धविनाशस्य सम्बन्धिविभागस्य च कालान्तरेऽप्यभावेनेति यावत् । पटतच्छौक्ल्ययोः कुण्डबदरयोश्च भेदे संबन्धे च समाने कालान्तरभाविनः सम्बन्धविनाशस्य सम्बन्धविभागादेर्वा प्रत्यक्षप्रतीत्यप्रयोजक-तयाऽऽश्रयाश्रयिभावेनावस्थानतौल्यात्तद्वदेव भेदेनोपलम्भः स्यादेव । न हि यावदयावद्द्रव्यभाविश्याम-तास्थले श्यामतादशायां प्रतीतिवैलक्षण्यानुभवः कस्यचिदित्याशयेनाह **किमेतावतेति** ॥ आश्रयाश्रयि-भावेन प्रतीतिमभ्युपेत्येदमुक्तं वस्तुतस्तु न तथा प्रतीतिरपि त्वभेदेनैवेत्याह **नापीति** ॥ **अनुमाना-दीनामिति** । अन्यथा कालात्ययापदिष्टोच्छेद एव स्यादिति भावः । असञ्जातबाधस्थलवदुपपत्तिं निरस्यति **व्यवहारादीति** ॥ **एवमिति** । तन्तुपटादिबुद्धीनां भिन्नघटादिबुद्धितो वैलक्षण्यं तावदनुभू-यते । तच्च न तावत्सम्बन्धविषयत्वेन । कुण्डबदरादिबुद्धितोऽपि वैलक्षण्यानुभवात् । नापि संयोगान्य-संबन्धविषयत्वेन । घटतज्ज्ञानतदभावादिबुद्धितोऽपि वैलक्षण्यानुभवात् । नापि स्वरूपप्रत्यासत्ति-संयोगान्यसम्बन्धविषयत्वेन । घटतद्धर्मिकान्योन्याभावादिबुद्धेर्घटपटादिबुद्धितो वैलक्षण्याभावापातात् । नाप्ययुतसिद्धिविषयत्वेन । आश्रयाश्रयिभावनियमो ह्ययुतसिद्धिः । तत्र च तदानीन्तनाश्रयाश्रयिभावः

कुण्डबदरादिबुद्धावपि भाति । नियमस्तु न तन्तुपटादिबुद्धावपि । न हि प्रत्यक्षा तन्तुपटादिधीस्तन्तुपटसम्बन्धनाशो वा तन्तुपटविभागो वा न भविष्यतीत्याकारा । नापि कुण्डबदरादिधीस्तयोः सम्बन्धनाशो वा कुण्डबदरादिविभागो वा भविष्यतीत्याकारा । नापि समवायविषयत्वेन । उक्तरीत्या सम्बन्धनित्यत्वस्य सम्बन्ध्ययुतसिद्धत्वस्य वा तत्रास्फुरणात् । तस्मादभेदविषयत्वेनैव वैलक्षण्यं वाच्यम् । अत एव ह्यातानवितानात्मकास्तन्तव एव पट इत्यादिरेव प्रत्ययो न त्वाश्रयाश्रयिभावेन कस्यचित् । दृश्यन्ते च भेदकार्याणि तन्तुपटबुद्ध्योर्न्यूनातिरिक्तविषयत्वाभावः, तच्छब्दयोरपर्यायत्वम्, अपर्यायशब्दसारकत्वं, शीतनिवारणाद्यर्थक्रियाभेदः, सामानाधिकरण्यव्यवहार इत्येवमादीनि । न चैतयोर्बाधोऽस्ति येन भ्रान्तित्वं शङ्क्येत । तदेतयोरभेदभेदकार्यप्रतीत्योरन्यथाऽनुपपत्त्या तत्रापि विशेषः प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः । भाष्यकारोक्तान्यथाऽनुपपत्तिं समर्थयितुमन्यथोपपत्तिं शङ्कते **नन्विति** । यद्वा मीमांसकेनापि विशेषमङ्गीकारयितुं तन्मतेनान्यथोपपत्तिं शङ्कते **नन्विति** ॥ उक्तयुक्तिं स्मारयति **भेदाभेदेति** ।

स० — **अंगुलीद्वयवदिति** । न चैकपात्रनिक्षिप्तक्षीरनीरादौ अंगुलीद्वयवद्भेदेनानुपलम्भात् भेदो न स्यादिति वाच्यं तत्रापि हंसादीनां भेदेनोपलम्भस्य विद्यमानत्वादितिभावः । न च भूतले घटाभाव इत्यत्र दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं, ततोऽपि वैलक्षण्यस्य शुक्लः पट इत्यत्रानुभूयमानत्वात् ॥ **पटमानयेत्युक्त इति** । इदं चैकमेवरूपं अनुगतमिति प्राभाकरमतानुसारेणोक्तमिति ध्येयम् ॥ **अशुक्लः पट इति** । अशौक्ल्यं पट इत्यर्थः इति प्रतिभाति ।

प० — **अङ्गीकारयित्वेति** । अङ्गीकारशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे'इति णिचि कृते ण्यंतात्क्त्वाप्रत्यये रूपम् । अङ्गीकार्य, इति शङ्कानवकाशः । अस्तीत्यस्य तात्पर्यमाह **अङ्गीकर्तव्य इति** ॥ अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिमाशङ्क्य निराह **ननु भेदाभेदाङ्गीकारेणेति** ॥ **एकत्रेति** । यस्य येन भेदाभेदौ तत्र वस्तुनीत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादितीति** । 'भेदाभेदौ यदि तदा स्यादेव ह्यनवस्थितिः' इत्यादाविति भावः ।

या० — **अस्ति** इत्यस्य तात्पर्यमङ्गीकर्तव्य इति । अन्यथाऽन्यानप्यङ्गीकारयतीत्युक्तस्यालाभ इति द्रष्टव्यम् ॥ **अयुतसिद्धत्वादिति** । तथा चोक्तानुमानेऽन्यथासिद्धिरिति भावः ॥ **अवश्यमिति** । कुण्डबदरादिव्यावृत्त्यर्थमिदम् । नियमेनेत्यर्थः । अत्राविनश्यतोरिति विशेषणीयम् । तेन विनश्यदवस्थयोराश्रयाश्रयिभावेनावस्थानाभावादव्याप्तिरितिनिरस्तम् । यथाहुः 'तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोः अविनश्यदेकमपराश्रितमेवावतिष्ठत' इति । ननु कथमेतत् । अविनश्यतोरित्यस्य हि विनश्यताशून्ययोरित्यर्थो वर्णनीयः । अन्यथोक्ताव्याप्त्यपरिहारात् । तथा च नित्यायुतसिद्धयोरप्रसिद्धेः । न च ययोर्द्वयोः सत्त्वदशायामिति विवक्षितम् । भूतलघटाभावयोरप्ययुतसिद्धताप्रसङ्गात् । न च

भावयोरित्यपि विवक्षितम् । कालघटत्वयोरपि तत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्न । उभयस्थित्यवच्छिन्नकालावच्छेदेन नियताधारताप्रयोजकीभूतसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धाश्रयत्वमेवायुतसिद्धत्वमित्यत्र तात्पर्यात् । एतेन प्रलयकाले व्यक्त्यभावेऽपि जातेः सत्त्वात्कथं तयोराश्रयाश्रयिभावेनावस्थानमिति निरस्तम् । उभयस्थित्यवच्छिन्नकालावच्छेदेन तत्रापि तत्सत्त्वात् । इदमयुतसिद्धत्वं भेदोपलम्भानुकूलमेव न प्रतिकूलमतो नोक्तान्यथासिद्धिरित्याशयेनाह **किमेतावतेति** ॥ येनान्यथासिद्धिरुक्ता तदयुतसिद्धत्वमसिद्धं चेत्याह **नापि कुण्डमिति** ॥ ननु विरुद्धधर्माधिकरणत्वरूपमनुमानं तदन्यथाऽनुपपत्तिरूपार्थापत्तिर्वा वैशेषिकसमयरूप आगमो वा तयोर्भेदे मानमित्यत आह **अनुमानादीनामिति** ॥ **अन्यूनातिरिक्तेति** । पटं विना शौक्ल्यबुद्धेर्बलाकादौ शौक्ल्यं विना पटबुद्धे रक्तपटादौ सत्त्वादिति भावः ॥ **जलाहरणाद्यर्थक्रियेति** । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा शीतनिवारणाद्यर्थक्रिया ग्राह्येति वा घटशौक्ल्ययोरित्यादिपाठमपेक्ष्य वेदमिति ज्ञातव्यम् ॥ **घटमानयेत्युक्त इत्यादि** । नन्वत्र ययोः पटशुक्लरूपव्यक्तिविशेषयोरभेदः प्रत्यक्षसिद्धः । न तयोरेतानि भेदकार्याणि किन्तु पटशौक्ल्यसामान्ययोः तयोश्च नाभेदः प्रत्यक्षसिद्धः । न हि पटमात्रं शुक्लमात्राभिन्नमिति कस्यचित्प्रतीतिरस्ति । तथा च कथमेतत्सङ्गतमिति चेत् । उच्यते । सत्यं, पटशौक्ल्यसामान्याश्रितानीमानि भेदकार्याणीति । तथापि नासङ्गतिः । व्यक्तिविशेषाभेदविषयकेणापि पटशौक्ल्यसामान्यव्यक्त्योरपि अभेदावगाहनस्य प्राप्तेः । विशेषव्यक्तिरूपातिरिक्तस्य सामान्यव्यक्तिस्वरूपस्यैवाभावात्पटत्वशुक्लत्वयोरपि धर्मत्वेन पटशौक्ल्यरूपधर्म्यभिन्नत्वात् । उक्तं हि भगवत्पादैः । 'व्यावृत्तं यच्च सामान्यं तदेव स्याद्विशेषतः' इति । एतद्व्याख्यावसरे सुधायामप्येवमेवोक्तम् । 'व्यावृत्तस्वरूपाभिन्नस्य प्रतिनियतसामान्याकारस्याभ्युपगमेन विशेषसामान्यरूपं सर्वमपीष्यत' इति । तथा च शुक्लः पट इति सामान्याकारेणाभेदावगाहिनी प्रत्यक्षप्रतीतिः सामान्ययोरप्यभेदमवगाहत इति तदाश्रितभेदकार्यप्रदर्शनं नासङ्गतम् । यदत्रोक्तम् पटमात्रं शुक्लमात्राभिन्नमिति न प्रतीयत इति तत्तथैव । उक्तरीत्या सामान्ययोरभेदे तत्र भेदकार्यनिर्वाहकविशेषानङ्गीकारेऽस्यापि भेदकार्यस्यानुपपत्तेः । नन्वस्तु सिद्धान्त इत्थं समाधानम्, प्रकृते तार्किकादीन्प्रति कथमिदं सङ्गतमिति चेत् । तान्प्रत्यपि पटशौक्ल्यव्यक्त्योर्भेदानुपलम्भेनादावभेदं प्रसाध्य तदाश्रितयोः पटत्वशुक्लत्वसामान्ययोरपि तेनैव हेतुना स्वाश्रयाभेदे सिद्धे तेन परस्परमपि तरुत्ववृक्षत्वयोरिवाभेदमापाद्य तदाश्रितभेदकार्यान्यथाऽनुपपत्त्युद्भावनात् । यद्वा । पटशुक्लविशेषयोरत्यन्ताभेदे पटशुक्लसामान्ययोरपि अत्यन्ताभेदः प्राप्नोति । घटघटयोरिव विशेष्यसामान्ययोरत्यन्ताभेदस्याप्रतीत्या विशेषानङ्गीकारे विरुद्धयोर्भेदाभेदयोश्च समाधातुमशक्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन

च विशेषानतिरिक्तसामान्यस्यैव वक्तव्यत्वादिति भावः ॥ ननु तर्ह्यतिशय एव कल्पनीयो न विशेष इत्यत आह स चातिशय इति ।

श्री० — अन्यूनेति । समानविषयत्वाभावः । पटबुद्धौ प्रतीयमानः शौक्ल्यबुद्धौ न प्रतीयते । तत्र प्रतीयमानः पटबुद्धौ न प्रतीयत इति भावः ।

सु० — ननु सर्ववस्तुषु यद्यस्ति विशेषः, स च वस्तुनो न भिद्यते, प्राप्तं तर्हि सकलवस्तूनामैक्यमित्यत आह विशेषा इति ।

अनु० — विशेषास्तेऽप्यनन्ताश्च परस्परविशेषिणः ॥
स्वनिर्वाहकतायुक्ताः सन्ति वस्तुष्वशेषतः ॥

ते प्रकृतस्वरूपा विशेषा अशेषतो वस्तुष्वनन्तेषु द्रव्येष्वनन्ता एव सन्ति । न पुनरेक एव सर्वत्रातो नोक्तदोषः । सोऽस्तीत्येकवचनं तु समुदायापेक्षया प्रयुक्तमिति भावः । नन्वेकैकस्मिंश्च द्रव्ये विशेषोऽप्येकैकोऽस्ति तदा पटो महाञ्छुक्लश्चलतीति विचित्रानेकव्यवहारानुपपत्तिः । न ह्येकस्मादविचित्रस्वभावाद्विचित्रानेककार्योत्पत्तिर्दृष्टा । तथा सत्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । ततश्च विशेषाङ्गीकारो व्यर्थः स्यादित्यत आह विशेषा इति ।

तेऽप्युक्तलक्षणा विशेषा अशेषतोऽपि वस्तुषु प्रत्येकमनन्ताः सन्त्यतो नोक्तदोषावकाशः अनन्ता इत्युपलक्षणम् । यत्र यावन्तो व्यवहारास्तत्र तावन्तो विशेषा इति ज्ञातव्यम् ।

प्रतिद्रव्यमनेकत्वे विशेषाणां परस्परं भेदेन भाव्यम् । भेदाविनाभूतत्वादनेकत्वस्य । तथा च भिन्नानां द्रव्याभेदे द्रव्यस्यापि भेदप्रसङ्ग इत्यत आह परस्परेति । परस्परविशेषवत्त्वेनैवानेकत्वं संभवति । विशेषस्य भेदकार्यकारिताया उक्तत्वादिति भावः ।

विशेषाणामपि विशेषान्तराङ्गीकारेऽनवस्थेत्यत आह स्वनिर्वाहकतेति । पूर्वं द्रव्येण विशेषस्याभेदचिन्ता इदानीं तु परस्परमिति स्फुटोऽर्थभेदः । सर्वं चैतद्विशेषस्वरूपसाधकार्थापत्त्यैव सिद्धमिति न पृथक् प्रमाणमुक्तम् । न हि स्वयमनुपपन्नमनुपपत्त्यन्तरशान्त्यै प्रभवति । किन्तु यथायथोपपद्यते तथातथैव स्वरूपग्राहिण्यार्थापत्त्यैव कल्प्यते । यद्यपि विशेषः प्रत्यक्षोऽपि भवति । 'येन प्रत्यक्षसिद्धेन' इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथाऽपि विप्रतिपन्नो न तन्मात्रेण बोधयितुं शक्यत इत्यर्थापत्तिरुपन्यस्तेति ।

वा०— सोऽस्तीत्येकवचनाद्भ्रान्तः शङ्कते **नन्विति** ॥ न चैवं सोऽस्तीत्यनेन विरोध इत्यतः शङ्कामूलं विघटयति **सोऽस्तीतीति** ॥ एकस्मिन्नप्यनेकविशेषप्रतिपादनपरतया विशेषास्तेऽपीत्येतदेव योजयितुं तद्व्यावर्त्यशङ्कां दर्शयति **नन्विति** ॥ नन्वीश्वरस्यानन्तधर्मवत्त्वात्तत्र तावद्विशेषसत्त्वेऽपि नाशेषवस्तुष्वनन्तविशेषा इत्यत आह **अनन्ता इत्युपलक्षणमिति** । सङ्ग्राहकमुपलक्ष्यतावच्छेदकमाह **यत्रेति** ॥ 'विशेषतद्वतोश्चैव स्वनिर्वाहकता भवेत्' इत्यनेनापाततः प्राप्तां पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरति **पूर्वमिति** ॥ **ननु प्रतिज्ञामात्रेण** भाष्यकारेणोक्तं 'विशेषास्तेऽपि'इत्यादि प्रमाणानुक्तौ कथं सिध्यतीत्यत आह **सर्वं चैतदिति** । प्रथमप्राप्तप्रत्यक्षपरित्यागेनार्थापत्त्युक्त्या प्राप्तां भाष्यकारस्याचातुरीं परिहरति **यद्यपीति** ।

स०— ननु 'विशेषतद्वतोश्चैव'इत्यनेनैव स्वनिर्वाहकत्वस्य प्रतिपादितत्वेन पुनः'स्वनिर्वाहकतायुक्ता' इत्यनेनापि स्वनिर्वाहकत्वस्यैव प्रतिपादनात् पौनरुक्त्यमित्यत आह **पूर्वं द्रव्येणेति** । तथापि पूर्वं विशेषस्य द्रव्येणाभेदमङ्गीकृत्य तत्र विशेषविशेषिभावनिर्वाहकस्वनिर्वाहकत्वमुपपादितम् इदानीं परस्पराभेदमङ्गीकृत्य तत्र भेदकार्यनिर्वाहार्थं स्वनिर्वाहकत्वमुपपादितमिति न दोष इति भावः ॥

प०—सोऽस्तीत्युक्त्या एक एव विशेषः सर्ववस्तुष्वनुगत इतिभ्रान्तः शङ्कते **ननुसर्ववस्तुष्विति** ॥ **ऐक्यमिति** । घटाद्यभिन्नविशेषाभिन्नत्वात्सर्ववस्तूनां यो यदभिन्नधर्माभिन्नः स तदभिन्न इति व्याप्तेरिति भावः ॥ असंभावनानिरासायाह **अनन्ता इत्युपलक्षणमिति** ॥ अपौनरुक्त्यायाह **पूर्वमिति** । 'विशेषतद्वतोश्च' इत्यादावित्यर्थः ॥ 'सर्वं चैतत्' इत्याद्युक्तं व्यनक्ति **नहीति** ॥ **येनेति** । येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् । भावाभावविभागेन यं विना न कथञ्चन । एतादृशे विशेषेऽस्मिन्को द्वेषो वादिनां भवेत् ॥' इति वैशेषिकनये वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

या०— सोऽस्तीत्येकवचनेन भ्रान्तः शङ्कते **ननु सर्वेति** ॥ ननु पूर्वमेकस्यैव विशेषस्योक्तत्वाच्च विशेषा इति बहूनां परामर्शः कथमित्याशङ्कायां न बहुत्वस्य परामर्शः । किन्तु विशेषस्वरूपस्यैवेत्याह **ते प्रकृतस्वरूपा इति** ॥ **यत्र यावन्त इति** । इदं च भगवदितरचेतनज्ञेयविशेषानपेक्ष्यैवोक्तम् । अतो घटादावपि स्वभिन्नानां सूक्ष्मरजसां कालक्षणानामीश्वरगुणानां चानन्तानां सत्त्वात् । तत्प्रतियोगिकत्वरूपानन्तविशेषविशिष्टभेदात्मकत्वेनानन्तविशेषप्राप्त्येदमनुपपन्नमिति चोद्यानवकाश इति ध्येयम् । यद्वा । तत्तत्प्रतियोगिकत्वानामनन्तत्वेऽपि तेषां भेदधर्मत्वेन प्रतिद्रव्यं च भेदस्यैकत्वेन घटादौ द्रव्येऽनन्तभेदकार्याणामभावः । अनन्तपरमाणुकालसम्बन्धस्यापि अनित्यघटादावभावात् । यद्यपीश्वरानन्तानन्तरूपगुणकर्मसम्बन्धः सर्वस्यास्ति । तथाऽपि तत्तन्निरूपितत्वानामनन्तत्वेऽपि न सम्बन्धानन्तत्वम् । भेदवदनन्तप्रतियोगिकत्वस्यैकस्यापि सम्बन्धस्योपपत्तेः । प्रतियोगिभूतगुणकर्मसु भेदाभावाच्चेति द्रष्टव्यम् ।

श्री०— प्राप्तं तर्हीति । यद्यदभिन्नाभिन्नं तत्तेनाभिन्नमिति व्याप्तेरित्यर्थः ॥ **महानित्यादि**, महत्वादिधर्मवान् ॥ 'सन्ति वस्तुष्वशेषतः' इति वक्ष्यमाणं 'विशेषास्तेऽप्यनन्ताश्च' इत्यनन्तरं सम्बध्यत इत्याशयेन योजयति **तेऽप्युक्तलक्षणा विशेषा इत्यादि ।** मूले 'स्वनिर्वाहकतायुक्ताः सन्ति' इत्यस्य स्वनिर्वाहकत्वरूपधर्मयुक्ताः सन्तीत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **भेदप्रसङ्ग इति ।** अनेकाभिन्नत्वादिति भावः ॥

सु०— यदर्थं तदैक्यस्येत्यादिना सर्ववादिभिर्विशेषोऽङ्गीकारितस्तदिदानीमाह अत इति ।

अनु० — अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते ॥

निर्भेदमपि ब्रह्मातो विशेषसामर्थ्यादनन्तगुणं भण्यत इति ॥ यत्परेण पृष्टं लक्ष्य, लक्षणयोर्भेद इत्यादि तस्येदमुत्तरम् ब्रह्म निर्भेदमिति । **यदत्रोक्तमनेकलक्षणाभिन्नस्यानेकत्वप्रसङ्गः, लक्षणानां वाऽनेकत्वानुपपत्तिः, शब्दपर्यायत्वं, गुणगुणित्वाद्यनुपपत्तिरिति; तस्योत्तरं- निर्भेदमप्यतो विशेषाद्गुणानामनन्तत्वं, ब्रह्मणश्चैकत्वम्, अनन्ता गुणा अस्येति गुणगुण्यादिभावो, ब्रह्म च गुणाश्चेत्यपुनरुक्तभणनं च युज्यते इति । अत्र जगज्जन्मादिकारणत्वमिति वक्तव्येऽनन्त गुणमिति वचनमिदं सूत्रमनन्तगुण(वत्)त्वमेव ब्रह्मणो लक्षणमभिप्रेत्य तत्साधनाय जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणं प्रतिपादयितु प्रवृत्तमिति सूचयितुम् ।**

तदेवं जगज्जन्मादिकारणत्वस्य स्वलक्षणत्वे बाधकाभावान्न तटस्थत्वकल्पनं युक्तमिति सिद्धम् ॥

वा०— एवं योग्यमन्वयं प्रदर्श्य पक्षपरिग्रहतद्दूषणपरिहारभाष्यांशौ विविच्य दर्शयति **यत्परेणेति ॥ वक्तव्य इति ।** सूत्रानुसारात्स्वोपक्रमानुसाराच्चेत्यर्थः ।

प०--- भणनमिति । कथनमित्यर्थः ।

सु०—अत्राह । किमर्थं लक्ष्यलक्षणयोरभेदमङ्गीकृत्य विशेषबलेन सर्वव्यवहारसमाधानं क्रियते । भेद एव कस्मान्नाङ्गीक्रियते । गुणगुणिभावस्तु समवायसंबन्धाद्भविष्यति । यदि च सूत्रकारेण समवायो निराकरिष्यत इति नाङ्गीकारार्हस्तदा गुणगुणिनोरेव स कश्चित्तादृशः स्वभावभेद इत्यङ्गीकरणीयम् । न हि पटादौ भेदाभावेऽपि विशेषबलाद्व्यवहारविशेषदर्शनमात्रेण ब्रह्मण्यपि तथा कल्पयितुं युक्तम् । निश्चायकप्रमाणाभावात् । निश्चायकप्रमाणोपपत्त्यार्थं हि संभावना कल्प्यते । यथाऽऽहुः 'संभावितः प्रतिज्ञाया अर्थः साध्येत हेतुना । न

तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो मृतः' इति । न पुनः संभावनैवार्थ(स्य)साधिकेत्यत आह एवं धर्मानिति ।

अनु०— एवंधर्मानिति श्रुत्या तदभेदोऽप्युदीर्यते ॥ १-१-२ ॥

अपिशब्दाद्विशेषोऽपि । अत्र हि ब्रह्मधर्माणां पृथक् दर्शननिन्दयाऽभेदोऽवगम्यते । धर्मानिति च धर्मबहुत्वोक्त्या सविशेषत्वम् । न च धर्मानित्यनुवादमात्रम् । श्रुतिं विना तदसिद्धेः । मूलश्रुत्यङ्गीकारे सैव विशेषाभिधात्री भविष्यतीति प्रमितमेतन्निर्भेदमेव ब्रह्म विशेषबलादेव नानाव्यवहारालम्बनमिति ।

वा०— ब्रह्मतद्गुणादीनामभेदे पूर्वं प्रमाणानुपन्यासादुत्तरत्र तदुपन्यासात्तद्यावर्त्यतया भेदेनान्यथासिद्धिशङ्कामुत्थापयति अत्राहेति ॥ लक्षणादीनां ब्रह्मणाऽभेदमभ्युपगम्य विशेषबलेनैव तदनुपपत्तिनिरासो गत्यन्तराभावाद्वा पटादौ क्लृप्ततया वा । आद्यं निषेधति भेद एवेति । ननु पटादौ भेदाभावेऽपि विशेषबलादेव व्यवहाराणामुपपादनादन्यत्र क्लृप्ततया ब्रह्मण्यपि तथा कल्पना युक्तेति द्वितीयं निराह न हीति ॥ निश्चायकेति । अस्याश्च सम्भावनात्वादिति भावः । सम्भावनाया निश्चायकप्रमाणोपन्यासार्थत्वे सम्मतिं दर्शयति यथाऽऽहुरिति ॥ अत्र साक्षादभेदोक्तिभ्रान्तिं निराकरोति अत्र हीति । धर्मबहुत्वोक्त्येत्यत्र धर्मत्वोक्त्या तेषां बहुत्वोक्त्या चेत्यर्थः ।

या० — पटादौ भेदाभावेऽपि विशेषबलाद्भेदव्यवहार इत्यस्तु प्रमितत्वात्, न ब्रह्मणि; तत्र भेदेनैव व्यवहारोपपत्तौ सविशेषाभेदकल्पकाभावादिति मन्वानमुत्थापयति अत्राहेति ॥ लक्ष्यलक्षणयोरिति । इदमुपलक्षणम् । गुणगुणिनोरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ प्रकृते ब्रह्मणीति शेषः ॥ स्वभावभेद इति । स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणि गुणभेदेऽपि स्वरूपसम्बन्धविशेषेणैव गुणगुणिभाव इति भावः ॥ ननु घटादौ सविशेषाभेदस्य समर्थितत्वाद्ब्रह्मण्यपि तथैव कल्पनीयं सम्भावितत्वात्, सम्भावनया अपि विप्रतिपन्नार्थसिद्धेर्लोके बहुलमुपलम्भात् । इत्यत आह न हि पटादाविति ॥ अनुवादमात्रमिति । तथा च न धर्मबहुत्वे तात्पर्यं यदर्थं विशेषः कल्पनीय इति भावः ।

श्री०—श्रुतिं विनेति । प्राप्तस्यैवानुवाददर्शनादीश्वरनिष्ठधर्मबहुत्वस्य श्रुतिं विना प्राप्त्यसिद्धेरित्यर्थः ॥ मूलश्रुतीति । ईश्वरधर्मबहुत्वप्रापकेत्यर्थः ॥ इति जन्माधिकरणम् ॥ ॥ १-१-२ ॥ छ ॥

सु०— अत्र यत्परेण जगत्कारणत्वं किं ब्रह्मणो निमित्तत्वमेवोतोपादानत्वमेवाथोभयमपीति विमृश्य तृतीयः पक्षः (परि)गृहीतः । उपादानत्वं च परिणामित्वेनेति कश्चित् । प्रपञ्चभ्रमाधिष्ठानमात्रत्वेनेत्यपरः । तदेतत्सर्वं प्रकृत्यधिकरणे निपुणतरं निराकरिष्यते ।

वा०— अत्र परेण विरुद्धप्रमेयान्तरे प्रतिपादितेऽपि तदनिरासप्रयुक्तां भाष्यकारस्य न्यूनतां निरस्यति **अत्रेति** ॥ **१–१–२** ॥ **छ** ॥

या०— नन्वत्र निर्णीतं जगत्कारणत्वं यदि पररीत्योपादानत्वरूपम् । तर्हि न तेन गुणपूर्णता सिध्यति । तस्य च परिणामरूपत्वेऽल्पगुणजगदभेदेनाल्पगुणप्राप्तेः । भ्रमाधिष्ठानरूपत्वे तु गुणानामेवाप्राप्तिर्दूरे तत्पूर्णत्वस्य; इत्यत आह **अत्र यत्परेणेत्यादिना** ॥ अत्र यद्यपि मायावादिनाऽत्रायं विमर्शो न स्पष्टमभिहितः किन्तु **प्रकृत्यधिकरण एव** । तत्रापि ब्रह्म किं निमित्तमेवोतोपादानमपीति द्विकोटिक एव विमर्शः प्रदर्शितो न त्रिकोटिकः । तथाऽपि तदभिप्रेतानुवादो व्यावृत्तिकारान्तरोक्तो वा त्रिकोटिको विमर्शोऽत्र प्रदर्शित इति द्रष्टव्यम् ॥ १–१–२ ॥ छ ॥

च०— अत्राद्वैतवादिप्रदर्शितप्रतीतप्रमेयान्तराप्रतिविहितिनियंत्रितभाष्यकृन्न्यूनतापरिजिहीर्षया तदनुवदति **अत्र यत्परेणेति** ॥ प्रतिविधत्ते **तदेतदिति** ।

सु०— **तस्मादुक्तलक्षणद्वयोपपन्नं ब्रह्म नारायणाख्यं मुमुक्षुणा जिज्ञास्यमिति स्थितम्** ॥

॥ इति जन्माधिकरणम् ॥ १–१–२ ॥ छ ॥

प०— कण्ठोक्तमार्थिकं चाधिकरणार्थं फलोक्त्योपसंहरति **तस्मादिति** । जगज्जन्मादिहेतुत्वानन्तगुणत्वरूपलक्षणद्वयेत्यर्थः ॥ १ । १ । २ ॥

च०— एतन्नयार्थं निगमयति **तस्मादिति** ॥ छ ॥ इति **जन्माधिकरणव्याख्या** ॥

(इति मायावाद्युक्तस्य निर्गुणत्वस्यापि सूत्रकारैरेव निराकृतता ॥)

(**इति एतल्लक्षणस्य तटस्थत्वकल्पनायाः अयुक्तत्वम् ॥**)

इति जन्माधिकरणम्
१-१-२.

अथ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

१—१—२.

(अथ जगत्कारणत्वस्य पाशुपताद्यागमानुमानावष्टम्भेन अतिव्याप्तिशङ्का ।)

सु० — ॥ ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥ **जगज्जन्मादिकारणत्वं परब्रह्मणो विष्णोर्लक्षणमभिहितम् । तस्य हरहिरण्यगर्भादिचेतनेषु प्रधानाद्यचेतषु च पाशुपताद्यागमानुमानावष्टम्भेनातिव्याप्तिमाशङ्क्यात्र परिहरति भगवान्त्सूत्रकारः ॥**

वा० — ॐ **शास्त्रयोनित्वात्** ॐ ॥ अधिकरणप्रतिपाद्यस्य सङ्गतेश्च स्पष्टत्वात्पूर्वपक्षाद्युक्त्या ज्ञातुं शक्यत्वाच्च भाष्यकारानुक्तमधिकरणप्रतिपाद्यं ससङ्गतिकमाह **जगदिति** । उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहारेण समर्थनादनन्तरसङ्गतिरिति भावः ।

प० — ॥ ॐ **शास्त्रयोनित्वात्** ॐ ॥ पूर्वेणाधिकरणेनास्याधिकरणस्य सङ्गतिफले आह **जगदिति** ॥ **परिहरतीति** । शास्त्ररूपप्रमाणोक्त्येति योज्यम् ।

च० — ॥ॐ **शास्त्रयोनित्वात्** ॐ ॥ प्रकृतनयप्रतिपाद्यप्रमेयस्य प्राक्तननयनिरूपिततन्नयाधिकरणकसङ्गतेश्च प्रौढमतीनां सुगमतया पूर्ववादिमतप्रवर्तनादिना सुप्रतिपदतया च भाष्यकारानभिहितत्वेपि तादृङ्मतीतरसुप्रतिपदत्वाय तादृशसङ्गतिविशेषिततादृशप्रमेयमभिधत्ते **जगदिति** । तथाच पूर्वनयनिरूपिततन्नयवृत्तिराक्षेपिकी सङ्गतिरिति भावः ।

सु० — **तत्र पूर्वपक्षमारचयति** शैवाद्येति ।

शिवेन रचितः शैवः । आदिग्रहणाद्धिरण्यगर्भादिरचिता गृह्यन्ते । तैः संप्राप्तं तदुक्तसाधनानुष्ठानसंप्राप्तम् । दृष्टं दृष्टिः प्रत्यक्षमिति यावत् । तत्सिद्धं दृष्टगं । फलेन तु तद्वाक्यस्य प्रामाण्यमनुमायेति शेषः । प्रमाणत्व इति विषयसप्तमी । दृष्टफलार्थं साधनानि विदधद्वाक्यं तावत् प्रमाणतयाऽनुमीयते । केन लिङ्गेन । फलेन । तस्य पक्षासंबन्धिनोऽनुमापकत्वं कथमित्यत उक्तं शैवाद्यागमसंप्राप्तेति । अज्ञानासिद्धिं परिहर्तुमुक्तं दृष्टगेनेति । तुशब्दोऽनुमानद्वये हेतुविशेषद्योतकः । ईशवाक्यत्वत इत्यत्रादिशब्दो योज्यः ॥ अयमर्थः । द्विविधो हि शिवप्रणीत आगमः । कश्चित् प्रत्यक्षयोग्यसंपदादिफलमुद्दिश्य साधनानि विदधत् । अपरस्तु स्वर्गापवर्गाद्यप्रत्यक्षफलानि विदधानः शिवस्य जगज्जन्मादिकारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसत्यसङ्कल्पत्वाद्यशेषगुणपूर्णत्वं निरवद्यत्वं च प्रतिपादयति । तत्राद्यस्तावत्प्रमाणम् । तदुक्तसाधनानुष्ठाने सति प्रत्यक्षत एव फलदर्शनात् ।

तदयं प्रयोगः । विमत आगमः प्रमाणं सफलप्रवृत्तिजनकत्वात् चरकसुश्रुतादिवत् । यद्यप्रमाणमभविष्यत् न समर्थां प्रवृत्तिमकरिष्यद्विप्रलम्भकवाक्यवत् । तदुक्तम्

'प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणम्' इति। ततश्च तत्प्रणेतुः शिवस्य परमाप्तत्वमवधार्य तद्दृष्टान्तेन तत्प्रणीतस्य द्वितीयस्याप्यागमस्य प्रामाण्यमवसीयते। अत्र च प्रयोगः। विप्रतिपन्न आगमः प्रमाणं शिववाक्यत्वात्संप्रतिपन्नवदिति। विपक्षे शिवस्यानाप्तत्वप्रसङ्गो बाधकः।

तदेवमनुमितप्रामाण्येन शैवागमेन शिवस्य जगज्जन्मादिकारणत्व(स्य)ाभिधानान्नेदं लक्षणं विष्णोरुपपद्यत इति शैवाः॥ अनयैव दिशा तत्तदागमप्रामाण्यं प्रसाध्य तत्तद्देवतावादिनां प्रत्यवस्थानानि द्रष्टव्यानि॥

उपलक्षणं चैतत्। अनुमानेनापि शिवादीनां जगज्जन्मादिकारणत्वं सर्वज्ञत्वादिकं शक्यसाधनम्। तथा हि। क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवत्। विवादाध्यासितं कर्म प्रयत्नाधारजम् कर्मत्वात्संप्रतिपन्नवत्। विप्रतिपन्ने पृथिव्युदके, प्रयत्नवता धृते, गुरुत्वे सत्यपातित्वात्, संप्रतिपन्नवत्। क्षित्यादिकं प्रयत्नवद्विनाश्यम् (वि)नाश्यत्वात्संप्रतिपन्नवत्। इत्यादिभिरनुमानैर्विश्वोदयस्थितिलयकर्तरि सामान्यतः सिद्धे अस्मदादीनां तदसंभवात् भगवांश्छिव एव परिशेषाज्जगज्जन्मादिकर्ता सिध्यति। यथा च (वि)चित्रादिकार्यदर्शनात्तदनुगुण एव कर्ता कल्प्यते एवं विचित्रानेककार्यदर्शनात्(नेन) कल्प्यमानोऽपि कर्ता तदनुगुणः सार्वज्ञादिमानेव सिध्यति। अथवा क्षित्यादीनां कर्तेत्येतदन्तर्गतमेव सर्वज्ञत्वादिकं न यत्नान्तरमपेक्षते। निमित्तोपादानफलाद्यभिज्ञस्य तदनुगुणेच्छाप्रयत्नवत एव कर्तृत्वात्। एवं हिरण्यगर्भादिष्वपि परिशेषेण जगत्कारणत्वं योज्यमिति॥

व्या०—'शिवादिभ्योऽण्' इत्यपत्येऽणो विधानात्प्रकृते च तदर्थानुपयोगात्तत्कृतग्रन्थेऽत्र शिवशब्दादण् द्रष्टव्य इत्याह **शिवेनेति**। (कृते ग्रन्थे इत्यनेन सूत्रेण तत्कृते ग्रन्थेऽस्मिन्नर्थे। अत्र शैवेत्यत्रेत्यर्थः) ॥ आगमानां फलं प्रति कारकत्वाभावादाह **तदुक्तेति**॥ फलेनेत्यस्य प्रमाणत्वेऽनुमीयत इत्यनेनान्वयस्य जगत्कारणत्वाद्यदृष्टार्थवाक्ये फलेन प्रामाण्यानुमानासंभवेन बाधिततयेशवाक्यत्वत इति हेत्वन्तरोक्त्यनुपपत्तेश्च दृष्टार्थवाक्यप्रामाण्यासाधने तद्वाक्योपमयेत्यस्यानुपपत्तेश्च फलेन त्वित्यस्यानन्तरं योग्यमध्याहरति **फलेन त्विति**॥ एवं पदार्थं व्याख्याय तद्वाक्योपमयेत्येतल्लब्धं दृष्टार्थवाक्यप्रामाण्यानुमानस्य प्राथमिकत्वं वदन्नेव वाक्यार्थमाह **दृष्टेति**॥ **शैवादीति**। **दृष्टगेनेति**। विशेषणयोरन्यतरवैयर्थ्यपरिहारायोक्तार्थं मनसि निधाय पृथक् तद्व्यावर्त्यमाह **तस्येत्यादिना**॥ शैवादीत्यादिशब्दानुसारादाह **ईशेति**॥ ननु शैवागमस्यैकत्वात्तदुपमया कथं तत्र प्रामाण्यानुमानं कथं च सर्वत्राविद्यमानेन व्यधिकरणेन च फलेन तदनुमानम्। ईशवाक्यत्वोक्तेश्च न प्रयोजनम्। कथं च हेतोरप्रयोजकतापरिहारः कथं चानेन

शिवादीनां जगत्कारणतासिद्धिरित्यत आह **अयमर्थ इति** ॥ उक्तेऽर्थे सम्मतित्वेन पक्षिलभाष्याद्यवाक्यं प्रमाणयति **तदुक्तमिति** ॥ **अर्थवदिति** । नित्ययोगे मतुप् । नित्यता चार्थाव्यभिचारिता । अर्थाव्यभिचारिता च देशकालान्तरावस्थान्तरेष्वविसंवादोऽर्थस्वरूपप्रकारयोस्तदुपदर्शितयोः । तत्र हेतुः केवलव्यतिरेकी ॥ **प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति** । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यर्थः । प्रमाणस्य समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं च न साक्षात्किन्त्वर्थप्रतिपादनद्वारैवेत्युक्तम् ॥ **प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति** । उत्तरानुमाने विपक्षबाधकतया शिवस्यानाप्तत्वप्रसङ्गं वक्तुं पूर्वानुमानपर्यवसानं दर्शयति **ततश्चेति** ॥ आदिशब्दाभिप्रायमाह **अनयैवेति** ।

अनुमानत इति भाष्यं 'न पृथक् चानुमेश्वरे' इति सिद्धान्तानुव्याख्यानं च मनसि निधायाह **उपलक्षणं चैतदिति** ॥ आकाशेऽव्यभिचाराय **गुरुत्वे सतीति** । अत्र न्यायविवरणटीकोक्तपक्षान्तरेणासम्भवपर्यन्तत्वपूर्वपक्षे तदनुसारेणातिव्याप्तिपर्यन्तत्वपूर्वपक्षे च शिव एवेत्येवकारो विष्णुव्यावर्तकतयाऽपिव्याख्येयः । श्रुतेः स्वप्रामाण्यनिषेधकत्वात्तदुक्ते कर्तरि नानुमानं पर्यवस्यति किन्तु स्वप्रधानकागमोक्त इति पूर्वपक्षाशयो वर्णनीयः । अन्यथाऽनुमानस्याप्यन्यथासिद्धत्वे शिवकारणत्वेऽनन्यथासिद्धप्रमाणाभावेनानन्यथासिद्धविषयश्रुत्या प्रतिपक्षानुपपत्त्याऽतिव्याप्तेः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । तथा चानुमानस्य शिवादिमात्रविषयकत्वेऽपि विष्णुमात्रविषयकश्रुत्यादिसाम्याभिमानेनातिव्याप्तिपर्यन्तः पूर्वपक्षस्तस्य श्रुत्याद्यपेक्षया प्राबल्याभिमानेनासम्भवपर्यन्तः स इति द्रष्टव्यम् । अत्र परिशेषसूचनं च पुंस्त्वहेतुबलादिति प्रतिपक्षोक्त्येति द्रष्टव्यम् । वनकृत्त्वादिरूपेणेति प्रतिपक्षोक्त्या सूचितं सर्वज्ञत्वादिसाधनं द्वेधा व्युत्पादयति **यथा चेत्यादिना** ॥ नन्वेवं परिशेषे हिरण्यगर्भादीनां जगत्कारणत्वासिद्धिरित्यतो विप्रलम्भादिमूलत्वाभावभावाभ्यां स्वस्वेतरागमयोः प्रामाण्यतदभावाभिमानेन सर्वेषां परिशेषसिद्धिरप्रत्यूहेत्याशयेनाह **एवमिति** ।

सं० — हेतुविशेषद्योतक इति । हेतुव्यावृत्तिद्योतक इत्यर्थः ॥ **चरकसुश्रुतादिवदिति** । चरकं वैद्यशास्त्रं सुश्रुतं शाकुनशास्त्रमितिवदन्ति ॥ **प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति** । प्रमाणतोऽर्थे प्रतिपन्नेऽपि यावत्प्रवृत्तिसामर्थ्यं तत्र न ज्ञायते तावत्तत्रार्थवत्त्वं तद्घटितं प्रामाण्यं न निश्चीयते, किन्तु प्रवृत्तिसामर्थ्यात्समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात्प्रमाणत्वेनाभिमतं ज्ञानं अर्थवत् प्रामाण्यवदवसीयत इति शेषः ॥ **विवादाध्यासितं कर्मेति** । द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगजनकपरमाणुकर्मेत्यर्थः ॥ स्थितिकर्तृत्वसाधनायाह **विप्रतिपन्ने पृथिव्युदक इति** । भूसागरावित्यर्थः । आकाशे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । **इत्यादिभिरनुमानैरिति** । 'कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात्सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वकृदव्ययः ॥'इतिकारिकायामुक्तानि परित्यज्यान्यानि आदिशब्दग्राह्याणि ।

प०— भावे निष्ठेत्युपेत्याह **दृष्टं दृष्टिरिति** । केन लिङ्गेनेत्यस्योत्तरं फलेनेति ॥ **इत्यत उक्तमिति** । फलजनकसाधनबोधकत्वरूपसंबन्धसिद्ध्यर्थमुक्तमित्यर्थः ॥ **अनुमानद्वय इति** । दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च प्रामाण्यसाधकानुमानद्वये यथाक्रमं सफलप्रवृत्तिजनकत्वशिववाक्यत्वरूपहेतुविशेषद्योतक इत्यर्थः ॥ **चरकेति** । वैद्यग्रन्थविशेषः ॥ विपक्षे बाधकतर्कमाह **यदीति** ॥ न्यायसूत्रसंमतिमाह **तदुक्तमिति** ॥ 'अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीयाः' इति भाष्यं मनसि कृत्वाऽऽह **उपलक्षणं चैतदिति** । शैवाद्यागमेत्यादिनाऽऽगमावष्टम्भेन शिवादीनां जगत्कारणत्वसाधनमित्यर्थः ॥ सृष्टिकर्तृत्वस्थितिकर्तृत्वलयकर्तृत्वेष्वनुमानान्याह **क्षित्यादिक मित्यादिना** ॥ **कर्मेति** । आद्यकालीनं परमाणुकर्मेत्यर्थः ॥ ननु कथमस्य शिवत्वं सार्वज्ञ्यादेरभावात् इत्यत आह **यथा चेति** ।

या०—॥ ॐ **शास्त्रयोनित्वात्** ॥ ॐ ॥ ननु शैवाद्यागमेत्यत्र न कर्मधारयः । शिवादिभ्योऽणित्यनेनापत्यार्थे शिवादिभ्योऽण्प्रत्ययस्य विहितत्वेनागमानां चानपत्यत्वेन सामानाधिकरण्याभावात् । षष्ठीतत्पुरुषत्वे तु शिवाद्यपत्यकृतानां स्कान्दादीनामेव प्राप्त्या पाशुपताद्यप्राप्तिप्रसङ्गात् । अतः कथमेतदित्यत आह **शिवेन रचित इति** । तथा चात्र नापत्यार्थकोऽयमण्प्रत्ययः । किन्तु 'कृते ग्रन्थे' इत्यनेन विहितस्तत्कृतग्रन्थार्थकोऽण्प्रत्यय इति भावः ॥ कर्मणि प्रत्यये तत्तेतद्यर्थमतो व्याचष्टे **दृष्टं दृष्टिरिति** ॥ **अनुमानद्वय इति** । अनुमानद्वयकरण इत्यर्थः । अनुमानद्वयकरणे तुशब्दसूचितं हेतुविशेषं दर्शयति **द्विविधो हीति** । तथा च शिवप्रणीतागमस्य द्वैविध्यमेवानुमानद्वयकरणे हेतुरिति भावः ॥ **चरकसुश्रुतौ** वैद्यकग्रन्थविशेषौ ॥ अत्र न्यायभाष्यसम्मतिमाह **तदुक्तमिति** । अत्र प्रमाणमर्थवदिति नित्ययोगे मतुप् । नित्यता चाव्यभिचारिता । तेनार्थाव्यभिचारीत्यर्थः ॥ अत्र हेतुः **प्रवृत्तिसामर्थ्यात्** । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् । प्रवृत्तिजनकत्वं तु न प्रमाणस्य साक्षात् किं त्वर्थप्रतिपत्तिद्वारेणेत्याह **प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति** । अर्थास्यापेक्षितोपायताप्रतिपत्तिरर्थप्रतिपत्तिशब्देनेह विवक्षिता तस्यामित्यर्थः ।

अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीया इति भाष्यं मनसि निधायाह **उपलक्षणं चैतदिति** ॥ **विवादाध्यासितं कर्मेति** । द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगजनकं परमाणुकर्मेत्यर्थः ॥ स्थितिकर्तृत्वसाधनायाह **विप्रतिपन्ने पृथिव्युदके इति** । भूसागरौ इत्यर्थः । गुरुत्वे सति इत्याकाशादौ व्यभिचारवारणाय । पतनदशायां फलादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् । अत्र गुरुत्वप्रतिबन्धकवेगसंयोगयोरभावे सति इत्यपि विशेषणीयम् । तेन न वेगवति शरादौ वृक्षसंयोगवति फलादौ व्यभिचार इति ध्येयम् ॥ **सम्प्रतिपन्नवदिति** । गगनतरुगतखगशरीरादिवदित्यर्थः ॥ **विनाश्यत्वादिति** । स्वत एव विनाशिनो घटविशेषादेः पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचार इति ध्येयम् ॥ **शिव एव परिशेषादिति** । जगत्कारणादिकं शिवनिष्ठमन्यत्रानुपपत्तौ सत्यां किञ्चिन्निष्ठतया प्रमितत्वादिति परिशेषादित्यर्थः । न चात्र विष्ण्वादिनि-

श्रुत्वोपपत्त्या विशेषणासिद्धिः । सामान्यतो विश्वोदयादिकर्तृसाधकानुमानस्य स्वप्रामाण्यनिषेधकश्रुत्युक्ते कर्तरि न पर्यवसानम् । किंतु शैवाद्यागमोक्त एवेत्याशयात् ॥ **तदनुगुण एवेति** । तदनुकूलज्ञानादिमानित्यर्थः । कारणत्वं कारणत्वादि । एवमग्रेऽपि ।

च०— ननु शिवशब्दप्रकृतिकाण्प्रत्ययस्य 'शिवादिभ्योऽणि'ति लक्षणलक्षितापत्यप्रत्यायकतया तत्कृतत्वार्थकषष्ठ्या समस्तेनागमपदेन शिवापत्यभूतस्कन्दादिरचितागमा एव प्रतीयेरन् न तु पाशुपतागम इत्याशङ्कायां 'कृते ग्रन्थे' इत्यनुशिष्टतत्कृतग्रन्थार्थकाण्प्रत्ययस्यैव शिवशब्दप्रकृतिकत्वोपगमेन शैवपदेन पाशुपतागमप्रत्यायनात्तेन कृतबहुव्रीहिणा तद्गुणसंविज्ञानेन तादृशागमस्कान्दागमादिघटितसमुदायावगतिः सङ्गच्छत इत्याह **शिवेन रचित इति** ॥ **दृष्टं दृष्टिरिति** । 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावे क्त इति भावः ॥ **अनुमानद्वय इति** । पक्षे निदर्शने चानुगतमनुमानद्वये सफलप्रवृत्तिजनकत्वशिववाक्यत्वरूपहेतुविशेषद्वयं ध्वनयितुमित्यर्थः ॥ विदधत् शत्रन्तः, 'नाभ्यस्ताच्छतुः'इति नुम्निषेधः । विदधानः शानजन्तः, प्रकृत्यंशस्य ञित्वात्पदद्वयम् । **वाक्यवदिति** । प्रथमान्ताद्वतिः उपमेये प्रथमादर्शनात् । 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ'इतिवत् । असंयोगाल्लिट्किद्भवति अपिसार्वधातुकं ङिद्भवति । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीत्यादिभाष्यकारीयनिर्देशाच्च । 'तत्र तस्येव' इत्यादीनां प्रायिकतया व्याख्यातत्वात् ॥ **अनुमानद्वय इति** । पक्षे निदर्शने चानुगतमनुमानद्वये सफलप्रवृत्तिजनकत्वशिववाक्यत्वरूपहेतुविशेषद्वयं ध्वनयितुमित्यर्थः । चरकपदं सुश्रुतपदं च भिषजां ग्रन्थविशेषसंज्ञे । अभिहितार्थे न्यायभाष्यं प्रमाणयति । **तदुक्तमिति** ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । 'अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीयाः' इति भाष्यप्रतीकमभिसन्धायैतत् । **विवादाध्यासितं कर्मेति** । प्रकृतसाध्यतदभावकोटिकविमतिविषयीभूतं द्व्यणुकोत्पादप्रयोजकपरमाणुद्वयसंयोगारम्भकपरमाणुगतकर्मेत्यर्थः । जगत्कर्तृत्वपर्यवसायीदमनुमानद्वयम् । स्थितिकर्तृत्वसाधकमनुमानमाह **विप्रतिपन्न इति** । गगनादावनैकान्त्यमपहस्तयितुमाद्यदलं पतनदशावच्छिन्नफलादौ तद्विधूननायोत्तरदलम् । अत्र गुरुत्वकार्यभूतपतनप्रतिबन्धकवेगसंयोगवृत्तिप्रातिस्विकधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वे सतीत्यपि हेतुशरीरे निवेश्यम् । तेन वेगवति शरादौ, प्रयत्नवति पतत्त्रिणि, नानैकान्त्यावकाशः । स्फुटीभविष्यति चैतदुपरिष्टात् । संहर्तृत्वसाधकमनुमानमाह **क्षित्यादिकमिति** ॥ **शिव एव परिशेषादिति** । इदमनुमानजातं स्वप्रामण्यनिषेधकश्रुत्युक्ते कर्तरि न पर्यवस्यति किन्तु पाशुपताद्यागमोक्त इत्याशयेनेदम् । तेन दर्शितानुमानानां विष्णोरपरिपन्थितया परिशेषानुपपत्तिरिति शङ्काऽनवकाशः ।

(इति जगत्कारणत्वस्य पाशुपताद्यागमानुमानावष्टम्भेन अतिव्याप्तिशङ्का ॥)

(अथ शैवाद्यागमप्रामाण्यसाधकानुमाननिरासः ।)

सु–एवमागमादनुमानाच्चान्येषां जगज्जन्मादिकारणत्वे प्राप्ते प्रतिविहितं सूत्रकृता । आगमादनुमानतो वाऽन्ये जगत्कारणत्वेन न कल्पनीयाः । कुतः । शास्त्रयोनित्वात् । ऋग्यजुस्सामाथर्वाश्चेत्यादिनोक्तं शास्त्रं योनिः कारणमभिव्यञ्जकं प्रमाणमस्येति शास्त्रयोनि तस्य भावः शास्त्रयोनित्वं तस्मात् । एतदुक्तं भवति । जगज्जन्मादिकारणस्य वस्तुनो वेदादिशास्त्रैकसमधिगम्यत्वेन शैवाद्यागमानुमानागोचरत्वान्न तैरन्येषां जगत्कारणत्वं कल्पनीयम् । किन्तु शास्त्रं यस्य जगत्कारणत्वमाचष्टे स एव तथाऽभ्युपगन्तव्य इति ॥

वा०— ननु प्राप्तपक्षव्यावर्तकत्वेन सूत्रमवतार्य तदर्थमावयोरकथनात्कथमेतद्व्याख्यानमित्यतः सूत्रभाष्याभ्यां सर्वस्य सिद्धत्वात्सौत्रहेत्वसिद्धिपरिहाररूपपरोक्तागमप्रामाण्यसाधकनिरासायैतद्भाष्यमित्याशयेन प्रतिज्ञादिकमवश्यवक्तव्यं दर्शयन्नेव तत्सङ्गततयाऽनुव्याख्यानं योजयितुमाह **एवमिति** ।

प०— साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुत्वेन सूत्रं योजयति **आगमादनुमानतो वेत्यादिना** । एतेन भाष्यानुभाष्ययोर्विरोधोऽपि प्रत्युक्तः । उपलक्षणतयोभयत्र द्वयोरपि ग्राह्यत्वादिति दर्शितम् ॥ **इत्यादिनोक्तमिति** । भाष्योक्तप्रमाणेनोक्तमित्यर्थः ॥ कथमनेनोक्तशङ्कानिरास इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **जगज्जन्मादिकारणस्य वस्तुन इति** । एतेन पूर्वसूत्रेऽध्याहृतं तदितिपदं तस्येति षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यानुवर्तत इति सूचितम् ।

सु०— स्यादेतत् । यदि शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं सौत्रो हेतुः सिद्धः स्यान्न चैवम् । प्रत्यक्षागम्यत्वेऽपि शैवाद्यागमैरनुमानैश्चोक्तविधया जगत्कारणत्वस्य निश्चेतुं शक्यत्वात्; इत्याशङ्क्य सौत्रहेतुसिद्धये शैवाद्यागमगम्यत्वं तावन्निराचिकीर्षुस्तत्प्रामाण्यसाधकं परोपन्यस्तमनुमानमपाकरोति इति चेदिति ।

१.) तद्वः प्रत्यक्षावगतश्चासौ व्यभिचारः फलव्यभिचारश्च सोऽस्यास्तीति तद्व्यभिचारि वाक्यं तेन दृष्टान्तभूतेन शिवादीनां जगत्कारणत्वा(वगमहेतुभूता)गमस्येशवाक्यत्वादिना हेतुनाऽप्रामाण्यानुमितिश्च स्यात् । एतदुक्तं भवति । यदि प्रत्यक्षसंवादेन दृष्टार्थानां शिवादिवाक्यानां प्रामाण्यमनुमाय तद्दृष्टान्तेनादृष्टार्थानामपि शिवादिवाक्यत्वेन हेतुना प्रामाण्यमनुमीयते, तर्हि दृष्टार्थेष्वेव वाक्येषु यत्प्रत्यक्षत एव फलव्यभिचारवद्दृश्यते तस्य, विमतमप्रमाणमसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदित्यप्रामाण्यमनुमाय, तद्दृष्टान्तेन शिवादिवाक्यत्वादिहेतुनैवादृष्टार्थानामपि, विमतान्यप्रमाणानि शिवादिवाक्यत्वात् संप्रतिपन्नवदित्यप्रामाण्यमनुमातुं

शक्यत एव । न हि दृष्टार्थं सर्वमेव शिववाक्यं समर्थप्रवृत्तिजनकम् । विफलप्रवृत्तिजनकस्यापि बहुलमुपलम्भात् । ननु तदपि वाक्यं प्रमाणमेव । फलव्यभिचारस्तु कर्तृकर्मादिवैगुण्यनिमित्त इति चेत्तर्हि तदपि वाक्यमप्रमाणमेव फलसंवादस्तु काकतालीयो वा जगद्व्यामोहकानां शिवादीनां गुडजिह्विका वेत्यस्तु । प्रामाण्ये हि सुदृढनिरूढे व्यभिचारस्य कर्त्रादिवैगुण्यं कारणं कल्पनीयम् । फलाव्यभिचारेणैव प्रामाण्यं परिकल्पयतः स्फुटमितरेतराश्रयत्वम् । शिववाक्यत्वं फलसंवादिन्यनैकान्तिकमिति चेन्न । तत्रापि फलविसंवादिन्यनैकान्त्यात् । किञ्च यः शिवागमस्यादृष्टार्थस्याप्येवं प्रामाण्यं मन्यते स हिरण्यगर्भाद्यागमानामपि प्रामाण्यमङ्गीकरोति न वा । नाद्यः । परस्परविरुद्धयोरुभयोः प्रामाण्यायोगात् । न द्वितीयः । अनुमानप्रकारस्य समानत्वे वैषम्यानुपपत्तेः । अथ तदनुमानमप्रयोजकं हिरण्यगर्भवाक्यत्वेऽप्यागन्तुकेन विप्रलम्भादीनां दोषेणैकस्याप्रामाण्यसंभवादिति चेत् । समं समाधानम् । अनेनैव न्यायेन चैत्यवन्दनादिवाक्यानामपि प्रामाण्यं शक्यसाधनम् । न हि तद्वक्ता कदाऽपि सत्यं नावादीत् । तदेवं शैवाद्यागमप्रामाण्यस्याशक्यसाधनत्वान्न तेन जगत्कर्ता सिध्यति(इति) ।

वा०— प्रत्यक्षागम्यत्वेऽपीत्यनेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वरूपं हेतुं साधयतोऽवश्यनिरसनीयप्रत्यक्षगम्यत्वानिरासप्रयुक्तन्यूनता पूर्वपक्षिणाऽपि तदभ्युपगमान्न प्रसज्ज्यत इति सूचयति ।

बहुव्रीहिपक्षे मतुपो वैयर्थ्यात्समासान्तरात्स इत्याह तद्व इत्यादिना । 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीय' इत्यस्यापि 'न बहुव्रीहिनिर्वाह्ये भवन्ति मतुबादय' इत्येतन्मूलकत्वात्तस्य च शब्दगतगौरवप्रयुक्तत्वाद्गौरवस्यापि प्रयोजनाभाव एव दोषत्वात्प्रकृते च तद्वव्यभिचारेणेत्येतदपेक्षया तद्वव्यभिचारिणेत्यत्र शब्दाधिक्याभावात्तद्वतेन व्यभिचारेणेत्यर्थान्तरभ्रान्तिनिवारणरूपप्रयोजनसत्वाच्च 'न कर्मधारयात्' इति निषेधविषयता नास्त्येवेत्याशयः । तद्वव्यभिचारस्य हेतुत्वभ्रान्तिनिरासाय दृष्टान्तभूतेनेति । हेत्वभावप्रयुक्तन्यूनतापरिहारायेशेति ॥ ननु प्रतिबन्दीं गृह्णता सर्वसाम्यस्य वक्तव्यत्वात्कथमेतदित्यत इति चेदिति सूचितमापादकं स्पष्टयन्पूर्ववत्क्रमेणानुमानद्वयप्रकारं पूर्वपक्षानुमानवैषम्यनिरासप्रकारं च व्युत्पादयितुमाह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ तद्व इत्यनेन सूचितमाह **न हीति** ॥ हेत्वन्यथासिद्ध्या वैषम्यं शङ्कते **नन्विति** ॥ **काकतालीयो वेति** । बालव्यामोहकानां गुडजिह्विकावज्जगद्व्यामोहकानां फलसंवाद इति त्वदनुमानेऽप्यन्यथासिद्धिरित्याह **जगदिति** ॥ नन्वेवं वेदेऽपि फलव्यभिचारस्य कर्त्रादिवैगुण्यप्रयुक्तत्वोक्तिरत्र कल्प्यमानाऽयुक्ता स्यादित्यतोऽपौरुषेयत्वेन प्रामाण्यसिद्ध्यनन्तरं तत्कल्पनाया इतरेतराश्रयताऽनापादकतया फलाव्यभिचारेणैव प्रामाण्यकल्पनायाश्च तदापादकतया न वेदसाम्यमित्याशयेनाह **प्रामाण्ये हीति** ॥ किञ्च हिरण्यगर्भाद्यागमानामपि प्रामाण्यस्य समानन्यायतयाऽवश्याभ्युपगमनीयत्वात्तद्विरुद्धत्वाच्छैवा-

गमप्रामाण्यासिद्धिः तत्राप्रामाण्यप्रयोजकव्युत्पादने च तत्प्रकारस्य शैवागमेऽपि साम्यात्तस्यापि प्रामाण्यासिद्धिरित्युभयथाऽपि प्रामाण्यासिद्धिरित्याह **किञ्चेति** । अनेनागमान्तरप्रामाण्ये तद्व्यभिचारिणाऽगमान्तरसिद्धार्थव्यभिचारित्वेन तद्विरुद्धार्थत्वेन त्वदागमाप्रामाण्यानुमा च स्यात्, आगमान्तराप्रामाण्ये च तद्व्यभिचारिणा प्रत्यक्षसिद्धार्थव्यभिचारिणाऽऽगमान्तरेण दृष्टान्तभूतेन तत्समानन्यायतयेति यावत् त्वदागमस्याप्यप्रामाण्यानुमितिः स्यादिति योजनया मूलात् ध्वनितोऽयमर्थ इति सूचयति ॥ आभाससमानयोगक्षेमत्वाच्च नैवं साधनं युक्तमित्याह **अनेन न्यायेनेति** । अनेन च तद्व्यभिचारिणाऽऽभासतया निर्णीतचैत्यवन्दनादिवाक्येन दृष्टान्तभूतेन तत्समानन्यायतयेति यावत्, अप्रामाण्यानुमा च स्यात्; इति योजनां ध्वनयति ।

स०— गुडजिह्विकेति ॥ पिचुमन्दपत्रभक्षणार्थं प्ररोचकत्वेन गुडादिकं दीयते; सेयं गुडजिह्विका । न चैवं पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेत्यादिदृष्टफलविधायकवेदवाक्येषूक्तफलादर्शने कर्तृकर्मादिवैगुण्यनिमित्तकत्वं फलादर्शनस्य कल्प्यमानं कथमित्याशङ्क्याह **प्रामाण्ये हीति** ॥ वेदस्यापौरुषेयत्वेनैव प्रामाण्यं निश्चितं न भवन्मत इव फलव्यभिचारेणातस्तत्र कर्त्रादिवैगुण्यनिमित्तकत्वं फलादर्शनस्य कल्पयितुं शक्यमिति भावः ।

प०— तद्वेत्यादिमूलमुत्सूत्रमितिभ्रमनिरासाय सौत्रहेतुसाधनपरतयाऽवतारयितुं शङ्कामाह **स्यादेतदिति** ॥ नन्वेवं कथं तर्हि सिद्धान्ते 'न विलक्षणत्वा'दित्यधिकरणे वेदादौ फलविसंवादः कर्त्रादिवैगुण्यनिमित्तक इति समाधास्यत इत्यत आह **प्रामाण्ये हि सुदृढनिरूढ इत्यादि** ॥ **इतरेतराश्रयत्वमिति** । सिद्धे प्रामाण्ये फलव्यभिचारस्यान्यनिमित्तकत्वकल्पनम् । सिद्धे च तस्यान्यनिमित्तत्वे फलसंवादेन प्रामाण्यकल्पनमित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः । विमतान्यप्रमाणानि शिववाक्यत्वादिति प्रागुक्तप्रयोगे दोषमाशङ्क्य प्रतिबन्द्योत्तरमाह **शिववाक्यत्वमित्यादिना** ॥ **तवापीति** । शिववाक्यत्वेन प्रामाण्यमनुमिमानस्यापीत्यर्थः ॥ कथं तर्हि निर्णय इत्यतः प्रतिबन्दीमुखेनाप्रामाण्यमेव निर्धारयति **किञ्च यः शिवागमस्येत्यादिना** । प्रामाण्यसाधकानुमानमिनोप्यप्रयोजकमित्याह **अनेन न्यायेनेति** । तत्र फलसंवादिवाक्यमेव नास्ति । येन तद्दृष्टान्तेन बुद्धवाक्यत्वेन हेतुना प्रामाण्यानुमितिः स्यादित्यत आह **न हीति** ।

या०— बहुव्रीह्याश्रयणे इनिप्रत्ययो व्यर्थः स्यादतः कर्मधारयमाह **तद् इति** । बहुव्रीहिनिर्वाह्येऽपिप्रयुक्तोऽयमिनिर्भूमाऽर्थः । अतो 'न बहुव्रीहिनिर्वाह्ये भवन्ति मतुबादय' इत्यस्याप्रसङ्ग इति ध्येयम् ॥ नन्वेवं पुत्रकामः पुत्रकामेष्ट्या यजेतेत्यादिदृष्टफलविधायकवेदवाक्येषूक्तफलादर्शने कर्तृकर्मादिवैगुण्यं निमित्तं भवद्भिः कल्प्यमानं कथमित्याशङ्कायामाह **प्रामाण्ये हीति** । वेदस्य प्रामाण्यमपौरुषे-

यत्वेन सुदृढनिरूढं शिवादिवादिवाक्यस्य तु नेति भावः ननु तत्रापि प्रामाण्यं फलाव्यभिचारेणैव सुदृढनिरूढमिति कल्प्यते इत्यत आह **फलाव्यभिचारेणैवेति** ।

श्री० — ॥ ॐ **शास्त्रयोनित्वात्** ॐ ॥ **ननु तदपीति** । विफलप्रवृत्तिजनकं वाक्यमपीत्यर्थः ॥ **तदपि वाक्यमिति** ॥ समर्थप्रवृत्तिजनकं वाक्यमपीत्यर्थः ॥ **फलाव्यभिचारेणैवेति** । विमत आगमः प्रमाणं समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यनुमानस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **स्फुटमिति** । फलाव्यभिचारेण प्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च फलव्यभिचारस्य कर्तृकर्मादिवैगुण्यनिमित्तत्वपरिकल्पनायाः संभवेन फलाव्यभिचारसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वं स्फुटमित्यर्थः ।

च० — व्यभिचारादस्य तद्रूपदेन कृतबहुव्रीहिताया मिनिप्रत्ययवैयर्थ्यापत्त्या कर्मधारयादिनिमाश्रयते **तद्वदिति** । 'कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने' इत्यादिपरीक्षकप्रयोगोपलम्भेन 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः' इत्यस्यानित्यत्वादित्यवसेयम् ।

(इति शैवाद्यागमप्रामाण्यसाधकानुमाननिरासः ॥)

(अथ जगत्कारणत्वे अनुमानानवकाश इति व्युत्पादनम् ।)

सु० — मा भूच्छैवाद्यागमाज्जगज्जन्मादिकर्तृसिद्धिः । उक्तानुमानैस्तु भविष्यति । तत्कथं शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं जगत्कारणस्येति चेत् । किं शास्त्रानुसार्यनुमानं जगत्कारणे प्रमाणमुच्यते । उत स्वतन्त्रम् । आद्यस्त्वङ्गीक्रियत एव । तेनास्मत्पक्षस्यैव सिद्धेः । शास्त्रस्य भगवदेकनिष्ठतायाः समन्वयसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ द्वितीयं दूषयति न पृथगिति ।

अनु० — न पृथक् चानुमेश्वरे ॥

ईश्वरे जगत्कारणे पृथक् स्वतन्त्रानुमा च न मानमित्यर्थः । तथा हि । यत्तावत्सामान्यतो जगत्कर्तृत्वसिद्धावनुमानम् तत्र किं कारणादिसाक्षात्कारवत्कर्तृपूर्वकत्वं साध्यम् । सकर्तृकत्वमात्रं वा । आद्ये दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यम् । न हि कुलालादिर्घटादिकारणानि धर्माधर्मादीनि साक्षात्कुरुते । अत एव कदाचित्प्रतिहतेच्छो भवतीति चेत् । किमेतावता । साध्यवैकल्यापरिहारात् । कथञ्चिदस्य हेतुविशेषणत्वे साधनवैकल्यं च दृष्टान्तस्य स्यात् । केवलव्यतिरेकी तर्ह्ययमस्त्विति चेन्न । विशेषणासिद्धेः । द्वितीये सिद्धसाधनम् । अदृष्टवतां जीवात्मनामेव कर्तृत्वोपपत्तेः । तेषां कारणानभिज्ञत्वान्नेति चेन्न । कुलालादीनामकर्तृत्वप्रसङ्गात् । अदृष्टाधिष्ठात्राऽपि केनचिद्भाव्यमिति चेन्न । अधिष्ठातृकृत्याभावात् । न तावन्नोदनादिकम् । अद्रव्यत्वात् । न चातिशयजन्म । गुणे गुणान्तरानुपपत्तेः । न चातीन्द्रियाधेयशक्तिः ।

अनभ्युपगमात् । न च सहकारिसमवधानम् । अदृष्टादेव तदुपपत्तेः । नापि कार्यकारित्वम् । तस्यादृष्टस्वभावत्वात् । तदुत्पत्त्यनन्तरमेव किं न कुर्यादिति चेत् न । प्रबलादृष्टान्तरप्रतिबन्धादिनेति वदामः । किञ्च कार्यत्वं पक्षे कुतः सिद्धम् । अभूत्वाभावित्वादिति चेन्न । तस्यैव कार्यत्वात् । कथञ्चिद्भेदेऽपि भागासिद्धत्वात् । न खलु गिरिसागरादीनामभूत्वाभावित्वमस्माभिरुपलभ्यते । तर्हि द्रव्येषु तावत्सावयवत्वात्कार्यत्वसिद्धिरस्त्विति चेन्न । सावयवत्वं (हि) समवायिकारणवत्त्वमुत परिणामिकारणवत्त्वम् वा । आद्ये प्रतिवाद्यसिद्धिः । द्वितीये वाद्यसिद्धिः । किञ्च यस्य कार्यत्वमात्रे(ऽपि) विप्रतिपत्तिः स कथं कारणवत्तामेवाभ्युपेयात् । ननु क्षित्यादीनां प्रत्यक्षत एव प्रदेशवत्त्वमनुभूयते । अन्यथा कथं भूतले घटभावाभावौ युगपत्संभवत इति चेन्न । तर्ह्येवमाकाशादीनामपि कार्यत्वप्रसङ्गात् । कथमन्यथा (गगने) पक्षिणो भावाभावौ युगपदिति तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् । संयोगस्य स्वात्यन्ताभावसमानाश्रयत्वादेवमिति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । खननादिना येषां विभागो नोदनादिना च येषां संयोगस्ते क्षित्यादीनामवयवाः प्रत्यक्षसिद्धा इति चेत् । तत्किं संयोगविभागिसजातीयद्रव्यान्तरवत्त्वं सावयवत्वमित्युक्तं भवति उत तदारब्धत्वम् । आद्ये परमाणुभिर्व्यभिचारः । द्वितीये व्यर्थविशेषणत्वं पूर्ववदसिद्धिश्चेति । एतेन विवादाध्यासितं कर्म प्रयत्नाधारजमित्येतदपि निरस्तम् । यदपि पृथिव्युदके प्रयत्नवता धृते इत्यनुमितम् । तदपि पूर्ववत्सिद्धसाधनम् । किञ्च संयोगवेगप्रयत्नवददृष्टमपि कस्माद्गुरुत्वप्रतिबन्धकं न कल्प्यते । अपातित्वं च सन्दिग्धासिद्धम् । महत्त्वेन पतनानुपलम्भसंभवात् । एतेन चरमानुमानमपि निरस्तम् । क्षित्यादिकं विकर्तृकम् अनुपलभ्यमानकर्तृकत्वाद्गगनवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षता च सर्वानुमानानाम् । अनुपलभ्य(मान)त्वं चास्मदुपलब्ध्ययोग्यत्वमिति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । परसुखादौ व्यभिचार इति चेन्न । तस्यानुमानादुपलब्धेः । तर्हि क्षित्यादिकर्ताऽप्यनुमानादुपलभ्यत इति चेन्न । अनुमानादीश्वरोपलब्धावस्मदनुमानस्य दुष्टत्वम् । तथा चानुमानादीश्वरोपलब्धिरितीतरेतराश्रयप्रसङ्ग(त्व)ात् । अनयैव दिशा सर्वाणि जगत्कारणमात्रसाधनानि स्वतन्त्रतानुमानानि निरसनीयानि(इति) ।

वा०—'न पृथक् चानुमेश्वरे' इति वाक्यं स्वतन्त्रानुमाननिरासकतया योजयितुं तद्व्यावर्त्यं दर्शयन्नेव पृथक्पदप्रयोजनं च दर्शयति **मा भूदित्यादिना** । जगत्कारणतासाधकानुमानस्य साम्प्रतं निरसनीयत्वात्कारणत्वपरतयेश्वरशब्दं व्याख्याति **ईश्वर इति** ॥ अत्र पृथगित्युक्तिसूचितदूषणानि वक्तुं प्रतिजानीते **तथा हीति** । कारणादीत्यादिपदेन कार्यक्रियाफलादीनां ग्रहणम् । अप्रतिहतेच्छत्वस्य हेतुविशेषणत्वाद्धेतोश्च केवलव्यतिरेकित्वेन घटादेरन्वयदृष्टान्ततयाऽनुपादानान्न साध्यवैकल्यादीति गूढा-

भिसन्धिः शङ्कते **अत एवेति** ॥ अभिसन्धिमजानान इवोक्तदूषणापरिहारादसङ्गतिमाह **किमेतावतेति** ॥ साधनवैकल्यं वक्तुं किञ्चिदभिसन्धिमुद्घाटयति **कथञ्चिदिति** । वक्ष्यमाणविशेषणासिद्ध्यभिप्रायेण कथञ्चिदिति विशेषणम् ॥ स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति **केवलेति** ॥ **तेषामिति** । कारणाभिज्ञत्वस्य कर्तृत्वरूपत्वात्तद्व्यापकत्वाद्वेति भावः ॥ चेतनानधिष्ठिताचेतनादृष्टस्य कार्याजनकत्वादधिष्ठातृत्वेनेश्वराभ्युपगमस्यावश्यकत्वे किमदृष्टमादाय सिद्धसाधनोद्भावनफलमित्याशयेन शङ्कते **अदृष्टेति** ॥ अतिशयोऽपि गुणादिकं वाऽऽधेयशक्तिर्वेति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति **गुण इत्यादिना** ॥ अधिष्ठातृकृत्यन्तरं शङ्कते **न च सहकारीति** । प्रतिबन्धादिनेत्यत्रादिपदेन कालविशेषस्यादृष्टस्यैव तादृशस्वभावविशेषस्य वोपादानम् । न च, न कारणादिसाक्षात्कारवत्कर्तृपूर्वकत्वं वा सकर्तृकत्वमात्रं वा साध्यं किन्तूपादानसाक्षात्कारवत्कर्तृपूर्वकत्वम् । एवं च न साध्यवैकल्यादि । नाप्यदृष्टमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । तावता सार्वज्ञासिद्धेः, उपादानत्वस्य समवायिकारणरूपत्वे समवायस्योत्तरत्र निरासाद्बाधितविषयत्वं, परिणामिकारणत्वरूपत्वे त्वां प्रत्यसिद्धविशेषणत्वमित्यादिदूषणं च सावयवत्वविकल्पनिरासकन्यायेनोन्नेतुं शक्यमेवेत्यशयात् । ननु कार्यत्वं कृतिविषयत्वम्, अभूत्वाभावित्वं च प्रागभावावच्छिन्नसत्तायोगित्वमतो भेद इत्यत आह **कथञ्चिदिति** । कृतिविषयत्वस्य साध्यकोटिनिविष्टतया न हेतुत्वं युक्तमित्याशयेनोक्तं कथञ्चिदिति । अत्र प्रसिद्धकर्तृशून्योद्भिज्जगिरिदरीवर्त्यङ्कुरादीनामभूत्वाभावित्वाभ्युपगमेन भागासिद्धत्वोक्तिः ॥ **द्रव्येषु तावदिति** । भागासिद्धिनिरासायैतत् । कार्यद्रव्याश्रितगुणत्वादिना तद्गुणादीनां कार्यत्वं पश्चात्साधयिष्यामीत्याशयः ॥ अवयवसंयुक्तत्वस्य पटावयवतन्तुसंयुक्ताकाशादौ, अवयवसमवेतत्वस्य जात्यादौ, द्रव्याश्रितद्रव्यत्वस्य च वारिनिहितपार्थिवपरमाणौ, द्रव्यसमवेतद्रव्यत्वस्य द्व्यणुकसमवायवत्पार्थिवपरमाणौ व्यभिचारस्य स्पष्टत्वात्, समवायवृत्त्या द्रव्याश्रितत्वस्य चोर्ध्वाधरीभावासम्भवेन पक्षेऽसिद्धेः, मध्यमपरिमाणत्वस्य चाकार्यत्वेऽप्यनुपपत्त्यभावेनाप्रयोजकत्वस्य च स्पष्टत्वात्, अवयवसमवेतत्वस्य च समवायिकारणत्व एव पर्यवसानात्पक्षान्तरमनाशङ्क्य द्वयमेव विकल्प्य दूषयति **सावयवत्वं चेति** । ननु न तत्र पक्षिणो भावाभावावपि तु संयोगस्य, तयोश्च न विरोध इति शङ्कते **संयोगस्येति** ॥ **व्यर्थेति** । आरब्धत्वमात्रस्याव्यभिचारादिति भावः ॥ **एतेनेति** । अदृष्टजनकप्रयत्नाधारजीवानादाय सिद्धसाधनत्वेनेत्यर्थः ॥ **किञ्चेति** । दूषणान्तरं तदनुमाने वक्तुं यदपीति योगविभागः ॥ **एतेनेति** । अदृष्टद्वारा जीवानामेव विनाशकत्वस्यापि सम्भवादिति भावः ॥ ननु सर्वैरनुपलभ्यमानकर्तृकत्वं सन्दिग्धासिद्धं कैश्चिदनुपलभ्यमानकर्तृकत्वं तु घटादावनैकान्तिकमित्यत आह **अनुपलभ्यमानत्वं चेति** ॥ **अनयैव दिशेति** सर्गाद्यद्व्यणुकासमवायिकारणं परमाणुकर्म, चेतनपूर्वकम् कर्मत्वान्मच्छरीरकर्मवत् । ब्रह्माण्डादिकं प्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिम-

त्वात् । सा च गुरुणो द्रव्यस्यापतनात् । घटादिनिर्माणं, स्वतन्त्रपुरुषविश्रान्तं, निर्माणत्वात्स्वेच्छालिपि-निर्माणवत् । द्व्यणुकादिपरिमाणकारणतयाऽवश्याभ्युपेयं परमाणुद्वयादि, अपेक्षाबुद्धिसापेक्षं द्वित्वादित्वाद्घटपटद्वित्वादिवदित्याद्यनुमानान्यपि, प्रथमस्यादृष्टद्वारा चेतनपूर्वकत्वेन सिद्धसाधनत्वात्, द्वितीयस्य च प्रयत्नवता धृतेत्यनेन तुल्ययोगक्षेमत्वात्, तृतीयस्य चाप्रयोजकत्वादीश्वरानङ्गीकारिणा कुलालादेरेव तत्तत्कार्यस्वातन्त्र्याभ्युपगमेन सिद्धसाधनत्वाच्च, चतुर्थस्याप्यप्रयोजकत्वात्, सर्वेषु प्रतिसाधनसौलभ्याच्चेत्युक्तदिशैव निराकार्याणीत्यर्थः ।

स० — अस्यानुमानस्य केवलव्यतिरेकित्वेन साध्यवैकल्यं परिहर्तुं तत्र कार्यत्वहेतोः व्यतिरेकस्य दृष्टान्तेऽभावेन कथं केवलव्यतिरेकित्वमित्याशङ्क्य हेतावप्रतिहतेच्छेतिविशेषणस्याभिप्रेतत्वेन घटादौ कुलालादेरप्रतिहतेच्छकार्यत्वाभावेन युक्तो घटादौ हेतुव्यतिरेको युक्तं च हेतोः केवलव्यतिरेकित्वमिति गूढाभिसन्धिराशङ्कते **अत एव कदाचिदिति** ॥ अभिसन्धिमनूद्योत्तरमाह **किमेतावतेति** ॥ किञ्चिदभिसन्धिमुद्घाटयति **कथञ्चिदिति** ॥ संपूर्णाभिसन्धिमुद्घाटयति **केवलव्यतिरेकीति** । विशेषणासिद्धेरित्यर्थः । जगत्कर्तुरप्रतिहतेच्छत्वस्यासिद्धेरित्यर्थः । अत एव प्राक् कथञ्चिदित्युक्तम् । ननु सकर्तृकत्वमात्रमेव साध्यं तथाऽपि न दोषः । कुतः । कारणाभिज्ञत्वस्य व्यापकत्वेन तस्य च कुलालादावभावेन व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वेन तद्व्यापकीभूतकारणाभिज्ञत्वस्याभावेन तद्व्याप्यभूत सकर्तृकत्वस्याप्यभावेन न दोष इत्यभिप्रेत्य शङ्कते **तेषामिति** । तस्य व्यापकत्वाङ्गीकारे कुलालादावपितदभावापत्त्या न तस्य व्यापकत्वमित्यभिप्रेत्योत्तरमाह **कुलालादीनामिति** ॥ **कथञ्चिद्भेद इति** । कृतिसाध्यत्वमेव कार्यत्वमिति साध्यभूतकार्यत्वस्य पृथङ्निर्वचनेऽपीत्यर्थः । एवं चेदुक्तकार्यत्वानुमाने-नेश्वरसिध्युपपत्तौ सर्तृकत्वानुमानं व्यर्थमित्यभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्वाऽभूत्वाभावित्वस्यात्मनः सत्तासंबन्धरूपत्वेन कार्यत्वस्य च प्रागभावप्रतियोगिरूपत्वेन कथञ्चिद्भेद इत्युक्तमिति ज्ञेयम् । **द्वितीये व्यर्थविशेषणत्वमिति** ॥ संयोगविभागिसजातीयद्रव्यविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । तत्त्यागे आह **पूर्ववदसिद्धिश्चेति** ॥ तदारब्धत्वस्य तत्समवायिकारणत्वे प्रतिवाद्यसिद्धिः । तत्परिणामित्वे वाद्यसिद्धिरित्यर्थः । **एतेनेति** । प्रयत्नाधारजमित्यत्र तदुपादानसाक्षात्कारवत्प्रयत्नाधारजमिति विवक्षितं उत प्रयत्नाधारमात्रजमिति । आद्ये साध्यवैकल्यम् । द्वितीये सिद्धसाधनमिति । प्रयत्नाधारजमित्यत्र पक्षद्वयस्य प्रसक्तत्वेन विकल्पदूषणस्यावकाशः । प्रयत्नवता धृते इत्यत्र तु धार्यमात्रज्ञानस्यावश्यकत्वेन तदुपादानसाक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वेन धार्यज्ञानस्य च कुलालादौ सत्वेन साध्यवैकल्याभावात् । विकल्प्य दूषणद्वयस्यासंभवेन पृथगाशङ्क्य एकेनैव दूषणेन दूषितमिति बोध्यम् । गुरुत्वे सत्यपातित्वहेतोरन्यथासिद्धिमप्याह **किञ्चेति** । पतनविरोधी ऊर्ध्वशाखाया अधस्तनशाखासंयोगः, मध्ये शरपात-

विरोधी वेगः, पाषाणपतनविरोधी हस्तादिना धारणप्रयत्न इति विवेकः । गुरुत्वप्रतिबन्धकं गुरुत्वकार्यपतनप्रतिबन्धकम् । एतेन प्रयत्नवान् यो जीवः तद्विनाश्यत्वसंभवेन सिद्धसाधनत्वेनेत्यर्थः ।

प० — **उक्तेति** । कार्यत्वाद्यनुमानैरित्यर्थः । ननु यदि वेदादिशास्त्रं शिवादिकारणतां ब्रूयात्तर्हि-तदनुसार्यनुमानमपि शिवादेरेव कारणतां वदेदिति कथं तेन भवत्पक्षस्य सिद्धिरित्यत आह **शास्त्रस्येति** ॥ ईश्वरेऽनुमानागम्यतोक्तेः प्रकृतानुपयोगाद्विवक्षितमर्थमाह **जगत्कारण इति** ॥ **अनुमा चेति** । न केवलमागम इति चार्थः ॥ **कथञ्चिदस्य हेतुविशेषणत्व इति** । धर्मादिसाक्षात्कारपूर्वककृतिजन्यत्वादिति हेतुविशेषणत्व इत्यर्थः ॥ विशेष्यांशमादाय साध्यावैशिष्ट्यनिरासः शक्य इति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् **तर्हीति** । अन्वयव्याप्तौ साधनवैकल्यपक्ष इत्यर्थः । घटादौ व्यतिरेकव्याप्तिसंभवादिति भावः ॥ **अदृष्टवतामिति** । न्यायमते सर्वस्यापि यथायथं तत्तज्जीवोपभोग्यतया जीवादृष्टनिर्मितत्वेनादृष्टद्वारा जीवानामेव कर्तृत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ न चातिशयजन्मेत्युक्तम् । स चातिशयः किं गुणोऽथ शक्तिरुत सहकारिसमवधानं अथ कार्यकारित्वमिति विकल्पान्क्रमेण निराह **गुण इति** । न्यायमतेऽदृष्टस्य गुणत्वादिति भावः ॥ **अनभ्युपगमादिति** । तार्किकमत इति योज्यम् । तार्किकाभिमतस्येश्वरानुमानिकत्वस्यात्रापाकरणप्रस्तावादिति भावः ॥ **तदुत्पत्तीति** । स्वजन्मोत्तरक्षण एवेत्यर्थः । **अभूत्वाभावित्वादिति** । प्रागविद्यमानस्येदानीं विद्यमानत्वाद्धेतोः कार्यत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ **कथञ्चिदिति** । कृतिघटितत्वात्कार्यत्वस्य ततः कथञ्चिद्भेद इत्यर्थः ॥ ननु सावयवत्वं नाम कारणवत्त्वं ब्रूमः, तच्च त्वन्मते परिणामिकारणवत्त्वं मन्मते समवायिकारणवत्त्वं अतो न दोष इति वदन्तं प्रत्याह **किञ्चेति** । कुतस्तद्विषयत्वशेमित्येवकारार्थः ॥ **परमाणुभिर्व्यभिचार इति** । परमाणूनामपि परमाण्वन्तरसंयोगविभागवत्त्वेनोक्तरूपहेतुसत्त्वेऽपि कार्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति भावः ॥ **व्यर्थेति** । आरब्धत्वमात्रस्य कार्यत्वाव्यभिचारादिति भावः ॥ **पूर्ववदिति** । अभूत्वाभावित्वादिति हेतोरिवेत्यर्थः । तत्रोक्तसाध्यावैशिष्ट्याद्यनुसन्धानाय पूर्ववदित्युक्तिः । कार्यत्वादिहेतुनिरासप्रपञ्चनं चेश्वरवादे तर्कताण्डवे व्यक्तम् ॥ **एतेनेति** । अदृष्टद्वारा जीवात्मभिः सिद्धसाधनत्वदोषेणेत्यर्थः ॥ **पूर्ववत्सिद्धसाधनमिति** । अदृष्टवज्जीवात्मभिस्सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ **संयोगेति** । द्वन्द्वान्तस्थो वतिः संयोगवत्प्रयत्नवदिति प्रत्येकमन्वेति । संयोगादिना प्रतिबद्धं गुरुत्वं यथा न पतनहेतुः तथा जीवादृष्टप्रतिबद्धमपि न पतनहेतुः स्यात् । एवं च प्रयत्नवानीश्वरो नाङ्गीकार्य इति भावः ॥ ननु तथात्वे पतमानपतत्रिशरीरवदुपलम्भः स्यादित्यत आह **महत्त्वेनेति** ॥ **एतेन चरमेति** । क्षित्यादिकं प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वादित्येतदपि हेतौ संदिग्धासिद्धत्वदोषेण निरस्तमित्यर्थः ॥ ननु यत्किञ्चित्पुरुषानुपलभ्यमानत्वं(भ्यत्वं) वा सर्वानुपलभ्यमानत्वं(भ्यत्वं) वा । आद्यं व्यभिचारि अन्त्यं संदिग्धासिद्धम्; इत्यत आह **अनुपलभ्यमानत्वं**(अनुपलभ्यत्वं)

चेति । असदुपलब्ध्यविषयत्वमिति वक्तव्ये यदयोग्यत्वमित्याह तदस्मदनुमानाविषये देशान्तरगतपरसुखादौ व्यभिचारवारणाय । तत्रास्मदनुमितिविषयत्वाभावेऽपि तद्योग्यत्वस्य सत्त्वादिति बोध्यम् ॥ **तथा चेति** । अस्मदनुमानस्य दुष्टत्वे सतीत्यर्थः । यानि 'कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात्सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वकृदव्ययः' इत्युदयनोक्तानुमानान्तराणि तैर्विश्वकर्तृसिद्धिरस्त्वित्यत आह **अनयैवेति** ॥ **निरसनीयानीति** । निरासप्रकारश्च तर्कताण्डवे व्यक्तः ।

या० — गूढाभिसन्धिराह **अत एवेति** । अप्रतिहतेच्छेति हेतुविशेषणमित्यभिसन्धिर्गूढ इति द्रष्टव्यम् । अविदिताशय इव परिहरति **साध्यवैकल्येति** ॥ ननु न साध्यवैकल्यं स्वतो दोषः किन्तु व्यभिचारादिरूपतया । यथाऽऽह । 'साधारणो विरुद्धो वा दृष्टान्ते साध्यवर्जितः' इति । तथा च व्यभिचारपरिहारायाप्रतिहतेच्छकार्यत्वादिति हेतुर्विवक्षितोऽतो नोक्तदोष इति परेण स्वाभिसन्धावुद्घाटिते सत्याह **कथञ्चिदिति** । अस्येत्यनेन प्रकृतप्रतिहतेच्छपरामर्शेनोक्तदोषापरिहारात्कथं तस्य हेतुविशेषणत्वमित्यत उक्तम् **कथञ्चिदिति** । उक्तरीत्या निषेधद्वारा विशेषणत इत्यर्थः ॥ वस्तुतस्त्वप्रतिहतेच्छस्याधुनाऽप्यसिद्धत्वान्न तस्य हेतुविशेषणत्वमुचितमित्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **तेषां कारणानभिज्ञत्वादिति** । तथा च कारणाभिज्ञत्वमेव कर्तृत्वम् । तच्च न जीवानामतो न सिद्धसाधनमिति भावः ॥ **कुलालादीनामिति** । तथा च साध्यवैकल्यमिति भावः ॥ **अदृष्टाधिष्ठात्रेति** । अदृष्टद्वारा जीवात्मनामेव कर्तृत्वमादाय सिद्धसाधनतामाशङ्कमानेनाप्यन्ततोऽदृष्टाधिष्ठातृतयेश्वरोऽङ्गीकार्यः । चेतनस्याधिष्ठातुरभावेऽचेतनस्य स्वतःकारणताया क्वाप्यदर्शनात् । तथा चादावेव साक्षात्कर्तृतयाप्राप्त ईश्वरः कस्मादपोद्यत इति भावः ॥ नोदनं संयोगविशेषः । आदिपदेन परिस्पन्दः ॥ **न चातिशयेति** । देवताधिष्ठानेन प्रतिमायामिवेति भावः । अदृष्टे जायमानोऽप्यतिशयो न तावद्गुणकर्मद्रव्यरूपः गुणे तेषामभावात् नापि सामान्यविशेषसमवायरूपः । तेषां जन्माभावात्; इत्याशयेनाह **गुणे गुणाद्यन्तरेति** ॥ **कथञ्चिद्भेद इति** । कृतिसाध्यत्वं कार्यत्वमिति साध्यभूतकार्यत्वस्य भेदेऽपीत्यर्थः । एवं चेदुक्तकार्यत्वानुमानेनैवेश्वरसिद्ध्युपपत्तौ सकर्तृकानुमानवैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **द्वितीये व्यर्थविशेषणत्वमिति** । संयोगविभागीति सजातीयद्रव्यविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ तत्त्यागे त्वाह **पूर्ववदसिद्धश्चेति** । तदारब्धत्वस्य तत्समवायिकारणत्वरूपत्वे प्रतिवाद्यसिद्धिः । तत्परिणामरूपत्वे वाद्यसिद्धिरिति पूर्ववदसिद्धिरित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । जीवानामेवादृष्टद्वारा कर्मजनकप्रयत्नाधारत्वसंभवात्सिद्धसाधनत्वेनेत्यर्थः । गुरुत्वप्रतिबन्धकं गुरुत्वकार्यपतनप्रतिबन्धकम् । यथा वृक्षसंयोगः फलपतने, वेगः शरीरादिपतने, प्रयत्नो गगनतलगतखगशरीरादिपतने प्रतिबन्धकः । तथा पृथिव्युदकयोः पतने कलशानां तेषामभावेऽपि जीवादृष्टमेव प्रतिबन्धकमित्यस्तु । धर्मिकल्पनाऽतो धर्मकल्पना लघीय-

सीति न्यायात् । तथा चोक्तानुमानस्यान्यथासिद्धिरिति भावः ॥ **इत्यादिनेति** । विवादाध्यासितं कर्म, न प्रयत्नाधारजम्, अनुपलभ्यमानस्वजनकप्रयत्नाधारकत्वात्, संप्रतिपन्नवत् । सम्प्रतिपन्ने पृथिव्युदके, न प्रयत्नवता धृते, अनुपलभ्यमानस्वजनकप्रयत्नवत्कत्वात्, संप्रतिपन्नवत् । क्षित्यादिकं, प्रयत्नवद्विनाश्यं न, अनुपलभ्यमानस्वविनाशकप्रयत्नवत्कत्वात्, सम्प्रतिपन्नवदिति सत्प्रतिपक्षानुमानान्यादिपदोपात्तानि ज्ञातव्यानि ॥ नन्वीश्वरस्य योगिभिरुपलम्भादसिद्धिरित्यत आह **अनुपलभ्यमानत्वं चेति** । अस्मदुपलब्ध्यविषयत्वमिति वक्तव्ये यदयोग्यत्वमित्याह तदसदनुमानाद्यगोचरे देशान्तरगतपरसुखादौ व्यभिचारवारणाय । तत्रासदनुमितिविषयत्वस्याभावेऽपि तद्योग्यत्वस्य सत्त्वादित्यवगन्तव्यम् ॥ ननूक्तसिद्धसाधनतापरिहारायानुमानान्तराणि सामान्यजगत्कर्तृसाधकानि बहूनि सन्ति । तथा हि । अदृष्टाद्वारकस्वोपादानगोचरजन्यभिन्नानि समवेतानि जन्यानि । स्वजन्यादृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिभिन्नोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि । स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि वा, अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नविषयीभवदुपादानानि वा, समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् । भावकार्यद्वा । घटवत् । अत्र पक्षे जन्यानीत्येवोक्ते ध्वंसस्यापि पक्षत्वेनांशे बाधः । तस्योपादानाभावात् । तन्निवृत्त्यर्थं समवेतानीत्युक्तम् । तावत्युक्ते घटादेरपि पक्षत्वेनांशे सिद्धसाधनम् । तन्निवृत्त्यर्थं जन्यभिन्नानीति । तावत्युक्तेऽङ्कुरादेरपि जन्यत्वादाश्रयासिद्धिः । तन्निवृत्त्यर्थं जन्यकृतीति । तावत्युक्ते शब्दफूत्कारादेः पक्षता न स्यात् । तस्य शब्दादिनिमित्तभूतमृदङ्गताल्वादिगोचरास्मदादिनिष्ठकृतिजन्यत्वात् । तदर्थं स्वोपादानगोचरेति । तज्जनकास्मदादिनिष्ठकृतेर्निमित्तीभूतमृदङ्गादिगोचरत्वेऽप्युपादानीभूताकाशादिगोचरत्वाभावात् । तावत्युक्ते कालीरूपादेः पक्षता न स्यात् । तस्य स्वोपादानीभूतशरीरगोचरकृतिजन्यत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् । तदर्थमदृष्टद्वारकेति । कालीकृतिस्त्वदृष्टद्वारैव रूपजनिकेति न दोषः । साध्ये यद्यपि ज्ञानचिकीर्षाकृतीनां मध्ये एकैकोक्तावपीश्वरसिद्धिस्तथाऽपि यावदभिमतविशेषगुणसिद्ध्यर्थं त्रितयोक्तिः । अपरोक्षपदं तूपादानज्ञानस्यापरोक्षत्वेनैव हेतुत्वाद्व्यापकतासिद्ध्यर्थम् । उपादानगोचरपदं तु ध्वंसव्यावृत्तसकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थम् । तावत्युक्ते सिद्धसाधनम् । अङ्कुरादेरपि स्वजनकादृष्टजनकयत्किञ्चिदुपादानभूतहविरादिगोचरज्ञानादिमदस्मदादिजन्यत्वात् । तदर्थमदृष्टेत्यादिभिन्नान्तं ज्ञानादिविशेषणम् । एवं च न सिद्धसाधनम् । कारणप्रागभावस्य कार्यप्रागभावं प्रति व्याप्यत्वेनास्मदादिनिष्ठादृष्टजनकज्ञानादिप्रागभावस्य स्वजन्यादृष्टप्रागभावं प्रति व्याप्यत्वेन तद्भिन्नत्वाभावाद् । अत्र यद्यप्यदृष्टजनकभिन्नेत्युक्तेऽप्यस्मदादिभिर्न सिद्धसाधनम् । तथाऽपीश्वरज्ञानादेरप्यदृष्टजनकत्वाद्बाधः स मा भूदिति वक्रोक्तिः । एवं च न बाधः । ईश्वरज्ञानादेरनादित्वेन प्रागभावप्रतियोगिभिन्नत्वात् । तावत्युक्ते दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यम् । कुलालनिष्ठस्य घट-

जनकज्ञानादिप्रागभावस्य तन्निष्ठविहितादिक्रियान्तरादिनोत्पत्स्यमानादृष्टप्रागभावं प्रति व्याप्यत्वात्। तदर्थं स्वजन्यत्वेनादृष्टं विशेषितम्। **एवं च** न साध्यवैकल्यम्। उत्पत्स्यमानादृष्टस्य घटोत्पादनविषयकज्ञानादिजन्यत्वाभावात्। द्वितीयसाध्येऽस्मदादिभिः सिद्धसाधनवारणाय स्वजनकादृष्टेतरेति तृतीये च विषयीभवदितिविशेषणम्। तथा विमतं परमाण्वादि, चेतनाधिष्ठितं स्पन्दते, जडत्वाच्छरीरवदित्यादीति। तथा च कथमेतदित्यत आह **अनयैव दिशेति**। अत्र कारणशब्दः कर्तृपरः। अनुपलभ्यमानकर्तृत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वात्। उक्तानुमानैरुपलब्धावन्योन्याश्रयादित्युक्तदिशेत्यर्थः। यद्वा। प्रसङ्गादाह **अनयैव दिशेति** केवलानुमानवादिभिर्यानि जगदुपादानकारणसाधनानि यानि चादृष्टादिनिमित्तकारणसाधनान्युच्यन्ते तानि सर्वाण्यप्यनयैव रीत्या निरसनीयानीत्यर्थः॥

श्री० — **केवलेति**। कारणादिसाक्षात्कारवत्कर्तृपूर्वकत्वरूपमकर्तृकत्वाभावस्याप्रतिहतेच्छकार्यत्वाभावस्य च घटे सत्वादित्यर्थः॥ **विशेषणेति**। एतदनुमानप्रवृत्तेः पूर्वमप्रतिहतेच्छत्वरूपविशेषणस्येश्वरेऽसिध्याऽस्मान्प्रति विशेषणासिद्धिरित्यर्थः॥ **अदृष्टादेवेति**। तथाच नेश्वरेण कृत्यमिति भावः। गुणादौ सावयवत्वाभावेन कार्यत्वसाधनायोगात् द्रव्येष्वित्युक्तम्॥ **कारणवत्तामेवेति**। समवायिकारणवत्त्वादिकं दूरोत्सारितमिति भावः॥ **प्रदेशवत्त्वमिति**। इदमेव च सावयवत्वमिति तस्यासिद्धिरिति भावः॥ **आकाश(गगन)दीनामपीति**। तथाच व्यभिचार इति भावः॥ हेतोरभावान्न व्यभिचार इत्यत आह **कथमन्यथेति**। गगनेऽपि प्रदेशवत्त्वस्वरूपसावयवत्वानङ्गीकार इत्यर्थः॥ **पक्षिणो भावाभावाविति**। इह पक्षी नेह पक्षीति पक्षिसंयोगभावाभावावित्यर्थः॥ **संयोगस्येति**। एवञ्च गगने पक्षिसंयोगभावाभावावच्छेदकत्वेन प्रदेशो न कल्पनीय इति हेतोरेवाभावान्न कार्यत्वसाधनप्रसङ्ग इत्याशयः॥ **एवमिति**। पक्षिसंयोगभावाभावौ गगने युक्तावित्यर्थः॥ **सममिति**। घटसंयोगभावाभावावच्छेदकत्वेन भूतलेऽपि प्रदेशवत्त्वं न कल्पनीयमिति स्वरूपासिद्धिरिति भावः॥ **परमाणुभिरिति**। एकस्य परमाणोः संयोगिविभागिसजातीयद्रव्यान्तरं परमाण्वन्तरम्। तद्वृत्तेरस्य विद्यमानत्वेन व्यभिचार इत्यर्थः॥ **एतेनेति**। जीवात्मनामेवादृष्टद्वारा विनाशकत्वोपपत्त्याऽर्थान्तरत्वेनेत्यर्थः॥ **अस्मदनुमानस्य दुष्टत्वमिति**। स्वरूपासिद्धत्वेन दुष्टतया सत्प्रतिपक्षत्वासंभवेनैतद्विरोधाभावात्कार्यत्वानुमानस्य समीचीनतासिद्धिरित्यर्थः।

च० — साधनवैकल्यस्याभिधित्सया स्वाशयमीषदाविर्भावयति **कथञ्चिदिति**। अप्रतिहतेच्छत्वस्य संप्रत्यसिद्धतया कथञ्चिदिति॥ **विशेषणासिद्धेरिति**। अप्रतिहतेच्छत्वरूपविशेषणस्यैवासिद्धौ तद्घटितहेतोरप्यप्रसिद्ध्या 'सद्धामभावो निरूप्यते' इति नियमेन विशिष्टहेतुव्यतिरेकस्याप्रसिद्ध्या तन्निरूपितव्याप्तेः साध्यव्यतिरेके दुर्ग्रहत्वादिति भावः॥ नोदनं संयोगविशेषः। परिस्पन्दसंग्राहकमादिपदम्।

अदृष्टस्याद्रव्यतया गुणकर्मद्रव्यरूपातिशयायोगेन सामान्यविशेषसमवायानां च जनिराहित्येन नादृष्टेऽतिशयोत्पाद इत्याह **गुण इत्यादि** । **एतेनेति** । जीवानामेवादृष्टद्वारा द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगोत्पादकपरमाणुकर्मजनकयत्नाश्रयत्वसंभवनियन्त्रितसाधनत्वेनेत्यर्थः ॥ संयोगः पत्रादिपतने, इषुपतने वेगः अम्बरतलवर्तिपतत्त्रिपतने प्रयत्नः प्रतिबन्धकोऽवसेयः ।

सु०— यच्च शिवादीनां जगत्कारणत्वे परिशेषानुमानं तदपि किं शास्त्रानुसारि किंवा केवलम् । नाद्यः । शास्त्रस्य भगवदेकपरतायाः वक्ष्यमाणत्वात् । द्वितीयं दूषयति न पृथक् चेति ।

ईश्वरे शिवे जगत्कर्तरि च पृथगनुमानं न मानमित्यर्थः ॥ तत्कथमित्यत आह पुंस्त्वेति ।

अनु०— पुंस्त्वहेतुबलादेव पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥

पूर्वोक्तेन(एव) वर्त्मना शैवागमप्रामाण्यानुमाननिराकरणमार्गेणैव । सत्प्रतिपक्षत्वेनैवेत्यर्थः । एवकारो न दूषणान्तरान्वेषणेन वृथा मनः खेदनीयं स्फुटदोषे सतीति द्योतयति ।

वा०— अत्र पुंस्त्वहेतुबलादित्युक्तस्य सामान्यानुमानप्रतिपक्षतायाः विभिन्नधर्मिकत्वादिनाऽसम्भवादार्थिकप्रतिपक्षतायामप्याश्रयासिद्धिधर्मिग्राहकबाधयोः प्राप्तेस्तदर्थतया वनकुस्त्वादिरूपेणेति वक्ष्यमाणप्रकाराश्रयणे प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन तस्यात्रैवोक्तिप्रसङ्गात्सर्वज्ञत्वादौ विशिष्य दूषणमुक्त्वा परिशेष एव तदनुक्तिप्रयुक्तन्यूनताप्राप्तेश्च पुंस्त्वहेतुबलादित्यस्य परिशेषे प्रतिपक्षप्रतिपादनपरतां प्रतिपादयिष्यंस्तत्परतयाऽपि 'न पृथक् चानुमेश्वरे' इति वाक्यं योजयति **यच्चेति** ॥ अत एवेश्वरशब्दस्य शिवे रूढिं जगत्कर्तृत्वे योगं चाश्रित्य विशेषविषयतां मूलारूढां करोति **ईश्वर इति** ॥ पूर्वोक्तेनैवेत्यस्य सामान्यानुमानानां भाष्याभिप्रेतदूषणगणेषु प्रतिपक्षस्य स्वयमुक्तत्वेऽप्यागमप्रामाण्यानुमाननिरास इव भाष्यकारेणैव विशिष्यप्रतिपक्षानुक्तेरव्यवहितपरत्वासम्भवाद्व्यवहितपरामर्शकत्वेन तद्योजयति **पूर्वोक्तेनेत्यादिना** ॥ अतिदेशस्य सामान्यविषयत्वाभिप्रायं दर्शयति **सत्प्रतिपक्षत्वेनैवेत्यर्थ इति** ।

प०— प्राक्सामान्यानुमाननिरासकतया योजितमेव वाक्यं परिशेषानुमाननिरासकतयाऽप्यवतार्य व्याचष्टे **यच्चेति** । ईश्वर इत्यस्य प्रतिपदं शिव इति । प्रकृतोपयोगायाह **जगत्कर्तरीति** । शिवो जगत्कर्तेत्यस्मिन्नर्थे चेत्यर्थः ।

सु०— ईशवाक्यत्वं कथमत्र हेतुः स्यादित्यत आह पुंस्त्वेति ।

पूर्वोक्तेन(एव) वर्त्मनेति सत्प्रतिपक्षतामात्रमतिदिष्टम् । न तु स हेतुरिति भावः । अयमत्र प्रयोगः । शिवो न जगत्कारणं पुंस्त्वाद्देवदत्तवदिति ॥ ननु शिवः केन

प्रमाणेन सिद्धः। अथ परिशेषतो जगत्कर्तृत्वं तस्मिन्ननुमिमानस्य तवापि कुतः सिद्धः। लोकप्रवादादिनेति चेत्। ममापि तथेत्यस्तु। भवदभिमते ब्रह्मणि हेतुरनैकान्तिक इति चेन्न। केवलानुमानवादिनं प्रत्यनीश्वरवादाङ्गीकारेण प्रत्यवस्थानात्। ननु जगत्कारणत्वं शिवनिष्ठमन्यत्रानुपपत्तौ सत्यां किञ्चिन्निष्ठतया प्रमितत्वादिति हि परिशेषानुमानम्। तत्कथमस्यायं प्रतिपक्ष इति चेन्न। विरुद्धार्थसाधनमात्रेण प्रतिपक्षसंभवात्। प्रयोगतोऽप्येकधर्मनिष्ठतायाः प्रमाणप्रयोजनशून्यत्वात् अन्यथैवंविधार्थिकप्रतिपक्षाणामन्यत्रानन्तर्भावेनादूषणत्वप्रसङ्गात्। न चैवमस्त्विति वाच्यम्। प्रतिरोधकत्व(स्याप्रतिबन्धकत्व)स्यानुभवसिद्धत्वात्। नन्वेवं सति सामान्यसिद्धिरनुपपन्नाऽऽपद्यत इति चेत्। आपद्यताम्। तदनुमानानां दूषितत्वात्।

वा०— अभिप्रायमजानानस्य शङ्कोत्तरतया हेतुविशेषोक्तिं योजयति **ईशेति** ॥ उक्ताभिप्रायोक्त्या शङ्कां विघटयति **पूर्वोक्तेनेति** ॥ अस्य च प्रतिपक्षत्वेऽनुपपत्तिं परिहर्तुमनुपपत्त्यादेः प्रतिप्रयोगप्रकारदर्शनेन विनाऽप्रसङ्गात्प्रयोगप्रकारं दर्शयति **अयमत्रेति** ॥ ननु शिवासिद्धावाश्रयासिद्धिस्तत्सिद्धौ च जगत्कारणत्वेनैव तत्सिद्धेर्धर्मिग्राहकबाधो मदनुमाने च शिवस्यापक्षत्वान्नैतद्दूषणावकाश इति दूषणं मनसि निधाय यथेश्वरत्वं सर्वज्ञानादिघटितजगत्कर्तृत्वादिकमेव नान्यत्, तथा शिवत्वमेव न जगत्कारणत्वं किन्तु देवविशेषत्वमेव शिवत्वं तथा च सर्वज्ञत्वादिघटितजगत्कर्तृत्वादिसिद्धिरीश्वरसाधकेनैवेतीश्वरः किञ्चिज्ज्ञः पुंस्त्वादित्यनुमाने धर्मिग्राहकविरोधादिप्राप्तौ तन्निमित्तप्रयत्नसार्थक्येऽपि शिवसाधकागमानुमानादेरुक्तौ तस्य शिवस्वरूपवज्जगत्कर्तृत्वादिसाधकत्वाद्धर्मिग्राहकविरोधोक्तिसम्भवेऽपि शिवस्वरूपमात्रग्राहकप्रमाणोक्तौ न धर्मिग्राहकविरोधो वक्तुं शक्यत इति धर्मिग्राहकविरोधमीश्वरः किञ्चिज्ज्ञ इत्युत्तरानुमान इव स्पष्टमनुक्त्वा सामान्येन प्रमाणमेव पृच्छति **नन्विति**। एवं चोत्तरत्र धर्मिग्राहकविरोधं स्पष्टमुक्त्वा तन्निवृत्तये यत्नान्तरमाचरितम्। अत्र त्वन्यथेति वैषम्यमयुक्तमिति निरस्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ एवं तर्हि शिवस्यापक्षत्वेऽपि साध्यविशेषणतया तत्प्रवेशस्यावश्यकत्वात्तदप्रसिद्धावप्रसिद्धविशेषणता प्रसिद्धौ च तेनैव शिवे जगत्कर्तृत्वसिद्धेः परिशेषानुमानवैयर्थ्यमिति दूषणं साधनानुमानेऽपि मया वक्तुं शक्यत एवेति मनसि निधाय शिवस्वरूपमात्रे प्रमाणोदाहरणे वैयर्थ्यादेर्वक्तुमशक्यत्वात्स्वयमपि सामान्यमुखेन समाधत्ते **अथेति** ॥ ननु शिवस्वरूपमात्रविषयकलोकप्रवादानुमानादेर्मयाऽपेक्षणान्नाप्रसिद्धविशेषणता नापि वैयर्थ्यादीति शङ्कते **लोकेति** ॥ तर्हि मयाऽपि तादृशस्यैवापेक्षणान्न धर्मिग्राहकविरोधो नाप्याश्रयासिद्धिरिति समाधत्ते **ममापीति** ॥ त्वत्पक्ष इव न मत्पक्षेऽनैकान्त्यप्रसर इति वैषम्यान्तरं शङ्कते **भवदिति** ॥ मदभिप्रायाज्ञानेन त्वयोद्भावितस्य न मत्पक्षेऽपि प्रसर इति समाधत्ते **केवलेति** ॥ एकधर्मिकप्रयोगाभावेन

सत्प्रतिपक्षत्वस्यैवाभावाद्वैषम्यादिविचारो दूरोत्सारित इत्याशयेन शङ्कते **नन्विति** ॥ शङ्कामूलं विघटयति **प्रयोगतोऽपीति** ॥ **प्रतिरोधकत्वस्येति** । एवमप्यदूषणत्वे हेत्वाभासलक्षणस्यातिव्याप्तिः । दूषणत्वेन त्वत्सम्मतानामप्यदूषणत्वापत्तेश्चेति भावः ॥ नन्वन्यथा सामान्यसिद्धित्वव्याघाताद्विशेषान्तरविषयत्वेन परिशेषे त्वयाऽपि वाच्ये तत्राप्येतद्दूषणसाम्यात्तत्परिहारस्य च ममापि साम्यान्नेदं युक्तमिति शङ्कते **नन्वेवं सतीति** ॥ ईश्वरमभ्युपगम्य सामान्यसिद्धिबलेन तत्साधनस्य मदभिप्रेतत्वे कथञ्चित्साम्यप्रसक्तावप्यनीश्वरवादाङ्गीकारेण सामान्यसिद्धिमपि निराकुर्वतो मम नैतत्साम्यप्रसक्तिरिति समाधत्ते **आपद्यतामिति** । नन्वित्यारभ्य बलादित्येतद्व्यावर्त्यकथनमपि द्रष्टव्यम् ।

स०— **आर्थिकेति** । अर्थतः एकधर्मिनिष्ठाः । प्रतिपक्षाः, आर्थिकप्रतिपक्षा इत्यर्थः ।

प०— (**अनीश्वरवादाङ्गीकारेणेति** । शास्त्रगम्यत्वाभावाङ्गीकारेणेत्यर्थः । स एव पुंस्त्वशब्दार्थः । तथा च न ब्रह्मणि व्यभिचार इति भावः ॥) **अयं प्रतिपक्ष इतीति** । शिवो न जगत्कारणमिति प्रयोग इत्यर्थः । पक्षसाध्यादिभेदादिति भावः ॥ **प्रमाणेति** । प्रमाणप्रयोजनाभ्यां शून्यत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । असिद्ध्यादिहेत्वाभासान्तर इत्यर्थः ॥ **प्रतिबन्धकत्वस्येति** । अनुमितिं प्रतीति योज्यम् ॥ **नन्वेवमिति** । परिशेषानुमानस्य दुष्टतया सामान्यस्य शिवे पर्यवसानाभावे सति कार्यत्वादिहेतुभिः कर्तृसामान्यसिद्धिर्न युज्यत इत्यर्थः ॥ **तदिति** । कर्तृसामान्यसाधकानुमानानामित्यर्थः ।

या०— **तत्कथमस्येति** । समानधर्मिकत्वाभावादिति भावः ॥ **एवंविधार्थिकेति** । अर्थत एवैकधर्मिनिष्ठा न प्रयोगतस्तेषामित्यर्थः । तानि च शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्रानित्यत्वं शब्दनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि जात्यन्यत्वे सति शब्दमात्रवृत्त्यन्यधर्मत्वात् शब्दान्योन्याभाववत् घटरूपवच्च । शब्दनिष्ठात्यन्ताभावो वाऽनित्यत्वप्रतियोगिकः शब्दवृत्तिनित्याभावत्वात् शब्दनिष्ठान्योन्याभाववदित्यादीनि सांव्यावहारिकाणि द्रष्टव्यानि । प्रयोगतोऽपि धर्म्यैक्यनिर्बन्धः परेणापि त्याज्यः । कथमन्यथा केवलान्वयिन्यसत्प्रतिपक्षत्वसम्भवः । तत्र सत्प्रतिपक्षत्वप्रसक्तेरेव तत्पक्षेऽसम्भवात् । न हि शब्दोऽभिधेयो न भवतीति सत्प्रतिपक्षप्रयोगः सम्भवति । अभिधेयभेदस्याप्रसिद्धेः । धर्मैक्यनिर्बन्धाभावे तु अभिधेयत्वं शब्दनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यादिरूपेण विशेषादर्शनदशायां तत्रापि सत्प्रतिपक्षप्राप्तिसंभवात् । उक्तं च गङ्गेशोपाध्यायेन । न पक्षैक्यमपि तन्त्रम्, विरोधस्यैव दूषकत्वात्, अधिकस्य व्यर्थत्वादिति । अस्य केवलान्वयिन्यपि सम्भव इति च ।

श्री०— **विरुद्धार्थेति** । तथाहि । घटः पटो न भवतीत्युक्ते घटे प्रतियोगितावच्छेदकभूतं पटत्वं नास्तीत्यर्थलाभेनान्योन्याभावस्यात्यन्ताभावव्याप्यतया शिवो न जगत्कारणमिति शिवे जगत्कारण-

प्रतियोगिकान्योन्याभावे साधिते सति शिवे प्रतियोगितावच्छेदकभूतं जगत्कारणत्वं नास्तीत्यर्थलाभेन जगत्कारणत्वं शिवनिष्ठमित्येतद्विरुद्धार्थसाधकत्वेनार्थिकप्रतिपक्षत्वमस्येति ध्येयम् ॥ **सामान्यसिद्धिरिति ।** क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यादिरूपा सामान्यसिद्धिः कर्तारमादाय पर्यवस्यति न कमपीति व्यर्थैवापत्तेरित्यर्थः ।

सु०— **किमतो यद्येवमिति चेत् ; सिद्धः सौत्रहेतुरित्याह** शास्त्रयोनित्वमिति ।

अनु०— शास्त्रयोनित्वमेतेन कारणस्य बलाद्भवेत् ॥

एतेनोक्तप्रकारेण । कारणस्य जगत इति शेषः । बलात्प्रकारान्तरेणासिद्धिबलात् ।

वा०— बलादिति पृथक् श्रवणाद्बलशब्दार्थभूतप्रकारान्तरासिद्ध्युपपादकातिदेशार्थकत्वेनैतेनेति व्याचष्टे **एतेनेति** ॥ बलान्तरस्यासम्भवाद्व्याप्त्यादिरूपस्य तस्य प्रकृतानुपयोगात्तदुपयुक्तं बलशब्दार्थमाह **बलादिति ।**

प०— **यद्येवमिति ।** इति चेदित्यादिग्रन्थेनोक्तदिशा जगत्कारणस्यागमानुमानाभ्यामगम्यत्वे सतीत्यर्थः ।

सु०— **जगत्कारणस्यानुमानावेद्यत्वं श्रुतिभिरपि सिद्धमित्याह** नावेदविदिति ।

अनु०— नावेदविन्न तर्केण मतिरित्यादिवाक्यतः ॥
तर्को ज्ञापयितुं शक्तो नेशितारं कथञ्चन ॥

'नावेदविन्मनुते(दं)तं बृहन्तम् ।' 'नैषा तर्केण मतिरापनेया ।' 'नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येवैनं वेदयन्ति' इत्यादिवाक्यतः, इति ज्ञायत इति शेषः । तर्क इत्यनुमानमात्रोपलक्षणम् । ईशितारं जगत्कारणं(त्कर्तारम्) । कथञ्चन सामान्यतो विशेषतश्च ।

वा०— योगमाश्रित्येशितारमिति व्याख्याति **ईशितारमिति ।** उभयविधानुमानावेद्यतायाः श्रुत्युक्तताप्रदर्शनाय प्रवृत्तं कथञ्चनेत्येतत्तदर्थतया व्याख्याति **कथञ्चनेति ॥**

प०— 'कथञ्चन' इत्यनन्तरं पदद्वयाध्याहारमाह **इति ज्ञायत इति शेष इति ।** दूषणानुमानमात्रभ्रमनिरासायाह **तर्क इति ।** प्रकृतोपयोगायेशितृशब्दार्थमाह **जगत्कारणमिति ।**

या०— प्रकृतोपयोगार्थमाह **ईशितारं जगत्कारणमिति ।**

सु०— **यदपि कार्यत्वादिहेतोः पक्षधर्मताबलादन्यस्माद्वाऽनुमानादीश्वरस्य सार्वज्ञ्यादिसिद्धिरिति तदपि प्रतिपक्षदुष्टत्वादयुक्तमित्याह** वनकृत्त्वादीति ।

अनु०— वनकृत्त्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुः ॥
किञ्चिज्ज्ञत्वं हि पुंस्त्वेन शक्यं साधयितुं सुखम् ॥

नन्वत्रैवं प्रयोक्तव्यम्, ईश्वरः किञ्चिज्ज्ञः पुंस्त्वादेवदत्तवदिति । तत्रेश्वरः प्रमितो वा न वा । आद्ये येन प्र(यत्प्र)माणेन सिद्धस्तेनैव तस्य सार्वज्ञसिद्धेर्धर्मिग्राहक(प्रमाण)विरोधः । द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिः । तत्कथमुच्यते ईशितुः किञ्चिज्ज्ञत्वं च पुंस्त्वेन साधयितुं शक्यं हीति तत्राह सुखमिति । तत्कथमित्यत उक्तं वनकृत्त्वादिरूपेण पक्षभूतस्येति। **प्रसिद्धकर्तृरहितं वनं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यादिना यो वनादिकर्ता सिद्धः तेनैवाकारेण तं पक्षीकृत्य प्रयोगे न कोऽपि दोष इत्याशयः । वनकृत्त्वं पर्वताधारकत्वमित्यादिरूपो धर्मस्तेनोपेतस्य । न हि वनकर्तेत्येतावत सर्वज्ञ इति लभ्यते । प्रसिद्धवनकर्तुरसर्वज्ञत्वात् । स एवक्षित्यादिकर्तेति कथं न सार्वज्ञ्यमिति चेन्न । तद्भावे प्रमाणाभावात् । न हि कार्यत्वादिहेतुः कर्तारमिव तस्य सर्वत्रैकत्वं गमयितुं शक्नोति । लाघवादेकत्वमाश्रीयत इति चेत्(न) । लोकदर्शनानुसारेण कर्तारं कल्पयतो गौरवाश्रयणस्यैवो(स्यो)चित्वात् । लोके हि गजगवयगर्दभादीनां घटदीनां च निर्मातारो विजातीया एवोपलभ्यन्ते । न च वनकर्ता किञ्चिज्ज्ञ इति साधने किमीश्वरस्येति वाच्यम् । तस्य चेश्वरतायाः परेणा । अन्यथा वनकर्तरि सिद्धे किमीश्वरसिद्धावायातमित्यपि स्यात् ।**

वा०— वनकृत्त्वादीत्युत्तरग्रन्थस्योक्तोपपादकताभ्रान्तिनिरासाय तत्प्रतिपाद्यमाह **यदपीति** ॥ वनकृत्त्वादिरूपेणेति प्रयोगप्रकारविशेषप्रदर्शनाच्चद्व्यावर्त्यशङ्काग्रन्थे प्रसक्तप्रकारं प्रदर्श्य तत्रानुपपत्तिमुद्भावयति **नन्वत्रेति** ॥ नन्वत्र प्रसिद्धवत्कर्तृपक्षीकारे सिद्धसाधनता अप्रसिद्धतत्पक्षीकारे त्वाश्रयासिद्धिरिति नायमपि प्रकारो युक्त इत्यत एवं प्रयोगप्रकारप्रदर्शकभाष्याभिप्रेतमाश्रयासिद्धिपरिहाराय तत्साधकानुमानान्तरोपजीवनप्रकारमाह **प्रसिद्धेति** ॥ ननु वनकर्त्रादीनां पक्षत्वे तथैवोक्तिप्रसङ्गेनैतादृशोक्तौ गौरवं, वनकृत्त्वादिस्वरूपस्य पक्षत्वाभिप्राये बाध इत्यत आदिपदार्थं दर्शयन्नेव विवक्षितमर्थमाह **वनकृत्त्वमित्यादिना** । ननु वनकर्तुः पक्षत्वेऽपि धर्मिग्राहकविरोधतादवस्थ्यमिति गूढाभिसन्धिना शङ्किते स्वयमभिप्रायमजानान इव परिहारमाह **न हीति** । ननु वनकर्तुर्न सार्वज्ञासिद्धावपि वनकर्तुः क्षित्यादिकर्तुश्चैकत्वत्क्षित्यादिकर्तुश्च सार्वज्ञ्यस्य तदनुमानेन सिद्धत्वादेतद्धर्मिणो वनकर्तुरपि सार्वज्ञं सिद्धमेवेति क्षित्यादिकर्त्रनुमानमनुपजीव्य वनकर्त्रनुमानोपजीवनेऽपि वन्ह्यनुष्णत्वानुमान इव धर्मिग्राहिजातीयविरोधः स्यादेवेति स्वाभिसन्धिमुद्धाटयति **स एवेति** । वन्हिजातीयैकतायाः प्रामणिकत्वेन तत्र तथात्वेऽपि, वनकर्तुः क्षित्या-

दिकर्तुश्चैकतायां न प्रमाणमिति न साम्यमित्यस्याशयेन समाधत्ते **तद्भाव इति** ॥ ननु वनकर्तुरेव क्षित्यादिकर्तृत्वे क्षित्यादिकर्तुरीश्वरत्वाद्वनकर्तुरसार्वज्ञ्ये साधिते, क्षित्यादिकर्तुस्तत्प्राप्तावपि, तयोर्भेदे वनकर्तुरनीश्वरत्वात्तद् सार्वज्ञ्यसाधनं नास्माकमनिष्टसाधनमित्याशङ्कते **न चेति** । प्रसिद्धकर्तृशून्यवनकर्तुरीश्वरताया अकामेनापि त्वया वाच्यत्वादन्यथा क्षित्यादिकर्तुरपीश्वरता न स्यात्समानन्यायत्वादिति भावेनाह **तस्य चेति** ॥ नेदमस्माभिरुपपादनीयं परेणैव तादृशानुमानानामीश्वरसाधकतयोपन्यासादित्याशयेनाङ्गीकृतत्वादित्युक्तं विशदयति **अन्यथेति**। अत्र वनकर्तृसाधकानुमानोपजीवनेन प्रवृत्तेनास्मदीयेनेश्वरकिञ्चिज्ज्ञतासाधकानुमानेन क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानेन पर्यवसानगत्येश्वरसार्वज्ञ्यसिद्धेः प्रतिपक्षोऽयं न तु वनकर्तृत्वानुमानस्य तस्य सार्वज्ञ्येऽपर्यवासनात्पर्यवसाने वा धर्मिग्राहकविरोधापत्तेः । न च वनकर्तुः क्षित्यादिकर्तृभेदे नानेन क्षित्यादिकर्तृरसार्वज्ञ्येसिद्धिरिति वाच्यम् । तस्येश्वरसार्वज्ञ्ये पर्यवसानेनास्यापीश्वरासार्वज्ञसाधकत्वेन परं प्रत्यनिष्टतया प्रतिरोधकत्वोक्तेरुपपन्नत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

स० —**नन्वत्रैवं प्रयोक्तव्यमिति** । इयमाशङ्का पक्षधर्मताबलात्सार्वज्ञ्यसिद्धिरितिपक्षे द्रष्टव्यम्-अनुमानान्तरात्सार्वज्ञ्यसिद्धिपक्षे वक्ष्यमाणधर्मिग्राहकेविरोधासंभवात् धर्मिग्राहकप्रमाणेन च कर्तृत्वमात्रस्यैव सिद्धेरिति ध्येयम् ।

प० — (ईश्वरः सार्वज्ञ्यादिगुणवान् सर्वजगत्कर्तृत्वात् व्यतिरेकेण कुलालवदित्यनुमानं हृदि कृत्वाह **अन्यस्माद्वेति** । यद्यपि पक्षधर्मताबलादपि व्यापकस्य पक्षीयतामात्रं सिध्यति तथापि नाधिकदिति पृथगुक्तिरिति भावः ।।) कर्तेत्येतदन्तर्गतमेव सर्वज्ञत्वमित्येतदपि निराह **न हि कर्तेति** ॥ क्षित्यादिकर्तेत्युक्त्या तल्लाभोऽस्तीति भावेनाशङ्क्य निराह **स एवेति** ।

या० —**पक्षधर्मताबलादिति** । यावता विना पक्षे न साध्यपर्यवसानं तावत्सर्वमपि पक्षधर्मतालभ्यं न तु व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पक्षसम्बन्धमात्रमिति भावः ॥ **अन्यस्माद्वेति** । ईश्वरः सार्वज्ञ्यादिगुणवान् सर्वजगत्कर्तृत्वात् व्यतिरेकेण देवदत्तवदित्यस्मादित्यर्थः । पक्षधर्मताबलादपि व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पक्षीयत्वमात्रं सिध्यति नाधिकमतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **नन्वत्रेति** । इयमाशङ्का पक्षधर्मताबलात्सार्वज्ञ्यसिद्धिरिति पक्षे अनुमानान्तरात्सिद्धिरितिपक्षे वक्ष्यमाणधर्मिग्राहकविरोधासम्भवादिति ध्येयम् ॥ **स एव क्षित्यादिकर्तेति** ॥ तथा च धर्मिग्राहकमानविरोधस्तदवस्थ एवेति-भावः । यद्यप्यत्र यद्धर्मिग्राहक वनकर्तृसाधकमनुमानं न तत्र क्षित्यादिकर्त्रैक्यादिकं भासते, यत्र च स्थापनायां क्षितिवनादिसर्वकर्त्रैक्यादिकं भासते न तद्धर्मिग्राहकतया सिद्धान्त्यभिमतम्; अतो न धर्मिग्राहकमानविरोधशङ्का । तथापि कर्त्रैक्यादिसाधकस्थापनानुमानस्य पूर्वं प्रवृत्तत्वात् तदुपनीतं कर्त्रैक्यादिकं वनकर्तृसाधके धर्मिग्राहकेऽनुमाने भासते एवेति शङ्कितुरभिमानोऽतो धर्मिग्राहकमानविरोधशङ्का

युक्तैवेति । स्यादेतदेवं कथञ्चित् यदि पूर्वप्रवृत्ते स्थापनानुमाने कर्त्रैक्यादिमानं स्यात् । तदेव न सम्भवतीत्याह **तद्भाव इत्यादिना ।**

श्री०— तेनोपेतस्येति । तेन वनकृत्त्वादिरूपेणेत्यनन्तरमुपेतस्येति शेष इत्युक्तं भवति ॥ ननु प्रसिद्धकर्तृरहितं वनं सकर्तृकमित्युक्त्यैव सर्वज्ञत्वमिति लाभेन तस्य किञ्चिज्ज्ञत्वसाधने धर्मिग्राहकमानबाध इत्यत आह **न हीति ॥ स एवेति ।** वनकर्तैवेत्यर्थः ॥ **तद्भावे इति ।** प्रसिद्धकर्तृरहितवनकर्तुरेव क्षित्यादिकर्तृत्वभाव इत्यर्थः ॥ ननु कार्यत्वहेतुबलादेव वनकर्तुरेव क्षित्यादिकर्तृत्वं सिध्यति । अनेककर्तृकल्पने गौरवापत्तेरित्यस्ति प्रमाणमिति चेत्तत्राह **न हीति ।**

सु०— न केवलं किञ्चिज्ज्ञत्वसाधनं सुकरम् । किन्तु स्वकृतकार्याज्ञत्वमपि शक्यसाधनमित्याशयेनाह वृक्षकृदिति ।

अनु०— वृक्षकृन्नाखिलं वृक्षं वेत्ति पुंस्त्वाद्धि चैत्रवत् ॥

वृक्षकृदिति पूर्ववद्धर्मिग्राहकविरोधाश्रयासिद्धिपरिहारायोक्तम् । प्रसिद्धकर्तृरहितेत्यपि योज्यम् । अन्यथा सिद्धसाधनताप्रसङ्गात् । अखिलमित्यारम्भकावयवसङ्ख्यापलपरिमाणविशेषसहितम् । अस्मदादीनां विप्रतिपन्नवृक्षज्ञानमात्रसद्भावादनैकान्त्यपरिहारायाखिलमित्युक्तम् । हीति विपक्षे बाधकाभावं सूचयति । न हि यो यत्कर्ता स सकलं तज्जानातीति नियमः । कुलालादावभावात् । अनुपयोगाच्च तज्ज्ञानस्येति ।

अनेनैव न्यायेन सर्वत्र प्रतिपक्षसंभवात् सत्यसङ्कल्पत्वाशरीरित्वनित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नत्वदुःखादिराहित्यादिकमपि नानुमानेन साधयितुं शक्यमित्याशयवानाह इत्यादीति ।

अनु०— इत्याद्यनुमया स्पर्धि नानुमानं परेशितुः ॥

शक्त विज्ञापने

आदिशब्दः प्रकारवचनः । परेशितुः सत्यसङ्कल्पत्वाद्युपेतस्य ।

वा०— वृक्षकृदित्युत्तरवाक्येऽपि प्रकारान्तरेण किञ्चिज्ज्ञत्वमेवोच्यत इति तस्यात्यन्तमुपयोगाभाव इति शङ्का तत्राप्यवान्तरविशेषप्रतिपादकत्वेन परिहरन्नखिलपदतात्पर्यलब्धं तदभिप्रायमाह **न केवलमिति ॥** नन्वेकस्याखिलत्वानुपपत्त्याऽनेकविवक्षायां नैकवचनानुपपत्तेस्तस्य जात्यभिप्राये च वृक्षकर्तुस्तत्स्वरूपज्ञानस्यावश्यकत्वेन तदभावसाधने बाधापत्त्या नाखिलत्वविशेषणमुपपन्नमित्यत एकस्मिन्नपि विवक्षाविशेषेणाखिलत्वमुपपादयाति **अखिलमितीति ॥ विपक्ष इति ।** विप्रतिपन्ने पक्षे उदाहृते प्रतिपक्षानुमान इति यावत् । प्रतिकूलतर्करूपबाधकाभावम् । यद्वोदाहृतप्रत्यनुमाने बाधकत्वेन परेण

वक्तव्ये, यद्यखिलज्ञो न स्यात्तर्हि कर्ता न स्यादिति प्रतिकूलतर्के, विपक्षे बाधकाभावं; सूचयतीति हि, शब्दार्थः । ततश्च तर्कस्याप्रयोजकत्वेति भावः ॥ अथवैतस्य यत्र कर्तृत्वेन सार्वज्ञ्यसाधकानुमाने प्रतिपक्षता तत्र विपक्षे बाधकाभावं सूचयतीत्यर्थः । ततश्च तस्याप्रयोजकत्वमित्यस्य प्राबल्यवर्णनेन बाधकसूचनम् । न हि प्रतिपक्षो यावज्जीवं प्रतिपक्ष इति भावः ॥ बाधकभाव इत्येव पाठे तु न काऽप्यनुपपत्तिः । अस्मदनुमाने प्रतिकूलतर्करूपं साधनानुमाने च विपक्षे बाधकं भवद्यद्यखिलतज्ज्ञो न स्यात्तर्हि तत्कर्ता न स्यादित्याकारकं वक्तव्यं तत्र व्याप्त्यभाव इत्याह **न हीति** ॥ कुत इत्यतः प्रसिद्धकर्तॄणां पुंसामखिलतत्कार्यज्ञानाभावस्य दृष्टत्वात्तत्कार्यकरणेऽखिलतज्ज्ञानस्यानुपयोगेन चाखिलतज्ज्ञानाभावः पुंस्सु निश्चित इति हिशब्दसूचितं हेतुं दर्शयति **कुलालादावित्यदिना** ॥ इत्यादीत्युत्तरवाक्यस्य किञ्चिज्ज्ञत्वसाधकप्रतिपक्षान्तरपरत्वे तदुक्तेर्विशेषप्रयोजनाभावात्सत्यसङ्कल्पत्वादिनिरासस्य मूलानारूढताऽऽपाताच्च पूर्वन्यायातिदेशेन विषयान्तरनिरासपरतया वाक्यं व्याख्याति **अनेनैवेति** ॥ तर्हि प्रभृत्यर्थकादिशब्दानुपपत्तिरित्यत उक्तन्यायातिदेशस्य मूलारूढतायै आदिपदं व्याख्याति **आदिशब्द इति** ॥ जगत्कारणत्वरूपोक्तविषयान्यस्य विषयविशेषस्य मूलारूढताऽर्थमाह **परेशितुरिति** ।

प० — **प्रसिद्धकर्त्रिति** । प्रसिद्धकर्तृरहितं यद्वनं तत्क्वदिति ध्येयमित्यर्थः ॥ **विपक्ष इति** । परोक्ताखिलज्ञत्वविपक्षेऽखिलज्ञत्वाभाव इत्यर्थः ॥ बाधकाभावं व्यनक्ति **न हि यो यत्कर्तेति** ।

या० — ननु तत्कर्तृत्वादेव तदखिलवेत्तृत्वं सिद्धमतः सत्प्रतिपक्षमेतदित्यत आह **हीति विपक्ष इति** । विपक्षे प्रतिपक्षे । तत्साधकानुमान इति यावत् । बाधकभावं व्याप्त्यभावरूपं सूचयतीत्यर्थः । तमेव दर्शयति **न हीत्यादिना** । बाधकाभावमिति पाठे तु शङ्किते सत्प्रतिपक्षानुमाने पक्षस्य विपक्षत्वे साध्याभाववत्त्वे बाधकाभावादप्रयोजकत्वं सूचयतीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति न हीत्यादिनेति योज्यम् । यद्वा । विपक्षे सार्वज्ञ्यसाधकानुमानप्रतिपक्षभूतपुंस्त्वानुमाने विरोधिप्रबलप्रमाणाभावं सूचयतीत्यर्थः । ननु वृक्षकर्तृत्वमेव साकल्येन वृक्षानभिज्ञत्वे बाधकमित्यत आह **न हीति** । आदिशब्दस्य प्रभृत्यर्थकत्वे पूर्वोक्तस्यासार्वज्ञ्यसाधकानुमानस्य सत्यसङ्कल्पाद्यनुमाने प्रतिपक्षत्वं प्रतिभाति । तच्च न सम्भवतीत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे **आदिशब्द इति**

श्री० — **योज्यमिति** । वृक्षेत्येतत्पूर्वं योज्यमित्यर्थः ॥ **विप्रतिपन्नेति** । प्रसिद्धकर्तृरहितवृक्षेत्यर्थः ॥ **ज्ञानमात्रेति** । सामान्याकारेणेत्यर्थः ।

सु०— आभाससमानयोगक्षेमं चेश्वरानुमानजातमित्याह चातिप्रसङ्ग इति ।

अनु०— चातिप्रसङ्गोऽनुमयेदृशा ॥

ईदृशा आगमादिसहायसंपदमपहायात्यन्तातीन्द्रियार्थे(षु) प्रयुज्यमानया अनुमया अतिप्रसङ्गश्चभवतीत्यर्थः। अतिप्रसङ्गमेव दर्शयति वस्तुत्वादिति ।

अनु०— वस्तुत्वात्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्खं सुतैर्युता ॥
चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भवेत् ॥

चित्रिणी वन्ध्या । षष्ठो रसो रसान्तरवानित्युक्ते प्रथमादिरसेन सिद्धसाधनं स्यात् । सप्तमरसवानित्युक्ते अप्रसिद्धविशेषणता स्यात् । अतः सोत्तर इत्युक्तम् । ईश्वरानुमानस्य प्रमाणतायामेतेषामपि प्रामाण्यं स्यादिति शेषः । ननु वस्तुत्वं घटादावनैकान्तिकमिति चेन्न । तस्यापि पक्षत्वात् । तुरगशृङ्गादीनामनुपलम्भबाध इति चेत् । क्षित्यादिकर्तुरप्येवमेव । अयोग्यत्वान्नोपलभ्यत इति चेत् । तुरगविषाणमपि एवम(मेवा)स्तु । न च(नु) विषाणं नाम महत्त्वे सत्युद्भूतरूप(:) शरीरावयवविशेषः । स कथमुपलब्ध्ययोग्यः स्यादिति चेत् । कर्ताऽपि तर्हि कुलालादिरिव महत्त्वे सत्युद्भूतरूपशरीरवान्कथमुपलब्ध्ययोग्यो भविष्यति । अशरीरत्वान्नोपलभ्यत इति चेत् । रूपाभावात्तुरगविषाणमपि तथाऽस्तु । विषाणं रूपवदेवेति चेत् । कर्ताऽपि शरीरवानेव । शरीरं कर्तृत्वेऽनुपयुक्तमिति चेत् न । किमुपयोगेन । न हि तदुत्पत्त्या व्याप्तिर्बौद्धानामिव भवताम् । धर्मादिमत्त्वं शरीरित्वे प्रयोजकमिति चेन्न । तस्यापि कर्तृत्वेन साधनादिति ॥ ननु कथमत्र प्रयोक्तव्यम् । अनुमानत्वं यदि कार्यत्वादौ वर्तेत तदा तदविशिष्टे वस्तुत्वादौ(अपि) वर्ततेत्येवमिति ।

वा०— अव्यवहितपूर्वविषय एवोत्तरवाक्यस्यातिप्रसङ्गपरत्वमिति भ्रान्तिं निवारयन्नेवाभाससमानयोगक्षेमत्वरूपं प्रसङ्गस्वरूपं च दर्शयति आभासेति ॥ ईदृशानुमयेत्यस्योक्तप्रतिपक्षानुमानपरत्वे तस्यातिप्रसङ्गरूपत्वाभावाद्वक्ष्यमाणानुमानपरत्वे चेदृशेत्यस्य वैयर्थ्यात्तयाऽऽभाससाम्यं यदनुमानानामुच्यते तावदीश्वरविषयकानुमानानां विवक्षाया अलाभाच्च तदनुमानजातस्य मूलारूढतायै न पृथक् चानुमेश्वर इत्युक्तागमादिसहायशून्यातीन्द्रियार्थविषयानुमानमात्रपरामर्शपरतया तद्व्याख्याति आगमादीति ॥ आभाससाम्यस्यातिप्रसङ्गरूपनाया मूलाभिमतत्वं दर्शयति अतिप्रसङ्गमेवेति ॥ चित्ररूपवत्स्त्रियः पुत्रयुतत्वसाधनं नाभास इत्यत आह चित्रिणीति ॥ अनुमानस्वरूपमात्रपरस्यास्य वाक्यस्यातिप्रसङ्गस्वरूपे तात्पर्यसिद्धये आपाद्यापादकस्वरूपप्रदर्शकमुचितं शेषं पूरयति ईश्वरानुमानस्येति ॥ साम्योक्त्या सूचितं वैषम्यपरिहारं वक्तुं वैषम्यं शङ्कते नन्वित्यादिना । प्रतिज्ञादूषणबाधपरिहारस्य प्राथम्येऽपि, सूचीकटाह-

न्यायेनाल्पत्वाद्धेतुदूषणानैकान्तिकपरिहारस्य, प्राथम्यमनुसृतं। शरीरमित्यप्रयोजकत्वस्य, धर्मादिमत्त्वमित्यन्यथासिद्धेः, शङ्केति द्रष्टव्यम्॥ नन्वनुमानस्य प्रमाणविशेषत्वादीश्वरानुमानानामनुमानत्वाभ्युपगमे प्रामाण्यस्यैवाभ्युपगमात्तदभ्युपगम्येश्वरानुमानस्य प्रमाणतायामित्यापादकत्वनिर्देशेनानुपपत्तिः। आभासत्वाभिमतस्य चानुमानत्वाभ्युपगमेऽनिष्टत्वाभावेनैषामपि प्रामाण्यं स्यादित्यापादनानुपपत्तिश्चाप्रयोजकता च दृष्टान्ताभावश्चेति कथमेतदित्याशङ्कते **ननु कथमिति**। न पृथक् चानुमेश्वर इत्यारभ्य नान्या स्यादनुमा तत इति पूर्वोत्तरवाक्ययोर्धर्मिभूतानुमाया एव निर्देशात्तदनुसारेणेश्वरानुमानस्य प्रमाणतायामेषामपि प्रामाण्यं स्यादिति शेषपूरणे व्याख्यातेऽपि प्रयोगप्रकार एवमभिमत इत्याह **अनुमानत्वमिति**।

स॰— **नहि तदुत्पत्त्येति**। तन्तूनां पटोत्पादकत्वव्याप्तत्वेपि, कर्तृत्वस्य शरीरोत्पाद्यत्वाभावात् तद्व्याप्तत्वाभाव इति न वाच्यम्। यद्यदुत्पाद्यं तत्तद्व्याप्यमिति उत्पत्तिनिमित्तिका बौद्धानामेव व्याप्तिर्न तु भवतां, रूपरसादौ व्याप्त्यङ्गीकारादिति भावः॥

प॰— **न हि तदुत्पत्त्या व्याप्तिरित्यादि**। तदभिन्नयोः कार्यकारणयोश्च व्याप्तिरिति बौद्धमतम्। तथा च यथा बौद्धानां हि कार्यकारणयोरेव व्याप्त्यङ्गीकारो न तथा भवतां तार्किकाणाम्। तथा च नित्यज्ञानेच्छाकृतिषु शरीरस्याजनकत्वेपि चैत्रादावन्यत्र व्यतिदर्शनेनेहापि व्याप्तिबलात्स्यादेव शरीरमित्यर्थः।

या॰— **तदुत्पत्त्येति**। तत्तादात्म्यं वा तदुत्पन्नत्वं वा तद्व्याप्यत्वे निमित्तं, नान्यदिति बौद्धमतं, न भवतामतादृशस्यापि रसादेः रूपादिव्याप्यत्वोपलम्भादित्यर्थः। ननु यदीश्वरानुमानं प्रमाणं स्यात्तदोक्तानुमानजातमपि प्रमाणं स्यादित्युक्तावतिप्रसङ्गरूपतर्के वैय्यधिकरण्यम्, आपाद्यापादकयोः प्रकारान्तरं च न मूले प्रतीयत इत्याशयेन पृच्छति **नन्वत्रेति**। यद्यपि येनाविशिष्टं तत्तथेति व्याप्तौ सत्यां न वैय्यधिकरण्यं तथाऽपि तुष्यत्विति न्यायेन मूलाभिप्रेतं सामानाधिकरण्यं दर्शयति **अनुमानत्वं यदीति**।

श्री॰— ईदृक् शब्दस्य तृतीया ईदृशेति॥ (**पूर्ववदिति**। कार्यत्वविप्रतिपन्नं प्रत्यन्यत्वस्यासिद्धत्वादित्युक्तरीत्येत्यर्थः।) ईदृश्येति भाष्ये छान्दसत्वाददोषः॥ **अनुपयुक्तमिति**। तथा च यः कर्ता स शरीरवानेवेति नेत्यर्थः॥ **न हि तदुत्पत्त्येति**। यदि कार्यकारणभावोपेतयोरेव धूमवह्न्योरिव व्याप्तिः स्यात्तदैव कर्तृत्वे शरीरं न जनकमिति तयोर्जन्यजनकभावाभावात्कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपि शरीरेण किं शरीरस्य कर्तृत्वाजनकत्वादिति वक्तुं शक्येत। न ह्येवम्। अतादृशयोरपि रूपरसयोरविनाभावदर्शनादेवं प्रकृतेऽपि शरीरकर्तृत्वयोर्जन्यजनकभावाभावेऽप्यविनाभावसद्भावात्कर्तृत्वाङ्गीकारे शरीरं प्राप्तमेवेत्याशयः।

सु०— ननु विचारशास्त्रमारभ्य जगत्कारणेऽनुमानानवकाशव्युत्पादनं व्याहतमित्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति उपक्रमादीति ।

अनु०— उपक्रमादिलिङ्गेभ्यो नान्या स्यादनुमा ततः ॥ २ ॥

आगमानुगृहीतानुमानोपलक्षणमेतत् । आगमानुग्रहे हि सर्वाण्येतान्यनुमानान्येव । पक्षधर्मतादीनामङ्गानामपौरुषेयतया स्वतः प्रमाणेन शास्त्रेण सिद्धेः । प्रतिपक्षादीनां च तद्विरोधेन बाधादिति सङ्क्षेपः । तदेवं जगत्कारणत्वस्य (णस्य) शास्त्रैकसमधिगम्यत्वान्नानुमानादिना लक्षणस्यातिव्याप्तिकथनं युक्तमिति सिद्धम् ॥ छ ॥

वा०— ननूपक्रमादीत्यादिशब्देन तात्पर्यज्ञापकत्वेन वाक्यार्थज्ञानोपयुक्तत्वेन च सजातीयानामुपसंहारादीनां श्रुत्यादीनां च ग्रहणेन तदन्येषामीश्वरानुमानादीनां न मानत्वमित्युपक्रमादीति वाक्येनोच्यत इति भाति; तथात्वे जगत्कारणेऽनुमानानवकाशव्युत्पादनव्याहतिशङ्काया न निरासः, न पृथक् चानुमेश्वर इत्यत्रत्यपृथगित्यस्य वैयर्थ्यं च, 'न तु दृष्टान्तभावात्' इत्येतत्सूत्रार्थतयेश्वरादिसाधककार्यत्वादिहेतूपन्यासानुपपत्तिश्च; इत्यत 'आगमानुगृहीता तु मानमेषाऽनुमाऽपि तु' इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधाय विजातीयैतादृगनुमानोपलक्षणतयोपक्रमादिशब्दं व्याख्याति **आगमेति** ॥ ननूक्तरीत्याऽसिद्धिप्रतिपक्षादिप्रसक्तेः कथमागमानुग्रहमात्रेणानुमानत्वमित्यतः 'अक्षजागममूलस्य स्यादेवास्य प्रतिष्ठितिः' इत्यनुव्याख्यानं मनसि निधायागमोपकारं दर्शयति **आगमेति** । प्रथमादिपदेन व्याप्त्यादेः संग्रहः । द्वितीयादिपदेनोपाध्यादीनाम् ॥ ननु 'उपाधिप्रतिपक्षौ तु क नामातीव दुर्वचौ' इत्युक्तेः सर्वत्र प्रतिपक्षादेरवकाशान्नेदमर्धजरतीयं युक्तमित्याशङ्कानिरासः 'अन्यथाऽस्याप्रतिष्ठा च स्ववाचा व्याहतैव हि' इत्युत्तरवाक्योक्तव्याहत्या द्रष्टव्य इत्याह **इति सङ्क्षेप इति** ॥ छ ॥ छ ॥

प०— विचारशास्त्रम् । अनुमानरूपन्यायनिबन्धनशास्त्रम् ॥ कर्मनिर्णये युक्तिश्चेत्यादिग्रन्थे कर्तृत्वादौ कार्यत्वादीनां अनुमानानामङ्गीकारादाह **आगमानुगृहीतेति** ॥ **संक्षेप इति** । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे ॥ छ ॥

श्री०— उपलक्षणमेतदिति । उपक्रमादिलिङ्गेभ्यः उपक्रमादिलिङ्गोपेतागमानुगृहीतेभ्योऽनुमानेभ्यः इत्यर्थो द्रष्टव्यः ।

(इति जगत्कारणे अनुमानानवकाशः इति व्युत्पादनम् ॥)

(अथ अत्र परकीयभाष्यस्य अपव्याख्यानत्वम् ।)

सु०—अत्र केचित् शास्त्रस्य योनिरिति व्याचक्ष(कुर्व)ते ॥ तदनुपपन्नम् प्रकृतानुपयोगात् । न हि शास्त्रकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुः । व्याप्त्यदर्शनात् । पूर्वसूत्रे जगत्कारणत्वेन प्रतीतं सार्वज्ञं ब्रह्मणो वेदकारणत्वेन स्फुटीक्रियत इति चेन्न । वेदस्यापि सकलजगदन्तर्भावात् । कथं चानन्तपदार्थात्मकस्य प्रपञ्चस्य कर्तृत्वेन न स्फुटं तदेकदेशवेदकारणत्वेन स्फुटीभविष्यति सार्वज्ञम् । अथ जगत्कारणत्वं प्रधानादिव्युदासेन ब्रह्मण्येव साधयितुं हेतुत्वेनोक्तं सार्वज्ञं शास्त्रयोनित्वेन साध्यत इति चेन्न । असिद्धिप्रसङ्गात् । न हि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमनङ्गी कुर्वाणो वेदकारणत्वमङ्गीकरोति । आगमेन साध्यत इति चेत् । तर्हि जगत्कारणत्वमेव तेन किं न साध्यते । ईक्षत्यधिकरणादिना जन्मादिसूत्रस्य पुनरुक्तताप्रसङ्गाच्च ॥ जगत्कारणत्वेन सर्वज्ञत्वं न सिध्यति वेदाकर्तृत्वादित्याशङ्कयेदमुक्तमिति चेन्न । तथा सति प्रतिज्ञामात्रत्वप्रसङ्गात् । वियदादिविषयेप्येवमाशङ्काप्रसङ्गात् । वियदधिकरणादौ साऽपि निराकरिष्यत इति चेत् न । तर्हि तेनैवेदं गतार्थं स्यात् ।

किञ्च वेदकर्तृत्वाभावे(न) सार्वज्ञ्यं न संभवतीति शङ्कैव निर्दला । न हि तत्कर्त्रैव तज्ज्ञातव्यमिति नियमोऽस्ति । किञ्च वेदकर्तृत्वं कथं सार्वज्ञ्यसाधकम् । यो यावदर्थप्रतिपादकस्य वाक्यस्यप्रणेता स ततोऽप्यधिकमर्थं जानात्येव । यथा पाणिन्यादिः । अयं चाशेषार्थप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य प्रणेताऽतः कथं न सर्वज्ञ इति चेत् न । किमिदं वेदप्रणेतृत्वं नाम । किं प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य स्वेच्छया (पदादिनि)बन्ध(न)कर्तृत्वं किं वोच्चारणमात्रम् । आद्ये पौरुषेयत्वापत्तिः । द्वितीये सार्वज्ञ्यासिद्धिः । उपाध्याय(ादि)वत् । रज्जौ भुजङ्गवद्ब्रह्मण्यारोपितो वेद इति चेत् । कथं तर्हि पाणिन्यादिदृष्टान्तः । न हि पाणिनावारोपितं व्याकरणम् । कथं चैवं सति सार्वज्ञ्यसिद्धिः । तस्यैव विज्ञानशक्तिविवर्तत्वाच्छास्त्रस्येति चेत्(न) । वियदादीनामपि प्रकाशशक्तिप्रसङ्गात् । अविद्यागतावरणादिशक्तेरपि ब्रह्मणि तात्त्विकत्वप्रसङ्गात्(च) । किञ्च वेदे ज्ञानकरणत्वशक्तिर्ब्रह्मणि च तत्कर्तृत्वशक्तिरिति किं केन सङ्गतम् । कुत्र चेदमुपलब्धमारोप्यगता शक्तिरारोपाधिष्ठाने वास्तवीति । तस्मादपव्याख्यानमेव तदित्युक्त एव सूत्रार्थः ॥ १–१–३ ॥

वा०— नन्वेतावता ग्रन्थेन कारणस्य प्रमाणान्तरागम्यत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वव्युत्पादनं भाष्यकारीयं तदा युक्तं स्याद्यदि शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं सूत्रार्थः स्यात् । न चैवम् । परोक्तरीत्या समासप्राबल्याच्च सूत्रस्यान्यार्थत्वादिति शिष्यहार्दशङ्कां परिहर्तुमर्थान्तरानुपपत्तिं दर्शयितुं तमनुवदति अत्र केचि-

दिति ॥ पूर्वसूत्रेण लक्षणेऽभिहिते लक्षणविशिष्टे प्रमाणस्यैवाकाङ्क्षितत्वेन वेदकारणत्वादेरनाकाङ्क्षितत्वादाकाङ्क्षादिवशादेव वाक्यार्थत्वावधेयत्वाद्योनिशब्दं प्रमाणवाचिनमङ्गीकृत्य बहुव्रीहिवशादस्मदुक्तार्थस्यैव प्रकृतोपयोगेऽपि, प्रकृतानुपयोगान्नायं वाक्यार्थ इत्याह **प्रकृतेति** ॥ ननु शास्त्रकारणत्वं पूर्वसूत्रोक्तजगत्कारणत्वे हेतुत्वेनानेनोच्यतेऽतो नानाकाङ्क्षिताभिधानमित्यत आह **प्रकृतेति** ।

हेतुत्वेनोपयोगाभावं दर्शयति **न हीति** ॥ हिशब्दार्थं प्रपञ्चयति **व्याप्तीति** । उपलक्षणं चैतत् । एकदेशकारणत्वेन समुदायकारणत्वानुमानेऽतिप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न च नायं निश्चयहेतुः किं त्वशक्यसृष्टेर्वेदस्य स्रष्टुः सर्वजगत्स्रष्टृत्वं सम्भवतीति सम्भावनाहेतुरिति वाच्यम् । अधिकेनाल्पस्य सम्भावनेऽप्यल्पेनाधिकस्यासम्भावनादिति भावः ॥ श्रुतेर्जगत्कारणत्वे हेतुत्वेनासङ्गतावपि तदुक्त्यर्थलभ्यसार्वज्ञे हेतुत्वेनान्वयान्नासङ्गतिरित्याशङ्कते **पूर्वेति** ॥ जगदेकदेशवेदस्रष्टृत्वेन सार्वज्ञसिद्धावन्तर्भावितवेदस्य जगतः स्रष्टृत्वेन सुतरां सार्वज्ञं सिद्ध्यत्येवेत्यर्थादपि जन्मादिसूत्रेणैव सार्वज्ञस्य स्फुटं प्रतीतत्वेन पुनर्हेत्वाकाङ्क्षाया अभावेनासङ्गतिस्तदवस्थैवेत्याह **वेदस्यापीति** ॥ एवमपि पूर्वसूत्रोक्तजगत्कारणत्वेन स्फुटं सार्वज्ञाप्रतीतौ शास्त्रकारणत्वोक्त्याऽपि न तत्प्रतीतिरित्येतदुक्तिरयुक्तैवेत्याह **कथं चेति** । उपलक्षणं चैतत् । पूर्वसूत्रेऽर्थलब्धसर्वशक्त्यादित्यागेन सार्वज्ञस्यैव स्फोरणे निमित्ताभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न च 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं' इति श्रुत्या नामरूपात्मकस्य सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य निःश्वसितवदप्रयत्नसाध्यब्रह्मकार्यत्वोक्तेस्तादृशश्रुत्युदाहरणेन सर्वशक्त्याद्यपि दृढीकृतमेवेति वाच्यम् । श्रुत्यन्तरस्यापि सूत्रसूचितत्वसम्भवेनास्या एव सूत्रोपात्तत्वे नियामकाभावात्सार्वज्ञे कण्ठत एव शास्त्रयोनित्वरूपसाधकमभिधाय तत्सूचितप्रमाणेनार्थतः सर्वशक्त्यादिसाधने निमित्ताभावाच्चेत्याशयात् ॥ ननु न पूर्वसूत्रेणार्थतो लब्धस्य सार्वज्ञस्य स्फुटीकरणार्थमिदं येनोक्तदोषः स्यात्किन्तु प्रधानादिव्युदासेन जगत्कारणत्वं ब्रह्मण्येव साधयितुं हेतुत्वेनोक्तं सार्वज्ञं शास्त्रयोनित्वेन साधयितुमिदम्, अतः सार्वज्ञस्यैव विशिष्य साधनमुपपन्नम्; इति शङ्कते **तथेति** ॥ आगमेन शास्त्रयोनित्वं तेन च सार्वज्ञ्यं प्रसाध्य तेनान्यव्युदासेन ब्रह्मणि जगत्कारणत्वसाधनाद्वरं श्रुत्यैवान्यव्युदासेन ब्रह्मण्येव जगत्कारणत्वसाधनमित्याह **तर्हीति** । ईक्षत्यधिकरणादीत्यादिपदेन चतुर्थपादोपादानम् ॥ ननु प्रधानादिव्युदासेन ब्रह्मण्येव जगत्कारणत्वसाधकतया सार्वज्ञ्यसिद्धेरावश्यकत्वाज्जगत्कारणत्वेन सार्वज्ञ्यं न सिद्ध्यति वेदाकर्तृत्वादिति शङ्कया च जगत्कारणत्वेन सार्वज्ञसिद्धेरसम्भवाद्वेदकारणत्वेन सार्वज्ञ्यसिद्ध्यर्थमिदमुच्यते । अयमेव जगत्कारणत्वेनास्फुटं सार्वज्ञ्यं स्फुटीक्रियत इत्यस्याभिप्राय इत्याशयेन शङ्कते **जगदिति** ॥ तर्हि नोक्तशङ्काया अनेन परिहारो वेदकारणत्वे हेतोरनुपन्यासादित्याह **तथा सतीति** । तर्हि 'यावद्विकारं तु विभागः' इत्यादिसूत्रोक्तैर्भिन्नत्वादिसाधारणहेतुभिर्ब्रह्मेतरसर्वानित्यताया वियदधिकरणादौ प्रतिपादनेन तेनैव तच्छ-

ङ्क निवृत्तेस्तदर्थत्वे तेनास्य गतार्थता स्यादित्याह तर्हीति । न चात एव हेतुमनुपन्यस्य प्रतिज्ञामात्रमुक्त-शङ्कानिरासस्सूचनाय कृतमिति वाच्यम्, वियदादिविषयेऽपि तथा प्रतिज्ञायाः कर्तव्यत्वास्वद्भाष्येऽस्य महत इत्यादिप्रमाणोपन्यासानुपपत्तेश्च । न च तद्वत्र श्रुत्या शास्त्रयोनित्वसाधनं तत्र युक्त्येति न गतार्थतेति वाच्यम्, वियदादिकारणत्व इवैतत्कारणत्वेऽपि श्रुत्यादेस्तत्रैवोपन्यसनीयतया वैलक्षण्ये निमित्ताभावात् । अन्यथा वियदादिविषये श्रुत्युपन्यासायात्र यत्नः कर्तव्यः स्यादिति भावः ॥ एतेन 'अथवा वेदनित्यत्वाद्ब्रह्मणो विश्वयोनिता । नेति शङ्कामपाकर्तुं शास्त्रयोनित्वमुच्यते' इति सार्वज्ञ्यप्रस-ङ्गमपहाय जगत्कारणत्वासम्भवशङ्कापरिहारकत्वेन सूत्रसार्थक्यप्रकारः कल्पतरूक्तो निरस्तो वेदितव्यः । प्रतिज्ञामात्रत्वप्रसङ्गस्य वियदादिवैलक्षण्याभावप्रयुक्तदोषस्य चापरिहारात् ॥ एवं च सार्वज्ञ्यसिद्ध्यर्थं शास्त्रयोनित्वेऽवश्यं वाच्ये एतच्छङ्कापरिहारोऽप्यनुषङ्गतः सिध्यतीत्येव कल्पतरुतात्पर्यं न तु सार्वज्ञ्यसि-द्ध्यर्थतामस्यापहायैतत्सूत्रस्यैतच्छङ्कानिरासकत्वमेवेत्यत्रेति केनचिदुक्तं निरस्तम् । अस्य सार्वज्ञ्यसिद्ध्यर्थताया निरस्तत्वान्निराकरिष्यमाणत्वाच्च प्रतिज्ञामात्रेण शङ्कया अपरिहारादानुषङ्गिकतासिद्धेरनुपपत्तेश्चेति प्रधानादिव्युदासेन ब्रह्मण्येव जगत्कारणत्वं साधयितुं हेतुत्वेनोक्तसार्वज्ञ्यं शास्त्रयोनित्वेन साध्यत इत्यभि-प्रायस्य वेदाकर्तृत्वाज्जगत्कारणत्वेन सर्वज्ञत्वं न सिध्यतीत्यभिप्रायस्य च सूत्रावतारिकावसरे विवरण-ग्रन्थात्स्पष्टप्रतिभासेऽपि चन्द्रिकायां तत्तदाशङ्कापरिहारौ तु पक्षान्तरनिरासेनार्थत एतदभिप्राये दूषण-लाभाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् ।

सर्वपक्षसाधारणं दूषणमाह **किञ्च वेदकर्तृत्वमिति** । एतेन यद्भामतीविवरणयोर्जगत्कारणत्वेन सिद्धे सार्वज्ञ्ये शास्त्रयोनित्वं हेत्वन्तरमुच्यत इत्युक्तं तदपि निरस्तं भवति ॥ **यो यावदिति** । वेदः स्वविषयाधिकज्ञानवत्प्रणीतो वाक्यप्रमाणत्वात्पाणिन्यादिशास्त्रवदिति वा ब्रह्म वेदविषयादधिकविषयज्ञं तत्कर्तृत्वात्पाणिन्यादिवदिति वा प्रयोगप्रकारो द्रष्टव्यः । सर्वावभासकवेदकर्तृत्वेन पक्षधर्मताबलात्सार्वज्ञ्य-सिद्धिरित्याशयेन तदनुगुणतया व्याप्तिस्वरूपं प्रदर्श्य पक्षधर्मतास्वरूपमपि दर्शयति **अयं चेति** । यद्यपि सकलवेदकर्तृत्वहेतूकरणबलात्सकलवेदार्थविषयत्वमीश्वरज्ञानस्य सिध्यतीति तावतैव तस्य सार्वज्ञ्य-सिद्धेरधिकविषयत्वविशेषणं व्यर्थम् । अद्यतनपुरुषपाणिगतवराटकसङ्ख्यादिज्ञानस्य चाधिकविशेषणेनाप्य-सिद्धिरेव । इक्षुक्षीरादिमाधुर्यादिविशेषाणां शब्दाबोध्यानुभवमात्रगोचराणां ज्ञानस्य सिद्ध्यर्थं तदुपादाने च तादृशाधिकविशेषविषयत्वेन साध्यस्योपपत्त्याऽर्थान्तरापत्तिस्तथाऽपि सकलवेदार्थाभिज्ञत्वमेव साध्यम् । सामान्यव्याप्तिबलात्स्वप्रयुक्तवाक्यार्थाभिज्ञत्वमात्रसिद्धावपि विशिष्य सकलवेदार्थाभिज्ञत्वसिद्धिः सकल वेदकर्तृत्वहेतुपक्षधर्मताबललभ्या । वेदार्थाधिकाऽद्यतनवृत्तान्ताद्यभिज्ञत्वसिद्धिरतु स्वतः सर्ववेदार्थगोचर-मीश्वरज्ञानमन्यदपि गोचरयेदिति न्यायसाम्यात् । अधिकविषयत्वस्य साध्यानुप्रवेशनं तु, पाणिनीयादि-

दृष्टव्याप्तिबलादधिकविषयत्वमपि सेद्धुमर्हति, किमुत वेदार्थविषयत्वमिति कैमुतिकन्यायेन सिषाधयिषित-साध्यसिद्धिदाढर्यार्थमिति परस्याशयः । यद्यप्येकार्थमात्रज्ञेन प्रयुक्ते प्रतीयमानानेकार्थकवाक्ये स्वविषय-ज्ञानवत्प्रणीतत्वस्याप्यभावेन व्यभिचारस्तद्वदुपपत्त्या चार्थान्तरता, दुष्करकरणसमर्थस्यापि सुकरकरण-सामर्थ्याभावदर्शनेन वेदार्थाभिज्ञस्यापि पाणिगतवराटकाद्यज्ञानोपपत्त्या न्यायबलेनापि तज्ज्ञ.नालाभश्चेत्या-दिदूषणमपि वक्तुमुचितम् तथाऽपि यत्परेणैतदनुमानहेतौ विकल्पदूषणमाशङ्क्य समाधानमभिहितं तन्निरा-सेन तदेव तदचातुरीं प्रदर्शयितुमुद्भावयति **किमिदमिति** ॥ **रज्जाविति** । एवञ्च वेदारोपाधिष्ठानत्वं तत्प्रणेतृत्वमित्युक्तं भवति । तर्हि दृष्टान्ते साधनवैकल्यमित्याह **कथं तर्हीति** । कार्याध्यस्तयोरुभयोः-कारणाधिष्ठानाधीनत्वमात्रेण तदुक्तौ तूभयानुगताधीनताया निर्वक्तुमशक्यत्वाच्छब्दसाम्यमात्रेण दृष्टान्तता-यांश्चातिप्रसङ्गकत्वेनायुक्तत्वादिति भावः । अप्रयोजकत्वं चाह **कथं चेति** । वियदादीनामित्यादि-पदेनाविद्यादिग्रहणम् । ननु कार्यगतत्वेन निश्चितशक्ते. कारणशक्तिं विनाऽनुपपत्तावपि कारणगतसर्व-शक्तेः कार्यगतत्वनियमानभ्युपगमात्कथमेतदित्यतः साऽप्यनुपपत्तिर्नास्तीत्याह **अविद्यादीति** । प्रकृते कार्यकारणयोरेकशक्तिकत्वमभ्युपगम्य तन्नियमाभावव्युत्पादनं कृतं वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्याह **किञ्चेति** । न च बोधकत्वमात्रमुभयानुगतमस्तीति वाच्यम् । एकत्र बोधकत्वं नाम तत्करणत्वमेव । अपरत्र तत्कर्तृत्वमेवेत्यर्थभेदे सति शब्दसाम्यमात्रस्याप्रयोजाकत्वादित्याशयः ॥ किञ्च प्रसिद्धोपादानोपादेययोरेक शक्तिमत्त्वस्य क्वचिद्दर्शनेऽपि त्वदभिमताधिष्ठानाध्यस्तयोस्त्वनयोर्न क्वचिदपि दृष्टमित्याह **कुत्र चेति** ॥ **तस्मादिति** । तथा च भाष्यकारीयः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वसाधनायासो युक्त एवेति भावः ॥ १-१-३ ॥

स०— तस्यैव विज्ञानशक्तीति । अत एव शास्त्रमर्थप्रकाशकम् । तथा च रौप्यगता या शक्तिः सा सर्वाप्यधिष्ठानगतैव नान्येति शङ्कितुरभिप्रायः ।

प०— अद्वैतमतं प्रत्याचष्टे **अत्र केचिदिति** ॥ **वेदस्यापि सकलजगदन्तर्भावादिति** । तथा च पूर्वसूत्र एव वेदकारणत्वस्यापि प्राप्त्या पुनरिह तदुक्तौ पौनरुक्त्यं स्यादिति भावः ॥ दोषान्तरं चाह **कथं चेति** । **हेतुत्वेनोक्तमिति** । पूर्वसूत्रे जगत्कारणत्वेनोक्तमित्यर्थः । अथ जगत्कारणत्वं प्रधानादिव्युदासेनेत्याद्युक्तार्थे दोषमाह **ईक्षतीति** । तत्रापीक्षणरूपहेतुना प्रधानकारणत्वनिरासादिति भावः । आदिपदेनानुमानिकमप्येकेषामित्यस्य ग्रहणम् ॥ **इदमिति** । शास्त्रयोनित्वादित्येतदित्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञामात्रत्वेति** ।शास्त्रयोनित्वे प्रमाणस्य सूत्रेऽनुपन्यासादिति भावः ।

इतिनियमोऽस्तीति । घटाद्यकर्तुरपि घटादिज्ञानदर्शनादिति भावः ॥ शङ्कते **तस्यैवेति** । ब्रह्मणो या विज्ञानशक्तिः तयैव ब्रह्म शास्त्रत्वेन भ्रमविषयत्वमापद्यत इति शास्त्रस्य ब्रह्मविज्ञानशक्ति-

विवर्तत्वं । अत आरोप्ये वेदे विज्ञानजनकत्वादधिष्ठानेपि ब्रह्मणि विज्ञानशक्तिः सत्यभूतोपेयेति सार्वज्ञ्य-सिद्धिरिति भावः ॥ वियदादेरपि शास्त्रस्येव विज्ञानशक्तिविवर्तत्वस्य वाच्यत्वाच्छास्त्रस्येव तस्याप्यर्थ-ज्ञानजनकत्वं स्यादित्याह **वियदादीनामपीति** ॥ आरोप्यगता शक्तिरधिष्ठानेऽवश्यमङ्गीकार्येत्यत्र दोषान्तरमाह **अविद्यादीति** ॥ **तत्कर्तृत्वेति** । ज्ञानकर्तृत्वेत्यर्थः । आरोपितवेदस्य ज्ञानजननशक्तित्वे-प्यधिष्ठाने विज्ञानशक्तिसिद्धिर्नास्ति । येन सार्वज्ञ्यसिद्धिः स्यादिति भावेनाह **कुत्र चेद-मिति** ॥ १ । १ । ३ ॥

या० — सूत्रवाक्यादापाततः प्रतीयमानं हेतुत्वं दूषयति **न हीति व्याप्त्यदर्शनादिति** । वेदादिप्रणेतुरन्यस्याभावेन दृष्टान्ताभावादिति भावः ॥ भाष्योक्तां सङ्गतिमाशङ्कते **पूर्वसूत्र इति** । विवरणोक्तां सङ्गतिमाशङ्कते **अथेति** ॥ **हेतुत्वेनोक्तमिति** । **पूर्वसूत्र इति शेषः** । ईक्षत्यधिकरणादिने-त्यत्रादिपदेनानुमानिकमप्येकेषामिति चेदित्यादीनां ग्रहणम् । विवरणोक्तमेव सङ्गत्यन्तरं शङ्कते **जगत्कारणत्वेनेति** ॥ **तेनैवेदमिति** । 'प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः' इत्यादिसूत्रार्थतया त्वदुक्त-न्यायसाम्यादिति भावः ॥ ॥ मीमांसकमतानुसारेणोदाहरणादित्वेन तद्भाष्याभिप्रेतमनुमानमनुवदति **यो यावदर्थेति** । इदमिहानुमानं । ब्रह्म, वेदविषयादधिकविषयज्ञं, तत्कर्तृत्वादिति । ननु सकलवेदकर्तृत्वरूपहेतुबलात्सकलवेदार्थविषयत्वमीश्वरज्ञानस्य सिध्यतीति तावतैव तस्य सार्वज्ञ्यसिद्धेरधिक-विषयत्वं विशेषणान्तरं किमर्थम् । न च तावता तस्य सार्वज्ञ्यं न सिध्यति । अवेदप्रतिपादिताद्यतनवृत्ता-न्ताद्यभिज्ञत्वस्य तेनासिद्धेरिति वाच्यम् । अधिकविषयत्वविशेषणेनापि तदसिद्धेरिति चेत् । उच्यते । सकलवेदार्थाभिज्ञत्वमेवेह साध्यम् । पक्षधर्मताबलात्सार्वज्ञ्यसिद्ध्युक्तिरिति तन्मताभिप्रायः । वेदार्थाधिकाद्य-तनवृत्तान्ताद्यभिज्ञतासिद्धिस्तु स्वतः सर्ववेदार्थगोचरमीश्वरज्ञानमन्यदपि सर्वं गोचरयेदिति न्यायसाम्यात् । अधिकविषयत्वस्य साध्यानुप्रवेशनं तु पाणिनीयादिदृष्टव्याप्तिबलादधिकविषयत्वमपि सेद्धुमर्हति किमुत वेदार्थविषयत्वमिति कैमुत्यादिन्यायेन सिसाधयिषितसाध्यदार्ढ्यार्थमनुमानप्रवृत्त्यनन्तरभाविन्यायलभ्यार्था-नुवादरूपं चेति ज्ञातव्यम् ॥ सार्वज्ञ्यसिद्धिमाशङ्कते **तस्यैव विज्ञानशक्तीति** । अयं भावः । अस्ति तावत्कार्ये शास्त्रे प्रकाशनसामर्थ्यम् । तच्चोपादानकारणधर्म एव । प्रदीपगतप्रकाशनसामर्थ्यस्य वह्नि-धर्मतादर्शनात् । कार्योपादानयोः शक्तिद्वयकल्पनाऽयोगात् । एवं च सर्वार्थप्रकाशनसमर्थत्वात्सर्वज्ञं ब्रह्मेति । कारणगतैव शक्तिः कार्य इति नियमस्यान्वयव्यभिचारमाह **वियदादीनामिति** ॥ व्यतिरेक-व्यभिचारमाह **अविद्या(दि)गतेति** ॥ वह्निदीपादावेकशक्तिकत्वसम्भवेऽपि न प्रकृते तत्संभव इत्याह **किञ्च वेद इति** ॥ **कुत्र चेदमिति** । वह्निश्च न दीपारोपाधिष्ठानभूतः । अतस्तदुदाहरणं प्रकृतासङ्गतमेवेति ॥ ॥ १-१-३ ॥ छ ॥

श्री०— ननु कथं निर्दलत्वं यो यत्कर्ता तेनैव तस्य ज्ञातत्वाद्ब्रह्मणश्च वेदाकर्तृत्वे वेदज्ञानं न स्यादित्यत आह **न हीति**। तथात्वे कुलालकृतघटस्य कुविन्दादिनाऽज्ञेयत्वप्रसङ्गादित्याशयः। एवं चान्यकृतस्यापि वेदस्य ज्ञानमीश्वरस्य संभवतीति ध्येयम्। अधिष्ठानगता शक्तिरारोप्ये भवतीत्यस्य व्यभिचारेणासंभवेऽप्यारोप्ये शक्तिर्या प्रतीयते सा शक्तिः सर्वाप्यधिष्ठानगतैवेति नियमस्य व्यभिचाराभावादित्यत आह **अविद्येति**। अविद्यायाश्चैतन्ये आरोपितत्वादिति भावः॥ **ब्रह्मणीति**। ब्रह्मचैतन्यस्य प्रकाशकत्वेन तत्रावरणशक्त्यभावादिति भावः॥ अस्तु वाऽधिष्ठानगता शक्तिरारोप्ये। आरोप्यगता शक्तिरधिष्ठाने प्रतीयत इति नियमः; तथाऽपि न ब्रह्मणः सार्वज्ञं सिद्ध्यतीत्याह **किञ्चेति**। न ह्यधिष्ठानगता ज्ञानकर्तृत्वशक्तिरारोप्ये वेदेऽस्ति। न वाऽऽरोप्यवेदगता ज्ञानाकरणत्वशक्तिरधिष्ठानेऽस्तीति ब्रह्मगतविज्ञानकर्तृत्वशक्तिविवर्तत्वस्य वेदेऽभावान्न तेन सार्वज्ञसिद्धिरिति भावः॥ **कुत्र चेति**। भुजङ्गगतभयजनकत्वशक्तेः रज्जावभावादिति भावः॥ छ॥ १-१-२ ॥ छ॥

च०— अद्वैतवादिव्याख्याप्रत्याचिख्यासया तामनुवदति **अत्र केचिदिति**। तदीयभाष्यभाषितां सङ्गतिमाशङ्कते **पूर्वसूत्र इति**। वैवरणिकीं सङ्गतिं शङ्कते **अथेति**। अत्रेत्थमनुमिमानानामाशयः। पाणिन्यादौ निखिलपाणिनीयादिकर्तृत्वान्निखिलपाणिनीयप्रतिपाद्यार्थज्ञानवत्ता यथा तद्वद्ब्रह्मण्यपि निखिलवेदकर्तृत्वरूपहेतोः पक्षवृत्तित्वबलान्निखिलवेदप्रतिपाद्यार्थज्ञानवत्ता निखिलवेदजनितान्वयधीनिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकस्वनिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नकज्ञानवत्तारूपा सिध्यतीति। स्वनिरूपितविषयतात्वावच्छिन्ने तादृशान्वयधीनिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नाभावसमानाधिकरणत्वनिवेशफलकस्याधिकविषयकत्वविशेषणस्योपादानं मन्दप्रयोजनमेव। न च सार्वज्ञसिद्धिफलकं तद्विशेषणोपादानमिति वाच्यम्। तादृशवेदजनितान्वयबोधाविषयीभूतानामद्यतनपुरुषपाणिगतवराटकसङ्ख्यादीनां शब्दाबोध्यानुभवगोचरेक्षुक्षीरादिमाधुर्यादिविशेषाणां तादृशाद्यतनवृत्तान्तादीनां च ज्ञानस्य तद्विशेषणोपादानेनाप्यसिध्या सार्वज्ञसिद्धिफलकत्वस्य दुरुपपादत्वात्। दुष्करकण्टकाद्यदनकर्तर्यपि सुकररम्भाफलादनकर्तृत्वाभावदर्शनेन दुष्करातीन्द्रियार्थविषयीकरणचणमीश्वरज्ञानं सुकराद्यतनपुरुषपाणिगतवराटकसङ्ख्यादि विषयीकरणे कथं नेष्ट इत्युक्तिरप्यसमञ्जसैव। यथाश्रुते साध्यशरीरे तादृशविशेषणनिवेशनं तु पाणिन्यादौ दृष्टव्याप्तिबलादधिकविषयत्वमपि सेद्धुमर्हति किमुत वेदार्थविषयत्वमिति कैमुत्येन सिषाधयिषितसाध्यसिद्धिदाढ्यार्थमिति स्थितमिति। भङ्ग्यन्तरेण सार्वज्ञसिद्धिमाशङ्कते। **तस्यैव विज्ञानशक्तीति**। तदाश्रितविज्ञानशक्तिजन्यत्वादित्यर्थः। ब्रह्मणः कार्यभूते शास्त्रे वर्तमाना निखिलार्थप्रकाशनशक्तिस्तदुपदानभूतब्रह्मगततादृशशक्तिनियन्त्रितैव। प्रदीपगतप्रकाशनशक्तेस्तदुपादानवह्निधर्मतादर्शनेन कार्योपादानयोरेकशक्तिमत्तानियमादित्थं च वेदसर्वार्थप्रकाशनशक्त्यनुरोधेन तादृशशक्तिमद्ब्रह्मेति तस्य सार्वज्ञम-

सैत्सीदेवेति भावः । अभिहितनियमस्यान्वयव्यभिचारमाह **वियदादीनामिति** । व्यतिरेकव्यभिचार-माह **अविद्यादिगतेति** । वह्निदीपयोरेकशक्तिमत्तायां प्रकृते ब्रह्मवेदयोरेकशक्तिमत्त्वैव दुरुपपादेत्याह **किञ्चेति** । वन्हेर्दीपारोपाधिष्ठानत्वायोगेन तदुदाहरणमपि प्रकृतासङ्गतमित्याह **कुत्र चेदमिति** । अपव्याख्याप्रतिविहितिं निगमयति **तस्मादिति** ॥

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्

१-१-३.

अथ समन्वयाधिकरणम्

१–१–४.

सु०— ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥ **अस्तु शास्त्रैकसमधिगम्यं जगत्कारणम्। तथाऽपि शास्त्रत एवान्येषां हरहिरण्यगर्भादीनां प्रधानादीनां च जगत्कारणत्वप्रतीतेरतिव्यापकमिदं लक्षणम्। न च तच्छास्त्रं विष्णुपरमिति वाच्यम्। अभियुक्तैः शिवादिपरत्वेन व्याख्यातत्वात्। यद्यपि नामानि सर्वाणीत्यादिश्रुत्या शिवादिनाम्नां विष्णौ शक्तिमात्रमवसीयते। तथाऽपि न तात्पर्ये प्रमाणमस्ति। यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति हि न्यायः। न च शक्तिमात्रेण तात्पर्यं कल्पयितुं युक्तम्। अतिप्रसङ्गात्। अन्यत्र तात्पर्य(स्य च)ज्ञापकमभियुक्तव्याख्यानमस्तीत्युक्तम्। तस्मादलक्षणमेतदित्याशङ्क्य परिहृतं सूत्रकृता** तत्तु समन्वयादिति।

ब्र.सू.- ॥ ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥

वा०— ॥ ॐ **तत्तु समन्वयात्** ॐ ॥ शास्त्रयोनित्वेन कारणत्वस्य नातिव्याप्तिरिति पूर्वाधिकरणफलस्य शास्त्रयोनित्वेऽपि कारणत्वस्यातिव्याप्तिरेवेत्याक्षेपादाक्षेपिकीं पूर्वाधिकरणेनास्य सङ्गतिं सूचयन्नेव न च पाशुपतशास्त्रोदितत्वादिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणमिति न्यायविवरणं मनसि निधाय स्पष्टत्वादत्रानुक्तं पूर्वपक्षमारचयति **अस्त्विति**। अत्र प्रथमादिपदेन तत्तद्ब्राद्यभिमतानां चेतनानां द्वितीयेन चाचेतनानां ग्रहणम्॥ यद्यपि न्यायविवरणे प्रतीतेरादिपदेनोपादानाद्व्याख्यानेऽविश्वासशङ्कानिरासाय प्रतीत्यनुसरणेन प्रतीतिसध्रीचीनश्रुत्युक्तटीकायां पूर्वपक्षो दर्शितः, तथाऽपि तत्रत्यादिपदस्वारस्याय व्याख्यानप्रतीतिभ्यां निरपेक्षाभ्यामपि पूर्वपक्षो दर्शयितुं शक्य इत्याशयेन प्रतीतिमननुसृत्य तच्छास्त्रोदितत्वादिति वक्तव्ये पाशुपतादिशब्दप्रयोगेण लब्धमभियुक्तत्वमविश्वासशङ्कानिरासकत्वेन योजयन्नेव तदुक्तं हेतुं विष्णुपरत्वे बाधकतया योजयति **अभियुक्तैरिति**। 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति' इत्यादिशास्त्रं शिवस्य मोक्षदत्वादिपरमिति तदागमेषूक्तत्वाद्व्याख्येयस्य व्याख्यानानुसारितायाश्च सुप्रसिद्धत्वादिति भावः॥ जन्माधिकरणे 'यं नामानि विशन्त्यद्धा' इत्यादिना भाष्योक्तमेतच्छङ्कापरिहारमन्यथासिद्धं कर्तुं शङ्कते **यद्यपीति**। आदिपदेन 'यो देवानां नामधा' इत्यस्य ग्रहणम्॥ **तथापीति**। न तावत् 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इत्यादिश्रुतिस्तत्र मानम्। तस्याः शिवे वेदतात्पर्यमित्येवंपरतया तदागमैर्व्याख्यातत्वात्। नापि 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यादीतिहासो वा पञ्चरात्राद्यागमो वा तत्र मानम् तथाऽपि प्रतिपक्षापत्त्या विष्णावेव तात्पर्यमित्यवधारणासिद्धेः। नाप्युपक्रमादिस्तत्र मानम्। 'श्रद्धजुव्हती'त्युपक्रमस्य इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप' इत्युपसंहारस्य च 'तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य' इति जीवप्रापकोपसंहारस्य ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य च 'जीवाद्भवन्ति भूतानि' इति जीवशब्दाभ्यासस्य ब्रह्मपरत्वेऽपूर्वतायाश्च 'असतः सदजायत' इत्यसतः सदुत्पत्तावपूर्वताया ब्रह्मानुत्पत्तौ फलस्य च कर्मसु

पश्वादिफलस्य 'कर्मणा ज्ञानमातनोति, ज्ञानेनामृतीभवति' इत्याद्यर्थवादस्य च तत्त्वमसीत्यादावभेदपरत्वेऽर्थवादस्य भेदे उपपत्तेश्च सत्त्वात्तेषां च परस्परविरुद्धत्वेनोभयानुसारेण तात्पर्यनिश्चयस्याशक्यत्वादेकप्रहाणेनापरेण तन्निश्चये च तत्र तत्र तस्य तस्य तात्पर्यव्यभिचारेण नैकस्यापि तात्पर्यनिश्चायकत्वम् । न चैकेनापरबाधनिश्चयः । बाध्यबाधकभावप्रयोजकप्राबल्यदौर्बल्ययोर्नियामकाभावेन निश्चेतुमशक्यत्वात् । तथा च तात्पर्ये न किमपि प्रमाणमिति भावः ॥ ननु माऽस्तु तात्पर्यं तथाऽपि शक्तिविषयत्वमात्रेण शब्दार्थत्वसिद्धिरित्यत आह **यत्पर इति** ॥ ननु माऽस्तु प्रमाणान्तरं शक्तिरेव तत्र मानं भविष्यतीत्याशङ्क्य निषेधति **न चेति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । गङ्गायां घोष इत्यस्य प्रवाहे तात्पर्यापत्तेरित्यर्थः ॥ प्रतिपक्षस्योभयत्र तात्पर्ये प्रमाणाभावमात्रेणोपपत्तावपि स्वपक्षेऽभ्युच्चयेनाधिक्यमुपपादयति **अन्यत्रेति** ॥ **तस्मादिति** । उपलक्षणं चैतत् । शास्त्राद्रुद्रादीनां कारणत्वप्रतीतेरबाधितप्रतीत्या तात्पर्यस्यापि निश्चेतुं शक्यत्वाच्छास्त्रातिरिक्तस्य च साधकत्ववद्बाधकत्वस्याप्यभावाद्विष्णोर्जगत्कारणत्वसाधकस्य रुद्रादेः कारणत्वनिषेधकशास्त्रस्य च वैपरीत्यस्यापि संभवेन शङ्कितुमशक्यत्वेन बाधकाभावादतिव्याप्तिरिति पूर्वपक्षोऽप्यत्राभिमतः । अत एव व्याख्यानसमकक्षतया प्रतीतिं वक्ष्यतीति बोध्यम् ।

प० — ॐ **तत्तु समन्वयात्** ॐ ॥ मूले सूत्रार्थस्यैव भाषणेन सूत्रस्य गमनिकानुक्तेः पूर्वाधिकरणफलाक्षेपपूर्वं पूर्वपक्षं वदन्सूत्रं स्वयमवतारयति **अस्त्वित्यादिना** ॥ **हरेति** । 'एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे (एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे,' 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' 'प्रधानादिदम्' 'आविरासीत्' 'जीवाद्भवन्ति भूतानि' इत्यादिशास्त्रतो हरादेः प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ननु न प्रतीतिमात्रादर्थसिद्धिः, तथात्वे यजमानः प्रस्तर इत्यादौ ऐक्याद्यर्थसिद्धिप्रसङ्गात्; किन्तु वाक्यतात्पर्यविषयत्वादेव; तथा च कथमेतत्; इति भावेनाशङ्क्याह **न चेति** । अभियुक्तैः पशुपत्यादिभिः संप्रतिपन्नैरित्यर्थः ॥ **न तात्पर्ये प्रमाणमस्तीति** । उपक्रमादिकं हि प्रमाणतया वक्तव्यम् । तत्तु न तात्पर्यनिर्णायकम् । अन्योन्यं बलाबलनिर्णयासंभवादिति भावः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । गङ्गायां घोष इत्यादावपि प्रवाहादौ तात्पर्यकल्पनाप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ कथं तर्हि रुद्रादिकारणत्वेऽपि तात्पर्यमित्यत आह **अन्यत्रेति** । व्याख्यानं पाशुपताद्यागमरूपम् । ननु 'नारायणो वा इदमग्र आसीदि'त्यादौ विष्णोरपि कारणत्वं प्रतीयते । न च तच्छिवादिपरम् । अभियुक्तविष्ण्वादिकृतपञ्चरात्रादिना विष्णुपरत्वेन व्याख्यानात् । विष्णोरपि कारणत्वं सिद्धमिति चेत् । अस्त्वेवं कालादिभेदेन द्वयोरपि कारणत्वोपपत्तेरित्येतावान् ग्रन्थोऽत्र तस्मादित्यतः प्राक् योज्यः । तेनातिव्यापकमिदं लक्षणमिति प्राचीनो ग्रन्थस्साधुः । सौत्रोऽवधारणार्थस्तुशब्दश्च समञ्जसो भवतीति ध्येयम् ।

या० — ॥ ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥ **तथाऽपि न तात्पर्यं इति ।** ननु शक्त्यतिरिक्तं किं तात्पर्यम् । तात्पर्यवृत्तेरतिरिक्ताया अन्यत्र निराकृतत्वादिति चेत् । सत्यमेवम् । तथाऽपि तयोरस्ति भेदः । पदस्य सामान्यत इतरान्विते या वृत्तिः सा शक्तिः । एतस्या एव पदान्तरादिसमभिव्याहारेण विशेषान्वयप्रमाजनकत्वे पर्यवसानं वा तदाहितशक्त्यन्तरं वा तात्पर्यमिति । तथा च तत्प्रमितिजनकत्वमेव तात्पर्यशब्दार्थ इत्यवगन्तव्यम् ॥

श्री० — ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥ **अतिप्रसङ्गादिति ।** भोजनसमये सैन्धवमानयेति पदस्याश्वे शक्तेः सत्वेऽपि तत्र न तात्पर्यमपि तु लवणे इत्यस्ति तदपि न स्यादित्यर्थः ।

च० — ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥ जगज्जन्मादिहेतुत्वस्य शास्त्रजन्यप्रमितिविषयत्वरूपशास्त्रयोनित्वेन तदुपरक्तताहशप्रमितिविषयतानापन्ने शिवादौ लक्षणस्य नातिप्रसङ्ग इति पूर्वनयफलस्य शिवादीनामपि तद्धेतुत्वोपरक्तताहशप्रमितिविषयतापन्नतया तत्र तस्यातिप्रसङ्गः स्यादेवेत्याशङ्कनात्पूर्वनयनिरूपितैतन्नयवृत्तिराक्षेपिकी सङ्गतिरिति ध्वनयन्नेव न च पाशुपतशास्त्रोदितत्वादिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणमिति न्यायविवृतिमनुसन्दधानः स्फुटत्वनियन्त्रितभाष्यकृदनभिहिततात्कपूर्ववादिमतमप्रौढमनीषविनेयानुजिघृक्षया विशदयति **अस्त्विति । शास्त्रत एवेति ।** 'एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे' 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' 'जीवाद्भवन्ति भूतानि' 'प्रधानादिदमाविरासीत्' इत्यादित इत्यर्थः । अत्र प्रथमतद्गुणसंविधानघटकादिपदेन तत्तद्धर्मोपरागेण तद्वाद्यभिमतचेतनानां द्वितीयेन ताहशेन तेन ताहशाचेतनानां परिग्रहः । **तथापि न तात्पर्य इति ।** अत्र शक्त्यतिरिक्ततात्पर्यवृत्तेस्तर्कताण्डवादौ प्रत्याख्याततया कथमेतदिति शङ्कमानाः 'सत्यमेवं, तथापि तयोरस्ति भेदः; पदस्य सामान्यत इतरान्विते स्वार्थे या वृत्तिः सा शक्तिः, तस्या एव पदान्तरादिसमभिव्याहारेण विशेषान्वयप्रमाजनकत्वे पर्यवसानं तदाहितशक्त्यन्तरं वा तात्पर्यमिति । तथा च तत्प्रमितिजनकत्वमेव तात्पर्यशब्दार्थ इत्यवगन्तव्यम्' इति व्याकर्तारः समादधति । यत्परः यत्तात्पर्यकः । **अतिप्रसङ्गादिति ।** लक्षकपदानां लक्ष्यार्थेऽपि तात्पर्यप्रसङ्गादित्यर्थः । स्वपक्षे आधिक्यं तद्बाधनौपयिकमुपपादयति । **अन्यत्रेति ।** शिवादावित्यर्थः । पूर्ववादिमतं निगमयति । अत्र चानुपपदं प्रतीति व्याख्यानयोरिति प्रतीतेर्व्याख्यानतुल्यकक्ष्यापन्नतया निर्देशेन शास्त्रोत्पादितशिवादि धर्मिकजगज्जन्मादिहेतुत्वोपरक्ताबाधितप्रतीत्या तत्र तात्पर्यस्याप्यवधृत्या शास्त्रान्यस्य साधकत्वबाधकत्वौदासीन्याद्विष्णोस्तद्धेतुत्वसाधकस्य शिवादेस्तत्प्रतिविधायकस्य च वैपरीत्यस्यापि सुशङ्कतयाबाधकाभावादितिप्रसङ्ग इत्यपि पूर्ववादिमतावतारोऽवसेयः ।

सु०— तत्रान्वयपदार्थमाह त एवेति ।

अनु०— त एवान्वयनामानः

उपक्रमादय एवान्वीयन्ते शक्तितात्पर्यगोचरेण संबध्यन्ते तथा ज्ञायन्त इति यावत् वाक्यान्यैतैः इत्यन्वयनामानः। अत्रोपक्रमादिप्रसिद्धपदं परित्यज्य यौगिकान्वयपदपरिग्रहणेने-(हेणे)दं सूचयति । न शास्त्रतात्पर्यावगतावापातप्रतीतिर्व्याख्यातृवचनं वा लिङ्गम् । किन्तूपक्रमादय एव । तेषामव्यभिचारित्वात् । प्रतीतिव्याख्यानयोस्तु व्यभिचारित्वात् । यत्रापि प्रतीव्याख्याने न व्यभिचरतस्तत्राप्युपक्रमाद्यनुसन्धानपूर्वकत्वेनैव न तु स्वतः। अत उपजीव्यत्वादुपक्रमादीनामेव तात्पर्यलिङ्गत्वमिति । तदिदमाह त एवेति ।

वा०— उपक्रमादिलिङ्गेभ्य इति पूर्ववाक्ये लिङ्गशब्दोपसर्जनस्यापि बुद्ध्या विवेकेनोपक्रमादेरेवात्र तच्छब्देन परामर्शोऽतः पुल्लिङ्गोपपत्तिरित्याशयेनाह उपक्रमादय एवेति ॥ नामग्रहणोत्थरूढिमात्राभिप्रायभ्रान्तिं निवारयति अन्वीयन्त इति ॥ तथा चोपक्रमादीनां तात्पर्यज्ञानकारणत्वोक्त्या पूर्वपक्षनिरासः सिद्धो भवतीत्याह अत्रेति ॥ ननु यादृग्तादृगप्रतीतिव्याख्यानयोस्तात्पर्यव्यभिचारेऽपि नाबाधितप्रतीतिमानान्तराविरुद्धव्याख्यानयोस्तद्व्यभिचारः अन्यथा यादृशतादृशोपक्रमादेरपि तद्व्यभिचारात्तेषामपि तात्पर्यज्ञानकरणत्वाभावापत्तेः; तथा च प्रतीत्याद्यवज्ञानेनोपक्रमादीनामेवान्वयपदेन तात्पर्यज्ञानकारणत्वोक्तिरनुपपन्ना; इत्याशङ्कायाः 'त एव' इत्यवधारणेन सूचितं परिहारं दर्शयति यत्रापीति ।

प०— रूढेरभावाद्योगमाह अन्वीयन्त इति । अनुपूर्वादिण्गतावित्यतः करणे 'एरच्' इत्यच्प्रत्यये सत्यन्वय इति रूपनिष्पत्तिरिति भावः ॥ उपक्रमादीनामविद्यमानसंबन्धकारक(ण)त्वाभावादाह तथा ज्ञायन्त इति । संबद्धतया ज्ञायन्त इत्यर्थः ॥ अत्रेति । सूत्रे ॥ सूचयतीति । सूत्रकार इति शेषः ॥ व्याख्यातृवचनं वेति । वेदगतोपक्रमाद्यननुगुणं यत्पशुपत्यादिरूपव्याख्यातॄणां पाशुपतादिग्रन्थरूपवचनं तदित्यर्थः । वाशब्दद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं सत्प्रत्येकमेव पूर्वपक्षप्रापकं न टीकायामिव मिलितमिति सूचयति अव्यभिचारित्वादिति । तात्पर्याव्यभिचारित्वादित्यर्थः ॥ ननु प्रतीतिव्याख्यानयोस्तात्पर्यव्यभिचारित्वोक्तिरयुक्ताप्रतीतेः पञ्चरात्रादिव्याख्यानस्य च विष्णुकारणत्वे वेदस्य यत्तात्पर्यं तदव्यभिचारित्वदर्शनादित्यत आह यत्रापीति ।

या०— तेषामव्यभिचारित्वादिति । अन्वयपदेनोक्तयोगेनाव्यभिचरितसम्बन्धस्य सूचनादिति भावः ॥

श्री०— गोचरेण अर्थेन ॥ तथेति । शक्तितात्पर्यविषयार्थसम्बद्धत्वेन । तत्प्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः ।

च० — इत उत्तरम् । 'भावे 'अकर्तरि च कारके' इत्येतत् 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति यावत् द्वयमप्यनुवर्तत इत्युक्त्वा 'एरजि'त्यत्र तदनुवर्तनादनुपसृष्टस्येणः करणसाधनाच्प्रत्ययमभिप्रेत्य व्याचष्टे **एतैरित्यन्वयनामान** इति । शक्तितात्पर्यगोचरेण शक्तितात्पर्य वेषयत्वेन । **तेषामव्यभिचारित्वादिति**। अन्वयपदेनावयववृत्त्याऽव्यभिचरितसंबन्धस्य ध्वनितत्वादिति भावः ।

सु० — **सूत्रवाक्यं योजयति** तैरिति ।

अनु० — तैः सम्यक् प्रविचारिते ।

मुख्यार्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्य नापरः ॥ १-१-४ ॥

अनेनान्वयादित्येकवचनं समुदायार्थमित्युक्तं भवति । तेन च तेषामविरोधं सूचयति । संशब्दार्थः सम्यगिति । तस्य च प्रविचारित इत्यध्याहृतक्रियया संबन्धो दर्शितः । ननु च प्रतीतिव्याख्यानवदुपक्रमादीनामपि क्वचित्तात्पर्यव्यभिचारदर्शनात्कथं लिङ्गत्वमित्याशङ्कानिरासाय सम्यक् प्रविचारित इत्युक्तम् । उपक्रमादीनां श्रुत्यादीनां च सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यां सावकाशत्वादिना च बलाबलविनिश्चयपुरस्सरं विरोधे बलवता दुर्बलबाधया वाक्यार्थविमर्शः सम्यक् प्रविचारणम् । तेन नोपक्रमादिमात्रं लिङ्गमुच्यते । येन व्यभिचारोद्भावनं मङ्गच्छेत । किन्तु सम्यक् प्रविचारलक्षणावान्तरव्यापारोपेता एवोपक्रमादयः । न च ते क्वचिद्व्यभिचरन्तीत्युक्तं भवति । प्रविचारित इति भावे क्तः । प्रविचारे कृते सतीति । शास्त्रे प्रविचारिते सतीति वा । एतदवगम्यत इति वाक्यशेषः । मुख्यार्थ इत्यावृत्त्या संशब्दस्यार्थान्तरम् । सर्वेत्यपि संशब्दार्थ एव । शास्त्रस्यार्थ इति शास्त्रयोनीति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य व्याख्यानम् । भगवान्विष्णुरिति तच्छब्दार्थः । तुशब्दोऽवधारणे । तद्व्याख्यानं नापर इति ।

वा० — बहुषु सूत्रकारीयसमुदायविवक्षाया न प्रयोजनमित्यतस्तद्दर्शयति **तेन चेति** ॥ **क्वचिदिति** । एतद्विवरणं पूर्वपक्षदशायां कृतमनुसन्धेयम् ॥ **उपक्रमादीनामिति** । उपक्रमादिष्वेकैकस्थले सन्निपातस्यैवाभावादेकार्थसन्निपाते च विरोधस्यैवाभावात् । एकत्र प्रकरणे विरुद्धार्थयोरुभयस्सन्निपाते स्वस्वरूपे उपक्रमसापेक्षस्याप्युपसंहारस्य व्याख्यानरूपत्वेन स्पष्टत्वादुपक्रमोपमर्देन प्रवृत्त्योपक्रमवद्बाधकाभावमपेक्ष्य साशङ्कितप्रवृत्तेरभावाच्च तात्पर्यावगतावन्यनिरपेक्षतया झटिति तद्धेतुत्वात् । उपक्रमस्य चोपसंहारविरोधे प्रामाण्यानुपपत्त्या तदविरोधेन तदनुसार्येऽर्थे तात्पर्यज्ञापने विलम्बेन विप्रकर्षात् । एकवारोक्त्यपेक्षया बहुवारोक्त्या झटिति तात्पर्यज्ञानदर्शनेनैकोक्तिमात्रोपसंहारादेरभ्यासापेक्षयाऽविप्रकर्षात् । अपूर्वार्थबोधार्थप्रयुक्तवाक्यस्य प्राप्तार्थापेक्षयाऽप्राप्तार्थलाभे तत्रैव झटिति तात्पर्यावगमात् । परप्रयोजनो-

द्देशेन प्रवृत्तवाक्यस्याप्राप्तापेक्षया प्राप्तेऽपि सफले झटिति तदवगमात् । फलमात्रोक्त्यपेक्षया करणाकरणयोरिष्टानिष्टकथनरूपार्थवादोपेते झटिति तात्पर्यज्ञानदर्शनात् । उपक्रमादिसद्भावेऽप्युपपन्न एवार्थे तात्पर्यदर्शनोपपत्तेःसर्वमूलत्वात्तात्पर्यावगतावुत्तरोत्तरेषां सन्निकर्षात्पूर्वपूर्वेषां विप्रकर्षादुपक्रमादिषूत्तरोत्तरेषां स्वभावप्राबल्यमिति भावः । श्रुत्यादीनां त्वीशानाधिकरणटीकोक्तरीत्या स्पष्टमेव पूर्वपूर्वप्राबल्यम् ॥ नन्वेवमुपक्रमादीनां श्रुत्यादीनां च विपरीतोऽपि बाध्यबाधकभावस्तत्र तत्र कथमिष्यते तद्विरोध इत्यत उत्सर्गोऽयमित्याह **सावकाशत्वादिना चेति** ॥ एवं पदार्थमुक्त्वाऽनेनोक्तशङ्कानिरासससिद्धिप्रकारं दर्शयति **तेनेति** ॥ प्रविचारित इत्यत्र विशेष्यानुक्तिन्यूनतां तस्यैव विशेष्यपदत्वप्रदर्शनेन परिहरति **प्रविचारित इति** । विशेषणपदत्वमङ्गीकृत्य विशेष्यपदाध्याहारेण शास्त्रस्येत्यावृत्तस्य विपरिणामेन वा तां परिहरति **शास्त्र इति** । शास्त्रविचारस्य विष्णुमुख्यार्थत्वादिकारकत्वाभावादाह **एतदिति** ॥ **सर्वेत्यपीति** । अत्राध्यावृत्त्येति बोद्धव्यम् । अत्र सर्वत्वमुख्यत्वयोः संशब्दार्थतयाऽनुव्याख्याने व्याख्यातत्वात्तयोश्च शास्त्रार्थत्वार्थकपूर्वसूत्रानुवृत्तशास्त्रयोनिपदेनान्वये प्रतिज्ञाकोटिनिवेशापत्त्या पूर्वसूत्रे च तयोरप्रतिज्ञाततया तदन्वयासम्भवेनान्वयपदेनैवान्वयः । एवञ्च सौत्रान्वयपदस्योपपत्त्यादिवच्छक्तितात्पर्यलक्षणसम्बन्धोऽप्यर्थः । त एवान्वयनामान इति तु शक्तितात्पर्यगोचरेण सम्बद्धतया ज्ञायन्त इति व्याख्यातत्वाद्बुद्ध्या विवेकेनोभयविषयकं ज्ञातव्यम् ।

स० — ॐ **तत्तु समन्वयात्** ॐ ॥ **उपक्रमादीनामपि क्वचिदिति** । उपक्रमादेर्यत्र प्रबलश्रुतिलिङ्गादिना बाधस्तत्रेत्यर्थः ।

प० — **तेन चेति** । सौत्रैकवचनेनेत्यर्थः । तद्धि एकत्वं गमयति । तत्रैकत्वं भिन्नदेशस्थानां उपक्रमोपसंहारादीनामेकार्थप्रतिपादकत्वरूपैकोपाधिग्रस्तत्वेनैव वाच्यम् । नान्यथेति नानार्थप्रतिपादकत्वाभावरूपमविरोधं सूचयतीत्यर्थः ॥ भावे निष्ठां मत्वाह **अध्याहृतक्रिययेति** । सूत्रेऽन्वयादित्येव पूर्तौ समित्युक्तिर्व्यर्थेत्यतः तस्य कृत्यं व्यनक्ति **ननु चेति** ॥ **क्वचिदिति** । प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यादिब्रह्मविद्यायामियं विद्या प्राणपरा प्राणोपक्रमवत्त्वादित्यत्र; तथा 'ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये' इत्यादिसावित्रसूक्ते इदं सूक्तमग्निपरं तदुपक्रमवत्त्वादित्यादौ चोपक्रमस्य; तथा ब्रह्मवल्लीरूपब्रह्मविद्यायां'तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य' इति च जीवोपसंहारस्य जीवपरत्वे व्यभिचारः । तथा 'इतरव्यपदेशात्' इत्यत्र 'जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चलाः' इत्यत्राभ्यासस्य जीवपरत्वे व्यभिचारः; तथा 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत' इत्यत्रापूर्वतायाः सन्नाम्नो विष्णोः जनिपरत्वे व्यभिचार; तथा 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यादिषु फलवत्त्वस्य काम्यकर्मपरत्वे व्यभिचारः; 'उत्क्रमिष्यत एवं भावात्' इत्यादौ ज्ञानाङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्यत इत्याद्यर्थवादस्याद्वैतप्रकरण-

गतस्याद्वैतपरत्वे व्यभिचारः । तथा 'उपवयन्ते भुञ्जाम' इत्यर्थवादस्यासद्विद्याया अग्निपरत्वव्यभिचार इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ **सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामिति** । एतत्सूत्रे शब्दादेवेत्यत्र च श्रीमद्भाष्यटीकायामुक्तरीत्येत्यर्थः । कर्मणि निष्ठामभ्युपेत्यानुवर्त्यमानशास्त्रयोनिपदस्थेन शास्त्रपदेन बुद्ध्या विविक्तेनान्वयमाह **शास्त्र इति** ॥ **एतदवगम्यत इति शेष इति** । मुख्यार्थे इत्यतः प्रागिति योज्यम् । उत्तरार्थोक्तमेतच्छब्दार्थः । अत्रार्थपदस्य बुद्ध्या विविक्तस्य शास्त्रस्येत्यनेनान्वयं वक्ष्यति । वचनवृत्तिरूपं मुख्यत्वमेवावर्तितसंशब्दस्यार्थ इति ज्ञेयम् । अत एवाग्रे सम्यग्वचनवृत्त्येत्यनुवादः ॥ **मुख्यार्थ इतीति** । संशब्दस्यावृत्त्या मुख्यार्थ इत्यर्थान्तरमित्यर्थः । प्राक् सम्यगित्येकस्यार्थस्योक्तत्वादिति भावः ।

या०—क्वचित्तात्पर्यव्यभिचारदर्शनादिति । यथा प्रथमे श्रवणादित्यत्र श्रद्धां जुह्वतीत्युपक्रमस्याश्वप्रतिग्रहेष्टिनये वेदोपक्रमाधिकरणे चोपसंहारस्यात्राप्यानन्दमयाधिकरणे तस्यैष एव शारीर आत्मेति जीवप्रापकोपसंहारस्य इतरव्यपदेशादित्यत्र जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चला इत्याद्यभ्यासस्यासम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेरित्यत्रासद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेति वाक्येन ब्रह्मणोऽसत उत्पत्त्यङ्गीकारेऽपूर्वताया उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यत्र काम्यकर्मप्रकरणे श्रुतानां स्वर्गादिफलानां पृथगुपदेशादित्यत्र येनाश्रुतमित्याद्यभेदप्रापकार्थवादस्य तत्रैवाभेदसाधकोपपत्तेरपि तात्पर्यव्यभिचारदर्शनादित्यर्थः ॥ **सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामिति** । अर्थसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामित्यर्थः । इदं च श्रुत्यादीनामेव । श्रुत्यादेर्लिङ्गाद्यपेक्षयाऽर्थसन्निकर्षेण प्राबल्यस्य श्रुत्याद्यपेक्षया लिङ्गवाक्यादेरर्थविप्रकर्षेण दौर्बल्यस्य च तत्त्वप्रकाशिकादावुपपादितत्वात् । सावकाशत्वादिना चेन्येतत् सर्वविषयम् । तत्रादिपदेन निरवकाशत्वमुपक्रमादीनां व्याख्यानव्याख्येयभावादिकं च ग्राह्यम् ॥ **मुख्यार्थ इत्यावृत्त्येति** । अत्रार्थपदस्य बुद्ध्या विविक्तस्य शास्त्रस्येत्यनेनान्वयं वक्ष्यति । वचनवृत्तिरूपं मुख्यत्वमेव चावर्तितसंशब्दार्थ इति ज्ञेयम् । अत एवाग्रे तत्र सम्यग्वचनवृत्त्येत्येवानुवादः ।

श्री०— समुदायेति । अस्माभिर्जातिस्थाने तस्याभिषिक्तत्वादिति भावः ॥ **तेन चेति** । समुदायापेक्षत्ववचनेनेत्यर्थः ॥ **तेषामिति** । एकवचनस्य समुदायार्थत्वे उपक्रमादीनां समुदायो नामैकस्मिन्नर्थे प्रतिपादकतयाऽवस्थानमेकार्थप्रतिपादकत्वरूपमुक्तं स्यात् । न च विरुद्धानामेकत्रार्थे प्रतिपादकतयाऽवस्थानं सम्भवतीत्येवं तेषामुपक्रमादीनां विरोधः सूचित इति ध्येयम् । **अध्याहृतक्रियये़ति** । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इत्युक्तत्वादिति भावः । सन्निकर्षः साक्षाद्विप्रतिपन्नार्थनिष्ठत्वं विप्रकर्षस्तदभावः । संशब्दस्यावृत्त्येत्यन्वयः ।

च०— क्वचित्तात्पर्येति । 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'त्यादिब्रह्मविद्यायामियं विद्या प्राणपरा प्राणोपक्रमवत्वादित्यत्र, तथा 'ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये' इत्यादि सावित्रसूक्ते इदं सूक्तमग्निपरं तदुपक्रमवत्वादित्यादौ चोपक्रमस्य, तथा ब्रह्मवल्लीरूपब्रह्मविद्यायां 'तस्यैष एव शारीरआत्मा यः पूर्वस्ये'ति जीवोपसंहारस्य जीवपरत्वे व्यभिचारः, तथा 'जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठत्यचञ्चलाः जीवे तु लयमृच्छन्ति न जीवात्कारणं परमि'त्यत्राभ्यासस्य जीवपरत्वे व्यभिचारः, तथा 'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत'इत्यत्रापूर्वतायाः सन्नाम्नो विष्णोर्जनिपरत्वे , व्यभिचारः, तथा 'यावन्न विमोक्ष्येथ संवत्स्यत'इत्याद्यर्थवादस्याद्वैतप्रकरणगतस्याद्वैतपरत्वे व्यभिचारः, तथा 'उपवयं तं भुञ्जाम' इत्यर्थवादस्यास्मद्विद्याया अग्निपरत्वेऽव्यभिचार इत्यादि द्रष्टव्यमिति स्थितम् । **सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामिति ।** प्रकृतसूत्रीयायां शब्दादेवेतिसूत्रीयायां च श्रीमद्भाष्यटीकायामेव प्रपञ्चितमेतत् विशेष्यवाचकपदसमभिव्याहारवैधुर्यात् 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावसाधननामभिप्रेत्य योजयति **प्रविचारित इति ।**

सु०— तथा चैवं सूत्रयोजना। अन्वयादुपक्रमादिलिङ्गसमुदायात् शास्त्रे सम्यक् प्रविचारिते सति सर्वशास्त्रस्य भगवत्येव सम्यग्वचनवृत्त्याऽन्वयाच्छक्तितात्पर्यलक्षणसंबन्धावगमात्तद्विष्णवाख्यं ब्रह्मैव जगज्जन्मादिकारणत्वेन शास्त्रयोनि न तु हरहिरण्यगर्भादय इति । अनन्तगुणपरिपूर्णत्वं हि प्रधानलक्षणम् । तत्र च शास्त्रं प्रमाणीक्रियमाणं वचनवृत्त्या सर्वमेव च युक्तम् । लक्षणादिना वृत्तौ वाच्यार्थगुणालाभात् । वाच्ये तद्गुणप्रसङ्गाच्च । एवं कतिपयवाक्यैरनन्तगुणाप्रतिपादनात् । वाक्यान्तरविषयस्य च तद्गुण(त्व)त्वप्रसङ्गाच्च । अतः संशब्दस्यावृत्तिरुपपन्ना ।

वा०— अनुवृत्तशास्त्रयोनिपदस्य तु शास्त्रजन्यप्रमाविषयत्वमर्थ इत्यभिप्रेत्य सूत्रयोजनां दर्शयति **तथा चेति ।** तत्त्वप्रकाशिकायां तूपक्रमादिलिङ्गैः सम्यक् निरूप्यमाणे तदेव शास्त्रगम्यमिति भाष्ये मुख्यत्वसर्वत्वयोः संशब्दार्थत्वेनाव्याख्यातत्वात्तदनुसारेण तैश्च सम्यक् शास्त्रे विचार्यमाणे ब्रह्मैव शास्त्रगम्यं प्रतीयत इत्येवोक्तम् । चन्द्रिकायां च तदनुसारेणान्वयशब्द उपपत्त्यादिमात्रपरतया व्याख्यात इति द्रष्टव्यम् । ननु स्यादियं योजना यदि संशब्दस्यावृत्त्योक्तोभयार्थत्वं स्यात्, न चैवम् तद्ब्रह्मैव जगत्कारणत्वेन शास्त्रयोनीति प्रतिज्ञातार्थस्य शास्त्रैकदेशस्य लक्षणया तत्परत्वेऽप्युपपत्तेः इत्यतस्तदुपपादयति **अनन्तेत्यादिना ।**

प०— अन्वयपदस्य संपदस्य शास्त्रपदस्य चावृत्तिमुपेत्य योजनामाह **तथा चैवमिति ॥** प्रविचारित इति शेषोक्तिः ॥ **शास्त्रयोनीति ।** परममुख्यया वृत्त्या कृत्स्नशास्त्रजन्यप्रमाविषय इति साध्यार्थः । तेन मुख्यया वृत्त्या एकदेशे कर्मदेवतादिप्रमाजननाविरोधः । ननु संशब्दस्यावृत्तिमुपेत्य

कार्त्स्न्यार्थत्वं मुख्यार्थत्वं च किमर्थमुपेयम् । कारणवाक्यानामेव यथाकथञ्चिद्ब्रह्मपरत्वोक्तिमात्रेण जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणस्यादुष्टतोपपत्तेरित्यत आह **अनन्तेति** ॥ **सर्वमेव चेति** । शास्त्रमित्यनुषङ्गः ॥ वचनवृत्त्या सर्वमेव चेत्युक्तं द्वयं क्रमेण व्यनक्ति **लक्षणादिनेति** ।

या०— संशब्दस्यावृत्तिद्वयमुपपादयति **अनन्तगुणेत्यादिना** । **वाच्ये तद्गुणेति** । तथा चातिव्याप्तिरिति भावः ।

श्री०— वचनवृत्त्येत्येतदुपपादयति **लक्षणादिनेति** । शास्त्रस्येति शेषः । तत्तत्पदवाच्यार्थस्य गुणस्यालाभेनानन्तगुणपूर्णत्वलक्षणस्यासम्भव इति भावः ॥ **वाच्य इति** । किञ्चिदर्थवाचकस्यैव कुत्रचिल्लक्षणा दृष्टेति तत्पदवाच्येऽन्यस्मिन्वक्तव्ये तस्मिन्वाच्य एवार्थे तद्गुणलाभेनानन्तगुणवत्त्वलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः ॥ सर्वमेवशास्त्रमित्युक्तमुपपादयति **अप्रतिपादनादिति** । तथा चोक्तानन्तगुणवत्त्वलक्षणस्यासम्भव इत्याशयः । वाक्यान्तरविषयस्य तत्प्रतिपाद्यस्यान्यस्य ॥ **तद्गुणवत्त्वेति** । तद्वाक्यप्रतिपाद्यगुणवत्त्वेत्यर्थः । तथा चातिव्याप्तिरिति भावः ।

च०— कर्मसाधननिष्ठात्वोपगमेऽपि सप्तम्यन्तशास्त्रपदपूरणेन समभिव्याहृतषष्ठ्यन्तशास्त्रपदस्यावृत्तिमुपेत्य षष्ठ्याः सप्तमीत्वं प्रकल्प्य वा विशेषणवाचकपदतया योजनां दर्शयति **शास्त्र इति** । कर्मणि निष्ठामुपेत्यानुवर्तमानेन शास्त्रयोनिपदस्थेन शास्त्रपदेन बुद्ध्या विविक्तेनान्वयमाह **शास्त्र इति** इत्यपि स्थितम् ।

सु०— **ननु जन्माद्यस्य यत इति यच्छब्दश्रवणात्तद्ब्रह्मेति प्रकृतम् । तदेवात्र मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तिष्यते । किं पुनरत्र तद्ग्रहणेन । मैवम् । तुशब्दस्तावदत्रेतरव्यावृत्त्यर्थमुपादेयः । न च तस्य तदित्यनुक्तौ अन्वयः प्रत्येतुं शक्यते । यतोवधारणं ततोन्यत्र निषेध इति वचनात् । न चानुवृत्तेनान्वयप्रतीतिर्भविष्यतीति वाच्यम् । अनेनान्वयादित्यनेनैव संबन्धप्रतीतिप्रसङ्गात् । तत्रोपयोगाभावान्नेति चेन्न । प्रतीतिव्याख्याननिरासार्थत्वेनोपपत्तेः । अन्वयपदादेव तत्सिद्धिरिति चेन्न । तस्योपक्रमादीनां लिङ्गत्वप्रतिपादन एव चरितार्थत्वसंभवात् । अतः सार्थकं सूत्रे तद्ग्रहणम् । संशब्देन सकलपदानां लक्षणया ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमुच्यत इति व्याख्यानमखण्डार्थनिरासेन निरस्तम् । निराकरिष्यते चोत्तरत्रेति नेह निराकृतम् ।**

वा०— नन्वितरव्यावृत्त्यर्थकावधारणार्थकतुशब्देनेतरव्यावृत्तिप्रतीत्या किं तस्यान्यान्वयेनेत्यतो यदवधारणं यदन्वितं तस्य तदितरव्यावृत्तिप्रत्यायकत्वेऽपि न केवलस्य यत्किञ्चिदितरव्यावृत्तिप्रत्यायकत्वम् इत्यत्र नियामकं वचनमुदाहरति **यत इति** । पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः ।

संशब्दापव्याख्याननिरासप्रयुक्तन्यूनतां परिहरति **संशब्देनेति** ॥ **निरस्तमिति** । जन्माधिकरण इति शेषः ॥ **निराकरिष्यते चेति** । 'कथं च लक्षणावादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयम् । योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वयः ॥' इत्यादिनेत्यर्थः ।

स०— यतोऽवधारणं यत्पदसमभिव्याहृतं तत्पदार्थान्यस्मिन् विशेषणपदार्थनिषेधः । यथा पार्थ एव धनुर्धर इति पार्थान्यस्मिन् धनुर्धरत्वनिषेधः । इदं विशेष्यसङ्गतावधारणविषयमित्यवगन्तव्यम् ॥ **अन्वयपदादेवेति** । उक्तरीत्या यौगिकादित्यर्थः ॥

प०— सौत्रतत्पदवैयर्थ्यमाशङ्क्य समाधत्ते **नन्वित्यादिना** ॥ **मण्डूकप्लुत्येति** । यथा मण्डूकः उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छति । एवं तत्पदं शास्त्रयोनिसूत्रमुत्प्लुत्य तत्रासंबद्धत्वेहानुवर्तिष्यत इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वसूत्रेपि तत्पदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्य संबध्यत एव अन्यथा जगत्कारणस्य शास्त्रयोनित्वादित्यन्वयो न स्यात्, तथापि प्रथमान्ततत्पदाभिप्रायेण मण्डूकप्लुत्येत्युक्तम् ॥ **इतरेति** । रुद्रादिव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । महातात्पर्यविषयत्वेनेति योज्यम् ॥ मास्तु तत्पदेनान्वय इत्यतस्तथात्वे जगद्धेतुत्वेन शङ्कितरुद्रादिव्यावृत्तिर्न सिद्ध्येदिति भावेनाह **यत इति** । यत्रेत्यर्थः ॥ **अनुवृत्तेनेति** । तत्पदेनेति योज्यम् ॥ **निरस्तमिति** । जन्मादिसूत्रे ॥ **उत्तरत्रेति** । ईक्षत्यधिकरणे ॥

या०— **यतोऽवधारणमिति** । यतोऽवधारणं यदर्थपरपदसमभिव्याहृतमवधारणं ततोऽर्थादन्यस्मिंस्तत्फलमवधारणफलं व्यवच्छेदप्रतीतिरूपं भवतीत्यर्थः । यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यत्र पार्थवाचकपदसमभिव्याहृतावधारणेन पार्थान्यस्मिन्धनुर्धरत्वव्यवच्छेदप्रतीतिर्भवति । इदं विशेष्यसङ्गतावधारणविषयमित्याहुः । प्रकृते च तदित्यनुक्तावव्यनिरूपणात्तदन्यस्याप्रतीतौ तत्र व्यवच्छेदान्वयः प्रत्येतुं न शक्य इति भावः ॥ **अन्वयपदादेवेति** । उक्तरीत्या यौगिकादन्वयपदादव्यभिचारसूचनेन व्यभिचारिणोः प्रतीतिव्याख्यानयोर्निरासोऽर्थात्सिद्ध्यतीत्यर्थः । **उत्तरत्रेति** । भक्तिपाद इत्यर्थः ।

श्री०— नन्वव्यवतहिपूर्वसूत्रे तद्ब्रह्मेत्यस्याननुवृत्तत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽनुवृत्तेन तेनात्रान्वयप्रतिपत्तिः कथमित्यत उक्तम् **मण्डूकप्लुत्येति** ॥ **अत्र तद्ग्रहणेनेति** । अत्र सूत्रे तच्छब्दग्रहणेनेत्यर्थः । तुशब्दः सौत्रः ॥ **इतरेति** । नापर इत्युक्तरीत्येत्यर्थः । तस्य इतरव्यावृत्त्यर्थकतुशब्दस्य । कुत इत्यत आह **यत इति** । यत्पदसमभिव्याहृतमवधारणमित्यर्थः । अत्र च तत्पदाभावेऽवधारणार्थकतुशब्दस्य पदसमभिव्याहाराभावादिति भावः ॥ **अनुवृत्तेनेति** । प्रकृतेन तद्ब्रह्मेत्यनेनानुवृत्तेनेत्यर्थः ॥ **अन्वयेति** । तद्ब्रह्मैवेतीत्यन्वयेत्यर्थः ॥ **भविष्यतीति** । तुशब्दस्येति शेषः ॥ **श्रुतेनेति** । तथा चान्वयादेवेत्येव सम्बन्धप्रतीत्या न तद्ब्रह्मेत्यनेन सम्बन्धः प्रतीयतेऽतस्तद्ग्रहणं सूत्रे युक्तमेवेत्यर्थः ॥ **तत्रेति** । तुशब्दस्यान्वयादित्यनेन सम्बन्धे उपयोगाभावात्तद्ब्रह्मेत्यनेनैव

सम्बन्धो विज्ञातो भविष्यतीति तद्ग्रहणं न युक्तमित्यर्थः । प्रतीतिः शास्त्रतात्पर्यावगतौ । आपातप्रतीतिर्व्याख्यातुर्वचनं वा न लिङ्गम् । तयोर्व्यभिचारित्वात्किन्तूपक्रमादय एव तेषामव्यभिचारित्वादित्येवं प्रतीतिव्याख्याननिरासार्थत्वेन समन्वयादेवेत्यनेन सम्बन्धे उपयोगोऽस्तीति तेनैवान्वयप्रतीतिसम्भवात्तद्वारणार्थं तद्ग्रहणं सार्थकमित्यर्थः ॥ **अन्वयेति** । शक्तितात्पर्यप्रतिपादकत्वेन वाक्यान्येतैर्ज्ञायन्त इति यौगिकान्वयपदादेव प्रतीतिव्याख्याननिराससिद्धेः समन्वयादित्यनेन तुशब्दस्य सम्बन्धकरणे उपयोगाभावात्तद्ब्रह्मेत्यनेनैवानुवृत्तेन सम्बन्धप्रतीतिसम्भवाद्ग्रहणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ **तस्येति** । यौगिकान्वयपदस्येत्यर्थः । तथा च वाक्यानां शक्तितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपे साध्ये उपक्रमादीनां लिङ्गत्वमित्येवं तेषां उपक्रमादीनां लिङ्गत्वप्रतिपादन एव यौगिकान्वयपदस्योक्तरीत्या चरितार्थत्वेनान्यथासिद्धत्वान्न प्रतीतिव्याख्याननिरासोपयोगित्वमस्ति । प्रतीतिव्याख्याननिरासश्चावश्यकस्तदर्थं च समन्वयादित्यनेन सम्बन्धकरणे उपयोगसद्भावात्तेनैवान्वयप्रतीतिः स्यान्नानुवृत्तेन तद्ब्रह्मेत्यनेनातः सूत्रे तद्ग्रहणं सार्थकमिति भावः ॥ छ ॥ १-१-४ ॥

च० —**मण्डूकप्लुत्येति** । मण्डूका यथा उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति एवमधिकारा अपीति महाभाष्यकृदुक्तेरिति भावः । **यतोऽवधारणमिति** । यत्पदार्थोपस्थापकविशेष्यवाचकपदसमभिव्याहृतमवधारणार्थकं तत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति तत्पदसमभिव्याहृतपदान्तरोपस्थाप्यप्रतियोगिकव्यवच्छेदप्रतीतिरूपं फलं भवतीत्यर्थः । यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ पार्थवाचकपदसमभिव्याहृतावधारणार्थकैवकारेण पार्थत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति धनुर्धरपदोपस्थाप्यनिष्ठतादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदप्रतीतिर्भवतीत्यर्थः । इदं च विशेष्यवाचकपदसमभिव्याहृतावधारणार्थकस्थलाभिप्रायकमिति स्थितम् । प्रपञ्चितं चैतन्न्यायामृतमाधुर्यमस्माभिः । प्रकृते च तत्पदसमभिव्याहाराभावे प्रतियोग्यनुपस्थित्या तत्प्रतियोगिकभेदविशेषिताधिष्ठानानुपस्थित्या तत्र समभिव्याहृतपदार्थान्तरप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्य दुष्प्रतिपदत्वादिति भावः । **अन्वयपदादेवेति** । दर्शितदिशावयववृत्त्यान्वयपदादेवाव्यभिचारस्य ध्वनिततया व्यभिचारिणप्रतीतिव्याख्यानस्योदासस्यार्थात्सिद्धेरित्यर्थः । **उत्तरत्र** भक्तिपादे ।

सु० — तदेवं जगज्जन्मादिकारणत्वेन मुख्यया वृत्त्या वर्णपदवाक्यात्मकाशेषशास्त्रप्रतिपाद्यं नारायणाख्यं ब्रह्मैवेति सुस्थं लक्षणमिति सिद्धम् ॥ १-१-४ ॥ छ ॥

वा० — चतुर्थपादीयज्योतिरधिकरणोक्तसमन्वयस्याप्रतिज्ञाततारशङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति **तदेवमिति** ॥ १-१-४ ॥

प०— फलोक्त्योपसंहरति **तदेवमिति** ॥ १–१–४ ॥

या०— नारायणाख्यमेवेत्येवकारान्वयः । न तु हरहिरण्यगर्भाख्यमित्यर्थः । अत्र विष्ण्वाख्यमिति वक्तव्ये यन्नारायणाख्यमिति वचनं तद्ब्रह्मशब्दव्याख्यानसूचनायेत्यवगन्तव्यम् ॥ १–१–४ ॥ छ ॥

च०— तुरीयपादीयज्योतिर्नयव्युत्पादयिष्यमाणसमन्वयस्याप्रतिज्ञाततताशङ्कां निगमनमिषेणापहस्तयते **तदेवमिति** ॥

इति समन्वयाधिकरणम्

१–१–५.

अथ ईक्षत्याधिकरणम्

१-१-५

सु०— ॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥ वचनवृत्त्यैव सकलशास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्युक्तम् तदाक्षिप्य समाधातुमिदमधिकरणमारभ्यते ।

तथा हि । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यादिश्रुतेः, 'शब्दो न यत्र पुरुकारकवान्'इत्यादिस्मृतेश्च ब्रह्म अवाच्यमवसीयते । वचनवृत्तिश्च द्रव्यगुणक्रियाजाति-निमित्ता । न च ब्रह्मणो द्रव्यादियोगोऽस्ति । 'केवलो निर्गुणश्च' 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इत्याद्यागमात् । तत्कथं तस्य वाच्यता संभवति । औपनिषदत्वं (तु) च लक्षणया वृत्त्या संभवन्न वाच्यतामपेक्षते । अतोऽवाच्यत्वाद्ब्रह्मणो न वचनवृत्त्या शास्त्रगम्यत्वमिति ॥ अपर आह न सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मणः संभवति निश्चयोपायाभावात् । उपक्रमादयो हि तन्निश्चयोपायाः। तैश्चास्मदाद्यधिगतशास्त्रस्य कथञ्चिद्ब्रह्मविषयतावधारणेऽप्यस्मदनधिगतशास्त्रस्य तत्परतावधारणा-योगात् । 'अनन्ता वै वेदाः' इति श्रुतेरनन्तं हि शास्त्रमवगम्यते । न चानन्तशास्त्राधिगमोऽ-स्माकं कल्पकोटिशतैरपि संभवति । विफलश्च शास्त्रैकदेशस्य ब्रह्मपरत्वाध्यवसायः । एकदे-शान्तरे तद्विपरीतप्रतिपादनस्यापि शङ्कनात् । न च वस्तुनि विकल्पः संभवति इति अत्रापि सन्देहः समास्कन्दति; इत्यतो न सर्वशास्त्रप्रामाण्यजगज्जन्मादिकारणं समस्तगुणपरिपूर्णं ब्रह्म सिध्यति ॥ इत्येवं प्राप्ते अवाच्यत्वशङ्कां तावन्निराचष्टे सूत्रकारः ईक्षतेर्नाशब्दमिति ॥

ब्र. सू.०— ॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥

तद्व्याचष्टे ईक्षणीयत्वत इति ।

वा०— ॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥ अनन्तरसङ्गतिं दर्शयन्नधिकरणप्रतिपाद्यं च सूचयति वचनवृत्त्यैवेति । तदा (तच्छब्देनेत्यर्थः) वचनवृत्तेः साकल्यस्य च परामर्शः । तेन संशब्दार्थस्य वाच्यत्वस्य कार्त्स्न्यस्य चेहाक्षिप्य समाधानादनन्तरसङ्गतिः । 'गतिसामान्यात्' इत्यस्य संशब्दार्थसमर्थ-नरूपतयैक्यादेकाधिकरणान्तर्भाव इति सूचितं भवति । अशब्दमित्यादेः शब्दादिगुणशून्यं शब्दाविषयं चेत्यर्थः । पुरुकारकवान् कर्मत्वाद्यर्थकद्वितीयादिविभक्त्युपेत इति क्रियार्थः । क्रियाप्रतिपादक इति सुबन्ततिङन्तग्रहणेन शब्दमात्रप्रवृत्त्यभाव उक्तो भवति ।

ननु श्रुतेरर्थान्तरस्यापि संभवेन सावकाशत्वात्कथमेतदित्यतो 'दृष्टा गुणक्रियाजातिरूढयः शब्द-हेतवः । नात्मन्यन्यतमास्त्वेषां तेनात्मा नाभिधीयते ॥' इत्युक्तिमनुरुद्ध्य प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथं वाच्य-त्वमिति श्रुतिस्वाभिमतार्थोपोद्बलकयुक्तिमाशङ्कते वचनवृत्तिश्चेति । केवलोऽद्वितीय इति द्रव्यगुण-क्रियाजातीनां चतुर्णामपि योगस्य सामान्येनाभावोक्तिः । निर्गुणो निष्क्रिय इति गुणक्रिययोर्विशेषेण

निष्कलं निरवयवमित्यवयवभूतद्रव्ययोगस्य शान्तमपरिणामीति कार्ययोगस्येति द्रष्टव्यम्। यद्यपीह भाष्यकारेण गतिसामान्यादिति सूत्रं न व्याख्यायते। तथाऽप्यधिकरणसङ्गतिकथनदशायां तदवतारिकारूपपूर्वपक्षकथनदशायां चाधिकरणान्तर्गतसूत्रसङ्गत्यादिकथने नानुपपत्तिरित्याशयेन पूर्वं तत्सूत्रसङ्गतिं प्रदर्श्य तन्निवर्त्यपूर्वपक्षं च दर्शयति **अपर आहेति**। एकदेशान्तरे विपरीतप्रतिपादनशङ्कया वस्तुविकल्पासंभवेनात्रापि सन्देहः समास्कन्दतीति वक्ष्यमाणानुसारेण कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **अस्मदनधिगतेति**। स्वरूपस्यैवानवधारणे तदुपक्रमाद्यवधारणस्य दूरोत्सारितत्वादिति भावः ॥ **अस्माकमिति**। अल्पायुःप्रजानामित्यर्थः ॥ नन्वस्मदधिगतशास्त्रस्य ब्रह्मविषयत्वावधारणमात्रेणास्मदभिमतसिद्धेः किं सर्वस्य तदवधारणेनेत्यत आह **विफलश्चेति**। चशब्दस्तुशब्दार्थे ऽध्यवसाय इत्यनेन संबद्ध्यते ॥ नन्वेकदेशान्तरेऽन्यस्यापि जगत्कारणत्वप्रतिपादने विष्णोस्तदभावप्रतिपादने वाऽस्तु तदुभयानुसारेणोभयोर्जन्मादिकारणत्वं विष्णोस्तद्भावाभावौ वा को दोष इत्यतो जगत्कारणत्वस्य तत्प्रयुक्तसर्वोत्तमत्वस्य चोभयत्राङ्गीकारे एकैकत्र तत्कारणत्वकार्यत्वयोस्तदुत्तमत्वानुत्तमत्वयोश्च प्राप्त्या तयोर्भावाभावयोश्च सिद्धस्वरूपत्वादनुष्ठाने विकल्पसंभवेऽपि सिद्धे वस्तुनि विकल्पो न संभवतीत्याशयेनाह **न चेति**।

स० — ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥ नन्वस्तु एकदेशान्तरे विपरीतप्रतिपादनशङ्का तथाप्यस्मदधिगतशास्त्रैकदेशे ब्रह्मपरत्वाध्यवसाये किं बाधकमित्यत आह **न च वस्तुविकल्प इति**। सर्वोत्तमवस्तुद्वयायोगादिति भावः।

प० — ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥ आक्षेपकीं सङ्गतिमाह **वचनवृत्त्येति** ॥ वचनवृत्त्यैवेत्येतदंशाक्षेपप्रकारं तावद्व्यनक्ति **यतो वाच इत्यादिना**। 'अशब्दम्' इति श्रुत्यन्तरम्। न विद्यते शब्दो वाचको यस्य तदिति विग्रहोऽग्रे व्यक्तः। 'शब्दो न यत्र' इति भागवतवाक्यम् ॥ ब्रह्मणोऽवाच्यत्वे युक्तिं चाह **वचनवृत्तिश्चेति**। औपनिषदत्वमुपनिषत्प्रतिपाद्यत्वम् ॥ सकलशास्त्रगम्यमित्येतदंशाक्षेपप्रकारमाह **अपर आहेति** ॥ एकदेशनिर्णयेनालं किं सर्वाधिगमेनेत्यत आह **विफलश्चेति** ॥ अयुक्तश्च शास्त्रैकदेशस्यापि ब्रह्मपरत्वाध्यवसाय इत्याह **एकदेशेति**। ततश्च किमित्यत आह **न च वस्तुनि विकल्प इति**। वस्त्वेवमनेवं भवतीति विकल्प इत्यर्थः ॥ **अत्रापीति**। एकदेशाधिगतेपि वस्तुनीत्यर्थः ॥ **अवाच्यत्वशङ्कां तावदिति**। द्वितीयशङ्का तु 'गतिसामान्यात्' इत्यनेन निराकरिष्यते। तद्व्याख्यानं चोपासनापादे तृतीये करिष्याम इति भावः।

या० — ॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥ **पुरुकारकवानिति** भावप्रधानो निर्देशः। तथा च यत्र विषये शब्दः पुरु साकल्येन कारकवान्प्रतिपादकत्ववानित्यर्थः। यत्र येन कारकवान् कर्मकारकवानिति वा ॥ 'गतिसामान्यादि'ति सूत्रनिवर्त्यपूर्वपक्षं दर्शयति अपर आहेत्यादिना। नन्वस्त्वेकदेशा-

न्तरे विपरीतप्रतिपादनशङ्का तथाऽप्यसदधिगतशास्त्रैकदेशे ब्रह्मपरत्वाध्यवसाये किं बाधकमित्यत आह **न च वस्तुनीति** । विकल्पो नानात्वम् । सर्वोत्तमवस्तुद्वयायोगादिति भावः ।

श्री० — ॐ ईक्षतेर्नाशब्दं ॐ ॥ इत्युक्तमिति । संशब्देनेति शेषः । कल्पकोटिशतैः कल्पानां कोटिशतैः ।

च० — ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥ पूर्वनयनिरूपितामेतन्नयवर्तिनीमाक्षेपिकीं सङ्गतिं दर्शयन्नेव प्रकृतनयप्रतिपाद्यं ध्वनयति **वचनवृत्त्येति** । शक्तिवृत्त्येत्यर्थः ॥ **तदाक्षिप्येति** । पूर्वसूत्रघटकोपसर्गांशेन वाच्यत्वकार्त्स्न्ययोरुपस्थापिततया तादृशशक्तिवृत्त्यधीनकृत्स्नशास्त्रजनितप्रतीतिविषयत्वमाशङ्क्येत्यर्थः । वचनवृत्त्यैतदंशाशङ्कनभङ्गीं तावद्दर्शयति **यत इति** ॥ **निवर्तन्त इति** । यन्निष्ठत्वनिरूपितप्रतिपादकता-संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगिन्यो वाच इत्यर्थः ॥ **पुरुकारकवानिति** । यत्रेति सप्तम्या तृतीयात्वविपरिणामेनाभेदः प्रत्याप्यते । कारकशब्दश्च लक्षणया कर्मकारकत्वावच्छिन्नपरः 'शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा' इति वचनात् । तथाच यदभिन्नकर्मकारकवानित्यर्थः । शास्त्रे साकल्यांश-निवर्तनीयां गतिसामान्यादिति सूत्रावतरणिकारूपां शङ्कां दर्शयति **अपर आहेति** । विकल्पः विरुद्ध-धर्मद्वयसमावेशः ।

सु० — अत्र ईक्षतेरिति धातुनिर्देशः । न चाविवक्षितार्थं शब्दमात्रं ब्रह्मणो वाच्यत्वे हेतुर्भवितुमर्हतीति तदर्थोऽनेनोपलक्ष्यते । न च ब्रह्मासंबन्धीक्षणमप्यत्र हेतुर्भवति अतिप्रसङ्गात् । संबन्धश्च न कर्तृत्वादिरूपः श्रुत्यननुगमात् विपक्षे बाधकाभा(वाच्च)वप्रसङ्गाच्च । अत ईक्षणं ब्रह्मकर्मकमेव हेतुत्वेन वाच्यम् । न चैतदपि युक्तम् व्यधिकरणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादीक्षणकर्मत्वमेव हेतुतया विवक्षितम्; इत्याशयेनोक्तम् ईक्षणीयत्वत इति ।

अनु० — ॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥

ईक्षणीयत्वतो विष्णुर्वाच्य एव

तदित्यनुवर्तते । तेन विष्णुरित्याह । न विद्यते वाचकः शब्दो यस्य तदशब्दम् । अवा-च्यमित्यर्थः ॥ वाच्यमिति वक्तव्ये नावाच्यमिति वचनं 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः' इति वचनादवधारणार्थमित्यभिप्रेत्योक्तं वाच्य एवेति ॥ **नन्ववधारणमपि किमर्थम् । उच्यते । तत्त्वनिर्णयार्थं हि न्यायसूत्रम् । निर्णयश्च स्वपरपक्षसाधनोपालम्भाभ्यामेव भवति । नान्य-तरमात्रेण । यथोक्तम् । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति । तदत्रावधारणे कृते वाच्यत्वविधिरवाच्यत्वनिषेधश्चेत्युभयमपि श्रुत्यर्थाभ्यां प्रतिज्ञातं स्यात् । उभयसाधनार्थ-**

श्रेक्षणीयत्वहेतुर्विज्ञायते। तथा च निर्णयो भवेत्। वाच्यमिति तु प्रतिज्ञाते परपक्षप्रतिषेधो न कृतः स्यात्। न च तदर्थमन्यत्सूत्रमस्ति। अतो युक्तोऽयं निर्देशः ॥ एवमन्यत्रापि वेदितव्यम्।

इदमुक्तं भवति। ब्रह्म वाच्यं भवितुमर्हति; न पुनरवाच्यमीक्षणकर्मत्वाददृष्टवत्। ईक्षणीयत्वं च ब्रह्मणः 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिसिद्धमिति।

ननु ब्रह्मणो वाच्यत्वाभावे किं बाधकम्। ईक्षणीयत्वं न स्यात्। तथा च ब्रह्मज्ञानाभावेन शास्त्रवैयर्थ्यमनिर्मोक्षश्च स्यादिति चेन्न। वाच्यत्वस्याव्यापकत्वादीक्षणीयत्वस्याव्याप्यत्वाच्च। न ह्यव्यापकनिवृत्तिरव्याप्यनिवृत्तिमापाद(यति)यितुं शक्नोति। ईक्षणीयत्वं हि प्रत्यक्षानुमानागमतदाभासनिमित्तं व्यापकं युक्तम्। वाच्यत्वं च शब्दवृत्तिविशेषोपाधिकं व्याप्यमेवेति ॥ मैवम्। न तावदिदं मोक्षार्थमुपदिष्टं ब्रह्मेक्षणं प्रमाणाभासजन्यम्। भ्रान्तेरविद्यानिवर्तकत्वाभावात्। नापि प्रत्यक्षानुमानजम्। शास्त्रैकसमधिगम्यतायाः साधितत्वात्। तथा च प्रकारान्तराभावे सति यदि ब्रह्म वाच्यमपि न भवेत्तदेक्षणीयमपि न भवेदिति बाधकं संभवत्येव। न च व्याप्त्य(भा)संभवः। व्यतिरेकसंभवात्। यत् यत्कारकाविषयः तत् तत्क्रियाऽविषयः यथा कुठाराद्यविषयो गगनं न छिदाविषय इति सामान्यव्याप्तिसंभवाच्च।

वा० — भाष्योक्तमर्थं मूलारूढं कर्तुमाह अत्रेत्यादिना ॥ ईक्षतेरिति धातुनिर्देश इति। धातोरनुकरणमित्यर्थः। नन्वीक्षतेरिति कथं शब्दरूपनिष्पत्तिः। न चेक्षधातोः 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति स्मरणात् श्तिपि 'कर्तरि शप्' इति शपि तच्छब्दनिष्पत्तिरिति वाच्यम्। 'कर्तरि शप्' इति कर्त्रर्थे सार्वधातुके परत एव शपो विधानात्। श्तिपः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वेऽपि (तिङ्शित्सार्वधातुकमिति स्मृतेरिति भावः) कर्त्रर्थत्वाभावात् 'कर्तरि शप्' इति शपः प्राप्त्यसंभवादिति चेन्न। श्तिपः शित्करणसामर्थ्येन सार्वधातुकमात्रे परतोऽपि शपोऽभ्युपगमादित्येके। तन्न। पिबतिर्ग्लायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्याऽऽत्वनिवृत्त्या च शित्त्वस्य चरितार्थत्वेन तत्सामर्थ्यस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। वस्तुतस्तूपसर्गात्सुनोति सुवति ध्यायतेः संप्रसारणं चेति निर्देशादेव कर्त्रर्थेऽपि श्तिप्सिद्धेरीक्षतिरिति शब्दनिष्पत्तेः संभवात् ॥ मुख्यार्थानुपपत्तिं दर्शयति न चेति ॥ ननु यत्र मुख्येक्षणं नास्ति ततो मुख्यार्थस्येक्षतिधातोरपि व्यावृत्तेरर्थवद्धातोरपि लिङ्गत्वसंभवादीक्षतिपदस्य धातुपरत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्यतोऽर्थस्य ब्रह्मणो व्यावृत्त्यवगमं विना तद्वाचकस्य धातोस्ततो व्यावृत्त्यवगमासंभवेन प्रथमोपस्थितार्थस्यैव तल्लिङ्गत्वमुचितमित्याशयेनाविवक्षितार्थं शब्दमात्रमित्युक्तम् ॥ तदर्थ इति। विषयविषयिभावरूपशक्यसंबन्ध-

सूचनम् । इतिकर्तव्यताविधिशून्यसौरादियागानां पूर्वप्राप्तप्रतीतीतिकर्तव्यतयैवेतिकर्तव्यताकत्वमित्यर्थप्रतिपादके इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वमिति सप्तमस्थजैमिनिसूत्रे यजतेरिति निर्देशात्सूत्रकाराणामर्थविवक्षया धातुप्रयोगस्य प्रचुरत्वेन रूढलक्षणात्वेन न प्रयोजनसापेक्षत्वमस्या इति प्रयोजनाप्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । ननु तर्हि तदैक्षतेत्यादिस्ताहशश्रुतिरेवोपादीयतामित्यत आह **विपक्ष इति** ॥ **व्यधिकरणत्वेति** । पुरुषनिष्ठेक्षणस्य ब्रह्मनिष्ठवाच्यत्वव्यधिकरणत्वादित्यर्थः । यद्यप्यन्यकर्मकपुरुषनिष्ठेक्षणस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वेन विनाऽनुपपत्तेरभावाद्ब्रह्मकर्मकस्यैव तस्य चेति ब्रह्मकर्मकत्वोपजीवनेन व्याप्तौ सत्त्यां न व्यधिकरणासिद्धेर्दोषत्वम् । तथाऽपीक्षणस्य ब्रह्मकर्मकत्वमुपजीवता ब्रह्मण ईक्षणकर्मत्वस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्तदुक्त्यैव च व्यधिकरणासिद्धेर्दोषेन्वाग्रहणं प्रत्यपि वैयधिकरण्यपरिहारसंभवे किमिदानीं तद्दोषत्वाभावव्युत्पादनेनेत्याशयेन तद्दोषत्वाभिधानात् ॥ **तस्मादिति** । ईक्षणमेव हेतुः पक्षधर्मताप्रयोजकसंबन्धश्च कर्मत्वलक्षण इति वा लक्षितलक्षणया सौत्रेक्षतिशब्दस्येक्षणकर्मत्वमर्थ इति वाऽस्याशयो द्रष्टव्यः ।

वाच्य एवेति भाष्यस्य सूत्रव्याख्यानतां दर्शयितुं तदनुगुणतया सौत्राशब्दशब्दं व्याख्याति **न विद्यत इति** । एवेत्यस्य सूत्राक्षरार्थत्वं दर्शयति **वाच्यमितीति** ॥ **द्वौ नञाविति** । 'सविशेषणे हि' इति न्यायेनावाच्यमित्यभावविशिष्टवाच्यविशेषणस्य नञो विशेषणीभूताभावविषयत्वे समभिव्याहृतं वाच्यमेव नञ्द्वयार्थः । तर्हि तद्वैयर्थ्यमित्यतो वाच्यमिति तल्लाभेऽपि नञ्द्वयेन निषेधनिषेधरूपातिशयस्यापि लाभादवधारणसिद्धिरित्याशयः । अत्र न्यायसूत्रसम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । अत्र पक्षप्रतिपक्षशब्दाभ्यां तत्साधनोपलम्भो लक्ष्यते । विमर्शशब्देन साधनोपलम्भविषयौ संभवासंभवौ द्विवचनेन मेलनम् । तथा च संभवासंभवविषयीभूताभ्यां तत्साधनोपालम्भाभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपालम्भाभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपालम्भसंभवासंभवाभ्यामिति यावत् मिलिताभ्यां ताभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति तर्कविषयनिर्णयलक्षणमेतत् । प्रत्यक्षादिसाधारणनिर्णयस्य त्वर्थावधारणमात्रं लक्षणमिति द्रष्टव्यम् ॥ **श्रुत्यर्थाभ्यामिति** । अभावाभावो भाव इति नञ्द्वयस्यापि समभिव्याहृतार्थवाचकत्वं वैयर्थ्यान्यथाऽनुपपत्त्या चेतरनिषेधसिद्धिरिति पक्षे नावाच्यमित्यत्र वाच्यत्वविधिः श्रौतः अवाच्यत्वनिषेधस्त्वार्थिकः । अभावाभावो भावव्याप्य इति नञ्द्वयस्य निषेधनिषेधमुखेन समभिव्याहृतार्थज्ञापकत्वमिति पक्षे तु विपरीतश्रौतार्थिकभाव इति द्रष्टव्यम् । यद्वा । नेदं नञ्द्वयस्थलाभिप्रायेणापि तु 'वाच्य एव । वह्निमानेव' इत्याद्यवधारणस्थलमात्राभिप्रायेण नञ्द्वयमप्यवधारणार्थं प्रकृतमित्येव । वाच्य एवेत्यादौ च श्रुत्या वाच्यत्वविधिरार्थिक इतरनिषेध इति द्रष्टव्यम् ।

उत्तरवाक्योक्तविपक्षे बाधकनिवर्त्याऽप्रयोजकत्वशङ्काप्रसक्तये एतद्वाक्याभिमतानुमानप्रकारं दर्शयन्नेव भाष्योक्तरीत्या तद्वैत्वसिद्धिपरिहारं चाह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ ननु न चान्यथेति ब्रह्मणो वाच्यत्वाभावे लक्ष्यत्वानुपपत्तिरूपविपक्षबाधकपरोत्तरवाक्यमयुक्तम् । इष्टापत्त्या तर्काभासत्वात् । न चेक्षणीयत्वरूपहेतूच्छित्तिलक्षणविपक्षबाधकस्योत्तरवाक्याभिमततया तत्रावाच्यस्यापि लक्षणयेक्षणोपपत्तौ परेण शङ्कितायामवाच्यत्वे लक्ष्यत्वानुपपत्तिकथनान्नेष्टापत्तिशङ्केति वाच्यम् । वाच्यत्वस्येक्षणीयत्वव्यापकतया व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तेरापादयितुं शक्यतयाऽन्यथोपपत्तिशङ्काऽनवकाशात् । न चेक्षणीयत्वस्य प्रत्यक्षादिवस्तुनिमित्तकतया वाच्यत्वस्य विशेषोपाधिकृतया तथा व्याप्यव्यापकभावस्यैवानुपपत्त्या न व्याप्यनिवृत्त्या व्यापकनिवृत्तिरापादयितुं शक्येत्यन्यथोपपत्तिशङ्कोदय इति वाच्यम् । तथा सति प्रत्यक्षादिनापीक्षणोपपत्तिशङ्कासंभवेन विशिष्यलक्षणयैव तदुपपत्तिशङ्कानिरासाय भाष्यकारीययत्नानुपपत्तेरित्यत्र 'औपनिषदत्वान्नावचनेनेक्षणम्' इति भाष्यदिशा प्रत्यक्षादिनाऽन्यथोपपत्तिपरिहारप्रकारस्य सुगमत्वादेतदनुपपत्तिपरिहारस्य च सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणायुक्तेरिति भाष्येऽस्पष्टत्वाद्युक्तोऽत्रैव मूलकारीयो विशिष्य यत्न इत्याशयेन विपक्षबाधकप्रश्नपूर्वं हेतूच्छित्तिरूपविपक्षबाधकं तद्व्याप्यव्यापकभावानुपपत्तिशङ्कां भाष्यदिशा तत्परिहारप्रकारं ततो लक्षणयोपपत्तिशङ्कां च दर्शयन्नेव तन्निवर्तकतयोत्तरमूलं योजयति **नन्वित्यादिना** ॥ आपाद्यस्यानिष्टत्वं दर्शयितुमाह **तथा चेति** ॥ न तावत्स्पष्टदृष्टव्यभिचारेणानयोर्व्याप्यव्यापकभावानुपपत्तिरपि तु ब्रह्मण्येवेक्षणमन्यथा किं न स्यादिति शङ्कया सेति वाच्यम् । सा च ब्रह्मेक्षणस्य भाष्योक्तदिशा प्रकारान्तरेणानुपपन्नतया शङ्का न युक्तेत्याह **न तावदित्यादिना** । उपदिष्टमितीक्षणमेवासिद्धमिति शङ्कानिरासाय मोक्षार्थमित्युक्तिप्रयोजनकथनं भ्रान्तेरिति । तथा चौपनिषदत्वादिति भाष्यमुपलक्षणमित्युक्तं भवति ॥ **प्रकारान्तराभावे सतीति** । प्रमाणाभासप्रत्यक्षानुमानरूपेक्षणनिमित्तकारकविषयत्वे सतीत्यर्थः । तथा च वाच्यत्वाभावमात्रस्यापादकत्वासंभवेऽपि प्रकारान्तरासंभवविशिष्टस्य तस्यापादकतायां नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । यदीक्षणीयं तत्प्रकारान्तरासंभवे सत्यवाच्यमपि नेति व्यतिरेकव्याप्तेर्घटादावेव सुप्रसिद्धत्वादन्वयव्याप्तिग्रहणस्थलाभावेऽपि नानुपपत्तिरित्याह **व्यतिरेकेति** ॥ सामान्यव्याप्तेः सुज्ञानत्वाच्च नानुपपत्तिरित्याह **यद्यदिति** । अत्र तर्कमूलव्याप्तिकथनावसरे प्रकारान्तराभावस्यापि कारकाविषय इति व्याप्यकोटिनिवेशसूचनेन कारकान्तराभावे सतीत्यस्य ब्रह्मरूपपक्षविशेषणत्वमभिप्रेतमिति भ्रान्तिः परिहृता भवति । तथा चात्र पूर्वप्रदर्शितो वाच्यत्वेक्षणीयत्वयोरेव साध्यसाधनभावो न तु प्रकारान्तराभावे सतीत्यस्य हेत्वादिविशेषणत्वं स्पष्टदृष्टव्यभिचाराद्यभावात् अप्रयोजकत्वपरिहाराय विशेषणप्रक्षेपस्य चायुक्तत्वाद्विपक्षबाधकतर्के च सामान्यविशेषयोर्विपरीतव्याप्यव्यापकभावानुपपत्त्या व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तेरापादयितुमशक्यतया तदुप-

पादनायापादके विशेषणप्रक्षेपोऽभिमतः । तत्त्वप्रकाशिकायां तु 'औपनिषदत्वात्' इति भाष्यस्वारस्यानुरोधेन विशिष्टेक्षणीयत्वान्यथानुपपत्तिपरिशेषयोः कथनम् । अत्र त्वीक्षणीयत्वतो विष्णुर्वाच्य एवेत्यनुव्याख्यास्वारस्यानुसारेण केवलयोः साध्यसाधनभावो विपक्षबाधकतर्के च विशेषणप्रक्षेपोऽभिमत इति बोध्यम् ।

स० — **श्रुत्यननुगमादिति** । 'पुरि शयं पुरुषमीक्षते' इति पुरुषस्येक्षणकर्मतयोक्तत्वादिति भावः ॥ **अवधारणार्थमिति** । इतरकोटिव्यवच्छेदकसाहित्येन प्रकृतार्थावगाहिनिश्चयोत्पादार्थमित्यर्थः । अत एव 'प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत' इत्युक्तम् । इतरकोटिव्यवच्छेदलक्षणातिशयसाहित्येनेत्यर्थः ॥ **नन्ववधारणमपीति** । एतादृशज्ञानजनकप्रतिज्ञा किमर्थं कर्तव्येत्यर्थः । न्यायसारोक्तसंमतिमाह **विमृश्य पक्षेति** । विमृश्यशब्देन सन्देहो गृह्यते । विमृश्य सन्देहं संपाद्येत्यर्थः । अत्र पक्षप्रतिपक्षशब्दौ स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भनपरौ तथाच सन्देहपूर्वं स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भाभ्यामुन्नीयमानमर्थावधारणं निर्णय इत्यर्थः । परार्थनिर्णयस्येदं लक्षणम् । तेन स्वपक्षे साधनादिविना करस्थितामलकनिर्णये नाव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ नन्वेवं नञ्द्वयोपेततया प्रतिज्ञाकरणे परपक्षे प्रतिक्षेप एव प्रतीयते न स्वपक्षविधिः, तत्प्रापकपदाभावात् इत्याशङ्कापरिहारत्वेनावधारणार्थमित्युक्तमुपपादयति **तदत्रावधारणे कृत इति** । उक्तावधारणरूपज्ञानजनकनञ्द्वयप्रयोगे सूत्रकृता कृत इत्यर्थः ॥ **श्रुत्यर्थाभ्यामिति** । यथायोग्यं संबन्धो न यथाक्रमम् । वाच्यत्वविधेरुक्तप्रतिज्ञायामार्थिकत्वात् । नन्वेवं वाच्यत्वविधेरार्थिकत्वे परपक्षप्रतिक्षेपस्य च श्रुतत्वस्य प्रथमप्रतीत्यापत्त्या अप्राप्तकालत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कापरिहाराय सूत्रकाराभिमतप्रयोगप्रकारं दर्शयति **इदमुक्तं भवतीत्यादिना** ॥ शङ्कते **ईक्षणीयत्वं न स्यादिति** ॥ **सामान्यव्याप्तिसंभवाच्चेति** । प्रकृते च शब्दलक्षणकारकाविषयो ब्रह्म । न तज्जन्ये ईक्षणरूपक्रियाविषय इति व्याप्त्यनुगमो द्रष्टव्यः ।

प० — **अत्रेति** । सूत्रे ॥ **तदर्थ इति** । धात्वर्थो दर्शनरूप इत्यर्थः । अर्थोऽनेनोपलक्ष्यत इत्यनुक्त्वा तदर्थ इति शक्यसंबन्धद्योतनार्थम् ॥ **श्रुत्यननुगमादिति** । पुरुषमीक्षत इति श्रुतौ पुरुषस्येक्षणकर्मतयोक्तत्वादित्यर्थः ॥ **विपक्ष इति** । ब्रह्म वाच्यं ईक्षणकर्तृत्वात् इत्यत्र अस्त्वीक्षणकर्तृत्वं मास्तु वाच्यत्वम् इत्यत्र बाधकाभाव इत्यर्थः ॥ **अवधारणार्थमिति** । अशब्दमिति प्रागुक्तश्रुत्यनुगमाय चेत्यपि ध्येयम् । तेन वाच्यमेवेति कुतो न सूत्रितमिति । तथा तत्तु इति पूर्वसूत्रात्तुशब्दमनुवर्त्य तत् वाच्यं तु इति योजनायामपि वाच्यमेवेतिलाभादीक्षतेर्वाच्यमित्येव सूत्रणीयमिति च चोद्यं निरस्तं ध्येयम् । तत्पदान्वितावधारणार्थतुशब्दस्य तत्पदान्वयभङ्गेनान्यत्रान्वये तत्त्वित्याध्यायसमाप्तिप्रतिनियं साध्यापेक्षतयाऽनुवृत्त्यनापत्तेश्चेति ॥ **अवधारण(णार्थ)मपीति** । अवधारणार्थकनञ्द्वयमपीत्यर्थः । **यथोक्तमिति** । तार्किकैः ॥ **विमृश्येति** । पक्षप्रतिपक्षाभ्यां विमृश्य जायमानं अर्थावधारणमित्यर्थः ॥

श्रुत्यर्थाभ्यामिति । यथाक्रममन्वयः । सूत्रे नाशब्दमित्युक्तेर्वाच्यमेवेति विन्यासस्याभिमतत्वात् । अत एव चाग्रे ब्रह्म वाच्यं न अवाच्यमेव इति चेत्युक्तम् । **एवमन्यत्रापीति** । 'हेयत्वावचनाच्च' 'अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्' 'अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्' इत्यादावित्यर्थः । यद्वा अन्यत्रापि आनन्दमय इत्यादौ तस्त्वित्यवधारणकृत्यं ध्येयमित्यर्थः ॥ कथमत्र प्रयोग इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । ईक्षणकर्मत्वात् ज्ञानकर्मत्वादित्यर्थः ॥ हेतोरसिद्धिं निरस्याप्रयोजकतामाशङ्कते **ननु ब्रह्मण** इत्यादिना **मैवमिति**पर्यन्तेन । सिद्धान्ती हेतूच्छित्तिबाधकमाशङ्कते **ईक्षणीयत्वं न स्यादित्यादिना** ॥ पूर्ववादी निराह **इति चेन्नेति** । अव्यापकत्वादिकमेव व्यतिरेकमुखेन व्यनक्ति **ईक्षणीयत्वं हीति** ॥ **वृत्तिविशेषेति** । शक्तिरूपेति भावः ॥ **न च व्याप्त्यभाव इति** । वाच्यत्वरूपसाध्याभावस्य शब्दैकजन्यत्वविषयत्वरूपहेत्वभावेन सह व्याप्त्यभाव इत्यर्थः । सर्वस्यापि वस्तुनो वाच्यत्वेन साध्याभावस्य क्वाप्यभावादिति भावः । यत्र शब्दैकसमधिगम्यत्वं तत्र वाच्यत्वं यथा धर्मादीति दृष्टान्तसंभवाद्व्यतिरेकव्याप्तिसंभवादित्युक्तम् ॥ **तत्क्रियाऽविषय इति** । तज्जन्यक्रियाया अविषय इत्यर्थः ।

या० — **धातुनिर्देश इति** । 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति स्मरणादिति भावः ॥ तदर्थ इति शक्यसम्बन्धद्योतनार्थम् ॥ **श्रुत्यननुगमादिति** । 'पुरुषमीक्षते' इति श्रुतौ पुरुषस्येक्षणकर्मत्वेनोक्तत्वादिति भावः ॥ **अवधारणार्थमिति** । अवधारणस्यैवकारस्यार्थ इति कोटिव्यवच्छेदरूपो यस्य तदवधारणार्थमित्यर्थः ॥ **अवधारणमपीति** । अवधारणार्थकं नञ्द्वयमपीत्यर्थः ॥ न्यायसूत्रसम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । विमृश्य संशय्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भाभ्यामर्थतत्त्वावधारणं निर्णय इति सूत्रार्थः । अत्र संशयोत्तरनिर्णयस्यैव लक्ष्यत्वेनाभिमतत्वात् । करतलामलकादिनिर्णयेऽव्याप्तिकथनमसङ्गतम् । परपक्षशब्देन च स्वानभिमतपक्षो ग्राह्यः । न तु परोदीरित एवातः स्वस्यैव विमर्शानन्तरं जायमाने निर्णये पराभावादव्याप्तिशङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ नन्वेवं नञ्द्वयेन प्रतिज्ञाकरणे परपक्षप्रतिषेध एव प्रतीयते न स्वपक्षविधिस्तत्प्रापकपदाभावादित्याशङ्कां परिहरन् अवधारणार्थमित्युक्तमुपपादयति **तदत्रावधारण इति** । अवधारणार्थकनञ्द्वयप्रयोगे सूत्रकृता कृत इत्यर्थः ॥ **श्रुत्यर्थाभ्यामिति** । अत्र यथायोग्यं सम्बन्धो न यथाक्रमम् । वाच्यत्वविधेरुक्तप्रतिज्ञायामार्थिकत्वात् ॥ **एवमन्यत्रापीति** । 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशादि'त्याद्यधिकरणेष्वपि पृथक् परपक्षोपालम्भादर्शनात् । तस्त्वित्यनुवर्तितावधारणेन प्रतिज्ञाते परपक्षोपालम्भेऽपि तद्धर्मोपदेशादिरेव हेतुरिति वेदितव्यम् । यत्र द्वितीयाद्यध्यायेषु प्रतिज्ञायामवधारणं न दृश्यते । तत्रापि तदध्याहारेण सिद्धान्तहेतुरुभयसाधनार्थो वेदितव्य इत्यर्थः । अतो न तत्र निर्णयलक्षणाव्याप्तिरिति भावः ॥ नन्वत्र वाच्यत्वविधेरार्थिकत्वे परपक्षोपालम्भस्यैव प्रथमप्रतीत्याऽप्राप्तकालत्वप्रसङ्गादित्याशङ्कापरिहाराय सूत्रकाराभिप्रेतप्रयोगप्रकारं दर्शयति **इदमुक्तं भवतीत्या-**

दिना। लाघवाय सूत्रस्य तथात्वेऽपि प्रयोगसमये वाच्यत्वमेव प्रथमं प्रतिज्ञायां वक्तव्यम्। अतो नोक्तदोष इति सूत्रकाराशय इति भावः ॥ शङ्कते ॥ **ईक्षणीयत्वं न स्यादिति।** नन्वीक्षणीयत्ववाच्यत्वयोरुभयोरपि केवलान्वयित्वेन समव्याप्ततया कथं वाच्यत्वस्याव्यापकत्वादित्यादिकमित्यतस्तदभिप्रायमाह **ईक्षणीयत्वं हीति।** अनयैव विवक्षयेक्षणीयत्वस्याव्यापकत्वं चोक्तम्। न तु व्यभिचारदर्शनेनेति भावः ॥ सत्यमीक्षणीयत्वं बहुविशेषनिमित्तकं व्यापकमेव भवितु युक्तमिति तथाऽपीतरविशेषप्रतिषेधसहकृतम् तद्वाच्यत्वव्याप्यमपि भवितुमर्हतीत्यत ईक्षणीयत्वं न स्यादिति बाधकाभिधानं युक्तमेवेत्याह **न तावदिदमित्यादिना ॥ सामान्यव्याप्तीति।** प्रकृते च शब्दलक्षणकारकविषयो ब्रह्म न तज्जन्येक्षणरूपक्रियाविषय इति व्याप्त्यनुगमो द्रष्टव्यः ॥

श्री०— **तदर्थ इति।** ईक्षतिधात्वर्थरूपमीक्षणमित्यर्थः ॥ **विपक्ष इति।** ईक्षतिकर्तृत्वाद्यदि वाच्यत्वं साध्येत तदाऽस्त्वीक्षणकर्तृत्वं मास्तु वाच्यत्वमित्यप्रयोजकताशङ्कायां बाधकाभावादित्यर्थ. ॥ **व्यधिकरणत्वेति।** ब्रह्मवाच्यमीक्षणस्य ब्रह्मकर्मकत्वादिति व्यधिकरणत्वेत्यर्थः ॥ **वाच्यत्वाभाव इति।** ईक्षणीयत्वमङ्गीकृत्य वाच्यत्वाभावाङ्गीकार इत्यर्थः। अप्रयोजकताशङ्कायामिति यावत्। सिद्धान्ती हेतूच्छित्तिमेव बाधकमाशङ्कते **ईक्षणीयत्वमिति।** ब्रह्मणो वाच्यत्वाभाव इति वर्तते ॥ **तथा चेति।** ईक्षणीयत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **ब्रह्मज्ञानेति।** ब्रह्मकर्मकज्ञानेत्यर्थः ॥ **वाच्यत्वस्येति।** यदि ईक्षणीयत्वस्य वाच्यत्वं व्यापकं स्यात्तदा व्यापकीभूतवाच्यत्वाभावेन व्याप्यभूतेक्षणीयत्वाभावस्यापादनं सम्भवति। न चैवमित्यर्थः। अव्यापकनिवृत्तरव्यापकीभूतवाच्यत्वनिवृत्तिः। अव्याप्यनिवृत्तिमव्याप्यभूतेक्षणीयत्वनिवृत्तिम्। तथात्वेऽयोगोलके धूमनिवृत्त्या वन्हिनिवृत्तिरपि स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ ईक्षणीयत्वस्य व्याप्यत्वाभावमुपपादयति **ईक्षणीयत्वं हीति।** व्यापकं वाच्यत्वापेक्षयाऽधिकवृत्तित्वादिति भावः। वृत्तिविशेषः शक्तिरूपशब्दवृत्तिविषयतारूपं वाच्यत्वमित्यर्थः। तथा चेक्षणीयत्वापेक्षया न्यूनवृत्तित्वेन वाच्यत्वस्याव्यापकत्वात्तदभावेऽपि प्रत्यक्षादिनेक्षणीयत्वं सम्भवतीति भावः ॥ **मोक्षार्थमिति। अविद्या**निवृत्तिरूपमोक्षार्थमित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यभाव इति।** वाच्यत्वस्य केवलान्वयित्वेन तदभावस्य कुत्राप्यभावेन तर्के व्याप्त्यभावादिति भावः ॥ **व्यतिरेकेति।** यत्रेक्षणीयत्वं तत्र वाच्यत्वं यथा घट इति व्यतिरेकव्याप्तिः सम्भवतीति भावः ॥ **तत्क्रियेति।** तत्कारकजन्यक्रियेत्यर्थः

च०— **धातुनिर्देश इति।** 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ' इति कात्यायनोक्तेरिति भावः। धातुस्वरूपप्रत्यायकेन श्तिबन्तेन स्ववाच्यधातुवाच्यत्वसंबन्धसत्त्वेनेक्षणं लक्ष्यते तस्य च स्वनिरूपितकर्मतासंसर्गेण हेतुत्वमीक्षणकर्मत्वस्य हेतुत्वमिति चानर्थान्तरमित्यभिप्रेत्याहोक्तमित्यन्तेन ॥ **द्वौ नञाविति।** 'व्यर्थं सत्किञ्चिज्ज्ञापयति' इति परिभाषया नञ्द्वयाविनिर्मोकेप्यर्थप्रतीतौ जायमानायां

समासघटकप्राथमिकनञा समभिव्याहृतो द्वितीयो नञ्,स्वाभावासामानाधिकरण्यरूपातिशयं प्रकृतेऽर्थे ध्वनयतीत्याशयः । तेन 'भूतले घटो न पटश्च न' इत्यादावप्येतन्न्यायसञ्चारापत्तिरिति क्षत्यनवकाशः । न चैवमपि भूतलमस्नेहं न जलं गन्धवदित्यादौ दर्शितन्यायसञ्चारापत्तिः 'भूतले घटो नेति न' इत्यादौ उक्तन्यायसञ्चारानापत्तिश्च दुर्वारैवेति वाच्यम् । प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वाववच्छिन्नविशेष्यतारूण तदवच्छिन्ना वा तादृशसंसर्गावच्छिन्ना या प्रकारता तन्निरूपितस्वोपस्थाप्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिशाब्दबोधौपयिकाकाङ्क्षाशाली नञ्,स्वोपस्थाप्यार्थे तादृशप्रकारतापन्नाभावासामानाधिकरण्यरूपातिशयं प्रकाशयतीत्यत्र तात्पर्यात् । तेन 'चैत्रमैत्रौ दण्डं वहत' इत्यादावेकत्वविशिष्टदण्डकर्मकवहनक्रियाकर्तृत्वं चैत्रमैत्रोभयत्वावच्छेदेन यथा प्रतीयते तद्वत्प्रकृतेऽपि नञ्द्वयत्वावच्छेदेनैकार्थगमकत्वं भायात् । तत्तु बाधितम् । प्रथमनञा बोध्याभावादतिरिक्ताभावस्य भावरूपस्य द्वितीयनञ्बोध्यत्वादिति निरस्तं वेदितव्यम् ॥ **अवधारणार्थमिति** । परपक्षप्रतिक्षेपसाहित्येन स्वपक्षाधिगमार्थमित्यर्थः । प्रकृतप्रतीकमुपाददाना अवधारणार्थकं नञ्द्वयमपीत्यर्थ इत्यप्यार्तीथपन् ॥ अभिहितार्थे न्यायसूत्रं प्रमाणयति **यथोक्तमिति** । विमृश्य संशय्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां वादिप्रतिवाद्यभिमतविधिनिषेधकोटिभ्याम् । तथा च तादृशकोटिद्वयवृत्तिविरोधघटितधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिसन्देहोत्तरकालीनार्थावधारणत्वं निर्णयलक्षणमिति समुदितार्थः । अत्र च तादृशसन्देहोत्तरकालीननिर्णयपदवाच्यत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकतामुपेत्य सन्देहानुत्तरकालीननिर्णयेऽव्याप्तिर्निरसनीया । कथाफलीभूतनिर्णयेतरेषु विशेषादर्शनसाधारणधर्मदर्शनादिघटितसामग्रीनिष्पाद्यस्थाणुत्वादिसन्देहोत्तरकालीनपुरुषत्वादिनिर्णयेषु कोटिद्वये वादिप्रतिवाद्यभिमतत्वाभावनिबन्धना व्याप्तिस्तत्र तादृगंशानिवेशेनैव परिहरणीया । न तूक्तदिशा नञ्द्वयस्य प्रतिज्ञावाक्यघटकतायां तदधीनान्वयबोधे परपक्षप्रतिविहितिरेव भायात् . न स्वपक्षविधिस्तत्प्रत्यायकपदराहित्यादित्याशङ्कायां श्रूयमाणपदसमभिव्याहारेण परपक्षप्रतिषेधो भासते उदीच्यबोधेऽर्थास्त्स्वपक्षविधिरित्याशयेन समाधत्ते **तदत्रावधारण इति** । उक्तदिशावधारणफलकनञ्द्वयघटितसौत्रविन्यासाश्रयण इत्यर्थः ॥ **श्रुत्यर्थाभ्यामिति** । यथायोग्यं संबन्धो न यथाक्रमं वाच्यत्वविधेरुक्तप्रतिज्ञायामार्थिकत्वात् । अभावाभावो भाव इति नञ्द्वयस्यापि समभिव्याहृतार्थवाचकत्ववैयर्थ्यान्यथाऽनुपपत्त्या चेतरनिषेधसिद्धिरिति पक्षे नावाच्यमित्यत्र वाच्यत्वविधिः श्रौतः अवाच्यत्वनिषेधस्त्वार्थिकः अभावाभावो भावव्याप्य इति नञ्द्वयस्य निषेधनिषेधमुखेन समभिव्याहृतार्थज्ञापकत्वमितिपक्षे तु विपरीतः श्रौतार्थिकभाव इत्यपि स्थितम् ॥ **एवमन्यत्रापीति** । परपक्षप्रतिविधायकनञादिसमभिव्याहारविनिर्मुक्तेष्वन्तरित्यादिनयेषु तत्तु समन्वयात् इत्यतत्तादृशतुशब्दसर्वनाम्नोराऽध्यायसमाप्ति प्रधानसूत्रेष्वनुवृत्तेः समर्थिततया समीहितं सेत्स्यतीति ध्येयम् । यादृशस्थले नावधारणार्थकपदसमभिव्याहारस्तत्र

तत्पूरणेनैव निर्वाह इति भावः । नन्वेवं सति सूत्रघटकपदविन्यासेनानाकाङ्क्षितपरपक्षप्रतिषेधावगाहि ह्य-न्वयधीरेवोदीयादित्यप्राप्तकालताप्रसङ्ग इत्याशङ्कापरिजिहीर्षया सूत्रकृदभिप्रेतस्थापनाभङ्गीं दर्शयति इदमुक्तं भवतीत्यादि ॥ लाघवानुरोधेन सूत्रघटकपदानुपूर्व्यास्तादृशत्वोपगमेऽपि स्थापनायां प्रतिज्ञा-घटकतया वाच्यपदमेव निर्देष्टव्यं प्राथम्येनातो नोक्तक्षतिरिति सूत्रकृदाशय इति भावः । अत एव अथशब्दानुशासनमिति भाष्यप्रतीकव्याख्यावसरे अथशब्दः प्रारम्भस्य द्योतकः न तु वाचकः निपात-त्वात् चादिवदित्याद्याकरप्रयोगः सङ्गच्छत इति भावः ॥ शङ्कते ईक्षणीयत्वं न स्यादिति । वाच्यत्वेक्ष-णीयत्वयोः केवलान्वयित्वेन परस्परमनियततया वाच्यत्वस्याव्यापकत्वादित्यादिकं सौवं कथं सङ्गमनीय-मित्यतः स्वाशयमाविर्भावयति ईक्षणीयत्वं हीति । वाच्यत्वस्याव्यापकत्वोक्तिर्नेक्षणीयत्वसमानाधिकरणा-भावप्रतियोगित्वदर्शननिबन्धना किन्तूक्तविवक्षाविशेषनियन्त्रितैवेति भावः । शब्देतरजन्यज्ञानविषयत्व-बाधसहकृतं ज्ञानविषयत्वं वाच्यत्वव्याप्यं भवतीति बाधकाभिधानं सङ्गच्छत इत्याह **न तावदिद-मित्यादिना** ॥ **व्यतिरेकसंभवादिति** । दर्शितबाधसहकृतशब्दज्ञानविषयत्वरूपापाद्यव्यतिरेकस्य वाच्यत्वरूपापादकव्यतिरेकस्य च व्याप्यव्यापकभावसंभवादित्यर्थः ॥ **सामान्यव्याप्तीति** । कारक-विषयत्वाभावत्वस्य क्रियाविषयत्वाभावत्वस्य च शब्दरूपकारकविषयत्वाभावत्वज्ञानरूपक्रियाविषयत्वाभ्यां सामान्यधर्मत्वादिति भावः ।

सु० — ननु मा भूत्प्रमाणाभासैः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां चेक्षणं ब्रह्मणः, मा च भूद्वाच्यम्; तथाऽपि शब्दलक्ष्यतयेक्षणीयं च भविष्यति; तथा च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजको हेतुः; इत्यत आह न चेति ।

अनु० — न चान्यथा ॥

लक्ष्यत्वं क्वापि दृष्टं हि

हि यस्मादन्यथा वाच्यत्वाभावे लक्ष्यत्वं क्वापि न दृष्टम् । तस्मादवाच्यत्वे ब्रह्मणो लक्ष्यत्वा(योगा)भावाल्लक्षणयाऽपि नेक्षणीयत्वमिति शेषः । केनचिच्छब्देन वाच्यमेव हि तीरादिकं केनचिल्लक्ष्यं दृष्टमिति ।

वा० — ननु शब्दवचनवृत्त्यविषयस्यापि लक्षणया शब्दवृत्तिविषयत्वसंभवात्प्रकारान्तरासंभवो-ऽसिद्ध इति नेदं बाधकमित्याशङ्कते **नन्विति** ॥ फलमाह **तथा चेति** ॥ ननु वाच्यत्वाभावे लक्ष्यत्वा-दृष्टयुक्तिमात्रेण न किञ्चिदपि विपक्षबाधकमुक्तं भवतीत्यतस्तदुक्तिलब्धं विपक्षे बाधकं तत्फलतयोक्ताशङ्का-निवृत्तिं च शेषपूरणेन मूलार्थतया दर्शयति **तस्मादिति** । ननु विपक्षबाधकतर्कैर्व्याप्तिर्न सुग्रहेत्यतोऽन्यथा ।

न दृष्टमित्येतन्मूललब्धां व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति **केनचिदिति** । एतद्विशेषणं च गङ्गापदलक्ष्यस्यापि तीरस्य तत्पदवाच्यत्वाभावादयुक्तमित्यतो न लक्षकपदवाच्यत्वमेव लक्ष्यस्य वयमाशास्महेऽपि तु तदन्यत्किञ्चित्पदवाच्यत्वमतो न दोष इति सूचनाय । यद्वा । तत्पदवाच्यत्वाभाव एव तल्लक्ष्यत्वं दृष्टमिति कथं न दृष्टमित्युक्तिरित्यतः स्वाभिप्रायप्रकटनाय केनचिदित्यादि । अनेन वाच्यत्वाङ्गीकारे लक्ष्यत्वस्य सूपपादत्वान्न प्रतिप्रसङ्ग इत्यपि सूचितं भवति ।

प० — न तावदित्यादिना ईक्षणीयत्वहेतोरप्रयोजकत्वं हि कारणान्तरजन्यज्ञानविषयत्वनिमित्तं वृत्त्यन्तरविषयत्वनिमित्तं च । तत्राद्यं शास्त्रयोनिसूत्रादिपर्यालोचनया सुपरिहरमिति स्वयं परिहृत्य द्वितीयाप्रयोजकत्वचोद्यनिवर्तकतया मूलमवतारयति **ननु मा भूदित्यादिना** । वाच्यत्वस्य लक्ष्यत्वाव्यापकत्वात्कथं तदभावेन लक्ष्यत्वाभावापादनमित्यत आह **केनचिच्छब्देनेति** ।

या० — ननु वाच्यत्वस्य लक्ष्यत्वाव्यापकत्वात्कथं तदभावेन लक्ष्यत्वाभावापादनमित्यत आह **केनचिच्छब्देनेति** । वह्निमानेव धूमवानित्यादौ वन्ह्यादेरिव वाच्यमेव लक्ष्यमित्युक्ते वाच्यत्वस्य व्यापकतोक्ता भवतीति ज्ञातव्यम् । यद्वा । गङ्गाशब्दावाच्यमपि तीरं तल्लक्ष्यं दृष्टमित्युक्ततर्के व्यभिचार इत्यत आह **केनचिच्छब्देनेति** । तथा च वाच्यत्वसामान्याभावस्यापादकतयाऽत्र विवक्षितत्वान्नोक्तव्यभिचार इति भावः ।

सु० — नन्ववाच्यमपि लक्ष्यं किं न स्यात् । ततश्च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं प्रसङ्गहेतुः; इत्यत आह किं तदिति ।

अनु० — किं तदित्यनवस्थितिः ॥

अन्यथेत्यनुवर्तते । यद्यवाच्यमपि ब्रह्म लक्ष्यमित्यङ्गीक्रियते; तदा किं तदिति जिज्ञासाप्रवृत्तावनवस्थितिः (स्यात्) । इदमुक्तं भवति । लाक्षणिको हि शब्दो न श्रुतमात्रोऽर्थान्तरे धियमुपजनयति तत्रागृहीतशक्तित्वात् । किन्तु वाच्यार्थ(र्थे)बुद्धिमुत्पाद्य तदनुपपत्तिदर्शने सति । न तावताऽपि । वाच्यार्थानुपपत्तिदर्शनस्य तत्त्यागमात्रहेतुत्वात् । किं नामार्थान्तरस्य स्वरूपतो वाच्यार्थसंबन्धितया चावगतौ सत्याम् । गङ्गादिशब्देन हि स्वरूपतो गङ्गादिसंबन्धितया चावगतमेव तीरादिकं लक्ष्यं दृष्टम् । नानवगतस्वरूपं कूर्मरोमादि । नाप्यन्यसंबन्धितयाऽवगतं तीरादि । तथा च वैदिकशब्दलक्ष्यत्वे ब्रह्मणः प्रतीतिरङ्गीकार्या । न च तीरादिवत्प्रत्यक्षादिना तस्य प्रतीतिः (संभवति) । ततो लाक्षणिकशब्दे प्रयुक्ते वाच्यार्थेऽनुपपत्तिं पश्यतो लक्षणीयेऽर्थे किं तद्यदनेन लक्ष्यमिति जिज्ञासायां शब्द एव प्रयोक्तव्यः । तेनापि चेन्न वाच्यं

किन्तु लक्ष्यमेव तर्हि पुनः किं तदिति जिज्ञासाया अनिवृत्तत्वाच्छब्दान्तरमेव वाच्यम् । तेनापि चेल्लक्ष्यमेव पुनर्जिज्ञासैवेत्यपर्यवसानं स्यात् । पूर्वपूर्वलक्षणाऽसिद्धावुत्तरोत्तरलक्षणाऽसिद्धेर्मूलक्षतिः । यदि च केनचिच्छब्देन वाच्यं स्यात्तदा तदुक्तावुपरतजिज्ञासो लाक्षणिकार्थं प्रतीयात् । वाच्यत्वेऽपि संबन्धग्रहणाय पूर्वसिद्धेरपेक्षितत्वेनानवस्थितेरिति चेन्न । अभिमान्यधिकरणे वक्तव्यत्वात् । तस्माद्विपक्षेऽनवस्थालक्षणबाधकसद्भावादवाच्यत्वे लक्ष्यत्वं न स्यादिति युक्तोऽतिप्रसङ्ग इति ।

वा० — 'किं तदित्यनवस्थितिः' इत्यापाद्यं प्रत्यापादकस्य मूलारूढतायै अन्यथेत्यनुवर्त्य प्रकृतोपयोगितया तदर्थमाह अन्यथेति । किं तदित्यस्यानवस्थाप्रकारप्रदर्शकत्वाभावादनवस्थाप्रयोजकप्रदर्शकत्वं दर्शयति जिज्ञासाप्रवृत्ताविति ॥ ननु जिज्ञासाप्रवृत्तौ तन्निवृत्तये लक्षकशब्द एव प्रयोक्तव्ये खल्वनवस्था स्यात् । न चैतदस्ति । नियमेन जिज्ञासाप्रवृत्तौ नियामकाभावात् । न च लक्ष्यार्थप्रतीतिपूर्वकत्वाल्लक्षणाया लक्ष्यार्थजिज्ञासानियम इति वाच्यम् । शक्तिस्थल इव लक्षणास्थलेऽपि शब्दश्रवणमात्रेण वा शक्यार्थानुपपत्तिप्रतिसन्धानसहकृतेन वा तेनार्थप्रतीत्युपपत्त्या पूर्वं लक्ष्यार्थप्रतीतेर्नियामकाभावेनानावश्यकत्वात्तदावश्यकत्वेन जिज्ञासाप्रवृत्तौ वा तीरादिवत्प्रत्यक्षादिनाऽपि लक्ष्यार्थप्रतीत्युपपत्त्या न शब्द एव प्रयोक्तव्य इति नियमः । तत्प्रयोगनियमे वा वाचकशब्दप्रयोगेनाप्युपपत्तौ लाक्षणिकशब्दप्रयोगनियमोऽप्यनावश्यक एव । तस्याप्यावश्यकत्वे परम्परामात्रसद्भावेऽपि मूलक्षयाभावान्नानवस्था । अथाऽपि तदापत्तौ शक्तिपक्षेऽपि तस्यास्तुल्यत्वात् । वाच्यत्वपक्षोऽप्ययुक्त एवेति नेदमापादनं युक्तमित्यतो मूलाभिप्रायमाह इदमुक्तं भवतीति । अत्र 'लाक्षणिको ही'त्यादिनाऽन्यथासिद्धिशङ्कानिरासः । 'गङ्गादिशब्देन ही'त्यादिनाऽन्वयव्यतिरेककथनम् । तथा चानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां लक्ष्यार्थप्रतीतेः कारणत्वसमर्थनमिति द्रष्टव्यम् ॥ पूर्वपूर्वेति । लक्षणाप्रयोजकप्रतीतिकारणत्वेन कल्प्यमानलक्षणायाः पूर्वत्वं प्रयोज्यायाश्चोत्तरत्वम् तथा च पूर्वपूर्वलक्षणाऽसिद्ध्योत्तरोत्तरलक्षणाया अप्यसिद्ध्या ब्रह्म शब्दगम्यमिति प्रामाणिकस्य हानिरिति प्रयोजनपरिक्षय इति वा, सर्वशब्दावाच्यं ब्रह्म, लक्षणया शब्दगम्यमित्यस्य प्रामाणिकत्वे हि तद्बलात्तत्प्रयोजकतया लक्षणान्तरं कल्पनीयं स्यादिति कल्पकलक्षणायाः पूर्वत्वं कल्प्यायाश्चोत्तरत्वम् तथा च कल्पकीभूतपूर्वपूर्वलक्षणाऽसिद्धौ कल्प्यभूतोत्तरोत्तरलक्षणाया असिद्धिरिति कल्पकपरिक्षयो वा मूलक्षय इत्यर्थः ॥ संबन्धग्रहणायेति । संबन्धज्ञानस्य संबन्धिज्ञानपूर्वकत्वादित्याशयः ॥ अभिमान्यधिकरण इति । 'शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गतः' इत्यभिमान्यधिकरणे लोकतो गृहीतसङ्गतिकावयवार्थे संसर्गस्य यौगिकेन शब्देन समासेन वाऽपूर्वस्यैव प्रतीतेस्तत्र व्युत्पत्तेरनपेक्षणात् ब्रह्मणश्चसंसृष्टावयवार्थरूपतया तत्प्रतीतिसंभवस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

न चैवं मत्पक्षेऽपि लक्षणाप्रयोजकब्रह्मप्रतीत्युपपत्तिरिति वाच्यम् । त्वया ब्रह्मणः संसर्गरूपत्वस्य संसृष्टरूपत्वस्य वाऽनभ्युपगमेन तस्य वाक्यार्थरूपत्वाभावाद्वाक्यस्याखण्डार्थनिष्ठतायाश्च निरस्तत्वादित्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

स०— **प्रसङ्गहेतुरिति** । प्रसञ्जनहेतुरापादकमिति यावत् । वस्तुतस्तु प्रसङ्गसहितो हेतुः । तथाच प्रसङ्गस्याप्रयोजकत्वे हेतोरप्यप्रयोजकत्वमित्यर्थः । अन्यथा हेतुशब्दवैयर्थ्यापत्तेरिति द्रष्टव्यमित्याहुः । **अभिमान्यधिकरण इति** । 'शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गतः' इति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । यौगिकैः शब्दैर्वाक्यार्थमर्यादयाऽपूर्वार्थोपस्थितौ तत्रेतरपदशक्तिग्रहोऽस्मन्मते संभवति । नैवं त्वया वक्तुं शक्यते । ब्रह्मणोऽखण्डस्या संसर्गभेदरूपतया वाक्यार्थरूपत्वाभावादित्याशयः ।

प०— **प्रसंगहेतुरिति** । प्रसङ्गरूपहेतुः दूषणानुमानमित्यर्थः ॥ अन्यथेत्यनुवर्तत इत्युक्तं तस्यार्थमाह **यद्यवाच्यमपि ब्रह्म लक्ष्यमित्यङ्गीक्रियेतेति** ॥ स्वव्याघातकोऽयं तर्क इति शङ्कते **वाच्यत्वेऽपीति** ॥ **पूर्वसिद्धेरिति** । संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वेन संबन्धज्ञानस्य संबन्धिज्ञानाधीनत्वात शब्दरूपसंबन्धिनः प्रत्यक्षत्वेऽपि ब्रह्मरूपसंबन्धिन औपनिषदत्वेन शब्देनैव पूर्वं तत्सिद्धेर्वाच्यत्वेन तत्राप्येवमित्यनवस्थेत्यर्थः ॥ **अभिमान्यधिकरण इति** । यौगिकानां शब्दानां वाक्यतुल्यतया पृथक् सङ्गतिग्रहणानपेक्षत्वादित्यादिसमाधानानां 'शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव(स्त्वेव) व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गतः' इत्येतद्व्याख्याप्रस्तावे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । वक्तव्यत्वादित्यनेन तदधिकरणव्युत्पाद्यमिदमिति दर्शितम् । युक्तोऽतिप्रसङ्ग इत्यादौ अतिप्रसङ्गशब्दः प्रसङ्गपर्यायः । तथा च न 'अति'इत्यस्याधिक्यशङ्केति भावः ।

या०— **प्रसङ्गहेतुरिति** । प्रसङ्गरूपो हेतुर्दूषणानुमानमिति यावत् । प्रसङ्गः प्रसञ्जनम् । तत्र हेतुरापादकमित्यन्ये । वस्तुतस्तु प्रसङ्गसहितो हेतुः प्रसङ्गहेतुः । उभयोरप्यप्रयोजनत्वमित्यर्थः । ईक्षणीयत्वहेतोरप्रयोजकत्वशङ्कायां लक्ष्यत्वं न स्यादिति प्रसङ्गोऽभिहितः । अस्य चाप्रयोजकत्वे हेतोरप्रयोजकत्वं तदवस्थमेवेत्याशयः ॥ **अभिमान्यधिकरण इति** । 'शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गतः' इत्यत्र यौगिकैः शब्दैर्वाक्यमर्यादयाऽपूर्वार्थोपस्थितौ तत्रेतरपदशक्तिग्रहोऽतो नानवस्थेति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । नैवं परेण वक्तुं शक्यम् । ब्रह्मणोऽखण्डस्यासंसर्गभेदरूपतया वाक्यार्थरूपत्वाभावादित्याशयः । युक्तोऽतिप्रसङ्ग इत्यादावतिप्रसङ्गशब्दः प्रसङ्गशब्दपर्यायः अतो'ऽती'त्यस्य वैयर्थ्यशङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ।

श्री०— **प्रसङ्गहेतुरिति** । अवाच्यत्वे लक्ष्यत्वं न स्यादिति प्रसङ्गे हेतुरापादकभूतमवाच्यत्वमप्रयोजकमित्यर्थः ॥ **पूर्वपूर्वलक्षणाऽसिद्धाविति** । एवं लक्षणापरम्पराश्रयणे तत्रैव कालपर्यवसानापत्त्या मूलभूतप्रकृतलक्षणायाः कर्तुमवकाशाभावेन मूलक्षयकरत्वादनवस्था दूषणमित्याशयः ॥ स्वस्येति ।

एकेन पदेन ब्रह्मणो वाच्यत्वं ज्ञातव्यम् । तत्र वाच्यत्वस्य सम्बन्धरूपत्वेन सम्बन्धज्ञाने च सम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वात्सम्बन्धिभूतब्रह्मज्ञानेन भाव्यं तज्ज्ञानं च न प्रमाणान्तरेणेति पदेनैव वाच्यम् । तदपि वाचकमेव । तेन च पुनर्वाच्यत्वे ज्ञातव्ये तस्य सम्बन्धरूपत्वेन सम्बन्धिज्ञानापेक्षायामनवस्था स्यादिति भावः । वैदिकपदानां यौगिकतया तैरपूर्वार्थोपस्थित्यङ्गीकारेण तत्र शक्तिग्रहस्याङ्गीकारात् । यथा सहस्राक्षादिपदैरन्यत्र गृहीतसङ्गतिकैः सहस्राण्यक्षाणि यस्येत्यपूर्वार्थोपस्थितौ सत्यां यः सहस्राक्षः स इन्द्र इति तत्रेन्द्रादिपदशक्तिग्रहो भवति एवं चक्रपाण्यादिशब्दैरन्यत्र गृहीतसङ्गतिकैश्चक्रं पाणौ यस्येत्यपूर्वार्थोपस्थितौ सत्यां यश्चक्रपाणिः स ब्रह्मपदवाच्य इति तत्र ब्रह्मादिपदशक्तिग्रह इति नानवस्थेति भावेनाह **अभिमानीति** ।

च० — **अभिमान्यधिकरण इति** । 'शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गतः' इत्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे यौगिकशब्दानां वाक्यतुल्यतया पृथक्सङ्गतिग्रहणानपेक्षत्वादित्यादिसमाहितीनामभिधास्यमानत्वादित्यर्थः । अद्वैतिनये तु ब्रह्मणोऽखण्डतया संसर्गसंसृष्टान्यतरलक्षणवाक्यार्थरूपताराहित्येन नैवं सुवचमिति भावः ॥ **युक्तोऽतिप्रसङ्ग इति** । अतिप्रसङ्गशब्देनाऽऽपत्तिरभिधीयते । आपत्तिवचनप्रसङ्गपदपर्यायत्वादतिप्रसङ्गपदस्य न 'अति' इत्यस्य वैयर्थ्यशङ्कावकाश इति स्थितम् ।

सु० — **नन्विक्षुक्षीरगुडादीनां विशेषास्तावद्विद्यन्ते । अनुभवसिद्धत्वात् । न च ते केनापि शब्देन** वाच्याः । तद्वाचकशब्दाभावात् । तथाऽपि लक्ष्या दृश्यन्ते । अन्यथा तत्र वाग्व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । अतोऽवाच्यत्वे लक्ष्यत्वं न स्यादिति प्रसङ्गः प्रशिथिलमूलः । यथोक्तम् 'इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् । भेदस्तथाऽपि नाख्यातुं सरस्वत्याऽपि शक्यते' इति । यथा (च) माधुर्यादिविशेषाणामवाच्यानामपि प्रतीतताम।त्रेण लक्ष्यत्वम् । तथा ब्रह्मणोऽवाच्यस्यापि स्वयंप्रकाशत्वेन प्रसिद्धस्य लक्ष्यत्वं संभवतीत्यत आह माधुर्यादीति ।

अनु० — माधुर्यादिविशेषाश्च तच्छब्दैरुदिताः सदा ॥

तच्छब्दैर्माधुर्यादिविशेषशब्दैः । सदेत्यवधारणार्थे । उदिता वाच्या एवेति ॥ ननु माधुर्य(ादि)विशेषशब्दः साधारणः । किमेतावता । न हि गोशब्दोऽनेकार्थ इति न कस्यापि वाचकः । तथा च लक्षकोऽपि न स्यात् । वाच्यार्थद्वारत्वाल्लक्षणायाः । ननु (च) वाचकत्वं पदधर्मः । माधुर्यादिविशेष इति च न पदं किन्तु वाक्यमेव । अनेकपदात्मकत्वात् । तथा च कथं तच्छब्दैरुदिता इति । मैवम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासप्रयोजनमिति शाब्दैरङ्गीकृतत्वात् । अथवा तच्छब्दैः सूदशास्त्रादिप्रसिद्धैर्वाचकशब्दैरुदिता इति व्याख्येयम् । तथा

चोक्तम् 'विशदं क्षीरमाधुर्यं स्थिरमाज्यस्य तीक्ष्णकम्। गुडस्य पनसादीनां निर्हारीत्यभिधीयते ॥' इति। यथा च ध्वनिविशेषाणां मन्दव्युत्पत्तिभिरविदिता अपि श्रुतिस्वरजातिरागादिशब्दा वाचकाः सङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धाः तथा माधुर्यादिविशेषाणामपि तत्तदधिकृतशास्त्रेषु प्रसिद्धा वाचकाः शब्दाः कथं न स्युः। ततश्च 'इक्षुक्षीरगुडादीनां' इति वचनमात्मनो व्युत्पत्त्यभावख्यापनार्थं शारदानिन्दया प्रत्यवायार्जनार्थं च। अतो न प्रशिथिलमूलोऽतिप्रसङ्ग इति। यदपि स्वप्रकाशतया सिद्धत्वाद्ब्रह्मणो लक्ष्यत्वोपपत्तिरिति तदुपरिष्टान्निराकरिष्यते(ति)।

वा०— ननु माधुर्यादाववान्तरविशेषस्यैवाभावाद्भावे वा तस्य शब्दवाच्यत्वेऽप्यनुपपत्तेरभावाद्भावे वाऽलक्ष्यत्वस्यापि संभवेन तत्र व्यभिचारादिप्रसक्तेरभावादुत्तरभाष्यं व्यर्थमित्यतस्तत्प्रसक्तिं दर्शयति **नन्विति** ॥ **तद्वाचकशब्दाभावादिति**। माधुर्यादिविशेषशब्दस्य च साधारणत्वेन वाक्यत्वेन चावाचकत्वादन्यस्य चाभावादित्याशयः। प्रशिथिलमूलो व्याप्तिरूपमूलशून्य इत्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति**। इक्ष्वादिमाधुर्यस्य यद्यपि महदन्तरं महान्विशेषो वर्ततेऽनुभवसिद्धत्वात्। तथाऽपि स भेदो विशेषः एवंरूप इति नाख्यातुं शक्यत इत्यर्थः। न केवलं माधुर्यादिविशेषे व्यभिचाराद्व्याप्तिशून्यत्वं प्रसङ्गस्य, किन्तु या चावाच्यस्य ब्रह्मणो लक्ष्यत्वानुपपत्तिस्त्वदभिमता साऽपि न। अवाच्यत्वेऽपि स्वप्रकाशतया लक्षणाप्रयोजकप्रतीत्युपपत्त्या ब्रह्मणो लक्ष्यत्वोपपत्तेः। न चावाच्ये प्रतीतिमात्रेण न लक्ष्यत्वमिति वाच्यम्। माधुर्यादिविशेषवदेवोपपत्तेरित्युक्तानुपपत्तिपरिहारसंभवाच्चायमप्रसङ्ग इत्याह **यथा चेति**। अत्र माधुर्यादिविशेषाणां वाच्यताया मूले प्रतिपादनेनोक्तोभयविधशङ्कापरिहारः सिद्ध्यतीत्याशयेन शङ्काग्रन्थे उभयनिवेश इति द्रष्टव्यम्। एतेन प्रकारान्तरेण प्रतीत्यनुपपत्तौ सत्यां वाच्यत्वस्याप्यभावस्यालक्ष्यत्वं प्रत्यापादकतयाऽभिमतत्वान्माधुर्यादिविशेषे प्रकारान्तरेण प्रतीतेः सत्त्वेन विशिष्टस्य तस्य न व्यभिचार इति शङ्काऽप्यपहस्तिता भवति। तर्हि ब्रह्मण्यपि प्रकारान्तरेण प्रतीत्युपपत्त्या विशिष्टस्य तस्यासिद्ध्यापत्तेरिति।

शब्दार्थसंबन्धस्य स्वाभाविकत्वासिद्धतया सदेति व्यर्थमित्यतस्तदर्थं दर्शयन्नन्वयं च दर्शयति **सदेतीति**। अवधारणलब्धमनुपपत्तिसमाधानं दर्शयितुमनुपपत्तिप्रकारं दर्शयति **नन्विति**। माधुर्यादिशब्दवन्माधुर्यादिविशेषशब्दस्य माधुर्यादिविशेषत्वेन रूपेण विशेषमात्रवाचकत्वेऽपि तत्तदवान्तरविशेषत्वाकारेण तद्वाचकत्वाभावात्तादृशवाचकविशेषाभावप्रसङ्गेनास्योदाहरणं युक्तम्। अन्यथा माधुर्यादिशब्द एव किं नोदाहृत इत्याशयः। माधुर्यत्वादिवन्न माधुर्यादिविशेषत्वमेकं सामान्यं येन माधुर्यादिशब्दतुल्यताऽस्य स्यात्। किन्तु गवादिशब्दवन्नानार्थ एवायं माधुर्यादिविशेषशब्दः। न चैकविशेषसमर्पकत्ववद्विशेषान्तरसमर्पकत्वस्यापि भावेन साधारण्यमभिमतं न त्वेकसामान्यावच्छिन्नवस्तुवाचकत्वमिति

वाच्यम् । नानार्थगवादिशब्देऽपि सत्त्वेन तस्यावाचकत्वाप्रयोजकत्वात् । एवं च गवादिशब्दानां धेनुत्ववाक्त्वादिनानाप्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिविशेषवाचकत्ववन्माधुर्यादिविशेषशब्दस्याप्यनुभवसिद्ध तत्तदवान्तरविशेषावच्छिन्नव्यक्तिविशेषवाचकत्वमेवेति नैतदुदाहरणस्यासङ्गतिरित्याह **किमेतावतेति** ॥ **तथा चेति** । तादृशसामान्याभावेन तदवच्छिन्नवाचकत्वाभावाद्विशेषावच्छिन्नवाचकत्वस्याप्यभावेऽवाचकस्य लक्षकताऽपि न स्यादित्याशयः । नन्वस्यावाचकत्वं न साधारणत्वात्किं त्वपवादत्वात् । लक्षकता त्वर्धमन्तर्वेतु अदि' इत्यादौ दृष्टत्वाद्वाक्यरूपस्यापि तस्य युक्तेत्याशयेन शङ्कते **ननु चेति** । यद्वा । अवधारणनिवर्त्यमनुपपत्त्यन्तरं शङ्कते **नन्विति** ॥ **ऐकपद्यमिति** । समर्थं समस्यत इत्युक्तम् । सामर्थ्यं च द्विविधम् । व्यपेक्षैकार्थीभावश्चेति । तत्कतरस्मिन्सामर्थ्ये समासो भवतीत्याशङ्क्योक्तमैकपद्यमिति । एकः संमिन्नस्वरूपः पांसूदकवदविभागापन्नोऽर्थः । पद्यते गम्यते येन तदेकपदं तस्य भाव ऐकपद्यम् । एकार्थीभाव इति यावत् । समासस्य समस्यमानस्य समाससंज्ञाया वा प्रयोजनं प्रयोजक इत्यर्थः । एकार्थीभावे समासः स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशात्परस्परसंबन्धरूपायां व्यपेक्षायां तु वाक्यमिति भावः । ऐकपद्यमेकसुबन्तत्वं समाससंज्ञाप्रयोजनमित्यर्थ इति केचित् । तन्न । तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोजनत्वात् । साऽपि समाससंज्ञयैव सम्पद्यत इति चेन्न । अर्थवत्प्रातिपादिकमित्येव तत्सिद्धेः । (अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात । अर्थवदधातुः । प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । प्रत्ययस्यैव पर्युदासे कृत्तद्धितेति सूत्रेण कृत्तद्धितान्तस्य विधानं व्यर्थं स्यात् । न च तत्रापि तदन्तं न ग्राह्यमिति वाच्यम् । अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदन्तग्रहात् । न चार्थवदित्यस्य पूर्वसूत्रे चरितार्थता । धातुप्रत्ययपर्युदासेनैव तल्लाभात् । तस्मात्प्रत्ययान्तं वर्जयित्वेत्युचितमेव । यदि तु प्रत्ययो न पर्युदस्येत तर्हि सात्पदाद्योरिति सूत्रे सादितिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अर्थवदिति किम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भून् । अधातुरिति किम् । अहन् । लोपो मा भून् । न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासोऽस्त्विति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेर्ङि संबुद्ध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात् । अप्रत्ययः किम् । हरिषु । करोषि । अत्र सुप्तिपोर्मा भूत् । अप्रत्ययान्तः किम् । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत्) । कृत्तद्धितेत्यत्र समासग्रहणं हि नियमार्थं न विध्यर्थमिति स्थितत्वात् । एकार्थीभाव एवैकपद्यम् । तच्च समासप्रयोजनमित्यपि न । एकार्थीभावस्य समासकरणत्वेन तत्प्रयोजनत्वाभावात् । ऐकस्वर्यमित्यपि प्रायिकम् । अन्तेतवै इत्यादौ तत्रैवान्तश्च युगपदिति द्वैस्वर्यविधानात्तस्मादेकार्थीभावे समासो व्यपेक्षायां वाक्यमित्येवार्थः । तथा चैकार्थत्वेन पदत्वस्य शाब्दैरुक्तत्वात्समासस्य वाक्यत्वाभावाद्वाचकत्वं युक्तमिति भावः ॥ अनेकानुपपत्तिनिरासनिरपेक्षं पक्षान्तरमाह **अथवेति** ॥

ननु कथमभिधानाद्यप्रसिद्धानां तेषां तद्वाचकतोक्तिरित्यतोऽसंभावनां परिहरति **यथा चेति** ॥ **तत्तदधिकृतेष्विति** । सूदादिशास्त्रेष्वित्यर्थः ॥ यथा चेत्युक्तं दूषणं दृष्टान्ते वाच्यत्वोपपादनेन निरस्तमिति दार्ष्टान्तिके विशिष्य दूषणार्थमनुवदति **यदपीति** ॥ **तदुपरिष्टादिति** । एतदधिकरणान्ते 'यदि तत्स्यादगोचरम्' इत्यादिनाऽऽचार्य एव निराकरिष्यतीत्यर्थः ।

स० — **तदुपरिष्टान्निराकरिष्यत इति** । 'यदि तत्स्यादगोचरम्' इत्यादिनेति शेषः ।

प० — द्वितीयप्रघट्टकैतरेयभाष्योक्तमाह **विशदमिति** ॥ **तदुपरिष्टान्निराकरिष्यत इति** । 'विज्ञेयवाच्यलक्ष्यत्वपूर्व'इत्यादिव्याख्यावसरे ।

या० — पक्षादिप्रविभागोत्तरं क्रियमाणा व्यभिचारशङ्का, यथा विपक्षे हेतुः साध्यं विनाऽस्ति तथा पक्षेऽपि साध्यं विनैवास्त्विति पक्षेऽप्युपपादनीया । अन्यथा वैय्यर्थ्यात् । तथैव कथकसम्प्रदायाच्च । न चैवं प्रकृते सम्भवति माधुर्यादिविशेषाणां प्रतीतत्वेन लक्ष्यत्वसम्भवेऽपि ब्रह्मणः प्रतीत्यसम्भवेन लक्ष्यत्वासम्भवस्योक्तत्वादित्याशङ्कां परिहरन् पक्षेऽपि व्यभिचारशङ्कामुपपादयति **यथा चेत्यादिना** ॥ **साधारण इति** । तथा च यथा घटशब्दः सर्वत्र नीलघटादौ प्रयुज्यमानो नैल्यादिविशिष्टं विशेषं लक्षणयैवोपस्थापयति तथा माधुर्यादिविशेषशब्दोऽपि सर्वविशेषेषु प्रयुज्यमानस्तत्तद्विशेषान् लक्षणयैवोपस्थापयत्यतो नोक्तव्यभिचारपरिहार इति भावः अत्र साधारणत्वं किं घटादिशब्दवत्सामान्याकारमात्रवाचकत्वं किंवा गवादिशब्दवदनेकार्थत्वम् । नाद्यः असिद्धेः । माधुर्यादिविशेषशब्दस्य तत्तद्विशेषमात्रोपस्थापकत्वानुभवेन सर्वसाधारणसामान्याकारोपस्थापकत्वाभावात् । न द्वितीयः गवादिशब्देषु व्यभिचारादित्याह **किमेतावतेत्यादिना** । एतेन सर्वत्र प्रयोगमात्रसाधारण्यमित्यपि निरस्तम् । गवादिशब्देष्वेव व्यभिचारात् ॥ **ऐकपद्यमिति** । तथा च नेकपदात्मकेऽपि समास एकपदत्वमप्यस्त्येवेति भावः ॥ नन्विदं पारिभाषिक समासे पदत्वं न वाचकत्वोपयोगि । वाक्यस्य वाचकतायाः केनाप्यनङ्गीकृतत्वादित्यस्वरसादाह **अथवेति** ।

श्री० — **अन्तरमिति** । यद्यपि महदन्तरं महान्भेदोऽस्ति तथाऽपि स भेद इति योज्यम् ॥ इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह **तथा चेति** ।

च० — **प्रशिथिलमूल इति** । व्याप्यव्यापकभावानापन्नापाद्यापादकक इत्यर्थः ॥ **ऐकपद्यमिति** । तथा च पाणिनीयैरनेकपदघटितसमास ऐकपद्यमप्यूरीकृतमिति भावः । पारिभाषिकपाणिनीयाङ्गीकृतसामासिकैकपद्यस्य वाक्यस्य वाचकतायाः परीक्षकैरनङ्गीकृततया वाचकत्वौपयिकता नेत्यरुच्या कल्पान्तरमाश्रयते **अथवेति** । अनेकानुपपत्तिनिरासनिरपेक्षं पक्षान्तरमाह **अथवेति** इत्यप्यवतारितम् ।

सु० — नन्ववाच्योऽपि नदीतीरफलसंसर्गलक्षणो वाक्यार्थो लक्ष्यो नद्यादिपदैरुपलक्ष्यते । यथोक्तम् 'वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नः स्थितिः ।' इति । तथा च व्याप्त्यभावादप्रयोजकोऽयं प्रसङ्गः । वाक्यार्थश्च ब्रह्माभ्युपेयते न पदार्थः । अतो लौकिकवाक्यार्थवदवाच्यमपि लक्ष्यं किं न स्यादित्यत आह वाक्यार्थोऽपीति ।

अनु० — वाक्यार्थोऽपि हि वाक्यार्थशब्देनैवोदितो भवेत् ॥

एवशब्दस्योदित इति(अनेन) संबन्धः । वाक्यार्थशब्दस्य वाक्यार्थावाचकत्वेऽन्यत्तद्वाच्यं वाच्यम् । न ह्यस्माभिर्लक्षकेनैव शब्देन वाच्यत्वमाशास्यते । किन्तु केनचिच्छब्देन वाच्यमेव केनचिच्छब्देन लक्ष्यमिति भावः । अयं चाङ्गीकारवादो ज्ञेयः । अन्विताभिधानस्य समर्थितत्वात् । ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वं तु संसर्गत्वस्य संसृष्टत्वस्य वाऽनङ्गीकारादयुक्तम् । वाक्यस्याखण्डार्थनिष्ठताया निरस्तत्वात्(इति) ।

वा० — भट्टवार्तिकसंमतिमाह यथोक्तमिति । 'न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः' इति पूर्वार्धोक्तं पदानां वाक्यार्थबोधकत्वरूपं सामर्थ्यमुपपादयितुं लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्य पदलक्ष्यत्वमुत्तरार्धेनानेनोच्यते । न केवलमुत्तरमूलं वाक्यार्थे व्यभिचारशङ्कानिवर्तकं किन्तु वाक्यार्थन्यायप्राप्ताप्रयोजकत्वशङ्कान्तरनिवर्तकं चेत्याशयेनाह वाक्यार्थश्चेति । एतेन वाक्यार्थस्य अवाच्यस्य लक्ष्यत्वेऽपि पदार्थभूतब्रह्मणो नावाच्यस्य लक्ष्यत्वम् । तथा च पदार्थत्वविशिष्टावाच्यत्वरूपापादकस्य न व्यभिचार इति शङ्काऽप्यपहस्तिता भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ ननु वाक्यार्थस्य वाक्यार्थशब्दवाच्यत्वं कुतः । तथात्वेऽपि वाक्यगतपदवाच्यत्वं तु नैव प्राप्तमित्ययुक्तमेतदित्यत एवकारसूचितं भावमाह वाक्यार्थशब्दस्येति । वाक्यार्थश्च ब्रह्माभ्युपेयत इति द्वितीयदूषणं दृष्टान्ते वाच्यत्वोक्त्या निरस्तमपि दार्ष्टान्तिके विशिष्यदूषणेन निराकरोति ब्रह्मण इति ।

स० — ननु न संसर्गादेरेव वाक्यार्थत्वम् । प्रकृष्टादिवाक्येऽखण्डचन्द्रादिस्वरूपस्यापि वाक्यार्थत्वदर्शनात् । प्रकृते ब्रह्मणोऽप्यखण्डतयाऽस्तु वाक्यार्थत्वमित्यत आह वाक्यस्याखण्डार्थताया इति ।

प० — वाक्यार्थ इति । 'नदीतीरे पञ्चफलानि सन्ति' इति वाक्यार्थ इत्यर्थः ॥ अयं 'नदीतीरे पञ्च फलानि सन्ति' इति वाक्यार्थो नद्यादिपदैर्लक्ष्यत इति वाद इत्यर्थः ॥ समर्थितत्वादिति । 'शक्तिश्चवान्विते स्वार्थे' इत्यादिना जिज्ञासाधिकरणे पदानामेव पदार्थेऽन्वयरूपवाक्यार्थे च शक्तेः प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थश्च ब्रह्माभ्युपेयत इत्युक्तं निराह ब्रह्मण इति ॥

अनङ्गीकारादिति । अखण्डत्वभङ्गभियेति भावः । ननु वाक्यार्थो न संसर्गरूपो न संसृष्टरूपश्च किन्त्वखण्ड एवातो न दोष इत्यत आह **वाक्यस्येति** । जन्मादिसूत्रे निरस्तत्वादिति भावः ।

या०— वाक्यादेव लक्षणया वाक्यार्थबोध इति वदतां मीमांसकैकदेशिनां मतमाश्रित्य तत्र व्यभिचारमाशङ्कते **नन्ववाच्योऽपीत्यादिना** ॥ ननु नदीतीरफलसंसर्गलक्षणो वाक्यार्थः, वाक्यार्थपदवाच्योऽपि नद्यादिपदैर्न वाच्यः, किन्तु लक्ष्य एवातो न व्यभिचारपरिहार इत्यत आह **न ह्यस्माभिरिति** ॥ **अन्विताभिधानस्येति** । तथा च शक्त्यैवान्वयबोधोपपत्तौ तदर्थं लक्षणाङ्गीकारो न युक्त इति भावः ॥ **समर्थितत्वादिति** । 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे' इत्यत्रेति शेषः ॥ ननु संसर्गादिरेव न वाक्यार्थः । प्रकृष्टादिवाक्येऽखण्डचन्द्रादिस्वरूपस्यापि वाक्यार्थत्वदर्शनात् । तथा प्रकृतेऽखण्डरूपतया ब्रह्मणोऽपि वाक्यार्थत्वमस्त्वित्यत आह **वाक्यस्याखण्डार्थनिष्ठताया इति** ॥ **निरस्तत्वादिति** । द्वितीयाधिकरण इति शेषः ॥

श्री०— **अयं चेति** । इतरपदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थस्य पदलक्ष्यत्वमङ्गीकृत्य समाधिरङ्गीकारवाद इत्यथः

च०—ननु स्वबोध्यसंबन्धोपलक्षणेत्यभिदधानानां मीमांसकानां मते गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरायां नद्यामित्यस्यैव गभीरनदीतीरे लक्षणोपगमात्प्रकृतेऽपि तद्दिशा सामञ्जस्यमित्याशङ्कते **नन्विति** । भट्टानां वार्तिकं प्रमाणयति **यथोक्तमिति** । 'न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेपि पदानि नः' इति पूर्वार्धाभिहितं, पदानां वाक्यार्थबोधकत्वरूपसामर्थ्योपपादनाय लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्य पदलक्ष्यत्वत्वं,उत्तरार्धेन अनेनाभिधीयत इति हृदयम् ॥ **समर्थितत्वादिति** । 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे' इत्यत्रेत्यादिः । तथा चान्वयोऽपि शक्य एवेति भावः ॥ **निरस्तत्वादिति** । जन्मादिनय इत्यादिः । प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादावप्यखण्डार्थनिष्ठत्वं न संप्रतिपन्नमिति भावः ।

सु०— एवं व्यभिचारं निरस्य मुधा प्रसङ्गमूलभूता व्याप्तिरित्याह नावाच्यमिति ।

अनु०— नावाच्यं तेन किञ्चित्स्यात्

लक्ष्यमिति शेषः ॥ अथवा ब्रह्मणोऽवाच्यत्वे तस्य वस्तुत्वमेव न स्यात् । यतोऽवाच्यं किञ्चिदपि नास्ति इतिप्रसङ्गान्तरसूचनमिदम् ।

वा०— एवं तेनेत्येतत्स्वारस्यानुरोधेन लक्ष्यमित्यध्याहृत्य मूलमुपसंहारपरतया व्याख्यायेदानीं किञ्चिच्छब्दस्वारस्यानुरोधाद्विशेषार्थलाभाच्चातिप्रसङ्गान्तरसूचकतयाऽपि तद्व्याख्याति **अथवेति** ।

श्री०—**यतोऽवाच्यमिति** । यस्मात्कारणाद्यत्किञ्चिदवाच्यं तत्सर्वं नास्ति । अत्यन्तासदवस्त्विति यावत् । यथा शशविषाणमित्यर्थः ॥

सु०—ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्याद्यागमविरोधात्कालात्ययापदिष्टमीक्षणीयत्वेन वाच्यत्वसाधनम् । प्रसङ्गानां च विपर्ययापर्यवसानमिति ॥ स्यादेतदेवम् । यदि ब्रह्मावाच्यत्वं श्रुत्यर्थः स्यात् । न चैवम् । तथा व्याख्याने स्वक्रियाविरोधापत्तेरित्याह यत इति ।

अनु०— यत इत्यादिकैर्वदन् ॥
अवाच्यत्वं कथं ब्रूयान्मूकोऽहमितिवत्सुधीः ॥

यत इत्यादिशब्दैर्ब्रह्मोक्त्वा (हि) तस्यावाच्यत्वं वाच्यम् । अन्यथा यस्यकस्यचिदवाच्यताऽऽपत्तेः । तथा च यत इत्यादिकैः पदैर्ब्रह्मैव वदन्कथं पुनस्तस्यावाच्यत्वं श्रुत्यर्थतया ब्रूयात् । मूकोऽहमितिवत्स्वक्रियाविरोधात् । सुधीरिति विपरीतलक्षणया परस्याकोविदत्वमाह ।

वा०—ननु यत इत्यादिकैरित्युत्तरभाष्यमुक्तार्थोपपादनाभावाद्व्यर्थम् । न च परोक्तावाच्यत्वसाधकश्रुतिनिरासार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । स्वपक्षसाधकानामद्याप्यसमाप्ततया तन्निरासानवसरात्, 'अभुतत्वादवाच्यं तत्,इत्यादिनाऽर्थान्तरकथनेन निरसिष्यमाणत्वाच्च, वदन् ब्रूयादित्यादिना वादिदूषणस्यैव प्रतीयमानतया साधकनिरासादर्शनाच्चेत्यतोऽस्मदुक्तसाधकविघटनाय परोपन्यस्तश्रुतेस्तदभिमतार्थे दूषणोद्भावनेन तद्विघातकत्वाभावप्रतिपादनार्थत्वात् श्रुत्यर्थतया तथा व्याख्यातृदोषाभिधानमुखेन तस्य श्रुत्यर्थत्वाभावस्यैव प्रतिपादनान्न काऽप्यनुपपत्तिरित्याशयेन तद्वाक्यमवतारयति **नन्विति** ॥ ननु यत इत्यादिशब्दैर्ब्रह्मण उक्तेरनावश्यकत्वान्न स्वक्रियाविरोध इत्यतो भाष्यकारेण वदन्निति सिद्धवदुक्त्या सूचितं तदनुक्तौ बाधकं वक्तुमाह **यत इत्यादिशब्दैरिति** ॥ श्रुत्यर्थतयेत्युक्त्या श्रुत्यर्थत्वनिरासस्य भाष्यारूढतासूचनेनासङ्गतिः परिहृता भवति । दृष्टान्तोक्त्या स्पष्टलब्धदूषणप्रदर्शनं स्वक्रियेति । यद्यस्य दूषणपरता तर्हि सुधीरित्येतद्विरोध इत्यत आह **सुधीरिति** ।

या०— प्रसङ्गानां चेति । लक्ष्यत्वं न स्यादित्येकः प्रसङ्गः । अनवस्थारूपो द्वितीयः । वस्तुत्वमेव न स्यादिति तृतीयः । अतो बहुवचनमिति द्रष्टव्यम् ।

च०— प्रसङ्गानां चेति । लक्ष्यत्वाभावानवस्थावस्तुत्वाभावापादकापत्तीनामित्यर्थः ।

सु०—स्यादेवं स्वक्रियाविरोधो यदि यत इत्यादिशब्दैर्ब्रह्म वचनवृत्त्योक्त्वा तस्यावाच्यत्वमुच्यते । नत्वेवम् । किं नाम यत इत्यादिशब्दैर्लक्ष्यमेवेत्यतः क्वास्ति स्वक्रियाविरोध इत्यत आह येनेति ।

अनु०— येन लक्ष्यमिति प्रोक्तं लक्ष्यशब्देन सोऽवदत् ॥

ब्रह्म लक्ष्यमिति वदताऽपि लक्ष्यशब्दवाच्यत्वं तस्याङ्गीकर्तव्यम् । तथा च किं शब्दान्तरेणापराद्धम् । अथ लक्ष्यशब्देनापि लक्ष्यते न तूच्यत इति ब्रूयात्तदा किं तदित्यपेक्षायां शब्दान्तरं ब्रूयादित्यनवस्था स्यात् । अथ यावत्पदजातं ब्रह्मणि प्रयुज्यते तत्सर्वमपि लक्षणयैवेति परिहारे कुतोऽनवस्थेति चेन्न । अनवबोधात् । न हि प्रश्नपरिहारक्रमनिमित्तेयमनवस्था येन सकृदेवोत्तरेण निवर्तेत किन्तु लक्षणायाः प्रतीतिपूर्वकत्वाच्छब्देन विना प्रत्यायकान्तराभावात्तत्रापि लक्षणाऽऽश्रयणे मूलक्षयात् । अतः स्वक्रियाविरोधान्नेदं श्रुतिव्याख्यानमिति नानुमानादेः कश्चिद्दोषः । अविरुद्धं तु व्याख्यानमुत्तरत्र करिष्यत इति ।

वा०—यत्किञ्चिच्छब्दलक्ष्यत्वस्य स्वक्रियाविरोधाशामकत्वेन परेणावक्तव्यत्वाद्येन लक्ष्यमित्येतद्यत इत्यादिशब्दविषयमिति दर्शयंस्तेनोक्तदूषणपरिहारं च दर्शयंस्तन्निवर्तकतयोत्तरमूलमवतारयति **स्यादेवमिति** ॥ एवं तर्ह्यन्यथा यस्यकस्यचिदवाच्यत्वापत्तेरिति बाधकमुक्तमेवेत्याशङ्कते **किं नामेति** ॥ **यत इत्यादिशब्दैरिति** । शक्त्या ब्रह्मानुक्तावपि लक्षणया तदुक्तेर्नोक्तं बाधकमिति भावः ॥ नन्वस्तु लक्ष्यशब्दवाच्यत्वं तथाऽपि यत इत्यादिशब्दावाच्यत्वान्न तदुपजीवनेन प्रवृत्तः स्वक्रियाविरोध इत्यतो लक्ष्यशब्दवाच्यत्वं वदतो भाष्यकारस्य न तावन्मात्रे तात्पर्यं येन स्वक्रियाविरोधो नोपपादितः स्यादपि तु लक्ष्यशब्दवाच्यत्वाभ्युपगमेऽवाच्यत्वभङ्गस्य तुल्यत्वात्समानन्यायतया यतइत्यादिशब्दवाच्यत्वमकामेनाप्यङ्गीकर्तव्यं स्यात् ततश्च स्वक्रियाविरोध इत्याशयेनाह **तथा चेति** । अत्र भाष्यकारेण लक्ष्यशब्दवाच्यत्वपक्षं सिद्धवत्कृत्वोक्तं स्वक्रियाविरोधमुपपादयितुं 'पुनःपुनर्लक्षाणायामपि स्यादनवस्थितिरि'ति भक्तिपादीयां 'किं तदि'त्यव्यवहितपूर्वां वाऽनुव्याख्यां मनसि निधाय लक्ष्यशब्दलक्ष्यत्वपक्षं दूषयितुमनुवदति **अथेति** । किं तदित्यनवस्थितिरित्याद्यनुव्याख्याऽभिप्रेतानवस्थाप्रकारं पूर्वदर्शितमपि स्पष्टं दर्शयितुं तदनवबोधनिमित्तकभ्रान्तिप्रयुक्तपरकीयानवस्थापरिहारप्रकारं शङ्कते **अथेति** । एवं च लक्ष्यशब्दलक्षणापक्षस्यानवस्थादोषदुष्टतया तद्वाच्यत्वपक्षेऽभ्युपगमनीये समानन्यायतया यत इत्यादिशब्दवाच्यताप्राप्त्या स्वक्रियाविरोधसिद्धिरित्युपसंहरंस्तत्फलं दर्शयति **अत इति** । अर्थान्तराभावेन श्रुत्यप्रामाण्यापत्त्या स्वक्रियाविरोधः कथञ्चिदुभयसमाधेय इत्यत आह ॥ **अविरुद्धं त्विति** ।

प०—**उत्तरत्रेति** । 'अद्भुतत्वादवाच्यम्'इत्यत्रेत्यर्थः । ३।१।९१

या०—**उत्तरत्रेति** । 'अद्भुतत्वादवाच्यं तत्'इत्यत्र' इत्यर्थः ।

श्री०—**तत्रापि** प्रत्यायकशब्दान्तरेऽपि पुनर्ब्रह्मणि लक्षणात्वाश्रयण इत्यर्थः ॥ **मूलक्षयादिति** । एवं लक्षणापरम्पराश्रयणे तत्रैव कालपर्यवसानापत्त्या मूलभूताया ब्रह्मशब्दलक्षणायाः कर्तुमवकाशाभावेन मूलक्षयकरत्वादनवस्थादूषणमेवेत्यर्थः । परंपराऽनङ्गीकारे मूलक्षयप्राप्त्या अनवस्था-

दूषणमित्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ ननु 'यतो वे'त्यादिश्रुतेर्मदीयव्याख्यानं स्वक्रियाविरुद्धं चेत् किं तर्ह्यविरुद्धं व्याख्यानमित्यत आह अविरुद्धं त्विति ।

च० — उत्तरत्रेति । 'अद्भुतत्वादवाच्यं तत्'इत्यत्र इत्यर्थः ।

सु० — इतश्च न ब्रह्मणि श्रुतानां वैदिकानां सर्वशब्दानां लक्षणाश्रयणं युक्तमित्याह एकस्यापीति ।

अनु० — एकस्यापि हि शब्दस्य गौणार्थस्वीकृतौ सताम् ॥
महती जायते लज्जा यत्र तत्राखिला रवाः ॥
अमुख्यार्था इति वदन्यस्तन्मार्गानुवर्तिनाम् ॥
कथं न जायते लज्जा वक्तुं शाब्दत्वमात्मनः ॥

यत्र वेदे सतां विदुषामेकस्यापि शब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थस्वीकृतौ कृतायां (सत्यां) महती लज्जा जायते । तत्राखिला अपि शब्दा अमुख्यार्था इति वदन्यस्तस्यात्मनः शाब्दत्वं शब्दशक्तितात्पर्यज्ञत्वं वक्तुं कथं लज्जा न जायते । केभ्यस्तन्मार्गानुवर्तिनां शब्दशक्तितात्पर्यानुसारिणां विदुषां सकाशादिति योजना । तस्य व्याख्यातुर्मार्गमनुवर्तमानानां (च) कथं न जायते लज्जेति वा । तथा सत्यात्मनामिति बहुवचनान्तं पदमध्याहार्यम् । ननु न तावन्मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थस्वीकार एव लज्जाहेतुः । तथा सति 'गङ्गायां घोषः' 'कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोति'इत्यादावमुख्यार्थग्रहणाभावप्रसङ्गात् । किं नाम मुख्यार्थे संभवत्येवामुख्यार्थस्वीकारो दोषः । मुख्यार्थो हि शक्तिग्रहणवशात्प्रथमं बुद्ध्यारूढो भवति । विना च प्रथमातिक्रमे कारणं जघन्यप्रतिपत्तिस्वीकारे कथमनौचित्यं नभवेत् । यत्र तुमुख्यार्थे बाधकमस्ति तत्र तदपरित्याग एव लज्जाहेतुः । 'गङ्गायां घोषः' 'सिंहो देवदत्तः' इत्यत्र गङ्गादिशब्दस्य मुख्यार्थाङ्गीकार(स्य) एव दोषः (दुष्टत्वदर्शनात्) । तत्कथमेतत् । सत्यमेवैतत् । प्रकृतेऽपि न मुख्यार्थस्वीकारे बाधकमस्तीत्याचार्यो मन्यते । बाधिकायाः श्रुतेर्निर्गुणत्वोपपत्तेश्च निरस्तत्वादिति ।

वा० — उत्तरवाक्यतात्पर्यानवबोधान्न केवलं सर्वशब्दानां ब्रह्मणि लक्षणाश्रयणेऽनवस्थामात्रमनौचित्यं चेति तत्तात्पर्यमाह इतश्चेति । अप्रसक्ततयाऽवैदिकशब्दानां ब्रह्मणि लक्षणया प्रवृत्तेः परेणाप्यनङ्गीकारादखिला इत्यनुपपन्नमित्यतो यत्र तत्रेति यद्वाप्य उक्त तत्तात्पर्यकथनं वैदिकानामिति । अनेन वैदिकशब्दलक्षणाऽऽश्रयणस्यातिजघन्यतां सूचयति । कर्मकाण्डगतानां ब्रह्मकाण्डेऽप्युपासनादिपराणां

न परे ब्रह्मणि लक्षणाश्रितेत्यत उक्तं **ब्रह्मणि श्रुतानामिति** । अनेन वेदेऽखिला अपीत्यस्यापि सङ्कोचः सूचितो भवति । प्रकृतोपयोगितया सच्छब्दव्याख्यानं **विदुषामिति** । अमुख्यार्थस्य जघन्यप्रतिपत्तिकतया तत्स्वीकारस्य लज्जाहेतुतायाः प्रथमोपस्थितमुख्यार्थपरित्यागकारणाभावप्रयुक्ततया लज्जाहेतुताप्रयोजकत्वेन तस्याप्यत्र विवक्षणीयत्वे कारणाभावे सति मुख्यार्थपरित्यागस्यापि लज्जाहेतुत्वमित्याशयेनोक्तम**मुख्यार्थेति** । अत एवोत्तरत्र तथैवोपपादयिष्यतीति बोध्यम् । अत्र समानन्यायतयाऽमुख्यार्थ इत्युत्तरभाष्यानुरोधेन च गौणशब्दो लक्षणाऽऽदिसाधारण इत्याशयेनोक्तम**मुख्यार्थेति** । शाब्दत्वमित्यस्यापि प्रकृतोपयोगितया व्याख्यानं **शक्तीति** । विदुषामित्यनेन सतामित्यस्यात्राप्यनुवृत्तिं सूचयति । सकाशादिति षष्ठ्यर्थकथनम् । यच्छब्दप्रकृतस्यैव तच्छब्दपरामर्शे परामर्शस्वारस्यमित्याशयेनाह **तस्येति** ॥ **तथा सतीति** । तथा च तस्यात्मनः शाब्दत्वं तेषां चात्मनां शाब्दत्वं वक्तुमिति योजना सूचिता भवति । यत इति श्रुतिनिगमानन्तरं भाष्यकारेण तद्दूषणोक्त्या सूचितेन मुख्यार्थस्वीकारे बाधकाभावविषयकस्वाभिप्रायेण निवर्त्यां शङ्कां दर्शयन्नेव मुख्यार्थत्यागामुख्यार्थस्वीकारयोरनौचित्यहेतुत्वं शङ्कामुखेनैव दर्शयति **नन्विति** । सर्वत्रायमेव न्याय इति दर्शयितुं लौकिकवैदिकयोः क्रमेणोदाहरणकथनं गङ्गायामित्यादि । यद्वा लक्षणागौण्योः क्रमेणोदाहरणमेतत् । कुण्डपायिनामयनं नाम सत्रम् । अत एव 'उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्' इति । सप्तमे, सामानाधिकरण्यनिमित्तकत्वान्नामत्वस्य तस्य चोभयत्रापि भावादुभयत्रापि मुख्यनामत्वसंभवान्न गौणत्वकल्पनयाऽतिदेशकत्वमिति पूर्वपक्ष्योभयनामत्वे शब्दस्यानेकार्थशक्तिकल्पनाप्रसङ्गेनावश्यभाविन्यन्यतमगौणत्वे, यत्र गुणाः सन्ति तत्र मुख्यत्वं, तद्गुणयोगादितरत्र गौणत्वम् , न हि निर्गुणे मुख्यस्यान्यत्र गौणता घटते । वाच्यगुणयोगेन हि वृत्तेर्गौणत्वं निर्गुणे तु वाच्ये कथं गौणत्वम् । तस्मान्नैमित्तिके मुख्योऽन्यत्र गौणोऽग्निहोत्रशब्दोऽतोऽग्निहोत्रवज्जुहोतीति वाक्यार्थ इत्यग्निहोत्रशब्दस्य मासाग्निहोत्रे नैयमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशेन गौणता प्रतिपादितेति ॥ **तत्कथमेतदिति** । श्रुत्यादेः प्रकृते बाधकत्वादिति भावः ॥ **निर्गुणत्वेति** । जन्माधिकरणे तस्या निरस्तत्वादिति भावः ।

स० — **कुण्डपायिनामयन इति** । कुण्डपायिनामयनाख्ये सत्रे 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति श्रूयते, तत्राग्निहोत्रशब्दः नित्याग्निहोत्रपरः, उत कर्मान्तरपर इति सन्देहः । कर्मान्तरपक्षे द्रव्यदेवताकल्पनागौरवप्रसङ्गात् नित्याग्निहोत्रविधायक इति प्राप्ते अस्य नित्याग्निहोत्रप्रकरणत्वाभावात् मासादिगुणकमिदं कर्मान्तरमेव विधीयते । तत्राग्निहोत्रशब्दो यद्यपि स्वाभिधेयनित्याग्निहोत्रपर इति वक्तुं शक्यते मासादिगुणकस्य कर्मविशेषस्य नित्याग्निहोत्रप्यसंभवात् । तथाप्यग्निहोत्रवज्जुहोतीति गौण्या

वृत्त्या नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशपर इति सिद्धान्तितम् । अमुख्यार्थग्रहणस्य च लज्जाहेतुत्वे तदपि न स्यादित्यर्थः ।

प०—**कुण्डपायिनामयन इति** । कुण्डपायिनामयनं नाम कश्चित्सत्रयागः । तत्रैकमासं क्रियमाणकर्मविशेषस्याग्निहोत्रमिति नाम, अग्निहोत्रमित्राग्निहोत्रमिति गौणमित्युक्तं पूर्वतन्त्रे 'उक्तं क्रियाभिधानं तत् श्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्' इति सप्तमाध्यायतृतीयपादीयाद्यनये । तथाचाग्निहोत्रपदेन मुख्यार्थनित्याग्निहोत्रत्यागेन गौणार्थग्रहणं तत्र न स्यादित्यर्थः ॥ (**एवमेवेति** । निष्कारणमेवेत्यर्थः ।) दोष इत्युक्तं व्यनक्ति **मुख्यार्थो हीति** ॥ **दुष्टत्वदर्शनादिति** । घोषानन्वयत्वरूपदुष्टत्वेत्यर्थः ॥ **श्रुतेरिति** । 'यतो वाच' इत्यादिश्रुतेः 'यत इत्यादिकैर्वेदन्' इत्यादिना निरस्तत्वात् । अवाच्यत्वसाधकनिर्गुणत्वरूपोपपत्तेश्च जन्मादिसूत्रे निरस्तत्वादित्यर्थः ।

या०— **कुण्डपायिनामयन इति** । कुण्डपायिनामयनाख्ये सत्रे 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति श्रूयते । इदं नित्याग्निहोत्रात्कर्मान्तरपरमेवेति तृतीये स्थितम् । तत्रैवान्या चिन्ता । किमग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मानिहातिदिशेन्न वेति । तत्र यद्ययं गौणः स्यात्तदाऽग्निहोत्रवज्जुहोतीत्यतिदिशेद्धर्मान् । न त्वयं गौणः । जुहोतिसामानाधिकरण्यस्यात्रापि तुल्यत्वेन नामधेयत्वात् । अग्निदेवताविधानार्थत्वाद्वा । अतो नातिदिशेदिति प्राप्ते सिद्धान्तः– न तावदत्राग्निदेवता विधातुं शक्या । प्रकृतिविकारभावाभावेन चतुर्थीसमासासम्भवात् । तत्र सिद्धे कर्मभेदेऽनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्, एकत्राग्निहोत्रशब्दो मुख्यः अन्यत्र गौणोऽङ्गीकार्यः । नित्याग्निहोत्रे च नामप्रवृत्तिनिमित्तस्य ग्निदेवतासम्बन्धस्य भावात्तत्रैव मुख्यता । अतः परशब्दः परत्र मुख्यसादृश्यमुपादाय प्रवर्तते । तत्सिद्ध्यर्थं नित्यधर्माननतिदिशेदिति । सप्तमेऽत्रत्याग्निहोत्रशब्दो गौण इति समर्थितम् । तदपि न ग्राह्यं स्यादित्यर्थः । आदिपदात् 'सोमेन यजेत'-इत्यादौ मत्वर्थलक्षणाऽपि न ग्राह्या स्यदिति ग्राह्यम् ॥ **निरस्तत्वादिति** । प्रथमाधिकरणे श्रुतेर्द्वितीयाधिकरणे निर्गुणत्वस्य निरस्तत्वादित्यर्थः ।

श्री— **तस्य व्याख्यातुरिति** । इति वदन्यस्तस्य व्याख्यातुः सङ्करस्य मार्गमनुवर्तमानानामित्यर्थः । तन्मार्गानुवर्तिनामिति यस्य विशेषणस्यापेक्षितं विशेष्यपदमध्याहरति **तथा सतीति** । एवं व्याख्याने सतीत्यर्थः । तथा च तन्मार्गानुवर्तिनामात्मनां विवरणकारादीनां शाब्दत्वं वक्तुमित्यर्थः । अस्मिन्व्याख्याने आत्मन इति पदमुदीरितम् । तस्येत्थं योजना । आत्मनश्चैवं व्याख्यातुः सङ्करस्यापि शाब्दत्वं वक्तुं कथं न लज्जा जायत इति ॥ **तत्क्रमेदिति** । प्रकृते च ब्रह्मणः शब्दमुख्यार्थत्वग्रहणे 'यतो वाच' इति श्रुते'र्लक्ष्यलक्षणयोर्भेद' इत्युक्तनिर्गुणत्वोपपत्तेश्च बाधिकायाः सत्वेन मुख्यार्थसम्भवाभावादमुख्यार्थस्वीकारो न दोषायेत्याशयः ।

च० — कुण्डपायिनामयन इति । कुण्डपायिनामयनं नाम कश्चित्सत्रयागः । तत्रैकमासं क्रियमाण-कर्मविशेषस्याग्निहोत्रमिति नाम । अग्निहोत्रमिवाग्निहोत्रमिति गौणमित्युक्तं पूर्वतन्त्रे । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे 'क्रियाभिधानं तत् श्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्' इत्याद्यनये । तथा चाग्निहोत्रपदेन मुख्यार्थनित्याग्निहोत्रत्यागेन गौणार्थग्रहणं तत्र न स्यादित्यर्थः ।

सु० — अत्राह । द्वे ब्रह्मणी । निर्गुणं सगुणं च । तत्र निर्गुणं नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-स्वभावं परिपूर्णम् । तदेव मायाशबलितत्वे सर्वज्ञत्वादिधर्मवत्तया सगुणमुच्यते । मायायाश्चा-निर्वाच्यतया तदवच्छिन्नस्य न तथाभावस्तात्त्विक इति न कूटस्थत्वहानिः । तत्र सगुणमेव परा-त्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इत्यादावीक्षणीयत्वेनोच्यते । ततश्चेक्षणीयत्वं वाच्यत्वेन विना नोप-पद्यते चेत्सगुणं वाच्यमस्तु न निर्गुणम् । तस्येक्षणीयत्वे प्रमाणाभावात् । न ह्यन्यगतेन व्याप्येनान्यत्र व्यापकसिद्धिः । अतिप्रसङ्गात् । न च परात्परमित्यादीन्येव निर्गुणविषयाणि-ज्ञापकाभावात् । न च वाच्यं मा भूदनुमानेन निर्गुणस्य वाच्यत्वसिद्धिः । पक्षीकृते लिङ्गा-भावात् । लिङ्गवति सिद्धसाधन(त्व)ात् । तथाऽपि 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति' इत्यादिश्रुतिबलाद्वाच्यत्वं निर्गुणस्य सेत्स्यतीति । मायाशबले गृहीत-सङ्गतयस्सर्वे वेदा लक्षणया यत्पदमामनन्तीत्यर्थोपपत्तेः । न चावाच्यस्य लक्षणाऽनुपपत्तिर्दोषः प्रसिद्धतामात्रेण लक्षणोपपत्तेः । सगुणप्रतीत्यैव च निर्गुणस्य तत्स्वभावभूतस्य सर्वात्मनः स्वतः सिद्धत्वात् । न च तदेवेक्षणीयत्वं येन वाच्यत्वापत्तिः । किन्तु प्रमेयत्वम् । न च स्वप्रका-शस्य प्रमेयत्वमिति ॥ तदेतदाशङ्क्य परिहरति सूत्रकारः गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति ।

ब्र. सू. — ॥ ॐ । गौणश्चेन्नात्मशब्दात् । ॐ ॥

" 'परात्परम्' इत्यादिश्रुतिषु गौण एवात्मेक्षणीयत्वेनोच्यते । अतस्स एव वाच्योऽस्तु न, निर्गुणः । तस्येक्षणीयत्वे प्रमाणाभावात् । परात्परमित्यादिश्रुतीनां च तत्परत्वे ज्ञापका-भावात् । किन्तु लक्ष्य एवासौ" इति चेन्न । आत्मशब्दात् । उपलक्षणमेतत् । ईक्षणीये वस्तु-न्यात्मब्रह्मपुरुषादि शब्दश्रवणात् । तेषां च पूर्णाभिधायित्वेन निर्गुणज्ञापकत्वादिति ।

भवेदात्मादिशब्दः पूर्णार्थवाची । तथाऽपि यत्र दृश्ये वाच्ये (च) वस्तुनि प्रयुज्यते तत्र सगुणविषय एवेति नियमाङ्गीकारे को दोष इत्याशङ्कापरिहारार्थं (अपरं) सूत्रम् तन्निष्ठस्य मोक्षोप-देशादिति ।

ब्र. सू.— ॥ ॐ । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । ॐ ॥

नायं नियमो युज्यते। 'यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा' 'तरति शोकमात्मवित्' इति(आदौ) दृश्यात्मनिष्ठस्य मोक्षोपदेशात्। न हि गौणात्मनिष्ठस्य मोक्ष उपपद्यत इति।

वा०— आत्मब्रह्मादय इत्युत्तरानुव्याख्यानं गौणश्चेदिति तन्निष्ठस्येति सूत्रयोर्यथास्थितप्रतीयमानतात्पर्यकथनपरमिति भ्रान्तिनिरासाय भाष्यरीत्या प्रतीयमानतात्पर्यस्य स्फुटत्वात्तात्पर्यान्तरप्रतिपादकमेतदनुव्याख्यानमिति प्रतिपादयिष्यन् भाष्यरीत्या स्फुटप्रतीयमानतात्पर्यं कथयितुमुत्तरो ग्रन्थः।

नन्वत्र सौत्रशङ्काग्रन्थे सगुणस्य दृश्यत्वं वाच्यत्वं च न निर्गुणस्येति शङ्कितुराशयः प्रतीयते। तत्र निर्गुणात्सगुणं भिन्नमभिन्नं वाऽभिमतम्। भिन्नत्वे 'सदैव गुणवत्त्वेऽस्य भिन्नं स्यान्निर्गुणं सदा' इत्युक्तरीत्या कैवल्यानुपपत्तिदोषः। 'एकधैव'इत्यादिश्रुतिविरोधश्च। अभिन्नत्वे कूटस्थत्वहानिरिति पूर्वोक्तदोषात्कथमेतच्छङ्कावकाशः। सगुणस्येक्षणवाच्यत्वाङ्गीकारे च सिद्धान्ते सगुणस्य विष्णोरेवेक्षणेन वाच्यत्वस्य सिषाधयिषितत्वात्कथं तद्विरोधित्वम्। पराभिमतनिर्गुणस्यासत्कल्पस्य तेन लक्ष्यत्वाभ्युपगमेऽपि न सिद्धान्तिनोऽनिष्टं किञ्चित्। परात्परमित्यादिश्रुतेर्निर्गुणविषयत्वस्यापि संभवेन गौणस्यैवेक्षणेन वाच्यत्वं न निर्गुणस्येति शङ्कितुमशक्यं च। तस्याः सगुणमात्रविषयकत्वे वाऽनुमानेन निर्गुणस्य वाच्यत्वासिद्धावपि सर्वे वेदा इत्यादिश्रुतिबलात्तत्सिद्धिः संभवेदेव। श्रुतेर्लक्षणाऽऽदिविषयत्वेन सावकाशत्वे वा वाच्ये प्रकारान्तरेण प्रतीत्यसंभवेन लक्षणानुपपत्तिर्दोष एव। यथाकथञ्चित्प्रतीत्युपपादने च तत एवेक्षणीयत्वलाभाद्वाच्यत्वसाधनं सुकरमिति नायं सूत्रोक्तः क्षेपप्रकारः सदल इत्यतोऽस्मदभिमतस्य विष्णोरेवसत्त्वादिगुणशून्यतयानिर्गुणत्वेन परेण व्यवह्रियमाणत्वात्तस्यैव मायासंबन्धेन सगुणतया सगुणभेदेऽपि गुणानामनिर्वाच्यमायासंबन्धप्रयुक्ततया कूटस्थत्वहानिकरत्वाभावात्। अभेदेऽपि व्यावहारिकभेदेन सगुणेक्षणेन निर्गुणस्य वाच्यत्वाप्राप्तेरीक्षणश्रुतेश्च निर्गुणज्ञापकाभावेन सगुणमात्रविषयत्वेनानुमानासंभवाच्छ्रुतेश्च लक्षणादिविषयकत्वेनापि सावकाशत्वात्स्वप्रकाशतया प्रतीतेरप्युपपत्तेः। स्वप्रकाशत्वस्य चेक्षणीयत्वरूपत्वाभावात्सदल एव पूर्वपक्ष इति तदाशयमाह **अत्राहेति**। शुद्धमित्यादेर्मायाऽतीतं बोधस्वरूपं सत्त्वादिगुणसंबन्धशून्यं सर्वशक्तिपरिपूर्णमित्यादिरर्थः॥ एवं गौणनिर्गुणस्वरूपां भूमिं सिद्धवत्कृत्येदानीं शङ्काप्रकारं विशदयति **तत्रेति**। ज्ञापकाभावादिति सिद्धान्तीयज्ञापकोक्तिव्यावर्त्यकथनम्॥ **तथाऽपीति**। अनेन पूर्वसूत्रे सर्वे वेदा इति श्रुत्याद्यपि वाच्यत्वसाधकतया सूत्राभिमतमीक्षणीयत्वरूपन्यायस्य तु तदुपोद्बलकतयोक्तिरत एव भाष्ये श्रुतिस्मृत्योरेतत्सूत्रव्याख्यानावसरे उदाहरणमिति सूचितं भवति॥ नन्ववाच्ये लक्षणानुपपत्तेरुक्तत्वात्र तथा श्रुतिसावकाशत्वव्युत्पादनं युक्तमित्याशङ्क्य निषेधति **न चेति**। ननु लोके सगुणस्यैव प्रसिद्धत्वात्कथमेतदित्यतः सगुणस्य लोकप्रसिद्धिमेव निर्गुणप्रसिद्धित्वेनोपपादयति **सगुणेति**। यद्वा पूर्वं ब्रह्मशब्दादिना प्रसिद्धिरुक्ताऽधुना सगुणस्य स्वप्रकाशप्रतीतिमेव च तत्प्रतीति-

त्वेनाह सगुणेति ॥ सगुणप्रतीत्या कथं निर्गुणप्रतीतिरित्यत उक्तम् तदिति । तदपि कुत इत्यतो निर्गुणस्य सर्वात्मकत्वादित्याशयेनोक्तम् सर्वेति ॥ स्वत इति । स्वप्रकाशतयेत्यर्थः ॥ किं त्विति । वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यादिरूपफलव्याप्यत्वरूपप्रमेयत्वरूपत्वादीक्षणीयत्वस्येत्यर्थः ॥ स्वप्रकाशस्येति । फलाव्याप्यस्येत्यर्थः । अनेन 'गौण आत्मा दृश्यो वाच्यश्च । न निर्गुण इति युक्तम्' इति भाष्याभिप्रायो वर्णितो भवति ।

उक्तमभिप्रायं सूत्रारूढं कर्तुमाह परादिति । अत इत्यनेन भाष्ये दृश्यो वाच्यश्चेत्यनयोर्हेतुहेतुमद्भावेनान्वयो द्रष्टव्य इत्युक्तं भवति । गौणपदप्रयोगफलकथार्थकथनं न निर्गुण इति । सिद्धान्तीयज्ञापकोक्तिबलेनोक्तप्रतिज्ञायां हेतुकथनं तस्येत्यादि । किन्तु लक्ष्य एवेति 'सर्वे वेदाः' इत्यादिश्रुत्याद्यन्यथासिद्धिसूचनम् । वक्ष्यमाणश्रुत्यहान्ययुक्तिसौकर्यार्थं च । अत्र प्रायः पूर्वपक्षस्पष्टीकरणम् तात्पर्यान्तरकथनावसरे वक्ष्यमाणयुक्तिसौकर्यार्थं चेति द्रष्टव्यम् । अत्र सूत्रे परात्परमितीक्षतिधात्वनुगतिमद्वाक्ये विद्यमानपुरुषपदं विहाय तत्राविद्यमानस्याप्यात्मशब्दस्योपादानं, यस्मिन्कस्मिंश्चिदपि ज्ञानकर्मत्वबोधकवाक्ये निर्गुणज्ञापकोक्तिमात्रेणेक्षणे निर्गुणस्य वाच्यत्वसिद्धेर्न वाक्यविशेष एव तज्ज्ञापकं वक्तव्यमिति निर्बन्ध इति सूचयितुं, न तु परात्परमिति वाक्ये तदभावादित्याशयेनाह उपलक्षणमिति । अत एवोत्तरसूत्रनिरस्यशङ्काग्रन्थे दृश्ये वस्तुनि प्रयुज्यमानात्मादिशब्दस्य सगुणविषयत्वनियमाभ्युपगमः । अत एव च तत्र परिहारेऽपि यत्किञ्चिदीक्षणीयत्वबोधकवाक्यनिष्ठस्य तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशस्योक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

स० — किन्तु प्रमेयत्वमिति । प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वमित्यर्थः ।

प० — ईक्षणीयत्वहेतोर्व्यधिकरणासिद्धिनिरासकतया गौणश्चेदितिसूत्रमवतारयितुमाह अत्रेत्यादिना । शुद्धेति जडामिश्रम् । बुद्धेति ज्ञानस्वभावः । तथाभाव सगुणभावः ॥ मा भूद्वाच्यत्वसिद्धिः इत्येतद्व्यनक्ति पक्षीकृत इति ॥ वाच्यत्वे युक्तेरिवागमस्यापि साधनत्वेनाभिमतत्वात्तमप्याशङ्क्य निराह पूर्ववादी तथापीत्यादिना ॥ सर्वात्मन इति । सर्वजीवस्य अहमितिसाक्षिसिद्धत्वादित्यर्थः । प्रमेयत्वं प्रमाणजन्यवृत्तिविषयत्वम् ।

या० — तत्स्वभावभूतत्वोपपादनायैव सर्वात्मन इत्युक्तम् ॥ किन्तु प्रमेयत्वमिति । प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वमित्यर्थः स्वप्रकाशस्येति । परानपेक्षप्रकाशस्येत्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥

श्री० — ननु मायायाः सत्यत्वे तदवच्छिन्नस्य सगुणत्वं सत्यमेव स्यात् । तथा च कूटस्थत्वहानिरित्यत आह मायायाश्चेति ॥ न कूटस्थत्वहानिरिति । न ह्यारोपितेन नीलिम्ना गगनस्य नीरूपत्वमपैतीति भावः । कुतो मा भूदित्यतस्तदुपपादयति पक्षीकृत इति । ईक्षणीयत्वस्य निर्गुणे स्वरूपासिद्धि-

रित्यर्थः ॥ ननु तर्हि यत्रेक्षणीयत्वहेतुरस्ति सगुणे तस्यैव पक्षत्वमभिप्रेतमिति चेत्तत्राह **लिङ्गवतीति** । सगुणे वाच्यत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **लक्षणोपपत्तेरिति** ॥ तथा च शब्दशक्त्यैव प्रतीतत्वं नापेक्षितमित्याशयः । ननु निर्गुणस्य यथाकथञ्चिद्वा प्रसिद्धिः कथमस्तीत्यतस्तदुपपादयति **सगुणेति** । विशिष्टप्रतीतौ विशेष्यस्यापि प्रतीतत्वादिति भावः ॥ ननु निर्गुणस्य स्वतः सिद्धत्वं तावत्त्वयैवोपपादितम् । स्वतः सिद्धत्वमेव चेक्षणीयत्वमिति निर्गुणस्येक्षणीयत्वं त्वयैवाङ्गीकृतमतः स्वतःसिद्धत्वरूपेक्षणीयत्वान्यथाऽनुपपत्त्या वाच्यत्वं प्रसक्तमेव । तथाच निर्गुणस्येक्षणीयत्वे प्रमाणाभावादित्युक्तमयुक्तमित्याशङ्क्य निषेधति **न च तदेवेति** । तथात्वे घटादावसाधारण्यापत्तेरिति भावः ॥ **प्रमेयत्वमिति** । प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वमित्यर्थ ॥ **स्वप्रकाशस्येति** । प्रमाणावेद्यस्य प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वाख्यं प्रमेयत्वं व्याहतमिति भावः ।

ॐ **गौणश्चेन्नात्मशब्दात्** ॐ ॥ तत्परत्वे, मुख्यया वृत्त्या निर्गुणवाचकत्वे । श्रुतीनां निर्गुणवाचकत्वाभावे उपनिषदां ब्रह्मकाण्डत्वभङ्ग इत्याशयेन पृच्छति **किन्त्विति** ॥ उत्तरयति **लक्ष्य एवासाविति** । निर्गुण इत्यर्थः ।

सु०— अत्र प्रथमसूत्रे परात्परमित्यादिषु वाक्येषु निर्गुणज्ञापकोक्त्या हेतुसिद्धिस्समर्थिता । ज्ञापकस्य चान्यथासिद्धिरुत्तरसूत्रे परिहृतेत्येतावत्सूत्रद्वयतात्पर्यं स्फुटमवगम्यते । अधिकं विवक्षुराह आत्मेति ।

अनु०— ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ ॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥

आत्मब्रह्मादयः शब्दाः साक्षात्पूर्णाभिधायिनः ॥
जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं च यदा तदा ॥
वन्ध्यापुत्रोपमं मायाशबलं वाच्यमित्यपि ॥
कल्पयित्वा विना मानं लक्ष्यं शुद्धं वदन्पदैः ॥
आत्मशब्दोदितस्यैव ज्ञानं मुक्तावसाधनम् ॥
आह श्रुतपरित्यागः स्याच्चास्याश्रुतकल्पना ॥
स्यात्सर्वत्र च

यो वादी तदेतदनिर्वाच्यमायाख्याज्ञानशबलं किञ्चिद्ब्रह्म कल्पयित्वा तदेव वैदिकैरशेषपदैर्वाच्यमित्यपि कल्पयित्वा मायातीतं शुद्धं सर्वज्ञं सर्वशक्तिपरिपूर्णमस्मदभिमतं परं ब्रह्म पदै-

लक्ष्यमिति वदन्वदति । अस्य वादिनः श्रुतपरित्यागस्सर्वत्र सर्ववाक्येषु स्यात् । कथम् । वचनवृत्त्यैव प्रथमप्रतीतस्य शुद्धस्य ब्रह्मणो विना कारणेन परित्यागात् । कथं शुद्धस्य प्रतीतत्वम् । आत्मब्रह्मादिशब्दानां वेदे श्रवणात् । आत्मब्रह्मादिशब्दाश्च साक्षाद्वचनवृत्त्या पूर्णाभिधायिनो यदा यस्मात्तदा तस्मात् श्रुतपरित्याग इति ।

न केवलं श्रुतपरित्यागः किन्तु सर्वत्रापि वाक्येष्वश्रुतकल्पनं च स्यात् । कथम् । मायाशबलस्य ब्रह्मणो वन्ध्यापुत्रोपमत्वात् । तत्कथम् । विना मानम् ... मानाभावात् । तदपि कथम् । श्रुतिष्वात्मब्रह्मादिशब्दश्रवणात्तेषां च पूर्णाभिधायित्वेन मायाशबलाविषयत्वात् ॥ ननु युष्माभिरेव जन्मादिसूत्रे मायाशबलस्य लक्ष्यत्वेनाङ्गीकृतत्वात्कथं (तत्)वन्ध्यापुत्रोपमःमिति । मैवम् । प्रथमसूत्रे जिज्ञास्यतयोक्तस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परब्रह्मण एवास्माभिर्जगज्जन्मादिकारणत्वेन लक्षितत्वाङ्गीकारादित्याद्यसूत्रतात्पर्यम् । आत्मशब्दोदितरयेति द्वितीयस्य । आत्मादिशब्दः पूर्णार्थोऽपि दृश्ये श्रुतो गौणविषय इति नियमं यो ब्रवीति स तथाविधात्मशब्दोदितस्य ज्ञानं मुक्तावसाधनमेवाह । गौणात्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानुपपत्तेः । तथा चास्य श्रुतपरित्यागः स्यात् । दृश्यात्मज्ञानस्य मोक्षसाधनताया 'यस्यानुवित्तः' इत्यादौ श्रुतत्वादिति ।

न चैवमापादिते श्रुतपरित्यागाश्रुतकल्पने शक्याङ्गीकारे इत्याह यत्रेति ।

अनु० — यत्रैकमपि लोको जुगुप्सते ॥

यत्र ययोर्मध्ये एकमपि प्रसक्तम् । किमुभयमिति शेषः ।

वा० — अधिकतातपर्यकथनावसरे परोक्तमगुणवाच्यत्वनिर्गुणलक्ष्यत्वबाधकत्वेन श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गस्य प्रयोजनतया वक्ष्यमाणत्वात्तदसङ्कीर्णतायै ज्ञापकोक्त्या हेत्वसिद्धिपरिहारं ज्ञापकान्यथासिद्धिपरिहारं च प्रयोजनतया दर्शयति अत्रेति ॥ अत्र श्रुतपरित्यागाश्रुतकल्पनोपपादकानां सङ्करेणोपपादनाद्विभज्य तदन्वयं दर्शयति यो वादीत्यादिना । वदन्नित्येतद्व्लक्षकथनं वादीति । लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इत्यत्र (लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य । पचमानं चैत्रं पश्य ।) तदीयव्याख्यानरीत्या पर्युदासाश्रयणेन द्वितीयान्तादिसामानाधिकरण्याभिप्राये तस्य प्रकृतेऽभावाद्वदन्निति शत्रनुपपत्तिः । गीताभाष्यटीकोक्तरीत्या प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन प्रथमासामानाधिकरण्यनिषेधमात्राभिप्राये चास्येत्येतत्प्रतिसंबन्धितया वदन्नित्यस्यानुवाद्यसमर्पकताद्योतनाय यो वादीत्यध्याहारस्यावश्यकत्वात्प्रथमासामानाधिकरण्येन शत्रनुपपत्तेरित्यतो लट्ग्रहानुवृत्तौ (लडिति । यद्यपि प्रथमान्तं प्रकृतं तथाऽपि

षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः ।) पुनर्लिङ्ग्रहणेन (पुनरिति । एवं हि पुनर्विधिः सम्पद्यते । स च प्रथमेनाप्राप्तेऽपि क्वचित्प्रवृत्त्यर्थ इति भावः । उपलक्षणमिदम् । अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावेऽपीत्यर्थः । तेन कुर्वतोऽपत्यं कौर्वतः । कुर्वतो भक्तिः कुर्वद्भक्तिः । कुर्वाणभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिद्ध्यति । शानच् । आने मुक् । अक्षस्वातो मुक् । पचमानः ।) क्वचित्प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवत्यतोऽस्ति ब्राह्मणः मन्त्रब्राह्मण इत्याद्युपपन्नमित्युक्तत्वात्प्रथमासमानाधिकरणे नानुपपत्तिरित्याशयेन यो वादीत्यध्याहृत्य तत्रैवानुवादसमाप्तिद्योतनाय वदन्निति व्याख्याति वदतीति । अनिर्वाच्येति-विशेषणेन परोक्तकूटस्थत्वहानिपरिहारस्य मूलारूढत्वस्य प्रदर्शनम् । ब्रह्मेति ब्रह्मद्रविव्यसूचनम् । वैदिकैरित्यश्रुतकल्पनोपपादकेनानुक्तोपालम्भनिरसनम् । अस्तो यत्किञ्चिदवाच्यत्वेऽपि न क्षतिरित्यशेषैरिति । पराभिमतशुद्धस्य निर्विशेषत्वेनासत्कल्पत्वेन वेदेऽश्रुततया तस्य लक्ष्यत्वेऽपि न श्रुतहानिरिति शुद्धमित्यनेनाभिमतं स्वाभिमतं ब्रह्मेत्याह **शुद्धमित्यादिना** । श्रुतपरित्यागस्य वाक्यनिष्ठरूपत्वादाह **सर्वत्रेति** । आत्मब्रह्मादय इत्यनुव्याख्यानोक्तहेतुबललब्धं श्रुतहानिप्रसङ्गे साक्षादुपपादकं दर्शयति ॥ **वचनवृत्त्यैवेति** । शुद्धस्य साक्षात्प्रकृतत्वोपपादकस्यैतदनुव्याख्याबललब्धस्य योग्यस्याध्याहार आत्मेति । तस्य हेतुत्वसमर्थनार्थतयाऽनुव्याख्यानोक्तं हेतुं योजयति **आत्मेति** । 'यदा तदेति हेत्वर्थे कालार्थे चापि भण्यत' इत्यभिधानानुसारेणोक्तं यस्मात्तस्मादिति ।

मानाभावोपपादकत्वेनात्राप्यात्मब्रह्मादय इत्यनुव्याख्यानोक्तहेतुर्दृष्टव्य इत्याशयेन श्रुतिष्वात्मशब्दाश्रवणे तेषां पूर्णत्वाभिधायकत्वोक्तिवैयर्थ्यं तद्बललब्धं श्रुतिष्वात्मादिशब्दश्रवणस्य मानाभावं प्रति साक्षाद्धेतुत्वं पूर्ववदेवात्राप्यभिमतमित्याशयेनाह **श्रुतिष्विति** । पूर्णत्वाभिधायकत्वोक्तिफलकथनं मायेति । ब्रह्मशब्दप्रयोगसूचितयुक्तिकथनं प्रथमेत्यादि । आत्मशब्दोदितज्ञानस्य मया मुक्त्यसाधनताया अनुक्तेरनुक्तोपालम्भोऽयमित्यतोऽनुव्याख्यानेऽस्येत्येतद्बलात्तच्छब्दाध्याहारेण सूत्रनिवर्त्यनियमानङ्गीकर्तुस्तत्प्रतिसंबन्धित्वमित्याशयेन योग्यप्रतिसंबन्ध्याहारेण तदनुक्तिनिरासायाह **आत्मादिशब्दा इति** । तथार्थः । इत्यस्यात्मशब्दविशेषणत्वे दृश्ये श्रुत इति तदर्थः । आत्मशब्दोदितविशेषणत्वे तु दृश्य इति तदर्थः । एवकारसूचितहेतुकथनं गौणेति ॥ ननु मुक्त्यसाधनोक्तिमात्रं न दोष इत्यतः श्रुतपरित्यागमात्रं तत्फलतया प्रसज्य तदुपपादकतया सूत्रं योजयति **तथा चेत्यादिना** ।

आपाद्यानिष्टत्वप्रदर्शनायोत्तरानुव्याख्यानमित्याह **न चैवमिति** । यत्रेत्यस्यैकपरामर्शकत्वे निर्धारणासंभवादर्थान्तरानुपपत्तेश्चाह **तयोरिति** । आपादितत्वस्य मूलारूढतायै प्रसक्तमित्युक्तम् । यद्वा । श्रुतहान्यादेर्व्यभिचारादिवन्न स्वरूपेण दूषणत्वं किन्तु तर्करूपेणैवेति तत्प्रसञ्जनमेव दूषणमित्याशयेनेदमुक्तम् । उभयानिष्टत्वस्य मूलारूढतायै अपिशब्दबललब्धं योग्यमध्याहरति **किन्त्विति** ।

प०— अधिकं श्रुतहान्यादिकं दोषं सूत्रार्थतया विवक्षुरित्यर्थः । मूलपदानि योजयति **यो वादीत्यादिना** ॥ वदन्नित्यस्यार्थो वदतीति ॥ **इत्याद्यसूत्रतात्पर्यमिति** । 'यो वादी' इत्यादिनोक्त प्रमेयं 'गौणश्चेत्' इतिसूत्रतात्पर्यमित्यर्थः ॥ **द्वितीयस्येति** । 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इतिसूत्रस्ये-त्यर्थः ।

या०— ॥ ॐ **गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति** ॥ ॥ ॐ **तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति** ॐ ॥ **अधिकमिति** । श्रुतहान्यश्रुतग्रहरूपमधिकं दोषं सूत्रार्थतया विवक्षुराहेत्यर्थः ॥ **ननु युष्माभिरेवेति** । यद्यप्यस्माभिः सगुणं ब्रह्मैव जन्मादिसूत्रे लक्ष्यमित्यभिहितं न तु मायाशबलम् तथाऽपि स्वमते मायाशबलस्यैव सगुणत्वात् । सगुणस्य लक्ष्यत्वाङ्गीकारे भवद्भिरपि मायाशबलस्यैव तदङ्गीकृतमिति भ्रान्तस्येयमाशङ्केति ध्येयम् ।

श्री०— ॐ **तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्** ॐ ॥ **ज्ञापकोक्त्येति** । आत्मशब्दादिरूपेत्यर्थः ॥ **हेतुसिद्धिरिति** । ईक्षणीयत्वाख्यहेतुसिद्धिरित्यर्थः ॥ **गौणात्मज्ञानस्येति** । गुणबद्धात्मज्ञानाद्गुणनि-वृत्तिरूपमोक्षानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ननु गौणज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं न श्रुतमेव । येन श्रुतहानिः स्यादित्यत आह **दृश्यात्मेति** । गौणात्मेत्यर्थः ॥

सु०— अथ **लोकजुगुप्सितमपीदमुभयं न दूषणं ममेत्यभ्युपेयात्तत्राह** नियमेनेति ।

अनु०— नियमेनोभयं स्याद्धि यस्य स्वपरयोर्मते ॥
अलङ्कृतः सदैवायं दुर्घटैरेव भूषणैः ।

अस्माभिरत्याज्यते परेणाङ्गीक्रियते । न हि लोकजुगुप्सितं नामैकं प्रतिज्ञाहान्यादिकमिव निग्रहस्थानमस्ति । लोकस्याव्यवस्थितत्वात् । 'गतानुगतिको लोकः' इति वचनादिति मन्व-नेनेति स्वपरयोर्मते मतेन । यस्य नियमेनोभयमिदं स्यादयं दुर्घटैरङ्गीकारानर्हैर्भूषणैर्विपरीत-लक्षणया दूषणैरलङ्कृतः स्यात् । यदि श्रुतमपि विशुद्धं ब्रह्म परित्यज्यते तर्हि सकलोऽपि वेदार्थस्त्यज्यतामविशेषात् । यदि चाश्रुतमपि मायाशबलं ब्रह्म कल्प्यते । तदा चैत्यवन्दनादेः स्वर्गसाधनत्वादे (दिकम)पि कल्पनी(यं)यत्वं स्यात् । विशेषाभावादित्याशयः ।

वा०— ननु लोकजुगुप्सिताङ्गीकारप्रसक्तेरेवाभावात्तत्रानिष्टप्रतिपादकोत्तरवचनमसङ्गतमित्यत स्तत्सङ्गमयति **अस्मेति** ॥ ननु स्वमतेन श्रुतहान्यादिप्रसक्तेरेवाभावात्परं प्रति तदापादनेऽपि तन्मते तदप्रसक्तेः स्वपरयोर्मतेनेत्यनुपपन्नमित्यत आह **अस्माभिरिति** । अनेनापादनीयनयाऽस्मदभिमतत्वं स्वमतेनेत्यस्यार्थः । परेणाङ्गीक्रियमाणत्वं च परमतेनेत्यस्येत्याशयः । यद्वा । स्वशब्दस्य समभिव्या-

द्दुतपरत्वापादनीयतयाऽसदभिमतत्वं परमतेनेत्यस्यार्थः। परेणाङ्गीक्रियमाणत्वं च स्वमतेनेत्यस्येति द्रष्टव्यम्। पराङ्गीकारमुपपादयति **न हीति**। अनेन शङ्काभिप्राय उक्तो भवति। दुर्घटस्योद्भावनाऽसंभवादाह **अङ्गीकारानर्हैरिति**। दूषणापादनावसरे परं प्रति भूषणापादनं न युक्तमित्यत आह **विपरीतेति**। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनयोरङ्गीकारेऽयुक्त स्यादिति दूषणान्तरस्यापादयितुमशक्यतया श्रुतहान्यश्रुतकल्पनयोरेव चापादनानुपपत्त्या कथमेतदित्यतः प्रकृतश्रुतविशेषहान्यादेरापादकत्वेन परं प्रत्यनिष्टश्रुतविशेषहान्यादेरापाद्यत्वेन विवक्षायां न कोऽपि दोष इत्याशयेनैतदनुव्याख्यानसूचितमतिप्रसङ्गमाह **यदीत्यादिना**। व्याप्त्युपपादनमविशेषादिति।

स०— स्वपरयोर्मत इत्येतदुपपादयति **अस्माभिरापाद्यत इति**। जुगुप्सितं परेणाङ्गीक्रियत इति संबन्धः।

प०— स्वपरयोर्मत इत्यनेन दोषद्वयस्योभयसंमतिरुक्ता। तत्कथमित्यतोऽस्माभिरापाद्यमानत्वादसत्संमतत्वं परेणाङ्गीक्रियमाणत्वात्परसंमतत्वमितिभावेनाह **अस्माभिरिति**॥ अङ्गीकारे परस्य किं बीजमित्यत आह **न हीत्यादिना मन्वानेनेत्यन्तेन**। इतिमन्वानेनाङ्गीक्रियते इति पूर्वेणान्वयः। उपपादितं मूलारूढं दर्शयति **इति स्वपरयोर्मतेनेति**।

या०— स्वपरयोर्मत इत्येतदुपपादयति **अस्माभिरापाद्यत** इत्यादिना॥ जुगुप्सितं कथं परेणाङ्गीक्रियत इत्याशङ्कापरिहाराय पराभिप्रायमाह **न हीत्यादिना इतिमन्वानेनेत्यन्तेन**। इति मन्वानेन परेणाङ्गीक्रियत इति सम्बन्धः।

सु०—न केवलं श्रौतस्य परमात्मनस्त्यागेऽतिप्रसङ्गमात्रम्। महाप्रत्यवायोऽप्यस्तीत्याह अन्धमिति।

अनु०— अन्धन्तमो नित्यदुःखं तस्य स्याद्वसनद्वयम्॥

अन्धयतीत्यन्धम्। अलङ्कृतस्य वसनाभ्यां भाव्यम्। 'वस्त्रहीनमलङ्कारं घृतहीनं तु भोजनम्। भावहीनं तु सल्लापं न प्रशंसन्ति पण्डिताः॥' इति वचनात्। अतो वसनद्वयमिदं स्यादिति परिहासः। अत्र प्रमाणमाह अनन्दा इति।

अनु०— अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येऽविद्वांसो बुधो जनाः।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः॥

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥

इत्यादिश्रुतयो मानं शतशोऽत्र समन्ततः॥

न विद्यते नन्द आनन्दो येषु ते अनन्दाः ते इति प्रसिद्धाः। बोधनाद्बुद्वेदस्तस्मादपि येऽविद्वांसो वेदेन मुख्यया वृत्त्या प्रतिपादितमपि परमात्मस्वरूपमपलपन्त इत्यर्थः। सुष्ठुरमणविरुद्धत्वादसुरप्राप्यत्वाच्चासुर्याः। आत्महनो वेदवाच्यपरमात्मत्यागिनः। अत्र उक्तार्थे। समन्ततः सर्वास्वपि शाखासु।

वा०— दूषणकथनावसरेऽन्धन्तम इत्यादि किमुच्यत इत्यतस्तत्तात्पर्यमाह **न केवलमिति**। प्रत्यवायोऽप्यस्तीत्याहेति मूलव्याख्यावसरे गीताभाष्यटीकोक्तरीत्या प्रत्यवायशब्दोऽनिष्टपरः। यद्वा। एतन्मूलानुसारेणागत्या तत्र तथा व्याख्यानेऽप्यनिष्टमिति वक्तुं शक्ये बलादेवंप्रयोगस्यानुचितत्वादत्रानिष्टोक्त्या प्रत्यवायस्तद्धेतुभूतो गम्यते। तस्य च महत्वान्महाप्रत्यवायलाभ इत्याशयो द्रष्टव्यः। अचेतनस्य तमसोऽन्धत्वासंभवादाह **अन्धयतीत्यन्धमिति**। वसनोक्ति परिहासोपयोगितया सङ्गमयति **अलङ्कृतस्येति**। नित्यदुःखमित्यस्य तमोविशेषणत्वेऽपि तद्विशेषणबलात्तमोरूपस्थलस्य तत्रत्यदुःखस्य च पृथक्त्वविवक्षयैकस्य तमस एवोर्ध्वाधरभागविवक्षया वा द्वित्वं द्रष्टव्यम्। अलङ्कारवसनोक्तितात्पर्यमाह **परिहास इति**।

'नित्यदुःखस्वरूपत्वादनन्दं तत्तमो मतम्' इति 'तेऽपि यान्ति तमो घोरं नित्योद्रिक्तासुखात्मकम्' इति च बृहद्भाष्यं मनसि निधायानन्दशब्दं व्याख्याति **न विद्यत इति**। एवं च नित्यदुःखस्वरूपत्वाद्युक्तिस्तत्तात्पर्यबललब्धेति भावः। यद्यपि नन्दविरुद्धदुःखमनन्दं तद्येषु तेऽनन्दा इत्यपि व्याख्याने तदुक्तिरर्थकथनमेव भवति। तथाऽपि प्रतिपत्तिगौरवापत्तिभयेनैवमुक्तम्। पूर्वं लोकविशेषस्याप्रकृतत्वे तच्छब्देन परामर्शासम्भवात्तमस्त्वस्यालाभाच्च त इति पुनः श्रुतत्वादपौनरुक्त्या च प्रसिद्धयर्थतया तच्छब्दं व्याख्याति **त इतीति**। यद्यपि 'बोधके विद्यमानेऽपि ये विदुर्न परं हरिम्'इति 'बोधनाज्ज्ञानवान् बुत्स्यात्तत्सकाशाच्च ये हरिम्'इति च तद्भाष्ये बुच्छब्दं ज्ञानिपरमभिप्रेत्याविद्वांसोबुधो जना इति वाक्यं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं तथाऽपि बोधकर्तरीव तत्करणेऽपि कर्तृत्वविवक्षया बोधक इति बोधयतीत्यादिशब्दानां बहुलं प्रयोगात् 'इत्यादिश्रुतयो मानं शतशोऽत्र' इत्येतदनुव्याख्यानस्वारस्यानुरोधाद्बृहद्भाष्योक्तसमानन्यायत्वाच्च प्रकृतोपयोगितया व्याख्याति **बोधनादित्यादिना**॥ असुर्यशब्दव्याख्यानरूपमीशावास्यभाष्यं प्रायोऽनुकरोति **सुष्ठ्विति**। सुष्ठु रमणं सुर्यं तद्विरुद्धमहादुःखवत्त्वादित्यर्थः। सुर्यविरुद्धमसुर्यं तद्येषु तेऽसुर्या इत्यर्थः। असुराणां प्राप्यत्वादित्यनेन सकलसुखराहित्यमुपलक्ष्यते। असुरैर्यायन्ते तेऽसुर्या इति॥ 'महादुःखैकहेतुत्वात्प्राप्यत्वादसुरैस्तथा। असुर्या नाम ते लोकास्तान्यान्ति विमुखा हरौ' इति तद्भाष्ये आत्महन इत्येतदर्थतयोक्तस्य हरौ वैमुख्यस्यैवमपि सम्भवात्प्रकृतोपयोगितयाऽऽत्महन इत्येतद्व्याख्याति **आत्महन इति**॥ अत्रेत्यस्य समन्तत इत्यनेन सम्बन्धे आसु सर्वासु शाखास्विति

भ्रान्तिनिरासायोक्तेऽर्थे प्रमाणत्वस्य मूलारूढतायै चाह अत्रेति। अनेकशाखास्थवाक्योदाहरणात्तदनुसारेण समन्तत इति व्याख्याति समन्तत इति।

सु०— महाप्रत्यवाय इति। महाननर्थ इत्यर्थः।

प०— पञ्चम्यन्तत्वेन बुध इतिपदं व्याचष्टे **बोधनादिति।** बोधजनकत्वादित्यर्थः। बुध्यतेः क्विप्॥ श्रुतिगीतातात्पर्योक्त्यर्थमाह **सुष्टिति।**

या०— महाप्रत्यवाय इति। यद्यपि मूले नित्यदुःखाविर्भावरूपं फलमेवोच्यते न प्रत्यवायः; तथाऽपि कार्योक्त्या कारणमप्युक्तप्रायमेवेत्यभिप्रेत्यैतदुक्तमित्यवगन्तव्यम्॥ छ॥ छ॥

श्री०— भाव्यमिति। यथोक्तं मन्न्यायरत्नावल्यां 'वस्त्रहीनालङ्कारस्यानुचितत्वात्' इति॥ अनुचितत्वमेवोपपादयति **वस्त्रहीमिति॥ वमनद्व मि मिति।** अन्धन्तमस्तत्रत्यं नित्यदुःखं चेत्युभयमुत्तरीयं प्रधानवस्त्रं च स्यादित्यर्थः। यथोक्तं तत्रैव 'अन्धन्तमो नित्यदुःखं चोत्तरीयप्रधानवस्त्रत्वेन स्वीकुर्यात्' इति।

सु०— दृश्ये वस्तुनि श्रुत आत्मशब्दो गौणार इति नियमं हेत्वन्तरेणापाकुर्वन्सूत्रं पठित्वा सूत्रे साध्यनिर्देशाभावेन साकाङ्क्षं वाक्यं पूरयति हेयत्वेति।

ब्र.सू.— ॥ ॐ ॥ हेयत्वावचनाच्च ॥ ॐ ॥

अनु०— ॐ ॥ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥

हेयत्वावचनाच्चैव नात्मा गौण श्रुतौ श्रुतः॥

एवशब्दो नैवेति संबध्यते। दृश्यत्वेनेति शेषः।

वा०— उत्तरवाक्ये सूत्रव्याख्यानादर्शनात्तद्वैयर्थ्यमित्यतः सूत्रप्रतिपाद्यं प्रदर्शयन्नेवोत्तरवाक्यतात्पर्यमाह **दृश्य इति॥** चशब्देन विरोधादेवकारं भिन्नक्रमतया व्याख्याति **एव बद इति॥** श्रुतौ श्रुतस्य सर्वस्यात्मनो गौणत्वेन मयाऽप्यङ्गीकाराद्धेयत्वावचनेन गौणत्वाभावसाधने सिद्धसाधनतेत्यतः पराभिमतनियमाभावसाधनमेतदित्याशयेन सूत्रनिर्देश्यनियमस्य मूलारूढतायै शेषं पूरयति **दृश्यत्वेनेति शेष इति।**

सु०— एवं सूत्रस्वरूपं निर्धार्य व्याचष्टे तमेवेति।

अनु०— तमेवैकं जानथान्या वाचो मुञ्चथ चेति ६ ॥

उक्त आत्मा कथं गौणो ह्येयपक्षे ह्यसौ श्रुतः॥

दृश्य आत्मा गौण एवेति नियममङ्गीकुर्वाणेन 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ, अमृतस्यैष सेतुः' इति श्रुतोऽप्यात्मा गौणोऽङ्गीकरणीयः । तस्य तं जानथेति दृश्यत्वश्रवणात् । कथं चायं गौणोऽङ्गीकर्तुं शक्यः । यतोऽसौ गौणो मुमुक्षुणा हेयेषु 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' इति श्रुतः । अस्य च हेयत्वावचनात् । प्रत्युत तमेवैकं जानथेत्युपादेयत्ववचनाच्च- (इति) । चशब्दो वाक्यार्थद्वयसमुच्चयार्थः । हेत्याश्चर्ये ।

वा० — ननु तमेवैकमिति वाक्यश्रुतस्यात्मनो गौणत्वाभावेऽपि न ममानिष्टं किञ्चिदिति तत्साधनमनुपपन्नमित्यतो नियमभङ्गेन कथं नानिष्टमित्याशयेन सूत्रार्थभूतभाष्यं सङ्गमयितुं पीठमारचयति दृश्य- आत्मेति ॥ सौत्रहेयत्वावचनबललब्धमन्यहेयत्ववचनं भाष्यकारेण हेतुतया निर्दिष्टं प्रकृतसाध्ये हेतुत्वेन सङ्गमयन्नेवोदाहृतश्रुत्यंशे योग्यतया श्रुत इत्येतदन्विततया च दर्शयति यत इति ॥ धर्मितया निर्दिष्टस्य श्रौतात्मनोऽसाविति परामर्श इति भ्रान्तिनिरासाय 'कथं गौण' इति निषेधप्रतियोगितया प्रकृतगौणस्यायं परामर्श इत्याह असौ गौण इति ॥ 'अमृतस्यैष सेतुः' इति वाक्यशेषबलेन हेयत्वं घटयति मुमुक्षुणेति ॥ पक्षशब्दः कोटिपर इत्याशयेन हेयेष्विति तात्पर्यकथनम् ॥ गौणहेयत्ववचनमात्रं नैतस्य गुणत्वाभावसाधकमित्यतः साक्षात्सूत्रोक्तहेतुं सङ्गमयति अस्य चेति । अस्यापि यत्किञ्चिदन्यत्वादेतदेव हेयत्ववचनमिति तदवचनमसिद्धमित्यतः सूत्रे नञो भिन्नक्रमत्वेन सूचितं चशब्देन वा समुच्चितं 'तमेवैकम्' इतिश्रुत्यंशोदाहरणेन भाष्यकारेण सूचितमुपादेयत्ववचनं च हेतुतया व्यापारयति प्रत्युतेति ॥ भाष्ये चशब्दो न श्रुत्युक्तक्रियाद्वयसमुच्चयार्थो वैय्यर्थ्यापत्तेः किन्तु कथमयं गौणोऽङ्गीकर्तुं शक्य इति साध्ये समुच्चितयोर्हेतुत्वज्ञापनायेति 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' 'तमेवैकं जानथ' इति वाक्यार्थभूतगौणहेयत्वदृश्यात्माहेयत्वयोः समुच्चयार्थ इत्याह चशब्द इति ॥ हेत्याश्चर्ये इति । उपादेयत्वेन श्रुतस्य दृश्यात्मनो हेयत्वेन श्रुतगौणत्वं वदन्नङ्कुर इति भावः ।

प० — च शब्द इति । मुञ्चथ चेति चशब्द इत्यर्थः । 'तमेवैकं जानथ' इति 'अन्या वाचो विमुञ्चथ' इति वाक्ययोः यावर्थौ, 'अस्य च हेयत्वावचनात्' इत्यादिनोक्तौ, तद्द्वयसमुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ आश्चर्य इति । अगौणतया प्रतीतमपि गौणं वदतीत्याश्चर्य इत्यर्थः । एवं वक्तारो दुर्लभा इति भावः ।

या० — ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ उपादेयत्ववचनाच्चेति । अनेनाहेयत्ववचनाच्चेति सूत्रयोजनोक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥

श्री० — ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥ सूत्रस्वरूपं निर्धार्येति साध्यभागपूरणेन सूत्रवाक्यं निराकाङ्क्षं कृत्वेत्यर्थः ॥ वाक्यार्थद्वयेति । अस्य हेयत्वावचनात् । प्रत्युत तमेवैकमित्यहेयत्ववचनात्

उपादेयत्ववचनादिति यावदित्येको वाक्यार्थः । 'अन्या वाच' इत्यन्येषां हेयत्ववचनादित्यपर इति वाक्यार्थद्वयेत्यर्थः ।

सु—ननु गौणानामपि ब्रह्मादिदेवतानामुपादेयत्वं वक्ष्यति अङ्गावबद्धास्त्वित्यादौ । अतोऽनैकान्तिकोऽयं हेतुरित्यत आह परिवारतयेति ।

अनु०— परिवारतया ब्रह्मा अपि हेयाः प्रधानतः ॥

सत्यं विष्णुपरिवारतया ग्राह्या ब्रह्मादयः(ह्याः) । तथाऽपि प्रधानत्वेन हेया एव प्राधान्येन चोपादेयत्वमत्र हेतुत्वेन विवक्षितम् । अमृतस्यैष सेतुरिति वाक्यशेषात् । अतो न व्यभिचार इति ।

वा०— परिवारतयेत्युत्तरवाक्याभिप्रायत्वेन भाष्याभिमतं यत्प्राधान्येनोपादेयत्वस्य हेतुत्वं तत्र प्राधान्यरूपहेतुविशेषणप्रयोजनं दर्शयन्तुत्तरवाक्यमवतारयति **नन्विति** । एवं च मायावाद्यभिमतस्या सदभिन्नेश्वरजीवादि वेदनगस्य शब्दब्रह्मणो गौणस्येत्यगीयत्वाच्चान्यत्वयो पराभिमतत्वे तस्याधिकना त्पर्यकथनदशायामनुभाष्यकारीया वन्ध्यापुत्रो त्वाद्युक्तिः, जीवादिरूपगौणात्मत्वाभिप्राये च हेयत्वा द्युक्तिरिति न पूर्वोत्तरविरोधः । भाष्ये तु गौणात्मनो वन्ध्यापुत्रोपमत्वाद्युक्तेरभावात्तदनुसारेण तत्त्वप्रकाशि कायां गौणश्चेदित्येतद्व्याख्यावसरे जीवाख्य इति विशिष्यैवोक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ प्रकृतोपयोगित्वयाऽन्यं दर्शयति **सत्यमिति** ॥ प्राधान्यविवक्षाज्ञापकं न श्रौतज्ञापकमाह **अमृतस्येति** ।

प०— अङ्गेति । अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्' इत्युपासनापादीयाधिकरणे अङ्गैरङ्गदेवैरवबद्धाः संबद्धा अङ्गदेवताभूतब्रह्मादिविस्थ इति यावत् । उपासनाः परिचर्यादयःकार्या इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ **अनैकान्तिकेति** ! निर्गुणव्यभिचारीत्यर्थः । प्रधानत इति भावप्रा धानं मत्वाऽऽह **प्रधानत्वेनेति** ।

या०— ननु गौणानामपीति । ननु गौणशब्देन मायाशबलस्य पूर्वमुक्तत्वादत्र जीवानां ग्रहणं कथमिति चेत् । उच्यते यत्र दृश्यत्वादिकमुच्यते तत्र सर्वथा निर्गुणं न वाच्यम् । किन्तु मायाशबलं वा गुणबद्धा जीवा वा वाच्या इत्यभिप्रायः पूर्वपक्षिणोऽतो न विरोध इति ज्ञातव्यम् ॥ **अनैकान्तिको हेतुरिति** ॥ निर्गुणव्यभिचारीत्यर्थः ॥ **अमृतस्यैष इति** । एष परमात्माऽमृतस्य मोक्षस्यार्थे सेतुर्मुख्याश्रयः । अतः प्राधान्येन स एव ज्ञेय इति तद्वाक्याभिप्रायः । अतोऽस्य प्रकृत सङ्गतिरिति ध्येयम् ॥ छ ॥ छ ॥

---

१. वा.र.— गौणश्चेदि...दि ...य.धि ...तात्पर्यकथनदशायाम् ।

सु०— एवमात्मशब्दस्य निर्गुणविषयत्वमुपपाद्य निर्गुणस्यैव वाच्यत्वं समर्थितम् । हेत्वन्तरेणास्यैवार्थस्योपपादकम् 'स्वाप्ययात्'इति **सूत्रं व्याचष्टे** पूर्णस्येति ।

ब्र.सू.— ॥ ॐ । स्वाप्ययात् । ॐ ॥

अनु०— ॥ ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।
इति स्वस्यैव पूर्णस्य पूर्णेऽप्यय उदाहृतः ॥

पूर्णस्येत्यस्यां श्रुतौ तावत्कस्यचिन्महाप्रलये स्वस्य स्वस्मिन्नेवाप्ययो नान्यत्रलीनभाव उदाहृतः । स्वाप्ययशब्दश्च सौत्र उपलक्षणमात्रम् । पूर्णत्वमप्युदाहर्तव्यम् । ताभ्यामसौ निर्गुण इति ज्ञायते । श्रुत्युक्तत्वाच्च वाच्य इत्यतो निर्गुणस्य वाच्यत्वसिद्धिरिति ।

वा०— पूर्वसूत्रवदुत्तरसूत्रस्यापीक्षणीयस्य गौणत्वनिरासकत्वमेव न तु प्रधानसाध्यहेतुसमर्पकत्वमिति भ्रान्तिं निरसितुं पूर्वसूत्रचतुष्टयस्यैकहेतुसमर्थनपरत्वमुत्तरस्य तु वाच्यत्वहेत्वन्तरसमर्पकत्वं च दर्शयन्नेव भाष्यमवतारयति **एवमिति** । अत्र, इति स्वस्यैव पूर्णस्य पूर्णेऽप्यय उदाहृत इत्यनुव्याख्यानानुसारेण पूर्णत्वविशिष्टस्य पूर्णत्वविशिष्टे लयस्य विशिष्टस्यैव निर्गुणत्वसाधकत्वं प्रतीयते । तच्च स्वस्य स्वस्मिन्नप्ययमात्रस्य तत्साधकत्वोपपादकभाष्येण पूर्णत्वमात्रस्य तत्साधकत्वोपपादकेन 'कथं मायाव्यवच्छिन्न' इत्युत्तरानुव्याख्यानेन विरुद्धमतोऽत्रापि स्वाप्ययमात्रस्यैव हेतुत्वमभिमतं पूर्णस्य पूर्ण इत्युक्तिस्तु सौत्रहेतोरुपलक्षणत्वज्ञापनाय न तु विशिष्टहेतुत्वमभिप्रायेणेत्याशयेन भाष्यं व्याख्याति **पूर्णस्येत्यादिना** ॥ सौत्रोपपादनस्य साक्षात्साध्यं परमसाध्यं च दर्शयन्प्रकृतोपयोगं दर्शयति **ताभ्यामित्यादिना** ।

स०— **श्रुत्युक्तत्वाच्च वाच्य इति** । 'पूर्णमदः पूर्णमिदमि'ति श्रुत्युक्तत्वाच्चेत्यध्याहृतसूत्रं वाच्यतासाधनाय प्रवृत्तम् । अस्याः श्रुतेः सगुणपरतानिरासाय स्वाप्ययादिति सूत्रं प्रवृत्तम् । अत एव तत्र चशब्दाभाव इति द्रष्टव्यम् ।

प० ननु सौत्रस्वाप्ययहेतोः तदुपलक्षितपूर्णत्वहेतोश्च 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते'इतिश्रुत्युक्तो निर्गुण इति साध्येनैवान्वयेन वाच्यत्वरूपसाध्येनान्वयाभावात्कथमस्यैव वाच्यत्वस्यैवोपपादकं 'स्वाप्ययात्' इति सूत्रमिति पूर्वमवतारितमित्यतः परंपराभिप्रायेणेति भावेन हेत्वन्तरमध्याहृत्याऽऽह **श्रुत्युक्तत्वाच्चेति** । एतेन हेत्वन्तरत्वे चशब्दः स्यादिति निरस्तम् । पूर्णमद इत्यादिश्रुत्युक्तत्वाच्चेति वाच्यत्वे हेतुत्वाशयेन हेत्वन्तरेणेति पूर्वोक्तिसंभवात् ॥ नन्वेवमीक्षणीयत्वादिति प्रधानहेतोर्हि श्रुत्यैकजन्यज्ञानविषयत्वादित्यर्थस्याभिमतत्वात्तेनास्य हेतोरविशेषः । श्रुत्युक्तत्वादि-

त्यस्यापि श्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वादित्यर्थकत्वादिति चेन्न । तत्र तु श्रुतिसामान्यजन्यज्ञानविषयत्वादात्मावाच्य इत्यर्थस्य अत्र स्वाप्ययपूर्णत्वरूपधर्मद्वयोपेतपूर्णमद इत्यादिश्रुतिविशेषजन्यज्ञानविषयत्वान्निर्गुण आत्मा वाच्य इत्यर्थस्याभिमतत्वेन सामान्यविशेषरूपतया पौनरुक्त्याभाव इति तात्पर्यात् । एवं श्रुतत्वाच्चेत्यत्रापि ध्येयम् ।

या० — ॥ ॐ **स्वाप्ययात्** ॐ ॥ **उपपादकमिति** । वक्ष्यमाणरीत्या परम्परयोपपादकमित्यर्थः ॥ **श्रुत्युक्तत्वाच्च इति** । अत्र वाच्यतासाधनाय 'श्रुत्युक्तत्वाच्च' इति सूत्रमध्याहार्यम् । 'पूर्णमदः पूर्णम्' इति श्रुत्युक्तत्वाच्च वाच्यो निर्गुण इति तदर्थः । अस्या अपि श्रुतेः सगुणपरता किं न स्यादिति शङ्कानिरासाय स्वाप्ययात् इति सूत्रम् । अत एव तत्र चशब्दाभाव इति सम्प्रदायः । छ ॥ छ ॥

सु० — **ननु स्वाप्ययः पूर्णत्वं च सगुणस्य किं न स्यात् । मैवम् । सगुणस्य स्वाप्ययानुपपत्तिस्तावद्भाष्य एवोक्ता । पूर्णत्वानुपपत्तिमाह** कथमिति ।

अनु० — कथं मायाव्यवच्छिन्नः पूर्णो मुख्यतया भवेत् ॥

व्याघातादिति भावः ।

वा० — उत्तरानुव्याख्याने स्वाप्ययानुपपत्त्यनुक्त्वान्न स्वाप्ययस्याहेतुत्वान्नापि तस्य सगुणाविषयत्वशङ्काऽनवकाशः किन्तु भाष्ये स्वाप्ययानुपपत्तेः 'न हि गौण आत्मनि निर्दोषस्य लयः' इति प्रतिपादनादतो न तस्य हेतुत्वेऽपि तदनुपपत्त्यप्रतिपादनप्रयुक्तन्यूनतेत्याशयेनोत्तरवाक्यमवतारयति **नन्विति** ।

प० — **भाष्यएवेति** ॥ न हि गौण आत्मनि निर्दोषस्य लय इति भाष्य इत्यर्थः । व्याख्यातं च तद्भाष्यटीकायां । यद्ययं स्वाप्ययवान् गौणस्तर्हि स निर्गुणश्चोभौ प्रलये लयहीनौ तिष्ठत उतैकस्मिन्नन्यस्य लयो भवति । नाद्यः । इदं वा अग्रे नैव किंचनासीदित्यादिविरोधात् । द्वितीयेऽपि न तावद्गौणस्य निर्गुणे लयः । तस्य स्वाप्ययेनाप्रस्याऽभ्युपगतेः । तथा च निर्गुणस्य सगुणे लयो वाच्यः । स चाशक्यः । गौणात्मनि निर्दोषस्य सत्वादिगुणहीनस्य शुद्धस्य'यत्प्रयन्ति'इत्यादिश्रुतिविरोधेन लयानुपपत्तेरिति ।

श्री० — ॥ ॐ **स्वाप्ययात्** ॐ ॥ स्वस्मिन्नेव पूर्ण एव । लीनभावो लीनत्वम् । नान्यत्र लीनभावोऽन्यत्र लीनत्वाभाव इत्येवकारव्यावर्त्यप्रदर्शनम् ॥ **भाष्य एवेति** । न हि गौणात्मनि निर्दोषस्य लय इति भाष्य इत्यर्थः । स्पष्टमेतत्तत्त्वप्रकाशिकायाम् ॥ **व्याघातादिति** । सगुणस्य मायाऽवछिन्नत्वादेव न देशतः पूर्णत्वं व्याहतेः । अवच्छिन्नस्य अनित्यत्वादेव न कालतः पूर्णत्वं व्याहतेः । अवच्छिन्नस्य अनित्यत्वादेव न कालतः पूर्णत्वं व्याघातात् । तादृशस्य गुणतोऽपि पूर्णत्वमनुभवादिविरुद्धमिति

द्रष्टव्यम् । यथोक्तं सन्न्यायरत्नावल्याम् 'पूर्णमद' इत्यादिनाऽऽत्मशब्दार्थस्य ब्रह्मणो मूलरूपस्यावताररूपस्य च त्रिविधं श्रूयमाणं पूर्णत्वं मायाऽवच्छिन्नस्य प्रतिपाद्यत्वे व्याहतं स्यादिति ।

सु०— अत्र गतिसामान्यादिति **सूत्रं न तावद्ब्रह्मणो वाच्यत्वसमर्थनार्थम् । किन्तु शास्त्रस्यानन्तत्वान्न सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मणो निश्चेतु शक्यमित्याशङ्कितदोषपरिहारार्थमित्यतः प्रकरणशुद्ध्या व्याचिख्यासुस्तदुल्लङ्घितवान् । व्याख्यास्यति चैतदुत्तरत्र । सूत्रकारस्यापि प्रकरणसाङ्कर्यस्यैतदेव प्रयोजनम् यदाक्षेपद्वयसमाधानस्य पूर्वसूत्रस्थसंशब्दार्थसमर्थनमेकमेव प्रयोजनमिति सूचनम् । तेन चावृत्त्या संशब्दस्यानेकार्थताज्ञापनम् । अन्यथैकेनार्थेन चरितार्थस्यार्थान्तरं न ज्ञायेत । तथा च न लक्षणद्वयस्य शास्त्रीयता स्यादिति ।**

वा०— पूर्वपक्षदशायामाक्षेपद्वयं कृतं यद्भवद्भिस्तदयुक्तमेतदधिकरणे द्वितीयाक्षेपपरिहारादर्शनात् इत्यतः तदाक्षेपपरिहारार्थकसूत्रस्य भाष्यकारेणात्राव्याख्यातत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेन तदुल्लङ्घने निमित्तं दर्शयति **अत्रेति** । शुद्धिरमाङ्कर्यम् । तर्हि न्यूनतेत्यत आह **व्याख्यास्यति चेति** । सूत्रकाराचातुरीं प्रयोजनसद्भावेन परिहरति **सूत्रेति** ॥ **अनेकार्थताज्ञापनमिति** । उपक्रमादिनिष्ठसम्यक्त्वस्यैव शब्दनिष्ठमुख्यवृत्तिसाकल्ययोरपि तदर्थत्वज्ञापनमित्यर्थः ॥ **एकार्थेनेति** । सम्यक्त्वरूपेणेत्यर्थः ॥ **तथा चेति** । सम्यक्त्वज्ञापनमात्रेण जगत्कारणत्वस्य शास्त्रीयतासिद्धावप्यनन्तगुणपूर्णत्वस्य शास्त्रीयता मुख्यत्वसाकल्याज्ञापने न सिद्ध्येदित्यर्थः ।

स०— **प्रकरणशुद्ध्येति** । वाच्यत्वपराण्येव सूत्राणि व्याचिख्यासुरित्यर्थः । अन्यथा मध्ये पाठक्रममनुसृत्य गतिसामान्यादितिसूत्रव्याख्याने वाच्यत्वसमर्थनप्रकरणं परित्यक्तमिति प्रतीतिः स्यादिति भाव. । ननु तर्हि तत्सूत्रव्याख्यानाभावान्न्यूनतेत्यत आह **व्याख्यास्यति चेति** । 'कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पशाखाविदां नृणामि'त्यादिना तृतीये व्याख्यास्यतीत्यर्थः । ननु सूत्रकारेणापि सर्वशाखाप्रतिपाद्यत्वसमर्थनपरं 'गतिसामान्यात्' इति सूत्रं वाच्यत्वसमर्थनप्रकरणमध्ये किमर्थं निवेशितमित्याशङ्कायामाह **सूत्रकारस्यापीति** ॥ **आक्षेपद्वयसमाधानस्येति** । पूर्वपक्षिणा कृतं, ब्रह्मणो न वाच्यत्वं युक्तं, न वा सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वं युक्तमिति यदाक्षेपद्वयं तत्समाधानस्यास्मिन्नधिकरणे क्रियमाणस्येत्यर्थः । **अनेकार्थताज्ञापनमिति** । 'मुख्यार्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्य नापरः' इत्यनेन 'मुख्यवाच्यत्वसर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वरूपानेकार्थता' इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । प्रकरणसाङ्कर्याभाव इत्यर्थः । प्रकरणसाङ्कर्ये हि किमर्थमेवमुक्तमित्यूहोदये उक्तानेकार्थता ज्ञायते नान्यथेति भावः ॥ **लक्षणद्वयस्येति** । जगज्जन्मादिकारणत्वस्य समस्तगुणपूर्णत्वस्य चेत्यर्थः । यदि वाच्यत्वरूपमर्थान्तरं न ज्ञायेत तदा लक्षणया सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वसंभवेन वाच्यार्थगुणालाभेनोक्तलक्षणद्वयस्य न शास्त्रात्सिद्धिः संभवति । यदि वा

सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वरूपमर्थान्तरं न ज्ञायेत तदापि शाखान्तरेऽन्यस्यापि वाच्यत्वशङ्कयोक्तलक्षणद्वयस्य न शास्त्रादध्यवसायः संभवतीति भावः ।

प०— **प्रकरणशुद्ध्येति** ।। वाच्यत्वप्रकरणमविच्छेदेन व्याचिख्यासुरित्यर्थः । पाठक्रममनुसृत्य गतिसूत्रव्याख्याने वाच्यतासमर्थनप्रकरणं विच्छिद्येतेतिभावः ॥ **उत्तरत्रेति** । उपासनापादे ॥ **तेनेति** । सूचनेनेत्यर्थः ॥ न ज्ञायेत चेत्तन्मा विज्ञायीत्यत आह **तथाचेति** । गुणपूर्णत्वलक्षणस्य जगत्कारणत्वलक्षणस्य चेत्यर्थः ।

या०— ॐ **गतिसामान्यात्** ॐ ॥ **प्रकरणशुद्ध्येति** । वाच्यत्वप्रकरणमविच्छेदेन व्याचिख्यासुरित्यर्थः । अन्यथा पाठक्रममनुसृत्य मध्ये 'गतिसामान्यात्'इति सूत्रव्याख्याने वाच्यत्वसमर्थनप्रकरणं विच्छिद्येतेति भावः ॥ ननु तर्हि सूत्रव्याख्यानाभावान्न्यूनतेत्यत आह **व्याख्यास्यति चेति** । 'कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पशाखाविदां नृणाम्'इत्यादिनोपासनापादे व्याख्यास्यति चेत्यर्थः ॥ सूत्रकारेणापि विष्णोरेवानन्तगुणत्वेन सर्वशाखाप्रतिपाद्यत्वमिति प्रतिपादयद्यत्'गतिसामान्यात्'इति सूत्रं तत्किमर्थं वाच्यत्वसमर्थनप्रकरणमध्ये निवेशितमित्याशङ्कायामाह **सूत्रकारस्यापीति** ॥ **आक्षेपद्वयसमाधानस्येति** । पूर्वपक्षिणा कृतं, ब्रह्मणो न वाच्यत्वं युक्तम् , न वा सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वमिति यदाक्षेपद्वयं तत्समाधानस्यास्मिन्नधिकरणे क्रियमाणस्येत्यर्थः ॥ **अनेकार्थताज्ञापनमिति** । 'मुख्यार्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्य नापर'इत्यनेनोक्तवाच्यत्वसर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वरूपानेकार्थताज्ञापनार्थमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । प्रकारणसाङ्कार्याभाव इत्यर्थः । प्रकरणसाङ्कर्ये हि किमर्थमेवमुक्तमित्यूहोदयेनोक्तानेकार्थता ज्ञातुं शक्या नान्यथेति भावः ॥ **लक्षणद्वयस्येति** । जगज्जन्मादिकारणत्वस्य समस्तगुणपूर्णत्वस्य चेत्यर्थः । यदि वाच्यत्वरूपोऽर्थो न ज्ञायेत तदा लक्षणयाऽपि सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वसम्भवेनोक्तलक्षणद्वयस्य न शास्त्रात्सिद्धिः । यदिवा सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वरूपमर्थान्तरं न ज्ञायेत तदाऽपि शाखान्तरेऽन्यस्यापि वाच्यत्वशङ्कयोक्तलक्षणद्वयस्य न शास्त्रादध्यवसाय इति भावः । इदमुपलक्षणम् । शाखान्तरे सत्त्वादिगुणयुक्तेऽप्यात्मशब्दो मुख्यतयोच्यतां तज्ज्ञानान्मोक्षादिश्चोच्यताम् । अतश्च नात्मशब्दादिना निर्गुणस्येक्षणमिति शङ्कानिरासकत्वाच्च गतिसामान्यस्य वाच्यत्वसाधकेक्षत्यधिकरणान्तर्गतिः । अत एव भाष्यकृता गतिसूत्रं 'न च कासुचिच्छाखास्वन्यथोच्यते' इति सामान्यपरतयैव व्याख्यातम् । सूत्रकृता च वाच्यत्वसाधकात् 'श्रुतत्वाच्च'इत्यस्मात्प्रागेव गतिसामान्यादित्येतन्निवेशितमिति चन्द्रिकोक्तप्रयोजनमपि द्रष्टव्यम् ॥ छ ॥

श्री०—॥ **आवृत्त्येति** । 'मुख्यार्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्य' इत्युक्तरीत्याऽऽवृत्त्येत्यर्थः । न ज्ञायतां को दोषः इत्यत आह **तथा चेति** ।

च०— प्रकरणशुद्ध्येति । वाच्यत्वप्रकरणमविच्छेदेन व्याचिख्यासुरित्यर्थः । पाठक्रममनुरुन्धानो मध्ये गतिसामान्यादिति सूत्रं यदि व्याकुर्यात्तदा वाच्यत्वसमर्थनप्रकरणं विच्छिद्येतेतिभावः । व्याख्यास्यति चेति । 'कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वस्वशाखाविदां नृणाम्'इत्यादिना साधनलक्षणे उपासनाचरणे व्याकरिष्यति चेत्यर्थः ।

सु०— उपपत्त्यन्तरेण निर्गुणस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वमुपपादयितुं सूत्रम् श्रुतत्वाच्चेति ।

ब्र. सू.— ॥ ॐ । श्रुतत्वाच्च । ॐ ॥

तस्यार्थः । 'एको देवः' इत्यस्यां श्रुतौ निर्गुणस्य ब्रह्मणः श्रुतत्वाच्चास्य वाच्यत्वमुपपन्नमिति ।

अत्र श्रुतोऽपि सगुणः किं न स्यादित्यत आह पदं चेति ।

अनु०— ॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥

पदं च निर्गुण इति कथं गौणं वदिष्यति ॥

अत्र हि वाक्ये केवलो निर्गुणश्चेति श्रूयते । निर्गुण इति च पदं कथं गौणं वदिष्यति । व्याहतत्वात् । अतो न सगुणोऽत्र श्रुत इति ।

वा०— यद्वा मुख्यार्थत्वसाकल्यरूपयोरनयोरेकार्थज्ञापनेऽपि न गुणपूर्णतासिद्धिरिति तदाशयेनायं ग्रन्थो योज्यः । न पूर्ववत्सूत्रव्याख्यानपरमुत्तरभाष्यमपि तु तदुक्तहेतूपपादकमित्याशयेन सूत्रमवतार्य तदर्थं स्वयं दर्शयंस्तदुपपादकतया भाष्यमवतारयति उपपत्त्यन्तरेणेति । निर्गुणपदस्य गौणावाचकत्वेऽप्येतत् श्रुतिप्रतिपादितस्य गौणत्वं किं न स्यादित्यतो भाष्याभिमतं पाठमाचष्टे अत्र हीति । भाष्यं योजयति निर्गुण इतीति । सगुणस्य हीत्यादिना स्वयमेव व्याघातमुपपादयिष्यति ।

श्री०— ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ श्रुतत्वाच्चेति । निर्गुणपदेनैवेति शेषः ।

सु० — सत्यमस्यां श्रुतौ निर्गुणादिपदप्रतिपाद्यं निर्गुणं ब्रह्मेति । किन्तु लक्षणयैव । तथा च कथमनेन निर्गुणस्य वाच्यत्वसिद्धिः । न च वाच्यं निर्गुणशब्देन निर्गुणं चेल्लक्ष्यं तर्हि तद्वाच्यं वाच्यम् । वाच्यार्थद्वारत्वाल्लक्षणायाः । न च सगुणं निर्गुणपदवाच्यम् । व्याघातात् । सगुणस्य निर्गुणत्वं तथा सति स्यादिति । गुणाभावविशिष्टस्य वाच्यत्वाङ्गीकारात् । निर्विकल्पकस्वरूपमात्रस्योपलक्ष्यत्वात् । एकमेव हि निर्विशेषं वस्तु परमसूक्ष्मं गुणाभावाद्युपाधिभिरीषत्स्थूलं जातम् । गुणाद्युपाधिभिस्तु स्थूलतरमित्यतो निर्गुणशब्देन गुणाभावविशिष्टवाच्यद्वारा

स्वरूपमुपलक्ष्यमिति न कश्चिद्विरोधः । एवं पूर्णादिपदानामपि लक्षणाप्रकारो द्रष्टव्य इत्याशङ्क्योक्तमेव परिहारं न विस्मरेत्याह गुणाभावेति ।

अनु० — गुणाभावोपलक्ष्यं चेत्पदं तदपि वाचकम् ॥

निर्गुणपदेन गुणाभावविशिष्टवाच्यद्वारोपलक्ष्यं चेच्छुद्धं ब्रह्म मन्यस इत्यर्थः । अपि तथाऽपि, तत्पदं लक्ष्यपदम् । ब्रह्मणो वाचकमङ्गीकरणीयम् । तथा च वाच्यत्वमेवापतितमित्यर्थः ।

श्री० — अत्रोत्तरवाक्ये गुणाभावस्यार्थस्योपलक्षकत्वासम्भवान्निर्गुणपदस्य प्रकृतस्योपलक्षकत्वमुच्यते । तच्च न गौणस्योपलक्ष्यत्वाभिप्रायेण तर्हि 'पदं तदपि वाचकम्' इति परिहारासङ्गतेः । नापि निर्गुणस्योपलक्ष्यत्वाभिप्रायेण निर्गुणस्यैतच्छ्रुतिप्रतिपाद्यत्वमनभ्युपगच्छतस्तदुक्तेर्वैयर्थ्यात् । अभ्युपगमे कथं तस्य प्रकृतोपयोगः । कथं च तदभ्युपगमः । अनेकानुपपत्तिग्रस्तत्वादित्यतस्तदभ्युपगमं परस्य, तत्फलं, निर्गुणोपलक्ष्यमिति वक्तव्ये गुणाभावग्रहणसूचितं तदनुपपत्तिपरिहारं च दर्शयंस्तच्छङ्कानिवृत्तये येन लक्ष्यमिति प्रोक्तमित्यादिपरिहारस्मारकत्वेनोत्तरवाक्यमवतारयति सत्यमित्यादिना ॥ सगुणस्य हीति । निर्गुणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य निर्गुणत्वस्य सगुणेऽसत्त्वे तत्पदवाच्यत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । गुणाभावविशिष्टस्यापि वाच्यत्वे लक्ष्यस्वरूपालाभ इत्यत आह निर्विकल्पकेतिद्रे ब्रह्मणी । ननु सगुणं निर्गुणं चेति वदता तृतीयं कथमुच्यते । किञ्च तद्गुणाभावविशिष्टं सगुणोपलक्ष्याभ्यां भिन्नमभिन्नं वा । अभिन्नं चेद्विरोधो वाच्यत्वलक्ष्यत्वव्यवस्थाऽनुपपत्तिश्च । भिन्नं चेदेकधैवेत्यादिश्रुतिविरोधः । तत्कथमेतदित्यत औपाधिकभेदाद्व्यवस्थोपपत्तिः स्वाभाविकतदभावाच्च न विरोध इत्याशयेनाह एकमेव हीति ।

पूर्णादिपदानामपि परिच्छेदाभावविशिष्टवाच्यद्वारा स्वरूपोपाधिलक्षकत्वाल्लक्षणया तेषां वाक्यानां निर्गुणपरत्वेऽपि न तैर्वाच्यत्वसिद्धिरिति पूर्वसूत्राभिप्रेतहेत्वाक्षेपोऽप्यत्राभिमत इत्याशयेनाह एवमिति । आदिपदेन स्वाप्ययात्मादिशब्दग्रहणम् । पदान्तरस्य वाचकत्वानुक्त्या समुच्चायकत्वासंभवात्प्रकृतोपयोगितया तदर्थमाह अपि तथाऽपीत्यादिना । पूर्ववत्स्वक्रियाविरोधादेर्वक्तुमशक्यत्वात्फलतयाऽपसिद्धान्तमेवाह तथा चेति ।

प० — उत्तरवाक्यमवतारयितुं शङ्कामुत्थापयति सत्यमित्यादिना द्रष्टव्य इत्यन्तेन ॥ न च वाच्यमिति । अस्य, तथा सति स्यादिति न च वाच्यमित्यन्वयः ।

या० - ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ॥ निर्विकल्पकेति । अभावरूपा अपि विशेषा यत्र प्रकारीभवितुं नार्हन्ति तादृशस्वरूपस्येत्यर्थः । नन्वेव ब्रह्मभेदेऽद्वैतहानिरित्यत आह एकमेव हीत्यादिना ॥ परमसूक्ष्ममिति । केनापि प्रकारेण विशिष्टतया ज्ञातुमशक्यमित्यर्थः । निर्विकल्पकस्वरूपमिति यावत् ॥ ईष-

स्थूलमिति । आदावभावरूपकतिपयधर्मविशिष्टतयाऽधिकारिबुद्ध्या विषयीक्रियत इत्यर्थः ॥ गुणादेरिति । गुणक्रियाजात्यादिरूपैरपरैरपि विशिष्टतया ज्ञायत इत्यर्थः । एकमेव वस्त्वारोपितैरल्पैर्बहुभिर्वा विशेषैः क्रमेण विशिष्टतया ज्ञायत इत्येव न तु तत्र भेदोऽङ्गीक्रियतेऽतो नोक्तदोष इति भावः । एतेनानाद्यपरिच्छिन्ने ब्रह्मणि कथं स्थूलसूक्ष्मादिव्यवहारः, कथं वा जात इति व्यवहार इति निरस्तम् । तथा तथा ज्ञानजन्मन एव विवक्षितत्वात् ।

श्री०— व्याघातमेवोपपादयति सगुणस्य हीति । तथा सति सगुणस्य निर्गुणपदवाच्यत्वे ॥ निर्विकल्पकस्वरूपस्येति । विशेष्यांशभूतस्येत्यर्थः ॥ एवमिति । पूर्णत्वादिविशिष्टवाचकेन पूर्णादिपदेन निर्विकल्पकस्वरूपं लक्ष्यमित्यङ्गीकारादित्यर्थः ।

सु०— ननु लक्ष्यपदेनापि ब्रह्म लक्ष्यमेव न वाच्यमिति चेन्न । अनवस्थाया उक्तत्वात् । किञ्च निर्गुणपदलक्ष्यमित्यनेनापि लक्ष्यत्वे किमस्य वाच्यम् । न तावदन्यत् । तत्र निर्गुणपदस्यैवाश्रवणेन तल्लक्ष्यपदस्य दूरोत्सारितत्वात् । शुद्धं चेत्किं लक्षणया ॥ किञ्चैवं यद्यद्ब्रह्मतया प्रतिपाद्यते तत्तदब्रह्मेति वदता साधु समर्थितो ब्रह्मवाद इत्याशयवानधिकरणार्थमुपसंहरति अत इति ।

अनु०— अतोऽनवस्थितिमुखसर्वदोषमहास्पदम् ॥

कथमेतन्मतं सद्भिराद्रियेत विचक्षणैः ॥

एतन्मतं ब्रह्मणोऽवाच्यत्वमतम् । अनादरणे च सिद्धं सर्वशास्त्रमुख्यार्थत्वं ब्रह्मण इति शेषः ।

वा०— ननु प्रसञ्जकाभावात्कथमनवस्था, कथं च दूषणस्वरूपाप्रदर्शने सर्वेत्युक्तिमात्रेण तत्सिद्धिरित्यतः प्रसञ्जकं दर्शयन्सर्वशब्दस्य बहुत्वार्थकमभिप्रेत्य दूषणत्रयं दर्शयन्नुत्तरभाष्यमवतारयति नन्विति । अधिकरणार्थोपसंहारत्वस्य मूलारूढतायै सामान्यपदं विशेषपरतया व्याख्याति एतन्मतमिति ॥ ननु तन्मतानादरणोपसंहारस्य नाधिकरणार्थोपसंहारत्वमत आह अनादरणे चेति ।

प०— तदनादरणे किं भवतां फलमित्यत आह **अनादरणे च सिद्धमिति** ।

या०— न तावदन्यदिति । ईषत्स्थूलं स्थूलतरं नेत्यर्थः ।

श्री०— अब्रह्म, शुद्धब्रह्म न भवति, किन्तु वचनवृत्त्या प्रतिपाद्यमन्यदेवेति वदतेत्यर्थः । ननु कथमनेनाधिकरणार्थोपसंहारः । ब्रह्मणः सर्वशास्त्रमुख्यार्थत्वमेव ह्यधिकरणार्थः । न हि स उपसंह्रियते । किन्त्ववाच्यत्वमतानादरणम् । न ह्येतदीक्षत्यधिकरणार्थ इत्यत आह **अनादरणे चेति** ।

सु० — एवमीक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्यन्तानि सूत्राणि स्वमतेन व्याख्याय परेषां व्याख्यानं प्रत्याख्याति न चेति ।

अनु० — न च साङ्ख्यनिराकृत्यै सूत्राण्येतान्यचीक्लृपन् ॥

भगवान्

"सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम् । तत्र साङ्ख्या मन्यन्ते । यानि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वप्रतिपादकतयाऽभ्युपगतानि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्येवमादीनि वाक्यानि तानि सर्वाणि त्रिगुणमचेतनं प्रधानमेव जगत्कारणं प्रतिपादयन्ति । कुतः । ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्तिरहितत्वात् । ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोन्नेयसद्भावे हि ते । न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनः स्तः । तस्यापरिणामित्वात् । एकत्वाच्च । त्रिगुणे तु प्रधाने परिणामिनि न तयोरसंभवकारणमस्तीत्यतस्तदेव 'सदेव सोम्येदमग्रे' इत्यादौ जगत्कारणतया प्रतिपाद्यत इत्येवं प्राप्ते प्रतिविधीयते ईक्षतेर्नाशब्दम् इति । न साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तवाक्येष्वाश्रयितुम् । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दत्वम् । ईक्षतेः । तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत' 'स ऐक्षत लोकानुसृजा इति, स इमाँल्लोकानसृजत', 'स ईक्षां चक्रे, स प्राणमसृजत' इतीक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य । न चाचेतनस्य प्रधानस्येक्षितृत्वं संभवति । नन्वयमीक्षतिर्गौणो व्याख्येयः । तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति गौणप्रायपठितत्वात् । यथा ह्यासन्नपतनं कूलमालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्युपचारो दृष्टः । तथाऽऽसन्नसर्गे प्रधानेऽप्यैक्षतेरुपचारो भविष्यतीत्यतः परिहारं पठति गौणश्चेन्नात्मशब्दात् । अप्तेजसोरिवाचेतनेऽपि प्रधाने गौणोऽयमीक्षतिरित्यसत् । कुतः । आत्मशब्दात् । अनेन जीवेनात्मनेति । न हि जीवश्चेतनोऽचेतनस्य प्रधानस्यात्मा संभवति । स आत्मा तत्त्वमसीति च । न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतनैक्यबोधनमुपपन्नम् । अथोच्येत । अचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः । आत्मनः सर्वार्थकारित्वात् । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये ममात्मा भद्रसेन इत्यात्मशब्ददर्शनादिति । तत्रोत्तरम् तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । नैवमात्मशब्दालम्बनं प्रधानं कल्प्यम् । स आत्मा तत्त्वमसीति श्वेतकेतोस्तन्निष्ठामुपदिश्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात् । न ह्यचेतननिष्ठस्य मोक्षो युक्तः । स्यादेतत् । ब्रह्मैव ज्ञीप्सितम् । तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया शक्यं श्वेतकेतुं ग्राहयितुमिति तत्संबद्धं प्रधानमेव स्थूलतयाऽऽत्मत्वेन ग्राह्यते । अरुन्धतीमिवातिसूक्ष्मां दर्शयितुं तत्सन्निहितां स्थूलतारकां दर्शयन्तीयमरुन्धतीति । अस्यां शङ्कायामुत्तरम् हेयत्वावचनाच्च । एवं सति स्थूलतारावन्नायमात्मेति हेयत्वं ब्रूयात् । न चैवमब्रवीत् । अतो नैषा कल्पना युक्ता ।

चशब्द एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधं समुच्चिनोति । स्वाप्ययात् । सच्छब्दवाच्यं प्रस्तुत्य स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते । न ह्यचेतने चेतनस्याप्ययः सुप्तौ लये च सम्भवति। अतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ गतिसामान्यात् । यदि च क्वचिदप्यचेतनं प्रधानं जगतः कारणमुच्येत वेदान्तेषु । तथा सति कथञ्चिदीक्षणादिकं कल्प्येत । न चैवम् । अतो वेदान्तोत्पाद्याया गतेरवगतेरैकरूप्याच्च न प्रधानं जगत्कारणमिति ॥ श्रुतत्वाच्च । स कारणं करणाधिपाधिप इति साक्षात्सर्वज्ञस्येश्वरस्य जगत्कारणत्वं श्रूयते । अतश्च न प्रधानं जगत्कारणं वेदान्तवेद्यम् । ज्ञानक्रियाशक्ती त्वपरिणामिनोऽपीश्वरस्य सवितुरिव युज्येते । इत्येवं साङ्ख्यनिराकरणायैतानि सूत्राणि भगवान्सूत्रकारश्चकार ॥'' इति यन्मायावादिनो वदन्ति तन्नेत्यर्थः । कुतो नेति चेत् न । सूत्राक्षराणामनानुगुण्यात् ।

वा॰– ननु सूत्रव्याख्यानस्योपसंहारेण समापितत्वात्किं 'न च' इत्यादिनाऽप्रसक्तं सूत्राणां साङ्ख्यमतनिरासकत्वं निरस्यत इत्यतस्तात्पर्यमाह **एवमिति** । एतानीत्यस्यातीतसर्वसूत्रपरामर्शकत्वभ्रान्तिनिरासाय तत्परामृश्यं दर्शयति **ईक्षतेरित्यादिना व्याख्यायेत्यन्तेन** ॥ स्वमतेन सूत्रव्याख्यानाकरणप्रयुक्तन्यूनताभावमपव्याख्याप्रत्याख्यानस्य स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थतां च सूचयति साङ्ख्यनिराकृत्यै इति मूले सामान्येनोक्तत्वात्प्रकारादर्शने दूषणानां दुर्ज्ञेयत्वात्तं दर्शयति **सर्वज्ञमित्यादिना** । अपव्याख्याता पूर्वपक्षोपक्षेपायातीतसूत्रार्थमनुवदति **सर्वज्ञमिति** । पूर्वपक्षे ब्रह्मणि निराकार्ययोर्विशेषणयोर्ग्रहणमिति ध्येयम् । ननु श्रुतिसिद्धेऽस्मिन्प्रमेये का नामानुपपत्तिरित्यतः श्रुतिसिद्धत्वासिद्धिं पूर्ववाद्यभिमतां दर्शयति **तत्रेति** । तत्र तादृग्विशेषणविशिष्टतया ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वे । प्रधीयतेऽस्मिन् जगदिति प्रधानं ब्रह्मापि भवतीत्यतस्त्रिगुणमिति विशेषणम् । परिणामयोग्यताप्रतिपादनायाचेतनमिति । एवेति ब्रह्मप्रतिपादकताव्यवच्छेदाय । सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसम्भवे कुतस्तदप्रतिपादकत्वमित्याशङ्कते **कुत इति** । यस्य हि किञ्चिन्मात्रजननशक्तिः किञ्चिन्मात्रज्ञानशक्तिर्वा न सम्भवति कुतस्तस्य सर्वविषयजननशक्तिः सर्वविषयकज्ञानं च भवेत मित्याशयेनाह **ब्रह्मण इति** । ज्ञानक्रिययोः शक्ती ताभ्यां रहितत्वादित्यर्थः । न तावद् ब्रह्मणो ज्ञानक्रियेऽनित्ये । तथा सति ब्रह्मणस्तदात्मना परिणामो वक्तव्यः । स चायुक्तः । ब्रह्मणश्चेतनत्वादित्याशयेन चिदात्मनइति हेतुगर्भविशेषणम् । तस्य ज्ञानक्रिययोरभावे हेतुत्वं घटयति **तस्येति** । चैतन्यरूपस्य तस्य परिणामो नोपपद्यत इत्यर्थः । ननु च ब्रह्मणो ज्ञानक्रिये नित्ये । न च ते प्रति सर्वज्ञो जानाति करोतीति ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यानुपपत्तिः । सर्वज्ञ इत्यादिषु कर्त्रर्थप्रत्यययोर्ज्ञानाद्याश्रयत्वमात्रेणोपपद्यते । सविता प्रकाशते चैत्रः पश्यति करोतीत्यादौ धात्वर्थाश्रयत्वमात्रस्यापि तदभिधेयत्वदर्शनात् । तथा चापरिणामिनोऽपि ज्ञानगुणः प्रयत्नगुणश्च किं न स्यातामित्यत आह **एकत्वाच्चेति** ।

एकरूपत्वान्निर्गुणत्वादित्यर्थः । अथवैकत्वादित्यपरिणामित्वसाधनम् । निरवयवत्वादिति यावत् । तथाऽपि प्रधानं प्रतिपादयन्तीति कुत इत्यत आह **त्रिगुण इति** । सौत्रनशब्दं व्याचष्टे **न साङ्ख्येति** । तत्र सौत्रम् अशब्दमित्येतद्धेतुतया योजयति **अशब्दं हि तदिति** । सदेवेत्यत्र सच्छब्दस्यैव तच्छब्दत्वान्नाशब्दत्वमित्याशङ्कते **कथमिति** । सौत्रपदमवतार्य व्याकरोति **ईक्षतेरिति** । श्रुतोपादानस्य चेतनत्वार्थमाह **तदैक्षतेति** । तस्योपादानत्वार्थमाह **बहु स्यामिति** । ईक्षणफलमाह **तदिति** । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । छन्दोगश्रुतिवत् श्रुत्यन्तरमपि प्रधानवादविरोधीत्याह **स ऐक्षतेत्यादिना** । ननु गौणमुख्ययोर्मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वात्कथं गौणग्रहणमित्यतो 'यत्प्राये श्रूयते यच्च तत्ताद्दगवगम्यते । भाक्तप्राये श्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते' इति भामत्युक्तां युक्तिमाह **तत्तेज इति** । गौणप्राये गौणप्रकरणे । उपचारनिमित्तप्रदर्शनपूर्वकमचेतने चेतनवदुपचारं दृष्टान्तेनोपपादयति **यथा हीति** । प्रत्यासन्नसर्ग इति कार्योन्मुखत्वरूपोपचारनिमित्तप्रदर्शनम् । अनेन पूर्वसृष्ट्यनुभूतेन जीवेन प्राणधृतिहेतुनाऽऽत्मना स्वरूपेणेत्यर्थः । अस्यां श्रुतौ सच्छब्दवाच्यपरदेवतायाः जीवात्मना तेज आदिदेवताः प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्येवमीक्षणप्रकारः कथ्यते । तत्र जीवशब्दस्य चेतनार्थत्वादात्मशब्दस्य च स्वरूपार्थकत्वादचेतनस्य प्रधानस्य चेतनात्मत्वायोगान्न सच्छब्दं प्रधानमित्याशयेनाह **न हीति** । जीवशब्दार्थश्चेतन इति, अचेतनस्य प्रधानस्य चेतनः आत्मा चेतनात्मत्वमिति यावत्, न हि संभवतीत्यर्थः । स आत्मा तत्त्वमसीति तु श्रुतिः सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य चेतनं श्वेतकेतुं प्रति तत् सत् ते स्वरूपमिति तस्यात्मत्वेनोपदिशति । तच्च सतोऽचेतनत्वे नोपपद्यत इत्याह **न हीति** । चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतनैक्यबोधनमचेतनस्यात्मत्वेनोपदेष्टुं न ह्युपपन्नमित्यर्थः । एवञ्च सति चेतनस्वरूपत्वबोधकात्मशब्दरूपनियामकविशेषेण तस्य मुख्येक्षितृत्वनिर्णयेन विषयाभावात् । ताद्दङ्नियामकविशेषे गौणेक्षित्रप्तेजःप्रायपाठोऽकिञ्चित्कर इति भावः । नन्वचेतनस्यापि प्रधानस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदेशो नानुपपन्नः । आत्मशब्दस्यापि गौण्या वृत्त्या प्रवृत्तत्वादित्याशङ्कते **अथेति** । गुणयोगं दर्शयति **आत्मन इति** । प्रधानं ह्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोतीति भावः । प्रयोजनाभावात्स्वायत्तन्यायविरोधपरिहाराय **रूढिं** दर्शयति **यथेति** । पूर्वसूत्रान्नञनुषङ्गेन योग्यतत्प्रतियोगिसमर्पणेन प्रतिज्ञां दर्शयति **नैवमिति** । तत्त्वमसीत्युक्तैक्यप्रमित्या सर्वबन्धनिवृत्त्या देहादिदृष्ट्यनुपपत्तिशङ्कायां भोगेन प्रारब्धनिवृत्तिपर्यन्तं प्रारब्धकर्मणा तद्दृष्टानुवृत्तिप्रतिपादकेन 'तस्य तावदेव चिरम्' इति वाक्येन श्वेतकेतोस्तदैक्यज्ञानस्य मोक्षसाधनतालाभादिति भावः । सतोऽचेतनत्वे च तदनुपपत्तिरित्याह **न हीति** । हेयत्वावचनादित्यस्य भामत्युक्तपरिचोदनां दर्शयति **स्यादेतदिति** ॥ **चशब्द इति** । भोग्यवर्गोपादानत्वात्प्रधानस्य तज्ज्ञानेन भोग्यवर्गज्ञानादिसंभवेऽपि भोक्तृवर्गानुपपादानात्तज्ज्ञानासंभवेन प्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः । स्वशब्देन प्रस्तुतः सच्छब्दवाच्य आत्मा परामृश्यते ।

अपिपूर्वस्येतेर्लयार्थत्वं च प्रभवाप्ययादित्यादिप्रयोगसिद्धम्। एवञ्च स्वपितीति जीवे प्रसिद्धस्य स्वपितीति नाम्नो निर्वचनार्थं प्रवृत्ते स्वं ह्यपीतो भवतीति वाक्ये स्वशब्दस्य स्वरूपार्थकत्वे सच्छब्दवाच्याचेतनस्य जीवस्वरूपत्वानुपपत्तेः। स्वशब्दस्य तदीयपरत्वेन प्रधानार्थकत्वे वाऽचेतने प्रधाने पुरुषस्य लय इत्युक्तस्यात्तच्चायुक्तमित्याह **न हीति** ॥ **यदि चेति**। वेदान्तेष्वपि यदि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत्क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणमिति क्वचिच्चाचेतनं प्रधानमिति, क्वचिदन्यदेवेति, तर्हि प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षणश्रवणमकल्पयिष्यत्। नैवम्। समानैव हि सर्ववेदान्तेषु कारणावगतिः। यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा विष्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्। एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति सर्वे वेदान्ता आत्मकारणत्वमेव दर्शयन्तीति भावः। तस्य सर्वेश्वरत्वं वक्तुं श्रुतौ कारणाधिपाधिप इति विशेषणमुपात्तम्। कारणानामिन्द्रियाणामधिपा जीवास्तेषामधिप इति तदर्थः। तदैक्षतेतीक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयं जगत्कारणसंबन्धितयाऽर्थात्सर्वविषयमवगतम्। श्वेताश्वतरोपनिषदि तु 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' इति प्रस्तुत्य स कारणमिति परामर्शात्, सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषं सूचयति **साक्षात्सर्वज्ञस्येश्वरस्येति**। स्वतो नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थावच्छिन्नस्य कार्यत्वात्तत्र स्वातन्त्र्यं प्रत्ययार्थो ब्रह्मणः सिध्यति दाह्यप्रकाश्यसंयोगे सवितुर्दाहप्रकाशस्वातन्त्र्यवदित्याशयेन वाऽपरिणामिनोऽपि सवितुः प्रकाशाश्रयत्वमात्रेण प्रकाशयति प्रकाशत इत्यादिव्यपदेशवज्ज्ञाननित्यत्वेऽपि तदाश्रयत्वमात्रेण जानातीत्यादिस्वातन्त्र्यव्यपदेशोपपत्तिरित्याशयेन वा पूर्ववाद्युक्तानुपपत्तिं परिहरति **ज्ञानेति**।

अत्र 'न हि' इत्यादिना मूलेन परपक्षे सूत्राक्षरानानुगुण्यस्यापि प्रतिपादनादत्रापि'एतानि'इति तत्सूचनात्तदर्थं सूत्राणां साङ्ख्यमतनिरासार्थत्वप्रकारमनूदितमेवंशब्दाध्याहारेण मूलेन सङ्गमयति **एवमिति**। अपव्याख्याननिरासस्य मूलारूढतायै यदित्यादि। अस्य वाक्यस्य साङ्ख्यनिराकृत्यै न ह्येतानि सूत्राणि भगवानचीक्लृपदसङ्गतत्वादित्यपि तात्पर्यम्। एवं साङ्ख्यनिराकृत्यै 'न हि एतानि' इत्येतेषामेवं व्याख्याने च साङ्ख्यमतनिरासार्थता न संभवतीत्येतदर्थस्य सूत्राक्षरानानुगुण्येऽपि तात्पर्यम्। तत्र 'न हि' इत्याद्यव्यवहितोत्तरवाक्यस्यासङ्गतिप्रतिपादकत्वानुपपत्त्या तत्प्रतिपादनस्य 'समन्वये प्रतिज्ञाते' इत्युत्तरवाक्ये स्पष्टत्वाच्च सूत्राक्षरानानुगुण्यप्रतिपादनपरतया 'न हि' इति वाक्यं योजयितुं स्पष्टतया ज्ञातुं शक्यत्वान्मूलानुक्तां शङ्कापूर्वं तदनानुगुण्यप्रतिज्ञां दर्शयति **कुत इत्यादिना**।

स०— शक्तिराहित्यं कथं ज्ञातव्यमित्यत आह **ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनेति**। ज्ञानक्रियालक्षणं यदुभयं शक्तिकार्यं तद्दर्शनेन शक्तिद्वयसद्भावोऽनुमेय इत्यर्थः ॥ **तस्यापरिणामित्वादिति**। तथाच अपरिणामिन एकस्य च ब्रह्मणः कार्यवत्त्वमेव न, सुतरां तद्विशेषज्ञानक्रियावत्त्वमिति भावः ॥ **एकत्वाति**।

सत्वादेरनेकात्मकस्यैवकारणत्वोपलम्भादिति भावः ॥ **त्रिगुणत्वेति** । अत एव अनेकात्मके इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **ज्ञानक्रियाशक्ती त्विति** । शक्त्योर्जन्यत्वे हि परिणामापेक्षा, इमे तु नित्ये इति भावः । ननु नित्यत्वे कथं 'इदं जानाति' 'इदं करोति' इत्यादिव्यपदेश इत्युक्तम् **सवितुरिवेति** । यथा प्रततोष्णप्रकाशेऽपि 'सविता इदं दहति' 'इदं प्रकाशयति इति व्यपदेशस्तथेत्यर्थः । यथा पूर्वं विद्यमानक्रियाश्रयस्यापि सवितुः कादाचित्कविषयावच्छेदकमात्रेणोक्तो व्यवहारस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः ।

प०— पराभिमताधिकरणशरीरमनुवदति **सर्वज्ञमित्यादिना** ॥ **उक्तमिति** । पूर्वाधिकरणे उक्तमित्यर्थः ॥ **ज्ञानक्रियाकार्येति** । ज्ञानक्रियारूपं कार्यं तद्दर्शनानुमेयसत्ताके ज्ञानक्रिये इत्यर्थः । अपरिणामित्वाज्ज्ञानात्मना न परिणामः । एकत्वान्नानेकात्मना परिणाम इत्यर्थः ॥ साध्याध्याहारेण सूत्रार्थमनुवदति **न साङ्ख्येति** ॥ **अशब्दं हि तदिति** । शब्दाप्रतिपाद्यत्वादिति हेतुगर्भविशेषणमिति भावः ॥ 'स ऐक्षत' इति श्रुत्यन्तरम् । 'स ईक्षां चक्रे' इत्यपि वाक्यान्तरम् । द्वितीयसूत्रमवतार्यार्थं मनुवदति **ननु** इत्यादिना **उपपन्नमित्यन्तेन** । गौणप्राये गौणसन्निधौ ॥ गौणत्वप्रकारं व्यनक्ति **यथा हीति** । 'अनेन जीवेनात्मनेति' इत्यस्य आत्मशब्दात् इति सूत्रांशेनान्वयः ॥ **इति चेति** । आत्मशब्दादित्यन्वयः । तृतीयसूत्रमवतार्य तदर्थमाह **अथेत्यादि युक्त इत्यन्तेन** । यथा यजमान-कार्यकारित्वाद्यजमानशब्दः प्रस्तरे 'यजमानः प्रस्तरः' इति प्रयुज्यते तथा आत्मनो जीवस्य ये सर्वे अर्थास्तत्कारित्वात्प्रधानस्यात्रात्मशब्दो युक्त इति भावेनाह **आत्मनः सर्वार्थकारित्वादिति** । चतुर्थ-सूत्रमवतार्य तदर्थमाह **स्यादेतदित्यादिना समुच्चिनोतीत्यन्तेन** । ज्ञीप्सितं ज्ञापयितुमिष्टम् ॥ **ग्राह्यत इति** । श्वेतकेतुरिति शेषः । णिचि कर्मणि रूपम् ॥ **एकविज्ञानेनेति** । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति वाक्ये । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायते । तच्च ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वे संभवति । प्रधानस्य प्रतिपाद्यत्वे तु विरुध्यत इत्यर्थः ॥ पञ्चमसूत्रं पठित्वाऽर्थमाह **स्वाप्ययादिति** ॥ षष्ठार्थमाह **गतीति** ॥ सप्तमार्थमाह **श्रुतत्वाच्चेति** ॥ **सवितुरिवेति** । प्रत्यहमपरिणामिनः सवितुर्यथा सर्वप्रकाशनादिशक्तिस्तथेत्यर्थः ॥ **स्वसिद्धेनेति** । सूत्रकारसिद्धेनेत्यर्थः ।

या०— जगत्कारणमित्युपलक्षणम् । सर्वशक्ति सर्वज्ञं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रतिपादयन्तीत्यतःपरं सर्वजननशक्तेश्चेतने स्वविकारविषयायाः सार्वज्ञस्यापि तस्मिन्सर्वज्ञानकारणीभूतसत्त्वात्मके संभवादित्युप-पादनं न ब्रह्मेति प्रतिज्ञा चाध्याहार्या ॥ **ज्ञानक्रियेति** । सामान्ययोर्ज्ञानक्रियाशक्त्योरभावे तद्विशेषयोः सर्वजननज्ञानशक्त्योरभावोऽपि कैमुत्येनैव सिद्ध इति भावः । अतो नासङ्गतिः । उक्तं च भामत्याम् 'ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधानेत्वस्ति संभवः' इति । ज्ञानक्रिया-शक्त्यभाव एव कुत इत्यत आह **ज्ञानक्रियेति** ॥ **न च ज्ञानक्रिये इति** । कार्यभूत इति शेषः । अत्र

क्रियाशब्देन प्रयत्नो ग्राह्यः । नन्वपरिणामिन्यपि ज्ञानगुणः प्रयत्नगुणश्च किं न स्यातामित्यत आह **एकत्वाच्चेति** । एकरूपत्वान्निर्गुणत्वादित्यर्थः । अथवा अपरिणामित्वं साधयत्यनेन । **निरवयवत्वादिति** यावत् । निरवयवत्वं च कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन परिणामित्वबाधकमिति ध्येयम् ॥ **आसन्नपतनमिति** । निश्चितपतनमित्यर्थः । तेन 'आशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानमि'त्युक्तत्वात् कथमयमुपचार इति शङ्काऽनवकाशः ॥ **आत्मा संभवतीति** । आत्मा हि नाम स्वरूपं नाचेतनप्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हतीत्यर्थः । विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे ॥ **स आत्मेति** । यः सदाख्यः प्रकृतोऽणिमा स आत्मा सर्वस्य निरुपचरितं रूपम् । हे श्वेतकेतो त्वं च तदेवात्मरूपमेवासीत्येवं चेतनस्य श्वेतकेतोरात्माभेदो बोध्यते । आत्मत्वेनोपदिष्टं च यदि प्रधानं स्यात्तर्हीदमनुपपन्नार्थकं स्यादित्यर्थः । कथमित्यत आह **न हि चेतनस्येति** । तथा च चेतनस्यात्मशब्दान्न तस्य प्रधानतेत्यर्थः । आत्मत्वेन ग्राह्यत इत्यनन्तरं श्वेतकेतुरिति शेषः ॥ **चशब्द इति** । तथा चानुक्तसमुच्चायक इत्युक्तं भवति । अयमर्थः । सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत । कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति'इत्यारभ्य 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन' इत्यादिदृष्टान्तानभिधाय 'एवं सौम्य स आदेशो भवति' इति वाक्योपक्रमे श्रवणात् । न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति । अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य । तस्मात्प्रधानस्यैवात्मतया ग्रहणे प्रतिज्ञाविरोध इति चशब्देनाह सूत्रकार इति । **स्वमपीत इति** । स्वशब्देनेहात्मोच्यते । यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवति । अपिगतो भवतीत्यर्थः । अपिपूर्वस्येतेर्लयार्थत्वप्रसिद्धेः । न चास्यानाद्यन्तस्य स्वाभाविको लयः संभवति किन्त्वौपाधिक एव । देहेन्द्रियमनोरूपस्थूलसूक्ष्मोपाध्यपगमो हि सुप्तिलययोर्जीवस्य भवति । तेनासौ तदा प्रलीन इवेति स्वमपीतो भवतीत्युच्यते । वस्तुतस्त्वैक्यमेवाप्यय इत्यत्राभिप्रेतम् । तच्च प्रधानग्रहणे न संभवतीत्याह **न ह्यचेतन इति** ॥ **साक्षात्सर्वज्ञस्येति** । तदैक्षतेत्यत्रेक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम् । तथाऽपि जगत्कारणसंबन्धितया तदर्थात्सर्वविषयमवगतम् । श्वेताश्वतरोपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमित्यर्थः । 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' इति प्रकृत्य सकारणमिति परामर्शात् । जगत्कारणस्य सर्वज्ञताऽत्र साक्षादुक्तेति द्रष्टव्यम् । तस्य सर्वेश्वरत्वमाह **कारणाधिपेति** । कारणानामधिपाः स्वामिनो जीवास्तेषामधिप इत्यर्थः । 'न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' इति वाक्यशेषाद्धिरण्यगर्भादिव्यावृत्तिरित्यवगन्तव्यम् । ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्तिरहितत्वादिति पूर्वपक्ष्युक्तानुपपत्तिं परिहरति **ज्ञानक्रियाशक्ती त्विति** । ज्ञानक्रियारूपधर्मावित्यर्थः । कार्यत्वे हि तयोः परिणामापेक्षा । तौ च नित्यौ ब्रह्मस्वरूपभूतौ चातो न निर्गुणत्वविरोधोऽपीति भावः ॥ नन्वेवमपि न ब्रह्मणः सार्वज्ञादिकंसंभवति । प्रकृत्यर्थसंभवेऽपि प्रत्ययार्थस्य कर्तृत्वस्यासंभवात् । क्रियायां

स्वतन्त्रकारकं खलु कर्ता । न च नित्यक्रियायाः कारकं संभवति । दूरे तद्विशेषः कर्ता । तथा च 'तदैक्षत' 'इदं सर्वमसृजत'इत्यादिस्वातन्त्र्यव्यपदेशानुपपत्तिरित्यत उक्तम् **सवितुरिवेति** । पूर्वं विद्यमानक्रियाश्रयस्यापि सवित्रादेर्यथा सविता प्रकाशते चैत्रः पश्यति स्वपिति ईक्षति करोतीत्यादिस्वातन्त्र्यव्यपदेशात्तत्तत्कर्तृत्वावभासस्तथा ब्रह्मणोऽपीति भावः । 'इदं च भाष्योक्तमापातत एव । ज्ञानस्वभावे तदाश्रयत्वस्यापि वास्तवस्यासंभवात् वस्तुनस्तु ब्रह्मस्वभावभूतस्य नित्यस्यापरिच्छिन्नस्यापि ज्ञानादेस्तद्विषयोपाधिभेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कर्तृत्वं चास्त्येव । अतस्तत्र स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुपपन्नम् । इदं च कूटस्थे उदासीनस्वभावे ब्रह्मणि न वास्तवं किन्त्वविद्याकल्पितमेव भासत' इति भामत्युक्तं समाधानं द्रष्टव्यम् ।

श्री०— उपचारेति । ननु कथमयमुपचारः । पिपतिषतीति सन्नन्तो हिशब्दः । इच्छायां सन्नित्युक्तसनोऽसंभवेऽप्याशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानं श्वा मुमूर्षतीति यथेति संभावनायामिच्छारहितेष्वपि सनो विधानात् । श्वा मुमूर्षतीति लोकसंभावनाविषयो जात इतिवदत्रापि कूलं पिपतिषतीति लोकसंभावनाविषयो जात इति संभावनायां द्योत्यायां सनः संभवेनोपचारायोगादिति चेत् । सत्यम् । अत्रासन्नपतनमित्यस्य निश्चितपतनमित्यर्थः । तेनाशङ्कायामित्यस्य वार्तिकस्यात्राप्रसक्तिरेव । पतनस्य निश्चयेनात्र पतनाशङ्काया अभावेनैतद्वार्तिकस्यात्राप्रवृत्तेर्युक्तमुपचारत्वम् ॥ **भविष्यतीति** । तथा च तदैक्षतेत्यस्य सर्गे आसन्ना जाता, कार्योन्मुखा जातेत्यर्थः ॥ **सर्वार्थेति** । जीवस्याभीष्टस्वर्गपुत्रादिपदार्थाकारेण प्रधानस्यैव विकृतत्वात् । तथा च गौणोऽयमात्मशब्दः प्रधाने इति भावः ॥ **ज्ञीप्सितम्** जीवाभिन्नत्वेन ज्ञापयितुमिष्टम् । ग्राहयितुं जीवाभिन्नत्वेनेति शेषः । तत्संबद्धं ब्रह्मसंबद्धम् । ऐकरूप्यात् ब्रह्ममात्रविषयकत्वात् ।

च०— इयता ग्रन्थसन्दर्भेण स्वमतेन सूत्रव्याख्यारूपानुव्याख्याग्रन्थं विशदीकृत्य परापव्याख्याप्रत्याख्यानरूपतद्ग्रन्थव्याचिकीर्षयाऽवतारयति **एवमीक्षतेरित्यादि** ॥ **प्रतिपादयन्तीति** । सर्वजननशक्तेर्विकारविषयायाः अचेतने सर्वज्ञानहेतुभूतसर्वात्मके सार्वज्ञ्यस्य च संभवात्, ब्रह्मणि च चिद्रूपे सत्वाद्यनात्मके तयोरसंभवादिति हृदयम् ॥ **न च ज्ञानक्रिये इति** । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनियततया ज्ञानत्वक्रियात्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावे सर्वज्ञानत्वसर्वप्रयत्नत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नाभावस्य कैमुत्यसिद्धत्वादिति भावः । अभिहितं चैतत् भामत्याम् 'ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः' इति ॥ **सूत्राक्षराणामननुगुणत्वादिति** । तदभिहितार्थस्य सूत्राक्षरानुपूर्वीमहिमाधीनान्वयधीविषयत्वाभावादित्यर्थः । **शब्दगोचरत्वं** शब्दवृत्तिशक्तिलक्षणाऽन्यतरवृत्त्यनिरूपकत्वम् । **शब्दावाच्यत्वम्** शब्दशक्त्यविषयत्वम् । अवैदिकत्वम्

वेदगतपदजनितान्वयबोधाविषयत्वम् । **कारणतया अवैदिकत्वम्** वेदगतपदजनिता कारणत्वप्रकारिका या अन्वयधीस्तदविषयत्वम् ।

सु० — तथा हि । अशब्दं हि तदिति हेतूक्तमशब्दत्वं नाम शब्दागोचरत्वं वा शब्दावाच्यत्वं वा अवैदिकत्वं वा कारणतयाऽवैदिकत्वं वा । सर्वत्राप्यसिद्धिरित्याह नहीति । असौ

अनु० — नह्यशब्दत्वं प्रधानेङ्गीकरोत्यसौ ॥

सांख्यः । स्वसिद्धेन हेतुनेदं निराकरणमिति चेन्न । यतोऽसौ सूत्राकारोऽशब्दत्वं प्रधानेनाङ्गीकरोति । उपपादयिष्यते चैतत् । किञ्चाद्यपक्षे प्रधानस्यासत्त्वमभिप्रेतमुत प्रमाणान्तरवेद्यत्वम् । आद्ये तदुपपादनायेक्षतेरुपन्यासोऽनुपपन्नः । अत एव नोत्तरः । द्वितीयो ब्रह्मण्यनैकान्तिकः । तृतीयचतुर्थयोः साध्याविशिष्टत्वम् । किं चेक्षणेनैव नेति प्रतिज्ञातार्थसिद्धावशब्दं हि तदिति मध्ये हेत्वन्तरकल्पनं व्यर्थम् । ईक्षितृत्वं चेक्षणगुणयोगित्वम् । तद्ब्रह्मण्यपि गौणमेव निर्गुणत्ववादिनाङ्गीकरणीयम् । तथाच गौणश्चेदिति व्यर्थम् । किंचेक्षतेर्गौणत्वकल्पनस्य बाधकाभावमनुक्त्वाऽऽत्मशब्दादित्यसंगतम् । परेण प्रायपाठो बाधक उपन्यस्तस्तद्विरोधाय वैषम्यमुच्यत इति चेन्न । तेजोऽबन्नानामपि देवतात्वेन प्रायपाठविरोधात् । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादित्यत्र किं प्रधानैक्योपदेशानुपपत्तिर्वा विवक्षिता । तज्ज्ञस्य मोक्षानुपपत्तिर्वा । आद्ये ब्रह्मपक्षेपि समानो दोषः । न हि जीवस्यापि ब्रह्मैक्योपदेशो युक्त इत्युक्तमधस्तात् । द्वितीयस्त्वनुपपन्न एव । आत्मानात्मविवेकार्थमनात्मज्ञानस्यावश्यकत्वात् । आत्मशब्दस्य गौणत्वे चोदिते बाधकाभाव एव वक्तव्यः । हेयत्वावचनादित्यस्य परिचोदनैवानुपपन्ना । न हि सांख्योऽद्वैतज्ञानार्थं प्रधानोपदेशं मन्यते । हेयत्वावचनं चानैकान्तिकम् । अन्नमयप्राणमयादीनामब्रह्मत्वेऽपि हेयत्वावचनाच्च । उत्तरोत्तरब्रह्मत्ववचनं तत्र ज्ञापकमिति चेत् (न) । अत्रापि तथाविधज्ञापकसौलभ्यात् । प्रतिज्ञाविरोधस्तु ब्रह्मवाद एव न प्रधानवादे । प्रधानस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । भोक्तृवर्गस्य न प्रधानात्मकत्वमस्तीति चेत् । सत्यम् । ब्रह्मणस्तु न किञ्चित् । एतेन स्वाप्ययोऽपि निरस्तः एकीभावस्य ब्रह्मपक्षेऽप्यभावात् परिष्वङ्गमात्रस्य प्रधानेऽपि सम्भवात् । ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं परस्यासिद्धमेव । ईक्षणादिना तज्ज्ञापने प्रथमसूत्रेण गतार्थता । अत एव श्रुतत्वादित्यसिद्धम् । गतार्थं च गतिसामान्येनेत्येषा दिक् ।

वा० — अशब्दत्वस्वरूपाज्ञाने मूलोक्तासिद्धेर्दुर्ज्ञानत्वात्कारणवाक्ये प्रधानप्रतिपादकशब्दाभावस्य पराभिमतत्वेऽपि दूषणभिया पक्षान्तरकक्षीकारस्यापि संभवेन तदभिप्रायस्य निश्चेतुमशक्यतया सामान्य-

शब्दत्वाच्चाशब्दत्वविकल्पपूर्वं तत्परिहारसमर्पकतया मूलं योजयति **तथा हीत्यादिना**। शब्दशब्दः सामान्यपरो वेदरूपविशेषपरो वा। आद्येऽपि प्रतिपादकत्वेन न विद्यते शब्दो यस्येति वा, वाचकत्वेन न विद्यते शब्दोऽस्येति वा; द्वितीयेऽपि सर्वथा वेदासिद्धत्वं वा कारणतया तदसिद्धत्वं वेति कल्पान्मनसि निधाय विकल्पयति **अशब्दं हीति**। समासोपसर्जनतया प्रकृतस्यापि साङ्ख्यस्य बुद्ध्या विवेकेन परामर्श इत्याह **असाविति**॥ **स्वसिद्धेनेति**। परं प्रति स्वशब्दत्वं साधयिष्यामीति भावेनैवेक्षतेरुपन्यास इति भावः॥ **यतोऽसाविति**। अत्र च सन्निहितपरामर्श उक्तानुपपत्त्यभावश्चेति भावः। ननु सूत्रकारेणैव 'महतः परमव्यक्तम्' 'अजामेकाम्' इत्यादिषु प्रधानपरत्वमाशंक्य तेषां तत्परत्वाभावस्य 'आनुमानिकम्'इत्याद्यधिकरणेषु व्युत्पादितत्वेन चतुर्थपादे तदशब्दत्वप्रतिपादनात्कथमेतदित्यतस्तदपव्याख्यानस्य 'न शब्दवाच्यतैवात्र' इत्यादितदधिकरणानुव्याख्याने निरस्यतया नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **उपपादयिष्यते चैतदिति**। नन्वयं तत्सूत्रव्याख्याकलह इत्यतोऽनुपपन्नस्याशब्दत्वस्य न सूत्रकाराङ्गीकारार्हतेत्याशयेन तदनुपपत्तिं दर्शयति **किञ्चेति**। यद्वा। चतुर्विधेऽप्याद्यस्य तदसाधकहेतूपन्यासेन सूत्रकारानभिमतत्वाद्द्वितीयादेश्च स्वदूषणतया न सूत्रकाराङ्गीकारार्हतेत्याह **किञ्चेति**। शब्दागोचरत्वं निरुपाख्यत्वमित्याशयेनाद्यः। शब्दशब्दस्य प्रमाणविशेषार्थकत्वादेकविशेषनिषेधे तदितरविशेषाभ्यनुज्ञानमित्याशयेन द्वितीयः कल्पः॥ **आद्य इति**। ईक्षितृत्वरूपचेतनधर्मस्य यत्र कारणवाक्ये श्रवणं तत्कारणवाक्यस्य तेनाचेतनप्रधानपरत्वाभावसिद्धावपि यत्र तदश्रवणं तत्कारणवाक्येन वा वाक्यान्तरेण वा प्रमाणान्तरेण वा प्रधानसिद्धेरीक्षितृत्वेनासिद्ध्याऽसत्त्वरूपसाध्यासाधकत्वात्तदुपन्यासोऽनुपपन्न इति प्रमाणाभावरूपतद्धेतूपन्यास एव कर्तव्य इति भावः॥ **अत एवेति**। प्रमाणान्तरवेद्यत्वरूपसाध्यसाधनाय तद्धेतोरेवोपन्यसनीयतयोक्तरीत्येक्षितृत्वस्य स्वश्रवणोपेतकारणवाक्यस्य प्रधानपरत्वाभावसाधकत्वेऽपि तदनुपेतकारणवाक्येन वाऽकारणवाक्येन वा प्रतिपाद्यत्वासाधकत्वेन शब्दातिरिक्तप्रमाणवेद्यत्वासाधकत्वादेवेत्यर्थः॥ **तृतीयचतुर्थयोरिति**। वेदासिद्धत्वरूपतृतीयस्य, कारणत्वेन वेदान्तावेद्यत्वरूपसाध्यापेक्षया सामान्यत्वेऽपि तस्य साध्यवत्सन्दिग्धत्वेन, चतुर्थस्य तु साध्यानतिभिन्नत्वेनाहेतुत्वमिति भावः। अत्राद्यद्वयनिराकरणं न ह्यङ्गीकरोतीत्यनेन तृतीयचतुर्थनिराकरणं तूभयविधमशब्दत्वं न ह्यङ्गीकरोति साङ्ख्यः किन्तु साध्यवत्सन्दिग्धं वा साध्यानतिभिन्नं वेति तात्पर्यकेणानेनैव वाक्येन सूचितमिति द्रष्टव्यम्। ननु साङ्ख्येनासिद्धावुद्भावितायां तत्साधकतया सूत्रे ईक्षत्युक्तेः कथमसिद्ध्युद्भावनमित्यतस्तर्हीक्षितृत्वेनैव प्रतिज्ञातार्थसाधनसंभवेऽपि परम्पराश्रयणमचातुर्यविदकमेवेत्याह **किञ्चेति**। कल्पनमित्यनेनास्मदुक्तरीत्या साध्यप्रतियोगिसमर्पणयोग्यस्य नञोऽन्वयसंभवे प्रतियोग्यध्याहारेण हेतुविभक्तिशून्यस्य हेतुत्वेन कल्पनमप्रामाणिकमिति सूचयति। इदमपि दूषणमशब्दत्वस्यासिद्धिबोध-

कैतद्वाक्यसूचितमेवेति द्रष्टव्यम् । एतानि सूत्राणि साङ्ख्यमतनिरासाय नाचीक्लृपदिति प्रतिज्ञायैकस्मिन्सूत्रेऽनुपपत्तिं प्रदर्शयता भाष्यकारेणोपलक्षणतया सूत्रान्तरानुपपत्तेरप्यभिप्रेततया तां दर्शयति **ईक्षितृत्वं चेति** । गौणश्चेदितिसूत्रमीक्षितृत्वस्य गौणत्वनिरासेन मुख्यत्वप्रतिपादनाय प्रवृत्तं तत्तदा सार्थकं यदि सिद्धान्ते तस्य मुख्यत्वं स्यात् । न चैवमतो व्यर्थं तदिति भावः । नन्वीक्षितृत्वस्यावास्तवत्वेऽप्युपाध्यवच्छिन्ने ब्रह्मणि तन्मुख्यमेव । नैतावताऽचेतने प्रधाने तद्युक्तम् । चैतन्यसामानाधिकरण्येनैव तत्प्रतीत्याऽचेतनेऽवास्तवस्यापि तस्याभावात्तत्र गौणमिति कथं सूत्रवैयर्थ्यमिति चेन्न । तदवास्तवताया अद्याप्यसिद्धत्वात् । अन्यथा केवलचेतने तदप्रतीत्याऽचेतनावच्छिन्नचेतने तत्प्रतीतेर्वैक्तव्यत्वे, नियामकाभावेन तस्या एव प्रतीतेश्चेतनावच्छिन्नाचेतननिष्ठतद्विषयकत्वोपपत्तेर्विपरीतगौणमुख्यभावस्याप्यापत्त्या गौणश्चेदिति सूत्रानुपपत्तिरेवेत्याशयात् । नन्वीक्षितृत्वस्य गौणत्वनिरासे न सूत्रस्य तात्पर्यमपि तु गौणेक्षणोपजीवनेन प्रधानपरत्वशङ्काया आत्मशब्देन तत्परत्वनिरासमात्र इति चेन्न । तथा सत्यप्रयोजकस्येक्षणस्य प्रथमसूत्र एवानुपन्यसनीयत्वात् । आत्मशब्दरूपपरिहारासङ्गतिं प्रायपाठं निरसितुमाह **किञ्चेति** ॥ **वैषम्यमिति** । सति अप्तेजसोश्चेक्षितृत्वमुख्यतानिर्णायकचेतनात्मत्वार्थकात्मशब्दसदसद्भावरूपमित्यर्थः ॥ **नेति** । देवताशब्दस्याप्यात्मशब्दवच्चेतनमात्रपरत्वादिति भावः ॥ **तन्निष्ठस्येति** । यदि ह्यचेतनं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राहयेन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति तदा शास्त्रमप्रमाणं स्यादित्यादिनैतत्सूत्रार्थकथनदशायां प्रधानैक्यानुपपत्तेः परेण प्रतिपादनान्मोक्षोपदेशस्य च तदुपपादकाभ्युच्चययुक्तित्वेनाप्युपपत्तेराद्यस्य, द्वितीयकल्पस्य तु सूत्रानुरोधात्स्पष्टमेव प्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । तथा च निष्ठाशब्द ऐक्यपरो वा स्थितिमात्रपरो वेति भावः ॥ **तज्ज्ञस्येति** । प्रधानज्ञस्येत्यर्थः ॥ **अधस्तादिति** । सत्यत्वाच्चेनेत्यादिनेत्यर्थः ॥ **तथाविधेति** । सदुक्त्यनन्तरं तन्मे विजानीहि भूय एव मा भगवो विज्ञापयत्वित्याद्युक्त्वा दृष्टान्तान्त ाद्युक्तिरूपज्ञापकस्यात्रापि संभवात् । तस्यान्यथासिद्धौ चान्नमयादिष्वप्यन्यथासिद्धिसंभवादिति भावः । अत एव तथाविधेत्युक्तम् । अप्ययशब्दार्थो लयोऽपि ध्वंसरूपस्य तस्यासंभवादेकीभावो वा परिष्वङ्गमात्रं वेति विकल्पं मनसि निधायाह **एकीभावस्येति** ॥ **दिगिति** । ब्रह्मकारणत्वप्रतिपादकवाक्यमात्रोदाहरणेऽपि सर्ववेदान्तोत्पाद्यावगतेरेकरूपत्वावेदकवाक्यस्यास्माभिरिव त्वयाऽनुदाहरणादुदाहृतवाक्यस्यात्मशब्दस्य प्रधानेऽपि सावकाशत्वात्सर्वज्ञकारणतायाः श्रुतत्वेऽपि मुख्यसार्वज्ञस्य ब्रह्मण्यप्यभावादारोपितस्य च प्रधानेऽपि भावाच्चन्द्रिकोक्तदूषणान्तरस्यापि संभवाच्च नेदं व्याख्यानं युक्तमित्यर्थः ।

स० — **उपपादयिष्यते चैतदिति** । चतुर्थपाद इति शेषः ॥ **अत्रापि तथाविधज्ञापकसौलभ्यादिति** । अत्रापि मृद्दृष्टान्तेऽभिहिते 'तद्धास्य विज्ञौ' इति ब्रह्मज्ञानवचनेन पूर्वोक्तस्याब्रह्मत्वमिति

वक्तुं शक्यमिति भावः । यद्वा सदेव सौम्येत्यादिना प्रतिपादितस्याब्रह्मत्वे 'कथं नु भगवः स आदेशो भवति' इति पुनः प्रश्नकरणमेव ज्ञापकं वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ **प्रतिज्ञाविरोध इति** । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः । तदेव दर्शयति **एकीभावस्येति** ॥ **ब्रह्मविषयमिति** । प्रधानं कारणवाक्यप्रतिपाद्यं वेदान्तोत्पाद्यगतेर्ब्रह्मविषयत्वादित्यभिप्रेतत्वेन तत्र वेदान्तोत्पाद्यमतेर्ब्रह्मविषयत्वं परस्यासिद्धं कारणवाक्योत्पाद्यमतिविषयत्वस्य परेण प्रधान एवाङ्गीकारादिति भावः । ननु कारणवाक्येषु ईक्षणादेः श्रवणात्तस्य प्रधाने असंभवेन तदुत्पाद्यगतिविषयत्वस्यापि ब्रह्मण्येवाङ्गीकर्तव्यत्वेन सर्ववेदान्तोत्पाद्यगतिविषयत्वस्य ब्रह्मण्येव सत्त्वेन नासिद्धिरित्याशङ्क्याह **ईक्षणादिनेति** ॥ **अत एवेति** । ब्रह्मविषयगतिसामान्यस्य परं प्रत्यसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । सकारणं कारणाधिपाधिपेत्यत्रापि प्रधानमेव प्रतिपाद्यमिति परो वदिष्यतीति भावः ॥ **गतार्थं चेति** । श्रुत्यवष्टम्भेन ब्रह्मकारणत्वस्य गतिसामान्यादित्यत्रैव समर्थितत्वादिति भावः ।

प० — 'न ह्यशब्दम्' इत्येतदेव वाक्यं तन्निराकरणपरतयापि योजयति **यतोऽसाविति** ॥ **उपपादयिष्यत इति** । चतुर्थपादे 'न शब्दवाच्यतैवात्र प्रधानस्य निषिध्यते' इत्यादिनेति भावः ॥ **किञ्चाद्ये प्रधानस्येति** । शब्दागोचरत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ **तदुपपादनायेति** । असत्त्वोपपादनायेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । प्रमाणान्तरवेद्यत्वोपपादनायेक्षत्युपन्यासस्यायुक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ **द्वितीय इति** । शब्दावाच्यत्वं हेतुरित्यर्थः । तादृशस्यापि ब्रह्मणो वेदान्तेषु कारणतया प्रतिपाद्यत्वोपगमादनैकान्तिको हेतुरिति भावः ॥ **तृतीयचतुर्थयोरिति** । अवैदिकत्वहेतोः कारणतयाऽवैदिकत्वहेतोश्च कारणतया वेदान्ताप्रतिपाद्यत्वरूपसाध्येनैकार्थत्वादिति भावः ॥ **नेतीति** । प्रधानं न कारणतया वेदान्तवेद्यमिति प्रतिज्ञार्थसिद्धावित्यर्थः । शङ्कते **परेणेति** ॥ **इदमिति** । आत्मशब्दादित्येतदित्यर्थः । 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यादावात्मशब्दाभावादिति भावः ॥ **देवतात्वेनेति** । अभिमानिन्ये तथा वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ **अधस्तादिति** । 'यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेत्' इत्याद्यधिकरण इत्यर्थः । सौत्रो मोक्षोपदेशादिति हेतुश्चायुक्त इत्याहुः ॥ **आत्मशब्दस्येति** । अथोच्येतेत्येतत्सूत्रावतारिकायामुक्तदिशा गौणत्वे शङ्कित इति भावः ॥ **परिचोदनैवेति** । अवतारिकारूपाशङ्कैवायुक्तेत्यर्थः । पूर्वपक्षीभूतः सांख्यो ह्येवं स्थूलारुन्धतीन्यायेनाशङ्कत इति वाच्यम् । न चैवं संभवतीत्याह **न हीति** । प्रधानं नात्मेति हेयत्वावचनात् प्रधानमेवात्मत्वेन सूक्ष्मब्रह्मज्ञानार्थमुच्यत इति नेति प्रागुक्तमूत्रार्थं च प्रत्याह **हेयत्वावचनं चेति** ॥ **हेयत्वावचनादिति** । अन्नमयादि न ब्रह्मेत्येवंरूपवचनाभावादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् पुच्छरूपब्रह्मज्ञानार्थं ब्रह्मत्वेनोपदेशसत्त्वाच्चेति पूर्वोक्तसाध्याभावोऽपि ध्येयः ॥ **उत्तरोत्तरेति** । अन्नमयस्याब्रह्मत्वे 'ये प्राणं ब्रह्मोपासते' इति प्राणमयस्य ब्रह्मत्ववचनं ज्ञापकम् । एवं प्राणमयस्याब्रह्मत्वे

मनोमयस्य ब्रह्मत्ववचनं ज्ञापकमित्येवं ज्ञेयम् ॥ **अत्रापीति** । सदेव सोम्येत्यादिप्रकरणेऽपि सच्छब्दार्थस्याब्रह्मत्वे भूय एव मा भवान्विज्ञापयत्वित्यादिप्रश्नप्रतिवचनपौनःपुन्यरूपज्ञापकसौलभ्यादित्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञाविरोधस्त्विति** । हेयत्वावचनाच्चेति चशब्दमनुचितैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधस्त्वित्यर्थः ॥ **न किञ्चिदिति** । भोग्यात्मत्वभोक्तात्मकत्वयोर्मध्य इत्यर्थः । जडैक्यस्य त्वयानङ्गीकाराद्ब्रह्मैक्यस्य च यजमानप्रस्तरत्वमित्यादिना अस्माभिर्निरस्तत्वादिति भावः ॥ **एषा दिगिति** । अयं भावः । सिद्धान्ते किं प्रधानं सदेवेत्यादिवाक्यबोध्यं नेति निरस्य विशिष्टब्रह्मणः परिणामित्वमेतद्वाक्यबोध्यमित्युच्यते किं वा कर्तृत्वं बोध्यमिति ? यद्वा शुद्धस्य भ्रमाधिष्ठानत्वं बोध्यमिति । नाद्यद्वितीयौ । विशिष्टे सदेवेत्यादिवाक्योक्तपरस्त्रायोगात्पूर्वसूत्रेऽखण्ड एव समन्वयस्य प्रतिज्ञातत्वेनात्राखण्डस्यैव वाच्यत्वाच्च । द्वितीये वैयधिकरण्यं च । न हि प्रधानं परिणामीति प्राप्ते ब्रह्म कर्तृ इति सिद्धान्तो युक्तः । अत एव न तृतीयः । प्रधानं परिणामीति प्राप्तेऽधिष्ठानं ब्रह्मेत्यस्य व्यधिकरणत्वादित्यादिरूपेण चन्द्रिकोक्तदिशा ध्येयः ।

वा०—**उपपादयिष्यत इति** । 'सर्ववेदेतिहासेषु पुराणेषु च सङ्ग्रहात्' इत्यादिना चतुर्थपाद इति शेषः ॥ **किञ्चाद्यपक्षे प्रधानस्येति** । आद्यपक्षस्य किं प्रधानासत्त्वे पर्यवसानमुत तस्य प्रमाणान्तरवेद्यत्वे इति विकल्पार्थः ॥ **ईक्षतेरुपन्यास इति** । ईक्षतिना हि तत्समभिव्याहृतशब्दविशेषागोचरत्वमेव सिध्यति । न च तावता प्रधानस्यासत्त्वमुपपादितं भवति । तदसमभिव्याहृतशब्दैस्तत्सत्त्वसिद्धिसंभवादित्यर्थः । एवं प्रमाणान्तरवेद्यत्वोपपादनायापि नेक्षतेरूपन्यासो युक्तः । ईक्षतेः प्रधानस्य स्वासमभिव्याहृतशब्दप्रमाणकत्वमादायाप्युपपन्नत्वेन तस्य शब्देतरप्रमाणवेद्यतोपपादनासामर्थ्यादित्याशयेनाह ॥ **अत एवेति** ॥ **अनैकान्तिक इति** । जगत्कारणतया वेदान्तवेद्यत्वाभावरूपसाध्यस्यावाच्ये ब्रह्मण्यभावादिति भावः **साध्याविशिष्टत्वमिति** । तृतीयपक्षे साध्यवत्सन्दिग्धत्वेन साध्याविशिष्टत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ **व्यर्थमिति** । अत्र कश्चिदाह । प्रकृत्यर्थस्येक्षणस्य प्रधाने गौणताशङ्कायां न प्रकृत्यर्थस्य गौणताङ्गीकारो युक्तः ब्रह्मपक्षे प्रत्ययार्थस्य कर्तृत्वस्य गौणत्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्येक्षणस्य मुख्यत्वात् । प्रकृतेः प्रथमश्रुतत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां प्रबलत्वेन तदमुख्यताया जघन्यत्वादित्यत्र तात्पर्यात्तत्सूत्रं व्यर्थमित्याह । तत् स्वसिद्धान्तविस्मरणविजृम्भितमित्युपेक्षणीयमेव । त्वन्मते ब्रह्मणोऽवाच्यत्वेन प्रकृतेरप्यमुख्यत्वादिति ॥ **तदविरोधायेति** तद्विरोधाभावायेत्यर्थः ॥ दूषणान्तरमाह **आत्मशब्दस्येति** ॥ **अद्वैतज्ञानार्थमिति** । यद्यपि ब्रह्मैव ज्ञीप्सितमित्युक्तत्वाद्ब्रह्मज्ञानार्थमित्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि स आत्मा तत्त्वमसीतीहोपदिष्टं स्यादित्यादितद्भाष्यादद्वैतज्ञानार्थत्वस्यावगमादेवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **उत्तरोत्तरेति** । 'प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्, मनो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्याद्युत्तरोत्तरवचनमित्यर्थः ॥

अत्रापि तथाविधेति । अत्रापि चरमदृष्टान्तेऽभिहिते तद्धास्य विजज्ञाविति ब्रह्मज्ञानवचनमेव पूर्वोक्तस्याब्रह्मत्वज्ञापकं सुलभमित्यर्थः **परस्येति** । साङ्ख्यस्येत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । ब्रह्मविषयगतिसामान्यस्य परं प्रत्यसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । सकारणं कारणाधिपेत्यत्र च प्रधानमेव प्रतिपाद्यमिति परो वदिष्यतीति भावः ॥ **गतार्थं चेति** । श्रुत्या ब्रह्मकारणत्वस्य गतिसामान्यादित्यत्र समर्थितत्वादिति भावः । दिगर्थस्तु चन्द्रिकायां द्रष्टव्यः ।

श्री०— शब्दागोचरत्वं शब्दाप्रतिपाद्यत्वम् । **स्वसिद्धेन** सूत्रकारेणेदं निराकरणं स्वमतसिद्धेन हेतुना कृतमित्यर्थः । **बाधकाभावमिति** । ईक्षतेर्गौणत्वं न कल्प्यं मुख्यार्थे बाधकाभावादित्यनुक्त्वेत्यर्थः । शङ्कते **परेणेति** ॥ **वैषम्यमिति** । आत्मशब्दबलेन सतश्चेतनत्वावगमेनेक्षतेर्मुख्यत्वमेवेति न गौणप्रायपाठविरोध इति भावः ॥ **देवतात्वेनेति** । तथा च नन्वयमीक्षतिर्गौणो व्याख्येयः 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' इतिगौणप्रायपठितत्वादित्यस्यायुक्तत्वेन प्रायपाठविरोधस्यैवाभावेन गौणश्चेदिति व्यर्थमेवेत्याशयः ॥ **बाधकाभाव एवेति** । न तु तन्निष्ठमोक्षोपदेश इत्यर्थः । चशब्दार्थं निरस्यति **प्रतिज्ञेति** । ब्रह्मविज्ञानेन न सर्वविज्ञानं संभवति । सर्वस्य ब्रह्मविकारत्वाभावेन ब्रह्मात्मकत्वाभावादिति भावः ॥ **न किञ्चिदिति** । सांख्यमते भोक्तृवर्गस्य प्रधानात्मकत्वाभावेऽपि भोग्यवर्गस्य तावदङ्गीकृतमेव । त्वन्मते तु भोक्तृवर्गस्य भोग्यवर्गस्य वा ब्रह्मविकारत्वासंभवेन तदात्मकत्वं नैव संभवतीत्यर्थः ॥ स्वाप्ययो नाम किमेकीभाव उत परिष्वङ्गमात्रमिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति **एकीभावस्येत्यादिना** ॥ **प्रधाने अपीति** । लिङ्गदेहपरिष्वङ्गसद्भावात्तस्यापि प्रधानत्वादिति भावः । असिद्धमन्यतरासिद्धम् । ईक्षतिकर्तृत्वेन गतिसामान्यं ज्ञाप्यत इत्यत आह **ईक्षणेति** ॥ **प्रथमसूत्रेणैवेति** । ईक्षतेर्नाशब्दमितिसूत्रेणेत्यर्थः ।

च०— (पृ. १२२८ पं. २६) शब्दगोचरत्वं ......(पृ. १२२९ पं. २) विषयत्वम् ।

सु०— अस्तु वा यथाकथञ्चित्सूत्रगमनिका । तथाऽपि प्रकृतसङ्गतिपर्यालोचनयाऽत्र वाच्यत्वसमर्थनमेवोपपन्नं न सांख्यनिराकरणमित्याह समन्वय इति ।

अनु०— समन्वये प्रतिज्ञाते शब्दगोचरतैव हि ॥
प्रथमप्रतिपाद्या स्यात्

तत्तु समन्वयादिति समस्तस्यापि शास्त्रस्य ब्रह्मणि समन्वये प्रतिज्ञाते सति यद्यपि मुख्यया वृत्त्या शब्दगोचरता सांख्यनिराकरणं चेत्युभयमपि प्रतिपाद्यं भवति । उभयाभावेऽपि समन्वयानुपपत्तेः तथाऽपि शब्दगोचरतैव प्रथमप्रतिपाद्या स्यात् हि यस्मात्तस्मादेवात्र

प्रतिपाद्यते न सांख्यनिराकरणम् । तत्पुनरीक्षतिकर्मव्यपदेशात्स इत्यादौ करिष्यत इति ।

कुतश्शब्दवाच्यतायाः प्रथमप्रतिपाद्यत्वमित्यत आह तदभाव इति ।

अनु०— तदभावे कुतोऽन्वयः ॥

अवाच्यत्वे हि ब्रह्मणि शब्दसम्बन्ध एवानुपपन्नः। जगत्कारणत्वादिवाक्यविचारस्तु दूरे। सांख्यनिराकरणाभावे तु सृष्ट्यादिवाक्यानामेव समन्वयानुपपत्तिः। अतः प्रथमं वाच्यत्वसमर्थनेन समन्वयसम्भावनायां सत्यां वाक्यविशेषनिष्ठस्य विचारस्य पश्चादवसर इति ।

वा०—ननु समन्वये प्रतिज्ञात इत्यादिना 'न ह्यशब्दत्वम्' इत्यादिवत्सूत्राक्षरानानुगुण्याप्रतिपादनात्तस्य प्रकृतासङ्गतिः । 'न च साङ्ख्यनिराकृत्यै' इत्यंशसूचितपराभिमताधिकरणप्रयोजननिरासोपपादनस्यासङ्गतिप्रतिपादनेन क्रियमाणत्वान्नासङ्गतिरिति वाच्यम् । तदुक्तार्थस्याक्षरानानुगुण्येनार्थत्वाभावे सिद्धे तदर्थकत्वोपजीवनप्रवृत्तासङ्गत्युद्भावनस्यानुचितत्वादित्यतः सूत्राणां तदर्थकत्वाभ्युपगमे नासङ्गत्युक्तिरित्याशयेनोत्तरवाक्यमवतारयति अस्तु वेति ॥ ननु शब्दगोचरताया अधिकरणसङ्गतिकथनावसरोक्तरीत्या समन्वयोऽस्योगेन प्रतिपाद्यत्वेऽपि साङ्ख्यमतनिरासस्य प्रतिपाद्यत्वे न नियामकम् । आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादौ तत्प्रतिपादनानुपलब्धेश्चेति प्रथमग्रहणानुपपत्तिरित्यतस्तदुपपादयति तत्त्विति ॥ हिशब्दलब्धं योग्यं मूलाभिमतं साध्यं दर्शयति सैवेति ।

विशेषविचारोपयुक्तसामान्यसंभावकत्वरूपां मूलाभिप्रेतां शब्दवाच्यत्वप्रतिपादनस्य प्राथमिकत्वे युक्तिं वक्तुं मूले कण्ठत उक्तमसंभावनाप्रकारमुपपादयति अवाच्यत्वे हीति । कुत इत्येतद्बललब्धकथनमेवेति । अस्त्ववाच्यत्वे शब्दसंबन्धानुपपत्तिः किं तावता साङ्ख्यमतनिराकरणस्य प्राप्तमित्यतोऽनवसरग्रस्तत्वमित्याशयेनाह जगदिति । वाक्यविशेषसंबन्धविचार इति यावत् ॥ नन्वस्तु जगत्कारणत्वादिवाक्यविचारस्य दूरत्वं साङ्ख्यनिराकरणस्यानवसरग्रस्तत्वं कथमित्यतस्तस्य विशेषविचारार्थत्वादित्याह साङ्ख्येति ।

श्री०— गमनिका व्याख्या ।

सु०— ननु वाच्यत्वाभावेऽपि लक्षणया वृत्त्या समन्वयो भविष्यतीत्यवाच्यत्वाक्षेपं निर्दलतयोपेक्ष्य सूत्रकारेणादौ साङ्ख्यमतं निराकृतमित्यङ्गीकारे कथमसङ्गतिरित्यत आह कथं चेति ।

अनु०— कथं च लक्षणावादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयम् ॥

स्यादेवम्। यदि सूत्रकारः शब्दानां ब्रह्मणि लक्षणामभिप्रेयात्। न चैतदस्ति। यदि सूत्रकारो ब्रह्मणि शब्दानां लक्षणामभिप्रैति। तदा कथं समन्वयं ब्रूयात्। किन्त्वन्वयमात्रं

ब्रूयात् । समन्वयं चाब्रवीत् । तेन ज्ञायते न लक्षणा सूत्रकारस्याभिप्रेता किं नाम मुख्यवृत्ति-रेवेति ।

वा०— ननु समन्वयोक्त्या लक्षणापक्षनिरासस्य न प्रकृतसङ्गतिः । सांख्यनिरासे सूत्रकारस्यानवसरस्यापरिहारादित्यत उत्तरवाक्यं प्रकृतेन सङ्गमयति **नन्विति** । लक्षणावादिनि मायावादिनि प्रयुक्तदूषणेन कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतो वादशब्दस्याभिप्रायार्थकत्वं लक्षणावादिशब्दस्य सूत्रकारपरत्वं यदीत्यध्याहारेण तस्यानुवाद्यसमर्पकत्वं कथमित्यादेस्तु विधेयसमर्पकत्वम् एवं चोक्तशङ्कापरिहारसिद्धिरित्याशयेन मूलाभिप्रेतं फलं कथयन्नेव मूलं योजयति **स्यादेवमित्यादिना** ।

सु०— समन्वयं ब्रुवता कथं मुख्यवृत्तिरभिप्रेतेति ज्ञायत इत्यत आह योऽसाविति ।

अनु०— योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वयः ॥

समीचीनो (हि)अन्वयः समन्वयः । स च शब्दस्य वाच्यार्थ एव घटते । तत्रैव साक्षाच्छक्तिसद्भावात् । लक्ष्यार्थे तु वाच्यार्थद्वारेणान्वयो न समीचीनः । अतः समन्वयशब्दं प्रयुञ्जानेन सूत्रकृता वाच्यवाचकभाव एव प्रतिज्ञात इति ज्ञायते । स चावाच्यत्वशङ्कानिरासमन्तरेण सर्वथाऽप्यसंभावितः स्यादिति वाच्यत्वसमर्थनमेव प्राथमिकमिति ॥ इदं चाभ्युपगम्योक्तम् लक्षणावादेऽन्वय एव नोपपद्यते । कुतः समन्वयः । अवाच्ये लक्षणाऽसंभवस्योक्तत्वादिति । सत्यम् । समीचीनोऽन्वयः समन्वयः । समीचीनता तु तात्पर्यवत्ता । सा च लाक्षणिकेऽप्यर्थे शब्दानां संभवतीति न समन्वयसिद्ध्यर्थं वाच्यत्वं समर्थनीयमिति चेन्न । संशब्दस्यार्थान्तरं व्याख्यायापि जघन्यवृत्त्या लक्षणया समन्वयाश्रयणनिबन्धे कारणाभावात् ।

वा०— योऽसावित्युत्तरवाक्यं न वस्तुस्थितिकथनार्थं प्रवृत्तं येनासङ्गतं स्यात्किन्तूक्तहेतुसाध्ययोर्हेतुहेतुमद्भावोपपादनार्थमित्याशयेनाह **समन्वयमिति** । प्रस्तुतत्वादभिप्रेत इत्येव वक्तव्ये प्रतिज्ञात इत्युक्तिरवाच्यत्वशङ्काप्रसङ्गसूचनाय । समन्वयशब्दरूपविशेषोक्त्यनुपपत्त्युक्त्याऽन्वयसामान्यमभ्यनुज्ञातम् । तच्च वस्तुगतिमनुसृत्येतिभ्रान्तिं निवारयति **इदं चेति** । ननु निर्गुणे समन्वयस्याप्रतिज्ञातत्वादिना निरसनं कथञ्चित्समन्वयसूत्रे कर्तव्यमपि कथमसङ्गतमत्रोत्तरवाक्येन क्रियत इत्यत संशब्दस्यार्थान्तरं प्रकल्प्य लक्षणापक्षेऽपि समन्वयशब्दोपपत्त्या वाच्यत्वस्यासमर्थनीयत्वे परेण शङ्किते कारणाभावेन संशब्दार्थान्तरकल्पनया लक्षणाश्रयणाऽऽयोगेऽस्याभिव्यक्ते तत्कारणत्वेन निर्गुणे समन्वयप्रतिज्ञाने परेण शङ्किते तन्निरासान्न प्रकृतासङ्गतिरित्याशयेनोत्तरवाक्यमवतारयति **सत्यमिति** ।

प०— उक्तमवाच्ये लक्षणाऽसंभवमनालोच्य शङ्कते सत्यं समीचीनोऽन्वय इति ।

या०— उक्तमवाच्ये लक्षणाऽसम्भवमनालोच्य शङ्कते **सत्यमित्यादिना** ॥

सु०— नन्वस्ति कारणम् । तत्तु समन्वयादिति निर्गुणे हि ब्रह्मणि समन्वयः सूत्रकृता प्रतिज्ञातः । न च तत्र शब्दानां वचनवृत्तिः संभवति । तस्या द्रव्यादिसंबन्धनिबन्धनत्वात् । निर्गुणे च तदभावात् । अतो ज्ञायते लक्षणाऽऽश्रिता सूत्रकृतेति । एवं च सति संशब्दस्याप्युक्त एवार्थो निश्चीयत इति । स्यादप्येवम् । यदि निर्गुणे समन्वयः प्रतिज्ञातः स्यात् । न चैवम् । तथा हि किमत्र निर्गुणस्य प्रकृतत्वात्तदिति तत्परामर्शोऽङ्गीक्रियेयते । उत सगुणस्य प्रकृतत्वेऽपि तत्परामर्शासंभवेन जहदजहल्लक्षणया निर्गुणपरामर्शोऽभ्युपेयते ॥ आद्यं दूषयति जन्मादीति ।

अनु०— जन्मादिकारणे साक्षादाह देवः समन्वयम् ॥
उक्तं तदेव जिज्ञास्यं क्वावकाशोऽत्र निर्गुणे ॥

अत्र तत्तु समन्वयादिति सूत्रे । निर्गुणे समन्वयस्यावकाशः प्रसङ्गः क्वास्ति । नास्तीत्यर्थः । कुतः । यतोऽत्र त्रिसूत्र्यामतीतायाम् । निर्गुणे विषयसप्तमीयम् । निर्गुणस्यावकाशः (प्रसङ्गः) क्वास्ति । न क्वापीत्यर्थः । कथम् । लक्षणसूत्रे जन्मादिकारणत्वेन लक्षिते हि ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमभिधाय तस्य समन्वयमाह सूत्रकारः । न च तन्निर्गुणं जन्मादिकारणत्वगुणयोगात् । ननु जन्मादिकारणत्वं तटस्थमेव सत्ब्रह्म लक्षयतीति ब्रूमः । अतो लक्षणसूत्रे प्रकृतं निर्गुणमेवेत्यत उक्तं साक्षाज्जन्मादिकारण इति । उपपादितं चेतत्तत्रैव ।

मा भूल्लक्षणसूत्रे निर्गुणस्य प्रकृतत्वम् । प्रथमसूत्रे जिज्ञास्यतयोक्तं निर्गुणमेव । न हि तस्य कश्चिद्धर्मः श्रूयत इति न वाच्यम् । यतस्तदेव, जन्मादिसूत्रे जन्मादिकारणत्वेन लिलक्षयिषितमेव, जिज्ञास्यमुक्तम् । न ह्यन्यजिज्ञास्यतया प्रतिज्ञायान्यस्य लक्षणमुच्यते । अनुपयोगादिति ॥

वा० — अत्र तत्तु समन्वयादिति निर्गुणे समन्वयप्रतिज्ञोपपादनाय प्रकृतत्वान्निर्गुणस्य तदिति परामर्शविषयत्वं वदन्तं प्रति हि जन्मादिकारण इत्युत्तरवाक्ये निर्गुणस्याप्रकृतत्वे व्युत्पादिते न हि तेनैव सगुणस्य प्रकृतत्वेऽपि तत्परित्यागेन निर्गुणस्य तदिति परामर्शविषयत्वमिति वक्तुं शक्यते येन बाधकाभावेन प्रकृतसगुणपरित्यागानौचित्यप्रतिपादकमुत्तरवाक्यं तं प्रत्येव सङ्गच्छेतेत्याशयेन निर्गुणे समन्वयप्रतिज्ञानरूपसामान्योक्तेरुभयथाऽपि संभवाद्विकल्प्य तत्तत्कल्पनिरासपरत्वेन पूर्वोत्तरवाक्ये योजयति तथा हीत्यादिना । तदिति निर्गुणस्य परामर्शाभावस्य तत्प्रयोजकस्य पूर्वत्र तदप्रकृतत्वस्य च मूलारूढतायै मूलस्थप्रतिज्ञाभागमावृत्त्या द्वेधा योजयति अत्रेत्यादिना । प्रसङ्गः प्रतिज्ञातता । तदिति निर्गुणपरामर्शाभावेन तत्समन्वयस्य प्रतिज्ञातता नेत्यर्थः । एतदन्तर्भावेन त्रिसूत्रीत्वभ्रान्तिनिरासायाती-

तायामिति । प्रसङ्गः प्रसक्तिः । उपस्थितिरिति यावत् । सूत्रत्रये नैकत्रापीत्यभिव्याप्तौ क्वापीत्यपिः । सूत्रेऽप्रकृतत्वं मूलारूढं कर्तुं जन्मादिकारण इत्यस्य सूत्रव्यापारप्रदर्शकत्वं दर्शयति लक्षणसूत्र इति । क्वापीत्युक्तिलब्धं तृतीयसूत्रव्यापारं दर्शयति शास्त्रमिति ॥ तस्येति । शास्त्रस्येत्यर्थः । जन्मादिकारण इत्येतदर्थपरमपीत्यभिप्रेत्य तन्निर्गुणत्वाभावहेतुसमर्पकतयाऽपि योजयति जन्मादीति । साक्षादित्यस्यान्येमान्वये प्रकृतानुपयोगादभिमतान्वयं प्रदर्शयितुं तद्व्यावर्त्यमाह नन्विति । उक्तं तदेव जिज्ञास्यमिति विशिष्योक्तिप्रयोजकतया शङ्कायां बीजविशेषं दर्शयति न हीति । एतच्छङ्कानिवर्तकहेतोर्मूलसूचितत्व लाभाय तदेवेति परामर्शविषयं दर्शयति जन्मादिति ।

प०— अत्रेत्यनूद्यार्थमाह अत्र तत्तुसमन्वयादिति सूत्र इति । क्वावकाशोऽत्रेत्येतदेव वाक्यं प्रकारान्तरेण योजयति यतोत्रेति । तदेवेत्यनुवादः जन्मादीत्यादि व्याख्या ।

सु०— द्वितीयं दूषयति कथं चेति ।

अनु०— कथं चासंभवस्तस्य मुख्यार्थस्य निराकृतौ ॥

तस्यानुक्रान्तायां त्रिसूत्र्यां प्रकृतस्य मुख्यार्थस्य वाच्यस्य समन्वयविषयतया त्यागेऽसंभवः कथम्, न कथञ्चिदित्यर्थः । अतो निर्गुणसमन्वयस्याप्रतिज्ञातत्वान्न लक्षणाऽऽश्रयणमत्र युक्तम् । किन्तु प्रथमप्राप्तया मुख्यवृत्त्यैवेति । तदर्थं एव संशब्दोऽपीति ।

वा०— प्रकृतस्यापि सगुणस्य परित्याग इति द्वितीयपक्षस्य मूलारूढतायै तस्येत्यादिकं तदनुगुणतया व्याख्याति तस्येत्यादिना ।

प०— द्वितीयमिति । सगुणस्य प्रकृतत्वेपि इत्यादिनोक्तपक्षमित्यर्थः ॥

श्री०— निराकृतावित्यस्य व्याख्यानं समन्वयविषयतया त्याग इति ।

च०— त्रिसूत्र्यामिति । द्विगोरिति ङीप् ।

सु०— किञ्च निर्गुणं चेदत्र तच्छब्देन परामृश्यते । तदा तत्र लक्षणाऽपि न संभवतीति व्यर्थं समन्वयसूत्रमापन्नमिति वक्तुं निर्गुणस्याप्रमेयत्वं तावत्साधयति मानेनेति ।

अनु०— मानेन केन विज्ञेयमवाच्याज्ञेयनिर्गुणम् ॥

निर्गुणं वस्तु केन मानेन विज्ञेयम् । न केनापि । कुतः । अज्ञेयत्वात् । ज्ञेयमेव हि प्रमेयं दृष्टं घटादि । शब्दप्रमाणाविषयत्वे ऽवाच्यत्वं हेतुः । वाच्यस्यैव तद्विषयत्वदर्शनात् । यत्वाङ्गीकारे च निर्गुणत्वव्याघातात् ।

वा० — तच्छब्देन निर्गुणपरामर्शे संभावितपक्षद्वयस्य निरस्ततया वक्तव्यान्तराभावादुत्तरवाक्य-वैयर्थ्यमित्यतो वक्ष्यमाणदूषणान्तरसाधकहेतुसमर्थनपरतया न वैयर्थ्यमित्याशयेन तद्योजयति **किञ्चेति** । यद्यप्यमेयं चेदित्युत्तरवाक्येऽमेयत्वमेव हेतुत्वेनोच्यते तथाऽप्यज्ञेयत्वेनात्र तत्साधनादमेयत्वस्याज्ञेयत्वमात्रत्वे तेन तत्साधनानुपपत्तेर्मानेनेत्यत्रोक्तत्वाच्चाप्रमेयत्वमेव तत्राभिमतमित्याशयेनाप्रमेयत्वमित्युक्तम् । यद्यप्यवा-च्याज्ञेयनिर्गुणवस्तुनि प्रमाणाभावप्रतिपादनपरत्वमस्य वाक्यस्य भाति । तथाऽपि निर्गुणस्यैवावाच्याज्ञेय-योरव्यवधानेनाप्रकृतत्वादव्यवहितनिरासपरत्वस्यैव श्लिष्टत्वादुत्तरवाक्ये चामेयत्वस्यैवापादकत्वेनोपादानाद्वि-ज्ञेयवाच्यलक्ष्यत्वपूर्वेत्युत्तरवाक्ये निर्गुणासत्त्वस्य प्रमाणाभावेनोपपादयिष्यमाणत्वाच्चेदमप्रमेयत्वसाधकपरतया व्याख्यातम् । यद्यपि चावाच्यादिहेतुप्राये निर्गुणं पठितम् । तथाऽपि बुद्ध्या विवेकेन साध्यधर्मिसमर्पकम् । तद्धेतुप्रायपाठस्तु निर्विशेषत्वरूपनिर्गुणत्वस्य हेतुभूताज्ञेयत्वाद्युपपादकत्वस्यापि भावात्; इत्याशयेनाह **निर्गुणमिति** । ज्ञेयत्वस्य सामान्यतया प्रमेयत्वरूपविशेषव्यापकत्वादुक्तं व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्ति-साधनमित्याशयेनाह **ज्ञेयमेव हीति** । शब्दप्रमाणविषयत्वस्यैव पराभिमततया विशेषहेतुना तदभाव-साधनमित्याशयेनावाच्यत्वं तत्र हेतुत्वेन योजयति **शब्देति** ॥ **वाच्यस्यैवेति** । अवाच्ये लक्षणाया असंभवस्योपपादितत्वादिति भावः । निर्गुणस्य हेतुप्रायपाठसूचितमर्थं **ज्ञेयत्वादीति** ।

श्री० — **अज्ञेयत्वादिति** । ज्ञेयत्वं सामान्यं प्रमाणज्ञेयत्वं विशेषः । सामान्याभावेन च विशेषाभावः साध्यत इत्यदोषः ॥ **ज्ञेयमेव हीति** । अज्ञेयत्वात्र प्रमाणगम्यमित्यत्र व्यतिरेकव्याप्तौ वह्निमत्त्वादेव धूमवत्त्वमितिवद्व्याप्यव्यापकभावो द्रष्टव्यः । हेत्वन्तरमाह । **शब्देति** । स्वरूपत इतरपदा-र्थानन्वितत्वेन ।

सु० — **अस्त्वप्रमेयमेव निर्गुणं ब्रह्म; ततः किमित्यत** आह अमेयं चेदिति ।

अनु० — अमेयं चेन्न शास्त्रस्य तत्र वृत्तिः कथञ्चन ॥

निर्गुणं ब्रह्मामेयं चेदङ्गीकृतम् । तर्ह्यमेयत्वात्तत्र शास्त्रस्य कथंचनलक्षणयाऽपि वृत्तिर्न संभवतीति समन्वयसूत्रं व्यर्थमेव प्राप्तम् । लक्षणा हि लक्ष्यार्थप्रमितिपूर्विका दृष्टा । न हि तीरं स्वरूपतो गङ्गासंबन्धित्वेन च प्रमाणतोऽप्रतिपन्नं गङ्गाशब्देन ज्ञाप्यते । लाक्षणिकोऽपि हि शब्दो लक्ष्यप्रमोत्पादाय प्रयुज्यते । अन्यथा प्रयोजनान्तराभावेन वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथा चाप्रमेये हेतुफलयोरसंभवात्कथं लक्षणासंभवः । ननु प्रसिद्धिरेव लक्षणाहेतुर्न प्रमाणप्रसिद्धिः विशेषणवैयर्थ्यात् । तथा च स्वतः सिद्धे कथं लक्षणा न संभवतीति । एवं तर्हि सुतरां लक्षणा नोपपद्यत इति वक्ष्यति ॥ ननु लाक्षणिकाः शब्दा लक्ष्यप्रमामनुत्पादयन्तोऽपि विपरीताकार-व्यावर्तनेन(एव) प्रयोजनवन्तो भविष्यन्तीति । न । निराकृतत्वादिति ।

वा० — कथञ्चनेत्यस्य शक्त्या लक्षणया वेति व्याख्यानस्य शक्तेः परानभिमतिपराहततया अश्लिष्टत्वात्कथमपि त्वदभिमता या लक्षणा तयाऽपीति व्याख्यानं कृतम् आपाद्यस्यानिष्टत्वाय प्रकृतोपयोगिसमन्वयसूत्रवैयर्थ्यरूपतत्फलं प्रदर्शितम् । अप्रमेयत्वस्य लक्षणाऽनुपपत्तिप्रयोजकत्वं कारणफलयोरसंभवेनोपपादयति **लक्षणा हीति** । परोक्तरीत्या कारणफलासंभवस्य वक्ष्यमाणरीत्योक्तरीत्या च सुनिरस्यत्वाभिप्रायेण मूलकारेणानिरस्तम् । तत्संभवं स्वयमाशङ्क्योक्तवक्ष्यमाणरीतिमेव तन्निरासकतया सूचयति **नन्वित्यादिना** । अमेयत्वमुपपाद्य लक्षणानुपपत्तिरिदानीमभिधेया । स्वप्रकाशत्वेऽपि स्वेनैव प्रकाशान्तराविषयत्वेन शब्दाविषयत्वस्य परेणैवोक्ततया तद्विशेषलक्षणादिविचारो दूरोत्सारित इत्याशयेन सुतरामित्युक्तम् ॥ **वक्ष्यतीति** 'यदि तत्स्यादगोचरम्' इति स्वप्रकाशत्वे शास्त्राविषयत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः । विपरीताकारव्यावृत्तेरब्रह्मतया ब्रह्मधर्मत्वस्याप्यभावे मुमुक्षुजिज्ञास्यतया तस्याः प्रयोजनत्वासंभवस्य 'न व्यावृत्त्या प्रयोजनम्' इत्यादिना निराकृतत्वादित्याह **नेति** ।

स० – अर्णवशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात्कथं गुणार्णवमिति युज्यत इतिशङ्कायामस्य पचाद्यचाद्यजन्तत्वात्त्रिलिङ्गत्वोपपत्तेरित्याह **अर्णव इवाचरतीत्यादिना** । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबाचारे' इति वचनादर्णवशब्दादाचारार्थे क्विपि कृते तस्य 'सनाद्यन्ता धातव'इति धातुसंज्ञायां 'नन्दिग्रहिपचादिभ्य इत्यनेन पचादित्वेन कर्तर्यच्प्रत्यये कृते चार्णव इवाचरतीत्यर्थकोऽर्णवशब्दस्त्रिलिङ्ग इत्यर्थः । अत एव **अर्णव इवाचरतीत्यर्णवशब्द** इत्यन्वयो द्रष्टव्यः । अन्यथा क्विपि आचारमात्रार्थेनाच तीत्याचारकर्तृत्व प्रदर्शनायोगादिति द्रष्टव्यम् ।

प० — **हेतुफलयोरिति** । लक्ष्यवस्तुनः स्वरूपेण मुख्यार्थसंबन्धित्वेन चोपस्थितिरूपहेतोः लक्ष्यार्थप्रमितिरूपफलस्य चासंभवादित्यर्थः ॥ वक्ष्यतीति । 'यदि तत्स्यादगोचरम्' इत्यादिग्रन्थेनेति भावः ॥ अवेद्यत्वेऽपि लक्षणाफलमाशङ्कते **ननु लाक्षणिका इति** । शङ्कां निराह **नेति** ॥ तत्र हेतुमाह **निराकृतत्वादिति** । सत्यज्ञानादिकेप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनमित्यादिना जन्मादिसूत्र इति भावः ।

या० — **एवं तर्हि सुतरामिति** । स्वतः सिद्धिर्नाम प्रमाणान्तरव्यावृत्तिरेव परस्याभिप्रेता । तस्यां च सत्यां सुतरां लक्षणा नोपपद्यते । लक्ष्यज्ञानरूपप्रयुक्तकारणाभावात् । लक्षणया शब्दबोध्यत्वाङ्गीकारे च शब्दलक्षणप्रमाणवेद्यत्वापातेन फलासम्भवाच्चेत्यभिप्रायः ॥ **वक्ष्यतीति** । यदि तत्स्यादगोचरमित्यत्रेति शेषः ॥ अवेद्यत्वेऽपि लक्षणाफलमाशङ्कते **ननु लाक्षणिका इति** ॥ **निराकृतत्वादिति** । सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनमित्यत्रेति शेषः ।

श्री० — अप्रमेये लक्षणायां लक्ष्यार्थप्रमितिरूपहेत्वभावमुपपाद्य फलाभावमुपपादयति । **लाक्षणिको हीति** ॥ **लक्ष्यप्रमोत्पादायेति** । लक्ष्ये तीरादौ घोषादितीरपदार्थान्वितत्वप्रमोत्पादायेत्यर्थः । तेन लक्ष्यार्थप्रमितेरेकस्या एव कारणत्वं फलत्वं च विरुद्धमिति कथमेतदिति चोद्यानवकाशः ॥ **लक्षणेति** । सत्यादिपदानां लक्षणायाः सम्भवादित्यर्थः ॥ **भविष्यन्तीति** । तथा च नात्र प्रकृते फलासम्भव इत्याशयः ।

च० — **हेतुफलयोरिति** । लक्ष्यार्थप्रमितिपूर्वकलक्षणायाः हेतुभूतायाः फलीभूताया लक्ष्यप्रमायाश्चाभावेनेत्यर्थः ।

सु० — निर्गुणे समन्वयं निराकृत्य व्यतिरेकमुखेनोपसंहरति तस्मादिति ।

अनु० — तस्माच्छास्त्रेण जिज्ञास्यमस्मदीयं गुणार्णवम् ॥
वासुदेवाख्यमद्वन्द्वं परं ब्रह्माखिलोत्तमम् ॥

यतो निर्गुणे समन्वयो नोपपन्नः । तस्मादस्मदीयं सगुणमेव परं ब्रह्म शास्त्रेण जिज्ञास्यमङ्गीकरणीयम् ॥ ननु पूर्वं विष्णोर्जिज्ञास्यत्वमुक्तम् । इदानीं तु सगुणस्य ब्रह्मण इति विरोध इत्यत उक्तम् वासुदेवाख्यमिति । **तथाऽपि प्राक् सगुणस्य हेयत्वादिकमभिहितम्, इदानीं तु जिज्ञास्यत्वमिति कुतो न विरोध इत्यत उक्तम्** गुणार्णवमिति । **पूर्वमनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य सगुणस्याप्रामाणिकत्वम् प्राकृतसत्त्वादिगुणबद्धस्य हेयत्वादिकं चाभिहितम् । इदानीं तु ज्ञानानन्दाद्यनन्तगुणार्णवत्वेन सगुणं परब्रह्मोपादेयमुच्यत इति को विरोधः ॥ अर्णव इवाचरतीति क्विपि कृतेऽर्णवनेः पचाद्यचि कृतेऽर्णवशब्दः त्रिलिङ्गः साधुः ॥ नन्वेकमेवाद्वितीयमिति ब्रह्मणो निर्गुणत्वमभिधीयते, अतः कथं गुणार्णवत्वमित्यत उक्तम्** अद्वन्द्वमखिलोत्तममिति । **अद्वन्द्वमसमम् । समाधिकराहित्यं श्रुत्यर्थ इत्यर्थः ।**

वा० — नन्वप्रतिज्ञातोपसंहारो न युक्त इत्यत आह **निर्गुण इति** । उपसंहारस्य व्यतिरेकमुखत्वं मूलारूढं दर्शयितुमस्मदीयमित्यनूद्य सगुणमेवेत्युक्तम् । उक्तहेतोर्जिज्ञास्ये बाधकत्वाभावादङ्गीकरणीयमित्युक्तम् । अस्मदभिमतपरब्रह्मत्वोक्त्यैव वासुदेवाख्यत्वगुणार्णवत्वसिद्ध्या तद्विशेषणवैयर्थ्यमित्यत उक्तविरोधपरिहारं तत्प्रयोजनतया दर्शयति **नन्वित्यादिना** । गुणार्णवमिति ज्ञानानन्दाद्यनन्तगुणवत्त्वोक्त्योभयव्यावृत्तिलाभ इत्याशयेनाह **इदानीमिति** । पुमानित्यधिकारे देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशेति लिङ्गानुशासनसूत्रे समुद्रनाम्नां पुलिङ्गत्वविधानादर्णवशब्दस्य पुलिङ्गत्वाद्गुणार्णवमित्यनुपपन्नमित्यतः 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वाचारे' इत्यर्णवप्रातिपदिकादाचारक्विप्यर्णवतीति कर्त्रर्थे पचाद्यचि

च निष्पन्नस्यार्णवशब्दस्य यौगिकत्वेन विशेष्यनिघ्नत्वाद्ब्रह्मशब्दविशेषणतया नपुंसकोपपत्तिरित्याह **अर्णव इति** । शीतोष्णादिराहित्यस्याद्वन्द्वपदार्थत्वेऽल्पार्थत्वम् । अद्वितीयपदव्याख्यानत्वानुपपत्तिश्च । 'अतः समो द्वितीयः स्यादद्वितीयोऽसमत्वत' इत्यद्वितीयपदस्य समराहित्यार्थकतया तद्भाष्यव्याख्यानं मनसि निधायाह **अद्वन्द्वमसममिति** । उक्तशङ्कापरिहारस्य मूलारूढतायै अद्वितीयपदव्याख्यानरूपपदोपादानेन मूलसूचितमर्थमाह **समेति** । यद्यप्यसमत्वमद्वितीयशब्दार्थत्वेनोक्त्वा 'साधिकः कुत एव स्यादित्याह परमश्रुति' रित्यधिकराहित्यस्य कैमुत्यलब्धत्वं तद्भाष्य एवोक्तम् । तथाऽपि समनिषेधादद्वितीयपदबललब्धत्वादद्वितीयपदार्थतयाऽधिकराहित्योक्तिरिति द्रष्टव्यम् । अनेनैवाभिप्रायेण **पृथगधिकरणे** एतत् श्रुतिव्याख्यानावसरेऽद्वितीयं समाधिकरहितमिति वक्ष्यतीति ध्येयम् ।

प०— इति क्विपि कृत इति । 'उपमानादाचार' इतिप्रकरणे 'सर्वप्रादिपदिकेभ्यः क्विबित्येके, इतिवार्तिकेनेति भावः । क्विपि कृते सनाद्यन्ता धातव इतिधातुसंज्ञायां तिपि कृते अर्णवतीतिरूपम् । तस्य षष्ठीनिर्देशोऽर्णवतेरिति । क्विबन्तार्णवशब्दात् 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच इतिसूत्रेणाच्प्रत्यये पररूपे अर्णवेति रूपमिति भावः ।

या०— परं ब्रह्मेति । न तु मायाशबलमित्यर्थः ॥ नन्वर्णवशब्दस्याभियुक्तप्रयोगेषु नित्यपुलिङ्गतादर्शनात्कथं गुणार्णवमितिप्रयोग इत्याशङ्कायामाह **अर्णव इवेति** । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वाचार इति वचनादर्णवशब्दादाचारार्थे क्विपि कृते तस्य सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच' इत्यनेन पचादित्वेन कर्तर्यच्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अन्यथा क्विप आचारमात्रार्थत्वेनाचरतीत्याचारकर्तृत्वप्रदर्शनायोगादिति द्रष्टव्यम् । एवं च यः समुद्रपर्यायोऽर्णवशब्दः स एव नित्यपुलिङ्गः प्रकृतस्तु न तथेति भावः । त्रिलिङ्ग इति स्वरूपकथनार्थम् । वस्तुतस्त्वनियतलिङ्ग इत्यर्थः ।

च०— ननु लिङ्गानुशासने अथ पुमानित्यधिकृत्य देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानीति समुद्रपर्यायाणां नित्यपुलिङ्गतायाः विहिततयार्णवशब्दस्य क्लीबता कथं सङ्गच्छत इत्यत आह **अर्णव इति** । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्य' इति कात्यायनवचनादर्णवशब्दादाचारक्विबन्तात् 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वे पचादित्वात् 'नन्दिग्रहि' इति विहितकर्तृसाधनाच्प्रत्यये निष्पन्नोर्णवशब्दोऽनियतलिङ्ग इति क्लीबता सङ्गच्छत इति भावः ।

सु०— न केवलं निर्गुणे शास्त्रसमन्वयो नोपपद्यते । किन्तु तस्य सत्त्वमेवानुपपन्नमित्याह विज्ञेयेति ।

अनु० — विज्ञेयवाच्यलक्ष्यत्वपूर्वाशेषविशेषतः ॥
निर्गतं मनसो वाचो

द्वन्द्वात्परस्त्वप्रत्ययः प्रत्येकमभिसंबध्यते । पूर्वपदेन रूपादीनां ग्रहणम् । तन्निर्गुणं ब्रह्म नास्त्येवेति बहिरेव प्रतिज्ञा द्रष्टव्या । कुतः । मनसो वाचश्चागोचरं यतः । उपलक्षणमेतत् । सर्वप्रमाणागोचरत्वाच्छशविषाणवदिति द्रष्टव्यम् । गवां ज्ञानानां चरो वृत्तिरस्मिन्निति गोचरम् । विषय इति यावत् । तेन नपुंसकोपपत्तिः । सर्वप्रमाणाविषयत्वं कुत इत्यत उक्तं विज्ञेयत्वपूर्वविशेषेभ्यो निर्गतमिति । विज्ञेयत्वाभावान्न कस्यापि प्रमाणस्य विषयः । वाच्यत्वलक्ष्यत्वसदृशगुणयोगित्वाभावाच्च न शाब्दत्वम् । रूपाद्यभावाच्च न प्रत्यक्षत्वम् । लिङ्गसंबन्धाभावाच्च नानुमेयत्वमिति ।

वा० — उपसंहारानन्तरं पुनस्तदुपपादनानुपपत्तिरित्यत उत्तरग्रन्थस्य विषयान्तरं दर्शयति न केवलमिति । तत्पुरुषादावेकैकपदार्थप्राधान्यात्तत्पर'त्व'प्रत्ययस्य प्रत्येकपदार्थसंबन्धासंभवेऽपि द्वन्द्वे सर्वपदार्थानां समप्राधान्यात्तत्पर'त्व'प्रत्ययस्य प्रत्येकसंबन्धेन विवक्षितार्थसिद्धिरित्याशयेनाह द्वन्द्वादिति । अनेन, त्वप्रत्ययान्तेन द्वन्द्व इति भ्रान्तिरपि निरस्ता भवति । लक्ष्यत्ववाच्यत्वग्रहणेन शब्दरूपप्रमाणविशेषविषयत्वासंभवसिद्धेः प्रमाणान्तराविषयत्वे हेतुसमर्पकाणां रूपस्पर्शादीनां लिङ्गसंबन्धस्य च पूर्वपदालाभ इत्याशयेनाह पूर्वपदेनेति । निर्गुणविषय एवासत्त्वरूपानुपपत्तिः प्रदर्श्यत इति प्रकृतसंबन्धप्रदर्शनार्थं प्रयुक्त तच्छब्दं धर्मिसमर्पकतया व्याख्याति तन्निर्गुणमिति । ननु नोक्ताभिप्रायो मूलात्प्रतीयत इत्यतो यदि तत्स्यादित्युत्तरवाक्यबललब्धप्रतिज्ञाऽध्याहारं दर्शयति नास्त्येवेति । योग्यतया मनस इत्यादि तद्धेतुततया योजयति मनस इति । करणान्तरगोचरत्वसंभवात्करणविशेषागोचरत्वस्य नासत्त्वसाधकत्वमित्यत आह उपलक्षणमिति । गोचरसञ्चरेति गोचरशब्दस्य घान्ततया निपातनाद्घान्तश्चेति लिङ्गानुशासने तस्य पुल्लिङ्गत्वविधानान्नपुंसकानुपपत्तिरित्यतोऽधिकरणे घान्तत्वेऽपि बहुव्रीहिसमासस्य विशेष्यनिघ्नत्वान्नानुपपत्तिरित्याह गवामिति । विज्ञेयत्वाभावस्य प्रमाणसामान्याविषयत्वे हेतुत्वमवाच्यत्वादीनां तत्तद्विशेषाविषयत्व इति सामान्यतो विशेषतश्च सर्वप्रमाणाविषयत्वसिद्धिरित्याशयेन विविच्य योजयति विज्ञेयत्वाभावादिति ।

स० — ननु गोचरशब्दस्य गोचरसञ्चरेति पुंसि निपातितत्वात् कथमगोचरमिति नपुंसकतेत्यत आह गवां ज्ञानानामिति । तथा च नायं गोचरशब्दस्तत्सूत्रनिपातितः किन्तु बहुव्रीहिरूपोऽन्य एव । तस्य च विशेष्यनिघ्नत्वान्नपुंसकोपपत्तिरिति भावः ॥ ननु मा वदेदिति कथं, माङि लुङिति माङ्योगे मावादीति लुङा भाव्यमित्यत आह माशब्दोऽयं न माङिति ।

प०— तदित्यनुवादः निर्गुणं ब्रह्मेति व्याख्या । नास्त्येवेति शेषोक्तिः । निर्गतमिति तदि त्यस्य विशेषणमिति भावः । गोचरा इन्द्रियार्थाश्चेत्यमरोक्त्या गोचरशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वाद्व्यधिकरण बहुव्रीहिमाश्रित्य विशेष्यनिघ्नतामाह **गवामिति** ।

या०— ननु गोचरशब्दस्य गोचरसञ्चरेति पुंसि निपातितत्वेन कथमगोचरमिति नपुंसकतेत्यत आह **गवां ज्ञानानामिति** । तथा च नायं गोचरशब्दस्तत्सूत्रनिपातितः किन्तु बहुव्रीहिरूपोऽन्य एव । तस्य विशेष्यनिघ्नत्वान्नपुंसकतोपपत्तिरिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । चरश्चरणमस्यास्तीति मत्वर्थी-याच्प्रत्ययान्तत्वेन 'त्रयी न श्रुतिगोचरा' इति प्रयोगेण च विशेष्यलिङ्गतोपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

च०— ननु गोचरसञ्चर इति घान्ततया निपातितगोचरशब्दस्य लिङ्गानुशासने 'अथ पुमान्' इत्यधिकृत्य घान्तश्चेत्यनेन पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यनेन च नित्यपुलिङ्गताया विहिततया न प्रकृते क्लीबनिर्देशः सङ्गच्छत इत्यत आह **गवां ज्ञानानामिति** । तथाचाधिकरणसाधनघान्तस्य बहुव्रीहिभिन्नस्य निपातिततया अतादृशस्य बहुव्रीहिरूपप्रकृतस्य विशेष्यनिघ्नतया क्लीबतोपपद्यत इति भावः । एवं च गोचरशब्दस्य मत्वर्थीयाजन्तताश्रयणेन 'त्रयी न श्रुतिगोचरा' इति प्रयुक्त्या च विशेष्यनिघ्नतोपपादनीया । प्रपञ्चितं चैतच्चन्द्रिकाभावदीधितावीक्षतिनयेऽस्माभिः ।

सु०— ननु प्रमाणागोचरस्यापि निर्गुणस्य स्वप्रकाशतया सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह यदीति ।

अनु०— यदि तत्स्यादगोचरम् ।
अस्तु तन्मा वदेद्वादी न चासच्छास्त्रगं तु तत् ॥

एवमपि यदि स्वप्रकाशतया तद्ब्रह्म स्यात् तर्ह्यस्तु । किन्तु समन्वयविषयतया न वक्तव्यम् । यतोऽसच्छास्त्रगं वेदादिविषयो न भवति । तद्विषयत्वे स्वप्रकाशत्वहानिप्रसङ्गात् । प्रकाशान्तरव्यावृत्तिर्हि स्वप्रकाशशब्देनाभिप्रेता मायावादिना । तदिदमेकं सन्धित्सतोऽन्यच्च्यवत इत्यायातम् । यद्ब्रह्मास्तित्वमभिलषितः शास्त्राविषयत्वमापतितम् । वादीति परिहासः । माशब्दोऽयं न माङ् । अतो लिङा संबन्धः ।

वा०— प्रमाणाधीनसिद्धिकत्वात्प्रमेयस्य सर्वप्रमाणाविषयत्वेनासत्त्वे उपपादिते प्रसञ्जकाभावेन तत्प्रसक्तेरेवाभावात् 'यदि तत्स्यात् इति' शङ्का निर्दला । अत एव तदभ्युपगमेन परिहारोऽप्यतीव निर्दल इयतस्तत्प्रसञ्जकं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमवतारयति **नन्विति** । अस्ति चेत्कथं न वक्तव्यमित्यतोऽभिप्रायमाह **किन्त्विति** । पराभ्युपेतस्वप्रकाशत्वहानिमेव शास्त्रविषयत्वप्रयोजकतयाऽऽह **तद्विषयत्व इति** । नन्वे-

तावताऽपि प्रतिज्ञातासत्त्वपरित्यागो दोष इत्यतो वैकल्पिकतयैव प्रतिज्ञाततया न दोष इत्याह **तदिदमिति** । 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इति गणपठितनिषेधार्थकमाशब्दत्वेनास्य माङ्त्वाभावात्सर्वलकारापवादकलुङो न प्रसक्तिरित्याह **माशब्द इति** ।

प० — 'यदि तत्स्यात्' इति पत्त्रयार्थं सोपस्करमाह **एवमपीति** । मा वदेदित्यस्यार्थो न च वक्तव्यमिति । अस्मच्छास्त्र मित्यनुवादः । वेदेत्यादि व्याख्या ॥ ननु 'माङि लुङ्' इति पाणिन्युक्ते; 'मा वादीत्' इति वाच्यमित्यत आह **माशब्दोऽयमिति** । 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इति निषेधार्थो माशब्द इत्यर्थः ।

या० — ननु मा वदेदिति कथम् । 'माङि लुङ्' इति माङ्योगे मावादीदिति लुङा भाव्यमित्यत आह **माशब्द इति** ।

श्री० — ननु माङि लुङिति माङ्योगे लुङो विधानान्मावादीदिति लुङा भाव्यम् । मा वदेदिति विधिलिङ् कथमित्यत आह । **मा शब्दोऽयमिति** । अमानोनाः प्रतिषेध इति सूत्रोक्तः प्रतिषेधार्थकमाशब्दोऽयं न माङ् । अतो लिङुपपत्तिरित्यर्थः ।

च० — ननु माङ्समभिव्याहारे 'माङि लुङ्' इति सर्वलकारापवादभूतलुङा भवितव्यतया कथं लङं निरदिक्षदित्यत आह **माशब्द इति** । 'अमानोनाः प्रतिषेध इति वचनादिति भावः ॥

सु० — आह । स्वप्रकाशस्यापि ब्रह्मणो न शास्त्रविषयत्वं विरुद्धम् । वचनजन्यस्फुरणाश्रयतया तत्कर्मतया वा वचनविषयत्वाभावेन स्वप्रकाशत्वम् । वचनजन्यवृत्तिव्याप्यतया तद्विषयत्वं चेति व्यवस्थोपपत्तेरिति । तदसत् । स्फुरणं हि ज्ञातता वा ज्ञानं वा । नाद्यः । स्वरूपस्यैव निराकरिष्यमाणत्वात् । द्वितीयेऽपि ज्ञानाश्रयतया विषयत्वं न क्वचिदिति कर्मत्वमेवाश्रयणीयम् । ज्ञानकर्मत्वं च ज्ञानविषयताऽतिरिक्तं नास्ति । ततश्च वचनजन्यज्ञानाविषयत्वमुक्तं स्यात् । वृत्तिरिति च ज्ञानं तदतिरिक्तं वोच्यते । न तावत्तदतिरिक्तम् । प्रमाणाभावात् आद्ये तु व्याप्यत्वं न विषयत्वातिरिक्तं निरूपयितुं शक्यमिति वचनजन्यज्ञानविषयत्वमेवोक्तं स्यात् । तथाच व्याघातप्रसङ्गेन नैकमपि सिद्ध्यतीत्याशयवानाह अवाच्यमिति ।

अनु० — अवाच्यं वाच्यमित्युक्त्वा किमित्युन्मत्तवन्मृषा ॥
असमच्छास्त्रस्य चौर्याय यतते स्वोक्तिदूषकः ॥

अवाच्यं वचनजन्यज्ञानाविषयः इत्युक्त्वा पुनश्च वाच्यं वचनजन्यज्ञानविषयो भवतीत्युन्मत्तवत्स्वोक्तिदूषको व्याहतभाषी । किमिति मृषा वृथैवास्मच्छास्त्रस्य वेदस्य चौर्याय

निर्गुणविषयतया योजयितुं यतते । न हि व्याहतभाषिणः किञ्चित्सिध्यति । उन्मत्तवच्चोरवच्चेति ।

वा० — ननु स्पष्टव्याघातप्रसङ्गेनावाच्यं वाच्यमित्युक्तेरसंभावितत्वात्तदुक्तेः प्रकृतोपयोगाभावेन परेणावक्तव्यत्वाच्च तदुक्त्युपजीविदूषणपरोत्तरमूलमनुपपन्नमित्यतः स्वप्रकाशस्यापि शास्त्रविषयत्वोपपादकतया व्यवस्थाविशेषे परेणोपन्यस्ते तत्पर्यवसानगत्याऽवाच्यं वाच्यमिति परोक्तिलाभात्तदुपजीवनेन व्याघातप्रतिपादकमुत्तरवाक्यं नासङ्गतमित्याशयेनाह आहेति । 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचित् इति' भक्तिपादे ज्ञाततास्वरूपस्य निरस्यतया तदाश्रयत्वतत्कर्मत्वादिमदसद्भावविचारो दूरोत्सारित इत्याह स्वरूपस्यैवेति । घटादिज्ञानाश्रयत्वेन तद्विषयत्वव्यवहाराभावात्तत्कर्मणि च तथा व्यवहारादिति भावः । ज्ञानकर्मत्वं न तावज्ज्ञानजन्यातिशययोगित्वम् । व्यवहारादिरूपातिशयस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वात् । ज्ञाततारूपस्य वा पराभिमतप्रतिबिम्बितचैतन्यादिरूपफलस्य वा तस्याप्रामाणिकत्वेन घटादावप्यसत्त्वात् । एतेन परसमवेतक्रियाफलशालित्वं तदित्यपि निरस्तम् । अतो न विषयत्वातिरिक्तं कर्मत्वमित्याह ज्ञानकर्मत्वमिति । घटादिप्रकाशकज्ञानस्यैवानुभवसिद्धत्वेन तस्य चोक्तरीत्या त्वदभिमतफलरूपत्वासंभवेन वृत्तिरूपताया एव वक्तव्यत्वेन न ज्ञानातिरिक्ता वृत्तिरित्याशयेनाह न तावदिति । दूषणस्वरूपं तत्फलं च दर्शयति तथा चेति । अवाच्यं वाच्यमित्युक्त्वा स्वोक्तिदूषक इत्यनेनावाच्यं वाच्यमित्युक्तेर्वचनान्तरेण व्याघात इति प्रतीयते । तच्चानुपपन्नम् । वचनान्तराभावात् । एतदुक्तेरेव व्याघातस्य वक्तव्यताचेत्यतो यथायोग्यमन्वयं दर्शयन्वाक्यं व्याख्याति अवाच्यमिति । मदुक्तममदिति स्वोक्तिदूषकत्वाभावात्तदभिप्रायतया व्याहतिं मूलारूढां करोति स्वोक्तीति । 'न चासच्छास्त्रगं तु तत्' इत्युक्तसिद्धेर्व्याहत्युक्तिफलत्वं दर्शयितुमसच्छास्त्रस्येत्यादेस्तदभिप्रायमाह निर्मितेत्यादिना । तथा योजयितुंपरकीयप्रयत्नस्य सत्यत्वेन मृषात्वासंभवात्'द्भिरुना मृषाश्रुः'इतित्यादिवन्मृषाशब्दो वैयर्थ्यार्थक इत्याह मृषैव वृथैवेति । उक्तयोर्व्याहतभाषणशास्त्रविषयत्वारिद्ध्योः सामान्यमुखेन हेतुहेतुमद्भावमुपपादयति न हीति । चौर्यायेत्युक्त्याऽपि चोरस्योन्मत्तवद्दृष्टान्तत्वमेवाभिमतमित्याशयेनाह चोरवच्चेति ।

प० — परकीयचोद्यमनुवदति आहेति । इत्याहेति वक्ष्यमाणेतिपदेनान्वयः । वचनविषयत्वं हि त्रेधा । वचनजन्यस्फुरणाश्रयतया वा, वचनजन्यस्फुरणकर्मत्वेन वा, वचनजन्यवृत्तिव्याप्यतया वा । आद्यद्वयस्याभावेन स्वप्रकाशत्वस्य संभवात् । अन्त्ये शास्त्रविषयत्वसंभवान्न कोपि दोष इत्यर्थः । निराकरिष्यमाणत्वादिति । युक्तिपादे 'न परिच्छेदकार्ये च प्रमितिमिति च प्रमा' इत्यत्र 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचित्' इत्यादिना भक्तिपादे च ॥ ज्ञानाश्रयतयेति । ज्ञानाश्रयत्वेन हेतुनेत्यर्थः ॥

व्याघातेति । वचनजन्यज्ञानाविषयतया स्वप्रकाशत्वं वचनजन्यज्ञानविषयतया च वचनविषयत्व-मित्यस्य व्याहतत्वेन स्वप्रकाशत्वशास्त्रविषयत्वयोरन्यतरदपि न सिध्यतीत्यर्थः ।

या० — निराकरिष्यमाणत्वादिति । 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचित्' इत्या-दिना भक्तिपाद इति शेषः । **न क्वचिदिति ।** तथा च घटादेरपि स्वप्रकाशतापत्तिरिति भावः । **यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादौ सर्वत्रेत्यन्वयः ।** सर्वत्रेत्यस्योपक्रमादावित्यर्थः । ततश्चोक्त-शङ्कानिरासो लभ्यत इति ज्ञेयम् ।

श्री० — विषयत्वाभावेनेति । आश्रयकर्मणोरुभयोरपि विषयत्वेन व्यवहारादिति भावः । **न क्वचिदिति ।** वचनजन्यज्ञानाश्रयत्वाभावेन वचनविषयत्वाभावरूपं स्वप्रकाशत्वं घटादावप्यस्तीत्यति-व्याप्तिरित्यर्थः ॥ **कर्मत्वमिति ।** द्वितीयः पक्ष इत्यर्थः ॥ **नैकमपीति ।** वचनविषयत्वाभावरूपस्वप्रका-शत्व, वचनजन्यवृत्तिव्याप्यत्वेन वचनविषयत्वयोरुभयोर्मध्य इति शेषः ।

सु० — स्यादेतत् । श्रुतिसूत्रयोस्तावदेकार्थत्वं युक्तम् । अन्यथा करणेतिकर्तव्यताभावा-नुपपत्तेः । श्रुतयश्चोपक्रमादिवशात् नित्यशुद्धबुद्धमद्वितीयं निर्गुणमेव प्रतिपादयन्त्यो निरव-काशाः प्रतीयन्ते । ततस्तन्मीमांसाऽपि तद्विषयैव । तथा चान्यथाऽनुपपत्तेर्यथाकथञ्चित् श्रुति- 2
सूत्रयोर्निर्गुणविषयत्वमुपपादनीयम् । अन्यथा विषयाभावेनाप्रामाण्यापत्तेरित्यत आह । जन्मादीति

अनु० — जन्मादिकारणं यत्तत्साक्षान्नारायणाभिधम् ।
वदन्ति श्रुतयो ब्रह्म शास्त्रं चैतत्तदर्थतः ॥
प्रवृत्तमस्त्ववाच्यं ते मैवं ब्रूयाः कथञ्चन ॥

न श्रुतिसूत्रयोर्निर्विषयत्वापत्तिभयेनावाच्यस्यापि तद्विषयत्वं कल्प्यम् । सगुणविषयत्वेन सविषयत्वोपपत्तेः । न चोपक्रमादिवैगुण्यम् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादौ साक्षाज्जन्मादिकारणत्वेन, 'नारायणं महाज्ञेय'मिति नारायणादिशब्दोदितगुणवत्तया च सर्वत्र सगुणस्यैव प्रतीतेरिति भावः ।

वा० — ननूत्तरवाक्ये श्रुत्यादिविषयत्वं वाच्यस्याङ्गीकृत्यावाच्यस्यावक्तव्यत्वमसङ्गतं किमित्यु-च्यते । निर्गुणस्यैव शास्त्रविषयतया मुख्यतः परेण प्रसञ्जिततयाऽवाच्यस्य तथाऽप्रस्तुतत्वात् । श्रुतिसूत्रयोः पृथक्कारे च न किञ्चित्कारणं। जन्मादिकारणं नारायणाभिधमिति विशेषणयोश्च न किञ्चित्प्रयोजनम् । न च सगुणस्य श्रुत्यादिविषयत्वमुपपाद्य तद्बलेन मीमांसाशास्त्रस्यापि तद्विषयत्वमभिप्रेत्य निर्गुणस्य तद्विषयत्वाभावस्योत्तरवाक्ये प्रतिपादनान्न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । निर्गुणे श्रुतिशास्त्रविष-

यत्वाभावस्य निपुणतरं प्रतिपादितत्वेन पुनस्तद्विषयकत्वपक्षस्योज्जीवनासम्भवेन तत एव सगुणविषयकत्वे बाधकक्लेशस्याभावेन तद्विषयकत्वनिर्गुणविषयकत्वाभावयोरत्राप्रतिपादनीयत्वादुक्तसौत्रतच्छब्दपरामर्शानुपपत्तेरपरिहारे सूत्रस्य तद्विषयत्वशङ्काऽप्रसराच्च । श्रुतेर्निर्गुणविषयत्वे वा कुतः सूत्रस्य तद्विषयकत्वमतोऽनुपपन्नमेवोत्तरवाक्यमित्यतः सगुणस्यै प्रतीत्यभिप्रायकेण विशेषणद्वयेनोपक्रमादिवैगुण्यरूपसगुणविषयकत्वबाधकपरिहारप्रतीतेः । ततश्चोपक्रमादेः श्रुत्यादिनिर्गुणविषयकत्वसाधकतया पराभिप्रायसूचनात्सिद्धान्ते श्रुत्यादिनैकार्थ्यमङ्गीकृत्य सूत्राणां सगुणविषयतां व्युत्पादयता परस्याप्यैकार्थ्याङ्गीकारेणैव सूत्राणां निर्गुणविषयत्वस्याभिमतायाः सूचनादुपक्रमादिबलेनैव चास्मदुक्तानुपपत्तेः कथञ्चित्परिहार्यत्वस्यापि सूचनाद्विषयान्तरसद्भावकथनेन च विषयाभावेनाप्रामाण्यापत्तिरूपबाधकस्यापि सूचनान्मूलनिवर्त्याशङ्का सद्लैवेत्याशयेनाह **स्यादेतदिति** ॥ **श्रुतिसूत्रयोरिति** । अनयोर्निर्गुणविषयत्वोपपादनप्रकारवैलक्षण्येऽपि फलस्यैकविधत्वाभिप्रायेण भावकथनावसरे तस्यैव कथनमेतदिति ज्ञेयम् ।

या०—सर्वत्रोपक्रमादौ सगुणस्यैव प्रतीतिः कुत इत्यत उक्तम् **नारायणं महाज्ञेयमित्यादि** । अनेन श्रौतनारायणादिशब्दार्थसमाख्यैव गुणप्रतीतिसाधिकेत्युक्तं भवति । ननु यतो वेत्यादौ सर्वत्र प्रतीतस्य सगुणस्य कथं नारायणशब्दोदितगुणवत्त्वमित्यत उक्तम् **साक्षाज्जन्मादिकारणत्वेनेति** । तथा च नराणामिदं जन्मादि नारं दातृतया तदाश्रयत्वान्नारायण इति व्युत्पत्त्योपक्रमादौ सर्वत्र श्रुता ये गुणास्ते सर्वेऽपि नारायणशब्दोदिता एवेति युक्ता समाख्येति भावः ।

श्री०— **अयथेति** । निर्गुणविषयत्वानङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **विषयेति** । श्रुतेरुपक्रमादिविरोधेन निर्गुणविषयकत्वायोगे मीमांसाया अपि तद्विषयकत्वायोगेनेत्यर्थः ॥ **अप्रामाण्येति** । श्रुतिसूत्रयोरिति वर्तते । मूले 'ऽवाच्यं ते नैवं ब्रूयाः' इत्यत्र तेऽवाच्यमित्यन्वयः । ते त्वदीयं यदवाच्यं ब्रह्म तच्छास्त्रविषयमेव ब्रूया इति योजना । तत्रावाच्यं ते मैव ब्रूया इत्यस्य तात्पर्यमवाच्यस्यापि तद्विषयत्वं न कल्प्यमिति ।

सु०— सर्वप्रमाणाविषयस्य शास्त्रविषयत्वाङ्गीकारे यो व्याघात उक्तो नासौ सूक्ष्मेक्षिकामाश्रित्य । येन सूक्ष्मेक्षिकायामविद्यमानमपि दूषणं स्फुरतीति शङ्क्येत । यथाऽऽह 'न चात्रातीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः । दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तत्पराणां प्रदृश्यते ।।' इति । किन्तु स्थूलदृष्टिभिरप्ययं व्याघातः सुज्ञान इत्याशयवानाह सर्वशब्दैरिति ।

अनु०— सर्वशब्दैरवाच्यं तदुक्त्वा तद्विषयं पुनः ॥
शास्त्रं वदन्तमुन्मत्तं कथं लोको न वारयेत् ॥

उन्मत्तं व्याहतभाषिणम् ।

वा०— उत्तरवाक्यस्याव्यवहितैतद्वाक्येन साक्षात्सङ्गत्यदर्शनादवाच्यं वाच्यमिति पूर्ववाक्यपौनरुक्त्याच्चानुपपत्तिरित्यतो लोकपदप्रयोगलब्धतदभिप्रायोक्त्या पौनरुक्त्यं परिहरति **सर्वेति** । नन्वेवंवादिनस्तथा व्यवहाराभावान्नोन्मत्तत्वम् पूर्ववाक्ये तदुपमत्वोक्तिविरोधश्चेत्याशङ्कानिरासाय व्याघातस्य स्थूलदृष्टिविषयताया मूलारूढतालाभाय चोन्मत्तपदं लुप्तोपममभिप्रेत्य व्याख्याति **उन्मत्तमिति** ।

सु०— निर्गुणे ब्रह्मणि समन्वयनिराकरणमुपसंहरति मा वद इति ।

अनु०— मा वदो मा विजानीहि त्यजास्मच्छास्त्रचोरताम् ॥

यतो वक्तुं ज्ञातुं च न शक्यं तस्माच्छास्त्रस्य तद्विषयत्वाग्रहोऽपि त्याज्य इति भावः ॥ मा वद इति । **स्मशब्दोऽत्राध्याहार्यः । तेन** च लङुपपत्तिः । मा विजानीहीति माशब्दोऽयम् । **अतो निर्गुणे समन्वयस्याप्रतिज्ञातत्वाद्वचनवृत्त्यैव समन्वयोऽयमिति वाच्यत्वसमर्थनमेव प्रथमसङ्गतं न साङ्ख्यनिराकरणमिति सिद्धम् ।**

वा०— उत्तरवाक्ये उपसंहारज्ञापकाभावेन शास्त्रस्य निर्गुणविषयत्वाभावस्योक्तस्यैवोक्तिरिति प्रतीतेस्तस्मादित्यध्याहारेण निर्गुणविषयकत्वाभावरूपावान्तरप्रमेयनिरासोपसंहारत्वं तस्येत्याह **निर्गुण इति** । मा वद इत्यादेरर्थं वदन् तस्य त्यजेत्याद्यभिप्रेतार्थहेतुत्वं तस्मादित्यध्याहारेणाह **यत इति** । माङ्योगे सर्वलकारापवादत्वाल्लुङोऽत्र लङनुपपत्तिः । माशब्दत्वे च लङर्थातीतत्वस्यात्रान्वयानुपपत्तिरित्यत आह **मा वद इतीति** । मा विजानीहीत्यत्रार्थानुपपत्तेरभावान्माशब्दमङ्गीकृत्य लोटमुपपादयति **मा विजानीहीति** । समन्वये प्रतिज्ञात इत्युक्तासङ्गतिरूपपरमप्रमेयनिरासोपसंहाराभावात्तदुपसंहारानुक्तिप्रयुक्तन्यूनतापरिहारायासङ्गतिरूपपरमप्रमेयोपसंहारस्यैतद्वाक्याभिप्रेततामभिप्रेत्याह **अत इति** ।

स०—ननु मा वद इति कथं । माङ्योगे लुङाभाव्यमित्यत आह **मा वद इति स्मशब्द इति** । **तथाच** स्मोत्तरे लङित्युक्तत्वेन लङुपपत्तिरिति भावः ॥ **मा शब्दोऽयमिति** । अत्रापि मावद इत्यत्रेव **शङ्का द्रष्टव्या** ।

प०— 'मा वदो मा विजानीहि' इत्यनयोस्तात्पर्यमाह **वक्तुं ज्ञातुं च न शक्यमिति** । **तेन** लुङुपपत्तिरिति । 'स्मोत्तरे लङ्च' इतिसूत्रेण स्मोत्तरमाङ्योगे लङो विधानादिति भावः । 'ननु माङि लुङ्' इति लुङा भाव्यमित्यत आह **माशब्दोऽयमिति** ।

या०— ननु मा वद इति कथम् । न च पूर्ववन्माशब्दोऽयमित्युपपत्तिः । लङर्थस्यातीतत्स्य प्रकृतेऽनन्वयादतो माङ्योगे सर्वलकारापवादकेन लुङा भाव्यमित्यत आह **मा वद इति** ॥ **स्मशब्द इति** । तथा च स्मोत्तरे लङ्चेत्युक्तत्वेन लङुपपत्तिः । तस्यापि सर्वलकारापवादकत्वमस्तीति तदर्थस्य प्रकृतेऽन्वयोऽपि सम्भवति । यतस्त्वं न वदसि न जानासीति लङर्थतया व्याख्यानादिति

भावः । अत एव तत्तात्पर्यमुक्तम् यतो वक्तुं ज्ञातुं च न शक्यमिति । माशब्दोऽयमित्यस्यापि मा वद इत्यत्रैव शङ्का द्रष्टव्या ।

श्री०—ननु माङि लुङिति माङ्योगे लुङो विधानान्मावादीदिति लुङा भाव्यम् । मावद इति कथं लङ्प्रयोगो मा वद इत्यवादीत्यत आह । **मावद इति स्म शब्द इति** । मावद इत्यनन्तरं स्मशब्दोऽध्याहार्य इत्यर्थः । तथा च स्मोत्तरे लङ्चेति सूत्रेण माङ्योगेपि स्मशब्दस्योत्तरत्र सद्भावे लङ्विधानाददोष इति भावः । यद्यप्यत्र माशब्दोऽयं न माङिति पूर्वोक्तमेव समाधानं शक्यते वक्तुं । तथाऽपि सति तस्मिन्निदं समाधानान्तरमित्यवगन्तव्यम् ॥ ननु माङ्योगे लुङो विधानात् मा विजानीहीति कथं लोट्प्रयोग इत्यत आह । **मा विजानीहीति माशब्दोऽयमिति** । न माङित्यर्थ. ।

सु०— ननु यथा सूत्राविवक्षितं साङ्ख्यनिराकरणं कुर्वतो मम दोषः तथा मन्निराकरणं कुर्वतो भवतोऽपि कथं न दोषः स्यात् । न हीदं कस्यचित्सूत्रस्यार्थतयोच्यत इत्यत आह वयमिति ।

अनु०— वयं त्वां श्रुतियुक्तिभ्यां बद्ध्वाऽसच्छास्त्रमञ्जसा ॥
विचारयामः श्रुतिभिर्युक्तिभिश्चैव सादरम् ॥

त्वामपव्याख्यातारं श्रुतियुक्तिभ्यां बद्ध्वा निराकृत्यासच्छास्त्रं वेदं सूत्रसूचिताभिः श्रुतिभिर्युक्तिभिश्चाञ्जसा नैरन्तर्येण सादरं च शिष्यैर्विचारयाम इति । अनेनेदमुदितं भवति । यावदापातरमणीयं परेषां व्याख्यानं शिष्याः पश्येयुः, न तावदस्मदुक्ते सूत्राणां निजार्थेऽप्यञ्जसाऽऽदरं कुर्युः । किमसौ सूत्रार्थः किं वाऽयमिति सन्देहावस्कन्दनात् । निराकृते त्वपव्याख्याने नैरन्तर्यादराभ्यामस्मदुक्तमेव (सूत्रा)अर्थमुपादाय शास्त्रार्थमीमांसायां निर्विचिकित्साः प्रवर्तेरन् । अतो मा(न.म) भूदयं सूत्रार्थस्तथाऽपि सूत्रार्थग्रहणोपायत्वाद्व्याकरणादावुदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनादिवन्न कञ्चन दोषमावहति । किं नाम गुणहेतुरेव भवतीति ॥

वा – ननूपसंहारेण पूर्वप्रमेयस्य समापितत्वेन विशेषव्युत्पादनानपेक्षणात् 'वयंत्वाम्' इत्युत्तरवाक्यं व्यर्थम् । न चेयताग्रन्थेन कृतस्य मायावादिनिरासस्याप्रयोजकताशङ्कानिरासाय तदिति वाच्यम् । प्रसञ्जकाभावेन तच्छङ्काऽनुत्थानादित्यतः साङ्ख्यमतनिरासं कुर्वतो ममासङ्गत्यादिना निराकरणमेव मम निरासं कुर्वतस्तवाप्यसङ्गत्यादिना निरासस्य प्रसञ्जकम् । सूत्रविवक्षितत्वाविशेषात् । इयांस्तु विशेषः । यन्मया सूत्रार्थतया तन्निरासस्य व्याख्यातत्वात्सूत्राननुगुण्यं ममाधिकम् । त्वया तु सूत्रार्थतया मन्निरा-

साव्याख्यानात्तव तदनानुगुण्याभावः । सूत्राविवक्षितार्थप्रतिपादकं तूभयोरविशेषमेव । एवञ्च न मां प्रत्येव पर्यनुयोगो युक्त इत्याशङ्कानिरासायोक्तमूलस्य प्रवृत्तत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्याशयेन तन्मूलमवतारयति नन्विति । सूत्राविवक्षितत्वस्यासिद्धिशङ्कानिरासायाह न हीति । अत्र सूत्राणामनेकत्वात्कस्यचिदित्युक्तम् । अपव्याख्याननिरासरूपत्वादस्मत्कृतत्वन्निरासस्य त्वत्कृतातादृशसाङ्ख्यनिरासाद्वैलक्षण्यमित्याशयस्य मूललाभाय त्वामिति व्याख्याति त्वमिति । श्रुतियुक्त्यो रज्ज्वादिवद्बन्धनासाधनत्वाद्बन्धनोक्तेरनुपयोगाच्चाह बद्ध्वेति । मीमांसारूपास्मच्छास्त्रस्य स्वोत्प्रेक्षितश्रुतियुक्त्यादिना यो विचारस्तस्य सूत्रेण क्रियमाणविचाररूपत्वाभावेन सूत्रेण क्रियमाणविचारप्रतिपादनस्यैव सूत्रव्याख्यानरूपत्वेन मीमांसाविषयकविचारस्य सूत्रव्याख्यानरूपत्वाभावात्स्वव्याख्यार्थतामुपादाय शास्त्रार्थमीमांसायां निर्विचिकित्साशिष्यप्रवृत्त्यर्थकता नोक्ता स्यादिति तल्लाभायोक्तं वेदमिति सूत्रसूचिताभिरिति च । अपव्याख्याननिरासस्य सूत्रव्याख्यानत्वस्मान् प्रति सादरविचारसाधनत्वभ्रान्तिनिरासायाह स्पृष्टमिति । ननु मद्व्याख्याननिरासस्य कथं त्वद्व्याख्याने सादरशिष्यप्रवृत्त्यर्थता । अस्तु वा सा तथाऽपि सूत्राविवक्षितार्थप्रतिपादनरूपत्वान्मन्निरासस्य दोषहेतुत्वोक्तेः कः परिहार इत्यत आह अनेनेदमुदितं भवतीति । निर्दोषेऽप्यर्थ इति विरोधिशङ्कायां सत्यां स्वरूपेण निर्दोषत्वस्यादराप्रयोजकत्वं सूचयति व्याकरणादाविति । पूर्वमीमांसाभाष्यादेरादिपदेनोपादानम् । प्रदर्शनादिवदित्यादिपदेन सूत्रार्थग्रहणोपयुक्तलौकिकन्यायादेस्तद्भाष्यादौ व्युत्पादितस्य ग्रहणम् ।

सु०— ननु यदि वाच्यमेव ब्रह्म कोऽर्थस्तर्ह्यवाच्यत्वाद्यभिधात्रीणां श्रुतिस्मृतीनामित्यतः श्रुत्यन्तरेणैव तदर्थमाह अद्भुतत्वादिति ।

अनु०— अद्भुतत्वादवाच्यं तदतर्क्यांशियमेव च ॥
अनन्तगुणपूर्णत्वादित्यूदे पैङ्गिनां श्रुतिः ॥

आश्चर्यतमत्वात् । कथमाश्चर्यतमत्वम् । अनन्तगुणपूर्णत्वात् । दुर्लभं ह्याश्चर्यं भवति । न ह्यनन्तगुणपूर्णं सुलभम् । भासनोपसंभाषेत्यात्मनेपदम् । वाच्यत्वस्योपपादितत्वात् । अर्थकथनमात्रेणैवालम् । श्रुत्युदाहरणं तु दाढर्यार्थमित्यवगन्तव्यम् ।

वा०— नन्वियता प्रबन्धेनावाच्यत्वनिरासादद्भुतत्वेनावाच्यत्वप्रतिपादनपरश्रुत्युदाहरणं प्रकृतविरुद्धमित्यत उत्तरवाक्यतात्पर्यं वक्तुं शङ्कामुत्थापयति नन्विति । अद्भुतशब्दस्यादिभूभ्यां डुतजित्यद्भवतीति वाऽद्भूयत इति वाऽद्भुतमिति कर्तरि कर्मणि वा डुतच्प्रत्ययान्तत्वेऽप्यौणादिकानां रूढिमाश्रित्य प्रवृत्तिनियमात् । आश्चर्यं तद्रूढिमाश्रित्याह आश्चर्यतमत्वादिति । बहुगुणस्यैव दुर्लभत्वादाश्चर्यत्वेऽप्यनन्तगुणपूर्णत्वादित्यद्भुतत्वप्रयोजकेऽतिशयोक्त्या प्रयोज्ये आश्चर्यत्वेऽप्यतिशयो भाष्येऽभिमतः ।

आश्चर्यस्यैवावाच्यत्वेन व्यवहारात् । अत एव 'अवाच्यमिति लोकोऽपि वक्त्याश्चर्यनमं भुवि' इति वक्ष्यतीत्याशयेन तमबन्ततया व्याख्यातम् । अनन्तगुणपूर्णत्वस्य हेत्वन्तरत्वे चशब्दाभावादप्रयोजकत्वापाताच्च हेतुसाधकतया तदवतारयति **कथमिति** । तस्य हेतुत्वं घटयति **दुर्लभं हीति** । वदतेः 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' इति परस्मैपदित्वादात्मनेपदानुपपत्तिरित्यत आह **भासनेति** । उपसान्त्वनरूपोपसंभाषाया उपच्छन्दनरूपोपमन्त्रणस्य च धातुविशेषणत्वम् । भासनादीनां च धात्वर्थविशेषणत्वम् । तत्र चोपसंभाषायत्नविमत्युपमन्त्रणानां प्रकृतेऽसंभवाद्भासनज्ञानयोर्धात्वर्थविशेषणत्वम् । तथा च वदते चार्वीलोकायत इत्यत्र शिष्यैः स्पष्टमनो भासते । तथा चोपर्युपरि शास्त्रार्थप्रतिभासात्सुष्टु सूत्रपदार्थान्वक्ति । तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितुमिति भासनस्य धात्वर्थभूतवदनं प्रति हेतुतया विशेषणत्ववत्तत्र तत्रैवोदाहरणे वदितुं जानातीति ज्ञानस्य विषयित्वेन धात्वर्थभूतवदनविशेषणत्ववद्वा स्पष्टतया भासमाना श्रुतिरिममर्थं सुष्टु वदतीति वा स्पष्टत्वादियं श्रुतिरिममर्थं वदितुं जानातीति वा धात्वर्थविशेषणत्वेन भासनादेर्विवक्षितत्वादात्मनेपदमित्यर्थः । अर्थकथनमात्रस्याप्रयोजकत्वादर्थकथनपरश्रुत्युदाहरणं भाष्य इति भ्रान्तिं निरस्यति **वाच्यत्वस्येति** ।

स०—ननु वदतेः परस्मैपदित्वात्कथं ऊद इत्यात्मनेपदप्रयोग इत्यत आह **भासनोपसंभाषेति** । अयं च भासनार्थकः । तथाच पैंगिनां श्रुतिरित्यर्थमूदे प्रकटीचकारेत्यर्थः ॥

प०— 'वदव्यक्तायां वाचि' इत्यस्य परस्मैपदित्वादित्युवादेति प्रयोक्तव्ये कथमित्यूद इत्यात्मनेपदप्रयोग इत्यत आह **भासनेति** । भासनं दीप्तिः । उपसंभाषा सांत्वनम् । तथा चोद उक्तशङ्काकर्तारं पारेसांत्वयतीत्यर्थः । यद्वा **भासनोपसंभाषेति** । 'भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद' इति सूत्रेणार्थविशेषेषु आत्मनेपदविधानादिह भासनारूपार्थे आत्मनेपदम् । स्पष्टमुवाचेत्यर्थ इति भावः ।

या०— ननु वदतेः शेषात्कर्तरीति परस्मैपदित्वात्कथमूदे इत्यात्मनेपदप्रयोग इत्यत आह **भासनेति** । 'भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद' इति सूत्रस्यायमर्थः । भासनं दीप्तिः । उपसम्भाषोपसान्त्वनम् । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनं प्रार्थनमिति यावत् । एषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मनेपदं भवतीति । अत्र भासनोपमन्त्रणे धात्वर्थे वाच्ये । इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । भृत्यानुपवदते सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने शास्त्रे वदते । यत्ने क्षेत्रे वदते । विमतौ क्षेत्र विवदन्ते । उपमन्त्रणे भार्यामुपवदत इत्यादिकमुदाहरणं द्रष्टव्यम् । प्रकृते चायं वदतिर्भासनार्थे उपसम्भाषार्थश्च विवक्षितः । ततश्च करणे कर्तृत्वोपचारात्पैङ्गिकानां श्रुतिर्भासमाना ब्रवीति । उक्तशङ्काकर्तारं सान्त्वयतीति चार्थः सम्पद्यत इति ध्येयम् ॥ १-१-५ ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायामधिकरणपञ्चकं समाप्तम् ॥ छ ॥

श्री० — नन्विममर्थं श्रुत्यनुदाहरणे परः कथमङ्गीकरिष्यतीत्यत उक्तम् **वाच्यत्वस्येति** । **अर्थकथनमात्रेणैवेति** । अवाच्यत्वप्रतिपादनपरश्रुत्यादीनामद्भुतत्वादिरूपार्थकथनमात्रेणैवालम् । अद्भुतवादवाच्यं तदित्यादि पैङ्गिश्रुत्युदाहरणं किमर्थं कृतमित्यर्थः ।

च० — अथ वदतेरात्मनेपदनिमित्तभूतङित्वानुदात्तत्वस्वरितेत्वञित्वविनिर्मुक्ततया 'शेषात् कर्तरि' इति परस्मैपदितैव न्याय्येति कथमात्मनेपदिनिर्देश इत्यत आह **भासनेति** । भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद इत्यस्यार्थः । उपसंभाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये । इतरे प्रयोगोपाधयः ॥ अस्य उदाहरणानि । शास्त्रे वदते भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । भृत्यानुपवदते । सांत्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने शास्त्रे वदते । तत्वं जानातीत्यर्थः । यत्ने क्षेत्रे वदते प्रयतत इत्यर्थः । विमतौ विप्रा वदन्ते विवदन्तीत्यर्थः । भार्यामुपवदते प्रार्थयत इत्यर्थः । प्रकृते च वदतेर्भासनार्थतयोपसंभाषार्थतया वा करणे कर्तृत्वोपचारेण श्रुतिर्भासमाना ब्रवीति दर्शितदिशा शङ्कमानान्सान्त्वयतीति वार्थः सङ्गच्छत इति मन्तव्यम् ।

सु० — **आश्चर्यं हि वस्तु वाच्यमपि न तेन तेनाकारेण विशेषतो निर्देष्टुं शक्यते । व्युत्पत्त्यभावात् । वाङ्मनसयोर्व्याकुलत्वाद्वेत्यतोऽवाच्यमित्युच्यते । मुख्यातिक्रमेणामुख्यप्रयोगे किं प्रयोजनमिति चेत् । स्यादयं प्रयोजनानुयोगो यद्ययं स्वतन्त्रप्रयोगः स्यात् । नैतदस्ति । रूढत्वात् यथोक्तम्, 'रूढोपचारो रूढलक्षणोपचारो लक्षणा' इति । अन्योऽप्याह 'मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्' इति । तदिदमाह** अवाच्यमिति ।

अनु० — अवाच्यमिति लोकोऽपि वक्त्याश्चर्यतमं भुवि ॥

इत्यनुव्याख्यायामधिकरणपञ्चकं समाप्तम् ॥ छ ॥ ५ ॥

वा० — अवाच्यमित्युत्तरवाक्ये रूढप्रयोगत्वात्प्रयोजनानपेक्षाप्रतिपादनेनावाच्यशब्दे गौणी वृत्तिराश्रितेति प्रतीतेरवाच्यादिशब्दाच्छब्दमर्यादया तदप्रतीतेश्चाद्भुतत्वादिति नावाच्यपदप्रवृत्तिनिमित्तकथनं नापि गुणकथनम् । शौर्यादेः सिंहनिष्ठत्ववदवाच्यपदमुख्यार्थेऽद्भुतत्वस्याभावात् । अतो गुणप्रयोजककथनमेतदित्याशयेन तस्य गुणलाभार्थतां व्युत्पादयति **आश्चर्यं हीति** ॥ **अवाच्यमिति** । समासेन वा यतो वाचो निवर्तन्त इति वा वाक्येन स्वावयवपदशक्यसंसर्गविशिष्टे सर्वथा वाच्यत्वाभाववति मुख्यार्थे वस्तुनि वाचकपदाभावेन निर्देष्टुमशक्यत्वं तावद्वर्तते । स च निर्देष्टुमशक्यत्वरूपो गुण आश्चर्ये वस्तुन्यपि तेन तेनाकारेण विशेषतो निर्देष्टुमशक्ये वर्तते । न च तत्तदाकारविशेषवाचकशब्दाभावे सोऽप्यवाच्यपदादिमुख्यार्थ एव । तद्भावे वा कथं तेन निर्देष्टुमशक्यत्वमिति वाच्यम् । वाचकशब्द-

सद्भावेऽपि व्युत्पत्त्यभावेन वा वाङ्मनसयोर्व्याकुलत्वाद्वा तेन निर्देष्टुमशक्यत्वोपपत्तेः । तथा च तेन गुणेन निमित्तेनाश्रर्येऽवाच्यमिति प्रयोगोपपत्तिरिति भावः । नन्वेवं यदि गौणी वृत्तिरभिमता तर्हि रूढिप्रयोजकप्रयोगप्रदर्शकोत्तरवाक्यविरोध इत्यतस्तद्द्वौगत्वोपपादकतया तदवतारयति **मुख्येति** । ननु गौण्या अमुख्यवृत्तित्वात्कथं तत्र रूढ्याश्रयणमित्यतोऽमुख्यवृत्तावपि रूढारूढभेदं सिद्धान्तसंमत्या काव्यप्रकाशसंमत्या च दर्शयति **यथोक्तमित्यादिना** । मुख्यवृत्ताविवामुख्यवृत्तावपि बहुलप्रयोगभावाभावाभ्यां रूढारूढभेदाश्रयणे बाधकाभावादिति भावः । यथा चैतत्तथाऽऽकर एव स्फुटं वक्ष्यति ॥ १-१-५ ॥

मन्त्रशास्त्रार्थजलधावमग्नो जगृहे रसम् ॥ तद्ग्रन्थ्याऽतोषयत्प्राज्ञान्गुरुमेघं तामश्रये ॥ १ ॥
मया विरचिता न्यायसुधावाक्यार्थचन्द्रिका ॥ अनया भावि यत्पुण्यं तदाप्नोतु गुरुर्मम ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमद्वेदव्यासतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण विद्याधीशयतिना विरचितायां श्रीमन्न्यायसुधाविवृतौ वाक्यार्थचन्द्रिकायामधिकरणपञ्चकं समाप्तम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प०— अमुख्यवृत्तौ रूढारूढभेदेन द्वैविध्यं कुत्रोक्तमित्यत आह **यथोक्तमिति** । न्यायविवरणे ॥ अन्येऽपीति । काव्यप्रकाशिकाकार इत्यर्थः ।

च०— **वाङ्मनसयोरिति** । 'अचतुरविचतुर' इत्यादिना अजन्ततया निपातितत्वात्साधुताऽवसेया ।

सु—नन्वेतच्छ्रुतिव्याख्यानं सूत्रव्याख्यानानन्तरमेव कर्तव्यम् । तत्रैव पूर्वपक्षश्रुतेः शङ्कितत्वात् । अत्र व्याख्यानं तु न सङ्गतमिति ॥ मैवम् सूत्रपूर्वपक्षिणेवाऽपव्याख्यात्राऽपि लक्षणया ब्रह्मणि समन्वयं समर्थयमानेनैतच्छ्रुतिस्मृत्युपादानस्य कर्तुमुचितत्वात् । तथा चोभौ प्रति सूत्रव्याख्याऽपव्याख्याप्रत्याख्यानयोरवसाने श्रुत्यादिव्याख्यानं युक्तमेवेति ॥

श्री०— **सूत्रव्याख्यानानन्तरमेवेति** । न त्वपव्याख्याननिराकरणानन्तरमित्यर्थः । अपव्याख्यानकर्त्रा स्वोक्तप्रमेये अशब्दमित्यादिश्रुतेरनुपात्तत्वादिति भावः ॥ **तत्रैवेति** । समन्वयसूत्रे संशब्देन ब्रह्मणो वाच्यत्वोक्तौ सूत्रपूर्वपक्षिणाऽशब्दमित्यादिश्रुत्यवष्टम्भेनावाच्यत्वे पूर्वपक्षिते ईक्षतेरित्यादिसूत्राण्यवाच्यत्वनिराकरणेन वाच्यत्वसमर्थनपरतया व्याख्याय तदनन्तरमेव पूर्वपक्ष्याशङ्कितश्रुतिव्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ **कर्तुमिति** । लक्षणया समन्वये प्रमाणत्वेनैतच्छ्रुत्युदाहरणस्य कर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥ छ ॥
१-१-५ ॥ ॥ छ ॥ इत्यधिकरणपञ्चकं समाप्तम् । छ ॥

सु०— तदेवं ब्रह्मणो वाच्यत्वाद्गतिसामान्याच्च युक्तं समन्वयसूत्रमिति सिद्धम् ॥

इति सुधायामधिकरणपञ्चकं समाप्तम् ॥ १-१-५ ॥ छ ॥

प०— पूर्वसूत्रसंशब्दार्थद्वयाक्षेपसमाध्यर्थमिदमित्युक्तमेतदधिकरणोपक्रमे । तत्समाधिप्रकारं व्यञ्जयन्नुपसंहरति तदेवमिति । गतीति । सर्वशास्त्रोत्पाद्यज्ञानस्यैकरूपत्वादित्यर्थः । एतच्च तृतीयतृतीये विवरिष्याम इति भावः ।

च०— अधिकरणार्थं निगमयति तदेवमित्यादिना सिद्धमित्यन्तेन ॥

सौधपञ्चाधिकरणीदुर्वेदतमफक्किकाः । काश्चिदार्तीथपत्कृष्णो गुरुपादाब्जसंस्मृतेः ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीसत्यप्रियतीर्थपूज्यपादतनूजसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीनिवासार्यान्तेवा-स्यन्तेगणगणितेन कृष्णशर्मणा विरचिता सौधचषकनाम्नी ईक्षतिनयव्याख्या समाप्तेव ॥

इति जन्माधिकरणात् अधिकरणचतुष्टयम्

(१-१-२ तः १-१-५)

अथ आनन्दमयाधिकरणम्

(१–१–६ सू. १२ तः १९)

सु०— ॥ ॐ । आनन्दमयोऽभ्यासात् । ॐ ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा विहिता तत्स्वरूपं जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वादिति लक्षणप्रमाणाभ्यां स्वेतरसमस्तवस्तुव्यावृत्ततयाऽवधारितम् । प्रमाणस्यान्यपरत्वशङ्कया लक्षणस्यातिव्याप्तिः समन्वयसूत्रेण परिहृता । ब्रह्मणश्च सकलशास्त्रप्रमाणकत्वासम्भावनाशङ्केक्षत्यधिकरणे निराकृता । न हि लक्षणप्रमाणनिरूपणव्यतिरेकेण वस्तुविचारणं नामास्ति । सम्भावना तु न वस्त्ववधारणार्था । अप्रमाणत्वात् । किन्तु यत्रासम्भावनया समीचीनयोरपि लक्षणप्रमाणयोरतथाभावशङ्कया प्रवृत्तिसङ्कोचस्तत्रैव सम्भावनोपयोगः । वस्तुतस्तु लक्षणप्रमाणाभ्यामेव वस्तुव्यवस्थेत्यतो ब्रह्मस्वरूपनिरूपणेऽवशेषाभावात्किमानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिनाऽध्यायेनेत्याशङ्क्याध्यायशेषस्य कृत्यमाह एवमिति ।

अनु०— ॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥

एवं शास्त्रावगम्यत्वे विभागेन समन्वयम् ॥
आनन्दमय इत्यादिनाऽध्यायेन वदत्यजः ॥

ब्र.सू.— ॥ ॐ । आनन्दमयोऽभ्यासात् । ॐ ॥

सत्यम् । न ब्रह्मस्वरूपनिरूपणे किमप्यवशिष्टम् । तथाऽपि तत्तु समन्वयादित्युपक्रमादितात्पर्यलिङ्गबलात्सकलस्यापि शास्त्रस्य यो ब्रह्मणि परममुख्यया वृत्त्या प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षणसमन्वयोऽभिहितस्तमेव समन्वयं विभागेन प्रपञ्चेनानन्दमय इत्यादिनाऽध्यायेन वदति सूत्रकार इति न वैयर्थ्यम् । तत्तु समन्वयादिति हि प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम् । तद्यावदुदाहरणत्वेन वाक्यविशेषानुपादाय विमर्शपूर्वकं पूर्वोत्तरपक्षोपालम्भसाधनाभ्यां न प्रपञ्च्यते तावदनुक्तप्रायमकार्यकारित्वात् । अन्यथा परोऽपि ह्यन्यदेव समन्वयादित्युक्त्वा कृती स्यात् । यदि हि प्रत्ययमनुत्पाद्यैकोऽयं भूमध्यप्रदेश इति ब्रूयात् । तदा परोऽपि किं न ब्रूयात्परस्ताद्वितस्तेरिति । तस्मादावश्यकं समन्वयप्रपञ्चनम् । तदनेन समन्वयसूत्रेणाध्यायशेषस्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावेन सङ्गतिर्दर्शिता । एवं तर्हि तदानन्तर्यमेव स्यात्कुतो व्यवधानमित्यत उक्तमेवमिति । एवमीक्षत्यधिकरणव्युत्पादितन्यायेन ब्रह्मणः शास्त्रावगम्यत्वे मुख्यया वृत्त्या सकलशास्त्रप्रतिपाद्यत्वे सम्भाविते सतीति ॥ एतदुक्तं भवति । सत्यं प्रपञ्चनमनन्तरप्राप्तम् तथाऽप्यवाच्यत्वाद्याशङ्कानिरासेन शास्त्रावगम्यत्वसम्भावनासमर्थनेन व्यवधीयते । सति हि तस्मिन्(न्नेत)स्यावसरः । शब्दलेशसञ्चारासम्भवे वाक्यतात्पर्यविचारस्यानवकाशत्वात् । न हि तोयाभ्यवहारासमर्थस्य

मुमूर्षोः शष्कुलीभक्षणं सचेतनः सम्भावयतीति ॥ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञाऽनुशासनादत्र न यतिभङ्गश्शङ्कनीयः ।

(शेषवाक्यार्थचन्द्रिका)

सकलसुगुणपात्रं सर्वदोषैकजैत्रं सुमतिसुगतिदात्रं सुष्ठुसज्ज्ञाननेत्रम् ॥
निखिलजनिजनित्रं नित्यदुष्टैकवेत्रं नवनवसुचरित्रं नौमि लक्ष्मीकलत्रम् ॥ १ ॥
शुभगुणगणगात्रं शुद्धविज्ञाननेत्रं श्रुतिविततचरित्रं श्रान्ततापातपत्रम् ॥
श्रमजलधिवहित्रं शान्तिमन्तःपवित्रं श्रयत विबुधमित्रं शक्तियोगीन्द्रपौत्रम् ॥ २ ॥
विद्याख्यरत्नप्रभवाय बुद्धौ विद्योतमानाय सुवन्दिताय ॥
शुद्धाय नित्यं मुनिसेविताय मध्वाब्धुनाम्भोनिधये नमोऽस्तु ॥ ३ ॥
श्रीमद्व्यासमुशास्त्रशुद्धजलधिं मध्वोक्तसत्तर्कदुस्तर्काख्यामरदानवामृनमतिश्रेष्ठाहिहृद्भूभृता ॥
आलोड्याखिलतत्त्वमासकमहारत्नानि चाप्तोऽमुष्यां सोऽयं योगिमहेन्द्रसन्निभजयार्याख्यो भवेन्मे मुदे ॥४॥
रत्नोत्तमाख्यममलमलौकिककलानिधिम् ॥ सेवे प्रकाशिता येन सम्यक् तत्त्वप्रकाशिका ॥ ५ ॥
परवादीभराजकुम्भभेदपञ्चाननोपमम् ॥ विष्णुपादगुहासक्तं वेदव्यासमुनिं भजे ॥ ६ ॥
भक्तिज्ञप्तिविरक्त्यादिगुणसन्ततिसङ्गतिः ॥ विद्यापतियतीन्द्रार्यो ह्यविद्याप्रदोऽस्तु मे ॥ ७ ॥
वेदव्यासनतापगापतिवरं श्रीमज्जयप्रोक्तसत्सर्पाविष्टितमध्वसन्मुनिवरग्रन्थागवर्येण यः ॥
संलोड्याखिलसन्नयामृतवरं तत्त्वादिसद्दीपिकां सत्तात्पर्यसुचन्द्रिकां तरुवरं यस्तर्कसत्ताण्डवम् ॥८॥
निष्कास्याद्भुतखण्डनत्रयमुखव्याख्यानरत्नोच्चयं दृष्ट्वा कुमतयुक्त्यरातिपिहितां श्रीव्यासतीर्थो बुधः॥
स्वोक्तिं रक्षितुमत्र यः प्रतिपदं सम्यग्विशेषार्थको विद्याधीशयतीन्द्रसद्गुरुवरः किं नावतीर्णः स हि ॥ ९ ॥
यद्धस्ताम्बुजसङ्गतोऽहमभवं देव्याः कटाक्षाश्रयो यद्व्याख्यानदिवाकरेण विदुषामन्तस्तमः संहृतम् ॥
येप्रीता भुवि चन्दनद्रुम इव स्वीयं स्ववत्कुर्वते तान्व्याख्यानिरतान्भजे परगुरूनानन्दभट्टारकान् ॥१०॥
यः श्रीनिवासमृगराट् सकलान्मदान्धमायाविसिन्धुरमुकुम्भगिरीन्विदार्य ।
सत्तर्कतीक्ष्णनखैर्विरराज मध्वसिद्धान्तचारुविपिने तमलं भजेऽहम् ॥ ११ ॥
श्रीमत्सुधाब्धुनाम्भोधिविक्रीडनविचक्षणान् ॥ श्रीमद्विद्याधीशतीर्थमुनीन्वन्दे गुरून्मम ॥ १२ ॥
अथ तत्कृपयैवाहं तत्सुशिक्षितमार्गतः ॥ तेषामाज्ञां पुरस्कृत्य तत्प्रसादानुरञ्जितः ॥ १३ ॥
शिक्षितान्युक्तिनिचयान्सारं सारं यथामति ॥ करोमि सौभगूढार्थशेषवाक्यार्थचन्द्रिकाम् ॥१४॥
यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तिकृता श्रीविद्याधीशराजयोः सेवा ॥१५॥

॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ ननु 'एवं शास्त्रावगम्यत्वे विभागेन समन्वयम्' इत्यध्यायशेषकृत्यप्रतिपादकमुत्तरभाष्यमनर्थकम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा विहिता तत्स्वरूपस्याविचारितत्वेन तद्विचारार्थतयैवाध्यायशेषस्य र्थवत्त्वोपपत्त्या तद्वैयर्थ्यशङ्काया एवानुदयेन तत्सार्थक्यस्यावक्तव्यत्वादित्यतो वृत्तानुवादपूर्वकं स्वरूपनिरूपणेऽध्यायशेषोपपादनेन गतार्थताशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकत्वेन मूलं योजयितुं वृत्तं तावदनुवदति अथात इत्यादिना ॥ विहितेति । प्रतिज्ञातेत्यर्थः । विषयादिमत्त्वोपपादनेन कर्तव्यतया प्रतिपादितेति वाऽर्थः । नन्वेतावता लक्षणप्रमाणनिरूपणेन सजातीयविजातीयसमस्तवस्तुव्यावृत्ततया लक्ष्यस्वरूपावधारणसिद्धावपि यस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा कर्तव्येति प्रतिज्ञाता तत्स्वरूपस्याविचारितत्वात्तदर्थमध्यायशेषप्रवृत्तिः किं न स्यादित्यतो विचार्यत्वेन प्रतिज्ञातस्य ब्रह्मणो लक्षणप्रमाणाभ्यामितरान्येनापि प्रकारेण निरूपणीयत्वे ह्यधिकरणचतुष्टयेन लक्षणप्रमाणाभ्यां तन्निरूपणसिद्धावप्युपायान्तरेण तदसिद्धेः तदर्थमध्यायशेषस्यारम्भणीयत्वप्रसक्तावपि लक्षणप्रमाणनि-रूपणव्यतिरेकेण वस्तुविचारस्यैवाभावान्न तदर्थतयोत्तरसूत्रारम्भप्राप्तिरित्याह न हीति ॥ ननु लक्षणप्रमाणनिरूपणव्यतिरेकेण कथं वस्तुविचारणाभाव सम्भावनानिरूपणेन वस्तुविचारस्य सत्त्वा-दित्यत स्यादेतदेवं यदि लक्षणप्रमाणयोरिव सम्भावनाया अपि वस्त्ववधारकत्वं स्यान्न चैतदस्तीत्याह सम्भावना त्विति ॥ तत्र हेतुमाह अप्रमाणत्वादिति । उत्कटैककोटिकसन्देहस्यैव सम्भावनात्वादिति भावः । नन्वेवं सति सम्भावनाया वस्त्ववधारकत्वाभावादुत्तरग्रन्थकदम्बकानां तद्व्युत्पादनमनर्थकमापद्येतेत्यभि-प्रायेण शङ्कते किं त्विति ॥ वस्त्ववधारणार्थत्वाभावेऽपि प्रयोजनान्तरार्थत्वान्न तद्व्युत्पादनानर्थक्यमि-त्यभिप्रेत्य समाधत्ते यत्रेति ॥ प्रवृत्तिसङ्कोचमिति । स्वेतरसमस्तवस्तुव्यावृत्ततया लक्ष्यस्वरू-पानवधारकत्वमित्यर्थः ।

ननु समन्वयोक्तिमात्रेण सिद्धस्यापि समन्वयस्य प्रपञ्चनीयत्वान्न प्रपञ्चनार्थतयाऽध्यायशेषस्यार्थ-वत्त्वमित्यतो विना प्रपञ्चनेन समन्वयोक्तिमात्रेण तदसिद्धेस्तत्प्रपञ्चनमर्थवदिति भावेनोक्तिमात्रस्या-साधकत्वं सदृष्टान्तमुपपादयति नन्वित्यादिना । ननु च विभागेन समन्वयम् आनन्दमय इत्यादिनाऽ-ध्यायेन वदति इत्येतद्वचनेन समन्वयप्रपञ्चकतयाऽध्यायशेषस्यार्थवत्त्वसिद्धेरेवं शास्त्रावगम्यत्व इति भाष्यखण्डस्य वैयर्थ्यमित्यतः समन्वयसूत्रोक्तार्थप्रपञ्चकत्वे प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन समन्वयप्रपञ्चकत्वेऽनुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तत्परिहारतया भाष्यं सङ्गमयति एवं तर्हीत्यादिना । कथमस्य व्यवधायकत्वमित्यतः सदुक्तिकं तदभिप्रायमाह एतदुक्तं भवतीत्यादिना । ननु सर्वत्र पदान्त एव विरतिदर्शनात्प्रकृते च 'इत्यादिना' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वान्नोऽर्थत्वमित्यत पदभावेन पदान्तत्वकथम् इत्यादीत्यत्र विरतिरित्यतो न सुबन्ततयैव पदत्वमिति नियम । तथा सति राजपुरुष इत्यत्र राजन्नित्यस्य

सुबन्तत्वाभावेनापदत्वान्नलोपाभावप्रसङ्गः। ततश्च यथाऽसुबन्तस्यापि राजन्नित्यादेरसर्वनामस्थानसुब्विभक्तिपरत्वेन 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वान्नलोपः। तथाऽस्यापि पदत्वाद्युक्ता तत्र विरतिरित्याशयेनाह **स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञानुशासनादिति** ॥ ननु च राजभ्यामित्यादावजादिपरत्वाभावेन 'यचि भम्' इति भत्वाप्रसङ्गेनापवादकाभावात् 'स्वादिषु' इति पदसंज्ञोपपत्तेर्युज्यते नलोपः। प्रकृते तु तृतीयैकवचनस्याजादित्वेन 'यचि भम्' इति भत्वप्राप्तेर्भसंज्ञायाः पदसंज्ञापवादकत्वान्न पदत्वमिति विरत्यनुपपत्तिस्तदवस्थैव चेत्। अत्र केचित्। 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति सूत्रे वार्त्तिककृता छन्दस्युभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति पदत्वभत्वयोः समावेशाङ्गीकारात्। छन्दस्तुल्यतया 'उपदेशेऽजनुनासिक' इत्यत्रानुशब्दे पदत्वप्रयुक्तजश्त्वस्य भत्वप्रयुक्तकुत्वाभावस्य च दर्शनादस्यापि छन्दस्तुल्यत्वादत्रापि पदत्वभत्वयोः समावेशसम्भवान्न भसंज्ञायाः सर्वत्र पदसंज्ञापवादकत्वमिति। वस्तुतस्तु तृतीयैकवचनस्याजादित्वेऽपि नामत्वेन इत्युक्त्वादजादित्वाभावेन यचि भमिति भत्वाप्राप्तेरस्त्येवेहाप्यपवादकाभाव इति युक्तैव पदसंज्ञया विरतिरिति ध्येयम्। अङ्गीकृत्य चेदं समाधानमुक्तम्। वस्तुतस्तु यतिभङ्गस्य काव्यदोषत्वमेव। न शास्त्रदोषत्वमपि। 'य उपाधिर्लिङ्गति साध्ये सम्बन्धविशेषणे' इति शास्त्रे पदमध्येऽपि विरतिदर्शनात्। अत एव गीताभाष्यटीकायां तस्यादोषत्वेनैव समाधनमुक्तमिति न किञ्चिदेतत् ॥

स० — ॥ ॐ **आनन्दमयोऽभ्यासादिति**। वस्तुविचारणं नामास्तीत्यनन्तरम् येनाध्यायशेषस्य सार्थक्यं स्यादिति शेषः। नन्वेवमाक्षेत्यधिकरणमपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्य तत्सार्थक्यमुपपादयति **संभावना त्वित्यादिना** ॥ यद्वा ननु लक्षणप्रमाणव्यतिरेकेण वस्तुविचारणमन्यन्नास्तीत्यनुपपन्नम् संभावनाया अपि वस्तुस्वरूपनिर्धारकत्वादित्यत आह **संभावना त्विति** ॥ ननु इत्यादीति कथं विरतेः, अपदान्तत्वात्; लोकेषु पदान्त एव विरतिदर्शनादित्यत आह **स्वादिष्वसर्वनामेति** ॥ तथा चानया विवक्षयाऽस्यापि पदान्तत्वात् तत्र विरतिरुपपन्नेति भावः ॥ **यतिभङ्ग इति** ॥ यतिर्विरतिः यतिस्थानभङ्गो यतिभङ्ग इति मध्यमपदलोपी समासः। यत्र स्थाने पदान्तलक्षणे विरत्या भाव्यं तत्र विरतिर्नास्तीति भावः।

प० — ॥ ॐ **आनन्दमयोऽभ्यासात्** ॐ ॥ ननु जिज्ञास्यब्रह्मस्वरूपनिर्णयाय जन्मादिसूत्राद्युक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिनिरासाय सर्वकारणादिवाक्यानां ब्रह्मपरत्वाय तत्रासंभावनानिरासाय चोत्तरग्रन्थस्य प्रवृत्तेर्वाच्यत्वानुकूले कथं प्रवचनपरत्वोक्तिः। नह्येतत्सर्वं प्राक्सिद्धमित्यतोऽवतारयति **अथात इति**। विहिता कर्तव्यत्वेन बोधिता इष्टसाधनत्वेनोक्तेति यावत्। वस्तुविचारणं नामास्तीत्यनन्तरं येनाध्यायशेषस्य सार्थक्यं भवेदिति शेषः। नन्वेवं तर्हि ईक्षत्यधिकरणमपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्य तत्सार्थक्यमुपपादयति **संभावना त्वित्यादिना**। ननु लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्त्ववधारितमित्यत्र संभावनया चेति

वाच्यम् । अन्यथा तदुक्तिवैयर्थ्यादित्यत आह **संभावना त्विति** ॥ **अतथाभावेति** । अलक्षणादिभावेत्यर्थः । नन्वीक्षति ये प्रमाणविषयत्वसंभावनैवोक्ता । तथा च लक्षणप्रमाणयोरित्युक्तिः कथम् । सत्यम् । ब्रह्मादोक्तगुणपूर्णत्वलक्षणाभिप्राये णात्र लक्षणोक्तिः । तस्य जन्मादिसूत्रे जगज्जन्मादिहेतुत्वोक्त्या संभावनोक्तेः । यद्वा प्रमाणे संभावनयाऽवद्विषये तद्धेतुत्वादिलक्षणेऽपि सा भवतीति परंपराभिप्रायेण तल्लक्षणोक्तिः । समन्वयसूत्रस्याध्याय दिन्वमुपेत्योक्तम् **अध्यायशेषस्येति** । तात्पर्योक्त्या शङ्का निरासप्रकारमाह **सत्यमित्यादिना** । "तथा चैवं सूत्रयोजना" इत्यादिना यत्समन्वयसूत्रस्य प्रागर्थ उक्तस्तमनुवदति **तत्तुसमन्वयादितीति** ॥ **प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षणसमन्वय इति** । एतदेव हि तत्परत्वरूपः संबन्धः । तत्प्रमितिशेषत्वस्यैव तात्पर्यशब्दार्थत्वादिति भावः ॥ कथं प्रपञ्चनं किमर्थं चेत्यत आह **तत्तुसमन्वयादितीति** । **प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षणसमन्वय, इति** । एतदेवहि, तत्परत्वरूपः संबंधः । तत्प्रमितिशेषत्वस्यैव तात्पर्यशब्दार्थत्वादितिभावः ॥ कथं प्रपंचनं किमर्थं चेत्यत आह **तत्तुसमन्वयादिति हीति** ॥ **विमर्शेति** । युक्त्यनुसंधानपूर्वकमित्यर्थः ॥ **अन्यदेवेति** । तत्तु समन्वयादिति सूत्रकृदुक्ते सति अन्यदेव ब्रह्मभिन्नमेव वस्तु शास्त्रयोनि, समन्वयात् उपक्रमादिभिरन्यवस्तुपरत्वरूपसंबन्धावगमादित्युक्त्वा कृती कृतार्थः स्यादित्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षमिति** । विश्वासं । एकः कश्चित्पुमान् । **परस्ताद्वितस्तेरिति** । त्वदुक्तप्रदेशापेक्षया वितस्तिपरिमित प्रदेशत्परस्तात्परत्र भूमध्यप्रदेश इति ब्रूयादित्यर्थः । एवमित्यनुवादः "न्यायेन" इत्यंशं व्याख्या । शब्दैकगम्यज्ञानकर्मत्वादिन्यायेनेत्यर्थः । 'संभाविते सति" इति शेषोक्तिः । कुतो व्यवधानमितिशङ्कानिरासप्रकारमाह **सत्यमित्यादिना** ॥ ननु मूलश्लोके "इत्यादिना" इत्येकपदत्वेन पदमध्य एव पादान्तविरामो न युक्तः, यतिभङ्गापत्तेरित्यत आह **स्वादिष्विति** । कप्रत्ययावधिषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवतीत्युक्तत्वादिह च तृतीयाविभक्तेर्नाशब्दस्य स्वादित्वेन तत्परतः पूर्वस्य पदत्वेन पदस्यैव पादान्ते विरामप्राप्तेरितिभावः ॥ **यतीति** । यतिरुपरमः । यम उपरम इति धातो । यस्मिन् स्थले उपरमः पदस्योचितस्तस्य भङ्ग इत्यर्थः । पदान्तस्यैव पादान्ते उपरमस्योचितत्वेन पदमध्ये अनुचितत्वात् । 'यतिर्विच्छेदसंज्ञिका' इति वृत्तरत्नाकरोक्तेः । "श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः' इतिदण्डिनोप्युक्तेः ।

या० ॥ ॐ **आनन्दमयोऽभ्यासात्** ॐ ॥ वस्तुविचारणं नामास्तीत्यनन्तरं येनाध्यायशेषस्य सार्थक्यं स्यादिति शेषः । नन्वेवमीक्षत्यधिकरणमपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्य तत्सार्थक्यमुपपादयति **सम्भावना त्वित्यादिना** ॥ **विमर्शपूर्वकमिति** । संशयपूर्वकमित्यर्थः । नन्वित्यादीति कथं विरतिः । अपदान्तत्वात् । श्लोकेषु पदान्त एव विरतिदर्शनादित्यत आह **स्वादिष्वसर्वनामेति** । स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य आकपः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं

पदसंज्ञं भवतीति सूत्रार्थः । राजभ्यां राजभिरित्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । एवं च राजभ्यामित्यादौ यथा प्रातिपदिकान्तस्यापि नस्य पदान्तत्वेन लोपः । **एवमित्यादी**ति । प्रातिपदिकान्तस्यत्यनेन सूत्रेण पदान्ततायां तत्र विरतिर्युक्तेति भावः ॥ **यतिभङ्ग इति** । यतिस्थानभङ्गो यतिभङ्ग इति मध्यमपदलोपी समासः । यतिर्विरतिः ॥

श्री० — ॐ ॥ **आनन्दमयोऽभ्यासात्** ॐ ॥ ननु 'एवं शास्त्रावगम्यत्वे' इत्यनेनाध्यायशेषस्य तदर्थत्वोपपत्तेरित्यतो वृत्तानुवादपूर्वकमध्यायशेषमाक्षिपति **अथात इत्यादिना** । ननु लक्षणादिनिरूपणे कृतेऽपि वस्तुविचारणमेव तदर्थ इत्यत आह **न हीति** । अथाऽपि संभावनैव तदर्थ इत्यत आह **सम्भावना त्विति** ॥ **अकार्यकारित्वादिति** । कार्यं गुणपूर्णतारूपं तदकारित्वादित्यर्थः ॥ **अन्यदेवेति** । 'तत्तु समन्वया'दिति सूत्रकृदुक्ते सत्यन्यदेव ब्रह्मभिन्नमेव वस्तु, शास्त्रयोनि । समन्वयादुपक्रमादिभिरन्यवस्तुपरत्वरूपसंबन्धावगमादित्युक्त्वा वृत्ती कृतार्थः स्यादित्यर्थः ॥ **प्रत्ययमनुत्पाद्येति** । विश्रामकारणमनुक्त्वेत्यर्थः । **सति हि तस्मिन्निति** । अवाच्यत्वशङ्कानिरासेन शास्त्रावगम्यत्वसंभावनासमर्थने सतीत्यर्थः ॥ **एतस्येति** । समन्वयस्येत्यर्थः । तदेव विशदयति **शब्दलेशेति** । अवाच्यत्वशङ्कयेत्यर्थः । **वाक्यतात्पर्यविचारयेति** । समन्वयविचारस्येत्यर्थः । तोयाभ्यवहारासामार्थ्यं शब्दलेशसञ्चारासंभवे दृष्टान्तः, शष्कुलीभक्षणं वाक्यतात्पर्यरूपसमन्वयविचारे दृष्टान्त इत्यवधेयम् ।

च० — श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममन्दिरो हयकन्धरः । सुनन्दतात्सेवया मे भक्त्याऽलंकृतयाऽनया ॥ ॥ ॐ **आनन्दमयोऽभ्यासात्** ॐ ॥ **विहितेति** । विषयादिमत्तानिबन्धनकर्तव्यतया 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इतिसूत्रोपस्कृतविचारकर्तव्यत्वेनावबोधितेत्यर्थः । प्रतिज्ञातेत्यर्थः इत्यप्यर्थापयन्ति । **लक्षणप्रमाणाभ्यामिति** । द्वन्द्वप्रकृतिकतृतीयाप्रत्ययार्थं जन्यत्वं तदुत्तरप्रकृतिकतृतीयोपस्थापितप्रकारतानिरूपकत्वं च भूतार्थविकारीयकर्मसाधननिष्ठाप्रकृतिभूतण्यन्तधातूपस्थाप्यावधारणक्रियायामन्वेति । तथा च तादृग्लक्षणप्रमाणनिरूपितत्ताहग्व्यापारनिष्ठप्रकारतानिरूपकप्रागप्रतिकध्वंसप्रतियोगित्वरूपातीतत्वविशेषितावधारणक्रियाकर्मीभूतं तत्स्वरूपमिति समुदिताशयः । अन्यपरत्वशङ्कया शिवादितात्पर्यकत्वशङ्कया । ईक्षतिनयसाफल्यं दर्शयति **असंभावनाशङ्केति** । **नामास्तीति** । येनाध्यायशेषसाफल्यं स्यादिति पूरितेनान्वेति । ननु लक्षणप्रमाणनिरूपणतुल्यकक्षापन्नसंभावनानिरूपणेन वस्तुविचारणसत्वेन न तदतिरेकेण वस्तुविचारणाभाव इत्यत औत्कट्यानौत्कट्याङ्कितकोटिद्वयावगाहिसंदेहात्मकसंभावनाया अप्रामाण्येन वस्त्वनवधारकतया लक्षणप्रमाणतुल्यकक्ष्याऽनापन्नतया न तन्निरूपणेन वस्तुविचारणमित्याशयेनाह **संभावनात्विति** । प्रवृत्तिसङ्कोचनम् । स्वेतरसमस्तवस्तुव्यावृत्त्युपरागेण लक्ष्यस्वरूपानवधारकत्वम् । **संभाव-**

नोपयोग इति । तस्याः वस्त्वनवधारकत्वेपि फलान्तरसद्भावेन न तद्व्युत्पादनानर्थकतेति भावः । विमर्शपूर्वकं सन्देहपूर्वकम् । अकार्यकारित्वात् समन्वयविशेषानवधारकत्वात् । **अन्यदेव समन्वयादिति** । शिवादिकमेव शास्त्रयोनि समन्वयादित्युक्त्वेत्यर्थः । कृती स्यात् । कुशलः स्यात् । प्रत्ययम् । विश्रंभम् । **परस्ताद्वितस्तेरिति** । न त्वदभिहतो भूमध्यप्रदेशः किन्तु त्वदभिहितप्रदेशादपि वितस्तिद्वय-प्रदेशाधिकपरत्वविशेषिन एव भूमध्यप्रदेश इति ब्रूयादित्यर्थः । समन्वयसूत्रेण समन्वयसूत्रनिरूपिता । अध्यायशेषस्य अध्यायशेषनिरूपिताधेयताविशेषिता । शेषपदोपादानं समन्वयनयमारभ्याध्यायसङ्गतिरस्तीत्यभिप्रेत्य । प्रपंच्यप्रपञ्चकभावेन प्रपंच्यप्रपञ्चकभावाभिन्ना सङ्गतिर्दर्शितेति योजनीयम् । **एवमित्यनूद्य-** व्याकुरुते **न्यायेनेत्यन्तेन** ॥ ईक्षतिनयस्य व्यवधायकत्वाशयं सनिदर्शनं सयुक्तिकं स्फुटीकरोति **एतदुक्तं भवतीति** । ननु निखिलश्लोकेषु पदान्त एव विरतिदर्शनात्प्रकृते चेत्यादि-इत्यस्यापदान्ततया कथं विरतिरित्याशङ्कायां यथा राजभ्यां राजभिरित्यादौ स्वादिष्विति तृतीयाद्विवचने बहुवचने च परतः प्रातिपदिकान्तस्यापि नस्य पदान्तत्वेन लोपस्तद्वदित्यादीत्यस्याप्यनेन सूत्रेण पदान्ततया तत्र विरतिः सङ्गच्छत एवेति समाधत्ते **स्वादिष्विति** ॥ **यतिभङ्ग इति** । यतिर्विरतिस्तत्स्थानभङ्ग इत्यर्थः । अथ राजभ्यां राजभिरित्यादौ विभक्तेर्हलादितया अजाद्य-सर्वनामस्थानस्वादिपरतानियन्त्रितायाः 'यचिभम्' इति भसंज्ञाया अप्रवृत्त्या निरपवादपदसंज्ञोपपत्त्या न-लोपस्य सूपपादत्वेपि प्रकृते टारूपविभक्तेरजादितया पदसंज्ञापवादभूतभसंज्ञयापदत्वस्यापोदिततया विरत्यनुपपत्तिर्दुर्वारैवेति चेत् । अत्र व्याकर्तारः । अयस्मयादीनि छन्दसीतिसूत्रे छन्दस्युभयसंज्ञाऽन्व-यीतिवक्तव्यमितिकात्यायनवचनेन भत्वपदत्वयोरेकत्र समावेशमूरीकृत्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यकृ-दुक्त्या 'उपदेशेजनुनासिक इत्' इति सूत्रघटकाच्छब्दस्य पदत्वनिबन्धनजश्त्वस्य भत्वनियन्त्रितकुत्वाभावस्य च दर्शनेन प्रकृतभाष्यकारीयवचनस्यापि छन्दस्तुल्यतया भत्वपदत्वयोः सुसमावेशतया भत्वस्य सर्वत्र-पदत्वानपवादकतया सामञ्जस्यमिति समादधति । तृतीयैकवचनस्याच्त्वेपि 'आङोनास्त्रियामि'त्यनुशिष्टना-भावेन हल्त्वादजादिपरत्वाभावेन यचि भमिति भत्वाप्राप्तेरस्त्येवात्रापवादकाभाव इति युक्तैव पदसंज्ञया विरतिरिति ध्येयमित्यपि समाहितम् । प्रमेयदीपिकायां देवमिति प्रथमपद्यव्याख्यावसरे न चात्र यति-भङ्गो दोषस्तस्य काव्यविषयत्वात् । शास्त्रेतु 'य उपाधिर्लगति साध्ये संबन्धविशेषणे' इत्याद्यभियुक्तवाक्य-दर्शनादिति समाहिततया प्रकृतसमाहितिस्त्वस्य शास्त्रदोषतामप्यूरीकृत्येत्यवधेयम् ।

सु० — मायावादी तूत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिप्य समाधानमाह । द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते वेदान्तवाक्येषु । नामरूपविकारोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् । 'यत्र हि

'द्वैतमिव भवति' 'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः' इत्येवं सहस्रशोऽविद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वेदान्तवाक्यानि। तत्राविद्याऽवस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः। तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि। कानिचित्क्रममुक्त्यर्थानि कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि। एवमपेक्षितोपाधिभेदं ब्रह्मोपास्यत्वेन निरस्तसमस्तोपाधि तु ज्ञेयत्वेनोपदिश्यत इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनायोत्तरग्रन्थ आरभ्यत इति।

तदिदमनुपपन्नम्। ब्रह्मणो द्वैरूप्यस्याप्रामाणिकत्वात्। सर्वाण्यपि हि वेदवाक्यान्यसङ्ख्येयकल्याणगुणाकरं सकलदोषगन्धविधुरमेकरूपमेव ब्रह्म नारायणाख्यं प्रतिपादयन्ति। किन्तु कानिचित्सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वान्तर्यामित्वसौन्दर्यौदार्यवीर्यादिगुणविशिष्टतया। कानिचिदपहतपाप्मत्वनिर्दुःखत्वप्राकृतभौतिकविग्रहरहितत्वादिदोषाभावविशिष्टतया। कानिचिदतिगहनताज्ञापनाय वाङ्मनसगोचरत्वाद्याकारेण। कानिचित्सर्वविकारिहारेण तस्यैवोपादानायाद्वितीयत्वेन। कानिचित्सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रतिपत्त्यर्थं सर्वात्मकत्वेनेत्येवमाद्यनेकप्रकारैः परमपुरुषं बोधयन्ति। ततो व्याकुलबुद्धयो गुरुसम्प्रदायविकला अश्रुतवेदव्याख्यातारः सर्वत्राप्येकरूपतामननुसन्दधाना वेदं छिन्दन्ति। न (च) एतद्द्वैरूप्यप्रपञ्चनमुत्तरत्रोपलभ्यते। नाप्यस्याविद्याविषयस्य प्रपञ्चनं मोक्षशास्त्रेऽत्रोपयुज्यते। प्रसङ्गादुच्यत इति चेन्न। सर्वस्य प्रासङ्गिकत्वे प्रतिपाद्याभावप्रसङ्गात्। तदिदमाभाणकं लौकिकानां नातिवर्तते 'सार्थादपि तस्करा बहवः' इति॥ एतच्च सगुणनिर्गुणभेदं निराकुर्वताऽऽचार्येण निरस्तमिति नेह पुनः प्रक्रान्तम्। तथा च भाष्यम्। नान्यथा तदृष्टेरिति।

शे० — आक्षिप्येति॥ ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रथमसूत्रे प्रतिज्ञातम् तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यम्। शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम्। न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति गतिसामान्यादित्युक्तम्। तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थमुत्तरसूत्रसन्दर्भावतारः स्यात्; इत्याक्षेपप्रकारो द्रष्टव्यः। उत्तरसूत्राणामगतार्थत्वं वक्तुं वेदान्तेषु भासमानार्थं सङ्क्षिपति द्विरूपं हीति। यद्यपि निरुपाधिक एव जिज्ञास्यत्वात्तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिसम्बन्धं ब्रह्मैवोपदेष्टव्यं न सोपाधिकमपि तथाऽपि न तत्तेन रूपेण प्रथममुपदेष्टुं शक्यमित्युपहितरूपेणोपदेष्टव्यमिति निरुपाधिकोपदेशशेषतया सोपाधिकस्य युज्यते तन्निरूपणं वेदान्तेष्वित्यदोषः। तत्र सोपाधिकविषयं वाक्यमुदाहरति यत्र हीति। यस्यां खल्वविद्यावस्थायामाभासभूतद्वैतं सदिव भाति तत्रेतरः स इतरं पश्यतीति, दृष्ट्यादिगोचरमुपाधिमद्वस्तु वदतीत्यर्थः। सोपाधिकविषयं श्रुत्यन्तरं पठति सर्वाणीति। सर्वज्ञो हीश्वरो नामरूपादिकं विश्वं निर्माय तत्र प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्वन्योऽवतिष्ठते तं

विद्वानिहैवामृतो भवतीत्यर्थः ।(यद्यप्यत्र द्विरूपं हि ब्रह्म वेदान्तेष्ववगम्यत इति प्रतिज्ञाय सोपाधिक-विषयकवाक्योदाहरणवन्निरुपाधिविषयकवाक्यमप्युदाहर्तव्यमेव उदाहृतं चापव्याख्यानकर्त्रा तथाऽपि यत्र हीति वाक्योदाहरणेन तदुत्तरस्य यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति निरुपाधिकविषयवाक्यस्याप्युदाहृतप्रायत्वात् किं तत्पृथगुदाहरणेनेत्याशयेन निरुपाधिकविषयकवाक्यानुदाहरणमिति ध्येयम् ।) यद्वा ।ः उपलक्षणतया यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यस्य यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादेश्चात्र ग्रहणाददोषः । स्वशब्देनानुपादानं तु परस्य निरुपाधिकविषयतयाऽभिधानमात्रं न तु निरुपाधिकविषयत्वं तस्य वास्तवं सर्वस्यापि वेदस्य सगुणप्रतिपादकत्वादिति ज्ञापनार्थमित्यवधेयम् । यत्र यस्यां विद्यावस्थायामस्य विदुषः सर्वं कर्त्रादि आत्मा-तिरेकेणासदेवासीत्तत्र केन करणेन कं विषयं को वा कर्ता पश्येदित्याक्षेपादव्यवहार्यमनौपाधिकं तत्त्वम वगम्यते । यत्र यस्मिन्भूम्नि स्थितो विद्वानन्यद्द्रष्टव्यं चक्षुषा न पश्यत्यन्यच्च श्रोतव्यं श्रोत्रेण न शृणोति न चान्यन्मन्तव्यं ज्ञातव्यं वा मनसा वा बुद्ध्या वा मनुते जानाति वा स भूमा दृष्ट्याद्यगोचरो निरतिश-यमहत्त्वसम्पन्नः परमात्मेत्युपलक्षितवाक्यद्वयार्थः । ननु ब्रह्मणो न द्वैविध्यं युगपदेकस्य तद्विरोधादित्यतः सोपाधिकत्वनिरुपाधिकत्वयोर्गतात्त्विकत्वतात्त्विकत्वाभ्यामेकस्मिन्नप्युपपत्तेर्न विरोध इत्याह अविद्याविद्या-विषयभेदेनेति । ननु शुद्धस्येव वास्तवं चेदुपास्योपासकादिभेदस्यावस्तुत्वादुपास्तिविध्यानर्थक्यमित्या-शङ्क्याह तत्रेति । ननु चोपास्तीनामपि मुक्त्यर्थत्वाद्विद्यावद्वस्तुगामितैव युक्तेत्यतो न तासां साक्षान्मोक्षार्थ-तेत्याह तत्रेति ॥ कानिचिदिति । प्रतीकाद्युपासनानीत्यर्थः ॥ कानिचिदिति । दहराद्युपासनानीत्यर्थः । कानिचिदिति । उद्गीथाद्युपासनानीत्यर्थः । यद्यप्येतानि विधेयत्वात्कर्मकाण्ड एव वक्तव्यानि तथाऽपि मानसत्वेन विद्यासाम्यादिहोक्तानीत्यवगन्तव्यम् । श्रुतिषु दृष्टं ब्रह्मद्वैरूप्यं शिष्यानन्तरसूत्रसन्दर्भारम्भं सम्भावयति एवमिति । तस्याद्यप्यविवेकात्कुत्रोपाधिरिष्टः कुत्र वा नेति निरूपयितुमुत्तरो ग्रन्थसन्दर्भ इत्याशयः ।

उदाहृतश्रुतीनामेव ब्रह्मद्वैविध्ये प्रामाण्यात्कथमप्रामाणिकत्वमित्यत आह सर्वाण्यपीति । तर्ह्यनु-भवविरोधः सर्वत्र वाक्येषूक्तार्थाप्रतिभासादिति शङ्कते किं त्विति । परिहरति कानिचिदिति । यः सर्वज्ञः सर्वविदेष सर्वेश्वर इत्यादीनीत्यर्थः कानिचिदिति । एष आत्माऽपहतपाप्मेत्यादीनीत्यर्थः ॥ कानिचि-दिति । यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादीनीत्यर्थः ॥ कानिचिदिति । एकमेवाद्वितीयमित्यादीनीत्यर्थः ॥ कानिचिदिति । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादीनीत्यर्थः ॥ न चेति । नापीत्यर्थः । उत्तरत्र विशिष्टस्यैव प्रति-पादनेन द्विरूपब्रह्मप्रतिपादनाभावात् न द्विरूपब्रह्मप्रपञ्चनं तदर्थ इति भावः ॥ नापीति । अविद्या-विषयत्वात त्विकत्वे तत्प्रतिपादकत्वे शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः । न च सविशेषत्वे श्रुतितात्पर्यान्न प्रा-माण्यमिति वाच्यम् । तात्पर्यनिर्णायकैः सूत्रैः प्रत्यधिकरणं सविशेषे तात्पर्यनिर्णयात् । किञ्च मुमुक्षुं प्रति

न तावन्मोक्षसाधनतया सविशेषनिरूपणमुपयुज्यते । त्वन्मते निर्विशेषज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वात्सविशेषस्य कल्पितत्वेन भ्रमरूपतज्ज्ञानस्य विपरीतनिवर्तकत्वायोगाच्च । नापि निर्विशेषज्ञानार्थतया तन्निरूपणं रूपादियुक्तरूपगम्भूतसविशेषज्ञानेन तद्विपरीतनिर्विशेषज्ञानायोगात् । अतो न तन्निरूपणं मोक्षशास्त्र उपयुक्तमिति भावेनोक्तम् **मोक्षशास्त्र इति** । ननु न मोक्षसाधनतया मोक्षसाधनज्ञानसाधनतया वा सविशेषनिरूपणमुच्यते किन्तु प्रसङ्गादेवेति नोक्तदोष इति शङ्कते **प्रसङ्गादिति** । सार्थाद्धनिकात् । भाष्ये पराभिप्रेताध्यायशेषकृत्यानिराकरणेन प्रसक्तां न्यूनतां परिहरति **एतच्चेति** ॥ **निरस्तमिति** । जन्माधिकरणेऽत्यधिकरणयोरिति शेषः । भाष्ये एतदधिकरण एव च ब्रह्मद्वैविध्यनिरासादन्यत्र न निराकृतमित्याह **तथा चेति** । द्विरूपब्रह्मप्रपञ्चनायाध्यायशेषवृत्तिरिति न युक्तं ब्रह्मद्वैविध्यप्रज्ञनस्यादृष्टेरित्यपि भाष्यार्थो वर्णनीय इति भावः ।

स० — ननु ब्रह्मणो द्विरूपत्वमेकमेवेत्यादिश्रुतिविरुद्धमित्यत उक्तम् **अविद्याविद्याविषयभेदेनेति** ॥ अत्राविद्यापदेन विद्याविरुद्धं मिथ्याज्ञानं विवक्षितम् । विद्यापदेन च तत्त्वज्ञानम् । तथा च तत्त्वज्ञानविषयीभूतं निरुपाधिकं रूपमेकमेव ॥ सोपाधिकं तु कल्पितं भ्रमेऽवभासते, अतो न विरोध इति भावः । नन्वेवमुपाधिभेदं ब्रह्मोपास्यत्वेनेत्यादिवक्ष्यमाणमयुक्तम् । तत्तत्त्वैकस्यैकत्वे उपास्योपासकभावस्य ज्ञातृज्ञेयभावस्य चायोगादित्यत आह **तत्राविद्यावस्थायामिति** ॥ आदिपदेनज्ञातृज्ञेयलक्षणादिर्ग्राह्या । ननु निरुपाधिकं ब्रह्मस्वरूपं प्रथमतो न ज्ञातुं शक्यमिति तज्ज्ञापनाय केन चिदुपाधिना विशिष्टं ब्रह्मोपास्यत्वेन वक्तव्यम् । नानोपाधिविशिष्टं ब्रह्मोपास्यतया वेदान्तेषु किमर्थमुच्यत इत्याशङ्कायामाह **तत्र कानिचिदित्यादिना** ॥ **एवमपेक्षितोपाधिभेदमिति** ॥ अपेक्षितफलसाधनीभूतनानागुणविशिष्टमित्यर्थः । ततश्चायमर्थः । सत्यं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाय 'केनचिदुपाधिना विशिष्टं ब्रह्मोपास्यत्वेन वक्तव्यमिति । तथाप्यधिकारिणोऽविद्यावस्थायामन्यफलापेक्षाया अपि सत्वात्तत्फलार्थं सगुणलक्षणोपाधिविशिष्टोपास्तयोऽनेकरूपा अपि वक्ष्यन्ते । 'यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुते'रिति । ननु सर्वत्रैकरूपमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्यनुपपन्नम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिविशिष्टब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानामपि श्रवणादित्यत आह **किंत्विति** ॥ **मोक्षशास्त्रेऽत्रोपयुज्यत इति** । सोपाधिकनिरूपणं न निरुपाधिकज्ञानोपयुक्तम् । विरोधात् । अन्यफलार्थं तन्निरूपणे च मोक्षशास्त्रव्याघातः । अविद्याविषयप्रतिपादकत्वेनातत्त्वावेदकप्रसङ्गश्चेति भावः ॥ **सार्थादपीति** । वणिजोऽपत्यर्थः ।

प—अध्यायार्थोक्तेः पराभिमतार्थव्युदासायापीति भावेन यथाश्रुतपरभाष्यमनूद्य निराह **मायावादीत्यादिना** ॥ **नामरूपविकारेति** । शब्दार्थलक्षणकार्योपाधिविशिष्टमित्यर्थः । "तद्विपरीतं ," इत्यस्य व्याख्या 'सर्वोपाधिविवर्जितम्' इति । आद्येर्थे मानं "यत्र हि द्वैतम्"इति , " 'यत्र हि

द्वैतमिव भवति तत्रेतर इतरं पश्यति' इत्यादि। सर्वाणीति तु निरुपाधिकब्रह्माणि ॥ **अविद्याविद्याविषयेति**। अविद्यापदेन तत्कार्यभ्रम उच्यते। भ्रमविषयप्रमाविषयभेदेनेत्यर्थः। 'द्वैतमिव' इतिवाक्ये भ्रान्तिद्योतकेव शब्दस्य सर्वाणीतिवाक्ये तमेव विद्वानितितच्छब्दस्य श्रवणादिति भावः। तथा च सत्यभूतं ब्रह्म निरुपाधिकमेवेति नाद्वैतभङ्ग इति भावः। ननु निरुपाधिकब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिसिद्धौ अविद्याविषयब्रह्म किमर्थमपेक्ष्यत इत्यत आह **तत्रेति**। आदिपदेन ज्ञातृज्ञेयगुरुशिष्यादिलक्षणो ग्राह्यः ॥ **क्रमेति**। अर्चिरादिक्रमेत्यर्थः ॥ **उपाधिभेदं**। उपाधिकृतभेदोपेतम्। ननु यद्येकरूपं ब्रह्म तर्हि 'यः सर्वज्ञः अपहतपाप्मा, निरनिष्ट' इत्यादि वैचित्र्यं वेदवाक्येषु कथमिति पृच्छति **किंस्विति**। गुणदोषविधिनिषेधपरत्वेन परिहरति **कानिचिदिति** ॥ **प्राकृतभौतिकेति**।" अशरीरः प्रज्ञात्मेति, 'अस्थूलमनण्वि'त्यादीनीत्यर्थः ॥ **वाङ्मनसेति**। 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादीनीति भावः ॥ **अद्वितीयत्वेनेति**। "एकमेवाद्वितीयमि"त्यादीनीति भावः ॥ **सर्वात्मकत्वेनेति**।'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इत्यादीनीति भावः ॥ **मोक्षशास्त्र इति**। निरुपाधिकज्ञानाय सोपाधिकनिरूपणमुपयुज्यत इत्युक्तमिति चेन्न। तयोर्विरोधेन सोपाधिकनिरूपणस्य तत्रोपायत्वासंभवात्। अन्यफलार्थं तन्निरूपणे च मोक्षशास्त्रत्वव्याघातादिति भावः ॥ **उपयुज्यत इति**। तदुपयोगाभावादिश्चन्द्रिकायां व्यक्तः। आभाणकं लौकिकगाथा। **सार्थादिति**। समूहादित्यर्थः। आदित्यादिवारविशेषे क्वचित्स्थलविशेषे-विक्रियार्थं वणिग्भिरागन्तव्यमितिक्लृप्तसङ्केतस्थले मिलितवणिजां यः समूहः सोऽत्र सार्थपदेन गृह्यते। तस्मादपीत्यर्थः ॥

या०—**आक्षिप्येति**। ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातम्। तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यम्। शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम्। न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति च गतिसामान्यादित्युक्तम्। तत्किमपरमवशिष्यते। यदर्थमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यावतारः स्यात्' इत्याक्षिप्येत्यर्थः ॥ **द्विरूपं हीति**। यद्यपि तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिरूपं ब्रह्मैव जिज्ञास्यमिति तदेव वक्तव्यं नान्यत्। तथाऽपि न तेन रूपेण प्रथममुद्देष्टुं शक्यमित्युपहितेन रूपेणोद्देष्टव्यमित्युपाधिरपि क्वचिदुच्यत इति भावः। नन्वेवं ब्रह्मणो द्विरूपत्वेएकमेवेत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह **अविद्याविद्याविषयभेदेनेति**। अत्राविद्यापदेन विद्याविरुद्धं मिथ्याज्ञानं विवक्षितम्। विद्यापदेन च तत्त्वज्ञानम्। तथाच तत्त्वज्ञानविषयीभूतं निरुपाधिकं रूपमेकमेव पारमार्थिकम्। सोपाधिकं तु कल्पितं भ्रमेऽवभासतेऽतो न विरोध इति भावः। नन्वेवमुपाधिभेदं ब्रह्मोपास्यत्वेनेत्यादिवक्ष्यमाणमयुक्तम्, तत्त्वतश्चैतन्यस्यैकत्वे उपास्योपासकभावस्य ज्ञातृज्ञेयभावस्य चायोगादित्यत आह ॥ **तत्राविद्याऽवस्थायामिति**। आदिपदेन ज्ञातृज्ञेयलक्षणादिर्ग्राह्यः। ननु सोपाधिकोपास्तीनामपि यदि मोक्षफलकत्वं

तदा किं निरुपाधिकज्ञानेनेत्याशङ्कानिरासाय सोपाधिकोपास्तीनां फलान्तराण्याह **तत्र कानिचिदित्यादिना** । अभ्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि । क्रममुक्त्यर्थानि दहरादीनि । कर्मसमृद्ध्यर्थानि उद्गीथादीनि । एवमपेक्षितमुक्त्वा, ननु निरुपाधिकं ब्रह्मस्वरूपं प्रथमतो न ज्ञातुं शक्यं चेत्तर्हि तज्ज्ञापनाय केनचिदेकेनोपाधिना विशिष्टं ब्रह्मोपदेष्टव्यं नानोपाधिविशिष्टं ब्रह्म वेदान्तेषु किमर्थमुच्यते, किञ्च निरुपाधिकवत्सोपधिकस्यापि ज्ञेयत्वे सत्यत्वमेव स्यादित्याशङ्काद्वयं परिहरन्निदानीमुक्ताक्षेपे समाधानमाह **एवमपेक्षितोपाधिभेदमित्यादिना** । अपेक्षितफलसाधनीभूतनानागुणविशिष्टमित्यर्थः । ततश्च सत्यं निरुपाधिकब्रह्मज्ञापनाय केनचिदेकेनोपाधिना विशिष्टं ब्रह्मोपदेष्टव्यमिति । तथाऽप्यधिकारिणोऽविद्यावस्थायामन्यफलापेक्षाया अपि सत्त्वात् । तत्तत्फलसाधनीभूतगुणलक्षणोपाधिविशिष्टेपास्तयोऽनेकरूपा अपि कथ्यन्ते । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेरित्याद्याशङ्कापरिहारः । न निरुपाधिकमपि ज्ञेयतयोपदिश्यते । येन तस्य सत्यताप्रसङ्गः । किन्तूपास्यतयैव । उपासना चाऽविद्यमानेऽपि भवतीति नोक्तदोष इति द्वितीयशङ्कापरिहारश्चात्रोक्त इति ज्ञातव्यम् ॥ **मोक्षशास्त्र इति** । निरुपाधिकज्ञानाय सोपधिकनिरूपणमुपयुज्यत इत्युक्तमिति चेन्न । तयोर्विरोधेन सोपाधिकनिरूपणस्य तत्रोपायत्वासम्भवात् । अन्यफलार्थं तन्निरूपणे च मोक्षशास्त्रत्वव्याघातादिति भावः ॥ **सार्थादपीति** । वणिजोऽपीत्यर्थः ॥

श्री०— सर्वेष्वपि वेदवाक्येष्वेकमसङ्ख्येयगुणगणाकरत्वादिनैकैकस्मिन्वाक्ये प्रतिपाद्यत इत्याशयेन शङ्कते **किं त्विति** । नेत्याह **कानिचिदिति** ।

च०— **आक्षिप्येति** । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमितिप्रतिज्ञातं तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यं शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम् । न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति गतिसामान्यादित्युक्तं तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थमुत्तरसूत्रसन्दर्भावतारः स्यादित्याक्षिप्येत्यर्थः । वर्तिष्यमाणयोगानां वृत्तयोगाप्रतिपादितार्थप्रतिपादकतां घटयितुं वेदान्तवाक्येषु प्रतीयमानार्थं समस्यति **द्विरूपं हीति** । विगलितनिखिलोपाधिकब्रह्मण एव जिज्ञास्यतया तस्यैवाभिधातव्यत्वेपि 'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः' इत्यनुपहितस्य प्रथमं दुरुपदेशतयोपहितरूपस्यैवोपदेशनार्हतयोपाधिः क्वचिदभिधीयत इति भावः । तत्रोपहितप्रतिपादकवाक्यमुदाहरति **यत्र हीति** । यस्यामविद्यादशायां द्वैतं द्वयोर्भावो द्विता, तस्या इदं द्वैतम्; द्वितीयं सदिवाभाति तत्रेतर इतरं पश्यतीति दर्शनकर्तृव्याप्यवच्छिन्नं वस्तु वदतीत्यर्थः । तादृशं वाक्यान्तरं चोदाहरति **सर्वाणीति** । निखिलनामरूपात्मकप्रपञ्चं निर्मायाभिवदनं कुर्वाणो य आस्ते तं विद्वानमृतो भवतीत्यर्थः । द्विरूपं हि ब्रह्मेति प्रतिज्ञाऽनुरोधादुपहितप्रतिपादकवाक्यवदनुपहितप्रतिपादकवाक्यानामपव्य.स्य.त्रोदा-

द्दतानामुदाहार्यतया तादृशानियत्र त्वस्य 'सर्वमात्मैवाभूत्। यत्र नान्यत्पश्यति'इत्यादीन्यप्युदाहार्याणि। कण्ठतस्तदनुदाहरणबीजं तु तादृशवाक्यानामप्युपहितपरत्वस्यैव समर्थिततया तत्रानुपहितपरत्वाभिमतिमात्रं मन्यदीयमिति ध्वनयितुम्। आद्येऽर्थे मानं यत्र हि द्वैतमिव भवतीति। सर्वाणीति तु निरुपाधिकब्रह्मणोऽप्यपि स्थितम्। ब्रह्मणो द्विरूपतायामेकमेवेत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह **अविद्याविद्याविषयभेदेनेति।** तत्वज्ञानरूपविद्याविरुद्धमिथ्याज्ञानविषयीभूतं कल्पितम्। तत्त्वज्ञानविषयीभूतं निरुपाधिकं तु रूपमेकमेव वास्तवमतो न विरोध इति भावः। ननु चैतन्यैक्यस्यैव वास्तवत्वयोपास्योपासकभावः ज्ञातृज्ञेयभावश्च कथं सङ्घटनीय इत्यत आह **तत्रेति।** आदिपदं ज्ञातृज्ञेयभावसंग्राहकम्। उपहितगोचरोपासनानां मोक्षफलकत्वोपगमेऽनुपहितोपरक्तज्ञानानर्थक्यापत्त्या तासां फलान्तरौपयिकतामाह **तत्र कानिचिदित्यादिना।** प्रतीकोपासनान्यभ्युदयार्थानि दहरादीनि क्रममुक्त्यर्थानि उद्गीथादीनि कर्मसमृद्ध्यर्थानि। एवं उपहितानुपहितभेदेन रूपद्वैविध्ये सति। **अपेक्षितोपाधिभेदमिति।** ईप्सितानेकफलौपयिकानेकगुणविशेषितमित्यर्थः। तेनैकगुणोपरागेणोपासनस्यानुपहितप्रतिपत्त्यौपयिकत्वेपि फलान्तरानौपयिकतया तत्तत्फलसाधनीभूतनानागुणरूपोपाधिविशेषितोपासनानां सङ्कीर्तनम्। एवमुपहितस्योपास्यतायामपि ज्ञेयताराहित्येन व्यधिकरणप्रकारेणाप्युपासनोपपत्त्या न ज्ञेयभूतनिरुपाधिकत्वत्याग्मार्थ्यप्रसङ्ग इति भावः। **मोक्षशास्त्र इति।** मोक्षसाधनीभूतानुपहितगोचरज्ञानं प्रति तदुपाव्यवच्छिन्नावगाहिज्ञानस्य विरोधित्वेन तदनौपयिकतया फलान्तरप्रेप्सया तन्निरूपणस्य च मोक्षशास्त्रत्वविघटकत्वादिति भावः। साधनात् धनसहितात्(?) ...णि गः।

सु०— **नन्वेवमध्यायस्य समन्वयप्रतिपादनलक्षणैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वे सति पादभेदः किंनिबन्धनः। अवान्तरार्थोपाधिभेदादिति भावेनाह** तत्रेति।

अनु०— तत्रान्यत्रप्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयम्।
शब्दानां प्रथमे पादे

चतुर्विधा (हि) वैदिकाः शब्दाः। केचिद्ब्रह्मण्येवप्रसिद्धाः, अन्येऽन्यत्रप्रसिद्धाः, केचिदुभयत्रप्रसिद्धाः, अपरे त्वन्यत्रैवप्रसिद्धा इति। सर्वेऽपि प्रत्येकं नामलिङ्गात्मकतया। द्विविधाः। साक्षाद्धर्मिवाचिनो नामात्मकाः। धर्मद्वारा धर्मिणि वर्तमाना लिङ्गात्मकाः। तेषु ब्रह्मणिप्रसिद्धानां समन्वयो न वक्तव्यः। विवादाभावात्। तत्रैव च मीमांसाऽवतारात्। तत्र वक्तव्यसमन्वयेषु त्रिविधेषु शब्देष्वन्यत्रप्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानां विष्णावेव समन्वयम्। तत्र प्रथमेऽध्याये प्रथमे पादे वदत्यजः। अन्येषामन्येष्विति तत्र तत्र वक्ष्यति। क्रमनि-

यमे तु हेतुरुपरिष्टाद्वक्ष्यते ॥ प्रथमे स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां द्वितीयतृतीययोरस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां समन्वयः । चतुर्थे प्रधानस्य शाब्दत्वनिराकरणमित्ययुक्तम् । द्वितीयतृतीयपादोदाहरणवाक्यानामपि बहुलं स्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वात् । द्वितीयतृतीययोर्भेदाभावप्रसङ्गाच्च । सगुणनिर्गुणप्राचुर्येण तद्भेद इति कश्चित् । तन्न । निराकृतत्वात् । प्रधानशाब्दत्वनिरासस्येक्षत्यधिकणानन्तर्यं विहाय विक्षेपे कारणाभावाच्च ।

शे०—निर्धार्यमाणशब्दाभावात्तत्रेति निर्धारणानुपपत्तिः । व्यावर्त्याभावादन्यत्रप्रसिद्धिविशेषणवैयर्थ्यं च । एकोपाधिकथनेऽपि पादचतुष्टयत्वानिर्वाहश्चेत्यत आह **चतुर्विधा ईति** ॥ **वैदिका इति** । उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गप्रमाणकस्य मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षणसमन्वयस्य वैदिकशब्देष्वेव सम्भवाद्वैदिकत्वेन शब्दो विशेषित इति बोध्यम् ॥ **ब्रह्मण्येव प्रसिद्धा इति** । उभयत्रप्रसिद्धेष्वन्तर्भावं वारयितुमत्रावधारणमिति ध्येयम् । यद्यप्यत्र ब्रह्मण्येव प्रसिद्धवत् ब्रह्मणि प्रसिद्धशब्दानामपि समन्वयाध्यायविषयमेव सम्भवति । न च ब्रह्मणीत्यनेन ब्रह्मण्येवेति विवक्षणीयम् अन्यथा ब्रह्मणीति पञ्चम्यस्योभयत्र प्रसिद्धेष्वन्तर्भावः स्यात् कथं ब्रह्मणि प्रसिद्धानां पार्थक्यमिति वाच्यम् । लोकतो ब्रह्मण्येवप्रसिद्धा ब्रह्मणिप्रसिद्धाः श्रुतिलिङ्गादिभिर्ब्रह्मण्येवप्रसिद्धास्तु ब्रह्मण्येवप्रसिद्धा इति भेदसम्भवात् । तथाऽपि ब्रह्मणिप्रसिद्धानां ब्रह्मण्येवप्रसिद्धानां च व्युत्पाद्यसमन्वयत्वेनाभेदविवक्षया चातुर्विध्याभिधानमिति ध्येयम् ।

अन्यत्र प्रसिद्धा इति । नन्वन्यत्रेत्यनेनान्यत्रैवेत्येव विवक्षणीयम् । अन्यथाऽन्यत्रपीति पञ्चम्यस्योभयत्रप्रसिद्धेष्वन्तर्भावापातात् । न च लोकतोऽन्यत्रैवप्रसिद्धा अन्यत्रप्रसिद्धाः श्रुत्यादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धास्त्वन्यत्रैवप्रसिद्धा अत एव प्रत्यधिकरणं लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धानामिति टीका चतुर्थपादे च श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धानामिति भाष्यमिति वाच्यम् । अन्यत्रप्रसिद्धत्वेनाभिमतस्यानन्दमयनाम्नोऽन्यस्मिन्नर्थविशेषे, सर्वगतत्वान्तर्यामित्वादिलिङ्गात्मकशब्दजातस्यान्यत्रादित्यादौ इन्द्राकाशादिशब्दानामिन्द्रादाविव, लोकतोऽप्रसिद्ध्या अन्यत्रप्रसिद्धत्वाभावापातात् । अन्यत्रैवप्रसिद्धाव्यक्तप्रकृत्यादिशब्देष्वपि लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धेः सत्त्वादन्यत्रप्रसिद्धेन्द्राकाशादिशब्देषु च श्रुत्यादिनाऽप्यन्यत्रप्रसिद्धेः सत्त्वात्साङ्कर्यं स्यात् । न च श्रुत्यादिमात्रेणान्यत्रैव प्रसिद्धा अन्यत्रप्रसिद्धाः, प्रबलश्रुत्यादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धा अन्यत्रैवप्रसिद्धा इति भेदः । अव्यक्तादिशब्दानामन्यत्रप्रसिद्धिसाधकावरत्वादीनामिव गुहाप्रविष्टत्वादेरन्यत्रप्रसिद्धिसाधकद्वित्वादीनामप्येकस्मिन् ब्रह्मण्यसम्भवेन बलवत्त्वात् । तस्मान्नान्यत्रप्रसिद्धानामन्यत्रैव प्रसिद्धेभ्यो भेदः । न चाप्युभयत्रप्रसिद्धानामन्यत्रप्रसिद्धादिभ्यो भेदः सम्भवति । द्युभ्वाद्यायतनत्वादीनां प्रकृत्यादौ लोकतोऽप्राप्त्या लोकत उभयत्रप्रसिद्धेरसम्भवात् । नापि श्रुत्यादितः । आनन्दमयादि-

शब्देष्वपि पूर्वोत्तरपक्षश्रुत्यादिनोभयत्रप्रसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वात् । तत्कथमयं विभाग इति चेन्न । येषां शब्दानां वस्त्वन्तरे लोकप्रसिद्ध्यादेः सत्त्वात्तद्विरोधेन क्वापि ब्रह्मणि वृत्त्यादिकं पूर्वपक्षिणो न सम्मतमत एव येषां विषयवाक्ये आपाततोऽन्यमात्रोपस्थापकत्वमत एव च येषां समन्वयस्यान्योपस्थितिब्रह्मोपस्थितिभ्यामेवातिप्रतिबन्धस्तेऽन्यत्रप्रसिद्धाः । अत्र च हेतुरूपफलमुखस्य लक्षणत्रयस्य विवक्षितत्वान्न विशेषणवैय्यर्थ्यम् । एवं येषां लोके ब्रह्मणीवान्यत्राप्रयोगाद्व्यक्तिविशेषनिर्धारणाय श्रुत्यन्तरान्वेषणे श्रुत्यन्तरेऽन्यत्रेव ब्रह्मण्यपि प्रयोगात् श्रुत्यन्तरसाधारण्यं प्रवृत्तिनिमित्तादिसाधारण्यं वा पूर्वपक्षिणोऽपि सम्मतमत एव येषां विषयवाक्ये आपाततोऽन्योपस्थापनसमये तत्तुल्यतया ब्रह्मोपस्थापकत्वम् अत एव च येषां समन्वयस्यान्योपस्थितिमात्रेण प्रतिबन्धस्त उभयत्रप्रसिद्धाः । अत्रापि पूर्ववल्लक्षणत्रयविवक्षा द्रष्टव्या । येषां तु पुनर्वस्त्वन्तरे लोकप्रसिद्धिस्तत्परत्वे प्रबलश्रुत्यादिकमप्यस्त्यत एव येषां विषयवाक्ये आपाततोऽत्यन्तमन्यमात्रोपस्थापकत्वम् अत एव च येषां समन्वयस्यान्योपस्थितिब्रह्मानुपस्थितिभ्यां ब्रह्मपरत्वस्यात्यशक्यकल्पनत्वशङ्कया चातितरां प्रतिबन्धस्तेऽन्यत्रैवप्रसिद्धाः । अत्रापि लक्षणत्रयविवक्षा द्रष्टव्या । तथा हि । अन्यत्रप्रसिद्धानामिन्द्रादिशब्दानां लोकतः सर्वगतत्वादीनां च लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धादित्यश्रुत्यादिसाहचर्येणान्यत्रप्रसिद्धिर्न तूभयत्रप्रसिद्धानामिव ब्रह्मसाधारणश्रुत्यन्तरादिनाऽन्यत्रप्रसिद्धिरिति युक्त एवान्यत्रप्रसिद्धानामुभयत्रप्रसिद्धेभ्यो भेदः । उभयत्रप्रसिद्धानां द्युभ्वाद्यायतनत्वादीनां 'रुद्रो वा व लोकाधारः विष्णावेवोताश्च प्रोताश्चे'त्यादिश्रुत्यन्तरसाधारण्येन, अक्षरादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्येन, सदादिशब्दानां विषयवाक्यस्थकारणत्वादिधर्मसाधारण्येन, आकाशादिशब्दानां प्रयोगसाधारण्येन, उभयत्रप्रसिद्धिर्न तु पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायाभ्यां, येनान्यत्रप्रसिद्धसाङ्कर्यं स्यात् । श्रुत्यादिसाधारण्येनान्यत्रप्रसिद्धत्वस्यान्यत्रप्रसिद्धेष्वन्यत्रैवप्रसिद्धेषु सत्त्वेऽपि श्रुत्यादेः प्राबल्यदौर्बल्याभ्यां तद्भेदसिद्धिः । न च प्रागुक्तदोषः । ब्रह्मपरत्वे बहुविप्लवापत्तिरूपतर्कानुगृहीतत्वं श्रुत्यादेः प्राबल्यम् । तच्च चतुर्थपादीयटीकोक्तरीत्याऽव्यक्तादिशब्दानामेवास्तीति युक्त एवान्यत्रप्रसिद्धेन्द्रादिशब्दानामन्यत्रैवप्रसिद्धाव्यक्तादिशब्देभ्यो भेद इति सङ्क्षेपः । विस्तरस्तु चन्द्रिकायां द्रष्टव्यः ।

ननु तत्रप्रसिद्धानामव्युत्पाद्यसमन्वयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्समन्वेतव्याः शब्दास्त्रिविधा एवेति तावन्निष्टङ्कितम् । तथा च त्रिविधानां शब्दानां पादत्रयेणैव समन्वयप्रतिपादनसिद्धेरेकस्य वैय्यर्थ्यमित्यत आह **सर्वेऽपीति** । यद्यपि सर्वेषामपि नामलिङ्गात्मकत्वकथनं न प्रकृते उपयुक्तम् । एकत्र नामलिङ्गभेदकथनेनाप्युक्तशङ्कापरिहारात् । तथाऽपि वस्तुस्थितिकथनमेवैतदिति ध्येयम् । यद्वा उक्तशङ्कापरिहाराय क्वचिन्नामलिङ्गभेदाश्रयणे प्राप्ते विनिगमनाविरहेणान्यत्रप्रसिद्धेष्वेव वोभयत्रप्रसिद्धेष्वेव वाऽन्यत्रैवप्रसिद्धेष्वेव वा तद्भेदाश्रयणानुपपत्तेः सर्वेषां नामलिङ्गभेदेन द्वैविध्योक्तिरिति ज्ञेयम् । ननु कथं नामलिङ्गभेदः ।

न च रूढत्वयौगिकत्वाभ्यामिति वाच्यम् । सर्वेषामपि ब्रह्मणि महायोगाङ्गीकारात् । न चापातप्रतीत्या रूढता। अन्नमयादिषु तदसम्भवात्। न च योगरूढियुक्तानि नामानि केवलयौगिकानि तु लिङ्गानीति भेदः। सर्वेषामपि ब्रह्मणि विद्वद्रूढेरित्यत आह **साक्षादिति** । आपाततो निरूढा इत्यर्थः । सर्वेषां नाम्नां ब्रह्मणि महायोगाङ्गीकारेण निरूढत्वाभावेऽप्यापाततो निरूढत्वान्नासम्भव इत्याशयेनापातत इत्युक्तम् ॥ **धर्मेति** । आपाततो रूढिरहिता इत्यर्थः । ततश्च लिङ्गात्मकत्वेनाभिमतानां ब्रह्मणि विद्वद्रूढत्वेन केवलयौगिकत्वाभावेऽप्यापाततो रूढिरहितत्वान्नासम्भव इति द्रष्टव्यम्। ननु चतुर्विधशब्दसमन्वयप्रतिपादकतया पादचतुष्टयनिर्वाहात्किं नामलिङ्गात्मकत्वेन द्वैविध्यकल्पनयेत्यत आह **तेष्विति** । अतो नामलिङ्गभेदाश्रयणमावश्यकमिति भावः ॥ **तत्रैवेति** । विवादविषय एवेत्यर्थः । अन्यथा 'नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्ततेऽपि तु सन्दिग्धेऽर्थे' इति न्यायविरोधप्रसङ्गादिति भावः । शब्दचातुर्विध्यव्युत्पादनस्य मूलोक्तनिर्धारणोपयोगं दर्शयंस्तत्रेत्यस्यावृत्तिं चाभिप्रेत्य मूलं योजयति **तत्रेत्यादि**। अत्र भाष्ये नामत्वानुक्तावप्युत्तरपादीयानुव्याख्याने समन्वेतव्यानां लिङ्गात्मकानामिति लिङ्गत्वाभिधानेनैवैतत्पादे समन्वेतव्यानां नामत्वसिद्धेर्न पृथक तदभिधानमावश्यकमित्याशयेन सिद्धार्थकथनं नामात्मकानामिति॥ **अन्येषामिति**। अन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गात्मकोभयत्रप्रसिद्धनामलिङ्गात्मकान्यत्रैवप्रसिद्धनामलिङ्गात्मकानामित्यर्थः ॥ **तत्र तत्रेति** । तेषु तेषु पादेष्वित्यर्थः ॥ **वक्ष्यतीति**।'लिङ्गात्मकानां शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे' 'तत्रान्यत्रप्रसिद्धानां लिङ्गनाम्नां पुनर्हरिः' इत्यादिनेति शेषः । न चैवमन्यत्र प्रसिद्धेष्विवोभयत्र प्रसिद्धादावपि नामलिङ्गभेदाश्रयणेन पादभेद आश्रयणीयः स्यात् । अन्यथाऽन्यत्रप्रसिद्धेष्वपि तदाश्रणमनर्थकमिति वाच्यम् । अध्याये पादचतुष्टयादिनियमसंरक्षणायान्यत्रप्रसिद्धेषु तद्विभागाश्रयणस्योभयत्रप्रसिद्धेषु तदनाश्रयणस्य चोपपन्नत्वात् । अन्यथा त्रिपादीत्वषट्पादीत्वप्रसङ्गेन प्रमितस्य पादचतुष्टयत्वस्य पादाष्टकत्वस्य वा हानिप्रसङ्गात् । यद्वा । नाम्नां प्राधान्याल्लिङ्गानां च द्वितीये समन्वयोक्त्या बुद्धिस्थत्वादुभयानुस्मरणाय तत्र भेदो नाश्रितः । वस्तुतस्त्वापातसिद्धं नामलिङ्गयोर्भेदमाश्रित्याद्यद्वितीययोर्भेदः कृतः । इदानीं त्वापातप्रसिद्धितिरस्कारेण तत्रोक्तमहायोगविद्वद्रूढिभ्यामेकीकृतत्वान्न भिन्नपादनिवेशार्हतेति दर्शयितुं न तत्र भेद आश्रित इत्यवधेयम्। ननु महामल्लभङ्गन्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये ह्यन्यत्रैव प्रसिद्धानां शब्दानां प्राथम्यं स्यात्। सोपानारोहणन्यायेनानतिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये तूभयत्र प्रसिद्धानां प्राथम्यं स्यादित्यन्यत्र प्रसिद्धानां पूर्वं समन्वयः, तत्रापि नाम्नां पूर्वमनन्तरं लिङ्गानां तदनन्तरमुभयत्रप्रसिद्धानामन्ते अन्यत्रैवप्रसिद्धानामिति क्रमस्य सर्वथाऽनुपपत्तिरित्यत आह **क्रमनियम** इति ॥ **उपरिष्टादिति**। तृतीयस्य तृतीय इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यत इति** । 'तत्र प्रथमतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां समन्वयः । शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभङ्गवत् । इतोऽत्यभ्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य तु । महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि । दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽञ्जसा'

इत्यादिनेति शेषः। पादत्रयप्रतिपाद्यशब्दानां चतुर्थपादव्युत्पाद्यशब्दानां मध्ये च सोपानारोहणन्याये-नानतिप्रयत्नसाध्यस्य, पादत्रयव्युत्पाद्यशब्दमध्ये महामल्लभङ्गन्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य, प्राथम्यविवक्षणा-द्युक्तः पादक्रम इत्याशयः।

ननु परोक्तपादार्थानामभिमतत्वे पृथक् तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गादनभिमतत्वमेव वाच्यम्। तथा चानभिमतपादार्थादूषणान्न्यूनत्वमित्यतो 'नान्यथा तदद्दष्टेः' इति भाष्य एव तद्दूषणादत्रादूषणं न दोषायेत्याशयेन भाष्येण तन्निरासलाभमुपवर्णयितुं तदनुवदति **प्रथम इत्यादिना**। तदद्दष्टेरिति भाष्यं हेतुतया योजयति **द्वितीयतृतीयेति**। यथा 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशा'दित्यस्य विषयवाक्ये 'सैवर्क् तत्साम तदुक्थं तद्यजुः' इति सर्वात्मकत्वं, 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति सर्वपापराहित्यं च ब्रह्मलिङ्गम् स्पष्टमस्ति। तथा द्वितीये 'सर्वत्रे'त्यत्र 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति जीवेष्वसंभावितस्य सार्वात्म्यादे'रत्ते'त्यत्रा-'न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादि'ति पुण्यपापराहित्यादे''रन्तर' इत्यत्रैत'दमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्यमृतत्वादे-'रन्तर्यामीत्य''त्रैष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इत्यमृतत्वादे'रदृश्यत्वादी'त्यादौ 'यः सर्वज्ञ' इति सार्वज्ञा-देर्ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वात्तृतीयेऽपि 'द्युभ्वादीत्यत्र 'अमृतस्यैष सेतुरि'त्यमृतसेतुत्वादेः 'भूमे'त्यत्र 'यत्र नान्य-त्पश्यती'त्यद्वितीयत्वादे'रक्षरमि'त्यत्रा'दृष्टं द्रष्ट्रि'त्याद्यस्थूलानणुत्वादेः 'ईक्षतिकर्मे'त्यादौ परात्परमिति परात्परत्वादेर्ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वात्तदुदाहरणवाक्यानामपि स्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वादित्यर्थः॥ **भेदभावप्रसङ्गाच्चेति**। उभयत्राप्यस्पष्टब्रह्मलिङ्गानामेवोदाहरणत्वेनाथैकत्वादित्यर्थः। **सगुणनिर्गुणेति**। द्वितीये सविशेषं तृतीये निर्विशेषं प्रतिपाद्यमतस्तयोर्भेद इति कल्पतरुकार आहेत्यर्थः। द्वितीये 'सर्वत्रे'त्यत्र 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यविद्यादिसर्वग्रामाधिष्ठातत्वरूपसार्वात्म्यादेः सविशेषेऽनुपपत्त्या निर्विशेषस्य, तृतीये द्युभ्वाद्यत्र 'तमेवैकं जानथ' 'यदा पश्यः पश्यतेरुक्मवर्ण'मिति दृश्यत्वरूपित्वादेर्निर्विशेषेऽनुपपत्त्या सविशेषस्य प्रतिपादनात्कथं सविशेषनिर्विशेषविषयतया भेद इत्यतः प्राचुर्येण द्वितीये सविशेषस्य तृतीये च निर्विशेषस्य प्रतिपादना-त्प्राचुर्येण योऽर्थः प्रतिपाद्यते तस्यैव तदर्थतायाः क्लृप्तत्वाद्युक्तः पादभेद इति भावेनोक्तम् **प्राचुर्येणेति**। **निराकृतत्वादिति**। 'सर्वत्रेत्य'त्रात्तेत्यत्रापि 'भूताच्च भव्याच्च महतो महीयानि'ति कालत्रयातीतत्वादे-'रन्तर'इत्यत्र 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति पूर्णसुखत्वादे'रन्तर्यामी'त्य'त्रैषत आत्मे'ति जीवतादात्म्यादेरदृश्यत्वा-दीत्यादौ'यत्तदद्रेश्यमित्यदृश्यत्वादेः सविशेषेऽनुपपत्त्या निर्विशेषस्य, तृतीयेऽपि 'द्युभ्वादी'त्यत्रैव'भूमे'-त्यत्रै'वं पश्यन्ति'ति सप्रकारकज्ञानविषयत्वादे'रक्षरमि'त्यत्रा'दृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रि'ति द्रष्टृत्वादे'रीक्षतिकर्मे'-त्यत्र पुरुषमीक्षत' इति 'दृश्यत्वादे'र्दहर इत्यादौ 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्प' इति कामादेर्निर्विशेषेऽनुपपत्त्या सविशेषस्य प्रतिपादनेन, प्राचुर्येण सविशेषनिर्विशेषविषयतया तद्भेदस्य निराकृतत्वान्निराकृतप्रायत्वान्न तथा भेदो युक्त इति भावः। यद्वा। जन्माधिकरणेक्षत्यधिकरणयोः सविशेषातिरिक्तनिर्विशेषस्य वन्ध्यापुत्रोपमत्वप्रतिपादनेन सविशेषनिर्विशेषभेदस्य निराकृतत्वान्न तन्निबन्धनः पादभेद इति भावः।

स० — **साक्षाद्धर्मिवाचिन इति** । रूढा इत्यर्थः ॥ **धर्मद्वारेति** । अवयवार्थद्वारेत्यर्थः । यौगिका इति यावत् । यद्यपि सर्वेऽपि वैदिकाः शब्दाः यौगिका एवास्मन्मते तथाप्यज्ञप्रसिद्ध्यैतदुक्तमित्यवधेयम् ॥ **अन्यत्रप्रसिद्धानामिति** । लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धानामित्यर्थः । चतुर्थपादे तु श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयः । तेनात्र पादे समन्वेतव्यशब्दानां यद्यन्यत्रापि प्रसिद्धिरभिप्रेता तर्हि तृतीयपादसाङ्कर्यं, यद्यन्यत्रैवेति तर्हि चतुर्थपादसाङ्कर्यं अन्यत्राप्यन्यत्रैवेत्येतद्द्विहायान्यत्रप्रसिद्धेर्निरूपयितुमशक्यत्वादितिचोद्यानवकाशः । शिष्टं चन्द्रिकायां द्रष्टव्यम् ॥ **उपरिष्टादिति** । तृतीयेऽध्याय इत्यर्थः । **द्वितीयतृतीयपादोदाहरणवाक्यानामिति** ॥ द्वितीये पादे 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' इत्यत्र 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति जीवेष्वयुक्तस्य सार्वात्म्यादेः 'अत्ताचराचर' इत्यत्रा'न्यत्रधर्मादि'तिपुण्यपापराहित्यादेः 'अन्तर इत्यत्र 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे'ति अमृतत्वादे'रन्तर्यामी'त्यत्र 'एषत आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इत्यमृतत्वादेः अदृश्यत्वादिगुणकः इत्यादौ 'यः सर्वज्ञः'इति सार्वज्ञादेः ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वेन, तृतीयपादे च द्युभ्वादीत्यत्र 'अमृतस्यैष सेतुः' 'यः सर्वज्ञः' इति अमृतत्वसेतुत्वसार्वज्ञादेः भूमेत्यत्र यत्र 'नान्यत्पश्यती'त्यद्वितीयत्वादेः । 'अक्षरमम्बरे'त्यत्रा'दृष्टंद्रष्टृश्रुतं श्रोतृ अस्थूलमनण्वि'त्यदृश्यत्वास्थूलानणुत्वादेः । 'ईक्षतिकर्मे'त्यादौ 'परात्परमि'ति परात्परत्वादेर्ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टतया तदुदाहरणवाक्यानामपि स्पष्टब्रह्मलिङ्गवत्वादित्यर्थः ।

प० — **वैदिका इति** । वेदगताः । संस्कृता इति यावत् । वेदगतानामेव लोकवेदाधिकरणन्यायेन लौकिकत्वात् । भाषाशब्द एव व्यावर्त्य इति भावः ॥ **साक्षादिति** । रूढयौगिकभेदेन तद्भेद इत्यर्थः । लिङ्गपादे वक्ष्यमाणदिशा आपातत इति योज्यम् । विवृतमेतच्चन्द्रिकायाम् ॥ **धर्मद्वारेति** । धर्मोपस्थितिद्वारैवेत्यर्थः ॥ **तत्रैवेति** । विवादस्थल एवेत्यर्थः । तत्रेति मूलानुवादः, वक्तव्येत्यादिव्याख्या । तत्रेत्यस्यावृत्तिमुपेत्यार्थमाह **तत्र प्रथमेऽध्याय इत्यादि** ॥ **उपरिष्टादिति** । उपासनापाद इत्यर्थः । मायावाद्युक्तपादोपाधीन्निराह **प्रथमे स्पष्टेत्यादि** । स्पष्टत्वं नाम वाक्यान्तरे ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतत्वम् ॥ **बहुलं स्पष्टलिङ्गवत्त्वादिति** । तच्च चन्द्रिकायां विवृतम् ॥ **सगुणनिर्गुणेति** । द्वितीये सगुणं ब्रह्म तृतीये निर्गुणं ब्रह्मोच्यत इति पादयोर्भेद इत्यर्थः ॥ **निराकृतत्वादिति** । प्राचुर्येण 'मायावादि'-इत्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः ।

या० — **साक्षाद्धर्मीति** । आपाततो रूढा इत्यर्थः । न तु रूढा एवेति विवक्षितम् । योगरूढानामन्नमयादीनामसङ्ग्रहापत्तेः । आपातत इत्युक्त्या च सर्वेषामपि नाम्नां महायोगाङ्गीकारादसंभव इति शङ्काऽनवकाशः ॥ **धर्मद्वारेति** । धर्मोपस्थितिद्वारैवेत्यर्थः । तेन योगरूढेष्वन्नमयादिनामसु नातिव्याप्तिः । यत्त्वापाततो यौगिका एवेत्यत्र तात्पर्यमिति व्याख्यानम्, तच्चिन्त्यम् । यौगिकत्वस्यान्तर्यामीत्याद्येकप्रातिपदिकमात्ररूपलिङ्गात्मकशब्देषु सत्त्वेऽपि सर्वेषु भूतेष्वेतमिति यस्मिन्द्यौरित्याद्यनेकपदसम-

भिव्याहाररूपेषु लिङ्गात्मकेषु शब्देष्वभावात् । धर्मद्वारा धर्म्युपस्थापकत्वस्य च सर्वत्रापि सत्त्वात् । "एवमेवापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिः" इति लिङ्गपादीयसुधायाः "धर्मविशिष्टधर्मिवाचिनाम्"इति, तत्त्वप्रकाशिकयाश्च तात्पर्यं वर्णनीयम्; अतो न कोऽपि विरोध इति ॥ **अन्यत्रप्रसिद्धानामिति** । लोकतोऽन्यत्रैवप्रसिद्धानामित्यर्थः । चतुर्थपादे तु श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धानां समन्वयो वक्ष्यते । तेन प्रथमपादे समन्वेतव्यानां यद्यन्यत्रापि प्रसिद्धिरभिप्रेता, तर्हि तृतीयपादसाङ्कर्यं यद्यन्यत्रैव तर्हि चतुर्थपादसाङ्कर्यम् । अन्यत्राप्यन्यत्रैवेत्येतद्विहायान्यत्रप्रसिद्धेर्दुर्निरूपत्वादिति शङ्काऽनवकाशः । एतेषां शब्दानामसङ्कीर्णलक्षणादिकं चन्द्रिकायां द्रष्टव्यम् ॥ **उपरिष्टादिति** । उपासनापाद इत्यर्थः ॥ **द्वितीयतृतीयपादोदाहरणवाक्यानामिति** । द्वितीये "सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्" इत्यत्र "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"इति जीवेष्वयुक्तस्य सर्वात्मकत्वादेः "अत्ता चराचर"इत्यत्रान्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुण्यपापराहित्यादेः,"अन्तर" इत्य'त्रैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे'त्यमृतत्वादेः "अन्तर्यामि"इत्यत्रै'ष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्यमृतत्वादेः, "अदृश्यत्वादिगुणक' इत्यादौ "यः सर्वज्ञ" इति सार्वज्ञादेः ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वेन, तृतीये च "द्युभ्वादि"इत्यत्रा'मृतस्यैष सेतुः,' 'यः सर्वज्ञ' इत्यमृतत्वसेतुत्वसार्वज्ञादेः, " भूमेत्य"त्र "यत्र नान्यत्पश्य"तीत्यद्वितीयत्वादेः, 'अक्षरमम्बर"इत्यत्रा'दृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अस्थूलमनण्वित्यदृश्यत्वास्थूलत्वानणुत्वादेः, 'ईक्षतिकर्मे'त्यादौ परात्परमिति परात्परत्वादेः ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टतया तदुदाहरणवाक्यानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गवत्त्वादित्यर्थः ॥ **सगुणनिर्गुणेति** । द्वितीये सविशेषम्, तृतीये निर्विशेषम्, प्राचुर्येण प्रतिपाद्यम् । अतस्तयोर्भेद इति कल्पतरुकार आहेत्यर्थः । द्वितीयेऽपि 'सर्वत्रे'त्यत्र सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यविद्यादिसर्वभ्रमाधिष्ठानत्वरूपसार्वात्म्यादेः सविशेषेऽनुपपत्त्या निर्विशेषस्य, तृतीयेऽपि 'द्युभ्वादी'त्यत्र 'तमेवैकं जानथ' 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमि'ति दृश्यत्वरूपित्वादेर्निर्विशेषेऽनुपपत्तेः सविशेषस्य प्रतिपादनात्प्राचुर्येणेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **निराकृतत्वादिति** । सविशेषातिरिक्तनिर्विशेषस्याप्रामाणिकतयेक्षत्यधिकरणे निराकृतत्वान्न तन्निबन्धनः पादभेदः सम्भवतीति भावः । यत्तु यौगिकरूढविषयतया द्वितीयतृतीययोर्भेद इति तेनोक्तम्, तत्तृतीये द्युभ्वाद्यायतनत्वादेररूढत्वात्तुच्छमित्युपेक्षितम् ॥

च०–चतुर्विधा इति। स्त्रीप्रत्ययान्तोत्तरपदघटितोऽयं षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे वा बहुव्रीहिः।'संख्याया विधार्थे धा' इति सूत्रव्याख्याऽवसरेविधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धस्तत्रैव यथा स्यात्तादृशश्चार्थः प्रकार एवेत्याकरोक्त्या विधाशब्दः प्रकारवचनः । स्वाश्रयनिरूपितवृत्तिताऽनवच्छेदकीभूतसमासघटकपूर्वपदार्थताऽवच्छेदकीभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानां तदुपलक्षितानां वा विधापदोपस्थाप्यप्रकारव्यक्तीनां चैत्रः श्यामो युवा लोहिताक्ष इत्यादाविवैकत्र द्वयमितिरीत्याऽन्वयबोधेऽपि तदुपलक्षिततत्तद्व्यक्तीनां श्वेतरक्तदण्डवद्भूतलमित्यादाविव शब्दपदोपस्थाप्यप्रातिस्विकव्यक्तिषु प्रत्येकमन्वयोपगमेन क्षत्यनवकाशादिति भावः । **वैदिका इति**।

अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। वेदगता इत्यर्थः। उपक्रमादिप्रमाणकशक्तितात्पर्यलक्षणसंबन्धरूपसमन्वयस्य वैदिकशब्देष्वेव संभवाद्वेदगतशब्देतरशब्दसामान्यव्यावर्तनाय वैदिकपदोपादानमिति व्याचक्षणाः॥ **वैदिका इति**। वेदगताः संस्कृता इति यावत्। वेदगतानामेव लोकवेदाधिकरणन्यायेन लौकिकत्वाद्भाषाशब्दा एवात्र व्यावर्त्यन्त इति भाव इत्यपि स्थितम्। **ब्रह्मण्येवेति**। ब्रह्मेतरनिरूपितशक्तितात्पर्यरूपसंबन्धवर्जितत्वविशेषितब्रह्मनिरूपिततादृशसंबन्धविशेषिता इत्यर्थः। विष्णुतदितरोभयप्रसिद्धिकव्यावर्तनायाऽऽद्यदलोपादानम्। **अन्यत्रेति**। अन्यारादित्यनुशासनादन्यपदार्थतावच्छेदकीभूतभेदान्वयिप्रतियोगिताऽवबोधकपञ्चम्यंतब्रह्मपदं पूरणीयम्। नन्वन्यत्रैवप्रसिद्धवत्तत्रैवप्रसिद्धा अपि पृथग्वाच्याः। ननु तत्र प्रसिद्धानां समन्वयव्युत्पादनौपयिकसमन्वेतव्यासमन्वेतव्यत्वकोटिकसंदेहानास्कन्दिततया व्युत्पादनीयसमन्वयकताराहित्यस्याभिधास्यमानतया व्युत्पादनीयसमन्वयकानां त्रैविध्यस्य निर्गलिततया पादत्रिकेणैव शब्दत्रिकसमन्वयव्युत्पादनस्य निर्वृत्ततया तुरीयपादानर्थक्यमित्यत आह **सर्वेऽपीति**। तथा च कोशादिव्युत्पादितान्यत्रिकप्रसिद्धिमन्नामात्मकशब्दानां प्रथमे, तादृशलिङ्गात्मकानां द्वितीये, श्रुत्यन्तरादिव्युत्पादितविष्णुतदितरोभयप्रसिद्धिकनामलिङ्गोभयेषां तृतीये, बलवच्छ्रुतिलिङ्गादिव्युत्पादितसावधारणविष्ण्विवतरप्रसिद्धिकतादृगुभयात्मकानां तुरीये समन्वयव्युत्पादनमिति न तदानर्थक्यमिति भावः। **साक्षाद्धर्मिवाचिन इति**। विष्णुनिरूपितमहायोगविद्वद्रूढिग्राहकप्रमाणाप्रतिसंधानदशायामर्थान्तरनिरूपितसमुदायवृत्तिग्रहविषयत्वरूपं यदापाततोरूढत्वं तद्विशेषिता इत्यर्थः। रूढा एवेत्यवधारणस्याविवक्षिततया योगरूढानामन्नमयादीनामपि सङ्ग्रहोऽवसेयः। आपातत **इति** पदोपादानात्सर्वेषामपि नाम्नां ब्रह्मणि महायोगाङ्गीकारात्तत्र निरूढत्वाभावादसंभव इति शङ्कायास्तत्रनिरूढत्वाभावेऽपि तादृशप्रमाणाप्रतिसंहितिदशायामर्थान्तरनिरूपितसमुदायवृत्तिग्रहविषयतया दर्शितं यदापाततो रूढत्वं तद्राहित्यविशेषिता इत्यनवकाशः। ब्रह्मनिरूपितविद्वद्रूढिविशेषितानां लिङ्गात्मकाभिमतानां केवलयौगिकत्वाभावेपि दर्शितापातरूढिराहित्यसत्वान्नासंभव इति भावः। **धर्मद्वारेति**। व्याप्यधर्मोपस्थितिद्वारैवेत्यर्थः। तेन योगरूढेष्वन्नमयादिनामसु नातिव्याप्तिः। यत्त्वापाततो यौगिका एवेत्यत्र तात्पर्यमिति व्याख्यानं तच्चित्यम्। यौगिकत्वस्यान्तर्यामीत्याद्येकप्रातिपदिकमात्ररूपलिङ्गात्मक शब्देषु सत्वेऽपि 'सर्वेषु भूतेष्वेतं इति 'यस्मिन्द्यौः' इत्याद्यनेकपदसमभिव्याहाररूपेषु लिङ्गात्मकेष्वभावात् धर्मद्वारा धर्म्युपस्थापकत्वस्य च सर्वत्रापि सत्त्वात्। 'एवमेत्रापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्ति'रिति लिङ्गपादीयसुधायाः, धर्मविशिष्टधर्मिवाचिनामिति तत्वप्रकाशिकायाश्च तात्पर्यं वर्णनीयमतो न कोऽपि विरोध इत्यपि व्याकुर्वते॥ **अन्यत्रप्रसिद्धानामिति**। कोशादिव्युत्पादितान्यत्रिकप्रसिद्धिमत्वरूपं यल्लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धत्वं तद्विशेषितानामित्यर्थः। **वक्ष्यतीति**। 'लिङ्गात्मकानां शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे। तत्रान्यत्रप्रसिद्धानां लिङ्गनाम्नां पुनर्हरिः॥' इत्यादिनेत्यादिः। समन्वेतव्यत्रि-

विधशब्दानामसङ्कीर्णचान्द्रिकलक्षणानि चन्द्रिकाऽऽनन्दमयनयभावदीधितावस्माभिः स्फुटीकृतान्यवसेयानि । **उपरिष्टादिति** उपासनापाद इत्यर्थः । **वक्ष्यत इति** । 'तत्र प्रथमतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां समन्वयः । शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभङ्गवत् । इतोऽत्यभ्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य तु । महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि । दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोंजसा ।' इत्यादिनेत्यादिः । अद्वैतवाद्यभिहितपादप्रतिपाद्यताऽवच्छेदकधर्माणां 'नान्यथातदद्दष्टेरि' ति भाष्य एव प्रतिविहिततयाऽनुव्याकृतौ तदप्रतिविहितिर्न क्षतिमावहतीत्याशयेन तादृग्भाष्याशयस्फुटीचिकीर्षया परापभाषितमनुवदति । **द्वितीयतृतीयेति** । यथा प्रथमपादीयांतस्थत्वनयीयविषयवाक्ये 'सैवर्क् तत्साम तदुक्थं तद्यजु'रिति सार्वात्म्यं, 'सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित ' इति सर्वपापोज्झितत्वं च ब्रह्मलिङ्गं स्पष्टमस्ति तद्वत् द्वितीये'सर्वत्रे'त्यत्र 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति जीवासंभावितसार्वात्म्यादे'रत्ते'त्यत्रा'न्यत्रधर्मादन्यत्राधर्माधर्मादिति पुण्यपापराहित्यादे'रन्तर' इत्यत्रै'तदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे'त्यमृतत्वादे'रन्तर्यामीत्य'त्रैषत आत्मान्तर्याम्यमृत' इत्यमृतत्वादे'रदृश्यत्वादी'त्यादौ 'यः सर्वज्ञ' इति सार्वज्ञादेर्ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वात् । तृतीयेऽपि 'द्युभ्वा'दी'त्यत्र'ामृतस्यैष सेतुरि'त्यमृतसेतुत्वादे''भूमे'त्यत्र'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यद्वितीयत्वादेर'क्षर'मित्यत्र'अदृष्टं द्रष्टृ'त्याद्यस्थूलानणुत्वादे'रीक्षतिकर्मे'त्यादौ 'परात्परमि'ति परात्परत्वादेर्ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वात् तदुदाहरणवाक्यानामपि स्पष्टब्रह्मलिङ्गवत्वादित्यर्थः । **भेदाभावप्रसङ्गाच्चेति** । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानामेव द्वितीयतृतीयोदाहार्यतायामर्थैक्यात्तयोर्भेदो न स्यादित्यर्थः । द्वितीये सविशेषं तृतीये निर्विशेषं प्रतिपाद्यमतस्तयोर्भेद इति कल्पतरुकारमतं प्रतिविधित्सुरनुवदति **सगुणेति** । द्वितीयेपि 'सर्वत्रे'त्यत्र 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति सर्वप्रमाविश्रान्तत्वरूपसार्वात्म्यादेः सविशेषेऽनन्वयेन निर्विशेषस्य, तृतीयेऽपि 'द्युभ्वादी'त्यत्र 'तमेवैकं जानथ' 'यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णमि'ति दृश्यत्वरूपित्वादेर्निर्विशेषेऽनन्विततया सविशेषस्य प्रतिपादनात्प्राचुर्यपदोपादानम् । **निराकृतत्वादिति** । द्वितीयेपि 'सर्वत्रे'त्यत्रा'त्ते'त्यत्र च 'भूताच्च भव्याच्च' 'महतो महीयान्' इतिकालत्रयातीतत्वादे'रन्तर' इत्यत्र 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति पूर्णसुखत्वादे'रन्तर्यामी'त्यत्र 'एष त आत्मा'इति जीवतादात्म्यादे'रदृश्यत्वा'दीत्यादौ 'यत्तदद्रेश्यमि'त्यदृश्यत्वादेः सविशेषेऽनुपपत्त्या निर्विशेषस्य, तृतीये 'द्युभ्वादी'त्यत्रेव 'भूमे'त्यत्र'एवं पश्यन्' इति सप्रकारकज्ञानविषयत्वादे'रक्षर'मित्यत्रा'दृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोतृ'ति दृश्यत्वादे'रीक्षतिकर्म'इत्यत्र 'पुरुषमीक्षत' इति दृश्यत्वादेः 'दहर' इत्यादौ 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इति कामादेर्निर्विशेषेऽनन्वयेन सविशेषप्रतिपादनप्राचुर्येण सविशेषनिर्विशेषत्वनिबन्धनभेदस्यापहस्तितदेश्यत्वान्न तथा भेदो युक्त इति भावः । इति व्याचक्षते । सविशेषातिरिक्तनिर्विशेषस्याप्रामाणिकतया ईक्षत्यधिकरणे निराकृतत्वान्न तन्निबन्धनः पादभेदः संभवतीति भावः ।

सु०— नन्वत्र पादे सप्ताधिकरणानि समन्वयविभागार्थानि । तत्र सप्तानां शब्दानां ब्रह्मणि समन्वयः सिद्ध्येत् । तत्कथमन्यत्रप्रसिद्धानां नामात्मकानां सर्वशब्दानां समन्वयसिद्धिरत्र स्यात् । अन्यथा समन्वयसूत्रेणैवालम् । किमनेनात्यल्पप्रपञ्चनेनेति । मैवम् । एकैकत्राधिकरणे समानन्यायानामनेकशब्दराशीनां निर्णीयमानत्वात् । वाक्यविशेषग्रहणस्य पूर्वपक्षविशेषोपादानस्य सिद्धान्तप्रमाणविशेषस्वीकारस्य चोदाहरणार्थत्वात् । प्रत्येकं निर्णये शास्त्रस्यापर्यवसानप्रसङ्गः । विश्वतोमुखता च सूत्राणां न स्यात् । तर्हि निर्णेतव्यशब्दावच्छेदकोपाधयो वक्तव्याः। अन्यथाऽस्येदमुदाहरणमिति ज्ञातुमशक्यत्वात् । सर्वोदाहरणत्वे च सर्वथाऽधिकरणान्तरानारम्भप्रसङ्गादिति । सत्यम् । सन्ति प्रत्यधिकरणं निर्णेतव्यार्थावच्छेदकोपाधय इत्याशयवानानन्दमयाधिकरणनिर्णेयशब्दोपाधिमाह गुणीति ।

अनु०— गुणिसामान्यवाचिनाम् ।
गुणवाचिनां च प्रथममाह देवः समन्वयम् ।

आनन्दमयादिशब्दा हि गुणिसामान्यं वदन्ति । न शतक्रत्वादिशब्देभ्य इवैतेभ्यो गुणिविशेषप्रतीतिरस्ति । ते च मयट्प्रत्ययादिना ब्रह्मणोऽन्यत्प्रत्याययन्तीति भवन्त्यन्यत्रप्रसिद्धाः । गुणवाचिनस्त्वानन्दादयस्ते गुणिनि ब्रह्मणि वर्तितुं न हन्तीत्यन्यत्रप्रसिद्धाः । गुणगुणिनोरभेदस्त्वहिकुण्डलाधिकरण एव साक्षात्सूत्रकृता वक्ष्यते । अभेदेऽपि शब्दादिशङ्कयाभावश्चेति ।

शे०— माऽस्त्वन्यत्रप्रसिद्धसर्वशब्दसमन्वयसिद्धिः । न चैवं समन्वयप्रपञ्चकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । उपात्तशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वेऽपि प्रपञ्चकत्वसम्भवादित्यत आह **अन्यथेति** । अन्यत्रप्रसिद्धनामात्मकसर्वशब्दसमन्वयसिद्ध्यभाव इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गपरिहारायाह **समानन्यायानामिति** । सूत्रोक्तन्यायसञ्चारविषयाणामित्यर्थः । नन्वेकस्यानेकशब्दराशिनिर्णायकत्वे वाक्यविशेषग्रहणं पूर्वपक्षविशेषोपादानं सिद्धान्तप्रमाणविशेषस्वीकरणं चायुक्तं स्यादित्यत आह **वाक्यविशेषेति** । ननु किमुदाहरणार्थत्वकल्पनया प्रत्येकं तत्तच्छब्दसमन्वयप्रतिपादनमेव किं नाश्रीयत इत्यत आह **प्रत्येकमिति** । ननु तथाऽप्युपात्तशब्दमात्रनिर्णायकत्वाङ्गीकारे बाधकाभावान्नोपलक्षणत्वं युक्तमित्यत आह **विश्वतोमुखता चेति** । सर्वशाखानिर्णायकत्वमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अवच्छेदकोपाध्यवचन इत्यर्थः । ननु किमस्येदमुदाहरणमिति ज्ञानेनापि । न चैवं सर्वस्योदाहरणत्वप्रसङ्गः तस्येष्टत्वादित्यत आह **सर्वेति** । एकेनैव सर्वशब्दनिर्णयादिति भावः ।

नन्वानन्दमयादिशब्दानां गुणिसामान्यवाचित्वमेव कुतः । तथात्वे वा कथमन्यत्रप्रसिद्धत्वमित्यतस्तदुभयमुपपादयति **आनन्दमयादीति** । 'तत्रानन्दादयो गुणाः । ईशस्यैवेति निर्णीताः' इत्युत्तरभाष्यं

मनसि निधाय गुणवाचिनामिति भाष्यं व्याकुर्वन्नेव तेषामन्यत्रप्रसिद्धत्वं चोपपादयति **गुणवाचिन इति** । ननु गुणगुणिनोर्भेदपक्षेऽन्यवाचिनामन्यत्रवर्तितुमनर्हतयाऽन्यत्रप्रसिद्धत्वस्योक्तरीत्या प्राप्तावप्यहिकुण्डलाधिकरणे सूत्रकृतैव गुणगुणिनोरभेदस्यैवोपपादयिष्यमाणत्वेन गुणगुणिनोरभेदसिद्धेर्गुणवाचिनामप्यानन्दादिशब्दानां गुणिनि ब्रह्मणि वर्तितुमर्हत्वात्कथमनर्हत्वनिबन्धनमन्यत्रप्रसिद्धत्वमित्याशङ्क्य तयोरभेदस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि गुणवाचिनां गुणिनि, गुणिवाचिनां च गुणे, वृत्त्यादिरूपसकलसाङ्कर्यपरिहाराय, सविशेषाभेदस्यैव तत्र समर्थनाद्विशेषबलेन गुणवाचिनां गुण एव वृत्तिर्न गुणिनीति सिद्धेर्गुणिनि वर्तितुमनर्हत्वमस्त्येवेति युक्तं तन्निबन्धनमन्यत्रप्रसिद्धत्वमित्याशयेन परिहरति **गुणगुणिनोरित्यादिना** । यद्यपि गुणगुणिनोरभेदः सूत्रकृतैव वक्ष्यते तथाऽपि विशेषबलाच्छब्दादिसाङ्कर्याभावोऽपि वक्ष्यत इति योजना ।

स०— **अवच्छेदकोपाधय इति** ॥ संग्राहकासाधारणधर्मा इत्यर्थः । ननु गुणवाचकानां शब्दानां गुणिनि प्रवृत्तौ गुणगुणिनोरभेदस्स्यादित्यतो नेदमनिष्टमित्याह **गुणगुणिनोरभेदस्त्विति** ॥ नन्वभेदेऽयं गुणिवाचकोऽयं गुणवाचक इत्यपर्यायत्वरूपमसाङ्कर्यं न स्यादित्यत आह **अभेदेऽपीति** ॥ शब्दसाङ्कर्याभावोऽपर्यायत्वं । आदिपदार्थस्तु गुणगुणिभावाद्युपपत्तिः । एतत्सर्वमहिकुण्डलाधिकरणे विशेषसमर्थनेन वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा गुणवाचकानामानंदादिशब्दानां गुणिनि ब्रह्मणि वृत्तेरसंभवेनान्यत्र प्रसिद्धिरिति शङ्कायां गुणगुणिभेदनिमित्तत्वेन गुणगिनोरभेदप्रतिपादनेनैव तत्परत्वसंभवेन किमित्यभेदो न व्युत्पाद्यत इति गूढाभिसंधिना शङ्किते गूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह **गुणगुणिनोरभेदस्त्विति** ॥ तथात्वे तावन्मात्रेणैव तत्परत्वसिध्या गुणवाचिनः पुनः समन्वयप्रतिपादनं व्यर्थमिति पूर्वपक्षिणा स्वाशये उद्घाटिते सिद्धान्ती गुणगुणिनोरभेदेपि गुणिगुणवाचिनां पर्यायत्वाभावेन समन्वयासिद्धेः समन्वयप्रतिपादनं सङ्गतमितिवदन् स्वाशयमुद्घाटयति **अभेदेऽपीति** ।

प०— चतुर्थपादादिग्रंथमवतारयति । **नन्वत्रेत्यादिना** ॥ **विश्वतोमुखता चेति** । अनेकशाखानिर्णायकता चेत्यर्थः ॥ **अवच्छेदकेति** । क्रोडीकार(क)धर्मा इत्यर्थः । कथं तर्हि तेषामन्यत्रप्रसिद्धत्वमित्यत आह । **ते च मयट्प्रत्ययादिनेति** । **गुणवाचिनस्त्वानंदादय इति** । " आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात्" । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिना श्रुता इत्यर्थः । एतच्चैतेषां गुणवाचकत्वमुपेत्योक्तं । "प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्नतत्राप्यन्यदुच्यते" इति वक्ष्यमाणदिशा तेषामपि नामैकदेशग्रहणन्यायेन गुणिवाचित्वात् । नन्वेवं गुणवाचिनां ब्रह्मणि वृत्तिश्चेत्तर्हि तयोरैक्यं स्यात् तथा च आनंदज्ञानादिशब्दानां पर्यायत्वं आनंदज्ञानादिसांकर्यं गुणस्य गुणिना साङ्कर्यं च स्यादित्यत आह । **गुणगुणिनोरिति** । यद्वा कथं तर्हि गुणवाचिनो गुणिनि ब्रह्मणि समन्वयः तस्य गुणगुण्यैक्यहेतुकत्वात् तस्यात्र नयेऽनुक्तत्वादित्यत आह **गुणगुणिनोरिति** । "उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत्" इतिभक्तिपादीयाधिकरणे गुणगुण्यभेदो विशेषबलेन

सांकर्याभावश्चवक्ष्यत इत्यर्थः । तर्हि तेनैवेदं गतार्थमिति चेन्न । गुणिसामान्यवाचिनां समन्वयेऽर्थात्तेषां समन्वयेन तदर्थमेवास्यानारंभणात् ।

या० — **विश्वतोमुखता चेति** । सर्वशाखानिर्णायकतेत्यर्थः ॥ **अवच्छेदकोपाधय इति** । विभाजकोपाधयो वक्तव्या इत्यर्थः । ननु गुणवाचकशब्दानां गुणिनि प्रवृत्तौ, गुणगुणिनोरभेदः स्यादित्यतो नेदमनिष्टमित्याह **गुणगुणिनोरिति** । नन्वभेदे गुणगुणिशब्दयोरपर्यायत्वं न स्यादित्यत आह **अभेदेऽपीति** । शब्दसाङ्कर्याभावोऽपर्यायत्वम् । आदिपदादर्थक्रियाऽऽदिसाङ्कर्याभावः । विलक्षणार्थक्रियादिकारित्वरूपो ग्राह्यः । एतत्सर्वं विशेषसमर्थनेनाहिकुण्डलाधिकरणे सूत्रकृता वक्ष्यत इत्यर्थः ।

श्री० — **सर्वोदाहरणत्वे चेति** । एकस्मिन्नधिकरणे एकस्य न्यायस्य सर्वाण्यपि वाक्यान्युदाहरणानीति ज्ञातुं शक्यत इति स्वीकार इत्यर्थः ।

च० — यत्तु यौगिकरूढविषयतया द्वितीयतृतीययोर्भेद इति तेनोक्तं, तत्तृतीयेऽपि द्युभ्वाद्यायतनत्वादे रूढत्वात्तुच्छमित्युपेक्षितमित्यप्याशयं प्रकाशयति । **समन्वयविभागार्थानीति** । 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्य'मिति कात्यायनवचनात्समन्वयविभागाय इमानीति समासाघटकपदघटितविग्रहकत्वरूपास्वपदविग्रहत्वलक्षणा नित्यसमासता प्रयोजनवाचकार्थपदघटितसमानाधिकरणबहुव्रीहिता वैतस्योपेया । सूत्रघटकशब्दसमन्वयव्युत्पादनेनैवप्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावसङ्गतेः सूपपादतयाऽन्यत्रप्रसिद्धसर्वशब्दसमन्वयसिद्ध्यनुपगमेऽपि न क्षतिरित्यत आह **अन्यथेति** । **समानन्यायानामिति** । सूत्रघटकपदप्रत्यायितन्यायसञ्चारविषयत्वमेवातिप्रसङ्गभञ्जकमिति भावः । **प्रत्येकं निर्णय इति** । अन्यत्रप्रसिद्धनामात्मकशब्दत्वाक्रान्ताः यावत्यः शब्दव्यक्तयः प्रत्येकं तत्तद्वृत्तिप्रातिस्विकधर्मावच्छिन्नघटिततया सूत्रणमुपेत्य तत्तद्व्यक्तिनिरूपितशक्तितात्पर्यसबन्धव्युत्पादन इत्यर्थः । विश्वतोमुखता सर्वशाखानिर्णाययकता । **अवच्छेदकोपाधय इति** । अधिकरणान्तरसमन्वेतव्यशब्दव्यावृत्तप्रकृतनयसमन्वेतव्याखिलशब्दवृत्तिधर्माः विभाजकोपाधिपदवाच्या अभिधातव्या इत्यर्थः । **अन्यथा** । तादृशधर्मानभिधाने । **उदाहरणमिति** । अधिकरणान्तरसमन्वेतव्यविलक्षणमित्यादिः । **सर्वोदाहरणत्वे** । अधिकरणान्तरसमन्वेतव्यानामप्युदाहरणत्वोपगमे । स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन किञ्चिद्विशिष्टो यो धर्मस्तदवच्छिन्ननिरूपकताकशक्तिकत्वरूपगुणिसामान्यवाचकतां तादृशोभयसंबन्धावच्छिन्नकिञ्चिन्निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वरूपैकमात्रवृत्तित्वविशेषितधर्मावच्छिन्नानिरूपितशक्तिकशतक्रत्वादिशब्दव्यावृत्तिपुरस्कारेण प्रकृतनयसमन्वेतव्यशब्देषु दर्शयति । **आनन्दमयादिशब्दा हीति** । गुणवाचकशब्दानामपि गुण्यभिधायकतोपगमे गुणगुणिनोरैक्यापत्तिरित्याशङ्कायामापाद्या-

निष्ठताघटितसामग्रीविरहादियमापत्तिरेव नोत्पत्तुमर्हतीत्याह **गुणगुणिनोरिति** । अहिकुण्डलनये विशेष-समर्थनेन शब्दपर्यायत्वं विलक्षणार्थक्रियानिर्वाहकत्वमित्यादिकं सूत्रकृतैवाभिधास्यत इत्यर्थः ।

सु०— तैत्तिरीयके स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिनाऽन्नमयप्राणमयमनोमय-विज्ञानमयानन्दमयाः पठ्यन्ते । तत्र संशयः । किमेतेऽन्नमयादयः परमात्मैव । उत तदन्यः कश्चिदिति । सर्वत्र ब्रह्मशब्दश्रवणात्तस्य च विष्णावन्यत्र च प्रयोगात् । किं तावत्प्राप्तम् । अन्य एवान्नमयादिशब्दार्थ इति । कुतः । अन्नमयादिशब्दा हि विकारवाचिनः । मयट् प्रत्ययस्य विकारार्थेऽनुशासनात् । विकारस्य च शरीरादिकोशेषु संभवात् । सर्वविकारात्म-कत्वेन प्रकृतौ वोपपत्तेः ।जीवानां वा विकाराभिमानिनामन्नमयत्वादिकं युक्तम् । गौरः श्याम इत्यादिवत् । अधिष्ठात्रीणां ब्रह्मादिदेवतानां वाऽयं शब्दः संभवति । अशनिरिन्द्र इतिवत् । न च विकारत्वं परस्य ब्रह्मणः संभवति । निर्विकारोऽक्षरः शुद्ध इत्यादेः । यद्यपि विकार इव प्राचुर्येऽपि मयट्प्रत्ययोऽस्ति । तथाऽप्यन्नमयशब्दस्तावद्विकारार्थोऽङ्गीकार्यः । 'ओषधी-भ्योऽन्नमन्नात्पुरुषः' इत्योषधिजनितान्नविकारं पुरुषशब्दाभिधेयं शरीरं प्रकृत्य 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्युक्तत्वात् । 'तस्येदमेव शिरः' इत्यपरोक्षतया निर्देशात् । तथा च द्वैविध्यकल्पनाऽनुपपत्तेःसर्वत्र विकारार्थ एवाङ्गीकार्यः । किञ्चान्नमयादयः पञ्च, ब्रह्म त्वेकमेव; अतः कथं तदेतैः शब्दैरुच्येत । अपि चैते परस्परमन्यतया शरीरशरीरिभावेना-न्तरत्वेन चोच्यन्ते । न चैवं ब्रह्म भवितुमर्हति । न च तर्ह्यानन्दमयोऽस्तु ब्रह्म सर्वान्तरत्वादिति वाच्यम् । विकारप्रवाहपतितत्वात् । अन्नमयाद्यान्तरत्वमात्रेण सर्वान्तरत्वानिश्चयात् । किञ्च ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रकृतं परं ब्रह्म आनन्दमयस्य 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यवयवतया प्रतीयते। न चावयव एवावयवी, विरोधात् । अतो न अन्नमयादयः पञ्चापि ब्रह्म किं त्वन्य एवेति ।

एवं प्राप्ते सिद्धान्तयत्सूत्रं व्याख्याति समुद्रशायिनमिति ।

अनु०— समुद्रशायिनं सर्वप्रसूतिप्रभवं श्रुतिः ॥
तदेव ब्रह्म परममिति सावधृतिर्जगौ ॥
यतोऽतो ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव नियतत्वतः ॥
येऽन्नं ब्रह्मेत्यादिरूपादभ्यासात्तैत्तिरीयके ॥
अन्यासु चैतद्रूपासु शाखास्वपि सहस्रशः ॥
आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम् ॥

अत्र तैत्तिरीयके 'अन्यासु चतद्रूपासु शाखास्वपि सहस्रशः । आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम्' इत्येतावताऽऽनन्दमयो ब्रह्मेति प्रतिज्ञाभागो व्याख्यातः । तत्र तैत्तिरीयक इत्युदाहरणवाक्यग्रहणम् । अन्यास्विति निर्णेतव्यव्यपदेशः । एतद्रूपास्विति गुणिसामान्यगुणवाचिनामवतीष्वित्यर्थः । तत्र हेतुरभ्यासादिति । तद्व्याख्यानं येऽन्नमिति । 'येऽन्नं ब्रह्मोपासते, ये प्राणं ब्रह्मोपासते, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद, असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इत्यन्नमयादिविषयतयोदाहृतेषु श्लोकेषु ब्रह्मशब्दस्याभ्यासादित्यर्थः । एकविषयासकृदुक्तिर्मुख्योऽभ्यासः । न चैवमत्रास्ति । किं त्वसकृदुक्तिमात्र(मितिज्ञाप)मिति शङ्कायामेकविषयताऽप्यस्तीति ज्ञापयितुमित्यादेरित्यनुक्त्वा इत्यादिरूपादित्युक्तम् । अन्नमयादिविषयत्वेन ब्रह्मशब्दस्य श्रुतत्वादित्युक्तं भवति । ब्रह्मशब्देन कथमयं निश्चय इत्यत आह ब्रह्मशब्दस्येति । तदपि कुत इत्यत आह श्रुतिरिति । 'तदेव ब्रह्म परमम्' इति सावधृतिः श्रुतिः विष्णुमेव ब्रह्मशब्दवाच्यं जगौ यतोऽत इति योजना । तत्रापि तदिति परामर्शविषयो विष्णुरिति कुत इत्यत उक्तं समुद्रशायिनमिति । व्याख्यातमेतत्प्रथमसूत्रे ।

शे० — विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनरूपपञ्चाङ्गत्वादधिकरणस्य भाष्यकारेण तस्यावश्यंवक्तव्यतयाऽत्राधिकरणे च तदनभिधानाद्भाष्यन्यूनत्वमित्यतः स्पष्टत्वात्तदवचनं न दोषायेत्याशयेन स्वयं विषयसंशयपूर्वपक्षानाह तैत्तिरीयक इति । अत्रानन्दमयस्य सूत्रे स्वशब्देनोपादानेऽपि 'येऽन्नं ब्रह्मेत्यादिरूपादभ्यासात्' 'आनन्दमय इत्याद्यैः' इत्येतत्सूत्रीयानुव्याख्यानुसारेणान्नमयादीनां पञ्चानामपि विषयत्वमिति ज्ञापयितुं 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यादिविषयवाक्योदाहरणं, किमेतेऽन्नमयादय इति संशयव्युत्पादनं च कृतम् । टीकायां तु 'आनन्दमयो ब्रह्मादिः प्रकृतिर्विष्णुर्वे'ति 'तथाऽपि न त आनन्दमयशब्देनोच्यन्ते' इति सूत्रानुसारिभाष्यानुसारेण 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इत्यानन्दमयमात्रविषयवाक्योदाहरणम्; अत्रानन्दमयो विषयः, स किं विष्णुरन्यो वेति संशयप्रदर्शनं च कृतमिति मन्तव्यम् । किमस्य सन्देहस्य बीजमित्यतो ब्रह्मशब्दप्रयोग एवेत्याह सर्वत्रेति । अन्नमयादिषु पञ्चस्वपीत्यर्थः । कुतस्तस्य संशयबीजत्वमित्यतः कोटिद्वयसाधारण्यादित्याह तस्य चेति ॥ विकारवाचिन इति । अन्नादिविकारवाचिन इत्यर्थः । (तस्य विकारः । षष्ठ्यन्ताद्विकारेऽणादयः स्युः । अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः । अश्मनो विकार आश्मनः । भास्मनः । मार्तिकः । अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः । चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । मूर्वा तृणविशेषः । पैप्पलं । विकारावयवार्थावधिकृतौ) । किमत्र विकारस्य वाचकमित्यतो मयट्शब्द एवेति भावेन तस्य विकारार्थत्वमुपपादयति मयट्प्रत्ययस्येति । नन्वन्नादि-

शब्देभ्यो विकारार्थे मयडेव न प्राप्नोति । 'मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः' 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति विकारावयवार्थमयड्विधायकसूत्रयोर्भाषाविषयत्वात्तयोरर्थयोश्छन्दस्यप्राप्तस्य मयटो विधायकस्य द्व्यचश्छन्दसीति सूत्रस्य च द्व्यज्भ्य एव शरपर्णादिप्रातिपदिकेभ्यस्तद्विधायकत्वेन तेन प्राणमनःशब्दाभ्यां विकारार्थे मयट्प्राप्तावप्यन्नरसविज्ञानानन्दशब्देभ्यो बह्वच्केभ्यो विकारार्थे तदप्राप्तेरिति चेन्न । वृद्धशरादिसूत्रगतेन नित्यग्रहणेन तत्प्राप्तिसम्भवात् । न च वृद्धशरादिभ्यो मयटि नित्यत्वसिध्यर्थं तत् । पूर्वसूत्रेण सर्वप्रातिपदिकेभ्यो विकल्पेन मयड्विधानानन्तरं वृद्धशरादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादेव तेभ्यस्तस्य नित्यत्वसिद्धेः । न च वाङ्मयत्वङ्मयादिरूपसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तस्य नित्यमेकाच इति व्याकरणान्तरसूत्रस्यैकदेशभूतं नित्यग्रहणमेकदेशद्वारा तत्सूत्रस्मारणायेति योगविभागार्थं तदिति शङ्क्यम् । शरादिग्रहणे मृद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । अतस्तदेव मृद्ग्रहणमेकाजुदाहरणैकदेशार्थत्वात्सर्वेषामेकाचां स्मारकमाश्रयितुं शक्यमिति नित्यग्रहणमतिरिच्यमानं भाषायामेव वृद्धशरादिभ्यो नित्यमित्येतदर्थकं सत छन्दसि वृद्धशरादिभ्योऽन्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो यथादर्शनं व्यवस्थितविकल्पार्थमित्यङ्गीकर्तुं युक्तमिति युक्त एव बह्वच्केभ्योऽपि विकारार्थे मयडिति ॥ **प्राचुर्यार्थे मयटचपीति** । 'तत्प्रकृतवचने मयडि'ति सूत्रादित्यर्थः । यद्वा । प्राचुर्ये मयटचपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो लेशतोऽनुवृत्तिलाभात्प्रकृतेऽपि विकारार्थः पर्यवस्यतीत्याशयः । यद्वा । हेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने मयट्चेति सूत्रेणागनार्थे मयट् । विकार इति स्वार्थिककथनमेवेति ध्येयम् । (तत्प्रकृतवचने मयट् । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनं भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्नमयम् अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीयेऽन्नमयो यज्ञः ॥ **प्राचुर्येणेति** । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढस्तथाऽपीह वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । तद्धि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ **आद्य इति** । प्रथमान्तात्प्रकृते द्योत्ये प्रत्ययः । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गम् ॥ **द्वितीय इति** । अस्मिन्पक्षे उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणम् । ल्युटोक्तमधिकरणत्वं तु मयडर्थः । अत एव विशेष्यनिघ्नता, तदाह **अन्नमयो यत इति** । अन्नं प्रकृतमुच्यते तस्मिन्नित्यर्थः । तत आगतः । स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तीयम् ।मयट् च सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् । योगविभागो यथासङ्ख्यनिरासार्थः । टो ङीबर्थः) । नन्वस्त्वन्नमयादिशब्दानां विकाराभिधायकत्वं तथाऽपि विष्णोरन्नमयादित्वं किं न स्यादित्यतो विकारार्थशब्दवाच्यत्वं हि विकारत्वाद्वा तदभिमानित्वाद्वा तदधिष्ठातृत्वाद्वा भवेत् । न चैतत्प्रकारत्रयं विष्णौ सम्भवतीति वक्तुं पूर्वपक्षकोटिनिविष्टसूक्तप्रकारेण तत्सम्भवमुपपादयन् देहादिकोशेषु विकारत्वेन तत्सम्भावयति **विकारत्वस्येति** । जडप्रकृतेरपि

तदुपपादयति **सर्वेति** । एवं विकारत्वेन विकारार्थशब्दवाच्यत्वं देहादीनां सम्भाव्य विकाराभिमानित्वेन जीवानामपि तत्सम्भावयति **जीवानामिति** । उपलक्षणं चैतत् । चित्प्रकृतेरपि विकाराभिमानित्वादन्नमयत्वादिकं युक्तमित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु कथं तदभिमानित्वमात्रेण तच्छब्दवाच्यत्वमित्यतो दृष्टत्वादित्याह **गौर इति** । अधिष्ठातृत्वेन तच्छब्दवाच्यत्वं दृष्टान्तोपदर्शनेन सम्भावयति **अशनिरिति** । अशनिप्रेरके इन्द्रेऽशनिरिति शब्दो यथेत्यर्थः । ततश्च विकाराधिष्ठातृतया देवतास्वपि विकारशब्दो युज्यत इति भावः । अस्तु तर्ह्युक्तैरेव हेतुभिर्विष्णोरपि विकारार्थकशब्दवाच्यत्वमित्यत आह **न चेति** । विकारत्वमित्युपलक्षणम् । तदभिमानित्वादिकं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न च निर्विकारतया विकारत्वस्याभिमानाभावेन विकाराभिमानित्वस्य चासम्भवेऽप्यधिष्ठातृत्वोपपत्तेर्विष्णोरन्नमयादित्वमिति वाच्यम् । अधिष्ठातृतया आनन्दमयत्वाभिधाने नानाधिष्ठातृणां आनन्दमयत्वप्रसङ्गेन सिद्धान्तिनैवं शङ्कितुमशक्यत्वात् । इत्यादेरित्यादिपदेनाभिमानाभावबोधकवाक्यसंग्रहः **प्राचुर्येऽपीति** । तत्प्रकृतवचने मयडित्यनुशासनादिति भावः । नन्वस्तु स वा एष इति परामर्शान्यथाऽनुपपत्त्येदमित्याद्यपरोक्षनिर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या चान्नमयस्याब्रह्मत्वं तत्र श्रुतमयटो विकारार्थत्वं च । तथाऽपि प्राणमयादीनां ब्रह्मत्वं तत्र श्रुतानां मयटां च प्राचुर्यार्थत्वं किं न स्यादित्यतस्तथा सति द्विधाकल्पनाप्रसङ्गान्नैवमित्याह **तथा चेति** ॥ **कथमिति** । तथा सति ब्रह्मणोऽप्यनेकत्वप्रसङ्गेनैकमेवेत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति भावः ॥ **अन्यतयेत्यादि** । 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः'इत्यन्यतयाऽन्तरत्वेन 'च तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्ये'ति शरीरशरीरिभावेन च श्रूयन्त इत्यर्थः ॥ **न चैवमिति** । ब्रह्मण एव ब्रह्मान्यत्वस्य ब्रह्मान्तरत्वस्य शरीरशरीरिभावस्य च विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **विकारप्रवाहपतितत्वादिति** । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे तत्र श्रुतस्य मयटः प्राचुर्यार्थत्वं वाच्यमिति विकारार्थकमयट्प्रायपाठबाधः स्यादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वमन्नमयाद्यान्तरत्वमात्रेणोत तस्मादान्तरस्यान्यस्याश्रवणादिति । नान्त्यः । तत्रापि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति प्रकृतस्य ब्रह्मणो 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यानन्दमयाश्रयतयोक्तत्वेन तदसिद्धेरिति मनसि निधायाद्यं दूषयति **अन्नमयाद्यान्तरत्वमात्रेणेति** । आनन्दमयादान्तरस्य श्रवणेऽप्यन्नमयादिचतुष्कोशान्तरत्वमात्रेणानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वनिश्चयश्चेत्तर्हि प्राणमयादेरप्यन्नमयाद्यान्तरत्वमात्रेण सर्वान्तरत्वं स्यादिति भावः । अस्तु सर्वान्तरत्वमानन्दमयस्य किं तावताऽप्याशास्यते । ब्रह्मत्वसिद्धिरिति चेन्न । ब्रह्मणस्तदवयवत्वाभिधानेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वासम्भवात् । न चानन्दमयावयत्वेनोक्तस्यापरब्रह्मत्वान्न तेनानन्दमयस्याब्रह्मत्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति प्रकृतस्यैव ब्रह्मणस्तत्र पुच्छत्वाभिधानादित्याह **किञ्चेति** ॥ **अवयवतयेति** । पादाख्यावयवतयेत्यर्थः ।

अस्तु तर्ह्यानन्दमयतत्पुच्छयोर्द्वयोरपि ब्रह्मत्वमित्यतस्तथा सति स्वयमेव स्वस्यावयव इत्युक्तं स्यान्न च तद्युज्यत इत्याह **न चेति**। तत्र हेतुः **विरोधादिति**। स्वस्य स्वावयवत्वस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः। यो यदवयवः स तस्माद्भिद्यत इत्यवयवावयविनोर्भेदस्यैव सिद्धत्वादवयवस्य परमात्मत्वान्नावयविनः परमात्मत्वमिति भावः। न चानन्दमयस्याब्रह्मत्वेऽपि ब्रह्मणस्तत्पुच्छत्वोक्तिरयुक्तैव ब्रह्मणोऽन्यानवयवत्वादिति वाच्यम्। पुच्छशब्दस्याश्रयार्थत्वेन ब्रह्मण आनन्दमयाश्रयत्वस्यैव तत्राभिधानात्। न चैवमवयवत्वोक्तेरेवाभावेन बाधकाभावादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमेव किं नाश्रीयत इति वाच्यम्। अवयवावयविभावस्येवाश्रयाश्रयिभावस्यापि भेदनियतत्वेन स्वस्य स्वाश्रयत्वानुपपत्त्याऽऽश्रयत्वोक्तेरेवानन्दमयस्याब्रह्मत्वसाधकतायां तात्पर्यात्।

'आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम्' इत्येतावतैव सौत्रप्रतिज्ञाभागव्याख्यानात्तैत्तिरीयक इत्यादेर्वैयर्थ्यमित्यतो विषयवाक्याद्युदाहरणार्थत्वान्न वैयर्थ्यमित्याह **तत्रेत्यादि**॥ **प्रथमसूत्र इति**। सौत्रब्रह्मशब्दव्याख्यानावसर इति शेषः।

स०— विकारार्थानुशासनादिति। प्राधान्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट्त्रिधेत्युक्तत्वादिति भावः॥ **गौरः श्यामः इत्यादिवदिति**। गौरशरीराभिमानी देवदत्तः श्यामशरीराभिमानी देवदत्त इति वक्तव्ये गौरोऽयं श्यामोऽयमिति, तदभिमानिनि तच्छब्दो यथेत्यर्थः॥ **अधिष्ठात्रीणामिति**। प्रवर्तकाणामित्यर्थः॥ **अशनिरिन्द्र इति**। अशनिप्रवर्तक इन्द्र इति वक्तव्येऽशनिरिन्द्र इति तत्प्रवर्तके तच्छब्दो यथेत्यर्थः॥ **शरीरशरीरिभावेनेति**। तस्यैष एवशारीर आत्मेत्युक्तत्वादिति भावः। एवमन्योन्तर आत्मेत्यनेनान्यत्वञ्चोच्यत इति द्रष्टव्यम्।

प०— आनंदमयादेः सूत्रे ब्रह्मत्वोक्तेः का प्रसक्तिरित्यतोऽन्यत्र भाष्यकृदुक्तं प्रसंजकं वदन्मूलमवतारयति। **तैत्तिरीयक इत्यादिना** संशयबीजमाह **सर्वत्रेत्यादि(ना)**। **अनुशासनादिति**॥ "तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट्त्रिधेति सप्तमगीताभाष्योक्तेरिति भावः॥ **शरीरादिकोशेष्विति**। शरीरपदेनान्नविकारदेहग्रहः। आदिपदेन प्राणविकारदेहादिर्ग्राह्यः। तथा चान्नविकारदेहादिरूपकोशेषु जीवाश्रयभूतमंजूषारूपेष्वित्यर्थः॥ **गौर इति**। यथा देहस्य गौरत्वादिना तदभिमानिजीवो गौरादिपदवाच्यः तथाऽन्नविकारदेहाभिमानी जीवोऽन्नविकारदेहवाच्यन्नमयादिशब्देनोच्यत इत्यर्थः॥ **अशनिरिति**। वज्रस्वामित्वादिंद्रो यथा वज्रवाचकाशनिपदेनोच्यते तथा ब्रह्मादयस्तन्नियंतृत्वात्तैः शब्दैरुच्यन्त इत्यर्थः॥ **प्राचुर्येपीति**। प्रागुक्तस्मृतौ प्राचुर्यार्थ इत्यप्युक्तेः। पाणिनिनापि 'तत्प्रकृतवचने मयडि'ति प्राचुर्येण प्रस्तुतमित्यर्थे 'प्रथमासमर्थान्मयड् भवती'ति पंचमेऽध्यायेऽनुशासनादिति भावः। मयटो वैयर्थ्यापत्त्या तादात्म्यार्थत्वमशक्यशंकमिति न शंकितम्॥ **एते परस्परमिति**। प्राणमयादयश्चत्वार

इत्यर्थः । "तस्माद्वा एतस्मादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय" इति "तस्यैष एव शारीर आत्मे"-त्यादि श्रवणादिति भावः ॥ **किंत्वन्य एवेति** । एतेन कोशा एव प्रकृतिरेवेत्याद्येक-कोटिनिर्णयेन पूर्वपक्षः, उत कोशाः प्रकृतिर्वेत्याद्यनिर्णयेन, अथ सर्वेपीति । नाद्यः । अनेकप्रापकसत्त्वे निर्धारणायोगात् । न द्वितीयः, संशयाविशेषापातात् । नान्त्यः, अनेकार्थकत्वेन वाक्यभेदापत्तेरिति निरस्तं । अयमेवेति विशिष्यैककोट्यनिर्धारणेऽपि ब्रह्मान्यत्वेनावधारणसंभवेन संशया-विशेषासंभवादिति । एवमग्रेप्यनेककोटिकपूर्वपक्षस्थले ज्ञेयं । "तैत्तिरियक" इति मूलपदस्य स्वयं विशे-षणमाह **अत्रेति** । एतदुदाहरणभूत इत्यर्थः ॥ **आनंदमयो ब्रह्मेति प्रतिज्ञाभाग इति** । यद्यपि नास्त्यत्र ब्रह्मपदं तथाप्यस्य सर्वस्य समन्वयसूत्रप्रपंचनपरत्वात्तत्रैवात्र सर्वत्राप्याऽऽध्यायसमाप्ति साध्यार्पक-तया ब्रह्मपरामर्शकतत्पदमनुवर्तत इति भावेनेतिप्रतिज्ञाभाग इत्युक्तं ॥ **तत्रेति** । प्रतिज्ञांगव्याख्यानपरवाक्य इत्यर्थः ॥ **निर्णेतव्येति** । तुल्यन्यायतया निर्णेतुं योग्यवाक्यांतरोक्तिरित्यर्थः ॥ **गुणीति** । गुणि-सामान्यवाचीनि गुणवाचीनि यानि नामानि तद्युक्तास्वित्यर्थः ॥ **नचैवमत्रास्तीति** । अन्नमयादिभिन्न-भिन्नविषयतया श्रवणादिति भावः ॥ **असकृदुक्तिमात्रमिति** । एतच्चान्नमयादि प्रकरणपंचके श्रुतब्रह्म-शब्दमेलनाभिप्रायेणोक्तं । नत्वेकैकप्रकरणाभिप्रायेण विज्ञानानंदमयप्रकरणयोरसकृच्छ्रवणेप्यन्नमयादि-प्रकरणत्रये तदभावात् । विज्ञानमयादिप्रकरणद्वये मुख्याभ्यासस्य स्वत्रैनैवमुक्तेस्तदभिप्रायकत्वायोगाच्च । अत एवाग्रे "इत्युक्तं भवतीति" तात्पर्यवर्णनं । "अयमेवाभ्यासो ब्रह्मशब्दस्य यः प्रत्यन्नमयादिशब्द-मेकस्य पाठ" इति सन्न्यायरत्नावल्युक्तेश्च ।

या० — विकारार्थेऽनुशासनादिति । मयड्वैतयोर्भाषायामित्यादिना विकारावयवयोरर्थयोर्मय-ड्विधानादिति भावः । न च तत्र भाषायामिति वचनाद्वेदे विकारार्थे कथं तेन मयट्प्राप्तिरिति वाच्यम् । द्व्यचश्छन्दसीति वेदेऽपि विकारार्थे मयड्विधानात् । विज्ञानानन्दमययोश्च व्याङोः पार्थक्यविवक्षया द्व्यच्क-तोपपत्तेः ॥ **गौरः श्याम इत्यादिवदिति** । गौरशरीराभिमानी श्यामशरीराभिमानी देवदत्त इति वक्तव्ये गौरोऽयं श्यामोऽयमिति तदभिमानिनि तच्छब्दो यथेत्यर्थः ॥ **अशनिरिन्द्र इति** । अशनिप्रेरक इन्द्र इति वक्तव्येऽशनिरिन्द्र इति तत्प्रेरके तच्छब्दो यथेत्यर्थः ॥ **प्राचुर्यार्थेऽपीति** । तत्प्रकृतवचने मयडित्यनुशासनादिति भावः ॥ **शरीरशरीरिभावेनेति** । "तस्यैष एव शारीर आत्मे"त्युक्तत्वा-दिति भावः । एवमन्योऽन्तर आत्मेत्यनेनान्यत्वमान्तरत्वं चोच्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ **सर्वान्तरत्वादिति** । मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं स्थूलतारारुन्धतीन्यायेन लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयं शरीरमना-त्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तताम्रादिप्रतिमावत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वपूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानं ग्राहयत्सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेश । न चान्नमयादिभ्य इवा-

नन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते । तथा चैवं सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्यमेव ब्रह्म न द्वारमात्रमिति शङ्कार्थः। आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वं किं तदन्यस्यान्तरस्यावचनेनोतान्नमयादिचतुष्कोशान्तरत्वेनोत मिलितेन तदुभयेनेति विकल्पानुपादाय दूषयति **अन्नमयाद्यन्तरत्वमात्रेणेति** । मात्रशब्दसमभिव्याहारेणात्र पक्षत्रयमप्युपात्तमित्यवगन्तव्यम् । अयमर्थः । न तावदाद्यः । यथा बलवान्देवदत्त इति वचने सजातीययज्ञदत्ताद्यपेक्षमेव बलवत्त्वं, सिंहादीनां तु ततो बलवत्त्वमनुक्तमपि गम्यते तथाऽऽनन्दमयस्येतरकोशापेक्षमान्तरत्वम् । ब्रह्म तु ततोऽप्यान्तरमनुक्तमपि गम्यत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेनानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वानिश्चयात् । तेन चतुष्कोशान्तरत्वस्यैव सिद्ध्या सर्वान्तरत्वानिश्चयात् ॥ अत एव न तृतीयोऽपीति ।

श्री०— अन्नमयादौ सर्वत्र ब्रह्मशब्दप्रयोग एव सन्देहबीजमिति भावेनाह **सर्वत्र ब्रह्मशब्दश्रवणादिति** ॥ **वचनवृत्त्येति** । आनन्दमयोऽभ्यासादितिवदन्नमयोऽभ्यासादित्यादिरूपवचनवृत्त्येत्यर्थः ॥ **ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेनीति** । पुच्छमिति लाङ्गूलत्वभ्रमवारणाय प्रतिष्ठेति विवृतम्। प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति प्रतिष्ठा पादावित्यर्थः ।

च० – **अनुशासनादिति** । अथ कथमेतत् । विकारार्थकमयड्विधायकं 'मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः' 'नित्यं वृद्धशरादिभ्य' इति सूत्रद्वयम् । तत्र चाद्यसूत्रे भाषायामिति पदमेवास्ति । द्वितीयसूत्रे तु तत्पदमनुवर्तत इति तादृशसूत्रद्वयस्य छन्दस्यननुवृत्त्या छन्दसि तादृशार्थे तत्प्रत्ययविधायके द्व्यचश्छन्दसीतिसूत्रे च द्व्यच्कग्रहणादन्नप्राणमनःशब्देभ्यस्तादृशप्रत्ययोत्पादेऽपि अन्नरसविज्ञानानन्दशब्दानां बह्वच्कतया तेभ्यस्तदुत्पादानिर्वाहादिति चेत् । अत्र व्याकर्तारः । वृद्धशरादिसूत्रगतेन नित्यग्रहणेन तत्प्राप्तिसंभवात् । न च वृद्धशरादिभ्यो मयटि नित्यत्वसिद्ध्यर्थं तत् । पूर्वसूत्रेण सर्वप्रातिपदिकेभ्यो विकल्पेन मयड्विधानानन्तरं वृद्धशरादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादेव तेभ्यस्तस्य नित्यत्वसिद्धेः । न च वाङ्मयत्वङ्मयादिरूपसिद्ध्यै प्रवृत्तस्य 'नित्यमेकाच' इति व्याकरणान्तरसूत्रस्यैकदेशभूतं नित्यग्रहणमेकदेशद्वारा तत्सूत्रस्मारणायेति योगविभागार्थं तदिति शङ्क्यम् । शरादिग्रहणेन तद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । अतस्तदेववृद्धग्रहणमेकाजुदाहरणैकदेशार्थत्वात्सर्वेषामेकाचां स्मारकमाश्रयितुं शक्यमिति नित्यग्रहणमतिरिच्यमानं भाषायामेव वृद्धशरादिभ्यो नित्यमित्येतदर्थकं सत् छन्दसिवृद्धशरादिभ्योन्येभ्यश्च प्रातिपादिकेभ्यो यथादर्शनं व्यवस्थितविकल्पार्थमित्यङ्गीकर्तुं युक्तमिति युक्त एव बह्वच्केभ्यो विकारार्थे मयडिति । यद्वा प्राचुर्ये मयट्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो लेशतो वृत्तिलाभात् प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीत्याशयः । यद्वा हेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने 'मयट्चे'ति सूत्रेणागतार्थे मयट् । विकार इति चार्थिकार्थकथनमेवेति ध्येयमिति समादधुः । न च तत्र भाषायामिति वचनात् कथं तेन मयट्प्राप्तिरितिवाच्यमिति शङ्कमानाः द्व्यचश्छन्दसीति वेदेऽपि विकारार्थे मयड्विधानात् । विज्ञानानन्दमययोश्च व्याङोः पार्थक्यविवक्षया द्व्यच्कत्वो-

पपत्तेरित्यपि समादधिरे । इदमेव प्रतीकमुपाददाना'स्तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थेमयट् त्रिधे'तिसप्तम-गीताभाष्योक्तेरितिभाव इत्यपि भावमाविर्भावयन्ति । **गौरः श्यामइत्यादिवदिति ।** अभिमन्यमान-वाचकः **शब्दोऽभिमानिनि प्रयुज्यत इत्यर्थः ।** अशनिरिन्द्र इतिवदिति । अधिष्ठेयवाचकः शब्दो-ऽधिष्ठातरि प्रयुज्यत इति भावः । **प्राचुर्येऽपीति ।** 'तत्प्रकृतवचने मयडि'त्यनुशासनादिति भावः । परामर्शानिर्देशानुपपत्तिभ्यामन्नमयस्याब्रह्मत्वेऽपि तत्रत्यमयटो विकारार्थत्वेऽपि च तादृशनियामकराहित्या-त्प्राणमयादीनामब्रह्मत्वं तत्रत्यमयटां विकारार्थत्वं च दुरुपगममित्याशङ्कायां समभिव्याहृतमयटां मध्ये क्वचिद्विकारार्थत्वं क्वचित्प्राचुर्यार्थत्वमिति द्विधाकल्पनाप्रसङ्गान्नैवमित्याह तथाचेति । **शरीरशरीरि-भावेनेति ।** तस्यैष एव शारीर आत्मेत्युक्तेरिति भावः । एवमन्योऽन्तर आत्मेत्यनेनान्यत्वमान्तरत्वं चोच्यत इति द्रष्टव्यम् । **सर्वान्तरत्वादिति ।** स्थूलताराऽरुन्धतीन्यायेन लौकिकानां प्रतीतिमनुरुन्धानं शास्त्रमन्नमयादीननात्मनो द्वारत्वेनोपदिश्यान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेत्यभिधानाभावेन सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्यं ब्रह्म न द्वारमित्युपदिशतीत्याशङ्कितुराशयः । **विकारप्रवाहपतितत्वा-दिति ।** आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वोपगमे आनन्दपदप्रकृतिकमयटः प्राचुर्यार्थताऽऽपत्त्या विकारार्थकमयट्-चतुष्टयसमभिव्याहारविरोधादित्याशयः । अन्नमयाद्यन्तरत्वमात्रेणेति । आनन्दमयान्तरस्य ब्रह्मणः श्रवणेऽपि अन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरत्वमात्रेणानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वनिश्चयोपगतौ प्राणमयाद्युत्तरोत्तर-स्यापि पूर्वपूर्वान्तरत्वमात्रेण सर्वान्तरत्वनिश्चयापत्तिरिति भावः ।

सु०—नन्वानन्दमय इत्येव सूत्रे प्रतिज्ञा, तत्कथमानन्दमय इत्याद्यैरिति व्याख्यान मित्यत आह उपलक्षणत्वमिति

अनु० – उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विणाम् ॥

आनन्दमयश्चासौ पूर्वश्च स एषामस्ति त आनन्दमयपूर्विणस्तेषाम् । स्यादयं व्याख्यान-व्याख्येययोर्विसंवादो यद्यत्रानन्दमयशब्दः स्वमात्रस्य ग्राहकः स्यात् । न चैवम् । किं त्वत्रानन्दमयशब्दस्य समानन्यायानामन्नमयादिशब्दानामुपलक्षकत्वम् । एवमुत्तरत्राप्याकाशा-दिशब्दानामपि * स्वसमानन्यायशब्दान्तरोपलक्षणत्वमवगन्तव्यमिति । अजहल्लक्षणा चैषा । तेनानन्दमयस्य त्यागो न मन्तव्यः । अत एव विकारशब्दादित्याद्याक्षेपाणां तत्परिहाराणां स्वतन्त्रयुक्तीनां चोपलक्षणत्वं द्रष्टव्यम् ।

शे०— नन्वानन्दमयः पूर्वो येषामिति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभात् इनिप्रत्ययवैयर्थ्यमित्यतो बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुबर्थप्रत्ययप्रयोगे वैयर्थ्यदोषेऽपि कर्मधारयमाश्रित्य मतुबर्थप्रत्ययप्रयोगे शब्दान्तरत्वान्न दोष इत्याशयेनाह **आनन्दमयश्चासौ पूर्वश्चेति ।** ननु तथाऽपि कर्मधारयमत्वर्थीयाद् बहुव्रीहिरेवेष्टो लघुत्वा-

दिति न्यायाच्छब्दान्तराश्रयणेऽपि बहुव्रीहिविवक्षयाऽल्पेन शब्देनाभिमतार्थप्रतिपादनसम्भवे बहुयत्नाश्रयणं दोषः स्यादेवेति चेन्न । बहुव्रीह्यपेक्षया कर्मधारयमत्वर्थीये शब्दगौरवस्थले बहुयत्नाश्रयणस्य दोषत्वेऽपि शब्दसाम्ये तददोषत्वस्य टीकाकृदभिप्रेतत्वात् । अत एव टीकायां यद्विकारीत्यत्र कर्मधारयमत्वर्थीय-मभ्युपगम्यानादिमदित्यत्र तदनङ्गीकारः । बहुव्रीहौ कर्मधारयमत्वर्थीये चार्थगौरवाप्रसङ्गेन शब्दगौरवस्यैव लाघवन्यायविरुद्धत्वात् प्रकृते च तदभावेनादोषत्वात् । लाघवन्यायानादरेण शब्दगौरवेऽपि न्यासादिगत-कर्मधारयमत्वर्थीयप्रयोगाणां 'मेकगोपूर्वात् ठञ् नित्यमिति' सूत्रे दुर्घटवृत्तिकृता दर्शितत्वाच्चेति सकलमकलङ्क-मिति सम्प्रदायः । वस्तुतस्तु यदा कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः । तेषामेव च पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवम् । यदा च पूर्वमेवान्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा तदा वर्तिपदार्थानां गुणभाव आश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवम् । कर्मधारयो मत्वर्थीयसहित एवान्यपदार्थस्य प्रतिपादक इति शब्दगौरवम् । बहुव्रीहिस्त्वन्यानपेक्ष एव तत्प्रतिपादक इति शब्दलाघवं च भवतीति न कर्मधारयमत्वर्थीयाश्रयणं युक्तम् । तथाऽप्यन्यपदार्थप्राधा-न्यविवक्षायां बहुव्रीहेरेव प्रसङ्गेन सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इत्याद्यभियुक्तप्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तदुपपादनार्थं प्रवृत्तात् 'सर्वादेः कर्मधारयादिनिः' इति भाष्यकारीयवचनाल्लाघवानाश्रयणेन वाचनिकः कर्मधारयादिनिरित्यत्र तात्पर्यमिति ।

नन्वसम्बन्धात्कथमानन्दमयशब्देनान्नमयादिशब्दानामुपलक्षणेत्यतः समानन्यायताया एव सम्बन्धत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **समानन्यायानमिति** । ननु सौत्रानन्दमयाकाशादिशब्दानां समानन्यायशब्दान्तरोपलक्षकत्वे आनन्दमयाकाशादिशब्दवाच्यत्वसिद्धिर्न स्यादित्यत आनन्दमयादिशब्देषु जहल्लक्षणाऽनाश्रयणाददोष इत्याह **अजहदिति** । नानन्दमयस्य त्यागो मन्तव्य इत्युपलक्षणम् । नाकाशादि-त्यागो मन्तव्य इत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यप्युपलक्षणत्वोक्त्यैवाजहल्लक्षणात्वसिद्धेः पुनरजहल्लक्षणात्वोक्तिर्व्यर्था तथाऽपि 'उपलक्षणा च गौणी चे'त्यादौ लक्षणामात्रेऽप्युपलक्षणापदप्रयोगदर्शनेन तेन तदसिद्धेरर्थवत्तदभि-धानमिति द्रष्टव्यम् । नन्वानन्दमयादिशब्दानां समानन्यायशब्दान्तरोपलक्षकत्वे 'विकार शब्दान्नेति चेदि'त्याद्याक्षेपाणां 'न च प्राचुर्यादि'त्यादिपरिहाराणां 'तद्धेतुव्यपदेशाच्चे'त्याद्यसाधारणयुक्तीनां चानुप-पत्तिः । उपलक्षितशब्दमात्रे विकारवाचकमयट्शब्दाभावात्तत एव प्राचुर्यार्थत्वपरिहारस्याप्ययोगादसाधार-णयुक्तीनां चासत्त्वादित्यत आह **अत एवेति** । सूत्रोपात्तानन्दमयाकाशादिशब्दानां समानन्यायशब्दान्तरोप लक्षकत्वादेवेत्यर्थः । विकारशब्दादित्याद्याक्षेपाणामित्यत्रादिपदेनाधिकरणान्तरीयोपदेशभेदादित्याद्याक्षेप-परिग्रहः ॥ **स्वतन्त्रयुक्तीनां चेति** । तद्धेतुव्यपदेशाच्चेत्यसाधारणयुक्तीनामित्यर्थः ।

प० — **इत्या(द्या)क्षेपाणामिति** । प्रागुक्तान्यत्वांतरत्वशारीरत्वाद्याक्षेपोपलक्षकत्वं सौत्रविकारशब्दस्य प्राचुर्यादिति परिहारस्यान्यत्वाद्याक्षेपपरिहारोपलक्षकत्वं । "तद्धेतुव्यपदेशाच्च" त्याद्यानंदमयाद्यसाधारणयुक्तीनामन्नमयाद्यसाधारणयुक्त्युपलक्षकत्वं द्रष्टव्यमित्यर्थः । तच्च व्यक्तीकृतं चन्द्रिकायाम् । **वक्ष्यामइति** । "ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पंचरूपादिषु स्फुटमि" त्येतद्व्याख्यानावसर इति भावः ।

था० — बहुव्रीहित्वे इनो वैयर्थ्यात्कर्मधारयोऽयमित्याह **आनन्दमयश्चासाविति** ॥ **विकारशब्दादित्याद्याक्षेपाणामिति** । अत्र विकारशब्दादित्याक्षेपः कण्ठोक्तः । तत्र विकारशब्देनान्यत्वान्तरत्वशरीरशरीरिभावा अप्युपलक्षणीयाः । आदिपदेन 'नेतरोऽनुपपत्तेः ।' 'भेदव्यपदेशाच्च,' 'कामाच्च नानुमापेक्षे'ति, सूत्रत्रयनिवर्त्यतया अर्थादुक्ता आक्षेपा ग्राह्याः॥ **स्वतन्त्रयुक्तीनां चेति** । अभ्यासमन्त्रवर्णसमाख्या- नद्योगशासनरूपाणां तदुपलक्षितानामभेदेऽपिविशेषेणैवान्यत्वादिवचनमित्याद्यानां स्वपक्षसाधकयुक्तीनामित्यर्थः ।

च० — ननु षष्ठ्यर्थे बहुव्रीह्याश्रयणेनैव मत्वर्थभूतसंसर्गप्रतीतिनिर्वाहादिनिप्रत्ययवैयर्थ्यमित्याशङ्कायां तस्य कर्मधारयप्रकृतिकत्वोपगमान्न क्षतिरित्यभिप्रेत्य समाधत्ते **आनन्दमयश्चासौ पूर्वश्चेत्यादि** । अथ लघीयसा बहुव्रीह्याश्रयणेनैवाभिमतार्थप्रत्यायनसंभवे गरीयसा कर्मधारयप्रकृतिकमत्वर्थीयाश्रयणेन तादृगर्थप्रत्यायनोपपादनं परीक्षकसंप्रदायमतिशेत इति चेन्न । बहुव्रीहेर्यत्राल्पाच्कता मत्वर्थीयान्तकर्मधारयस्य तु बह्वच्कता तत्र दर्शितक्षत्यवतारेऽपि प्रकृते द्वयोरपि तुल्याच्कतयोक्तक्षत्यनवतारात् एतदाशयेनैव टीकायां यद्विकारीत्यत्र कर्मधारयप्रकृतिकमत्वर्थीयाऽभ्युपगमेऽप्यनादिमदित्यत्र तदनभ्युपगतिः । वृत्तिव्याख्यारूपन्यासादिगतकर्मधारयप्रकृतिकमत्वर्थीयप्रयोगाश्च 'एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यमि'ति सूत्रे दुर्घटवृत्तिकृतोपदर्शिता चेति सर्वं समञ्जसम् । वस्तुतस्तु । कर्मधारयप्रकृतिकमत्वर्थीयचिकीर्षादशायां समासघटकपूर्वपदार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततादृशोत्तरपदार्थनिष्ठविशेष्यताशालिशाब्दधीतात्पर्येण कर्मधारयं विधायाभेदसंसर्गेण पूर्वपदार्थविशेषितप्रधानभूतोत्तरपदार्थानां मत्वर्थीयशक्यतावच्छेदकीभूतसंसर्गे निरूपितत्वप्रत्यासत्या विशेषणतामुपेत्य मत्वर्थीयो विधेय इति प्रतिपत्तिकृतगौरवम् । बहुव्रीहिचिकीर्षायां तु तस्य समासाघटकपदार्थरूपान्यपदार्थप्राधान्येन पूर्वमेव वर्तिपदार्थानां गुणभाव आश्रीयत इति तत्कृतं लाघवं मत्वर्थीयेनान्यपदार्थे प्रतिपादनीये कर्मधारयसमभिव्याहारस्वतन्त्रतऽऽश्रयणीया बहुव्रीहिणा तस्मिन् प्रतिपादनीये तु न सेत्यपि लाघवं बहुव्रीहिकल्पे सूपपादं तथापि सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशीत्याद्यभियुक्तप्रयोगसामञ्जस्याय प्रकृता'त्सर्वादेः कर्मधारयादिनि'रिति भाष्यकारीयवचनाल्लाघवानाश्रयणेनैव वाचनिकः कर्मधारयादिनिरित्यत्र तात्पर्यमिति न्यभांत्सुः प्राञ्चकाः । समानन्यायानामिति स्वसमन्वयहेतुभूतन्यायसञ्चारविषयत्वं शक्यसंबन्ध इत्यनेन ध्वन्यते । तेन नानन्दमयस्य त्याग इति । छत्रिणो यान्तीत्यत्रैक-

सार्थवाहित्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्ववत्प्रकृतेऽपि गुणिसामान्यवाचकगुणवाचकान्यतरत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्योपगमात्तस्य च शक्यलक्ष्योभयसाधारणत्वादिति भावः। **अत एव** सूत्रघटकानन्दमयपदस्योक्तधर्मावच्छिन्नलक्षकत्वादेव। **उपलक्षणत्वमिति**। विकारशब्देनान्यत्वान्तरत्वशरीरशरीरिभावा उपलक्षणीयाः 'नेतरः भेद, कामाच्चे'तिसूत्रत्रयनिरसनीयाक्षेपा आदिपदसंग्राह्या इति हृदयम्। **स्वतन्त्रयुक्तीनामिति**। तद्धेतुसूत्राद्युक्तासाधारणयुक्तीनामित्यर्थः।

सु०— स्यादेतत्। मुख्यार्थबाधे तद्योगे प्रयोजने च सति लक्षणा दृष्टा। तदत्र वाचकशब्दप्रयोगे संभवति किं लाक्षणिकशब्दप्रयोगे प्रयोजनं सूत्रकारस्य। न चेयं रूढलक्षणा। येन प्रयोजनानपेक्षेत्यत आह सूत्रस्येति।

अनु०— सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशाखाविनिर्णये ॥
पुनश्च प्रापकाद्धेतोस्तत्राधिकरणान्तरम् ॥

यदि मुख्य एव प्रयोगः क्रियते तदाऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया इत्येव प्रयोक्तव्यं स्यात्। तथा च सूत्रस्याल्पाक्षरत्वलक्षणं हीयेत। श्रुत्याऽर्थाद्वा ज्ञायमानस्यार्थस्यावचनं ह्यल्पाक्षरत्वम्। अयं चार्थोऽर्थाज्ज्ञायत इति वक्ष्यामः। अतः सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन प्रयोजनेन लाक्षणिकप्रयोगः सूत्रकारस्येति।

ननु सूत्रे यथाश्रुतमेव चेद् गृह्यते तदा कीदृशो दोषो येन लक्षणा व्याख्यातव्येत्यत आह सर्वेति। प्रवृत्तत्वादिति शेषः। यदि हि सूत्रे श्रुतमात्रं गृह्येत तदा सूत्रशतेन वाक्यशतसमन्वय एव सिद्ध्येत्। न तु सर्वशाखानिर्णयः। सर्वशाखानिर्णयार्थं प्रवृत्तानि चैतानि। सूत्रान्तराभावात्। अतः सर्वशाखानिर्णायकत्वस्यान्यथाऽनुपपत्त्या यथाश्रुतमात्रपरित्यागेन लक्षणा व्याख्येयेति गम्यते। लक्षणाऽऽश्रयणे हि सर्वशाखानिर्णयः सिध्यतीति।

ननु यथा यथाश्रुतग्रहणे बाधकमस्ति सूत्राणां विश्वतोमुखत्वासंभवः तथोपलक्षणाऽऽश्रयणेऽपि बाधकमङ्गावः समानः। आनन्दमयशब्देनान्नमयादीनामिव सर्वशब्दानामुपलक्षयितुं शक्यत्वेनोत्तराधिकरणारम्भानुपपत्तेरिति चेत्। किं समानन्यायशब्दान्तरविषयाधिकरणानारम्भप्रसङ्गो बाधकः। किंवा न्यायान्तरविषयशब्दान्तरगोचराधिकरणानारम्भप्रसङ्गः। नाद्यः। इष्टत्वात्। न द्वितीयः। वैषम्यात्। अन्नमयादयो हि समानन्यायतया संबन्धेनोपलक्षणया गृह्यन्ते। तदितरेषां तूपलक्षणायां कः संबन्धः। न हि संबन्धेन विना लक्षणा दृष्टा। शब्दत्वेन सन्दिग्धत्वेन चोपलक्षणमुपप्लवः। तथा सति तत्तु समन्वयादि-

त्यनेनैव पूर्णत्वात् । अथ समानन्यायविषयत्वेऽप्यधिकरणान्तरारम्भो दृश्यते । उपलक्षणपक्षे स न स्यादित्यापाद्यत इत्यत आह पुनश्चेति । तत्र पूर्वाधिकरणव्युत्पादितन्यायविषयेऽप्यर्थे यदधिकरणान्तरमारभ्यते तत्पूर्वाधिकरणन्यायाच्छादकाधिकाशङ्कालक्षणात्पुनरधिकरणान्तरारम्भप्रापकाद्धेतोर्विद्यमानाद्युज्यते । इदमुक्तं भवति । समानेऽपि न्याये पुनरधिकरणान्तरारम्भान्यथाऽनुपपत्त्या यथाश्रुत एव सूत्रार्थ इति यदुक्तं तन्न । अन्यथोपपत्तेः । अधिकाशङ्कया तन्न्यायविषयत्वाभावे परेणाशङ्कितेऽधिकाशङ्कानिराकरणेन पुनस्तन्न्यायविषयत्वप्रदर्शनार्थत्वादधिकरणान्तरारम्भस्य । विश्वतोमुखत्वभङ्गस्तु निरवकाश इति लक्षणाऽऽश्रयणमेव न्याय्यमिति ।

शे० — उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विणामित्येतावतैव व्याख्यानव्याख्येययोर्विसंवादाभावप्रतिपादनात्सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशाखाविनिर्णये इत्युत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यतो लाक्षणिकपदप्रयोगे प्रयोजनप्रतिपादकत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशयेन लाक्षणिकपदप्रयोगे प्रयोजनस्यैवानपेक्षायां तत्प्रतिपादकतयोत्तरवाक्यसार्थक्यासंभवात्तदुपपादनपुरःसरमुत्तरवाक्यमवतारयति **स्यादेतदिति** ।। **वक्ष्याम इति** । 'ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटम्' इत्यादिनेति शेषः । तथाऽपि सूत्रस्याल्पाक्षरत्वेनेत्येतावतैव प्रयोजनाभिधानादुत्तरवैयर्थ्यमित्यतो मुख्यार्थानुपपत्तिप्रतिपादनार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावेन तथा तद्वाक्यमवतारयति **नन्विति** । समानन्यायानामित्येतदृष्ट्वा शङ्कते **नन्विति** । समानन्यायशब्दान्तरोपलक्षणत्वाङ्गीकारान्नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन समाधत्ते **किमिति** । तत्कथमित्यतः संबन्धभावाभावाभ्यामित्याह **अन्नमयादयो हीति** । ननु संबन्धाभावेऽपि लक्षणोपपत्तेरुक्तवैषम्यमप्रयोजकमित्यतो व्यतिरेकमुखेन संबन्धस्य लक्षणोपयोगमुपपादयति **न हीति** । अस्तु संबन्धापेक्षा तथापि न समानन्यायतैव संबन्ध इति नियमोऽतिप्रसङ्गात् । ततश्च समानन्यायतयाऽन्नमयादिशब्दानामिव शब्दत्वादिसंबन्धान्तरेणान्येषामप्युपलक्षणोपपत्तेरधिकरणान्तरवैयर्थ्यमेवेत्यत आह **शब्दत्वेनेति** । उपप्लवमेवोपपादयति **तथा सतीति** । आद्यं पक्षमङ्गीकृत्य तत्रोक्तदोषमनिष्टत्वोपदर्शनेन परिहरति **अथेति** ।। **दृश्यत इति** । प्रागन्यथाऽनुगमादित्यादाविति शेषः ।

म० अर्थाज्ज्ञायत इति वक्ष्याम इति । 'ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटमि'त्यत्र इत्यर्थः ।

प० — **अधिकरणांतरारंभस्येति** । आकाशाधिकरणेत्यर्थः । नन्वधिकरणान्तरारंभ इव विश्वतो मुखत्वमपि अन्यथा नीयताम् । येन तदन्यथानुपपत्त्या लक्षणाऽऽश्रयणं स्यादित्यत आह **विश्वतोमुखत्वेति** ।

या०— वक्ष्याम इति । 'ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटमि'त्यत्रेत्यर्थः ।

श्री०—विश्वतोमुखत्वभङ्गस्त्विति । समानन्यायाक्रान्तशब्दोपलक्षणत्वाभावपक्ष इति शेषः ।

च०— वक्ष्याम इति । 'ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटम्' इत्यत्रेत्यादिः । अन्यथोपपत्तिरुक्ता भवति । आनन्दमयेतरेषां ब्रह्मत्वव्यावृत्तिपुरस्कारेणानन्दमयस्य ब्रह्मत्वज्ञापकानन्दमयपदोपादानान्यथाऽनुपपत्तेरिति पूरणीयम् ।

सु०—ननु सर्वशाखानिर्णायकत्वमेवैषां सूत्राणां नास्ति । सर्वशाखानां कार्यनिष्ठत्वेनाब्रह्मविषयत्वात् । ब्रह्मनिष्ठस्तु वेदान्तभागोऽल्पीयान् विनापि लक्षणाऽऽश्रयणेन यथाश्रुतार्थैः सूत्रैः शक्यो निर्णेतुमिति किं लक्षणाऽऽश्रयणेनेत्यत आह सर्वे वेदा इति ।

अनु०— सर्वे वेदा आमनन्ति यत्पदं त्विति हि श्रुतिः ॥

सर्वेषामपि वेदानां ब्रह्मनिष्ठतामाहेति शेषः ।

प०— श्रुतिरित्यनंतरमपेक्षितं पूरयति इति शेष इति ।

सु०— यद्यत्रोपलक्षणमभिप्रेतं स्यात्तदा प्रथमप्राप्तत्वादन्नमयशब्दमेवोपादद्यात् । आनन्दमयशब्दं तूपाददत्सूत्रकारस्तन्मात्रविवक्षां सूचयतीत्यत आह आनन्दमयेति ।

अनु०— आनन्दमयरूपे तु ब्रह्मणः पुच्छनोक्तितः ॥
समस्ताब्रह्मताप्राप्तेरानन्दमयनाम हि ॥

अन्नमयादीनामब्रह्मत्वे विकारशब्दः साधारणोपपत्तिः । आनन्दमयरूपे तु ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युक्तस्य 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति पुच्छत्वोक्त्या समस्तस्यावयविन आनन्दमयस्याब्रह्मत्वप्राप्तिरधिकाऽप्युपपत्तिरस्तीत्यतोऽत्रावहितैर्भवितव्यमिति ज्ञापयितुमानन्दमयनाम गृहीतं सूत्रकृतेत्यन्यथोपपत्तिरुक्ता भव(ती)ति । यद्यानन्दमयो ब्रह्म स्यात्तदा तदवयवस्य समस्ताया मुख्याया आब्रह्मतायाः सम्यग्ब्रह्मताया अप्राप्तेरिति वा । ततश्च तद्वेदनात्परप्राप्तिः श्रुता बाध्येतेति । नन्वन्नमयेऽप्यधिकाऽनुपपत्तिरस्ति । 'ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इति । 'तस्येदमेव शिरः' इति च । मैवम् । अस्यापि विकारोपपादकत्वेन तदन्तर्भावात् । यद्वा अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति जिज्ञास्यतयोक्तस्य ब्रह्मणः पुच्छत्वोक्त्या समस्ताब्रह्मताप्राप्तेरानन्दमयविचारस्य प्रकृतेन सङ्गतत्वादानन्दमयनामग्रहणमिति योज्यम् ।

शे० — **अन्यथोपपत्तिरुक्ता भवतीति** । आनन्दमयमात्रविवक्षाज्ञापकानन्दमयशब्दोपादाना-न्यथाऽनुपपत्तेरिति शेषः ॥ **विकारोपपादकत्वेनेति** । परामर्शप्रत्यक्षनिर्देशाभ्यामन्नविकारशरीरस्यैवात्र विवक्षणीयत्वेन मयटो विकारार्थत्वमेव न्याय्यं न चतुर्थार्थत्वमित्यनेन प्रकारेण विकारोपपादकत्वेनेत्यर्थः ।

प० — समस्तस्येत्यनुवादः । अवयविन इति व्याख्या । अवहितैः सावधानैरित्यर्थः । मास्तु पुच्छस्य मुख्यब्रह्मत्वमित्यत आह **ततश्चेति** । तद्वदनात् ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युक्तब्रह्मज्ञानात् । परब्रह्मप्राप्तिर्या श्रुता सा बाधिता स्यादित्यर्थः ॥ **अधिकानुपपत्तिरिति** । प्राकृतान्नविकारदेहपरामर्शा-दिरूपेत्यर्थः ॥ **विकारोपपादकत्वेनेति** । अत एव पूर्वसूत्रव्याख्यायामन्नमयादिशब्दे तावद्विकारार्थोऽङ्गीकार्य इत्यादिना तथैवोक्तमिति भावः ॥ **प्रक्रमेनेति** । जिज्ञासासूत्रेणेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । 'तत्राऽऽनंदादयो गुणाः । ईशस्यैवेति निर्णीताः' इत्युपासनापादीयानुव्याख्यानसुधायामुक्तदिशा सर्वापेक्षितानंदप्रदोपासनावि-षयमहागुणवाचित्वेनाध्यायादौ मंगलार्थत्वाच्चेत्यपि ध्येयं ॥

या० — **अन्यथोपपत्तिरुक्ता भवतीति** । तन्मात्रविवक्षाज्ञापकानन्दमयनामोपादानान्यथाऽ-नुपपत्तेरिति शेषः ।

च० — **विकारोपपादकत्वेनेति** । परामर्शप्रत्यक्षनिर्देशाभ्यामन्नविकारशरीरस्यैवात्र विवक्ष-णीयत्वे मयटो विकारार्थकत्वमेव न्याय्यमिति विकारोपपादकत्वेनेत्यर्थः ।

सु० — ननु सूत्राणामुपलक्षणत्वाभावे सर्वशाखानिर्णयाभावप्रसङ्गेनास्तूपलक्षणत्वम् । आनन्दमयशब्दस्यान्नमयाद्युपलक्षणत्वमित्ययं विशेषः कुत इत्यत आह ब्रह्मशब्दस्येति ।

अनु० — ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटम् ॥

आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे हि हेतुत्वेन(यो) ब्रह्मशब्दाभ्यासोऽभिहितः सोऽन्नमयादिष्वपि समानः । तथा चान्नमयादीनामब्रह्मत्वेऽनैकान्तिकः कथमानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं साधयेत् । अतोऽन्नमयादिसाधारणं ब्रह्मशब्दाभ्यासं हेतुत्वेन वदता सूत्रकारेण तेषामपि ब्रह्मत्वमङ्गी-कृतमिति ज्ञायते । चशब्देन 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीत्यादिहेतूनामपि साधारण्यं सूचयति । आदिग्रहणादानन्दादीनां ग्रहणम् । तस्मादुक्त एव सूत्रार्थ इति ।

शे० — **अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीत्यादिहेतूनामिति** । यद्यप्यत्र मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत इत्यादिहेतूनामिति वक्तव्यम् । तस्याऽप्यन्नमयादिपञ्चकसाधारण्यात् । यद्वक्ष्यति 'अन्नमया-दीनां पञ्चानामपि परब्रह्मत्वं युक्त्यन्तरेण प्रतिपादयितुं सूत्रमि'ति तथाऽपि व्युत्पादनसापेक्षत्वान्मान्त्रवर्णिक-समाख्याया अत्राग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । अत्रादिपदेनान्नमयादिज्ञानान्मोक्षानुपपत्त्यादिहेतूनां परामर्शः ॥

आदिग्रहणादिति । आनन्दादीनामप्यत्र पक्षत्वमिति ज्ञापयितुं पञ्चरूपादिष्वित्यत्रादिपदमित्यर्थः । अन्यथाऽऽनन्दादिसाधारण्येनानैकान्तिकतया ब्रह्मशब्दस्य नानन्दमयब्रह्मत्वव्यवस्थापकत्वं स्यादिति भावः । यद्यपि 'प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेन तत्राप्यन्यदुच्यते' इति वक्ष्यमाणरीत्या तेऽपि गुणिवाचिन एव तथाऽप्यापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिरित एव द्वितीयपादे तथैव व्युत्पादयिष्यतीति ध्येयम् ।

स० — **आदिग्रहणादानन्दादीनामिति** । 'गुणवाचिनां च प्रथममाह देवः समन्वयम्' इत्युक्तत्वेनात्राधिकरणे गुणवाचकानन्दादिशब्दानामपि निर्णेतव्यत्वेन 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादौ श्रूयमाणानामानन्दादीनामपि पक्षत्वम् । अन्यथा ब्रह्मशब्दस्य तत्र तत्र व्यभिचारप्रसङ्गादितीममर्थं आदिशब्देनाहेत्यर्थः ।

प० — **ब्रह्मशब्दाभ्यासोऽभिहित इति** । ब्रह्मशब्दोऽभिहित इत्यर्थः । तथैव प्राक् "ब्रह्मशब्दस्य श्रुतत्वादि"ति व्याख्यानात् । तथा च सोऽन्नमयादिष्वपि समान इति ग्रंथस्साधुः ॥ **इत्यादिहेतूनामिति** । "अस्मिन्नि"तिसूत्रोक्तमुक्तगम्यत्व, "मांत्रवर्णिक"सूत्रोक्तमंत्रवर्णोक्तत्व,तदुपलक्षितभृगुवल्लीसमाख्याऽऽदिहेतूनामित्यर्थः ।

या० — **विकारोपपादकत्वेनेति** । परामर्शप्रत्यक्षनिर्देशाभ्यामन्नविकारिशरीरस्यैवात्र विवक्षणीयत्वे मयटो विकारार्थत्वमेव न्याय्यमिति विकारोपपादकत्वेनेत्यर्थः ॥ **चशब्देनास्मिन्निति** । यद्यपि 'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत' इत्यादिहेतूनामिति वक्तव्यम् । तथाऽपि मान्त्रवर्णिकसमाख्यायाः पञ्चरूपविषयत्वस्यास्पष्टप्रतिभासादेवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । आदिपदेनेतरज्ञानान्मोक्षानुपपत्तिमान्त्रवर्णिकसमाख्ययोस्तदुपलक्षितभृगुवल्लीवाधूलशाखासमाख्यादेश्च ग्रहणम् ॥ **आदिग्रहणादानन्दादीनामिति** । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि"त्यादौ श्रूयमाणानामानन्दादीनामपि गुणवाचिनामत्र पक्षत्वम् । अन्यथा ब्रह्मशब्दस्य तत्र व्यभिचारप्रसङ्ग इतीममर्थमादिशब्देनाहेत्यर्थः । यद्यपि 'प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेन तत्राप्यन्यदुच्यत' इति वक्ष्यमाणरीत्या तेऽपि गुणवाचिन एव । तथाऽप्यन्यत्र प्रसिद्धत्वादिवदापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिरित्यवधेयम् ।

च० — **चशब्देनास्मिन्नित्यादि** । अन्नमयादीनां पञ्चानामपि परब्रह्मत्वं युक्त्यन्तरेण प्रतिपादयितुं सूत्रमिति ग्रन्थकृदभिधास्यमानतया मान्त्रवर्णिकगानस्यान्नमयादिपञ्चकसाधारण्यादत्र मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत इत्यादिहेतूनामित्यभिधातव्यत्वेऽपि मान्त्रवर्णिकसमाख्यायास्तत्पञ्चकसाधारण्यस्य व्युत्पादनसापेक्षतया तन्निरपेक्षादरात्तथाऽनभिहितिरिति ध्येयम् । आदिपदमितरज्ञानान्मोक्षानुपपत्तिमंत्रवर्णिकसमाख्याऽऽदिसंग्राहकम् । **आदिग्रहणादिति** । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादौ [illegible]नां गुणवाचिनामानन्दादिपदानां प्रकृतपक्षतावच्छेदकाभिमतगुणवाचकगुणिसामान्यवाचकान्यतर-

स्वरूपधर्मोक्रान्ततां ध्वनयितुं पञ्चरूपादिष्विति मौलमादिपदोपादानमितरथा ब्रह्मशब्दस्य तत्रानैकान्त्य-प्रसङ्गादिति भावः । 'प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेन तत्राप्यन्यदुच्यत' इत्यनुव्याख्यानेऽभिधास्यमानदिशाऽऽनन्दादि-पदानामपि गुणिवाचकत्वेऽपि लिङ्गादे तथैव ग्रन्थकृदभिधास्यमानत्वेऽप्यापातप्रतीतिमनुरुध्येत्थमभिहिति-रिति ध्येयम् ।

सु० — नन्वानन्दमयस्य कथं ब्रह्मत्वम् । ब्रह्म पुच्छमिति ब्रह्मणस्तत्पुच्छत्वाभि-धानात् । न च ब्रह्मशब्दोऽन्यपरः । तथा सत्यत्रैवानैकान्त्यापत्तेः । न च निरपवादो ब्रह्मशब्दो हेतुः न ब्रह्मशब्दमात्रमिति वाच्यम् । ब्रह्म पुच्छमित्यत्राप्यपवादाभावात् । ब्रह्मा-वयवत्वमिति चेन्न । अद्याप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वासिद्धेरिति ॥ अत्र प्रष्टव्यम् । किमवयवस्य पूर्णत्वेऽवयविनः पूर्णत्वं नोपपद्यत इत्यभिप्रायः । किं वाऽऽआनन्दमयस्यावयविनः पूर्णत्वे तदवयवस्य पूर्णत्वाभावापादनम् । उतावयवावयविनोर्भेदादवयवस्य ब्रह्मत्वेऽपि नावयविनस्त-त्त्वमिति ।

आद्ये दोषमाह ब्रह्मतेति ।

तनु० — ब्रह्मताऽवयवेऽपि स्यात्तथाऽवयविनि स्वतः ॥
यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य ब्रह्मताऽखिला ॥
दर्शिता चैव पार्थाय निःसीमाः शक्तयोऽस्य हि ॥

यदाऽवयवेऽपि ब्रह्मता तथा सत्यवयविनि सा स्वतोऽनायासेन स्यात् । अवयविनोऽ-वयवापेक्षया महत्त्वस्य दृष्टत्वात् । ततश्चावयवस्य पूर्णत्वेऽवयविनः पूर्णत्वानुपपत्तिरिति विरु-द्धमेतत् ।

द्वितीये व्याप्त्यभावं दर्शयति यथैवेति । एतच्च 'उद्बबर्हात्मनः केशौ' इत्यादिना पुराणे प्रसिद्धम् । अखिला निरुपचरिता । तथाऽऽनन्दमयावयवस्यापि भविष्यतीति शेषः । अत्र प्रमाणमाह दर्शिता चेति । पार्थदर्शनं च द्यावापृथिव्योरित्यादि तद्वाक्यादवगम्यते । चशब्दः पुराणाद्युक्तिसमुच्चयार्थः । एवशब्दस्त्वेवं प्रमितैव न वाङ्मात्रेणोच्यत इति संबध्यते । ननु लोके योऽवयवः स परिच्छिन्नो दृष्टस्तत्कथमेतदित्यतः परमेश्वरस्याघटितघटकतया सर्वत्रा-प्रतिबद्धया शक्त्याऽन्यत्रादृष्टमपि घटते काऽत्र कथन्तेत्याह निःसीमा इति । सीमसीमे स्त्रिया-मुभे इति सीमन् शब्दपर्यायसीमाशब्दोत्तरपदोऽयं समासः । सीमन्शब्दोत्तरपदत्वेऽपि डाबु-भाभ्यामन्यतरस्यामिति साधु ।

तृतीयेऽप्येतदेवोत्तरम् । **निःसीमा इति** । **हिशब्दो हेतौ** । **शिरो नारायण इत्यादि-प्रसिद्धिद्योतको वा** ।

शे० — **तथा सतीति** । ब्रह्मपुच्छमित्यत्र ब्रह्मशब्दस्यान्यपरत्व इत्यर्थः ॥ **अत्रैवेति** ब्रह्मपुच्छमित्यत्र ब्रह्मशब्दश्रवणेऽपि विष्णुत्वाभावादिति भावः ॥ **न च निरपवाद इति** । तथा च हेतोरेवानागमनान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **अद्यापीति** । ततश्चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वसिद्धौ ब्रह्मावयवत्वरूपापवादसिद्ध्या निरपवादब्रह्मशब्दस्य व्यभिचाराभावसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । यो यदवयवः सोऽपूर्ण एवेति व्याप्तेरभावादित्यर्थः । पूर्णत्वेऽपि कृष्णस्यावयवत्वस्यैवासिद्धेर्न तत्र व्यभिचार इत्यत आह **एतच्चेति** ॥ **अत्रेति** । कृष्णस्य निरुपचरितपूर्णतायामित्यर्थः । परप्रत्यक्षस्य परं प्रत्यसिद्धेः कथमेतदित्यतस्तद्वाक्यादेव तत्सिद्धिरित्याह **पार्थदर्शनं चेति** । ननु निर्गता सीमा याभ्यस्ता इति सीमन्शब्दोत्तरपदतया समासस्य ऋन्नेभ्यो ङीबिति प्राप्तस्य ङीपो 'मन' इति निषेधान्निःसीमान इति भवितव्यम् । निःसीमा इति तु कथमित्यत आह **सीमसीमे इति** । सीमन्शब्दोत्तरपदत्वेऽपि समासस्य न दोष इत्याह **सीमन्निति** । अत्र डाबुभाभ्यामित्येको योगः । मन्नन्तात्प्रातिपदिकादन्नन्ताद्बहुव्रीहेश्च डाप् स्त्रियां स्यादिति तदर्थः । स चार्थाद्विकल्पितः । नित्ये हि डापि न कश्चिन्नान्तमस्तीति मनोऽनो बहुव्रीहिरिति ङीप्निषेधो निर्विषयः स्यात्ततोऽन्यतरस्यामित्यपरो योगः । डाबुभाभ्यामित्यनेनोक्तौ डाप्ङीप्निषेधौ द्वावपि वा स्त इति च तदर्थः । तेन तयोरभावेनान्तलक्षणो ङीबपि भवतीत्यर्थपर्यवसानात् डापि निःसीमा इति ङीप्निषेध निःसीमान इति, ङीपि निःसीम्न्य इति, रूपत्रयस्यापि सम्भवान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । (मनः । मन्नन्तान्न ङीप् सीमा । सीमानौ । अनो बहुव्रीहेः । अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा बहुयज्वानौ । डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब्वा स्यात् । सीमा सीमे सीमानौ । दामा दामानौ दामे । नपुंसिदामेत्यमरः । बहुयज्वा) न चैवं सीमेत्यत्रापि तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्यतरस्यामिति योगे मन इत्यस्य निवृत्त्याऽन्नन्तबहुव्रीहिरेव विकल्पाश्रयणेन केवलमन्नन्तात्तदप्रसङ्गात् । न च मन इति निवृत्तौ निःसीमन्निति मन्नन्तबहुव्रीहौ ङीपविकल्पो न स्यादिति वाच्यम् । तत्र मन्नन्तङीब्विकल्पानवकाशेऽप्यन्नन्तङीब्विकल्पस्य बहुसीम्नी बहुसीमे बहुसीमानावित्यदाविवाविरुद्धत्वात् । न चैवं मन्नन्तबहुव्रीहावप्यन्नन्तङीब्विकल्पाश्रयणेनैव महानाम्नीशब्दस्य व्युत्पादयितुं शक्यत्वेन कर्मनिर्णयटीकायां मन इति ङीप्निषेधाप्रवृत्तिव्युत्पादनायानित्यत्वाश्रयणमनर्थकमिति वाच्यम् । चिरन्तनरीत्याऽन्यतरस्यामिति योगविभागमनाश्रित्य तत्र तदाश्रयणादिति दिक् ॥ **तृतीयेऽपीति** । अवयवावयविनोर्भेदादवयवस्य परमात्मत्वेन नावयविनः परमात्मत्वमिति तृतीयेऽपीत्यर्थः ॥ **एतदेवेति** । अवटिनवटकेश्वर

शक्त्या नावयविनोऽवयवत्वं विरुद्धमित्याशयः। **उक्तस्यार्थस्य मूलारूढतायै हिशब्दं** हेत्वर्थतया व्याचष्टे **हिशब्द इति।** ईश्वरशक्त्या प्रमितस्यैव दुर्घटस्य निर्वाहोऽन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। न चावयविनोऽवयवत्वं प्रमितं तत्कथं तथा निर्वाह इत्यत आह **शिरो नारायण इत्यादीति।**

स० -- ननु सीमशब्दस्य नकारान्तत्वेन 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीपि निस्सीम्न्य इति भवितव्यम्। निस्सीमा इत्युक्तिस्तु कथमित्यत आह **सीमसीमे स्त्रियामित्यादिना।** तथा च नान्तत्वाभावान्न ङीपः प्राप्तिरिति भावः। नान्तत्वमभ्युपेत्याप्याह **सीमन्शब्दोत्तरपदत्वेऽपीति।** अत्र डापि टिलोपे च सति आकारान्तत्वमेव भवतीति भावः।

प० तथेति मूलपदस्यार्थमाह **तथासतीति ॥ उद्बर्हेति।** 'उद्बबर्हात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने। उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले। अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यतः' इत्यादिविष्णुपुराणे पंचमांशे प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ **अत्र प्रमाणमाहेति।** व्यासत्वेऽर्जुनप्रत्यक्षं प्रमाणमाहेत्यर्थः। "द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वा" इत्येकादशगीतास्थार्जुनवाक्यादवगम्यते पार्थप्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ **पुराणाद्युक्तीति।** पुराणेतिहासादौ व्यासत्वोक्तिसमुच्चयार्थ इत्यर्थः। ननु सीमन्शब्दस्य नकारांतत्वेन "ऋन्नेभ्यो ङीबि"तिप्राप्तङीप्प्रत्ययस्य "मन" इतिसूत्रेण मन्नंतात्प्रातिपदिकात् ङीप् न भवतीति निषेधेपि "निस्सीमानोस्य शक्तय" इति वाच्यमित्यत आह **सीमसीमे स्त्रियामुभे इतीति।** इत्यमरोक्तेरिति योज्यं ॥ **डाबुभाभ्यामिति।** मन्नन्तात्प्रातिपदिकादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेर्विकल्पेन डाप्प्रत्ययो भवतीति चतुर्थाद्यपादे पाणिन्युक्त्या डाप्प्रत्ययांतत्वात् साधुरित्यर्थः। उतावयवावयविनोर्भेदादित्यादिनोक्तपक्षं निराह **तृतीयेऽपीति ॥ इत्यादिप्रसिद्धीति।** भाष्योक्तस्मृतिप्रसिद्धीत्यर्थः। तथाच "अंगांगित्वेन भगवान्स्वानंदानुभवे स्थितः। स एव व्यूह्य चात्मानं पृथग्रूप इव स्थित" इत्यैतरेयभाष्योक्तदिशा नारायणवासुदेवादिरूपैर्नानारत्नविनिर्मितप्रतिमावत्पुंजीभूतदिव्यलक्षणरूपविशेषेण भगवत एवांगत्वमंगित्वं चोपपन्नमिति द्वयोः परमात्मत्वं नायुक्तमिति भावः।

या०— ननु सीमन्शब्दस्य नकारान्तस्य स्त्रियां मन इति ङीप्निषेधान्निःसीमान इति भवितव्यं निःसीमा इति कथमित्यत आह **सीमसीमेति।** नान्तत्वमभ्युपेत्याप्याह **सीमन्शब्दोत्तरेति।** मन्नन्तात्प्रातिपदिकादन्नन्ताद्बहुव्रीहेश्च ङीप् वा स्यादिति सूत्रार्थः। सीमे सीमानौ बहुयज्वे बहुयज्वानामित्युदाहरणम्। तथा चानेन डापि टिलोपे चाऽऽकारान्तत्वं साध्वित्यर्थः ॥

श्री०— ब्रह्मणस्तत्पुच्छत्वाभिधानादित्यत्र ब्रह्मण इत्यस्य जिज्ञास्यतयोक्तस्य ब्रह्मण इत्यर्थः। **ब्रह्मशब्द इति।** ब्रह्मपुच्छमित्यत्रेत्यर्थः ॥ **अन्यपर इति।** जिज्ञास्यब्रह्मव्यतिरिक्तचतुर्मुखादिपर

इत्यर्थः ॥ **उद्धबर्हेति** । "उद्धबर्हात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने । उवाच च मुरारेतौ मत्केशौ वसुधातले । अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यत "इत्यादिना विष्णुपुराणप्रसिद्धमित्यर्थः । अत्र त्या मत्ते । प्रमाणमर्जुनप्रत्यक्षरूपं प्रमाणम् । "द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि. व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः" इत्येकादशाध्यायगीतावाक्याज्ज्ञायतेऽर्जुनप्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ **सीमसीमे इति** । सीम च सीमा च सीमसीमे इत्यर्थः ॥

च० — **तथा सति** ब्रह्मपुच्छमिति वाक्यघटकब्रह्मपदस्यान्यपरत्वे । अत्रैव ब्रह्म पुच्छमिति वाक्यप्रतिपाद्य एव । ब्रह्मपदश्रवणेऽपि तस्य विष्णुत्वानवगतेरिति भावः । **निरपवाद इति** । निरादयः क्रान्ताद्यर्थ इत्यनुशासनादपवादापादानकनिष्क्रान्तिविशेषित इत्यर्थः । तथा च प्रकृतहेतुताऽवच्छेदकावच्छिन्नस्य तत्राभावात् द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादिवव साध्याभावाधिकरणनिरूपिताधेयतावच्छेदकीभूतहेतुतावच्छेदकवत्त्वरूपानैकान्त्यानवकाश इति भावः । उक्तार्थे विष्णुपुराणं प्रमाणयति **एतच्चेति** । 'उद्धबर्हात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने । उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले । अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानि करिष्यतः' इत्यादिना विष्णुपुराणे पञ्चमांशे प्रसिद्धमित्यर्थः । ननु सीमन्शब्दोत्तरपदसमासस्य नान्ततया 'ऋन्नेभ्यो ङीबि'ति प्राप्तस्य ङीपो 'मन' इति सूत्रेण मन्नन्तात्प्रातिपदिकात् निषेधात् निस्सीमान इति विन्यासेन भवितव्यतया निस्सीमा इति विन्यासः कथं सङ्गच्छत इत्यत आह **सीमन्शब्देति** । समासस्य सीमन्शब्दोत्तरत्वोपगमेऽपि न क्षतिरित्याह **सीमन्शब्दोत्तरेति** । मन्नन्तात्प्रातिपदिकादन्नन्ताद्बहुव्रीहेश्च डाप् वा स्यादिति सूत्रार्थः । सीमे सीमानौ । बहुयज्वे बहुयज्वानावित्युदाहरणम् । इत्थं चानेन योगेन डापि डित्वाट्टिलोपे चादन्तत्वं सङ्गच्छत इत्यर्थः ।

सु० — **स्यादेतत् । ब्रह्मशब्दबलेनान्नमयादीनां विष्णुत्वं न निश्चेतुं शक्यते । 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शङ्करं नीललोहितम्' इति तापनीयवा-**

अनु० — ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥

क्ये रुद्रेऽपि परंब्रह्मशब्दश्रवणादित्यतः पूर्वोत्तरार्धे भिन्नविषयतया व्याख्याति ऋतमिति । इति पूर्वार्धे विष्ण्वाख्यं परंब्रह्मोक्तमिति योजना । अन्यत्र उत्तरार्धे विरूपाक्षाख्यमुक्तमिति पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वमुक्तम् । भिन्नविषयत्वेऽन्वयः कथमित्यत उक्तं तत्प्रत्यूर्ध्वरेतमिति । अनेन ऋतमित्यादीनि द्वितीयान्तान्यूर्ध्वरेतमित्यादीनि प्रथमान्तानीत्युक्तं भवति । तर्हि नपुंसक-

लिङ्गप्रयोगः कथमित्यत उक्तमपरं ब्रह्मेति । अमुख्यया वृत्त्या जीवेऽपि ब्रह्मशब्दसद्भावात्तदपेक्षया नपुंसकलिङ्गमिति । तत्प्रत्यूर्ध्वरेतमिति विवृणोति तद्व्रते स्थितमिति ।

विष्ण्वाख्यमुक्तमन्यत्र ह्यूर्ध्वरेतं च तत्प्रति ॥

विरूपाक्षाख्यमपरं ब्रह्मैकं तद्व्रते स्थितम् ॥

एकविषयतया प्रतीयमानयोः पूर्वोत्तरार्धयोः कुतो भिन्नविषयता कल्प्यत इत्यत आह समानेति ।

अनु० – समानाधिकृतत्वं चेदुत्तरं नीललोहितम् ॥

कृष्णपिङ्गलरूपेण पुनरुक्तं भविष्यति ॥

समानमेकमधिकृतमधिकरणं विषयो ययोः पूर्वोत्तरार्धयोस्ते समानाधिकृते तयोर्भावः । यदि पूर्वोत्तरार्धयोरेकविषयत्वं स्यात्तदोत्तरम् उत्तरार्धोक्तं नीललोहितम् कृष्णपिङ्गलरूपेण पूर्वार्धोक्तेन निमित्तेन पुनरुक्तं भविष्यति । कृष्णपिङ्गलनीललोहितशब्दयोरेकार्थत्वात् । अतः प्रतीतमप्येकविषयत्वं परित्यज्य भिन्नविषयत्वग्रहणं न्याय्यमिति ।

शे०— ननु पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्ववर्णनेनैव सौत्रहेतोरव्यभिचारसिद्धेर्भाष्ये तत्प्रतीत्यधिकमित्यतो नेदं विषयभेदप्रतिपादनार्थं किं नाम पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वे प्राप्तान्वयानुपपत्तिपरिहारायान्वयप्रदर्शनार्थमित्याशयेन तत्तथा योजयति भिन्नेति । तथाऽपि भाष्येऽपरब्रह्मेत्यंशस्याधिक्यमित्यतः 'ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शङ्करं नीललोहितमि'त्येतेषां पूर्वार्धेन प्रथमान्ततयाऽन्वये प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थं तदित्याशयेन योजयति तर्हीति । प्रथमान्ततया पूर्वार्धेऽन्वये ऊर्ध्वरेता इत्यादि पुल्लिङ्गमेव स्यान्न नपुंसकमित्यर्थः । तदपेक्षयेति । तथा चोत्तरार्धे ब्रह्मेत्येतद्विशेष्यतयाऽनुवर्तनीयमित्युक्तं भवति ॥ विवृणोतीति । तथा च न तद्व्रते स्थितमित्यंशस्यापि वैयर्थ्यमिति भावः ।

प०— "कृष्णपिंगलं" इत्यनंतरं "इति पूर्वार्धे परंब्रह्मे"ति पदद्वयमध्याहृत्य योजयति इति पूर्वार्ध इति ।

या० — तदपेक्षया नपुंसकेति । तथा चोत्तरार्धे ब्रह्मेत्येतद्विशेष्यतयाऽनुवर्तनीयमिति भावः ।

च०— तदपेक्षया नपुंसकेति । उत्तरार्धे विशेष्यवाचकब्रह्मपदमनुषञ्जनीयमिति भावः ।

सु०— किञ्च ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिरित्युत्तरवाक्ये ब्रह्म अधिपतिर्यस्य रुद्रस्य असौ ब्रह्माधिपतिरिति रुद्रस्य ब्रह्म अधिपतिः प्रतीयते । यस्य चाधिपतिरस्ति कथं तस्य परब्रह्मता स्यादित्यतश्च पूर्वार्धो न रुद्रविषय इत्याशयवानाह ब्रह्माधिपतिरिति ।

अनु०— ब्रह्माधिपतिरित्यत्र तापनीयश्रुतौ पुरः ॥

ऋतं सत्यमिति वाक्यं यदुक्तम् अत्र तापनीयश्रुतौ ऋतमित्यस्मात्पुरः पुरतः उपरिष्टादिति यावत् । ब्रह्माधिपतिरिति रुद्रस्य पराधीनताप्रतिपादकं पदमस्तीति योजना ।

स्यादेवं यदि ब्रह्माधिपतिशब्दस्य बहुव्रीहित्वं स्यात् । न चैवम् । षष्ठीतत्पुरुषे कर्मधारये वा संभवति बहुव्रीहित्वनिश्चयकाभावादित्यत आह स्वरितेति ।

अनु०— स्वरितब्रह्मशब्दान्तं बहुव्रीहित्वमेष्यति ॥

यस्माद्ब्रह्माधिपतिप्रातिपदिकं स्वरितब्रह्मशब्दान्तं तस्माद्बहुव्रीहित्वमेवप्राप्नोति । न समासान्तरत्वम् । तथात्वेऽन्तोदात्तत्वेनानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य प्रसङ्गेन पूर्वपदस्य (स्वरितान्तता) स्वरितपूर्वपदान्तता न स्यात् । अथवोद्ग्रन्थमेव पूर्वोक्तमर्थमुक्त्वोक्तशङ्कोत्तरत्वेन समस्तोऽपि श्लोको योज्यः । यद्यपि बहुव्रीहित्वं पूर्वसिद्धमेव । तथाऽपि तन्निश्चयापेक्षयैष्यतीति प्रयोगः ।

ननु पूर्वपदान्तस्वरस्य स्वरितत्वेऽपि कुतो बहुव्रीहित्वमिति चेत् । उदाहरणदर्शनादित्याह स्वाहेति ।

अनु०— स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व यद्बहुव्रीहिनामगात् ॥

यद्यस्मात्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यत्रेन्द्रशत्रुप्रातिपदिकं स्वरितेन्द्रशब्दान्तं बहुव्रीहितां प्राप्तं तस्मादिदमपि तथाविधं बहुव्रीहिरेवेति ।

शे०— ब्रह्माधिपतिरित्युत्तरवाक्ये किञ्चिन्युक्तार्थस्य स्पष्टमप्रतिभासादित्याशयवानित्युक्तम् । ब्रह्माधिपतिप्रातिपदिकस्य षष्ठीतत्पुरुषत्वे ब्रह्मणोऽधिपतिरित्युत्तरवाक्येन गतार्थत्वमित्यरुचिं मनसिनिधायाह **कर्मधारये वेति** ॥ **बहुव्रीहित्वनिश्चायकाभावादिति** । समासप्राबल्यादेव कर्मधारयत्वनिश्चय इति भावः । हेतुत्वसमर्पकाभावेन स्वरितब्रह्मशब्दान्तत्वस्य बहुव्रीहित्वे हेतुत्वस्यैवावगन्तुमशक्यत्वाद्यत्तच्छब्दाध्याहारेण कथञ्चित्तदवगमेऽपि विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्कथमनेन बहुव्रीहित्वनिश्चय इत्यतो हेतुच्छित्तेरेव विपक्षे बाधकत्वान्नाप्रयोजकतेत्याह **यस्मादित्यादि** ॥ **स्वरितेति** । ब्रह्मशब्दस्य मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निदन्तत्वात् । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यादिभूताकारस्योदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमिति शेषभूताकारस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्यैव स्वरितत्वेन ब्रह्मशब्दस्य स्वरितान्तत्वादित्यर्थः ॥ **न समासान्तरत्वमिति** । षष्ठीतत्पुरुषत्वकर्मधारयत्वरूपमित्यर्थः ॥ **तथात्वे हीति** । समासस्येत्यनेन सामान्यतः समासान्तोदात्तताया विहितत्वादिति भावः । **पूर्वोक्तमर्थमिति** । किञ्च ब्रह्माधिपतिरित्या-

दियोजनेत्यन्तेनोक्तमर्थमित्यर्थः ॥ **उक्तशङ्केति ।** स्यादेवं यदि ब्रह्माधिपतिशब्दस्येत्यादिनोक्तशङ्कोत्तरत्वेनेत्यर्थः ।

स० — **स्वरितब्रह्मशब्दान्त इति ।** ब्रह्मशब्दस्य मनप्रत्ययान्तत्वे ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनेन बृहतेराद्युदात्तत्वे परस्य मनप्रत्ययस्य'अनुदात्तं पदमेकवर्जमि'त्यनेनानुदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इत्यनेन मनप्रत्ययस्य स्वरितत्वम । ततश्च ब्रह्मशब्दः स्वरितान्त इति ज्ञेयम् । स्वरितः ब्रह्मशब्दान्तो यस्मिन्समासे प्रातिपदिके तदिति विग्रहो द्रष्टव्यः । **तथात्वे अन्तोदात्तत्वेनेति ।** समासस्येत्यनेन सामान्यतः समासस्यान्तोदात्तताया विहितत्वादिति भावः ॥ **अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्येति ।** यत्रान्त्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टः सर्वोऽनुदात्तो भवतीति सूत्रार्थः । पूर्वपदस्य इत्यस्य प्रसङ्गेनेति संबन्धः । स्वरितपूर्वपदान्तता समासप्रातिपदिकस्येति शेषः ॥ **पूर्वोक्तमर्थमिति ।** किञ्च ब्रह्माधिपतिरित्यादिना पूर्वार्धो न रुद्रविषय इत्यन्तेनोक्तमर्थमित्यर्थः ॥ **उक्तशङ्कोत्तरत्वेनेति ।** स्यादेवं यदि ब्रह्माधिपतिशब्दस्येत्यादिनोक्तशङ्कोत्तरत्वेनेत्यर्थः ॥ **स्वरितेन्द्रशब्दान्तमिति ।** इन्द्रशब्दस्य रन्प्रत्ययान्तस्य निपातितत्वात् ब्रह्मशब्दे कथितरीत्या स्वरितान्तत्वं ज्ञेयम् ।

प० — अत्रेति मूलपदस्यार्थमाह । **ऋतं सत्यमितिवाक्यं यदुक्तं अत्रेति ॥ स्वरितेति ।** स्वरितं ब्रह्मशब्दांतं यस्य तदिति विग्रहः । एवमग्रेपि ॥ **तथात्व इति ।** तत्पुरुषादिसमासांतरत्वे इत्यर्थः । 'समासस्येति' षष्ठाद्यपादांतिमसूत्रेण सामान्यतोऽन्तोदात्तताया विधानादिति भावः ॥ **अनुदात्तमिति ।** यस्योदात्तादिस्वरो विधीयते तं वर्णं वर्जयित्वाऽवशिष्टं पदमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तस्वरप्रसंगेनेत्यर्थः । पूर्वं हि पुर इत्यनंतरं 'रुद्रस्य पराधीनत्वप्रतिपादकं पदमस्ती'त्यध्याहृत्य योजयित्वा तत्र शंकानिरासकत्वेनोत्तरार्धं योजितमिदानीं विनैव पदाध्याहारं योजनामाह **अथवेति ।** उक्तार्थं मूलास्पृष्टमेव । किं च 'ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिरित्युत्तरवाक्य इत्यादिना पूर्वार्धो न रुद्रविषय इत्यन्तेनोक्तमर्थमुक्त्वा स्यादेवं यदीत्यादिनोक्तशंकोत्तरत्वेन 'ब्रह्माधिपतिरि'त्यादिसमग्रश्लोको व्याख्येय इत्यर्थः ॥ **स्वरितेन्द्रेति ।** औणादिकरन्प्रत्ययांतस्येंद्रशब्दस्य 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मित्याद्युदात्तत्वे शेषनिघाते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरितांतत्वादिति भावः ।

या० — **स्वरितब्रह्मशब्देति ।** ब्रह्मशब्दस्य मन्प्रत्ययान्तत्वेन ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनेन प्रकृतिरूपबृंहतेराद्युदात्तत्वे परस्य मन्प्रत्ययस्यानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनेनानुदात्तत्वे उदात्तानुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन मन्प्रत्ययस्य स्वरितत्वम् । ततश्च ब्रह्मशब्दः स्वरितान्त इति ज्ञेयम् ॥ **तथात्वेऽन्तोदात्तत्वेनेति ।** समासस्येत्यनेन सामान्यतः समासस्यान्तोदात्तताया विहितत्वादिति भावः ॥ **अनुदात्तं पदमिति ।**

यत्रान्त्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टः सर्वोऽच् अनुदात्तो भवतीति सूत्रार्थः ॥ **वोक्तमर्थमिति** । किञ्च ब्रह्माधिपतिरित्यादिना योजनेत्यन्तेनोक्तमर्थमित्यर्थः ॥ **उक्तशङ्केति** । स्यादेवं यदि ब्रह्माधिपतिशब्दस्येत्यादिनोक्तशङ्कोत्तरत्वेनेत्यर्थः ॥ **स्वरितेन्द्रशब्देति** । इन्द्रशब्दस्य रन्प्रत्ययान्तस्य निपातितत्वात् ब्रह्मशब्दवत्स्वरितान्तत्वं ज्ञेयम् ।

श्री०— **कर्मधारय इति** । ब्रह्मा चासावधिपतिश्चेति कर्मधारय इत्यर्थः ॥ **प्रातिपदिकमिति** । समासप्रातिपदिकमित्यर्थः । **स्वरितब्रह्मशब्दान्तमिति** । बृहधातोर्मनिन् प्रत्यये अमागमे यणादेशे च सति निष्पन्नो ब्रह्मशब्दो मनिन्प्रत्ययान्तः । तथा च ञ्नित्यादिर्नित्यम् । ञिति निति च प्रत्यये परे प्रकृतेरादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च प्रकृते बृहधातोरादेर्बृ इत्यत्रत्यऋवर्णरूपस्याच उदात्तस्वरवत्त्वे सति, तत्परतो विद्यमानस्य मनिन्प्रत्ययस्य मकारस्थिताकाररूपस्याच इति यावत् । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रेणानुदात्तस्वरवत्त्वं प्राप्तम् । तथा हि । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टः सर्वोऽप्यच् अनुदात्तो भवतीति सूत्रार्थः । एवं च बृ इत्यत्रऋवर्णस्वरस्योदात्तत्वे तद्व्यतिरिक्तस्याचो मकारस्थस्याकारस्यानुदात्तस्वरवत्त्वे प्राप्ते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' उदात्तात्स्वरात्परस्यानुदात्तस्वरस्य स्थाने स्वरितः स्वर आदेशो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च मकारस्थानुदात्तस्वरस्य स्वरितत्वे ब्रह्मशब्दः स्वरितान्त इति मन्तव्यम् ॥ **तथात्व इति** । षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयरूपसमासान्तरत्व इत्यर्थः ॥ **अन्तोदात्तत्वेनेति** । ब्रह्माधिपतिरिति समासस्येति शेषः । पूर्वपदस्यानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य प्रसङ्गेनेत्यन्वयः । पूर्वपदस्य ब्रह्मपदस्य । अनुदात्त पदमेकवर्जमिति सूत्रविहितानुदात्तस्वरवत्त्वस्य प्रसङ्गेनेत्यर्थः । स्वरितपूर्वपदान्तता ब्रह्माधिपतिरिति समासस्येति शेषः । अयमर्थः । ब्रह्माधिपतिरित्यस्य, बहुव्रीहिभिन्नषष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयरूपसमासान्तरत्वे "समासस्य" समासस्यान्त उदात्तो भवतीति सूत्रेण समासस्यान्ते उदात्तस्वरविधानाद्ब्रह्माधिपतिरिति समासस्यान्ते तकारस्थे इकारे उदात्तस्वरप्राप्तौ । "अनुदात्तं पदमेकवर्ज"मिति सूत्रेण तद्व्यतिरिक्तस्य पूर्वस्याचोऽनुदात्तस्वरविधानाद्ब्रह्माधिपेत्यत्र स्थितानां चतुर्णामप्यचामनुदात्तस्वरवत्त्वं प्राप्तम् । तथा च ब्रह्मपदे ब्रेत्यत्रानुदात्तस्वरं ह्मेत्यत्र मकारे च स्वरितस्वरं वैदिकाः पठन्ति तन्न स्यादिति । अधःपठ्यमानः स्वरोऽनुदात्तः । दक्षिणभागे समाहारेण पठ्यमानः स्वरःउदात्तः । ऊर्ध्वं पठ्यमानः स्वर स्वरितः । तदूर्ध्वं पठ्यमानस्तु स्वरः प्रचय इति वैदिकसम्प्रदायः । **उद्ग्रन्थमिति** ग्रन्थादुद्गतं ग्रन्थव्याख्यानरूपं न भवतीत्यर्थः ॥

च०— **स्वरितब्रह्मशब्दान्तमिति** । ब्रह्मशब्दस्य मन्प्रत्ययान्तत्वेन निदन्तत्वात् । 'ञ्नित्यादिर्नित्यं ञिति निति च प्रत्यये परतः आदिरुदात्तो भवतीत्यादिभूताकारस्योदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जं यश्चोदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं पदमनुदात्तं भवतीति शेषांशस्यानुदात्तत्वे

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवतीति तस्यैव स्वरितत्वेन ब्रह्मशब्दस्य स्वरितान्तत्वाद्ब्रह्माधिपतिप्रातिपदिकं स्वरितान्तब्रह्मशब्दावयवकं भवतीति बहुव्रीहितां प्राप्नोतीत्यर्थः । **न समासान्तरत्वमिति** । षष्ठीतत्पुरुषत्वं कर्मधारयत्वं वेत्यर्थः । तथात्वे दर्शितसमासान्तररूपत्वे । समासस्येत्यनेन समासत्वावच्छिन्नसंबन्धिचरमावयवस्यान्तोदात्ततया विहिततया उदात्तं पदमिति शेषनिघातापत्त्या स्वरितान्तपूर्वपदावयवकता न स्यादित्यर्थः । **पूर्वोक्तमर्थमिति** । किञ्च ब्रह्माधिपतिरित्यादिकयोजनेत्यन्तेनाभिहितमर्थमित्यर्थः ॥ **उक्तशङ्केति** । स्यादेवं यदि ब्रह्माधिपतिशब्दस्येत्यादिकाभिहितशङ्कोत्तरत्वेनेत्यर्थः ॥ **कुतो बहुव्रीहित्वमिति** । ब्रह्माधिपतिशब्दपक्षकबहुव्रीहित्वसाध्यकस्वरितान्तपूर्वपदावयवकत्वलिङ्गकानुमानाङ्गभूतायाः प्रकृतसाध्यनिरूपितप्रकृतसाधननिष्ठव्याप्तेर्निदर्शनाभावेन दुर्दर्शत्वादिति भावः । **इदमपि** ब्रह्माधिपतिप्रातिपदिकमपि । तथाविधं स्वरितान्तपूर्वपदावयवकम् । **स्वरितेन्द्रशब्दान्तमिति** । स्वरितान्तेन्द्रशब्दावयवकमित्यर्थः । ऋजेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरमेलशुक्रशुक्लगौरवन्तेरामाला इत्युणादिद्वितीयपादीयसूत्रेणैकोनविंशतिशब्दानां रन्नन्ततया निपातनात्तदन्तर्गतेन्द्रशब्दोऽपि तादृश इति ब्रह्मशब्दवत्स्वरितान्तत्वं ज्ञेयम् ।

सु०— इन्द्रशत्रुप्रातिपदिकस्यापि कुतो बहुव्रीहित्वम् । षष्ठीसमासत्वसम्भवादित्यत आह ॥ तस्मादिति ॥

अनु०— तस्मादस्येन्द्र एवाभूच्छत्रुरित्युत्तरश्रुतेः ॥

यस्मादिन्द्रशब्दः स्वरितान्त उपात्तस्तस्मात् । मन्त्रस्याभिमतस्वरहीनतादोषात् । अस्य वृत्रस्येन्द्रः शत्रुः शातयिताऽभवत् । न पुनस्त्वष्टुरभिप्रायानुसारेणेन्द्रस्य शत्रुरभवत् । इत्युत्तरवाक्यबलादिदं ज्ञायते यदिन्द्रशत्रुप्रातिपदिकं बहुव्रीहिर्न तत्पुरुष इति । तथा चाहुः 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादि'ति ।

शे०— ॥ **कुतो बहुव्रीहित्वमिति** । दृष्टांताभावेन स्वरितपूर्वपदान्तत्वस्य बहुव्रीहित्वेन व्याप्त्यसिद्धेरिति भावः । **इदमपि** ब्रह्माधिपतिप्रातिपदिकमपि । **तथाविधं** स्वरितब्रह्मशब्दान्तमित्यर्थः । ॥ **स्वरितान्त इति** ॥ इन्द्रशब्दस्य रन्प्रत्ययान्तत्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यादिभूतेकारस्योदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमिति शेषभूताकारस्यानुदात्तत्वे तस्यैवोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वेनेन्द्रशब्दस्य स्वरितान्तत्वमिति ज्ञेयम् ॥ **मन्त्रो हीन इति** । दुष्टः शब्दः स्वरत इत्यप्रसिद्धः पाठः । अतः प्रसिद्धस्यैवोदाहरणम् । स्वरेणेति स्वरतः । आद्यादित्वात्तसिः । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्

प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः । वागेव वज्रः वाग्वज्रः । यथेत्युदाहरणे । इन्द्रशत्रुरिन्द्रशत्रुशब्दः स्वरकृतादपराधाद्यजमानं हिंसितवान् । इन्द्रमभिचरता हतपुत्रेण त्वष्ट्रा इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मन्त्रः प्रयुक्तः । तत्र षष्ठीसमासार्थे विवक्षितेऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्तः प्रयुक्तः । तत्र बहुव्रीह्यर्थोपसंहारादिन्द्र एव शत्रुरभवत् । कः पुनर्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थभेदः । यावता यस्येन्द्रः शत्रुरिन्द्रस्याप्यसौ । शत्रुरेव । सपत्न-पर्यायो हि शत्रुशब्दः । नैष दोषः । क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्दः शातयिता शत्रुरिति । तथा चेन्द्रस्य शातयिता भूत्वा वर्धस्वेति षष्ठीसमासेऽर्थः । बहुव्रीहौ त्विन्द्रशातयितृक इति स्पष्ट एवार्थभेदः । कथं पुनरत्राद्युदात्तत्वस्य वा अन्तोदात्तत्वस्य वा प्रसङ्गः । यावता यज्ञकर्मणीत्येकश्रुत्या भवितव्यम् । अयमप्यदोषः । तत्र हि जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयते । स्वेच्छया प्रयुज्यमानश्च मन्त्रो न भवति । यदि चैकश्रुत्यभावादेवात्र प्रत्यवायस्तथा यस्तु प्रयुङ्क्ते इत्यत्र श्लोके दुष्यति चापशब्दैरिति दोषो दर्शितः । तस्मादस्त्यपशब्दप्रयोगेऽधर्म इति ।

स०—यथेन्द्रशत्रुः इन्द्रशत्रुरिति मन्त्रः ॥ **स्वरतोऽपराधादिति**॥ स्वरतो ज्ञातादपराधादित्यर्थः ॥

प०— शिक्षाग्रन्थश्लोकमुदाहरन्ति **तथाचाहुरित्यादिना** । मिथ्याप्रयुक्तः अयथाप्रयुक्तः । वाग्वज्रः वाग्रूपवज्रः । इन्द्रशत्रुः इन्द्रशत्रुरितिमंत्रः । स्वरतोऽपराधात्स्वरभ्रंशनिमित्तात् । उदाहृतश्च श्लोको महाभाष्ये पस्पशाह्निके ॥

या० — स वाग्वज्र इति । सः स्वरवर्णहीनः प्रयुक्तो मन्त्रो वज्रवद्धिंसको यजमानं हिनस्ति । तत्र पुराकल्पसिद्धमुदाहरणम् **यथेन्द्रशत्रुरिति** । इन्द्रशत्रुरिति मन्त्रो यथा स्वरतो जातादपराधा-दित्यर्थः । त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपः शक्रेण हतः । स त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं पुत्रं लिप्सुस्तदर्थं सोमायण-मनुतिष्ठन् भागलिप्सुमपीन्द्रं नाजुहाव । इन्द्रः स्वयमेवागत्य प्रसह्य सोमरसं पपौ । त्वष्टा सोम-पात्रेऽवशिष्टं सोमरसमिन्द्रस्य शातयिता पुत्रो भूयादित्याशंसमानः स्वाहेन्द्रशत्रो वर्धस्वेति मन्त्रेण जुहाव । तदेन्द्रशत्रुरिति शब्दे स्वाभिप्रेतफलाय तत्पुरुषस्वरोहः कर्तव्यः । तं विहाय यथास्थितो बहुव्रीहिस्वर एव तत्र प्रयुक्तः । तेन स्वरापराधेन तत्रोत्पन्नस्य वृत्रासुरस्य शत्रुः शातयिताऽभूदिति त्वष्टा हतपुत्र इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिसिद्धमेतदिति द्रष्टव्यम् ॥

श्री०— इन्द्रशब्दः स्वरितान्त इति । इन्द्रशब्दस्यापि रन्प्रत्ययान्तत्वेन 'ञ्नित्यादिर्नि'-त्यमिति सूत्रेण नितिप्रत्यये परे इन्द् धातोरादेरुदात्तत्वे तत्परतः स्थितस्य रन्प्रत्ययस्थरेफस्थस्याकारस्यानु-दात्तं पदमेकवर्जमित्यनेनानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन तस्य रादेशे इन्द्रशब्दः स्वरितान्त इत्यर्थः ।

च०—मंत्रो हीन इति। मिथ्याप्रयुक्तःअयथाप्रयुक्तः । वाग्वज्रःवाग्रूपवज्रः इन्द्रशत्रुः इंद्रशत्रुरिति मन्त्रःस्वरतोऽपराधात् । स्वरनिमित्तभ्रंशात् । उदाजहार च भाष्यकारः स्पशायामेतश्छ्लोकम् । पुंसोः

पुंलिङ्गयोरिति । एतच्चाश्वपते गोपते इत्यादौ पूर्वपदस्वरितान्तत्वेपि बहुव्रीहित्वाभावात्तत्रव्यभिचारपरिहारायेत्युक्तं नयचन्द्रिकायामिति व्याचक्षते । कन्याप्रियो मृदङ्गः धान्यपतिरित्यादितत्पुरुषस्थले पूर्वपदान्तस्वरितत्वसत्त्वेपि बहुव्रीहित्वाभावेन व्यभिचारवारणायेदं विशेषणम् । कन्याप्रियो मृदङ्ग इत्यत्र 'प्रीतौ च' इति सूत्रेणातिशयितप्रीतौ गम्यमानायां सुखप्रिययोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषसमासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विहितम् । धान्यपतिरित्यत्र च पत्यावैश्वर्ये इत्यैश्वर्यवाचिपतिशब्देपरे तत्पुरुषसमासेपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विहितम् । कन्याधान्यशब्दौच फिट्सूत्रेण स्वरितान्तौ । तथा च तत्रोक्तनियमस्य व्यभिचारे प्राप्ते पुंसोरित्युक्तम् । उक्तोदाहरणयोस्तु कन्याधान्यशब्दयोरपुंस्त्वेन समस्यमानयोरुभयोः पुंस्त्वस्य विवक्षितस्याभावान्न व्यभिचार इत्यपि व्याकुर्वते । अत्र पदद्वयस्यापि पुंस्त्वनियमो न विवक्षितः अन्यथा पूर्वपक्षानुसारेण सहस्रप्रधानेष्वित्यत्र बहुव्रीहिर्न स्यात् । किञ्चेत्युत्तरपक्षानुसारेणानवधैरभिद्युभिरित्यस्य पूर्वोदाहृतस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न स्यादिति द्रष्टव्यम् । तत्र ब्रह्माधिपतिरित्यत्र ब्रह्मशब्दस्य नपुंसकत्वेपि न तद्विषये एतत्सूत्रोदाहरणासङ्गतिरिति ध्येयम् । वस्तुतोत्रब्रह्माधिपनिर्णयस्येतिप्रकृते उभयोः पुलिङ्गत्वेप्यदोषः । न च पुलिंगब्रह्मशब्दस्य न विष्णुपरत्वमिति वाच्यं 'स आविवेश ब्रह्मा ब्रह्माणं चतुर्मुखमित्यादौ पुलिंगस्यापि ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ प्रयोगादिति द्रष्टव्यमित्यपि प्रपञ्चितम् ।

सु० — न केवलं पूर्वपदान्तस्वरितत्वे बहुव्रीहित्वमुदाहरणबलादुदाहरणेऽप्युत्तरश्रुतिबलात्कल्प्यते । किं नामानुशासनमप्येवमस्तीत्याह । पूर्वान्तस्वरित इति ।

अनु० — पूर्वान्तस्वरिते पुंसोर्बहुव्रीहित्वमेष्यति ॥
महाव्याकरणे सूत्रमिति स्वरविनिर्णये ॥

पुंसोः पुलिङ्गयोः समस्यमानयोः पूर्वपदान्ते स्वरे स्वरिते सति तत्समासप्रातिपदिकं बहुव्रीहित्वमेष्यतीति सूत्रार्थः । अत्र केचिद्व्यभिचारमुद्भावयन्ति तदसत् । सामान्यलक्षणप्राप्तं हि पुनर्विशेषणलक्षणैरपोद्यत इति व्याकरणप्रक्रिया । यथोक्तम् । सामान्यविशेषता लक्षणेनेति । तत्र विशेषलक्षणान्यपर्यालोच्य सामान्यलक्षणे व्यभिचारोद्भावनं कथं युज्यते । किञ्चानेन सूत्रेण बहुव्रीहौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरत्वमुपलक्ष्यते । अश्वेन्द्रशब्दयोः स्वरितान्तत्वात् । तथा च कुतो व्यभिचारः । यथाऽऽह पाणिनिः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति । अत एव स्वरविनिर्णय इत्याह । अन्यथा समासनिर्णय इत्यवक्ष्यत् । अपिच सन्देहे सति स्वरेण समासनिर्णयार्थमिदमुच्यते । यथोक्तम् । असन्देहं प्रयोजनं व्याचक्षाणेन भाष्यकृता स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेत्यत्र स्थूलपृषतीशब्दे तत्पुरुषबहुव्रीहिसंदेहं व्युत्पाद्य यदि पूर्वपदप्रकृतित्वं

बहुव्रीहिः तदा यदि समासान्तोदात्तत्वं तदा तत्पुरुष इत्यादि । तथा चासन्दिग्धे व्यभिचारोद्भावनमसङ्गतमिति ॥ ननु पूर्वान्तस्वरित इति कथम् । सामर्थ्याभावेन समासानुपपत्तेरिति । मैवम् । समासप्रातिपदिके पूर्वान्तस्वरिते सतीति व्याख्यानात् । तथापि स्वरितपूर्वान्त इति स्यात् । बहुव्रीहौ विशेषणस्य पूर्वनिपातात् । । न । विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारित्वात् । आहिताग्न्यादित्वाद्वेति ।

शे०— ॥ पुंसोरिति ॥ अत्र पदद्वयस्यापि पुंस्त्वनियमो न विवक्षितः । अन्यथा पूर्वपक्षानुसारेण सहस्रप्रधानेष्वित्यत्र बहुव्रीहिर्न स्यात् किं चेत्युत्तरपक्षानुसारेण चानवद्यैरभिद्युभिरित्यत्राभिद्युभिरित्यस्य पूर्वोदाहृतस्य च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न स्यादिति द्रष्टव्यम् ॥ तथाच ब्रह्माधिपतिरित्यत्र ब्रह्मशब्दस्य नपुंसकत्वेऽपि न तद्विषये एतत्सूत्रोदाहरणासङ्गतिरिति बोध्यम्। वस्तुतस्तु ब्रह्माधिपतिर्यस्येति प्रकृते उभयोः पुलिङ्गत्वेऽप्यदोषः । न च पुलिङ्गब्रह्मशब्दस्य न विष्णुपरत्वमिति वाच्यम् । 'स आविवेश ब्रह्मा ब्रह्माणं च चतुर्मुखम्'इत्यादौ पुलिङ्गस्यापि ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ प्रयोगादिति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिविषये यतोऽनाव इत्याद्युदात्ततुल्यपूर्वपदकतुल्यश्वेत इत्यादि तत्पुरुषे । इगन्तकालेत्यादिविषये न्यः सङ्ख्याया इत्याद्युदात्तपञ्चपूर्वपदकपञ्चवर्ष इत्यादि द्विगौ । आर्यो ब्राह्मणेत्यादिविषये ण्यदन्तस्वरितान्तपूर्वपदके आर्यब्राह्मण इत्यादिकर्मधारये । सङ्ख्येत्यादिविषये कन्नन्ताद्युदात्तैकपूर्वपदकैकादशेत्यादि द्वन्द्वे च स्वरितपूर्वपदान्तत्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावाद्व्यभिचार उक्तलक्षणस्येति केषाञ्चिद्वैय्याकरणंमन्यानां कृतिं प्रतिक्षेप्तुमुद्भावयति अत्र केचिद् व्यभिचारमुद्भावयन्तीति । पूर्वान्तस्वरित इति सामान्यवतोऽस्य महाव्याकरणस्थलक्षणस्य समासान्तरविधायकतुल्यार्थादिविशेषवत्तत्स्थसूत्रविषये व्यभिचारोद्भावनं कर्मण्यणित्यादेरातोऽनुपसर्गे क इत्यादिविषये गोदः कम्बलद इत्यादौ व्यभिचारोद्भावनेन समासस्येत्यस्य बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यादिविषये व्यभिचारोद्भावनेन च तुल्ययोगक्षेममित्यसाम्प्रदायिकं वैय्याकरणानामित्यभिप्रेत्य वैय्याकरणसम्प्रदायं तत्सम्मत्यैव दर्शयन्समाधत्ते सामान्येति । सामान्योपेतं लक्षणं सामान्यलक्षणमित्युत्तरपदलोपी तत्पुरुषः । एवं विशेषलक्षणमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । शब्दानुशासनहेतुप्रकृत्यादिविभागकल्पनां प्रति करणे सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति तृतीया । विशेषलक्षणानीति महाव्याकरणस्थानीति शेषः । एवं सूत्रस्य यथास्थितार्थमङ्गीकृत्य परन्यायेनैव व्यभिचारसमाधानमभ्यधायि । अधुना परकीयव्यभिचारशङ्काऽवकाशशून्यप्रसिद्धव्याकरणानुसारिसूत्रस्यार्थान्तरमाह किञ्चेति । एवंच निमित्तनैमित्तिकभावव्यत्यासं बहुव्रीहित्वशब्दार्थान्तरगतभावप्रत्ययस्य च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वोपलक्षकपूर्वान्तस्वरितशब्देन सम्बन्धं चाङ्गीकृत्य

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवतीति सूत्रं व्याख्यातं भवति । ननु सूत्रस्य यथास्थितार्थकत्वे स्वरेण समासनिश्चायकत्वेनास्य प्रकृतोपयोगेऽप्यर्थान्तरपक्षे समासेन स्वरनिश्चायकत्वापत्त्या नास्य सूत्रस्य प्रकृतोपयोग इत्यतो बहुव्रीहिनिमित्तकपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विदधताऽप्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण कार्येण बहुव्रीहिरूपनिमित्तनिश्चयस्याभ्यनुज्ञातत्वाद्युक्तोऽस्य प्रकृतोपयोग इत्यभिप्रेत्य कथं ब्रह्माधिपतीन्द्रशत्रुसमासयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं येन बहुव्रीहित्वं निश्चिनुम इत्याशङ्कापरिहाराय तयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपत्वमुपपादयति **ब्रह्मेन्द्रशब्दयोरिति** । ब्रह्मशब्दस्य मनिन्प्रत्ययान्तत्वेनेन्द्रशब्दस्य रन्प्रत्ययान्तत्वेन च नित्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यादिभूताकारेकारयोरुदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमिति शेषभूताकारयोरनुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तयोरेव स्वरितत्वे ब्रह्मेन्द्रशब्दयोः स्वरितान्तत्वादित्यर्थः । समासानन्तर्गतयोरेतत्समासान्तर्गतयोश्चेति शेषः । नन्वेवमपि पूर्वोदाहृतेष्वेव सत्यपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहित्वाभावाद्व्यभिचार इत्यतो बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रसिद्धव्याकरणेऽप्येवं निमित्तनैमित्तिकभावाश्रयणात् । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तर्हि बहुव्रीहित्वमिति वदता भाष्यकृता पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वनिश्चयस्याभिप्रेतत्वात्तत्रत्यव्यभिचारशङ्कायाश्च सामान्यविशेषभावादिनोभयसमाधेयत्वान्नास्मान्प्रत्येव पर्यनुयोगो युक्त इत्याह **तथा चेति** । अन्यथा परस्यापीदं दूषणं समानमित्याह **यथाऽऽहेति** । एवम् अर्थान्तरवर्णनेऽनुव्याख्यानज्ञापकमाह **अत एवेति** । अस्मिंश्च पक्षे यथास्थितनिमित्तनैमित्तिकभावव्यत्यासाद्यभ्युपगमगौरवमुपलभ्य यथास्थितनिमित्तनैमित्तिकभावपक्षमेवाभ्युपेत्य विशेषनिर्णायकाभावेन सन्देहप्रसक्तिस्थल एव निर्णयार्थं प्रवृत्तस्य प्रकारान्तरेणासन्दिग्धे व्यभिचारोद्भावनमप्यसाम्प्रदायिकं वैय्याकरणानामित्यभिप्रेत्य सन्देहस्थल एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादिकं बहुव्रीहित्वादिनिश्चायकमित्येतद्भाष्यसम्मत्या द्रढयति **अपि चेति** । एतेन स्वरविनिर्णय इत्येतदप्यन्यथासिद्धमित्युक्तं भवति । एतेन द्वितीयपक्षेऽपि व्यभिचारचोदनं गर्भस्रावेणैव गतं वेदितव्यम् । असन्देहं सन्देहप्रागभावमित्यर्थः । वैय्याकरणस्य सन्देहाभावेन तद्ध्वंसानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥ **सन्देहं व्युत्पाद्येति** । स्थूला चासौ स्पृषती चेति स्थूलपृषतीति कर्मधारयः । अत्र पृषतीशब्दो मत्वर्थलक्षणया पृषद्वतीं बिन्दुमतीं धेनुमाह । स्थूला च सैव । बिन्दूनां स्थौल्यं तानवं वा यथा तथाऽस्तु । स्थूलानि पृषन्ति यस्यामिति बहुव्रीहिः । अत्र स्थौल्यं पृषतामेव लभ्यते । स्थौल्यं तानवं वा गोरस्त्विति विशेषः ॥ **यदीति** । अन्तोदात्तस्थूलशब्दस्य समासेऽपि तथैव श्रवणात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहित्वनिश्चय इति वाक्यशेषः । आदिशब्देन च सन्देहस्थल एव नियमार्थं प्रवृत्ते 'षष्ठी स्थानेयोगे'त्यनेन विशेषविहितावयवषष्ठ्या निवृत्तिरिति 'षष्ठी स्थानेयोगे'त्यत्रत्यभाष्यग्रन्थसङ्ग्रहः ॥ **सामर्थ्याभावेनेति** । पूर्वान्तपदस्य पुंसोरित्येतत्सापेक्षत्वादिति भावः ॥ **इति व्याख्यानादिति** । तथा च न तत्सापेक्षत्वमिति भावः ॥ **बहुव्रीहाविति** । सप्तमी

विशेषणे बहुव्रीहावित्यनेनेत्यर्थः ॥ **कामचारित्वादिति** । विशेषणस्य भेदकत्वस्वरूपत्वेन पूर्वान्तपदस्या पूर्वान्तत्वात्स्वरितव्यावर्तकत्वस्य स्वरितपदस्य चास्वरितात्पूर्वान्तव्यावर्तकत्वसम्भवेनोभयोरपि तत्त्वसम्भवादित्यर्थः । विशेषणविशेषभावस्य कामचारेऽप्युपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्स्वरितशब्दस्य पूर्वान्तनिष्ठधर्माभिधायकत्वेनाप्रधानवाचित्वात्तस्यैव पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । अन्यथा कर्मधारये गुणवाचकयोः क्रियावाचकयोर्गुणक्रियावाचकयोर्वापूर्वनिपातनियमवद् गुणद्रव्यवाचकयोः क्रियाद्रव्यवाचकयोर्द्रव्यवाचकयोरपि बह्वल्पविषययोः पूर्वनिपातानियमः स्यादित्यस्वरसात्पक्षान्तरमाह **आहिताग्न्यादित्वाद्वेति** ।

स०– अत्रकेचिद्व्यभिचारमिति ॥ अत्र हि यो बहुव्रीहिः स स्वरितपूर्वपदांतः यः स्वरितपूर्वपदांतः स बहुव्रीहिरित्युभयथाऽपि व्याप्तिरभिमता अस्य । सूत्रस्य स्वरनिर्णयार्थत्वादाद्या व्याप्तिरत्राभिप्रेतेति गम्यते । अत एव स्वरविनिर्णय इत्याहेति वक्ष्यति । प्रकृते समासनिर्णयार्थमुदाहृतत्वाद्द्वितीयापि । एवं चात्राभिमते येऽपिकेचिद्वैयाकरणाः व्यभिचारमुद्भावयंतीत्यर्थः । तथा हि । न तावदाद्याव्याप्तिः संभवति ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहेः स्वरितपूर्वपदान्तत्वाभावात् । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यन्तोदात्तत्वात् । नापि द्वितीया । आर्यब्राह्मणः आर्यकुमार इति कर्मधारयसमासे व्यभिचारात् आर्यशब्दस्य ण्यदन्तत्वेन स्वरितान्तत्वात् । 'आर्यो ब्राह्मणकुमारयोरि'त्यनेनैवात्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वविधानेन न समासान्तोदात्तत्वप्राप्तिः ततश्चोभयथापि व्याप्तिरनुपपन्नेति । अत्र यद्यपि प्रकृतसङ्गतत्वाद्द्वितीयैव व्याप्तिर्विचार्या । तथाऽप्याद्याया अपि सूत्रार्थतया अभिप्रेतत्वस्योक्तत्वेन तस्यापि विचार्यतेत्यवगन्तव्यम् ॥ **सामान्यलक्षणप्राप्तं हीति** ॥ सामान्यसूत्रप्राप्तं हीत्यर्थः ॥ तथा च विशेषसूत्रविहितस्थलव्यतिरिक्तस्थले प्रागुक्तव्याप्त्योरुपपत्तिः इत्यर्थः । ब्रह्माधिपतिरित्यत्रेन्द्रशत्रुरित्यत्र च पूर्वपदान्तस्य स्वरितत्वेऽपि समासान्तरप्रापकं विशेषसूत्रं न किमप्यत्रास्तीति भावः । एवं द्वयंव्यभिचारं परिहृत्याऽऽद्य प्रकारान्तरेणापि परिहरति ॥ **किं चानेन सूत्रेणेति । ब्रह्मेन्द्रशब्दयोः स्वरितान्तत्वादिति** ॥ समासकालेऽपीति शेषः । तथाच यो बहुव्रीहिः स प्रकृतिस्वरोपेतपूर्वपद इत्येव व्याप्तिर्न तु स्वरितपूर्वपदान्त इति । अतो नोक्तव्यभिचार इति भावः । यद्यप्यस्याप्यर्थस्य बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यादिना विश्वदेव इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेनान्तोदात्तता विहिताऽतो व्यभिचार एव । तथाऽपि समासस्येत्यनेन विहितसमासान्तोतत्वाभावस्य व्यापकतया विवक्षितत्वान्न कुत्रापि व्यभिचार इति ध्येयम् । ननु प्रकृतानुपयुक्तेयं व्याप्तिरेतत्सूत्रार्थतया कुतोऽभिमतेति कल्प्यते येन तद्व्यभिचारपरिहारादिकं सङ्गतं स्यादित्यत आह **अत एव स्वरविनिर्णय इत्याहेति** ॥ यत एव इयं व्याप्तिरेतत्सूत्रार्थतया ग्रन्थकृतोऽभिमता अत एवेत्यर्थः । द्वितीयेऽर्थेऽपि व्यभिचारं प्रकारान्तरेण परिहरति ॥ **अपि च संदेहे**

प्रतीत्यादिना ॥ **असंदेहं प्रयोजनमिति** ॥ व्याकरणशास्त्रं निष्प्रयोजनमिति अनारम्भणीयमित्याशङ्कायां वैदिकप्रयोगेषु संदेहाभाव एव व्याकरणप्रयोजनमिति व्याचक्षाणेनेत्यर्थः ॥ **तथा चासंदिग्धे व्यभिचारोद्भावनमिति** ॥ एवं च संदिग्धसमासत्वे सति यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स बहुव्रीहिरिति द्वितीय व्याप्तौ विवक्षितत्वान्न कोऽपि दोषः । अत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिविषये यतोनाव इत्याद्युदात्ततुल्यपूर्वपदतुल्यश्वेत इत्यादितत्पुरुषे इगन्तकालेत्यादिविषये ञः सङ्ख्याया इत्याद्युदात्तपञ्चपूर्वपदकपञ्चवर्ष इत्यादिद्विगौ आर्यब्राह्मणेत्यादि विषये ण्यदन्तस्वरितान्तपूर्वपदके आर्यब्राह्मण इत्यादिकर्मधारये सङ्ख्येत्यादिविषये कृत्नन्ताद्युदात्तैकपूर्वपदकैकादशेत्यादि द्वन्द्वे च स्वरितपूर्वपदान्तत्वेपि बहुव्रीहित्वभावात् व्यभिचार उक्तलक्षणस्येति केषांचिद्वैयाकरणंमन्यानां भ्रान्तिं प्रतिक्षेप्तुमुद्भावयति ॥ **अत्र केचिदिति** ॥ पूर्वान्तस्वरित इति सामान्यवतोऽस्य महाव्याकरणस्थलक्षणस्य समासान्तरविधायकतुल्यार्थादिविशेषवत्स्थलसूत्रे विषये व्यभिचारोद्भावनं कर्मण्यणित्यादेः आतोऽनुपसर्गेक इत्यादिगोदः कम्बलद, इत्यादौ व्यभिचारोद्भावनेन, समासस्येत्यस्य बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यादिविषये व्यभिचारोद्भावनेन च तुल्ययोगक्षेममित्यसांप्रदायिकं वैयाकरणानां इत्यभिप्रेत्य वैयाकरणसंप्रदायं तत्संमत्यैव दर्शयन्समाधत्ते ॥ **सामान्येति** ॥ शब्दानुशासनहेतुप्रकृत्यादिविभागकल्पनाप्रकरणे । **सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति** । तृतीया एवं सूत्रस्य यथास्थितार्थमङ्गीकृत्य परन्याये नैवास्य व्यभिचारसमाधानमभ्यधायि । अधुना परकीयव्यभिचारशङ्कावकाश शून्यप्रसिद्धव्याकरणानुसारि सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ एवं च निमित्तनैमितिकभावव्यत्यासं बहुव्रीहित्वं शब्दान्तर्गतभावप्रत्ययस्य च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वोपलक्षक पूर्वान्तस्वरितशब्देन संबन्धं चाङ्गीकृत्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवतीति सूत्रं व्याख्यातं भवति । ननु सूत्रस्य यथास्थितार्थकत्वे स्वरेण समासनिश्चायकत्वेनास्य प्रकृतोपयोगेप्यर्थान्तरपक्षे समासेन स्वरनिश्चायकताऽऽपत्त्या नास्य सूत्रस्य प्रकृतोपयोग इत्यतो बहुव्रीहिनिमित्तकपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विदधताप्यनेन पूर्वपदप्रतीतिस्वरेण कार्येण बहुव्रीस्वरूपनिमित्तनिश्चयस्याभ्यनुज्ञातत्वात् युक्तोऽस्य प्रकृतोपयोग इत्यभिप्रेत्य कथं ब्रह्माधिपतीन्द्रशत्रुसमासयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं येन बहुव्रीहित्वं निश्चिनुमः इत्याशङ्का परिहाराय तयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुपपादयति ॥ **ब्रह्मेन्द्रशब्दयोरिति** । ब्रह्मशब्दस्य मनिन् प्रत्ययान्तत्वेनेन्द्रशब्दस्य रन्प्रत्ययान्तत्वेन ञ्नित्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यादिभूताकारेकारयो रुदात्तत्वे अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषभूताकारयोरनुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तयोरेव स्वरितत्वे ब्रह्मेन्द्रशब्दयोः स्वरितांतत्वादित्यर्थः । यथास्थित निमित्तनैमित्तिकभावव्यत्यासाद्यभ्युपगमगौरवमुपलभ्य समासान्तर्गतयोरेतत्समासान्तगतयोश्चेति शेषः । नन्वेवमपि पूर्वोदाहृतेष्वेव सत्यपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहित्वाभावाद्व्यभिचार इत्यतो बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यादिप्रसिद्धव्याकरणेऽप्येवं निमित्तनैमित्तकभावाश्रयणत् । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तर्हि बहुव्रीहिरिति वदता भाष्य-

कारेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वनिश्चयस्याभिप्रेतत्वात्तत्रत्यव्यभिचारशङ्कायाश्च सामान्यविशेषाभावादिनोभयसमाधेयत्वात् नास्मान्प्रत्येव पर्यनुयोगो युक्त इत्याह **तथा चेति** ॥ अन्यथा परस्यापीदं दूषणं समानमित्याह **यथाऽऽहेति** ॥ एवमर्थान्तरवर्णनेऽनुव्याख्यानज्ञापकमाह ॥ **अत एवेति** ॥ अस्मिंश्च पक्षे । यथास्थितनिमित्तनैमित्तिकभावपक्षमेवाभ्युपेत्य विशेषनिर्णायकाभावेन संदेहप्रसक्तिस्थल एव निर्णयार्थं प्रवृत्तस्य प्रकारान्तरेणासंदिग्धे व्यभिचारोद्भावनमप्यसांप्रदायिकं वैयाकरणानां इत्यभिप्रेत्य संदेहस्थल एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादिकं बहुव्रीहित्वादिनिश्चायकं इत्येतद्भाष्यसंमत्या द्रढयति ॥ **अपि चेति** ॥ एतेन स्वरनिर्णय इत्येतदप्यन्यथासिद्धमित्युक्तं भवति । एतेन द्वितीयपक्षेऽपि व्यभिचारचोदनं गर्भस्रावेणैव गतं वेदितव्यम् ॥ **असंदेहमिति** ॥ संदेहप्रागभावमित्यर्थः । वैयाकरणस्य संदेहासंभवेन तद्ध्वंसानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥ **संदेहं व्युत्पाद्येति** । स्थूलाचासौ पृषती चेति स्थूलपृषतीति कर्मधारयः । अत्र पृषतीशब्दो मत्वर्थलक्षणया पृषद्वतीं बिन्दुमतीं धेनुमाह । स्थूला च सैव । बिन्दूनां स्थौल्यं तानवं वा यथा तथाऽस्तु । स्थूलानि पृषन्ति यस्यामिति बहुव्रीहिः । अत्र स्थौल्यं पृषतामेव लभ्यते । स्थौल्यं तानवं वा गोरस्त्विति शेषः ॥ **यदीति** ॥ अन्तोदात्तस्थूलशब्दस्य समासेऽपि तथैव श्रवणात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहित्वनिश्चय इति वाक्यशेषः । आदिशब्देन संदेहस्थल एव नियमार्थं प्रवृत्ते 'षष्ठीस्थाने योगे'त्यनेन विशेषविहितावयवषष्ठया निवृत्तिरिति षष्ठीस्थाने योगेत्यत्रत्यभाष्यग्रन्थसंग्रहः ॥ **सामर्थ्याभावेनेति** ॥ समस्यमानयोः पुंसोर्मध्ये पूर्वपदे पूर्वान्तेस्वरिते सतीत्युक्तौहि न वाक्यार्थो घटते । अतः कथं पूर्वान्तस्वरित इति समास इत्यर्थः ॥ **समासप्रातिपदिक इति** ॥ पूर्वान्तस्वरित इत्यस्य यदि पूर्वपद इति विशेष्याध्याहारः तदा परमसामर्थ्यं स्यात्। न चैवं। किन्तु समासप्रातिपदिक इति विवक्षितत्वादिति भावः । यद्वा पूर्वान्तपदस्य पुंसोरित्येतत्सापेक्षत्वेनेति भावः ॥ **इति व्याख्यानमिति** ॥ विशेषणस्य भेदकत्वेन पूर्वान्तपदस्यापूर्वान्तात् स्वरितव्यावर्तकत्वस्य स्वरितपदस्य चास्वरितात् पूर्वान्तव्यावर्तकत्वसंभवेनोभयोरपि तत्त्वसंभवादित्यर्थः । विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारेऽपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वात् स्वरितशब्दस्य पूर्वान्तनिष्ठधर्माभिधायकत्वेनाप्रधानवाचित्वात्तस्यैव पूर्वनिपातेन भाव्यं । अन्यथा कर्मधारये गुणवाचकयोः क्रियावाचकयोर्गुणक्रियावाचकयोर्वाद्रव्यपूर्वनिपातानियमवत् गुणद्रव्यवाचकयोः क्रियाद्रव्यवाचकयोर्द्रव्यवाचकयोरपि बह्वल्पविषययोः पूर्वनिपातानियमः स्यादित्यस्वरसात्पक्षान्तरमाह **आहिताग्न्यादित्वादिति** ।

प० — **पुंसोःपुंल्लिङ्गयोरिति** । 'एतच्चाश्रपते गोपने इत्यादौ पूर्वपदस्वरितांतत्वेपि बहुव्रीहित्वाभावात्तत्र व्यभिचारनिरासायेत्युक्तं' नयचंद्रिकायां ॥ **व्यभिचारमिति** । 'समस्यमानपदयोः

पूर्वपदांतस्वरे स्वरिते सति तत्समासप्रातिपदिकं बहुव्रीहित्वमेष्यती ' त्यत्र अन्वयतो व्यतिरेकतश्च वैयाकरणा व्यभिचारमुद्भावयंतीत्यर्थः । तथाहि । आर्यश्चासौ ब्राह्मणश्चार्यब्राह्मण इत्यादिकर्मधारये पूर्वपदस्य स्वरितांतत्वेपि तत्र बहुव्रीहित्वाभावात् । आर्येतिपदस्य ऋगताविति धातोः ' ऋहलोर्ण्यदि ' ति सूत्रेण ण्यत्प्रत्यये निष्पन्नत्वात् । ण्यत्प्रत्ययस्य ' तित्स्वरित ' मितिषष्ठाद्यपादीयसूत्रेण स्वरितत्वात्तदंतस्यार्येति पूर्वपदस्य स्वरितांतत्वात् । नच 'समासस्येति सूत्रेण समासांतोदात्तत्वे' अनुदात्तं पदमेकवर्जमितिशेषनिघातेनानुदात्तत्वान्नस्वरितान्तत्वमितिवाच्यम् । ' आर्यो ब्राह्मणकुमारयोरि' ति षष्ठद्वितीयपादीयसूत्रेण ब्राह्मणकुमारशब्दयोः परयोरार्यशब्दः प्रकृतिस्वरं प्राप्नोति कर्मधारये इति प्रकृतिस्वरेण स्वरितांतत्वात् । ' ब्रह्मचारिपरिस्पंद ' इति बहुव्रीहौ ब्रह्मचारिपदस्य स्वरितांतत्वाभावेपि बहुव्रीहिदर्शनात् । अत एव बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमितिषष्ठद्वितीयाद्यसूत्रे वृत्तौ ब्रह्मचारिपदं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तमित्युक्तमिति ॥ **सामान्यलक्षणेति ।** लक्षणशब्दोत्र सूत्रपर्यायः । स्वरितांतं पूर्वपदं बहुव्रीहिर्भवतीति सामान्यसूत्रम् । तस्यार्यब्राह्मण इत्यादावार्य इत्यादिविशेषसूत्रेणापवादित्वेपि न दोषः । नह्यपवादकृतव्यभिचारो दोषाय । ' व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यती'ति वक्ष्यमाणत्वात् । पस्पशाग्रंथे महाभाष्योक्तमाह **यथोक्तमित्यादिना ।** सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति । शब्दानुशासनं क्रियत इति योज्यम् ॥ **अनेन सूत्रेणेति ।** महाव्याकरणसूत्रेणेत्यर्थः ॥ **पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुपलक्ष्यत इति ।** तथा च ब्रह्माधिपतीत्यादौ तत्पुरुषादित्वे समासांतोदात्तताप्राप्तौ शेषनिघातेन पूर्वपदस्य स्वरितांतत्वं न स्यादिति भावः । नन्वेवं प्रकृतेऽसंभव इत्यत आह । **ब्रह्मेंद्रशब्दयोरिति ।** समासकापीति शेषः ॥ **अत एवेति ।** प्रकृतिस्वरोपलक्षकत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति ।** स्वरितांतपूर्वपदस्यैव बहुव्रीहित्व इत्यर्थः । तथा च बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य क्वचिदंतोदात्तत्वेपि स्वरिताद्यंतत्वे च न दोषो भवतीति । प्रकारांतरेण व्यभिचार दोषं निराह । **अपि चेति ॥ इदमिति ।** पूर्वपदांते स्वरिते सतीत्यादिना प्रागुक्तसूत्रमित्यर्थः । यद्वा बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतदित्यर्थः । यथोक्तं पस्पशाह्निके किं प्रयोजनं व्याकरणस्येति शंकापरिहारार्थं ' रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनमित्युक्त्वा ' एवं वा समासः अन्यथा वेत्यादिसंदेहाभावः प्रयोजनमिति । तद्विवृतं महाभाष्यकृतेत्यर्थः ॥ **तथा चासंदिग्धइति ।** आर्यब्राह्मणइत्यादौ कर्मधारयत्वस्य निर्णीतत्वाद्विशेषणाभावेन व्याप्यस्यैवाभावान्न तत्र व्यभिचारोद्भावनं संगतमिति भावः । **सामर्थ्याभावेनेति ।** पूर्वपदांते स्वरिते सतीत्यर्थे पूर्वांतस्वरितपदयोरसामर्थ्येन समर्थःपदविधिरिति समर्थाधिकारे पूर्वांतं च स्वरितं चेति 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'मित्युक्तसमासानुपपत्तेरिति भावः । पूर्वांतं स्वरितं यस्येति बहुव्रीहिमाश्रित्य समासप्रातिपादिक इति पदाध्याहारेण समाधत्ते **मैवमित्यादिना ।** पुंसोः समस्यमानपुंसोः संबन्धिनि समासप्रातिपदिक इति योजनेति भावः ॥ **कामचारित्वा-**

दिति । तथा चात्र स्वरितपदस्यैव विशेष्यत्वाददोष इति भावः । विशेषणत्वं तस्योपेत्याप्याह **आहितेति** । आहिताग्न्यादिगणे विशेष्यस्यापि पूर्वनिपातोक्तेः तद्गणमध्येऽस्यापि ग्रहणसंभवादिति भावः ॥

या०— **पुंसोः पुंल्लिङ्गयोरिति** । इदं च विशेषणम् कन्याप्रियो मृदङ्गो धान्यपतिरित्यादितत्पुरुषे पूर्वपदान्तस्वरितत्वसत्त्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावेन व्यभिचारवारणाय । तथा हि । कन्याप्रियो मृदङ्ग इत्यत्र प्रीतौ चेति सूत्रेणातिशयितप्रीतौ गम्यमानायां सुखप्रिययोरुत्तरपदयोः तत्पुरुषसमासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विहितम । तथा धान्यपतिरित्यत्र पत्यावैश्वर्ये इत्यैश्वर्यवाचिपतिशब्दे परतस्तत्पुरुषसमासे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरत्वम् । कन्याधान्यशब्दौ तिल्यशिक्यमर्त्यकाष्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणाम् अन्तरिति फिट्सूत्रेण स्वरितान्तौ । तथा च तत्रोक्तनियमस्य व्यभिचारे प्राप्ते पुंसोरित्युक्तम् । उक्तोदाहरणयोस्तु कन्याधान्यशब्दयोरपुंस्त्वेन समस्यमानयोरुभयोः पुंस्त्वस्य विवक्षितस्याभावान्न व्यभिचार इति ॥ **अत्र केचिदिति** । अत्र यो बहुव्रीहिः सः स्वरितपूर्वपदान्तः । यः स्वरितपूर्वपदान्तः स बहुव्रीहिरित्युभयथाऽपि व्याप्तिरभिमता । अस्य सूत्रस्य स्वरविनिर्णयार्थतया मूले उक्तत्वादाद्या व्याप्तिरत्राभिप्रेतेति गम्यते । प्रकृते समासनिर्णयार्थमुपात्तत्वाद् द्वितीयाऽपि । एवं चात्राभिमते व्याप्तिद्वये केचिद्वैय्याकरणा व्यभिचारमुद्भावयन्तीत्यर्थः । तथा हि । न तावदाद्या व्याप्तिः सम्भवति । ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहेः स्वरितपूर्वपदान्तत्वाभावात् । तत्र पूर्वपदभूतब्रह्मचारिपदस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वात् । समासान्तोदात्तत्वस्य च बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यपोदितत्वात् । नापि द्वितीया । आर्यब्राह्मण आर्यकुमार इति कर्मधारयसमासे व्यभिचारात् । आर्यशब्दस्य ण्यदन्तत्वेन तित्स्वरितमिति स्वरितान्तत्वात् । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोरित्यनेनात्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वविधानेन न समासान्तोदात्तताप्राप्तिः । ततश्चोभयथाऽपि व्याप्तिरयुक्तेति । अत्र यद्यपिप्रकृतसङ्गतत्वात् द्वितीयैव व्याप्तिर्वाच्या । तथाऽप्याद्याया अपि सूत्रार्थतयाऽभिप्रेतत्वस्य मूले व्यक्तत्वात्साऽपि विचार्येत इत्यवगन्तव्यम् ॥ **सामान्यलक्षणेति** । सामान्यसूत्रेणोत्सर्गेनः प्राप्तं हीत्यर्थः ॥ **विशेषलक्षणानीति** । तथा च विशेषसूत्रापोदितोदाहरणव्यतिरिक्तोदाहरणेषु प्रागुक्तव्याप्त्योरुपपत्तिः । ब्रह्माधिपतीन्द्रः कुप्रातिपदिकयोश्च पूर्वपदान्तस्वरितयोर्न समासान्तप्रापकं विशेषसूत्रमस्तीति भावः । एवं व्याप्तिद्वये शङ्कितव्यभिचारं साधारण्येन परिहृत्याद्यव्याप्तावेव समाधानान्तरमाह **किञ्चानेनेति** । नन्वेवं प्रकृतेऽसम्भव उत्पत आह **ब्रह्मेन्द्रशब्दयोरिति** ॥ **स्वरितान्तत्वादिति** । समासकालेऽपीति शेषः । तथा च यो बहुव्रीहिः स प्रकृतिस्वरोपेतपूर्वपद इत्येव व्याप्तिर्न तु स्वरितपूर्वपदान्त इति । अतो नोव्यभिचारस्त

शङ्केति भावः । यद्यप्येवमपि बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यादिना विश्वदेव इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेनान्तोदात्तताया विहितत्वाद्व्यभिचार एव । तथाऽपि समासस्येत्यनेन विहितसमासान्तोदात्तस्वाभावस्यैव व्यापकतयाऽत्र विवक्षितत्वान्न कुत्रापि व्यभिचार इति ध्येयम् । ननु प्रकृतानुपयुक्तेयं व्याप्तिरेतत्सूत्रार्थतया कुतोभिमतेति कल्प्यते । येन तद्व्यभिचारपरिहरणं सङ्गतं स्यादित्यत आह **अत एव स्वरेति** यत इयं व्याप्तिरेतत्सूत्रार्थतया ग्रन्थकृतोऽभिमताऽत एवेत्यर्थः । द्वितीयव्याप्तावप्यसाधारणं समाधानमाह **अपि चेति सन्देहे सतीति** । तत्पुरुषबहुव्रीहिसन्देहे सतीत्यर्थः ॥ **असन्देहं प्रयोजनमिति** । व्याकरणशास्त्रमनारम्भणीयं निष्प्रयोजनत्वादित्याशङ्कापरिहाराय **रक्षोहा**गमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति प्रतिज्ञातम् । सन्देहानुत्पादरूपं विवृण्वतेत्यर्थः ॥ **इत्याद्युक्तमिति** । स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेत्यत्र श्रुतौ स्थूलपृषतीशब्दः कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वेति सन्देहः । तत्र यदि कर्मधारयस्तदा पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षणया पृषद्वती बिन्दुमती स्थूला गौरेवाभिधीयते । बिन्दूनां स्थौल्यं सौक्ष्म्यं वा तत्र नादरः । यदा बहुव्रीहिस्तदा स्थूलत्वस्य पृषद्विशेषणत्वेन बिन्दूनां स्थौल्यमायाति, गोस्तु पृषद्ह्रस्वमत्रायाति । स्थौल्ये तु नादरः । एवं च यदि स्थूलशब्दान्तोदात्तता तदा कर्मधारय इत्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ **तथा चासन्दिग्ध इति** । तथा च सन्दिग्धसमासत्वे सति यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स बहुव्रीहिरिति द्वितीयव्याप्तौ विवक्षितम् । आर्यब्राह्मण इत्यादौ तु कर्मधारय इत्यस्य सुप्सुपेति वा साधनं कृतेति वा स्वरेण विनिर्णय इति तृतीयातत्पुरुषत्वं ज्ञातव्यम् । **सामर्थ्याभावेनेति** । समस्यमानयोः पुंसोर्मध्ये पूर्वान्ते स्वरिते सतीति ह्यत्र विवक्षितो वाक्यार्थः। न चैतदर्थाभिधानेऽयं समासः शक्तोऽस्माच्चथाऽप्रतीतेः । अतोऽत्र न सामर्थ्यम् । उक्तं हि काशिकायाम् । विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्य इति । तथा च समर्थः पदविधिरित्यधिकारात् प्रकृते च सामर्थ्याभावात्कथं समास इत्यर्थः । स्यादयं दोषो यदि पूर्वान्ते स्वरिते सतीति वाक्यार्थोऽत्र विवक्षित. स्यात् ॥ न चैवम् । किन्तु पूर्वान्तः स्वरितो यस्य स इति वाक्यार्थस्य विवक्षणात् । नन्वेवमन्यपदार्थभूतविशेष्यप्रातिपादकपदाभावात् साकाङ्क्षं वाक्यमपूर्णमित्यत आह **समासप्रातिपदिक इति** । तथा चाध्याहारेण वाक्यस्य निराकाङ्क्षतेति भावः । न चैवं पुंसोरिति निर्धारणासङ्गतिः । पुंसोः सम्बन्धिनि समासप्रातिपदिक इति विवक्षितत्वात् **विशेषणस्येति** । चित्रगुरित्यादौ चित्रादिविशेषणपदानां पूर्वनिपातदर्शनादिति भावः ॥ समाधानमाह ॥ **विशेषणेत्यादिना** ॥

श्री० — **पुंलिङ्गयोरिति** । कन्यायाः प्रियः कन्याप्रियः । धान्यानां पतिः धान्यपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषसमासौ । षष्ठीतत्पुरुषसमासे च कन्याधान्यशब्दौ कन्याधान्यराजन्यमनुष्याणामन्तरिति

फिट्सूत्रेण स्वरितान्तत्वेन निपातितौ । ब्रह्मेन्द्रशब्दयोरुक्तरीतेरत्रासम्भवात् । तथाच तत्र स्वरितपूर्वपदान्तत्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावाद्व्यभिचारः स्यादतः पुंलिङ्गयो रित्युक्तम् । तथाच कन्याप्रियशब्दयोरुभयोः पुंलिङ्गत्वाभावात् धान्यशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वेन पतिशब्दस्य च नित्यपुंलिङ्गत्वाभावान्न व्यभिचार इत्यर्थः । प्रकृते च ब्रह्माधिपतिशब्दयोरुभयोरपि पुंलिङ्गत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ **अत्र केचिदिति** । यो बहुव्रीहिः स स्वरितपूर्वपदान्तः यः स्वरितपूर्वपदान्तः स बहुव्रीहिरिति व्याप्तिद्वयं विवक्षितम् । स्वरविनिर्णय इति स्वरस्य निर्णेयताया मूले उक्तत्वादाद्या व्याप्तिरभिप्रेतेति गम्यते । प्रकृते समानिर्णयार्थमुपात्तत्वाद्द्वितीयापि । एवं च व्याप्तिद्वयेऽपि केचिद्वैयाकरणा व्यभिचारमुद्भावयन्तीत्यर्थः । तथा हि न तावदाद्या व्याप्तिः सम्भवति । ब्रह्मचारी परिस्पन्दो यस्य स ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहिसमासे स्वरितपूर्वपदान्तत्वाभावेन व्यभिचारात् । चारिशब्दशब्दस्य इनुप्रत्ययान्तत्वात् । तस्य च कृदतिङितिसूत्रेण कृत्वोक्तेः । गतिकारकोपपदात्कृदिति सूत्रेण कृदन्तस्योदात्तस्वरविधानात् । पूर्वपदे ब्रह्मचारिपदे अन्तस्येकारस्योदात्तस्वरवत्त्वेन स्वरितस्वरवत्त्वाभावात् । ननु समासस्येति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तत्वोक्तेर्ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति समासान्तदकारस्थाकारस्योदात्तत्वे अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यवशिष्टस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्य स्वरितत्वे च स्वरितपूर्वपदान्तत्वप्राप्त्या न व्यभिचार इति चेत् । उच्यते । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । अत्र पूर्वपदग्रहणं पूर्वपदस्वरे उदात्ते स्वरिते वा वर्तते । तथाच बहुव्रीहौ समासे पूर्वस्य पदस्य यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा स प्रकृत्या भवति । स्वभावेनैवावतिष्ठते । न विकारं समासान्तोदात्तत्वप्रयुक्तमनुदात्तत्वमापद्यत इति सूत्रार्थः । अयं च समासस्येति सूत्रविहितं यत्समासान्तोदात्तत्वं तत्प्रयुक्तम् यदनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यादिसूत्रविहितमनुदात्तत्वादि तदपवादः । तथाच ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहौ पूर्वपदे ब्रह्मचारिपदे कृदन्तत्वप्रयुक्त प्रकृतिस्वरस्योदात्तस्वरस्य स्वभावेनैवावस्थितत्वेनानुदात्तत्वादिरूपविकाराभावात्स्वरितपूर्वपदान्तत्वं नास्तीति व्यभिचारः स्यादेव । तथा यः स्वरितपूर्वपदान्तः स बहुव्रीहिरिति द्वितीयापि व्याप्तिरयुक्ता । आर्यश्चासौ ब्राह्मणश्चार्यब्राह्मण इति कर्मधारयसमासे व्यभिचारात् । तथाहि । आर्यशब्दो हि ण्यदन्तः । ऋगतावित्यस्मात् ण्यत्प्रत्यये णकारतकारयोर्लोपे ऋवर्णस्याकाररूपे गुणे तस्य च रपरत्वे णित्वादादिवृद्धौ च सत्यामार्येति रूपम् । एवं च ण्यत्प्रत्ययस्य तित्वात्तदन्तस्यार्थपदस्य तित्स्वरितमिति सूत्रेण स्वरितान्तत्वादार्यब्राह्मण इति समासस्य स्वरितपूर्वपदान्तत्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावाद्व्यभिचार इति व्यभिचारद्वयं साधारण्येन परिहरति **सामान्यलक्षणे इति** । सामान्यसूत्रेत्यर्थः । विशेषलक्षणैर्विशेषसूत्रैः ॥ **तत्र विशेषलक्षणानीत्यादि** । तथा च पूर्वान्तस्वरिते पुंसोर्बहुव्रीत्वमेष्यतीति महाव्याकरणसूत्रं सामान्यसूत्रम् । तथाच यो बहुव्रीहिः स स्वरितपूर्वपदान्त इत्युत्सर्गः । ब्रह्मचारिपरिस्पन्द

इत्यादौ तु बहुव्रीहित्वेऽपि गतिकारकोपपदात्कृदिति विशेषसूत्रेणोदात्तस्वरविधानेनापवादसद्भावात्त-द्व्यतिरिक्तस्थलेऽयं नियमः । तथा यः स्वरितपूर्वपदान्तः स बहुव्रीहिरित्यपि सामान्यव्याप्तिरुत्सर्ग एव । आर्यब्राह्मण इत्यादौ तु स्वरितपूर्वपदान्तत्वेऽपि कर्मधारयसमासप्रापक आर्यो ब्राह्मणकुमारयोरिति कर्म-धारयसमासप्रापक आर्यो ब्राह्मणकुमारयोरिति कर्मधारयसमासविधायकविशेषसूत्रापवादसद्भावाद्व्यतिरिक्त-स्थलेऽयं नियम इति भावः । आद्यव्याप्तौ व्यभिचारपरिहाराय समाधानान्तरमाह **किञ्चानेनेति** । पूर्वान्तस्वरित इत्यनेन बहुव्रीहौ पूर्वपदेन प्रकृतिस्वरवत्त्वमुपलक्ष्यते । एवंच यो बहुव्रीहिः स प्रकृति-स्वरोपेतपूर्वपद इत्येव व्याप्तिर्न तु स्वरितपूर्वपदान्त इति । प्रकृतिस्वरश्च धातुस्वरः । स च क्वचिदुदात्तः क्वचित्स्वरितः । तथाच ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहौ पूर्वपदे ब्रह्मचारिपदे प्रकृतिस्वरवत्त्वमस्त्येव । चारीत्यत्र चरधातोरिनिप्रत्ययान्तस्य कृदन्तत्वेनोदात्तस्वरवत्त्वात् । प्रकृते च ब्रह्माधिपतिरित्यत्रेन्द्रशत्रुरित्यत्र च बहुव्रीहौ पूर्वपदे ब्रह्मपदे इन्द्रपदे च प्रकृतिस्वरवत्त्वं वर्तत एवेति न व्याप्त्यसम्भवः । कथं प्रकृतिस्वरवत्त्वमस्तीत्यत आह **ब्रह्मेन्द्रशब्दयोः स्वरितान्तत्वादिति** । उदात्तस्वरितयोरुभयोरपि प्रकृतिस्वरत्वेनात्रोदात्तस्वराभावेऽपि स्वरितस्वरसद्भावात्प्रकृतिस्वरवत्त्वमक्षतमिति भावः । द्वितीयव्याप्तौ व्यभिचारपरिहाराय समाधानान्तरमाह **अपि चेति** ॥ **सन्देहे सतीति** । अत्र तत्पुरुषशब्देन कर्मधारयो ग्राह्यः 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय' इति सूत्रेण समानाधिकरणतत्पुरुषस्य कर्मधारयत्वोक्तेरिति ध्येयम् । तथा चैवं सन्देहं व्युत्पाद्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहित्वं यदोक्तं तदा सन्दिग्धसमासत्वे सतीति विशेषणं हेतावभिप्रेतमिति सूचितं भवति । तथाच सन्दिग्धसमासत्वे सति यः प्रकृतिस्वरोपेत-पूर्वपदः स बहुव्रीहिरिति द्वितीयव्याप्तौ विवक्षितत्वात् । आर्यब्राह्मण इत्यादौ तु कर्मधारयत्वस्य निर्णीतत्वेन सन्दिग्धसमासत्वरूपविशेषणाभावेन तद्विशिष्टहेतोरेवाभावान्न तत्र व्यभिचारोद्भावनं सङ्गतमिति भावः ॥ **विशेषणस्येति** । स्वरितेतिविशेषणस्येत्यर्थः ॥ **कामचारित्वादिति** । तथाच पूर्वान्त इत्यस्यैव विशेषणत्वमभिप्रेतमिति भावः ॥ **विशेषणस्येति** । स्वरितेति विशेषणस्येत्यर्थः ॥ **कामचारित्वादिति** । तथाच पूर्वान्त इत्यस्यैव विशेषणत्वमभिप्रेतमिति भावः ॥ **आहितेति** । आहितोऽग्निर्येनासावित्यत्राहि-तशब्दस्य परनिपातेनाग्न्याहित इति भवति । एवं स्वरितः पूर्वान्तो यत्रेत्यत्रापि स्वरितशब्दस्य परनिपातेन पूर्वान्तस्वरित इत्युक्तमित्यर्थः । उत्तरवाक्यबलेन ब्रह्माधिपतिरित्युत्तरवाक्यबलेनेत्यर्थः ।

च० — **अत्रकेचिदिति** । बहुव्रीहित्वे स्वरितान्तपूर्वपदावयवकत्वनिरूपिता स्वरितान्तपूर्वपदावय-वकत्वे बहुव्रीहित्वनिरूपिता च व्याप्तिर्द्वयमभिप्रेयते । स्वोदाहृतमहाव्याकरणसूत्रस्य स्वरविनिर्णयार्थतया मूलकाराभिहिततयाऽऽद्या प्रकृते समासनिर्णयार्थं तस्य तदुदाहृततया द्वितीयापि । इत्थं च दर्शित-

ग्रंथकृदभिप्रेतव्याप्तिद्वये केचित्पाणिनीया अनैकान्त्यमुद्भावयन्तीत्यर्थः । ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहिघटकपूर्वावयवभूतब्रह्मचारिपदस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्ततया स्वरितांतपूर्वपदावयवकत्वाभावेन सामासिकान्तोदात्तत्वस्य च बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यपोदिततयाद्यव्याप्तिर्माभांक्षीदेव । आर्यब्राह्मण आर्यकुमार इति कर्मधारयघटकपूर्वावयवभूतार्यपदस्य ऋहलोरित्यनुशिष्टण्यदन्तत्वेन तित् स्वरितमिति स्वरितान्ततया तत्र च बहुव्रीहित्वाभावेनार्यो ब्राह्मणकुमारयोरित्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानेन सामासिकान्तोदात्तत्वस्याप्यप्राप्तया द्वितीयाऽपितथैव । प्रकृतौपयिकद्वितीयव्याप्तेरेव विचार्यतायामपि प्रथमव्याप्तिरपि सूत्रार्थतया मूलकाराभिहितेति सापि विचार्यत इति हृदयम् । विशेषवतेत्यादिसामान्यशब्दानुशासनहेतुप्रकृत्यादिविभागकल्पना क्रियत इत्यर्थः । **सामान्यलक्षणेति** । करणसाधनल्युडंतलक्षणशब्दोऽयं च सूत्रवचनः उत्सर्गशास्त्रप्राप्तं हीत्यर्थः । तत्रेति । महाव्याकरणस्थानीत्यर्थः । **विशेषलक्षणनीति** इत्थं च नाञ्झ लौनपदान्तद्विर्वचनआतोनुपसर्गेकइत्यादिविशेषशास्त्रापोदितस्थल एव तुल्यास्यप्रयत्नम् अचः परस्मिन्कर्मणीत्यादिकमुत्सर्गशास्त्रं चरतीति । ब्रह्माधिपतीन्द्रशत्रुप्रातिपदिकयोश्च स्वरितांतपूर्वपदावयवयोः समासान्तरविधायकविशेषानुशासनवैधुर्येण विशेषशास्त्रानपोदिततया तत्रोत्सर्गशास्त्रमनङ्कुशं संचरतीति भावः । प्राक् विशेषलक्षणापर्यालोचननिबंधना शङ्का निर्दलेति समाधाय संप्रति महाव्याकरणसूत्रस्यान्यदीयानैकान्त्यशंकापनोदकं पाणिनीयसूत्रार्थमनुरुंधानमर्थांतरमभिदधान आद्यव्याप्तौ समाधत्ते । **किंचेति** । अनेन सूत्रेण महाव्याकरणस्थसूत्रेण । उक्तमर्थं पक्षनिदर्शनयोः संगमयति । **ब्रह्मेत्यादि** । **स्वरितांतत्वादिति** । समासदशायामपीतिपूरणीयम् । इत्थं च बहुव्रीहित्वे प्रकृतिस्वरोपेतपूर्वपदावयवकत्वनिरूपिता व्याप्तिरेवोपेयते न स्वरितांतपूर्वपदावयवकत्वनिरूपितेति नानैकांत्यशंकाऽवकाश इति भावः । अर्थांतराभिधानमपि मूलकृदभिप्रेतमित्यत्र तदीयविन्यासमेव प्रमाणयति । **अत एवेति** । दर्शितव्याप्तेर्मूलकृदभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । श्रूयमाणसौत्रविन्यासमनुरुंधान एव विशेषादर्शनादिघटितसामग्रीनिष्पाद्यसमासविशेषत्वतदभावकोटिकसंदेहदशायामेव पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादिकं बहुवीहित्वाद्यवधारकमिति पस्पशायां भाष्यकृदुक्तदिशा द्रढयन् द्वितीयव्याप्तौ समाधत्ते । **अपि चेति** । **संदेहे सतीति** । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयइत्यनुशासनात्कर्मधारयत्वबहुव्रीहित्वकोटिकसंदेहे सतीत्यर्थः । **यथोक्तमिति** । पस्पशायां किं प्रयोजनं व्याकरणस्येतिशंकाऽनुत्तये रक्षोहागमलघ्वसंदेहाःप्रयोजनमित्यभिधाय एवं वा समास अन्यथा वेत्यादिसंदेहाभावः प्रयोजनमिति स्फुटीकृतं भाष्यकृतेत्यर्थः । अत्र व्याकर्तारः । असंदेहं । संदेहप्रागभावमित्यर्थः । वैय्याकरणस्य संदेहाभावेन तद्ध्वंसानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । संदेहं न्युत्पादयेति । स्थूला चासौ पृषती चेति कर्मधारयः । अत्रपृषतीशब्दो मत्वर्थलक्षणया पृषतीं बिंदुमतीं धेनुमाह । स्थूला च सैव । विंदूनां स्थौल्यं तानवं वा यथा तथास्तु । स्थूलानि पृषंति यस्यामिति

बहुव्रीहिः । अत्र स्थौल्यं पृषतामेव लभ्यते । स्थौल्यं तानवं वा गोरस्त्विति विशेष इति व्याचक्षते । इत्थं व्याख्याने संदेहे सति स्वरेण समासनिर्णयार्थमिदमुच्यत इति सौधवचनेनभाव्यकारीयेण कर्मधारयबहुव्रीहिसंदेहोत्तरकालीनस्वरविशेषानुसंधाननिवर्त्यत्वाभिधानेन च संदेहप्रध्वंसस्य प्रयोजनत्वाध्यवसित्या संदेहपदं संदेहप्रागभावार्थकतया व्याख्याय वैय्याकरणस्य सदेहाभावेन एतद्ध्वंसानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यमित्यास्मीयोक्तेरसंदेहः संदेहप्रागभाव इति केषांचटोक्तेश्च तादृक्सौधमाप्यग्रंथाभ्यामैककंटयं विभावनीयम् । **असंदिग्धइति ।** विशेषलक्षणार्थाधीनविशेषदर्शनदशायां संदेहानास्कंदित इत्यर्थ । **असङ्गतमिति ।** सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या संदिग्धसमासत्वविशेषितपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वस्यैव बहुव्रीहित्वव्याप्यतोपगमेन निर्णीतकर्मधारयत्वके आर्यब्राह्मणइत्यादौ सामानाधिकरण्येनैकविशेषितापराधिकरणतायां सामानाधिकरण्यनिरूपकत्वस्य तंत्रतया तद्राहित्यनिबंधनहेतुताऽवछेदकविशिष्टाभावेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्वादित्यादाविव प्रकृतसाध्याभाववन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्वरूपानैकांत्यानवकाशादिति भावः । **सामर्थ्याभावेनेति ।** पुंलिंगपदद्वयघटितसमासघटकपूर्वपदरूपावयवे स्वरिते सतीति प्रकृताभिमतार्थबोधने पूर्वान्त स्वरित इत्यस्य सामर्थ्याभावादित्यर्थः । विशेष्यवाचकसप्तम्यंतपदाध्याहारान्न क्षतिरिति समाधत्ते । **समासेति ।** पुंसोः समस्यमानपुंसोः संबंधिनि समासप्रातिपदिक इति योजनेत्याशयः । बहुव्रीहावितिसप्तमीविशेषणे बहुव्रीहावितियोगेनेत्यर्थः । चित्रगुरित्यादौ विशेषणाभिधायकचित्रादिपदानां विशेष्याभिधायकगोपदादितः पूर्वनिपातदर्शनादित्यपि स्थितं। **कामचारित्वादिति।** अपूर्वान्तप्रतियोगिकस्वरितानुयोगिकभेदानुमापकत्वरूपभेदकत्वात्मकविशेषणत्वं पूर्वान्तेत्यस्यस्वरितांतप्रतियोगिकपूर्वांतानुयोगिकभेदानुमापकत्वरूपभेदकत्वात्मकविशेषणत्वं स्वरितेत्यस्य च संभवतीति प्रकृते स्वरितपदस्यैव विशेष्याभिधायकत्वोपगमान्न क्षतिरिति भावः तत्पदस्य विशेषणाभिधायकतामूरीकृत्यापि पाणिनीयदिशा समाधत्ते । **आहितेति ।**

सु० — एवं पुनरुक्तिप्रसङ्गेनोत्तरवाक्यबलेन च "ऋतं सत्यमिति पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वमुपपाद्य सङ्क्षेपेण व्याख्यातं वाक्यं विस्तरेण व्याख्याति । ऋतमिति ।

ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेत्यादावुद्देश्य द्वितीयका ।
विभक्तिरूर्ध्वंऋतादिः प्रथमा रुद्रगोचरा ॥

इत्यादीति सुपां सुलुगिति प्रथमाया लुक् । इत्यादिपूर्वार्धस्थं यत्तदजातं तत्रस्थमिति वा । द्वितीयेत्येतावत्युच्यमाने कर्मणि द्वितीयैव प्रतीयेत । प्राबल्यात्कारकविभक्तेः । न च तत्सम्भवति । क्रियापेक्षत्वात्कर्मत्वस्य । अत्र च क्रियाऽभावात् । अत उद्देश्यद्वितीयेत्युक्तम् । तर्हि प्रतिशब्देन भाव्यम् । सत्यम् । अध्याहरिष्यते । श्रौतप्रयोगदर्शनादकारान्तो रेतशब्दो

वा समासान्तोऽडप्रत्ययो वाऽनुसर्तव्यः ॥ ऊर्ध्वरेतादिरिति । **ऊर्ध्वरेतमित्यादिपदावयवभूता । एवं रुद्रगोचरेतिवत्पूर्वं विष्णुगोचरेत्यपि द्रष्टव्यम् । एवं विषयविभक्ती तदर्थं चोक्त्वा योजनामाह** तस्मादिति ।

तस्माद्विष्णुं परं ब्रह्म प्रति रुद्रो व्रते स्थितः ॥
ऊर्ध्वरेता इति ह्येव श्रुत्यर्थोऽवसितो भवेत् ॥

उक्तयुक्तिसमुदायात् ॥ऊर्ध्वरेता इत्येतदुलपक्षणमित्याशयेनोक्तम् व्रते स्थित इति ।

शे०— **सङ्क्षेपेणेति ।** विष्ण्वाख्यमुक्तमन्यत्रेत्यादिनापूर्वोत्तरार्धविषयप्रदर्शनेनोर्ध्वरेतं च तत्प्रतीत्यनेनान्वयप्रदर्शनेन चेत्यर्थः ॥ **विस्तरेणेति ।** विषयविभक्तितदर्थकथनेनेत्यर्थः । अतो न पौनरुक्त्यमिति भावः । ननु विभक्तिविशेषणत्वादित्यादिरिति भवितव्यम् । इत्यादीति तु कथमित्यत आह **इत्यादीतीति ।** अत्र पक्षे विभक्तिविशेषणप्रथमायाश्छांदसलुक्कल्पनाभिया पदजातविशेषणतामङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाह **इत्यादीति ।** अत्र पक्षे तत्रस्थेति पदाध्याहार इति ध्येयम् ॥ **प्राबल्यादिति ॥** उपपदविभक्तेः सकाशादिति शेषः । अन्तरङ्गक्रियासम्बन्धापेक्षकारकनिमित्ताया विभक्तेरप्यन्तरङ्गत्वात् बलीयस्त्वमिति भावः । अत एव कर्मणि द्वितीयाया हरिं भजतीत्यादौ सावकाशत्वान्नमोयोगे चतुर्थ्याश्च नमो देवेभ्य इत्यादौ सावकाशत्वान्नमस्करोति देवानित्यादौ द्वितीयाचतुर्थ्योः प्रसङ्गे परविप्रतिषेधेन चतुर्थ्या एव प्रसक्तावपि तस्या उपपदविभक्तित्वेन दुर्बलत्वात्कर्मणि द्वितीयायाश्च कारकविभक्तितया प्राबल्यात्तयैव चतुर्थीबाध इति ध्येयम् ॥ **अध्याहरिष्यत इति ।** ततश्च विष्णुभक्तत्वप्रकारं प्राप्तस्य चैत्रस्य विष्णोश्च विषयविषयिभावस्य प्रतिना द्योतनादित्थंभूताख्याने 'लक्षणेत्थंभूताख्याने'ति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयत्वात्प्रतिशब्दस्य तद्योगे कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया इत्यनेन द्वितीयावदत्रापि तद्व्रतस्थितत्वप्रकारं प्राप्तस्य रुद्रस्य विष्णोश्च विषयविषयिभावस्य प्रतिना द्योतनादित्थंभूताख्याने कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दयोगे द्वितीयेयमिति भावः । 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः'। एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्युः । लक्षणे । वृक्षं प्रति । परि । अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थंभूताख्याने । भक्तो विष्णुं प्रति परि अनु वा । भागे लक्ष्मीर्हरिं प्रति परि अनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायां वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् । एषु किं, परिषिञ्चति) । यद्वा । नायं प्रतिः कर्मप्रवचनीयः किन्तु तद्व्रते स्थितिरूपक्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः । तथा च 'बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चने'त्यादाविवाकर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दयोगे उभसर्वतसोः कार्येति

वार्तिककृदुक्तरीत्या द्वितीयेयमित्यर्थः । (उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक्कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरिलोकं हरिः । अध्यधिलोकम् । अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि । अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया निकषा । हा कृष्णाभक्तम् तस्य शोच्यतेत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् । तस्य परमाम्रेडितम् । द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् । पटत्पटेति । आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमिति च । उपसर्गाः क्रियायोगे । प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् । निर् । दुस् । दुर् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । एते प्रादयः) ननु रेतःशब्दस्य सकारान्ततया रेतआदिरिति भाष्ये भवितव्यम् । रेतादिरिति तु कथमित्यत आह श्रौतेति । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षमिति श्रौतप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ समासान्त इति । ऊर्ध्वं रेतो यस्येति बहुव्रीहिसमासात्तद्धिता इति बहुवचनज्ञापिततद्धितगतिवैचित्र्याड्डुप्रत्यये डित्वादूर्ध्वरेतश्शब्दस्य टिलोपे च सत्यकारान्तोर्ध्वरेतशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । एवमित्यस्यैव विवरणम् रुद्रगोचरेतिवदिति । यद्वा । यथा पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वमुपपादयितुं विभक्तितदर्थविवेचकमुद्देश्यद्वितीयकेति विभक्तिविशेषणमुक्तमेवं विषयविवेचकं विष्णुगोचरेत्यस्यापि द्विशेषणं वक्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्यतो न्यायसूचनाय रुद्रगोचरेतिवदित्युक्तम् । एवं चात्रैवमित्यस्य वय्यर्थ्यमिति शङ्का निरस्ता भवति ॥ उक्तयुक्तीति । कृष्णपिङ्गलरूपेण पुनरुक्तं भविष्यतीत्यादिनोक्तपौनरुक्त्यादियुक्तिसमुदायादित्यर्थः ।

स०—ननूर्ध्वरेतादिरिति कथं । रेतःशब्दस्यसकारान्तत्वेनोर्ध्वरेतआदिरिति वक्तव्यमित्यत आह श्रौतप्रयोगदर्शनादिति ॥ तद्धिता इति बहुवचनेन ज्ञापितद्धितगतिवैचित्र्यादिति भावः ॥ समासान्त इति ॥ ऊर्ध्वरेतेति । समासान्ते डप्रत्यये टिलोपे अकारान्तोपपत्तिरिति भावः ।

प०— उत्तरेति । ब्रह्माधिपतिरित्युत्तरवाक्यबलेनेत्यर्थः ॥ सुपांसुलुगितीति । 'सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल' इति सूत्रेणेत्यर्थः ॥ प्राबल्यादिति । उपपदविभक्तित इति योज्यम् । ननूर्ध्वरेतादिरिति कथम् । रेतःशब्दस्य सकारान्तत्वेन ऊर्ध्वरेतआदिरिति भाव्यमित्यशङ्क्य समाधत्ते श्रौतप्रयोगेति । 'ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्' इति श्रौतप्रयोगेत्यर्थः ॥ उक्तयुक्तीति । पौनरुक्त्यापत्तिवाक्यशेषबलरूपयुक्तिद्वयाद्वाक्यशेषस्य बहुव्रीहित्वद्योतकयुक्तिबलाच्चेत्यर्थः ।

या०— सुपां सुलुगिति । 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' सुपां स्थाने सुश्च लुक्च पूर्वसवर्णश्च आ च आत् च शे च या च डा च ड्या च याच्च आल् च ते सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल इतीतरेतरयोगे द्वन्द्वः । एते आदेशाः स्युरिति सूत्रार्थः । ऋजवः

सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते जसः सुः । आर्द्रे चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते लुक् । मती । मत्या प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । सखाया इति प्राप्ते औकारस्य आ । नताद् ब्राह्मणं । नतमिति प्राप्ते अम आत् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । न युष्मे वाजबन्धवः । यूयं वयमिति प्राप्ते जसः शे । यूयवयादेशाभावश्च छान्दसत्वात् । उरुया । उरुणेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । अनुष्टुभ्याजयामसि । अनुष्टुभा इति प्राप्ते ड्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति प्राप्ते आल् इत्युदाहरणानि । तथा चार्द्रे चर्मन्नित्यत्र यथा सप्तम्यालुक् एवमत्र प्रथमाया लुगिति भावः । **अत उद्देश्येति** । तथा च कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यनेन द्वितीयेति भावः ॥ **प्रतिशब्देनेति** । प्रतिशब्दश्च लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यनेन कर्मप्रवचनीय इति भावः । नन्वूर्ध्वरेतादिरिति कथं । रेतःशब्दस्य सकारान्तत्वेनोर्ध्वरेतआदिरिति वक्तव्यमित्यत आह **श्रौतप्रयोगेति** । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षमिति श्रौतप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ **समासान्त इति** । ऊर्ध्वरेता इति समासान्ते डप्रत्यये टिलोपे अकारान्तोपपत्तिरिति भावः ॥ **एवं रुद्रगोचरेतिवदिति** । यथा पूर्वोत्तराधेयोर्भिन्नविषयत्वमुपपादयितुं विभक्तितदर्थविवेचकमुद्देश्यद्वितीयकेति विभक्तिविशेषणमुक्तम् । एवं विषयविवेचकं विष्णुगोचरेत्यपि तद्विशेषणं वक्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्यतो न्यायसूचनाय रुद्रगोचरेतिवदित्युक्तम् । एवं चात्र एवमित्यस्य वैयर्थ्यमिति चोद्यानवकाश इति ध्येयम् ॥

श्री० — कर्मणि द्वितीयैव कुतः प्रतीयेतेत्यत आह **प्राबल्यात्कारकविभक्तेरिति** । परंब्रह्म प्रति रुद्रो व्रते स्थित इति कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दयोगे कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सूत्रेण द्वितीयाया विहितत्वादुपपदविभक्तिर्जाता । कर्मणि द्वितीयेति विहिता कर्मकारके द्वितीयाविभक्तिः कारकविभक्तिः । ततश्चोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीति न्यायात्कर्मणि द्वितीयैव प्रतीयत इत्यर्थः । तदर्थं विभक्त्यर्थमुद्देश्यद्वितीयारूपत्वम् ॥ **उपलक्षणमिति** । विष्णुं परं ब्रह्म प्रति ऊर्ध्वरेता इत्यस्यान्वयाभावादुपलक्षणतया व्रते स्थित इति ग्राह्यमित्यर्थः । तथा च व्रते स्थित इति पदमध्याहार्यमिति भावः ।

च० — सुपामिति । 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' सुपांस्थाने सुः । लुक् । पूर्वसवर्णाः । आ । आत् । शे । या । डा । ड्या । याच् । आल् । एते आदेशाः स्युः । ऋजवः संतु पंथाः । पंथान इति प्राप्ते जसः सुः । परमे व्योमन् । व्योम्नीतिप्राप्ते ङेर्लुक् । धीतीमतीसुष्टुती । धीत्यामत्यासुष्टुत्येतिप्राप्ते पूर्वसवर्णः । यासुरथारथीतमादिविस्पृशा अश्विना । यौ सुरथौ दिविस्पृशाविति प्राप्ते आ । नताद्ब्राह्मणं । नतमितिप्राप्ते आत् । नयुष्मेवाजबंधवः अस्मेइंद्राबृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमितिप्राप्ते शे । उरुयाधृष्णुया । उरुणा धृष्णुनेतिप्राप्ते या । नाभापृथिव्याः नाभाविति प्राप्ते डा । अनुष्ट्या च्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा । आङो ड्या । साधुया ।

साधुनेतिप्राप्ते याच्। वसंता यजेत। वसंते इति प्राप्ते आल् इति उदाहरणानि।तथा चात्र प्रथमायाःलुगिति भावः। प्राबल्यादिति। ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मणि द्वितीयाया हरये नम इत्यादौ नमःशब्दसमभिव्याहारे चतुर्थ्याश्च सावकाशतया नमस्करोति देवान्नमस्यति देवानित्यादौ विप्रतिषेधशास्त्रेण चतुर्थ्या एव प्राप्तौ तस्या उपपदविभक्तित्वेन दुर्बलत्वात् कर्मणि द्वितीयायाश्च कारकविभक्तित्वेन प्राबल्याच्चयैव चतुर्थी बाध्यत इति हृदयं। उद्देश्यद्वितीयेति। तथाच नेयं कर्मणि द्वितीयेत्यनुशिष्टा द्वितीया किंतु कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यनेनानुशिष्टेति भावः। कर्मप्रवचनीयसमभिव्याहारविरहात्कथं तेन सेत्यत आह। **अध्याहरिष्यत इति।** भक्तो विष्णुं प्रतीत्यादौ चैत्रादिवृत्तिभक्तिविषयतामापन्नस्य विष्णोस्तद्विषयकभक्तिमत्तामापन्नस्य चैत्रादेश्च भक्तभजनीयभावसंसर्गे द्योत्ये लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यनेनेव प्रकृतेपि रुद्रकर्तृकोपासनारूपव्रतविषयतामापन्नस्य विष्णोस्तद्विषयकोपासनाख्यव्रतकर्तृतामापन्नस्य रुद्रस्य च दर्शितसंसर्गे द्योत्ये 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव' इत्यनेन प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'त्यनेनात्र द्वितीयेति भावः। नायं प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः किंतु तद्व्रते स्थितिरूपक्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः। ततश्च बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचिदित्यादाविवाभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपीत्यनेन द्वितीयेत्यपि न्यमांस्तुः। ननु भाष्यकारीय ऊर्ध्वरेतादिरिति विन्यासो न संगच्छते। रेतःशब्दस्य सकारांततया रेतआदिरिति भवितव्यत्वादित्यतआह। **श्रौतेति।** 'ऊर्ध्वरेतं' विरूपाक्षमित्यादि श्रौतप्रयोगदर्शनादित्यर्थः। **समासांत इति।** तद्धिता इति बहुवचनज्ञापिततद्धितगतिवैचित्र्यात् बहुव्रीहिप्रकृतिकडप्रत्यये तस्य डित्वाट्टिलोपे चाकारांततोपपद्यत इति भावः। **एवं रुद्रगोचरेतिवदिति।** यथा पूर्वोत्तरदलद्वयस्य विषयभेदप्रत्यायनफलकम् विभक्तितदर्थविवेचकमुद्देश्यद्वितीयकेतिविभक्तिविशेषणमुक्तं तद्वद्विषयविवेचकं विष्णुगोचरेत्यपि तद्विशेषणमभिधातव्यमित्यर्थः। रुद्रगोचरेतिवदिति च न्यायसूचकं।

सु० — न केवलमुपपत्तिबलादेवं श्रुत्यर्थो व्याख्यायते। अपितु श्रुत्यन्तरसमाख्यानादपीत्याह ऋतमिति।

ऋतं सत्यंपरं ब्रह्म प्रति विष्णुं सदाशिवः॥
ऊर्ध्वरेता ध्यायतीह शङ्करो नीललोहितः॥
इत्यर्थमेतमेवाह नीलग्रीवश्रुतिः परा॥
आथर्वणी परं ब्रह्म तस्मादेको हरिः श्रुतौ॥

ध्यायति। तमेव। अनेन ध्यायतीत्यध्याहारेण कर्मणि वा द्वितीयेति ज्ञायते। आथर्वणीत्युक्ते प्रसङ्गात्तापनीयश्रुतिरित्येव प्रतिभाति॥ अत उक्तम्॥ पराऽन्येति। **तर्हि**

किंनामधेया । नीलग्रीवश्रुतिः । एवं पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयतया व्याख्यानेन लब्धमाह परं ब्रह्मेति । ऋतं सत्यमित्यस्यां श्रुतौ प्रतीतमिति शेषः । तस्मात्पूर्वार्धस्य विष्णुविषयत्वात् ।

प०— परंब्रह्मेत्यस्योर्ध्वरेत इत्यनेनान्वितत्वाद्ध्यायतीत्यस्य कर्मापेक्षायामाह तमेवेति ॥ अनेनेति । समाख्याकथनेनेत्यर्थः ॥ कर्मणि वा द्वितीयेति । प्रागुद्देश्यद्वितीयेत्युक्ता द्वितीयेत्यर्थः ।

श्री०— पराऽन्येति । परा अन्या तापनीयश्रुतिभिन्ना । आथर्वणी अथर्वणवेदोक्ता । नीलग्रीवश्रुतिर्नीलग्रीवप्रतिपादकत्वेन तन्नाम्नी श्रुतिः । तन्नामिका शाखाऽस्तीत्यर्थः ।

सु०— बाधकान्तरमाह । तदेवेति ।

तदेवर्तमिति प्राह कथमेवान्यथा श्रुतिः ॥
अवधारयन्ती तस्यैव ह्यृतत्वादिकमञ्जसा ॥

ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेति पूर्वार्धोऽपि यदि रुद्रविषयः स्यात्तदा तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुतिस्तस्य विष्णोर्ऋतत्वादिकं कथमञ्जसा कवीनां सम्मत्या प्राह । परस्परविरोधेनान्यतरश्रुतेरप्रामाण्यं प्रसज्येतेति भावः । ऋतमिति श्रुती रुद्रस्य ऋतसत्यब्रह्मत्वादीन्याह । तदेवेति (च) श्रुतिर्विष्णोः । तत्र श्रुतिद्वयबलाद्द्वयोरपि ऋतादिशब्दवाच्यत्वे क्वास्ति विरोध इत्यत उक्तम् तस्यैवेति । तत्कथमित्यत उक्तमवधारयन्तीति । विरोधे चाद्यश्रुतेरेव बाधो युक्तः । तदेवेति श्रुतेः प्रबलत्वात्तच्चैतच्छ्रुत्या आपातप्रतीतिजभ्रान्तिबाधात्मकत्वादवसीयते । न ह्यप्राप्तप्रतिषेधो युज्यते । नापि श्रुत्याभासाद्विना तत्प्रापकमस्तीति ।

शे०— क्वास्ति विरोध इति । ततश्च नान्यतरश्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः । नन्वस्त्वेवं परस्परविरोधेनान्यतरश्रुत्यप्रामाण्यप्राप्तिस्तथाऽपि तदेवर्तमिति श्रुतिविरोधेन ऋतं सत्यमित्यस्या एवाप्रामाण्यमिति विवक्षितार्थासिद्धिरेव । ऋतं सत्यमिति श्रुतिविरोधेन तदेवर्तमिति श्रुत्यप्रामाण्येऽपि परस्परविरोधप्रयुक्तान्यतरश्रुत्यप्रामाण्यनिर्वाहादित्यतआह विरोधे चेति ॥ आद्यश्रुतेरिति । प्रथममुदाहृताया ऋतं सत्यमिति श्रुतेरित्यर्थः ॥ तच्चेति । प्राबल्यमित्यर्थः ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतितात्पर्यापरिज्ञाननिमित्तकभ्रान्तिबाधात्मकत्वादित्यर्थः । ननु तदेवर्तमित्यस्याप्राप्तप्रतिषेधकत्वस्यैवोपपन्नत्वात्प्राप्तप्रतिषेधकत्वेऽपि वा प्रमाणान्तरेणैव तत्प्राप्तिसम्भवान्न श्रुत्यापातप्रतीतिजभ्रान्तिबाधात्मकत्वसिद्धिरित्यतः पक्षद्वयं क्रमेण दूषयति न हीत्यादि । नान्तरिक्षेऽग्निश्चेत्व्यो न दिवीत्यप्राप्तप्रतिषेधवदिहापि स्यादिति चेन्न । तत्र हिरण्यं निधाय चेतव्यमिति विधिस्तुत्यर्थतया तदुपपत्तावपि प्रकृते तदभावादित्याशयः ।

श्री० — तद्धेति । प्राबल्यमित्यर्थः ।। एतच्छ्रुतीति । ऋतं सत्यमिति श्रुतीत्यर्थः । आपानेति । पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयकत्वाननुसन्धानदशायमित्यर्थः ॥

सु० —ननु तर्हि रुद्रस्य विष्ण्वात्मकत्वेनाविरोधोऽस्तु । पुनरुक्तिपरिहारायोत्तरार्धोक्तो विरूपाक्षस्त्वपरो भविष्यति । एवं तर्हि विष्णोरेव ब्रह्मशब्द इति क्वास्ति सौत्रस्य हेतोर्व्यभिचारः। न हि पक्षे व्यभिचारः शङ्कयत इति । किञ्च रुद्रादीनां सर्वेषां प्रलयेऽसतां सृष्टावीश्वराज्जन्मवतां ब्रह्मत्वं कथमुपपद्यते । जन्मादिमत्त्वमेव तेषां कुतोऽवगम्यत इत्यत आह एकइति ।

अनु० -- एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ॥
वासुदेवोऽग्र एवासीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः ॥
नेन्द्रसूर्यौ न च गुहो न सोमो न विनायकः ॥
इत्यादिवाक्यतो विष्णोरुत्पत्तिरवतारगा ॥

इत्यादिवाक्यतो रुद्रादीनां प्रलयेऽभावो विष्णोरुत्पत्तिश्चावगम्यते ।। उत्पत्तिमत्त्वेनाब्रह्मत्वे विष्णोरपि तथात्वं स्यात् । तस्यापि रामकृष्णादिरूपस्योत्पत्तिसद्भावादित्यत आह विष्णोरिति । उत्पत्तिरुत्पत्तिवाक् । अवतारगा प्रादुर्भावविषया । न तु शरीरादिलाभलक्षणा । कुत एतदित्याशङ्कायामेक इत्यादिपूर्ववाक्यं सम्बद्ध्यते । इत्यादिवाक्यतो विष्णोर्महाप्रलयेऽप्यवस्थानावगमादित्यर्थः । स्वरूपमात्रेणावस्थानेऽपि शरीरादिलाभलक्षणोत्पत्तिः किं न स्यादिति चेन्न । स्वरूपसत्त्वस्य ब्रह्मशङ्करादावपि समानत्वेन 'न ब्रह्मे'त्याद्यनुपपत्तिप्रसङ्गादिति ।

शे०— विष्णोरिति । सकाशादिति शेषः । आदिशब्दोपात्त'तत एते व्यजायन्त विश्वो हिरण्गर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्राः' इति वाक्यबलादवगम्यत इत्यर्थः ।

प० 'इत्यादिवाक्यत' इति मूलानुवादपूर्वं शेषमाह इत्यादिवाक्यत इत्यादिना । शङ्कते ॥ उत्पत्तिमत्त्वेनेति । 'एक इत्यादिपूर्ववाक्यमि'त्यस्मिन्पक्षे 'इत्यादिवाक्यतो विष्णोरुत्पत्तिरवतारगे'त्येकान्वय इति भावेनार्थमाह इत्यादिवाक्यतो विष्णोरिति ।

श्री० — उत्पत्तिश्चावगम्यत इति । इत्यादिवाक्यत इत्युक्तत्वाद्वाक्यशेषे 'स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्तत एते व्यजायन्त । विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्राः ।' इत्युक्तत्वादिति भावः ।

सु० — ननु यदि ब्रह्मशब्दो विष्णोरेव तदा जीवादौ व्यवहारो न स्यात् । तथा च ब्रह्मत्वापेक्षया नपुंसकप्रयोग इति न स्यात् । ब्रह्मणोऽधिपतिरित्यपि व्याहतं स्यादित्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति मुख्यमिति ।

अनु०— मुख्यं ब्रह्म हरिस्तस्मात् ॥

अन्येष्वमुख्यया वृत्त्या ब्रह्मशब्दाङ्गीकारान्नोक्तदोष इति भावः । अत एवापरं ब्रह्मेति प्रागुक्तम् ।

शे०— **तथा च ब्रह्मत्वापेक्षयेति ।** अपरब्रह्मत्वापेक्षया शङ्करं नीललोहितमिति नपुंसकनिर्देश इति पूर्वोक्तं समाधानमसत्स्यादित्यर्थः ॥ **व्याहतं स्यादिति ।** अधिपतियुक्तत्वपरब्रह्मत्वयोर्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **उक्तेति ।** शङ्कितेत्यर्थः ।

प०— जीवादौ व्यवहाराभावे को दोष इत्यत आह **तथा चेति ।** ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षमित्यादेः प्रथमान्तत्वेन नपुंसकप्रयोगः कथमित्यतो 'विरूपाक्षाख्यमपरं ब्रह्मोक्त'मित्यत्र ब्रह्मत्वापेक्षया नपुंसक इति यदुक्तं तन्न स्यादित्यर्थः ॥ **व्याहतमिति ।** स्वस्यैव ब्रह्मत्वे स्वस्मात्स्वस्योत्तमत्वं व्याहतमित्यर्थः ॥ **प्रागिति ।** विरूपाक्षाख्यमपरं ब्रह्मोक्तमित्यत्रेत्यर्थः ॥

या०— **व्याहतं स्यादिति ।** ब्रह्मण इत्यनेनाधिपतिशून्यस्य विष्णोरेव गृहीतत्वादिति भावः ।

सु०— **ननु यद्यमुख्यतया ब्रह्मशब्दस्य विष्णोरन्यत्र वृत्तिरङ्गीकृता तर्ह्यन्नमयादयोऽप्यमुख्यब्रह्मतया कुतो न व्याख्यायन्ते । न ह्यत्र मुख्यब्रह्मत्वज्ञापकं किञ्चिदस्तीत्यत आह** प्रस्तावइति ।

अनु०— प्रस्तावः परमित्यपि ॥

अत्र हि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति परस्यैव ब्रह्मणः प्रस्तावः प्रसङ्गोऽस्ति । तेनोत्तरेषामपि ब्रह्मशब्दानां परब्रह्मविषयत्वनिश्चयान्नात्रामुख्यार्थाऽऽशङ्का कार्या । अपिशब्दो वक्ष्यमाणसमुच्चयार्थः ।

शे०— **वक्ष्यमाणेति ।** शक्तिग्रहणसामर्थ्येन प्रथमप्राप्तत्वरूपवक्ष्यमाणप्रमाणेत्यर्थः ।

प०— **परस्यैवेति ।** परस्य प्राप्यत्वस्यैव श्रवणेन ब्रह्मविशेषणत्वाश्रवणेप्यन्यज्ञानेनान्यप्राप्तेरयोगाद्ब्रह्मविदित्यत्रापि परब्रह्मविदितिगम्यत इति भावः ॥ **वक्ष्यमाणेति ।** मुख्यब्रह्मग्रह इति वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥

श्री० -- **वक्ष्यमाणेति ।** अनुपदमेव मुख्यब्रह्मेति मुख्यार्थे बाधकाभावरूपेत्यर्थः ।

सु०— **अङ्गीकृत्य चेदं ज्ञापकमुक्तम् । वस्तुतस्तु शक्तिग्रहणसामर्थ्येन प्रथमप्राप्तत्वात् बाधकाभावाच्च नामुख्यार्थकल्पना युक्तेत्याह** मुख्येति ।

अनु० — मुख्यब्रह्मग्रहे युक्ते नामुख्यं युज्यते क्वचित् ॥
असम्भवे हि मुख्यस्य गौणार्थाङ्गीकृतिर्भवेत् ।

मुख्ययोगेऽप्यमुख्यग्रहणं किं न स्यादिति चेत् (न)। मुख्यासम्भव एवामुख्याङ्गीकार इति न्यायप्रेरित्याह असम्भवे हीति । यद्वा कथं तर्हि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादौ ब्रह्मशब्दस्यामुख्यार्थग्रहणमित्यत आह क्वचिदसम्भवे हीति ।

श्रे० — नन्वेवं गङ्गायां घोष इत्यादावपि शक्तिग्रहणसामर्थ्येन प्रवाहस्य प्रथमप्राप्तत्वात्प्रवाहार्थत्वापत्त्याऽमुख्यार्थकल्पना न स्यादित्यतस्तत्र बाधकवशात्प्रथमप्राप्तस्य परित्यागेऽपि प्रकृते बाधकाभावान्न तत्परित्याग इत्याह बाधकाभावाच्चेति ।

श्री० — ब्रह्म वेदेति । ब्रह्म वेद चेद्ब्रह्मैव जीव एव भवति न जीवभावोऽस्य गच्छतीति द्वितीयब्रह्मशब्दस्य जीवरूपामुख्यार्थस्य गृहीतत्वेन तन्न स्यात् । मुख्यस्यैवात्र ग्रहणे ब्रह्माभेदप्राप्तेरिति भावः ।

सु० — ननु नान्नमयादयः परमात्मा विकारवाचिनो मयट्शब्दस्य श्रवणात् । परमात्मनोऽन्नादिविकारत्वानुपपत्तेः । न च ब्रह्मशब्दानुपपत्तिः । अमुख्यार्थसम्भवात् । न च प्रस्तावविरोधो मुख्येऽर्थे बाधकाभावश्चेत्युक्तमिति वाच्यम् । विकारार्थस्य मयट्प्रत्ययस्य बाधकत्वात् । तत एव प्रस्तावस्याप्यपवादादित्याशङ्क्य तत्परिहाराय सूत्रम् ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादिति ।

ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ

तत्रानन्दमयविषयावेवाक्षेपपरिहाराविति प्रतीतिनिरासाय सिद्धान्तांशं व्याचष्टे प्राचुर्यार्थाश्चेति ।

अनु० — ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ
प्राचुर्यार्थाश्च मयटः सर्वेऽत्र प्रतिपादिताः ॥

चशब्दोऽवधारणे । अत्र श्रुतौ । कुत इत्यत आह प्रतिपादिता इति । अयमर्थः । मयट्शब्दो हि विकार इव प्राचुर्येऽपि मुख्यः । तत्प्रकृतवचने मयडित्यनुशासनात् । न च ब्रह्मशब्दोऽन्यत्र मुख्यः । न च सावकाशेन निरवकाशस्य बाधोऽस्ति । अतो निरवकाशब्रह्मशब्दबलात्सावकाशस्य मयटः प्राचुर्यार्थत्वोपपत्तेर्न तद्बलादन्नमयादीनामपरमात्मत्वं कल्प्यमिति। एतेन विकारप्रवाहमध्यपतितत्वान्नानन्दमयशब्दः प्राचुर्यार्थ इत्येतद्भ्रमस्तावेणैव गतम् । अन्नमयादिष्वपि मयटः प्राचुर्यार्थतास्वीकारात् । परेणापि हि प्राणमये न विकारार्थत्वं वक्तुं युक्तम् । प्राणानां प्राणविकारत्वासम्भवात् । यथाकथञ्चिद्विकारकल्पने मुख्यार्थपरित्यागात् ।

स्यादेतत् । अन्नविकारत्ववदन्नप्राचुर्यमपि नेश्वरस्य सम्भवति । तद्धि पार्थिव-शरीराणामन्नोपजीविनां स्यादिति चेन्न । अत्रान्नशब्दस्य प्रसिद्धान्नार्थत्वाभावात् । स्वयमेव हि श्रुतिः 'अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते' इत्यन्नशब्दं निर्वक्ति । अदिधातोः कर्मणि कर्तरि च क्तप्रत्यये सति रूपमेतत् । न च भूतात्तृत्वं प्रसिद्धान्नस्य सम्भवति । तस्मादन्न-शब्दोऽयं भावप्रधानो भूताद्यत्वं भूतात्तृत्वं च वक्ति ।

शे० — तत्प्रकृतवचने मयडित्यनुशासनादिति । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनं भावे ल्युट् । ततश्चायं सूत्रार्थः । तदिति प्रथमासमर्थात्प्राचुर्येण प्रस्तुतमिदमित्यर्थे वर्तमाना-त्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवतीति । अन्नमयं यवागूमयीत्याद्यस्योदाहरणम् । प्राचुर्येण प्रस्तुता यवागूरित्या-दिस्तदर्थः । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढो न क्लृप्तप्राचुर्यविशिष्टप्रस्तुतवाची तथाऽपि प्रकृत इत्येतावति वक्तव्ये वचनग्रहणादयं विशेषो लक्ष्यते । वचनग्रहणं हि लोके यादृशस्य प्रकृतस्य मयटा वचनं प्रत्यायनं प्रसिद्धं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । लोके च मयडन्तैरन्नमयादिशब्दैः प्राचुर्येण प्रकृतस्य प्रत्यायनं प्रसिद्धम् । न चैवं प्राचुर्यविशिष्टप्रकृत्यर्थमात्रपर्यवसितमयड्विधिरूपत्वेनानन्दमयशब्दात्सूत्रोपात्त-प्राचुर्यमात्रलाभेऽपि कथमानन्दप्रचुरधर्मिपर्यन्तत्वलाभ इति वाच्यम् । मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वाश्रयणेन तल्लाभसंभवादिति ध्येयम् । यद्वा । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तदुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनम् । तदिति प्रथमासमर्थाद्यथोक्तेऽभिधेये मयट्प्रत्ययो भवतीति प्रचुरतायुक्तेऽपि वस्तुनि विकारवन्मयट्स्मरणादित्यर्थः । विकारप्रवाहमध्यपतितत्वान्नानन्दमये मयटः प्राचुर्यार्थत्वं युक्तमिति प्रागुक्तं दूषणमप्यतिदेशेन परिहरति **एतेनेति** ॥ एतेनेत्युक्तमेव विशदयति **अन्नमयादिष्वपीति** । तथा चान्नमयादीनां चतुर्णामब्रह्मत्वम-ङ्गीकृत्यानन्दमयमात्रस्य ब्रह्मत्ववादिनं प्रत्युक्तरीत्या प्रायपाठबाधप्रसक्तावपि मयाऽन्नमयादीनामपि ब्रह्म-त्वाङ्गीकारेण तत्रत्यमयटामपि प्राचुर्यार्थत्वस्यैवाङ्गीकृतत्वान्न मत्पक्षे विकारप्रायपाठभङ्गप्रसक्तिरिति भावः । अङ्गीकृत्यैव च प्रायपाठबाधस्योद्भाव्यत्वं तत्समाधानमभिहितम् । वस्तुतस्तु तस्य परेणानु-द्भाव्यत्वान्न समाधेयत्वमपीत्यभिप्रेत्य कुतस्तदित्यतः स्वं प्रत्यप्यविशिष्टत्वादिन्याशयेन परं प्रति तदुपपा-दयति **परेणापीति** । प्राणमय इत्युपलक्षणम् । प्राणमयादिष्वित्यर्थः । **प्राणानामिति** । प्राणादीना-मित्यर्थः । क्वचित्प्राणमयादीनामित्येव पाठः ॥ **प्राणविकारत्वासम्भवादिति** । प्राणादिविकारत्वा-संभवादित्यर्थः । प्राणादीनां प्राणादिविकारत्वस्यात्माश्रयत्वप्रसङ्गेनासंभवादिति भावः । ननु प्राणादीनां प्राणादिविकारत्वाभावेऽपि प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नस्यात्मनः प्राणादिशब्देन ग्रहणात्तस्य च प्राणादिविका-रत्वं संभवत्येव घटाद्यवच्छिन्नस्य गगनस्य घटादिविकारत्वदर्शनादित्यत आह **यथाकथञ्चिदिति** ॥ **मुख्येति** । प्राणादिशब्दानां प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नपरत्वेन मुख्यार्थत्यागप्रसङ्गादिति भावः ॥ पार्थिव-

शरीराणामिति । ईश्वरस्य चाप्राकृतविग्रहत्वान्न पार्थिवशरीरत्वमिति भावः । **अदिधातोरिति** । अद्यत इति कर्म्यण्यत्तीति कर्तरि चादिधातोर्निष्ठाक्तप्रत्यये 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इत्यनेन दकारात्परस्य दकारस्य च नत्वे श्रौतत्वादन्नाण्ण इत्यत्रान्नादिति निर्देशाच्च जग्ध्यादेशाभावे च सत्यन्नमिति रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ **वत्तीति** । ततश्चान्नप्राचुर्यमीश्वरस्य संभवतीति भावः ॥

स०—**तत्प्रकृतवचने मयडितीति** ॥ तदिति प्रथमासमर्थात् प्राचुर्येण प्रस्तुतमित्यर्थे मयडिति सूत्रार्थः । उदाहरणं त्वत्रान्नमयो यज्ञ इति द्रष्टव्यम् ॥ **परेणापि प्राणमय इति** ॥ परेण हि प्राणेन्द्रियादिसंघात एव शरीरम् अन्नमयादिशब्दाभिधेयमित्युच्यते । तस्य चान्नविकारित्वेनान्नमयत्वेपि शरीरशब्दार्थनिविष्टप्राणानां प्राणविकारत्वासंभवादित्यर्थः । एवं मनोमयेऽपि न विकारार्थत्वं वक्तुं युक्तम् । शरीरशब्दार्थनिविष्टमनसो मनोविकारत्वासंभवादिति परेणासङ्गतोक्तिरित्याभति । तथापि यादवप्रकाशीयमतानुसारेणेयमुक्तिः । तेन प्राणमयमनोमययोः मयटः स्वार्थिकत्वाङ्गीकारादित्यदोषः ॥ **प्राणानां इन्द्रियाणाम्** । **यथा कथञ्चिदिति** ॥ प्राणसंबन्धेन प्राणविकारो मयडर्थत्वेन गौणो व्याख्यायते प्राणानाम् प्राणसंबन्धश्च तादात्म्यादिरूपः कश्चन भविष्यतीति कल्प्यते । प्राणशब्देनेन्द्रियावयवादिग्रहणेन वा तद्विकारित्वकल्पने मयटः प्राणशब्दस्य च मुख्यार्थपरित्यागप्रसङ्गादिति भावः ॥ **अदधातोरिति** ॥ रदाभ्यामित्यनेन नत्वे अन्नमिति रूपनिष्पत्तिर्द्रष्टव्या ।

प०—**विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादिति** । तावतोक्तशङ्कानिरासः कथमित्यत आह **अयमर्थ इति** ॥ **तत्प्रकृतवचन इति** । प्राचुर्येण प्रस्तुतमित्यर्थे प्रथमान्तान्मयड्भवती'ति पाणिन्युक्तेरित्यर्थः । परस्यैव विकारप्रायपाठत्याग इत्याह **परेणापि हीति** ॥ **प्राणानां प्राणविकारत्वेति** । वायुविकारा हि प्राणाः । तेषामेव तद्विकारत्वायोगादित्यर्थः । प्राणशब्दस्य वायुलक्षकत्वमुपेत्य विकारार्थत्वमुपेयत इत्यत आह **यथाकथञ्चिदिति** । 'अदधातोरित्यादि । 'अद भक्षण' इत्यतः अद्यत इति वा अत्तीति वाऽर्थे क्तप्रत्यये 'रदाभ्यां निष्ठातो नःपूर्वस्य च दः' इति नत्वेऽन्नमितिरूपमित्यर्थः ॥ **अयमिति** । मयडन्तोऽन्नशब्द इत्यर्थः ॥ **प्राणनेति** । चेष्टेत्यर्थः ।

या०— ॐ **विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्** ॐ ॥ **तत्प्रकृतवचन इति** । इदं सूत्रं वैयाकरणैर्द्वेधा व्याख्यातम् । तदिति प्रथमासमर्थात्प्राचुर्येण प्रस्तुतमिदमित्यर्थे वर्तमानात्स्वार्थे मयट्प्रत्ययो भवतीत्येकोऽर्थः । अस्यान्नमयं यवागूमयीत्याद्युदाहरणम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतमन्नमित्यादिस्तदर्थः । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रवाची न क्लृप्तप्राचुर्यविशिष्टप्रस्तुतवाची । तथापि प्रकृत इत्येतावति वक्तव्ये वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं हि यादृशस्य प्रकृतस्य मयटा वचनं प्रत्यायनं प्रसिद्धं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । लोके च मयडन्तैरन्नमयादिशब्दैः प्राचुर्येण प्रकृतस्य प्रत्यायनं

प्रसिद्धमिति । अपरस्त्वर्थः । प्रकृतं प्रस्तुतमुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनम् । तदिति प्रथमासमर्थात्प्रकृतवचनेऽर्थे मयट्प्रत्ययो भवतीति । अस्यान्नमयो यज्ञ इत्याद्युदाहरणम् । प्रकृतमन्नमस्मिन्यज्ञ इत्यादिस्तदर्थः । अस्मिन्नर्थे प्रकृतादर्थादर्थान्तरे प्रत्ययः । प्रकृतशब्देन च प्रस्तुतमात्रमुच्यते न तु प्राचुर्यविशिष्टमिति पूर्वस्मादर्थाद्विशेषः । अत्र च न द्वितीयव्याख्यानं प्रकृतोपयोगि, प्राचुर्यप्रत्यायकाभावात्, किन्तु, प्रथमव्याख्यानमेव । तत्रापि सूत्रोपात्तप्राचुर्यं शाब्दं, आनन्दप्रचुरधर्मिपर्यन्तत्वं स्वार्थिकमित्यवगन्तव्यम् । 'अन्नमयादीनां पञ्चानामपि न ब्रह्मत्व'मिति यत्सङ्क्षेरेणोक्तं तदुक्तातिदेशेन दूषयति **एतेन विकारेति** ॥ **परेणापीति** । 'देहप्राणमनोबुद्ध्यानन्दरूपा अनात्मान व क्रमेणान्नमयादिशब्दवाच्या' इति परस्याभिप्रेतम् । तत्तद्देहस्यान्नविकारत्वेऽपि, न प्राणादीनां प्राणादिविकारत्वम् । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । अतः स्वार्थिकत्वमेवात्र मयटामिति त्वयाऽपि वाच्यम् । सति चैवमानन्दमये प्राचुर्यार्थतास्वीकारे, कथं प्रायपाठविरोधस्त्वदेकदेशिनं प्रति त्वयोक्त इति भावः । प्राणमय इत्युपलक्षणम् । प्राणमयादिष्वित्यर्थः । एवं प्राणानामित्यादिकमपि प्राणादीनां प्राणादिविकारत्वासम्भवादिति व्याख्येयम् । अत एव भामत्याम्, 'न च प्राणमयादिषु विकारार्थत्वायोगात्स्वार्थिको मयडि'त्याशङ्क्य निराकृतम् । तदीयनिराकरणमेवाभिप्रेत्याह **यथाकथञ्चिदिति** । प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म भवति प्राणादिविकारो, घटाकाशमिव घटविकार इति प्राणाद्युपाधिविभक्तलक्षणविकारकल्पन इत्यर्थः । **मुख्यार्थ इति** । उपाधिज्ञाप्यविभागस्य मुख्यविकारत्वाभावादेवं कल्पने मुख्यार्थपरित्याग इति भावः । यद्यप्येतन्मतमग्रे निराकरिष्यते । तथाऽप्युक्तदूषणातिदेशसौकर्यायात्रापि दूषितम् । अत एवाग्रे नैतद्दूषणं वक्ष्यतीत्यवगन्तव्यम् ॥ **क्तप्रत्यये सतीति** । 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द' इत्यनेन तकारदकारयोः नकारे च सतीति शेषः ।

श्री० — ॥ ॐ **विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्** ॐ ॥ **अन्नशब्दस्य** अन्नमयशब्दे विद्यमानस्यान्नशब्दस्य ।

च० — **तत्प्रकृतवचने मयडित्यनुशासनादिति** । तदितिप्रथमासमर्थात्प्राचुर्येण प्रस्तुतमिदमित्यर्थे मयट्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अन्नमयं यवागूमयीत्याद्युदाहरणम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतमन्नमित्यादिस्तदर्थः । प्रकृतशब्दस्य प्रस्तुनमात्रनिरूपितसमुदायवृत्तिकत्वेन क्लृप्तप्राचुर्यविशिष्टप्रस्तुतवाचकत्वविरहेपि प्रकृत इत्येवाभिधातव्ये वचनग्रहणसामर्थ्यादीदृशार्थाधिगतिर्भवति ॥ यादृशस्य प्रकृतस्य मयटा वचनं लोके प्रसिद्धं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । लोके मयडंतैरन्नमयादिशब्दैः प्राचुर्येण प्रकृतस्य प्रत्यायनं प्रसिद्धम् । न चैवं प्राचुर्यविशिष्टप्रकृत्यर्थमात्रपर्यवसितमयड्विधिरूपत्वेनानंदमयशब्दात्सूत्रघटकप्राचुर्य-

मात्रलाभेपि कथमानंदप्रचुरधर्मिपर्यंतत्वलाभ इति वाच्यम् । मत्वर्थीयाच्प्रत्ययांतत्वाश्रयणेन तल्लाभसंभवा-दिति व्याचक्षते । यदप्यधात्संकरोऽन्नमयादीनां पंचानामपि न ब्रह्मत्वमिति तदुक्तातिदेशेन प्रतिविधत्ते । **एतेनेति ॥ प्राणानामिति** । आत्माश्रयप्रसङ्गेन प्राणादीनां प्राणविकारत्वस्य दुरुपगमत्वादिति भावः । प्राणादीनां प्राणादिविकारत्वस्योक्तदिशा दुरुपपादत्वेपि घटाद्युपहितगगनस्य तत्तदुपाधिविकारत्वस्येव प्राणाद्युपहितचैतन्यस्य प्राणादिशब्देन ग्रहणेन प्राणाद्युपाधिविकारत्वस्य सूपपादत्वादिति भामत्युक्तसमा-हितिं प्रत्याख्याति । **यथाकथंचिदिति** । **मुख्यार्थेति** । प्राणादिशब्दानां तदुपहितपरत्वे मुख्यार्थ-परित्यागप्रसंगादिति भावः । **क्तप्रत्यये सतीति** । तयोरेवकृत्यक्तेतिकर्मणि अदेः सकर्मकत्वेऽपि धातो रर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । 'प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिये'तिवचनादत एव नेह पच्यते नेहभुज्यत इत्यादौ भावे लकार इति हरदत्ताद्युक्त्या पच्यादिवददेरपि प्रकृतेऽविवक्षितकर्मतया गत्यर्थाकर्मक श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेतिसूत्रे तादृशानामपि पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्याद्यनुरोधेनाकर्म-कपदेन गृहीततया तादृशाददेःकर्तरि च क्तप्रत्यये रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वपद इति प्रकृतिप्रत्ययावयवद-कारतकारयोर्नत्वे च सतीदं रूपं निष्पद्यत इति भावः। अदो जग्धिर्ल्यप्तिकितीति प्रकृते तादिकित्परत्वात्। जग्धिरित्यादाविव जग्धादेशेन भवितव्यमिति शङ्का तु अन्नाण्ण इति सूत्रे अन्नादितिनिर्देशेन तदभाव-ज्ञापनान्निरसनीया । **भूताद्यत्वम्** भूतकर्तृकादनक्रियाकर्मत्वम् । भूतात्तृत्वं भूतकर्मकादनक्रियाकर्तृत्वम् ।

सु० — **तथाऽपि न तत्प्राचुर्यं परमेश्वरस्य युज्यते। भूतात्तृत्वस्य संहर्तृत्वेन सम्भवेऽपि भूताद्यत्वस्य कथमप्यसम्भवादित्यत** आह भोग्यत्वमिति ।

अनु० — भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमुपजीव्यतया हरेः ॥

अत्राद्यत्वं नाम गौण्या वृत्त्या भोग्यत्वमेव । भोग्यत्वं च हरेः सर्वभूतोपजीव्य-तया युज्यते । एवं प्राणमनोविज्ञानशब्दानामपि वाग्वन्तःकरणबुद्धिलक्षणप्रसिद्धार्थतां परित्यज्य प्राण(व)बोध(न)विज्ञानार्थतामुपादाय तत्प्राचुर्यमशरीरेऽपि परमात्मन्युपपादनीयम् । तत्रोदाहृत-श्लोकार्थानां प्रसिद्धार्थेऽनुपपत्तेरिति । मयटः प्राचुर्यार्थत्वेऽपि नान्नमयादित्वं परमात्मनो युज्यते । तत्प्रचुर इत्युक्ते तद्विरुद्धस्याप्यल्पस्य प्रसक्तेः । ब्राह्मणप्रचुरोऽयं ग्राम इति यथा । न हि परमात्मन्यज्ञानदुःखादिलेशोऽप्यस्ति । मैवम् । विरुद्धार्थप्राप्तेरशाब्दत्वात् । तत्प्रचुरशब्दो हि तस्य तस्मिन्महत्त्वमात्रमाह । विरुद्धसद्भावस्तु प्रमाणान्तरगम्यः । अन्यथाऽन्नप्रचुरो मखः प्रकाशप्रचुरः सवितेत्युक्ते मखे सवितरि च दुर्भिक्षान्धकारलेशप्रसङ्गात् ।

शे०— **प्रसिद्धार्थ इति**। वा वन्तःकरणबुद्धिलक्षणप्रसिद्धार्थ इत्यर्थः। कुतस्तत्प्रचुर इत्युक्त्या तद्विरुद्धस्याल्पस्य प्रतीतिरित्यतस्तथा दृष्टत्वादित्याह **ब्राह्मणेति**। ब्राह्मणप्रचुरशब्देन ब्राह्मणविरुद्धशूद्रादिसद्भावसिद्धिदर्शनादित्यर्थः। विरुद्धार्थप्रतीतेरशाब्दत्वे कथं ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यतस्तत्सिद्धिरित्यतो न तत्र शब्दात्तत्सिद्धिः किन्तु मानान्तरादेवेत्याह **विरुद्धेति**। विरुद्धार्थप्राप्तेः शाब्दत्वमेवास्तु किं मानान्तरगम्यत्वकल्पनयेत्यतो बाधकमाह **अन्यथेति**। अत्र प्रचुरप्रकाशो रविरितिवदिति भाष्यानुसारेण प्रचुरप्रकाशः सवितेत्युदाहरणेन विवक्षितसिद्धावपि तथाऽनुदाहृत्य प्रकाशप्रचुरः सवितेत्याद्युदाहरणेनैतदपि निरस्तं भवति। यदाह कल्पतरुकारः प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यादौ प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे प्रतियोगिन ईषदनुवृत्तिप्रतीतिनियमाभावेऽपि विशेष्यत्वे तन्नियम एव। ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ तद्दर्शनात्। आनन्दमय इत्यादौ च प्राचर्यस्य विशेष्यत्वादिति। अन्नप्रचुरो मखः प्रकाश प्रचुरः सवितेत्यादौ प्राचुर्यस्य विशेष्यत्वेऽपि तस्मिंस्तद्विरुद्धार्थाप्रतिभासात्।

प०— **इति यथेति**। तत्र शूद्राल्पता प्रतीतेरिति भावः। अशब्दार्थत्वेप्याक्षेपात्तद्विरुद्धस्य लाभ इति शङ्कते **ननुप्राचुर्यमिति** ॥ **पदार्थान्तरेति**। विजातीयसमानाधिकरणाल्पापेक्षया ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इति वन्नक्षत्रादिपदार्थान्तरगताल्पप्रकाशापेक्षया प्रचुरकाशो रविरिति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः। तथा च ब्रह्मणि दुःखादिप्रसक्तेरभावेपि जीवरूपपदार्थान्तरगताल्पसुखाद्यपेक्षयाऽऽनंदमयो ब्रह्मेत्यादि प्रयोगोपपत्तिरिति भावः ॥ **यथा विरुद्धेत्यादि**। प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे विरुद्धधीर्नेति परैरप्यङ्गीकाराद्विशेषणतया तात्पर्यानाहेत्यर्थः। सामान्यैःसाधारणगुणपुरुषैः।

या०— **अन्यथाऽन्नप्रचुरो मख इति**। अनेन प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यादौ प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे प्रतियोगिन ईषदनुवृत्तिप्रतीतिनियमाभावेऽपि विशेष्यत्वे तन्नियमः। ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ दर्शनात्। आनन्दमय इत्यत्र प्राचुर्यं विशेष्यमिति कल्पतरूक्तमपि निरस्तं वेदितव्यम्। अन्नप्रचुर इत्यादौ प्राचुर्यस्य विशेष्यत्वेऽपि तद्विरुद्धाप्रतीतेः।

श्री०— हरेरुपजीव्यत्वं च नारायणानिरुद्धरूपेण भोज्यवस्तुषु स्थित्वा तर्पकत्वादिति ध्येयम् ॥ **अशरीरेऽपीति**। तथाच तद्धि पार्थिवशरीराणामित्युक्तमप्रयोजकमित्याशयः ॥ **प्रमाणान्तरगम्य इति**। ब्राह्मणप्रचुर इत्यादौ शूद्रादिसद्भावप्रापकप्रत्यक्षरूपमानान्तरवत्प्रकृते परमात्मनि विरोधिदुःखादिप्रापकं मानान्तरं नास्तीत्याशयः। **अन्यथा** विरुद्धार्थप्रतीतेः शाब्दत्वे।

च०— अशाब्दत्वात्। ब्राह्मणविरुद्धाल्पगोचरप्रतीतेर्ब्राह्मणपदसमभिव्याहृतप्रचुरपदशक्तिप्रतिसंधानानधीनत्वात्। प्रमाणांतरगम्यः प्रत्यक्षादिजनिताधिगतिविषयः। प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे प्रतियोगिन

ईषदनुवृत्तिनियमाभावेऽपि विशेष्यत्वे तन्नियमः ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ दर्शनात् । आनंदमय इत्यत्र प्राचुर्यं विशेष्यमिति कल्पतरुकारोक्तिं तस्य विशेष्यत्वेपि तद्विरुद्धाप्रतीतेरनुभूयमानत्वेन प्रतिविधत्ते **अन्नप्रचुरो मख इत्यादि ।**

सु०— ननु प्राचुर्यं प्रतियोग्यपेक्षयैव भवति । सत्यम् । पदार्थान्तरगताल्पतद्धर्मापेक्षयोपपत्तेरित्याशयवान्यथा विरुद्धप्रतीत्यवकाशो न भवेत्तथाऽन्नमयादिशब्दतात्पर्यार्थानाह महाभोक्तेति ।

अनु०— महाभोक्ता महाभोग्य इत्यर्थोऽन्नमये भवेत् ॥
महाप्राणो महाबोधो महाविज्ञानवानपि ॥

अन्नमये परमेश्वरेऽन्नमयशब्देनोक्त इति शेषः । महाप्राणो महाव्यापार इति प्राणमयशब्देनोक्तार्थो भवेदिति योज्यम् । मनु अवबोधन इत्यस्माद्भावेऽसुन्प्रत्यये मनो बोधः । अत्रापि इत्यर्थो मनोमयशब्दस्य विज्ञानमयशब्दस्य भवेदिति योज्यम् । अपिशब्दान्महानन्द इत्यानन्दमयशब्दार्थो भवेदिति ग्राह्यम् ।

शे०— ननु प्राचुर्यस्य समानाधिकरणप्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वाद् ब्रह्मण्यानन्दादिविरुद्धदुःखादिरूपप्रतियोगिनोऽल्पस्याभावात्कथं तन्निरूप्यानन्दादिप्राचुर्यसिद्धिरित्याशङ्कते **नन्विति ।** प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वेऽपि न प्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यनियमः । ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ समानाधिकरणस्य विजातीयशूद्रादेरल्पत्वेनेव प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यादौ व्यधिकरणस्य सजातीयस्य नक्षत्रादिप्रकाशस्याल्पत्वेनापि प्राचुर्यस्य दर्शनात् । प्रकृते च सैषानन्दस्येत्यादिश्रुत्यैव व्यधिकरणस्य सजातीयस्य जीवानन्दस्याल्पत्वमुक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य यतो वाच इत्यादिना महत्त्वोक्तेरित्याशयवानाह **सत्यमित्यादिना ।**

स०—ननु प्राचुर्यप्रतियोग्यपेक्षयेति । तथाच प्राचुर्यवशात्समानाधिकरणएव प्रतियोग्यल्पता शब्दात्प्रतीयते इति कल्पनीयमितिभाव· **पदार्थान्तरगतेति** पदार्थान्तरेच तत्प्रतीतेः प्रमाणांतरजत्वसंभवेन न शाब्दत्वमिति भावः । **प्राणमयशब्देनोक्तार्थोभवेदिति योज्यमिति ।** प्राणशब्दस्य चेष्टामात्रार्थकत्वेन प्राणमयशब्दस्य महाचेष्टकत्वार्थलाभात् महाव्यापार इत्यस्य साक्षात्तदर्थत्वाभावात् । **प्राणमयशब्देनोक्तोभवेदित्युक्तमितिध्येय ॥ विज्ञानमयशब्दस्येति ॥** तस्य साक्षाच्छब्दार्थत्वादितिभावः ॥

या०— ननु प्राचुर्यमिति । प्रतियोगिभूतं चाल्पत्वं समानाधिकरणविजातीयगतमेव ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ दृष्टम् । तथा च प्राचुर्यवत्समानाधिकरणगतप्रतियोग्यपि शब्दात्प्रतीयत इति

कल्पनीयम् । न चान्नप्रचुरो मख इत्यादावपि तत्प्रतीतिप्रसङ्ग उक्त इति वाच्यम् । इष्टत्वात् । तत्रापि शब्दाद्विरोध्यनुवृत्तिः प्रतीयते । मानान्तरेण तु तदभावावगम इति शङ्कितुराशयः ॥ **पदार्थान्तरगतेति** । तथा च प्रतियोगी विजातीयसमानाधिकरणगत एव सर्वत्र वाच्य इति नियमोऽसिद्धः । दृश्यते हि ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ समानाधिकरणस्य विजातीयशूद्रादेरल्पत्वेनैव प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यादौ व्यधिकरणस्य सजातीयस्य नक्षत्रादिप्रकाशस्याल्पत्वेनापि प्राचुर्यम् । पदार्थान्तरे चाल्पत्वस्य प्रतियोगिनः प्रतीतिः प्रमाणान्तरजन्यैवानुभूयत इति न तस्याः शाब्दत्वमिति भावः ।

श्री० — **प्रतियोग्यपेक्षयेति** । प्राचुर्यस्य प्रतियोगिनिरूपकत्वमल्पत्वम् । तथाच प्राचुर्यं हि स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकविजातीयाल्पत्वं यत्तदपेक्षयादृष्टम् । ब्राह्मणप्रचुरोग्राम इत्यत्र, ब्राह्मणप्राचुर्यं स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकब्राह्मणविजातीयशूद्राल्पत्वापेक्षया दृष्टम् । एवमानन्दमचुरो विज्ञानप्रचुरो मनःप्रचुर इत्यादावप्यानन्दप्राचुर्यं स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकानन्दादिविजातीयदुःखाद्यल्पत्वापेक्षयैव वक्तव्यम् । तथाच ब्रह्मणि दुःखादिकं वाच्यमिति भावः ॥ **पदार्थान्तरगतेति** । स्वभिन्नजीवगताल्पसुखादिधर्मापेक्षयेत्यर्थः । अयं भावः । प्राचुर्यं स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकविजातीयाल्पत्वापेक्षया यथा दृष्टम् एवं स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकसजातीयाल्पत्वापेक्षयाऽपि दृष्टम् । यथा प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र प्रकाशप्राचुर्यं व्यधिकरणस्वनिरूपकप्रकाशसजातीयनक्षत्रादिप्रकाशाल्पत्वापेक्षया भवति । नक्षत्रादिप्रकाशापेक्षया प्रचुरप्रकाशः सवितेत्युच्यते । एवमानन्दप्रचुर इत्यादावप्यानन्दादिप्राचुर्यं व्यधिकरणस्वनिरूपकानन्दादिसजातीयजीवानन्दाल्पत्वापेक्षयाऽपि सम्भवति । जीवानन्दापेक्षयेश्वरः प्रचुरानन्दो जीवज्ञानापेक्षयेश्वरः प्रचुरज्ञान इत्यादि । विनिगमकं तु दुःखाद्यङ्गीकारे 'निरनिष्टो निरवद्यो' 'यः सर्वज्ञः' 'सुखमुख' इत्यागमविरोध एवेति ध्येयम् । **असुनिति** । नकारलोपे मनस् इति प्रातिपदिकम् ।

च० — ननु प्राचुर्यस्य समानाधिकरणप्रतियोग्यल्पतानिरूप्यत्वस्य ब्राह्मणप्रचुर इत्यादौ दर्शनात्प्रकृते च ब्रह्मणि तादृशविरोधिभूतदुःखादिलेशाभावेन कथं तन्निरूप्यमानंदादिप्राचुर्यं सिध्यतीत्याशंकते । **नन्विति** । प्राचुर्यप्रतियोगिभूताल्पसामानाधिकरण्यं न नियतं वैयधिकरण्यस्थलेपि प्रकाशप्रचुरः सवितेत्यादौ नक्षत्रादिप्रकाशाल्पत्वेनापि तद्दर्शनात् इत्थं च प्रकृते सैषानंदस्येत्यादिमीमांसितजीवानंदाल्पत्वेनापि निरूप्यता ब्रह्मानन्दप्राचुर्ये संगच्छत इत्याशयेन समाधत्ते । **सत्यमिति** ।

सु० — नन्वन्नमयादित्वे परमात्मनोऽनेकत्वप्रसङ्गादेकमेवेति श्रुतिविरोधः स्यात् । तथा विज्ञानं प्रचुरमस्मिन्नानन्दः प्रचुरोऽस्मिन्निति विज्ञानादीनां परमेश्वरस्य च भेदप्रसङ्गेन विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् । तथा मनश्शब्दस्यावबोधार्थत्वे मनोविज्ञानशब्द-

योरेकार्थत्वेन विज्ञानमयो मनोमय इति पृथगुक्तिर्नोपपद्यत इत्यत आह विशेषेति ।

अनु०— विशेषसामान्यतया विज्ञानं मन इत्यपि ॥

एकस्य ज्ञानरूपस्य हरेरुक्तिर्विभागतः ॥

अत्रैवं विवक्षाभेदेन परिहारत्रयं द्रष्टव्यम् । एकस्य निर्भेदस्यापि हरेर्विशेषबलेनानेकत्वसङ्ख्या-वत्त्वाद्विभागतोऽन्नमयाद्यनेकत्वोक्तिर्युज्यते । एवं ज्ञानरूपस्य ज्ञानानन्दाद्यात्मकस्यापि हरेर्विशेष-शक्त्यैव विभागतस्तद्वत्त्वेनोक्तिर्युज्यते एवं मनश्शब्दस्यावबोधार्थत्वेऽपि (विज्ञानं) विज्ञानमय इति मनोमय इत्यपि विभागतः पृथगुक्तिर्युज्यते । कथम् । विशेषसामान्यतया विशेष-सामान्यविषयतया । विज्ञानशब्दो हि विशेषज्ञानमाह । 'सामान्यैर्ये त्वविज्ञेया विशेषा मम गोचराः । देवादीनां तु तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितमि'ति वचनात् । मनःशब्दस्तु ज्ञानमात्र-वाची विज्ञानशब्द(स्य)सहपाठबलात्सामान्यज्ञाने पर्यवस्यति । विद्येते हि परमार्थतः सामान्य-विशेषाकाराविति समस्ततद्विषयज्ञानमुपपन्नमेवेश्वरस्येति ।

शे०— कुत एतदित्याह सामान्यैरिति । साधारणैः पुरुषैरित्यर्थः ॥ विद्येते हीति । भगवज्ज्ञानस्य च विद्यमानसर्वविषयकत्वमावश्यकमन्यथा सार्वज्ञ्यहानेरिति भावः ।

स०— सामान्यैरिति ॥ साधारणैः पुरुषैरित्यर्थः ॥ विद्येते हि परमार्थत इति । भगव-ज्ज्ञानस्य च विद्यमानसर्वविषयकत्वमावश्यकम् । अन्यथा सार्वज्ञ्यहानेरितिभावः ॥

प०— इति वचनादिति । गीताभाष्योक्तवचनादित्यर्थः ।

या०— सामान्यैरिति । साधारणैः पुरुषैरित्यर्थः । मम गोचरा मज्ज्ञानगोचराः ॥ विद्येते हीति । भगवज्ज्ञानस्य च विद्यमानसर्वविषयकत्वमावश्यकमन्यथा सार्वज्ञ्यहानेरिति भावः ।

श्री० सामान्यैरिति । प्रमाणं विज्ञानशब्दस्य विशेषज्ञानार्थत्वमात्र एवेति द्रष्टव्यम् । अन्यथा देवादीनामित्यसङ्गतेः । सामान्यविशेषाकारौ जगतीति शेषः ।

च०— सामान्यैः साधारणपुरुषैः ।

सु०— तथाऽपि नान्नमयादयः परमात्मा । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिनाऽन्नमयादीनामन्योन्यमन्यत्वावगमात् । परमात्मनि तु भेदाभावा-दित्यत आह अभेदेऽपीति ।

अनु०— अभेदेऽपि विशेषेणैवान्य इत्युदितो हरिः ॥

भेदप्रतिनिधितया भेदकार्यनिर्वाहकेण विशेषेणैव । न तु भेदेन । येन विरोधः

स्यादित्यर्थः । न चात्र यतिभङ्गः शङ्कनीयः । 'पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् । द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत्' इति वचनात् ।

शे०— यतिभङ्ग इति । यतिर्विरतिः । यतिर्विच्छेदसंज्ञित इत्युक्तेः । तद्भङ्गः पदमध्ये विरामादिति भावः । पूर्वान्तवत्स्वर: सन्धाविस्यस्यायमर्थः । योऽयं पूर्वापरयोरेकादेशः स्वरः सन्धौ सवर्णदीर्घादिः स प्रायः पूर्वान्तवद्द्रष्टव्यः । यथा 'कस्ते दारिद्र्यदावानल वदतु यशो वावदूकोऽपि दाने' इति । यथा वा 'धर्मविश्वसितो धर्मास्पदं भवति पूरुषः' इति । क्वचिदेव परादिवच्च द्रष्टव्यः । यथा 'अन्तेवासिदयालुरुज्झितनयेनासादितो जिष्णुने'ति । यथा वा 'अधर्मनर्मचतुरस्यात्मा स्याद्दुःखभाजनम्' इति । अत्र स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि परादिवद्भवति तद्भक्तत्वात् । यणादेशः पूर्वान्तोऽपि परादिवदेव द्रष्टव्यः । यथा 'सत्ताकूपारपारे प्रथितपृथुयशस्यर्थिसार्थे कृतार्थः' इति । यथा वा 'सम्भूतानि यतो भूतान्याकाशादीनि पूरुषादि'ति । यथा वा 'दिनाधीशं त्रियामा विम्बालोचनमुपैति तमि'ति । अत्रापि व्यञ्जनस्य परादिवद्भाव इष्यत इति । प्रकृते चैकादेशस्यैकारस्य पूर्वान्तवद्भाव इति भावः ॥ **वचनादिति** । वृत्तरत्नाकरे सम्मतितयोदाहृतवचनादित्यर्थः ।

स०— पूर्वान्तवत्स्वरः संधाविति ॥ केचित्तु योऽयं पूर्वापरयोरेकादशः स्वरः संधौ सवर्णदीर्घादिः स प्रायः पूर्वान्तवत् क्वचिदेव क्वचित्परादिवच्च द्रष्टव्य इत्याहुः स्वरः एकादेशःस्वयं परादिरपिपूर्वस्यान्तवत् भवति यथा धर्मविश्वसितेः धर्मास्पदं भवति पूरुष इति क्वचिच्च स्वयंपूर्वान्तोपिपरस्यादिवद्भवति यथा अधर्मनर्मचतुरस्यात्मास्याद्दुःखभाजनमिति । अत्र स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपिपरादिवद्भवति तद्भक्तत्वात् । यणादेशः पूर्वान्तोपि परस्यादिवदेवभवति यथा 'संभूतानि यतोभूतान्याकाशादीनि पूरुषाद् । दिनाधीशंत्रियामाविम्बालोचनमुपैति तमइति प्रकृते चैकारः पूर्वान्तवज्जातं इति भावः । व्यञ्जनस्यापि परादिवद्भाव इष्यते यथा इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाच इति ॥

प०— न चात्र यतिभंग इति । यतिस्वरूपमुक्तं प्राक् ॥ **पूर्वांतवत्स्वर इति** । स्वरोऽजक्षरमुच्यते । अचः स्वरा इति प्रसिद्धेः । प्रकृते च विशेषेणैवेत्यत्र एवशब्दावयवभूत एकाररूपोऽच् । स च 'वृद्धिरेची'ति वृद्ध्यैकारभावं गतः परस्यैव शब्दस्यादिभूतोपि पूर्वस्यांतवद्भवति यतिचिंतायां । अतः पदमध्ये विच्छेददोषो नेत्यर्थः । यणादेशः पूर्वभक्तोपि परादिवद्भवति । तस्योपयोगोऽग्रे ध्येयः ।

या०— पूर्वान्तवत्स्वर इति । स्वर एकादेशरूपः सवर्णदीर्घादिः स्वयं परादिरपि पूर्वस्यान्तवत्क्वचिद्भवति ।'यथा धर्मविश्वसितो धर्मास्पदं भवति पूरुष' इति । क्वचिच्च स्वयं पूर्वान्तोऽपि परस्यादिवद्भवति । यथा 'अधर्मनर्मचतुरस्यात्मास्याद् दुःखभाजनम्' इति । अत्र स्वरस्य परादिभावे व्यञ्जनमपि

परादिवद्भवति । तद्भक्तत्वात् । यणादेशः पूर्वान्तोऽपि परस्यादिवदेव भवति । यथा 'सम्भूतानि यतो भूतान्याकाशादीनि पूरुषात्' । 'दिनाधीशं त्रियामा विम्बालोचनमुपैति तमि'ति । प्रकृते चैकादेश ऐकारः पूर्वान्तवज्जात इति भावः ।

च०— यतिभङ्गः यतिर्विच्छेदसंज्ञित इति वचनाद्विच्छेदो यतिः । पदमध्ये विरामात्तद्भंग इति भावः । **पूर्वांतवत्स्वर इति** । अस्यायमभिसंधिः । **'एकः पूर्वपरयोरि'त्यधिकृत्य** विहितः स्वर्णदीर्घादि-रूपस्वरपदाभिधेयाज्वर्णः परस्याद्यावयवभूतोपि पूर्वस्य चरमावयवो भवतीति वृत्तरत्नाकरादौ सिद्धांतिततया प्रकृते च तदधिकृत्य विहितो वृद्धिसंज्ञक ऐकारः परस्यैवशब्दस्याद्यावयवतामापन्नोपि पूर्वस्य चरमावयवतामापद्यते इति पदमध्ये विच्छेदरूपोक्तक्षत्यनवकाश इति ।

सु०— विशेषो भेदकार्यं व्यवहारादिकं **निर्वहतीति पूर्वमेवोक्तम्** । **अत्र विशेषनिष्ठमागमं चाह** भेदशब्दा इति ।

अनु०— भेदशब्दा विशेषं तु हरावन्यत्र भिन्नताम् ॥

ब्रूयुः

भेदनिमित्ता अन्यादिशब्दा भेदशब्दाः ।

हरौ विशेषं ब्रूयुरित्यस्यापवादमाह हरेरिति ।

हरेर्जीवजडैरपि भेदं हि मुख्यतः ॥'

ब्रह्मतर्कवचोऽप्येवम्

एवमन्यत्र भिन्नतामित्यस्यापि क्वचिदपवादो द्रष्टव्यः । **न केवलं पूर्वोक्तोपपत्तिर्ब्रह्मतर्क-वचोऽप्येवमावेदयतीत्यपेरर्थः** ।

शे०— पूर्वमेवेति । जन्माधिकरण इत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । 'अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापतति ह्यतः' इत्यादिनेति शेषः ॥ **अत्रेति** । भगवतीत्यर्थः ॥ **विशेषनिष्ठमिति** । भेदशब्दान भेदप्रतिनिधिविशेषपरत्वप्रतिपादकमित्यर्थः । अन्यादिशब्दानां विशेषनिष्ठत्वलाभायाह **भेदेति** । अनेन मूले मध्यमपदलोपी समास इत्युक्तं भवति ।

क्वचिदिति । गुणगुण्यादावित्यर्थः ॥ **पूर्वोक्तोपपत्तिरिति** । अभेदेऽपि विशेषेणैवान्य इत्यादिनोक्तोपपत्तिरित्यर्थः । ब्रह्मतर्कवचोऽपीत्यपिशब्दो न केवलं पूर्वोक्तोपपत्तिर्ब्रह्मतर्कवचो-ऽप्येवमावेदयतीति व्याख्यातः ।

स०— अत्र विशेषनिष्ठमिति ॥ विशेषार्थज्ञापकमित्यर्थः ।

प० — भेदकार्यकरत्वं कथं तस्येत्यत आह **विशेषो भेदकार्यमिति** ॥ **पूर्वमेवेति** । अभिन्नेपि विशेषोयमि'त्यादिना जन्माधिकरणे । विशेषनिष्ठं विशेषविषयकं । इह विषयवाक्ये भेदशब्दाभावादाह **भेदनिमित्तेति** ।

इत्यस्यापि क्वचिदपवाद इति । व्यतिरेको गन्धवदित्यादावंशांशिगुणगुण्यादिस्थले प्रयुक्तो भेदशब्दो न भिन्नतां वक्ति । किंतु विशेषमित्येवंरूपापवाद इत्यर्थः । **पूर्वोक्तोपपत्तिरिति** । जन्माधिकरणोक्तभेदनिषेधभेदकार्यदर्शनोभयान्यथानुपपत्तिरूपोपपत्तिरित्यर्थः ।

या० – **पूर्वमेवेति** । द्वितीयाधिकरण इत्यर्थः ॥ **भेदनिमित्ता इति** । अन्यथा प्रकृतासङ्गतेरिति भावः ।

क्वचिदिति । गुणगुण्यादावित्यर्थः ।

श्री० — **अत्र विशेषनिष्ठमिति** । पूर्वमभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापततीति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिः प्रमाणत्वेनोक्ता । अत्र तु पुनर्विशेषप्रतिपादकमागमरूपं प्रमाणमुच्यत इत्यर्थः ।

मूले हरौ हरिरूपविषये प्रवर्तमानभेदप्रवृत्तिनिमित्तकान्यादिशब्द इत्यर्थः । मूलेऽन्यत्र भिन्नतामित्यत्र हरेरन्यत्र । जीवो जडादन्योजडं जीवादन्यदिति प्रयोग इति शेषः । हरेर्जीवजडभेदं हीत्यत्र मूले हरिर्जीवान्यो जडान्य इति प्रयोग इति शेषः ॥ **क्वचिदिति** । खण्डितत्वशून्ये गुणगुण्यादौ गुणो गुणिनोऽन्य इति प्रयोगेऽन्य शब्देन विशेष एव ग्राह्य इति भावः ।

च० — **पूर्वमेवेति** । जन्मादिनय इत्यर्थः । **भेदनिमित्ताः शब्दा इति** । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनां वोत्तरपदलोपो वक्तव्य इति कात्यायनवचनादिति भावः ।

गु० — यदुक्तं प्रागेकस्यापि विभागत उक्तिरिति न तत्रोपपत्तिरभिहिता । एतामेवोपपत्तिं प्रतिज्ञामात्रेणोक्ते तत्राप्यतिदिशति अत इति ।

अनु० — अत एकः स पञ्चधा ॥

उक्तोऽन्नमय इत्यादि

विशेषबलादेवेति एकोऽपीति वाऽपिशब्दसम्बन्धः । इत्यादीति **क्रियाविशेषणम्** ।

शे० — भिन्नक्रमतया प्रकारान्तरेणापि तं व्याचष्टे **एकोऽपीति वेति** ॥ **क्रियाविशेषणमिति** । साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रविशेषणं क्रियाविशेषणमित्यर्थः । ततश्च क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं वाच्यमिति क्लीबत्वैकवचनान्तत्वाव्ययत्वविधानादव्ययादाप्सुप इति सुब्लोपे इत्यादीत्युपपन्नमिति भावः ।

प०— एतामेवेति । विशेषबलादित्येवंरूपाम् । व्यवहितेन समुच्चयेऽरुचिमत्वाह । इति ।ऽपिशब्दसंबन्ध इति

श्री०— एतामेवेति । एकस्यापि हरेरन्योन्यत्वोपपादनायाभेदेऽपीत्यादिनोक्तां विशेषरूपा- नुपपत्तिमेकस्यापि विभागोक्तिर्युज्यत इति प्रतिज्ञामात्रेणोक्तेऽर्थेऽतिदिशतीत्यर्थः । तत्र हेत्वनुक्तेरत्रोक्तं वेशेषं तत्र हेतुत्वेनातिदिशतीति भावः ॥

सु०— किञ्चोत्तरस्मिन्ननुवाके वरुणो भृगोरेतस्मिन्ननुवाके प्रतिपादितमेव वस्तु ब्रह्मत्वे- नोपदिशति । अतश्चान्नमयादिकं परं ब्रह्मेत्याह भृगोरिति ।

अनु०— भृगोश्चैतद्वदिष्यति ॥

अनुवाकस्योत्तरत्वेन वदिष्यतीत्युक्तम् । तस्य च ब्रह्मत्वमुपरिष्टादुपपादयिष्यते । तथा च ब्रह्मशब्दादुत्तरानुवाकसंवादाच्चान्नमयादीनां पञ्चानामपि ब्रह्मत्वे सिद्धे मयट्प्रत्ययादीनां प्राचुर्यार्थत्व(द्यर्थतया)व्याख्यानं युक्तमिति ।

शे०— उपरिष्टादिति । 'अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युक्तोऽन्नप्राणपूर्वकमि'त्यादिनेति शेषः । मयट्प्रत्ययादीनामित्यादिपदेनान्यशब्दादेः संग्रहः । प्राचुर्याद्यर्थतयेत्यादिशब्देन विशेषपरिग्रह इति द्रष्टव्यम् ।

प०— भृगोश्चेति चशब्दार्थमाह किञ्चेति । अर्थं वदन्नेवावतारयति उत्तरस्मिन्नित्या- दिना ॥ उपरिष्टादिति । 'अधीहिभगवोब्रह्मेत्युक्त इत्यत्रेत्यर्थः । मयट्प्रत्ययादीनां मयट्प्रत्यया- न्यत्वान्तरत्वशरीरशरीरित्वावयवावयवित्वादीनामित्यर्थः ॥

या०— मयट्प्रत्ययादीनामिति । अत्र येनादिपदेनान्यशब्दादेर्द्वितीयेन विशेषरूपार्थस्य सङ्ग्रहः ।

श्री०— उत्तरस्मिन्निति । तस्मा एतत्प्रोवाच अन्नं प्राणमित्यादावित्यर्थः ।

सु० — नन्वत्रान्नमयादिशब्दाः श्रूयन्ते । उत्तरत्र (तु) मयट्प्रत्ययहीना अन्नादिशब्दा एव । शब्दभेदे च निमित्तभेदेनाभिधेयभेदेन चावश्यं भवितव्यम् । न चान्नमयादिशब्दा अन्नादिशब्दपर्याया इति युक्तम् । प्रत्ययार्थस्याधिकस्य विद्यमानत्वात् । न च भीमसेनो भीमो बलभद्रो बलः सत्यभामा सत्या पुनर्नवा नवा, काचमाची माचीत्यादिवत्स्यादिति वाच्यम् । वैषम्यात् । भीमादिशब्दा हि प्रत्येकं तद्वाचकाः । न चान्नशब्दमात्रमन्नमयस्य

वाचकम् । प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वप्रसङ्गात् । प्राचुर्यार्थश्च मयडित्युक्तम् । न ह्यन्नमयो यज्ञ इति वक्तव्येऽन्नशब्दमात्रं प्रयुज्यते । तस्मात्तत्रात्र च पृथग्वस्तुप्रतिपादनात्कथं तत्संवादेनात्रापि ब्रह्मप्रतिपादनमित्युच्यते । किं त्वत्रान्नमयादयः कोशास्तत्र तु ब्रह्मेत्यत आह प्राप्यत्वेनेति ।

अनु०— प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते ॥

एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्येत्यादिप्राप्यत्वेन निर्देशे मयटः स्पष्टोक्तेस्तत्रापि नान्यदुच्यते ।

शे०— **शब्दभेदे चेति** । अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरित्यादौ संज्ञाभेदस्य निमित्ताभिधेयभेदाविनाभावदर्शनादिति भावः । ननु पर्यायेषु व्यभिचारान्नोक्तोऽविनाभाव उपपन्न इत्यतः पर्यायव्यतिरिक्तत्वेन शब्दविशेषणान्न व्यभिचार इत्यभिप्रेत्य स्वरूपासिद्धिं परिहरति **न चेति** । ननु पर्यायसामान्यत्वाभावेऽपि तद्विशेषत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य निषेधति **न चेति** । पुनर्नवानवेतिशब्दाभ्यां नेत्ररोगपरिहारकद्रव्यविशेषोऽभिधीयते । काचमाचीमाचीशब्दावप्यौषधविशेषस्य वाचकौ ज्ञेयौ ॥ प्रत्येकं तद्वाचका इति । (कल्पकप्रत्ययप्रयोगयोरभावान्न तदिति भावेन प्रत्ययाभावं तावदुपपादयति **न चेति**) । अन्नशब्दस्यैवान्नमयवाचकत्वे किं बाधकमत्राह **प्रत्ययस्येति** । इष्टापत्तिं परिहरति **प्राचुर्यार्थश्चेति** ॥ **उक्तमिति** । प्राचुर्यादिति सूत्रखण्डेन प्राचुर्यार्थाश्च मयट इत्यादितद्भाष्येण चेति शेषः । कल्पकस्य प्रयोगस्याभावादपि न प्रत्येकं तयोस्तद्वाचकत्वमित्याह **न हीति** ॥ **तस्मादिति ।** व्यभिचारासिद्धयोरुक्तरीत्याऽप्रसङ्गादित्यर्थः । मयटः श्रवणादित्युपलक्षणमेतत् । अत्रापि 'अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यादौ मयटोऽश्रवणाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च न मयटः श्रवणाश्रवणाभ्यामनुवाकद्वयस्य भिन्नविषयत्वसिद्धिरिति भावः ।

स०— ननु यत्र शब्दभेदः तत्र निमित्तभेदः अभिधेयभेदश्चेनुत्यनुपपन्नं पर्यायेषु व्यभिचारादित्यशंक्य पर्यायव्यतिरिक्तत्वं हेतुविशेणमभिप्रेत्य तदसिद्धिपरिहरति **नचेति** ॥ ननु पर्यायसामान्यत्वाभावेपि तद्विशेषत्वं किन्न स्यादित्याशंक्याह **न च भीमेति** ॥ पुनर्नवानवेत्यादि औषधविशेषसंज्ञेयं ।

प०— **पुनर्नवेति** । औषधविशेषस्य नाम । 'काचमाची'त्यपि वस्तुविशेषस्यनाम । 'काचमाचीति तु वायस" इत्यभिधानम् । शाब्दिकादिमतमाह **भीमादिशब्दा हीति** । भीमशब्दो भीमसेनशब्द इत्यर्थः । तत्रापीत्यपिपदसमुच्चेयमाह **अत्रापीति** । भृगुवल्ल्यां ब्रह्मवल्ल्यां चेत्यर्थः ।

या॰—पुनर्नवा नवेति । काचमाची माचीति चौषधविशेषयोः संज्ञा ॥ **प्रत्येकं तद्वाचका इति** । रूढ्या भीमत्वादिमात्रवाचका इत्यर्थः ।

श्री॰— अस्तु स्वार्थिकत्वमित्यत आह **प्राचुर्यार्थश्चेति** । अर्थान्तरासम्भवे हि स्वार्थिकत्वं कल्प्यम् । न चात्र तदसम्भवोस्तीति भावः ।

च॰— **प्रत्येकं तद्वाचका इति** । कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपवृत्तिपञ्चकाघटका अपि तत्र प्रयोगप्रत्ययदर्शनाद्भीमत्वाद्यवच्छिन्नवाचका इत्यर्थः ।

सु॰— **एतद्विवृणोति** प्रचुरान्नादिरेवेति ।

अनु॰ — प्रचुरान्नादिरेवातो ह्यन्नमन्नमयेत्यपि ॥
उच्यते ह्यविशेषेण नान्यत्किञ्चिदिहोच्यते ॥

यथा हि ज्योतिष्टोमाधिकारे वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति कालविशेषविधिपरे वाक्ये ज्योतिश्शब्दो ज्योतिष्टोमस्याभिधायकः । न हि तत्र शब्दयोः पर्यायत्वम् । राजशब्दस्यापि राजपुरुषशब्दपर्यायत्वप्रसङ्गात् । ज्योतिषां स्तोमो हि ज्योतिष्टोमः । अत एव न प्रत्येकं वाचकत्वं किं त्वधिकारबलादेकदेशोत्कीर्तनेन समग्रशब्दलक्षणामङ्गीकृत्य निमित्ताभिधेयैक्यमङ्गीकरणीयम् एवमत्राप्यन्नप्राणाद्येकदेशोत्कीर्तनेनान्नमयशब्दादिलक्षणयाऽन्नादिशब्दानामन्नमयादिशब्दानां चैक्यमङ्गीकृत्य तन्निमित्ताभिधेयैक्यमभ्युपेयते । प्राप्यतयोक्तिस्थाने मयट्प्रयोगसामर्थ्यात् । न ह्यन्यविषयाऽन्यप्राप्तिर्युक्तेति भावः । अन्नमयेति प्रातिपदिकमात्रग्रहणम् । इतिशब्द आद्यर्थे प्रत्येकं चाभिसम्बद्ध्यते । तथा चातः प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तिसामर्थ्यादन्नमित्यादीनां च शब्दानामविशेषेण स्वरूपैक्येन कारणेन तैः शब्दैः प्रचुरान्नादिशब्दैः प्रचुरान्नादिनिमित्तवान्परमात्मैवोच्यते । न पुनरनुवाकद्वये प्रतिपाद्यभेदमङ्गीकृत्येहानुवाके ब्रह्मणोऽन्यत्किञ्चिच्छरीरादिकोशरूपमुच्यत इति योजना । आद्यो हिशब्दो न ह्यन्यविषयाऽन्यप्राप्तिर्युक्तेति न्यायसूचनार्थः । द्वितीयस्तु शब्दैक्ये निमित्ताभिधेयैक्यप्रसिद्धिद्योतकः ।

शे॰— एकदेशोत्कीर्तनेन समग्रशब्दलक्षणामङ्गीकृत्य निमित्ताभिधेयैक्यमङ्गीकरणीयमिति पक्षं दृष्टान्तप्रदर्शनेनोपपादयितुमाह **यथा हीति** । ननु ज्योतिषेति कर्मान्तरविधानान्न ज्योतिश्शब्दोऽत्र ज्योतिष्टोमस्याभिधायक इत्यत उक्तम् **कालविशेषविधिपर इति** । वसन्तकालगुणसङ्क्रान्तत्वान्न कर्मान्तरविधिरित्यर्थः । ज्योतिष्टोमे कालविशेषविधिपरत्वं कुत इत्यतस्तस्य प्रकृतत्वादित्याह **ज्योतिष्टोमा-**

धिकार इति । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति ज्योतिष्टोमानुवादेन कालरूपगुणविधिः कर्मान्तरविधिर्वेति संशये कर्मान्तरविधिपक्षे द्रव्यदेवतात्मकरूपकल्पनेन गौरवापत्त्या कालविशेषलक्षणगुणविधिरेवेति सिद्धान्तितमित्याशयः । अस्तु ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमाभिधायकत्वं किं तावतेत्यत एकदेशोत्कीर्तनेन समग्रशब्दलक्षणामङ्गीकृत्य निमित्ताभिधेयैक्यस्याङ्गीकरणीयत्वं सिद्धमित्याशयेन पर्यायत्वादिनैव ज्योतिष्टोमाभिधायकत्वोपपत्तेर्नोक्तप्रकारकल्पनायास्तत्रावकाश इत्याशङ्कापरिहाराय पर्यायत्वं तावन्निराकरोति **न हीति** ॥ **तत्रेति** । ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमाभिधायकत्वसिद्धावित्यर्थः । पर्यायत्वे बाधकमाह **राजशब्दस्यापीति** । यदि ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमाभिधायकत्वमात्रेण ज्योतिर्ज्योतिष्टोमशब्दयोः पर्यायत्वं स्यात्तदा राजपुरुषशब्दान्तर्गतराजशब्दस्यापिराजपुरुषवाचकत्वेन राजपुरुषशब्दस्यापि राजशब्दपर्यायत्वं स्यादित्यर्थः । अयमाशयः । वृत्तौ हि राजपदं राजानमभिधाय न तावति पर्यवस्यति किन्तु पुरुषमप्याचष्टे । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदं तीरम् । यदि तु तावत्येव पर्यवस्येत्तत्तो यथा वाक्ये राज्ञोऽश्वश्च पुरुषश्चेति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति तथा राजपुरुषोऽश्वश्चेत्यपि स्यात् । विशेषणसम्बन्धोऽपि भवेत् । यथा वाक्ये ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति । अतो वृत्तौ राजपदस्य राजपुरुषाभिधायकत्वाद्राजशब्दस्यापि राजपुरुषशब्दपर्यायत्वं स्यादिति । ननु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दस्य तदेकदेशत्वेन राजपुरुषशब्दपर्यायत्वाभावेऽपि प्रकृते ज्योतिष्टोमाभिधायकस्य ज्योतिःशब्दस्य तदेकदेशत्वाभावात्पर्यायत्वं स्यादेवेत्यतो ज्योतिःशब्दस्यापि तदेकदेशत्वमाह **ज्योतिषामिति** । ननु त्रिवृत्पञ्चदश सप्तदश एकविंश एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति वाक्यशेषबलाज्ज्योतिर्नामकाः स्तोमा यस्येत्येव तन्निर्वचनं मीमांसकाभिमतम् । बहुव्रीहित्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरदर्शनाच्चेदमेव युक्तम् । तत्कथं ज्योतिषां स्तोमो ज्योतिष्टोम इति श्रुत्यादिविरुद्धं तन्निर्वचनाश्रयणमिति चेन्न । श्रुतौ स्तोमशब्दस्य स्तोत्रपरत्वात् । अत्र टीकायां तु समुदायपरत्वेनाविरोधोपपत्तेः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न बहुव्रीहित्वाविनाभूतम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिविषये यतो नाव इत्याद्युदात्ततुल्यपूर्वपदकतुल्यश्वेत इत्यादितत्पुरुषे इगन्तकालेत्यादिविषयेऽत्र सङ्ख्याया इत्याद्युदात्तपञ्चपूर्वपदकपञ्चवर्ष इत्यादिद्विगौ आर्यो ब्राह्मणेत्यादिविषये ण्यदन्तस्वरितान्तपूर्वपदके आर्यब्राह्मण इत्यादिकर्मधारये सङ्ख्येत्यादिविषये कन्नन्ताद्युदात्तैकपूर्वपदैकादेशेत्यादिद्वन्द्वे च व्यभिचारादित्यधस्तादावेदितमिति दिक् । पर्यायसामान्यत्वाभावेऽपि पर्यायविशेषत्वाज्ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमाभिधायकत्वमस्त्वित्यत आह **अत एवेति** । राजशब्दस्यापि प्रत्येकं वाचकत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । परिशेषयितुं शङ्कते **किं त्विति** ॥ **अधिकारेति** । प्रकरणबलादित्यर्थः । एकदेशेति समग्रेति च शक्यसम्बन्धोपपादनाय । ज्योतिःशब्दस्य हि स्वयमपि शक्योऽर्थ एव । स्वं रूपं शब्दस्येति पाणिनि-

स्मृतेः । स च लक्ष्यस्य समग्रस्य ज्योतिष्टोमशब्दस्यैकदेशो भवति । अतोऽत्र शक्यसम्बन्धिसमग्रशब्द-लक्षणोपपद्यत इति । अत्र यद्यपि ज्योतिःशब्देन ज्योतिष्टोमरूपोऽर्थ एव लक्षयितुं शक्यते तथाऽपि शब्दलक्षणानङ्गीकारे संज्ञाधिकरणन्यायेन कर्मान्तरविधिपरत्वापत्त्या निमित्ताभिधेयैक्यलाभाय समग्र-शब्दलक्षणाङ्गीकार इति द्रष्टव्यम् । ननु तत्र ज्योतिष्टोमाधिकारसामर्थ्यात् ज्योतिःशब्दस्य तदेकदेशो-त्कीर्तनेन समग्रलक्षणया ज्योतिष्टोमवाचकत्वं न्याय्यम्, अन्यथा अधिकारविरोधात्प्रकृते तु किंसामर्थ्या-त्तथा स्यादित्यत आह **प्राप्यतयेति** । सामर्थ्यमेवोपपादयति **न हीति** ॥ **प्रातिपदिकमात्रेति** । अन्यथाऽन्नमय इत्येव वक्तव्यत्वादित्याशयः ॥ **प्रत्येकं चेति** । अन्नमित्यादिनाऽन्नमयमित्यादिना चेति प्रत्येकमित्यर्थः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह **तथा चेति** । हिशब्दद्वयवैय्यर्थ्यमर्थभेदकथनेन परिह-रति **आद्य इत्यादि** ।

सं०— एकदेशोत्कीर्तनेन समग्रशब्दलक्षणामंगीकृत्य निमित्ताभिधेयैक्यमंगीकरणीयमिति पक्षमु-पपादयितुं प्रसक्तपर्यायत्वादिकं निराकृत्य परिशेषयति **यथेति** ॥ कालविशेषविधिपरत्वोपपादनार्थं ज्योतिष्टोमाधिकार इत्युक्तं । तथाच वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेति वाक्यं किं प्रकृतज्योतिष्टोममनूद्य कालविशेषलक्षणगुणविधायकं उत कर्मान्तरविधायकमिति संदिह्य कर्मान्तरविधायकत्वपक्षे रूपादेः कल्पनीयत्वेन गौरवापत्त्या जोतिषेत्यनेन प्रकृतज्योतिष्टोममनूद्य कालविशेषलक्षणगुणविधायकमिति सिद्धान्तितमिति भावः । ननु ज्योतिष्टोमशब्दस्य यागविशेषे रूढस्य कथं राजपुरुषशब्दसमानत्वमित्यतो यौगिकोऽप्ययमित्याह **ज्योतिषां स्तोमो हीति** ॥ **अत एवेति** । राजशब्दस्यापि राजपुरुषवाचकत्वप्र-सङ्गादेवेत्यर्थः ॥ **प्रत्येकं वाचकत्वमिति** ॥ ज्योतिर्ज्योतिष्टोमशब्दयोरित्यर्थः ॥ **अधिकारबलादिति** ॥ प्रकरणबलादित्यर्थः । एकदेशेति समग्रेति च शक्यसंबन्धोपपादनाय । ज्योतिःशब्दस्य हि स्वं रूपं शब्दस्येति वचनेन स्वरूपमपि शक्यार्थः । स च समग्रज्योतिष्टोमशब्दलक्षकस्तदेकदेशरूपो भवति । अतोऽत्र शक्यसंबन्ध उपपद्यत इति । अत्र यद्यपि ज्योतिःशब्देन लक्षणया ज्योतिष्टोमरूपोऽर्थो ज्ञातुं शक्य इति न शब्दलक्षणा युक्ता तथाऽपि निमित्ताभिधेयैक्यलाभाय शब्दो लक्षणीयः । अन्यथा संज्ञाभेदप्रसङ्गेन कर्मान्तरपरत्वशङ्काऽऽपातादिति द्रष्टव्यम् । न च दार्ष्टान्तिकेऽन्नप्राणादिशब्दानामेव लक्षणया प्रचुरान्नादिरूपार्थप्रत्यायकत्वेन समाख्यात्वोपपत्तौ किमिति तैरन्नमयादिशब्दो लक्षणीय इति वाच्यम् । तथात्वेऽन्नादिशब्दानां प्रचुरान्नादिरूपे भगवति लक्षणया समन्वयः स्यात् । न चासावस्मा-कमिष्टः । 'योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वयः' इत्युक्तेः । न चान्नादिशब्दानां अद्यतेऽत्ति चेत्यादि निरुक्त्या भगवति मुख्यत एव समन्वयोपपत्तिरिति वाच्यम् । मयडर्थभूतप्राचुर्यस्यातदर्थत्वात् ।

तस्यागे च निमित्तभेदेन समाख्यात्वभङ्गप्रसङ्गः । तदिदमुक्तम् **निमित्ताभिधेयैक्यमिति** ॥ अतोऽत्र समन्वयप्रमाणसिद्धसमाख्यात्वपरिरक्षणाय शब्दलक्षणैव युक्तेति मन्तव्यम् ।

प०— दृष्टान्तपूर्वकमेकदेशेन समग्रशब्दार्थप्रतीतिप्रकारमाह **यथाहीत्यादिना** । ज्योतिष्टो-माधिकारे ज्योतिष्टोमप्रकरणे ॥ **कालविशेषविधिपरे इति** । वसंतरूपकालविशेषेत्यर्थः । ज्योतिषेति-पदेन पूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन वसंतरूपकालस्य विधानादितिभावः ॥ **ज्योतिषां स्तोमो हीति** । यद्यपि त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशएकविंशा एतानि वा व तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति ज्योतींषि स्तोमा यस्मिन्निति ज्योतिष्टोम इति विग्रह इति प्रसिद्धस्तथाप्यवयवविभागप्रदर्शन एव तात्पर्यमित्येके । अन्ये तु एवमेव विग्रहः । बहुव्रीहिप्रसिद्धिस्त्वन्यथा नेयेत्याहुः ॥ **अत एवेति** । राज-शब्दस्यापि राजपुरुषवाचकत्वप्रसंगादेवेत्यर्थः ॥ **अधिकारेति** । प्रकरणबलादित्यर्थः ॥ **एकदेशेति** । समग्रेति च लक्षणाबीजोपपादनं ॥ **निमित्तेति** । प्रवृत्तिनिमित्तैक्यमभिधेयैक्यमित्यर्थः । यत्तु पस्प-शाह्निके कैयटे 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इत्येतद्भाष्यव्याख्यानावसरे एकदेशोत्कीर्तनेन प्रतीतस्य समग्र-शब्दस्य नार्थप्रत्यायकत्वमुच्चार्यमाणस्यैवार्थप्रत्यायकत्वा'दित्युक्तं तन्न । अनुच्चार्यमाणस्यापि मनसानु-संहितस्य शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वानुभवात् । सामर्थ्यादित्युक्तं व्यनक्ति **नहीति** ॥

या० — ननु ज्योतिष्टोमशब्दस्य यागविशेषे रूढस्य कथं राजपुरुषशब्दसमानत्वमित्यतो यौगिकोऽप्ययमित्याह **ज्योतिषां स्तोमो हीति** । हिशब्देनेदं हि निर्वचनं चिरन्तनमीमांसकप्रसिद्धमिति सूचयति । अत आधुनिकैरित्थमनङ्गीकारात्कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः ॥ **अत एवेति** । राजशब्द-स्यापि राजपुरुषवाचकत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ **प्रत्येकमिति** । ज्योतिर्ज्योतिष्टोमशब्दयोरिति शेषः ॥ **अधिकारबलादिति** । प्रकरणबलादित्यर्थः ॥ एकदेशेति समग्रेति च शक्यसम्बन्धोपपादनाय । ज्योतिःशब्दस्य हि स्वं रूपं शब्दस्येति वचनेन स्वयमपि शक्योऽर्थः । स च समग्रो यो ज्योतिष्टोमशब्दो लक्ष्यस्तदेकदेशरूपो भवति । अतोऽत्र शक्यसम्बन्ध उपपद्यत इति । अत्र यद्यपि लक्षणया ज्योतिः-शब्देन ज्योतिष्टोमरूपोऽर्थो ज्ञातुं शक्यत इति न शब्दलक्षणाऽङ्गीकारार्हा । तथाऽपि निमित्ताभिधेयैक्य-लाभाय शब्दलक्षणैव युक्ता । अन्यथा संज्ञाभेदप्रसङ्गेन कर्मान्तरपरत्वशङ्कापातादिति द्रष्टव्यम् । एवं दार्ष्टान्तिकेऽप्यन्नप्राणादिशब्दैरन्नमयादिशब्दलक्षणैव युक्ता । न प्रचुरान्नादिरूपार्थलक्षणा । निमित्ता-भिधेयैक्यालाभेन प्रमाणसिद्धसमाख्यात्वभङ्गप्रसङ्गात् । अन्नादिशब्दानां लक्षणया प्रचुरान्नादिपरत्वे तस्य समन्वयत्वासम्भवाच्च । योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वय इत्युक्तेरित्यवगन्तव्यम् ॥ **प्रातिप-दिकमात्रेति** । वस्तुतस्त्वन्नमय इति वक्तव्यमिति भावः ॥ छ ॥ छ ॥

श्री०— **राजपुरुषेति** । राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति षष्ठीव्युत्पत्त्या भृत्यवाचकराजपुरुष-शब्दस्य राजशब्दपर्यायत्वाभावादित्याशयः । अधिकारो ज्योतिष्टोमेन यजेतेति प्रकरणम् । तथाऽपि कथं निमित्ताभिधेयैक्यलाभ इत्यत आह **न हीति** । अन्नादिज्ञानेनान्नमयादिप्राप्त्यसम्भवादिति भावः ॥

च०— राजपदस्य राजपुरुष इति समासैकदेशत्वस्येव ज्योतिःशब्दस्यापि ज्योतिष्टोम इति समासैकदेशत्वमित्याह **ज्योतिषामिति** । ननु त्रिवृत्पंचदशसप्तदश एकविंश एतानि वाव तानि ज्योन्तींषि य एतस्य स्तोमा इति वाक्यशेषबलाज्ज्योतिर्नामकाः स्तोमा यस्येत्येव विग्रहवाक्यं मीमांसकाभिप्रेतम् । बहुव्रीहित्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वदर्शनाच्च सङ्गतमिति दर्शितश्रुतिविरोधप्रसङ्गेन ज्योतिषां स्तोम इति विग्रहवाक्याश्रयणं न सङ्गच्छत इति चेदत्र व्याकर्तारः श्रौतस्तोमशब्दस्य स्तोत्रपरतया-टीकितस्तोमपदस्य च समुदायपरतया ऽविरोधोपपत्तेः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न बहुव्रीहित्वाविनाभूतं व्यदन्तस्वरितांतपूर्वपदकार्यंब्राह्मणादिकर्मधारयादिषु आर्योब्राह्मण इत्यादिविषयेषु व्यभिचारादित्यधस्तादावेदितमिति समादधति । **अधिकारबलादिति** । प्रकरणबलादित्यर्थः । **एकदेशेति** । समग्रेति च शक्यसंबन्धोपपादनाय तथा हि । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति पाणिनिस्मृतिज्ञापितज्योतिश्शब्दस्वरूप-निरूपितशक्तिकतया ज्योतिःशब्दस्य स्वशक्यज्योतिःशब्दावच्छिन्ननिरूपितविषयितात्वावच्छिन्ननिरूपित-व्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितात्वकधर्माश्रयत्वरूपज्योतिःशब्दघटितत्वमेव लक्ष्याभिमत-ज्योतिष्टोमशब्दे लक्ष्यलक्षकाभिमतज्योतिःशब्दशक्यनिरूपितसंबन्ध इति ध्येयम् । स्वपदं लक्ष्यता-वच्छेदकाभिमतधर्मपरं विषयितात्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतायाः प्रातिस्विकत्वाद्व्याप्यव्यापकभावो न घटत इत्यवच्छेदकपर्यन्तानुधावनम् । ज्योतिःशब्देनलक्षणया ज्योतिःष्टोमरूपार्थस्यैव बोधसंभवेऽपि शब्दलक्षणानभ्युपगमे संज्ञाधिकरणन्यायेन संज्ञाभेदनियन्त्रितकार्यान्तरविधिपरत्वापत्त्या निमित्ताभिधेयैक्यलाभाय शब्दलक्षणोपगतिरित्यवसेयम् ।

सु०— एवं सूत्रद्वयेनान्नमयादिशब्दपञ्चकस्येश्वरवाचित्वं मयटश्च सर्वत्र प्राचुर्यार्थत्वमुपपादितम् । इदानीमानन्दमयशब्दस्य विष्णुवाचित्वं तद्गतस्य मयटश्च प्राचुर्यार्थत्वं हेत्वन्तरेणोपपादयत् तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति सूत्रं **व्याख्याति** महानन्दत्व एवेति ।

ब्र. सू. ॥ ॐ ॥ **तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ** ॥

अनु०— ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥

महानन्दत्व एवास्य हेतुः कोऽन्यादिति स्फुटम् ॥

उक्तः

आनन्दमयप्रकरणे को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्यस्य विष्णोरेव महानन्दत्व एव (च) हेतुरुक्तः । तेन ज्ञायते विष्णुरेवानन्दमयशब्दार्थ इति मयट् च प्राचुर्यार्थ इति । यदि ह्यानन्दमयो विष्णोरन्यः स्यात् । मयट् च विकारार्थो भवेत् । तदा श्रुतिरन्यस्यानन्दविकारत्वे हेतुं कमपि ब्रूयात् । विष्णोर्महानन्दत्वे हेतुकथनं त्वमङ्गतमेव । अनेन (सूत्रे) तदिति षष्ठ्यन्तं सप्तम्यन्तं च तन्त्रेणोपात्तमित्युक्तं भवति । तस्य विष्णोस्तत्र महानन्दत्व इत्युक्तत्वात् ।

नन्वत्राकाशस्यानन्दत्वाभावेऽननं प्राणनं च कस्यापि न स्यादित्येतावदुच्यते । न तु विष्णोर्महानन्दत्वे कश्चिदपि हेतुरुच्यत इत्यत उक्तम् ॥ स्फुटमिति ।

शे० — मयटश्च प्राचुर्यार्थत्वं हेत्वन्तरेणेति । ततश्च को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादिति हेतुव्यपदेशस्यानन्दमयस्य विष्णुत्व इव प्राचुर्यं मयडर्थ इत्यत्रापि हेतुत्वकथनेन विकारशब्दादिति बाधको द्वारानन्तर्यं तद्धेतुव्यपदेशस्य समर्थितं भवति ॥ तेनेति । विष्णोरेव महानन्दत्व एव च हेतुकथनेनेत्यर्थः । सूत्रे तदित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेऽस्येत्येव, सप्तम्यन्तत्वे च महानन्दत्व एवेत्येव, व्याख्येयत्वादन्यतरवैयर्थ्यम् । ततश्च महानन्दत्व एवास्येत्यंशस्यासूत्रार्थकथनरूपत्वादभाष्यत्वमित्याशङ्कां परिहरति अनेनेति ।

सु० — तत्कथमिति चेत् । आकाशशब्दस्तावद्विष्णुपर इति वक्ष्यते आकाशस्तल्लिङ्गादिति । तथा च विष्णोरनानन्दत्वे जगतो निश्चेष्टत्वप्रसङ्गमापादयन्त्या श्रुत्या जगच्चेष्टकत्वं हेतुत्वेन विवक्षितमिति विवक्षुस्तस्यानन्दत्वेन व्याप्तिं तावदुपपादयति श्रुत्यन्तर इति ।

अनु० — श्रुत्यन्तरे यस्मात्सुखं लब्ध्वा करोत्ययम् ॥
करोति नासुखी

यस्मादित्यस्योपरि सम्बन्धः । श्रुत्यन्तरे छन्दोगश्रुतावित्युक्तमित्युत्तरेणान्वयः । यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोतीति श्रुत्यन्तरे परमेश्वरव्यापारस्यानन्दाविनाभूतत्वमुक्तमित्यर्थः ।

आनन्दशब्द(स्य)श्च पूर्णानन्द एव मुख्यवृत्तिरित्यत्रापि श्रुतिमाह भूमेति ।

भूमा सुखं नाल्पे सुखं भवेत् ॥

इत्युक्तं

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति छन्दोगश्रुतौ सुखशब्दस्य पूर्णानन्द एव मुख्यवृत्तिरित्युक्तमित्यर्थः । यद्यपि भूमशब्दो भाववाची । बहोर्लोपो भू च बहोरिति वचनात् । तथाऽपि भावभवित्रोरैक्याद्भूमेति पूर्ण एवोच्यते नाल्प इत्युक्तत्वात् स च सन्निधानात्सुखेनेति गम्यते ।

शे० — उपरिसम्बन्ध इति । 'अतः केवललीलया इत्यत्रत्यातश्शब्देन सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ भाववाचीति । बहुत्ववाचीत्यर्थः । कुतो भूमशब्दस्य बहुत्ववाचित्वमित्यतो बहुशब्दाद्भावार्थे इमनिच्प्रत्ययान्तत्वादिति भावेन । तथात्वे कथं भूमन्निति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरित्यत आह बहोर्लोप इति । बहोः परेषामिष्ठेमेयसामादेर्लोपः स्याद्बहोश्च भू इत्यादेशः स्यादिति सूत्रार्थः । ततश्च बहुशब्दात् 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वे'ति भावे इमनिच्प्रत्यये बहोर्लोप इतीमनिच आदेरिकारस्य लोपे बहुशब्दस्य च भू इत्यादेशे भूमन्निति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः ॥ नाल्प इति । अल्पशब्दस्यापूर्णधर्मिवाचित्वादिति भावः ॥ स च भूमा सन्निधानादिति । परमधार्मिक इत्यादौ धर्मपदसन्निधानेन धर्मेण परमत्वलाभवत्सुखशब्दसन्निधानात्सुखेन पूर्णत्वमेव लभ्यत इति भावः ।

स० — यस्मादित्यस्येति । 'अतः केवललीलया' इत्यत्रत्यातः शब्देनेत्यर्थः । अत्र यद्यपि भूमशब्दो भाववाचीति । भूशब्दस्य पृथ्वादित्वेन तस्मात् 'पृथ्वादिभ्यः इमनिज्वा' इति इमनिचो भावे विहितत्वादिति भावः ॥ बहोर्लोपो भू च बहोरिति वचनादिति । बहोः परस्य इष्ठेमेयसां आदेर्लोपः स्यात् बहोश्च भूरादेश इति सूत्रार्थः ॥ सचेति । भूमेत्यर्थः ।

प० — तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ यस्मादित्यस्योपरिसंबन्ध इति । यस्मादित्यस्य केवललीलयेत्यतःपदेनान्वय इत्यर्थः । नासुखीत्यनन्तरमपीत्युक्तमित्युत्कृष्य श्रुतिशेषोक्तिपूर्वमर्थमाह सुखमेव लब्ध्वा करोतीतिश्रुत्यन्तर इत्यादि । भाववाचीति । 'पृथ्वादिभ्य इमनि'ज्वेति सूत्रे भावार्थे इमनिच्प्रत्ययस्य विधानात् बहुशब्दस्य पृथ्वादिगणे पाठादिति भावः । तथात्वे भूमेति कथं रूपमित्यत आह बहोरिति । बहुशब्दात्परस्येमनिजादेः प्रत्ययस्यादेरिकारस्य लोपो भवति बहुशब्दस्य भूरादेशश्च भवतीति पाणिनिसूत्रादित्यर्थः । तत्र ज्ञापकमाह नाल्प इति । भूमप्रतियोगिनोऽल्पपदेन निर्देशाद्भूमा पूर्ण एवाभिमतोन्यथा नाल्पत्व इति निर्देशः स्यादिति भावः । तावता सुखपदस्य पूर्णसुख एव मुख्यवृत्तिरित्यत्र किमागतमित्यतो भूमेत्यत्र भूमशब्दस्य गुणैः पूर्णत्वार्थतया व्याख्यानेपीह प्रकृतोपयोगायार्थमाह स चेति । यो वै भूमा पूर्णसुखः स एव च सुखपदेनोच्यत इति श्रुत्यर्थ इत्युक्तं भवति ।

या० — ॥ ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥ अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह नासुखं लब्ध्वेति । सुखमेवेति निगमनम् । यो वै भूमेति । यो वै भूमा पूर्णो नारायणाख्यस्तत्सुखमनन्याधीनसुखरूपम् ।

अस्यातिव्याप्तिं परिहरति **नाल्प इति**। भूमप्रसादं विना नाल्पे मुक्तजाते सुखमस्तीत्यर्थः ॥ **बहोर्लोप इति**। बहोः परस्येष्ठेमेयसामादेर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेश इति सूत्रार्थः। ततश्च बहुशब्दस्य पृथ्वादित्वेन तस्मात् 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वे'ति इमनिचो भावे विहितत्वादिति शेषः ॥ **नाल्प इति**। अल्पशब्दस्य चापूर्णधर्मिवाचकत्वादिति भावः ॥

श्री०— ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥ उपरीति। अतः केवललीलयेत्यत्रत्यैतच्छब्देनेत्यर्थः ॥ **भाववाचीति**। पूर्णत्ववाची ॥ **बहोरिति** ॥ बहु अस्मात् पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति भावे इमनिच्प्रत्यये बहोर्लोपो भू च बहोः। बहोः परस्येष्ट इमनिच् ईयस् इत्येतेषां प्रत्ययानामादेरिकारस्य लोपः स्याद्बहोश्च भूरित्ययमादेश इति इकारलोपे बहोश्च भूरादेशे भूमन्निति प्रातिपदिकम् ॥

च०— भाववाचीति। प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकृत्यर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नबहुत्ववाचीत्यर्थः। **बहोर्लोप इति**। बहोर्लोपो भूच बहोः बहुशब्दप्रकृतिकाणामिष्ठेमेयसामादेरिकारस्यलोपः स्यात्प्रकृतिभूतबहुशब्दस्य च भूरादेशः स्यादिति सूत्रार्थः। तथा च बहुशब्दात्पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति भावे इमनिच्प्रत्यये तदादिभूतेकारस्य च बहोर्लो। इत्यनेन लोपे प्रकृत्यंशस्य भूरादेशे भूमन्निति प्रातिपदिकं निष्पद्यत इति भावः।

ईश्वरप्रवृत्तेः पूर्णानन्दत्वेन व्याप्तिं श्रुत्योपपाद्योपपत्त्याऽपि समर्थयते यत्प्रवृत्तिश्चेति।

अनु०— यत्प्रवृत्तिश्च नृत्तगानादिका सुखात् ॥
दुःखाद्रोदादिका चैव सर्वकर्तृत्वतोऽस्य च ॥
सर्वशक्तेर्न दुःखं स्यात्

अत्रापि यद्यस्मादित्यस्योपरि सम्बधः। प्रवृत्तिश्चतुर्विधा भवति। सुखोद्रेकाद्दुःखोद्रेकात्सुखरागाद्द्वेषाच्चेति शेषः। सुखोद्रेकात्प्रवृत्तेरुदाहरणमाह नृत्तेति। उन्मत्तस्येति शेषः। **दुःखोद्रेकात्प्रवृत्तिमुदाहरति** दुःखादिति। **केचिदाहुः** सुखदुःखतत्साधनरागद्वेषावेव **प्रवर्तकाविति। यथोक्तं प्रवर्तनालक्षणा** दोषा इति। **तन्निरासार्थमेवशब्दः**। सुखादेव दुःखादेवेति। **न ह्युन्मत्तस्य क्वचिदनुसन्धानमस्ति**। येन सुखरागात्तत्साधनमेतदित्यनुसन्धाय **नृत्तादौ प्रवर्तेत। किं तूद्रिक्तं सुखमेव तत्प्रवृत्तौ हेतुः। नापि दुःखं द्विषतोऽपि नारकिणो रोदनादिकं तत्परिहारहेतुरित्यनुसन्धानमस्ति। किंतु दुःखोद्रेक एव तत्र कारणमित्यनुभवसिद्धम्। सुखरागात्तत्प्राप्त्यर्था भोजनादौ प्रवृत्तिर्दुःखद्वेषाच तन्निवृत्त्यर्था कण्टकोद्धरणादौ प्रवृत्तिः सुप्रसिद्धेति नोदाहृता।**

किमतो यद्येवं चेतनसम्बन्धिनी प्रवृत्तिश्चतुर्विधेत्यत आह सर्वकर्तृत्वत इति ।

सुखानवाप्तिश्चेति शेषः । ततश्च दुःखोद्रेकनिमित्ता तन्निवृत्त्यर्था सुखावाप्त्यर्था चेति प्रवृत्तित्रयं परमेश्वरे नोपपद्यत इति भावः ।

शे०— श्रुत्यन्तरे यस्मात्सुखं लब्ध्वेति पूर्ववाक्यसमुच्चयार्थोऽत्रापीत्यपिशब्दः ॥ **यद्यस्मादिति ।** अत्र यदिति मौलपदानुवादस्तस्य व्याख्यानं यस्मादिति ॥ **उपरीति ।** अतः केवललीलयेत्यनेनेत्यर्थः । मूले सुखदुःखोद्रेकसाध्यप्रवृत्त्योरेवोदाहरणात्तयोरेव प्रवृत्तिकारणत्वविवक्षाया अभिप्रेतत्वभ्रान्तिनिरासाय शेषं पूरयति **चतुर्विधा भवतीत्यादिना ॥ केचिदिति ।** नैयायिका इत्यर्थः ॥ **सुखदुःखेति ।** सुखतत्साधनरागो दुःखतत्साधनद्वेषश्च प्रवर्तकाविति योज्यम् । तत्र गौतमसूत्रं प्रमाणयति **यथोक्तमिति ।** प्रवर्तयतीति व्युत्पत्त्या प्रवर्तनेति प्रवृत्तिहेतुत्वं गृह्यते । ततश्च प्रवर्तना प्रवर्तकत्वं लक्षणं येषां ते प्रवर्तनालक्षणा इत्यर्थसिद्ध्या दोषपदोक्तस्य रागादेः प्रवृत्तिहेतुत्वसिद्धिः । यद्यपि चैतत्सूत्रानुसारेण रागद्वेषयोरिव मोहस्यापि प्रवर्तकत्वप्राप्त्या रागद्वेषाविति द्वयोरेव तत्कथनमनुचितम् । तथाऽपि मोहस्य स्वैकार्थसमवेतरागादिजनकतया रागद्वेषाभ्यामन्यथासिद्धेर्मोहस्य न प्रवर्तकत्वमित्याशयेन पूर्वं रागद्वेषयोरेवोपादानस्य न्याय्यत्वात् । सूत्रे तु साक्षात्परम्परासाधारण्येन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वस्यैव विवक्षया दोष इति बहुवचनेन रागद्वेषमोहानां त्रयाणामपि सङ्ग्रहः कृत इत्यवधेयम् । ननु यथाभाष्यं द्वयोरेव प्रवृत्तिकारणत्वं व्याख्यायतां किमन्यथा शेषपूरणेनेत्यतः सुखादौ रागादिना भोजनादिप्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वान्न द्वैविध्यमात्रविवक्षाऽत्र भाष्ये युक्तेत्याशयेन कुतस्तर्हि सुखादिरागादिना प्रवृत्तेरनुदाहरणमित्यतः सुप्रसिद्धत्वादिति भावेन तदन्यथासिद्धिमाह **सुखरागादित्यादिना ।** ननु च दुःखाभावे दुःखोद्रेकाद्दुःखद्वेषाद्वा प्रवृत्त्यसंभवेऽपि सुखरागादेव प्रवृत्त्युपपत्तेर्न वक्ष्यमाणपरिशेषासिद्धिरित्यतः शेषं पूरयति **सुखानवाप्तिश्चेति शेष इति ।** सर्वकर्तुः सर्वशक्तेर्दुःखस्येव सुखानवाप्तेरप्ययोगादिति भावः ।

स०— **प्रवर्तनालक्षणाः** प्रवर्तना प्रवृत्तिः लक्षणं कार्यभूतं येषां ते तथोक्ताः प्रवर्तका इत्यर्थः ॥

प०— **अत्रापि यस्मादित्यस्योपरि संबन्ध इति ।** अतःपदेन संबन्धइत्यर्थः ॥ **सुखेति ।** सुखं च दुःखं च तत्साधनं च तेषां रागद्वेषावित्यर्थः । तार्किकसंमतिमाह **यथोक्तमिति ।** प्रवर्तनालक्षणाः प्रवर्तकरूपा इत्यर्थः । दोषा रागद्वेषमोहाः ।

या०— **सुखदुःखेति ।** सुखतत्साधनरागो दुःखतत्साधनद्वेष इति विवेकः ॥ **प्रवर्तकाविति ।** यद्यपि मोहोऽपि प्रवर्तकतया वक्ष्यमाणतत्सूत्रोक्तः । तथाऽपि न तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं स्वातन्त्र्येण किन्तु रागद्वेषानुग्राहकत्वेन मूढमेव हि रागद्वेषौ प्रवर्तयत इत्याशयेनेदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **प्रवर्तनालक्षणा इति ।** प्रवर्तना प्रेरणा । प्रवर्तयतीति व्युत्पत्त्या प्रवर्तकत्वमित्यर्थः । ण्यासश्रन्थो युजिति स्त्रियां युच् ।

तदेव लक्षणं येषां ते तथोक्ता इति न्यायसूत्रार्थः । तेन रागद्वेषमोहा इत्यपि तदुक्तं ग्राह्यम् । अतः प्रकृतसङ्गतिः । प्राण्यादित्यस्यार्थो वैदिकीमिति । अन्यादित्यस्यार्थो लौकिकीमिति ॥ छ ॥ छ ॥

श्री०— उपरीति । अतः केवलेत्यत्रत्यैतच्छब्देनेत्यर्थः । सुखादेव दुःखादेव नान्यथेत्याशये-नैवव्यावर्त्यं दर्शयति **केचिदिति** । केचित्तार्किकाः । सुखरागात्सुखसाधनरागात् । दुःखद्वेषाद्दुःखसाध-नद्वेषात्प्रवृत्तिः । तत्र सुखं मे भूयादिति सुखरागात्सुखसाधने नृत्तगानादौ प्रवृत्तिः । सुखसाधनं मे स्यादिति रागात्सुखसाधनीभूतस्रक्चन्दनादिसम्पादने दुःखद्वेषात्तत्परिहारसाधनरोदनादौ दुःखसाधन-द्वेषाद्दुःखसाधनीभूताहिकण्टकोद्धरणादौ प्रवृत्तिर्दृष्टेति रागद्वेषयोरेव सर्वत्र प्रवर्तकत्वान्न सुखोद्रेकदुःखो-द्रेकयोः प्रवर्तकत्वम् । भवदाचार्योदाहृता या नृत्तगानादौ प्रवृत्तिः साऽपि सुखरागादेव न सुखो-द्रेकात् या च नारकिणो दुःखोद्रेकात्प्रवृत्तिः साऽपि दुःखद्वेषादेव न दुःखोद्रेकादित्याशयः । एवमभि-प्रायावर्णने' न ह्युन्मत्तस्येत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेरिति ध्येयम् ॥ **दोषा इति** । दोषा रागादयश्च त इति रागद्वेषमोहानां दोषत्वाभिधानादिति भावः । यद्यपि मोहस्याप्यस्ति प्रवर्तकत्वं, तथाऽपि न स्वातन्त्र्येण । किन्तु 'मूढमेव रागद्वेषौ प्रवर्तयत' इति परोक्तेः । रागद्वेषजननद्वारैवेति साक्षा-त्प्रवर्तकत्वं तयोरेवेति भावः । आचार्योदाहृतनृत्तगानादिप्रवृत्तेः नारकिणो रोदनादि प्रवृत्तेश्च, यत्सुख-रागदुःखद्वेषसाध्यत्वं परोक्तं, तन्निराकरणं कथमेवकारलब्धमित्यतस्तद्दर्शयति **न हीति** । सुखरागाद्दुःख द्वेषाच्च प्रवृत्तिराचार्यैः कस्म । नोदाहृतेत्यत आह **सुखेति** । अम्बुवाय्वादेः प्रवृत्तावेतत्कारणासम्भवेन चेतनेत्युक्तम् । मूले न दुःखं स्यादित्यनेन दुःखोद्रेकात्प्राप्तदुःखद्वेषाच्च तन्निवृत्त्यर्थप्रवृत्त्यसम्भवोऽभिहि-तस्तथाऽपि नेश्वरप्रवृत्तेः सुखोद्रेकसाध्यत्वसिद्धिः । सुखरागादपि तत्सम्भवेन तन्निराकणालाभादित्यत आह **सुखानवाप्तिश्चेति शेष इति** । तथा च न दुःखं स्यादित्यनन्तरं सुखानवाप्तिश्च न स्यादिति मूले ग्राह्यम् । येन सुखरागात्तदवाप्त्यर्था प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । एवं सति प्रवृत्तित्रयनिषेधो लब्ध इत्याह **ततश्चेति** ॥ **तन्निवृत्त्यर्थेति** ॥ दुःखद्वेषाद्दुःखनिवृत्त्यर्थेत्यर्थः ।

च०—केचिदिति । नैयायिका इत्यर्थः । **सुखदुःखेति** । सुखतत्साधनरागो दुःखतत्साधन-द्वेषश्च प्रवर्तकाविति योजनीयम् । मोहस्यान्यथासिद्धत्वाशयेन द्विवचनम् । **यथोक्तमिति** । गौतमसूत्र इत्यर्थः । प्रवर्तनाशब्दो ण्यासंश्रन्थोयुजिति युजन्तः स्त्रियाम् । तदर्थः प्रवृत्तिहेतुत्वं तल्लक्षणं असाधारण-धर्मो येषामित्यर्थः । मोहस्यापि स्वाश्रयसमवेतरागादिजननद्वारा हेतुत्वाशयेन सौत्रं बहुवचनम् ।

सु०— तथाऽपि किमित्यत आह अत इति ।

अनु०— अतः केवललीलया ॥

प्रवर्तको

अतः परिशेषादीश्वरः प्रवर्तको भवन्केवललीलयाऽऽनन्दोद्रेकादेव भवेदिति सिद्धः परमेश्वरप्रवृत्तेः पूर्णानन्दाविनाभावः ।

एवमुपोद्घातमुक्त्वा प्रयोगमाह अत इति ।

यत एवं परमेश्वरप्रवृत्तेः सिद्धः पूर्णानन्दाविनाभावः । अतः प्रवर्तकोऽयं केवललीलया पूर्णानन्देन युक्तो भवेदिति । अयमत्र प्रयोगः । ईश्वरः सुखी भवितुमर्हति । प्रवृत्तिकारणत्रयरहितत्वे सति प्रवृत्तिमत्त्वादुन्मत्तवदिति । कार्यानुगुणत्वाच्च कारणस्य महाप्रवृत्त्या महानन्द एव सिद्ध्यतीति ।

शे० — पूर्णानन्देन युक्तत्वस्य साध्यतया विवक्षायां दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यतः प्रयोगप्रकारमाह **अयमत्रेति** । कथं तर्हि पूर्णानन्दत्वसिद्धिः । आनन्दमात्रसाधनं च प्रकृतानुपयुक्तमित्यत आह **कार्यानुगुणत्वाच्चेति** ।

पं० —अतःकेवललीलया प्रेरक इत्येतदेव वाक्यं प्रकारान्तरेण योजयति **एवमुपोद्घातमुक्त्वेत्यादि** । यत् यस्मादित्यस्योपरिसंबन्ध इत्युक्तस्य योजनान्तरम् प्रदर्श्य यस्मादित्यस्योपरिसंबन्ध इत्युक्तम् तत्प्रदर्शयन्व्याचष्टे **यतएवमिति** ।

श्री० — नन्वनेन सुखित्वसिद्धावपि न महानन्दत्वसिद्धिः । तथा च महानन्दत्व एवास्येत्ययुक्तमित्यत आह **कार्येति** ॥ वाचनिकं कण्ठोक्तम् ॥

अनु० — न चेदेष प्राण्यादन्याच्च कः पुमान् ॥

एवं श्रुतेरभिप्रायसिद्धं हेतुं व्याख्याय वाचनिकं विपक्षे बाधकं विवृणोति न चेदिति **एष परमात्मा आसमन्तात्काशनादाकाशः पूर्णानन्दो न चेत्तदा कारणान्तराभावान्न किञ्चित्प्रवर्तयेत् । न चेदेष किञ्चित्प्रवर्तयेत्तदा कः पुमान्प्राण्यादन्याच्च । न कोऽपि लौकिकीं वैदिकीं वा प्रवृत्तिं कुर्यात् । स्वातन्त्र्याभावादिति योज्यम् ।**

शे० — 'आसमन्तात्काशते यदाकाशो मुख्यतो हरि'रित्युत्तरानुव्याख्यानं मनसि निधाय श्रौताकाशपदं व्याख्याति **आसमन्तादिति** । आ इत्यनुवादेन समन्तादिति व्याख्यानम् । भाष्ये न चेदित्यानन्दो न स्यादिति श्रौतापादकस्य सङ्ग्रह इत्यभिप्रेत्यापेक्षितपूरणेन तद्व्याचष्टे **पूर्णानन्दो न चेदिति** । न स्यादिति नञोऽन्यात्प्राण्यादित्यनेनापि सम्बन्धाच्छ्रुतौ नान्यात्र प्राण्यादित्येतदेवापाद्यकीर्तनमित्यभिप्रेत्य प्रकृततर्केऽप्रयोजकतामाशङ्क्य पूर्णानन्दत्वाभावे प्रवृत्तिकारणाभावापादनद्वारा चेष्टकताभावापादनस्यात्राभिमतत्वेन साक्षात्तदापादनस्यानभिमतत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्याशयवान् पूर्णानन्दत्वाभावेन यावत्कारणाभावापादनं मध्ये सूचयन्नेवापाद्यवाक्यतात्पर्यमाह **तदेत्यादिना** । अत्र तदा कारणान्तराभावा-

दिति मध्ये कारणाभावापादनसूचनम् । न प्रवर्तयेदिति नान्यान्न प्राण्यादिति श्रौतापाद्यतात्पर्यकथनम् । माऽस्त्वीश्वरस्य प्रवर्तकत्वमपीतीष्टापत्तिमशङ्क्य तथा सति जगदनीहं स्यादित्यनिष्टापादनान्तरं मनसि निधाय तत्समर्पणायापेक्षितमनुवृत्त्या पूरयंस्तत्राप्यप्रयोजकत्वं परिहरति **न चेदेष इति** । प्राण्यादन्याच्चेति भाष्यानुसारेण कः पुमान्प्राण्यादन्याच्चेति सम्बन्धम् प्रदर्श्य को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादिति श्रौतनिर्देशानुसारेण पदद्वयतात्पर्यमाह **न कोऽपि लौकिकीमित्यादि** ।

प०— प्राण्यादन्याच्चेत्यनयोर्व्यत्यासेनार्थोक्तिः 'लौकिकीं वैदिकीं वा प्रवृत्तिमिति । भाष्यनिर्देशक्रमेणानुवादः । श्रौतनिर्देशक्रमेणार्थोक्तिरिति न व्यत्यासदोषः शंक्यः ॥

श्री०— वाचनिकं कण्ठोक्तम् ॥

सु०— अन्नमयादीनां पञ्चानामपि युक्त्यन्तरेण परब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं सूत्रम् । ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयत इति ।

ब्र. सू. — **॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥**

तस्यार्थः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रवर्णप्रतिपादितमेव वस्तूत्तरेण ग्रन्थेन गीयते । अतश्चान्नमयादयः परं ब्रह्मेति । स्यादेतद्यदि मन्त्रवर्णोऽपि परब्रह्मविषयः स्यात् । तदेव कुतः । मन्त्रवर्णे ब्रह्मेत्येव श्रवणात् । तस्य चामुख्यया वृत्त्याऽन्यत्रापि संभवात् । कथं च मान्त्रवर्णिकार्थप्रपञ्चनार्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यतः सूत्रार्थं विवरितुमुपोद्घातमाह ब्रह्मविदिति ।

अनु० ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥
ब्रह्मवित्परमाप्नोतीति यत्प्रथमसूचितम ॥
तदेव मन्त्रवर्णेन सत्यं ज्ञानमनन्तवत् ॥
लक्षितं

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनुवाकस्य प्रथमवाक्ये सूचितं तावत्परब्रह्मैव । परशब्दश्रवणात् । तज्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वोक्तेश्च । तदेव च मन्त्रवर्णेन सत्यं ज्ञानमनन्तवदन्तवन्न भवतीति लक्षितमसाधारणधर्मार्पिततया प्रतिपादितमतो मान्त्रवर्णिकं परं ब्रह्मैव । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युक्ते हि शङ्कात्रयमुदेति । किं लक्षणकं तद्ब्रह्म । न हि लक्षणेन विना वस्तु समस्तव्यावृत्ततया शक्यते ज्ञातुम् । कथं च तद्वेदनं किं प्रतीयमानाकारस्यारोपितत्वमुपेत्य तदेवास्मीत्युतान्यथा । ब्रह्मेति पूर्णं प्रतीतम् । न (हि) च तादृशस्य साक्षात्कारोऽस्माकं संभव-

वतीति । का नाम तत्प्राप्तिर्या ज्ञानसाध्या । सर्वगतत्वेन नित्यप्राप्तत्वादिति । तत्परिहाराय मन्त्रवर्णमुदाहरति श्रुतिः । तदेषाभ्युक्तेति । तदभ्येतदाशङ्कात्रयं प्रति तत्समाधानतयेति यावत् । एषा ऋगुक्तोच्यत इत्यर्थः । तत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति लक्षणशङ्काया उत्तरम् । एतच्च प्रत्येकं लक्षणम् । वक्ष्यमाणप्रकारेण सत्यत्वादीनामव्यभिचारित्वात् । अत एव समुदितं लक्षणमभ्युपेत्य विशेषणकृत्यान्वेषणे परेषां क्लेशः परास्तः । यो वेदेति द्वितीयशङ्कोत्तरम् । परिपूर्णपरिमाणमपि शक्तिवशाद्भक्तानुकम्पयाऽल्पपरिमाणं प्रकटयत्सर्वजीवतदुपकारिकार्यकारणप्रेरकत्वेन हृदयगुहावस्थितं ज्ञेयमिति । सोऽश्नुत इति तृतीयशङ्कोत्तरम् । न संयोगमात्रं तत्प्राप्तिः । नाप्यैक्यापत्त्यादिः । किन्तु तद्व्यक्तिस्थाने ततोऽत्यन्तभिन्नतया सत्यकामत्वादितत्सारूप्याभिव्यक्तिरेवेति ।

शे० — कथं चेति । अन्यविषयत्वस्यैव स्पष्टं प्रतिभासनादिति भावः । **विवरितुमिति ।** 'तत्र सत्यत्वं सृष्ट्याऽन्नप्राणयोरपी'त्यादिनेति शेषः । **परशब्दश्रवणादिति ।** अङ्गीकृत्य चेदं ज्ञापकमुक्तम् । वस्तुतस्तु शक्तिग्रहणसामर्थ्येन प्रथमप्राप्तत्वाद्बाधकाभावाच्च नात्रामुख्यार्थकल्पना युक्तेत्येव समाधानमवधातव्यम् । लक्षणया प्रतिपादितमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय लक्षितमित्येतदनूद्य व्याचष्टे **लक्षितमिति ।** मन्त्रवर्णेनासाधारणधर्मवत्तया परब्रह्मणः प्रतिपादने को हेतुरित्यतोऽन्यथा लक्षणाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरिति भावेन कुतोऽत्र लक्षणाकाङ्क्षा येन तत्पूरणाय मन्त्रवर्णस्य लक्षणवत्तया ब्रह्मप्रतिपादकत्वं स्यादित्यत आह **ब्रह्मविदिति ॥ शङ्कात्रयमिति ।** यद्यपि लक्षणाशङ्कोदेतीत्येव वक्तुमुचितं तावतैवोक्तशङ्कापरिहारात् । तथाऽपि यो वेदेत्यादिमन्त्रवर्णशेषस्य सार्थक्यलाभायाधिकमुक्तमिति मन्तव्यम् । लक्षणाभिधानप्रयोजनप्रदर्शनेन लक्षणाकाङ्क्षामुपपादयति **न हीति ॥ उतान्यथेति ।** सकलजीवादिप्रेरकत्वेनेत्यर्थः । एतच्च सर्वजीवप्रेरणाय हृदयगुहानिहितत्वोक्तिव्यावर्त्यप्रदर्शनम् । हृदयगुहास्थितत्वोक्तिलब्धाल्पपरिमाणत्वनिरसनीयां शङ्कां दर्शयति **ब्रह्मेतीति ।** पूर्णमपरिच्छिन्नपरिमाणमित्यर्थः ॥ **अस्माकमिति ।** परिच्छिन्नज्ञानयोग्यानामित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणप्रकारेणेति ।** 'सद्भावं यापयेद्यस्मात्सत्यं तत्तेन कथ्यते' इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः ॥ **अव्यभिचारित्वादिति ।** संभवव्यभिचाराभ्यामेव विशेषणस्यार्थवत्त्वादिति भावः ॥ **परेषां क्लेश इति ।** अत्र यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं यन्न व्यभिचरति तत्सत्यम् । यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं यद्व्यभिचरति तदनृतमित्युच्यतेऽतो विकारमनृतम् । सत्यं ब्रह्मेति ब्रह्म विकाराद्व्यावर्तयति । अतः करणत्वं प्राप्तं ब्रह्मणः । कारणस्य च कारकत्वं । वस्तुत्वान्मृद्वदचिद्रूपता च प्राप्ता ।अत्रेदमुच्यते ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधः । भावसाधनोऽयं ज्ञानशब्दः ।

ब्रह्मविशेषणत्वात्सत्यानन्ताभ्यां सह । न हि सत्यताऽनन्तता च ज्ञानकर्तृत्वे सत्युपपद्येते । ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यं भवेत् अनन्तं च । यद्धि न कुतश्चित्प्रविभज्यते तदनन्तम् । ज्ञानकर्तृत्वे च ज्ञानानन्ताभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न स्यात् । अतो ज्ञानं ब्रह्मेति कर्तृत्वादिकारकत्वनिवृत्त्यर्थम् । मृदादिवदचिद्रूपतानिवृत्त्यर्थं च प्रयुज्यते । ज्ञानं ब्रह्मेति वचनादन्तवत्त्वं प्राप्तम् । लौकिकज्ञानस्यान्तवत्त्वदर्शनादतस्तन्निवृत्त्यर्थमिहानन्तमित्येवंरूपविशेषणकृत्यान्वेषणे परेषां क्लेश इत्यर्थः । यथा चैतत्तथा तैत्तिरीयशाङ्करभाष्यादौ स्पष्टम् । ब्रह्मेति च पूर्णं प्रतीतमित्युक्तशङ्कापरिहारायोक्तमल्पपरिमाणं प्रकटयदिति ॥ **कार्येत्यादि** । अन्यथा हृदयगुहावस्थितत्वोक्तिवैयर्थ्यादिति भावः ॥ **न संयोगमात्रमिति** । सर्वगतत्वेन नित्यसंयुक्तत्वादिति भावः ॥ **नाप्यैक्येति** । ब्रह्मणा सहेति भेदाभिधानादिति भावः ॥ **तद्व्यक्तिस्थान इति** । वैकुण्ठादावित्यर्थः । एतच्च प्रायिकाभिप्रायमित्यविरोधः । मुक्तमात्रस्य ब्रह्मणा सह भोगप्रतीतिनिरासाय सर्वान्कामानश्नुत इत्यस्य तात्पर्यमाह **सत्यकामत्वादीति** । सत्यकामत्वादेर्जीवस्वरूपत्वादभिव्यक्तिरेवेत्युक्तम् ।

भ० — **उतान्यथेति** ॥ सकलजीवप्रेरकत्वादिनेत्यर्थः । इयं च शंका सर्वजीवप्रेरणाय हृदयगुहानिहितत्वोक्तिनिवर्त्या दर्शिता । भगवतः सर्वजीवप्रेरणरूपप्रयोजनाभावे हृदयनिहितत्वस्योक्तस्य वैयर्थ्यप्रसंगादिति ध्येयम् । अपरामपि तन्निवर्त्यां शङ्कां दर्शयति ब्रह्मेति ॥ **पूर्णं प्रतीतमिति** । पूर्णमखिलवस्तुकगतमपरिच्छिन्नमित्यर्थः अस्माकं अल्पवस्तुगतपरिच्छिन्नज्ञानयोग्यानामित्यर्थः । अत एव तदाशङ्कोत्तरत्वेन स्वस्वहृदयगतं परिच्छिन्नपरिमाणमेव ज्ञेयमिति निहितं गुहायामित्यनेनोच्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ **नैक्यापत्तिरिति** । ब्रह्मणा सहेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **किन्तु तद्व्यक्तिस्थान इति** । वैकुण्ठादावित्यर्थः । इतरत्र परब्रह्मणा सह भोगासंभवादिति ।

प० — ॥ ॐ **मांत्रवर्णिकमेवचगीयते** ॐ ॥ **सूचितमिति** । सग्रहेणोक्तमित्यर्थः । परशब्दस्य प्राहिकर्मबोधकस्थल एव श्रवणेन ब्रह्मविशेषणत्वेनाश्रवणात्तद्विशेषणत्वस्याप्यभिमतत्वे स्वावृत्तिप्रसंगात्तज्ज्ञापकाभावाच्चेत्यत आह **तज्ज्ञानस्येति** । अनंतवदित्यादिमूलपदस्यार्थोऽन्तवन्न भवतीत्यादि ॥ **प्रतीयमानाकारस्येति** । ब्रह्मपदेन साक्षिणा च प्रतीयमानस्य पूर्णत्वापूर्णत्वादेराकारस्येत्यर्थः । **उतान्यथेति** । सर्वोत्तमत्वसर्वप्रेरकत्वादिनेत्यर्थः । **ब्रह्मेति पूर्णमिति** । पूर्णं सकलवस्तुगतमपरिच्छिन्नपरिमाणमित्यर्थः । **अस्माकमिति** । परिच्छिन्नज्ञानयोग्यानामित्यर्थः ॥ **श्रुतिरिति** । उपनिषदित्यर्थः । **तद्व्यक्तिस्थान इति** । श्वेतद्वीपादौ ।

या० — ॥ ॐ **मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते** ॐ ॥ लक्षितमित्येतत्प्रदर्शितमिति प्रतीतिनिवारणाय व्याचष्टे **असाधारणधर्मेति** ॥ **उतान्यथेति** । सकलजीवप्रेरकत्वादिनेत्यर्थः । इयं च शङ्का

सर्वजीवप्रेरणाय हृदयगुहानिहितत्वोक्तिनिवर्त्या दर्शिता । अपरामपि तन्निवर्त्यामाशङ्कां दर्शयति **ब्रह्मेति पूर्णमिति** । पूर्णं सर्ववस्तुगतमपरिच्छिन्नपरिमाणमित्यर्थः ॥ **अस्माकमिति** । परिच्छिन्नज्ञानयोग्याना-मित्यर्थः ॥ **परेषां क्लेश इति** । आनन्त्यस्य बृहत्त्वापरपर्यायस्य धर्मत्वेन धर्मिसापेक्षत्वान्न स्वरूपलक्षण-त्वमत उक्तम् **सत्यमिति** । तेनापि महासामान्यमात्राभिधानात्तत्पर्यवसानायापरा व्यक्तिर्वक्तव्येत्यपेक्षायां विज्ञानमित्युक्तम् । नन्विदमयुक्तम् । सुखदुःखरागद्वेषादीनां ज्ञानप्रभेदत्वस्य गुरुणाऽभ्युपगतत्वात् । ज्ञानत्वस्यापि महासामान्यतया तत्पर्यवसानाय दुःखादिव्यावृत्तव्यक्त्यन्तरं वाच्यमित्यत उक्तम् आनन्द-मिति । तथा च विज्ञानसामान्यालम्बनमानन्दविशेषो ब्रह्मेत्यानन्द एव बृहत्त्वादिधर्मवत्तया निरुपाधिक-ब्रह्मस्वरूपलक्षणं पर्यवस्यतीति परेषां विशेषलक्षणकृत्यान्वेषणक्लेश इत्यर्थः । अनन्तब्रह्मपदाभ्यामेवा-न्तरहितधर्मिस्वरूपलक्षणाभिधानसम्भवे उक्ताकाङ्क्षानुदयेनेतरवैय्यर्थ्यात् । आनन्देतरपदवैयर्थ्या-परिहाराच्च । वैषयिकानन्दानामनेकेषामनुभवेनानन्दपदादप्यानन्दत्वसामान्यमात्राभिधाने वैषयिकानन्द-व्यावृत्तव्यक्तिस्वरूपबोधनाय पदान्तरस्यापेक्षितत्वप्रसङ्गाच्चेत्याशयेन क्लेश इत्युक्तम् । ब्रह्मेति च पूर्णं प्रतीतमित्युक्तशङ्कापरिहारायोक्तम् **अल्पपरिमाणमिति** ॥ **कार्यकारणप्रेरकत्वेनेति** । अन्यथा हृदय-गुहावस्थितत्वोक्तेर्वैय्यर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः ॥ **नाप्यैक्येति** । ब्रह्मणा सहेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **तद्व्यक्ति-स्थान इति** । वैकुण्ठादावित्यर्थः । इतरत्र परब्रह्मणा सह भोगासम्भवादिति भावः ॥ **सत्यकाम-त्वादीति** । सर्वान्कामानित्युक्तिलभ्यमिति ज्ञातव्यम् । सत्यकामत्वादेर्जीवस्वरूपत्वादभिव्यक्तिरेवेत्युक्तम् ।

श्री० — ॐ **मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते** ॐ ॥ प्रथमवाक्ये ब्रह्मशब्देन परंब्रह्मैव सूचित-मित्यन्वयः । कथमित्यतः सूचनाप्रकारं दर्शयति **परशब्देति** । अत्र ब्रह्मज्ञानेन परब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते न ह्येतत्सम्भवति । अन्यविद्ययाऽन्यगतेरयोगात् । अतः परब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षजनकज्ञान-विषयस्यापि परब्रह्मत्वं सूचितमित्यर्थः । युक्त्यन्तरं चाह **तज्ज्ञानस्येति** । अत्र ब्रह्मज्ञानस्य मोक्ष-हेतुत्वं श्रूयते । मोक्षजनकज्ञानविषयत्वं च परब्रह्मण एव नान्यस्य । तमेवं विद्वानिति श्रुतेरिति भावः । एवमेव ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सूचयित्वेति भाष्यस्याभिप्रायो द्रष्टव्यः । तत्त्वप्रकाशिकायां **स्पष्टमनुक्त-त्वादिति** ध्येयम् ॥ **अनन्तवदन्तवन्न भवतीति** । श्रुतावनन्तमिति स्पष्टोक्तेराचार्यैरनन्तवदिति कस्मादुक्त-मिति चेत् । उच्यते । अनन्तमित्यत्र न अन्तमनन्तमिति अनश्व इत्यादिवन्नञ्समासेऽन्तशब्दोक्तनाश-प्रतियोगिकान्योन्याभावः प्रतीयते । तच्चासङ्गतम् । अतः श्रौतोऽन्तशब्दोऽन्तवदिति व्याख्यातः । ततश्चान्तशब्दोक्तत्रिविधनाशवन्न भवतीत्यनन्तवदिति नञ्समासः । एवञ्च श्रुतावन्तशब्दोऽर्श आद्य-जन्ततयाऽन्तवदित्यर्थकः । तथा चान्तं न भवतीत्यनन्तमिति नञ्समासो द्रष्टव्यः । यथाऽनादिमत्परं-ब्रह्मेत्यत्रानादीत्येव पदच्छेदे न आदि अनादीति नञ्समासे आदिभिन्नत्वप्रतीत्या आदिमन्न भवतीत्यना-

दिमदिति नञ्समासः कृतस्तद्वदिति ध्येयम् ॥ **सत्यकामत्वेति** । मुक्तानां सत्यकामत्वं नाम भगवत्कामानुकूलकामत्वमेवेति ज्ञेयम् ॥

च० — ब्रह्मेति पूर्णमिति । सर्वदेशगतमित्यर्थः । अस्माकम् । अपरिच्छिन्नरूपं परिच्छेत्तुमनीशानामित्यर्थः । **परेषां क्लेश इति** तैत्तिरीयसाङ्करभाष्यादौ स्फुटमेतत् ।

सु० — अस्त्वेवं प्रथमवाक्यसूचितार्थस्य परब्रह्मत्वात्तदुत्थशङ्कापरिहारार्थस्य मन्त्रवर्णस्यापि तत्परत्वम् । तथाऽपि किं प्रकृत इत्यतः सूत्रार्थं विवृणोति तत्रेति ।

अनु० — तत्र सत्यत्वं सृष्ट्याऽन्नप्राणयोरपि ॥
उक्तं ज्ञानं तु मनसा विज्ञानेनाप्युदीरितम् ।
अनन्तत्वं तथाऽऽनन्दमयवाचाऽप्युदाहृतम् ॥

तत्र लक्षणेषु सत्यत्वं सृष्ट्या 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इति सृष्टिप्रकरणेन, 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इति 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादि'ति चान्नप्राणयोरन्नमयप्राणमययोः प्रकरणाभ्यामु(मप्यु)क्तम् । ज्ञानं तु ब्रह्मलक्षणं मनसा । 'तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादि'त्यादिना मनोमयप्रकरणेन । विज्ञानेनापि । 'तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादि'त्यादिना विज्ञानमयप्रकरणेनाप्युदीरितम्। तथाशब्दः समुच्चये । अनन्तत्वमपि ब्रह्मलक्षणम् । आनन्दमयवाचा । 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादि'त्यादिनाऽऽनन्दमयप्रकरणेन । अपिपदेनोत्तरवाक्यैरप्युदाहृतम् । अत उत्तरेषां षण्णामपि प्रकरणानां मान्त्रवर्णिकपरब्रह्मलक्षणविवृतित्वात्(परं) ब्रह्मैवान्नमयादय इति सूत्रार्थः ।

शे० — उत्तरवाक्यैरपीति । आनन्दमयप्रकरणादुपरितनैः को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादित्यादिवाक्यैरपीत्यर्थः ।

प० — अपि पदेनोत्त(नतदुत्त)रवाक्यैरपीति । "कोह्येवान्या"दित्यादिवाक्यैरित्यर्थः । एतच्च विवरिष्यते । "नाल्पेसुखमितिप्रोक्त्वैवानन्दमये"त्यादिव्याख्यानावसरे ॥ **षण्णामपि प्रकरणानामिति** । सृष्टिप्रकरणेन सह षट्त्वं ध्येयम् ॥

या० — उत्तरवाक्यैरपीति । आनन्दमयप्रकरणादुपरितनैरित्यर्थः ॥ **षण्णामपीति** । इदं चोत्तरवाक्यानामप्यानन्दमयप्रकरणान्तर्भावमभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम् ॥

सु० — सत्यत्वं सृष्टिप्रकरणेनोक्तमित्युक्तम् । तत्कथमित्यत आह सद्भावमिति ।

अनु० --- सद्भावं यापयेद्यस्मात्सत्यं तत्तेन कथ्यते ॥

इति सृष्टिरिह प्रोक्ता

सच्छब्दः सद्भाववाची । सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यत इति वचनात् । सद्भावो जन्म । यथोक्तम् । सद्भावशब्देन प्रजननं सूचितमिति । तथा च सच्छब्दे जन्मवाचिनि कर्मण्युपपदे यातेरन्तर्णीतण्यर्थादातोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्यये कृतेऽयस्मयादीनि छन्दसीत्युपपदस्य भसंज्ञायां सत्यमिति भवति । ततः सत्सद्भावं जन्म यापयेत्प्रापयेत्स्वव्यतिरिक्तं सर्वं यस्मात्तस्मात्तद्ब्रह्म सत्यं कथ्यत इति सकलजगज्जन्मकारणत्वं सत्यशब्दार्थं हृदि कृत्वा आत्मन आकाश इत्यादिश्रुत्येहानुवाके सृष्टिः प्रोक्तेत्यर्थः ।

अस्तु जगत्स्रष्टृत्वं सत्यशब्दार्थः । तथाऽप्यात्मन आकाश इत्यादिसृष्टिप्रकरणं तद्व्याख्यानमिति न युक्तम् । अवयवार्थकथनादेरभावादित्यत आह जगदिति ।

अनु०— जगत्सद्भावयापकम् ॥

ब्रह्मेति स्थापनायैव

सत्यशब्देन यज्जगत्सद्भावयापकं ब्रह्मेत्युक्तं तस्यार्थस्य स्थापनायैव सृष्टिः प्रोक्ता नावयवार्थकथनाद्यर्था । एतदुक्तं भवति । नावयवार्थकथनादिकमेव व्याख्यानम् । किं तूक्तस्थापनमपि । प्रकृते च सत्यं ब्रह्मेति लक्षणेऽभिहितेऽसंभवीदं पञ्चानां महाभूतानामेव जगज्जन्मादिकारणत्वादित्याशङ्क्य महाभूतानामपि ब्रह्मैव कारणं तदन्तर्गतं तत्सत्तादिप्रदं चातो ब्रह्मैव जगज्जनकमिति तत्स्थापनमात्मन आकाश इत्यादिना क्रियत इति भवतीदं तद्व्याख्यानमिति ।

टी० --- सद्भावशब्दस्य सत्तार्थत्वप्रतीतिपरिहारायाह सद्भावो जन्मेति । कुतः सत्तावाचिनस्तस्य तत्परित्यागेन जन्मार्थत्वमित्यतो गीताभाष्यसंमत्या तत्समर्थयते ॥ यथोक्तमिति । सप्तदशाध्याये सद्भावे साधुभावे चैतच्छ्लोकव्याख्यानावसर इत्यर्थः । प्रागसतः सत्तापादानं प्रजननमित्यर्थः । यद्यपि सद्भावशब्दः सत्तामात्रवची तथाऽप्यत्र ब्रह्मणो जगज्जनकत्वस्य विवक्षितत्वात्सत्ताविशेषप्रजननपर इति ज्ञायत इति प्रतिपादयितुमुक्तमित्यनुक्त्वा सूचितमित्युक्तमित्यवधेयम् ॥ कप्रत्यय इति । उपलक्षणं चैतत् । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे च सतीत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु झलां जशोऽन्त इत्यनेन जश्त्वापत्त्या सद्यमिति भवितव्यं सत्यमिति तु कथमित्यत आह छन्दस्युभयथेति । अत्रायस्मयादीनि छन्दसीत्युपपदस्य भसंज्ञायामित्येव पाठः स्वरसत्वात्प्रायिकत्वा 'त्सत्ततेर्यातनाच्चे'वेति सत्यशब्दव्याख्यानपरचतुर्थपादीयानुव्याख्यानव्याख्यानपर 'अयस्मयादीनि छन्दसी'ति भसंज्ञास्मरणाज्जश्त्वाभाव इति सार्वत्रिकटीकाकारीयोत्तरग्रन्थानुसारित्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । छन्दस्युभयथेतिकाचित्कपाठे त्वयमर्थः । यद्यपि तृतीया-

ध्यायस्थस्य छन्दस्युभयथेत्यस्य सार्वधातुकार्धधातुकोभयविषयकत्वमेव । षष्ठाध्यायगतस्याप्याद्यस्य वृत्तिकृन्मते तिसृचतसृशब्दयोर्नामि दीर्घत्वादीर्घत्वविषयत्वमेव । हरदत्तादिमते त्वविशेषेण नामि दीर्घत्वादीर्घत्वविषयत्वमेव । तत्स्थस्यैव द्वितीयस्य तस्य तु भूसुधियोर्यणादेशनिषेधापवादकतयेङ्यणादेशोभयविषयत्वमेव न तूभयपदसंज्ञोभयविषयत्वमिति न तदुभयोदाहरणमिदं संभवति तथाऽप्ययस्मयादीनि छन्दसीति सूत्रीयस्य छन्दस्युभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति वार्तिकस्यार्थानुवादोऽयम् । तथा च छन्दसि भत्वपदत्वयोः समावेशस्य वार्तिककृता क्वचिदङ्गीकारादुपपदस्य भसंज्ञायां जश्त्वाभाव उपपद्यत इति । अत एव चतुर्थपादे 'सच्च त्यच्चाभवदि'त्येतद्ग्रन्थव्याख्यानावसरे'अयस्मयादीनि छन्दसी'ति भसंज्ञाश्रयणाज्जश्त्वाभाव इति ग्रन्थकृद्वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् ।

नन्वेवमुक्तार्थस्थापकत्वप्राप्तावपि न तद्व्याख्यानत्वप्राप्तिरवयवार्थकथनादिरूपत्वस्यैव तत्र तन्त्रत्वात्प्रयोजनाभावेन स्थापनस्याप्यकर्तव्यत्वाच्चेत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ।

प० — **इति वचनादिति** । गीतावचनादित्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति** । सप्तदशे गीताभाष्ये उक्तमित्यर्थः ॥ **कर्मणीति** । कर्मकारके ॥ **यातेरिति** । 'याप्रापण'इतिधातोरित्यर्थः ॥ **आत इति** । अनुपसर्गे कर्मण्युपपदे आकारान्ताद्धातोः कप्रत्ययो भवतीति कप्रत्यये कृते लशक्वतद्धित इति ककारस्येत्संज्ञायां तस्य लोप इति तस्य लोपे 'आतो लोप इटि चे'त्याकारलोपे च सति रूपम् । सच्छब्दतकारस्य झलाञ्जशोन्त इति जशादेशे दकारः कुतो नेत्यत आह **अयस्मयादीनीति** । अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये भसंज्ञानि भवन्तीति आद्याध्यायचतुर्थपादस्थसूत्रस्यार्थः । तस्याकृतिगणत्वेन वृत्तावुक्तः तत्रायमपि शब्दो ग्राह्यः । तथा चापदान्तत्वाज्जश्त्वाभाव इति भाव. । ननु महाभूतानां ब्रह्मैव कारणमित्ययुक्तम् । आकाशादेरेव वाय्वदिकारणत्वादित्यत उक्तम् **तदन्तर्गतं चेति** । महाभूतानां ब्रह्मैव कारणम् । तथा चाकाशाद्यन्तर्गतं सद्वाय्वादिकारणं च भवतीति भावः । तदन्तर्गतेः किम्फलमित्यत उक्तं **तत्सत्तादिप्रदश्चेति** । आकाशादिसत्ताशक्तिप्रतीतिप्रवृत्त्यादिप्रबोधनं कुर्वदित्यर्थः ।

या० — **आतोऽनुपसर्ग इति** । अनुपसर्गे कर्मण्युपपदे आकारान्ताद्धातो कप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । गोद इत्युदाहरणम् । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे सतीत्यपि ग्राह्यम् । ननु झलां जशोऽन्ते इति जश्त्वे सद्यमिति भवेत्सत्यमिति तु कथमित्यत आह **छन्दस्युभयथेति** । 'अयस्मयादीनि छन्दसी'ति सूत्रे वार्तिकं क्वचिदुभयमपि न भवतीति । तस्यायमर्थानुवादः छन्दसि क्वचिद्भत्वं पदत्वं चेत्युभयथाऽपि भवतीति । न तु सूत्रम् । अस्य सूत्रस्य तृतीयाध्यायगतस्य सार्वधातुकार्धधातुकोभयपरत्वेन षष्ठाध्यायस्थस्य च न' भूसुधियोःछ' न्दसि क्वचिद्यणादेशनिषेधापवादकत्वेन भपदसंज्ञारूपोभय-

विषयकत्वाभावादिति ज्ञातव्यम् । क्वचिदयस्मयादीनि छन्दसीत्युपपदस्य भसंज्ञायामिति पाठः । तथाऽपि तत्सूत्रस्थोक्तवार्तिकस्मरणार्थमेव सूत्रोदाहरणमिति ध्येयम् ॥ **तदन्तर्गतं तत्सत्तादिप्रदं चेति** । तद्देहान्तर्नियामको हरिश्चाकाशशब्दोक्त' इत्यादिना सृष्टिप्रकाणे भगवत्सृष्टेरपि वक्ष्यमाणत्वेन 'तदुपयोगकथनार्थमिति ज्ञातव्यम् ।

श्री० — **यथोक्तमिति** । गीताभाष्य इत्यर्थः ॥ **प्रजननं सूचितमिति** । प्रजननं प्रागसतः सत्तापादनम् । यद्यपि सद्भावशब्दः सत्तामात्रवाची तथाऽप्यत्र ब्रह्मणो जगज्जनकत्वस्य विवक्षितत्वात्सत्ताविशेषप्रजननपर इति प्रतिपादयितुं सूचितमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **कप्रत्यय इति** । तथाच सदुपपदात् या प्रापणेऽस्मादातोऽनुपसर्गे कः । आदन्ताद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययः स्यादिति कप्रत्यये ककारलोपे आतो लोप इटि चेति धात्वाकारलोपे सत् य् अ सत्येति प्रातिपदिकम् । ननु 'झलां जशोऽन्ते' पदान्ते' झलां जशः स्युः इति सूत्रेण सदिति पदान्ते झलस्तकारस्य दकाराख्ये जशि सद्यमिति स्यादित्यत उक्तम् **उपपदस्य भसंज्ञायामिति** । भसंज्ञा च पदसंज्ञापवादिका । तथा चात्र पदसंज्ञाऽभावेन पदान्तत्वाभावान्न जश्त्वप्राप्तिरितिसत्यमिति युक्तमिति भावः । स्वन्यतिरिक्तं सर्वमिति द्वितीया ॥

च० — सद्भावपदस्य सत्तारूपार्थप्रत्यायकताप्रतीतिमवतारयति **सद्भावो जन्मेति** । उक्तार्थे गीताभाष्यं प्रमाणयति **यथोक्तमिति** । सप्तदशाध्याये सद्भावे साधुभावे चेति काशिकाव्याख्यावसर इत्यादिः। असतः सत्तापादनरूपप्रजननमित्यर्थः । सद्भावशब्दस्य सत्तामात्राभिधायकत्वेपि प्रकृते ब्रह्मणोजगज्जनकत्वस्याभिधित्सिततया सत्ताविशेषरूपप्रजननतात्पर्यक एवायं विज्ञायत इति सूचितमित्यनेन ध्वन्यते । **कप्रत्यय इति** 'आतोनुपसर्गे कः' अनुपसर्गे कर्मवाचके उपपदे आदन्ताद्धातोः कप्रत्ययो भवतीति । गोदः कंबलद इत्यादाविव कप्रत्यये कृते आतो लोप इटि चाजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः स्यादित्याकारलोपे च सतीत्यर्थः । ननु झलां जशोऽन्त इति जश्त्वप्रसङ्गेन सद्यमिति भवितव्यमिति सत्यमिति कथं निष्पद्येतेत्यत आह **अयस्मयादीनीति** । छन्दस्युभयथेत्यपि क्वाचित्कः पाठस्तु सत्तेर्यातनाच्चैवेति सत्यपदव्याख्यानरूपतुरीयपादीयानुव्याख्याप्रतीकार्थापनपरा । अयस्मयादीनि छन्दसीति भसंज्ञास्मरणाज्जश्त्वाभाव इति सकलकोशगतोत्तरग्रन्थाननुरोधादप्रायिकत्वाच्च न स्वरस इति व्याचक्षाणाः ।

सु० — **अन्नमयप्रकरणं सत्यशब्दार्थ इत्युक्तं तत्कथमित्यत आह** सत्त्वमिति ।

अनु० — सत्त्वं जीवनमेव च ॥

विशीर्णता च सत्त्वं स्यात्सन्नमित्याहुरेव यत्

न केवलं जन्मैव सच्छब्दार्थः किन्तु जीवनं च प्राणधारणलक्षणं सत्त्वमेव सच्छब्दप्रवृत्ति निमित्तमेव । अस्ति देवदत्त इत्युक्ते जीवतीति प्रत्ययात् । विशीर्णता च शैथिल्यलक्षणा । सत्त्वं सच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् । कुतः । यद्यस्माद्विशीर्णं वस्तु सन्नमित्याहुः । एवशब्दः षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्विति पाठान्मुख्यएवायं प्रयोग इति सूचयति । तथा चास्तेः शत्रन्तस्य सदेः क्विबन्तस्य वा सदिति रूपम् । भावप्रधानं चैतत् । सत् सत्त्वं जीवनं विशरणं वा भूतानां यापयतीति सत्यमित्युक्तं भवति ।

किमतो यद्येवमित्यत आह अत इति ।

अनु० -- अतोऽदनाऽत्तताऽन्नत्वं सत्यशब्दार्थ एव हि

यत एवं सकलभूतानां जीवनविनाशहेतुत्वं सत्यशब्दोक्तम् । अतः सत्यशब्दार्थ एवान्नत्वमन्नशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तत् कथम् । हि यस्मादुपजीव्यत्वलक्षणाद्यता विनाशकत्वलक्षणात्तृता च तदिति ।

प्राणमयप्रकरणं च सत्यशब्दार्थ इत्युक्तम् । तत्कथमित्यत आह प्राणमिति ।

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्चये
आयुः प्राणो हि भूतानामिति यद्गतिजीवने ॥
उक्ते सदिति धात्वर्थो गतिश्चातो हि सत्यता ॥

प्राणत्वं

देवादयः प्राणं परमात्मानमनु तत्प्रेरणया प्राणन्ति चेष्टन्ते । स प्राणः परमात्मा सर्वेषामायुर्जीवनहेतुश्चातोऽसौ प्राण उच्यत इति मन्त्रेण प्राणन्ति प्रवर्तन्ते जीवन्ति वा सर्वभूतान्यनेनेति प्राणशब्दार्थतया गतिजीवने भूतानां गतिजीवनप्रदत्वमिति यावत् उक्ते । यद्यस्मात् दतश्च सदिति धात्वर्थौ, गतिर्जीवनं चास्ति धात्वर्थः । ताभ्यां च शतरि क्विपि च कृते सदिति भवति । तच्च भावप्रधानं विवक्षित्वा सत्सत्त्वं गतिं जीवनं वा भूतानां यापयतीति सत्यशब्दोऽपि गतिजीवनप्रदत्वमाह । अतः सत्यता प्राणत्वं सत्यप्राणशब्दयोरेकार्थत्वमिति व्याख्येयम् ॥ अनेनान्नमयप्राणमयप्रकरणे सत्यशब्दार्थप्रपञ्चनेन तद्व्याख्याने इत्युक्तं भवति ।

ज्ञानशब्दार्थो मनोमयप्रकरणमित्युक्तम् । तत्कथमित्यत आह अवबोधार्थ इति ।

अवबोधार्थो मनुधातुः प्रकीर्तितः ॥

प्रकीर्तितो मनु अवबोधन इति व्याख्यातः । ततश्च तस्माद्भावेऽसुन्प्रत्यये विहिते मन इति ज्ञानमिति चैकार्थता भवति । विज्ञानमयप्रकरणस्य ज्ञानशब्दार्थत्वं स्पष्टमेवेति न प्रपञ्चि-

तम् । अत्र ज्ञानं ब्रह्मेति लक्षणेऽभिहिते सकलचेतनसाधारण्यादलक्षणमेतदित्याशंकायां नावबोधमात्रं ज्ञानमिहविवक्षितं । किंतु सकलपदार्थसामान्यविशेषाकारविषयमित्यतो नातिव्याप्तिरित्याभ्यां प्रकरणाभ्यां लक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहाराय प्रपञ्चनं कृतमिति ।

आनन्दमयप्रकरणेनानन्तत्वं व्याख्यातमित्यभिहितम् । तत्कथमित्यत आह नाल्प इति ।

नाल्पे सुखमिति प्रोक्त्यैवानन्दमयतोक्तितः ।
अनन्तत्वं सुनिर्णितं पूर्णानन्दो हि नाल्पके ॥

नानन्दमयप्रकरणमनन्तपदनिर्वचनपरत्वादिना रूपेण तद्व्याख्यानम् । किं नामानन्तत्वलक्षणस्यासम्भावनाशङ्कायामानन्दमयतोक्त्याऽनन्तत्वं सुनिर्णीतमुपपादितम् । परमेश्वरोऽनन्तः पूर्णानन्दत्वादिति । ननु साध्यसाधनयोः क्वाप्यदर्शनेन व्याप्त्यभावात्कथमेतत् । मैवम् । नाल्पे सुखमस्तीति श्रुत्युक्त्या हि यस्मादल्पकेऽन्तवति पूर्णानन्दो नास्तीति निश्चीयते । व्यतिरेकव्याप्तिरस्तीत्यर्थः । नन्वनन्तत्ववत्पूर्णानन्दोऽप्यसिद्ध एव । सत्यम् । अत एव को ह्येवान्यादित्यादिनोपपादयति श्रुतिः । उक्तं चैतदानन्दमयवाचाऽपीति ।

सूत्रार्थमुपसंहरति अत इति ।

अतो हि मन्त्रवर्णोक्तविस्तृतिस्तु समस्तया ॥
क्रियते परया यस्मात्

अत इत्युक्तप्रकारेण । हिशब्दः प्रसिद्धौ तुशब्दोऽवधारणे । परया मन्त्रवर्णादुत्तरया श्रुत्या । तस्माद्विष्णुरेवान्नमयादिशब्दवाच्य इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

शे० — अस्तेः शत्रन्तस्येति । तथा चास् भुवीत्यस्माल्लटि तस्य लटः शतृशानचाविति शतरि श्नसोरल्लोप इति धात्वकारलोपे च सदिति रूपसिद्धिरिति भावः । प्राणन्ति चेष्टन्त इति । अन चेष्टायामिति धातोरिति भावः ॥ प्रवर्तन्त इति ॥ उक्तधातोरिति भावः ॥ जीवन्ति चेति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ सदिति धात्वर्थो गतिरिति । षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्विति धातोरिति भावः ॥ अस्तिधात्वर्थ इति । अस्ति देवदत्त इत्युक्ते जीवतीति प्रत्ययादिति भावः ॥ ताभ्यां चेति । नात्र यथाक्रमं सम्बन्धः किं त्वस्तेः शतरि सदेः क्विपि चेति यथायोग्यमेवेति ध्येयम् । ननु मनोमयविज्ञानमयप्रकरणयोर्ज्ञानशब्दावयवार्थवर्णनादिरूपत्वाभावात्कथं तद्व्याख्यानत्वमित्यतस्तदभावेऽप्युक्तलक्षणातिव्याप्तिनिरासेनोक्तलक्षणव्यवस्थापकत्वाद्युक्तं व्याख्यानत्वमित्याह ज्ञानमिति । नन्वनन्तत्वं तथाऽऽनन्दमयत्वान्नेत्यानन्दमयप्रकरणस्यानन्तत्वविवरणार्थत्वोक्तिस्तत्र विद्यमानेन नाल्पे सुखमस्तीति वाक्येन

कथं तदुपपादनमित्यतस्तेनानन्दमयप्रकरणस्य तद्विवरणत्वोक्त्यापयानन्दमयवाचाऽपीत्यपिशब्देन तदुत्तरप्रकरणस्थ'कोह्येवान्यादि'त्यादिवाक्यानमिव स्थलान्तरस्थनाल्पे सुखमस्तीतिवाक्यस्यापि सङ्ग्रहेणानन्दमयप्रकरणमात्रस्य तदुपपादकत्वानभ्युपगमाद्युक्तमेतत्प्रकरणस्थस्यापि तस्योपपादकत्वमित्याह **उक्तं चैतदानन्दमयवाचाऽपीति ।** इत्यादिनेत्यादिपदेनानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचनेति विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्नुते इत्यभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवतीति मनोमयादिज्ञानान्मोक्षप्रतिपादकवाक्यानां सङ्ग्रहः ।

प० — **अस्तेःशत्रंतस्येति ।** 'असभुवी'त्यस्य शतृप्रत्यये'श्नसोरल्लोप'इत्यकारलोपे सदिति रूपमिति भावः । नन्वनंतत्वमानदमयप्रकरणेन विव्रियत इत्युक्तं तदयुक्तम् । कोहीत्यस्य हेत्वसिद्धिनिरासकस्य तत्प्रकरणेऽभावात् । तेन विनाऽनन्तत्वलक्षणोपपादनाभावादित्यत आह **उक्तं चैतदिति ।** आन्दमयवाचाऽपीत्यपिपदेन तदुत्तरवाक्यसमुच्चायकेनान्दमयप्रकरणेन तदुत्तरवाक्यैश्चानन्तत्वमुदाहृतमिति प्रागेवोक्तमेतदित्यर्थः ॥

या० — अस्तेः शत्रन्तस्येति । अत्र श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपो द्रष्टव्यः ॥ **प्राणन्ति प्रवर्तन्त इति ।** अन चेष्टायामिति धातोरिति भावः ॥ **जीवन्ति वेति ।** धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । यथोक्तम् । 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते । 'प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः' इति । नन्वेवमानन्दमयप्रकरणमनन्तत्वस्योपपादकमित्ययुक्तम् । को ह्येवान्यादित्यादिवाक्यस्य तद्गतत्वाभावादित्यत आह **उक्तं चैतदिति ।** एवमुत्तरवाक्यानामप्यनन्तत्वोपपादकत्वमपिशब्देन पूर्वमुक्तं नानन्दमयप्रकरणमात्रस्येत्यर्थः । **ये प्राणं ब्रह्मोपासत** इत्यादिनेत्यत्रादिपदे'नानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचन' 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति' । 'शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्नुते' । अभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवती'ति वाक्यानां सङ्ग्रहः ॥

श्री० — अस्तेः शत्रन्तस्येति । अस भुवि अस्मात् शतृप्रत्यये शकारऋकारयोर्लोपे अस् अत् इति स्थिते 'श्नसोरल्लोपः' इति अस् इत्यत्रत्याकारस्य लोपे स् अत् सदिति रूपम् । जीवनवदित्यर्थः। **सदेरिति ।** षद्लृ विशरणेत्य दिधातोः क्विपि तस्य लोपे सति भवति । सन्नमिति तदर्थः ॥ **भावप्रधानं चैतदिति ।** सदिति पदं धर्मविशेषकप्रतीतिजनकमित्यर्थः । भावप्राधान्यं दर्शयति ॥ **सत्त्वमिति ।** जीवनमेव भावो जीवनवतो । विशरणमेवेत्यर्थः ॥ **उपजीव्यत्वलक्षणाद्यतेति ।** जीवनहेतुत्वमित्यर्थः । ताभ्यां षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु अस् भुवीति धातुभ्याम् । अस्तेः शतरि सदेः क्विपि चेति विवेकः रूपसिद्धिः पूर्वोक्तैव ॥ **सत्त्वं गतिमिति ।** प्रवर्तकत्वं चेष्टकत्वम् । गतिमतो जीवनवतश्च भावो गतिजीवने एवेति भावः ॥ **तस्माद्भाव इति ।** मन् धातोर्भावे असुनप्रत्यये नकार-

लोपे मन् अस् मनस् इति प्रातिपदिकं सिध्यति । न प्रपञ्चितमाचार्यैरिति शेषः । ननु तर्हि स्पष्टत्वे ब्रह्मवल्ल्यां मनोमयविज्ञानमयप्रकरणाभ्यां ज्ञानत्वं कस्मात्प्रपञ्चितमित्यत आह ॥ **ज्ञानं ब्रह्मेतीति** ॥ **सकलपदार्थेति** । तद्वतेत्यर्थः ॥ **अनन्तत्ववदिति** । साध्यवद्धेतोरपि सन्दिग्धत्वात्कथं पूर्णानन्दत्वं हेतुरिति भावः उत्तरमाह ॥ **अत एवेति** । पूर्णानन्दत्वहेतोरसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । एवञ्च को ह्येवान्यादिति वाक्येन पूर्णानन्दत्वस्योपपादितत्वादनन्तत्वोपपादकत्वं युक्तमित्याशयः । ननु तर्हि को ह्येवान्यादित्यस्य वाक्यस्य पूर्णानन्दत्वोपपादकतयाऽनन्तत्वोपपादकता प्राप्ता नानन्दमयप्रकरणस्यैव । अस्य वाक्यस्यानन्दमयप्रकरणादुत्तरत्र सत्त्वेनानन्दमयप्रकरणान्तर्गतत्वाभावादिति चेन्न । आनन्दमयप्रकरणवदुत्तरवाक्यानामप्यनन्तत्वोपपादकतायाः पूर्वमुक्तत्वान्नोक्तदोष इत्याशयेनाह ॥ **उक्तं चैतदिति** । अपिपदेनेति शेषः ॥ **मन्त्रवर्णादुत्तरयेति** । सृष्ट्यादिप्रकरणषट्केनेत्यर्थः ॥ छ ॥

च० — **अस्तेः शत्रन्तस्येति** । असभुवीति धातुव्याख्यानात्सत्तार्थादस्तेर्लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इति तस्य शत्रादेशे श्नसोरल्लोप इति इतिधात्ववयवाकारलोपे च सदिति सेत्स्यतीति भावः । प्राणन्ति चेष्टन्त इति । अनचेष्टायामिति धातुव्याख्यानादिति भावः । जीवन्ति चेति बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति तद्यथा वपिः प्रकिरणे दृष्टः छेदने चापि वर्तते । केशश्मश्रु वपतीत्यादिभाष्योक्तेरिति भावः । **सदिति धात्वर्थो गतिरिति** । षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्विति धातुव्याख्यानादिति भावः । **अस्तिधात्वर्थ इति** । अस्ति देवदत्त इत्युक्ते जीवतीति प्रत्ययादिति प्रागभिहितत्वादिति भावः । **ताभ्यामिति** । अस्तेः शतरि सदेः क्विपि चेति यथायोग्यमेव योजनीयं न यथाक्रमम् ।

सु० — एवमानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिसूत्रैः स्वपक्षसाधनं विधाय परपक्षप्रतिक्षेपार्थं सूत्रम् नेतरोऽनुपपत्तेरिति ।

ब्र. सू. ॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥

तत्र प्रतिज्ञांशं व्याख्याति इतर इति । **इतरो जीवो वा शरीरादिकोशो वा प्रकृतिर्वाऽ-**

अनु० — ॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥

इतरोऽत्र न कथ्यते ॥

त्रान्नमयादिप्रकरणे न कथ्यते । कुतः । अनुपपत्तेः । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासत इत्यादिनाऽन्नमयादिज्ञानान्मोक्षः प्रतीयते । अन्नमयादिशब्दानां च जीवादिवाचित्वे तदनुपपत्तेरित्यर्थः ।

कुतोऽनुपपत्तिरित्यत आह पुरुषमिति ।

पुरुषं वेत्ति यो मुच्येन्नान्यः पन्था हि विद्यते ॥
इति श्रुतेरन्यवेदी कथं मुक्तिं प्रयास्यति ॥

अनेन 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुतिं सूचयति । नन्वत्र तमित्युच्यते न विष्णुमिति । मैवम् । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादौ प्रकृत-पुरुषस्य तमिति परामर्शादित्यभिप्रेत्योक्तम् पुरुषमिति । यच्छ्...श्रवणात्स इति द्रष्टव्यम् । **मुच्येन्मुच्येत । व्यत्ययो बहुलमिति वचनात् । अन्यः परमपुरुषज्ञानात् । पन्था मोक्षस्य । हिशब्दः श्रुतेः प्रसिद्धत्वद्योतकः ।**

नन्वस्तु पुरुषज्ञानादेव मोक्षः । पुरुषोऽप्यन्यश्चेत्कथं नान्यज्ञानान्मोक्ष इत्यत आह पुरुष इति ।

पुरुषः पर आत्माऽजो ब्रह्म नारायणः प्रभुः ॥
महानानन्द उद्विष्णुर्भग ओम् इतीर्यते ॥
स्वयं नारायणो देवो नान्यस्यैतानि कस्यचित् ।

स्वयं मुख्यया वृत्त्या । एतानि नामानि ।

कुत एतेषां भगवन्नामत्वमित्यतः ॐ शब्दस्य विष्णुवाचित्वे तावद्युक्तिमाह तस्मादिति ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानानि कुर्वते ॥

तस्मादोङ्कारस्य विष्णुनामत्वादेव हि ये विष्णुमुद्दिश्य यज्ञदानादि कुर्वते ते ॐ मित्यु-दाहृत्यैव । अन्यथा तन्न स्यात् । न ह्यन्योद्देशेन कर्म कुर्वाणैरन्यविषयो मन्त्रो जप्यत इति ।

पुरुषशब्दस्य विष्णु वाचित्वे युक्तिमाह सूक्तेनेति ।

सूक्तेन पौरुषेणैनं यजन्त्यध्यात्मकोविदाः ॥
इति पैङ्गिश्रुतिस्तेन नान्यज्ञानाद्विमुच्यते ॥

य एनं नारायणं यजन्ति ते पौरुषेण सूक्तेन यजन्ति । तेन ज्ञायते पुरुषशब्दो विष्णु-वाचीति । इति पैङ्गिश्रुतिः पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचितामाह यतस्तेन तमेवं विद्वानित्यस्य **विष्णुपरत्वादिति ।**

शे०— इति पैङ्गिश्रुतिरित्यतःपरमपेक्षितमध्याहरति **पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचितामाह यत इति ॥ तेनेति** । पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचित्वेनेत्यर्थः । **तेनेत्युक्तस्य** पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचित्वस्य नान्यज्ञानाद्विमुच्यत इति प्रतिज्ञायां साक्षाद्धेतुत्वासम्भवान्मध्येऽपेक्षितं हेतुं पूरयति **तमेवं विद्वान-**

मृत इह भवतीत्यस्य विष्णुपरत्वादितीति । अनेनेति पैङ्गिश्रुतिः पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचित्वमाह यतस्तेन कारणेन तमेवं विद्वानित्यस्य विष्णुपरत्वं तस्य विष्णुपरत्वान्नान्यज्ञानाद्विमुच्यत इति मूलयोजनोक्ता भवति । केचित्तु तेनेति तच्छब्दश्रवणाद्यच्छब्दाध्याहारेण योजयतीति तेन किं सिद्धमित्यतो मूलं नान्यज्ञानाद्विमुच्यत इति । तदभिप्रायमाह तमेवं विद्वानित्यस्य विष्णुपरत्वमितीत्याहुः ॥

प० — ॐ नेतरोनुपपत्तेः ॐ । 'पुरुषं वेत्ति' इत्यादिमूलं संगमयितुं सौत्रं हेत्वंशं शंकापूर्वं स्वयं व्याचष्टे कुत इत्यादिना । स्वयमित्यनुवादः मुख्यया वृत्त्येत्यर्थः । एतानीत्यनुवादः नामानीति व्याख्या । तेनेत्यनुवादः तस्य व्याख्यानमेवंविद्वानित्यस्य विष्णुपरत्वादिति । तृतीयापंचम्योरेकार्थत्वादिति भावः ।

श्री० — ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ ननु मुच् धातोरात्मनेपदित्वान्मुच्येदिति कथं विधिलिङ्परस्मैपदित्वमित्यत आह व्यत्यय इति ॥ ओमिति । मूले ओं अ इति पदच्छेदो द्रष्टव्यः ।

च० — पैङ्गिनां श्रुतिरित्येतत् पुरुषशब्दस्य भगवदेकवाचितामाह यत इति पूरणीयेनान्वेतीत्याह यत इति ।

सु० — नन्वितरपरिग्रह इवेश्वरपरिग्रहेऽप्यनुपपत्तिः समाना । तथा हि । ओषधीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुष इत्योषधिकार्यान्नविकारं शरीरं पुरुषपदेनोक्त्वा स वा एष पुरुष इति तं परामृश्यान्नरसमय इत्युच्यते । तस्येश्वरत्वेऽनुपपत्तिरेव । तत्प्रवाहपतिताश्च प्राणमयादय इत्याशङ्कां परिहर्तुं पीठ(ठिका)मारचयति ब्रह्मशब्दोदित इति ।

अनु— ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्नात्मशब्दं प्रयुज्य च ॥
तस्मादाकाशसृष्टिं च प्रोवाचात्र चतुर्विधाम् ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्विष्णौ तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यात्मशब्दं (च) प्रयुज्येति योज्यम् । तस्मादेतस्मादित्यनुसन्धानात् । आकाशसृष्टिं च प्रोवाचाकाशः सम्भूत इत्यनेन । अत्रानुवाके । आत्मशब्दं प्रयुज्य सृष्टिं च प्रोवाचेत्यनेनात्मत्वमपि विधेयमिति सूचयति । चतुर्विधाकाशसम्बन्धित्वात्सृष्टेश्चतुर्विधत्वम् । न स्वतः । त्रैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथाच चतुर्विधाकाशसृष्टिं च प्रोवाचेत्यर्थः ।

आकाशचातुर्विध्यं कथमित्यत आह भूतमिति ।

भूतं भूताभिमानी च तद्देहोऽन्तर्नियामकः ॥
हरिश्चाकाशशब्दोक्तो मुख्यतो हरिरेव च ॥
आ समन्तात्काशते यदाकाशो मुख्यतो हरिः ॥

भूतमाकाशशब्दोक्तमित्यादिसम्बधः । अन्तर्नियामक एषां त्रयाणाम् । तत्रापि न समानकक्ष्यतया चतुर्णामाकाशशब्दार्थत्वमित्याह मुख्यत इति । **चशब्दस्तुशब्दा(र्थः) र्थे । तत्कथमित्यत आह** आसमन्तादिति । **आ इत्यनुवादेन समन्तात्काशनं ह्याकाशशब्दार्थः । ततश्च यद्यस्माद्धरिरेव मुख्यतः समन्तात्काशते तस्मात्स एव मुख्यत आकाश इति योज्यम् ।**

शे०— **अनुपपत्तिरेवेति** । स वा एष इति परामर्शानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **परिहर्तुमिति** । 'एवं देहादिपर्यन्तमागतं हरिमेव तु । परामृशति तस्यैव पञ्चरूपत्ववित्तये । त्यक्त्वा भूतादिकं सर्वं स वा एष' इति श्रुत्यादिनेति शेषः ॥ **आत्मशब्दं च प्रयुज्येति** । अनेनात्मशब्दं प्रयुज्य चेति च शब्दो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति ॥ **आत्मत्वमपि विधेयमिति सूचयतीति** । श्रुतौ तस्माद्वा एतस्मादित्यतः पूर्वं ब्रह्मणा विपश्चितेत्यनन्तरं स आत्मा चेति शेषं सम्पूर्यात्मत्वमपि विधेयमित्यर्थः । अन्यथा पूर्वत्रात्मत्वानुक्त्याऽऽत्मत्वेनात्रतु तस्यात्मशब्देनानुवादानुपपत्तेरिति भावः । चतुर्विधां सृष्टिमिति सृष्टेश्चातुर्विध्यपरमिति भ्रांतिं निवारयति **चतुर्विधेति** । नन्वनुपपत्तेरभावेन चातुर्विध्यस्यैव सम्भवात्कुतो न स्वत इत्यत आह **त्रैविध्यस्येति** । प्रादुर्भावाभिमानस्वरूपोत्पत्तिभेदेन त्रैविध्यस्य 'क्रियाप्रवर्तकत्वेन प्रादुर्भावो हरेर्जनिरि'त्यादिना वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **कथमिति** । भूताकाशस्यैवाकाशतया प्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ **आकाशशब्दोक्तमित्यादिः सम्बन्ध इति** । अनेनाकाशशब्दोक्त इत्येतद्योग्यतया लिङ्गविपरिणामेन सम्बद्ध्यत इत्युक्तं भवति । देहस्य सन्निहितत्वात्तन्नियामकत्वमात्रप्रतीतिं निवारयति **एषां त्रयाणामिति**॥ **कथमिति** । भूते रूढत्वेन तत्रैव मुख्यत्वस्योचितत्वादिति भावः ॥ **आ इत्यनुवादेनेति** । अतो न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ उक्तशङ्कापरिहारायैवशब्दाध्याहारेण वाक्यं योजयति **ततश्चेति** ।

प०— ब्रह्मशब्दोक्त एवात्मशब्दप्रयोग इत्यत्रज्ञापकमाह **तस्मादेतस्मादित्यनुसंधानादिति** । अत्रेत्यनुवादेनानुवाक इति व्याख्या **विधेयमिति** । यत्सत्यंज्ञानादिवाक्योक्तं स आत्मेति विधेयमित्यर्थः । तथाचाप्रस्तुतस्य कथमात्मशब्देनानुवाद इति शंकानवकाश इति भावः ॥ **चतुर्विधाकाशेति** । भूतभूताभिमानितद्देहतदंतर्नियामकरूपचतुर्विधाकाशेत्यर्थः ॥ **त्रैविध्यस्येति** । 'प्रादुर्भावो हरेर्जनिरि'त्यादिना सृष्टेः प्रादुर्भावाभिमानस्वरूपत्रैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

या० — **विधेयमितीति** । तेनात्मत्वेनाप्रस्तुतस्य कथमात्मशब्देनानुवाद इति शङ्काऽनवकाशः **त्रैविध्यस्येति** । 'प्रादुर्भावो हरेर्जनिरि'त्यादिना सृष्टेः प्रादुर्भावाभिमानस्वरूपलाभरूपत्रैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

श्री० — तस्यान्नरसमयत्वस्य । ईश्वरत्वे अन्नमयस्येश्वरत्वे ॥ **अनुपपत्तिरेवेति** । तद्धि पार्थिवशरीराणामन्नोपजीविनामेव युक्तं न हरेरित्यर्थः । तत्प्रवाहो विकारप्रवाहः । अतो न विष्णुत्वं तेषामिति शेषः । पीठं भूमिकामारचयति कर्तव्यविचारोपयोगिनमर्थं दर्शयतीत्यर्थः कुत इत्थं योज्यमित्यत आह **तस्मादेतस्मादित्यनुसन्धानादिति** । तच्छब्दस्य पूर्वं दूरप्रकृतपरामर्शकत्वेनैतच्छब्दस्य चाव्यवहितपूर्वप्रकृतपरामर्शकत्वेन तस्मादेतस्मादात्मन इत्यनुवादबलेन सः ब्रह्मशब्दोदितो विष्णुरात्मेत्यात्मत्वं विधेयमिति सूचयितुमात्मशब्दं प्रयुज्येत्युक्तमिति भावः । तथाच तस्माद्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र परप्राप्तिकामेन ज्ञातव्यतयोक्तत्वात् । एतस्मात्सत्यज्ञानानन्तत्वेन लक्षितात् । तथा सति आत्मेति ब्रह्मशब्दोक्तस्यात्मत्वविधायकवाक्ये आत्मशब्देन प्रकृताच्च'आत्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुत्यर्थो द्रष्टव्यः । भूतं भूताभिमानी चेत्युक्तविधया चतुर्विधस्य वायोर्मुख्यामुख्यभेदेन चतुर्विधाकाशात्सृष्टिमाकाशाद्वायुरिति वाक्येन प्रोवाचेति योज्यम् ॥

च० — **आ इत्यनुवादेनेति** । अतो न वैयर्थ्यमिति भावः ।

सु० — एवं मुख्यामुख्यभेदेन चतुर्विधादाकाशादाकाशाद्वायुरित्युक्तविधया चतुर्विधस्य वायोः सृष्टिं प्रोवाच । तत्रापि वायुशब्देन मुख्यतो हरिरेवोच्यत इति योज्यम् (वक्तव्यम्)। तत्कथमित्यत आह बलेति ।

अनु० — बलज्ञानस्वरूपत्वाद्वायुः

वशब्दो बलवाची । आयुरिति ज्ञानमुच्यते । अयतेर्गत्यर्थत्वात् । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् । तथा वायोरग्निरिति चतुर्विधाद्वायोश्चतुर्विधस्याग्नेः सृष्टिं प्रोवाच ॥ तत्रापि मुख्यतो हरिरेवाग्निशब्देनोच्यत इति स्थिते तत्कथमित्यत आह अग्निरिति ।

अग्निरगं नयन् ॥

न गच्छति स्वतो न प्रवर्तत इत्यगं विश्वम् । अगशब्दे कर्मण्युपपदे नयतेः क्विप् । तत्सन्नियोगेनोपपदलोपो धातोश्च ह्रस्वता निर्वचनत्वात् । ततोऽग्नेराप इति चतुर्विधादग्नेश्चतुर्विधानामेवापां सृष्टिं प्रोवाच ॥ तत्राप्याप इति मुख्यतो हरिरेवोक्त इति वाच्यम् । कथं तदित्यत आह आप इति ।

आप आपालनाच्चैव

आङ्पूर्वस्य पाते रूपमेतत् । उपसर्गह्रस्वता धातुलोपश्च निर्वचनत्वात् । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन स्त्रीरूपत्वात्स्त्रीलिङ्गं बहुरूपत्वाद्बहुवचनं चेत्युक्तं भवति । एवशब्दो हरिरेवेति सम्बद्ध्यते ॥ एवमद्भ्यः पृथिवीति चतुर्विधाभ्योऽद्भ्यश्चतुर्विधायाः पृथिव्याः सृष्टिं प्रोवाच । तत्रापि हरिरेव मुख्यतः पृथिवीशब्दवाच्य इति सिद्धे तदुपपादयति पृथिवीति

पृथिवी प्रथितो यतः ॥

प्रथितो यतस्ततः पृथिवीति योजना । पृथु विस्तारे ।

शे०— उक्तविधया चतुर्विधस्येति । भूतं भूताभिमानी चेत्याद्युक्तविधयेत्यर्थः ॥ **वशब्दो बलवाचीति ।** न तत्र व्युत्पादनापेक्षेति न व्युत्पादनं कृतम् ॥ **अयतेरिति ।** अस्माद्बाहुलकादौणादिके उणि कृते'ऽत उपधाया' इत्युपधावृद्धौ वायुरिति रूपसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **ज्ञानार्थत्वादिति ।** धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ **क्विबिति ।** क्विप् चेति सूत्रेणेति शेषः । नन्वेवं क्विपो लोपे कृदन्तत्वात्स्वाद्युत्पत्तावगनीरिति भवितव्यमग्निरिति तु कथमित्यत आह **तत्सन्नियोगेनेति ।** प्रत्ययसन्नियोगेनेत्यर्थः ॥ **उपपदस्य लोप इति ।** अलोन्त्यपरिभाषयोपपदागशब्दान्त्यस्य लोप इत्यर्थः ॥ **धातोश्चेति ।** धातोरीकारस्येकार इत्यर्थः । यद्यपि प्रत्ययसन्निधानाद्धातोर्ह्रस्वत्वसिद्धावपि नोपपदान्त्यलोपसिद्धिर्धातुना व्यवधानेन साक्षात्प्रत्ययसन्नियोगाभावात्तथाऽपि तत्सन्नियोगमात्रेणापि भर्गादिशब्देषु वर्णविकारादेर्दर्शनेन साक्षात् तद्योगस्यानपेक्षितत्वादपेक्षितस्य च यथाकथञ्चित्सन्नियोगस्य प्रकृतेऽपि सत्त्वाद्युक्त एवोपपदान्त्याकारलोप इति द्रष्टव्यम् । ननु च विधायकाभावात्कथमुपपदाकारलोपादीत्यत आह **निर्वचनत्वादिति ।** निरुक्तशास्त्रे निरुच्यमानशब्दानां पृषोदरादित्वादेव साधुत्वाङ्गीकारात्पृषोदरादित्वादेव चात्र वर्णनाशादीति भावः । यद्यपि च पृषोदरादित्वमात्रेणैव वर्णनाशाद्युपपत्तौ प्रत्ययसन्नियोगाश्रयणमनर्थकम् । तथाऽपि प्रकृतिप्रत्ययसन्निधान एव च वर्णविकारादेस्तत्र व्याख्येयत्वाभिप्रायेण तस्यार्थवत्त्वमिति द्रष्टव्यम् । अगशब्दोपपदान्नयतेर्डिप्रत्यय इत्यस्य प्रकारान्तरत्वादविरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ **आङ्पूर्वस्येति ।** क्विबन्तस्येति शेषः । तर्ह्यापेत्येव स्यात्तत्कथमबिति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरित्यत आह **उपसर्गेति । धातुलोपश्चेति ।** धात्वन्तलोप इत्यर्थः । अत्राप्युपसर्गस्य साक्षात्प्रत्ययसन्निधानाभावेऽपि प्रत्ययसन्नियोगमात्रस्य सत्त्वाद्ध्रस्वत्वे धात्वन्तलोपे च सत्यबिति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः ॥ **अनुक्तेति ।** स्त्रीरूपत्वबहुरूपत्वरूपानुक्तसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । किं तत्समुच्चयप्रतिपादनेनेत्यतः स्त्रीलिङ्गत्वबहुवचनोपपत्तिरेव तत्प्रयोजनमिति भावेनोक्तसाध्ये प्रति तयोर्हेतुत्वमुपपादयति । **तेनेति ।** अवधारणार्थकैवकारविरोध इत्यतो भिन्नक्रमतया तं योजयति एव शब्द इति ॥ **पृथु विस्तार**

इति । यद्यपि प्रथसङ्ख्यान इत्यस्मात्प्रथेः षिवङ्सम्प्रसारणं चेत्युणादिसूत्रेण पृथिवीशब्दो निष्पादित इति तथैव वक्तव्यम् । तथाऽपि प्रथोर्विहितः षिवङ्प्रत्यय उणादयो बहुलमित्युक्तत्वादन्यस्मादपि भवतीति भावेन पृथु विस्तार इत्यस्मादपि षिवङ्प्रत्यये पित्वात् षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीषि जाते पृथिवीति रूपसिद्धिरिति ज्ञेयम् ॥

प० — **आकाशाद्वायुरितीति** । अनेन वायोः सृष्टि प्रैवाचेत्यन्वयः । कीदृशस्य वायोरित्यत आह ॥ **उक्तविधया चतुर्विधस्येति** । भूतं भूताभिमानी चेत्युक्तविधयेत्यर्थः ॥ **अयतेरिति** । अयगतावित्यस्य उण्प्रत्यये तस्य 'अत उपधाया' इति वृद्धौ रूपमिति भावः ॥ **उपपदस्येति** । उपपदां तस्याकारस्येत्यर्थः । कैः सूत्रैरेतन्निर्वाह इत्यत आह **निर्वचनत्वादिति** । व्याकरणवन्निर्वचनमपि पृथक्प्रमाणमेवेति तदनुरोधेन प्रकृतिप्रत्ययादिरूह्य इति भावः । उक्तं हि 'वर्णागमोवर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पंचविधं निरुक्त'मिति ॥ **पाते रूपमेतदिति** । क्विप्रत्यये धातोरंतलोपे उपसर्गस्य ह्रस्वत्वे च सति अवितिरूपं । तस्य बहुवचनमाप इति शब्दस्वाभाव्यादिति भावः ॥ **प्रथुविस्तार इति** । अस्मात् षिवङ्प्रत्यये पित्वान् ङ्ङीप्रत्यये प्रत्यये गुणाभावे च रूपं निर्वचनत्वात्स्त्रीत्वात्स्त्रीलिंगं चेति भावः ॥

या० — **उक्तविधयेति** । भूतं भूताभिमानी चेत्याद्युक्तविधयेत्यर्थः ॥ **अयतेर्गत्यर्थत्वादिति** । अयगतावित्यस्मादुण्प्रत्यये उपधावृद्धौ चायुरिति रूपमिति भावः । नन्वगेत्यत्र कथमुपपदाकार ोपः । न च निरुक्तत्वेन पृषोदरादित्वाद्वर्णनाश इति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययसन्निधानादेव वर्णनाशादेस्तत्र व्याख्येयत्वात् । प्रकृते च धातुना व्यवधानेन सन्निधानाभावादित्यत आह **तत्सन्नियोगेनेनि** । तथा च साक्षात्प्रत्ययसन्निधानाभावेऽप्युपपदविशिष्टधातोः प्रत्ययविधानात् । प्रत्ययसन्नियोगमात्रेण वर्णनाशोपपत्तिरिति भाव इत्याहुः । वस्तुतस्तु काशिकायाम् अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्यत्र दृशिग्रहणं क्विबन्ते विध्यन्तरोपलक्षणार्थमित्युक्तत्वेनोणादिवृत्तौ क्विब्वचिप्रच्छीत्यत्र क्विपः पूर्वं निर्देश इष्टसम्पादनार्थ इत्युक्तत्वेन च क्विप्प्रत्ययस्येष्टसम्पादकत्वमभिप्रेत्य तत्सन्नियोगेनेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । अत्रालोन्त्यपरिभाषयोपपदान्तस्यैव लोपो द्रष्टव्यः ॥ **आङ्पूर्वस्येति** । क्विप्प्रत्यये सतीति ग्राह्यम् ॥ **धातुलोप इति** । धात्वन्ताकारलोप इत्यर्थः । तथा चाप् इति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः ॥ **पृथु विस्तार इति** । अस्माद्बाहुलिके षिवन्प्रत्यये तस्य च कित्त्वविवक्षया गुण भावे षित्वेन ङीषि च सति पृथिवीति रूपमिति भावः ॥

श्री० — **अगशब्द इत्यादि** । तथा चागशब्दे कर्मार्थके उपपदे नी प्रापणे अस्मात् क्विपि तस्य लोपे क्विप्रत्यययोगेनोपपदान्त्यस्य गकारस्थस्य अकारस्य लोपे धातोश्च ह्रस्वतायामग्नि अग्नीति

प्रातिपदिकम् ॥ **आङ्पूर्वस्येत्यादि ।** तथा चाङ्पूर्वात् पा रक्षणेऽस्मादुपसर्गस्य ह्रस्वे अप इति जाते धात्वन्तस्याकारस्य लोपे अप् इति प्रातिपदिकम् । पश्चात्स्वाद्युत्पत्तावाप इति सिध्यति । तदेव दर्शयति **तेनेति** । अनुक्तसमुच्चयार्थेन चशब्देनेत्यर्थः ॥ **पृथु विस्तार इति ।** पृथ् अस्मात् औणादिके षिवन्प्रत्यये षः प्रत्ययस्येति षकारस्य अन् इत्यस्य च लोपे पृथ् इव इति जाते षिद्गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् स्यादिति ङीषि ङकारषकारयोर्लोपे ई इत्येतावन्मात्रे उर्वरिते सति पृथ्इव् ई पृथिवीति रूपम् । न चात्र पृ इत्यत्र ऋकारस्य अकाररूपे गुणे तस्य च रपरत्वे पर्थिवीति स्यादिति वाच्यम् । षिवन्प्रत्ययस्य कित्कार्यकारिताया विवक्षितत्वात् । कितश्च स्वस्मिन्परतो गुणनिषेधकत्वस्य क्ङिति चेति सूत्रोक्तत्वादत्र गुणाभाव इति उणादिवृत्तौ साधितमनुसन्धेयम् ॥

च० – अयतेरिति ॥ अयचमतयणय गताविति धातुव्याख्यानादिति भावः । **क्विबिति** । क्विप्चेति योगेनेति हृदयम् । तत्सन्नियोगेन । तादृशप्रत्ययसमभिव्याहारेण । उपपदलोपः । उपपदभूतागशब्दान्त्याकारस्यालोन्त्यपरिभाषया लोप इत्यर्थः । **धातोरिति** । धात्ववयवस्य दीर्घकारस्य-ह्रस्वेकार इत्यर्थः । **निर्वचनत्वादिति** । निरुक्तशास्त्रे 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकार-नाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्' इत्युपगमादिति भावः ।

सु०— तथा च चतुर्विधायाः पृथिव्याः पृथिव्या ओषधय इति चतुर्विधौषधिसृष्टिं प्रोवाच । भूतानां समासत्वात्तत्स्थाने भौतिकग्रहणम मि)तःपरं कार्यम् ॥ **तत्राप्योषधिशब्देन मुख्यतो हरिरेवोच्यत इति स्थिते कुत इत्यत आह** उष्टानामिति ।

अनु०— उष्टानामाश्रयत्वेन स एवौषधिनामकः ॥

दग्धानाम् । उष्टा ओषाः कर्मणि घञ् । ओषा धीयन्तेऽस्मिन्नित्योषधिरित्यर्थः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः ॥ कथमोषध्यन्तर्गतस्योष्टाश्रयत्वमित्यत आह ओषधीषु स्थित इति ।

ओषधीषु स्थितो विष्णुः क्षुधितैराश्रितो भवेत् ।

क्षुधितैर्जाठराग्निनोष्टैः । ओषधीभ्योऽन्नमिति चतुर्विधोषधीभ्यश्चतुर्विधस्यान्नस्य सृष्टिं प्रोवाच । तत्राप्यन्नशब्दो विष्णावेव मुख्यः । अद्यतेऽत्ति चेति व्याख्यानस्य तस्मिन्नेव सम्भ वादिति प्रागेव सिद्धत्वान्नोक्तम् । ततोऽन्नात्पुरुष इति चतुर्विधान्नाच्छरीरतदभिमानितदन्तर्यामिरूपस्य त्रिविधस्य पुरुषस्य सृष्टिं प्रोवाच ।

तत्रापि पुरुषशब्देन मुख्यतो हरिरेवोक्त इति स्थिते तत्कथमित्यत आह पुरीति ।

पुरि शेते यतः सोऽथ पुरुषश्चेति गीयते ॥

अथ तस्मात् । पुरि शरीरे । अत्रोपपदस्य सप्तम्या अलुक् । तस्य चेकारस्योकारः धातुशकारस्य षकारो निर्वचनत्वात् । अधिकरणे शेतेर्डः ।

एवमात्मादिशब्दान्व्याख्याय तेषां सृष्टिं विवृणोति क्रियेति ।

क्रियाप्रवर्तकत्वेन प्रादुर्भावो हरेर्जनिः ॥

आकाशादिषु नान्यास्ति ह्यभिमानोऽभिमानिनः ॥

अभिमानिशरीरस्य साक्षाद्भूतस्य चोद्भवः ॥

साक्षाज्जन्मैव किं न स्यादित्यत आह नान्येति ।

हिशब्दो नित्यो नित्यानामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धिसूचकः । अभिमानो ममेदमिति बुद्धिः । जनिरिति सम्बन्धः । भूतस्येत्युक्षपलणम् ओषध्यादिभौतिकस्य चेत्यपि ग्राह्यम् । साक्षादुद्भव एव जनिरित्यन्वयः ।

शे० — **दग्धानामिति** । तापत्रयेणेति शेषः । उप दाह इति धातोरिति भावः ॥ **कर्मणीति** । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'त्यनेनेति शेषः । **कर्मण्यधिकरणे चेति किरिति** । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्योऽधिकरणे कारके किप्रत्ययो भवति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिरिति यथेति सूत्रार्थः । तथा च धाधातोर्दाधाध्वदाबिति धारूपतया घुत्वादस्मात्किप्रत्यये कस्येत्संज्ञायां किवा'दातो लोप इटि चे'त्याकारलोपे ओषधिशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥ **अधिकरणे शेतेरिति** ॥ अधिकरणे सप्तम्यन्ते उपपदे शेते'रन्येष्वपि दृश्यत' इति सूत्रेण डप्रत्यये डित्वाट्टिलोपे च पुरुषशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । अथवा । अधिकरणे सुबन्ते उपपदे शेतेरच्प्रत्यये निर्वचनत्वेन शेतेरीकारलोपे उक्तरूपनिष्पत्तिरिति भावः । केचित्तु शेतेर्धातोरधिकरणे सुबन्ते उपपदे-च्प्रत्ययो भवतीत्येव सूत्रार्थः । तथा च खे शेते खशय इत्यादिवत्पुरुशय इत्येव स्यात्तत्कथं पुरुषशब्द-निष्पत्त्यर्थमेतत्सूत्रोदाहरणमित्याशङ्क्य तथा सति गिरिशय इत्येवोक्तरीत्या प्रसङ्गेन गिरिश इत्यादेरप्य-निष्पत्तिप्रसङ्गात् । न च गिरौ 'शेतेर्ड' इत्येतत्सूत्रीयवार्तिकादेव तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रास्या-प्युपसङ्ख्येयत्वात् । नियामकस्य शिष्टप्रयोगस्यात्रापि तुल्यत्वादित्यत्र तात्पर्यमित्याहुः ।

प० - **तत्स्थान इति** 'भूतं भूताभिमानीचे'त्यत्र भूतपदस्थाने भौतिकपदं भूताभिमानिपदस्थाने भौतिकाभिमानिपदं च स्थापयित्वा योज्यमित्यर्थः । उष्टानामित्यस्यार्थो दग्धानामिति ॥ **कर्मणि घञिति** । 'उपदाह' इति धातोरिति योज्यम् । 'पुगंतलघूपधस्यचे'ति गुण इति भावः ॥ **कर्मणीति** । कर्मण्यु-पपदेऽधिकरणेऽर्थे घोः किप्रत्यय इति सूत्रार्थः । धातुशकारस्य पकारः कथमित्यत आह **अधिकरणे**

शेतेरिति । अधिकरणे सुप्युपपदे शीङ्स्वप्न इत्यस्याच्प्रत्ययो भवतीति सूत्रेण तृतीयाध्याये द्वितीयपादे अच्प्रत्ययविधानात् । तथा चाच्प्रत्यये सप्तम्यादेरलुगादिवन्निर्वचनत्वादेव धात्वन्तलोपे पुरुष इति भवतीति भावः ।

या० — कर्मण्यधिकरणे चेति । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्योऽधिकरणे कारके किप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिरित्युदाहरणम् । तथा च दाधाघ्वदाविति घुत्वादस्मादधिकरणे किप्रत्यये कित्त्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपे ओषधीति रूपमिति भावः । 'अधिकरणे शेतेरि'ति सूत्रम् । यद्यप्यस्य सूत्रस्याधिकरणे सुप्युपपदे शेतेर्धातोरच्प्रत्ययो भवतीति काशिकायां व्याख्यानं कृतं खशय इति चोदाहृतम् । तथा चानेन पु शय इत्येव स्यान्न पुरुश इति । तथाऽप्यस्याधिकरणे सुप्युपपदे शेतेर्धातोर्डप्रत्ययो भवतीत्यप्यर्थमभिप्रेत्यात्रोदाहरणमिति ज्ञातव्यम् । अत एवैतत्सूत्रव्याख्यावसरे काशिकायां गिरौ डश्छन्दसीत्युक्त्वा गिरिश इति चोदाहृतम् । तत्र गिराविति वैदिकप्रयोगसिद्धाधिकरणसामान्योपलक्षणादविरोधः ॥

श्री० — कर्मणि घञिति । उष् प्लुष् दाहेऽस्मात्कर्मणि घञि घकारञकारयोर्लोपेनाकारमात्रे उर्वरिते सति सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति उकारस्योकाररूपे गुणे ओष् अ ओषेति रूपम् ॥ तदर्थं उक्त **उष्टा इति** ॥ **कर्मणीति** । दाधाघ्वदाप् । दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युरिति धातुरूपस्यास्य धातोर्घुसंज्ञायामोषा धीयन्तेऽत्रेत्यधिकरणे कर्मण्यधिकरणे च कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्योऽधिकरणे किप्रत्यये ककारलोपे कित्त्वाद्धात्वाकारलोपे ओष धू इ ओषधीति रूपम् । पुरुष पदेन भौतिकस्याभिमानिदेहस्यैव विवक्षितत्वेन तदतिरिक्तस्य भौतिकस्याभिमानिदेहस्यैवाभावात्त्रिविधत्वं ज्ञेयम् । सप्तम्याः पुरीत्यस्याः ॥ **इकारस्येति** । ङीति सप्तमीविभक्ते रूपस्य इकारस्य उकार इत्यर्थः ॥ **धात्विति** । शीङ् स्वप्न इति धातुशकारस्येत्यर्थः ॥ **अधिकरणे शेतेरिति** । अधिकरणे सुप्युपपदे शेधातोर्डप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । तथा च पुरिशी इति स्थिते इकारस्योकारे धातुशकारस्य षकारे पुरुषी इति जाते डप्रत्यये टिभूतस्य ईकारस्य लोपे प्रत्ययाकारे मिलिते सति पुरुष् अ पुरुषेति रूपम् । अत्र काशिकायामधिकरणे शेतेरित्यत्र गिरौ डश्छन्दसीत्युक्त्वा गिरिश इत्युदाहृतत्वाद्गिराविंत्यस्य चाधिकरणसामान्यमात्रोपलक्षकतयोक्तरीत्या डप्रत्यय एव व्याख्येयो न त्वच्प्रत्ययः । तथात्वे पुरिशी अस्मादच्प्रत्यये ईकारस्य एकाररूपे गुणे पुरिशे इति जाते एचोयवायाव इति अचिपरे एकारस्यायादेशे पुरिशय् अ पुरिशय इति स्यात् । खे शेते इति खशय इतिवत् न तु पुरुष इति रूपमिति द्रष्टव्यम् । **नित्यो नित्यानामिति** । अत्र निर्धारणबलात्स्वरूपेण नित्यानां जीवानां सकाशादप्यतिशयेन यन्नित्यत्वं कथ्यते तच्छरीरस्यापि नित्यत्वं विना नोपपद्यत इति शरीरस्यापि नित्यत्वमस्माद्वाक्यात्सिध्यतीति भावः ।

च०—**कर्मण्यधिकरणे चेति**। कर्मवाचके उपपदे घुसंज्ञकधातुभ्योऽधिकरणकारकेऽर्थे किप्रत्ययो भवति चकारोऽनुक्तभावकर्मादिसमुच्चयार्थः। जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिरित्युदाहरणम् इत्थं च दाधाध्वदाबिति धारूपतया घुत्वादस्मा न्किप्रत्यये तस्य कित्वादातो लोप इटि चेति धात्वाकारलोपे ओषधिशब्दनिष्पत्तिरिति भावः। **अधिकरणे शेतेरिति**। यद्यपीदं सूत्रं वामनः काशिकायामच्प्रत्ययविधायकमिति व्याचख्यावुदाजहार च शय इति नैतत्सूत्रोदाहरणं प्रकृतसङ्गतम्। तथापि प्रकृतसूत्रे गिरौ डश्छन्दसीतिवार्तिकस्योदाहृततया तस्य डप्रत्ययविधायकत्वमस्तीत्याशयेनेदमुदाहृतमिति समादधुः। अत्र व्याकर्तारः अधिकरणे सप्तम्यन्ते उपपदे शेतेरन्येष्वपि दृश्यत इति सूत्रेण डप्रत्यये डित्वाट्टिलोपे च पुरुषशब्दनिष्पत्तिरिति भावः। अथवा। अधिकरणे सुबन्ते उपपदे शेतेरच्प्रत्यये। निर्वचनत्वेन शेतेरीकारलोपे उक्तरूपनिष्पत्तिरिति भावइत्यपि न्यभांत्सुः।

सु०—**यद्येवमात्माकाशवाय्वग्न्यप्पृथिव्योषध्यन्नपुरुषपदैर्मुख्यतो हरिरेवोक्तः अन्यदमुख्यतस्ततः किं प्रकृत इत्यत आह** एवमिति। अत्र देहशब्दात्प्रागात्मशब्दोऽध्याहार्यः। स

अनु०— एवं देहादिपर्यन्तमागतं हरिमेव तु ॥
परामृशति तस्यैव पञ्चरूपत्ववित्तये ॥
त्यक्त्वा भूत दिकं सर्वं स वा एष इति श्रुतिः ॥

वा एष पुरुष इति श्रुतिः प्रकृतमपि भूतादिकं सर्वं त्यक्त्वाऽऽत्मादिदेहपर्यन्तमागतं तैः शब्दैः प्रकृतं हरिमेव परामृशति। तस्यैव सृष्टिकर्तुः शरीरेऽन्नमयादिपञ्चरूपत्वज्ञापनायेति। इदमुक्तं भवति। नान्नमयादीनां परब्रह्मत्वपरिग्रहे स वा एष पुरुष इति परामर्शविरोधः। आत्मपदोदितस्य परामर्शोऽयमिति स्वीकारात्। न च नासौ परब्रह्म। तस्मात्परप्राप्तिकामेन ज्ञातव्यतयोक्तादेतस्मात्पुनः सत्यज्ञानानन्तत्वेन लक्षितादात्मन इति प्रकृतानुसन्धानात्। न च सन्निहितपरामर्शपरित्यागेन दूरप्रकृतपरामर्शाङ्गीकारोऽनुचित इति वाच्यम्। आत्मादिपुरुषान्तसर्वशब्दैरपि तस्यैव प्रकृतत्वाङ्गीकारात्। न चेश्वरस्योत्पत्तिरनुत्पन्ना। प्रादुर्भावापेक्षया व्याख्यानात्। न चैतदप्रामाणिकं व्याख्यानम्। कारणत्वेनेत्युपपादयिष्यमाणत्वात्। न चैवं भूतादिसृष्टेरप्रामाणिकत्वापत्तिः। आकाशादिशब्दानां भूतादिपरत्वस्यापि स्वीकारात्। अनेकार्थतायाश्चोपपादयिष्यमाणत्वात्। न चैवं तेषामपि प्रादुर्भावमात्रापत्तिः। सामान्यतः श्रुतस्य सम्भवशब्दस्य यथायोग्यं व्याख्यानोपपत्तेः। न चैवमप्यन्नरसमयस्य प्रकृतसर्वात्मकत्वापत्तिः। प्रकृतानामपि भूतादीनां परित्यागेन हरेरेव परामर्शाङ्गीकारात्। न चैतदन्याय्यम्। आकाशा-

दिशब्दानां हरावेव मुख्यत्वेन तस्यैवोत्कटतया बुद्धिसन्निधानात् । न चेश्वरपरामर्शो व्यर्थः । तस्यैवान्नमयादिपञ्चरूपताज्ञापनाय प्रकरणान्तरारम्भार्थत्वात् । तस्य च लक्षणविवरणार्थत्वेनोपयोगस्योक्तत्वात् । तथा चान्नमयस्य ब्रह्मत्वेऽनुपपत्त्यभावान्न तत्प्रवाहपतितानां प्राणमयादीनामब्रह्मत्वं कल्पनीयमिति ।

शे०— नन्वादिश्च पर्यन्तश्च तयोः समाहार आदिपर्यन्तं देहस्यादिपर्यन्तं देहादिपर्यन्तम् इत्युक्त्या देहस्यैवादित्वमन्तत्वं च प्रतीयते । तच्चायुक्तम् । विरुद्धत्वेनैकस्यैव तदयोगादित्यतो योजयति **अत्रेति** । आत्मदेहादिपर्यन्तमित्यर्थः । आत्मशब्दाध्याहारेणात्मन आदित्वस्य देहस्य चान्तत्वस्यैवोक्त्यैवादित्वान्तत्वयोरनुक्तेरविरोध इति भावः । यद्वा । ननु देहपर्यन्तमित्येतावता पूर्णत्वादादिपदमनर्थकमित्यतो देहशब्दात्प्रागध्याहृतात्मशब्देनान्वितस्यादिशब्दस्यात्मशब्देन हरेः प्रकृततासमर्थनार्थत्वान्न तदित्याशयेनाह **अत्रेति** ॥ **आत्मादिदेहपर्यन्तमिति** । ततश्च देहशब्दात्प्रागात्मशब्दाध्याहारे आदिपर्यन्तत्वयोश्च क्रमेण सम्बन्धे आत्मा च देहश्चात्मदेहौ । आदिश्च पर्यन्तश्चादिपर्यन्तौ आत्मदेहौ आदिपर्यन्तौ यस्य पदजातस्य तदात्मादिदेहपर्यन्तं तत्प्रत्यागतमित्यर्थः । अस्यैव तात्पर्यं तैः शब्दैः प्रकृतमिति । 'ब्रह्मशब्दोदिते' इत्याद्याखण्डलार्थमाह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **न चैतदिति** । आत्मादिपुरुषान्तसर्वशब्दैरपि तस्यैव प्रकृततया व्याख्यानमप्रामाणिकमित्येतच्च नेत्यर्थः ।

प०— ईश्वरपरिग्रहेऽप्यनुपपत्तिः समैवेत्यादिना प्रागुक्तशङ्कायाः कथमनेन निरास इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीत्यादिना** कल्पनीयमित्यन्तेन ॥ **कारणत्वेनेतीति** । 'कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्ते'रित्यानुमानिकपादीयचतुर्थेऽधिकरणे कार्यत्वे सति कारणत्वरूपावान्तरकारणभूताकाशादिपुरुषान्तशब्दैः विष्णुरुच्यत इत्युपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । 'द्युभ्वाद्य'धिकरणे हरेः प्रादुर्भावरूपजने'राकाशस्तल्लिङ्गादि'त्यत्र महायोगविद्वद्रूढिभ्यां हरावाकाशादिभूतभौतिकशब्दमुख्यार्थत्वस्य चोपपादयिष्यमाणत्वादिति ध्येयम् ॥ **अनेकार्थतायाश्चेति** । 'ज्योतिरुपक्रमा'दित्यधिकरणे 'कल्पनोपदेशा'दिति सूत्रे ॥ निगमनिघण्टुव्याकरणादिसिद्धयोगरूढ्यादिवृत्त्यङ्गीकारेण विष्णवन्यार्थान्तरस्यापि स्वीकृतत्वेनानेकार्थत्वस्य 'तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यत' इत्यादिनोपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **प्रकृतेति**। आकाशादिपुरुषान्तशब्दैर्यत्प्रकृतं भूततदभिमान्यादिकं तत्सर्वात्मकत्वापत्तिरित्यर्थः ।

या०— **कारणत्वेनेति** । कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेरित्यत्राकाशादिष्ववान्तरकारणत्वेन स एव स्थितः । यथाव्यपदिष्टस्यैव परस्य आकाशे तिष्ठन्नित्यादिना आकाशादिषूक्तेरित्युपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **अनेकार्थतायाश्चेति** । समाकर्षादित्यादिनेति शेषः ॥ **प्रकृतसर्वात्म-**

कत्वेति । आकाशादिशब्दैः प्रकृतं यच्चतुर्विधाकाशादिकं तस्य सर्वस्याप्यन्नरसमयत्वमुच्यत इति प्राप्तमित्यर्थः ॥

श्री०— देहादिपर्यन्तमित्यत्र विद्यमानादिशब्दस्याध्याहृतेनात्मशब्देन संबन्ध इत्याशयेनाह **देहशब्दात्प्रागिति** । असावात्मपदोदितः । **सन्निहितेति** । पुरुषपदेन सन्निहितशरीरेत्यर्थः । तेषां भूतानां भौतिकानां चैवं परात्मन इवेत्यर्थः । प्रकृतसर्वस्यान्नरसमयत्वापत्तिरिति योज्यम् ॥ **लक्षणेति** । सत्यत्वादिलक्षणेत्यर्थः ।

च०— **अनेकार्थतयाश्चेति** । समाकर्षादित्यादिनेत्यादिः ।

सु०— **ननु किमनेन बहुधा संविधानेन** । शरीरमात्रपरामर्शोऽयं किं न स्यात् । मैवम् । तथा सत्येष पुरुष इत्येतावता **पूर्णत्वेन स इत्यस्य वैय्यर्थ्यापत्तेः** । भवत्पक्षेपि तत् समानमिति चेन्नेत्यभिप्रेत्याह स इति ।

अनु०— स इत्यात्मपदोद्दिष्ट एष जीवशरीरगः ॥

एष इति जीवशरीरगः परामृश्यते । शरीरग इत्येवोक्ते परमेश्वरस्य शरीरित्वं प्रतीयेत । अतो जीवेत्युक्तम् । किञ्च शरीरपरामर्शे स वा एष पुरुषोऽन्नमय इत्येव वक्तव्यम् । रसशब्दस्तु व्यर्थः । प्रयोजनानुपलब्धेः । अन्नात्पुरुष इत्येव प्रकृतत्वाच्च । नचास्मत्पक्षेऽपि रसशब्दस्य वैय्यर्थ्यम् । अन्नमय इत्येवोक्ते प्राकृतान्नमयत्वं (इत्येव) प्रतीयेत । तन्निवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यादित्याशयवानाह सारेति ॥

सारान्नमय एवायं न लोकान्नमयः प्रभुः ॥
इति तं रसशब्देन विशिनष्टि शरीरगम् ॥

रसशब्दो हि सारवाची । रसस्सारो वरश्चेति शब्दाः पर्यायवाचका इति वचनात् । ततश्चान्नरसोऽन्नसारः । अन्नशब्दार्थेषु मुख्यार्थोऽनृत्वादि(लक्षण)स्तत्प्रचुर इत्युक्तं भवति । तस्य तात्पर्यार्थः सारान्नमय इति । इति ज्ञापयितुमिति शेषः । विशिनष्टि श्रुतिः । अपि च । शरीरपरामर्शोऽयं चेत्तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठेति सर्वं व्यर्थमेव स्यात् । शरीरशिरःप्रभृतेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनोपदेशानपेक्षणात् ।

शे०— तथा सत्येकस्यैव विरुद्धकार्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः ॥ **कारणत्वेनेत्युपपादयिष्यमाणत्वादिति** । कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेरित्यादिना चतुर्थे व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन कारणत्वे सति कार्यत्वस्य बहुरूपत्वेन भगवत्युपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः । भूतादिचतुष्टयस्याकाशादिशब्दार्थत्ववर्णनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयितुं तद्व्यावर्त्यमाशङ्कते **न चैवमिति** । आकाशादिशब्दानां

भगवदर्थत्व इत्यर्थः । तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावादिति भावः ॥ **स्वीकारादिति** । तथा चानेनैव भूतादिसृष्टिसिद्धेर्नाप्रामाणिकत्वं तस्याः प्रसज्यत इति भावः । नन्वाकाशादिशब्दानामनेकार्थत्वमेव कुत इत्यत आह **अनेकार्थतायाश्चेति** ॥ **उपपादयिष्यमाणत्वादिति** । साधकबाधकभावाभावव्युत्पादनपूर्वकमनेकार्थत्वस्य 'तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः । प्रयोजनबहुत्वेन तस्य तस्याविरोधत' इति । 'इति बुद्धौ समारोहादुभयोर्योगरूढयोः । त्यागे च कारणाभावादुभयार्थत्वमिष्यते' इत्यादिना च स्वकीयपरकीयज्योतिरधिकरणव्याख्यानापव्याख्यानसमर्थननिरासावसरे उपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः । एवं सम्भवशब्दस्य प्रादुर्भावार्थत्वाश्रयण इत्यर्थः । अन्यथा भगवत्यपि स्वरूपलाभार्थत्वापत्तेरिति भावः । भगवत्पक्षे सम्भवशब्दस्य प्रादुर्भावार्थत्वेऽपि भूतादिपरत्वपक्षे स्वरूपलाभाद्यर्थत्वाश्रयणान्नोक्तदोष इत्याह **सामान्यत इति** । कुत एवं वैरूप्यमित्यतो भगवति प्रादुर्भावस्यैव भूतादिषु स्वरूपलाभादेरेव योग्यत्वादिति भावेन यथायोग्यमित्युक्तम् ॥ **प्रकृतसर्वेति** । आकाशादिशब्दैः प्रकृतं यद्भूततदभिमानितद्देहतदन्तर्नियामकभगवल्लक्षणचतुष्टयं तदात्मकत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ **न चैतदन्याय्यमिति** । प्रकृतत्वाविशेषे कस्यचित्परामर्शः कस्यचित्परित्याग इत्यन्याय्यमित्यर्थः ॥ **तस्यैवेति** । तथा चाविशेषेण प्रकृतत्वमसिद्धमिति भावः ॥ **उक्तत्वादिति** । 'तत्र सत्यन्वं सृष्ट्याऽन्नप्राणयोरपी'त्यादिनेति शेषः ।

प०— इति वचनादिति । प्रथमे छांदोग्यभाष्योक्तवचनादित्यर्थः । इतिरसेत्यत्रेतिशब्दानुवादपूर्वं शेषमाह **इतिज्ञापयितुमिति शेष इति** ।

श्री०— संविधानेन प्रयत्नेन ॥ **अन्नात्पुरुष इति** । न ह्यन्नरसात्पुरुषोत्पत्तिः पूर्वमुक्ता । येनान्नरसमयत्वोक्तिर्घटते । किं त्वन्नादेव । एवं चान्नविकारित्वेनैव पूर्वं प्रकृतत्वाच्छरीरस्य तथैव परामर्शः कार्योऽतो रसशब्दवैयर्थ्यमिति भावः ॥ **तात्पर्यार्थ इति** । अन्नरसमयशब्दार्थकथनपरत्वेऽन्नरसमय इति वक्तव्यत्वादित्याशयः ॥

च०— पर्यायवाचकाः पर्यायरूपा वाचकाः ।

सु०— नन्वीश्वरेऽप्यनुपपत्तिरेव । तस्य शिरःप्रभृत्यवयवाभावात् । न । प्रकाशवच्चेति वक्ष्यमाणत्वात् । तथाऽप्यनुपपत्तिः । ईश्वरशिरःप्रभृतीनामप्रत्यक्षत्वेनेदमिति निर्देशायोगादिति चेन्न । लक्षणयोपपत्तेरित्याशयवानाह इदमिति ।

अनु०— इदमित्येव निर्देशो वस्त्रप्रावृतवद्विभोः ॥
शिर आदेर्भवेज्जीवशिर आदौ व्यवस्थितेः ॥

इदमिति निर्देशोऽप्रत्यक्षेऽपि परमेश्वरशिरःप्रभृतौ लक्षणया भवेदेव । विभोः शिर-

आदेर्जीवशिरआदौ प्रत्यक्षे व्यवस्थितेरिति लक्षणाबीजसम्बन्धं दर्शयति । ननु मुख्यप्रयोगं परित्यज्य लाक्षणिकं प्रयुञ्जानस्य प्रयोजनं वाच्यम् । दृष्टं हि गङ्गायां घोष इत्यादौ पावित्र्यादिज्ञापनमिति चेन्न । प्रकृते रूढलक्षणत्वादिति भावेनोक्तम् । वस्त्रप्रावृतवदिति । **सप्तम्यर्थे वतिः । यथाऽप्रत्यक्षेऽपि जानुनि प्रत्यक्षवस्त्रप्रावृते प्रत्यक्षवस्त्रसन्निधानादिदमिति निर्देशस्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । ननु मुख्ये बाधकाभावात्कुतो लक्षणाश्रयणमिति चेन्न** । शरीरपरिग्रहे **वैय्यर्थ्यस्य स्फुटत्वात्** ।

शे० — **प्रकाशवच्चेति** । तृतीये प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमिति सूत्रेण यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमित्यादिश्रुतीनामवैयर्थ्याय लौकिकविग्रहविलक्षणविग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । शिरआदाविति दार्ष्टान्तिकानुरोधादाह **सप्तम्यर्थ इति** । तत्र तस्येवेति स्मरणादिति भावः ॥ **स्फुटत्वादिति** । शरीरशिरःप्रभृतेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनोपदेशानपेक्षणादिति भावः ।

प० — **प्रकाशवच्चेतीति** । भक्तिपादे ''अरूपवदे'वेत्यधिकरणे 'प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमि''तिगुणसूत्रे यथा गृहांतश्चाक्षुषप्रकाशे सत्यपि बाह्यप्रकाशापेक्षया नास्ति प्रकाश इति व्यवहारः तथा भगवतो विग्रहवत्त्वेपि तस्य प्राकृतत्वादिरूपलोकदेहवैलक्षण्यादरूपमव्ययमित्यादिश्रुत्युपपत्तेर्न तासां वैयर्थ्यमिति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **सप्तम्यर्थे वतिरिति** । तत्र तस्येवेत्यनेत सप्तम्यर्थे वतिरित्यर्थः ।

या० — **प्रकाशवच्चेतीति** । प्रकाशवच्चावैय्यर्थ्यमिति सूत्रेण 'यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णमि'त्यादिश्रुतीनामवैय्यर्थ्याय लोकविलक्षणविग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

श्री० — **मुख्यप्रयोगमिति** । अस्मिन् शिर इति मुख्यप्रयोगमित्यर्थः ।

सु० — किञ्च सर्वमेव त आयुर्यन्तीति प्राण(अन्न)मयज्ञानान्मोक्षः श्रूयते । **कदाऽपि मरणाभावो हि सर्वमायुः । न चासौ विना मोक्षाद्युज्यते । न च शरीरपरिग्रहे तद्युज्यते । तमेवंविद्वानि(त्यादि)श्रुतिविरोधादित्याह** तमिति ।

अनु० — तं विदित्वाऽस्य मुक्तिः स्यान्नान्यज्ञानात्कथञ्चन ॥

तं परमात्मानं विदित्वा साक्षात्पश्यत इति शेषः । **तेन समानकर्तृता । ब्रह्मशब्दादयोऽप्यत्र बाधकतया वक्तव्याः । ननु च विकारशब्दादिति सूत्रकारेणान्नमयादीनां ब्रह्मत्वाङ्गीकृतावेकामनुपपत्तिं परिहरता लक्षणया सर्वानुपपत्तिपरिहारोऽपि सूचितः । अत एव भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमित्यादिना भाष्यकृता तत्रैवानुपपत्तिपरिहारः कृतः । ब्रह्मशब्दोदित इत्यादिकमपि तत्रैव कर्तुमुचितम् । व्यवधाने कारणाभावात् । अन्यथोत्सूत्रितत्वप्रसङ्गादिति । मैवम् ।**

तत्सूत्रसूचितस्याप्यर्थस्य व्यवधाने प्रयोजनसद्भावात् । अन्नमयादीनां पञ्चानामप्यब्रह्मत्वोपपादकोपपत्त्याऽऽभासास्तत्र निराकृताः । अन्नमयमात्रविषयानुपपत्तिपरिहारस्त्वत्रेत्यनेन ज्ञाप्यते । किञ्च नेतरोऽनुपपत्तेरिति सूत्रं केचिन्न तावदन्नमयः परमात्मा परामर्शाद्यनुपपत्तेरिति व्याकुर्वते । तदपि निराकर्तुमत्रेदमुदितमिति ।

शे० — **अन्नमयज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इति** । यद्यप्यन्नमयप्रकरणे 'सर्वमेव त आयुर्यन्ती'ति वाक्यमेव न श्रूयत इति न तदन्नमयज्ञानस्य मोक्षसाधनतायां प्रमाणतयोपन्यसितुमर्हतीति हेत्वसिद्धिप्रसङ्गात् किन्तु सर्वं वैतेऽन्नमाप्नुवन्तीत्येतदेव । उदाहृतं च तदेव प्राक् टीकाकृताऽन्नमयज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे प्रमाणत्वेनेत्ययुक्तमिदमाभाति । तथापि तैत्तिरीयशाखायामन्नमयप्रकरणे तथाऽश्रवणेऽपि शाखान्तरे तत्प्रकरण एव तत्पाठमाश्रित्यायं ग्रन्थः प्रवृत्त इत्यदोषः । सर्वशाखानिर्णायकत्वात्सूत्राणामित्यवधेयम् । सर्वोपजीव्यत्वरूपान्नमयशब्दार्थस्य 'यद्गतिजीवने' इत्यादिना प्राणमयशब्दार्थतयोक्तत्वेनान्नमयप्राणमयशब्दयोरेकार्थत्वसिद्धेः प्राणमयब्रह्मत्वोपपादकस्यापि 'सर्वमेव त आयुर्यन्तीत्यस्यान्नमयस्यापि ब्रह्मत्वोपपादकत्वाभिप्रायेणायं ग्रन्थः प्रवृत्त इति तत्त्वम् । **श्रूयते** प्रतीयते । प्रतीतिमेवोपपादयति **कदाऽपीति** । एवं प्रतीतिमुपपाद्य शरीरपरिग्रहेऽपि कथं तदनुपपत्तिरित्यतस्तामुपपादयति **न चेति** । शेषपूरणे निमित्तमाह **तेनेति** । अन्यथा वेदनक्रियायाः पुरुषकर्तृकत्वात्स्यादिति भव क्रियायाश्च मुक्तिकर्तृकत्वेन समानकर्तृकत्वाभावाद्विदित्वेति क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । शेषपूरणे च वेदनक्रियायां दर्शनक्रियायां च पुरुषस्यैव कर्तृतया समानकर्तृकत्वाद्युक्तः क्त्वाप्रत्यय इति भावः । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु समानकर्तृकत्वाभावेऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य 'यदोर्वशं नरःश्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत' इत्यादौ बहुलमुपलम्भेन तन्नियमस्यानावश्यकत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ **ब्रह्मशब्दादय इति** । आदिपदेन मान्त्रवर्णिकगानादिपरिग्रहः । कारणाभावादित्यत्र कारणशब्दः प्रयोजनपरः । अत एव प्रयोजनसद्भावादित्युत्तरत्र परिहारग्रन्थ इति ध्येयम् । अस्ति व्यवधाने कारणमित्याह **मैवमिति** । तर्ह्युत्सूत्रितत्वप्रसङ्ग इत्यतः प्रयोजनविशेषेण व्यवधानेऽपि तत्सूत्रसूचितत्वानपायान्नोत्सूत्रितत्वप्रसङ्ग इत्याशयेनोक्तं तत्सूत्रसूचितस्येति । अभिमतं प्रयोजनविशेषं दर्शयति **अन्नमयादीनामिति** । यत्र क्वचिदुक्त्या व्यवधानकरणेनाप्युक्तप्रयोजनसिद्धेरत्रैव तदुक्तिर्व्यर्थेत्यतः प्रयोजनोक्त्याऽत्रैव तदुक्तिं घटयति **किञ्चेति** ।

प० — **सर्वमेव त आयुर्यन्तीत्यन्नमयज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इति** । यद्यपि सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्येवान्नमयप्रकरणे मोक्षवाक्यम् । सर्वमेव त इति तु प्राणमयप्रकरणगतम् । पूर्वं नेतरोनुपपत्तेरित्येतद्व्याख्यावसरे तथैवोक्तेः । तथापि सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवंतीत्यत्र मोक्षपरत्वस्यास्फुटत्वात्प्राणमयप्रकरणे स्फुटत्वात्तत्प्रायपाठादन्नमयप्रकरणे श्रुतवाक्यस्यापि मोक्षपरत्वं ध्येयमिति भावेन प्राणमयप्रक-

रणगतवाक्यस्य मोक्षपरत्वोपपादनमतो नासंगतमेतदिति बोध्यम् । उपलक्षणमेतत । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचनेत्यादिमनोमयादिप्रकरणस्थवाक्यानामपि मोक्षपरत्वस्पष्टीकरणं बोध्यम् ॥ लेखक-दोषमूलोयं पाठः । सर्वं वा इत्यादिवाक्यमेवोदाहार्यमित्येके ॥ **तेन समानकर्तृतेति** । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वेति समानकर्तृकक्रियांतरे सत्येव पूर्वकालीनक्रियावाचिधातोः क्त्वाप्रत्ययविधानात्पश्यत इति क्रियांतरानध्याहारे विदित्वेति क्त्वाप्रत्ययप्रयोगस्यासाधुत्वापत्तेरिति भावः ॥ **ब्रह्मशब्दादयोपीति** । ब्रह्मशब्दमांत्रवर्णिकगानादिसिद्धांतसाधका अत्र लक्षणानाश्रयणे बाधकतया वक्तव्या इत्यर्थः ॥ **लक्षण-येति** । उपलक्षणतयेत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । व्यवधानेनेत्यर्थः ।

या० — **प्राणमयज्ञानान्मोक्ष इति** । तथा चानेन प्राणस्य ब्रह्मत्वे निश्चिते तत्प्रायपाठविरोध-लक्षणबाधकसद्भावाल्लक्षणाश्रयणं युक्तमिति सूचितम् । क्वचिदन्नमयज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इति पाठः । स प्रामादिकः । अत्र यद्यपि सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्तीत्यन्नमयज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इत्येवं बाधकं वक्तुं युक्तम् । तथाऽपि तस्य लौकिकान्नप्राप्तिपरतयाऽपि सावकाशत्वसम्भवात्तत्परित्यागेनैवमुक्तमित्यवधेयम् ॥ **न च-शरीरपरिग्रह इति** । अन्नमयप्रकरण इति शेषः । प्रायपाठविरोधापत्तेरिति भावः ॥ छ ॥ छ ॥

श्री० — ननु विदित्वा मुक्तिरिति न युक्तम् । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा । एककर्तृक क्रिययोर्मध्ये पूर्वकालीनक्रियायां वाच्यायां तद्वाचके पदे क्त्वाप्रत्ययो विहितः । भुक्त्वा व्रजतीति यथा । न ह्यत्र तथा समानकर्तृकताऽस्ति । वेदने पुरुषस्य कर्तृत्वात् । स्यादित्यत्र मुक्तेः कर्तृत्वा-दित्यत आह **विदित्वा साक्षात्पश्यत इति** । एवंच वेदनसाक्षाद्दर्शनक्रिययोरुभयोरपि जीवकर्तृत्वेन समानकर्तृकत्वात्तन्मध्ये वेदनपदोक्तपरोक्षज्ञानस्य दर्शनपूर्वकालीनत्वाद्युक्तस्तत्र क्त्वाप्रत्यय इति भावः । तत्रैव विकारशब्दादिति सूत्रव्याख्यानावसर एव ॥ **अन्नमयमात्रविषयानुपपत्तिरिति** । अन्नमयस्यैव ब्रह्मत्वविषये या अन्नरसमयत्वानुपपत्तिस्तत्परिहार इत्यर्थः । अत्र ब्रह्मशब्दोदित इत्यादिग्रन्थे । अनेन व्यवधानकरणेन ।

च० —**तेन समानकर्तृकतेति** । अनुपस्कारदशायां वेदनभवनयोः पुरुषमुक्तिकर्तृकतया विभिन्न-कर्तृकत्वेन समानकर्तृकत्वाभावेन क्त्वाप्रत्ययस्य दुस्सङ्गमत्वेप्युपस्कारोपगमेन वेदनदर्शनयोः समानकर्तृक-तया तस्य सुसङ्गमत्वादिति भावः । व्याकर्तारस्तु । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु समानकर्तृ-कत्वाभावेपि क्त्वाप्रत्ययस्य 'यदोवंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत' इत्यादौ बहुलमुपलम्भेन तन्नियम-स्यानावश्यकत्वादिति द्रष्टव्यमित्यपि न्यभांत्सुः ।

सु०— अत्राह । जीव एवान्नमयादिशब्दार्थः । स ह्यन्नविकारशरीरावच्छिन्नत्वाद्भवत्यन्नमयः । प्राणमनोबुद्ध्यानन्दोपाध्यवच्छिन्नश्च भवति प्राणादिविकारो घटाकाशमिव घटविकारः । तेन प्राणमयत्वाद्युपपत्तिः । तथा च स वा एष पुरुष इति परामर्शस्तदुपाधिविषयतया हि श्लिष्टतरो भवति । रसशब्दश्चान्नस्थस्थविष्ठभागव्यावृत्त्यर्थो भविष्यति । इदमिति निर्देशश्च मुख्यार्थस्सम्पद्यते प्राणमयादिषु सर्वत्र शिरःप्रभृत्यवयवानां वक्तव्यत्वेन तन्प्राये सिद्धस्यापि कथनोपपत्तेः शरीरित्वमवयवित्वं प्रियादियोगो ब्रह्मपुच्छत्वं चेत्येतत्सर्वं समञ्जसं भवति । न च वक्तव्यं शरीरादिकोशा एव कुतस्तर्हि नाङ्गीक्रियन्ते । तथा चान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमा मे शुद्ध्यन्तामिति श्रुत्यन्तरानुगुण्यं च स्यादिति । कोशेषु ब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्तेः । अन्यत्वमन्तरत्वं शरीरत्वं चोपाध्यपेक्षया जीवेऽप्युपपद्यन्ते ।

शे०— नन्वन्नमयादिशब्दानामन्नादिविकारवाचित्वाज्जीवस्यापि विष्णोरिवान्नादिविकारत्वाभावेन विकाराभिधायकशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः कथं विष्णुपरित्यागेन जीवस्यैव तत्त्वावधारणमित्यतो मयडनुपपत्तिं तावत्परिहरति स हीति । ननु चैवमपि जीवस्य प्राणादिविकारत्वाभावान्न स्वतः प्राणादिमयत्वं प्राणादीनां प्राणादिविकारत्वाभावेन प्राणादिविकारभूतप्राणादिकिञ्चित्पदार्थानवच्छिन्नत्वाच्च नान्नमयत्ववदपि तदिति कथं तस्य प्राणमयादित्वमित्यत उक्तप्रकारद्वयेन तदनुपपत्तावपि प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य तस्य प्राणादिविकारत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याह प्राणेत्यादि । ननु गौरः श्याम इत्यादौ दर्शनादन्नविकारत्वाभावेऽप्यन्नविकारदेहाभिमानित्वादन्नमयत्वोपपत्तावपि कथं तदुपाध्यवच्छिन्नस्य तद्विकारत्वं येन विकारार्थकशब्दवाच्यत्वं स्यादित्यतो घटाद्युपाध्यवच्छिन्नस्य गगनस्य घटादिविकारिताया दृष्टत्वाद्युज्यते विकारार्थकशब्दवाच्यत्वं तस्येत्यभिप्रेत्योक्तं घटाकाशमिव घटविकार इति ।

ननु तथाऽपि न जीव एवेत्यवधारणं युक्तम् । परामर्शानुपपत्तेरुभयत्र तुल्यत्वादित्यतो जीवपक्षे उपाध्यपेक्षया युज्यते परामर्शः, ईश्वरपक्षे त्वीश्वरवत्तदुपाधेरप्यतद्रूपत्वान्न तदपेक्षयाऽपि परामर्शोपपत्तिरिति स इत्यात्मपदोद्दिष्ट इत्युक्तरीत्यैव तदुपपत्तिरिति न तस्य तत्र श्लिष्टत्वमिति युक्तमीश्वरपरित्यागेन जीवस्यैव तत्त्वावधारणमित्याशयेनाह तथा चेति । ननु नोपाध्यपेक्षया जीवपक्षे परामर्शोपपादनं युक्तम् तथा सत्यन्नात्पुरुष इति प्रक्रमानुसारेण स वा एष पुरुषोऽन्नमय इत्येव वक्तव्यतया रसशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यतस्तत्सार्थक्यमाह रसशब्दश्चेति ॥ इदमिति निर्देशश्चेति । तदुपाधिविषयतयेत्यनुवर्तते । तदुपाधेः प्रत्यक्षत्वादिदमित्यपरोक्षतया निर्देशस्य जीवपक्षे मुख्यार्थत्वमीश्वरपक्षे त्वीश्वरशिरःप्रभृतीनामीश्वरवदप्रत्यक्षत्वादिदमित्यपरोक्षतया निर्देशस्य मुख्यार्थत्वासम्भवादि'दमित्येव निर्देशो वस्त्रप्रावृतवद्गिरि'ति पूर्वोक्तरीत्या लाक्षणिकत्वस्यैवाश्रयणीयत्वाज्जीवमादाय मुख्यार्थत्वोपपत्तौ च लक्षणयेश्वरपक्षा-

श्रयणायोगाच्चेश्वरपरित्यागेन जीव एवेत्यवधारणमुपपन्नमिति भावः । ननु तथाऽपि जीव एवेत्यवधारणमनुपपन्नम् । स वा एष इत्यस्य शरीरपरामर्शत्वे तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः इत्यादिकं सर्वं व्यर्थमेव स्यात् । शरीरशिरःप्रभृतीनां प्रत्यक्षसिद्धत्वेनोपदेशानपेक्षणादित्यत आह **प्राणमयादिष्विति** । ईश्वरपरित्यागेन जीवस्यैवान्नमयादिशब्दार्थत्वे युक्त्यन्तरं चाह **शारीरत्वमिति** । तस्यैष एव शारीर आत्मेत्यन्नमयादीनां शारीरत्वश्रवणादीश्वरस्यैवान्नमयादित्वे तस्य सशरीरत्वापत्त्या प्रियाप्रियस्पर्शौ न वारयितुं शक्यः । 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती'ति श्रुत्या सशरीरस्य तन्नियमात् । न चेश्वरस्यतत्संस्पर्शोऽङ्गीकर्तुं युक्तः । 'निरनिष्टो निरवद्य' इति तन्निषेधादतो नेश्वरस्य शारीरत्वमिति नान्नमयादित्वं किन्तु जीवस्यैवेति भावः ॥ **अवयवित्वामिति** । अन्नमयादेः शिरआद्यवयवत्वश्रवणादीश्वरस्यान्नमयादित्वे तस्यावयववत्त्वं वाच्यम् । न च तत्संभवति । निष्कलमिति श्रुत्या निरवयवत्वस्य श्रवणादतोऽपीश्वरपरित्यागेन जीव एवेत्यवधारणं युक्तमित्यर्थः ॥ **प्रियादियोग इति** । प्रियादियोगश्च ब्रह्मणि प्रमाणबाधित इति भावः ॥ **ब्रह्म पुच्छत्वं चेति** । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतस्य ब्रह्मणो ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यानन्दमयाश्रयत्वाभिधानाज्जीवस्यानन्दमयतायां ब्रह्मणस्तदाश्रयत्वाभिधानस्य समञ्जसत्वेऽपीश्वरस्यानन्दमयत्वे न वाक्यशेषोक्तमानन्दमयाश्रयत्वं समञ्जसं स्वस्य स्वाश्रयत्वस्यानुपपन्नत्वादिति भावः ।

ननूक्तरीत्या परामर्शादेरश्लिष्टत्वप्रसङ्गेनेश्वरस्यान्नमयादित्वानुपपत्त्या तदन्यस्यान्नमयादित्वादेरवश्याश्रयणीयत्वेऽपि जीव एवेत्यवधारणमनुपपन्नमेव । शरीरादिकोशानामेव तदुपपत्तेः । न च विनिगमनायां कारणाभावः । जीवस्यान्नमयादित्ववादिनाऽपि शरीरोपाधिविवक्षयैव जीवे 'स वा एष' इत्यादिपरामर्शादिव्युत्पादनेन तस्मिन्परामर्शादेरतिश्लिष्टत्वात् । किञ्च शुद्धिप्रार्थनावाक्यानुगुण्यं शरीरपक्षे स्वरसं भवति जीवपक्षे तु तदपि शरीरोपाधिविवक्षया व्युत्पादनीयं स्यादिति तस्यासामञ्जस्यप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते **नच वक्तव्यमित्यादिना ॥ ब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्तेरिति** । निराबाधस्य ब्रह्मशब्दस्य परमात्मना विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । ब्रह्मशब्दादीत्यादिपदेनानुपदमेव वक्ष्यमाणासाधारसाधारणयुक्तिकलापपरामर्शः । ननु ब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्त्या शरीरादिकोशपरित्यागे जीवस्यापि परित्याग आवश्यकः । अन्नमयादीनां तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय' इत्यादिना परस्परमन्यत्वेनान्तरत्वेन तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति शरीरिभावेन च श्रवणाज्जीवस्यान्नमयादित्वे च तस्य स्वस्य स्वस्मादन्यत्वस्य स्वस्यैव स्वस्मादन्तरत्वस्य स्वस्यैव शरीरशरीरिभावस्य चाङ्गीकर्तव्यत्वात्; न च तस्यैव तं प्रति तत्संभव इत्यत आह **अन्यत्वमित्यादि** । तथा च तदुपाधीनां परस्परमन्यत्वादुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वस्मादन्तरत्वात्पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य शरीरत्वेन शरीरशरीरिभावस्य च सत्त्वाज्जीवोपाधिभूतशरीरविवक्षया स वा

एष इत्यादिपरामर्शादेरिवान्यत्वादेरपि शरीरप्राणाद्युपाधिविवक्षयोपपत्तेर्युक्तं जीवस्यान्नमयादित्वावधारण-मित्याशयः ।

प०— 'भेदव्यपदेशाच्चे'तिसूत्रव्यावर्त्याशंकामाह **अत्राहेति** । जीवब्रह्मैक्यवादीति योज्यम् । पंचसु शब्देषु मयटां विकारार्थत्वमुपेत्य जीवे तद्घटनाप्रकारमाह **स हीति** । प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नश्च प्राणादिविकारो भवतीत्यत्र दृष्टांतमाह **घटेति** ॥ **तदुपाधीति** । जीवोपाधिभूतपुरुषशब्दितदेहविषय-तयेत्यर्थः ॥ **तत्प्राय इति** । तत्सदृश इत्यर्थः ।

श्री०— नन्वन्नविकारशरीरावच्छिन्नजीवस्यान्नमयत्वाङ्गीकारे तस्येदमेव शिर इत्युपदेशान-र्थक्यम् । शिरःप्रभृत्यवयवानां प्रत्यक्षसिद्धत्वेनावक्तव्यत्वादित्यत आह **प्राणमयादिष्विति** । **तत्प्राये** तत्समाने अन्नमयप्रकरणे । **नाङ्गीक्रियन्ते** अन्नमयादिशब्दार्थतयेति शेषः । तथाच किं जीवपरत्वाङ्गी-कारेण जीव इव कोशेष्वपि लिङ्गानां सम्भवादिति भावः ॥ **ब्रह्मशब्देति** । शुद्धिप्रार्थनं तु जीवे उपाध्य-पेक्षया युक्तमित्याशयः । नन्वन्नमयादीनामन्यत्वान्तरत्वाद्युक्तेस्तस्य च कोशेष्वेव सम्भवो न जीवे इत्यत आह **अन्यत्वमिति** ॥ छ ॥

सु०— ननु जीवपक्षेऽप्यनुपपत्तिरस्ति । ब्रह्मशब्दो हि निराधारो न परमात्मना विनोपपद्यते । 'अद्यतेऽत्ति चेति' सर्वाद्यत्वं सर्वात्तृत्वं 'प्राणं देवाः' इति सर्वदेवादिचेष्टकत्व 'यतो वाच' इति वाङ्मनसागोचरत्वं 'विज्ञानं देवा' इति सर्वदेवोपास्यत्वं ज्येष्ठत्वं 'सोऽकामयत' इति सङ्कल्पपूर्वकं सर्वस्रष्टृत्वं सर्वान्तरत्वमित्यादीनि नाल्पतरज्ञानशक्त्यादिसंपन्ने जीवे संभवन्ति । तद्धेतुव्यपदेशश्चासङ्गतः स्यात् । मान्त्रवर्णिकव्याख्यानता च बाध्येत । न च जीवज्ञानान्मोक्षो युज्यत इति । मैवम् । उपनिषदर्थानवबोधात् । अत्र हि जीवब्रह्मणोरेकत्वं विवक्षितम् । तत्र यानि वाक्यानि शुद्धविरोधीनि तान्युपहितसंसारिस्वरूपापेक्षाणि । ब्रह्म-शब्दादीनि तु तत्स्वभावसिद्धपरमात्मस्वरूपापेक्षाणि । ऐक्यविवक्षा चात्र वाक्यशाबल्यान्यथा-ऽनुपपत्त्यैव गम्यते । न चैवं विनिगमनायां कारणाभावात्परमात्मैवान्नमयादि(शब्द)वाच्यो-ऽस्त्विति युक्तम् । विशुद्धविरोधिनां वाक्यानां परमात्मनि सर्वथाऽनुपपत्तेः । सत्यप्यभेदे महाकाशधर्म एवावच्छिन्नाकाशे व्यवह्रियते । 'यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति । न तु परिच्छिन्नधर्मो वितस्तिमात्रत्वं महाकाशे । न च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यनुपपन्नम् । अस्य जीवस्य ब्रह्म पुच्छमायतनमधिष्ठानं निजं स्वरूपमित्यर्थोपपत्तेः । तस्मा'न्नेतरः' इत्यनुप-पन्नमित्याशङ्कां परिहर्तुं भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रम् ।

ब्र. सू.　　**॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥**

शे० — ननु न ब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्त्या शरीरादिकोशानामन्नमयत्वादि निराकर्तुं युक्तम् । यथाकथञ्चिद्ब्रह्मशब्दादीनां कोशेष्वपि सम्भवात् । अवश्यं च ब्रह्मशब्दादीनां यथाकथञ्चित्सम्भवमुपादायोपपत्तिः परेण वाच्या । कथमन्यथा जीवस्यान्नमयादित्वमिति पराभिप्रेतं सिद्ध्येत् । ब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्तेः कोशेष्विव जीवेऽपि तुल्यत्वादित्याशयेन शङ्कते **नन्विति** । अनुपपत्तिर्ब्रह्मशब्दाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः । कथं तदनुपपत्तिरित्यतो ब्रह्मशब्दस्य तावज्जीवेऽनुपपत्तिमुपपादयति **ब्रह्मशब्दो हीति** । कथं तर्हि 'ब्रह्म ब्रह्मैव भवती'त्यत्र द्वितीयब्रह्मशब्दस्य जीवपरत्वमित्यतो बाधकवशात्क्वचिज्जीवपरत्वेऽपि निराबाधस्य परमात्मैकनिष्ठत्वात्प्रकृते चानुपपत्त्यभावस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात्तस्य परमात्मपरत्वमेवेत्याशयेनोक्तं निराबाध इति । आदिशब्दसङ्गृहीतानुपपत्तिमुपपादयति **अद्यतेऽत्ति चेत्यादि** । 'नेतरोऽनुपपत्तेरि'त्युक्तानुपपत्तिमप्याह ॥ **न च जीवज्ञानादिति** । स्यादेतदेवं यद्यत्र जीवब्रह्मैक्यविवक्षा सिद्धा स्यात् । न चैतदस्ति । प्रमाणाभावादित्यत आह **ऐक्यविवक्षा चात्रेति** । नन्वैक्यविवक्षया ब्रह्मशब्दादीनामुपपत्तिर्न वक्तुं शक्या । तथा सति तत एवेश्वरस्याप्यन्नमयादित्वेऽनुपपत्तिपरिहारसम्भवेन तस्यैवान्नमयादित्वोपपत्तावीश्वरपरित्यागेन जीवस्यान्नमयादित्वावधारणानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अन्यथा ब्रह्मशब्दादीनामैक्यविवक्षयोपपत्तिर्न स्यात् । ऐक्यविवक्षायामपि ब्रह्मशब्दादीनामेवोपपत्तिर्न तु विशुद्धविरोधिवाक्यानामित्यत्र नियामकाभावादित्याशङ्क्य निराकरोति **न चैवमित्यादिना** ॥ **अनुपपन्नमिति** । अत्र ह्यानन्दमयब्रह्मणोरवयवावयविभावाभिधानात्तयोश्च भेदस्यैव सर्वसम्मतत्वादैक्यविवक्षा तद्विरुद्धेति भावः । नेदमानन्दमयब्रह्मणोरवयवावयविभावाभिधानमुखेन भेदाभिधानमङ्गीकर्तुं शक्यम् । उक्तवाक्यशाबल्यान्यथाऽनुपपत्तिबाधितत्वात् । किन्त्वानन्दमयस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभिधानमेवेति परिहरति **स यश्चेति** ।

न चैवमिति । साधकप्रमाणाभावद्बाधकसद्भावाच्चेत्यर्थः । कथं तदुभयमित्यतो बाधकसद्भावमुपपादयति **स यश्चेति** । अनुभाष्यमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्य 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्य' इत्यादिभेदव्यपदेशादित्येतत्सूत्रीयभाष्यस्यादिशब्दसङ्गृहीतभेदव्यपदेशान्तरमाह **तथेत्यादि** । एवं बाधकसद्भावमभिधायाधुनाऽभेदविवक्षासाधकत्वेन परेणोपन्यस्तां वाक्यशाबल्यान्यथाऽनुपपत्तिमनूद्य दूषयति **यदुक्तमित्यादिना** ॥ **ततो न जीव इति** । साधकबाधकभावाभावाभ्यां जीवब्रह्मणोरभेदासिद्ध्याऽभेदविवक्षयाऽपि जीवे ब्रह्मशब्दादीनामनुपपत्तेर्न कोशपरित्यागेन जीवस्यान्नमयादित्वावधारणं युक्तमिति भावः ॥

प०— **अत्र हीति** । ब्रह्मवल्ल्यामित्यर्थः ॥ **उपहितेति** । उपाध्यवच्छिन्नेत्यर्थः ॥ **वाक्यशाबल्येति** । शुद्धलिंगोपहितलिंगवाक्यमेलनान्यथाऽनुपपत्त्येत्यर्थः ॥ **नेतर इत्यनुपपन्नमिति** । "इतरो जीवादिरन्नमयादिर्नेति" यदुक्तं पूर्वसूत्रे तदयुक्तमित्याशंकामित्यर्थः ॥

श्री०— ॥ ॐ **भेदव्यपदेशाच्च** ॐ ॥ **जीवपक्षेऽपीति** । कोशपक्षे इवेति शेषः ॥ **यानि वाक्यानीति** । अन्यत्वशारीरत्वप्रतिपादकानीत्यर्थः । शुद्धं चैतन्यम् ॥ **तत्स्वभावेत्यादि** । संसारिस्वभावभूतचैतन्यतया सिद्धं यत्परमात्मस्वरूपं तत्पराणीत्यर्थः ॥ **वाक्यशाबल्येति** । संसारिशुद्धचैतन्योभयस्वरूपप्रतिपादकानि यानि अन्यत्वादिब्रह्मशब्दादियुक्तानि वाक्यानि तेषां सङ्कीर्णत्वस्यैक्यविवक्षां विनाऽसंभवादित्यर्थः ॥ **परमात्मन्येवेति** । जीवधर्माणां कथंचित्परमात्मन्यपि सम्भवादिति भावः । ननु तर्हि परमात्मनिष्ठब्रह्मशब्दादीनां संसारित्वविरोधिनां कथं जीवेऽप्युपपत्तिर्विनिगमकाभावादित्यतो विनिगमकमाह **सत्यपीति** । एवं च ब्रह्मधर्माणामेव जीवे व्यवहारो न जीवधर्माणां ब्रह्मणीत्यस्ति विनिगमकमिति भावः ।

सु० — **तत्र चशब्दः प्रतिज्ञासमुच्चयार्थ इति भावेन सूत्रं** व्याचष्टे आदित्य इति ।

अनु०— ॥ ॐ **भेदव्यपदेशाच्च** ॐ ॥

आदित्ये पुरुषे चायमिति भेदोपदेशतः ॥

नास्याभेदोऽस्ति जीवेन

स्यादेतदेवं कथञ्चित् । यद्यस्यामुपनिषदि जीवपरमात्मनोरभेदो विवक्षितः स्यात् । न चैवम् । 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति पुरुषादित्यशब्दोपलक्षितापकृष्टोत्कृष्टसकलजीवानां नियम्यतयाऽधिकरणत्वेन परमात्मनश्च नियामकतयाऽधिष्ठातृत्वेन भेदस्यैवात्रोपदेशात् । तथा 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति लब्धृलब्धव्यतया 'यदा ह्येवैषः' इत्युपासकोपास्यतया 'उपसंक्रामति' इति प्राप्तृप्राप्यतया 'भीषाऽस्मात्' इति नियम्यनियामकतया च भेदोपदेशा द्रष्टव्याः । यदुक्तं वाक्यशाबल्या(न्यथाऽ)नुपपत्तिरत्र प्रमाणमिति । तदयुक्तम् । केवलं ब्रह्मपरतयैव वाक्यानां समञ्जसीकृतत्वात् । ततो न जीवोऽन्नमयादिशब्दवाच्य इति ।

प०— **प्रतिज्ञेति** । नास्याभेदोऽस्ति जीवेनेति प्रतिज्ञेत्यर्थः । इतिशब्दमाद्यर्थं मत्वा मूलोक्तमुपलक्षणं मत्वाऽऽह **तथेति** ॥ ननूक्तवाक्यशाबल्यान्यथानुपपत्तिपराहताः भेदव्यपदेशा इत्याशङ्क्य निषेधति **यदुक्तमित्यादिना** ॥ **ततो न जीव इति** । जीवब्रह्मणोरत्यंतभिन्नत्वेन ब्रह्मत्वसाधकानां ब्रह्मशब्दादीनां जीवे कथमप्यवृत्तेरिति भावः ॥

था०— ॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ननूक्तवाक्यशाबल्यान्यथाऽनुपपत्तिपराहता भेदव्यपदेशा इत्याशङ्क्य निराकरोति **यदुक्तं वाक्येति** ॥ **ततो न जीव इति ।** जीवस्य ब्रह्मणोऽत्यन्तभिन्नत्वेन ब्रह्मसाधकानां ब्रह्मशब्दादीनां जीवे कथमप्यवृत्तेरित्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥

श्री०— अपकृष्टोत्कृष्ट इति । जीवसामान्यवाचिना पुरुषपदेनापकृष्टजीवानां देवविशेषवाचिनाऽऽदित्यपदेनोत्कृष्टजीवानां च लक्षणेति ध्येयम् ॥ छ ॥

सु०—ननु कथमुच्यते नास्य परमात्मनोऽभेदोऽस्ति जीवेनेति । अनुमानतस्तदभेदस्य प्रमितत्वात् । तथा चोक्तविधयाऽन्नमयत्वादिकं जीवस्य किं न स्यात् । न चोक्तभेदोपदेशविरोधः । अनुमानविरोधेन तस्यैवान्यपरत्वोपपत्तेरित्याशङ्कापरिहाराय सूत्रं कामाच्च नानुमानापक्षात् ।

ब्र. सू.— **॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥**

तद्व्याचष्टे नानुमेति ।

अनु०— ॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥

नानुमा कामचारिणी ॥

विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानि यत् ॥

शरीराणीत्यादिका तु तत्त्वज्ञाने ह्यपेक्ष्यते ॥

प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात्

सम्प्रतिपन्नस्वशरीरेषु सिद्धसाधनतापरिहाराय विमतानीत्युक्तम् । यद्यस्माच्छरीराणि । शरीरत्वादित्यर्थः । मच्छरीर(ादि)वदिति दृष्टान्तः । आदिग्रहणाद्विप्रतिपन्नानीन्द्रियाणि ममैव करणानि इन्द्रियत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यादीनामुपादानम् । नन्वेतान्यनुमानानि प्रतिक्षेत्रं क्षेत्रज्ञानामभेदं साधयन्ति । न तु जीवानां परमात्माभेदम् । तेन विमता आत्मानः परमात्मनः (तत्त्वतो) न भिद्यन्ते आत्मत्वात्परमात्मवदित्याद्यनुमानमत्र शङ्कनीयम् । न त्विदमिति । मैवम् । न हि जीवानामुपहितस्वरूपाणामेव साक्षादभेदः सम्भवति । प्रत्यक्षादिविरोधात् । ततश्च निरुपाधिकेन रूपेणाभेदेऽनुमानं पर्यवस्यति । तथा च कथं न प्रकृतसङ्गतिरिति । तत्त्वज्ञाने तत्त्वज्ञानार्थम् । नापेक्ष्यते । तत्त्वज्ञानकारणं न भवतीत्यर्थः । कुतः । प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात् । हिशब्दो दृष्टान्तसूचकः । तदयं प्रयोगः । विमतानि शरीराणीत्यादिकाऽनुमाऽनुमानत्वेन पराभिमता । यथार्थज्ञानकारणं न भवति । प्रमाणविरुद्धत्वाद्दहनानुष्णतासाधनानुमानवदिति ।

प्रत्यक्षादिविरुद्धाऽपि स्वदनुमा किं न स्यादित्यत उक्तं कामचारिणीति ।

तद्विवृणोति अक्षेति ।

अक्षागमभयोज्झिता ॥

अनुमा कामवृत्ता हि

अक्षं प्रत्यक्षम् । अनुमानमप्यत्रोपसङ्ख्येयम् । अक्षागमभयोज्झितेति । **तद्विरोधभयोज्झितेत्यर्थः । कामवृत्ता पुरुषेच्छानुसारिप्रवृत्तिमती । नन्वनेन किं विपक्षे बाधकमुक्तमित्यत** आह कुत्रेति ।

कुत्र नावसरं व्रजेत् ॥

किमाक्षेपे । सर्वत्राप्यवसरं व्रजेदित्यर्थः ।

शे० — उक्त**विधयेति** । अत्र हेत्युक्तविधयेत्यर्थः । **अन्यपरत्वेति** । व्यावहारिकभेदपरत्वोपपत्तेरित्यर्थः । यच्छरीराणीत्यत्र यच्छब्दस्यार्थकथनपूर्वकं विशिष्टस्य तात्पर्यमाह **यद्यस्मादित्यादि ।** इत्यादीनामित्यादिपदेन विप्रतिपन्नानि चक्षूंषि ममैव दर्शनकरणानि चक्षुष्ट्वान्मच्चक्षुर्वदित्यादीनामुपादानम् ॥ **अत्र शङ्कनीयमिति ।** जीवपरमात्माभेदसाधकत्वेन प्रकृतसङ्गतत्वादिति भावः ॥ **न त्विदमिति** ॥ जीवानामन्योन्य भेदसाधकप्रमाणस्य जीवपरमात्मनोरभेदासाधकत्वेन **प्रकृतासङ्गतत्वादिति** भावः ॥ **तथा चेति ।** निरुपाधिकेन रूपेण जीवानामभेदेऽनुमानपर्यवसाने सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ **कथं न प्रकृतसङ्गतिरिति** । निरुपाधिकस्य निरुपाधिकेनाभेदे वक्तव्ये निरुपाधिकस्यैव ब्रह्मत्वाद्ब्रह्माभेदस्यैव तेन सिद्धेर्न प्रकृतासङ्गतिरित्यर्थः । ॥ **तत्त्वज्ञानार्थमिति ।** तत्त्वज्ञान इति सप्तमी तादर्थ्य इति भावः । ननु निर्दोषोपपत्तेरेवानुमानत्वात्तस्या यथार्थज्ञानकरणत्वाभावसाधनं बाधितमित्यत **उक्तम् अनुमानत्वेन पराभिमतेति** । प्रमेयत्वःउजडं चितिरित्युत्तरानुव्याख्यानं मनसि निधायाह **अनुमानमप्यत्रोपसङ्ख्येयमिति** ।

स० — तत्र हि शरीराणीत्येवोक्ते स्वशरीराण्यादाय सिद्धसाधनताप्राप्तौ विमतानीत्युक्तम् ।

प० — ॐ **कामाच्च नानुमानापेक्षा** ॐ । यदित्यस्यार्थो यद्यस्मादिति । यस्माच्छरीराणीत्यस्य फलितार्थः शरीरत्वादित्यर्थ इति ॥ **प्रतिक्षेत्रमिति** । प्रतिदेहमित्यर्थः । क्षेत्रज्ञानां जीवात्मनां । **अत्र** जीवब्रह्माभेदे प्रत्यक्षमागमं वानाशङ्क्यानुमानमेवाशङ्क्य तन्निराकृतौ तात्पर्यं चन्द्रिकायां व्यक्तं ॥ **तथा च कथमिति** । निरुपाधिकरूपस्यैव परमात्मत्वादिति भावः ।

या० — ॥ ॐ **कामाच्च नानुमानापेक्षा** ॐ ॥ **तथा च कथमिति ।** निरुपाधिकरूपस्यैव परमात्मत्वादिति भावः । निर्दोषोपपत्तिरूपानुमाया यथार्थज्ञानकरणत्वमस्त्येवेति तदभावसाधने बाध इत्यत उक्तम् **अनुमानत्वेनेति** ।

श्री०— ॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥ अन्यपरत्वेति । व्यावहारिकभेदपरत्वेत्यर्थः ॥ स्वशरीरेषु अतीतानागतवर्तमानेषु ॥ न प्रकृतेति । ऐक्यनिराकरणस्य प्रकृतसङ्गतिर्नेति कथमित्यर्थः । अक्षशब्दस्य दुष्टेन्द्रियसाधारण्यादाह अक्षमिति । निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्ष इत्यर्थः । अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमित्यन्यत्रोक्तमत्र नाभिप्रेतमिति हृदयम् ।

च०— विमतानीत्युक्तमिति । प्रकृतसाध्यतदभावकोटिकविमतिविषयीभूतानीत्यर्थः ।

सु०— तत्कथमित्यत आह जड इति ।

अनु०— जड आत्मैव वस्तुत्वात्प्रमेयत्वाज्जडं चितिः ॥
घन आकाश इत्याद्या वार्यन्ते केन हेतुना ॥

आत्मा जडो ज्ञानानाश्रयो वस्तुत्वाद्घटवत् । आकाशो घनो निबिडावयवः । प्रमेयत्वात्पाषाणवदिति साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धम् । जडं घटादिकम् । चितिश्चेतनम् । प्रमेयत्वादात्मवदित्यनुमानविरुद्धम् । चैतन्यकार्यस्य सर्वथाऽप्यनुपलम्भात् । आद्यपदेन ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रवद्रव्यत्वात् । क्षीरवदित्यागमविरुद्धस्य ग्रहणम् । केनेत्याक्षेपे । यदि प्रत्यक्षादिविरोधिनोऽप्यनुमात्वं स्यादिति शेषः । प्रत्यक्षादिविरुद्धमपि यद्यैक्यानुमानं प्रमाणं स्यात्तदोदाहृतमपि किं न स्यादविशेषादित्युक्तं भवति । नन्वत्र कथं प्रयोक्तव्यम् । यथान्यासमवेत्येवकारेणाह । तर्हि प्रतिज्ञापदव्याघातः स्यादिति चेत् । अस्तु । न हि प्रत्यक्षादिविरोधादयं गरीयान् । समश्च परानुमाने । तत्परिहारोऽप्यत्र तुल्यः । नन्वाकाशो घन इति साधने कालादौ व्यभिचारः । न । पक्षतुल्यत्वात् । यदत्र वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यत इति ।

शे०— इति साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धमिति । इत्यनुमानद्वयं साक्षिप्रत्यक्षबाधितमित्यर्थः । आत्माऽऽकाशस्वरूपग्राहिणा साक्षिप्रत्यक्षेण ज्ञानाश्रयत्वनिबिडावयवत्वाभावयोरेव सिद्धेरिति भावः । ऐन्द्रियकातीन्द्रियसाधारण्येन जडमात्रस्य पक्षत्वे वक्ष्यमाणप्रकारेणानुमानविरोधाप्रसरादैन्द्रियकमेव जडं पक्षत्वेनाभिप्रेतमित्याशयेनोक्तं घटादिकमिति । गूढाभिसन्धिः शङ्कते नन्वत्रेति । अत्र ज्ञानाश्रयत्वाद्युक्तसाध्यविषयकं प्रतिज्ञावाक्यं कीदृशमित्यर्थः । तथैवोत्तरवाद्यपि परिहरति यथान्यासमिति । पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति तर्हीति । उत्तरवाद्यपि तमुद्घाटयति अस्त्विति । नन्वेवं प्राक् प्रतिज्ञानाविशेषभङ्गप्रसङ्ग इत्यत आह समश्चेति । विमतानि शरीराणीत्याद्यनुमानेष्वपि विमतिविषयतावच्छेदकत्वेन स्वभोगानवच्छेदकशरीरादित्वमेव वाच्यम् । अन्यथा सिद्धसाधनात् । तथा च विमतानीत्यनेन स्वभोगानवच्छेदकत्वस्यैव लाभात्स्वभोगानवच्छेदकशरीरेषु स्वभोगावच्छेदकत्वसाधनेऽपि प्रतिज्ञापदव्याघातः परस्यापि सम इत्यर्थः ।

ननु स्वभोगानवच्छेदकत्वं न विमतिविषयनावच्छेदकतया ब्रूमः किं नाम स्वभोगानवच्छेदकत्वेनाभिमतत्व-मेव । तत्कथं प्रतिज्ञापदव्याघात इत्यतस्तर्हि प्रकृतेऽपि ज्ञानाश्रयत्वेनाभिमतस्यैव पक्षत्वात्तत्र ज्ञानाना-श्रयत्वसाधनेऽपि न प्रतिज्ञापदव्याघात इत्याशयेनाह **तत्परिहारोऽपीति** । ननु नैक्यानुमानानां भेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रमाणबाधो युक्तः । भिन्नविषयत्वेनाविरोधात् । भेदग्राहकप्रत्यक्षादेर्मिथ्याभेदविषय कत्वात् । ऐक्यानुमानानां पारमार्थिकाभेदविषयत्वादित्यतः पृथगधिकरणे भेदग्राहकप्रत्यक्षादेर्मिथ्या-भेदविषयकत्वाभावस्याभेदानुमानादेश्च पारमार्थिकाभेदविषयकत्वाभावस्य विस्तरेण वक्ष्यमाणत्वादभेदा-नुमानस्य प्रत्यक्षादिविरोधो दुष्परिहर इत्याशयेनाह **यदत्रेति** । यद्वा । ऐक्यानुमानानां तत्त्वमस्यादि-श्रुतिमूलकत्वात्कथं निर्मूलोक्तानुमातुल्यत्वमित्यत पृथगधिकरणे सर्वासामैक्यश्रुतीनामभेदपरत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वेनैक्यानुमानस्यापि निर्मूलत्वाज्जड आत्मेवेत्याद्यनुमानतुल्यत्वमपरिहार्यमित्याशयेनाह **यदत्रेति** ।

स० - एवं शरीरशब्दस्य भोगायतनवाचकतया स्वस्य यानि भोगायतनानि तान्येव पक्ष इति वाच्यं तथा च तत्रापि व्याघात एवेति भावः । ननु नात्र व्याघातः चेष्टाश्रयत्वादीनामेव शरीरशब्दा-र्थतयाऽत्र विवक्षितत्वेन भोगायतनत्वस्य तदर्थतयाऽविवक्षितत्वादित्यत आह **तत्परिहारोऽपीति** । तर्ह्यत्रापि जातिरूपस्य वा सुखाश्रयत्वादिरूपस्य वा ज्ञानाश्रयत्वेनाभिमतस्य शब्दार्थतया विवक्षितत्वेन ज्ञानाश्रयत्वालाभे न व्याघातः । एवं शब्दसमवायिकरणत्वमेवाकाशत्वेनोक्तरूपमतस्तत्रापि न व्याघात इति भावः । ननु नास्मदनुमानानां प्रमाणविरोधः भेदप्रमाणानां मिथ्याभूतभेदविषयकतयाऽतत्त्वावेदक-त्वादित्यत आह **यदत्र वक्तव्यं तदिति** ॥ 'समीपे सहभोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितोऽसकृत । भेदो जीवेश-योर्मिथ्येत्येव मिथ्या स्वयं भवे'दित्यत्र जीवेशभेदमिथ्यात्वाभावो वक्ष्यत इत्यर्थः ।

प०— जडआत्मेत्यादेः प्रत्यक्षानुमानागमविरुद्धानुमा कुत्र नावसरं व्रजेदिति प्रागुक्तविवृति रूपत्वात्क्रमादक्षादिविरुद्धानुमानोक्तिपरत्वलाभाय मूलोक्तक्रमव्यत्यासेन मूलं व्याचष्टे **आत्मेत्यादिना** ॥ **इति साक्षीति** । इत्यनुमानद्वयं साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धमित्यर्थः ॥ **तर्हि प्रतिज्ञापदव्याघातः स्यादिति चेदिति** । आत्मेत्यस्य ज्ञानाश्रय इत्यर्थत्वात् । तथाऽऽकाश इत्यस्यानिबिडावयवद्रव्यमित्यर्थत्वात् । जडमित्यस्याचेतनमित्यर्थत्वादिति भावः ॥ **समश्च परानुमान इति** । विमतानि शरीराणीत्यस्य मद्भोगा-यतनभूतमदीयातीतानागतशरीरव्यावृत्तये मद्भोगानायतनानि शरीराणीत्यर्थत्वादिति भावः । ननु तत्तद्भो-गायतनतया प्रतीयमानानि शरीराणीति पक्षस्यार्थः अतो न व्याघात इति चेत्तर्ह्यात्मादिपदैरपि प्रमातृत्वा-दिधर्मान्तराक्रांतरूपेण पक्षीकरणस्याभिमतत्वान्न व्याघात इति भावेनाह **तत्परिहारोपीति** । ननु नाभे-दानुमानानां प्रत्यक्षादिबाधः । भेदस्य मिथ्यात्वेन प्रत्यक्षादेरप्रमाणत्वादिति चोद्यं कुतो न निरस्यत इत्यत आह **यदत्रेति** ॥ **उपरिष्टादिति** । "अस्मिन्नस्ये"तिसूत्रव्याख्यानपरे समीपे सहभोगस्य मुक्तित्वेनेत्या-

दिग्रन्थे वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा । भेदग्राहकत्वमेव नास्ति प्रत्यक्षस्य कुतो अभेदानुमानबाधकत्वमित्यत उक्तं **यदत्रेति** । "भेदो विशेष्यधर्म्यादिग्रहणापेक्षया यदि । अन्योन्याश्रयता हेनोर्दुर्ग्राह्य" इत्यादिना बौद्धपरीक्षायां प्रत्यक्षस्य भेदग्राहकत्वं वक्ष्यत इत्यर्थः । अथवानुमानानां कामचारित्वेन दूषणे मीमांसाऽनारंभापातेन व्याघातः स्यात् । इदमनुमानं मानं इदं नेति व्यवस्थायामनुमानस्य वाच्यत्वादित्यत आह **यदत्रेति** । "आगमानुगृहीतानुमानमेवानुमाऽपि तु"इत्यादौ "तर्काप्रतिष्ठानादि"त्येतद्व्याख्यानावसरे वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वाऽभेदानुमानस्य प्रत्यक्षादिबाधादेरुक्तावप्यभेदागमस्यापि प्रत्यक्षबाधादेरत्र वक्तव्यत्वादित्यत आह **यदत्रेति** । "पृथगुपदेशादि"त्यत्र वक्ष्यत इत्यर्थः इत्यादि ज्ञेयम् । अतो विरोधस्तदवस्थ इति भावः ।

या०—इति साक्षीति । इत्यनुमानद्वयं साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धमित्यर्थः । अतीन्द्रियजडस्य पक्षत्वे चैतन्यकार्यस्य सर्वथाप्यनुपलम्भादिति वक्ष्यमाणहेतोरसिद्धिरित्यत आह **घटादिकमिति** । गूढाभिसन्धिराह **नन्वत्रेति** । अत्र ज्ञानानाश्रयत्वाद्युक्तसाध्यविषये प्रतिज्ञावाक्यं कीदृशमित्यर्थः । अभिसन्धिमुद्घाटयति **तर्हीति** । चेतनशब्दपर्यायात्मशब्दाज्ज्ञानाश्रयस्यैव प्रतीतेः । आकाशशब्दस्य निबिडावयवरूपावकाशवाचकत्वादिति भाव । नन्वेवमविशेषोऽसिद्ध इत्यत आह **ममश्चेति** । अत्र विमतिविषयतावच्छेदकाज्ञाने विमतिविषयत्वस्यैव ज्ञातुमशक्यत्वेनावश्यकतया विमतिविषयतावच्छेदकरूपेणैव पक्षनिर्देश उचितः । विमतिविषयतावच्छेदकं चात्र स्वभोगानायतनशरीरत्वम् । तथा च मद्भोगानायतनानि शरीराणि मद्भोगायतनानीति प्रतिज्ञायां व्याघातः सम इत्यर्थः । ननु नात्र व्याघातः । मच्चेष्टानाश्रयशरीराणीति वा मदिन्द्रियानाश्रयशरीराणीति वा मद्भोगायतनत्वेनाभिमतानि शरीराणीति वा पक्षनिर्देशसम्भवादित्यत आह **तत्परिहारोऽपीति** । अत्राप्यात्मत्वजातिमान्वा सुखाद्याश्रयो वा ज्ञानाश्रयत्वेनाभिमतो वेति पक्षनिर्देशसम्भवान्न व्याघात इति तादृशपरिहारोऽपि तुल्य इत्यर्थः । एवं शब्दसमवायिकारणमित्यादिरूपेण पक्षनिर्देशे नाकाशपक्षकानुमानेऽपि व्याघात इत्यवधेयम् । ननु नासदनुमानानां प्रमाणविरोधो भिन्नविषयत्वात् भेदप्रमाणानि हि मिथ्याभेदविषयकाणि अनुमानानि तु पारमार्थिकाभेदसाधकानीत्यत आह **यदत्र वक्तव्यमिति** । 'समीपे मह भोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितोऽसकृत् । भेदो जीवेशयोर्मिथ्येत्येव मिथ्या स्वयं भवेदि'त्यत्र जीवपरमात्मभेदस्यापि पारमार्थिकत्वं वक्ष्यते । अतो विरोधस्तदवस्थ इत्यर्थः । यद्वा । नैक्यानुमानान्युक्तानुमानतुल्यानि श्रुतिसहकृतत्वादित्यत आह **यदत्रेति** । उपरिष्टात्पृथगधिकरणे सर्वासामैक्यश्रुतीनां भेदपरत्वमेव वक्ष्यते । तथा चैक्यानुमानानां केवलानुमानत्वमेवेत्युक्तानुमानाविशिष्टतोपपन्नेति भावः ।

श्री०— कथमिति । साध्यभूतजडत्वस्य ज्ञानानाश्रयत्वार्थकत्वादात्मशब्दस्य च ज्ञानाश्रयार्थकत्वाज्ज्ञानाश्रयो ज्ञानानाश्रय इति प्रयोक्तव्यमन्यथा नेत्यर्थः । ज्ञानाश्रयो ज्ञानानाश्रय इति प्रयोगे

व्याघातं वक्ष्यामीत्याशयो गूढ इति ध्येयम् । एवं घन आकाश इत्यत्राप्यनिबिडावयवद्रव्यं निबिडावयवद्रव्यमिति प्रयोक्तव्यमन्यथा वेत्यपि ज्ञातव्यम् ॥ यथान्यासमात्मा जड इत्येव नान्यथेत्यर्थः ।

च०— ननु जीवब्रह्मैक्यसाधकानुमानानां न प्रमाणविरोधः शक्यनिरूपणः भेदप्रमाणानां मिथ्याभेदविषयकत्वादनुमानानां च पारमार्थिकैक्यसाधकत्वादित्यत आह **यदत्र वक्तव्यमिति** । पृथगुपदेशादितिनये निखिलश्रुतीनामैक्यतात्पर्यकत्वाभावस्याभिधास्यमानतया तादृशानुमानानामपि मूलराहित्यादाभाससमकक्षतया बाधकाभावाज्जीवपरमात्मभेदस्य पारमार्थिकतैवेत्यभिधास्यमानतया तेषां प्रमाणविरोधस्तदवस्थ इति भावः ।

सु०— नन्वथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रैव जीवेशभेदः समर्थितः । तथा जन्मादिसूत्रेणापि । अतो जीवैक्यमित्युक्तत्वात् । अत्रापि पुनस्तत्साधने पुनरुक्तता स्यादित्यत आह न जीवेति ।

अनु०— न जीवभेदसूत्राणां शङ्क्याऽत्र पुनरुक्तता ॥
वाक्यान्तरद्योतकत्वात्

अत्र शास्त्रे तत्र तत्र प्रकरणे ह्यैक्यविवक्षायां चोदितायां तत्तद्गतभेदवाक्यद्योतनेन सूत्रेषु भेदसमर्थनं क्रियते । अतस्तात्पर्यभेदान्न पुनरुक्तता शङ्क्या । तथा हि । जिज्ञासावाक्येष्वभेदशङ्कायां तद्गतब्रह्मशब्देनैव भेदसमर्थनम् । जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो जीवत्वे शङ्किते तत्पूर्ववाक्योक्तलक्षणेन भेदसाधनमित्यादि स्वयमूह्यम् । एवमेव 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' इत्यादादावपि पुनरुक्ततादोषः परिहरणीयः । नन्वेवं सत्यभेदः स्वरूपेण कुत्रापि न निराकृतः स्यादित्यत आह पृथगिति ।

पृथगित्यत्र पूर्णता ॥

पूर्णता प्रधानता । भेदसाधनस्य स्वातन्त्र्येण विचारितत्वात् । यद्यपि प्रकरणविशेषविषयतयाऽभेदे निराकृतेऽपि स्वरूपनिराकरणमर्थात्सिद्ध्यति । तथाऽपि वस्तुस्थितिकथनमेतदित्यदोषः । अथवा पुनरुक्तिपरिहारस्यैवंजातत्वा'दत एव चोपमे'त्यादिसूत्राण्यापातप्रतीतभाष्यदिशा भेदपराणीव प्रतिभान्ति । तन्निरासार्थमिदमुक्तम् । 'पृथगुपदेशादि'त्यत्रैव भेदसमर्थनस्य पूर्णता पर्यवसानमिति । यद्यप्येतत्करिष्यमाणव्याख्यानादेव ज्ञास्यते । तथाऽपि स्पष्टार्थमुक्तमित्यदोषः ।

शे०—समर्थित इति । तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति ब्रह्मशब्देन गुणपूर्णत्वोक्तेरनुभवसिद्धाल्पगुणजीवाभेद इति न्यायविवरणे उक्तत्वादिति भावः । भेदव्यपदेशाच्चान्य इत्यादावित्यादिपदेन

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां, शारीरश्चोभयेऽपि भेदेनैनमधीयते इत्यादेर्ग्रहणम् ॥ **स्वरूपेणेति** । प्राधान्येनेत्यर्थः । प्रकरणविशेषविषयतयैव तत्र तत्र निराकृतत्वादिति भावः । नन्वत एव चोपमेत्यादिसूत्रेषु भाष्यदिशा भेदपरत्वप्रतीतिरेव न भवितुमर्हति । भेदस्याथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिनैव समर्थितत्वेनात एव चोपमेत्यादावपि तत्समर्थने पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । तत्कथं तन्निरासोऽस्य प्रयोजनं स्यादित्यत उक्तम् **पुनरुक्तिपरिहारस्यैवज्ञातत्वादिति** ।। तत्र तत्र प्रकरणे ऐक्यविवक्षायां चोदितायां तत्प्रकरणगतवाक्यान्तरद्योतनेन सूत्रेषु भेदसमर्थनेन तात्पर्यभेदान्न पुनरुक्तिरिति भेदपरत्वप्रतीतिरवर्जनीयैवेति भावः । अत एव चोपमेत्यादीत्यादिपदेनाम्बुवदग्रहणादित्यादेर्ग्रहणम् । चशब्देन भेदं दर्शयतीत्युक्तत्वाद्भाष्यादत एवेत्यादीनां भेदपरत्वप्रतिभास इति ज्ञेयम् । टीकोक्तरीत्योदाहृतभाष्यस्यार्थान्तरपरत्वप्रतिभासजनकत्वेऽपि तद्रीत्यननुसरणे उदाहृतभाष्यांशस्य भेदप्रतीतिजनकत्वमेवेत्याशयेनापातप्रतीतभाष्यदिशेत्युक्तम् ॥ **एतदिति** । अत एवेत्यादिसूत्राणां भेदसमर्थनपरत्वमित्येतदित्यर्थः ॥ **करिष्यमाणेति** । 'न च चित्वादभिन्नत्वं जीवस्येशवदाप्यत' इत्यादिना करिष्यमाणादत एवेत्यादिसूत्रव्याख्यानादेवेत्यर्थः ।

प०— इत्युक्तत्वादिति । "अतो जीवैक्यमपि स निराचक्रे जगद्गुरु"रिति जन्मादिसूत्रे उक्तत्वादित्यर्थः ॥ **स्वरूपेणेति** । अभेदत्वेनेत्यर्थः । तथाचाभेदः प्रकरणविशेषविषयो नेत्येव निराकरणं कृतं अभेदो नेति कुत्रापि न निराकरणं कृतं स्यादिति भावः ।

या०— स्वरूपेणेति । अभेदत्वेनेत्यर्थः । तथा चाभेदप्रकरणविशेषविषयो नेत्येव निराकृतम् । अभेदो नेति निराकरणं कुत्रापि न कृतं स्यादिति भावः ॥ **आपातप्रतीतभाष्येति** । आपातप्रतीता या भाष्यादिकरीतिस्तयेत्यर्थः । तथा हि । भाष्ये अत एव चोपमेत्यत्र चशब्देन भेदं दर्शयतीत्युक्तत्वात् साक्षादेव भेदपरत्वम् । अम्बुवदग्रहणादित्यत्र भगवद्भक्त्या तत्सादृश्यं सम्यगभिव्यज्यत इत्युक्तत्वात् । वृद्धिन्हासभाक्त्वमित्यत्र एवं भक्त्यादिविशेषाङ्गीकारादेवेश्वरस्य ब्रह्मादीनन्यान्प्रति सामञ्जस्यं भवतीत्युक्तत्वात् । परमत इत्यत्र यतोऽलौकिकत्वात्परमेव ब्रह्मानन्दादिकमिति वचनाद्भेदकधर्मोक्त्या भेदपरत्वमापाततः प्रतीयते । वस्तुतस्त्वेषां सूत्राणां तत्त्वप्रकाशिकोक्तरीत्याऽर्थान्तर एव तात्पर्यमिति ॥ छ ॥ छ ॥

श्री०— स्वरूपेणेति । अभेदो नास्तीति कण्ठरवेणेत्यर्थः ॥ **भेदसाधनस्येति** । पृथगित्यत्र सूत्रकृता प्राधान्येन भेदसाधनं कृतम् । साधनं च स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भः । तथा चाभेदः स्वरूपतो निराकृत एवेत्याशयः ॥ **प्रकरणविशेषेति** । तत्तत्प्रकरणविशेषबलेन तैस्तैरिन्द्रादिभिरभेदोऽस्त्वित्याशङ्किते तत्तत्प्रकरणे इन्द्रादिभिरभेदो न विवक्षितो भेदकधर्मकथनबलादित्येवं निषेधे सामान्यतोऽभेदस्वरूपनिराकरणं सिध्यत्येव । नीलादियावद्घटविशेषनिषेधे घटसामान्याभावसिद्धिवदिति यद्यपि, तथाऽपि पृथगिति सूत्रे सामान्यतोऽभेदमेव पूर्वपक्षयित्वा यद्भेद एव सिद्धान्तः क्रियते तद्वस्तुस्थितिज्ञा-

पनायेति मन्तव्यम् । एवं वाक्यान्तरद्योतकत्वादित्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **तन्निरासार्थमिति ।** उत्तरत्र शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं भेद एव तत्र तत्र समर्थ्यत इत्येतन्निरासायेदमुदितमित्यर्थः ॥ **पर्यवसानमिति ।** तथा च तत्र भेदो न समर्थ्यत इति भावः ॥ **एतदिति ।** 'अत एवे'त्यादौ भेदो न समर्थ्यत इत्येतदित्यर्थः ॥ **ज्ञातस्य इति ।** तथाच 'पृथगित्यत्र पूर्णते'ति न वाच्यमिति भावः ॥ छ ॥

सु०— शरीरादिकोशा एवान्नमयादिशब्दवाच्या इति पक्षोऽपि नेतरोऽनुपपत्तेरिति साधारणदोषेण दूषित एव । विशेषदोषेण दूषयितुं सूत्रम् अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीति

ब्र. सू०— ॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥

तद्व्याचष्टे योगमिति ।

अनु० — ॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥

योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य शंसति ॥
स्थानद्वयेऽप्यतः कोशा एत इत्यतिसाहसम् ॥

यद्यस्मादस्य स य एवंविदित्युक्तस्य ब्रह्मविदः फलत्वेनान्नमयादिभिर्योगं तत्प्राप्तिं स्थानद्वयेऽप्यनुवाकद्वयेऽपि । शंसति कथयति श्रुतिः । एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीत्यादि । एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्येत्यादि च । अत एतेऽन्नमयादयः कोशा इत्येतद्व्याख्यानमतिसाहसं पूर्वोत्तरापरामर्शमूलम् । न हि शरीरादिकोशप्राप्तिर्ब्रह्मविद्याफलमिति संभवति । तरति शोकमात्मविदित्यादिविरोधात् । शरीरादेश्च शोकरूपत्वात् । स्यादेतद्यद्यत्रान्नमयादिप्राप्तिरुच्येत । न चैतदस्ति । उपसङ्क्रमशब्दस्यातिक्रमार्थत्वादित्यत आह उपसङ्क्रमणं चेति ।

उपसंक्रमणं चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति ॥
अतिक्रमं वदन्तं नमुपशब्दो निवारयेन् ॥

द्वितीयोद्देशितं प्रति । द्वितीयया कर्मत्वेनोक्तमन्नमयादिकं प्रति यदुपसंक्रमणमुच्यते तदतिक्रमं वदन्तम् । उपसंक्रमणपदवाचिपदमतिक्रमार्थं व्याकुर्वन्तमिति यावत् । उपशब्दो निवारयेत् । तस्योपशब्दविरोधः स्यात् । उपपूर्वस्य क्रमेः प्राप्त्यर्थत्वात् । दोषान्तरमाह अश्रुतस्येति ।

अश्रुतस्यातिशब्दस्य स्थानं दद्यात्कथं पुनः ॥
श्रुताश्रुतपरित्यागकल्पने विगतह्रियाम् ॥

पुनरिति दोषान्तरसमुच्चयार्थः । वाक्यद्वयतात्पर्यमाह श्रुतेति ।

एवं व्याकुर्वाणेन हि श्रुतमुपशब्दं त्यक्त्वा तत्स्थानेऽश्रुतोऽतिशब्दोऽध्याहार्यः । तथा च श्रुतपरित्यागोऽश्रुतकल्पनं च स्यात् । तदुभयं च लज्जाहेतुरिति । न वयं श्रुतपरित्यागेनाश्रुताध्याहारं कुर्मो येनायं दोषः स्यात् । किं नामाव्ययानामनेकार्थत्वादुपशब्दोऽतिशब्दार्थो व्याख्यायत इति चेन्न । नियामकेन विना प्रसिद्धार्थत्यागाप्रसिद्धार्थस्वीकारानुपपत्तेः ।

शे० — साधारणदोषेणेति । जीवादिसाधारणतज्ज्ञानान्मोक्षानुपपत्तिरूपदोषेणेत्यर्थः ॥ **विशेषदोषेणेति** । शरीरादिकोशमात्रासाधारणदोषेणेत्यर्थः । नन्वेकतात्पर्यकभिन्नभिन्नस्वार्थप्रतिपादकप्रकरणसमुदायस्यैव स्थानत्वात्प्रकृते चान्नमयादिप्रकरणानामन्नादिप्रकरणानां चोक्तरीत्यैकार्थ्यादुक्तरूपस्थानत्वाभावान्न स्थानद्वय इत्युक्तिरुपपन्नेत्यतो लक्षणया स्थानशब्देनानुवाकस्यैवात्र ग्रहणान्नानुपपत्तिरित्याह **स्थानद्वयेऽप्यनुवाकद्वय इति** । आद्येनादिपदेनैतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीत्यादेर्द्वितीयेन त्वेतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादेर्ग्रहणम् । ननु शोकनिवृत्तिफलकब्रह्मविद्यायाः शोकप्राप्तिफलकत्वस्य विरुद्धत्वेऽपि शरीरादिकोशप्राप्तिफलकत्वस्य न तद्विरोध इत्यतः शरीरादिकोशनामपि शोकाविनाभूतत्वेन शोकरूपत्वात्तत्प्राप्तिफलकत्वस्य तद्विरोध एवेत्याह **शरीरादेश्चेति** । उपशब्दो निवारयेदित्यस्य तात्पर्यम् ॥ **तस्येत्यादि** । विरोधोपपादनम् ॥ **उपेति** । तत्रैव प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्यादिति भावः । किमत्र दोषान्तरत्वसूचकं येन दोषान्तरमाहेत्यवतार्यत इत्यत आह **पुनरितीति** । अतो न वैयर्थ्यविरुद्धार्थत्वे इति भावः ।

सु० — न ह्यव्ययान्यनेकार्थानीत्येतावताऽन्तःशब्दस्य बहिरित्यर्थो गृह्यते । किन्तु प्रयोगादिकमनुसृत्यैवेति स्थितेऽभ्युपगम्यापि दोषमाह मृतावेवेति ।

अनु० — मृतावेव परित्यागः कृतो ह्यन्नमयस्य च ।

हि यस्मादन्नमयस्य कोशस्य चशब्दात्प्राणमयस्य च परित्यागो मृतावेव कृतो भवति । मृतेः शरीरत्यागरूपत्वात् । तस्मादस्माल्लोकात्प्रेत्येति मरणोक्त्यैवान्नमयाद्यतिक्रमस्योक्तत्वात्पुनरेतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीति तदतिक्रमोक्तौ पुनरुक्तिः प्रसज्येतेति । किञ्च ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रमानुगुण्यं च प्राप्तिपरत्वे स्यात् । अतो नान्नमयादयः कोशाः किन्तु विष्णुरेव । शुद्धिप्रार्थनलिङ्गाद्वाक्यान्तरोक्तानां कोशत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । अपि च तेऽन्नमयादयः । एते त्वन्नरसमय इत्युपक्रमाद्रसो वै स इति वाक्यशेषाच्चान्नरसमयादय इति शब्दान्तरन्यायेनाप्यन्ये भविष्यन्तीति सर्वमनवद्यम् ॥ ॥ छ ॥ छ ॥

शे०— **किन्तु विष्णुरेवेति**। कोशान्तर्गतभगवन्मूर्तिविशेषा एवेत्यर्थः। नन्वनुवाकद्वयोक्तानामन्नमयादीनां ब्रह्मत्वं नाङ्गीकर्तुं युक्तम्। तथा सत्यन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्ध्यन्तामिति वाक्योक्तान्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वप्रसङ्गात्। अनुवाकद्वयोक्तान्नमयादीनामेव वाक्यान्तरेऽप्यन्नमयादिश्रुत्या शाखान्तराधिकरणन्यायेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनैकत्वनिर्णयात्। न च वाक्यान्तरोक्तान ब्रह्मत्वमभ्युपगन्तुं शक्यम्। शुद्धिप्रार्थनविरोधादत आह **शुद्धिप्रार्थनलिङ्गादित्यादि**। उपलक्षणं चैतत्। ब्रह्मशब्दाभावात्तल्लक्षणाभावाज्ज्ञानिनस्तत्प्राप्तिकथनाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्॥ **तेऽन्नमयादय इति**। न त्वन्नरसमयादय इत्यर्थः। रसशब्देन वाक्यान्तरोक्तानामविशेषणादिति भावः॥ **एते त्विति**। अनुवाकद्वयोक्ता अन्नरसमयादय इति व्यवहितेनान्वयः। कुतोऽनुवाकद्वयोक्तानामन्नरसमयादित्वमित्यत उपक्रमोपसंहारयो रसशब्देन विशेषणादिति भावेनोक्तमन्नरसमय इत्युपक्रमादित्यादि॥ **शब्दान्तरन्यायेनेति**। शब्दान्तराधिकरणन्यायेनेत्यर्थः। अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र किं दक्षिणाविशेषविधानार्थज्योतिरादिशब्दैः प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादः किंवा कर्मान्तराण्येवंनामकानि विधीयन्त इति संशये प्रकरणात्प्रकृताभिधायेतच्छब्दसामानाधिकरण्याच्च ज्योतिरादिशब्दैर्दक्षिणाविधानार्थं ज्योतिष्टोमोऽनूद्यत इति प्राप्ते संज्ञान्तरश्रवणेनार्थभेदावगतेर्बलवद्बाधकाभावाद्यजेतेत्यनेनैव ज्योतिष्टोमानुवादसिद्धेरथैष इत्यादेरानर्थक्यापातादेतच्छब्दस्य प्रस्तूयमानपरामर्शित्वसम्भवाच्च दक्षिणाविशिष्टज्योतिरादिसंज्ञककर्मान्तरविधिरेवेति सिद्धान्तितं भेदलक्षणे। अत्र यथा संज्ञाभेदात्कर्मभेदस्तथाऽन्नमयादीनामन्नरसमयादीनां च संज्ञाभेदाद्भेद इत्यर्थः। शब्दान्तरन्यायेनापीत्यपिशब्देनानुक्तप्रकरणभेदसमुच्चयः।

स०—**शब्दान्तरन्यायेनेति**। संज्ञाभेदन्यायेनेत्यर्थः। संज्ञाभेदन्यायस्त्वित्थम्। ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते 'अथैष ज्योतिः' अथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिस्तेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति। तत्र संदेहः किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरादिशब्देनानूद्य सहस्रदक्षिणाख्यो गुणो विधीयते उत कर्मान्तराण्येतन्नामान्येवंदक्षिणानीति। पूर्वपक्षस्तु गुणो विधीयत इति। ज्योतिष्टोमप्रकरणात्। अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम्। एतच्छब्दस्य पूर्वप्रकृतवाचित्वाच्चेति। सिद्धांतस्तु गुणविशिष्टकर्मान्तरमिति। न च तत्र प्रमाणाभावः। निर्बाधभिन्नसंज्ञाया एव प्रामाण्यात्। न च प्रकरणविरोधः। अथ शब्देन प्रकरणविच्छेदात् न चैतच्छब्दायोगस्तस्य संनिहितमात्रपरत्वात् संनिधानस्य चातीत इवागामिन्यपि संभवात्। आगामिसन्निहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः। स च ज्योतिःशब्दोऽनीतमपरामृशन् अपूर्वसंज्ञारूपत्वात् नूतनं किंचित् कर्माभिधत्ते। अतोऽत्र संज्ञया कर्म भिद्यते। एवं विश्वज्योतिःशब्दादावपीति।

प०— अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ शब्दान्तरन्यायेनेति । 'शब्दांतरे कर्मभेदः कृतानुबन्धित्वादि'ति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादोक्तजैमिनीयन्यायेनेत्यर्थः । तत्र यथा यजति ददाति जुहोतीति शब्दभेदाद्यागदानहोमानां नानार्थत्वं तथेहापीति भावः । चंद्रिकायां तु 'अथैषज्योतिः अथैषविश्वज्योतिरि'त्यादाविव संज्ञाभेदाद्भिद' इत्युक्तम् । 'शब्दभेदादर्थभेद' इतिन्यायेनेत्येके ।

यां०—॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ ॥ वाक्यान्तरोक्तानामिति । 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्धयन्तामि'ति वाक्यान्तरोक्तानामित्यर्थः । **शब्दान्तरन्यायेनापीति ।** संज्ञाभेदन्यायेनेत्यर्थः । संज्ञाभेदन्यायस्त्वित्थम् । ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते । 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते'ति । तत्र संशयः । किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरादिशब्दैरनूद्य सहस्रदक्षिणाख्यो गुणो विधीयते । उत कार्यान्तराण्येतन्नामान्येवंदक्षिणानि विधीयन्त इति । पूर्वपक्षस्तु, प्रकृतमेव ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र गुणो विधीयत इति । ज्योतिष्टोमप्रकरणात् । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् । एतच्छब्दस्य पूर्वप्रकृतवाचित्वाच्चेति । सिद्धान्तस्तु । गुणाविशिष्टं कर्मान्तरमिति । न च तत्र प्रमाणाभावः । निर्बाधभिन्नसंज्ञाया एव मानत्वात् । न च प्रकरणविरोधः । अथशब्देन प्रकरणविच्छेदात् । न चैतच्छब्दायोगः । तस्य सन्निहितमात्रपरत्वात् । सन्निधानस्य चातीत इवागामिन्यपि सम्भवात् । आगामिसन्निहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः । स च ज्योतिःशब्दोऽतीतमपरामृशन् अपूर्वसंज्ञारूपत्वान्नूतनं किञ्चित्कर्माभिधत्ते । अतोऽत्र संज्ञया कर्म भिद्यते । एवं विश्वज्योतिःशब्दादावपीति ॥

श्री०— प्राप्तिपरत्व इति । उपसंक्रामतीत्यस्य प्राप्त्यर्थकत्वं कथयतामस्माकं मतेऽन्नमयादीनां पञ्चानामपि परब्रह्मत्वेन सर्वस्यापि प्रकरणस्य भगवत्परत्वादुपक्रमानुगुण्यं भवति न त्वन्मत इत्यर्थः । ते स्थानान्तरोक्ताः । एते त्वन्नरसमयादय इत्यन्वयः । तथा चान्नरसमयः प्राणरसमयो मनोरसमयो विज्ञानरसमय आनन्दरसमय इति द्रष्टव्यम् । **शब्दान्तरेति ।** संज्ञान्तरेत्यर्थः । जुहोति ददातीत्यादिशब्दभेदात्कर्मभेदो दृष्टस्तद्वदित्यर्थः ।

च०— शब्दान्तरन्यायेनेति । संज्ञान्तराधिकरणन्यायेनेत्यर्थः । संज्ञाभेदन्यायेनेति वार्थः । अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र दक्षिणाविशेषविधानफलको ज्योतिरादिशब्दैः प्रकृतज्योतिष्टोमानुवाद: कार्यान्तराण्येवं नामकानि विधीयंते वेति संशये ज्योतिष्टोमप्रकरणात्प्रकृतपरामर्शकैतच्छब्दसमभिव्याहारात्तैः शब्दैस्तद्विधानफलकः स एवानूद्यत इति पूर्वपक्षे प्राप्ते संज्ञान्तरश्रवणेनार्थभेदावगतेर्बलवद्बाधकाभावाद्यजेतेत्यनेनैव तदनुवादसिद्धेरथैष इत्यानर्थक्यापत्त्या प्रस्तूयमानपरामर्शकत्वसंभवादेतच्छब्दस्य दक्षिणाविशिष्टज्योतिरादिसंज्ञककार्यान्तराण्येव विधीयन्त इति

भेदलक्षणे सिद्धान्तितम्। अत्र संज्ञाभेदाद्यथा कर्मभेदस्तद्वत्प्रकृतेप्यन्नमयादीनां संज्ञाभेदनियंत्रितो भेद इत्यर्थः।

सु० — एवमन्नमयादीनां पञ्चानामपि परब्रह्मत्वप्रतिपादनपरतया सूत्राणि व्याख्याय परेषामपव्याख्यां प्रत्याख्यातुमुत्तरोऽयं ग्रन्थसन्दर्भ आरभ्यते। तत्र मायावादिनोऽन्नमयादयः पञ्चापि कोशा इति मन्यमाना ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्तस्य ब्रह्मणः स्वप्राधान्येन ज्ञेयत्वप्रतिपादकान्येतानि सूत्राणीति व्याचक्षते। तथा हि। अन्नमयादयश्चत्वारस्तावदन्नादिविकाराः कोशा एव। तथा च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन कथमेव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयते। मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्। अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः। अन्नमयादीनामन्तरस्यान्यस्य श्रवणादब्रह्मत्वमानन्दमयस्य तु तदभावाद्ब्रह्मत्वमिति चेन्न। तत्रापि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतस्य ब्रह्मणो ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यानन्दमयाश्रयतयोक्तत्वात्। तद्विजिज्ञापयिषयैवान्नमयादयः पञ्चापि कोशाः कल्प्यन्ते।

नन्वन्नमयादीनामिवानन्दमयस्य पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्म कथं स्वप्रधानं स्यात्। न। स्वप्रधानतया प्रकृतत्वात्। न चानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि ज्ञायमाने प्रकृतत्वं न हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति वाच्यम्। तथा सति तदेवावयव्यवयवश्चेत्यसामञ्जस्यप्रसङ्गात्। अन्यतरपरिग्रहे च पुच्छस्यैव ब्रह्मत्वं युक्तम्। ब्रह्मशब्दश्रवणात्। न त्वानन्दमयस्य तत्र ब्रह्मशब्दाश्रवणात्। असन्नेवेति श्लोकस्य ब्रह्मपुच्छमित्युक्तब्रह्मविषयत्वात्। न ह्यत्रानन्दमयोऽन्वाकृष्यते। किन्तु पुच्छतयोक्तं ब्रह्म स्वप्रधानतया। न चानन्द(मय)स्यानुभवसिद्धस्य भावाभावशङ्का युज्यते। कथं तर्हि पुच्छत्वोक्तिः। पुच्छवत्पुच्छमित्याश्रयार्थत्वात्।

किञ्चानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वाभ्यां सविशेषत्वाद्ब्रह्मणोऽपि सविशेषत्वप्रसङ्गः। निर्विशेषं च ब्रह्म। वाङ्मनसागोचरत्वश्रुतेः। मयटः प्राचुर्यार्थत्वेऽप्यानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखाल्पत्वमपि गम्यते। प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पतासापेक्षत्वात्। न च ब्रह्मणि दुःखं संभवति। किञ्च प्रियादीनां प्रतिशरीरं भेदेनानन्दमयस्यापि भेदे ब्रह्मणोऽपि प्रतिशरीरं भेदः प्रसज्येत। न च तद्युक्तम्। अनन्तत्वश्रुतेः। न चैवं भार्गवी वारुणी विद्या विरुद्ध्येत। तत्र मयटोऽश्रवणेन भिन्नविषयत्वात्। एतमानन्दमयमात्मानमिति चान्नमयादीनामिवानन्दमयस्यातिक्रमणीयतयोक्तस्याब्रह्मत्वात्। अन्ते मयटः श्रवणेन पूर्वमपि तदध्याहारे पूर्ववन्नानन्दमयो ब्रह्मास्तु। ब्रह्मज्ञानार्थिनस्तु तदुपदेशो द्वारतयोपपन्नो भविष्यतीति।

शे०— अन्नादिविकारा इति । अन्नरसविकारो देहोऽन्नमयः । यथा हि घटावच्छिन्नाकाशो घटविकारस्तथा प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्न आत्मा प्राणादिविकार इति विवेकः । प्राणोपाधिरात्मा प्राणमयो मनोमयस्तदुपाधिरात्मा विज्ञानमयो विज्ञानोपाधिरात्मा विज्ञानविकार इति विवेकः । यद्वा । भृगुवल्ल्युक्ताधिदैविकान्नादीन्प्रत्याध्यात्मिकान्नादिकोशानां विकारत्वाभिप्रायेणान्नादिविकारत्वोक्तिरिति ध्येयम् ॥ **तथा चेति** । मयट् चेति सूत्रान्मयट्शब्दो विकारे श्रुत इति वक्तुं विकारार्थे मयडित्युक्तं । विकारप्रकरणं प्रकटयितुं प्रवाहपदम् । प्रियाद्यवयवत्वस्य विकारार्थत्वे लिङ्गत्वात्प्राचुर्यार्थत्वे त्वभावान्मयटो न तदर्थतेत्याह **आनन्दमय एवेति** । एकस्यैव मयटोऽर्थद्वयं नेत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ **अर्धेति** । केनचित्पाशुपतेन सर्वजरत्या योषितोऽनुपभोग्यत्वात्सर्वतरुण्याश्च वृद्धे मय्यरुचिप्रसङ्गादर्धजरत्यानयने दूतः प्रेषित इति लोकप्रवादोऽर्धजरतीशब्देनोच्यते । छप्रत्ययेन चोपमानोपमेयभावरूपः सम्बन्ध उच्यते । तथा च तत्प्रवादतुल्यप्रवादानुपपत्तेरित्यर्थः । श्रुतिलिङ्गप्रकरणविरोधेन प्राचुर्यार्थत्वे मयटो दृष्टान्तोऽपि नास्तीत्याह **कथमिवेति** । विकारार्थत्वे च निश्चिते वाक्यस्य न ब्रह्मार्थतेत्याह ॥ **ब्रह्मविषयत्वं चेति** । कथंशब्दस्य प्रश्नार्थतामुपेत्य प्रकरणेन प्राचुर्यार्थत्वादिसिद्धिरिति शङ्कते **मान्त्रवर्णिकेति** । न प्रकरणमात्रं नियामकमतिप्रसक्तेरित्याह **नेति** । लिङ्गेन प्रकरणबाधात्तेषामब्रह्मत्वमित्याशङ्कते **आनन्दमयादीनामिति** ॥ **अन्तरस्यान्यास्य श्रवणादिति** । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयोऽन्योऽन्तर आत्मा मनोमयोऽन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयोऽन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इत्युक्तेरिति भावः ॥ **तदभावादिति** । आनन्दमयादन्तरस्यान्यस्याश्रवणादित्यर्थः ॥ **ब्रह्मत्वमिति** । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतस्वीकारप्रसक्तेरिति भावः । पुच्छवाक्ये आनन्दमयादप्यन्यस्य पुच्छब्रह्मणोऽन्तरस्य प्रतिष्ठापदेनोक्तेरन्नमयादीनामिवानन्दमयस्याप्यब्रह्मत्वमेवेत्याह **तत्रापीति** । यदुक्तमानन्दमयस्याब्रह्मत्वे प्रकृतहानमप्रकृतक्रिया चेति तत्परिहरति **तद्विजिज्ञापयिषयैवेति** । यद्वा । अन्येत्यानन्दमयस्याब्रह्मत्वे तदुक्तिवैयर्थ्यमित्यतोऽन्नमयादिवत्पुच्छज्ञानार्था तदुक्तिरित्याह **तद्विजिज्ञापयिषयैवेति** ।

पुच्छश्रुतिविरोधान्न तस्य स्वप्रधानार्थतेति शङ्कते **नन्विति** । पुच्छशब्दस्यात्रावयवार्थत्वमेव कुत इत्यतस्तत्प्रकरणादन्यथा तद्विरोधादित्याशयेनोक्तम् ॥ **अन्नमयादीनामिवेति** । स्वप्रधानब्रह्माधिकाराद् ब्रह्मशब्दोक्त्यैव तत्प्रत्यभिज्ञाने पुच्छशब्दविरोधे सत्येवास्मिन्वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोराद्यस्यानुपसंजातविरोधिनो बलीयस्त्वात्पुच्छत्वेन प्राप्तगुणत्वबाधया स्वप्रधानब्रह्मधीरित्याह **नेति** । किं प्रकृतं स्यादित्याशङ्कते **न चेति** । किं प्रकृत ब्रह्मानन्दमयवाक्ये पुच्छवाक्ये चोच्यते किं वैकत्रेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **तथा सतीति** । अवयवावयविभावस्य कल्पितत्वेऽप्यन्नमयादिष्वेकत्र गुणप्रधानत्वायोग इति भावः । द्वितीयं दूषयति **अन्यतरपरिग्रहे चेति** । अन्यतरस्मिन्वाक्ये ब्रह्मोक्तिस्वीकारे सतीत्यर्थः ।

नन्वसद् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेत्यानन्दमयेऽपि ब्रह्मशब्दश्रवणादुभयत्र ब्रह्मशब्दश्रवणे कथं पुच्छस्य ब्रह्मत्वमानन्दमयस्याब्रह्मत्वमुच्यत इत्यतः श्लोकस्य पुच्छविषयत्वेनानन्दमयाविषयत्वान्न तत्र ब्रह्मशब्दश्रवणमिति नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वप्राप्तिरित्याह **असन्नेवेति श्लोकस्येति** । आनन्दमयपरित्यागेन कुतः श्लोकस्य पुच्छविषयत्वकल्पनम् । श्लोकोक्तभावाभाववेदनयोर्गुणदोषोक्तेः पुच्छब्रह्मविषयत्वे सम्भवादानन्दमयब्रह्मविषयत्वे चासम्भवात्पुच्छब्रह्मविषयत्वमेव कल्पनीयमित्याह **न हीति** । आनन्दमयब्रह्मणोऽपि भावाभाववेदनयोर्गुणदोषोक्तेरुपपत्तेः कथमानन्दमयब्रह्मविषयत्वे तदनुपपत्तिरित्यत आह **न चानन्दस्येति** ॥ **अनुभवसिद्धस्येति** । प्रियमोदादिविशेषत्वादानन्दमयस्य सर्वलोकानुभवसिद्धत्वमिति भावः । पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्देन स्वप्रधानोक्तौ पुच्छशब्दस्य का गतिरिति पृच्छति **कथं तर्हीति** । प्रतिष्ठाशब्दविरोधात्पुच्छशब्दस्य तत्र मुख्यवृत्त्यसम्भवेऽपि पृथिव्यादिपुच्छेष्वाधारत्वदृष्ट्या ब्रह्मण्यपि सर्वाधारे लक्षणया पुच्छपदमुपपन्नमित्याह **पुच्छवदिति** ॥ **प्रियाद्यवयवेति** । तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिना प्रियाद्यवयववत्त्वस्य तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति शारीरत्वस्य च श्रवणादित्यर्थः । सविशेषत्वादित्यतः परमानन्दमयस्य ब्रह्मत्व इति शेषः । इष्टापत्तिं परिहरति **निर्विशेषं चेति** । तत्कुत इत्यत आह **वाङ्मसागोचरत्वश्रुतेरिति** । यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेति वाङ्मनसागोचरत्वश्रुतेरित्यर्थः । एवं मयटो विकारार्थत्वेन प्राचुर्यार्थत्वाभावान्नानन्दमये ब्रह्मविषयत्वमाश्रयितुं युक्तमित्युक्तम् । इदानीमस्तु मयटः प्राचुर्यार्थत्वं तथाऽपिनानन्दमये ब्रह्मविषयत्वमाश्रयितुं युक्तमित्याह **मयट इति** ॥ **प्राचुर्यस्येति** । समानाधिकरणस्वप्रकृत्यर्थप्रतियोग्यल्पत्वसापेक्षत्वनियमादित्यर्थः । ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ समानाधिकरणस्य विजातीयशूद्रादेरल्पत्वेन प्राचुर्यस्य लोके दर्शनादिति भावः । अतिमधुरे रुच्यर्थं रसान्तरानुवेधवदानन्देऽपीत्युत्कर्षार्थमीषद्दुःखानुषक्तिरिष्टेत्याशङ्क्याह **न चेति** ।

किञ्चेति । प्रतिदेहं प्रियादीनां सातिशयत्वेनानन्दमयस्यापि सातिशयत्वाद् ब्रह्मणोऽपि प्रतिशरीरं सातिशयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति **न चेति** ॥ **अनन्तत्वश्रुतेरिति** । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनन्तत्वश्रुतेरित्यर्थः । भृगुवल्लीसमाख्यानादन्नमयादीनां ब्रह्मत्वमित्याशङ्क्य पूर्वानुवाकेऽन्नमयादिशब्दानां श्रवणादुत्तरानुवाके मयट्प्रत्ययहीनानामन्नादिशब्दानामेव श्रवणाच्छब्दभेदे च निमित्तभेदस्याभिधेयभेदस्य चावश्यकत्वेन भिन्नविषयत्वान्न समाख्याऽत्रास्तीत्याह **न चेति** । नन्वेतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति ब्रह्मविद आनन्दमयप्राप्तिश्रवणादानन्दमयस्य चाब्रह्मत्वे तदयोगादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमिति चेत् । तर्ह्येतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यन्नमयादीनामपि ब्रह्मविदः प्राप्तिश्रवणान्यथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मत्वप्रसङ्गेनान्नमयादीनामब्रह्मत्वमङ्गीकृत्यानन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वाङ्गीकारायोगात् । न चान्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यत्रोपसंक्रमशब्दस्यातिक्रमार्थत्वादन्नमयादीनामतिक्रममात्राभिधानेऽपि प्राप्तेरनभिधानान्नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।

तथा सत्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यत्रापि तदर्थत्वापत्त्या ब्रह्मविदस्तत्प्राप्तिश्रवणासिद्धेर्नानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमित्याशयेनाह **एतमानन्दमयमात्मानमिति चेति** । ननूत्तरानुवाकोक्तस्यानन्दस्यानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति ब्रह्मशब्दश्रवणादिना ब्रह्मत्वादन्नप्राणमनोविज्ञानान्तरं श्रुतेनानन्देनान्नमय-प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्तरं श्रुतस्यानन्दमयस्य स्थानप्रमाणेनाभेदादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्त्विति चेत् । तर्ह्युत्तरानुवाकोक्तान्नादीनामप्यन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्यादिब्रह्मश्रुत्या ब्रह्मत्वेनोत्तरानुवाकोक्तान्नप्राण-मनोविज्ञानैः पूर्वानुवाकोक्तान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानां स्थानप्रमाणेनाभेदादन्नमयादीनामपि ब्रह्म-त्वस्य स्वीकर्तव्यतयाऽर्धजरतीयायोगात् । न चान्ते एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्येति मयट्प्रत्ययश्रवणेन उत्तरानुवाकोक्तान्नादीनामन्नमयादित्वमेवेत्यब्रह्मत्वप्राप्तेर्न तत्स्थानप्रमाणेन पूर्वानुवाकोक्तानन्दमयस्यापि ब्रह्म-त्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । तर्हि तत एवोत्तरानुवाकोक्तानन्दस्याप्यानन्दमयत्वेनाब्रह्मत्वप्राप्त्या न तत्स्थान-प्रामाण्येन पूर्वानुवाकोक्तानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वप्राप्तिरित्याशयेनाह **अन्ते मयटः श्रवणेनेति** । ननु ब्रह्मज्ञानार्थिनस्तदुपदेशान्यथाऽनुपपत्त्या आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वमेवेत्यभिप्राय इति चेत् । तर्हि तत एवान्न-मयादीनामपि ब्रह्मत्वप्रसङ्गेनार्धजरतीयानुपपत्तेस्तादवस्थ्यात् । न च ब्रह्मज्ञानार्थिनो नान्नमयाद्युपदेशो अनर्थको ब्रह्मज्ञानोपायत्वेन द्वारतया तदुपपत्तेरेति वाच्यम् । तथा सत्यानन्दमयस्यापि ब्रह्मज्ञानार्थिनं प्रत्युपदेशानुपपत्तेः पुच्छब्रह्मज्ञानोपायत्वेन द्वारतया तदुपपत्तेरिति नोक्तयुक्त्याऽप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वसिद्धि-रित्याशयेनाह **ब्रह्मज्ञानार्थिन इति** ।

स० — **कोशाः कल्प्यंत इति** ॥ कोशवादिभिरस्माभिरिति शेषः ॥ **नन्वन्नमयादीनामि-वेति** ॥ अन्नमयादिप्रकरणेषु अन्नमयादिपुच्छत्वेनोक्तानि यथा न स्वप्रधानानि तथेत्यर्थः ॥ **प्रियाद्यवयव-योगशरीरत्वाभ्यामिति** ॥ 'तस्य प्रियमेव शिर' इत्यादिनाऽऽनन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगः कथ्यते । तथा 'तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्ये'त्यनेन तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इति विज्ञानमयशारीरत्वमुच्यते । इदं च विशेषणं न संभवति निर्विशेष इति भावः ।

प० — श्रोतृबुद्धिसौकर्यायाह **एवमिति** । **तद्विजिज्ञापयिषयेति** तज्ज्ञापयामीतीच्छयेत्यर्थः ॥ **अन्नमयादीनामिवेति** । अन्नमयादिषु पुच्छत्वेनोक्तं पृथिव्यादिकं यथा न प्रधानं तथेत्यर्थः । निषेधति **नेति** । आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन कथनं नोपेयत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **स्वप्रधानतया प्रकृतत्वादिति** । ननु 'तदप्येषश्लोको भवति' । 'असन्नेव स भवती'त्युक्तश्लोकस्यान्नमयादिप्रकरणेष्विवानन्दमयप्रकरणे-प्यानन्दमय विषयत्वात्कथं तत्रत्यब्रह्मशब्दस्य पुच्छे श्रवणं आनन्दमये त्वश्रवणमित्यतः पूर्वप्रकरणचतुष्टयोक्त-श्लोकचतुष्टयस्यान्नमयादिविषयत्वेप्यत्रानन्दमयप्रकरणे कथितश्लोकस्य पुच्छविषयत्वमेवोपेयते । अतो नोक्त-हेतुद्वयमसिद्धमिति भावेनाह **असन्नेवेति** ॥ **अत्रेति** । श्लोक इत्यर्थः । श्लोकस्यानन्दमयविषयत्वे बाधकं

चाह **न चानन्दस्येति** । आनन्दमयशब्देनोक्तानन्दस्य 'असन्नेव स भवतीति संतमेनं ततो विदु'रि तदेतच्छब्दाभ्यां परामर्शेनासच्छब्दसच्छब्दाभ्यामुक्तावभावभावौ न युक्तौ भावाभावशंकाया एवायोगादित्यर्थः । **कथं तर्हीति** । स्वप्रधानत्व इत्यर्थः ॥ **प्रिया(द्य)वयवयोगशारीरत्वाभ्यामिति** । 'तस्य प्रियमेव शिर' इत्यादिना प्रिया(द्य)वयवयोगः । 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'त्यादिनाऽऽनन्दमयस्य विज्ञानमयः शरीरमुच्यते । इदं च स विशेषब्रह्मणि संभवति न निर्विशेष इति भावः ॥ **वाङ्मनसेति** । 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ **अनन्तत्वश्रुतेरिति** । 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे'तिश्रुतानन्तत्वस्य देशकालवस्त्वपरिच्छेदरूपत्वेन भेदविरोधादिति भावः ॥ **न चैवं भार्गवीति** । आनन्दमयस्थानापन्नस्य 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि'त्युक्तस्य ब्रह्मत्वेनोपगमादिहानन्दमयस्याब्रह्मत्वे तद्विरोध इति नेत्यर्थः । प्राप्यस्थले मयट्श्रवणमस्तीत्यत आह **एतमिति** ॥ **अतिक्रमणीयतयेति** । उपशब्दस्यातिक्रमणार्थत्वोपगमादिति भावः ॥ **द्वारतयेति** । अरुन्धतीज्ञानार्थं स्थूलतारोपदर्शनमिवेति भावः ।

या० **आनन्दमयाश्रयतयेति** । तथा चात्र पुच्छपदमाश्रयलक्षकमिति भावः ॥ **नन्वन्नमयादीनामिवेति** । अन्नमयादिप्रकरणेष्वन्नमयादिपुच्छत्वेनोक्तानि यथा न स्वप्रधानानि तथेत्यर्थः ॥ **भावाभावशङ्केति** । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् इति वाक्योक्तेत्यर्थः ॥ **प्रियाद्यवयवयोगशरीरत्वाभ्यामिति** । 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादिनाऽऽनन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगः कथ्यते । तथा 'तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्ये'त्यनेन तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इति विज्ञानमयशरीरत्वमुच्यते । तद् इदं च सविशेषे संभवति न निर्विशेष इति भावः ।

श्री० — तर्ह्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वसमर्थनपरतया प्रतीयमानानां सूत्राणां कोऽभिप्राय इत्यत आह **ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्तस्येति** ॥ **स्वप्राधान्येनेति** । स्वयं प्रधानत्वेनैव । न त्वानन्दमयावयवत्वेनेत्यर्थः । अन्तरस्यान्यस्य श्रवणरूपस्याब्रह्मत्वसाधकस्यानन्दमयेऽभावेऽप्यन्यद्बाधकं तत्र भविष्यतीत्याह **तत्रापीति** ॥ **आनन्दमयाश्रयतयेति** । आनन्दमयं प्रत्याश्रयतयेत्यर्थः । तथा चान्याश्रितस्यानन्दमयस्य परब्रह्मत्वं न संभवतीति भावः ॥ **तदिति** । आश्रयतयोक्तब्रह्मेत्यर्थः ॥ **प्रकृतत्वादिति** । ब्रह्मविदाप्नोति परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति वाक्येनेत्यर्थः । प्रकृतत्वं स्वप्राधान्येन प्रकृतत्वम् ॥ **आनन्दमयस्येति** । तथा चावयवावयविनोरभेदादवयविनो ब्रह्मत्वेऽवयवस्यापि ब्रह्मत्वं प्राप्तमिति भावः । तथाच ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिना प्रकृतत्वं किमर्थमुपपादनीयमिति हृदयम् । **असामञ्जस्येति** । विरोधादिति भावः । ननु विरोधादेकस्य ब्रह्मणोऽङ्गीकार्ये आनन्दमयस्यैव तत्कस्मान्न स्यादित्यत आह **अन्यतरेति** । नन्वसन्नेवेति श्लोकेऽस्त्यानन्दमये ब्रह्मशब्द इत्यत आह **असन्नेवेति** । अत्र श्लोके ॥ **तर्हीति** । स्वप्रधानतया ब्रह्मणो ज्ञेयत्वे सतीत्यर्थः । **पुच्छत्वेति** । पुच्छत्वोक्त्याऽप्राधान्यं प्राप्तमिति भावः ॥ **आश्रयेति** । तथाच

प्राधान्यमेवेति भावः ॥ **प्रतियोगीति** । स्वसमानाधिकरणस्वनिरूपकविजातीयरूपप्रतियोगीत्यर्थः ॥ **अनन्तत्वेति** । वस्तुतः परिच्छेदाभावस्यानन्तशब्दार्थत्वात्तस्य चाभेदरूपत्वादनन्तशब्देनाभेद उक्त इत्यर्थः । अन्ते प्राप्यतयोक्तिस्थाने ॥ **पूर्वमपीति** । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमित्यत्र विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति पूर्ववाक्येऽपीत्यर्थः । पूर्वमपि एतद्वाक्येऽपि ॥ **नानन्दमय इति** । विकारार्थमयट्प्रत्ययबलादन्नमयादिवदिति भावः । ननु तस्याब्रह्मत्वे ब्रह्मज्ञानार्थिनो भृगोस्तदुपदेशोऽसङ्गत इत्यत आह **ब्रह्मेति** ॥

सु०— नन्वेवं तर्हि कथं सूत्राणि । आनन्दमयस्य ब्रह्मताप्रतिपादनपरतयोपलम्भात् । मैवम् । वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेन सूत्राणां कथञ्चिद्योज्यत्वात् । तस्मादानन्दमयादयः पञ्चापि कोशा न ब्रह्मेति ।

शे०— एवं तर्हीति । आनन्दमयस्याब्रह्मत्व इत्यर्थः । का कथन्तेत्यत आह **आनन्दमयस्येति** ।

गुणे त्विति । यथा ह्यग्नीषोमीये पशावेकपाशके 'अदितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वेतानि'त्य'दितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतमि'ति च मन्त्रौ श्रुतौ । तत्र बहुवचनवान्मन्त्रः किं प्रकरणादुत्कृष्टव्यो न वेति विशये, बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वादुत्कर्षे प्राप्ते विशेष्यप्रधानभूतपाशवाचिप्रातिपदिकस्याग्नीषोमीये समवेतार्थत्वात्तदनुरोधेन बहुवचनं पाशगुणत्वेन तद्विशेषणभूतबहुत्ववाचकमन्याय्यया लक्षणया पाशावयवाँल्लक्षयतीति नवमे निर्धारितम् । विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वादिति । उत्कर्षोऽनुत्कर्षो वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशं पाशानिति च मन्त्रयोर्विकल्पः स्यात् । पाशप्रातिपदिकस्योभयत्र समत्वात् । गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्यकल्पनात्र तद्बलान्मन्त्रोत्कर्षः प्रत्ययस्य पदैकदेशत्वात् । प्रातिपदिकपारतन्त्र्येणोत्कर्षकत्वायोगादिति सूत्रार्थः । एवमिहापि प्रधानश्रुतिविरोधे गुणभूतसूत्राण्यन्यथा नेयानीति भावः । नन्वाम्नायस्यार्थं वक्तुं प्रभवामो नाम्नायं पर्यनुयोक्तुमिति न्यायादपर्यनुयोज्ये वेदे पाशैक्येऽपि बहुवचनं कथञ्चिदवयवबहुत्वाभिप्रायं युज्यते । पौरुषेयेषु सूत्रेषु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे सर्वज्ञेन सूत्रकृता किमर्थं श्रुतिविरोधप्रातिकूल्यसूत्ररचनं कृतमित्याशङ्क्याध्याहाराद्यपेक्षानेकार्थप्रत्यायनार्थमित्याशयेनोक्तम् **कथञ्चिदिति** । अध्याहारलक्षणाऽनुषङ्गादिभिरित्यर्थः ॥

योज्यत्वादिति । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते उत स्वप्रधानत्वेनेति विशये पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते **आनन्दमयोऽभ्यासादिति** । अत्रानन्दमयशब्दस्यानन्दमयपर्यायाम्नाते पुच्छब्रह्मणि लक्षणा । स्वप्राधान्येन प्रतिपाद्यमित्यध्याहारः । ततश्च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यगतब्रह्मपदेन स्वप्रधानमेव ब्रह्मोच्यते । असन्नेव स भवतीत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मणः केवलस्याभ्यस-

मानत्वादित्येतत्सूत्रार्थः। यत्र ब्रह्मत्वं साध्यं तत्र तद्विषयश्रुत्यादिमात्रस्य हेतूकर्तव्यत्वेऽपीह ब्रह्मणः पुच्छवाक्यविषयत्वे स्थिते तात्पर्येण प्रधानतया तत्प्रतिपाद्यत्वस्य साध्यतया तात्पर्यसिद्धये तल्लिङ्गतयाऽभ्यासपर्यन्तहेतूक्तिरित्यवगन्तव्यम्। द्वितीयसूत्रे विकारशब्देनावयवो लक्ष्यते तद्वाचिशब्दः पुच्छशब्दः। स एव शब्दो विकारो विगतकार्योऽनर्थकः शब्दः कारशब्दः कर्मणि घञन्तः कार्यवाची। तथा च पुच्छमित्यवयववाचिशब्दात्तस्य स्वार्थपरित्यागाल्लक्षणीयाभावेनानर्थक्यप्रसङ्गाच्च न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणो युक्तमिति शङ्कार्थः। न च पुच्छपदेनाधारत्वं लक्षणीयम्। प्रतिष्ठापदेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति शङ्कितुर्हृदयम्। प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः। प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवप्राये वचनमित्यर्थः। अन्नमयादीनां हि शिर आदिपुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिर आदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वाऽवयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह। नावयवत्वविवक्षयेति द्वितीयसूत्रार्थः। पुच्छवाक्ये पुच्छशब्देनावयवो नोच्यते किं त्वाधारो लक्ष्यत इत्यत्र हेत्वन्तरमुच्यते **तद्धेतुव्यपदेशाच्चेति**। सर्वस्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते। इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति। न च कारणस्य सतो ब्रह्मणः स्वविकारमानन्दमयं प्रति मुख्यमवयवत्वमुपपद्यत इत्यर्थः। यत् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेत दुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयते 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति। अवयवत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं ब्राह्मणे स्वप्राधान्यमित्युपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति मान्त्रवर्णिकसूत्रार्थः। इतश्च पुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मैव स्वप्रधानं प्रतिपाद्यम्। इतरस्त्वानन्दमयोऽत्र न प्रतिपाद्यते। ब्रह्मपुच्छं हि प्रकृत्य श्रुतस्य 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेत्यभिध्यानपूर्वकसर्वस्रष्टृत्वस्य वैषयिकप्रियादिमत्त्वेन तत्रानुपपत्तेरिति पञ्चमार्थः। इतश्च न ब्रह्म पुच्छमित्यत्रोक्तं ब्रह्म संसारि यस्माद्ब्रह्मपुच्छमित्यधिकारे 'रसो वै स रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती'ति जीवब्रह्मणी भेदेनैव व्यपदिश्येते। न हि लब्धैव लब्धव्यो भवतीति षष्ठार्थः। ननु भृगुवल्ल्यामानन्दस्य ब्रह्मत्वादानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं पञ्चमपर्यायत्वादनुमीयत इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रम्। **कामाच्चेति**। काम्यत इति काम आनन्दस्तस्य ब्रह्मत्वदृष्टेर्नानुमानेनानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यम्। विकारार्थकमयड्विरोधादित्यर्थः। इतोऽपि नानन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते। पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मणि प्रतिबद्धस्यानन्दमयस्य 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति।' इत्यादिना तत्प्राप्तिमोक्षाभिधानादित्यस्मिन्निति सूत्रार्थः। तदेवमानन्दमयशब्दवाच्यस्याप्रतिपाद्यत्वाल्लक्ष्यस्य ब्रह्मणो व्यतिरेकात्पुच्छवाक्यस्थब्रह्मैवात्र स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमिति स्थितमित्याशयः। एतच्च शाङ्करभाष्यतदानन्दगिरिभामतीकल्पतरुतत्परिमलेषु स्पष्टं विशेषतः तत एवावगन्तव्यम्।

प०— इति न्यायेनेति । 'विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वात्', 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना एकदेशत्वात्' इति नवमोक्तजैमिनीयन्यायेनेत्यर्थः । स च न्यायः गुडानियचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यानेऽस्माभिः विवृतः ।

या०— गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति । यथा ह्यग्नीषोमीये पशावेकपाशकेऽदितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वेतानित्यदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतमिति च मन्त्रौ श्रुतौ । तत्र च बहुवचनवान्मन्त्रः किं प्रकरणादुत्कर्ष्टव्यो न वेति विशये बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वादुत्कर्षे प्राप्ते विशेष्यप्रधानभूतपाशवाचिप्रातिपदिकस्याग्नीषोमीये समवेतार्थत्वात्तदनुरोधेन बहुवचनं पाशगुणत्वेन तद्विशेषणभूतबहुत्ववाचकमन्याय्यया लक्षणया पाशावयववान् लक्षयतीति नवमे निर्धारितम् । 'विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वादि'ति । उत्कर्षोऽनुत्कर्षो वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशं पाशानिति च मन्त्रयोर्विकल्पः स्यात् । पाशप्रातिपदकस्योभयत्र समत्वात् । गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्यकल्पना । न तद्बलान्मन्त्रोत्कर्षः । प्रत्ययस्य तदेकदेशत्वात्प्रातिपदिकपारतन्त्र्येणोत्कर्षकत्वायोगादिति सूत्रार्थः । एवमिहापि प्रधानश्रुतिविरोधे गुणभूतसूत्राण्यध्याहारादिभिर्नेयानि । तथा चाचार्यशबरस्वामी वर्णयाम्बभूव । लोकेष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति वेदाविरोधसम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यानीति । तथा हि । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते । उत स्वप्रधानत्वेनेति विषये पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्ते उच्यते ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ । आनन्दमयेत्यादिवाक्ये यद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदप्रतिपाद्यं तत्स्वप्रधानमेव । असन्नेव स भवतीत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् ॥ ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ । अत्र विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः । पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति चेन्नायं दोषः । प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिः । अवयवप्राये वच इत्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरआदिपुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरआदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वा अवयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह । नावयवविवक्षया । यत्कारणमभ्यासादिना स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् ॥ ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥ सर्वस्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते । इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति । न च कारणं स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥ यत्सत्यं ज्ञानमित्यादिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेतदुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन च गीयते । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति । अवयववचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं ब्राह्मणे त्वप्राधान्यमित्युपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति ॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रोक्तं ब्रह्म परमात्मनेतरो जीवः । कस्मादनुपपत्तेः । ब्रह्म पुच्छं हि प्रकृत्य श्रूयते । सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति सा

तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदꣳसर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः । सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ ॐ **भेदव्यपदेशाच्च** ॐ ॥ इतश्च ब्रह्म पुच्छमित्यत्रोक्तं ब्रह्म न संसारी । यस्माद्ब्रह्म पुच्छमित्यधिकारे रसो वै सः रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति इति । जीवब्रह्मणी भेदेन व्यपदिशति । न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति ॥ ॐ **कामाच्च नानुमानापेक्षा** ॐ ॥ ब्रह्मपुच्छाधिकारे सोऽकामयतेति कामयितृनिर्देशान्नानुमानिकमपि साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं ब्रह्मत्वेन कारणत्वेन चापेक्षितव्यम् ॥ ॐ **अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति** ॐ ॥ इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽयं ब्रह्मशब्दः । यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि प्रकृते प्रबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति । तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्भावापत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः । तं तद्योगं शास्ति शास्त्रम् । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवतीत्यादि । तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते । न प्रधानजीवयोः परिग्रहे । तस्मादिदं ब्रह्म परमात्मेति ।

श्री० — **कथंचिदिति** । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्तस्य ब्रह्मणः स्वप्राधान्येन ज्ञेयत्वं नानन्दमयावयवतयेत्येवंपरतया योज्यत्वादित्यर्थः ।

च० — **गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति** । यथा ह्यग्नीषोमीये पशावेकपाशकेऽदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतानिति अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतमिति च मन्त्रौ श्रुतौ । तत्र बहुवचनवान् मन्त्रः किं प्रकरणादुत्क्रष्टव्यो न वेति विशये बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वादुत्कर्षे प्राप्ते विशेष्यप्रधानभूतपाशवाचिप्रातिपदिकस्याग्नीषोमीयसमवेतार्थत्वात्तदनुरोधेन बहुवचनं पशुगुणत्वेन तद्विशेषणीभूतबहुत्ववाचकमन्याय्यया लक्षणया पाशावयवान् लक्षयतीति नवमे निर्धारितम् । विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वादिति । उत्कर्षोऽनुत्कर्षो वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशं पाशानिति च मन्त्रयोर्विकल्पः स्यात् पाशप्रातिपदिकस्योभयत्र साम्यात् । गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्यकल्पना तद्बलान्मन्त्रोत्कर्षः । प्रत्ययस्य पदैकदेशत्वात्प्रातिपदिकपारतन्त्र्ये गोत्कर्षकत्वायोगादिति सूत्रार्थः । एवमिहापि प्रधानश्रुतिविरोधे गुणभूतसूत्राण्यन्यथा नेयानीति भावः ।

सु० —**तदेतत्सूत्रव्याख्यानेन निराकृतमपि शिष्यहिततया स्फुटं निराकरोति** येऽन्नमिति ।

अनु० — येऽन्नं ब्रह्मेत्याद्युपासां सामानाधिकरण्यतः ॥
उक्त्वा पञ्चस्वरूपाणां पुनस्तत्प्रातिवादिनी ।
स्यानद्वयगता वेदवाणी तदपलापिनाम् ॥
तमसोऽन्यत संस्थानं कथमेव भवेत्स सा ॥

इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । पञ्चस्वरूपाणामिति विशेषणसमास एवायं न द्विगुः । तद्धितार्थाद्यभावात् । तत्प्राप्तिवादिनी । ज्ञानफलत्वेनेति शेषः । स्थानद्वयमनुवाकद्वयम् । तदपलापिनामन्नमयादीनां ब्रह्मत्वापलापिनां मायावादिनाम् । इदमुक्तं भवति । अन्नमयादि पञ्चकं यदि न ब्रह्म तदाऽन्नमयादीन्प्रत्युदाहृतश्लोकेषु येऽन्नं ब्रह्मोपासत इति प्रथमानुवाकेऽन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्युत्तरानुवाके च ब्रह्मनयोक्तिविरोधः स्यात् । न हि पुच्छस्यापि ब्रह्मत्वे प्रमाणमस्त्यन्यदतो ब्रह्मशब्दात् । नन्वेतद्ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपदिष्टम् । न तु ब्रह्मतयोपदिष्टमिति चेन्न । सामानाधिकरण्येनोक्तत्वात् । न च सामानाधिकरण्यमपि गौणम् । तथा सति विदुषस्तत्प्राप्तिरुक्ता विरुध्येत । न च तत्रातिक्रमोऽर्थ इत्युक्तम् । न चानन्दमये ब्रह्मशब्दो नास्ति श्लोकस्य पुच्छविषयत्वादिति वाच्यम् । तथा सत्यन्नमयादिश्लोकानामपि तथात्वप्राप्तेः । किञ्च बाधकवशादित्थमाश्रीयते । एवमेव वा । नाद्यः । बाधकानां परिहृतत्वात् । द्वितीये तु निर्निमित्तं वेदार्थभूतब्रह्मापलापिनो बौद्धस्येव वेदाभिमानिकोपेन नरकप्राप्तिः स्यादिति ।

शे०— तदेतत्सूत्रव्याख्यानेनैव निराकृतमपीति । अन्नमयादीनां पञ्चानामपि परब्रह्मत्व-प्रतिपादनपरतया सूत्रव्याख्यानेनेत्यर्थः ॥ इत्यादीति क्रियाविशेषणमिति । साधनं परित्यज्य धात्वर्थ-मात्रविशेषणं क्रियाविशेषणमित्यर्थः । ततश्च क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीब-त्वमेकवचनान्तत्वं वाच्यमिति क्लीबत्वैकवचनान्तत्वाऽव्ययत्वविधाना'दव्ययादाप्सुप' इति सुब्लोपे इत्या-दीत्युपपन्नमिति भावः । ननु पञ्चस्वरूपाणामित्यस्य सङ्ख्यापूर्वकत्वेन 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरि'ति द्विगु-त्वादकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट इति स्मरणात् । द्विगोरिति ङीपि पञ्चस्वरूप्या इति भवितव्यं पञ्चस्वरूपाणामिति कथमित्यत आह पञ्चस्वरूपाणामिति ॥ विशेषणसमास इति । पञ्च च तानि स्वरूपाणि चेति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'त्यनेन विशेषणसमास इत्यर्थः । न च विशेषणसमासस्य 'दिक्सङ्ख्ये च संज्ञायामि'ति विशेषस्मरणेन संज्ञायामेव नियमितत्वात्प्रकृते च विशिष्टस्यासंज्ञात्वान्न विशेषणसमासः प्रकृते आश्रयितुं युक्तः । अन्यथैकशाटीत्यत्रापि विशेषणसमासोपपत्त्या तत्र समास-विधायकपूर्वकालैकेति सूत्रवैयर्थ्यापातादिति वाच्यम् । पञ्चस्वरूपशब्दस्य नियमेनार्थविशेषोपस्थापकतया सामयिकसंज्ञाश्रयणेन तत्संभवात् ॥ न द्विगुरिति । तथा च नोक्तरीत्याऽनिष्टरूपप्रसङ्ग इति भावः । द्विगुसमासाभावे हेतुमाह तद्धितार्थादीति । पञ्चकपालः पुरोडाश इत्यादिवत्तद्धितार्थविषयत्वस्य, पञ्चग-वधन इत्यादिवदुत्तरपदपरत्वस्य, पञ्चगवमित्यादिवत्समाहारवाच्यत्वस्याप्यभावान्न पञ्चस्वरूपाणामिति द्विगु-रित्यर्थः । 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चे'त्यत्रोक्तस्य त्रिविधस्यैव सङ्ख्यापूर्वकस्य 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरि'ति द्विगुत्वविधानान्न सङ्ख्यापूर्वकत्वमात्रेण द्विगुत्वमिति भावः । यद्यपि पञ्चपात्रमित्यादिवत्पात्रादित्वेना-

कारान्तोत्तरपदत्वेऽपि ङीबप्राप्तेरुपपादयितुं शक्यत्वात्समाहारस्य वाच्यत्वाश्रयणेन द्विगुत्वमपि व्युत्पादयितुं शक्यम् । तथाऽपि द्विगुत्वे द्विगुरेकवचनमित्येकवद्भावेनैकवचनस्यैव प्रसक्त्या पञ्चस्वरूपाणामिति बहुवचनानुपपत्तिप्रसङ्गात्तदुपपत्तय एव तथा नाश्रितमिति ध्येयम् ॥ **स्थानद्वयमनुवाकद्वयमिति** । एतच्च स्थानद्वयेऽनुवाकद्वय इति पूर्ववाक्यवदेव व्याख्यातव्यम् ।

किमनेनान्नमयादीनां ब्रह्मत्वे साधकमुक्तं भवतीत्याशङ्कां परिहरन्नेव 'अन्नं ब्रह्म, सामानाधिकरण्यतः। तत्प्राप्तिवादिनी'त्याद्यनेकविशेषणानामाकाङ्क्षाक्रमेण प्रयोजनप्रदर्शनेन वैयर्थ्यशङ्कां च परिहरन्नेव विकल्पमुखेन प्रवृत्त्या तदपलापिनामिति वाक्यान्त्यभागस्यासङ्गतिशङ्कां च परिहरन्नेव येऽन्नमित्यादेरभिप्रायमाह **इदमुक्तमिति** ॥ **उदाहृतश्लोकेष्विति** । 'अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इत्याद्युदाहृतश्लोकेष्वित्यर्थः । तत्र येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादौ ब्रह्मतयोक्तेरिति भावः । येऽन्नं ब्रह्मेत्यादिरित्यादिपदेन न केवलमेतदनुवाकस्थस्य ये प्राणं ब्रह्मोपासत इत्यादेरेव संग्रहः किं नामोत्तरानुवाकस्थस्यान्नं ब्रह्मेतिव्यजानादित्यादेरपीति भावेनादिपदसंग्राह्यं दर्शयन्नेव स्थानद्वयगतत्वेतदुपपादयति **अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्युत्तरानुवाके चेति** । उक्तहेतोरप्रयोजकत्वं परिहरति **न हीति** । तथा च ब्रह्मतयोक्तानामन्नमयादीनामब्रह्मत्वे तत्त्वेनोक्तस्य पुच्छस्यापि तत्प्रसङ्गान्न ब्रह्मतयोक्तेरप्रयोजकत्वमिति भावः । उक्तहेतोरसिद्धिशङ्कापरिहारकतया मौलं सामानाधिकरण्याभिधानं योजयितुमाशङ्कते **नन्विति** ॥ **गौणमिति** । मनो ब्रह्मेत्यादौ तद्दर्शनादिति भावः ॥ **तथा सतीति** । न हि शरीरादिकोशप्राप्तिर्ब्रह्मज्ञानिनः फलमिति संभवति । तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिविरोधात् । शरीरादेः कोशरूपत्वादिति भावः । नन्वत्र नान्नमयादिप्राप्तिरुच्यते । उपसंक्रमणशब्दस्यातिक्रमार्थत्वादित्यत आह **न चेति** ॥ **उक्तमिति** । 'उपसंक्रमणं चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति । अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेदित्यादिनेति शेषः । नन्वसद् ब्रह्मेति वेद चेदिति ब्रह्मशब्दश्रवणात्कथमानन्दमये ब्रह्मशब्दाश्रवणमित्यतः स्यादेतदेवं यद्यसन्नेवेति श्लोक आनन्दमयविषयः स्यात् । न चैवम् । किन्तु ब्रह्मपुच्छमित्युक्तब्रह्मविषयक एव । तस्य स्वप्रधानतया प्रकृतत्वात् । ततश्च सिद्धमानन्दमये ब्रह्मशब्दाश्रवणमित्याह **श्लोकस्येति** ॥ **तथात्वप्राप्तेरिति** । पुच्छविषयकत्वप्राप्तेरित्यर्थः । अन्यथाऽर्धजरतीयप्रसक्तेरिति भावः । **बाधकानामिति** । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे विकारार्थकमयडनुपपत्त्यादिबाधकानामित्यर्थः । **परिहृतत्वात्** । 'प्राचुर्यार्थाश्च मयटः सर्वेऽत्र प्रतिपादिताः' इत्यादिनेति शेषः ॥ **निर्निमित्तमिति** । बाधकं विनेत्यर्थः ।

स० — **विशेषणसमास एवायमिति** । अन्यथा पञ्चस्वरूप्या इति स्यादिति भावः ।

प० — **तद्धितार्थाद्यभावादिति** । द्वितीयस्याद्यपादे 'दिक्संख्ये संज्ञायामि'त्यनुवर्त्य 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चे'ति सूत्रे तद्धितार्थे विषयभूते उत्तरपदे च परतः समाहारे वाच्ये दिक्संख्ये

सुबन्तेन समस्येते इति समासं विधाय 'संख्यापूर्वो द्विगुरि'ति तदुत्तरसूत्रेण संख्यापूर्वकसमासस्य द्विगुसंज्ञोक्त्या 'द्विगोः' इति ङीपि सति पञ्चस्वरूपीति भाव्यमिति न शङ्क्यम् । तद्धितार्थविषय इत्यादिसमासनिमित्तानामिहाभावेन तेन समासस्यैवात्राप्राप्तेः । किन्तु पञ्च च तानि स्वरूपाणि च पञ्चस्वरूपाणीति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'ति सूत्रेण विशेषणसमास एवेत्यर्थः । भाष्यस्याशेषपदानामुपयोगं व्यञ्जयन्परमतनिरासप्रकारं व्यनक्ति **इदमुक्तं भवतीत्यादिना स्यादितीत्यन्तेन** ।

या०— ननु तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति सूत्रप्रापितसमासे संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञायां द्विगुरेकवचनमित्येकवचने द्विगोरिति ङीपः प्राप्तौ पञ्चस्वरूप्या इति वक्तव्ये कथं पञ्चस्वरूपाणामित्युक्तमित्यत आह **विशेषणसमास इति** ॥ **तद्धितार्थादीति** । तथा च न तद्धितार्थोत्तरपदेत्यादिनाऽत्र समासप्राप्तिः । येनोक्तरीत्या प्रयोगप्रसङ्गः । किन्तु विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यनेनेति भावः । अत्र समासहारविवक्षया द्विगुत्वमङ्गीकृत्य पात्रादित्वेन न समाधानं कृतम् । तथात्वेऽप्येकवचनप्रसङ्गेन बहुवचनानुपपत्तेरित्यवगन्तव्यम् ।

श्री०— **क्रियेति** । उक्त्वेति वचनरूपक्रियाविशेषणमित्यर्थः ॥ **अभावादिति** । अविवक्षितत्वादित्यर्थः । प्रथमानुवाक इत्यनन्तरं 'सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते इति वाक्यं ग्राह्यम् । ननु ब्रह्मतयोक्तावपि न ब्रह्मत्वमङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राह **न हीति** । तथा च स्वप्राधान्येन ज्ञेयतया त्वदङ्गीकृतस्यापि 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे'ति उक्तपुच्छस्यापि ब्रह्मत्वं न स्यादित्याशयः ॥ **नन्वेतदिति** । अन्नमयादिपञ्चकमित्यर्थः । **सामानाधिकरण्येनेति** । अन्नं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्येनेत्यर्थः ॥ **तथा सतीति** । अमुख्यब्रह्मत्वोपेतान्नादिसाक्षात्कारेण तत्प्राप्तिरयुक्ता स्यादित्यर्थः ।

च०— **इत्यादिक्रियाविशेषणमिति** । साधनांशविनिर्मोकेणोपोपसृष्टकेवलधातूपस्थाप्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतापन्नप्रत्ययकमित्यर्थः । तेन कृदन्तसामानाधिकरण्याभावेन तस्य स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्यनवकाशः । क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वमव्ययत्वं च वाच्यमिति क्लीबत्वैकवचनान्तत्वाव्ययत्वविधानादव्ययादाप्सुप् इति सुब्लोपे इत्यादीति समञ्जसमिति भावः । अभिहितं च कातन्त्रपरिशिष्टकृता । कथं स्तोकः कृदन्तसमानाधिकरणत्वात् । धात्वैकाधिकरण्ये तु स्तोकमोदनस्य पाक इति स्यादेवेति । ननु पञ्चस्वरूपाणामिति भाष्यकारीयो विन्यासः पाणिनीयं प्रतिशेते । तस्य संख्यावाचकशब्दपूर्वकतया संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुतयाकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट इति वचनात् द्विगोरिति ङीपि पञ्चस्वरूप्या इति न्यासेन भवितव्यत्वादित्यत आह **पञ्चस्वरूपाणामिति । विशेषणसमास इति ।** विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यनेन नीलोत्पलमित्यादाविव समानाधिकरणतत्पुरुष इत्यर्थः । ननु विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं एकशब्दस्य

दिक्संख्ये संज्ञायामिति बाधनार्थं च पूर्वकालैकेति सूत्रं यथा तद्वद्दिक्संख्ये संज्ञायामित्यपि संज्ञायामेवेति नियमार्थमिति स्थिततया प्रकृते विशिष्टस्य संज्ञात्वविरहेण न विशेषणसमासाश्रयणं सङ्गच्छत इति चेत्। अत्र व्याचक्षाणाः पञ्चस्वरूपशब्दस्य नियमेनार्थविशेषोपस्थापकतया सामयिकसंज्ञाश्रयणेन तत्संभवान्न द्विगुरिति। तथाच नोक्तरीत्यानिष्टप्रसङ्ग इति भाव इति प्रकृतग्रन्थाशयं व्यभावयन्। प्रकृतसमासस्याद्विगुतायां बीजं दर्शयति **तद्धितार्थेति**। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वेत्यर्थः। पौर्वशालः आपरशाल इति दिशा तद्धितार्थे। पूर्वशालाप्रिय इत्युत्तरपदे। दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्। संख्यायास्तद्धितार्थे षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः, पञ्चकपालः पुरोडाश इति। पञ्चगवधन इत्युत्तरपदे। पञ्चगवमिति समाहारे उदाहरणानि। तत्र न संख्यापूर्वकत्वमेव द्विगुताया तन्त्रम्। किन्तु तद्धितार्थविषयकत्वोत्तरपदपरत्वसमाहारवाचकत्वान्यतमं। तदाक्रान्तश्च नायमिति नैतस्य द्विगुतापत्तिरिति भावः। समाहारस्य वाच्यत्वाश्रयणेऽपि पात्रादित्वादकारान्तोत्तरपदत्वेऽपि ङीबप्राप्तेर्द्विगुत्वमुपेत्यापि समाधातुं सुशकमिति शङ्का द्विगुत्वे पञ्चगवमितिवत् द्विगुरेकवचनमित्येकवद्भावापत्त्या पञ्चस्वरूपाणामिति बहुवचनान्तत्वानुपपत्तिप्रसङ्गेन तदुपायेन पात्रादित्वोपगमेन समाहितमिति निरसनीया।

सु०— स्थानद्वयगतेत्युक्तम्। प्राक् च भृगोश्चैतद्वदिष्यतीति। तत्रोत्तरानुवाकोक्तस्य ब्रह्मत्वं प्रपञ्चयति॥ अधीहीति।

अनु०— अधीहि भगवो ब्रह्मेत्युक्तोऽन्नप्राणपूर्वकम्॥
आह ब्रह्म कथं तन्न

अधीह्यध्यापय। ण्यर्थस्यान्तर्णीतत्वात्। भगवो भगवन्। मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति वचनात्। उक्तो भृगुणा पृष्टो वरुणः 'भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं, पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मा एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणं चक्षुःश्रोत्रंमनोवाचमि'त्येवं ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वादन्नादिकं ब्रह्मैव भवितुमर्हतीत्यर्थः। ननु तत्र मयटोऽश्रवणाद्भिन्नविषयत्वमिति चेन्न। उक्तोत्तरत्वात्। किञ्च तथा सत्यन्नमयादीन्प्रत्युदाहृतश्लोकेषु मयटोऽश्रवणाद्भिन्नविषयत्वं स्यात्। अस्त्विति चेन्न। तथा सति तदुदाहरणस्यासङ्गतिप्रसङ्गात्। यस्मान्नादेर्विकारास्ते तत्प्रशंसापरतया सङ्गतिरस्त्विति चेन्न। मनोमयश्लोके तदयोगात्। तर्हि तत एवानुपपत्तेरन्नादिशब्दैरन्नमयादय एवोच्यन्त इति कल्प्यत इति चेत्। तर्ह्यत्रापि प्रकरणवशादन्नमयादय एवोच्यन्त इत्यङ्गीकार्यम्। उक्तेऽर्थे हि संवादित्वेनेयमाख्यायिकोक्ता। तस्मादन्नमयादय

एवात्रोच्यन्ते । ते च ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वान्यथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मैवेति । यद्यपि 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिते'ति साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वमुच्यते । तथाऽपि मीमांसार्थं युक्त्युपन्यासः । अथवा । अस्यापि समानयोगक्षेमत्वादिति ।

शें०— ननु णिचोऽत्राश्रवणात्कथमधीहीत्यनेनाध्यापकत्वलाभ इत्यत आह **ण्यर्थस्येति ॥ वचनादिति ।** मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुरित्ययमादेशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषय इति सूत्रार्थः । प्रश्नप्रतिवचनानुक्तिप्रयुक्तां भाष्ये न्यूनतां परिहरन्नेव ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वस्य हेतोर्मूलारूढतालाभायोक्तिशब्दं प्रश्नपरतया व्याचष्टे **उक्त इति ।** पदार्थमुक्त्वा यतस्तत इत्यध्याहारमभिप्रेत्य प्रश्नप्रतिवचनांशप्रदर्शनपूर्वकं वाक्यार्थमाह **भृगुर्वा इत्यादिना ॥ इत्यर्थ इति** ततश्च तत्समाख्यानादन्नमयादीनां ब्रह्मत्वमिति वाक्यशेषः ॥ **भिन्नविषयत्वमिति ।** शब्दभेदे निमित्ताभिधेयभेदस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । तथा चानुवाकद्वये भिन्नभिन्नवस्तुप्रतिपादनान्न समाख्येति भावः ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति ।** प्राप्यत्वेन भयद्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यत इत्यादिनेति शेषः । **तदयोगादिति ।** उक्तप्रकारेण सङ्गत्ययोगादित्यर्थः । यतो वाचो निवर्तन्त इति मनोमयश्लोके यद्विकारो मनोमयस्तस्य मनसोऽप्रशंसनाद्यस्य चानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेतीत्यानन्दस्य प्रशंसा क्रियते तद्विकारत्वाभावादिति भावः । **तत एवानुपपत्तेरिति ।** तदुदाहरणस्यासंङ्गतिप्रसङ्गरूपानुपपत्तेरित्यर्थः । अन्नादिशब्दैरन्नमयादीन्प्रत्युदाहृतश्लोकगतान्नादिशब्दैरित्यर्थः ॥ **अत्रापीति ।** उक्तरानुवाकेऽपीत्यर्थः । अन्नादिशब्दैरिति शेषः । ननु च श्लोकोदाहरणानुपपत्त्या तद्गतान्नादिशब्दानामन्नमयादिपरत्वेऽभिहिते तादृशानुपपत्त्यैवोत्तरानुवाकोक्तन्नादिशब्दानामन्नमयादिपरत्वव्युत्पादनस्य सम्मतत्वेऽपि प्रकृते तादृशानुपपत्तेरभावात्प्रकरणमात्रस्य चाप्रयोजकत्वात्कथं तद्वशेनोत्तरानुवाकगतान्नादिशब्दानामन्नमयादिपरत्वव्युत्पादनमित्यतोऽत्रापि तादृशानुपपत्त्यैवान्नादिशब्दानां तत्परत्वस्याभिप्रेतत्वाददोष इत्यभिप्रेत्यानुपपत्तिमुपपादयति **उक्तेऽर्थ इति ।** इतीत्यतःपरं श्रुत्येति शेषः ॥ **साक्षादिति ।** स्वयमेवेत्यर्थः ॥ **ब्रह्मविद्यात्वमुच्यत इति ।** तथा च श्रुत्यैव ब्रह्मपरत्वसिद्ध्या युक्त्यनपेक्षत्वात्तदुपन्यासोऽनर्थ इति भावः ॥ **अस्यापीति ।** सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिते'तिब्रह्मपरत्ववाक्यस्यापीत्यर्थः ॥ **समानयोगक्षेमत्वादिति** अन्नादीनां ब्रह्मत्वोपदेशसमानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः । अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्यादेरन्नादीनां ब्रह्मज्ञानद्वारत्वाभिप्रायकत्ववत्सैषेत्यादिब्रह्मविद्यात्ववचनस्याप्यन्नादीनां ब्रह्मज्ञानद्वारत्वाभिप्रायकत्वेन श्रुत्याऽन्नादेर्ब्रह्मत्वासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थतया युक्त्युपन्यासोऽर्थवानिति भावः ।

स०— **मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसीति ।** मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुरित्ययमादेशो भवति संबुद्धौ परतः छन्दसि विषय इति सूत्रार्थः ॥ **मनोमयश्लोक इति ।** 'यतो वाचो

निवर्तन्ते'इति मनोमयश्लोके मनःप्रशंसाऽभावेनोक्तसङ्गत्ययोगादित्यर्थः ॥ **अथवाऽस्यापि समानेति ।** अन्ततः परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेति व्याख्याने सर्वस्या अपि विद्यायाः साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वं न लभ्यते अतो अनिश्चितार्था । तथैतदपि वाक्यं तद्विद्यागतान्यवाक्यसमानयोगक्षेमम् । यद्युक्तविचारेणेतरवाक्यानि साक्षाद्ब्रह्मवाक्यानि स्युः तर्हीदमपि वाक्यं तेषां साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वप्रतिपादकं भविष्यति नो चेन्न । उक्तरीत्या सावकाशत्वात् । अत आवश्यकत्वादितरवाक्यानामेव साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकतासिद्धौ युक्त्युपन्यासः कृत इति भावः ।

प०— **मतुवसोरुरिति ।** मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुरित्ययमादेशो भवति संबुद्धौ परतः छंदसि विषये इति सूत्रार्थः । **उक्तोत्तरत्वादिति ।** 'प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **मनोमयश्लोक इति ।** 'यतो वाचो निवर्तंत' इति श्लोके मनसः प्रशंसाऽभावादिति भावः । **अत्रापीति ।** भृगुवल्ल्यामपीत्यर्थः ॥ **व्योमन्निति ।** अच्छेद्यत्वेन व्योमनिभे ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ **युक्तीति ।** ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वादियुक्त्युपन्यास इत्यर्थः ॥ **अस्यापीति ।** 'भृगुर्वै वारुणि'-रित्यनुवाकस्यापि 'ब्रह्मविदि'त्यनुवाकसमानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः ।

या०— **मतुवसोरिति ।** मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुरित्ययमादेशो भवति संबुद्धौ परतश्छन्दसि विषय इति सूत्रार्थः । प्रकृतमेवोदाहरणम् ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति ।** 'प्राप्यत्वेन मयट् प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते' इत्यादिनेति शेषः ॥ **मनोमयश्लोक इति ।** यतो वाचो निवर्तन्त इति मनोमयश्लोके मनःप्रशसाऽभावेनोक्तसङ्गत्ययोगादित्यर्थः॥ **अथवाऽस्यापीति ।** अन्ततः, 'पमे व्योमन् प्रतिष्ठिते'ति व्याख्याने सर्वस्या अपि विद्यायाः साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वं न लभ्यते । अतोऽनिश्चितार्थतयेदमपि वाक्यं तद्विद्यागतान्यवाक्यसमानयोगक्षेमम् । यद्युक्तविचारेणेतरवाक्यानि साक्षात्प्रतिपादकानि तर्हीदमपि वाक्यं तेषां साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वप्रतिपादकं भविष्यति । नान्यथा । उक्तरीत्या सावकाशत्वात् । अत आवश्यकत्वादितरवाक्यानामेव साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकतासिद्ध्यै युक्त्युपन्यासः कृत इति भावः ।

श्री० — **मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसीतीति ।** मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात्संबुद्धौ परतश्छन्दसि विषय इति सूत्रार्थः । अलोन्त्यपरिभाषया रुरित्यादेशः षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्यैव । तथाच भगशब्दान्मतुप्प्रत्यये उप् इत्यस्य लोपे मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति सूत्रेण मतुपो मकारस्य वकारे सति भगवदिति तकारान्तप्रातिपदिकनिष्पत्तौ सत्यां पश्चात्संबुद्धौ भगवत् सु इति स्थिते मतुवसो रुरिति सूत्रेण तकारस्य रुरित्यादेशे तस्य विसर्गे संबुद्धौ सोर्लोपे भगव इति युक्तमित्यर्थः । किञ्च तथा सतीत्यनन्तरं ब्रह्मवल्ल्यामपीति शेषः ॥ **उदाहृतश्लोकेष्विति ।** अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । प्राणं देवा अनुप्राणन्तीत्यादिष्वित्यर्थः । ते कोशाः ॥ **तदिति ।** अन्नादीत्यर्थः ॥ **तदयोगादिति ।**

प्रजाजनकत्वदेवचेष्टकत्वरूपोऽन्नप्राणयोर्महिमा यथा तत्र निरूपितस्तथा यतो वाच इत्यत्र मनोमहिम्नोऽनिरूपितत्वेनोक्तसङ्गत्ययोगादित्यर्थः ॥ **तत एवेति** । मनोमयश्लोके मनोमहिम्नोऽनिरूपितत्वेनोक्तसङ्गत्यसम्भवादेवेत्यर्थः ॥ **अन्नादिशब्दैरिति** । अन्नाद्वै प्रजा इत्यादिश्लोकस्थान्नादिशब्दैरित्यर्थः । उच्यन्ते ब्रह्मवल्ल्याम् तथा चान्नमयादिप्रशंसा सम्भवतीति हृदयम् । अत्रापि भृगुवल्ल्यामपि । अन्नादिशब्दैरिति शेषः । प्रकरणवशादित्युक्तमेव प्रदर्शयति **उक्तार्थ इति** । ब्रह्मवल्युक्तार्थ इत्यर्थः । **ब्रह्मप्रश्नेति** । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ब्रह्मप्रश्नेत्यर्थः ॥ **परम इति** । परमव्योमशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वादित्यर्थः । **समानयोगक्षेमत्वादिति** । परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यस्यान्नमयादिद्वारपञ्चकोपदेशद्वारा शाखाचन्द्रमसन्यायेनान्ततः परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेत्यपि व्याख्यानसम्भवेन साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वसाधकत्वाभावेनान्नमयादिप्रकरणसमानयोगक्षेमत्वेन भार्गवीवारुणीविद्यायाः परब्रह्मपरत्वनिश्चायकत्वासम्भवादित्याशयः ॥

च०— मतुवसो रुः संबुद्धाविति । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुरित्ययमादेशो भवति संबुद्धौ परतः छन्दसि विषय इति सूत्रार्थः । **उक्तोत्तरत्वादिति** । साध्यत्वेन मयट्प्रोक्तेरित्यादिनेत्यादिः । साक्षात् दर्शितानुपूर्वीकेण स्वेनैव ।

सु० — स्यादेतत् । ब्रह्मप्रश्नोत्तरतयोक्तिमात्रेण न वरुणोक्तानामन्नादीनां ब्रह्मत्वं सिद्ध्यति । ब्रह्मज्ञानोपायतयाऽपि तदुपदेशोपपत्तेः । तथा हि । द्वितीयाचन्द्रप्रश्नेऽचन्द्ररूपापि शाखा चन्द्रतयोच्यते चन्द्रज्ञानोपायत्वात् । यथा वाऽरुन्धतीप्रश्ने तत्समीपवर्तिनी पृथुला तारकाऽरुन्धतीत्वेनोपदिश्यते । अरुन्धतीज्ञानद्वारत्वात् । द्वारत्वं चान्नादिशब्दोदितानां शरीरादीनां बहिर्वृत्तिनिवारणद्वारा ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपपद्यत एवेति । मैवम् । किमनेन व्यभिचारश्चोद्यते । किंवाऽन्यथासिद्धिः संभाव्यते । उत मा निश्चीयते । पक्षत्रयमसंबद्धमित्याह द्वारमिति ।

अनु०— द्वारं तदिति वादिनः ॥
उपसत्तिं कथं विद्युः

तदन्नादिकम् । उपसत्तिं ब्रह्मज्ञानार्थोपसत्त्युत्तरकालीनं गुरूपदेशप्रकारमित्यर्थः । कथमित्याक्षेपे । न विद्युरित्यर्थः । गुरूपदेशप्रकाराज्ञानविजृम्भितेयं शङ्केति भावः । तत्कथं न विद्युरित्यत आह उपसन्नायेति ।

उपसन्नाय हि त्रिशः ॥
वक्तव्यं ब्रह्म गुरुणा चतुर्वारमथापि वा ॥
सकृद्वेत्यागमा ब्रूयुः संप्रदायविदोऽपि च ।

ब्रह्मैव वक्तव्यम् । न पुनर्यत्किञ्चित् । अबोधेऽपि पुनः पुनः तदेव शब्दान्तरेण वक्तव्यम् । द्वारं च द्वारतयैव वक्तव्यम् । न तु तदात्मकत्वेन । न हि धूमोऽग्न्यात्मकत्वेन प्रदर्श्यते । चन्द्राद्युदाहरणमप्यसिद्धमेवेति । आगमा वेदाः । संप्रदायविदः स्मृतीतिहासपुराणकर्तारः । अपिचावितरेतरसमुच्चयार्थौ । तर्हि उपदेशप्रकाराज्ञतया वरुणोऽन्यदुपदिशतीत्यस्तु । मैवम् । लोकपालस्यैतावज्ज्ञानाभावासंभवादित्याशयेन द्वारोपदेशशङ्कानिराकरणमुपसंहरति तदिति ।

तद्यत्किञ्चित्कथं ब्रूयादुपसन्नाय दिक्पतिः ॥

तत्तस्मात् । यत्किञ्चिद् द्वारम् ।

शे०—तद्युक्तप्रकारेण युक्तेरपि सावकाशत्वान्न युक्त्याऽपि तत्सिद्धिरित्याशङ्कते स्यादेतदिति । ननु नान्नाद्युपदेशो द्वारतयाऽन्यथयितुं युक्तः । अन्नादिज्ञानं विनाऽपि प्राणादिज्ञानेनान्नादेर्द्वारत्वायोगात् । न चात एव ब्रह्मज्ञानोपायतयेति ब्रह्मणि द्वारत्वाश्रयणमिति वाच्यम् । अन्नं ब्रह्मेत्यनुक्त्वाऽप्यानन्दो ब्रह्मेति ब्रह्मस्वरूपस्योपदेष्टुं शक्यतया तदयोगादित्यत आह द्वारत्वं चेति ॥ बहिर्वृत्तिनिवारणद्वारेति । चित्तस्य प्रत्यक्प्रावण्यद्वारेत्यर्थः ॥ व्यभिचार इति । अन्नादिकं ब्रह्म भवितुमर्हति ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वादित्यनुमाने विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तदनुपपत्त्या यद्यत्प्रश्नोत्तरत्वेनोच्यते तत्तदेवेति सामान्यव्याप्तेरेवावश्यवक्तव्यत्वाच्छाखादेश्चन्द्रादिप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वेऽपि चन्द्रादित्वाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः । कथं तर्हि द्वितीयाचन्द्रप्रश्नेऽचन्द्ररूपायाः शाखायाश्चन्द्रतयोपदेशः । अरुन्धतीप्रश्ने तत्समीपवर्तिन्याः पृथुलायास्तारकाया अरुन्धतीत्वेनोपदेशश्चेत्यतो लोके चन्द्रारुन्धत्यादौ शाखास्थूलतारकादेर्द्वारत्वेनैवोपदेशेन चन्द्रारुन्धतीत्वेनोपदेशाभावादुदाहरणमसिद्धमित्याह चन्द्राद्युदाहरणमपीति ॥ इतरेतरसमुच्चयार्थाविति । ततश्चापिशब्दयोर्नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः ।

स०— किमनेन व्यभिचारः चोद्यत इति ॥ यत् यत्प्रश्नोत्तरत्वेनोच्यते तत्तदेवेति सामान्यव्याप्त्यभिधान इत्यर्थः ।

प०—किमनेनेति । 'द्वितीयाचन्द्रप्रश्न' इत्यादिकथनेनान्नादिकं ब्रह्म भवितुमर्हति । ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वात् । यत् यत्प्रश्नोत्तरं तत्तद्भवतीति विवक्षितानुमाने शाखादौ व्यभिचारः शङ्क्यत इत्यर्थः । सा असिद्धिः ।

या०— किमनेन व्यभिचारश्चोद्यत इति । यद्यत्प्रश्नोत्तरत्वेनोच्यते तत्तदेवेति सामान्यव्याप्त्यभिधान इत्यर्थः ।

श्री०— **व्यभिचारश्चोद्यत इति ।** यद्यत्प्रश्नोत्तरत्वेनोच्यते तत्तद्देवेति सामान्यव्याप्तौ चन्द्रारुन्धतीबोधनद्वारभूतशाखास्थूलतारकयोर्व्यभिचारश्चोद्यत इत्यर्थः ॥ **अन्यथासिद्धिरिति ।** तत्प्रश्नोत्तरत्वं ब्रह्मत्वं विना द्वारत्वेनाप्यन्यथासिद्धमित्यन्यथासिद्धिः संभाव्यते शङ्क्यत इत्यर्थः । सा अन्यथासिद्धिः ॥ **लोकपालस्येति ।** 'न देवपदवीं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिताः' इति वचनेन देवतापदस्य परब्रह्मज्ञानसाध्यत्वावगमेनैतावज्ज्ञानाभावे लोकपालकत्वस्यैवासंभवादिति भावः ।

च०— **चन्द्राद्युदाहरणमपीति ।** चन्द्रारुन्धत्यादिप्रश्ने शाखापृथुलतारकादिकं चन्द्रारुन्धत्यादिज्ञानोपायकत्वेनैवोपदिशन्ति लौकिकाः न तत्तादात्म्येनेत्याशयः ।

सु० – नन्वन्नमेव ब्रह्म पृष्टवते वरुणेनोक्तं व्यामोहनायेति किं न स्यादित्यत आह न वदेदिति ।

अनु०— न वदेद्ब्रह्म च कथं मायावी न हि वारिराट् ॥

किमाक्षेपे । ब्रह्मैव वदेदित्यर्थः । तत्र हेतुर्मायावी न हीति । आप्तत्वादित्यर्थः । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं हि वरुणस्य दिक्पतेः प्रसिद्धम् । अविप्रलम्भकत्वं च पितृत्वात् । भृगोर्ब्रह्मज्ञानयोग्यत्वात् । उपसन्नायेति प्रसङ्गदोषस्य निरस्तत्वात् । वारिराडिति भूताभिमानित्वेनोक्तस्यापटुकरणत्वासंभवात् । विवक्षायाश्चोपदेशादेव सिद्धेः । अत एव श्रुतिर्वारुणिः(र्वरुणं) पितरमुपससारेत्याह । तदनेनाप्तेन ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वेनोक्तत्वमन्नादीनां ब्रह्मत्वे हेतुरित्युक्तं भवति ।

शे०— कथं वरुणस्याप्तत्वमित्यतो विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादिरूपाप्तिमत्त्वादिति भावेनाप्त्येकदेशभूततत्त्वज्ञानवत्तामुपपादयति **विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं इति ।** विप्रलम्भकत्वस्य श्रोतृप्रसङ्गान्यतरानानुकूल्यनिबन्धनत्वात्प्रकृते च तदुभयानुकूल्यसत्त्वान्न विप्रलम्भकत्वमित्याशयेनाप्त्येकदेशभूतमविप्रलम्भकत्वमुपपादयति **अविप्रलम्भकत्वं चेति ।** अत्र पितृत्वादिति श्रोतुर्वक्तृप्रेमास्पदत्वस्य भृगोरित्यनेन तत्त्वज्ञानयोग्यतायाश्चोपपादनेन श्रोत्रानुकूल्यसमर्थनम् । उपसन्नायेत्यनेन प्रसङ्गानुकूल्यसमर्थनमिति द्रष्टव्यम् । आप्त्येकदेशभूतपटुकरणत्वस्योपपादनम् **वारिराडितीति ।** तदेकदेशविवक्षाया उपपादनम् **विवक्षायाश्चेति ।** नन्वस्तु वरुणस्याप्तत्वं तथाऽपि न ब्रह्मप्रश्नोत्तरतयोक्तत्वेन हेतुनाऽन्नादीनां ब्रह्मत्वं सिध्यति । अन्नमेव ब्रह्म पृष्टवते वरुणेन व्यामोहनायेत्युक्तरीत्या तस्यान्यथासिद्धिशङ्काकलङ्कितत्वादित्यतोनात्र तावन्मात्रं हेतुत्वेनाभिमतं किं त्वाप्तेन ब्रह्मप्रश्नोत्तरतयोक्तत्वमेव । तस्य च नान्यथासिद्धिशङ्काग्रस्तत्वमिति युक्ता तेन तत्सिद्धिरित्याह **तदनेनेति ।**

या० — आप्तत्वमुपपादयति । **विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं हीत्यादिना ।** श्रोतृप्रसङ्गान्यतरानुकूल्याभावव्याप्तं लोके विप्रलम्भकत्वम् । इह तदुभयानुकूल्यसत्त्वाद्व्याप्यस्य विप्रलम्भकत्वस्याप्यभाव इत्याह **अविप्रलम्भकत्वं चेति ।** पितृत्वादित्यनेन वक्तृप्रेमास्पदत्वस्य भृगोरित्यनेन श्रोतुस्तत्त्वज्ञानयोग्यत्वस्य चोपपादनेन श्रोत्रानुकूल्योपपादनमिति द्रष्टव्यम् ।

श्री० — श्रोतुस्तत्त्वज्ञानायोग्यत्वे वक्तुर्विप्रलिप्सा भवति । प्रकृते च तन्नास्तीत्याह **भृगोरिति ॥ भूताभिमानित्वेति ।** सर्वदा सावधानतया स्वाभिमन्यमानप्रेरणं हि अभिमानिदेवताकृत्यम् । न हीदमभिमानिदेवतानामपटुकरणत्वे सम्भवतीति भावः ।

च० —वरुणस्याप्ततामुपपादयति । **विवक्षितार्थतत्वज्ञानं हीति ।** विप्रलम्भकत्वनिरूपितव्यापकताविशेषितस्य श्रोतृप्रसङ्गान्यतरानानुकूल्यस्य व्यतिरेकेण तद्व्याप्यतापन्नविप्रलम्भकत्वव्यतिरेकः पक्षीकृतवरुणेऽवसितुं सुशक इत्याशयेनाह **अविप्रलम्भकत्वं चेति ।** हेतुविभक्त्यन्तत्रिकेण हेत्वसिद्धिं प्रतिविधत्ते ।

सु० —ननु वरुणेनोक्तेष्वन्नादिष्वन्नप्राणमनांसि सन्तु ब्रह्मस्वरूपाणि । अन्नादिशब्दाना-**मत्तृत्वाद्यर्थतयाऽनुपपत्त्यभावात् । चक्षुःश्रोत्रवाक्शब्दं तु कथं ब्रह्म स्यात् । चक्षुरादिशब्दानां चष्टेऽनेनेति चक्षुः । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम् । वदत्यनयेति वागिति करणार्थत्वात् । ब्रह्मणश्च करणत्वानुपपत्तेरिति चेन्न । कर्तर्यपि तद्व्युत्पत्तिसंभवादित्याह** चष्ट इति ।

अनु० — चष्ट इत्येव तच्चक्षुः श्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यते ॥
वचनादेव वाग्ब्रह्म सृष्टिस्थित्यादिकारणम् ॥

एवशब्देन करणसाधनतां निराकरोति । किञ्च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति सकलभूतानां सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वं च ब्रह्मलक्षणमन्नादिषूपदिष्टम् । ततश्चैतद्ब्रह्मेत्याह सृष्टीति । **यतः सृष्ट्यादिकारणमुक्तमतोऽपि ब्रह्मेति संबन्धः ।**

शे० — अत्तृत्वाद्यर्थतयेति । भूतात्तृत्वभूताद्यत्वाद्यर्थतयेत्यर्थः ॥ **अनुपपत्त्यभावादिति ।** ब्रह्मणः संहर्तृत्वेन सर्वभूतात्तृत्वस्य सर्वभूतोपजीव्यतया ब्रह्मणि सम्भवस्य 'भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमि'त्यादिना प्राग्व्युत्पादितत्वादिति भावः । **करणत्वानुपपत्तेरिति ।** कारकान्तरेऽचरितार्थत्वे सति कारणत्वादिरूपकरणत्वस्य कर्तृतया करणे चरितार्थे ब्रह्मण्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **कर्तर्यपीति ।** ब्रह्मणश्च श्रवणादिकर्तृत्वादिति भावः । ननु चक्षुरादिशब्दानां ब्रह्मणि निर्वचनप्रस्तावे सृष्ट्यादिकारणत्वोक्तिरसङ्गतेत्यतो नेदं चक्षुरादिशब्दवाच्यत्वोपपादकं किन्तु वरुणोपदिष्टानामन्नादीनां युक्त्यन्तरेण ब्रह्मत्वोपपादकमेवेति भावेन तत्तथा योजयति **किञ्चेति ।** सृष्टीत्यादेरन्नादीनां ब्रह्मत्वोपपादकत्वे युक्त्यन्तरपरत्वस्य मूलारूढतासिद्धये तथा तद्व्याचष्टे **यत इत्यादिना ।**

श्री०— **अकरणत्वादिति** । कर्तृप्रयोज्यत्वरूपकरणत्वाभावादित्यर्थः ।

च०— **चक्षुःश्रोत्रवाक्शब्दमिति** । कृतबहुव्रीहित्वात् ब्रह्मपदसमानलिङ्गता ।

सु०—ननु तथाऽपि नानुवाकद्वयोक्तमेकं वस्तु भवितुमर्हति । सङ्ख्याभेदात्संज्ञाभेदाच्च । पूर्वं खल्वन्नमयादयः पञ्चोक्ता न चक्षुःश्रोत्रवाचः । उत्तरत्र चान्नादयः षट् न विज्ञानानन्दाविति तत्राह तच्चेति ।

अनु०— तच्च वाधूलशाखायामष्टरूपमुदाहृतम् ॥
विज्ञानानन्दसहितं पृथक् सृष्ट्यादिलक्षणैः ॥

चशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वाधूलशाखायां विज्ञानानन्दसहितं तदन्नादिषट्कमित्यष्टरूपं ब्रह्मतयोदाहृतम् । तस्मात्तदनुसारेण प्रथमानुवाके चक्षुरादित्रयस्योत्तरत्र विज्ञानानन्दयोरध्याहारेण सङ्ख्यासंज्ञैक्यं भविष्यतीति भावः । हेत्वन्तरसमुच्चये वा चशब्दः । अत्रापि हि 'विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् ।' 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि'त्युत्तरवाक्यपर्यालोचनयाऽपि ह्यत्र विज्ञानानन्दयोरध्याहारो गम्यते । न ह्यन्यद्वरुणेनोपदिष्टं भृगुस्त्वन्यद्व्यजानादिति युज्यते । ननु वाधूलशाखोक्तमपि कुतो ब्रह्मेत्यत आह पृथगिति । अनेकशाखाविदामेवात्र सम्यगधिकारज्ञापनायैतदुक्तम् । ननु वाधूलशाखायामिवात्रोभयत्राष्टकमेव कस्मान्नोक्तमित्यत आह आवापेति ।

आवापोद्वापतः शाखा यत आहुः परं पदम् ॥

क्वचिदन्यत्रानुक्तावापेन क्वचिदन्यत्रोक्तोद्वापेन क्वचिदुभयतया क्वचित्सामग्र्येण परमेश्वरस्वरूपं प्रतिपादयन्तीति शाखानां स्वभावो यतोऽतो न कश्चिद्विरोध इति ।

शे०— कुतोऽनुवाकद्वयोक्तस्य वस्तुनो भेद इत्यतः 'सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभेते'ति प्राजापत्यवाक्ये सङ्ख्यया कर्मभेदस्य भेदलक्षणे स्थितत्वादिहापि सङ्ख्याभेदेनानुवाकद्वयोक्तवस्तुनोऽपि भेदसिद्धिरिति भावेन सङ्ख्याभेदं तावद्भेदसाधकत्वेनाह **सङ्ख्याभेदादिति** । 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरि'त्यादौ संज्ञाभेदेनेवेहापि संज्ञाभेदादप्यनुवाकद्वयोक्तवस्तुभेदसिद्धेरित्याशयेनाह **संज्ञाभेदाच्चेति** । कथं सङ्ख्याभेदसंज्ञाभेदावित्यतस्तौ दर्शयति **पूर्वमिति** । पूर्वानुवाक इत्यर्थः । **उत्तरत्रेति** । उत्तरानुवाक इत्यर्थः ॥ **उदाहृतमिति** । 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा वाङ्मयः । तस्माद्वा एतस्माद्वाङ्मयादन्योऽन्तर आत्मा चक्षुर्मयस्तस्माद्वा एतस्माच्चक्षुर्मयादन्योऽन्तर आत्मा श्रोत्रमयस्तस्मात्प्राणमयस्तस्मान्मनोमयस्तस्माद्विज्ञानमयस्तस्मादानन्दमयः' इति वाधूलश्रुताविति शेषः। तदेव हेत्वन्तरं दर्शयति **अत्रापि हीति** । उत्तरानुवाकेऽपीत्यर्थः । नन्वावापोद्वापत इति वक्ष्यमाणरीत्यैव

सङ्ख्यासंज्ञैक्यसिद्धिसंभवादप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणमनर्थकम् । सार्थक्येऽपि वा स्पष्टं तद्वाक्योदाहरणेन विवक्षितार्थस्य वर्णनीयत्वात्साम्मुख्येन तदुक्तत्ववर्णनमनर्थकमेवेत्यत आह **अनेकेति** । एतत् साम्मुख्येन वचनमित्यर्थः । **अत्रेति** । तैत्तिरीयशाखायामित्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । पूर्वोत्तरानुवाकयोरित्यर्थः । **क्वचिदन्यत्रानुक्तावापेनेति** । ततश्च प्रकृते पूर्वानुवाकेऽनुक्तस्य चक्षुरादेरुत्तरानुवाके प्रक्षेपरूपावाप इति भावः ॥ **क्वचिदन्यत्रोक्तोद्वापेनेति** । ततश्च प्रकृते उत्तरानुवाकोक्तस्य चक्षुरादेः पूर्वानुवाके त्यागरूपोद्वाप इति भावः ॥ **क्वचिदुभयथेति** । ततश्चोत्तरानुवाक एवान्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमितीत्यत्रान्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्यादावनुक्तस्य चक्षुरादेरावापस्तत्रैवोक्तविज्ञानानन्दयोरुद्वापः । एवमन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्यादावन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमितीत्यत्रानुक्तविज्ञानानन्दयोरावापः । तत्रैवोक्तस्य चक्षुरादेरुद्वापश्चेति भावः । यद्वा पूर्वानुवाकेऽनुक्तस्य चक्षुरादेरुत्तरानुवाके आवापस्तत्रोक्तविज्ञानानन्दमयोरुद्वाप इत्युभयथेत्यर्थः ॥ **क्वचित्सामग्र्येणेति** । वाधूलशाखायां समग्रमपीत्यर्थः ।

स०— ननु 'विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्युत्तरवाक्यपर्यालोचनयाऽपि ह्यत्र विज्ञानानन्दाध्याहारो गम्यत इति युक्तिमनुक्त्वा वाधूलशाखोदाहरणं किमिति कृतमित्यत आह **अनेकशाखाविदामिति** । **क्वचिदन्यत्रेति** ॥ अन्यत्र पूर्वानुवाके अनुक्तानां चक्षुःश्रोत्रवाचां अन्यत्र उत्तरानुवाके आवापः प्रक्षेपः । अन्यत्र उत्तरानुवाके उक्तानां चक्षुःश्रोत्रवाचां अन्यत्र पूर्वानुवाके उद्वापस्त्यागः । क्वचिदुभयथा उत्तरानुवाके अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमित्यत्र अन्यत्र अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्यादौ अनुक्तानां चक्षुःश्रोत्रवाचां आवापः तत्रैवोक्तविज्ञानानन्दयोरुद्वापः एव'मन्नं ब्रह्मेति व्यजानादि'त्यत्राप्युभयं द्रष्टव्यम् । क्वचित्सामग्र्येण वाधूलशाखायामित्यर्थः ।

प०—**यस्माद्वाधूलशाखायामित्यादि** । 'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्तर आत्मा वाङ्मयः । तस्माद्वा एतस्माद्वाङ्मयादन्योऽन्तर आत्मा चक्षुर्मयः तस्माद्वा एतस्माच्चक्षुर्मयादन्योऽन्तर आत्मा श्रोत्रमयः तस्मात्प्राणमयः तस्मान्मनोमयस्तस्माद्विज्ञानमयस्तस्मादानन्दमय'इति हि वाधूलशाखेति तत्त्वप्रदीपोक्तरीत्याऽष्टरूपोक्तिस्तत्र ध्येया । हेत्वन्तरमेवाह **अत्रापि हीति** । एतदुक्तमिति अन्यथा पृथक्सृष्ट्यादिप्रतिपादकवाक्यान्युदाहृत्य **प्रदर्शयेदिति** भावः । **क्वचिदन्यत्रानुक्तावापेनेत्यादि** । यथा ब्रह्मवल्ल्यामनुक्तस्य चक्षुरादेः भृगुवल्ल्यामावापः प्रक्षेपः भृगुवल्ल्यामुक्तस्य चक्षुरादेर्ब्रह्मवल्ल्यामुद्वापोनुक्तिः भृगुवल्ल्यामेवा(न्यत्रा)नुक्तस्य चक्षुरादेरावापोन्यत्रोक्तस्य ज्ञानादेरुद्वाप इत्युभयथा क्वचिद्वाधूलशाखायां सामग्र्येणेति विवेकः ।

या०— तदेव हेत्वन्तरं दर्शयति **अत्रापि विज्ञानमिति** ॥ **एतदुक्तमिति** । अन्यथा पृथक्सृष्ट्यादिप्रतिपादकवाक्यान्युदाहृत्य प्रदर्शयेदिति भावः ॥ **क्वचिदन्यत्रानुक्तावापेनेति** । यथा

पूर्वानुवाकेऽनुक्तस्य चक्षुरादेरुत्तरानुवाके आवापः प्रक्षेपः । अन्यत्रोक्तोद्वापो यथोत्तरानुवाके उक्तस्य चक्षुरादेः पूर्वानुवाके उद्वापस्त्यागः । क्वचिदुभयथा यथोत्तरानुवाक एवान्यत्रानुक्तस्य चक्षुरादेरा वापः । अन्यत्रोक्तविज्ञानानन्दयोरुद्वापश्च । क्वचित्सामग्र्येणेत्यस्य वाधूलशाखैवोदाहरणम् ।

श्री०— तदेव विशदयति **अत्रापीति ॥ अत्रोभयत्रेति** । अत्र तैत्तिरीयशाखायामुभयत्रा-नुवाकद्वय इत्यर्थः ।

च०—अनुक्तावापेनेति पूर्वानुवाकानभिहितचक्षुरादेरुत्तरानुवाके संग्रहेणेत्यर्थः । **अन्यत्रोक्तोद्वापेनेति** । उत्तरानुवाकोक्तचक्षुरादेः पूर्वानुवाके उद्वापस्त्यागः ।

सु०— ननु तथाऽपि वरुणोपदिष्टानामन्नादीनां ब्रह्मत्वं नोपपद्यते । तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार' इति लब्धोपदेशस्यापि भृगोः पुनरुपसरणवचनात् । पूर्वोक्तस्यैव ब्रह्मत्वे अधीहि भगवो ब्रह्मेति पुनरुपसरणं व्यर्थं स्यात् । अनेन तु ज्ञायते न पूर्वोपदिष्टं ब्रह्मेति । यथा हि कश्चित्सुवर्णं याचितवते रजतं ददाति सोऽपि गृहीत्वाऽऽलोच्य पुनः(पुनः) सुवर्णं देहीति याचते । तेन पार्श्वस्थो जानाति प्राग्दत्तमन्यदेव किञ्चिन्न सुवर्णमिति । तथेहापीत्याशङ्कां परिहरति यत इति ।

अनु०— यतो भूतानि जायन्त इत्याद्यैर्लक्षणैः स्वयम् ॥
लक्षितं गुरुणा पश्चात्तपसैवापरोक्षितम् ।
दृष्ट्वैकैकस्वरूपं तु समस्तोक्तानुदर्शनम् ॥
इच्छताऽऽज्ञां गुरोः प्राप्य तपसैवापरोक्षितम् ॥
अब्रह्मेत्येव वदतां श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ॥
साक्षाल्लक्षणतां प्राप्ताविति लज्जा तदुक्तिषु ॥

अयमर्थः न पुनरुपसरणान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वोपदिष्टस्याब्रह्मत्वं कल्प्यम् । पुनरुपसरणस्यान्यथोपपत्तेः । तथा हि । वरुणो बुद्देशलक्षणाभ्यां भृगवे ब्रह्मोपदिश्योवाच । न श्रवणमात्रेण कृती भवान् । श्रवणमात्रस्य ब्रह्मसाक्षात्कारासाधनत्वात् । साक्षात्कारस्यैव मोक्षसाधनत्वात् । अतस्त्वया मनननिदिध्यासनरूपं तपः करणीयमिति । स चैवमुपदिष्टाष्टरूपो युगपत्सर्वस्य साक्षात्कर्तुमशक्यत्वान्मनननिदिध्यासनाभ्यामन्नाख्यं भगवद्रूपं साक्षात्कृत्य गुरुप्रसादलब्धमपूर्वतमं धनं तस्मै निवेदयितुं प्राणाख्यरूपान्तरसाक्षात्काराय मनननिदिध्यासने चिकीर्षुर्गुरोरनुज्ञामादातुं च पुनर्गुरुमुपससार । एवं रूपान्तरेऽपि । तत्रानुजानीहीति वक्तव्ये यदधीहि भगवो ब्रह्मेति वदति तदहङ्कारनिरासार्थमिति । नन्वेवमस्त्वर्थापत्तिरन्यथोपपत्त्यु-

पक्षीणा । तथाऽपि किं पूर्वस्याब्रह्मत्वात्पुनरुपसरणम् उतोक्तरीत्याऽनुज्ञानार्थमिति सन्दिह्यते । सन्देहे चान्नमयादीनां न ब्रह्मत्वावधारणं संभवतीति । मैवम् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिलक्षणयोगात्तपसैवापरोक्षिततत्त्वलिङ्गाच्चोत्तरपक्षावधारणोपपत्तेः । न हि देहादाविदं लक्षणं संभवतीति । न च तस्य स्वभावसिद्धज्ञानस्य साक्षात्काराय तपोऽपेक्षितम् । किंच पूर्वस्याब्रह्मत्वेन पुनरुपसरणे स तपस्तप्त्वाऽन्नमब्रह्मेति व्यजानात् । नान्नाद्ध्येव खल्वित्यादि ब्रूयात् । एवं ब्रह्मत्वज्ञापकेषु श्रुतेष्वप्यश्रुतमब्रह्मत्वं कल्पयतां श्रुतहानिरश्रुतग्रहापत्तिश्च स्यादित्यलं निर्दलपक्षप्रतिक्षेपेऽस्माकमेव लज्जा जायत इति । अक्षरार्थस्तु स्फुट एव । सूत्राक्षराणामनानुगुण्यं तु भगवता न व्युत्पादितम् । तस्य परेण स्वयमेवाङ्गीकृतत्वात् । यो हि स्वयमेव स्वव्याख्यानस्यास्वारसिकत्वं मन्यते । तं प्रति तद्व्युत्पादनं मृतमारणमिव निराकर्तुरेव लज्जाकरम् । अत एवाह । इति प्रकारेण तदुक्तिषु विषयभूतासु दूषणाभिधानेऽस्माकमेव लज्जेति ।

शे०— ननु सृष्टिस्थित्यादिकारणमित्यादिना वरुणोक्तान्नादीनामुक्तस्य सृष्ट्यादिकारणत्वस्यैव कथनाद्यतो भूतानीत्याद्युत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यतः पुनरुपसरणान्यथाऽनुपपत्त्या प्राप्ताब्रह्मत्वशङ्कानिवर्तकतया तस्यार्थवत्त्वमिति भावेन तच्छङ्कानिवर्तकतया तद्योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति नन्विति । ननूक्तार्थापत्तेरनेनादूषणान्नोक्तशङ्कानिरासकत्वमुत्तरवाक्यस्येत्यतो भाष्याभिप्रायमाह अयमर्थ इति । तर्ह्युक्तशङ्कानिरासस्य दृष्ट्वैकैकमित्यादिनाऽन्यथोपपत्तिप्रतिपादनेन सिद्धेर्यतो भूतानीत्यादेरानर्थक्यमित्यतस्तद्व्यावर्त्यशङ्काप्रदर्शनेन तद्योजयितुं तामुत्थापयति नन्वेवमिति । ननु लक्षणलिङ्गयोरन्यत्राप्युपपत्तेर्न ताभ्यामुत्तरपक्षावधारणं संभवतीत्यतस्तयोरन्यत्रासंभवं क्रमेण दर्शयति न हीत्यादिना । भाष्याक्षरार्थकथनपूर्वकत्वात्तदभिप्रायकथनस्य कथं तदकथयित्वैवायमर्थ इत्यभिप्रायकथनमुपपद्यत इत्यतोऽत्र यतो भूतानीत्यादिभाष्याक्षरार्थस्य स्पष्टत्वात्तदकथनेऽपि तात्पर्याभिधानमुपपद्यत इत्याशयेनाह अक्षरार्थस्त्विति । पञ्चकोशत्ववादिमते आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादिसूत्राक्षरानानुगुण्यं च दोष इत्याशयेन कुतस्तर्हि पञ्चकोशत्ववादिमतदूषणार्थं प्रवृत्तस्य भाष्यकारस्याक्षरानानुगुण्याव्युत्पादनमित्यतोऽव्युत्पादने प्रतिज्ञापूर्वकं निमित्तमाह सूत्रेति ॥ अङ्गीकृतत्वादिति । वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेन सूत्राणां कथञ्चिद्योज्यत्वादिति परेणैवोक्तेरिति भावः ।

स०— तस्य परेण स्वयमेवांगीकृतत्वादिति । वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति सूत्राणां कथंचिद्योज्यत्वादिति तेनोक्तत्वादिति भावः ।

प० — मूलपदैरुक्त शंकानिरासस्याप्रतीतेर्व्यनक्ति **अयमर्थ इत्यादिना** ॥ **अर्थापत्तिरन्यथोपपत्त्येति** । पुनरुपसरणान्यथानुपपत्तिरनुज्ञास्वीकाररूपान्यथोपपत्त्येत्यर्थः ॥ **अक्षरार्थ इति** । यत इत्यादिमूलस्येति योज्यम् ॥ **स्वयमेवांगीकृतत्वादिति** । 'गुणे त्वन्याय्यकल्पने'त्युक्तत्वादिति भावः । इतिपदं पूर्वं हेत्वर्थकं व्याख्याय प्रकारार्थतयापि व्याख्याति **इति प्रकारेणेति** ।

या० — **तस्य परेण स्वयमेवेति** । भेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति सूत्राणां कथञ्चिद्योज्यत्वादिति तेनोक्तत्वादिति भावः ।

श्री० — **अन्यथोपपत्तेति** । अनुज्ञास्वीकारार्थत्वेनेत्यर्थः । विषयभूतासु निराकरणविषयभूतासु ।

सु० — यच्च भेदव्यपदेशाच्चेति **सूत्रं व्याख्यायोक्तं परेण मिथ्याभूतं जीवात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य भेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तमिति तदनुपपन्नमिति भावेनाह** समीप इति ।

अनु० — समीपे सह भोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितोऽसकृत् ॥
भेदो जीवेशयोर्मिथ्येत्येव मिथ्या स्वयं भवेत् ॥

'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्ये'त्यादौ परमेश्वरस्य समीपे । 'सोऽश्नुत'इत्यादौ तेन सह । न हि सामीप्यं साहित्यं च भेदेन विनोपपद्यते । न च मोक्षेऽपि शिष्यमाणं मिथ्या भवितुं युक्तम् । आत्मस्वरूपस्यापि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । अथवा भेदव्यपदेशादित्युक्ते मिथ्याभेदोऽयं किं न स्यादित्याकाङ्क्षानिरासार्थत्वेनास्मिन्नस्य च तद्योगं शास्तीति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्याति ।

शे० — किमुक्तमित्यत ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य भेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तमिति परभाष्यमर्थतोऽनुवदति ॥ **मिथ्याभूतमिति** । समीपे सहभोगस्य कुत्राप्यनभिधानादसिद्धिरित्यतो नात्र समीपे सहभोगाभिधानमेकं भेदापवादकत्वेन विवक्षितं किन्तु समीपे भोगाभिधानं सह भोगाभिधानं चेति द्वयमेव । तच्च नासिद्धमिति भावेनाभिधानद्वयं क्रमेण दर्शयति **एतमित्यादिना** । समीपे भोगस्य सहभोगस्य च मुक्तित्वेनोक्त्याऽस्तु सामीप्यसाहित्ययोर्मोक्षे प्राप्तिस्तथाऽपि मोक्षे कथं भेदप्राप्तिरित्यतस्तयोर्भेदाविनाभूतत्वादिति भावेन तमुपपादयति **न हीति** । अस्तु मोक्षे भेदप्राप्तिस्तथाऽपि कुतस्तस्य पारमार्थ्यं येन भेदमिथ्यात्वमिथ्यात्वसिद्धिरित्यत आह **न चेति** ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । 'योगमन्नमयाद्यैर्यदि'त्यादिप्राचीनव्याख्यानापेक्षया प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । व्याख्यातीत्यतःपरं समीप इतीति शेषो द्रष्टव्यः ।

या० — मिथ्याभूतं जीवात्मपरमात्मभेदमिति सद्ग्रन्थार्थानुवादो न वाक्यानुवाद इति द्रष्टव्यम् ॥

श्री०—प्रकारान्तरेणेति । 'योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य शंसती'ति पूर्वमस्य सूत्रस्य व्याख्यातत्वात्प्रकारान्तरेणेत्युक्तम् । तथा चास्मिन्स्यानद्वयेऽस्य जीवस्य तद्योगं तेन परब्रह्मणा योगं तत्सामीप्यमिति यावत् । तेन योगं साहित्यं च श्रुतिः शास्ति । तथा तत्समीपे तेन सह भोगं च मुक्तित्वेन शास्तीति व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

सु०— एवं पञ्चकोशवादिनां मायावादिनां व्याख्यां निराकृत्य ये तु भास्करादयो यथाश्रुतसूत्रानुसारिणोऽन्नमयादयश्चत्वारः कोशा आनन्दमयस्त्वेक एव परमात्मेति व्याचक्षते । तन्मतमतिदेशेन निराकरोति एतेनेति ।

अनु०— एतेन मयटश्चैव द्वैविध्येनार्थकल्पनात् ॥
तदन्येषां मतमपि सत्संसत्सु न भासते ॥

एतेनैवान्नमयादीनां पञ्चानामपि ब्रह्मत्वोपपादनेन तदन्येषां पञ्चकोशत्ववादिभ्योऽन्येषां चतुष्कोशवादिनाम् । सत्संसत्सु विद्वत्सभासु । अधिकं चात्र दोषमाह मयटो द्वैविध्येनार्थकल्पनाच्चेति । **अन्नमयादिषु विकारार्थत्वमानन्दमये प्राचुर्यार्थत्वमिति यदत्र नियामकमुक्तं तत्प्रागेव निराकृतमिति । ननु प्राणमय एव विकारप्रक्रमो भग्नः । (तत्र तर्हि) प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वकल्पनादधिको दोषः स्यादिति ।**

शे०— अतिदेशेनेति । सूत्राक्षरानानुगुण्यस्य परेण स्वपक्षे परिहारेण शङ्कायामाधिक्यादतिदेशोऽत एव यथाश्रुतसूत्रानुसारिण इत्युक्तमिति ध्येयम् । मयटो द्वैविध्येनार्थकल्पनायाः प्रागनुक्ताया एव चतुष्कोशत्ववादिमतनिरासकत्वेनोक्त्या परिहारसाम्याभावात्कथमतिदेशः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यतः परिहारसाम्यसिद्धये तत्परित्यागेनैतेनेत्यस्यार्थं वदन्वाक्यं योजयति **एतेनैवेति ।** तर्हि च मयटो द्वैविध्येनार्थकल्पनादिति भाष्यखण्डो व्यर्थ इत्यतोऽत्र पक्षेऽधिकदोषप्रतिपादनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावेन तथैवावतारयति **अधिकं चेति ॥ कल्पनाच्चेति ।** अनेन चशब्दो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति । मयटोऽर्थद्वैविध्यकल्पनामेवोपपादयति **अन्नमयादिष्वित्यादि ।** तथा च प्रायपाठबाध इति भावः । नन्वन्नमयाद्युपदेशानन्तरमन्योऽन्तर आत्मेत्यन्तरस्य श्रवणादानन्दमयोपदेशानन्तरं च तदश्रवणादानन्दमय एव ब्रह्म न त्वन्नमयादय इत्यर्थद्वैविध्यमवश्यं कल्पनीयमित्यतस्तत्रापि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति' प्रकृतस्य ब्रह्मणो 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्यानन्दमयाश्रयतयोक्तत्वान्नानन्दमयेऽप्यन्तरस्यान्यस्याश्रवणमिति पञ्चकोशत्ववादिमतोपन्यासावसर एव समर्थितत्वान्नार्थद्वयकल्पना युक्तेत्याह **यदत्रेति ।** यद्वा । ननूत्तरानुवाकेऽन्नप्राणमनोविज्ञानज्ञानानन्तरं तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससारेति पुनरुपसत्तिश्रवणादानन्दज्ञानानन्तरं

च तदश्रवणादन्नादीनामब्रह्मत्वस्यानन्दस्य ब्रह्मतायाश्च सिद्धयाऽन्नप्राणमनोविज्ञानानन्तरं श्रुतेनानन्देनान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्तरं श्रुतस्यानन्दमयस्य स्थानप्रमाणेनाभेदादानन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वं न त्वन्नमयादीनामिति तावदावश्यकम्। ततश्च मयटोऽर्थद्वैविध्यमकामेनापि कल्पनीयमेवेति कथं प्रायपाठबाधो दोष इत्यतो 'तृणैकैकं स्वरूपं त्वि'त्यादिनाऽन्नादीनां ब्रह्मत्वेऽपि पुनरुपमरणस्य समाहितत्वेन पुनरुपसरणभावाभावाभ्यामन्नादीनामानन्दस्य चाब्रह्मत्वब्रह्मत्वव्यवस्थाऽसिद्धया न तत्स्थानप्रमाणेनान्नमयादीनामानन्दमयस्य चाब्रह्मत्वब्रह्मत्वव्यवस्थासिद्धिरिति नानेनापि प्रकारेण मयटोऽर्थद्वयकल्पनासिद्धिरित्याह **यदत्रेति**। ततश्चानन्दमय एव मयटः प्राचुर्यार्थत्वे प्रायपाठविरोधो दुष्परिहर इति भावः।

ननु चतुर्ष्वपि पर्यायेषु मयटो विकारार्थत्वमङ्गीकृत्यानन्दमयाख्ये पञ्चमपर्याये मयटः प्राचुर्यार्थतामङ्गीकुर्वाणं प्रति प्रायपाठबाधप्रसक्तावप्यन्नमयादिचतुष्कोशवादिना भास्करेणान्नमये मयटो विकारार्थत्वाङ्गीकारेऽपि प्राणमयमनोमययोर्मयटः स्वार्थिकत्वाङ्गीकारेण विकारप्रक्रमस्य प्राणमयमारभ्यैव भग्नत्वात्नानन्दमये मयटः प्राचुर्यार्थतायां प्रायपाठबाध इत्याशङ्कते **नन्विति**। अन्नमयशब्दार्थत्वेनाभिमतस्य देहस्यान्नविकारत्ववत्प्राणमयमनोमयशब्दाभिधेयप्राणमनोरूपकोशयोः प्राणादिविकारत्वाभावान्न तत्र मयटो विकारार्थतेत्यर्थः। एतावता विकारप्रक्रमस्य प्रागेव भग्नत्वेनानन्दमय एवाभङ्गादानन्दमये मयटः प्राचुर्यार्थतायां विकारार्थकमयट्प्रायपाठबाधस्यादोषत्वप्राप्तावपि न विकारार्थकमयट्प्रायपाठबाधस्य सर्वथा चतुष्कोशत्ववादिमतेऽदोषत्वसिद्धिः। नाप्यानन्दमये मयटः प्राचुर्यार्थतया निर्दोषत्वसिद्धिः। आनन्दमये विकारप्रक्रमभङ्गेन तत्र प्राचुर्यार्थत्वपक्षे विकारार्थकमयट्प्रायपाठबाधवत्प्राणमये विकारप्रक्रमभङ्गेन तत्रैव मयटः स्वार्थिकतायां विकारार्थकमयट्प्रायपाठबाधस्यावर्जनीयत्वात्। आनन्दमये प्राचुर्यार्थतायां विकारार्थकमयट्प्रायपाठबाधाभावेऽपि स्वार्थिकमयट्प्रायपाठबाधस्यावर्जनीयत्वात्। तथा च विकारार्थकमयट्प्रायपाठबाधपरिजिहीर्षया स्वीकृतस्य प्राणमये स्वार्थिकत्वस्योक्तविधया प्रायपाठबाधद्वयापादकत्वेनायुक्ततया पञ्चकोशत्ववादिरीत्याऽमुख्यार्थत्वप्रसङ्गं सोढ्वा प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नस्यात्मनः प्राणादिविकारत्वे प्राणमयादावपि मयटो विकारार्थत्वमेव वक्तव्यमिति प्रागवच्छिन्नस्य विकारप्रक्रमस्यानन्दमय एव भङ्गे वाच्ये तत्र मयटः प्राचुर्यार्थतायां विकारार्थकमयट्प्रायपाठबाधो दुष्परिहर एवेत्याशयेन परिहरति। **तत्र तर्हीति**। यद्वा। एवं तर्हि प्राणमये मयटः स्वार्थिकत्वाद्वैयर्थ्यमेव दोष इत्याशयेनाह **तत्र तर्हीति**। अधिको दोषो वैयर्थ्यरूपः। अत एव चन्द्रिकायां वैयर्थ्यमित्येवोक्तम्। यद्यपीह टीकायां तथैव वक्तुमुचितं तथाऽपि विकारार्थकमयट्प्रायपाठपरिजिहीर्षया स्वीकृतं प्राणमये स्वार्थिकत्वं प्रायपाठबाधादत्युल्बणस्य वैयर्थ्यस्यापादकमेवेति प्रायपाठबाधपरिहारेऽपि न नः क्षतिरिति ज्ञापयितुमधिको दोष इत्येवोक्तम्। अथवा। एवं तर्ह्यन्नमये विकारार्थत्वं प्राणमयादौ स्वार्थिकत्वमान-

न्दमये प्राचुर्यार्थत्वमिति वैरूप्यप्रसङ्ग इत्याशयेनाह **तत्र तर्हीति** । अस्मिंश्च पक्षे प्रायपाठबाधोक्त्या प्राप्तस्य वैरूप्यस्य न स्वार्थिकत्वोक्त्या परिहार: किन्तु वैरूप्येऽतिशयसमर्पणेन स्थिरीकरणमेवेत्यनर्थकमेव स्वार्थिकत्ववचनमिति ज्ञापयितुमधिको दोष इत्युक्तमिति ध्येयम् ।

म०— **आनन्दमये प्राचुर्यार्थत्वमिति** । तथा च प्रायपाठविरोधः स्यादिति भावः । **यदत्र नियामकमुक्तमिति** । मांत्रवर्णिकब्रह्माधिकार: अन्नमयादिष्वान्तरस्यान्यस्य श्रवणेऽपि आनन्दमये तदभाव इत्यादिकमर्थः ॥ **ननु प्राणमय एवेति** । शरीरशब्दार्थरूपसंघातप्रविष्टप्राणानां प्राणविकारत्वासंभवादित्यर्थः ।

प०— **यदत्र नियामकमुक्तमिति** । सर्वान्तरत्वादिरूपं यन्नियामकमुक्तं तत् ततोपि ब्रह्मपुच्छमिति पुच्छब्रह्मण: श्रवणादित्यादिना निराकृतमित्यर्थः ।

या०— **आनन्दमये प्राचुर्यार्थत्वमिति** । तथा च प्रायपाठविरोध इति भावः ॥ **यदत्रनियामकमिति** । मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकार: । अन्नमयादिष्वान्तरस्यान्यस्य श्रवणेऽप्यानन्दमये तदभाव इत्यादिकमित्यर्थः ॥ **प्रागेवेति** । पञ्चकोशत्ववादिव्याख्यानानुवादसमय एवेत्यर्थः । ननु न प्रायपाठोऽस्ति । येन तद्विरोध इत्याशङ्कते **ननु प्राणमय एवेति** । इदमुपलक्षणम् । मनोमय इत्यपि ग्राह्यम् । चतुर्भिरन्नमयादिपदैर्देहमनोप्राणबुद्धिरूपाश्चत्वार: कोशा अभिधीयन्त इति मयाऽङ्गीक्रियते । एवं च देहस्यान्नविकारित्वेऽपि न प्राणमनसो प्राणमनोविकारित्वं सम्भवति । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गादिति भावः । **अधिकदोष इति** । मयटामर्थत्रयकल्पनादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । विज्ञानमयेऽपि स्वार्थिकत्वकल्पनाप्रसङ्गः । न च विज्ञानमये मयट्सम्बन्धार्थो वैयर्थ्यादप्यमुख्यार्थस्य ज्यायस्त्वादिति वाच्यम् । अन्नमये विकारार्थः, प्राणमयमनोमययो: स्वार्थिको, विज्ञानमये संबन्धार्थ, आनन्दमये प्राचुर्यार्थ इति वैरूप्यप्रसङ्गात् । न च प्राणमयादावपि सम्बन्धार्थता । प्राणादे: प्राणादिसंबन्धाभावात् । प्राणशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वे तु वरं परमात्मपरत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

श्री०— **द्वैविध्येनेति** । तथाच नियामकाभावादन्नमयादाविवानन्दमयेऽपि विकारत्वमेव स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रायपाठविरोध: स्यादिति भावः । नन्वन्नमयादिष्वन्तरस्यान्यस्य श्रवणेन तत्रत्यमयटां विकारार्थत्वमानन्दमये तदश्रवणात्तत्र मयट: प्राचुर्यार्थत्वमिति नियामकमुक्तमिति चेत्तत्राह **यदत्रेति** । आनन्दमयेऽन्तरस्यान्यस्याश्रवणेऽपि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यानन्दमयं प्रत्याश्रयतया ब्रह्मण उक्तत्वेन ब्रह्माश्रितस्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वासम्भवात्तद्गतमयटोऽपि विकारार्थत्वमेव वाच्यमिति नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमिति पञ्चकोशत्ववादिव्याख्यानानुवादावसर एव निराकृतमित्यर्थः । ननु यदुक्तमन्नमयादिषु चतुर्षु विकारार्थत्वमानन्दमये प्राचुर्यार्थत्वमिति द्वैविध्यकल्पनमयुक्तं प्रायपाठविरोधादिति । तन्न । अन्नशब्दवाच्ये

देहरूपे कोशेऽन्नविकारित्वसंभवेनान्नमय एव मयटो विकारार्थत्वं स्वीकृतं न प्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषु । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गेन प्राणानां प्राणविकारित्वासम्भवात् । मनसश्च मनोविकारित्वासम्भवात् । विज्ञानस्यापि विज्ञानविकारित्वासंभवादतो न प्रायपाठविरोध इत्याशङ्कते **ननु प्राणमय एवेति** । उपलक्षणमेतत् । मनोमयविज्ञानमयावपि ग्राह्यौ ॥ **स्वार्थिकत्वेति** । प्राण एव प्राणमय इत्यादिरूपेण स्वार्थिकत्वकल्पनादावित्यर्थः । अर्थान्तराभावादिति भावः । **अधिको दोष इति** । अन्नमये विकारार्थत्वं प्राणमयादिषु त्रिषु स्वार्थिकत्वमानन्दमये प्राचुर्यार्थत्वमिति त्रैविध्यकल्पनात् द्वैविध्यकल्पनापेक्षयाऽप्यधिकदोषः स्यादित्यर्थः ।

च० — मयडंतशब्दपंचकप्रतिपाद्यं कोशपंचकमेव न ब्रह्मेत्यभिदधानानां मायावादिनां मतमपास्य तादृशसूत्राघटकशब्दचतुष्टयप्रतिपाद्यमेव कोशपंचकं तादृशसूत्रघटकानन्दमयपदवाच्यं तु ब्रह्मेत्यभिदधतां भास्करादीनां मतस्य प्रत्याचिख्यासया तदनुवदति **एवमित्यादि** ॥ **अधिकं चेति** । मायावादिमतोक्तदोषावधिकाधिक्यविशेषितमित्यर्थः । तदेव व्यनक्ति **अन्नमयादिष्विति** । **यदत्र नियामकमिति** । अन्नमयाद्यंतरश्रवणानन्दमयान्तराश्रवणरूपमित्यर्थः । प्रागेव । पंचकोशत्ववादिमतोपन्यासावसर एव । **अधिको दोष इति** । अर्थद्वयकल्पनावधिकाधिक्यविशेषितो वैयर्थ्यरूप इत्यर्थः ।

सु० — **ननु सूत्रव्याख्यामुपक्रम्य परापव्याख्यानिराकरणमसङ्गतमिति चेन्न । स्वव्याख्यानदाढर्यार्थत्वादिति भावेनाधिकरणार्थमुपसंहरति** अत इति

अनु० — अतो नारायणो देवो निश्शेषगुणवाचकैः ॥
गुणिसामान्यवचनैरपि मुख्यतयोदितः ॥
अध्यात्मगैश्च प्राणाद्यैस्तथैव ह्यधिभूतगैः ॥
अन्नादिशब्दैर्भगवानेको मुख्यतयोदितः ॥

गुणिसामान्यवाचिनां गुणवाचिनां च शब्दानां समन्वयाय प्रवृत्तेऽप्यधिकरणेऽधिकरणसिद्धान्तन्यायेन सिद्धमप्यर्थान्तरमुपसंहरति अध्यात्मगैश्चेति । **अत एव नाधिकरणोपक्रमविरोध** इति ।

शे० — ननु 'अतो नारायणो देवो निश्शेषगुणवाचकैः । गुणिसामान्यवचनैरपि मुख्यतयोदितः' इत्येतावतैवैतदधिकरणार्थोपसंहारसिद्धेस्तस्याधिकरणार्थोपसंहारत्वानुपपत्तेश्चाध्यात्मगैश्चेत्याद्युत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यत आनुषङ्गिकैतदधिकरणार्थोपसंहाररूपत्वान्न तस्य वैयर्थ्यमित्याशयेनोत्तरवाक्यतात्पर्यमाह **गुणिसामान्येति** । ननु वाक्यस्यानुषङ्गिकार्थोपसंहारकत्वकल्पनमनर्थकं 'मतो नारायणो देवः' इत्यादि-

पूर्ववाक्यम्येवास्याप्येतदधिकरणार्थोपसंहारत्वस्यैव संभवादित्यत आह **अत एवेति** । अध्यात्मगैरित्यादेरानुषङ्गिकैतदधिकरणार्थोपसंहारत्वादेवेत्यर्थः ॥ **नाधिकरणोपक्रमविरोध इति** । 'गुणिसामान्यवाचिनां गुणवाचिनां च प्रथममाह देवः समन्वयमि'त्येतदधिकरणोपक्रमविरोधो नेत्यर्थः । तदुपक्रमानुसारेण गुणिसामान्यवाचिगुणवाचिशब्दसमन्वयस्यैवाधिकरणार्थत्वस्थित्याऽताद्रूप्याध्यात्मगादिशब्दसमन्वयस्याधिकरणार्थत्वाभावस्यैव सिद्ध्याऽध्यात्मगैरित्यस्यैतदधिकरणार्थोपसंहारताया उक्तोपक्रमविरुद्धत्वेन कल्पयितुमशक्यत्वादुक्तरीत्या प्रकारान्तराश्रयणमेव युक्तमिति भावः ।

स० — **अत एव नाधिकरणोपक्रमेति** । अध्यात्मादिशब्दसमन्वयस्याधिकरणसिद्धांतन्यायेन सिद्धस्यैवात्रोक्तेरित्यर्थः । **अत एव नाधिकरणोपक्रमेति** । गुणिसामान्यवाचिनां गुणवाचिनां समन्वयः साक्षादेवाधिकरणार्थनयोपक्रान्तः । अध्यात्मादिवाचिशब्दसमन्वयस्त्वानुषङ्गिक एवातो न विरोध इति भावः ।

प० — **अधिकरणसिद्धांतन्यायेनेति** । सिद्धांतो हि स्वतंत्रप्रतितंत्राधिकरणाभ्युपगमभेदेन चतुर्धा । तत्र कस्यचिदर्थस्य सिद्धावनुषंगतः सिद्धोर्थोऽधिकरणसिद्धांतः । यथा कर्तृसिद्धौ सार्वज्ञसिद्धिः तेन न्यायेनेत्यर्थः । नन्वधिकरणोपक्रमे 'गुणिसामान्यवाचिनां गुणवाचिनां च प्रथममाह देवस्समन्वयं' इत्यत्रैतदधिकरणसमन्वेतव्यशब्दविभाजकोपाधेरुक्तत्वादाध्यात्मिकादिशब्दानां तदनाक्रांतानामत्र समन्वये उपक्रमविरोध इत्यतो वक्ति **अत एवेति** । आध्यात्मिकादिशब्दसमन्वयस्यानुषंगिकत्वादेव न गुणिसामान्यवाचिनामित्युपक्रमविरोध इत्यर्थः ॥ छ ॥

या० — नन्वधिकरणोपक्रमे 'गुणिसामान्यवाचिनां गुणवाचिनां च प्रथममाह देवः समन्वयमि'त्यत्रैतदधिकरणसमन्वेतव्यशब्दविभाजकोपाधेरुक्तत्वादध्यात्मगादिशब्दानां च तदनाक्रान्तानामत्र समन्वये तद्विरोध इत्यत आह **अत एव नाधिकरणेति** । अध्यात्मगादिशब्दसमन्वयस्याधिकरणसिद्धान्तन्यायेन सिद्धत्वस्यात्रोक्तत्वादेवेत्यर्थः । तथा चोक्तोपाधिः साक्षादधिकरणार्थविवक्षयाऽध्यात्मादिवाचिशब्दसमन्वयस्तु आनुषङ्गिक एव प्रदर्शितोऽतो न विरोध इति भावः ।

सु० — समस्तैर्गुणिसामान्यवाचकैर्गुणवाचकैरध्यात्मविषयैः(च) प्राणवागादिभिरधिभूतविषयैश्चान्नौषध्यादिभिश्शब्दैर्भगवानेव मुख्यतयोदित इत्युपसंहारो नोपपद्यते । अस्यार्थस्य प्रागनुक्तत्वात् । ननूक्तमुपलक्षणपरोऽयमानन्दमयशब्द इति । सत्यम् । उपलक्षणं हि प्रकृतोपयुक्तस्योपपन्नस्य चार्थस्य भवति । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न चैतेषां सर्वशब्दानां मुख्यया वृत्त्या भगवदेकवाचित्वसमर्थनं प्रकृतोपयुक्तं नाप्युपपन्नम् । तथाहि । जन्माद्यस्य यत इति

सूत्रे जगज्जन्मादिकारणत्वादीन्यष्टौ लक्षणानि ब्रह्मणोऽभिहितानि। तत्रैव शास्त्रं प्रमाणमुक्तं तृतीयसूत्रे। समन्वयसूत्रे च तेषामेव वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिज्ञातः। अतो जगज्जन्मादिकारणत्वं यत्र यत्र प्रतीयते तेषामेव वाक्यानां परमेश्वरे समन्वयसमर्थनं प्रकृतसङ्गतम्। न सर्वेषाम्। सर्वत्र जगज्जन्मादिकारणत्वप्रतिपादनाभावात्। किञ्च यन्निष्ठतयजगज्जन्मादिकारणत्वं प्रतीयते तद्वाचिनः शब्दस्य यया कयाचन वृत्त्या भगवत्परत्वे समर्थितेऽपि लक्षणस्यातिव्याप्तिः परिन्हियत एव। न हि गङ्गापदलक्ष्यस्य तीरस्य घोषावासत्वं न सिध्यति। अतो मुख्यवृत्तिसमर्थनस्य कोपयोगः। नोपपद्यते च सर्वशब्दानां भगवत्येव मुख्यवृत्तिसमर्थनम्। रूढियोगौ हि मुख्यवृत्ती। तत्रापि योगाद्रूढिर्बलवती। न च शब्दानां भगवति रूढिरस्ति। किन्तु तदितरत्रैव। योगस्तु संभवति। तथाऽपि स तदितरसमानः। तथा चार्थान्तर एव मुख्यवृत्तयः शब्दाः। रूढेर्योगस्य च सत्त्वात्। नेश्वरे। योगमात्रस्य कथञ्चित्संभवात्। अतः सूत्रकारस्य सकलशब्दानां मुख्यया वृत्त्या भगवत्येव समन्वयसमर्थने सङ्गत्युपपत्त्योरभावादपव्याख्यानमेतदित्याशङ्क्य सङ्गतिं तावद्दर्शयति जन्मादीति।

अनु० — जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये॥
ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तं

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमसूत्रे ब्रह्मशब्देन जिज्ञास्यस्य सकलगुणपूर्णत्वं जीवादिव्यावृत्त्यर्थमुपात्तम्। जन्माद्यस्य यत इति द्वितीयसूत्रेण तत्सिद्धये जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तम्। अतः सूत्रद्वयेन साध्यतया साधकतया चानन्दादिसकलगुणपूर्णत्वं जगज्जन्मादिकारणत्वं च प्रकृतमिति। विवृतं चैतत्पूर्वमस्माभिः। किमतो यद्येवमित्यत आह शास्त्रमूलमिति।

शास्त्रमूलं यतस्ततः॥

तदुभयं प्रधानमप्रधानं च लक्षणमनुमानादिनाऽतिव्याप्तौ शङ्कितायां तन्निवृत्त्यर्थं तृतीयसूत्रे शास्त्रमूलं शास्त्रैकप्रमाणकमुक्तं यतस्ततश्चतुर्थे सूत्रे शास्त्रस्यान्यपरत्वशङ्कायां सर्वशब्दानां भगवत्यन्वयः प्रतिज्ञातुमुचितो न कतिपयशब्दानामिति शेषः। सर्वगुणपूर्णत्वे शास्त्रस्य प्रमाणतयाऽभिधानेऽपि कुतः सर्वशब्दसमन्वयः प्रतिज्ञातव्य इत्यत आह अन्वय इति।

अन्वयः सर्वशब्दानां गुणसर्वस्ववेदकः॥

यतः सर्वशब्दानामन्वय एव गुणसर्वस्ववेदको न कतिपयशब्दानाम्। अतः सर्वशास्त्राद् गुणसर्वस्वसिद्धये स एव प्रतिज्ञातव्य इति संबन्धः। अन्यथा यस्यैव शब्दस्य समन्वयो

न प्रतिज्ञायते तदर्थो गुणो भगवति न सिद्ध्येदतिव्याप्तिश्च स्यात् । प्रतिज्ञाते च समन्वय-सूत्रेण सकलशब्दसमन्वये तत्प्रपञ्चनं सूत्रकारस्य कथमसङ्गतं भवतीति । एतेन मुख्यवृत्तिरपि सङ्गता द्रष्टव्या । तस्या अपि समन्वयसूत्रे प्रतिज्ञातव्यत्वात् । अमुख्यवृत्तौ तदभिधेयगुणालाभ-प्रसङ्गात् । अभिधेयेऽतिव्याप्तिप्रसङ्गाच्चेति ।

शे० —ननु जन्माद्यस्येति सूत्रेणेत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चानन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रे प्राणा-द्यशेषशब्दसमन्वयसमर्थने सूत्रकारस्य सङ्गत्यादिप्रतिपादकत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्या-प्यनर्थकत्वात् । न च तत्र प्राणाद्यशेषशब्दसमन्वयस्योक्तत्वसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । अस्यार्थस्य तत्रोक्तत्वसिद्धेरप्यनर्थकत्वात् । अर्थवत्त्वेऽपि वा सौत्रानन्दमयशब्दस्य शब्दान्तरोपलक्षकतया तत्समन्वयो-क्तिमात्रेणाशेषशब्दसमन्वयोक्तिसिद्धेश्चेत्यतः सूत्रेऽस्यार्थस्योक्तत्वसिद्धेः प्रयोजनं दर्शयन्नेवोपलक्षणत्वमात्रेणा-शेषशब्दसमन्वयसिद्धिरूपस्यास्यार्थस्य सङ्गत्याद्यभावेनासिद्ध्या सङ्गत्यादेरवश्यवक्तव्यत्वं च सोपपत्तिकं दर्श-यन्नर्थद्वयोपसंहारपरवाक्यद्वयार्थानुवादपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतारयति **समस्तैरित्यादि** । गुणिसामान्यवाच-कैरन्नमयादिभिरिति शेषः । **गुणवाचकैरानन्दादिभिरिति** शेषः । अधिभूतविषयैराकाशादिभिरिति शेषः । अन्नौषध्यादिभिरित्यतःपूर्वमविभौतिकविषयैरिति शेषः । **शब्दैरिति** सर्वत्र सम्बद्ध्यते । अस्यार्थ-स्येत्यनेनास्यार्थस्योक्तत्वसिद्धेरुक्तविधोपसंहारसमर्थनं प्रयोजनमिति सूचितं भवति । सौत्रानन्दमयशब्दस्य शब्दान्तरोपलक्षकत्वेन तत्समन्वयोक्त्यैव प्राणाद्यशेषशब्दसमन्वयसिद्ध्युपपत्तेः कथमस्यार्थस्य सूत्रेऽनुक्तत्वं येनोक्तविधोपसंहारानुपपत्तिरिति शङ्कते **नन्विति** । उपलक्षणत्वेऽपि न तत्सिद्धिरित्याह **सत्यमिति** । कुतः सर्वशब्दानां मुख्यया वृत्त्या भगवदेकवाचित्वसमर्थनस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वमित्यतः सर्वशब्दानां भगवदेकवाचित्वसमर्थनस्य तावत्प्रकृतानुपयुक्तत्वं सयुक्तिकमुपपादयति **जन्माद्यस्य यत इतीति** । मुख्य-वृत्तिसमर्थनस्यापि प्रकृतानुपयोगमुपपादयति **किञ्चेति** । एवं प्रकृतानुपयुक्तत्वमुपपाद्य सर्वशब्दानां मुख्यय-वृत्त्या भगवदेकवाचित्वसमर्थनस्य प्रतिज्ञातमनुपपन्नत्वमुपपादयति **नोपपद्यते चेति** ॥ **बलवतीति** । अवयवार्थसापेक्षाद्योगात्तन्निरपेक्षाया रूढेर्बलवत्त्वस्य रथकारादिशब्देषु स्थितत्वादिति भावः ॥ **न चेति** । प्रयोगप्रत्ययबाहुल्ययोरभावादिति भावः ॥ **इतरत्रैवेति** । प्रयोगप्रत्ययबाहुल्यस्य तत्रैव सत्त्वादित्यर्थः ॥ **कथञ्चिदिति** । प्रयोगस्य भगवत्तदितरसाधारण्येन तच्छब्दस्य भगवत्परत्वे समर्थितेऽपि तच्छब्दोक्तगुणा-स्योभयत्र प्राप्त्या नातिव्याप्त्यादिदोषपरिहारः सम्भवतीत्यभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तम् । साध्यतयेत्यस्या-नन्दादिगुणपूर्णत्वमित्यनेन सम्बन्धः । साधकतयेत्यस्य जगज्जन्मादिकारणत्वमित्यनेन सम्बन्धः । नन्वानन्दादिगुणपूर्णत्ववज्जन्मादिकारणत्वस्यापि तृतीयसूत्रानुसारेण शास्त्रेतरप्रमाणेनाप्रसिद्धेः । जगत्कारण त्ववच्च गुणपूर्णत्वस्यापि श्रुत्या प्रसिद्धेरुभयोरप्यप्रसिद्धत्वस्यैव वा प्रसिद्धत्वस्यैव वा प्राप्त्याऽविशेषात्कथं

प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वविशेषाधीनोऽनयोर्लक्षणयोः साध्यसाधकभावोऽन्यथा विपरीतोऽपि स स्यादित्यत आह **विवृतं चैतदिति**। गुणपूर्णत्वजगत्कारणत्वयोर्मध्ये गुणपूर्णत्वं साध्यमेव जगत्कारणत्वं तु साधकमेवेत्येतद्गुणपूर्णतायाः श्रुतिप्रसिद्धाया अप्यसम्भावनाशङ्काकलङ्कितत्वेनाप्रसिद्धप्रायत्वाद्गुणपूर्णत्वं साध्यं जगत्कारणत्वं तु श्रुतिप्रसिद्धम्। न तु दृष्टान्तभावादित्यधिकरणोक्तरीत्या युक्त्याऽप्यनुगृहीततया सम्भावितत्वान्नाप्रसिद्धम्। गुणपूर्णताया युक्त्यनुगृहीतत्वेऽपि न जगत्कारणत्वातिरिक्तयुक्त्यनुगृहीतत्वमस्तीत्यतो जगत्कारणत्वमेव साधकतया वक्तव्यमित्यादिना जन्माधिकरणे सृष्टिः स्थितिश्चेत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे विवृतमित्यर्थः॥ **अतिव्याप्तिश्चेति**। तच्छब्दसमन्वयवत्यन्यस्मिंस्तदर्थभूतगुणप्राप्त्याऽतिव्याप्तिश्च स्यादित्यर्थः।

स०— ननु वाचनिकस्यैवार्थस्यान्वयप्रतियोगित्वेन प्रकृते यया कयाचन वृत्त्या कारणवाक्यस्य भगवत्परत्वे समर्थितेऽपि तद्वाक्यगतगुणान्वयसंभवाद्यर्थं तत्परत्वसमर्थनमित्यत आह **न हीति**॥ **योगमात्रस्य कथञ्चिदिति**। योगस्योभयसाधारण्येन भगवत्परत्वे समर्थितेऽपि तद्वाक्योक्तगुणस्योभयत्र प्राप्त्याऽतिव्याप्त्यादिदोषपरिहारासंभवात् कथञ्चिदित्युक्तम्। ननु आनन्दादिसकलगुणपूर्णत्वस्य साध्यतया प्राप्तत्वे किं नियामकं जगज्जन्मादिकारणत्वस्य साधनत्वेनैव प्राप्तौ किं नियामकं वैपरीत्येनैव साध्यसाधनभावः किं न स्यादित्यत आह **विवृतं चैतदिति**। जन्माधिकरण इति शेषः। **अतिव्याप्तिश्च स्यादिति**। तच्छब्दार्थगुणवत्यन्यस्मिन्नित्यर्थः। सकलगुणेष्वेकैकगुणस्यैव लक्षणत्वेन विवक्षितत्वादिति भावः।

प०—उत्तरमूलमवतारयति **समस्तैरित्यादिना सङ्गतिं तावद्दर्शयतीत्यन्तेन**॥ **अतिव्याप्तिश्च स्यादिति**। तच्छब्दार्थगुणवत्यन्यस्मिन्निति योज्यं। गुणानां प्रत्येकमेवलक्षणत्वादिति भावः। अतिव्याप्तिरत्र भगवतोन्यत्रैव स्थितिर्ध्येया। यद्वा केषांचिच्छब्दानामेव समन्वयप्रतिज्ञाने तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतकतिपयगुणवत्त्वमेव भगवतो लक्षणं स्यान्न सर्वगुणवत्त्वम् तच्च ब्रह्मण्यसमन्वितशब्देषु कतिपयशब्दवाच्येपि गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः॥ **अभिधेयेऽतिव्याप्तीति**। अत्राप्यतिव्याप्तिरन्यत्रैव वृत्तिर्ध्येया।

या०— अधिभूतविषयैरित्यत्राधिभूतपदेन भौतिकमपि ग्राह्यम्। अन्नौषध्यादिभिरित्यत्राकाशादिशब्दा अपि ग्राह्याः। ननूभयोरपि शास्त्रेतरप्रमाणेनाप्रसिद्धिः शास्त्रेण प्रसिद्धिश्चाविशिष्टा। तथा च कथं जगज्जन्मादिकारणत्वं साधकं गुणपूर्णत्वं वा साध्यम्। प्रसिद्धस्यैवाप्रसिद्धसाधकतया दृष्टत्वादित्यत आह **विवृतं चैतदिति**। अनयोर्मध्ये एकस्य साधकत्वमपरस्य साध्यत्वं चेत्येतत् गुणपूर्णतायाः श्रुतिप्रसिद्धाया असम्भावनाशङ्काग्रस्तत्वात् पूर्वमप्रसिद्धत्वमेव। जगज्जन्मादिकारणत्वं तु श्रुतिप्रसिद्धं

युक्त्याऽप्यनुगृह्यत इति नाप्रसिद्धम्। सकलगुणपूर्णतायां तु युक्तिर्जगज्जन्मादिकारणत्वमेवेत्येतदेव साधकतया वक्तव्यमिति जन्माधिकरणे विवृतमित्यर्थः ॥ **अतिव्याप्तिश्च स्यादिति**। एकैकगुणस्यैवात्र लक्षणतया विवक्षितत्वात्तच्छब्दार्थगुणवत्यन्यस्मिन्नतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ॥

श्री०— पूर्ववाक्यार्थं वदन्नेवोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **समस्तैरित्यादिना**। प्रकृतानुपयुक्तत्वं तावदुपपादयति **तथा हीति**। सर्वशब्दानां भगवदेकवाचित्वसमर्थनं प्रकृतानुपयुक्तमित्युपपाद्य मुख्यया वृत्त्या भगवदेकवाचित्वसमर्थनं प्रकृतानुपयुक्तमित्येतदुपपादयति **किञ्चेति** ॥ **यन्निष्ठतयेति**। हिरण्यगर्भः समवर्तत अग्र इत्यादौ हिरण्यगर्भादिनिष्ठतयेत्यर्थः ॥ **यया कयाचन वृत्त्येति**। लक्षणयेत्यर्थः। ननु हिरण्यगर्भादिलक्ष्यार्थस्य जगज्जन्मादिकारणत्वं न सिध्यतीति चेत्तत्राह **न हीति** ॥ **योगमात्रस्येति**। केवलयोगस्येत्यर्थः ॥ **न भगवतीति**। तथाच गुणसर्वस्वसिद्धिर्न स्यादिति भावः।

च०— **विवृतं चैतदिति**। एकस्य जगज्जन्मादिकारणत्वस्य साधकत्वमनुमापकत्वमपरस्य गुणपूर्णत्वस्य साध्यत्वमनुमेयत्वमित्येतत् जन्मादिनये विवृतमित्यर्थः। **अतिव्याप्तिश्च स्यादिति**। निखिलगुणपूर्तेर्लक्षणत्वे असंभवः कतिपयगुणवत्तायाः लक्षणत्वे अतिव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

सु०—**एवमसङ्गतिं परिहृत्य यदुक्तं परेण न परमेश्वरस्यैव सर्वशब्दमुख्यार्थत्वं युक्तम्। योगस्य परमेश्वर इवान्यत्रापि संभवात्। ईश्वरे रूढेरभावेनान्यत्र तदाधिक्यादिति। तत्र योगस्योभयत्र साम्यं तावन्निराकरोति** शब्देति।

अनु०— शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात् ॥

इन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिहेतूनां परमैश्वर्यादीनां तस्मिन्परमेश्वरे मुख्यसंबन्धादिन्द्रादिशब्दानां तद्वाचकत्वमेव। तस्यैव हि परमैश्वर्यमनवधिकं स्वतन्त्रं च। अन्यत्रापि तथा चेत्को विशेष इति तत्रोक्तम् अन्यार्थेष्विति।

अन्यार्थेष्वल्पताहेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा ॥

तद्वाचकत्वं शब्दानां

यतोऽन्यार्थेषु पुरन्दरादिषु हेतोः शब्दप्रवृत्तिहेतोरैश्वर्यादेरल्पता। **देशतः कालतस्स्वरूपतश्च सावधिकत्वात्**। अल्पस्यापि भगवन्निमित्तत्वाच्चेति। **एतदुक्तं भवति**। अवयवार्थमनुसृत्य वृत्तिर्हि योगः। **अवयवार्थश्च यथा यथोत्कृष्यते तथा तथा योगवृत्तेरप्युत्कर्षेण भाव्यम्। निमित्तवैचित्र्ये नैमित्तिकावैचित्र्यस्यानुपपत्तेः। अवयवार्थश्च परमेश्वरेऽनवधिकः स्वतन्त्रश्च।** अर्थान्तरेऽल्पः पराधीनश्च। अतः **कथं योगस्योभयत्र साम्यम्। किन्त्वीश्वरे महायोगोऽन्यत्र**

योगमात्रमिति स एव शब्दमुख्यार्थ इति । यदुक्तमीश्वरे शब्दानां रूढिर्नास्तीति तन्निराकरोति बहुलेति ।

बहुलातिप्रयोगतः ॥

रूढमित्येव साध्यं स्यात्

बहुलातिप्रयोगतो हेतोः शब्दजातं हरौ रूढमेवेति साध्यं स्यात् । अयं प्रयोगः । विमताः शब्दा हरौ रूढाः । बहुलातिप्रयोगवत्त्वात् । नारायणादिशब्दवदिति । प्रयोगवत्त्वं च यौगिकेष्वमुख्येषु चास्तीत्यतो बहुलेत्युक्तम् । अज्ञातमुख्येष्वमुख्येष्वपि बहुलप्रयोगोऽस्तीत्यतोऽतिप्रयोगत इत्युक्तम् । पूज्यप्रयोगो ह्यतिप्रयोगः । पूज्यता चाविवेकपूर्वकत्वाभावः । न च रूढयोगे रूढोपचारे रूढलक्षणायां व्यभिचारः । तत्रापि रूढिसद्भावेन सपक्षत्वात् । समाहारवृत्तयो हि ताः ।

शे० —तदाधिक्यमिति । तत्र योगरूढिप्राप्त्या मुख्यार्थत्वस्याधिक्यादित्यर्थः । नन्वस्त्विन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यैश्वर्यादेर्भगवति निरवधिकत्वं स्वतन्त्रत्वं च । प्रसिद्धेन्द्रादौ च तस्य सावधिकत्वं परतन्त्रत्वं च । कथमेतावताऽपि योगस्योभयसाधारण्यनिरासो निमित्तनैमित्तिकभावस्याप्रतीतेरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति ।**

रूढमित्येवेत्येवकारं भिन्नक्रमतया योजयति **रूढमेवेतीति** । अत्र च नैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । किं त्वरूढं नेति रूढत्वयोगव्यवच्छेदार्थ इति ध्येयम् । नारायणादिशब्देषु भगवति रूढत्वसिद्ध्या सिद्धसाधनवारणाय विमता इत्युक्तम् । हरेरन्यत्र विमतशब्देषु तत्सिद्धेरुक्तदोषपरिहारायाह **हराविति ॥ रूढा इति ।** अत्र च न प्रयोगबाहुल्यरूपाऽमुख्यरूढिः साध्यत्वेनाभिमता । साध्याविशेषप्रसङ्गात् । नाप्यखण्डशक्त्या प्रतिपादकत्वरूपा मुख्यरूढिः । तथा सति रूढोपचाररूढलक्षणयोरपि रूढिसद्भावप्रतिपादकस्य तत्रापि रूढिसद्भावेन सपक्षत्वादित्युत्तरग्रन्थस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात् । रूढोपचारादावखण्डशक्त्यभावात्किन्तु मुख्यामुख्यसाधारणरूढिशब्दार्थ(सद्भावमात्र)मेव। तच्चोभयत्राप्यविशिष्टम् । अखण्डशक्त्या प्रतिपादकत्वरूपरूढिशब्दमुख्यार्थाश्रयणेन पक्षीकृतशब्देषु, प्रयोगबाहुल्यरूपाऽमुख्यार्थाश्रयणेन रूढोपचारादावपि तद्वृत्तेः । न चैवं तर्कताण्डवविरोधः । तत्रैतद्वाक्यतात्पर्यतया प्रयोगेणाखण्डशक्तिसाधनस्य वर्णितत्वात् । अन्यथा प्रयोगातिरिक्ताखण्डशक्त्युपोद्बलकतयैतद्ग्रन्थोपन्यासवैयर्थ्यादिति वाच्यम् । तत्राप्युक्तरीत्या रूढिशब्दमात्रस्यैव साध्यत्वेऽपि पर्यवसानगत्याऽखण्डशक्तिरेव पक्षीकृतशब्देषु सिध्यतीति पर्यवसन्नसाध्याभिप्रायेणाखण्डशक्तेः साधनोक्तेरुपपत्त्या तदविरोधोपपत्तेरित्येके । वस्तुतस्तु तर्कताण्डवे नूदाहृतानुव्याख्यानस्थरूढिशब्दस्याखण्डशक्तिपरत्ववद्बहुलातिप्रयोग-

पदस्यापि प्रयोगमात्रबाहुल्यमित्यत्रैव यस्य यत्रावयवार्थमुख्यार्थसादृश्यसम्बन्धानपेक्षप्रयोगरूपविशेषपरताया अभिप्रेतत्वेनैतट्टीकायामिव बहुलातिप्रयोगमात्रपरत्वाभावेन तस्य प्रकारान्तरत्वान्न विरोध: । अत एवात्रेव तत्रापि न वक्ष्यमाणव्यभिचारशङ्काऽपीति ध्येयम् । ननु च तत्रापीत्याद्युत्तरग्रन्थस्वारस्यानुसारेण रूढोपचारादावप्यखण्डशक्तेर्ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वकल्पनयोत्तरग्रन्थासामञ्जस्यस्य परिहर्तुं शक्यत्वादखण्डशक्तिसाधनमेवेदं किं न स्यात् । न ह्यन्येषां तत्राखण्डशक्तिसम्मतत्येतावता ग्रन्थकृतोऽपि रूढोपचारादौ तद्सम्मतिर्नियन्तुं शक्यते । तथा सति सर्वत्र प्रतितन्त्रसिद्धान्ताभावप्रसङ्गादिति चेदुच्यते । न रूढोपचारादावप्यखण्डशक्तिर्ग्रन्थकृदभिप्रेततया कल्पयितु शक्यते । तथा सति रूढोपचाररूढलक्षणयोरुपचारलक्षणाभ्यां भेदप्रतिपादकस्य यथा रूढलक्षणा लक्षणामात्राद्रूढगौणी च गौणीमात्रात्प्रयोगप्राचुर्याद्भिद्यत इत्युत्तरग्रन्थस्यास्वारस्यप्रसङ्गात् । तत्र प्रयोगप्राचुर्यस्य भेदकत्वोक्त्याऽखण्डशक्त्यभावस्य सूचनादखण्डशक्तिसद्भावे तद्भावाभावाभ्यामेव तयोस्ताभ्यां भेदसिद्ध्युपपत्त्या प्रयोगप्राचुर्यभावाभावाभ्यां तद्भेदव्युत्पादनस्यानर्थक्यात् । किञ्चैवं रूढायां लक्षणायां गौण्यां चाभिधातुल्यत्वेन प्रयोजनानपेक्षणादिति चतुर्थपादीयटीकायामभिधातुल्यत्वोक्तिरनुपपन्ना स्यात् । अभिधातुल्यत्वोक्त्या तत्राखण्डशक्त्यभावस्यैव प्राप्तेः । तद्भावे चाभिधात्वेनेत्येतावता पूर्तेस्तुल्यत्वपर्यन्तधावनानर्थक्यम् । अयुक्तश्च तत्राखण्डशक्त्यभ्युपगमः । तथात्वे हि गोघटादिशब्देष्विव मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावप्यखण्डशक्त्यैव प्रयोगप्रत्यययोरुपपत्त्योपचारादिरूपामुख्यवृत्तिकल्पनवैयर्थ्यात् । यस्य शब्दस्य यत्रार्थे प्रयोगसामर्थ्यं तस्य प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तं तत्सादृश्यं निमित्तीकृत्यान्यत्र वृत्तिर्गौणी तत्सम्बन्धं निमित्तीकृत्यान्यत्र वृत्तिस्तु लक्षणेति करिष्यमाणतल्लक्षणाक्रान्ततया मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादे रूढलक्षणादित्वाभावापाताच्च । तदेवं ग्रन्थकृतो रूढोपचारादावखण्डशक्त्यभ्युपगमस्य कल्पयितुमशक्यत्वादयुक्तत्वाच्च तत्रापीत्युत्तरग्रन्थानुरोधेनाविवक्षितविशेषरूढिशब्दार्थमात्रसाधनमेवैतद्ग्रन्थकरणीयमिति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः ॥ **बहुलेति** । हराविर्त्यस्यात्रापि सम्बन्धः । ततश्च हरौ बहुलातिप्रयोगवत्त्वस्यैव हेतुत्वलाभान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः । दृष्टान्तसम्भवादुक्तानुमाने विशेषव्याप्तिमेवाश्रित्याह **नारायणादिशब्दवदितीति** ।

विशेषव्याप्तावव्यभिचाराद्विशेषणवैयर्थ्यमित्यतो यस्य शब्दस्य यत्रार्थे बहुलः प्रयोगः स तस्मिन्रूढ इति सामान्यव्याप्तेरत्राभिमतत्वात्तत्र च वक्ष्यमाणरीत्या व्यभिचारप्रसक्तेस्तद्वारकतया न हेतुगतविशेषणवैयर्थ्यमित्याशयेन हेतुगतविशेषणकृत्यमाह **प्रयोगवत्त्वमिति** ॥ **यौगिकेष्विति** । औपगवादिशब्देष्वित्यर्थः । न च व्याकरणस्य साधुत्वमात्रपरत्वाद्वृक्षादिवदमी रूढा इत्यभियुक्तोक्तेश्चौपगवादिशब्दानामपि रूढत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । अर्थानुगमदर्शनेन तदयोगादिति भावः ॥ **अज्ञातेति** । न ज्ञातो मुख्यार्थो येषां शब्दानां तेष्वमुख्येषु शब्देष्वित्यर्थः । अग्निर्माणवक इत्यादिव्यवहा-

रादनवगताग्न्यादिशब्दमुख्यार्थस्य माणवकादावग्न्यादिशब्दव्युत्पत्त्या तत्रैव प्रयोगप्राचुर्योपपत्तिरिति भावः ॥ **व्यभिचार इति ।** वृत्त्यन्तरतया रूढत्वरूपोक्तसाध्याभाववत्सु तेषु शब्देषु बहुलातिप्रयोगवत्त्वरूपहेतुसत्त्वादिति भावः । अविदिताशय इव साध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति गूढाभिसन्धिः परिहरति **तत्रापीति ।** रूढयोगादावपीत्यर्थः ॥ **रूढिसद्भावेनेति ।** मुख्यामुख्यभेदेन साध्यतया विवक्षितरूढिसामान्यसद्भावेनेत्यर्थः । तत्र रूढयोगेऽखण्डशक्त्या प्रतिपादकत्वरूपा प्रयोगबाहुल्यरूपा चेति द्विरूपाऽपि रूढिः रूढोपचाररूढलक्षणयोस्त्वखण्डशक्त्या प्रतिपादकत्वरूपमुख्यरूढ्यभावेऽपि प्रयोग बाहुल्यरूपाऽमुख्यरूढिरस्त्येवेति साध्यतया विवक्षितरूढिशब्दार्थमात्रस्य सर्वत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः ।

ननु रूढयोगरूढोपचाररूढलक्षणानां वृत्त्यन्तरत्वान्न तत्र रूढिसद्भावेन सपक्षत्वाभिधानमुचितमित्यतः स्यादेतदेवं यदि रूढयोगादेर्वृत्त्यन्तरत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । उभयकार्यदर्शनस्य वृत्तिद्वयसमाहारेणैवोपपत्तौ वृत्त्यन्तरत्वकल्पकाभावादिति स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति **समाहारवृत्तयो हि ता इति ।** वृत्तिद्वयसमाहाररूपा एवेत्यर्थः । तत्रोक्तोपपत्तिसूचनाय हिशब्दः । न चावयवशक्तिर्योगो रूढिस्त्वखण्ड शक्तिस्ते चैकस्यैव शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे विरुद्धे इत्यसमाहाररूपं वृत्त्यन्तरमेव योगरूढिर्वाच्या । तत्कथं तस्याः समाहारवृत्तित्वकथनमिति वाच्यम् । योगरूढ्योर्यथाक्रमं पङ्कजनिकर्तृत्वपद्मत्वरूपभिन्नधर्मनियतयोरपि तद्द्वारैकस्मिन्धर्मिणि समाहारसम्भवादुभयकार्यदर्शनस्य समाहारेणैवोपपत्तौ वृत्त्यन्तरत्वकल्पने गौरवाच्च । न चैवमसिद्धिबाधसमाहारोऽपि हेत्वाभासान्तरं स्यादिति वाच्यम् । तत्रैकेनैवोद्देश्यस्य दुष्टत्वबोधस्य सिद्ध्या समाहारकल्पकाभावादिति चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात् । इह तु पङ्कजपदेनोद्देश्यस्य पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मत्वबोधस्यैकैकेनासिद्ध्या तत्कल्पनस्यावश्यकत्वादिति भावः । न चैवमपि न हि योगरूढ्योः समाहारो योगरूढिर्येन विरोध इत्यादिचतुर्थपादीयग्रन्थेनास्य विरोध इति वाच्यम् । एकत्र धर्मे समाहाराभावस्यैव तत्राभिमतत्वेनाविरोधसम्भवात् । अवश्यं च समाहाराभाववचनस्योक्ताभिप्रायकत्वम् । अन्यथा विद्वद्रूढिं च तत्रगामित्येतद्व्याख्यावसरे सनिरुक्तिकं योगवृत्तिसाहित्येन तत्रगां परमेश्वरविषयां सर्वेषां शब्दानां रूढिं च दर्शयतीत्यादिका रूढेर्योगसाहित्येनोत्तरत्र टीकायामुक्तिरयुक्ता स्यात् । 'तत्र प्रयोगबाहुल्यं यदि तत्परता किम्वि'त्येतद्व्याख्यानावसरे 'न ह्यस्माभिः परममुख्यतामात्रसिद्धये विशिष्टोपादानं क्रियते किन्तु समाहाररूपविधान्तरसिद्धये चे'त्युत्तरत्र टीकायां समाहारोक्तिरप्ययुक्तैव स्यात् । सन्न्यायरत्नावल्यां च 'न चावयववृत्त्यखंडवृत्त्योरेकस्मिन्नर्थे विरुद्धत्वाद्योगरूढिर्नाम नास्तीति वाच्यम्। तस्याः पङ्कजादिशब्देषु दृष्टत्वादि'ति समाहारोक्तिरप्यनुपपन्नैव स्यादिति द्रष्टव्यम् । नन्वस्त्वेवं योगरूढेः समाहारवृत्तित्वमुक्तरीत्या कथञ्चिदखण्डशक्त्यवयवशक्तिरूपवृत्तिद्वयसमाहारसत्त्वात् । तथाऽपि रूढोपचार-

रूढलक्षणयोर्न समाहारवृत्तित्वाश्रयणं युज्यते । तत्र वृत्तिद्वयसमाहाराभावाद्रूढोपचारे मुख्यार्थसादृश्यं निमित्तीकृत्य वृत्तेरेकस्या एव सद्भावाद्रूढलक्षणायामपि मुख्यार्थसम्बन्धं निमित्तीकृत्य वृत्तेरेकस्या एव सत्त्वात्कथं समाहारवृत्तयो हि ता इत्युक्तिरिति चेन्न । अखण्डशक्त्या प्रतिपादकत्वरूपमुख्यरूढेस्तत्राभावेऽपि प्रयोगबाहुल्यरूपामुख्यरूढेस्तत्रापि सद्भावेन वृत्तिद्वयसमाहारस्य तत्राप्यविकलत्वात् । रूढिशब्दार्थमात्रस्यैव साध्यतयाप्रस्तुतत्वेनात्र प्रकरणे मुख्यामुख्ययोर्भेदेन द्विरूपाया अपि रूढे रूढिशब्देन विवक्षितत्वादिति सकलमकलङ्कम् ।

स० — **अन्यत्र तदाधिक्यादिति** । योगरूढिलाभादिति भावः । ननु योगरूढस्य रूढोपचारस्य रूढलक्षणायाश्च वृत्त्यंतरत्वेन कथं तत्रापि रूढिसद्भावेन सपक्षत्वमुच्यत इत्यत आह **समाहारवृत्तयो हीति** ।

प० — **तदाधिक्यादिति** । तस्याः रूढेराधिक्यं तस्मादित्यर्थः । कथमेतेन शब्दप्रवृत्तीत्यादिमूलेन योगस्य साम्यशंकानिरास इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । यद्यपीदं समाकर्षाधिकरणे व्युत्पाद्यं तथापि शिष्यहिताय प्रसंगादत्रोक्तं । योगादिवृत्तेर्लक्षणोदाहरणादिकं चतुर्थपादे व्यक्तं भविष्यति **न च रूढयोग इति** । रूढयोगे पङ्कजादिशब्दे रूढोपचारे चित्रलिखितसिंहादौ रूढलक्षणायां मञ्चाः क्रोशन्ति मार्गाश्चलन्तीत्यादौ रूढवृत्तेरभावेपि उक्तहेतुसत्त्वादिति भावः ॥ **सपक्षत्वादिति** । रूढिमत्त्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वादिति भावः । कथमित्यत आह **समाहारेति** । नन्ववयववृत्तिर्योगोऽखण्डवृत्ती रूढिरिति तथा रूढिर्हि मुख्यवृत्तिरुपचारादिरमुख्यवृत्तिरिति चतुर्थपादे 'प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते' इत्यादिव्याख्यावसरे वक्ष्यते । तथाच ते वृत्ती एकस्मिन्नर्थे एकस्य शब्दस्य विरुद्धे इति चेन्न । रूढियोगयोर्यथाक्रमं पद्मत्वपङ्कजनिकर्तृत्वादिरूपभिन्नधर्मनियतयोरपि तद्द्वारैकस्मिन्नर्थे सैंधवादिशब्दवृत्त्योरिव समाहारसंभवादुभयकार्यदर्शनस्य समाहारेणैवोपपत्तौ वृत्त्यन्तरकल्पनागौरवाच्चेति भावः । यत्तु नहि योगरूढ्योः समाहारो योगरूढिः येन विरोधः स्यादित्यादिचतुर्थपादीयसुधोक्तिः तदभिप्रायं तत्रैव विवरिष्यामोऽतो न विरोधः शङ्क्यः ॥

या० — **तदाधिक्यादिति** । योगरूढिलाभेन मुख्यार्थत्वस्याधिक्यादित्यर्थः ॥ **रूढमेवेति** । अत्रैवकारेण रूढ्ययोगो व्यवच्छिद्यते । न तु योग इति ज्ञातव्यम् । यस्य शब्दस्य यत्रार्थे बहुलातिप्रयोगः स तत्र रूढ इति सामान्यव्याप्तिमभिप्रेत्य हेतुगतविशेषणयोः कृत्यं दर्शयति **प्रयोगवत्त्वमित्यादिना** ॥ **तत्रापि रूढिसद्भावेनेति** । नन्वत्र साध्यतयाऽभिप्रेता रूढिः किं प्रयोगबाहुल्यरूपा किंवाऽखण्डशक्त्या प्रतिपादकत्वरूपाऽन्या वा काचित् । नाद्यः । साध्याविशेषप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । रूढोपचारलक्षणयोः सपक्षत्वोक्त्यसम्भवात् । तत्राखण्डशक्तेः केनाप्यनङ्गीकारात् । तस्मात्कथमेतदिति चेत् ।

उच्यते । स्वस्वजातीयवृत्त्यन्तरापेक्षया शीघ्रप्रतिपादकत्वरूपैव रूढिरत्र साध्यतयाऽभिप्रेता । इयं च योगरूढिरूढोपचारादिसाधारणी । तथा हि । योगापेक्षया रूढेः केवलोपचारलक्षणापेक्षया रूढोपचारलक्षणयोश्च शीघ्रोपस्थापकतारूपत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्। योगस्यावयवार्थप्रतीतिमपेक्ष्य केवलोपचारलक्षणयोश्च प्रयोजनमपेक्ष्य, विलम्बेनोपस्थापकतारूपत्वान्न शीघ्रप्रतिपादकतारूपत्वम् । न चैतद्ग्रन्थस्वारस्याद्रूढोपचारलक्षणयोरप्यखण्डशक्तिरूपैव रूढिर्ग्रन्थकृदभिमतेति कुतो न कल्पनीयमिति वाच्यम् । रूढायां गौण्यां लक्षणायां चाभिधातुल्यत्वेन प्रयोजनानपेक्षणादिति चतुर्थपादीयसुधायामभिधातुल्यत्वोक्तिविरोधात् । न चैवं यथा रूढलक्षणा लक्षणामात्राद्रूढगौणी च गौणीमात्रात्प्रयोगप्राचुर्येण भिद्यते । तथा प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वाद्रूढिमात्रात्प्रयोगबाहुल्येन योगमात्राच्च भिन्ना तृतीयेयं वृत्तिरिति चतुर्थपादीयसुधायां प्रयोगप्राचुर्यस्यैव भेदकतोक्तिविरोधः । तत्रोक्त रूढ्यनुमापकप्रयोगप्राचुर्यमपि भेदकम् । न तु तदेवेत्याशयात् ।

ननु रूढयोगरूढोपचाररूढलक्षणानां पृथक् वृत्त्यन्तरतया न्यायविवरणादावुक्तत्वेन कथं तत्र रूढिसद्भाव इत्यत आह **समाहारवृत्तयो हीति** । वृत्तिद्वयसमाहाररूपत्वमेव तासां न वृत्त्यन्तररूपत्वमित्यर्थः । अत्र च 'न हि योगरूढ्योः समाहारो योगरूढिरिति ब्रूमः'इत्यादिचतुर्थपादीयसुधया यथा न विरोधस्तथा तत्रैव वक्ष्यामः । न च योगरूढेः कथञ्चिद्वृत्तिद्वयसमाहारसम्भवेऽपि रूढोपचारलक्षणयोर्न तत्सम्भवः । यतस्तत्र मुख्यार्थसादृश्यं तत्सम्बन्धं वा निमित्तीकृत्य वृत्तिरेकैवेति वाच्यम् । शीघ्रोपस्थापकतारूपस्य वृत्त्यन्तरस्यापि तत्रानुभूयमानत्वादिति पूर्वमेवोक्तत्वादिति ॥

श्री० — ननु शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयेऽपि कुतो महायोगवृत्तिरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । अज्ञातमुख्येष्वमुख्येष्विति सामानाधिकरण्यम् । अज्ञातो मुख्योऽर्थो येषां म्लेच्छैः प्रयुज्यमानानां यवादिशब्दानां ते शब्दा अज्ञातमुख्यास्ते च तेऽमुख्याश्चेति योज्यम् । अमुख्येष्विति साध्याभावोपपादनायेति ज्ञातव्यम् ।

च० — **तदाधिक्यादिति** । योगरूढिप्राप्ते नियन्त्रितमुख्यार्थताधिक्यादित्यर्थः । भागवतैश्वर्यनिरवधिकत्वस्वातन्त्र्ययोरर्थान्तरगतैश्वर्यसावधिकत्वपारतन्त्र्ययोश्च भगवदर्थान्तरयोर्योगवृत्तिसाम्याभावे निमित्तनैमित्तिकभावं व्यनक्ति **एतदुक्तं भवतीति** । हरौ रूढमेवेतीति शब्दोत्तरं विन्यस्तस्यैवकारस्य ततःपूर्वं विन्यासोपगमेन शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादाविव विशेषणवाचकपदसमभिव्याहृतत्वेनानुसन्धीयमानतया विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणान्वयितारूपोऽयोगव्यवच्छेदो बोध्यते न तु विशेष्यतावच्छेदकानाश्रये प्रकृतविशेषणान्वयव्यवच्छेदरूपोऽन्ययोगव्यवच्छेद इति भावः । अथात्र प्रयोगबाहुल्यरूपामुख्यरूढेः साध्यावैशिष्ट्यप्रसंगेन सिषाधयिषितता, रूढोपचाररूढलक्षणयोरखंडशक्त्यभावेन तयोरपि सपक्षत्वप्रतिपादकस्य तत्रापि रूढिसद्भावेन सपक्षत्वादित्युत्तरग्रन्थस्यासामंजस्यप्रसंगेनाखंडशक्त्या प्रतिपादकत्वरूपमुख्यरूढेश्च सा न संगच्छत इति चेदत्र व्याकुर्वाणाः पक्षनिदर्शनोभयसाधारणस्य मुख्यभाक्तसा-

साधारणरूढत्वमात्रस्य सिषाधयिषितत्वात् । न च प्रयोगातिरिक्ताखंडशक्त्युपोद्बलकतयैतद्ग्रन्थमुपन्यस्यै-तद्ग्रन्थतात्पर्यविषयतया प्रयोगेणाखंडशक्तिसाधनस्य तर्कतांडवे वर्णिततया तद्विरोधप्रसंगेन नोक्तदिशा साधनं गच्छत इति वाच्यं । तत्राप्युक्तदिशा रूढिशब्दार्थमात्रस्य साध्यतयाऽभिप्रेतत्वेपि पर्यवसानगत्या-ऽखंडशक्तिरेव पक्षीकृतशब्देषु सिध्यतीति पर्यवसन्नसाध्याभिप्रायेणाखंडशक्तेः साधनोक्तेरुपपत्त्या तदविरो-धोपपत्तेरिति समाधाय; न च तद्ग्रन्थस्वारस्याद्रूढोपचारलक्षणयोरप्यखंडशक्तिरूपैव रूढिग्रन्थकृदभिमतेति कुतो न कल्पनीयमिति वाच्यमिति शंकमानाः । तथा सति रूढोपचारलक्षणयोरुपचारलक्षणाभ्यां भेदप्रतिपादकस्य यथा रूढलक्षणा लक्षणामात्राद्रूढगौणी च गौणीमात्रात्प्रयोगप्राचुर्याद्भिद्यत इत्युत्तर-ग्रन्थस्यास्वारस्यप्रसंगात् । तत्र प्रयोगप्राचुर्यस्य भेदकत्वोक्त्याऽखंडशक्त्यभावस्य सूचनात् । अखंडशक्ति-सद्भावे तद्भावाभावाभ्यामेव तयोस्ताभ्यां भेदसिध्युपपत्त्या प्रयोगप्राचुर्यभावाभावाभ्यां, तद्भेदव्युत्पादना-नर्थक्यात् । किं चैवं 'रूढायां लक्षणायां गौण्यां चाभिधातुल्यत्वेन प्रयोजनानपेक्षणादि'ति चतुर्थपादीय-टीकायामभिधातुल्यत्वोक्तिरनुपपन्ना स्यात् । अभिधातुल्यत्वोक्त्यातत्राखंडशक्त्यभावस्यैव प्राप्तेः तद्भावे चाभिधात्वेनेत्येतावता पूर्तेस्तुल्यत्वपर्यंतानुधावनानर्थक्यम् । अयुक्तश्च तत्राखंडशक्त्यभ्युपगमः । तथात्वे हि गोघटादिशब्देष्विव मंचाः क्रोशंतीत्यादावप्यखंडशक्त्यैव प्रयोगप्रत्यययोरुपपत्त्योपचारादिरूपा-मुख्यवृत्तिकल्पनवैयर्थ्याद्यस्य शब्दस्य यत्रार्थे प्रयोगः सामर्थ्यं तस्य प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तं तत्सादृश्यं निमित्तीकृत्यान्यत्र वृत्तिर्गौणी, तत्संबंधं निमित्तीकृत्यान्यत्र वृत्तिस्तु लक्षणेति करिष्यमाणतल्लक्षणानाक्रांत-तया मंचाः क्रोशंतीत्यादौ रूढलक्षणादित्वाभावापाताच्च । तदेवं ग्रन्थकृतो रूढोपचारादावखंडशक्त्य-भ्युपगमस्य कल्पयितुमशक्यत्वाच्च तत्रापीत्युत्तरग्रन्थानुरोधेनाविवक्षितविशेषरूढिशब्दार्थमात्रसाधनमेवै-तदंगीकरणीयमित्याशयं प्रकाश्य समादधिरे ।

बहुलेति । बहुलातिप्रयोगवत्त्वस्यैव हेतुतायां साक्षादिमद्व्यक्तौ बहुलातिप्रयोगवद्गो-शब्दादौ हरिानिरूपितरूढिमत्तारूपसाध्यविनिर्मुक्तेनैकांत्यव्युदसनाय हेतुतावच्छेदकघटकतया बहुलाति-प्रयोगांशे हरिविषयकत्वनिवेशं, ध्वनयितुं हराविति पदमनुषञ्जनीयम् । अत्र च नारायणशब्दवदिति दृष्टांतोपादानाद्विशेषव्याप्तिः, हेतुशरीरघटकविशेषणानां विशेषव्याप्तावव्यभिचाराद्वैयर्थ्यापत्त्योत्तरत्र तद्वि-शेषणप्रयोजनप्रदर्शनानुरोधेन सामान्यव्याप्तिश्च विवक्षितेत्यवसेयम् । बहुलेतिप्रतीकमुपाददानाः हराविस्य-स्यात्रापि संबन्धः ततश्च हरौ बहुलातिप्रयोगवत्वस्यैव हेतुत्वलाभान्नाप्रयोजकत्वमिति भाव इत्यप्याशयं प्रकाशयंति । **यौगिकेषु** । पाचकौपगवादिपदेषु । अर्थानुगतिदर्शनेन व्याकरणस्य साधुत्वमात्रपरतया वृक्षादिवदमी रूढा इति कतिपयोक्तिरवधीरणीयैव । **अज्ञातमुख्येष्विति** । अप्रतिसंहितसिंहपदमुख्यार्थस्य सिंहो देवदत्त इति व्यवहारात्सिंहादिपदस्य देवदत्त एव व्युत्पत्त्या तत्रैव प्रयोगप्राचुर्योपपत्तेरिति भावः ।

वृत्त्यंतरतया तत्र सपक्षतोपगंतुं शक्येत्यत आह **समाहारवृत्तयो हि ता इति** । वृत्तिद्वयसम्मेलनरूपा इत्यर्थः । न चावयवशक्तिसमुदायशक्तिरूपयोर्योगरूढयोर्विरुद्धतया नैकत्र सम्मेलनं संगच्छत इति वृत्त्यंतररूपतैवोपेयेति वाच्यं । पङ्काधिकरणकजनिकर्तृत्वरूपावयववृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तस्य पद्मत्वरूपसमुदायवृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तस्य चैकत्र समावेशेनैव प्रतीतिद्वयरूपकार्थद्वैविध्यनिर्वाहे वृत्त्यंतरत्वत्वकल्पनानवकाशात् । तुल्यदिशा बाधासिद्धिसमाहारस्यापि हेत्वाभासांतरत्वापत्तिस्त्वेकेनैवोद्देश्यभूतदुष्टत्वबोधसिद्ध्या समाहारकल्पकाभावादिति तुरीयेऽभिधास्यमानतयानवकाशैव । प्रकृते च दर्शितरूपद्वयोपरक्तप्रतीतिभेदरूपकल्पकसत्त्वेन तादृप्यस्यावश्यकत्वादित्याशयः । ननूक्तादिशा प्रातिस्विकवृत्तिद्वयसम्मेलनरूपत्वोपगमे न हि योगरूढयोः समाहारो योगरूढिर्येन विरोध इति तुरीयपादेनास्य विरोध इति चेन्न । तादृशटीकाग्रन्थस्यैकस्य धर्मस्य तादृशवृत्तिद्वयप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावतात्पर्यकतया क्षतिविरहात् । 'विद्वद्रूढिं च तत्रगामि'तिप्रतीकव्याख्यावसरे सनिरुक्तिकं योगवृत्तिसाहित्येन तत्रगां परमेश्वरविषयां सर्वेषां शब्दानां रूढिं च दर्शयतीत्यादिका टीकोक्ति'स्तत्र प्रयोगबाहुल्यं यदि तत्परता किम्वि'ति प्रतीकव्याख्यावसरे च न ह्यस्माभिः परममुख्यतामात्रसिद्धये विशिष्टोपादानं क्रियते किंतु समाहाररूपविधांतरसिद्धये चेत्युत्तरत्र टीकायां समाहारोक्तिस्तथा सन्न्यायरत्नावल्यां न चावयववृत्त्यखंडवृत्त्योरेकस्मिन्नर्थे विरुद्धत्वाद्योगरूढिर्नाम नास्तीति वाच्यं तस्याः पंकजादिशब्देषु दृष्टत्वादित्युक्तिश्च समाहारोक्तिसमाहारसामंजस्यं ज्ञापयन्तीति स्थितम् ।

सु० — नन्वसिद्धोऽयं हेतुः । इन्द्रादिशब्दानां परमेश्वरे प्रयोगस्यैवाभावादित्यत आह रूढिरिति ।

अनु० — रूढिर्हि द्विविधा मता ॥

अविद्वद्विद्वदाप्त्यैव

अत्र रूढिरिति रूढिज्ञापको बहुलातिप्रयोगो लक्ष्यते । आप्तिः संबन्धः । तत्राविद्वत्संबन्धिनो बहुलातिप्रयोगस्याभावेऽपि विद्वत्संबन्धिनो भावान्नासिद्धिरिति भावः । अस्त्वेवमीश्वरे (ऽपि)रूढिः शब्दानाम् । तथाऽपि लोकेऽपि तद्भावात्साम्यमेव । ततश्च हरिरेव मुख्यवाच्य इति नोपपद्यत इत्यत आह मुख्येति ।

मुख्या हि विदुषां तु सा ॥

विदुषां बहुलातिप्रयोगानुमिता सा रूढिर्मुख्या हि यस्मात्तस्मान्न साम्यमिति शेषः ।

शे० — रूढिसाधनमात्रेणैव भगवतो मुख्यार्थत्वसिद्धे रूढिर्हि द्विविधेति तद्द्वैविध्याभिधायकोत्तरवाक्यमनर्थकमित्यत उक्तानुमानेऽसिद्धिशङ्कापरिहारस्तत्प्रयोजनमिति भावेन तद्व्यावर्त्यतया तां शङ्कामुत्थापयति **नन्विति**। ननु कथं रूढिद्वैविध्यकथनेनासिद्धिशङ्कापरिहारः परमेश्वरे प्रयोगस्यानुपपादनात्। प्रयोगाभावशङ्कापरिहाराय प्रयोगस्यैव वक्तव्यत्वाद्रूढिद्वैविध्यकथनं चासङ्गतमित्यतोऽत्र रूढिशब्देन प्रयोगस्यैव ग्रहणान्नोक्तदोष इति भावेन तत्र तस्याशक्ते कथं रूढिशब्देन प्रयोगग्रहणमित्यतो लक्षणयेति भावेनाह **अत्रेति**। लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धाभावान्न तेन तस्य लक्षणा युज्यत इत्यतो रूढिशब्दार्थभूताखण्डशक्तिज्ञापकत्वात्प्रयोगस्य ज्ञाप्यज्ञापकभाव एव शक्यसम्बन्ध इति भावेनोक्तं रूढिज्ञापक इति। प्रयोगद्वैविध्यकथनेनापि कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽत्राभिप्रायमाह **तत्रेति**। असिद्धिपरिहारस्योक्तरीत्या पूर्ववाक्येनैव सिद्धेर्विद्वद्रूढे'र्मुख्या ही'त्युत्तरवाक्ये मुख्यत्वाभिधानमनर्थकमित्यतोऽसिद्धत्वशङ्कापरिहारे'ऽप्यतो नारायणो देवो निःशेषगुणवाचकैः। गुणिसामान्यवचनैरपि मुख्यतयोदितः' इति प्रागुक्तमुख्यवाच्यत्वानुपपत्तिशङ्कापरिहारेण तदुपपादनार्थं तदिति भावेन तद्वाक्यं तथा योजयितुं तद्व्यावर्त्यशङ्कामुत्थापयति **अस्त्वति**॥ **लोकेऽपीति**। इन्द्रादावित्यर्थः। **तद्भावादिति**। अखण्डशक्तिभावादित्यर्थः। तत्साधकस्य बहुलातिप्रयोगस्य विद्वत्सम्बन्धिनस्तत्राभावेऽप्यविद्वत्सम्बन्धिनस्तस्य तत्रापि भावादिति भावः। हिशब्दसूचितं हेतुहेतुमद्भावं दर्शयन्नेव साम्यशङ्कापरिहारं मूलारूढं कर्तुं शेषं सम्पूर्य व्याचष्टे **विदुषामिति**।

श्री० — नन्वत्र हेतोरेव द्वैविध्ये उपपादनीये साध्यस्य द्वैविध्योपपादनमसङ्गतमित्यत आह **अत्रेति**॥

सु० — **कथं मुख्यत्वमित्यत** आह विद्वदिति।

अनु० — विद्वद्रूढिर्वैदिका स्यात्सा योगादेव लभ्यते॥

वैदिकबहुलप्रयोगानुमिता हि विद्वद्रूढिरित्युच्यते। सा च लौकिकमात्रप्रयोगानुमिताया मुख्येति स्फुटमेवेति। ननु वैदिकेति कथम्। टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीपा भवितव्यम्। मैवम्। परमवैदिकत्वख्यापनार्थत्वात्। अथवा वैदिकाः प्रयोगा अस्यां सन्ति ज्ञापका इत्य'र्शआदिभ्योऽजि'त्यचि कृते वैदिकेति भवति। यद्वा वैदिकानां पुरुषाणामास्यादिति तत्प्रयोगात्सिद्धेति। हेत्वन्तरमाह सेति। ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी। यतः सा विद्वद्रूढिर्योगमविहायैवोपलभ्यते। न त्वविद्वद्रूढिवत्सङ्केततुल्याऽतोऽपि सा मुख्येति।

शे० — **कथं मुख्यत्वमिति**। विदुषां बहुलप्रयोगानुमितत्वमात्रेण कथं रूढेर्मुख्यत्वं निमित्तनैमित्तिकभावस्यास्फुटत्वेन वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः। ननु नानेनोक्तशङ्कापरिहारः। विद्व-

द्वृद्ध्यनुवादेन वैदिका स्यादिति वैदिकत्वविधानानर्थक्यं च विद्वद्रूढ्यसिद्ध्या तदनुवादानुपपत्तिश्चेत्यतो नात्र यथाश्रुत एवोद्देश्यविधेयभावः। किन्तु वैदिका विद्वद्रूढिः स्यादित्येव। **वैदिकत्वं च वैदिकबहुल-** प्रयोगानुमितत्वमेव । तथा च विदुषां बहुलप्रयोगानुमितत्वेन तस्या विद्वद्रूढित्वसिद्ध्या युवतो मुख्यत्व-लाभ इत्याशयेन वाक्यं योजयति **वैदिकेति।** अस्तु वैदिकबहुलप्रयोगानुमितत्वादस्या विद्वद्रूढित्वं ततोऽपि कथं मुख्यत्वसिद्धिः । विद्वद्रूढेरविद्वद्रूढेश्च रूढित्वाविशेषेण प्राबल्यदौर्बल्ययोरसिद्धेरित्यत आह **सा चेति** । विद्वद्रूढिरित्यर्थः । अविद्वद्रूढेर्बालानां चित्रलिखितसिंहे सिंहप्रसिद्धिवदज्ञानादिमूलकत्वेन दुर्बलत्वात्तदपेक्षया विद्वद्रूढेरसम्भाविताज्ञानमूलत्वेन प्राबल्यान्मुख्यत्वमिति भावः । नन्वेवमस्यार्थस्य भाष्यकारेण मुख्यत्वसिद्धयेऽवश्यं वक्तव्यत्वात्तदनुक्तिर्भाष्ये दोष इत्यतो यवादिशब्दानां प्रियङ्ग्वादिषु 'यदाऽन्या ओषधयो म्लायन्ते तदैते मोदमानास्तिष्ठन्ती'त्यादिवाक्यशेषाज्ञानमूलकम्लेच्छप्रसिद्धितोऽपि तज्ज्ञानमूलकतया दीर्घशूकेष्वार्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वदर्शनेनास्यार्थस्य स्फुटत्वान्न तदनभिधानं दोषापादकमित्या-शयेनोक्तमिति **स्फुटमेवेति** । ननु वेदे भवा इति भावार्थेऽध्यात्मादिभ्यश्चेति अध्यात्मादित्वाट्ठञि यस्येति चेत्यकारलोपे ठस्येकादेशे ठञन्तत्वाट्टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्यलोपे च सति वैदिकीति भवितव्यं वैदिकेति तु कथमित्याशङ्कते **ननु वैदिकेति कथमिति** । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वच-नाच्छान्दसो ङीबभाव इति समाधत्ते **मैवमिति** ॥ **अथवेति** । वैदिकशब्दाद्वैदिकानामिमे वैदिका इतीदमर्थे अणि अल्लोपे च वैदिकशब्दः प्रयोगपरः सम्पद्यते । ततश्च वैदिकाः प्रयोगा अस्याः सन्ति ज्ञापकतयेति मत्वर्थे वैदिकशब्दादर्श आदिभ्योऽजित्यचि कृते पूर्ववदल्लोपे ङीप्निमित्ताभावेन ततो ङीपोऽप्राप्तेः स्त्रीत्वविवक्षाया'मजाद्यतष्टाबि'त्यकारान्ततया टापि वैदिकेति रूपसिद्धिरिति भावः । अनेकप्रत्ययकल्पने गौरवं मनसि निधायैकपदत्वमाश्रित्य समाधानान्तरमाह **यद्वेति** । अस्मिन्पक्षे कथं तत्प्रयोगसिद्धत्वलाभ इत्यत आस्यशब्देन तत्सम्बन्धिनः प्रयोगस्योपलक्षणाज्ज्ञापकहेतुतया सिद्धत्वस्यापि लाभ इत्याशयेन तथा योजनामाह **आस्यादिति** ॥ **तत्प्रयोगात्सिद्धेतीति** । तदुक्तरीत्या विद्वद्रूढि-त्वेन मुख्यत्वसिद्धेरुत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यतो विद्वद्रूढेर्मुख्यत्वे योगाविनाभूतत्वरूपहेत्वन्तरकथनार्थं तदि-त्याशयेनोत्तरवाक्यतात्पर्यमाह **हेत्वन्तरमाहेति** । ननु चात्र विद्वद्रूढेर्योगाल्लाभ उच्यते न तु योगा-विनाभावः । वैदिकबहुलप्रयोगादपि तत्सिद्धेरेवेति चानुपपन्नमित्यतो योगाविनाभूतत्वरूपहेत्वन्तर-समर्थकतया मूलं व्याचष्टे **ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्यादिना** । पञ्चमीविधाने 'ल्यब्लोपे कर्मण्य-धिकरणे चोपसङ्ख्यान'मिति वचनात् । ल्यबन्तलोपेऽत्र कर्मणि पञ्चमीत्याशयः ॥ **सङ्केतेति** । अर्थगत-प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्यास्मात्पदादिममर्थं जानन्त्वित्यभिप्रायविशेषः सङ्केतः ।

स० — टिड्ढाणेत्यादिनेति । वैदिकशब्दस्य चानुगन्तव्यत्वादिति भावः ॥ छ ॥

प०— **टिड्ढाणञित्यादिनेति** । वेदेन कृतेत्याद्यर्थे वेदशब्दाट्ठकि कृते ठस्येक इति इकादेशे किति चेत्यादिवृद्धौ यस्येत्यकारलोपे टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरप इति सूत्रेण ङीप्प्रत्यये सति वैदिकीति स्यादित्यर्थः ॥ **अर्श आदिभ्य इति** । अर्शःप्रभृतिशब्देभ्यो मत्वर्थेऽच्प्रत्यये यस्येति सूत्रेण वैदिकशब्दाकारलोपेऽकारान्तत्वादजाद्यतष्टाबिति टाप्प्रत्यये वैदिकेति रूपमित्यर्थः । **आस्यादिति** । मुखादित्यर्थः ।

य०— **टिड्ढाणञित्यादिनेति** । टिड्ढाणञ्द्वयसच्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्क्वरप इति सूत्रस्यायमर्थः । टिदादिभ्योऽनुपसर्जनेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यादिति । उदाहरणानि तु । कुरुचरी । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी ।आक्षिकी । लावनिकी । याद्दशी । इत्वरी । आढ्यङ्करणीति क्रमेण द्रष्टव्यानि । तथा च वैदिकशब्दस्य ठगन्तत्वात् । अनेन सूत्रेण ङीपि कृते आक्षिकीतिवद्वैदिकीति भाव्यमिति भावः ॥ १-१-६ ॥ छ ॥ छ ॥

श्री०— **ङीपेति** । वेदशब्दात्तस्येदमित्यर्थे ठक्प्रत्यये तस्येकादेशे 'यस्येति चे'ति दकारस्थाकारलोपे एकारस्यैकाररूपवृद्धौ वैदिकेति जाते टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि ङकारपकारयोर्लोपे वैदिकी स्यात् । आक्षिकीतिवदित्यर्थः ॥ **वैदिकत्वेति** । तथाच छन्दःकल्पत्वान्न दोष इति भावः । अस्या रूढेः ॥ **वैदिकाः प्रयोगा इति** । यमिन्द्रमाहुर्वरुणमाहुरित्यादयः । मत्वर्थसम्बन्धोपपादनाय ज्ञापका इत्युक्तम् ॥ **अचि कृत इति** । वैदिकशब्दनिष्पत्तिः पूर्ववदेव । तथाच वैदिकशब्दान्मत्वर्थेऽच्प्रत्यये सवर्णदीर्घे वैदिकेत्याकारान्तत्वं युक्तमिति भावः ॥ **आस्यादिति** । मुखादित्यर्थः ॥ इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ ॥ छ ॥ १-१-६ ॥ छ ॥

च०— **ढिड्ढाणञित्यादिनेति** । ढिड्ढाणञ्द्वयसच्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरप्ख्युनामिति योगेन अध्यात्म्यादित्वात् ठञन्तवैदिकशब्देपि स्त्रीत्वविवक्षायां लवणट्ठञित्यनुशिष्टठञन्तलावणिकशब्दे स्त्रीत्वविवक्षायामिव ङीपा भवितव्यमिति भावः । **यथोक्तं भाष्य इति** । स चेन्द्रो राजा ससयुंजतीत्यादिभिरन्यः प्रतीयत इत्यत्रोक्तेरिति भावः ॥ **व्याख्यानमिति** । अतो नारायणो देव इत्यादि नयार्थनिगमनरूपमध्यात्मगैरित्यादिनयसिद्धान्तन्यायसिद्धार्थनिगमनरूपं च व्याख्यानमित्यर्थः । इति श्रीमदानन्दमयनयव्याख्या ॥ छ ॥

सु०— ततः **किमित्यत आह** तस्मादिति ।

अनु०— तस्मान्मुख्यार्थता विष्णोः

यस्मादेवं विष्णौ महायोगो मुख्या च रूढिः । अन्यत्र योगमात्रममुख्यरूढिश्च तस्मात्सर्वशब्दमुख्यार्थता **विष्णोरुपपन्नेति** ।

उपसंहरति इति कृत्वेति ।

इति कृत्वा हृदि प्रभुः ॥

समन्वयं साधयति ॥ ६ ॥ छ ॥

एतां सङ्गतिमेतां चोपपत्तिं हृदि कृत्वा सूत्रकृदानन्दमयोऽभ्यासादित्यशेषगुणिसामान्यवाचकादिशब्दानां मुख्यया वृत्त्या हरौ समन्वयं साधयति । अतो युक्तमेवैतद्व्याख्यानमिति ॥ छ ॥ इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ १–१–६ ॥

शे०— तस्मान्मुख्यार्थता विष्णोरिति विष्णोर्मुख्यार्थत्वप्रतिपादकमुत्तरवाक्यमनर्थकमित्यतो विष्णौ महायोगविद्वद्रूढ्युपपादनप्रयोजनप्रदर्शनार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावेन तद्वाक्यं तथाऽवतारयति **तत इति** । अस्तु भगवति शब्दप्रवृत्तिहेतूनामित्युक्तरीत्या शब्दानां महायोगः । अस्तु च रूढमित्यादिनोक्तरीत्याभगवति विद्वद्रूढिरन्यत्र च योगमात्रममुख्यरूढिश्च तावता किं सिद्धमित्यर्थः ॥ **सङ्गतिमिति** । 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये' इत्यादिनोक्तामित्यर्थः ॥ **एतां चोपपत्तिमिति** । शब्दप्रवृत्तिहेतूनामित्यादिनोक्तामित्यर्थः ॥ गुणिसामान्यवाचकादिशब्दानामित्यत्रादिपदेन गुणवाचकानामध्यात्मादिगतानां च संग्रहः ॥ **व्याख्यानमिति** । 'अतो नारायणो देवः' इत्याद्यधिकरणार्थोपसंहाररूप'मध्यात्मगे'रित्याद्यधिकरणसिद्धान्तन्यायसिद्धार्थोपसंहाररूपं च व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **इत्यानन्दमयाधिकरणम्** ॥ १–१–६ ॥

प०— इति कृत्वा हृदीत्यत्रेतिशब्देन परामृश्यमानं दर्शयति **एतां सङ्गतिमिति** । जन्माद्यस्येत्यादिनोक्तां सङ्गतिं शब्दप्रवृत्तिहेतूनामित्यादिनोक्तामुक्तामुपपत्तिं चेत्यर्थः । एतस्य हृदि करणं च समन्वयसूत्रात्साध्यार्पकतया प्रत्यधिकरणमाध्यायपरिसमाप्तितत्त्वित्यन्यव्यावर्तकावधारणार्थकतुशब्दयुक्ततत्पदानुवृत्तिबलाज्ज्ञायत इति हृदयम् । सर्वथान्यव्यावृत्तेरयोगेन महायोगविद्वद्रूढिभ्यामेवान्यव्यावृत्तिलाभात् । न चोदाहरणमात्रेन्यव्यावृत्त्यर्थं तत् । तस्योपलक्षणमात्रत्वात् । 'नचैवमन्योन्तर आत्मानन्दमय'इत्यादिश्रुतिष्वानन्दमयादिशब्दैः 'मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय' इति न्यायेनानन्दमयस्तत्त्वितिप्रतिज्ञाभागेनैव विष्णुग्रहणसूचनात् अभ्यासादित्याद्युक्तिर्व्यर्थेति शङ्क्यम् । विष्णावान्दमयादिशब्दानां मुख्यार्थत्वस्य प्रतिज्ञांशमात्रेण सूचनेपि तस्य शब्दस्य तस्मिन्नर्थे तात्पर्यमस्तीत्यस्य तेनाप्राप्त्या तात्पर्यज्ञापनार्थत्वेनाभ्यासादिति हेतूक्तिसार्थक्यान्मुख्यवृत्तिमवधार्य हेतूक्तेः प्रवृत्तत्वादिति । व्यक्तमेतदुत्तरनयन्यायविवरणटीकायाम् ॥ छ ॥ १ । १ । ६ ॥ छ ॥

॥ इति आनन्दमयाधिकरणम् ॥

अतःस्थत्वाधिकरणात् प्रथमपादान्तम्

१-१-७-२० तः १-१-१२-३१

सु०— ॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ स्यादेतत् । यद्यानन्दमयोऽभ्यासादिति वदतः सूत्रकारस्यैतावानर्थोऽभिमतो भवेत्तर्हि तत एव गतार्थत्वादन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्याद्यधिकरणानामनुत्थानमेव स्यात् । पदार्थान्तरविषयौ हि रूढियोगावाश्रित्यैव तत्र पूर्वपक्षप्रवृत्तिः । यथोक्तं भाष्ये । तत्रान्यविषयाया रूढेरविद्वद्रूढित्वेन भगवद्विषयाया विद्वद्रूढितो, योगस्य चाल्पभगवदधीनप्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षस्य निरवधिकापरतन्त्रप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षान्महायोगादुपपादितमेव दुर्बलत्वमिति कुतोऽधिकरणान्तरस्यावकाशः । सत्यम् । तथाऽप्यभ्यधिकाशङ्कासद्भावेनाधिकरणान्तरारंभोपपत्तिरित्याशयवांस्तावदधिकाशङ्काप्रवर्तनपूर्वकमन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्याद्यधिकरणतात्पर्यं दर्शयति देवानामिति ।

ब्र. सू.०— ॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदशात् ॐ ॥

अनु०— ॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥

देवानां तत्र शक्तता ॥

आशङ्क्य

तैत्तिरीयाः पठन्ति । अन्तःप्रविष्टं कर्तारमेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा इति । तत्र संशयः । किमयमन्तःप्रविष्टः परमात्मोतान्य इति । अन्य इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । इन्द्रो राजा जगतो य ईशे । त्वष्टारं रूपाणि विकुर्वन्तं विपश्चितं ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठाम् । दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिमितीन्द्रादिश्रुतेः । सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमित्यादित्यलिङ्गाच्च । अन्नं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या तद्धेतुव्यपदेशादिलिङ्गेन चातीताधिकरणेन निर्णयः कृतः । न चेन्द्रादिश्रुतिरन्यत्र नेतुं शक्यते । पुरन्दरादिषु रूढत्वाद्यौगिकत्वाच्च ।

ननूक्तमत्रान्यत्र रूढेरविद्वत्संबन्धित्वाद्योगस्य च परमेश्वरायत्तात्पनिमित्तत्वादमुख्यतेति । सत्यम् । तदन्नौषध्यादिपदार्थेषु स्यात् । न तु पुरन्दरादिषु ।

तत्रेन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य परमैश्वर्यादेरनवधिकस्यापरायत्तस्य विद्यमानत्वेन मुख्ययोगोपपत्तेः । अशक्तेषु खलु सामन्तादिष्वैश्वर्यादिकमल्पं परायत्तं च भवति । देवास्त्वप्रतिहतशक्तयः कथमेवं भवेयुः । तथा च श्रुतिः । इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठ इत्येवंजातीयका ।

शे०— ॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ ॐ ॥ ननु देवानां तत्र शक्ततामित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतदन्तरधिकरणार्थकथनमिति वाच्यम् । तत्सूत्रगतपदाक्षरार्थानभिज्ञानेन तस्य तद्व्या-

ख्यानत्वायोगात् । न च पदाक्षरार्थकथनवत्तात्पर्यकथनस्यापि व्याख्यानत्वात्तात्पर्यप्रदर्शकस्योत्तरग्रन्थस्य युक्तं तदधिकरणव्याख्यानत्वमिति वाच्यम् । तथाऽपि देवानामित्यादिभाष्यखण्डवैयर्थ्यानिस्तारात् । न च पुरन्दरादिष्विन्द्रादिशब्दानां महायोगविद्वद्रढिव्युत्पादकत्वान्न तस्याप्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्य प्रकृतानुपयोगित्वेनाकर्तव्यत्वात् । न च गतार्थताशङ्कापरिहारार्थं तद्व्युत्पादनमावश्यकमेवेति वाच्यम् । निर्बीजत्वेन तच्छङ्काया एवानुदयात् । सबीजत्वेऽपि वा रूढियोगाश्रयणेन पूर्वपक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे तच्छङ्काप्रसरेऽपि तत्र रूढियोगाश्रयणेनैव पूर्वपक्ष इत्यत्र नियामकाभावेन पुरन्दरादिष्विन्द्रादिशब्दानां रूढियोगावनाश्रित्यापि हेत्वन्तरेण तत्र पूर्वपक्षप्रवृत्तेस्तच्छङ्काया अनुत्थानादित्यत उक्तदूषणद्वयपरिहारेण गतार्थताशङ्कामुत्थापयति **स्यादेतदिति** । तत्र गतार्थताशङ्काबीजप्रदर्शनमेतावानर्थ इति । अन्यत्र रूढियोगमात्रं शब्दानां भगवति तु महायोगविद्वद्रूढी । अतो हेतोः स एव मुख्यार्थ इत्येतावानर्थ इत्यर्थः । सर्वशब्दानां भगवति महायोगविद्वद्रूढ्यभिमतिरेव गतार्थताशङ्काबीजमिति भावः । स्यादयं दोषो यदि पुरन्दरादिष्विन्द्रादिशब्दानां रूढियोगाश्रयणेनैव पूर्वपक्षोऽभिमतः स्यात् । न चैतदस्ति । नियामकाभावात्तत्कथं वक्ष्यमाणरीत्या गतार्थताशङ्कावकाश इत्यतो रूढियोगाश्रयणेनैव पूर्वपक्षं भाष्यसम्मत्या द्रढयति **यथोक्तं भाष्य इति** । अन्तःस्थत्वाद्यधिकरणभाष्य इत्यर्थः । तत्तदधिकरणभाष्यसंग्रहार्थं भाष्य इति सामान्यमुक्तम् । अन्यत्र योगरूढेन्द्रादिश्रुत्या पूर्वपक्षस्य स चेन्द्रो राजेत्यादिना तत्र भाष्ये प्रदर्शनादिति भावः । अस्त्वन्यविषययोगरूढिभ्यामेवेन्द्रादिशब्दानामन्यपरत्वमित्यतो भगवद्विषयमहायोगविद्वद्रूढिभ्यामुक्तरीत्याऽन्यविषययोगरूढिबाधान्न तद्बलात्पुरन्दरादिप्राप्तिर्युज्यत इत्याह **तत्रेति** । उपपादितमानन्दमयाधिकरण इति शेषः ॥ **अधिकरणान्तरारम्भेति** । अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्याद्यधिकरणारम्भोपपत्तेरित्यर्थः ।

नन्वानन्दमयाधिकरणेन गतार्थत्वादन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्याद्यधिकरणवैयर्थ्यशङ्काया एतावताऽपि न परिहारः । अभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनेनानन्तराधिकरणारम्भसमर्थनेऽपि तदुत्तराधिकरणारम्भासमर्थनादित्यतः 'चेष्टा हि'इत्यादिनोत्तराद्यधिकरणेष्वप्यधिकाशङ्कायाः प्रदर्शयिष्यमाणत्वान्न तद्वैयर्थ्यमपीत्याशयेन तावदित्युक्तम् । भाष्योक्तदिशाऽन्यविषययोगरूढ्याश्रयणेनैवेह पूर्वपक्षप्रवृत्त्या गतार्थताशङ्काप्रसङ्गाद्युक्तमधिकाशङ्कयाऽधिकरणारम्भसमर्थनं भाष्यकाराणामित्युक्तम् । तत्र कथमन्यविषययोगरूढ्याश्रयणेनेह पूर्वपक्षप्रवृत्तिर्येन गतार्थताशङ्काया अवकाश इत्यतस्तथा पूर्वपक्षं दर्शयितुं विपरीतयुक्त्यनुसन्धानात्मकस्य पूर्वपक्षस्य सन्दिग्धेऽर्थे न्यायः प्रवर्तत इति सन्देहसापेक्षत्वात्तस्य च धर्मिज्ञानसाध्यत्वेन विषयसंशययोरसत्त्वेऽप्रवृत्तेर्विषयसंशयौ तावद्दर्शयति **तैत्तिरीया इति** ॥ **अन्य इति तावत्प्राप्तमिति** । यद्यप्यत्राधिकरणे इन्द्रादिषु निर्धारित एक एवान्तस्थ इति, अनिर्धारितो यः कश्चिदिति, सर्वोऽपीति च पूर्वपक्षत्रयमपि

सम्भावितं चन्द्रिकोक्तरीत्योपपन्नं तथाऽपीह टीकायां न च स्वतन्त्रानवधिकैश्वर्यमनेकेषां विरुद्धमिति वाच्यम् । इन्द्रादीनां परमेश्वरात्मकत्वादित्याद्युत्तरग्रन्थानुसारात् । अनुव्याख्याने देवानां तत्र शक्तता-मित्यादिनाऽनेकेषां स्वतन्त्रानवधिकैश्वर्यसूचनेनेन्द्रादीनां परमेश्वराभेदस्यैव बोधनाच्चेन्द्रादिः सर्वोऽप्य-न्तःस्थ इति तृतीयपक्ष एवाभिमतो ॥ भाष्यटीकायां तु पक्षत्रयसाधारण्येनान्य इत्येव भाष्ये उक्तत्वेन तदनुसारात्तत्पक्षप्रापकपूर्वोत्तरटीकावाक्यानुसाराच्चोक्तपक्षत्रयमप्यभिमतम् । अत एवैतच्च पक्षत्रयमित्यादिना टीकाऽभिप्रेतमित्यन्तेन ग्रन्थेन चन्द्रिकायां टीकाद्वयस्येत्थमेव तात्पर्यमुपवर्णितम् । तत्राभेदपक्षस्य टीका-द्वयाभिमतत्वस्याद्यपक्षद्वयस्य टीकाभिप्रेतत्वस्य प्रतिपादनेनोक्तप्रकारस्यैव समर्पणादिति ध्येयम् । इन्द्रा-दिश्रुतिलिङ्गसद्भावेऽपि कुतोऽन्तःस्थत्वमिन्द्रादेरित्यतः पूर्वाधिकरणन्यायसाम्यादित्याह **अन्नं ब्रह्मेत्या-दिश्रुत्येति** । इन्द्रादिश्रुतिलिङ्गयोरिन्द्रादेरन्तःस्थत्वनिर्णयासाधकत्वे ब्रह्मश्रुतिलिङ्गयोरपि न ब्रह्म-त्वसाधकता स्यादिति भावः । नन्विन्द्रादिश्रुतिलिङ्गयोर्ब्रह्मश्रुतिलिङ्गयोश्च श्रुतिलिङ्गत्वाविशेषेऽपि युज्यते साधकत्वासाधकत्वव्यवस्था । इन्द्रादिश्रुतिलिङ्गयोः सावकाशत्वाद् ब्रह्मश्रुतिलिङ्गयोश्चोक्तरीत्या निरवका-शत्वात्कथमुक्तातिप्रसङ्ग इत्यत इन्द्रादिश्रुतेरपि निरवकाशत्वाविशेषात्साधकत्वमेवेत्याह **न चेति** । 'पदमज्ञातसन्दिग्धं प्रसिद्धैरपृथक् श्रुतिः । निर्णीयते निरूढं तु न स्वार्थादपनीयते इत्युक्तेरिति' भावः ।

नन्वेवमन्यविषयरूढ्याश्रयणेनैवेन्द्रादित्वसिद्धेः किमधिकाशङ्काप्रदर्शनं भाष्य इत्यतो गतार्थता-शङ्कामुत्थापयति **ननूक्तमत्रेति** । अल्पप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तत्सापेक्षत्वादित्यर्थः । अमुख्येत्यतःपरं भगवति रूढेर्विद्वत्संबन्धित्वाद्योगस्य च निरवधिकापरतन्त्रप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वान्मुख्यतेति शेषः । ततश्चान्य-रूढेर्भगवद्रूढितो योगमात्रस्य महायोगाद्दुर्बलत्वादिन्द्रादिशब्दानामपि महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णुपरत्वा-न्नेन्द्रादिश्रुत्यादिनाऽन्यस्य प्राप्तिरिति व्यर्थमिदमधिकरणमिति भावः । तत्परिहारकतया भाष्योक्ता-मधिकाशङ्कां दर्शयति **सत्यमित्यादिना** ॥ **अन्नौषध्यादिपदार्थेष्विति** । अन्नौषध्यादिपदानामिति शेषः । अन्नौषध्यादिपदार्थेष्वित्यत्रैव तत्पदानामर्थेष्विति वा योजना द्रष्टव्या । न पुरन्दरादिषु इत्यतः परमिन्द्रियादिशब्दानामिति शेषः । तदित्यनुवर्तते ।

कुतो नेत्यतो महायोगस्य विद्वद्रूढेश्च तत्र सत्त्वादिति भावेन महायोगं तावदाह **तत्रेति** । ननु च खण्डाधिपतिष्वैश्वर्यादेरल्पतायाः परायत्ततायाश्च दृष्टत्वेनेन्द्रादिष्वप्यैश्वर्यादेरल्पतायाः पारतन्त्र्यस्य च सिद्धेः कथमिन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तपरमैश्वर्यादेर्निरवधिकत्वापरायत्तत्वे इति कथं तत्र मुख्ययोगो अभिधीयत इत्यतस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य परायत्तत्वाद्यनुमानस्य सोपाधिकत्वेनाभासत्वान्न तेन तत्सिद्धि-रित्याशयेन यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमल्पं परायत्तं च तत्राशक्तत्वमित्यशक्तत्वोपाधेः साध्यव्यापकत्वमुपपादयति **अशक्तेष्विति** । न च खण्डाधीशत्वमेव तेषामसिद्धमिति वाच्यम् । 'खण्डाधीशाः सार्वभौमस्य यद्वद्ब्रह्मे-

शाद्याः' इत्याद्यागमादेव तत्सिद्धेः । प्रकृतोपाधेः साधनाव्यापकत्वं सूचयन्नेव व्यापकव्यावृत्त्या तद्व्याप्य-व्यावृत्तिसिद्धिं तत्फलं चाह **देवास्त्विति** । खण्डाधिपतिष्वपि तेष्वशक्तत्वाभावात्साधनाव्यापकत्वमिति भावः । कथमेवं भवेयुः पराधीना अल्पप्रवृत्तिनिमित्तवन्तो भवेयुरित्यर्थः । तत्प्रयोजकस्याशक्तत्वस्या-भावादत एव देवास्त्वप्रतिहतशक्तय इत्युक्तमिति भावः । ननु च खण्डाधिपतित्वेनैवोक्तोपाधेरपि पक्षे साधनान्न साधनाव्यापकत्वं नापि तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिसाधनोपपत्तिरित्यतः पक्षे उक्तोपाधिसाधनस्य श्रुतिबाधितत्वान्नोक्तदोषद्वयमपीत्याशयेनाह **तथा च श्रुतिरिति** । नन्विन्द्रो वा इत्याद्युदाहृतश्रुत्येन्द्रस्य अप्रतिहतशक्तित्वसिद्धावपि त्वष्टृप्रजापत्यादीनां तदसिद्धेः कुतस्तेषामपराधीनानल्पप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वसिद्धिः येन तत्र तच्छब्दादीनां महायोगः सिद्ध्येदित्यत आह **एवंजातीयकेति** । त्वष्ट्रादिष्वप्यप्रतिहतशक्ति-बोधिका श्रुतिर्द्रष्टव्येत्यर्थः ।

सू० — ॐ **अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्** ॐ ॥ पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायविषयत्वमाशङ्क्य परिहरति **पदार्थान्तरविषयाविति** ॥ **यथोक्तं भाष्य इति** 'स चेन्द्रो राजा जगतो य ईशे' इत्या-दिभिरन्यः प्रतीयत इत्युक्तेरिति भावः ।

प० — ॐ **अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्** ॐ ॥ **यथोक्तं भाष्य इति** । 'इन्द्रो राजेत्यादिभिरन्यः प्रतीयत' इति 'स च प्राणः प्रसिद्धेर्वायुरित्यापततीत्याद्युक्तेरि'ति भावः । इन्द्रत्वष्ट्रग्निसवितृबृहस्पति-प्रापकश्रुतीः क्रमेणाह **इन्द्रो राजेत्यादिना** । ब्रह्मेति प्रथमान्तं चतुर्मुखवाचि 'तपसान्वविन्ददि'-तिवाक्यशेषस्थक्रिययान्वेति । सप्ताश्वत्वैकचक्ररथलिङ्गे आह **सप्तेति** ॥ **इत्यादिश्रुत्येति** । अन्नमयादि प्रत्यायकान्नादिसमानाधिकरणब्रह्मश्रुत्येत्यर्थः । एतेन पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षप्रवृत्तेः पूर्वेणास्याऽऽप-वादिकी सङ्गतिरपि सूचिता । ननु तत्र श्रुतिलिङ्गान्येकं ब्रह्मैव निर्णाययन्ति । अत्र तु श्रुतिलिङ्गानि नानाकोटिप्रापकाणीति कथं निर्णयं कुर्युरिति चेन्न । ब्रह्मान्यत्वेन निर्णयकरणसंभवात् । अत एव प्रागुतान्य इतिसंशयकोटिरुक्ता । तेषामेकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति ध्येयम् ॥ **तदन्नौषध्यादिपदार्थेषु स्यादिति** । एतच्च सर्वभूतभौतिकाचेतनस्वभावस्येशाधीनत्वादिव्युत्पादनं वक्ष्यमाणाकाशनये व्युत्पत्स्य-मानं हृदि कृत्वोक्तम् । न पूर्वनये सिद्धं कृत्वा । पूर्वत्राचेतनस्येशाधीनत्वासाधनादुत्तराधिकरणपूर्व-पक्षानुवादप्रसङ्गाच्च । तथैवाकाशनयचन्द्रिकोक्तेरिति ज्ञेयम् ।

या० — ॥ ॐ **अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्** ॐ ॥ **यथोक्तं भाष्य इति** । स चेन्द्रो राजा सप्त युञ्जन्तीत्यादिभिरन्यः प्रतीयत इति तत्रोक्तेरिति भावः ॥ **अन्य इति** ॥ **तावत्प्राप्तमिति** । अत्र यद्यपीन्द्रादिषु निर्धारित एक एवेति न पूर्वपक्षः । अनेकप्रापकसद्भावे निर्धारणायोगात् । तथाऽप्य-निर्धारितो यः कश्चिदिति वा सर्वेऽपीति वा पूर्वपक्षः । अत एवात्रान्य इत्येकवचनम् । उत्तरत्र चान्ये-

षामित्यादिबहुवचनं श्लिष्टमिति ज्ञातव्यम् । न चाद्ये निर्धारणाभावे पूर्वपक्षस्य सन्देहादविशिष्टता । द्वितीये चान्यः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति श्रवणेनानेकेश्वरापात इति वाच्यम् । अन्तस्थः परमात्माऽन्यो वेति सन्देहेऽन्य एवेत्येकावधारणेन प्रवृत्तस्य पूर्वपक्षस्य सन्देहाद्विशिष्टत्वात् । सोऽन्य इन्द्र एवेत्यावधारणं तु नास्ति । इन्द्रादिप्रापकानां बलाबलानिश्चयात् । द्वितीयपक्षोक्तदूषणं तु न च स्वतन्त्रानवधिकैश्वर्यादिकमन्येषां विरुद्धमित्याशङ्क्येन्द्रादीनां परमेश्वरात्मकत्वादित्यादिना पूर्वपक्षी स्वयमेव परिहरिष्यतीति नात्र काचिदनुपपत्तिः । चन्द्रिकायां तु । इन्द्रादिषु निर्धारित एक एवेत्यपि पूर्वपक्ष एतत्सुधायामभिप्रेततया वर्णितः । 'एतच्च पूर्वपक्षत्रयं सुधायामभिप्रेतमि'त्युक्तत्वात् । अनन्तराधिकरणसङ्गतिं सूचयितुमाह **अन्नं ब्रह्मेत्यादीति** । तथा चातीताधिकरणसिद्धान्तन्यायेनैतदधिकरणपूर्वपक्षोत्थानादनन्तरताऽस्येति भावः **तदन्नौषध्यादीति** । अनेन पूर्वाधिकरणवैषम्येन पूर्वपक्षोत्थानादप्यनन्तरसङ्गतिः सूचितेति ज्ञातव्यम् । त्वष्टृब्रह्मप्रजापत्यादिष्वपीदृशी श्रुतिरुन्नेयेत्याशयेनाह **एवंजातीयकेति** ।

च० — ॐ **अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्** ॐ ॥ **अन्य इति तावत्प्राप्तमिति** । प्रकृताधिकरणशरीरघटकास्त्रयः पूर्वपक्षाः । इन्द्रादिघटितकूटघटकतावच्छेदकीभूतेन्द्रत्वाद्येकतरमात्रावच्छिन्नधर्मिकान्तस्थतादात्म्यावगाहिसमूहालम्बनानात्मकनिर्णयफलक आद्यः पूर्वपक्षस्तादृशेन्द्रत्वादावन्तस्थत्वनिरूपितधर्मितावच्छेदकतामनवगाहमानस्तादृशकूटघटकीभूता विष्णोरन्या काचन व्यक्तिरन्तस्थेत्येवमाकारको यो विष्णवन्योन्तस्थो न वेति संदेहनिवर्तको निश्चयस्तत्प्रयोजनकोद्वितीयस्तादृशेन्द्रत्वसूर्यत्वादिनिखिलधर्मेषु तद्धर्मितावच्छेदकतामवगाहमानसमूहालम्बनरूपनिर्णयजनकस्तृतीयः । तदेतत्पूर्वपक्षत्रयंसुधायामत्र च पूर्वपक्षे इन्द्रादीनां विष्णवभेदस्याप्युक्तत्वात्, अत्र टीकायामिन्द्रादिः स्यादित्युक्तेन्द्राद्यन्यतमं इत्यप्युक्तत्वात् आनन्दमयाधिकरणे च हिरण्यगर्भरुद्राद्यनेकप्रापकयुक्ते पूर्वपक्षानाहेति बहुवचनप्रयोगाच्च टीकाऽभिप्रेतम् । भाष्ये च पक्षत्रये साधारण्येनान्यः प्रतीयत इत्युक्तमिति व्याचख्युः चन्द्रिकाकृतः । अत्र प्रकृतग्रन्थव्याकर्तारः दर्शिततृतीयपूर्वपक्ष एव । न च स्वन्तत्रानवधिकैश्वर्यादिकमनेकेषां विरुद्धमिति वाच्यमिन्द्रादीनां परमेश्वरात्मकत्वादित्युत्तरसौधग्रन्थमनुरुन्धानाः अनुव्याख्याने देवानां तत्र शक्तामित्यादिना अनेकेषां स्वतन्त्रानवधिकैश्वर्यसूचनेनेन्द्रादीनां परमेश्वराभेदस्य बोधनात्तादृशानुव्याख्याध्वनितश्चेति स एव प्रकृतनयीयसुधाग्रन्थाभिप्रेतः । भाष्यटीकायां तु पक्षत्रयसाधारण्येनान्य इत्येव भाष्ये उक्तत्वेन तदनुसारात्तत्पक्षप्रापकपूर्वोत्तरटीकावाक्यानुसाराच्चोक्तपक्षत्रयमप्यभिमतम् । अत एवैतच्च पक्षत्रयमित्यादिना टीकाऽभिप्रेतत्वस्य प्रतिपादनेनोक्तप्रकारस्यैव समर्पणादिति ध्येयमिति सुधाश्रीमद्भाष्यटीकयोराशयं निरूढतात्पर्यकचन्द्रिकादिशा दुर्विभावं चन्द्रिकाऽऽशयविभावनया प्रकाशयन्ति । अत्र यद्यपीन्द्रादिषु निर्धारित एक एवेति न पूर्वपक्षः । अनेकप्रापकसद्भावे

निर्धारणायोगात् । तथाप्यनिर्धारितो यः कश्चिदिति वा सर्वेऽपीति वा पूर्वपक्षः । अत एवात्रान्य इत्येकवचनम् उत्तरत्र चान्येषामित्यादि बहुवचनं श्लिष्टमिति ज्ञातव्यम् । न चाद्ये निर्धारणाभावे पूर्वपक्षस्य संदेहादविशिष्टता द्वितीये चान्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति श्रवणेनानेकेश्वरापात इति वाच्यम् । अन्तःस्थः परमात्मोतान्यो वेति संदेहे अन्य एवेत्येकावधारणेन प्रवृत्तस्य पूर्वपक्षस्य संदेहाद्विशिष्टत्वात् । सोऽन्य इन्द्र एवेत्यवधारणं तु नास्ति । इन्द्रादिप्रापकन्यायबलाबलानिश्चयात् । द्वितीयपक्षोक्तदूषणं तु न च स्वतन्त्रानवधिकैश्वर्यादिकमन्येषां विरुद्धमित्याशङ्क्येन्द्रादीनां परमेश्वरात्मकत्वादित्यादिना पूर्वपक्षी स्वयमेव परिहरिष्यतीति नात्र काचिदनुपपत्तिः । चन्द्रिकायां इन्द्रादिषु निर्धारित एक एवेत्यपि पूर्वपक्ष एतत्सुधाभिप्रेततया वर्णितः । एतच्च पूर्वपक्षत्रयं सुधायामभिप्रेतमित्युक्तत्वादित्यपि व्याचक्रिरे प्रकृताधिकरणे अनन्तराधिकरणनिरूपितां सङ्गतिं ध्वनयति **अन्नं ब्रह्मेत्यादीति** । अन्नमयादिप्रत्यायकात्वादिपदसमानविभक्तिकब्रह्मपदश्रुत्येत्यर्थः । तथाच 'पूर्वसिद्धान्ततो यत्र पूर्वपक्षः प्रवर्तते । तत्रापवादिकी प्रोक्ते'त्यभिधानादव्यवहितपूर्वनयसिद्धान्तन्यायेन पूर्वमतप्रवृत्त्या पूर्वनयनिरूपिता प्रकृतनयाधिकरणिका आपवादिकी सङ्गतिरिति ध्वन्यते । **तदन्नौषध्यादीति** । इदं च वर्तिष्यमाणाकाशनये सेधिष्यमाणं निखिलभूतभौतिकाचेतननिसर्गस्येशायत्तत्वमभिसंधायोक्तम् । एतेन प्राक्तननयवैलक्षण्येन पूर्ववादिमतप्रवर्तनादप्यनन्तरसङ्गतिर्ध्वन्यते । **न तु पुरन्दरादिष्विति** । इन्द्रादिशब्दानामिति पूरणीयम् । **सामन्तादिषु** खण्डेशादिषु ।

अनु०— तत्र रूढिं च तच्छब्दानामपि स्वयम् ॥

सु०— रूढिरपि पुरन्दरादिष्विन्द्रादिशब्दाना'मिन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमि'त्यादिमन्त्रेषु बहुलप्रयोगदर्शनेन विद्वत्संबन्धिनी मुख्यैव । तेषामतत्परत्वे तद्यजनादौ विनियोगानुपपत्तेः । न च स्वतन्त्रानवधिकैश्वर्यादिकमनेकेषां विरुद्धमिति वाच्यम् । इन्द्रादीनां परमेश्वरात्मकत्वात् । स एव हि कार्यवशात्तत्तदुपाधिभेदभिन्नस्तास्ताः संज्ञा लभते । कुत एतदिति चेत् । एतत्प्रकरणगतवाक्यशाबल्यान्यथाऽनुपपत्त्येति तावद्ब्रूमः । तथाहि । अदृश्येऽनात्म्य इत्यानन्दमयलक्षणत्वेनोक्तमदृश्यत्वमिह न विजानन्ति देवा इत्युच्यते । समानाधिकरणानि चेन्द्रादिश्रुतिलिङ्गानि । न चैकं वाक्यमनेकविषयं (सं)भवति व्याघातात् । यथोक्तम् । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति । न चात्रैकोपादानेनापरपरित्यागे कारणमस्ति । तथा च पुराणवाक्यम् । 'अहं भवो भवन्तश्च सर्वं नारायणात्मकमि'त्यादि । अत एव भेदव्यपदेशस्तदितरविषयो व्याख्येयः । न चैवं सति विनिगमने कारणाभावः । अनुपहितधर्माणामुपहिते संभवाद्वैपरीत्यस्यासंभवात् । तस्मादिन्द्रादय एवान्तःप्रविष्टत्वेन प्रतिपाद्यन्त इति ।

एवं देवानामिन्द्रादीनां तत्र स्वतन्त्रानवधिकेन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्तायां शक्तता। म्। ततश्चेन्द्रादिशब्दानां तत्र महायोगवृत्तिमिति शेषः। तथा तच्छब्दानामिन्द्रादिशब्दानां तत्र पुरन्दरादि(षु)देवेषु स्वयमपि साक्षादपि विद्वत्संबन्धिनीमपीति यावत्। रूढिं चाप्यधिकामाशङ्क्य।

शे०— एवं महायोगमुपपाद्य विद्वद्रूढिमप्याह **रूढिरपीति**। रूढि पि मुख्येति संबन्धः। रूढित्वाविशेषात्कुतस्तस्या मुख्यत्वमित्यतो विद्वत्सम्बन्धित्वेन तस्या विद्वद्रूढित्वान्मुख्यत्वमिति भावेन हेतुगर्भं विशेषणमुक्तं विद्वत्संबन्धिनीति। कथं तस्या विद्वत्संबन्धित्वमित्यत उक्तमिन्द्रस्येत्यादि। पुरन्दरादिष्विन्द्रादिशब्दानामित्येवपाठः। क्वचित्पुरन्दरादिशब्दानामिति पाठः। तत्राप्युक्त एवार्थोऽनुसन्धेयः। नन्विन्द्रस्य नु वीर्याणीत्यादिमन्त्राणां पुरन्दरादिपरत्वासिद्ध्या तत्तन्मन्त्रगतेन्द्रादिशब्दानामपि तत्परत्वाभावान्न तत्र तेषां प्रयोगबाहुल्यमिति कथं विद्वद्रूढिसिद्धिरित्यत आह तेषामिति ॥ **अनेकेषां विरुद्धमिति**। तथ सत्यनेकेश्वरप्रसक्तेरिति भावः ॥ **परमेश्वरात्मकत्वादिति**। तथा च नानेकेश्वरप्रसक्तिरितिभावः। कथमविलक्षणस्य भगवतो विचित्रानेकशब्दवाच्यत्वमित्यत आह **स एव चेति**। स परमेश्वर एवेत्यर्थः ॥ **तास्ता इति**। इन्द्रबृहस्पत्यादिसंज्ञा इत्यर्थः। इन्द्रादीनां परमेश्वरात्मत्वसिद्धावनेकेश्वरवादानापत्ता वपि प्रकृते मानाभावेन तस्यैवासिद्धेस्तत्प्रसङ्गो दुर्वार इत्याशङ्कते **कुत एतदिति चेदिति**। उदाहरिष्यमाणपुराणापेक्षया तावदित्युक्तम्। अन्यथाऽनुपपत्तिमेव दर्शयति **तथा हीत्यादि**। अन्तःस्थस्य विष्णुत्वप्रापकमुदाहरति **अदृश्य इत्यादिना** ॥ **न विजानन्ति देवा इत्युच्यत इति**। यद्यप्यत्र देवाज्ञेयत्वमुच्यते न त्वानन्दमयलक्षणत्वेनोक्तमदृश्यत्वं तथाऽपि देवाज्ञेयत्वात्कैमुत्यन्यायेनादृश्यत्वमेव सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति मन्तव्यम्। अन्तस्थस्येन्द्रादित्वप्रापकमुदाहरति **समानेति**। अदृश्यत्वेन सहेति शेषः। ननु तथाऽपि नेन्द्रादीनां परमात्मत्वसिद्धिः। अन्तःप्रविष्टमिति वाक्यस्येन्द्रादिश्रुतिलिङ्गबलादिन्द्रादिविषयत्वस्यादृश्यत्वलक्षणबलाच्च विष्णुविषयत्वस्य च संभवादित्यत आह **न चैकं वाक्यमिति** ॥ **व्याघातादिति**। एकवाक्यत्वोक्त्यैकविषयत्वस्यैव लाभादनेकविषयकत्वमेकवाक्यत्वं च विरुद्धमिति भावः।

कुत एकवाक्यत्वोक्त्यैकविषयकत्वस्य लाभो येनानेकविषयस्य तद्व्याघात इत्यतस्तत्र नियामकमाह **यथोक्तमिति**। जैमिनिना भावार्थपाद इति शेषः ॥ तद्वाक्यमुदाहरति **अर्थैकत्वादिति**। यावद्धि पदजातमविभागे एकार्थं विभागे च साकाङ्क्षं तावदेकं वाक्यमिति सूत्रार्थः। अत्रार्थशब्दस्याभिधेयवाचित्वे, पदस्य जातिवाचित्वादैकार्थ्येऽपि प्रकृतिप्रत्यययोः केवलयोरप्रयोगान्न विभागे साकाङ्क्षत्वं, यस्य तु पदसमुदायस्य विभज्यमानस्य साकाङ्क्षत्वं तस्याविभागे नैकार्थ्यं प्रतिपदमर्थभेदात् अतः समुचितलक्षणस्य

काप्यभावादसंभववारणायार्थशब्दः प्रयोजनवाची द्रष्टव्यः । अत्र च विभागे साकांक्षमित्येतावति कृते 'स्योनन्ते सदनं कृणोमि धृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान' इत्यनयोर्भिन्नवाक्यत्वेन संमतयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तिः स्यात् । तस्मिन्निति पदसमूहस्य विभागे सति प्रकृतवाचितच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदसमूहाकांक्षासत्त्वात्तन्निवृत्त्यर्थमेकप्रयोजनमित्युक्तम् । सत्यपि विभागे साकांक्षत्वे प्रयोजनभेदाद्वाक्यभेदः । द्वे हि तत्र प्रयोजने । पूर्वस्य सदनकरणमुत्तरस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनमिति नातिव्याप्तिः । अविभागे एकार्थमित्युच्यमाने भगो वां विभजतु पूषा वां विभजत्वित्येतयोर्भिन्नमन्त्रत्वेन संमतयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तिः । तयोरपि तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूपस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं विभागे साकांक्षत्वमित्युक्तम् । उदाहरणं तु 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामी'ति । अत्र ह्यग्नये जुष्टमित्यादिपदसमूहे पृथक्कृते पूर्वो देवस्य त्वेत्यादिपदसमूहः साकाङ्क्षो भवति । एकीकृते तु कृत्स्नस्याप्येकनिर्वापप्रकाशकत्वमस्तीति युज्यते एकवाक्यत्वम् । न चात्र कथं निर्वापस्यैकस्यैव प्रकाशनं प्रयोजनं स्यात् । पदान्तरार्थानामपि प्रकाशनाविशेषात् । ततश्चैकप्रयोजनत्वरूपविशेषणाभावाल्लक्षणस्यासम्भव इति वाच्यम् । सकलसवित्रादिविशेषणविशिष्टैकप्रधाननिर्वापप्रकाशनस्यैकस्यैव प्रयोजनत्वेनासम्भवाभावात् । अन्यथा पदार्थान्तराणामपि प्राधान्याभ्युपगमे मन्त्रवाक्यस्य कर्मसमवेतार्थत्वाभावप्रसङ्गादिति । तथा चानेकविषयत्वेऽन्तःप्रविष्टवाक्यस्येन्द्राद्यनेकप्रकाशकतयाऽनेकप्रयोजनकत्वप्रसङ्गेनैकप्रयोजनकत्वघटितैकवाक्यत्वव्याघात एवेति भावः । ननु च तथाऽपि नेन्द्रादीनां परमेश्वरात्मकत्वकल्पनाऽऽवश्यकी । इन्द्रश्रुत्या सवित्रादिश्रुतीनां विष्णुलिङ्गस्यादृश्यत्वस्य च बाधया तत्स्थ इन्द्र एवेति निर्णयस्य कर्तुं शक्यत्वादेवं सवित्रादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अथवा विष्णुलिङ्गेनेन्द्रादिश्रुतिबाधयाऽन्तःप्रविष्टवाक्यस्य विष्णुमात्रपरत्वोपपत्तेर्नाभेदकल्पकं किञ्चिदित्यत आह **न चात्रैकोपादानेनेति** । विष्णुलिङ्गानां निरवकाशत्वेनेन्द्रादिश्रुत्यादिभिरबाध्यत्वादिन्द्रादिश्रुतीनां च श्रुतित्वादेव लिङ्गाबाध्यत्वान्नोक्तप्रकारेणान्यतरोपादानेनान्यतरपरित्यागो युक्त इत्युभयानुग्रहार्थमिन्द्रादीनां परमेश्वरात्मत्वमेव कल्पनीयमिति भावः । एवं वाक्यशाबल्यान्यथाऽनुपपत्त्येन्द्रादीनां परमेश्वराभेदं प्रसाध्य पुराणेनापि तं साधयति **तथा चेति** । पुराणवाक्यमित्युपलक्षणम् । स ब्रह्म स शिवः स हरिरिति श्रुतिवाक्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । नन्विन्द्रादीनां परमेश्वराभेदाभ्युपगतौ स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्य इति भेदोपदेशविरोध इत्यत आह **अत एवेति** । वाक्यशाबल्यान्यथाऽनुपपत्त्यादिप्रमाणैरिन्द्रादीनां परमेश्वराभेदस्य सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । भेदव्यपदेशः पूर्वाधिकरणोदाहृतः स यश्चायमित्यादिः ॥ **तदितरविषय इति** । इन्द्राद्यतिरिक्तजीवविषय इत्यर्थः । नन्वेवमिन्द्रादिरन्य

एवान्तःस्थो न परमात्मेति कथमवधारणं विनिगमनायां कारणाभावेन परमात्मैवान्तःस्थो न त्विन्द्रादि-रित्यपि वक्तुं शक्यत्वादिति भावेन शङ्कते **न चैवमिति।** यथा हि सत्यप्यभेदे महाकाशधर्म एवावच्छिन्नाकाशे व्यवह्रियते यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय इति न तु परिच्छिन्नधर्मो वितस्तिमात्रत्वं महाकाशे तथा सत्यपीन्द्रादीनां परमात्मनश्चाभेदेऽनुपहितधर्माणामदृश्यत्वादीनामेवोपहितेन्द्रादौ व्यवहारो न तूपहितेन्द्रादिधर्मोऽनुपहिते परमात्मनीति युक्तमवधारणमिति भावः। अधिकाशङ्कया पूर्वपक्षमुपसंहरति **तस्मादिति।** उपपादितस्याप्यधिकाशङ्काप्रकारस्य मूलारूढतासिद्ध्यै शेषपूरणादिना मूलं योजयति **एवमित्यादिना।**

स०— **समानाधिकरणानीति॥** अदृश्यत्वेन समानं एकं अन्तस्थं अधिकरणं येषां तानि तथोक्तानीत्यर्थः। ननु अन्तःप्रविष्टमितिवाक्यस्य चन्द्राद्यनेकविषयत्वं ईश्वरविषयत्वं चास्त्वित्यत आह **न चैकमिति॥ व्याघातादिति।** एकविषयत्वस्यैवैकवाक्यत्वरूपत्वेन एकवाक्यत्वमङ्गीकृत्य विषयभेदाङ्गीकारे व्याघात इत्यर्थः। व्याघातमुपपादयितुं एकवाक्यत्वं मीमांसकसंमत्या दर्शयति **यथोक्तमर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति॥** अत्रार्थैक्यमात्रे उक्ते, 'भगो वां विभजतु पूषा वां विभजतु' इत्येतयोरप्येकवाक्यता स्यात् अत उक्तं **विभागे साकाङ्क्षमिति॥** तावन्मात्रे कृते 'स्योनन्ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि ते तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान' इति मन्त्रयोरेकवाक्यत्वं स्यात् तस्मिन्नित्यस्य पूर्वसाकाङ्क्षत्वात्। अत उक्तम् **अर्थैकत्वादिति।** तथा चार्थैक्ये सति विभागे साकांक्षत्वमेकवाक्यत्वमिति पर्यवस्यति॥ इदं च निर्वापविषयवाक्येऽव्याहतमिति भावः। नन्वस्मिन्वाक्ये परमात्मन एव प्रतिपादनं नान्येषामित्याशङ्क्याह **न चात्रेति॥ अत एवेति॥** ऐक्यस्य प्रमाणसिद्धत्वादेवेत्यर्थः। भेदव्यपदेशः पूर्वाधिकरणोदाहृतः। 'स यश्चायं पुरुष' इत्यादिरिति शेषः। तदितरविषयः इन्द्राद्यतिरिक्तजीवविषय इत्यर्थः न चैक्यस्य सिद्धत्वे इन्द्रादिरन्य एव न परमात्मेति निर्धारणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह **न चैवं सतीति।**

प०— **इत्युच्यत इति।** देवा अपि न जानन्ति किम्वन्य इति कैमुत्येनादृश्यत्वप्रतीतेरिति भावः॥ **व्याघातादिति।** ननु कथं व्याघातः। यद्येकं वाक्यमित्यस्य एकविषयकमित्यर्थः स्यात्तदा व्याघातः। तदेव कुत इत्यतो द्वितीयाध्यायाद्यपादीयजैमिनिसूत्रं संवादयति **यथोक्तमिति।** अर्थस्य प्रतिपाद्यस्यैकत्वादेकं वाक्यम्। यावद्भिः शब्दैरेकोर्थः प्रतिपाद्यते तावान् शब्दसमूहः एकवाक्यं न केवलमर्थैक्यं एकवाक्यतायां तन्त्रम्। किन्तु विभागे कस्यचिच्छब्दस्यापगमे सति साकाङ्क्षं चेत्प्रयुज्यमानशब्दजातं तदात्मकं वाक्यमिति। यथा घटोऽस्तीति वाक्यपदजातं एकवाक्यं एकार्थबोधकत्वात्। अनयोःपदयोरेकस्य विभागे साकाङ्क्षत्वाच्च। एकार्थत्वमेकवाक्यत्वमित्युक्ते घटोऽस्ति घटोऽस्तीत्यनयोरेकवाक्यत्वा-

पातः । अतो विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम् । तावत्येवोक्ते 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते'त्यनयोरेकवाक्यतापत्तिः । पूर्ववाक्यस्यापि विभागे तमित्यस्य साकाङ्क्षत्वादिति ज्ञेयम् । भाष्यकारादयस्तु अर्थस्य प्रयोजनस्यैकत्वादित्यर्थः । भगो वां विभजतु । पूषावांविभजत्वित्यनयोर्विभागरूपैकप्रयोजकत्वात्तत्रातिव्याप्तिनिरासाय साकाङ्क्षञ्चेद्विभागे स्यादित्युक्तम् । तावत्युक्ते 'स्योनन्ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमाने'ति मन्त्रे पूर्वदलस्य विभागे तस्मिन्नित्यस्य साकाङ्क्षत्वात्पूर्वोत्तरदलयोरेकवाक्यताऽऽपत्तिः । अतोऽर्थैकत्वादित्युक्तम् । तयोर्वाक्ययोः सदनकरणासादनरूपभिन्नप्रयोजनत्वान्नातिव्याप्तिरिति व्याचक्षते । अहमिति ब्रह्मवाक्यम् । नन्वेवं पूर्वनये भेदव्यपदेशाच्चेति सूत्रे देवादेरीश्वरेणोक्तभेदविरोध इत्यत आह **अत एवेति** । अभेदस्य प्रमितत्वादेव देवेतरविषयभेदव्यपदेशो व्याख्येय इत्यर्थः । एतेन पूर्वत्र जीवमात्राभेदशङ्का निरस्ता । अत्र तु जीवविशेषदेवाभेदशङ्का निरस्यत इति गत्यन्तरमपि सूचितम् ॥ **विनिगमन इति** । अन्तः प्रविष्टः इन्द्रादिरेवेत्यत्र विनिगमन इत्यर्थः । मूलं योजयति **इत्येवं देवानामित्यादिना** ।

या०— व्याघातमुपपादयितुं मीमांसकोक्तमेकवाक्यत्वं दर्शयति **यथोक्तमर्थैकत्वादिति** । दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामी'ति । अयं मन्त्रः किमेकवाक्यमुत भिन्नं वेति संशये एतानि वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः एकनियामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकमिति चेन्न । एकस्मिन्पदेऽतिव्याप्तेः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां संभवात् वाक्यभेद इति प्राप्तेऽभिधीयते । यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थं तदेकवाक्यमिति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वान्नैकत्वे नियामकं दुर्बोधम् । अत्र विभागे साकाङ्क्षमित्येवोक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् । 'स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान' इत्यत्र तस्मिन्नित्यादिपदसमूहस्य विभागे सति प्रकृतवाचितच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदे समूहसाकाङ्क्षत्वमस्ति । अतस्तद्व्यवच्छेत्तुमेकार्थमित्युच्यते । न हि तत्रैकार्थत्वमस्ति । पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः । उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनम् । स्योनं समीचीनम् । सुशेवं सुष्ठु वन्दितुं योग्यम् । मेध सारभूतपुरोडाशेत्यर्थः । अत्र द्वयोः समूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादिसिद्धम् । तदेतदेकार्थमित्यनेन व्यावर्त्यते । एकार्थमित्येवोक्तेऽतिव्याप्तिः । भगो वां विभजतु पूषा वां विभजतु इत्यनयोर्भिन्नमन्त्रत्वेन सम्मतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूपस्यार्थैक्यात् । तद्व्यवच्छेत्तुं विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम् । प्रकृते त्वग्नये जुष्टमित्यादिपदसमूहे पृथक्कृते पूर्वो देवस्य त्वेति समूहः साकाङ्क्षो भवति । एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एव निर्वापोऽर्थः । एवमेव वाक्यत्वनिर्णये तेनानियतपरिमाणस्य यजुषोऽवसानं निश्चेतुं शक्यमिति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

उक्तमित्यर्थः । एवं चार्थैक्यगर्भमेकवाक्यत्वमनेकविषयत्वे व्याहतं भवतीति भावः ॥ **अत एव भेदेति**। पूर्वाधिकरणोदाहृत इत्यर्थः ॥ **अनुपहितधर्माणामिति** । अदृश्यत्वादीनामित्यर्थः ।

श्री०— ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ ॐ ॥ तद्यजनादाविति । इन्द्रादिदेवताकयज्ञादौ तेषां मन्त्राणां विनियोगो न स्यादित्यर्थः । इह अन्तः प्रविष्टं कर्तारमिति वाक्ये ॥ **न विजानन्तीति**। नन्वनेन सामान्यतोऽज्ञेयत्वमुच्यते । अदृश्य इति चाक्षुषज्ञानाविषयत्वमतोऽदृश्यत्वं न विजानन्तीत्यनेन कथमुच्यत इति चेत् । पश्यार्थैश्चानालोचन इति ज्ञानमात्रेऽपि दृशेः प्रयोग ददृश्यत्वमप्यज्ञेयत्वमेवेति न दोष इति ध्येयम् । इति वाक्येनान्तस्थस्योच्यत इत्यर्थः । तथाऽपि किं प्रकृत इत्यत आह **समानाधिकरणानि चेति** । इन्द्रादिशब्दा अदृश्ये प्रतीयन्त इत्यदृश्यत्वलिङ्गसमानाधिकरणानीत्यर्थः । अन्तस्थरूपैकधर्मिनिष्ठतया प्रतीयन्त इति यावत् । **ननु लिङ्गादीनां सामानाधिकरण्यप्रतीतिरेकोदाहरणे-**नानेकेषामपीन्द्रादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वं किं न स्यादित्यत आह **न चैकमिति** । अन्तः प्रविष्टमिति वाक्यमित्यर्थः ॥ **एकोपादानेनेति** । एकस्य विष्णोरन्तस्थतयोपादानेनेत्यर्थः । नन्वेवं सवितारं बृहस्पतिं सप्त युञ्जन्तीति श्रुतिलिङ्गाभ्यामादित्यस्य ब्रह्माभेदेऽङ्गीक्रियमाणे यश्चासावादित्य इति पूर्वाधिकरणोदाहृतभेदव्यपदेशविरोध इत्यत आह **अत एवेति** । वाक्यशाबल्यान्यथाऽनुपपत्त्या आदित्येन स्पष्टमभेदस्य सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । तदितरविषय आदित्यदेवेतरजीवविषय इत्यर्थः । आदित्यपदेन तदितरे लक्षणीया इति भावः । **एवं सति** अभेदे सति । **विनिगमने** इन्द्रादिरेव वाच्य इति निर्बन्ध इत्यर्थः ॥ **अनुपहितेति** । अदृश्यत्वादीनामित्यर्थः । सत्यप्यभेदे महाकाशधर्म एव परिच्छिन्नाकाशे यावान्वा इत्यादि व्यवह्रियते न वैपरीत्यमिति दृष्टमेवमभेदेऽपीन्द्रादीनामेव वाच्यत्वाङ्गीकारे ब्रह्मधर्माः स्वतन्त्रानवधिकैश्वर्यादिरूपास्तत्र संभवन्ति न त्विन्द्रादिश्रुतिलिङ्गानि ब्रह्मणि संभवन्तीत्यस्ति विनिगमने कारणमिति भावः ।

च०— व्याहतेः प्रतिपिपादयिषया मीमांसकाभिहितमेकवाक्यत्वं दर्शयति **यथोक्तमर्थैकत्वादिति** । भेदलक्षणे भावार्थचरणे जैमिनिनाऽभिहितमित्यर्थः । यावत्पदकदम्बमविभागे स्वघटकनिखिलपदसमभिव्याहारविशिष्टत्वे एकार्थतात्पर्यविषयीभूतान्वयरूपैकार्थविषयकधीजनकम् । विभागे स्वघटकयत्किञ्चित्पदसमभिव्याहाराभावे । साकाङ्क्षयत्किञ्चित्समभिव्याहाराभावनियन्त्रितान्वयबोधानुत्पादकताकं तावदेकवाक्यमिति सूत्रार्थः । अत्र व्याचक्षाणाः । अत्रार्थशब्दस्याभिधेयवाचित्वे पदस्य जातिवाचित्वादेकार्थ्येऽपि प्रकृतिप्रत्यययोरप्रयोगान्न विभागे साकाङ्क्षत्वं यस्य तु पदसमुदायस्य विभज्यमानस्य साकाङ्क्षत्वं तस्याविभागेनैकार्थ्यं प्रतिपदमर्थभेदात्समुचितलक्षणस्य काप्यभावादसंभववारणायार्थशब्दः प्रयोजनवाची द्रष्टव्यः अत्र च विभागे साकाङ्क्षमित्येतावति कृते 'स्योनन्ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पया

मि ते । तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहिणां मेध सुमनस्यमान इत्यनयोर्भिन्नवाक्यत्वेन संमतयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तिः स्यात् । तस्मिन्निति पदसमुदायस्य विभागे सति प्रकृतवाचितच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदसमूहाकाङ्क्षासत्वात् । तन्निवृत्त्यर्थमेकप्रयोजनमित्युक्तम् । सत्यपि विभागे साकाङ्क्षत्वे प्रयोजनभेदाद्वाक्यभेदः । द्वे हि तत्र प्रयोजने । पूर्वस्य सदनकरणमुत्तरस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनमिति नातिव्याप्तिः अविभागे एकार्थमित्युच्यमाने भगो वां विभजतु पूषा वां विभजतु इत्येतयोर्भिन्नमन्त्रत्वेन समतयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तिस्तयोरपि तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूपप्रयोजनस्यैकत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम् । उदाहरणं तु 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामी'ति । अत्र ह्यग्नये जुष्टमित्यादिपदसमूहैः पृथक्कृते पूर्वो देवस्यत्वेत्यादिपदसमूहः साकांक्षो भवति । एकीकृते तु कृत्स्नस्याप्येकनिर्वापप्रकाशकत्वमस्तीति युज्यते एकवाक्यत्वम् । न चात्र कथं निर्वापस्यैकस्यैव प्रकाशनं प्रयोजनं स्यात् । पदान्तरार्थानामपि प्रकाशनाविशेषात् ततश्चैकप्रयोजनत्वरूपविशेषणाभावाल्लक्षणस्यासंभव इति वाच्यम् । सकलसवित्र दिविशेषणविशिष्टैकप्रधाननिर्वापप्रकाशनस्यैव प्रयोजनत्वेनासंभवाभावात् । अन्यथा पदार्थान्ताराणामपि प्राधान्याभ्युपगमे मन्त्रवाक्यस्य कर्मसमवेतार्थत्वाभावप्रसंगादिति । तथा चानेकविषयत्वेन्तःप्रविष्टवाक्यस्येन्द्राद्यनेकप्रकाशकतयाऽनेकप्रयोजनकत्वप्रसङ्गेनैकप्रयोजनकत्वघटितैकवाक्यत्वव्याघात एवेति भाव इति व्याचक्षते । एकार्थकत्वमेकवाक्यमित्युक्ते घटोस्ति घटोस्तीत्यनयोः प्रत्येकमेकवाक्यत्वापत्तिः । अतो विभागे साकांक्षमित्युक्तम् । तावत्येवोक्तौ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीतेत्यनयोरेकवाक्यत्वापत्तिः पूर्ववाक्यस्य विभागे तमित्यस्य साकांक्षत्वादिति ज्ञेयमित्यपि निबंधान्तरे विन्यस्तम् । **अनुपहितधर्माणामिति** । अदृश्यत्वादीनामित्यर्थः ।

अनु० — समुद्रान्तःस्थितत्वाद्यैस्तद्धर्मैर्विष्णुरूढनाम ॥
साधयित्वा

मु० — स्वयं सूत्रकारोऽन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति सूत्रेणान्तःप्रविष्टो विष्णुरेव । समुद्रेऽन्तः कवयः । यस्याण्डकोशं शुष्ममाहुः । ब्रह्मा तपसाऽन्वविन्ददिति समुद्रान्तःस्थितत्वब्रह्माण्डवीर्यत्वब्रह्मतपोलभ्यत्वादिधर्मोपदेशात् । तेषां च विष्णुधर्मत्वेन श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । न चेन्द्रादिश्रुतिलिङ्गविरोधः । निरवकाशलिङ्गबलेन तद्बाधोपपत्तेः । न च तेषामपि निरवकाशत्वम् । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरित्यादिना तेषां भगवति विद्वद्रूढिसद्भावस्य सिद्धत्वात् । महायोगस्य च सुप्रसिद्धत्वात् । इन्द्रादिगतस्य परमैश्वर्यादेरल्पता परमेश्वराधीनता च श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धा । शक्तेरप्यस्मदाद्यपेक्षयाऽऽधिक्यमात्रमेव न तु निरर्गलत्वमपि । अन्यथाऽनेकेश्वरविरोधश्च । विद्वद्रूढिरपीश्वरसन्निधाननिमित्तैव । इत्येवं समुद्रान्तःस्थितत्वाद्यैर्विष्णुधर्मै-

रन्तःप्रविष्टत्वस्य विष्णुनिष्ठतां तथा तच्छब्दानामिन्द्रादिशब्दानामपि विष्णुरूढताम्। उपलक्षणमेतत्। तत्र यौगिकत्वं च साधयित्वा।

शे०— ननु समुद्रान्तःस्थितत्वाद्यैरित्युत्तरभाष्यमनर्थकमेव। न चैतत्सूत्रतात्पर्यप्रदर्शकमित्युक्तमिति वाच्यम्। समुद्रान्तःस्थितत्वादीनां विष्णुरूढतां प्रति साधकतायाः सूत्रेऽनभिप्रेतत्वेन तदयोगात्। न चाभ्यधिकाशङ्कापरिहाराय रूढतासाधनमप्यभिमतमेव सूत्र इति वाच्यम्। समुद्रान्तःस्थितत्वादीनां विष्णुरूढतायाश्च साध्यसाधनभावस्यासामर्थ्यप्रतिहततया तैस्तत्साधनायोगात्। योग्यहेत्वन्तरकल्पने च समुद्रान्तःस्थितत्वाद्यैरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः। विष्ण्वादिशब्दानां विष्णौ रूढत्वस्य सिद्धतया साध्यत्वानुपपत्तिः। तत्साधनस्याभ्यधिकाशङ्कापरिहारकत्वाभावाद्वैयर्थ्यं च। इन्द्रादिशब्दानां विष्णौ रूढत्वस्य साध्यत्वाभिप्राये च तथैव भाष्ये वक्तव्यतया विष्णुरूढतामित्येतावन्मात्रोक्त्यस्वारस्यम्। पुरन्दरादिषु महायोगविद्वद्रूढिभ्यां प्रवृत्तत्वेनेन्द्रादिशब्दानां विष्णौ रूढत्वमात्रसाधनस्याप्यभ्यधिकाशङ्कापरिहाराक्षमत्वेन तद्वैयर्थ्यं च। विद्वद्रूढिसाधनाभिप्रायेऽपि नाभ्यधिकाशङ्कापरिहारः। अन्यत्र महायोगविद्वद्रूढिभ्यां प्रवृत्ततया विष्णुनिष्ठविद्वद्रूढेरन्यनिष्ठविद्वद्रूढिमहायोगबाधाक्षमत्वात्तस्मादनर्थकमेतद्भाष्यमित्यतोऽत्र भाष्ये तद्धर्मैरित्यत्रान्तःप्रविष्टत्वस्य विष्णुनिष्ठतामिति साध्याध्याहारस्य विष्णुरूढतामित्यत्र पूर्ववाक्यात्तच्छब्दानामित्यनुवृत्ते रूढिसाधकप्रमाणाविशेषस्य योग्यतया लाभस्य रूढिशब्दस्य विद्वद्रूढिपरत्वस्य विष्णुरूढतामित्यस्य विष्णौ यौगिकत्वोपलक्षणत्वस्य चाऽऽश्रयणाद्युक्तोऽनेन भाष्येणाभ्यधिकाशङ्कापरिहार इति भावेन भाष्याभिप्रेतं तद्धर्मैरन्तःप्रविष्टत्वस्य विष्णुनिष्ठत्वसाधनं तावदुपपादयति **स्वयं सूत्रकार इति।** अनेन स्वयमित्येतन्न केवलं रूढेर्विद्वत्सम्बन्धित्वसमर्पकत्वात्पूर्ववाक्यशेषः किन्तु साधयित्वेत्युक्तसाधनक्रियाऽपेक्षितकर्तृसमर्पकत्वात्परिहारवाक्यशेष इति सूचितं भवति। समुद्रान्तःस्थितत्वाद्यैरित्यादिशब्दार्थविवरणपूर्वकं तद्धर्मोपदेशादिति सौत्रहेतोरसिद्धिं परिहरति **समुद्रेऽन्तः कवय इत्यादिना।** अस्तु धर्मोपदेशस्तथाऽप्युपदिष्टानां तद्धर्मत्वं कुतः। समुद्रान्तःस्थितत्वादेरन्यत्रापि सम्भवादित्यतः सूत्रभाष्ययोस्तद्धर्मपदप्रयोगसूचितमर्थमाह **तेषां चेति॥ श्रुतिस्मृतीति।** लोकोपलक्षणं चैतत्। अत एव चन्द्रिकायां लोके श्रुतौ स्मृतौ चेत्यादिना स्मृत्यादिसमकक्षतया लोकस्योपादानम्। तथा च श्रुतिस्मृतिलोकसिद्धत्वादित्यर्थः। श्रुत्यादिकं चैतदधिकरणभाष्योदाहृतं द्रष्टव्यम्।

ननु कथं स्वभावदुर्बलेन लिङ्गेन स्वभावप्रबलेन्द्रादिश्रुतिबाधयाऽन्तःस्थस्य विष्णुत्वनिर्णयः। अन्यथेन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादावपि लिङ्गेन श्रुतिबाधसम्भवेनेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गेन मन्त्रस्येन्द्रोपस्थानाङ्गत्वप्रसक्तेरित्यभिप्रेत्य शङ्कते **न चेन्द्रादिश्रुतिलिङ्गादिविरोध इति।** श्रुतेर्लिङ्गापेक्षया स्वभावप्रबलत्वेऽपि यत्र लिङ्गं निरवकाशं श्रुतिश्च सावकाशा तत्र'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमि'ति

न्यायेन श्रुतेर्लिङ्गबाध्यत्वमेव । अन्यथा श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र श्येनश्रुत्या वाक्यशेषोपात्तस्य श्येनसादृश्यस्य बाधापत्त्या श्येनशब्दस्य यागपरत्वाभावप्रसङ्गात्तद्वदिहापि लोके श्रुतौ स्मृतौ च विष्णुधर्मतया प्रसिद्धस्य समुद्रान्तःस्थितत्वादेरन्यगतत्वानुपपत्त्या निरवकाशत्वाद्युक्तं सावकाशेन्द्रादिश्रुतिबाधकत्वमित्याशयेन परिहरति **निरवकाशेति** । विषम उपन्यासः । उक्तन्यायेन सावकाशश्रुतेर्लिङ्गबाध्यत्वेऽपि न निरवकाशाया अपि । प्रत्युत निरवकाशत्वप्रयुक्तप्राबल्यापेक्षया स्वभावनिरवकाशत्वप्रयुक्तप्राबल्यस्य बलवत्त्वाल्लिङ्गबाधकत्वमेव । प्रकृते चेन्द्रादिश्रुतेः पुरन्दरादिषु महायोगविद्वद्रूढिभ्यां प्रवृत्ततया तत्रैव मुख्यत्वेन निरवकाशत्वान्न लिङ्गबाध्यता किन्तु तद्बाधकत्वमेवेत्याशयेन शङ्कते **न चेति** । स्यादेतदेवं यदीन्द्रादिश्रुत्यादेर्विष्णावमुख्यत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । विद्वद्रूढिमहायोगाभ्यां प्रवृत्ततया तत्र मुख्यत्वादिति भावेनेन्द्रादिशब्दानां भगवति विद्वद्रूढिं तावदुपपादयति **इन्द्रं मित्रमित्यादि** । न चेन्द्रं मित्रमित्यादिवाक्यमिन्द्राद्यभेदपरं तत्कथमनेन विद्वद्रूढिसिद्धिरिति वाच्यम् । आहुरिति तत्तच्छब्दवाच्यत्वस्यैव स्पष्टमुक्तत्वेनाभेदपरत्वायोगात् । 'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणी'ति वाक्यशेषे भेदस्यैवोक्त्या तद्विरोधापाताच्चेति ध्येयम् । भगवति मुख्यत्वसिद्धये महायोगमप्याह **महायोगस्येति** । इन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तपरमैश्वर्यादेर्विष्णावनन्याधीनत्वनिरवधिकत्वाभ्यां मुख्यतः संभवात्तत्र शब्दानां महायोग इति भावः । एवमिन्द्रादिशब्दानां पुरन्दरादिषु मुख्यत्वेऽपि भगवत्यपि महायोगविद्वद्रूढिभ्यां प्रवृत्ततया मुख्यत्वान्न पुरन्दरादिषु निरवकाशत्वमित्युक्तम् । इदानीं तु महायोगविद्वद्रूढ्योः पुरन्दरादिष्वभावेन तत्रामुख्यत्वान्नेन्द्रादिश्रुतेः पुरन्दरादिषु मुख्यत्वमिति भावेन पुरन्दरादिषु महायोगाभावं तावदुपपादयति **इन्द्रादिगतस्येति** । अतो न तत्र तेषां महायोग इति वाक्यशेषः । नन्वशक्तेषु सामन्तादिष्वैश्वर्यादेरल्पत्वपारतन्त्र्ययोः सत्त्वेऽपि देवानामप्रतिहतशक्तित्वात्कथं तत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्याल्पत्वादिकमित्यतो देवानामप्यप्रतिहतशक्तित्वासिद्धेर्युक्तमेव सामन्तादिष्विव देवेष्वपि प्रवृत्तिनिमित्ताल्पत्वादीति भावेन परोदाहृतश्रुतेस्तर्हि का गतिरित्यतोऽस्मदाद्यपेक्षया देवानामधिकशक्तिमत्त्वमेव तदर्थो न तु निर्गलितशक्तिमत्त्वमित्याह **शक्तेरपीति** । कुतोऽयं श्रुत्यर्थसङ्कोच इत्यतः श्रुतिपुराणबलादेवेत्याह **इत्यपीति** । श्रुतिपुराणप्रसिद्धमिति संबन्धः । न केवलं श्रुतिपुराणबलादेवार्थसङ्कोचः किन्त्वनेकेश्वरापत्तिरूपयुक्तिबलादपीत्याह **अन्यथेति** । न चाभेदाभ्युपगमान्नानेकेश्वरप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तस्यानुपदमेव दूषयिष्यमाणत्वादित्यत्र तात्पर्यात् । एवं पुरन्दरादिष्विन्द्रादिशब्दानां महायोगाभावमुपपाद्य विद्वद्रूढ्यभावमाह **विद्वद्रूढिरिति** । विद्वत्संवलितबहुलप्रयोगस्येश्वरसन्निधाननिमित्ततयाऽन्यथासिद्धत्वान्न तेन तत्राखण्डशक्तिसिद्धिरिति भावः । उक्तस्याभ्यधिकाशङ्कापरिहारस्य भाष्यारूढतासिद्ध्यै मूलमुक्तरीत्याऽपेक्षिताध्याहारादिना योजयति **एवमित्यादिना साधयित्वेत्यन्तेन ग्रन्थेन** ।

१०/६

प०— **श्रुतिस्मृतीति**। भाष्योक्तेति योज्यम्। मूलार्थमाह **इत्येवमित्यादिना**।

य०— सुप्रसिद्धिमुपपादयति **इन्द्रादिगतस्येति**॥ **अन्यथाऽनेकेश्वरेति**। अभेदश्चानुपदमेव निराकरिष्यत इति भावः।

श्री०— मूलगतादिपदार्थमाह **ब्रह्माण्डवीर्यत्वेत्यादि**॥ **तेषामपीति**। इन्द्रादिश्रुतिलिङ्गानामित्यर्थः॥ **निरर्गलत्वं** अप्रतिबद्धत्वम्॥ **इत्यपीति**। श्रुतिपुराणादिसिद्धमित्यर्थः। **अन्यथा** निरर्गलत्वाङ्गीकारे।

च०— इन्द्रादिश्रुत्यादीनां विष्णौ विद्वद्रूढिमहायोगाभ्यां प्रवृत्त्या तन्नियंत्रितमुख्यताकत्वेनामुख्यताविरहात् न क्षतिरित्याशयेन भागवतीं विद्वद्रूढिं तावदुपपादयति **इन्द्रमित्यादि**। इन्द्रं मित्रमितिवाक्यं नानाकर्मविभक्तिसमभिव्याहृतबहुवचनरूपकर्तृलकारांतैनैकदन्तलंबोदरगजानना इत्यादाविव तत्तत्पदाभिधेयत्वप्रतिपादनात्सत्यार्थगर्भा भुवनस्येति वाक्यशेषे भेदकधर्मोक्त्या च नाभेदप्रतिपादकमिति तादृगेवास्त्विति शंका निर्दलैव। भगवति मुख्यतासिद्ध्यै महायोगमप्याह **महायोगस्येति**।

अनु०— ऽभिदां तैश्च पुनरेव न्यवारयत्॥ ७॥

सु०— **ननूक्तरीत्या देवानां परमेश्वरात्मकत्वेन समुद्रान्तःस्थितत्वादिकं (सर्वं) संभवतीत्येवं तैर्देवैरेवे(री)श्वरस्याभिदां च पुनराशङ्क्य भेदव्यपदेशाच्चान्य इति सूत्रेण, अन्यश्चासाविन्द्रादिदेवेभ्योऽन्तःप्रविष्टः। इन्द्रस्यात्मेत्यादिविशेषविषयभेदव्यपदेशादभेदे प्रमाणाभावाच्च। न च वाक्यशाबल्यम्। सर्वस्येश्वरपरताया उक्तत्वात्। पुराणस्येश्वरसन्निधानातिशयविषयत्वादित्येवं न्यवारयदित्यर्थः। अत्र पुनरित्याशङ्काऽऽवृत्तिमात्रमाचष्टे। तैरेवेत्यवधारयता प्रकारान्तरेण भेदसूत्रस्य पुनरुक्तता निरस्ता भवति। यद्यप्ययं लिङ्गात्मकः शब्दस्तथापीन्द्राद्यनेकनामसमन्वयलाभादत्र निर्णीत इत्यदोषः।**

शे०— तथाऽप्यभिदां तैश्चेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम्। पूर्वभाष्येणैवाधिकाशङ्कानिरासेनान्तःस्थस्य विष्णुत्वसमर्थनादित्यत उत्तरसूत्रनिवर्त्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तत्तात्पर्यप्रदर्शनार्थत्वादस्य न वैयर्थ्यमिति भावेन तन्निवर्त्यामाशङ्कामुत्थापयति **नन्विति**। ननु चेन्द्रादीनां परमेश्वरात्मकत्वमेव कुत इत्यतः प्रागुपपादितवाक्यशाबल्यान्यथाऽनुपपत्त्यादिकमेव तत्र मानमित्याह **उक्तरीत्येति**। प्रदर्शितामाशङ्कां मूलरूढां करोति **एवमिति**। पुनरेवेत्यत्रैवकारस्य यथास्थितान्वये प्रयोजनाभावात्तैरेवेत्यनेनान्वयमाह **तैर्देवैरिति**। अत्र चैवशब्दप्रयोजनमुत्तरत्राकर एव स्फुटमित्यवधेयम्। प्रतिसंबन्ध्यनुक्तावपीश्वरस्य योग्यतया प्रतिसंबन्धितयाऽन्वय इति भावेनाह **ईश्वरस्येति**। पुनर्न्यवारयदित्यन्वयोऽनुपपन्नः। इन्द्रा-

दिभिरीश्वरस्य पूर्वमभेदानिराकरणादिति भावेनानुक्तेनाशङ्क्येत्यनेनान्वयमाह **पुनराशङ्क्येति** । न्यवारयदित्यत्र पूर्वोदाहृतसूत्रेणेत्यभिप्राये उत्तरसूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गादाह **भेदेति** । सूत्रे चशब्दोऽभेदे प्रमाणाभावरूपहेतुसमुच्चयार्थ इत्याह **अभेद इति** ॥ **न चेति** । वाक्यशाबल्यमित्यतःपरमभेदे प्रमाणमिति शेषः ॥ **सर्वस्येति** । इन्द्रादिश्रुतिलिङ्गादेरित्यर्थः ॥ **व्याख्यातत्वादिति** । तच्छब्दानां विष्णुरूढतां साधयित्वेत्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः । अस्तु तर्ह्यहं भवो भवन्तश्चेत्यादिपुराणे स ब्रह्मा स शिवः स हरिरित्यादिश्रुतिश्च तत्र मानमित्यत आह **पुराणस्येति** । उपलक्षणं चैतत् । श्रुतेरित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु परात्मनेन्द्रादीनामभेद इति पूर्वस्मिन्नाधिकरणेऽनाशङ्कितत्वात्कथमभिदां च तैः पुनराशङ्क्येत्युक्तमित्यत आह **अत्र पुनरितीति** । नात्राभेदाशङ्कापेक्षया पुनःशब्दः किन्तु शङ्काऽऽवृत्तिमात्रापेक्षयैव । शङ्काऽऽवृत्तिश्च तत्तत्सूत्रद्वयनिवर्त्यशङ्कासत्त्वाद्युक्तैवेत्यर्थः ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । वाक्यान्तरद्योतकत्वादिति प्रागुक्तप्रकारापेक्षया विशेषविषयकत्वरूपप्रकारान्तरेणेत्यर्थः । तैरेवेत्यनेन विशेषविषयकत्वस्य सूचनादिति भावः ॥ **यद्यपीति** । तथा च तत्समन्वयप्रतिपादनं न पादसङ्गतमिति भावः ॥ **तथाऽपीति** । तथा च फलतः पादसङ्गतिरिति भावः । नामसमन्वयेन लिङ्गसमन्वयेऽप्यल्पाक्षरे सूत्रे एकलिङ्गसमन्वयोक्त्याऽनेकनामसमन्वयस्यार्थिकसिद्धेरेव सङ्गतत्वादनेकनामसमन्वयोक्त्या त्वेकलिङ्गसमन्वयस्यार्थिकसिद्धेरसङ्गतत्वादेकनामसमन्वयोक्त्या चोदाहरणवाक्यस्थसजातीयनामसमन्वयाक्षेपस्य विजातीयलिङ्गसमन्वयाक्षेपस्य गौरवापादकतया क्लिष्टत्वेनासङ्गतत्वात्सजातीयस्योपलक्षणत्वं विजातीयस्य त्वाक्षेप इत्यस्यापि वैरूप्येणासंभवाल्लिङ्गग्रहणमिति चन्द्रिकोक्तरीत्या समाधानमवधेयम् ।

स०— अत्र **पुनरिति** ॥ न तु परिहारस्यैकप्रकारत्वमित्यर्थः ॥ **प्रकारांतरेण भेदसूत्रस्येति** ॥ पूर्वं वाक्यांतरद्योतकत्वेन पुनरुक्तता परिहृता । अस्मिन् सूत्रे तु विशेषविषयत्वेनापि पुनरुक्ततापरिहारो ज्ञातव्य इति भावः ।

प०— **तैरेवेत्यवधारयतेति** । तच्छब्दस्यैवकारेणान्वयमुपेत्यायमनुवाद इति ज्ञेयम् ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । वाक्यान्तरद्योतकत्वप्रकारापेक्षया जीवसामान्यजीवविशेषाभेदशङ्कानिरासकत्वरूपप्रकारान्तरेणेत्यर्थः । अस्य नयस्य द्वितीयपादे निवेशमाशङ्क्य निराह **यद्यपीति** ।

या०— ननु परमात्मनेन्द्रादीनामभेद इति पूर्वमनाशङ्कितत्वात्कथमभिदां च पुनराशङ्क्येत्युक्तमित्यत आह **अत्र पुनरित्याशङ्केति** ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । पूर्वोक्तवाक्यान्तरद्योतकत्वापेक्षया प्रकारान्त-

सु० — केचिदेतत्सूत्रद्वय'मथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इति छान्दोग्योक्ताक्ष्यादित्यान्तस्थपुरुषस्येश्वरत्वसमर्थनपरत्वेन व्याचक्षते। तद्वा निराकर्तुमेवेत्युक्तम्। तथात्वे ह्यन्तर उपपत्तेरित्यस्यानारम्भप्रसङ्गः। य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचेत्येतद्वाक्यमधिकृत्य तत्प्रवृत्तमिति चेन्न। वाक्यभेदेनाधिकरणभेदे शास्त्रापर्यवसानप्रसङ्गात्। सन्ति च तत्राप्यमृतत्वादयो ब्रह्मधर्माः।

नन्वधिकाशङ्कया तदारम्भो भविष्यति। तथाहि। एष दृश्यत इति तावत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते। ब्रह्म तु परोक्षं न तथा निर्देशविषयो भवितुमर्हति। युज्यते चैतत्प्रतिबिम्बे। प्रथमावगतात्प्रत्यक्षाभिधानाच्छायापुरुषेऽधिगते तदुपरक्तायां बुद्धौ प्रतीयमाना अमृतत्वादयः स्तुत्या कथंचिद् व्याख्येया इति। तदिदं पुनरुक्तिभयसंभ्रान्तेन भाषितम्। यतो अत्रापि य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति प्रत्यक्षाभिधानमस्ति। तदत्र यथा परमात्मनि सावकाशितं तथा तदपि भविष्यतीति का तत्राप्यधिकाशङ्का। तर्ह्यत्र परोदाहृतमेवास्तु विषयवाक्यम्। तत्रान्तःप्रविष्टमित्याद्यन्यद्भविष्यतीति चेन्न। स्थानादिभेदव्यपदेशादिना तत्र तस्यैवोदाहरणत्वप्रतिभामनात्।

तस्माद्वाक्यज्ञानदरिद्राणां व्याख्यानमुपेक्षणीयमिति ॥ १-१-७ ॥

शे० — **केचिदिति**। मायावादिन इत्यर्थः॥ **व्याचक्षत इति**। अयमत्र व्याख्यानप्रकारः। य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यक्ष्यादित्ययोरन्तस्थः प्रतीयते। स तु विद्याकर्मातिशयलब्धैश्वर्यः कश्चित्संसारी न तु परमात्मा। हिरण्यश्मश्रुरित्यादौ रूपश्रवणात्। परमात्मनश्चारूपत्वेन श्रुतत्वादिति प्राप्ते परमात्मैव। आदित्यवाक्ये सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति श्रुतस्य सर्वपापराहित्यस्याक्षिवाक्ये सैवक्र्तत्सामेत्यादौ श्रुतस्य सार्वात्म्यस्य च संसारिण्यसंभवाद्रूपादिकं तु नीरूपेऽपि सविशेषब्रह्मणि साधकानुग्रहार्थमैच्छिकमायामयमस्ति। यद्वा। सर्वस्य कार्यजातस्य ब्रह्मोपादानकत्वादुपादेयस्य चोपादानादनन्यत्वात्कार्यशरीरगतरूपादिभिर्ब्रह्म व्यपदिश्यत इति॥ **एवेत्युक्तमिति**। तथा चेत्यर्थ इत्यध्याहारेण न्यवारयदित्येवार्थ इति योजनेति भावः॥ **अनारम्भप्रसङ्ग इति**। अक्षिस्थस्य ब्रह्मताया अत्रैव सिद्धत्वादिति भावः। ननूद्गीथोपासनस्थमक्षिवाक्यमधिकृत्य प्रवृत्तेनानेन कथमुपकोसलविद्यास्थमक्षिवाक्यमधिकृत्य प्रवृत्तान्तराधिकरणस्य गतार्थतेत्याशङ्कते **य एषोऽन्तरक्षिणीति**॥ **अपर्यवसानप्रसङ्गादिति**। वाक्यानामानन्त्यादिति। ननूद्गीथोपासनस्थाक्षिवाक्य इवोपकोसलविद्यास्थाक्षिवाक्येऽपि निरवकाशब्रह्मधर्माणामश्रवणेन तद्धर्मोपदेशादित्यन्तर-

धिकरणन्यायाविषयत्वान्न तद्वाक्योक्तस्यानेन ब्रह्मत्वसिद्धिरिति तत्सिद्धये युक्त एव तदधिकरणारम्भ इत्यत आह **सन्ति चेति** । ब्रह्मधर्मा इत्युपलक्षणम् । ब्रह्मशब्दश्च तत्राधिक इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

भामत्युक्तमधिकाशङ्कयाऽधिकरणारम्भमनुवदति **नन्विति** । नन्वेष दृश्यत इत्यपरोक्षाभिधानाच्छायापुरुषाधिगत्या बुद्धेस्तदुपरागेण यथाकथञ्चिद्व्याख्येयत्वं यथा ब्रह्मधर्माणामुच्यते तथाऽमृतत्वादिब्रह्मधर्माभिधानाद्ब्रह्माधिगत्या बुद्धेस्तदुपरक्तत्वादेष दृश्यत इत्यपरोक्षाभिधानस्यैवान्यथाव्याख्यानं किं न स्यान्नियामकाभावादित्यत **उक्तं प्रथमावगतादिति** । उपक्रमप्राबल्यादपरोक्षाभिधानानुसारेण ब्रह्मधर्मा एवान्यथाव्याख्येया अन्यथोपक्रमाधिकरणविरोधः स्यादिति भावः । **स्तुत्या कथञ्चिद्योज्या इति** । छायापुरुषस्यामृतत्वं कतिपयक्षणावस्थानात्, अभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात्, आत्मत्वं कनीनिकाया आपनाद्, ब्रह्मरूपत्वमुक्तरूपामृतत्वादियोगादिति कथञ्चिद्व्याख्येया इत्यर्थः ॥ **तदत्रेति** । एष दृश्यत इति प्रसिद्धतदभिधानस्य ब्रह्मणि सावकाशत्वावर्णने तस्यैव बाधकत्वेनोक्तरूपाक्षिवाक्यस्थस्य ब्रह्मत्वरूपैतदधिकरणसिद्धान्तासिद्धिप्रसङ्गादवश्यं तस्य ब्रह्मणि सावकाशत्वं वाच्यम् । तथा चैतदधिकरणोक्तरीत्योपकोसलविद्यास्थस्यापि प्रत्यक्षाभिधानस्य सावकाशत्वान्न छायापुरुषाधिगतिसाधनत्वमिति भावः ॥ **यथा सावकाशितमिति** । ऐच्छिकमायामयरूपवत्त्वाद् ब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वमिति सावकाशितमित्यर्थः । तथा च परेषां भाष्यम् । यस्मात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थं 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारदे'ति स्मरणादिति ।

नन्वत्राधिकरणे परोदाहृतविषयवाक्यानाश्रयणेन विषयवाक्यान्तराश्रयणे भाष्यकाराणां न तावत्परोदाहृतस्य विषयत्वासम्भवो हेतुः । स्वकीयविषयवाक्य इव परोदाहृतेऽपि तत्र समवेतव्यस्यान्तःस्थत्वस्य हेतूकृतस्य तद्धर्मोपदेशस्य च स्पष्टत्वेन तस्याप्येतदधिकरणविषयत्वयोग्यत्वात् । अन्यथा तदभावादेव विषयवाक्यत्वाभावव्युत्पादनसम्भवेनाधिकरणान्तरानारम्भपर्यन्तधावनानर्थक्यात् । नापि तथात्वेऽधिकरणान्तरानारम्भप्रसङ्गो हेतुः । उक्तरूपविद्याद्वयस्थविषयवाक्यभेदेनाधिकरणरचनाया एकेनैव समानन्यायतया वाक्यद्वयस्यापि ब्रह्मपरत्वनिर्णयादधिकरणान्तरानारम्भप्रसक्तावप्यक्षिवाक्यद्वयस्याप्येतदधिकरणनिर्णेयत्वमङ्गीकृत्य वाक्यान्तरनिर्णयार्थमधिकरणान्तरप्रवृत्त्यङ्गीकारे तदसम्भवात् । यदि चोत्तरत्र वाक्यान्तराश्रयणेऽपि समानन्यायतया तस्यापि ब्रह्मपरत्वसिद्धेरधिकरणान्तरवैयर्थ्यमेवेति मन्यसे तर्ह्यन्तःप्रविष्टवाक्यस्यात्र विषयवाक्यत्वाश्रयणेऽप्येतत्समानन्यायतयाऽक्षिवाक्यस्यापि ब्रह्मपरत्वसिद्ध्योत्तराधिकरणानारम्भस्तुल्यः । अन्तःप्रविष्टवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वन्यायेनाक्षिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वेऽप्यधिकाशङ्कया तदधिकरणारम्भ इति यदि तर्ह्यक्षिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वन्यायेनान्तःप्रविष्टवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वेऽप्यधिकाशङ्कयाऽधिकरणान्तरारम्भ इति तुल्यमेव । न चोक्तरीत्या स्वपरोदाहृतवाक्ययोरविशेषेऽप्यत्रस्वोदाहृतमेव विषयवाक्यं

न तु परोदाहृतमक्षिवाक्यं तत्तु तत्रैव न तु तत्रान्तःप्रविष्ट वाक्यमित्यत्र विशेषनियामकमस्तीत्याशयवानाशङ्कते **तर्हीति** । समानन्यायतया तद्धर्मोपदेशादित्यनेनैव वाक्यद्वयस्य ब्रह्मपरत्वसिद्ध्या तद्वाक्यमधिकृत्याधिकरणद्वयप्रवृत्तावुत्तरस्यानारम्भप्रसङ्गो यदीत्यर्थः ॥ **अत्रेति** । अन्तरित्यत्रेत्यर्थः ॥ **परोदाहृतमेवेति** । उद्गीथोपासनस्थमक्षिवाक्यमित्यर्थः ॥ **अस्त्विति** । तथा च विषयवाक्यान्तराश्रयणमनर्थकमिति शेषः । तत्रान्तःप्रविष्टवाक्यं न विषयवाक्यं किन्त्वक्षिवाक्यमात्रमेवेत्यत्र विशेषहेत्वभावादिति भावः । अस्त्युक्तव्यवस्थायां नियामकमिति समाधत्ते **स्थानादीति** । आदिपदेन **सुखविशिष्टाभिधानादेः** परामर्शः ॥ **तत्रेति** । अन्तराधिकरण इत्यर्थः ॥ **तस्यैवेति** । परोदाहृताक्षिवाक्यस्यैवेत्यर्थः । अन्तःप्रविष्टवाक्ये स्थानादिव्यपदेशाभावान्न तत्र तस्य विषयवाक्यत्वं किन्त्वक्षिवाक्यस्यैवेति निर्णयादत्रापि तस्य विषयवाक्यतायामन्यतरस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाद्युक्तं परोदाहृतविषयवाक्यपरित्यागेन विषयवाक्यान्तराश्रयणमत्र भाष्यकाराणामित्याशयः ॥ १ १-७ ॥

स०— ननु 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचे'तिवाक्यमन्तरधिकरण एव विचार्य नत्वन्तस्थाधिकरणे तद्वाक्ये ब्रह्मधर्माणां अश्रवणात् इत्यत आह **संति चेति** ॥ अष्टमाध्यायस्थेऽपि य एषोंतरक्षिणीतिवाक्य इत्यर्थः । ननु अमृतत्वादिति ब्रह्मधर्मेण एष इत्यपरोक्षनिर्देशेनैव अमृतत्वादीनामन्यथात्वमुक्तं प्रथमावगतत्वात् । एवं चाक्षिस्थस्य न ब्रह्मत्वमिति युक्ताऽभ्यधिकाशंकेति भावः ।

प०— **केचिदिति** । मायावादिनो रामानुजीयाश्चेत्यर्थः । प्रथमाध्यायगतवाक्यविचारोऽत्र चतुर्थाध्यायगतवाक्यविचारस्तत्रातो न पौनरुक्त्यमिति शङ्कते **य एष इति** । ननु तत्र ब्रह्मधर्माश्रवणान्नानेन गतार्थं तदित्यत आह **तत्रापीति** । य एष इति वाक्येऽपीत्यर्थः । विवृतमेतत्पौनरुक्त्यमधिकाशङ्कानिरासश्चान्तरनयचन्द्रिकायाम् ॥ १ । १ । ७ ॥ छ ॥

या०— **एवेत्युक्तमिति** । तथा चेत्यर्थ इत्यध्याहारेण न्यवारयदित्येवार्थ इति योजनेति भावः ॥ **एतद्वाक्यमधिकृत्येति** । अष्टमाध्यायस्थमेतद्वाक्यमित्यर्थः ॥ **स्तुत्या कथञ्चिदिति** । अमृतत्वं कतिपयक्षणावस्थानात् । अभयत्वमचेतनत्वात् । पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात् । आत्मत्वं कनीनिकाया आपनात् । ब्रह्मरूपत्वमुक्तरूपामृतत्वादियोगादिति कथञ्चिद्व्याख्येया इत्यर्थः ॥ **सावकाशितमिति** । मायया परानुग्रहाय कायनिर्माणेन परमात्मनोऽपि रूपवत्वात्प्रत्यक्षाभिधानं तस्मिन्नुपपन्नम् । माया ह्येषा परामृष्टा यन्मां पश्यसि नारदेति स्मरणात् । इति सावकाशितमित्यर्थः ॥ १-१-७ ॥ छ ॥

श्री०— **छान्दोग्योक्तेति** । छान्दोग्ये चतुर्थप्रपाठकोक्तेत्यर्थः । एवमपि य एषोऽन्तरक्षिणीत्यष्टमाध्यायस्थवाक्यार्थस्याप्यत्रैव निर्णयसंभवेनान्तर उपपत्तेरित्यस्यानारम्भ एव । नन्वष्टमाध्यायस्थवाक्ये

तद्धर्मोपदेशाभावात्कथमनेनाधिकरणेन तन्निर्णय इति चेत्तत्राह **सन्ति चेति** । इति होवाचेत्यनन्तरमेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युत्तरत्र । तत्र तस्मिन्नष्टमाध्यायस्थेऽपि वाक्ये । ब्रह्मधर्माः सन्तीत्यर्थः । तथा चान्तरधिकरणेनैव गतार्थत्वादन्तराधिकरणस्य वैयर्थ्यमिति भावः । तदारम्भोऽन्तरधिकरणारम्भः । अन्तरधिकरणविषयभूते य एषोऽन्तरक्षिणीति चतुर्थप्रपाठकस्थवाक्येऽधिकाशङ्कामेव दर्शयति **तथा हीति** । तथानिर्देशः प्रत्यक्षनिर्देशः । एतत् प्रत्यक्षनिर्देशविषयत्वम् । प्रतिबिम्बे छायापुरुषे प्रत्यक्षनिर्देशसंभवेऽपि वाक्यशेषोक्तामृतत्वादिधर्माः कथं युज्यन्त इत्यत आह **प्रथमेति** । एतदमृतमित्यादिवाक्यापेक्षया प्रथमेत्यर्थः । उपरक्तायां सत्याम् । पश्चाद्वाक्यशेषे प्रतीयमानाः । ततश्चोपक्रमस्यासञ्जातविरोधित्वेन प्रबलत्वात्तद्विरोधेनोपसंहारस्था धर्माः छायापुरुषस्तुतिपरतया व्याख्येया इत्यर्थः । तदिदमधिकाशङ्काप्रदर्शनम् **अत्रापीति** । चतुर्थप्रपाठकस्थवाक्य इवात्राप्यन्तरधिकरणविषयीभूतेऽष्टमप्रपाठकस्थेऽपि वाक्ये । **तत्** प्रत्यक्षाभिधानम् । **अत्र** अन्तराधिकरणे ॥ **तदपीति** । चतुर्थप्रपाठकवाक्यस्थं प्रत्यक्षाभिधानमपि परमात्मनि सावकाशं भविष्यतीत्यर्थः । तत्र अन्तरधिकरणनिर्णीतचतुर्थप्रपाठकवाक्ये ॥ **तर्हीति** । अधिकाशङ्कयाऽन्तरधिकरणस्याप्रवृत्तौ । अत्र अन्तरधिकरणे परोदाहृतं चतुर्थप्रपाठकस्थं य एषोऽन्तरक्षिणीति वाक्यद्वयम् ॥ **तत्रेति** । अन्तरधिकरण इत्यर्थः । तथा चात्राधिकरणे भवद्भिरुदाह्रियमाणमन्तः प्रविष्टमिति वाक्यमन्तरधिकरणे विचार्यं भविष्यतीत्यर्थः । तत्र अन्तरधिकरणे । तस्यैव अन्तरधिकरणे परोदाहृतस्य एष इति वाक्यस्यैवेत्यर्थः ॥ छ ॥ १-१-७ ॥ छ ॥

च० — **एतद्वाक्यमधिकृत्येति** । अष्टमाध्यायस्थमेतद्वाक्यमित्यर्थः । **स्तुत्या कथंचिदिति** । कतिपयक्षणावस्थितेरमृतत्वमचैतन्यादभयत्वं पुमाकारत्वात्पुरुषत्वमित्यादिदिशा व्याख्येयमित्यर्थः । **सावकाशितमिति** । 'मायां ह्येषा परा सृष्टा यन्मां पश्यसि नारदे'ति स्मृतेः परानुग्रहार्थं मायया कया च निर्मित्यापरमात्मनोपि रूपवत्वात्प्रत्यक्षाभिधानं तस्मिन् सावकाशितमित्यर्थः ।

॥ इति अन्तःस्थत्वाधिकरणम् ॥

सु० — ॥ ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥ **एवमधिदैवविषयशब्दसमन्वयमभिधायाधुना अधिभूतविषयशब्दसमन्वयं प्रतिपिपादयिषुराकाशस्य भूतेषु प्राधान्यात्तच्छब्दसमन्वयं हराबाह सूत्रकारः** आकाशस्तल्लिङ्गादिति ।

ब्र० सू० — ॥ ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥

छन्दोगाः पठन्ति । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त इति । तत्र संशयः । किमयमाकाशः परमात्मोत भूतमिति । भूतमिति तावत्प्राप्तम् । कुतः । आकाशशब्दस्य योगरूढिभ्यां भूते प्रसिद्धत्वात् । आकाशनमवकाशत्वं खल्वाकाशशब्दनिर्वचनलब्धम् । तच्च भूते सुप्रसिद्धम् । प्रयोगश्च लोकवेदयोराकाशशब्दस्य भूतविषयो बहुलः । ननु च सर्वाणि ह वेत्याद्युक्तलिङ्गबलात्परमात्मा किं न स्यात् । लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलवत्त्वादिति ब्रूमः । न च बहुत्वेन लिङ्गानां प्राबल्यम् । तथाऽपि साम्येनानिर्णयात् । न च साम्यमपि । यथाऽऽहुः । 'द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावतः । तयोः स्वभावो बलवानुपजीव्यादिकश्च सः' इति । कृत्रिमाकृत्रिमयोरकृत्रिमं हि ज्यायः । अतः प्रथमावगतस्वभावबलवच्छ्रुत्यनुरोधेन लिङ्गानि कथञ्चिद्योज्यानीति । नन्वन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेनैव परिहृतमेतत् । इन्द्रादिशब्दवदाकाशशब्दस्यापि भूतेऽमुख्यया वृत्त्या प्रवृत्तस्य महायोगविद्वद्रूढिभ्यामीश्वरवाचिनस्तद्बुद्ध्याधायकत्वमेव हि न्याय्यम् । सुतरां च निरवकाशलिङ्गबलादिति । न च काचिदभ्यधिका शङ्काऽस्तीत्यतोऽनारम्भणीयमिदं सूत्रमिति ।

शे० — ॐ **आकाशस्तल्लिङ्गात्** ॐ ॥ समन्वेतव्यशब्दावच्छेदकोपाधिकथनपूर्वकमधिकरणद्वयस्य पौर्वापर्ये नियामकं च सूचयन्नेवैतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह **एवमिति** । अत्र सौत्र आकाशशब्दः सजातीयशब्दोपलक्षणपर इत्याशयेनाधिभूतेत्याद्युक्तम् । नन्वेवमधिभूतगताशेषशब्दसमन्वयपरत्वे सूत्रस्य, कुतः सूत्रे आकाशस्यैव मुखतः सङ्कीर्तनमन्येषां तूपलक्षणमित्यत उक्तं **प्राधान्यादिति** । अभ्यधिकाशङ्कयाऽधिकरणारम्भसमर्थनार्थत्वान्न चेष्टापत्तीत्याद्युत्तरभाष्यवैयर्थ्यमिति भावेन तत्प्रयोजकीभूतगतार्थताशङ्कामुत्थापयितुं विषयाद्यप्रदर्शने तस्या अनुत्थानाद्विषयसंशयपूर्वपक्षांस्तावद्दर्शयति **छन्दोगाः पठन्तीत्यादिना** । भूते आकाशशब्दस्य कथं योगरूढी इत्यतो योगं तावदुपपादयति **आकाशनमिति** । अस्तु योगस्तथाऽपि कुतस्तस्य तत्र रूढिरित्यतो रूढिज्ञापकलौकिकवैदिकबहुलप्रयोगसद्भावादित्याह **प्रयोगश्चेति** ॥ **अनिर्णयादिति** । परमात्मैवाकाश इति निर्णयानुपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि साम्येनैव तवापि भूतमिति

निर्णयो न स्यादित्यत आह **न च साम्यमपीति** । अङ्गीकृत्य साम्यं सिद्धान्तिनं प्रत्यनिर्णय उक्तः । वस्तुतस्तु साम्यस्यैवाभावाद्युक्तो भूतमेवाकाश इति मम निर्णय इत्याशयः । बहुत्वप्रयुक्तप्राबल्यापेक्षया स्वभावप्रयुक्तप्राबल्यस्य बलवत्त्वमेव कुत इत्यत्र मूलभूतं न्यायमुदाहरति **कृत्रिमेति ॥ लिङ्गानीति** । सर्वभूतकारणत्वादीनीत्यर्थः ॥ **कथञ्चिद्योज्यानीति** । परतोऽपि वरीयस्त्वपूर्वादित्युत्तरवाक्यव्याख्यानावसरे तथा हीत्यनुपदमेवोपपादयिष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः । एवं गतार्थताशङ्कोपयुक्तं विषयादिकमभिधायेदानीं तामुपपादयति **नन्विति** । ननु च तत्रान्तःप्रविष्टं कर्तारमेतमिति विषयवाक्यमत्र चाकाश इति होवाचेति विषयवाक्यमिति कथं पुनरुक्तत्वमित्यतो न विषयवाक्यभेदेनैवाधिकरणभेदोऽतिप्रसङ्गात् । किन्तु न्यायभेदेनापि । न च न्यायभेदः प्रकृतेऽस्तीत्याशयेनाह **इन्द्रादिशब्दवदिति** । नन्वध्यात्मगैरित्यानन्दमयाधिकरणोक्तरीत्येन्द्रादिशब्दानामपि पुरन्दरादिषु मुख्यया वृत्त्या प्रवृत्तानामपि महायोगविद्वद्रूढिभ्यामीश्वरवाचित्वेन तद्बुद्ध्याधायकतयेन्द्रादिश्रुत्यवष्टम्भेन विपक्षायोगादनन्तरधिकरणमपि व्यर्थं स्यादित्यतस्तत्रोक्तरीत्या गतार्थताशङ्कापरिहारकाधिकाशङ्कासद्भावेन तदधिकरणारम्भोपपत्तावपि प्रकृते तदभावान्नाधिकरणारम्भः संभवतीत्याह **न काचिदिति** ।

स०— ॐ **आकाशस्तल्लिङ्गात्** ॐ ॥ **कृत्रिमाकृत्रिमयोरकृत्रिमं हि ज्याय इति** । स्वभावप्रयुक्तप्राबल्यमकृत्रिमम् । बहुत्वप्रयुक्तप्राबल्यं तु कृत्रिममित्यर्थः ।

प०— ॐ **आकाशस्तल्लिङ्गात्** ॐ ॥ **पठन्तीति** । प्रथमेऽध्याये ॥ **अस्य लोकस्येति** । पृथिवीलोकशब्देन पूर्वोक्तस्येत्यर्थः । योगरूढिभ्यामित्युक्तं क्रमेण व्यनक्ति **आकाशनमित्यादिना** । प्राणिसंचारानुकूलतया स्थितिराकाशनम् ॥ **लोकवेदयोरिति** । 'वियद्विष्णुपदं वापि पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरादौ लोके । 'आत्मन आकाशः संभूत' इत्यादौ वेद इत्यर्थः । न च साम्यमपीत्यनन्तरं स्वभावप्राबल्यस्य बलवत्त्वादिति योज्यम् । कुत इत्यत आह **यथाऽऽहुरिति** । तत्त्वनिर्णयादावुदाहृतब्रह्मतर्कवाक्यकर्तार आहुरित्यर्थः ॥ **कृत्रिमेति** । बहुत्वकृतप्राबल्यं कृत्रिमं स्वभावप्राबल्यमकृत्रिममिति तदेवोत्पत्तिविशिष्टत्वाज्ज्याय इत्यर्थः । १२८६

या०— ॥ ॐ **आकाशस्तल्लिङ्गात्** ॐ ॥ **कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति** । आगन्तुकस्वाभाविकयोः । स्वाभाविकं ज्याय इत्यर्थः । बहुत्वं त्वितरसापेक्षमागन्तुकमिति भावः ।

श्री०— ॥ ॐ **आकाशस्तल्लिङ्गात्** ॥ ॐ ॥ **साम्येनेति** । लिङ्गानां बहुत्वेन, आकाशश्रुतेश्च स्वभावतः प्राबल्यमिति प्राबल्यसाम्येनेत्यर्थः । **प्रथमावगतेति** । आकाश इति होवाचेति प्रथमवाक्येन प्रथमावगतेत्यर्थः

च०— ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥ योगरूढिभ्यामित्येतत्क्रमेण व्यनक्ति **आकाशनमिति** । 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते । प्रयोगतोऽधिगन्तव्या बह्वर्था धातवो मताः।' इत्यभियुक्तोक्त्या आङुपसृष्टदीप्त्यर्थकाशतेः प्राणिसञ्चारानुकूलस्थितिरूपाकाशनार्थतां तत्प्रकृतिकघञश्च भावसाधनतामाश्रित्य महायोगं तावदुपपादयति **आकाशमिति** । **कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति** । आगन्तुकनैसर्गिकयोर्नैसर्गिकं ज्याय इति भावः ।

सु०— **तत्राभ्यधिकां शङ्कां दर्शयति** चेष्टा हीति ।

अनु०— ॥ ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥

चेष्टा हि चेतनानां या सा भवेत्तत्प्रसादतः ॥
अचेतनस्वभावस्तु विवरादिः कथं ततः ॥
इति शङ्कानिवृत्त्यर्थम्

युक्तमिन्द्रादिशब्दानां पुरन्दरादिष्वमुख्यत्वम् । निरवधिकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्यैश्वर्यादेरसंभवात् । अल्पस्यापि परमेश्वरायत्तत्वात् । युक्तं च स्वतन्त्रानवधिकैश्वर्यादिमति परमेश्वरे मुख्यत्वम् । न चैवमाकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमवकाशत्वं भूते निरवधिकं न संभवति । क्वचित्कदाचिदप्यभावाभावात् । नापीश्वरायत्तम् । ऐश्वर्यं हि वर्षणशासनपालनादिरूपा चेतनसंबन्धिनी चेष्टा । सा चागन्तुकज्ञानेच्छादिकारणव्यपेक्षत्वात्स्वयमागन्तुकत्वाच्च कारणद्वारा स्वरूपतश्च परमेश्वरप्रसादाऽऽयत्तेति युज्यते । आकाशाऽऽदिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तु विवरत्वादिकं न तावदागन्तुकज्ञानादिकारणद्वारा परमेश्वरायत्तम् । अचेतनाश्रितत्वात् । नापि स्वरूपतः । स्वभावत्वादनागन्तुकत्वात् । न चाकाशशब्दस्येश्वरे योगः संभवति । तस्य मनागप्यवकाशत्वाभावात् । तस्मादाकाशशब्दं भूतमेवेत्यभ्यधिकाशङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रितमिति शेषः । **विवराऽदिरिति** भावप्रधानो निर्देशः । आदिग्रहणेनाकाशग्रहणमुपलक्षणमिति सूचयति । **ततः** परमेश्वरात् । तदायत्त इति यावत् । **कथमित्याक्षेपे** ।

शे०— नन्वेतावता पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायवैषम्येणेह पूर्वपक्षोत्थानादधिकरणाऽऽरम्भो युज्यत इत्युक्तं भवति । न चैतत्संभवति । तथा सति भाष्ये इन्द्रादिशब्दापेक्षयाऽऽकाशादिशब्देषु वैषम्यस्योपपादनीयत्वापातात् । न ह्यनेन भाष्येण तदुच्यते । भूते आकाशादिशब्दानां महायोगविद्वद्रूढ्योर्भगवति च तदुभयाभावस्य चाप्रतिपादनात्तत्कथं वैषम्येण पूर्वपक्षवृत्तिः । न च 'विवरादिः कथं ततः'

इत्येतदेव वैषम्याभिधायकमत्र विवरत्वादेर्भूतेऽनन्याधीनत्वस्य स्पष्टमभिधानादिति वाच्यम् । तथात्वे विवरत्वादिरित्येव वक्तव्यतया विवरादिरित्युक्त्यसामञ्जस्यात् । भावप्रधानत्वाश्रयणेन कथञ्चित्तत्सामञ्जस्येऽप्याकाशादिशब्दनिर्वचनलभ्यार्थस्यैवानन्याधीनताया भाष्ये वक्तव्यतया विवरत्वादेरन्यानधीनत्ववर्णनस्यासङ्गतिप्रसङ्गः । विवरत्वादेरेव तच्छब्दनिर्वचनलब्धावकाशत्वादिरूपत्वेन कथञ्चित्सङ्गतिलाभेऽपि न भूते महायोगसिद्धिः । निर्वचनलभ्यस्यार्थस्यानन्याधीनत्ववत्तत्र निरवधिकताया अपि महायोगोपपादकत्वेन भूते विवरत्वादेर्निरवधिकत्वस्यात्रानभिधानात् । विद्वद्रूढेरप्यत्रानुक्त्या भूते मुख्यत्वासिद्धाविन्द्रादिशब्दवैषम्यासिद्धिरेव । भूत इव भगवत्यपि महायोगविद्वद्रूढिभ्यां प्रवृत्तौ भूतमेवेति पूर्वपक्ष्यभिमतावधारणायोगेन तदुपपादकतया भगवति महायोगविद्वद्रूढ्यभावस्यावश्यवक्तव्यस्येहानुक्तेश्च । विवरादिरित्युक्तेरपेक्षिताशेषार्थसूचकत्वाभिप्रायेऽपि विवरादिरित्येतावतैव वैषम्यसूचनेन चेष्टा हीति कारिकापूर्वार्धस्याचेतनस्वभावस्त्वित्युत्तरार्धभाष्यखण्डस्य चानर्थक्यम् । न चानन्याधीनत्वे हेतुकथनपरत्वात्तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । चेतनस्वभाववदचेतनस्वभावस्यापीश्वराधीनत्वोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वेन तत्र तस्य हेतुत्वायोगादन्याधीनत्वे स्वभावत्वहान्यापत्त्या स्वभावत्वमात्रस्यैव तत्र हेतुत्वेनाचेतनपदाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गाच्च । अनेनैव न्यायेनैश्वर्यादेरपि भगवदधीनत्वाऽऽपत्त्येन्द्रादिशब्दापेक्षया वैषम्यासिद्धिप्रसङ्गाच्च । तस्मान्नाभ्यधिकाशङ्कासमर्पकत्वं भाष्यस्येति कथमभ्यधिकाशङ्कामाहेति भाष्यस्यावतरणमित्यतोऽपेक्षितार्थपूरणेन भाष्यस्य वैषम्योपपादकत्वमुपपादयितुं पूर्वाधिकरणसिद्धान्तं तावदनुवदति **युक्तमित्यादिना** ।

असम्भवादिति । पुरन्दरादिगतस्य परमैश्वर्यादेः सावधिकतायाः श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ **परमेश्वरायत्तत्वादिति** । तदायत्तत्वमपि श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धमिति भावः । अनेनेन्द्रादिशब्दानां पुरन्दरादिषु महायोगाभाव उपपादितो भवति । उपलक्षणं चैतत् । विद्वद्रूढिरपीश्वरसन्निधाननिमित्तैवेति न तत्र तेषामखण्डशक्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं पुरन्दरादिषु महायोगविद्वद्रूढ्यभावादिन्द्रादिशब्दानां तत्रामुख्यत्वमुपपाद्य भगवति मुख्यत्वमुपपादयति **युक्तं चेति** । स्वतन्त्र इत्यादिना भगवति महायोगोपपादनम् । उपलक्षणं चैतत् । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरित्यादिश्रुत्यादेस्तेषां भगवति विद्वद्रूढिरपि सिद्धेति द्रष्टव्यम् ।

एवं पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायमुपन्यस्य तद्वैषम्येण पूर्वपक्षं दिदर्शयिषुराकाशादिशब्दानां भूते महायोगसिद्ध्यर्थं तच्छब्दनिर्वचनलब्धस्यार्थस्य निरवधिकत्वं तावदाह **न चैवमिति** । यद्यप्यवकाशत्वस्याव्याकृताकाशस्वभावतया न भूते निरवधिकत्वं संभवति । तथाऽपि 'अन्तरिक्षं वा सञ्चरन्ती'त्यादिश्रुत्या 'शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगं ।, भूतानां छिद्रदातृत्वमि'त्यादिस्मृत्या च प्राणिसञ्चरणाद्यनुकूलत्वरूपाकाशत्वस्य भूताकाशे सत्त्वसिद्ध्या तन्निरवधिकत्वोक्तेर्युक्तत्वात् । अत एव तच्च भूते

सुप्रसिद्धमिति प्रागुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **क्वचित्कदाचिदपीति** । एतच्च परमतरीत्या व्याकृत्य चिन्तयवोक्तम् । स्वमते भूताकाशस्य देशतः कालतश्च परिच्छिन्नत्वादिति द्रष्टव्यम् । एवमाकाशादिशब्दनिर्वचनलब्धस्यार्थस्य भूते निरवधिकत्वमुपपाद्य तस्यानन्याधीनत्वमप्याह **नापीति** । कुतो न भगवदायत्तत्वं विवरत्वादेरैश्वर्यादिवत्तदायत्तत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अन्यथैश्वर्यादेरप्यन्यानधीनत्वापत्त्या पुनरिन्द्रादिशब्दावैषम्यप्रसङ्गादित्यतोऽन्यानधीनत्वे हेतुं वक्तुं तस्यैश्वर्यादिधर्मवैलक्षण्यज्ञापनायैश्वर्यस्य स्वरूपं दर्शयन्नेव तत्पराऽयत्तताप्रतिपादनपरतया पूर्वार्धं व्याचष्टे **ऐश्वर्यं हीति** । तर्ह्याकाशादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यागन्तुकज्ञानादिकरणद्वारा वा स्वरूपतो वा परमेश्वरायत्तत्वसंभवात्कथं नापीश्वरायत्तमिति प्रतिज्ञातमनन्याधीनत्वमित्यतोऽचेतनस्वभाव इत्यत्राचेतनाश्रितः स्वभावोऽचेतनस्वभाव इति मध्यमपदलोपिसमासमाश्रित्याचेतनाश्रितत्वस्वभावत्वरूपहेतुद्वयलाभाद्धेतुद्वयेन यथाक्रमं शङ्कितप्रकारद्वयनिराससिद्धिरित्याशयवांस्तथाविकल्पमभिप्रेत्य तद्वाक्यतात्पर्यमाह **आकाशादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं त्वित्यादिना** ॥ **अचेतनाश्रितत्वादिति** । न चाचेतनाश्रितत्वाद्विवरत्वादिकं प्रति ज्ञानादेरागन्तुककारणस्यासंभवेऽपि रूपादौ पाकादिरिवान्य एवात्रागन्तुको हेतुर्भविष्यतीति वाच्यम् । तादृशकारणविशेषस्य प्रमाणैरनुपलम्भेनेन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते पालनादिरूपप्रयत्नात्मकैश्वर्ये ज्ञानादेरेव हेतुत्वदर्शनादत्रापि ज्ञानादिरेव हेतुर्वाच्यः । स चाचेतने नास्तीत्याशयात् । स्वस्य भावः स्वभाव इति यौगिकार्थत्वे स्वभावपदस्य परमेश्वरायत्ते पालनात्मकैश्वर्ये व्यभिचारप्रसङ्गाद्रूढिमाश्रित्य व्याचष्टे **अनागन्तुकत्वादिति** । यद्यप्यत्र भूते आकाशादिशब्दानां मुख्यत्वसिद्धये महायोग इव विद्वद्रूढिरप्यवश्यं व्युत्पाद्या तथाप्यधिकरणोपक्रमे रूढिज्ञापकतया लौकिकवैदिकबहुलप्रयोगस्योपन्यासेन तत एव तत्सिद्धेर्न पृथक् तदुपपादनं कृतमिति द्रष्टव्यम् ।

एवमाकाशादिपदानां महायोगविद्वद्रूढिव्युत्पादनेन भूते मुख्यत्वमुपपाद्येश्वरे तदुभयाभावं मनसि निधाय योगाभावमाह **न चेति** । आकाशादिशब्दनिर्वचनलब्धस्यावकाशत्वस्य ब्रह्मण्यसत्त्वेन योगस्यैवाभावात्तस्य निरवधिकत्वानन्याधीनत्वाभ्यां महायोगो दूरनिरस्त इत्याशयः । यद्यप्यत्र 'आ=समन्तात्काशते' इति योगो ब्रह्मण्यपि संभवति । तस्य च निरवधिकत्वानन्याधीनत्वाभ्यां महायोगोऽप्युपपादयितुं शक्यते । तथाऽपि तस्याक्लृप्ततयाऽक्लृप्तयाऽऽकाशे रूढ्या बाधितत्वाभिप्रायेणायं ग्रन्थ इति द्रष्टव्यम् । योगो न संभवतीत्युपलक्षणम् । वैदिकप्रयोगबाहुल्यासिद्ध्या विद्वद्रूढिरप्यसिद्धेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **तस्मादिति** । आकाशादिशब्दानां भूते महायोगविद्वद्रूढिभ्यां प्रवृत्तेर्भगवति च तदभावादित्यर्थः । 'इत्याशङ्कानिवृत्यर्थम्' इत्यस्य 'आकाश इति नाम च' इत्यनेनान्वयस्यायोग्यतया बाधितत्वादाकाङ्क्षितशेषं पूरयति **सूत्रितमिति शेष इति** । प्रवृत्तिनिमित्तस्यानन्याधीनताया मूलारूढतासिद्धये धर्मिवाचकपदस्य लक्षणया धर्मपरत्वं

द्रष्टव्यमित्याह **विवरादिरितीति** । सूत्रोपात्ताकाशशब्दानुसारेण विवरत्वमात्रस्यैव वक्तव्यत्वाद्विवरादिरित्यादिपदमनर्थकमित्यत: सूत्रे आकाशपदमाधिभौतिकसकलशब्दोपलक्षणमिति ज्ञापयितुमादिपदमित्याह **आदिग्रहणेनेति** । तथाच पृथिव्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसंग्रहार्थमादिपदमित्यर्थः । यद्यपि 'उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विणामि'त्यादिना सूचितोऽयमर्थस्तथापि तस्यैव स्मारणार्थमादिपदमत्र गृहीतमिति हृदयम् ॥ **आक्षेप इति** । प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः ।

स० — **स्वभावत्वादिति** । तथा च मूलस्थ 'अचेतनस्वभाव'शब्दस्य भावप्रधाननिर्देशो हेतुगर्भत्वं चेत्युक्तं भवति । तद्व्याख्यान**मनागन्तुकत्वादिति** ॥ **आदिग्रहणेनेति** । विवरादिरित्यादिग्रहणेन सूत्रस्थाकाशशब्द उपलक्षणमिति सूचयतीत्यर्थः ।

प० — 'युक्तमिन्द्रादी'त्यादिना पूर्ववैषम्येणात्र पूर्वपक्षप्रदर्शनेन पूर्वेणास्य प्रत्युदाहरणरूपानन्तरसङ्गतिरपि सूचिता । मूले विवरपदं भावप्रधानमित्युपेत्योक्तम् **अवकाशत्वं भूते निरवधिकमिति** । तत इतिपदस्य तत्रेत्यर्थमुपेत्येश्वरयोगनिरासकतयापि 'विवरादिः कथं तत' इत्येतदर्थमाह **न चाकाशशब्दस्येत्यादिना** ।

या० — **युक्तमिन्द्रादिशब्दानामिति** । अनेन पूर्वाधिकरणवैषम्येन पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः सूचितेति ज्ञातव्यम् ॥ **अचेतनाश्रितत्वादिति** । अनेन मूलेऽचेतनाश्रितः स्वभावोऽचेतनस्वभाव इति मध्यमपदलोपी समास इति सूचितम् । तेनाचेतनाश्रितत्वात्स्वभावत्वादिति हेतुद्वयलाभ इति ज्ञातव्यम् । न चाचेतनाश्रिते ज्ञानादेरागन्तुकस्य कारणस्यासम्भवेऽपि रूपादौ पाकादिरिवान्य एवात्रागन्तुको हेतुर्भविष्यतीति वाच्यम् । तादृशस्य कारणस्य प्रमाणैरनुपलम्भेनेन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते पालनादिरूपैश्वर्ये ज्ञानादेरेव हेतुत्वदर्शनादत्रापि ज्ञानादिरेव हेतुर्वाच्यः । स चाचेतने नास्तीत्याशयात । स्वस्य भावः स्वभाव इति यौगिकार्थस्येश्वराधीने पालनादौ व्यभिचारित्वात् । रूढिमाश्रित्य व्याचष्टे **अनागन्तुकत्वादिति** । एवमाकाशशब्दस्य भूते मुख्यतामुपपाद्येश्वरेऽमुख्यत्वमाह **न चाकाशशब्दस्येति** । रूढिस्तु विपरीतैवेति भावः । **उपलक्षणमितीति** । तथा च वाय्वादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानामादिशब्देन ग्रहणमिति भावः ।

श्री० — **कारणद्वारेति** ' ज्ञानादिरूपकारणद्वारेत्यर्थः । **मनाक्** कदाऽपि अवकाशत्वेति विवरत्वेत्यर्थः ।

च० — प्रकृतनये पूर्वनयवैषम्येण पूर्ववादिमतप्रदर्शनेन पूर्वनयनिरूपितैतन्नयवृत्तिसङ्गतिः प्रत्युदाहरणरूपेति ध्वनयति **युक्तमित्यादि** । 'पूर्ववैषम्यतो यत्र पूर्वपक्षः प्रवर्तते । सङ्गतिस्तत्र तेन' स्यात्प्रत्युदाहरणात्मिका' इत्यभियुक्तोक्तेरिति भावः ।

सु०— नन्वत्राकाशः परमात्मा तल्लिङ्गादित्येतावदुच्यते। न पुनरुक्तपूर्वपक्षाच्छादकं किञ्चिदित्यतः सूत्रस्यार्थान्तरमाह आकाश इति।

अनु०— आकाश इति नाम च ॥
परतोऽपि वरीयस्त्वपूर्वाल्लिङ्गाद्धरेर्भवेत् ॥

आकाशनामबलात्खलु परेण भूतमाशङ्कितम्। न च तद्युक्तम्। यतो निरवकाशात्परोवरीयस्त्वादेरनेकस्माल्लिङ्गादाकाश इति नाम च हरेर्भवेत्। वाचकमिति शेषः। अत्रोपसर्जनतया समासे निर्दिष्टेनापि वरीयस्त्वेन बुद्धया विविक्तेन परतोऽपीत्यस्य संबन्धो नानुपपन्नः। सर्वभूतोत्पत्तिकारणत्वपूर्वादिति वक्तव्ये परोवरीयस्त्वपूर्वादित्युक्तम्। प्रथमप्रतीतस्यापि सर्वभूतकारणत्वादेर्भूतेऽपि कथञ्चिद्व्याख्यातुं शक्यत्वात्। परोपरीयस्त्वादेः सर्वथाऽपि तत्र नेतुमशक्यत्वात्।

शे०— नन्वभ्यधिकाशङ्कयाऽधिकरणारम्भस्य 'चेष्टा ही'त्यादिनैव समर्थना'दाकाश इति नाम चे'त्युत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यत 'इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रितमि'त्यनेनोक्तस्य सूत्रेऽभ्यधिकाशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वस्य सूत्रार्थकथनेनोपपादनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन सूत्रस्याभ्यधिकाशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वायोगमाशङ्कते नन्विति ॥ पूर्वपक्षाच्छादकं किञ्चिदिति। सर्वभूतकारणत्वादेर्वक्ष्यमाणरीत्या भूतेऽपि संभवेनोक्तपूर्वपक्षानिवर्तकत्वादिति भावः। किञ्चिदित्यतःपरं तस्मान्न सूत्रं शङ्कानिवृत्त्यर्थमिति शेषः ॥ सूत्रस्य अर्थान्तरमाहेति। आकाशः परमात्मा सर्वभूतकारणत्वादितल्लिङ्गादिति पूर्वपक्ष्युपदर्शितसूत्रार्थापेक्षयाऽन्यं सूत्रार्थमाहेत्यर्थः। आकाश इति नामापीति समुच्चयार्थकत्वायोगात्प्रकृतानुसन्धानार्थकतुशब्दार्थत्वं मनसि निधाय चशब्दयोजनामाह आकाशनामेति। ननु परतोऽपीत्यस्य न तावत्समासार्थेन संबन्धः। अयोग्यत्वात्। नापि वरीयस्त्वेन। वरीयस्त्वं पूर्वं यस्येति वरीयस्त्वपूर्वमिति समासे उपसर्जनतया तस्य निर्दिष्टत्वात्तत्संबन्धे चैकस्यैव वरीयस्त्वस्य विरुद्धप्रधानत्वोपसर्जनत्वप्रसक्तेरित्यत आह अत्रेति ॥ इति वक्तव्य इति। विषयवाक्ये प्रथमप्रतीतत्वात्प्रथमातिक्रमे च कारणाभावात्सर्वभूतोत्पत्तिकारणत्वपूर्वादित्येव वक्तव्यमित्यर्थः ॥ इत्युक्तमिति। भावे क्तः। इत्युक्तिरित्यर्थः। वक्ष्यमाणरीत्या स्वव्यतिरिक्तत्वेन सर्वशब्दसङ्कोचाद्यभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तम्। अशक्यत्वादित्यतःपरमित्यभिप्रेत्येति शेषः।

स०— ननु वरीयस्त्वपूर्वादित्यत्र वरीयस्त्वमेव पूर्वं यस्येति वरीयस्त्वस्य पूर्वादित्यनेनैवान्वितत्वेन परतोऽपीत्येतदनन्वितं स्यादित्यत आह अत्रोपसर्जनतयेति ॥ विशेषणतयेति भावः। तथा च साक्षात्संबन्धाभावेऽपि बुध्या विवेक इति भावः।

प० — **उक्तपूर्वपक्षाच्छादकं किंचिदिति** । योगरूढिभ्यां भूतमेवाकाशशब्दवाच्यं न पुनर्ब्रह्मेत्युक्ताशंकानिवर्तकम् । भगवति महायोगविद्वद्रूढ्यादिकं किंचिदपि नोच्यत इत्यतो महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णोरेवाकाशशब्दार्थत्वमित्यर्थान्तरमित्यर्थः ॥ **भूतेऽपि कथंचिद्व्याख्यातुं शक्यत्वादिति** । एतेन परभाष्ये कारणत्वादिलिङ्गोक्तिरयुक्तेति सूचितम् ।

श्री० — **समास इति** । वरीयस्त्वपूर्वेति समास इत्यर्थः । तथाच देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादाविव नित्यसापेक्षत्वात्समास इति भावः ॥ **सर्वभूतोत्पत्तीति** । एतल्लिङ्गस्य सर्वाणि ह वा इति प्रथमवाक्य एवोक्तत्वादित्यर्थः । किमर्थं तथोक्तमित्यत आह **प्रथमेति** । **अशक्यत्वादित्य**नन्तरमित्यभिप्रायेणेत्यर्थ इति शेषः । तथा च नेतुमशक्यत्वादित्यभिप्रायेण परोवरीयस्त्वपूर्वादित्युक्तमित्यन्वयो द्रष्टव्यः ।

सु० — **तथाहि । अस्य लोकस्य का गतिरिति पृथिवीगतिप्रश्नस्याकाश इत्युत्तरमभिधाय कथमेतत्, अपां कार्यं हि पृथिवी, तत्रैव (च) लीयत इति तासामेव पृथिवीगतित्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य मैवम् मूलकारणत्वादित्याह** सर्वाणीति । **न च तर्ह्यात्मन** आकाशः **संभूत इति श्रुतेरात्मा वक्तव्य इति वाच्यम् । भूतविषयविचारे वियत एव वक्तव्यत्वात् । न च आकाशस्यापि भूतत्वात्सर्वाणीति विरुद्धम् । इदं सर्वमसृजतेतिवत्तद्व्यतिरिक्तग्रहणोपपत्तेः । न चावधारणानुपपत्तिः । परंपरया भूतोपादानस्यापरस्याभावात् । कथमस्य भूतोत्पत्त्यादिहेतुत्वम् । भूतेषु ज्येष्ठत्वादित्याह** आकाशो ह्येभ्यश्चतुर्भ्यो **भूतेभ्यो** ज्यायानिति । **न केवलमुत्पत्तिलयकारणत्वाद्गतिः । किं नाम कारणेषु स्थितं कार्यमिति** श्रुतेराश्रयत्वादपीत्याह आकाशः परायणमिति । **न चास्य लोकस्येति प्राणिनिकायाभिधानम् । येन सर्वभूतशब्दोऽपि** तत्परः **स्यात् । न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति पृथिव्याः प्रकृतत्वात् ।**

शे० — अपां कार्यं हीत्यत्र हिशब्दोऽव्ययः पृथिवीत्यादिप्रमाणप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ **तत्रैवेति** । यस्य यस्मादुत्पत्तिस्तस्य तत्रैव लयस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः ॥ **तर्हीति** । मूलकारणत्वाभिप्राये ॥ **आत्म वक्तव्य इति** । तस्यैव मूलकारणत्वादिति भावः ॥ **परंपरयेति** । प्रायिकमेतदित्यविरोधः ॥ **सर्वाणीति** । सर्वशब्दवदेभ्य इतीदंशब्दोऽपि स्वव्यतिरिक्तभूतपर इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे **एभ्यश्चतुर्भ्यो भूतेभ्य इति** । ततश्चैभ्यो ज्यायानित्येतदपि न विरुद्धमिति भावः । ननु सर्वभूतशब्दस्य प्राणिनिकायपरत्वेन सर्वभूतकारणत्वं नाम सकलप्राणिनिकायकारणत्वमेव न चैतद्भूते संभवतीति सर्वभूतकारणत्वमपि निरवकाशमेवेत्यतः स्यादेतदेवं यद्यत्र सर्वभूतशब्दस्य प्राणिनिकायपरत्वमेव स्यात् न चैतदस्ति । किं नामास्य लोकस्येति पूर्ववाक्ये लोकशब्दनिर्दिष्टमात्रपरत्वमेव । न च लोकशब्देन प्राणिनिकायोऽभि-

१. (छां. उ १-९) अत्र पृ १४६३ सुधायां द्रष्टव्यम् ।

धीयते । किं नाम पृथिव्येव । तथा च लोकशब्दनिर्दिष्टपृथिवीमात्रपरत्वात्सर्वभूतशब्दस्य तत्कारणतायाश्च भूतेऽप्युपपन्नत्वान्न सर्वभूतकारणत्वस्य निरवकाशत्वमित्याह **न चास्य लोकस्येत्यादि** । **तत्परः स्यादि**त्यतः परं ततश्च सर्वभूतकारणत्वमपि भूते निरवकाशं स्यादिति शेषः ।

स०— न प्रतिष्ठामिति । प्रतिष्ठां लोकम् = सर्वाधारं पृथिवीलोकं । अति = अतिक्रम्यान्यं न जानीयादिति श्रुत्यर्थः ।

प०— प्राणिनिकायेति । प्राणिसमूहेत्यर्थः । न प्रतिष्ठां लोकमिति । प्रतिष्ठां = सर्वाधारं लोकम् । पृथिवीलोकं अतिक्रम्यान्यन्न जानीयादिति श्रुत्यर्थः । पृथिवीलोकमतिक्रम्य साम न नयेत् = सामप्रतिपाद्यपृथिवीलोकशब्दितादन्यन्न ब्रूयादित्यर्थः ।

या०— न प्रतिष्ठामिति । प्रतिष्ठां लोकं = सर्वाधारं पृथिवीलोकम् अतिक्रम्यान्यं न जानीयादिति श्रुत्यर्थः ।

श्री० — प्रथमप्रतीतस्य सर्वभूतकारणतल्लयाधिकरणत्वादेः कथं, भूते कथंचिद्व्याख्यातुं शक्यत्वम् , इत्यतस्तदुपपादयति **तथा हीत्यादिना प्रकृतत्वादित्यन्तेन** ॥ **मूलेति** । आकाशस्येति शेषः ॥ **आत्मेति** । आत्मैव मूलकारणत्वेन वक्तव्य इत्यर्थः ॥ **विरुद्धमिति** । स्वस्य स्वकारणत्वमात्माश्रयेण विरुद्धमिति भावः ॥ **इदमिति** । अत्र यथा ब्रह्मातिरिक्तमेव सर्वशब्देन गृह्यते न ब्रह्मापि तद्वदाकाशव्यतिरिक्तमेवात्र सर्वाणीत्यनेन ग्राह्यं नाकाशमपि येन विरुद्धता स्यादित्याशयः ॥ **अवधारणेति** । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेवेत्यवधारणेत्यर्थः ॥ **अपरस्येति** । आकाशातिरिक्तस्येत्यर्थः । **गतिरिति** । पृथिवीगतिरित्यर्थः । ननु नैवं कथंचिद्व्याख्यातुं शक्यते । तथाहि । यदि 'अस्य लोकस्य का गतिरि'त्यत्र लोकशब्देन पृथिवी विवक्षिता स्यात्तदाऽऽकाशस्य तद्गतित्वमभिधाय तदुपपादनपरे 'सर्वाणि ह वा' इति वाक्ये सर्वशब्द आकाशव्यतिरिक्तसर्वार्थतया सङ्कुचितार्थो व्याख्येयः प्रसज्येत । न चैवम् । किं नाम 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यभिधानबलात्प्राणिनिकाय एव लोकशब्दवाच्यतया गृह्यते तद्गतिप्रश्ने च भगवानेव तद्गतित्वेनाकाश इत्यनेनोच्यते । तथा च सर्वाणि ह वा इत्यत्रत्यसर्वभूतशब्देन प्राणिनिकायस्यैव ग्रहणेन विरोधाभावात्सर्वशब्दोऽसङ्कुचितार्थ एव भवतीत्यत आह **न चास्येति** । तत्परः प्राणिनिकायपरः । कुतो न प्राणिनिकायाभिधानमित्यत आह **नेति** । अत्र प्रतिष्ठाशब्देन सर्वाधारस्य पृथिवीलोकस्यैव प्रकृतत्वादित्यर्थः । सर्वभूतोत्पत्तिकारणत्वादिलिङ्गत्वादित्यर्थः ।

च०— प्राणिनिकायाभिधानम् प्राणिसमूहाभिधानम् । **न प्रतिष्ठामिति** । सर्वाश्रयं पृथिवीलोकमतिक्रम्यान्यं न जानीयादित्यर्थः ।

सु०— न च परोवरीयस्त्वादिकं शक्यमेवं कथञ्चिद्व्याख्यातुम् । निरुपचरितं सर्वोत्तमत्वं हि परोवरीयस्त्वम् । अन्यथा ज्यायानित्यनेनैव गतार्थत्वप्रसङ्गात् । उद्गीथत्वं चोमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्युक्तत्वान्न कथञ्चिदन्यत्र नेतुं शक्यते । आरोपोऽयमिति चेन्न । बाललीलाऽर्थत्वप्रसङ्गादुपनिषदाम् । अनन्तत्वं चाकाशस्य देशकालधर्मैरन्तवतो न संभवत्येव । आपेक्षिकं तु प्रकृतविरुद्धम् । पृथिव्याः सामगतित्वम्'अन्तवद्वै खलु सौम्य ते सामे'ति निराकृत्य स्वयमप्यन्तवन्तमाकाशमभिदधता किमधिकमाचरितं स्यात् । अतोऽनन्तत्वमपि निरुपचरितमेवेति ।

नन्वाकाशश्रुतिरपि निरवकाशेत्युक्तम् । सत्यम् । दुरुक्तं तत् । न हि देशकालाभ्यां परिच्छिन्नस्याकाशस्यावकाशदातृत्वं निरवधिकं संभवति । नापि स्वतन्त्रं परमेश्वरायत्तत्वात् । तत्कुत इत्यत आह नभ इति ।

अनु०— नभो ददाति श्वसतां मार्गं यन्नियमाददः ॥
इत्यादिवाक्यैः ॥ ८ ॥

आदिग्रहणेन सर्वभूतगुणैर्युक्तमित्यादेः संग्रहः । तेन यदुक्तं परमेश्वरे योगानुपपत्तिरिति तदपि समाहितं भवति । आकाशेऽवकाशदातृत्वस्येश्वरायत्तत्वमीश्वरस्यापि पृथक्तद्वत्त्वं चावगम्यत इति शेषः । उपपत्तिं तु वक्ष्यामः । तस्मादाकाशोपलक्षितसकलाधिभूतशब्दपरममुख्यवाच्यो भगवान्हरिरिति सिद्धम् ॥ १-१-८ ॥

शे०— ननु चास्य लोकस्येत्यस्य पृथिवीमात्रपरत्वे सिद्धे सर्वभूतशब्दस्य तत्परत्वं स्यात् । तदेव कुतः । तस्यापि प्राणिनिकायाभिधायकत्वे बाधकाभावादित्यत आह **न प्रतिष्ठामिति** । तथा चास्य लोकस्येत्यस्य प्राणिनिकायाभिधायकत्वे प्रकृतपरित्यागाप्रकृतस्वीकारप्रसङ्ग एव बाधक इति भावः । ननु चतुर्भ्यो भूतेभ्यो ज्यायस्त्वमेव परोवरीयस्त्वमिह विवक्षितमस्तु । किं निरुपचरितसर्वोत्तमत्वपर्यन्तधावनेनेत्यत आह **अन्यथेति** । चतुर्भ्यो भूतेभ्यो ज्येष्ठत्वस्य ज्यायानित्यनेनैवोक्तत्वादिति भावः । ननु चानन्तत्वं नान्तत्रयोज्झितत्वं किं नाम आकल्पावस्थितत्वम् । तच्च भूताकाशस्याप्यस्त्येवेति कथं तस्य निरवकाशत्वमित्यत आह **आपेक्षिकं त्विति** । प्रकृतविरुद्धत्वमेवोपपादयति **पृथिव्या इति** । नन्वस्तु लिङ्गानां निरवकाशत्वं तथाऽप्याकाशश्रुत्यनुसारेण भूतमेवात्र विवक्षितमस्तु किमाकाशस्य परमात्मत्वकल्पनया । न च निरवकाशलिङ्गेन श्रुतिबाधान्न भूतमाश्रयितुं युक्तमिति वाच्यम् । निरवकाशलिङ्गेन सावकाशायाः श्रुतेर्बाधेऽपि निरवकाशश्रुतिबाधे निरवकाशलिङ्गस्यासामर्थ्यात् निरवकाशत्वमात्रप्रयुक्तप्राबल्यापेक्षया स्वभावनिरवकाशत्वप्रयुक्ताबल्यस्य बलवत्त्वेन रूपद्वयेन प्रबलयाऽऽकाशश्रुत्यैव निरवकाशलिङ्ग-

बाधसम्भवात् । न चानेकत्वेन लिङ्गानामप्यनेकत्वान्निरवकाशत्वाच्च रूपद्वयेन तेषामपि प्राबल्यमिति वाच्यम् । स्वभावप्रयुक्तप्राबल्यापेक्षयाऽनेकत्वप्रयुक्तप्राबल्यस्य दुर्बलतायाः 'स्तयोः स्वभावो बलवानि'त्यादिप्रमाणसिद्धत्वेन निरवकाशश्रुत्या बाधसम्भवात् । श्रुतेरभ्यस्यमानतया प्रकारत्रयेण श्रुतेः प्राबल्येन तया लिङ्गबाधस्य कैमुतिकन्यायसिद्धत्वाच्चेत्याशयेन शङ्कते **नन्विति** ॥ **उक्तमिति** । आकाशशब्दस्य भूते महायोगविद्वद्रूढिभ्यां मुख्यत्वं 'विवरादिः कथं ततः' इत्यत्रोक्तमित्यर्थः । महायोगविद्वद्रूढ्योरेवासिद्धेर्नाकाशश्रुतेर्निरवकाशतेति युक्तो निरवकाशलिङ्गैर्बाध इत्याशयेन महायोगाभावं दर्शयितुं तच्छब्दनिर्वचनलब्धस्यार्थस्य तत्र निरवधिकत्वाभावं तावदुपपादयति **न हीति** । देशकालाभ्यां परिच्छिन्नस्येति हेतुगर्भं विशेषणम् । भूते तस्यानन्याधीनत्वाभावमप्याह **नापीति** । उपलक्षणमेतत् वैदिकप्रयोगबाहुल्यासिद्ध्या विद्वद्रूढिरप्यसिद्धेत्यपि द्रष्टव्यम् **तत्कृत इति** । ऐश्वर्यादिवदागन्तुकज्ञानादिकारणद्वारा वा स्वरूपतो वाऽन्यानधीनताया अचेतनाश्रितत्वस्वभावत्वाभ्यामुपपादितत्वादन्याधीनत्वं कुतः, न कुतोऽपीत्यर्थः । **भूतगुणैः** अवकाशप्रदत्वादिभिः ॥

ब्रह्मणः सर्वभूतगुणैर्युक्तत्वप्रतिपादकप्रमाणस्याकाशावकाशदातृत्वस्येश्वरायत्ततारूपप्रकृतप्रमेयाप्रतिपादकत्वादादिपदेन संग्रहो न युक्त इत्यतो नोक्तप्रमेयसाधकतयाऽस्योपन्यासः किन्तु न केवलमाकाशगतस्यावकाशदातृत्वस्येश्वरायत्तत्वात्तस्य तत्र महायोगः किं नाम परिच्छिन्नादाकाशादपरिच्छिन्ने ब्रह्मण्येवावकाशदातृत्वस्य निरवधिकत्वाच्च तस्य तत्र महायोग इत्यत्रैव । न चैतद्व्युत्पादनमनर्थकम् । न चाकाशशब्दस्येश्वरे योगः सम्भवति । तस्य मनागप्यवकाशत्वाभावादिति पूर्वपक्षिशङ्कितयोगानुपपत्तिशङ्कासमाधानार्थतयाऽर्थवत्त्वादित्याह **तेनेति** । साकाङ्क्षत्वात्प्रमाणद्वयसाध्यप्रदर्शनपूर्वकमपेक्षितक्रियामप्यध्याहरति **आकाशेति** । अचेतनस्वभावस्य कथमीश्वराधीनत्वम् । अन्याधीनत्वे स्वभावत्वहानेरित्यतः प्रमाणप्रश्नश्चेदुक्तमेव । सम्भावकप्रश्नश्चेत्तत्राह **उपपत्तिं त्विति** । गायत्र्यधिकरणेऽन्यथा सर्वेश्वरत्वहानेरित्यादिनेति शेषः । यद्यप्यवकाशप्रदत्वस्य भगवत्येव निरवधिकत्वस्य सर्वभूतगुणैर्युक्तमित्यादिप्रमाणसिद्धत्वान्न तस्याचेतनस्वभावत्वमित्येव वक्तुं युक्तमित्यनर्थकं सिद्धान्तेऽचेतनस्वभावस्येशतन्त्रत्वसमर्थनम् । तथाऽपि स्वभावनियामकत्वरूपमहागुणसिद्ध्यर्थं जडमात्रस्वभावनिमित्तकशब्दान्तरसमन्वये न्यायः फलिष्यतीति प्रदर्शनार्थं च कृत्वा चिन्तया कृतमित्यवधेयम् ॥ १-१-८ ॥

स० — **निरुपचरितं सर्वोत्तमत्वं परोवरीयस्त्वमिति** । 'परस्मादुत्तमं प्रोक्तं परो इति ततः परम् । परोवरं परं तस्मात्प्रोक्तं पारोवरीयकमि'ति प्रमाणेन परोवरीयस्त्वशब्दस्य निरुपचरितं सर्वोत्तमत्वमर्थ इति भावः ॥ **अन्यथेति** । निरुपचरितसर्वोत्तमत्वं परित्यज्य उत्तमत्वमात्रस्यैव परोवरीयस्त्वशब्दार्थत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **देशकालधर्मैरिति** । देशतः कालतः धर्मत इत्यर्थः ॥ **आपेक्षिकं त्विति** । यथा-

कथञ्चिदनन्तत्वमित्यर्थः ॥ **आकाशेऽवकाशदातृत्वस्येति** । न च विवरत्वस्यैव आकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तस्य परमात्मनि सर्वथाऽसंभवस्य परेण शङ्कितत्वेन तस्य परमात्मनि संभवमनुपपाद्यावकाशदातृत्वस्य तदुपपादनमसङ्गतमिति वाच्यम् । पूर्वपक्षिणापि भ्रान्त्या, अवकाशप्रदत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकृत्य परमात्मनि संभवेऽपि, असंभवस्याऽऽशङ्कितत्वादिति भावः । अचेतनस्वभावस्य विवरत्वादेः परमेश्वरायत्तत्वस्योक्तरीत्याऽसंभवादागमसिद्धमपि तत्कथमङ्गीकार्यमित्यत आह **उपपत्तिं तु वक्ष्याम इति** ॥ गायत्र्यधिकरण इति शेषः । तत्र हि यद्यपि विवरत्वादिकं कारणमित्यादिनाऽऽकाशस्य धर्मिण एवोत्पत्त्या आदावीश्वराधीनत्वेन तद्धर्मस्यापि तथाभावोऽवर्जनीय इत्युपपत्तिरुच्यत इत्यर्थः । यद्वा तस्मिन्नेवाधिकरणे 'तादृशत्वाच्च तच्छक्तेरि'त्यनुव्याख्यान्याख्याऽवसरे 'अन्यथा सर्वेश्वरत्वहाने'रित्यादिनेति शेषः ।

प० — **निरुपचरितं सर्वोत्तमत्वं हीति** । 'परस्मादुत्तमं प्रोक्तं परो इति ततः परम् । परोवरं परं तस्मात्प्रोक्तं पारोवरीयकमि'ति छान्दोग्यभाष्योक्तेरिति भावः । उत्तमत्वमात्रविवक्षायां बाधकं चाह **अन्यथेति** । यद्वा परिमाणत आधिक्यं परोवरीयःशब्दार्थ इति विवक्षायां बाधकमाह **अन्यथेति** । ज्यायानित्यस्य व्याप्ततम इत्यर्थत्वात् । वृद्धशब्दस्येयसुन्प्रत्यये ज्यादेशे च ज्यायानिति रूपनिष्पत्तेः ॥ **ओमितीति** । ओमित्येतन्नामकमक्षरशब्दितं ब्रह्मोद्गीथमुद्गीथनामकमुपासीते'ति छान्दोग्योपक्रमे उक्तत्वादित्यर्थः । **इत्यादेरिति** । सर्वभूतगुणैर्युक्तं दैवं त्वं ज्ञातुमर्हसीति मोक्षधर्मवाक्यस्यान्यत्र भाष्यकारोक्तस्य संग्रह इत्यर्थः । सर्वेषां पृथिव्यादिभूतानां ये धारकत्वतर्पकत्वतापकत्वशोषकत्वावकाशदातृत्वादयो गुणास्तै- र्गुणैर्युक्तं विष्ण्वाख्यं दैवं ज्ञातुमर्हसीति कश्चित्प्रत्युच्यते । कथं समाहितमित्यतः महायोगो हि द्वेधा । अन्यगतशब्दप्रवृत्तिहेतुं प्रति स्वातन्त्र्यं शब्दप्रवृत्तिहेतुपौष्कल्यवत्त्वं चेति । तत्राऽऽद्यं नभ इति भागवतसिद्धम् । अंत्यं तु आदिपदोपात्तमोक्षधर्मवाक्यसिद्धमिति भावेनाह **आकाशेऽवकाशदातृत्वस्येति** । ननूक्तमत्राचेतनगतं तत्स्वभावभूतं च कथमन्याधीनमिति तत्राह **उपपत्तिं त्विति** । गायत्र्यधिकरणोपक्रमे आकाशाधिकरणवैषम्यं व्युत्पादयन्तो वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ छ ॥ १ । १ । ८ ॥ छ ॥

या० — अचेतनस्वभावस्य विवरत्वादेः परमेश्वरायत्तत्वस्योक्तरीत्याऽसम्भवादागमसिद्धमपि तत्कथमङ्गीकार्यमित्यत आह **उपपत्तिं त्विति** । गायत्र्यधिकरण इति शेषः । तत्र हि 'यद्यपि विवरत्वादीनां कारणता' इत्यादिग्रन्थेनाकाशस्य धर्मिण एवोत्पत्त्यादावीश्वराधीनत्वेन तद्धर्मस्यापि तथाभावोऽवर्जनीय इत्युपपत्तिर्वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १-१-८ ॥ छ ॥

श्री० — **अन्यथा** सर्वोत्तमत्वमात्रार्थत्वे । उद्गीथत्वमपि सर्वभूतोत्पत्तिकारणत्वादिलिङ्गवदाकाशेऽपि कथंचिद्वक्तुं शक्यत एवेत्याशयेन शङ्कते **आरोपोऽयमिति** ॥ **बालेति** । अविद्यमानार्थप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः । 'नाविद्यमानं ब्रुवते वेदा ध्यातुमि'त्युक्तेरिति भावः । अनन्तत्वं देशकालगुणैश्चानन्तत्व-

मित्यर्थः ॥ **आपेक्षिकमिति** । वाय्वाद्यपेक्षया देशानन्त्यस्य व्युत्क्रमाख्याङ्गीकारेण कालानन्त्यस्यापि सत्त्वादित्यादिरूपमापेक्षिकमित्यर्थः । तदुपपादयति **पृथिव्या इति** । **सामगतित्वं** सामरूपगतिमत्त्वम् ॥ **स्वयमप्यन्तवन्तमिति** । न चाकाशे आपेक्षिकमनन्तत्वमस्तीति वाच्यम् । साम्न्यपि तादृशानन्तत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन तन्निराकरणानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः । **यदुक्तमिति** । न चाकाशशब्दस्येश्वरे योगः सम्भवति । तस्य मनागप्यवकाशत्वाभावादिति यदुक्तमित्यर्थः । **समाहितमिति** । आदिपदगृहीतेन सर्वभूतगुणैरितिवाक्येनाकाशधर्मस्याप्यवकाशत्वस्य भगवत्येवावगमादिति भावः । समन्वेतव्यशब्द-ताऽवच्छेदकोपाधिं वदन्नुपसंहरति **तस्मादिति** । छ ॥ १–१–८ ॥ छ ॥

च०— निरुपचरितं सर्वोत्तमत्वं हीति । 'परस्मादुत्तमं प्रोक्तं परो इति ततः परम् । परो-वरं परं तस्मात्प्रोक्तं पारोवरीयकमि'ति छान्दोग्यभाष्येऽभिहितत्वादिति भावः । **उपपत्तिमिति** । गायत्रीनये 'यद्यपि विरत्वादिकं कारणतः स्वरूपतोप्यनागन्तुकं तथापि धर्मिण एवाकाशादेरुत्पत्तिविनाशवतो जन्मस्थितिलयेष्वीश्वराधीनत्वे धर्मस्यापि तथाभावोऽवर्जनीय' इति ग्रन्थेन गायत्रीनयोपक्रमे आकाशन-यवैषम्यं व्युत्पादयन्तोऽभिधास्याम इत्यर्थः ॥

॥ इति आकाशाधिकरणम् ॥

'नभो ददाति श्वसतां मार्गं यन्नियमाददः ।' इति भागवतस्यायमर्थः—

अदः (सकारान्तस्य 'अदस्' शब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य प्रथमाविभक्तिः अदः अमू अमूनि) = अयं, नभः = आकाशः, यन्नियमात् = यस्य प्रेरणया, श्वसतां = श्वासोच्छ्वासं कुर्वतां प्राणिनां, मार्गं = अवकाशं, ददाति ।

सु० — इदानीमाध्यात्मिकशब्दसमन्वयं सिषाधयिषुः प्रधानत्वात्प्राणशब्दसमन्वयार्थं सूत्रयामास अत एव प्राण इति ।

ब्र. सू. — ॐ अत एव प्राणः ॐ

तैत्तिरीयके श्रूयते । तद्वै त्वं प्राणोऽभवः । महान्भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यद्देवान्प्राणयो न वेति । तत्र संशयः । किमयं प्राणः परमात्मोत मुख्य इति । वायुवृत्त्यादेः प्राणशब्दप्रवृत्तावपि वाक्यार्थस्य सर्वथाऽप्यनुपपत्तेर्न संशयविषयत्वम् । न ह्यचेतनं प्रति त्वमेवमभव इति बुद्धिमतोच्यते । किं तावत्प्राप्तम् । मुख्य इति । कस्मात् । प्राणशब्दस्य लोकवेदयोर्मुख्यप्राणे प्रयोगप्राचुर्यात्प्राणन्त्यनेनेति निरुक्तिसंभवाच्च । नन्वेतदपि पूर्वन्यायेन परिहृतं न सूत्रारंभं प्रयोजयतीति । अतोऽभ्यधिकाशङ्कां दर्शयति अध्यात्ममिति ।

अनु० — अध्यात्ममन्वयव्यतिरेकतः ॥

प्राणादिहेतुताद्दष्टेः

आत्मानमधिकृत्य तस्य भोगायतनत्वेन वर्तत इत्यध्यात्मं शरीरं तस्मिन्प्राणः प्राणनं जीवनम् । आदिग्रहणाच्चेष्टोपादीयते । मुख्यस्येति शेषः । मुख्य एवात्र प्राणो भवितुमर्हतीति वाक्यशेषोऽत्राध्याहार्यः ।

शे० — ॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ एतदधिकरणसमन्वेतव्यशब्दावच्छेदकोपाधिं वदन्नेव सूत्रस्य प्राणशब्दोपलक्षितानेकशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वे कुतः सूत्रे प्राणशब्दस्य मुखतः सङ्कीर्तनमितरेषां चोपलक्षणमित्याशङ्कां च परिहरन्नेव ससङ्गतिकमेतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह **इदानीमित्यादि** । सूत्रे प्राणशब्दः सजातीयचक्षुरादिशब्दोपलक्षक इति ज्ञापनार्थमाध्यात्मिकेत्याद्युक्तं । तैत्तिरीयक इत्यादिको ग्रन्थः छन्दोगाः पठन्तीत्यादिपूर्वाधिकरणग्रन्थवद्योज्यः । वायुवृत्त्यादेरित्यत्रादिपदेनेन्द्रियाणां चेष्टायाश्च संग्रहः । अस्य च न संशयविषयत्वमित्यनेन सम्बन्धः । प्राणशब्दप्रवृत्तावित्यादौ तु तस्यैव योग्यतया वायुवृत्त्यादाविति विभक्तिविपरिणामेनान्वयो बोध्यः । वाक्यार्थस्य सर्वथाऽप्यनुपपत्तेरित्युपलक्षणम् । 'मुखे मुख्यः प्रकीर्तितः' इति मुख्यवायावेव मुख्यत्वाभिधानेन वायुवृत्तौ प्राणशब्दस्यामुख्यार्थत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । उक्तामनुपपत्तिमेव दर्शयति **न ह्यचेतनं प्रतीति** ॥ **इति बुद्धिमतोच्यत इति** । इत्यादि बुद्धिमतोच्यत इत्यर्थः । अत एव चन्द्रिकायां त्वं प्राणोऽभव इत्याद्ययोगादित्यादिशब्दः । न चौषधे त्रायस्वैनमित्यादिवदुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य स्वमतेऽभिमानिदेवतापरत्वेन मीमांसकमते चार्थवादत्वेनाचेतनसम्बोधनपरत्वाभावात् । यद्यपि पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे जडस्याप्याकाशस्यानन्दमयत्वादिकमिवात्रापि जडस्याप्यभिमानिद्वारा सम्बोधनादिकं युक्तम् । तथाऽपि मुख्ये मुख्यत्वात्प्राणशब्दस्य जडपरत्वायोगात्त्वमभवः करिष्यमाणः

प्राणय इत्यादीनां बहूनाममुख्यार्थत्वप्रसङ्गान्न तस्य संशयविषयत्वाश्रयणमिति ध्येयम् ॥ **पूर्वन्यायेनेति।** इन्द्राकाशादिशब्दानामन्यत्र मुख्यत्वेऽपि रूढियोगाभ्यामेव तत्परत्वादमुख्यत्वं, भगवति च महायोगविद्वद्रूढिभ्यां प्रवृत्ततया मुख्यत्वं, तथा प्राणशब्दस्यान्यत्र प्रसिद्धत्वेऽपि रूढियोगाभ्यामेव तत्र प्रवृत्तेर्भगवति च महायोगविद्वद्रूढिभ्यां प्रवृत्तेरन्यत्रामुख्यत्वस्य भगवति च मुख्यत्वस्य सिद्धया भगवन्मात्रबुद्ध्याधायकत्वेन न प्राणश्रुत्या पूर्वपक्षावकाश इत्यर्थः ॥ **अभ्यधिकाशङ्कां दर्शयतीति।** प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जीवनादिहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणशब्दार्थत्वेन प्रसिद्धस्य वायोरेवेति स एव प्राणशब्दवाच्यो न विष्णुरित्यभ्यधिकाशङ्कामित्यर्थः । विवक्षितामभ्यधिकाशङ्कां भाष्यारूढां कर्तुमपेक्षितशेषपूरणेन तद्व्याचष्टे **आत्मानमित्यादिना ।**

प० — ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ प्रधानत्वादिति । मुख्यप्राणवाचित्वादिति भावः । श्रूयते प्राणशब्द इति योज्यम् । ननु वायुविकारे श्वासवायौ चेष्टादौ च प्राणशब्दवाच्यत्वस्य सत्त्वात्तस्य कुतो न संशयकोटित्वमित्यत आह **वायुवृत्त्यादेरिति ।** अनुपपत्तिमेवाह **न हीति ।** ओषधे त्रायस्वैनमित्याद्यप्यभिमानिचेतनपरमेवेति भावः । **लोकवेदयोः** पौरुषेयापौरुषेयग्रन्थयोः । **प्राणन्ति** जीवन्ति चेष्टन्ते वा ॥ **एतदपीति ।** चोद्यमिति योज्यम् ॥ **पूर्वन्यायेनेति ।** इन्द्राकाशादिशब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यां निरवकाशलिङ्गेन च विष्णूपस्थापकत्वन्यायेनेत्यर्थः ॥ **अभ्यधिकाशङ्कामिति ।** विष्णुत्वावगमकमहायोगविद्वद्रूढिनिरवकाशलिङ्गानां त्रयाणामभावहेतुका(ना)मित्यर्थः ।

श्री० — ॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ वायुवृत्त्यादेर्जडस्य **न संशयविषयत्वं** तत्कोटित्वमित्यन्वयः ।

च० — ॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ श्रूयमाणानुपूर्वीविशेषस्यैतद्योगसमन्वेतव्यतावच्छेदकताविपर्यासप्रतिविधित्सया प्रकृतनयसमन्वेतव्यतावच्छेदकमभिदधानः सूत्राघटकतादृशसमन्वेतव्यतावच्छेदकाक्रान्तचक्षुरादिशब्दसमन्वयव्युत्पादकत्वोपगमे तद्घटकतया तादृशचक्षुरादिशब्दासङ्कीर्तनेन तादृशानेकशब्दोपलक्षकप्राणशब्दस्य तथा सङ्कीर्तनं निर्बीजमित्याशङ्कां प्रतिविदधानः ससङ्गतिकमेतन्नयप्रतिपाद्यमभिधत्ते **इदानीमित्यादि । प्रधानत्वात्** मुख्यप्राणाभिधायकत्वात् ॥ **सूत्रयामासेति ।** चौरादिकस्वार्थणिजन्तवेष्टनार्थसूत्रयतेर्धातूनामनेकार्थकत्वात्सूत्रकृत्यर्थतोपगमे 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चे'ति वा, सूत्रमिति प्रातिपदिकात्करोत्यर्थे णिचि लिटि रूपमेतत् । विषयसन्देहपूर्वपक्षान् दर्शयति **तैत्तरीयक इत्यादि ॥ श्रूयते** प्राणशब्द इत्यनुषञ्जनीयम् ॥ **किमयमिति ।** प्रकृतप्राणशब्दाभिधेयधर्मिकपरमात्मत्वमुख्यप्राणत्वकोटिकः सन्देहः प्रकृताधिकरणघटक इति भावः । सन्देहस्य विरुद्धनानाकोटिकत्वमेव नियतं न तु तादृशभावाभावकोटिकत्वं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादेरसंग्रहात् । तस्य चतु-

ऽकोटिकतायां तु प्रकृतेऽपि सैवोपगम्यताम् । वायुविकारश्वासचेष्टेन्द्रियाणां प्राणशब्दाभिधेयान्नामपि न सन्देहविषयतेत्यत्र बीजं दर्शयति **वायुवृत्त्यादेरिति** । क्लीबभावप्रत्ययान्तेनान्वेति । वाक्यार्थानुपपत्तिं दर्शयति **न हीति** । ओषधे त्रायस्वैनमित्यादिकं त्वभिमानिदेवतातात्पर्यकमिति भावः । प्राणशब्दस्य मुख्यार्थत्वानुपपत्तिरध्यवसेया । करणसाधनप्रत्ययान्ततामभिप्रेत्याह **प्राणन्तीति** । प्रकृत्यंशः जीवनार्थश्चेष्टार्थो वा ।

सु० —ततश्चायमर्थः । उपपद्यते तत्रेन्द्रादिश्रुतेराकाशादिश्रुतेर्वाऽपहारः । प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यत्र मुख्यस्यासंभवात् । परमात्मनि च संभवात् । न चैवं प्रकृते । जीवनचेष्टाहेतु(त्वं)ता हि प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तच्च मुख्ये संभवति । शरीरे, सति मुख्ये, जीवनादिकं भवति । नासतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्यस्य जीवनादिहेतुतादृष्टेः । ननु वायुविकारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं जीवनादेः प्रतीयते । मुख्यस्य तु तद्धेतुता साध्यत इति किं केन सङ्गतम् । मैवम् । वायुविकारशरीरत्वान्मुख्यस्येति ।

अथवा प्राणादिहेतुताया अदृष्टेरिति व्याख्येयम् । परमात्मन इति शेषः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि हेतुता कल्प्या । न च परमात्मनः प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजीवनादिहेतुतावगमकान्वयव्यतिरेकौ पश्याम इति भावः ॥ यद्वा यदत्र वाक्ये नव देवान्प्राणय इतीन्द्रियप्राणनमुक्तम् । यच्च प्रजापत्युपलक्षितानां सकलजीवानां भोगकारणत्वम् । तदुभयमप्यध्यात्ममन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्यस्य दृश्यते न परमात्मनः । अतो युक्तिसंवादान्मुख्यविषयमेवेदं वाक्यमिति । न चात्र वाक्ये पूर्ववदनन्यथासिद्धं किमपीश्वरलिङ्गमस्ति । येन श्रुतिबाधं प्रत्येष्याम इति पूर्वपक्षशेषः ।

शे० — ननु जीवनस्य वायुविकारान्वयव्यतिरेकदर्शनेन जीवनादिहेतुत्वस्य वायुविकारनिष्ठत्वप्राप्तावपि मुख्यवायोर्जीवनं प्रत्यन्वयव्यतिरेकादर्शनेन जीवनादिहेतुत्वस्य मुख्यप्राणनिष्ठत्वासिद्धेर्न प्राणशब्दस्य तत्र महायोग इति कथमियमभ्यधिका शङ्का । भगवतोऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवनादिहेतुत्वोपपत्त्या प्राणशब्दनिर्वचनलब्धजीवनादिहेतुत्वस्य भगवन्निष्ठत्वेन तत्रापि महायोगोपपत्तेरन्यमात्रोपस्थापकत्वासिद्धिश्चेत्यतः । पूर्वाधिकरणवैषम्यप्रदर्शनपूर्वकमभ्यधिकाशङ्कामुपपादयति **ततश्चेत्यादिना ॥ प्रवृत्तिनिमित्तस्येति** । इन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य परमैश्वर्यस्य पुरन्दरादिष्वल्पतायाः श्रुतिपुराणादिसिद्धत्वेनाकाशशब्दनिर्वचनलब्धस्यावकाशदातृत्वस्य देशकालाभ्यां परिच्छिन्नभूते च सावधिकत्वेन पुरन्दरादिषु भूते च तत्तच्छब्दनिर्वचनलब्धप्रवृत्तिनिमित्तस्यामुख्यत्वादित्यर्थः । ततश्च न तेषां तत्र महायोग इति

भावः । अन्यत्र महायोगाभावमुक्त्वा भगवति तेषां महायोगमाह **परमात्मनि चेति** । सम्भवादित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य मुख्यस्येत्यनुवर्तते । अविगानेन परमैश्वर्यादेः 'सर्वभूतगुणैर्युक्तमि'त्यादिवचनबलेनावकाशदातृत्वस्य च देशकालगुणैरपरिच्छिन्ने भगवत्येव निरवधिकत्वेन तत्र तेषां महायोग इति भावः । एवं पूर्वाधिकरणन्यायमुक्त्वा तद्वैषम्यमुपपादयति **न चेति** । तत्कथमित्यतो निर्वचनलब्धार्थप्रदर्शनपूर्वकं तस्य मुख्यप्राणे मुख्यत्वमुपपादयति **जीवनेति** । **जीवनचेष्टाहेतुत्वं हीत्येव** मूलपाठो बहुषु पुस्तकेषु दर्शनात् । क्वचित्तु **जीवनचेष्टाहेतुता हीत्य**पि पाठस्तत्रापि हेतुत्वमित्यर्थः । अतस्तच्चेत्युत्तरपरामर्श उपपन्न इति ध्येयम् ॥ **मुख्ये संभवतीति** । मुख्यप्राणे मुख्यं(?) संभवतीत्यर्थः । अतस्तत्र तस्य महायोग इति भावः । **शरीरे सति मुख्य इति** । शरीरे मुख्यप्राणे सतीत्यर्थः । **किं केन सङ्गतमिति** । अन्यनिष्ठान्वयव्यतिरेकयोरन्यनिष्ठकार्यकारणभावग्राहकत्वेऽतिप्रसङ्ग इति भावः । कुलालशरीरस्य घटं प्रत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनेन कुलालस्य घटहेतुताग्रहवन्मुख्यप्राणशरीरभूतवायोर्जीवनं प्रत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनमात्रेण मुख्यप्राणस्यापि तद्धेतुत्वग्रहो नानुपपन्नः । शरीरशरीरिभावस्यैव नियामकत्वान्नातिप्रसङ्गोऽपीत्याशयेन परिहरति **मैवमिति** ।

एवं मुख्यप्राणे महायोगोपपादकत्वेन भाष्यं योजयित्वा भगवति महायोगाभावोपपादकत्वेनापि भाष्यं योजयति ॥ **अथवेति** । मुख्यस्य प्राणादिहेतुताया दृष्टत्वात्कथमदृष्टिरित्यतोऽपेक्षितशेषं पूरयति **परमात्मन इति शेष इति** । ननु श्रुत्यादिना ब्रह्मणो जीवनादिहेतुत्वग्रहसंभवान्नान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणादिहेतुत्वदृष्टिमात्रेण ब्रह्मणो जीवनादिहेतुत्वाभावसिद्धिरित्यतो मुख्यस्य जीवनहेतुत्वग्राहकान्वयव्यतिरेकानुसारेण 'येन जातानी'त्यादिश्रुतेरपि मुख्यप्राणविषयत्वेन श्रुत्या ब्रह्मणो जीवनादिहेतुत्वग्रहानुपपत्तेर्युक्तेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मणो हेतुत्वादृष्टिमात्रेण जीवनादिहेतुत्वाभावसिद्धिरित्यभिप्रेत्य सोपस्कारेण वाक्यतात्पर्यमाह **अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति** । अस्तु तर्हि ब्रह्मणो जीवनादिहेतुत्वग्रहोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवेत्यतः सत्यप्यन्वये ब्रह्मणः सर्वगतत्वादशरीरत्वाच्च तस्य वा तच्छरीरस्य वाऽस्मदादिशरीरे व्यतिरेकाभावेन ग्राहकयोरन्वयव्यतिरेकयोरभावान्न ताभ्यामपि तस्य तद्ग्रह इत्याह **न चेति** । तथा च प्राणशब्दनिर्वचनलब्धं जीवनादिहेतुत्वं न भगवद्गतमिति न तत्र तस्य निरवधिकत्वमिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । जन्मादिसूत्रोक्तस्थितिहेतुताया असम्भवादिप्रसङ्गादन्यगतं न भगवदधीनमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **मुख्यस्य दृश्यत इति** । एतदपि वायुविकाररूपशरीरद्वारेण द्रष्टव्यम् । अभ्यधिकाशङ्कान्तरमाह **न चेति** । नाप्यत्र निरवकाशलिङ्गमस्तीत्यर्थः । तथा च समुद्रशायित्वादिपरोवरीयस्त्वादिनिरवकाशलिङ्गानां श्रवणादिन्द्रादिश्रुतीनामाकाशादिश्रुतीनां च बाधसंभवेऽपीह वाक्ये तदश्रवणान्न प्राणश्रुतेर्बाध इति वैषम्यमुक्तं भवति । ननु निरवकाशस्य श्रीपतित्वलिङ्गस्यैव श्रवणात्कथं तदश्रवणमित्यतो-

ऽद्भ्यः संभूत इत्यनुवाके श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ इत्युक्तस्य विष्णुत्वेऽपि भर्ता सन् भ्रियमाण इत्यनुवाके तद्वै त्वं प्राण इत्युक्तस्य न विष्णुत्वमिति भावेनात्रेत्युक्तम् । नन्वस्यार्थस्य भाष्यादलाभात्कथमिदं वैषम्यमुच्यत इत्यतः पूर्वपक्षभाष्यशेषपूरणमेतदित्युक्तं **पूर्वपक्षशेष इति** ॥

स० — ॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ **शरीरे सति मुख्य इति** । सतीत्यस्य मुख्य इत्यनेन संबन्धः ।

प० — अपहार **इति** । इन्द्रादिभ्यो विष्णाविति योज्यम् । **जीवनचेष्टेति** । जीवनचेष्टयोर्हेतुतेत्यर्थः । वाक्यशेषे तथा प्रतीतेरग्रे स्पष्टयिष्यमाणत्वादिति भावः । शरीरेऽधिकरणे । मुख्ये सतीत्यर्थः ॥ **वायुविकारशरीरत्वान्मुख्यस्येति** । यथा कुलालशरीरान्वयादिना कुलालस्य हेतुता तथात्रापीति भावः । ननु मुख्यप्राणस्येव हरेरपि जीवनान्वयव्यतिरेकित्वे कथं निर्णय इत्यतो योजनान्तरं चाह **अथवेति** । आदिपदेनात्र न पूर्वत्रेव चेष्टाग्रहः । तस्यापि प्राणपदेनैवग्रहसंभवा किन्तु भोगकारणत्वमिति भावेनाह **यच्चेति** ॥ **युक्तीति** । सर्वेन्द्रियदेवप्राणनादियुक्तीत्यर्थः । एनेन हरौ विरुद्धोक्तिरपि निरस्ता । योगपूर्वकत्वात्तस्याः । एवं सौत्रप्रतिज्ञांशव्याख्यामुक्त्वाऽत एवेति हेत्वंशव्याख्यामाह **न चात्रेति** । किञ्चेति चार्थः । लक्ष्मीपतित्वादिकं तु 'अद्भ्यः संभूतः' इत्यनुवाकान्तरगतं भर्ता सन्नित्यनुवाकगतप्राणविशेषणं न भवति । प्राणविशेषणत्वे वा योगेन लक्ष्म्यादिशब्दस्य प्राणभार्यापरत्वमेवेति भावेनोक्तम् **अनन्यथासिद्धमिति किमपीति** च ।

या० — ॐ **अत एव प्राणः** ॐ ॥ **न चैवं प्रकृत इति** । अत्रापि पूर्वाधिकरणवैषम्येन पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरनेन सूचितेति ज्ञातव्यम् ॥ **वायुविकारशरीरत्वादिति** । यथाकुलालशरीरस्य घटं प्रत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनेन कुलालस्य तत्र हेतुताग्रहस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥ **अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हीति** । प्रमाणान्तराभावादिति शेषः । 'येन जातानि जीवन्ति' 'इतरेण तु जीवन्ती'त्यादिश्रुतेर्मुख्यप्राणविषयत्वेन सावकाशत्वात् न श्रुत्या हेतुताग्रहः प्रकृते सम्भवतीति भावः । तथा च हेतुताग्रा अन्वयव्यतिरेकमात्रगम्यत्वस्यात्रानभिप्रेतत्वाद्यथाश्रुते यागादेः स्वर्गादावहेतुत्वापात **इति** दूषणानवकाश इति ध्येयम् ॥ **पश्चाभ्र इति** । परमात्मनः सर्वगतत्वादशरीरत्वाच्च तस्य वा तच्छरीरस्य वा नास्मदादिशरीरेऽभाव इति न तद्व्यतिरेकाज्जीवनव्यतिरेकग्रहः सम्भवतीति भावः । तस्य वा तच्छरीरस्य वा नित्याव्यक्तस्वभावत्वान्न तद्ग्रह इति वा ॥ **मुख्यस्य दृश्यत इति** । इदमपि वायुविकाररूपशरीरद्वारेणेति द्रष्टव्यम् ।

च० — **न चैवं प्रकृत इति** । तथाच पूर्वनयवैषम्येण पूर्ववादिमतप्रवर्तनात्प्रत्युदाहरणरूपा सङ्गतिरनेन ध्वन्यत इत्यवमेयम् ॥ **वायुविकारशरीरत्वादिति** । घटादिनिरूपितान्वयव्यतिरेकयोः

कुलालादिशरीरे दर्शनेन तदधिष्ठितचेतनस्य यथा तन्निरूपितहेतुताप्रतिसंहतिस्तद्वत्प्रकृतेऽपीत्याशयः। **अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हीति**। हेतुताग्राहकमानान्तरराहित्यादिति भावः। परमात्मनो जीवनादिहेतुत्वप्रतिपादकत्वेनोत्तरवाद्यूरीकृता 'येन जातानि जीवन्ति' 'इतरेण तु जीवन्ती'ति श्रुतिरपि मुख्यप्राणस्य तद्धेतुत्वतात्पर्यकतया पूर्ववादिना नीयत इति हृदयम्। तथा च कार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकमात्रजनिताधिगतिविषयत्वस्यात्रानभिधित्सिततया यागस्वर्गयोः हेतुहेतुमद्भावस्यान्वयव्यतिरेकप्रतिसंहतिजनितावगतिविषयत्वेऽपि न क्षतिरित्यवसेयम्॥ **पश्याम इति**। सर्वगततया अशरीरतया नित्याव्यक्तनिसर्गतया वेश्वरस्य नान्वयव्यतिरेकग्रह इति भावः॥ **मुख्यस्य दृश्यत इति**। वायुविकारशरीरं द्वारीकृत्येत्यवसेयम्।

सु० — **नन्वेवं चेन्न सूत्रमेतदाच्छादकमित्यतस्तस्य** तात्पर्यमाह॥ अतिदेशो हीति।

अनु० — अतिदेशो हि तादृशः॥

हिशब्दो हेतौ। एवमधिकाशङ्कया पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रकृता तादृशः पूर्वोक्तसमानस्य परिहारन्यायस्यातिदेशः कृतो यस्मात्तस्मादुक्ताशङ्काच्छादकं भवत्येवेदं सूत्रमिति योज्यम्। यद्वा किमनेनाधिकाशङ्काव्युत्पादनेन। यथाभाष्यमेव पूर्वपक्षः किं न स्यादित्यत्रेदमुक्तम्। तादृशो ह्यतिदेशो यत् आशङ्काया आधिक्ये सति परिहारस्य समानत्वम्। यद्याशङ्कायां न विशेषस्तर्हि पूर्वेणैव परिहृतत्वात्प्राचीनन्यायातिदेशनमनर्थकं स्यात्। प्रत्युदाहरणं शङ्कापरिहारे शास्त्रापर्यवसानप्रसङ्गात्। यदि च परिहारोऽविशेषितो न स्यात्कथं तर्ह्यत एवेत्यतिदेश इति मन्दव्युत्पादनार्थमिदमुक्तम्। भाष्येऽप्यस्य सर्वस्यापि स्वीकारार्थं प्रसिद्धेरित्याह।

शे० — **यथाभाष्यमिति**। 'स च प्राणः प्रसिद्धेर्वायुरित्यापतती'ति यथाश्रुतभाष्यानुसारेण रूढ्यैव पूर्वपक्षः किं न स्यादित्यर्थः। नन्वतिदेशत्वादेव शङ्काधिक्यसिद्धेस्तादृशो हीति भाष्यमनर्थमित्यतो मन्दानामतिदेशस्वरूपस्य सुज्ञानत्वायैवेदमित्याह **मन्देति**। एवं भाष्येऽधिकाशङ्कां विनैव पूर्वपक्षमङ्गीकृत्यात्राभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनं समर्थितम्। अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम्। वस्तुतो भाष्ये प्रसिद्धेरित्यनेनात्रोक्तस्याभ्यधिकाशङ्काप्रकारस्य सर्वस्य स्वीकृतत्वान्न तत्राभ्यधिकाशङ्काऽनुक्तिरित्याह **भाष्येऽपीति**॥८॥

स० — **प्रसिद्धेरित्याहेति**। प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य जीवनादिहेतुत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्य एव प्रसिद्धेरित्यर्थः।

प० — **पूर्वोक्तसमानस्येति**। महायोग विद्वद्रूढिनिरवकाशलिङ्गत्वेन पूर्वोक्तसमानस्येत्यर्थः॥ **यथाभाष्यमेवेति**। प्रसिद्धेरिति भाष्यानुसारादन्यत्र रूढिमात्रेण पूर्वपक्षः किं न स्यादित्यर्थः। उदा-

हरणभेदेनातिदेशोऽर्थवान्स्यादित्यत आह **प्रत्युदाहरणमिति** ॥ **अस्य सर्वस्येति** । अन्वयव्यतिरेकतः प्राणादिहेतुताया मुख्य एव दृष्टेर्विष्णावदृष्टेरित्यादेस्सर्वस्येत्यर्थः ।

या० —**यथाभाष्यमेवेति** । 'स च प्राणः प्रसिद्धेर्वायुरित्यापतती'ति यथाश्रुतभाष्यानुसारेणेत्यर्थः । वस्तुतस्तु भाष्येऽपि प्रसिद्धेरित्यनेनैवायं सर्वोऽप्यर्थः स्वीकृत इत्याह **भाष्येऽपीति** ।

श्री० —तदुभयं क्रमेणोपपादयति **यद्याशङ्कायामित्यादिना** । ननु नानर्थकं तद्वैत्वमित्युदाहरणे प्राप्तपूर्वपक्षिशङ्कापरिहारायातिदेशस्य क्रियमाणतया सार्थक्योपपत्तेरित्यत आह **प्रत्युदाहरणमिति** । नन्वत एवेत्यतिदेशस्वरूपं तु ज्ञातमेव । तादृशो ह्यतिदेश इति किमर्थमुपपादनीय इत्यत आह **मन्देति** ।

च० — **यथाभाष्यमेवेति** । 'स च प्राणः प्रसिद्धेर्वायुरित्यापतती'ति श्रूयमाणानुपूर्वीकभाष्यानुरोधेनेत्यर्थः ।

सु० — **अतिदेशार्थमाह** लिङ्गमिति ।

अनु० — लिङ्गं बलवदेव स्यात्

हरिरिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकनन्यायेनात्रापि संबध्यते । तेनैवशब्दस्य संबन्धः । अथवा मौत्रस्यैवशब्दस्यानुवादेन बलवदिति व्याख्यानम् । 'शब्दादेव प्रमितः' इति यथा । यतस्तस्मादित्यध्याहार्यम् । ततश्चायमर्थः । हरिरेवात्र प्राणः स्यात् । कुतः ? यतोऽत्र वैष्णवं लिङ्गं श्रूयते तस्मात् । 'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इति सन्निहितवाक्ये श्रूयमाणस्य श्रीलक्ष्मीपतित्वस्य मनसाऽप्यन्यत्राशक्यचिन्तनस्य बलवत्त्वादिति ॥ ननूक्तं प्राणश्रुतिरपि निरवकाशा । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राणनादिहेतुत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्ये दृष्टत्वात्परमेश्वरे तदभावादित्यत्राप्येतदेवोत्तरम् । प्राणनादिहेतुत्वलिङ्गं प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तो धर्म इति यावत् । हरावेव मुख्यं स्यान्न मुख्य इति ।

शे० — **अतिदेशार्थमाहेति** । तथा च 'लिंङ्ग बलवदेव' इत्युत्तरवाक्यं नानर्थकमिति भावः । अनेन 'प्रसिद्धेरि'ति भाष्यं प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजीवनादिहेतुत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्यप्राणे प्रसिद्धेरित्येवं व्याख्यातं भवति । लिङ्गं बलवदित्येतावता पूर्तेरेवशब्दस्यानर्थक्यमित्यतो नैवशब्दस्य बलवदित्यनेन संबन्धः किन्त्वन्येनेत्यभिप्रेत्यैवशब्दसंबन्धयोग्यं दर्शयति **हरिरितीति** ॥ **व्याख्यानमिति** । तथा च व्याख्यानव्याख्येयभावान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । कुतो बलवत्त्वस्यैवशब्दार्थत्वमित्यतो दृष्टत्वादित्याह **शब्दादेवेति** । अत्रैवकारस्य बलवत्त्वार्थस्य निश्चितत्वाद्दृष्टान्तीकरणमिति ज्ञेयम् ।

---

१. आशङ्काया आधिक्ये सति, परिहारस्य समानत्वम् (सुधा) इत्येतदुभयम् ।

सिंहावलोकनन्यायेन हरिरित्यस्याध्याहारेण यतस्तस्मादित्यस्य च लाभेन सिद्धं वाक्यार्थमाह **ततश्चेति** ॥ **श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ इति** । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायां ह्रीश्च त इति पाठस्तथाऽपि भाष्ये शाखान्तरम् (शुक्लयजुर्वेदीयकाण्वशाखां) आश्रित्य श्रीश्च त इति पठितत्वात्तदनुसारेण श्रीश्च त इतीह टीकायां पठितमित्यवधेयम् । **सन्निहितेति** । न चाद्भ्य इत्यनुवाके श्रीश्च ते लक्ष्मीश्चेत्यस्य पाठाद्भर्ता सन् भ्रियमाण इत्यनुवाके च तद्वै त्वं प्राण इत्यस्य श्रवणान्न श्रीलक्ष्मीपतित्वस्य विषयवाक्यसन्निहित-वाक्ये श्रवणमिति वाच्यम् । श्रीश्च त इति युष्मच्छब्देनोक्तस्य तद्वै त्वं प्राण इत्यत्रापि युष्मच्छब्देन प्रत्यभिज्ञानेनानुवाकद्वयस्यैकार्थ्यादेकवाक्यत्वमभिप्रेत्य सन्निहितवाक्ये श्रूयमाणत्वोक्तेरुपपन्नत्वात् । ननु श्रीलक्ष्मीपतित्वलिङ्गस्य निरवकाशत्वेऽपि न तेन प्राणश्रुतिबाधः । सावकाशश्रुतेर्निरवकाशलिङ्गेन बाधेऽपि निरवकाशश्रुतेरबाधात् । निरवकाशत्वमात्रप्रयुक्तप्राबल्यापेक्षया श्रुतित्वनिरवकाशत्वरूपप्रकारद्वयप्रयुक्त-प्राबल्यस्य बलवत्त्वेन तद्रूपद्वयोपेतप्राणश्रुत्यैव श्रीलक्ष्मीपतित्वरूपनिरवकाशलिङ्गबाधसंभवादिति भावेन शङ्कते **ननूक्तमिति** ॥ **हरावेवेति** । इदं च बलवदेव स्यादित्यस्य तात्पर्यार्थकथनमिति द्रष्टव्यम् ।

स०— एवशब्दस्य प्राबल्यार्थकत्वे दृष्टान्तमाह **शब्दादेव प्रमित इति यथेति** ॥ **हरावेव मुख्यमिति** । मुख्यमिति बलवदित्यस्य व्याख्यानम् ।

प०— **इति यथेति** । तत्रैवकारेण वामनश्रुतेर्बलवत्त्वस्य प्रमितग्रहणेन निरवकाशत्वस्य भाष्येऽभिधानात् । परंतु तत्र श्रुतेर्जात्या अत्र तु लिंगस्य निरवकाशत्वेन बलवत्त्वमिति भेद इति भावः ॥ **श्रीश्चत इति** । यद्यपि 'ह्रीश्चत' इत्येव तैत्तिरीयाणां पाठस्तथापि भाष्योक्तैत्तिरीयसमानशाखांतरवाक्य-मेवात्र पठितमित्यदोषः । वक्षस्स्थलस्थिता: श्रीः अङ्कस्था लक्ष्मीः ॥ **सन्निहितेति** । श्रीपतित्वादि-लिंगस्यानुवाकांतरस्थत्वेऽपि ते इति युष्मच्छब्दनिर्दिष्टस्यैव तद्वै त्वं प्राण इत्यत्रापि युष्मच्छब्देन प्रत्यभि-ज्ञानेनानुवाकद्वयोक्तवस्तुन एकत्वात्सन्निहितेत्युक्तम् ॥ **अदृष्यचिंतनस्येति** । लक्ष्म्यादिशब्दानां योगेन प्राणभार्यापरत्वे प्रसिद्धिबाध इति भावः ॥ **एतदेवेति** । लिंगं बलवदेव स्यादित्येतदित्यर्थः । बलवदि-त्यस्यार्थो मुख्यमिति ॥ **न मुख्य इति** । न मुख्यप्राण इत्यर्थः ।

या०— **शब्दादेवेति** । तत्रैवकारस्य बलवत्त्वम् अर्थतया क्लृप्तमस्तीत्यर्थः ॥ **श्रीश्च ते लक्ष्मीश्चेति** । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायां ह्रीश्च त इति पाठः । तथाऽपि भाष्ये शाखान्तरमाश्रित्य श्रीश्च त इति पठितत्वात्तदनुसारेण श्रीश्च त इति पाठ इत्यवधेयम् ॥ **सन्निहितवाक्य इति** । यद्यप्यद्भ्यः संभूत इत्यनुवाके श्रीश्च ते लक्ष्मीश्चेति वाक्यं, भर्ता सन् भ्रियमाण इत्यनुवाके च तद्वै त्वं प्राण इति वाक्यम् । ततश्च न श्रीलक्ष्मीपतित्वलिङ्गं विषयवाक्यसन्निहितवाक्ये श्रूयमाणम् । तथाऽप्यनुवाकद्वयस्य

एकार्थतयैकवाक्यत्वादेवमुक्तम् । कथमन्यथा श्रीश्च त इति युष्मच्छब्देनोक्तस्य तद्वै त्वं प्राण इत्यत्रापि युष्मच्छब्देन प्रत्यभिज्ञानमिति भावः ।

श्री०— **शब्दादेवेति** न हि श्रुतेर्लिङ्गं बलवदिति भाष्ये सौत्रैवकारस्य बलवत्त्वार्थतया व्याख्यातत्वादिति भावः ।

च०— **श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति** । तैत्तरीयशाखायां ह्रीश्चत इति पाठेऽपि शाखान्तराश्रयणेन श्रीश्च त इति भाष्ये स्थिततया तादृशपाठमनुरुन्धानस्तथैवापाठीदिति ध्येयम् । वक्षस्थलस्था श्रीः अङ्कस्था लक्ष्मीः । **सन्निहितवाक्य इति** । श्रीश्च त इति वाक्यस्योत्तरानुवाकस्थतया तद्वै त्वं प्राण इति वाक्यस्य च भर्ता सन्ध्रियमाण इत्यनुवाकस्थत्वेनैकानुवाकस्थताराहित्यनियंत्रितसन्निहितत्वाभावेन कथमयं निर्देश इति तु न शङ्कनीयम् । तादृशानुवाकद्वयस्य ते इति युष्मच्छब्दनिर्दिष्टस्यैव तद्वै त्वमित्यत्रापि युष्मच्छब्देन प्रत्यभिज्ञानेन एकार्थतात्पर्यकतानिबन्धनैकवाक्यत्वाभिप्रायकत्वात् तादृशनिर्देशस्य सामञ्जस्यमवसेयम् ।

सु० **कुतो जीवनादिहेतुत्वं हरौ मुख्यम् । अन्वयव्यतिरेकयोरभावादित्यत आह** प्रेरक इति ।

अनु०— प्रेरकोऽस्यापि यद्धरिः ॥ ९ ॥

अस्य जीवनादेर्मुख्याधीनतया प्रतीतस्यापीत्यपेरर्थः । यत् यस्मात् 'श्रुतः' इति शेषः । **अयमर्थः । मा भूतामन्वयव्यतिरेकावीश्वरस्य जीवनादिहेतुतासाधकौ । तथाऽपि श्रुतिबलात्सेत्स्यति । न ह्यन्वयव्यतिरेकावेव कारणतायां प्रमाणम् । तथा सति स्वर्गादावग्निहोत्रादेः कारणता न स्यादिति । तर्हि प्रमाणद्वयबलाद् द्वयोरपि जीवनादिहेतुत्वे कुतो हरावेव तन्मुख्यमिति च न वाच्यम् । यतोऽस्य मुख्यस्यापि** हरिः प्रेरक **श्रूयत इति । मुख्ये कथं न मुख्यं जीवनादिहेतुत्वमित्यस्याप्येतदेवोत्तरम् । न हि परप्रेरणया भवत्तस्मिन्मुख्यमिति संभवतीति ।**

अथवा जीवनादि हेतुतामाधनाय यदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं लिङ्गमुक्तं तद्विष्णुपक्ष एव मुख्यं स्यात् । **न मुख्यपक्ष इति योज्यम् । उभयत्र हेतुमाह** प्रेरक इति । **यथा वायुविकारनिष्ठान्वयव्यतिरेकौ तस्य मुख्यशरीरत्वान्मुख्यविषयावङ्गीक्रियेते । तथाऽस्य मुख्यस्यापि** हरिः प्रेरक इति तद्विषयाविति । **मुख्ये न मुख्यं लिङ्गमित्यस्याप्येतदुपपादकम् । अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकौ हि कारणक्लृप्तिं कुर्वाते । न चेह तथाऽस्ति । यतः परमेश्वरावस्थानमेव** जीवनकारणम् । मुख्यस्तु तदायनस्तच्छरीररूपस्तस्मिन्नवस्थितेऽवतिष्ठते निर्गते निर्गच्छतीति ।

संवदतीमं सर्वमप्यर्थं श्रुतिः * 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' इत्येवंजातीयका । एवमेव युक्त्यानुकूल्यपरिहारायापि 'लिङ्गम्'इत्यादिकमेव योजनीयमिति ।

शे० — अन्वयव्यतिरेकयोरभावाच्छ्रुतेश्चान्वयव्यतिरेकानुसारेण मुख्यप्राणविषयत्वेन साधकाभावेन भगवतो जीवनादिहेतुत्वस्यैवासिद्धेर्न तस्य तत्र मुख्यत्वकल्पनावकाश इत्याशयेन शङ्कते **कुत इत्यादि** । अन्वयव्यतिरेकयोरभावादित्युपलक्षणम् । येन जातानि, इतरेण तु जीवन्ति इत्यादेर्मुख्यविषयत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । जीवनादिहेतुत्वस्य भगवति श्रुतिसिद्धत्वस्य भाष्यारूढतासिद्धये तदनुगुणं शेषं पूरयति **श्रुत इति शेष इति** । श्रुत इति शेषपूरणेन लब्धमर्थं दर्शयति **अयमर्थ इति** ॥ **श्रुतिबलादिति** । येन जातानि जीवन्ति इतरेण तु जीवन्ति इत्यादि श्रुतिबलादित्यर्थः । सेत्स्यतीत्यत्र ब्रह्मणो जीवनादिहेतुतेतिशेषः । न च मुख्यस्य जीवनादिहेतुत्वग्राहकान्वयव्यतिरेकानुसारेणोदाहृतश्रुतेर्मुख्यविषयत्वात्कथं श्रुतिबलाद्ब्रह्मणो जीवनादिहेतुत्वसिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । अधीहि भगवो ब्रह्मेति तद्ब्रह्मेतीति च पूर्वत्रोत्तरत्र च ब्रह्मशब्दात् येन जातानीत्यस्य, पूर्वत्र 'मध्ये वामनमासीनमि'ति वामनशब्दात् उत्तरत्र 'गुह्यं ब्रह्म सनातनमि'ति ब्रह्मशब्दादितरेण तु जीवन्तीत्यादेरपि, ब्रह्ममात्रविषयकत्वेन, श्रुतेर्मुख्यप्राणाविषयताया असंभवादित्याशयात् । अत एव बलादित्युक्तम् । इतीत्यस्येत्ययमर्थ इति पूर्वेण संबन्धः । तर्हीत्यस्यैव विवरणं **प्रमाणद्वयबलाद्द्वयोरपि जीवनादिहेतुत्व इति** । अत्र च प्रमाणद्वयं कारणत्वसाधकश्रुत्यन्वयव्यतिरेकरूपम् । **द्वयोर्ब्रह्ममुख्ययोः** । कुतो न वाच्यमित्यतोऽत्राप्येतदेवोत्तरं 'प्रेरकोऽस्यापि यद्धरिरि'ति मनसि निधाय प्रकृतोपयोगितया तद्व्याचष्टे **यतोऽस्य मुख्यस्य हरिः प्रेरकः श्रूयत इति** । 'प्राणस्यैतद्वशे सर्वं प्राणः परवशे स्थितः' । 'सर्वं ह्येतत्परमेऽवतिष्ठते प्राणश्च प्राणाश्च प्राचिनश्च स ह्येक एवैतान्नयत्युन्नयति वशीकरोति' । 'सर्वकर्ताऽपि सन् प्राणः परमाधारतः स्थितः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्येषु मुख्यप्राणस्य भगवदधीनत्वोक्तेरिति भावः ।

एवं भगवति हेतुताऽवगमकयोरन्वयव्यतिरेकयोरभावमङ्गीकृत्य ताभ्यां जीवनादिहेतुताग्रहासंभवेऽपि श्रुत्या तदुपपत्तेर्भगवतः प्राणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वात्तस्य च भगवत्येव मुख्यत्वान्मुख्ये चामुख्यत्वात्प्राणशब्दस्य भगवत्येव मुख्यत्वं प्राणे त्वमुख्यत्वमित्यस्यार्थस्य सिद्धये प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजीवनादिहेतुत्वस्य ब्रह्ममुख्ययोर्मुख्यत्वामुख्यत्वोपपादकतया 'लिङ्गमि'त्यादिवाक्यद्वयं व्याख्यातम् । इदानीं तु हेतुतावगमकान्वयव्यतिरेकयोर्भगवत्यपि सत्त्वेन ताभ्यामपि तस्य जीवनादिहेतुत्वसिद्धिरप्रत्यूहेत्यभिप्रेत्य हेतुतावगमकस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्योभयत्राविशेषे जीवनादिहेतुत्वस्य मुख्यत्वामुख्यत्वविभागासिद्ध्या तदुपपादकतयाऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य मुख्यत्वामुख्यत्वविभागस्यावश्यं

प्रतिपादनीयत्वात्तत्प्रतिपादकतया वाक्यद्वयं व्याचष्टे **अथवेति** । अस्तु मुख्यप्रेरकत्वं हरेस्तावताऽपि कथं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वसिद्धिरित्यतः प्रेरकत्वोक्त्या लब्धमर्थमाह **यथेति** । 'हरिः प्रेरकः' इत्यनन्तरं मुख्यप्राणनिष्ठान्वयव्यतिरेकौ(हरिविषयकौ)मुख्यप्राणस्य हरिदेहत्वादिति शेषः । न चेश्वरस्य नास्मदादिशरीरेऽजीवनदशायामपि व्यतिरेकः संभवति तस्य सदा सर्वगतत्वादिति वाच्यम् । सर्वगतस्यापि तस्य भूमाधिकरणेऽस्मदादिशरीरादुत्क्रमणस्य वक्ष्यमाणत्वेनाजीवनदशायां रूपविशेषस्य व्यक्त्यात्मना तत्संयोगाभावेनास्मदादिशरीरे व्यतिरेकस्य संभवादिति भावः । नन्वस्तु भगवत्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य मुख्यत्वोपपादकत्वं प्रेरकत्वस्य न तु प्राणेऽमुख्यत्वोपपादकत्वमिति **कथमुभयत्र** हेतुमाहेत्युभयोपपादकत्वमुक्तमित्यतो मुख्येऽमुख्यत्वोपपादकत्वमपि तस्योपपादयति **मुख्ये न मुख्यं लिङ्गमित्यादि** । चेष्टाविषयेऽप्येवं श्रुतिर्द्रष्टव्येत्याशयेनोक्तमेवंजातीयकेति ॥ **युक्त्यनुकूल्यपरिहारायेति** । यदत्र वाक्ये 'नव देवान्प्राणय' इतीन्द्रियप्राणनमुक्तं, यच्च प्रजापतिशब्दोपलक्षितानां सर्वजीवानां भोगकारणत्वं, तदुभयमप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मुख्यस्य दृश्यते न परमात्मन इति यत्परेण युक्त्याऽऽनुकूल्यमुक्तं तत्परिहारायापीत्यर्थः ॥ **योजनीयमिति** । **लिङ्गं** इन्द्रियप्राणनसर्वजीवभोगकारणत्वरूपं **बलवदेव** स्यात् । हरावेव मुख्यं स्यादिति यावत् । न तु मुख्ये । यतोऽस्य मुख्यस्यापि हरिरेव प्रेरक इति योजनीयमित्यर्थः ।

स०—**एवमेव युक्त्यानुकूल्येति** । यदत्र वाक्ये नव देवान् प्राणय इतीन्द्रियप्राणन युक्तम् । यच्च प्रजापत्युपलक्षितानां सकलजीवानां भोगकारणत्वं तदुभयमप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां अध्यात्मं मुख्यस्यैव दृश्यते न परमात्मन इति युक्त्यानुकूल्यं परेणोक्तम् । तत्परिहारायापीत्यर्थः । तथा चैवं योजना । लिङ्गं नव देव प्राणनं प्रजापत्युपलक्षितसकलजीवभोगकारणत्वं हरावेव मुख्यं न मुख्ये कुतः यतोऽस्य मुख्यस्यापि हरिरेव प्रेरकः तस्मादिति ।

प०— **मुख्याधीनतया** मुख्यप्राणाधीनतयेत्यर्थः ॥ **श्रुतीति** । इतरेण तु जीवन्तीति वक्ष्यमाणश्रुतिबलादित्यर्थः ॥ **प्रमाणद्वयेति** । अन्वयव्यतिरेकरूपश्रुतिरूपप्रमाणद्वयेत्यर्थः ॥ **श्रूयत इति** । यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति वक्ष्यमाणश्रुतिशेषे श्रूयत इत्यर्थः । एतावित्यस्य प्राणापानाख्यरूपद्वयवान्मुख्यप्राण इत्यर्थत्वादिति भावः ॥ **एतदेवेति** । अस्य मुख्यप्राणस्यापि प्रेरको हरिरित्येतदेवेत्यर्थः । तद्व्यनक्ति **न हीति** । अत एव श्रुतौ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चनेति मुख्यप्राणरूपयोः प्राणापानयोः जीवनहेतुत्वं निषिध्यते । अन्वयव्यतिरेकसिद्धस्य सर्वथानिषेधायोगेन मुख्यं जीवनहेतुत्वं नेत्यभिप्रायेण तन्निषेधसंभवात् अन्यथाऽसंभवादिति भावः । लिंगं बलवदेवेत्यस्यार्थान्तरं लिंगपदस्वारस्यमनुरुध्याह **अथवेति । तथाऽस्येति** । एतेन यस्मिन्नेतावुपाश्रितावित्यस्य एतौ जगज्जीवनदौ **प्राणापानौ यस्मिन्**मुख्यतो जगज्जीवनदे हरावुपाश्रितौ तत्प्रेरणया जगज्जीवनं कुरुत इत्यर्थः उक्तो भवति ।

यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविव्यस्य तात्पर्यान्तरं व्यनक्ति यतः परमेश्वरेति ॥ संददतीमं सदेम वर्धमिति । यथा चैतत्तथा पूर्वमेव दर्शितम् । एवंजातीयकेत्यनेन तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत् । तत्प्राण उत्क्रांतिपद्यतेत्यादेर्ग्रहणं सूचयति । वक्ष्यमाणप्राणनयन्यायेन तत्रापि प्राणशब्दस्य विष्णुपरत्वात् ॥ युक्त्यानुकूल्यपरिहारायापीति । यद्देवान्प्राणयो नवेति वाक्यशेषोक्तेंद्रियप्राणनसर्वजीवभोगकारणत्वरूपयुक्त्यानुकूल्यस्य पूर्वपक्ष्युक्तस्य परिहारायापि लिङ्गं इन्द्रियप्राणनादिलिंगं हरावेव बलवत् मुख्यं न तु मुख्यप्राणे । कुतः । प्रेरकोस्यापि यद्धरिरिति योज्यमित्यर्थः । 'येन वा पश्यति येन वा शृणोति' 'प्राणस्य प्राण' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ।

या० — श्रुतिबलादिति । ईश्वरस्य जीवनादिहेतुतेति शेषः । येन जातानि जीवन्तीति श्रुतिबलादित्यर्थः । अत्र तद्ब्रह्मेति उत्तरत्र ब्रह्मशब्दश्रवणान्न मुख्यप्राणविषयतयेयं श्रुतिः सावकाशतार्हेति भावः ॥ हरिः प्रेरकः श्रूयत इति । 'सर्वं ह्येवैतत्परमेऽवतिष्ठते । प्राणश्च प्राणाश्च प्राणिनश्च स ह्येक एवैतान्नयत्युन्नयति वशीकरोती'त्यादिवाक्येष्विति शेषः । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्त्वीश्वरस्य जीवनादिहेतुतासाधकावन्वयव्यतिरेकावपि सम्भवत इत्याह अथवेति । हरिः प्रेरक इत्यनन्तरमतो मुख्योऽपि हरिदेहस्थानीय इति ग्राह्यम् । तथा च मुख्यप्राणगतावन्वयव्यतिरेकौ मुख्यस्य भगवच्छरीरत्वात्तद्विषयावित्युक्तं भवति । यथोक्तम् । 'वायुवृत्तिर्यथा मुख्यप्राणदेहस्तथैव सः । विष्णोर्देहस्ततस्तस्यैवान्वयव्यतिरेकते'ति । न चेश्वरस्य सर्वदा सर्वगतत्वादजीवनदशायां व्यतिरेकासम्भव इति वाच्यम् । रूपविशेषस्य व्यक्त्यात्मना संयोगाभावाद्व्यतिरेकोपपत्तेः । अत एव भूमाधिकरणे ईश्वरस्यासदादिशरीरादुत्क्रमणं वक्ष्यत इति ध्येयम् । इतरेण तु जीवन्तीत्यत्रेतरशब्दो न मुख्यप्राणपरः किन्तु ब्रह्मपर एव । पूर्वत्र 'मध्ये वामनमासीनमि'ति वामनशब्दादुत्तरत्र च 'गुह्यं ब्रह्म सनातनमि'ति ब्रह्मशब्दादित्यवधेयम् । एवं चेष्टाविषयेऽपि श्रुतिरुदाहार्येत्याशयेन एवंजातीयकेत्युक्तम् ॥ एवमेव युक्त्यानुकूल्येति । 'यद्देवान्प्राणयो नव' इत्यादिवाक्योक्तेन्द्रियप्राणनसकलजीवभोगकारणत्वरूपयुक्त्याऽनुकूल्यं यत्परेणोक्तं तत्परिहारायापीत्यर्थः । तथा चात्र लिङ्गमिन्द्रियप्राणनादिरूपं हरावेव मुख्यमित्यादियोजना द्रष्टव्या । अत्रापि श्रुतिं सूचयितुं पूर्वमेवंजातीयकेत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

श्री० — न स्यादिति । अग्निहोत्राभावेऽपि गङ्गास्नानादपि स्वर्गस्य जायमानत्वेन व्यतिरेकाभावादिति भावः ।

च० — श्रुतिबलादिति । ईश्वरस्य जीवनादिहेतुतेत्युपस्कृतेन योजनीयम् ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्मपदसमभिव्याहाराधीननिरवकाशताक 'येन जातानि जीवन्ती'ति श्रुतिबलादित्यर्थः । हरिः प्रेरकः श्रूयत इति । 'सर्वं ह्येवैतत्परमेऽवतिष्ठते प्राणश्च प्राणाश्च प्राणिनश्च स ह्येक एवैतान्नयत्युन्नयति वशीकरोति'

इत्यादिवाक्येष्विति पूरणीयम्। ईश्वरधर्मिकान्वयव्यतिरेकप्रतिसन्धाननिबन्धनापि जीवनादिहेतुताधिगतिः सङ्गच्छत इत्याह **अथवेति**। हरिः प्रेरकः इत्यस्यानन्तरमतो मुख्योऽपि हरिशरीरकल्प इत्युपस्कर्तव्यम्। तथाच 'वायुवृत्तिर्यथा मुख्यप्राणदेहस्तथैव सः। विष्णोर्देहस्ततस्तस्यैवान्वयव्यतिरेकिते'त्याकरोक्त्या मुख्यस्य भगवच्छरीरकल्पत्वतस्तद्गतान्वयव्यतिरेकावपीशगताविति ध्येयम्। ईश्वरस्य सर्वगतत्वेऽपि अभिव्यक्तरूप-'विशेषस्य तत्संयोगराहित्येन व्यतिरेकोऽपि सूपपादः। **इतरेणेति**। ब्रह्मणेत्यर्थः। 'मध्ये वामनमासीनं' गुह्यं ब्रह्म सनातनमि'ति पूर्वोत्तरयोर्वामनब्रह्मशब्दश्रवणात्। **युक्त्याऽनुकूल्यपरिहारायापीति**। यद्देवान्प्राणयो न वेति वाक्यशेषाभिहितेन्द्रियप्राणनसर्वजीवभोगकारणत्वरूपयुक्त्यानुकूल्यस्य पूर्ववाद्यभिहितस्य परिजिहीर्षया लिङ्गमिन्द्रियप्राणनादिरूपं हरावेव बलवन्मुख्यं न तु मुख्यप्राणे प्रेरकोऽस्यापि यद्धरिरिति योजनीयमित्यर्थः। येन पश्यति येन वा शृणोति प्राणस्य प्राण इत्यादिश्रुतेरिति भावः।

सु०— अत्र केचित्। 'प्राणस्य प्राणं' 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' इति चोदाहरन्ति। तदयुक्तमित्यपरे। शब्दभेदात्प्रकरणवशाच्च संशयानुपपत्तेः। यथा पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितामह इति गम्यते। तद्वत्प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात्प्राणादन्यः प्राणस्य प्राण इति निश्चीयते। न हि स एव तस्येति भेदनिर्देशो भवति। यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्प्रकरणनिर्दिष्ट इति गम्यते। यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति। तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेत्। अतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तम्। किन्तु 'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ते'त्युपक्रम्य श्रूयते 'कतमा सा देवता' इति। 'प्राण इति होवाच। सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति। प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इत्येतदुदाहरणवाक्यमिति।

शे० — ननु वृत्तिकृतामुदाहरणस्यैवात्रोदाहरणत्वोपपत्तौ किमित्युदाहरणान्तराश्रयणं भाष्यकारस्येत्यतस्तत्रानुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं भाष्यकारीयमुदाहरणमुपपादयितुं चिरन्तनवृत्तिकृतामुदाहरणं तावदनुवदति **अत्र केचिदिति**। सर्वत्र सन्दिग्धमेव वाक्यमुदाहृत्य निर्णीयते इदं त्वसन्देहान्नैवमिति ॥ **तदिति**। अपरे मायावादिनः। कथमेतयोरसन्दिग्धत्वमित्यतः पूर्वस्य शब्दभेदेन द्वितीयस्य च प्रकरणेन निर्णीतत्वादिति भावेनाह **शब्दभेदादिति**। शब्दभेदं विवृणोति। **यथेति**। राहोः शिर इतिवद्व्यपदेशमाशङ्क्य घटो घटस्येति व्यपदेशादृष्टेर्नैवमित्याह **न हीति**। अत्र स एव तस्येति भेदनिर्देशाहों

भवतीति मूलपाठः । तत्र स एव तत्प्रतियोगिकाभेदवानेव तस्येति भेदनिर्देशस्याऽर्हो योग्यो विषय इति यावत् भवतीति न हि दृष्टमिति योजना । क्वचित्स एव तस्येति भेदनिर्देशो भवतीति पाठः । तत्र स एव तस्येति यो भेदनिर्देशः सोऽभेदे न हि भवति घटो घटस्येत्येकस्मिन्नव्यवहारादिति योज्यम् । प्रकरणं प्रपञ्चयति **यस्येति** । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति **यथेति** । प्राणः परमात्मा बन्धनमाश्रयः स्वरूपं यस्येति विग्रहः । वाक्ययोर्निश्चितार्थत्वे फलितमाह **अत इति** । तर्हि विषयवाक्याभावादधिकरणानारम्भप्रसङ्ग इति शङ्कते । **किन्त्विति** । सन्दिग्धवाक्यान्तरमेवोदाहरणमित्याह **प्रस्तोतर्या देवतेत्यादि** । उषस्तिश्चाक्रायणः किल ऋषिर्धनाय राज्ञो यज्ञमभिगम्य ज्ञानवैभवमात्मनः प्रकटयितुकामः प्रस्तोतारमुवाच । हे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्ताव इति साम्नो भक्तिविशेषस्तमन्वायत्ताऽनुगताऽधिष्ठात्रीति यावत् । तां चेदविद्वान्मम विदुषः सन्निधौ प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते निपतिष्यतीति । स भीतः पप्रच्छ कतमेत्यादिना । प्रतिवचनं प्राण इति । मुख्यप्राणं व्यावर्तयति **सर्वाणीति** । प्राणमभिलक्ष्य लयकाले संविशन्ति जन्मकालेऽमेवाभिलक्ष्योज्जिहते उद्गच्छन्ति सैषा परा देवता प्रस्तावं भक्तिविशेषमनुगतेत्यर्थः ।

स० — **शब्दभेदात् प्रकरणाच्चेति** ॥ पूर्ववाक्ये शब्दभेदात्संशयानुपपत्तिः । द्वितीये तु प्रकरणादिति विवेको द्रष्टव्यः ।

प० — वृत्तिकारादिमतमाह **अत्रकेचिदिति** ॥ **अपर इति** । मायावादिप्रभृतयः । अयुक्तत्वं व्यनक्ति **शब्देति** । पूर्ववाक्ये शब्दभेदात्संशयानुपपत्तिः द्वितीये तु प्रकरणादिति विवेको द्रष्टव्यः । वाक्यद्वये संशयानुपपत्तौ क्रमादुक्तं हेतुद्वयं क्रमेण व्यनक्ति **यथेत्यादिना नैतदुदाहरणं युक्तमित्यन्तेन** । **ज्योतिष्टोमाधिकारे** ज्योतिष्टोमप्रकरणे । तदयुक्तमित्यपर इत्युक्तं तन्मतमाह **किं त्वित्यादिना** ॥ **श्रूयत इति** । छान्दोग्ये प्रथमाध्याये । प्रस्तोतरिति सबोधनम् । **प्रस्तावमन्वायत्ता** प्रस्तावप्रतिपाद्या । **प्राणमेवे**त्यादिवाक्येन प्राणस्य सर्वभूतोत्पत्तिलयहेतुत्वमुच्यते ।

या० — **शब्दभेदात्प्रकरणाच्चेति** । पूर्ववाक्ये शब्दभेदात्संशयानुपपत्तिः । द्वितीये तु प्रकरणादिति विवेको द्रष्टव्यः ॥ **किन्तु प्रस्तोतर्या देवतेति** । प्रस्ताव इति साम्नो भक्तिविशेषस्तमन्वायत्ताऽनुगताऽधिष्ठात्रीति यावत् । चक्रायणः किल ऋषिर्धनाय राज्ञो यज्ञमभिगम्य ज्ञानवैभवमात्मनः प्रकटयितुकामः प्रस्तोतारमुवाच । हे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्मम विदुषः सन्निधौ प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते निपतिष्यतीति । स भीतः पप्रच्छ । कतमा सेति । प्रत्युक्तिः प्राण इत्यादीति विषयवाक्यार्थो ज्ञातव्यः ।

च० — वृत्तिकारादीनां मतमाह **केचिदिति** । अपरे मायावादिप्रभृतयः ॥ **शब्दभेदात्प्रकरणाच्चेति** । वाक्यद्वये सन्देहानुपपत्तिबीजं क्रमेण दर्शयति **नैतदुदाहरणं युक्तमित्यन्तेन । ज्योतिष्टोमाधिकारे** ज्योतिष्टोमप्रकरणे । मायावादिप्रभृतीनां मतमाह **किं त्विति** ॥ **श्रूयत इति** । छान्दोग्ये प्रथमाध्याय इति पूरणीयम् ॥ **प्रस्तोतर्या देवतेति** । सामभक्तिविशेषः प्रस्तावस्तमन्वायत्ता तदधिष्ठात्री । प्रस्तावप्रतिपाद्येत्यपि स्थितम् । धनाय राज्ञो यज्ञं प्रयातः सौवाधिगमवैपुल्यं स्फुटीचिकीर्षुश्चाक्रायणनामा ऋषिः प्रस्तोतारमभ्यधात् । हे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावाधिष्ठात्री तामजानानः मदभ्यर्णे प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते निपतिष्यति स भीनोऽपाक्षीत् कतमा सा देवतेति । प्रतिवचनं प्राण इत्यादीति विषयवाक्यार्थोऽधिगन्तव्यः ।

सु०-एतदप्ययुक्तम् । संशयपूर्वपक्षयोरनुत्थानात् । 'ननु प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' 'प्राणस्य प्राणमि'ति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते । वायुविकारे तु प्रसिद्धो लोकवेदयोः । अतः प्राणशब्देन कतरस्योपादानमिति भवति संशयः । मैवम् । वायुविकारे देवताशब्दस्य प्रस्तावमन्वायत्तत्वस्य चासंभवात् । चेतनस्य हि देवताशब्दो मन्त्राधिष्ठानं(नत्वं) चोपपन्नम् । किञ्चात्र भूतानां संवेशनमुद्गमनं च पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते । तेन पूर्ववत्तद्ग्रहणमेव युक्तम् । कुतः पूर्वपक्षस्यावकाशः । यतो वा इमानि भूतानीति हि सर्वप्राणिनिकायस्य ब्रह्मण्येव संवेशनं तत एवोद्गमनं च श्रावयति । 'सुप्तिजागरयोरपि' सता सोम्य तदा संपन्नो भवती'त्यादि ।

शे० — **अनुत्थानादिति** । त्वदुदाहरणेऽपि वाक्यशेषविरोधात्तुल्यमसन्दिग्धत्वमिति नास्याप्युदाहरणत्वं युक्तमिति भावः । आकाशादिशब्दवत्प्राणशब्दस्योभयत्र प्रयुक्तिरेव संशयहेतुरित्याशङ्कते **नन्विति** । मनःशब्दलक्ष्यं तत्साक्षिचैतन्यं प्राणे परस्मिन्नैक्येन स्थितमित्याद्यवाक्यार्थः । प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्वायुविकारस्य प्राणं सत्तास्फूर्तिदमात्मानं ये विदुस्ते ब्रह्म जानन्तीति द्वितीयवाक्यार्थः । अमृतः प्राणो ब्रह्मैवेत्यादिसंग्रहार्थमेवमादावित्यादिपदम् । तथा च कुतः संशय इत्यत्राह **वाय्विति** । हेतुमुक्त्वा फलमाह **अत इति** ॥ **देवताशब्दस्येति** । कतमा सा देवतेति सैषा देवतेति च प्रश्नप्रतिवचनयोः श्रुतस्येत्यर्थः । न च प्राणशब्दस्य जडवाय्वभिमानिचेतनपरत्वाद्देवताशब्दाद्युपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति, 'वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपपादनं युक्तमि'ति त्वत्पूर्वपक्षभाष्यविरोधप्रसक्तेरिति भावः । यद्वैतदस्वरसादाह **किञ्चेति । उभयत्र प्रयुक्तस्याप्याकाशशब्दस्य** ज्यायस्त्वादिलिङ्गबलाद्ब्रह्मपरत्ववत्तादृशस्य प्राणशब्दस्यापि **ब्रह्मलिङ्गबलाद् ब्रह्मपरत्वस्य** तल्लिङ्गन्यायेन सिद्धत्वान्न पूर्वपक्षावसर इति भावः । आकाशवाक्योक्तं ज्यायस्त्वादिलिङ्गमत्र नास्तीत्याशङ्क्याह **अत्रेति** । सर्वाणि ह वा इमानि

भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्तीति वाक्यशेष इति शेषः । कुतो भूतसंवेशनादेः पारमेश्वरकर्मत्वं येन पूर्वपक्षस्यानवकाश इत्यतः किमत्र सृष्टिप्रलयकालीनं तद्विवक्षितं किंवा सुप्तिजागरकालीनमिति विकल्पं मनसि निधायोभयमपि श्रुतिबलेन ब्रह्ममात्रनिष्ठमित्याह **यतो वा इत्यादिना** । आदिशब्देनैतस्माज्जीव उत्तिष्ठन्तीत्यस्य संग्रहः । तथा च प्रस्ताववाक्यस्य ब्रह्मणि भूतलयादिबोधक'यतो वे'त्यादिश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मणि सर्वभूतलयादिपरत्वेन तल्लिङ्गादिति न्यायेनात्रोक्तप्राणो ब्रह्मैवेति निर्णयान्न पूर्वपक्षावसर इति भावः।

स०— **प्रस्तावसन्वायत्तत्वस्येति** ॥ सामभक्तिषु मध्ये प्रस्तावो नाम सामभक्तिस्तं अन्वायत्तत्वस्येत्यर्थः ॥ **मन्त्राधिष्ठानमिति** भावप्रधानो निर्देशः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशतीति वाक्योक्तं भूतसंवेशनादिकं सृष्टिप्रलयकालीनं वा सुप्तिजाग्रत्कालीनं वा । आद्य आह **यतो वा इमानीति** ॥ द्वितीय आह **सुप्तिजागरयोरपीति** ।

प०-- संशयोत्थानमाशङ्क्य निराह **नन्वित्यादिना** । जन्मलयहेतुत्वरूपनिरवकाशब्रह्मलिङ्गसद्भावेन तल्लिङ्गादिति पूर्वोक्तन्यायेन प्राणस्यापि ब्रह्मत्वनिर्णयसंभवादिति भावेन पूर्वपक्षानुदयं च व्यनक्ति **किञ्चेति** । कथमिदं पारमेश्वरलिङ्गमित्यतस्तद्वाक्यं प्रलयसृष्टिकालीनलयादिपरमुत सुप्तिजागरणकालीनलयादिपरम् । आद्ये आह **यतो वा इति** । अन्त्ये आह **सुप्तीति** ।

या०— सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति वाक्योक्तं भूतसंवेशनादिकं सृष्टिप्रलयकालीनं वा विवक्षितं सुप्तिजागरकालीनं वा । आद्य आह **यतो वा इमानीति** । द्वितीय आह **सुप्तिजागरयोरपीति** । आदिपदेनैतस्माज्जीव उत्तिष्ठन्तीत्यस्य ग्रहणम् ।

श्री०— साधारणधर्मभूतप्राणशब्ददर्शनात्संशय इत्याशयेन कोटिसहचारं तस्योपपादयति **नन्विति** । समबलन्यायाभावान्न संशय इत्याह **नैवमिति** । पूर्ववत् प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इत्यत्रेवेत्यर्थः । भूतसंवेशनोद्गमनयोः पारमेश्वरकर्मत्वं कुत इत्यतः श्रुत्यन्तरेणोपपादयति **यतो वा इति** ।

च०— सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति वाक्याभिहितं भूतसंवेशनादिकं सृष्टिप्रलयकालीनं विवक्षितं सुप्तिजागरकालीनं वेति कल्पद्वयीघटकादिमकल्पं प्रत्याह **यतो वा इमानि भूतानीति** । द्वितीयं प्रतिविधत्ते **सुप्तिजागरयोरपीति** ।

सु०— **ननु मुख्येऽपि प्राणे संवेशनोद्गमने दृश्येते । 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं मनः प्राणं श्रोत्रम् । यदा प्रतिबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते' इति । एवं तर्हि संशयः स्यान्न पूर्वपक्षः । समबलत्वात् ।**

किञ्च 'यदा वै पुरुष' इति श्रुतिरपि मुख्यप्राणविषयेति कुतोऽवगतम् । स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते । प्रबोधकाले च प्रादुर्भवन्तीति

प्रत्यक्षानुगुण्यान्मुख्यप्राणविषयत्वं प्राबल्यं च निश्चीयत इति चेन्न । इन्द्रियाणामतीन्द्रियाणां मुख्यप्राणे संवेशोद्गमनयोरप्रत्यक्षत्वात् । अनुमानमस्त्विति चेन्न । परमात्मनोऽप्यपरिलुप्यमानस्य विद्यमानत्वेनावधारणानुपपत्तेः ।

शे०— ननु प्रस्तावकवाक्यस्य प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतलयादिपरत्वेन ब्रह्मणि सर्वभूतलयादिपरत्वाभावान्नात्र पारमेश्वरधर्मप्रतीतिरिति कथं तल्लिङ्गादिति न्यायेन ब्रह्मपरत्वम् । न चास्य प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतलयादिपरत्वमेव कुत इति वाच्यम् । यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येतीति प्रसिद्धप्राणे संवेशनोद्गमनप्रतिपादकश्रुत्यन्तरानुसारेण तत्सिद्धेः । न च तत्र प्रसिद्धप्राणे इन्द्रियसंवेशनोद्गमनयोः श्रुतत्वेन भूतसंवेशनोद्गमनपरत्वाभावात्कथं प्रसिद्धप्राणे इन्द्रियसंवेशनादिप्रतिपादकस्वापवाक्यानुसारेण भूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादकप्रस्तावकवाक्यस्य प्रसिद्धप्राणे तत्परत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वापवाक्यस्यापि भूतसारेन्द्रियलयाद्युक्तिद्वारा भूतलयपरत्वेन तदुपपत्तेः । न चैवं ब्रह्मणि भूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादक'यतो वे'त्यादिश्रुत्यनुसारात्प्रस्तावकवाक्यस्य ब्रह्मणि सर्वभूतलयादिपरत्वमेव किं न स्यात् । स्वापवाक्यानुसारेण प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतसंवेशनपरत्वमेव न तु 'यतो वे'त्यादिश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मणि सर्वभूतलयादिपरत्वमित्यत्र नियामकाभावादिति वाच्यम् । स्वापश्रुतेः प्राबल्याद्यतोवेत्यादिश्रुतेश्च दुर्बलत्वेन प्राबल्यदौर्बल्यभावस्यैव तत्र नियामकत्वात् । न च श्रुतिद्वयस्य प्राबल्यदौर्बल्यभावोऽपि निर्निबन्धनः उभयोः परस्परानपेक्षत्वादिति वाच्यम् । प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतलयादिपरायाः स्वापश्रुतेर्मानान्तरानुगृहीतत्वेन ब्रह्मणि लयादिबोधिकायाश्च यतो वेत्यादिश्रुतेस्तदननुगृहीतत्वेन ताभ्यामेव प्राबल्यदौर्बल्यनिश्चयसम्भवात् । तथा च मानान्तरानुगृहीततया प्रबलस्वापश्रुत्यनुसारेण प्रस्तावकवाक्यस्य प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतलयपरत्वेऽपि मानान्तराननुगृहीततया दुर्बल,'यतो वे'त्यादिश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मणि लयादिपरत्वाभावात्प्रस्तावकवाक्यं प्रसिद्धप्राणपरमेवेत्यभ्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षप्रवृत्तेर्न गतार्थतेत्यभिप्रेत्य गूढाभिसन्धिः शङ्कते **नन्विति** । श्रुतौ तर्हीत्यस्य तस्यामवस्थायामित्यर्थः । स्वापश्रुतेर्मानान्तरसंवादस्य सर्वभूतलयपरत्वस्यैव वक्ष्यमाणरीत्याऽनुपपत्तेर्नोक्तरीत्याऽभ्यधिकाशङ्का सम्भवतीत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्ष्यभिसन्धिमुद्घाट्य दूषयितुमविदिताशय इव तावत्परिहरति **एवं तर्हीति** । संशयः **स्यादिति** । प्रस्तावकवाक्यं स्वापवाक्यानुसारेण मुख्यप्राणे भूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादकं किंवा यतो वेत्यादिश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मणि भूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादकमिति संशय एव स्यान्न त्वेककोट्यवधारणात्मा पूर्वपक्षः स्यादित्यर्थः । कुतो न स्यादित्यतः संवादकश्रुत्योः समानबलत्वादित्याह **समबलत्वादिति** । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् ।

वस्तुतस्तु स्वापवाक्यस्य मुख्यप्राणविषयत्वासिद्धेर्न संशयस्याप्यवकाश इत्याह **किञ्चेति** । परमात्मपरत्वस्यापि संभवादिति भावः । स्वापवाक्यस्य मानान्तरानुगृहीततया यतो वेत्यादिवाक्यान्तरा-

पेक्षया प्राबल्यात्तदनुसारेण प्रस्तावावाक्यस्य मुख्यप्राणे सर्वभूतसंवेशनादिपरत्वमेवेति निश्चयोपपत्तेर्युक्तः पूर्वपक्ष इति पूर्ववादी स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति स्वापकाल इति ॥ मुख्यप्राणविषयत्वमिति । प्राणवृत्तेर्मुख्यप्राणशरीरत्वादिति भावः । स्वापवाक्यस्य मानान्तरानुगृहीतत्वेन प्राबल्यं वदन्प्रष्टव्यः । किं प्रत्यक्षानुगृहीतत्वं किंवाऽनुमानानुगृहीतत्वमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति नेन्द्रियाणामिति । मुख्यप्राण इत्युपलक्षणम् । प्राणवृत्तावित्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयमाशङ्कते अनुमानमस्त्विति चेदिति । प्राण इन्द्रियसंवेशनोद्गमनवान् तेषु निर्व्यापारेष्वपि स्वयं सव्यापारत्वात् । यो येषु निर्व्यापारेष्वपि स्वयं सव्यापारः स तत्संवेशनोद्गमनवान् यथा नदीषु निर्व्यापारासु सव्यापारः समुद्रो नदीसंवेशनोद्गमनवानिति । इन्द्रियाणि वा स्वापकाले मुख्यप्राणे संवेशनोद्गमनवन्ति तस्मिन्सव्यापारेऽपि स्वयं निर्व्यापारत्वात् । सव्यापारेऽपि समुद्रे निर्व्यापारनदीवदिति वाऽत्रानुमानप्रयोगो बोध्यः । नानेनानुमानेन प्राणस्येन्द्रियसंवेशनोद्गमनसिद्धिः । इन्द्रियेषु निर्व्यापारेषु सत्सु परमात्मनः सव्यापारत्वेऽपीन्द्रियसंवेशनोद्गमनवत्त्वाभावेन व्यभिचरितत्वात् । यदि च तस्यापि सपक्षत्वान्न व्यभिचार इति मन्यसे तर्ह्यनुमानेनोभयोरपि संवेशनोद्गमनवत्त्वसिद्ध्या न प्राणस्यैव तत्त्वेनावधारणसिद्धिस्तदसिद्धौ च न स्वापवाक्यस्य प्राणमात्रपरत्वसिद्धिस्तदभावे च प्रस्तावावाक्यस्याप्युभयपरस्वापवाक्यानुसारेण प्रसिद्धप्राणब्रह्मपरत्वापत्त्या पूर्वपक्ष्यभिप्रतस्य प्राणमात्रपरत्वेनावधारणस्यासिद्धिः स्यादित्याह परमात्मनोऽपीति ।

स०— अनुमानमस्त्विति चेदिति । प्राणः इन्द्रियसंवेशनोद्गमनवान् । तद्वृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयावस्थानात् । यो यद्वृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयाऽवस्थितः सः तत्संवेशनोद्गमनवान् । यथा नदीवृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयाऽवस्थितः समुद्रो नदीसंवेशनोद्गमनवानित्यनुमानमेव इन्द्रियसंवेशोद्गमनसाधकं भविष्यति । तथाचोदाहृतश्रुतेरनुमानसंवादेनैव प्राणविषयत्वं प्राबल्यं च निश्चीयत इति भावः ।

प०— मुख्येपि प्राणसंवेशोद्गमने दृश्येते इति । ननु वक्ष्यमाणश्रुताविन्द्रियाणामेव प्राणसंवेशोद्गमने श्रूयेते न तु भूतानाम् । तथा च 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमभिसंविशन्तीत्यादिश्रुतेर्मुख्यप्राणविषयत्वसाधने कथमियं श्रुतिः समाख्येति चेन्न । इन्द्रियसारत्वाद्भूतानां प्रस्तावावाक्यमपि स्वापवाक्यानुरोधेन प्रसिद्धप्राण एव भूतलयद्वारेन्द्रियलयपरमेवेति तात्पर्यात् । शङ्कितुरभिप्रायमुद्घाट्य निराह स्वापेति ॥ अनुमानमस्त्विति । प्राणवृत्तिर्देवता वा इन्द्रियोद्गमनाधारः इन्द्रियेषु परिलुप्यमानेषु प्राणस्यापरिलुप्यमानत्वात् । सामान्यव्याप्त्या यथा मृत्पिण्डो घटस्येत्यादिरूपमनुमानमित्यर्थः ॥ स्वापकाले इन्द्रियलोपेप्यपरिलुप्यमानतयावस्थानादित्यनुमानमेव प्राणे इन्द्रियसंवेशोद्गमनसाधकं भविष्यति । तथा चोदाहृतश्रुतेरनुमानसंवादेनैव प्राणविषयत्वं प्राबल्यं च निश्चीयत इति भावः ॥ अवधारणेति । प्राण एवेत्यवधारणेत्यर्थः ।

या०— मुख्यप्राणविषयत्वमिति । प्रागवृत्तेर्मुख्यप्राणशरीरत्वादिति भावः ॥ **प्राबल्यं चेति** । तथा च पूर्वपक्षोपपत्तिरिति भावः ॥ **अनुमानमिति** । प्राण इन्द्रियसंवेशनोद्गमनवान् तद्वृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयाऽवस्थानात् । यो यद्वृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयाऽवस्थितः स तद्वत्संवेशनोद्गमनवान् यथा संगते(=मे) नदीवृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयाऽवस्थितः समुद्रो नदीसंवेशनोद्गमनवानित्यनुमानमेव प्राणे इन्द्रियसंवेशनोद्गमनसाधकम् । तथा चोदाहृतश्रुतेरनुमानसंवादेनैव प्राणविषयत्वं प्राबल्यं च निश्चेतुं शक्यमिति भावः ।

च०— अनुमानमिति । प्राणपक्षकं भूतसंवेशनोद्गमनवत्त्वसाध्यकं तद्वृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयाऽवस्थितिहेतुकं यो यद्वृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयाऽवस्थितः स तत्संवेशनोद्गमनवान् यथा नद्यादिवृत्तिविलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयाऽवस्थितसागरो नद्यादिसंवेशनोद्गमनवानिति सामान्यव्याप्तिकमनुमानमित्यर्थः ।

सु०— किञ्चेन्द्रियाणां मुख्यप्राणे संशयोद्गमनयोः श्रुत्यनुमानसिद्धत्वेऽपि किमायातं सर्वभूतसंबन्धिनोस्तयोः इन्द्रियसारत्वात् भूतानां नासङ्गतिरिति चेत् । किमेतदनुमानं संभावना वा। नाद्यः। व्याप्त्यभावात् । द्वितीये तु श्रुत्यनुमानाभासमूलसंभावनामात्रेण श्रुतिबाधया पूर्वपक्ष इति सुभाषितम् । नन्वादित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारदेवते तावद्ब्रह्मणोऽन्ये । तत्सा(म्या)मान्यात् प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षोऽस्त्विति चेन्न । निर्णायकाभाव एव प्रायपाठस्यानुसरणीयत्वात् । स्पष्टं चात्र पारमेश्वरं कर्मेत्युक्तम् । अन्यथा छत्रचामराद्यसाधारणलिङ्गसद्भावेऽपि सामन्तसन्निधिमात्रेण राजा न राजा स्यात् । कथं चावधारितमादित्योऽन्नं च न ब्रह्मेति । श्रूयते हि तत्रापि 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति' इत्यादि ब्रह्मलिङ्गम् । 'अन्नमेव प्रतिहरमाणानि' इति तु प्रायपाठादुपजीवनार्थं ग्राह्यम् । तस्मात्संशयपूर्वपक्षयोरसंभवान्नेदमुदाहरणम् । किन्तु न्यायविदामग्रेसरेणानन्तवेदविदा भाष्यकृतोपात्तमेवेति सिद्धम् ॥ १–१–९ ॥

शे०— स्वापवाक्यस्यानुमानसंवादेन मुख्यप्राणस्य सर्वभूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादकत्वे तदनुसारेण प्राणे सर्वभूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादकस्य प्रस्तावबाक्यस्य मुख्यप्राणे सर्वभूतलयादिपरत्वप्राप्तावपि स्वापवाक्यस्यानुमानसंवादेन मुख्यप्राणे इन्द्रियाणां संवेशनादिप्रतिपादकत्वाङ्गीकारे भिन्नविषयकत्वेन न स्वापवाक्यस्य प्रस्तावबाक्यनिर्णायकत्वमित्याशयेनाह **किञ्चेति** । प्रसिद्धप्राणे भूतसारेन्द्रियलयाद्युक्तिद्वारा सर्वभूतलयपरत्वात्स्वापवाक्यस्य समानविषयतया प्रस्तावबाक्यनिर्णायकत्वोपपत्तेर्नासङ्गतिरित्यवशिष्टं पूर्व-

वाद्यभिसन्ध्येकदेशमुद्घाटयति **इन्द्रियसारत्वादिति** । इन्द्रियाणि साराणि येषां तेषां भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । स्यादेतदेवं यदि भूतसारेन्द्रियलयाद्युक्त्या स्वापवाक्यस्य सर्वभूतलयादिपरत्वमुपपन्नं स्यात् । न चैतदस्ति । तथा हि । किमत्र भूतसारेन्द्रियाणां प्रसिद्धप्राणे संवेशनोद्गमनयोस्तत्र भूतसंवेशनोद्गमनाविनाभूतत्वाद्व्याप्यसमर्पकतया तद्व्यापकभूतसंदेशनादिपरत्वमित्यभिप्रेतमुत भूतसारेन्द्रियाणां तत्र संवेशनादेर्भूतसंवेशनादिसंभावकत्वात्तदभिधायकस्य तत्संभाव्यमानभूतसंवेशनादिपरत्वमिति भावेन विकल्पयति **किमेतदिति** । प्राणो भूतसंवेशनोद्गमनवान् तत्सारेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवत्त्वात् यो यत्सारसंवेशनादिमान् स तत्संवेशनादिमान् यथा नदीसारफेनादिसंवेशनादिमान्समुद्रो नदीप्रवेशनादिमानिति सामान्यव्याप्तिमूलकानुमानमित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । ऊर्णनाभिदेहादेः स्वसारभूततन्त्वादि संवेशनादिमत्त्वेऽपि स्वसंवेशनादिमत्त्वाभावादिति भावः ॥ **श्रुत्यनुमानाभासेति** । यदा वै पुरुषः स्वपितीत्यादिका श्रुतिः, तद्वृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयाऽवस्थानादित्य**नुमनं** च ते एव मूलं यस्याः प्राणे इन्द्रियसवेशनादिना भूतानामपि तत्र संवेशनादिसंभावनायास्तन्मात्रेणेत्यर्थः ॥ **श्रुतिबाधयेति** । ब्रह्मणि सर्वभूतलयादिप्रतिपादक—यतोवेत्यादिश्रुतिबाधयेत्यर्थः । अधिकाशङ्कान्तरमाशङ्कते **नन्विति** । 'कतमा सा देवतोद्गीथमन्वायत्तेत्यादित्य इति होवाच कतमा सा प्रतिहारमित्यन्नमिति होवाचेति श्रुतेरिति भावः । **उद्गीथप्रतिहारौ** सामभक्तिविशेषौ । तत्सामान्यात्तत्साहचर्यादित्यर्थः ॥ **निर्णायकाभाव एवेति** । विषये प्रायदर्शनादिति वचनादिति भावः । अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि निर्णायकाभावादेव प्रायपाठानुसरणमित्यत आह **स्पष्टं चेति** । अस्तु निर्णायकसद्भावेऽपि प्रायपाठस्यानुसरणीयत्वमित्यत आह **अन्यथेति** । आदित्यान्नयोरब्रह्मत्वं परोक्तमङ्गीकृत्य तत्साहचर्यस्याप्रयोजकत्वमुक्तम् । असिद्धं च तदित्याह **कथं चेति** । ब्रह्मत्वसाधकाभावादेवेति चेत्तत्राह **श्रूयते हीति** । आदिपदेन सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्तीत्यस्य परिग्रहः । नन्वन्नमेव प्रतिहरमाणानीति वाक्यस्य भूताद्यत्वप्रतिपादकत्वेन न ब्रह्मधर्मप्रतिपादकत्वमिति कथं तस्यादिपदेन संग्रह इत्यत आह **अन्नमेवेति** । पारमेश्वरकर्माभिधायकवाक्यप्रायपाठादित्यर्थः ॥ १–१–९ ॥

स० — **इन्द्रियसारत्वाद्भूतानामिति** । प्राणः भूतसंवेशनोद्गमनवान् तत्सारभूतेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवत्त्वात् । यो यत्सारसंवेशनादिमान् स तत्संवेशनादिमान् इति सामान्यव्याप्तिमूलकमनुमानमित्यर्थः । **व्याप्त्यभावादिति** ॥ ऊर्णनाभेः स्वसारभूततन्तुसंवेशनादिमत्वेऽपि स्वसंवेशनादिमत्वाभावः ॥ **तत्सामान्यात्** । तत्सहपाठादित्यर्थः । नन्वन्नस्य ब्रह्मरूपत्वे अन्नमेव प्रतिहरमाणानीति कथं युज्यते । ब्रह्मणोऽद्यन्वासंभवादित्यत आह **अन्नमेव प्रतिहरमाणानीति त्विति** ॥ **प्रायपाठात्** पारमेश्वरकर्माभिधायकवाक्यप्रायपाठात् ।

प०—**इन्द्रियसारत्वादिति**। इन्द्रियाणि सारभूतानि येषामिति बहुव्रीहिः। तथा चेन्द्रियाणां भूतसारत्वादिति लक्ष्यते (तथा च प्राणस्यापरिलुप्यमानत्वादिति हेतुर्विपक्षे बाधकसत्त्वादसाधारणानैकान्तिक इति भावः।) किमेतदनुमानमिति प्रस्तावावाक्यमिन्द्रियादिलयपरं भूतसारेन्द्रियलयपरत्वादित्यनुमानं चेत् विशेषव्याप्त्यभावादिति भावेनाह **किमेतदनुमानमिति**। प्राणः भूतसंवेशोद्गमनवान् तत्सारभूतेन्द्रियसंवेशोद्गमनवत्त्वात्। यो यत्सारसंवेशनादिमान्स तत्संवेशनादिमानिति सामान्यव्याप्तिमूलकमनुमानमित्यर्थः॥ **व्याप्त्यभावादिति**। ऊर्णनाभेः स्वसारभूततन्तुसंवेशनादिमत्त्वेऽपि स्वसंवेशनादिमत्त्वाभावादिति भावः॥ **श्रुतिबाधेति**। प्रस्तावश्रुतेर्ब्रह्मपरत्वबाधेन परवाक्यरीत्या प्रसिद्धप्राण एवेन्द्रियलयादिपरं प्रस्तावावाक्यमिति पूर्वपक्ष इत्यर्थः। अब्रह्मप्रायपाठात्प्रस्तावावाक्यमब्रह्मपरमितिपूर्वपक्ष्यत इति भावेन शंकते **नन्वादित्य इति**। कतमा सा देवता उद्गीथमन्वायत्ता आदित्य इति होवाचेति कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता अन्नमिति होवाचेति वाक्यद्वये श्रुत आदित्योऽन्नं चेत्यर्थः। **निर्णायकाभाव एवेति**। विशये प्रायदर्शनादिति जैमिनिसूत्रादिति भावः। नन्वस्य ब्रह्मरूपत्वेऽन्नमेव प्रतिहरमाणानीति कथं युज्यते। ब्रह्मणोऽद्यत्वासंभवादित्यत आह **अन्नमेव प्रतिहरमाणानीति**। भुंजानानीत्यर्थः॥ **प्रायपाठादिति**। ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतप्रस्तावोद्गीथवाक्यद्वयप्रायपाठादित्यर्थः॥ १। १। ९॥ छ॥

या०— **इन्द्रियसारत्वादिति**। इन्द्रियाणि साराणि येषामिति बहुव्रीहिः। तथा चेन्द्रियाणां भूतसारत्वादिति लभ्यते। यथाऽऽह कल्पतरुकारः। भोगप्रत्यासत्तेरिन्द्रियाणां भूतसारत्वादिति॥ **किमेतदनुमानमिति**। प्राणः भूतसंवेशनोद्गमनवान्। तत्सारभूतेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवत्त्वात्। यो यत्सारसंवेशनादिमान् स तत्संवेशनादिमान्। यथा नदीसारफेनादिसंवेशनादिमान्समुद्रो नदीसंवेशनादिमानिति सामन्याप्तिमूलकानुमानमित्यर्थः॥ **व्याप्त्यभावादिति**। ऊर्णनाभिदेहादेः स्वसारभूततन्त्वादिसंवेशनादिमत्त्वेऽपि स्वसंवेशनादिमत्त्वाभावादिति भावः। एतेनेन्द्रियाणां भूतसारत्वेन प्रधानतया तद्वाचकशब्दैर्भूतलक्षणाऽतो नासङ्गतिरिति यत्कल्पतरावुक्तं तदपि निरस्तं वेदितव्यम्। स्वापादिकाले जडे देवतायां वा महाभूतानां लयादेरप्रामाणिकत्वात्। दृष्टिसृष्टिपक्षाश्रयणे च तदा वायुविकारादेरप्यनुमानायोगादिति॥ **श्रुत्यनुमानाभासेति**। यदा वै पुरुष इत्यादिका श्रुतिः। तद्वृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयाऽवस्थानादित्यनुमानं च प्राणेन्द्रियसंवेशनादिना भूतानामपि तत्र संवेशनादिसम्भावनायां मूलमित्यर्थः। श्रुतेरुक्तरीत्या सावकाशत्वेनाभासत्वं उक्तानुमानस्योर्णनाभ्यादावेव व्यभिचारादाभासत्वमिति ज्ञेयम्॥ **श्रुतिबाधयेति**। यतो वेत्यादिश्रुतिबाधयेत्यर्थः। नन्वन्नस्य ब्रह्मत्वेऽन्नमेव प्रतिहरमाणानीति कथं युज्यते। ब्रह्मणोऽद्यत्वासंभवादित्यत आह **अन्नमेव प्रतिहरमाणानीति**॥ **प्रायपाठादिति**। पारमेश्वरकर्माभिधायकवाक्यप्रायपाठादित्यर्थः॥ १–१–९॥

श्री०— **सर्वभूतसंबन्धिनोस्तयोरिति** । तथाच भूतसंवेशनोद्गमनाधिकरणत्वलिङ्गेन परमेश्वरपरत्वं भविष्यतीति भावः । अब्रह्मप्रायपाठात्प्रस्तावव(ा)क्यमब्रह्मपरमिति पूर्वपक्ष्यत इत्यभिप्रायेण शङ्कते **नन्वादित्य इति** । कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता, आदित्य इति होवाचेति, कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता अन्नमिति होवाचेति वाक्यद्वये श्रुतमादित्योऽन्नं चेत्यर्थः । नन्वन्नस्य ब्रह्म प्रतिहरमाणानीत्युक्ताद्यत्वविरोध इत्यत आह **अन्नमेवेति** । **प्रतिहरमाणानि** भुञ्जानानि ॥ **प्रायपाठादिति** । उद्गीथप्रस्तावदेवतयोर्ब्रह्मत्वेन तत्प्रायपाठादित्यर्थः ॥ १-१-९ ॥

च०— **इन्द्रियसारत्वादिति** । षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिप्रकृतिकभावप्रत्ययः । इन्द्रियाणां भूतसारत्वादित्यर्थः । भोगप्रत्यासत्तेरिन्द्रियाणां भूतसारत्वादितिकल्पतरुकारोक्तेः ॥ **किमेतदनुमानमिति** । प्राणपक्षकं भूतसंवेशनोद्गमनवत्तासाध्यकं तत्सारभूतेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवत्ताहेतुकं नदीसारकेनादिमान् सागरो नदीसंवेशनादिमानिति सामान्यव्याप्तिकमनुमानमित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । स्वसारभूततन्तुसंवेशनादिमत्यूर्णनाभिशरीरे स्वसंवेशनादिमत्ताविरहेणेत्याशयः । विशेषव्याप्तौ सामान्यव्याप्तौ च निदर्शनाभावादित्यप्याशयं प्रकाशयन्ति । **श्रुतिबाधयेति** । यतो वेत्यादिश्रुतिबाधयेत्यर्थः । प्रस्तावश्रुतेर्ब्रह्मतात्पर्यकत्वबाधेन स्वापवाक्यदिशा प्रसिद्धप्राण एवेन्द्रियलयादितात्पर्यकं प्रस्तावववाक्यमिति च पूर्वपक्ष इत्यर्थः ॥ **प्रतिहरमाणानीति** । भुञ्जानानीत्यर्थः ॥ **प्रायपाठादिति** । ब्रह्मतात्पर्यकत्वावधृतिविषयीभूतप्रस्तावोद्गीथवाक्यद्वयसमभिव्याहारादित्यर्थः ॥ १-१-९ ॥

॥ इति प्राणाधिकरणम् ॥

ाशङ्का भाष्य एव दर्शिता । यदाहाग्नि-

॥ ननु कर्णादिविदूरत्वरूपनिरवकाशविष्णुलिङ्ग-
न, देवतापरत्वे चान्तरधिकरणन्यायेन, ब्रह्मपरत्वान्न
धिकरणेष्विवात्राप्यधिकाशङ्कयैव सूत्रारम्भो वर्णनीय-
एव तत्प्रदर्शनादत्राप्रदर्शनमित्याशयेनाह ज्योति-
यत आह यदाहेति । भाष्यकार इति शेषः ।
तत्तत्सूक्तस्थानामग्न्यादिश्रुतीनां विष्णौ सावकाशत्वे
करणानुगृहीतश्रुत्याऽपि पूर्वपक्षोदयो युक्त । न चैवं
त्यध्यापकप्रसिद्धेरयोगात्सूक्तं निरवकाशमिति युक्तः
सर्वसूक्तानां वैष्णवत्वेऽपीदमग्निसूक्तमिदं त्वन्यदिति
न्निरवकाशत्वायोगात् । तथा च सावकाशसूक्तस्य
र्वपक्षोदय इति नेयमभ्यधिकाशङ्का संभवति । तथापि
स्थायाः संभवेऽपीदमग्निसूक्तं न तु विष्णुसूक्तमित्य-
नेरवकाशलिङ्गबाधया पूर्वपक्षोदयः । निरवकाश-
कशसूक्तसाहित्यश्रुतित्वोभयप्रयुक्तप्राबल्यात् दुर्बल-
सत्त्वेन साम्यमेवेति कथमवधारणमिति वाच्यम् ।
दुर्बलत्वात् । तस्मान्निरवकाशलिङ्गेन सूक्तानुगृही-
तिस्तु न सूक्तानुगृहीतेति युक्तो निरवकाशलिङ्गे-
ऽत्र द्रष्टव्यः । विशेषस्तु चन्द्रिकायां द्रष्टव्यः ॥

वायेयमाकाश
भगवति मुख्य
एतच्चाकाशा
श्वराधीनत्वा
किंवाऽव्याकृत
आकाशशब्द
क्षित कुत
शादिशब्दानां
त्राणकर्तृत्वस्य
अस्तु गानत्रा
मूलं योजयितुं
विव
दधीनं तथा च
धर्मिणो भूता
भगवदधीनत्वं
स्थितिविनाशे
विवरत्वादेर्धा
नित्यत्वेनोत्पन्न
मित्यभिप्रेत्य
शब्दस्य वेद
नुक्त्योत्पत्त्यभ
लक्षणपपनया
समर्पकतया

सु० — तेन वक्तव्याभावादुत्तरं गायत्र्यधिकरणमेव विव्रियते । अधिवेदगताशेषनाम्ना-मुपलक्षणस्य वेदमातुस्त्रैवर्णिकद्वितीयजन्मनि जनन्या गायत्र्याः प्राधान्येन तन्नाम्नः समन्वयं प्रतिपादयितुं सूत्रम् छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनमिति ।

ब्र. सू.—

ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ

छन्दोगाः पठन्ति । (छां. ३.१२.१) गायत्री वा इदं भूतमित्यादि । तत्र संशयः । किं गायत्री ब्रह्म किं वा वर्णसमावेशलक्षणो मन्त्र इति । मन्त्र एवेति तावत्प्राप्तम् । कुतः । गायत्रीशब्दस्य छन्दोविशेषे प्रसिद्धत्वात् । नन्वेतदपि पूर्वन्यायेनैव परिहृतमित्यतोऽभ्यधिका-शङ्कया पूर्वपक्षयति नित्यत्वादिति ।

अनु० — नित्यत्वादेव शब्दस्य तत्स्वभावः कथं हरेः ॥

भवेदाकाशादिशब्दानां परमात्मपरत्वम् । अन्यगतस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्येश्वरपर-तन्त्रत्वेन तत्र मुख्यवृत्त्ययोगात् । यद्यपि विवरत्वादिकं कारणतः स्वरूपतोऽप्यनागन्तुकम् । तथाऽपि धर्मिण एवाकाशादेरुत्पत्तिविनाशवतो जन्मस्थितिलयेष्वीश्वराधीनत्वे धर्मस्यापि तथा-भावोऽवर्जनीयः । न चाकाशोऽनादिनित्य इति युक्तम् । आत्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि-श्रुतिविरोधात् । यस्त्वनादिरेवायमाकाश इत्युक्तोऽव्याकृताकाशः सोऽनादिनित्योऽपि न तत्र पूर्वपक्षिणो विवक्षितः । भूतप्रकरणत्वात् । न चैवं प्रकृते सम्भवति । गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं हि गानत्राणकर्तृत्वम् । यथाऽऽह श्रुतिः । गायति च त्रायते च तस्माद्गायत्रीति (छां. ३.१२.१) तत्र गानकर्तृत्वं नाम अर्थप्रतिपादकत्वम् । त्राणकर्तृत्वं चाध्येतॄणां पापाद्रक्षणशक्तिः । तदुभय-मपि कथं केन प्रकारेण हरेः अधीनं स्यात् । न कथमपि । तथा हि । विवरत्वादिवद्धर्मिणा सहैव तदधीनं वा स्यात् । स्वनिर्वत्स्वयमेव वा । नाद्यः । धर्मिणः शब्दस्य वेदस्य नित्यत्वादनादि-त्वाच्च । धर्मिण एव नित्यत्वे तेन सह पराधीनत्वं कुत इति एवार्थः । न द्वितीयः । अर्थप्रति-पादनादिशक्तेस्तत्स्वभावत्वात् ।

टी० — ॥ ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ॥

अत्र सूत्रे समन्वेतव्यतयाऽभिप्रेतो गायत्रीशब्दो न स्वमात्रपरः किन्तु सजातीयानामुष्णिगादिशब्दाना-मुपलक्षणमिति भावेनैतदधिकरणसमन्वेतव्यशब्दावच्छेदकोपाधिकथनपूर्वकमेतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह अधि-वेदगतेति । कुतस्तर्हि सूत्रे गायत्रीशब्दस्यैव समन्वेतव्यतयाऽभिप्रेतत्वमन्येषां तूपलक्षणत्वमित्यत उक्तं

प्राधान्येनेति । तत्र हेतुर्वेदमातुरित्यादि । अभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनप्रयोजकतया गतार्थताशङ्कामुत्थापयितुं विषयसंशयपूर्वपक्षानाह **छन्दोगा इति** ॥ **पूर्वन्यायेनेति** । अन्तरधिकरणन्यायेनेत्यर्थः ।

नन्वाकाशादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यगतस्यापि परमेश्वराधीनत्वात्तत्रैवाकाशादिशब्दानां मुख्यत्ववद्गायत्र्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यप्यगतस्य परमेश्वराधीनत्वेन तत्रैव तच्छब्दानां मुख्यत्वसम्भवान्नेयमाकाशादिशब्देभ्योऽभ्यधिकाशङ्केत्यतो न्यायवैषम्यमुपपादयितुं पूर्वाधिकरणसिद्धमाकाशादिशब्दानां भगवति मुख्यत्वं तावदनुवदति **भवेदाकाशादिशब्दानामिति** । **तत्रेति** । भूत इत्यर्थः ॥ **यद्यपीति** । एतच्चाकाशाधिकरणीयाभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनावसरे व्युत्पादितमनुसन्धेयम् ॥ **न चेति** । तथा च तस्येश्वराधीनत्वासिद्धेर्न तद्धर्मस्यापि तदधीनत्वप्रसङ्ग इति भावः । किं भूताकाशस्यानादिनित्यत्वमुच्यते किंवाऽव्याकृताकाशस्य वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **आत्मन इति** । इति होवाचेति वाक्ये आकाशशब्दार्थत्वेनाव्याकृताकाशस्याविवक्षितत्वान्न द्वितीय इत्याह **यस्त्विति** । इति होवाचेत्यत्राविवक्षैव कुत इत्यत आह **भूतेति** । एवमाकाशादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यगतस्य भगवदधीनत्वादाकाशादिशब्दानां भगवति मुख्यत्वमुपपाद्य गायत्र्यादिशब्देषु तद्वैषम्यमुपपादयति **न चेति** । कुतो गानत्राणकर्तृत्वस्य गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमित्यत आह **यथाऽऽहेति** । त्रायते चेत्येव श्रुतिपाठः । अस्तु गानत्राणकर्तृत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । तथात्वेऽपि कुतो न भगवदधीनत्वमित्यतो नित्यत्वादेवेति मूलं योजयितुं विकल्पसमर्पकतया तत्कथं हरेरिति भाष्यखण्डं योजयति **तदुभयमिति** ।

विवरत्वादिवदिति । यथा विवरत्वादिकं धर्मिणा सहैवोत्पत्तिस्थितिविनाशेषु भगवदधीनं तथा गानत्राणकर्तृत्वमपि धर्मिणा वेदेन सहैवोत्पत्तिस्थितिविनाशेषु भगवदधीनमित्यभिप्रेतं किंवा धर्मिणो भूताकाशस्योत्पत्तिविनाशयोरभावेऽपि तद्गुणस्य ध्वनेः स्वातन्त्र्येणोत्पत्तिस्थितिविनाशेषु यथा भगवदधीनत्वं तथा धर्मिणो वेदस्योत्पत्त्याद्यभावेऽपि गानत्राणकर्तृत्वरूपस्य तद्धर्मस्य स्वातन्त्र्येणैवोत्पत्तिस्थितिविनाशेषु भगवदधीनत्वमिति विकल्पार्थः । धर्मिण आकाशादेरुत्पत्तिस्थितिविनाशवत्त्वात्तद्धर्मस्य विवरत्वादेर्धर्मिणा सहोत्पत्तिस्थितिविनाशेषु परमेश्वराधीनत्वसम्भवेऽपि प्रकृते धर्मिणो वेदस्यानादिनित्यत्वेनोत्पत्त्याद्यभावात्तद्धर्मस्य गानत्राणकर्तृत्वस्य धर्मिणा सहोत्पत्त्यादौ न भगवदधीनत्वं वक्तुं युक्तमित्यभिप्रेत्य धर्मिणो वेदस्योत्पत्तिनाशाभावोपपादकतया नित्यत्वाच्छब्दस्येति मूलं योजयति **धर्मिणः शब्दस्य वेदस्य नित्यत्वादिति** । नन्वेतावता धर्मिणोऽविनाशात्तत्र भगवदधीनत्वाप्राप्तावप्यनादित्वानुक्त्योत्पत्त्यभावालाभान्न तत्र भगवदधीनत्वसिद्धिरित्यतो नित्यत्वादिति मूलमनादित्वरूपहेत्वन्तरोपलक्षणपरतया योजयति **अनादित्वाच्चेति** । यदर्थं धर्मिणो वेदस्योत्पत्तिविनाशाभावोऽभिहितस्तत्फलसमर्पकतया भाष्यस्यैवशब्दार्थमाह **धर्मिण एव नित्यत्व इति** । अत्र नित्यत्व इत्युपलक्षणम् ।

अनादित्वे चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तेन सह तदधीनत्वमित्यत्र वेदधर्मस्य गानत्राणकर्तृत्वस्येति शेषो द्रष्टव्यः ।

ननु च क्रमविशेषविशिष्टा वर्णा एव वेदो न त्वव्याकृताकाशादिवदर्थान्तरम् । न च वर्णानां देशतः कालतो वा क्रमः सम्भवति सर्वगतत्वान्नित्यत्वाच्च । अत उपलब्धिनिष्ठ एव स वाच्यः । ततश्चोपलब्धेर्जन्यतया तद्गतक्रमोऽपि जन्य इत्येवास्थेयम् । तथा च कृतकक्रमविशिष्टवर्णात्मकस्य वेदस्यानादित्वं बाधितम् । तत्त्वनिर्णयटीकायां क्रमस्य कृतकत्वेऽपीति कृतकत्वोक्तेः सिद्धान्तविरुद्धं च । तत्कथमनादित्वस्य साधकतयोपन्यास इति चेन्न । तत्त्वसङ्ख्यानटीकायां नित्यत्वं नाम कूटस्थतयाऽऽद्यन्तशून्यत्वम् । तच्च वेदानां नित्या वेदाः समस्ताश्चेत्यादिप्रमाणसिद्धमित्युक्तत्वात् । युक्तं चैतत् । क्रमस्य सदेश्वरबुद्धिस्थत्वादत एवोक्तं विष्णुतत्त्वनिर्णये सर्वज्ञत्वेनेश्वरस्य तद्बुद्धौ सर्वदा प्रतीयमानत्वादिति' । तट्टीकायां कौटस्थ्यनिषेधस्त्वस्मदादीन्प्रति प्रमापकत्वोपयुक्तस्यास्मदादिबुद्धिस्थस्य क्रमस्योच्चारणाद्यधीनत्वेन कृतकत्वाद्द्रष्टव्यः । अत एव न तस्यानित्यत्वम् । सर्वेषां सर्वथा वर्णविषयकविवक्षितक्रमोपधिभूतबुद्ध्युपरम एव हि वेदे विनाशो वक्तव्यो न तु घटादीनामिवापरः । न चेश्वरस्य तथाविधबुद्ध्युपरमो युज्यते तस्य सदा सर्वज्ञत्वात् । अत एव च 'पुराणानामप्यन्यथारचनमेवानित्यत्वमि'ति वचनमुपपन्नम् । एवं चेश्वरबुद्धिस्थक्रमस्य नित्यत्वमनादित्वं चास्मदादिबुद्धिघटितक्रमस्य कृतकत्वमनित्यत्वं चेति तत्त्वसङ्ख्यानतत्वनिर्णयटीकयोरविरोध इति द्रष्टव्यम् । यद्वा तर्कताण्डवरीत्या क्रमस्य कृतकत्वेऽपि आधुनिकाध्यापकेन स्वबुद्धिस्थपूर्वपूर्वदिवसीयक्रमानुसारेणोत्तरोत्तरदिवसेष्वीश्वरेणापि स्वबुद्धिस्थप्रवाहानादिपूर्वपूर्वकल्पीयक्रमानुसारेणैवोत्तरोत्तरकल्पेष्वपि वेदस्योच्चारितत्वेन स्वातन्त्र्याभावेन नियतानुपूर्वीकत्वरूपापौरुषेयत्वस्यैवेहानादित्वरूपनया विवक्षितत्वान्न बाधादिप्रसङ्गः । सम्मतं चैतत् ग्रन्थकारस्य नियतैकप्रकारकत्वमपौरुषेयत्वमिति पूर्वमुक्तेरितिद्रष्टव्यम् ।

द्वितीयपक्षनिवर्तकतया तत्स्वभावः कथं हरेरिति भाष्यखण्डं योजयति **न द्वितीय इति** । आदिपदेनाध्येतॄणां पापाद्रक्षणशक्तेः सङ्ग्रहः ।

प० — ॐ **छन्दोऽभिधानादिति** ॥ इत्यद्धित्वा गायत्रीनामोक्तौ हेतुः**प्राधान्येनेति** । तत्र हेतुद्वयं **वेदमातुरित्यादि** ॥ **पठन्तीति** । तृतीयेऽध्याये ॥ **एतदपि पूर्वन्यायेनेति** । गायत्रीशब्दार्थोन विष्णुरित्येतदपि निरवकाशब्रह्मलिंगरूपेणेन्द्राकाशप्राणज्योतिरादिशब्दानां विष्णवर्थकत्वप्रतिपादनन्यायेनेत्यर्थः । वक्ष्यमाणदिशाऽत्रापि निरवकाशब्रह्मलिंगसद्भावादितिभावः । मूलं योजयति **तदुभयमित्यादिना** । नित्यत्वादित्युपलक्षणं मत्वाऽऽह **अनादित्वाच्चेति** । एतच्च कृत्वा चिन्तयोक्तम् । वेदानुपूर्वीकृत्रिमत्वस्यान्यत्र व्यक्तत्वादिति चन्द्रिकायां व्यक्तम् ।

यां०— ॥ ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ॥
ननु रां क्लीं ह्रीमित्येकाक्षराणां वर्णक्रमविधुराणामेव मन्त्रत्वं किं वाऽन्येषामित्यत आह **वर्णसमावेशलक्षण इति**। वर्णक्रमविशेषरूप इत्यर्थः। तथा चानेकाक्षराणामेव मन्त्रत्वमिति नियम इति भावः। नित्यत्वस्य प्रकृतानुपयोगादाह **अनादित्वाच्चेति**। एवञ्च मूले नित्यत्वादित्यनादित्वसाधनायैवोक्तमिति मन्तव्यम्। अत एव न्यायविवरणटीकायां वेदस्य नित्यत्वेनानादित्वादित्युक्तम्॥ ननु कृतकक्रमविशिष्टवर्णसमुदायरूपस्य वेदस्य कथमनादित्वमिति चेत्। उच्यते। भूतभवद्भविष्यद्भिरखिलैरेकप्रकारेण पठ्यमानत्वरूपं नियतैकप्रकारत्वमेवानादित्वं वेदस्य विवक्षितम्। उक्तं हि तत्त्वनिर्णयटीकायां स्वतन्त्रस्य वक्तुरभावादपौरुषेयत्वमुपपद्यत इति। एतदेव चानादिनित्यत्वमिति। न तु कूटस्थत्वादिरूपं नित्यत्वमनादित्वम्। येन क्रमस्य कृतकत्वेऽपीत्यादिटीकाविरोधः। न चैवमसदादिवदीश्वरस्यापि कथञ्चिद्वेदजनकत्वात्तत्स्वभावस्य तदधीनतापत्तिः। एतावता नियतैकप्रकारशब्दस्वभावभूतार्थप्रतिपादनादिशक्तेः पराधीनत्वासंभवेन ईश्वराधीनत्वविघटनोपपत्तेः। अन्यथाऽस्मदाद्यधीनत्वस्याप्यापातात्। स्वातन्त्र्यस्य चेश्वरेऽप्यभावात्। न चैवंविधमनादित्वमाकाशादीनामिति तदुक्तेरभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शकत्वमपीति न काचिदनुपपत्तिः। अत्र नित्यत्वं नाम कूटस्थतयाऽऽद्यन्तशून्यत्वम्। तच्च वेदानां 'नित्या वेदाः समस्ताश्चे'त्यादिप्रमाणसिद्धमिति तत्त्वसङ्ख्यानटीकाविरोधपरिहारस्तत्पञ्जिकायामस्माभिः प्रदर्शितस्तत्रैवानुसन्धेयः। चन्द्रिकायां तु कृत्वा चिन्तयाऽनादित्वोक्तिरित्युक्तम्।

श्री०— ॥ ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ॥
वेदमातुरिति। वेदमाता तु गायत्रीति प्रमाणोक्तेरिति भावः। सर्ववेदव्याख्येयपुरुषसूक्तव्याख्येयतया मूलत्वेन गायत्र्या वेदमातृत्वम्। प्राधान्येन हेत्वन्तरमाह **त्रैवर्णिकेति**। जन्मनि जन्मविषये। जनन्या मातुः। आदौ मात्रोत्पन्नस्योपनयनेन द्वितीयं जन्म भवतीति 'मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति' ब्राह्मण्यापादकत्वात्प्राधान्यं ज्ञेयम्। उपपत्तिं तूत्तरत्र वक्ष्याम इति प्रतिज्ञातामुपपत्तिमाह **यद्यपीत्यादिना**॥ **कारणत इति**। ज्ञानादिकारणद्वाराऽऽगन्तुकं न भवति। अचेतनाश्रितत्वात्। नापि स्वरूपतः स्वभावतः स्वभावत्वादित्यर्थः॥ **ध्वनिवदिति** अयावद्द्रव्यभाविनो भूताकाशगुणस्य ध्वनेर्धर्मिणा सह जननाभावेन धर्मिणा सह न तदधीनत्वं किंतु केवलध्वनेरेव तद्वदित्यर्थः।

च०— ॥ ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ॥
प्रकृतनयसमन्वेतव्याभिमतगायत्रीनाम्नश्छन्दोभिधायकत्वनियन्त्रितस्वसाजात्यविशेषितवैदिकाखिलोष्णिगादिशब्दोपलक्षकत्वाशयेनैतन्नयसमन्वेतव्यतावच्छेदकं कीर्तयन्नेव तादृशोष्णिगादिशब्दानामुपलक्ष्यत्वमेव। उपलक्षकता तु गायत्रीशब्दस्येत्यत्र बीजं दर्शयन् प्रकृतनयसमन्वेतव्यमभिधत्ते **अधिवेदगतेति**। अत्र

हेतुर्वेदमातुरित्यादि । अभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनौपयिकगतार्थताशङ्कोद्भिभावयिषया विषयसन्देहपूर्ववादिमतानि दर्शयति **छन्दोगा इति** । तृतीयेऽध्याय इत्यादिः । **तत्र संशय इत्यादि** । गायत्रीपदप्रतिपाद्यधर्मिकः ब्रह्मत्वानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णात्मकत्वरूपमन्त्रत्वोभयकोटिकः संदेहः प्रकृतनयघटक इत्यर्थः । **एतदपि पूर्वन्यायेनेति** । मन्त्र एवेति तावत्प्राप्तमित्येतदपि निरवकाशब्रह्मलिङ्गरूपेणेन्द्राकाशप्राणज्योतिरादिशब्दानां भगवत्तात्पर्यकत्वप्रतिपादनन्यायेनापहस्तितमित्यर्थः । प्रकृतनयसमन्वेतव्यगायत्र्यादिशब्दधर्मिकातिक्रान्तनयसमन्विताकाशादिशब्दावधिकाभ्यधिकशङ्कौपयिकन्यायवैषम्यप्रतिपिपादयिषया प्राक्तननयसमर्थितमाकाशादिशब्दानां परमात्मनिरूपितशक्तितात्पर्यलक्षणसंबन्धाख्यसमन्वयवत्त्वमनुवदति **भवेदित्यादि** । **तत्र** । भूते । **यद्यपीति** । गगनादावनैसर्गिकं ध्वन्यादिकं स्वाश्रयोत्पादकातिरिक्तकारणद्वारा स्वरूपद्वारा चाश्रयवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वादागन्तुकम् । विवरत्वादिकं तु नैसर्गिकमिति न तथेत्याशयः । **धर्मस्यापीति** । धर्म्यनतिरेकादिति हृदयम् । **तथाभावः** जन्मादिष्वीश्वराधीनत्वम् । **अवर्जनीयः** दुर्निवारः । **न चेति** । तथा च धर्मिण एवेशायत्तत्वं नासैत्सीदिति न तद्धर्मस्यापि तदायत्तत्वं सेत्स्यतीति भावः । **अनादिनित्यः** प्रागभावाप्रतियोगित्वविशेषितध्वंसाप्रतियोगित्ववान् । भूताकाशस्यानादिनित्यत्वमभिधित्सितमव्याकृतस्य वेति कल्पद्वयीमभिसंदधान आद्यमपहस्तयते **आत्मन इति** । द्वितीयं प्रतिविधत्ते **यस्त्विति** । मौलेन हेतुविभक्त्यंतेन धर्मिणो विनाशात्तत्रेशानधीनत्वसिद्धावपि अनादित्वानभिधाननिबन्धनोत्पत्तिसाहित्यालाभेन तत्र तदनायत्तता न सेधिष्यतीति मौलतादृशविभक्त्यंतपदमेवानादित्वांशोपलक्षकमित्याशयेन तादृग्मूलं योजयति । **अनादित्वाच्चेति** । धर्मिणोऽनादिनित्यत्वोक्तेः फलं दर्शयति । **धर्मिण इति** । प्रथमांतभावप्रत्ययान्तोत्तरं वेदधर्मस्य गानत्राणकर्तृत्वस्येत्युपस्कार्यम् । ननु वेदस्याव्याकृताकाशवदखण्डार्थरूपताविरहेण नित्यविभुत्वाभ्यां ज्ञानध्वनिसेनादाविव कालिकदैशिकक्रमस्य दुरुपगमतया च तत्तत्सामग्रीजनिततत्तद्वर्णविषयकप्रतीतिगतक्रमस्यैवास्थेयतया क्रमस्य कृतकत्वेपीति तत्वनिर्णयटीकायां वैदिकक्रमस्य कृतकत्वाभिधानेन कृतिनिर्वर्त्यक्रमविशेषविशिष्टवर्णात्मकपक्षीकृतवेदेनादित्वहेतोः स्वरूपासिद्धिदूषिततया तदुपन्यसनं न संगच्छत इति चेन्न । तत्वसंख्यानटीकायां नित्यत्वं नाम कूटस्थतयाऽऽद्यन्तशून्यत्वं तच्च नित्याः वेदाः समस्ताश्चेत्यादिप्रमाणसिद्धमित्यभिहिततया विष्णुतत्त्वनिर्णये सर्वज्ञत्वेनेश्वरस्य तद्बुद्धौ सर्वदा प्रतीयमानत्वादिति भगवत्पादीयविन्यासेन च तट्टीकायांकौटस्थ्यनिषेधस्यास्मदादीन्प्रति प्रमापकत्वौपयिकास्मदादिप्रतीतिगतक्रमस्योच्चारणाद्यायत्ततया कृतिनिर्वर्त्यत्वतात्पर्यकतया सामञ्जस्यात् । पारमेश्वरतथाविधबुध्युपरतिविरहादेव तस्य नित्यतापि संगच्छते । 'पुराणानामप्यन्यथारचनमेवानित्यत्वमि'ति वचनमत एवोपपद्यते । इत्थं च तत्त्वसंख्यानटीकेश्वरबुद्धिगतक्रमस्यानादिनित्यत्वतात्पर्यिका तत्वनिर्णयटीका त्वस्मदादिबुद्धिघटितक्रमस्य कृतिनिर्वर्त्यत्वनाशप्रतियोगित्वतात्पर्यि-

केति तन्नोर्नेतरेत्तरप्रातिरूप्यमित्यवसेयम् । तर्कतांडवदिशा क्रमस्य कृतकत्वेप्याधुनिकाध्यापकेन स्वबुद्धिस्थ-पूर्वपूर्वदिवसीयक्रमानुसारेणोत्तरोत्तरदिवसेष्विवेश्वरेणापि स्वबुद्धिस्थप्रवाहनादिपूर्वपूर्वकल्पीयक्रमानुसारेणैवो-त्तरोत्तरकल्पेष्वपि वेदस्योच्चरितत्वेन स्वातन्त्र्याभावेन नियतानुपूर्वीकत्वरूपापौरुषेयत्वस्यैवेहानादित्वरूपतया विवक्षितत्वान्न बाधादिप्रसंगः । सम्मतं चैतद्ग्रन्थकारस्य नियतैकप्रकारकत्वमपौरुषेयत्वमिति पूर्वमुक्तेरिति द्रष्टव्यमित्यपि कल्पान्तरं व्याकर्तारो न्यभांत्सुः ।

अनु०— कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थता ॥

सु०— किञ्चाकाशादिवाक्ये सन्ति पारमेश्वराणि लिङ्गानीति युक्तं तत्र तदाश्रयणम् । न चात्र तथाविधं किमपि पश्यामः । प्रत्युत (छां. ३ १२.१) **'गायत्री वा इदं सर्वं' 'वाग्वै गायत्री'त्यादयः** शब्द एव प्रसिद्धा बहवः शब्दाः **श्रूयन्ते । कथं च तेषां, विना बलवद्बाधकोपनिपातेन** (अन्यथार्थता)=**अन्यार्थता कल्पयितुं युक्ता । अव्यवस्थाप्रसङ्गात् । न च छन्दसः सर्वात्मकत्वानुपपत्तिः । ब्रह्मणोऽपि साम्यात् ।**

शे०— ननु तर्हि नित्यत्वादेव शब्दस्य तत्स्वभावः कथं हरेरित्येतावतैवाभ्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षसमर्थना'त्कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थते'ति कारिकोत्तरखण्डवैयर्थ्यमित्यतोऽभ्यधिकाशङ्कान्त-रप्रदर्शकत्वान्न तस्य वैयर्थ्यमित्याह **किञ्चेति ॥ शब्द एव प्रसिद्धा इति ।** यद्यप्यत्र शब्दे प्रसिद्धयो-र्गायत्रीवाक्शब्दयोर्द्वयोरेवात्र श्रवणाद्बहवः शब्दा इति तद्बहुत्वाभिधानमयुक्तम् । तथाऽपि तयोरेव बहुवारं श्रवणाभिप्रायेण वा गायत्र्यभिन्नतयोक्तेषु प्रयुक्तपृथिव्यादिशब्दानामपि गायत्रीशब्दत्वमेवेत्यभि-प्रायेण वेदं बहुत्वाभिधानमिति ध्येयम् । मूले कथंशब्देन सूचितं दोषमाह **अव्यवस्थेति ॥ सर्वात्म-कत्वेति ।** गायत्री वा इदं सर्वमिति वाक्योक्तसर्वात्मकत्वेत्यर्थः । तथा च छन्दोविशेष एवेयं गायत्रीति भावः ॥ **साम्यादिति ।** तथा च न ब्रह्मापि गायत्रीति भावः ।

प०— उत्तरार्धं योजयितुमाह **किंचेति ।** द्वेधा हि शङ्का प्रमेयाश्रिता प्रमाणाश्रिता चेति पूर्वार्धेनाद्योक्ता अन्त्या तूत्तरार्धेनोच्यत इति किंचेत्यारंभः । **सर्वात्मकत्वेति ।**

या०— शब्द एव प्रसिद्धा बहव इति । न च शब्दप्रसिद्धयोर्गायत्रीवाक्शब्दयोर्द्वयोरेवान्यत्र श्रवणात्कथं तेषां बहुत्वमिति शङ्कनीयम् । तयोरेव बहुवारं श्रवणात् । गायत्र्यभिन्नतयोक्तेषु प्रयुक्तपृथि-व्यादिशब्दानामपि गायत्रीशब्दत्वमेवेति चाशयात् ॥ सर्वात्मकत्वेति गायत्री वा इदं सर्वमिति वाक्यो-क्तसर्वात्मत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ।

श्री०— बलवद्बाधकोपनिपाताभावेऽप्यन्यार्थताकल्पने को दोष इत्यत आह **अव्यवस्थेति ।** शब्दानामिति शेषः । इन्द्रादिसूक्तस्थानामिन्द्रादिशब्दानामप्यन्यादिपरत्वं स्यादिति भावः ।

च०— प्रमेयाश्रितशङ्कया पूर्वदलमवतार्य, प्रमाणश्रितया तयोत्तरदलमवतारयति **किं चेत्यादि**। **बहवः श्रूयन्त इति**। गायत्रीवाक्शब्दयोरेवात्र श्रवणेण बहुत्वाभिधानस्यानुपपन्नताशङ्का समानानुपूर्वीकयोस्तयोरेव क्रियासमभिव्याहारेण श्रवणाशयेन गायत्र्याभिन्नतयोक्तेषु प्रयुक्तपृथिव्यादिशब्दानामपि गायत्रीशब्दत्वमेवेत्याशयेन वा निरसनीया। **सर्वात्मकत्वेति**। गायत्री वा इदं सर्वमिति वाक्याभिहितसर्वात्मकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः।

सु०-- **नन्वियमेव गायत्री वाक्यशेषे ज्योतिष्ट्वेन पठ्यते। (छां. ३.१३.७) 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इत्यादिना। ज्योतिश्च पूर्वाधिकरणे ब्रह्मेति निर्णीतम्। मैवम्। पूर्वाधिकरणोदाहृतवाक्योक्तस्य ज्योतिषो ब्रह्मत्वेऽप्यत्र तदनुपपत्तेः। तत्र हि कर्णादिविदूरत्वमुक्तम्। अत्र पुनस्तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेति तद्विपरीतम्। युज्यते च ज्योतिरिति पदं छन्दसि। तत्पर्यायस्य 'तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री'ति तेजःशब्दस्य तत्र दर्शनात्। अस्तु वा 'अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिरि'त्युक्तं ज्योतिर्ब्रह्म। तथाऽपि गायत्री छन्द एव। उपदेशभेदेन भिन्नप्रकरणत्वादिति। अथवाऽत्राप्यथ यदतःपरो दिव इति वाक्योक्ते ज्योतिषि सन्देहः। किं ब्रह्मोतान्यदिति। उपक्रमे गायत्रीशब्दश्रवणादन्यदिति प्राप्तम्। ननु गायत्रीशब्दस्याप्याकाशादिशब्दवदीश्वरपरत्वोपपत्तेः किमनेनेत्यतो नित्यत्वादित्यादिनाऽभ्यधिकाशङ्केयमुक्तेति। एतदाच्छादकत्वेनाधिकरणतात्पर्यमाह** इति चेदिति।

अनु०— इति चेत्तद्धरेरेव बाहुल्याच्छ्रुतिलिङ्गयोः ॥

तत्र ब्रूम इत्यध्याहार्यम्। तत् ज्योतिःप्रकरणं गायत्रीप्रकरणं च हरेरेव **प्रतिपादकम्। न च गायत्रीपदविरोधः**। यतः तत् हरेरेव वाचकम्। **कथम्। यस्मात्** तत् **गायत्रीपदप्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यतो** हरेरेव। **अन्यगतं च हरेरेवाधीनम्। न च ज्योतिषो ब्रह्मत्वे दृष्टत्वाद्यनुपपत्तिः। यतः** तत् **अधिष्ठानादिद्वारा कर्णादिविदूरस्यैव** हरेरुपपद्यते। **न चोपदेशभेदानुपपत्तिः। यतस्तद्दिवः परत्वं दिवि स्थितत्वं च विवक्षाभेदाद्धरेरेव युज्यते।**

कुत एतत्। श्रुतिलिङ्गयोर्बाहुल्यात्। तथा हि **'ततो ज्यायांश्च पुरुषः'। 'यद्वैतद्ब्रह्म'। 'य एतामेव ब्रह्मोपनिषदं वेदे'ति** श्रुतयः। **लिङ्गानि च गानत्राणकर्तृत्वं, भूतादिपादत्वम्, 'एतामेव नातिशीयन्त' इति सर्वोत्तमत्वमित्यादीनि। अत एव** श्रुतिलिङ्ग**बाहुल्यात्** तत् **प्रसिद्धबहुलशब्दजातमपि** हरेरेवेति।

शे०— **ज्योतिश्च पूर्वाधिकरणे ब्रह्मेति निर्णीतमिति**। यद्यप्यग्निसूक्तस्थस्य ज्योतिषो ब्रह्मत्वं पूर्वाधिकरणे निर्णीतं न तु छान्दोग्यस्थस्यापि तन्निर्णीतमित्ययुक्तमेतदित्याभाति। तथाऽपि ज्योतिर्हृदय

तेषः छान्दोग्येऽपि ज्योतिःश्रुत्या योऽयमन्तर्हृदय इति हृदयनिहितत्वधर्मेण भिज्ञायमानत्वेनैकेत्वमभिप्रेत्येदमुक्तमिति ध्येयम् । **पूर्वाधिकरणोदा-** ति पूर्वपक्षे पूर्वसिद्धान्तेनाक्षेपाच्चिन्तावैफल्यमिति वाच्यम् । ज्योतिषो वीति गायत्र्यभिन्नत्वेनोक्तपृथिव्यामस्यां हीदं सर्वं प्रतिष्ठितमित्युक्तस्य जन्मादिसूत्राक्षेपात् । योऽयमन्तर्हृदय इति छान्दोग्यस्थे ज्योतिष्या- न ज्योतिरधिकरणमनाक्षिप्यैवानन्दमयाधिकरणाक्षेपाच्चेति ध्येयम् । ननु देविदूरत्वमिह विवक्षितम् । क्वाप्यसम्भवात् । किन्त्वियदिति परि- दृष्टत्वश्रुतत्वादि विरुद्धमित्यरुचेराह **अस्तु चेति** । ज्योतिरधिकरणे विष्णौ **पदेशभेदेनेति** । दिवः पर इति दिवीति च पञ्चम्युपदेशसप्तम्युपदेशभेदेने- ऽधिवेदगतशब्दसमन्वेतव्यताया उक्तत्वात्तदनुसारेण पूर्वपक्षमुपपाद्याधुना ष्यत इत्युक्तस्य ज्योतिषो गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्र्या समारम्भः कृत' रमाह **अथवेति** । अत्र छान्दोग्यस्थज्योतिषो गायत्री वेत्युपक्रमेण गायत्री- पूर्वपक्षः । अन्यस्त्वग्निसूक्तस्थस्य ज्योतिषः कर्णादिविदूरत्वाद्विष्णुत्वेऽपि ुतं चेति तद्विरुद्धदृष्टत्वादिश्रवणान्न विष्णुत्वमिति पूर्वपक्षद्वयमभिमतम् । फल्यं तथोक्तमधस्तात् **न चेति** । तस्य छन्दसि योगरूढिभ्यां प्रवृत्तेरिति वृत्तिनिमित्तस्य भगवद्गतत्वाभावादन्यगतस्य चोक्तरीत्या भगवदनधीनत्वाच्च **हरेरेवेति** । एवं च तस्य तत्स्वभावत्वोक्तिराग्रहमूलैव । सिद्धान्ते ावनियामकत्वरूपमहागुणसमन्वयसिद्ध्यर्थं कृत्वा चिन्तया वेत्यवधेयम् । नेत्तस्य भगवति निरवधिकत्वादेव तस्य तत्र मुख्यत्वं किन्त्वन्यगतस्य ज्यति **अन्यगतं चेति** ॥ **न च दृष्टत्वेति** । ज्योतिषः कर्णादिविदूर- शभेदादिति सूत्रखण्डोऽग्निसूक्तस्थज्योतिर्निष्ठकर्णादिविदूरत्वविरुद्धदृष्टत्वा रान्तरेण व्याख्यातो भवति ॥ **यत इति** । अनेनोभयस्मिन्नप्यविरोधा- देके आकारभेदेन न विरुद्धे इत्यप्यर्थ इत्युक्तं भवति ॥ **न चोपदेश** पञ्चमीसप्तम्युपदेशभेदानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ **विवक्षाभेदेनेति** । त्रिसप्तलो- देनेत्यर्थः ॥ **कुत एतदिति** । आकाशादिवाक्य इव गायत्रीवाक्ये पारमे- श्रयणमिति भावः ॥ 'कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थते'ति पूर्वपक्षं था च श्रुतिलिङ्गबाहुल्यानुरोधेनैवान्यार्थताश्रयणान्नान्यवस्थाप्रसङ्ग इति भावः :

प०— गायत्रीवा इदं सर्वं भूतमित्युक्तसर्वात्मकत्वेनेत्यर्थः । ननूपक्रमे श्रुतगायत्र्यां कथं ज्योतिःशब्दो युक्त इत्यत आह **युज्यते चेति** ॥ **उपदेशेति** । द्युस्थत्वदिवःपरत्वरूपोपदेशभेदे-नेत्यर्थः ॥ **अत्रापीति** । न केवलं ज्योतिर्नय एव ज्योतिषि संदेह इत्यपेरर्थः । तद्धरेरेवेति मूलमस-कृदावृत्त्याऽनेकधा योजयति **तज्ज्योतिः प्रकरणमित्यादिना** ॥ **यतस्तदिति** । तद्द्रष्टृत्वादिकं देहाद्य-धिष्ठानद्वारोपपद्यत इत्यन्वयः ॥ **विवक्षेति** । भाष्याद्युक्तदिशा त्रिसप्तलोकविवक्षाभेदादित्यर्थः । तदि-त्यनुवादः । प्रसिद्धबहुलशब्दजातमपीति व्याख्या ।

या०— साकल्येन कर्णादिविदूरत्वं पूर्वमुक्तम् । अत्र पुनस्तद्योग्यतानुसारेणाधिष्ठानादिद्वारा वा द्रष्टृत्वादिकमुच्यते । अतो न विरोध इत्यरुचेराह **अस्तु वेति** । नन्वेवं पूर्वपक्षद्वयेऽपि पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपालाभाद्व्यर्थेयं चिन्तेति चेन्न । पक्षद्वयेऽपीयं वाव सेयं पृथिवीति गायत्र्यभिन्नत्वे-नोक्तायां पृथिव्यामस्यां हीदं सर्वं प्रतिष्ठितमित्युक्तस्य स्थितिहेतुत्वादेरपि तद्धर्मत्वापत्त्या जन्माधिकरणा-क्षेपो यम् अन्तर्हृदय इत्यानन्दमयधर्मभूतहृदयनिहितत्वश्रवणेनानन्दमयाधिकरणाक्षेपश्चेत्याशयात् । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्युक्तस्य ज्योतिषो गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्र्या समारम्भः कृत इति भाष्यस्वारस्यानुरोधादाह **अथवाऽत्रापीति** । न्यायविवरणेऽत्राधिवेदगतशब्दसमन्वेतव्यताया उक्तत्वात् तदनुसारेण पूर्वमतमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । मतद्वये विषयवाक्यभेदेऽपि प्रमेयमेकमेवेत्यतो न विरोध इति द्रष्टव्यम् । अधिष्ठानादिद्वारेत्यत्रादिपदेन योग्यतानुसारेण द्रष्टृत्वादिसङ्ग्रह **विवक्षाभेदा-दिति** । त्रिसप्तलोकापेक्षयेति भाष्योक्तविवक्षाभेदादित्यर्थः ।

श्री०— **उपदेशभेदेनेति** । त्रिपादस्यामृतं दिवीति पूर्वोपदेशः, परो दिव इति पंचम्यन्तः पश्चिम इत्युपदेशभेदेनेत्यर्थः ॥

च०— ननु कर्णादिविदूरत्वं न श्रोत्रादीन्द्रियसामान्यजनितप्रतीतित्वावच्छिन्ननिरूपितविषयता-त्वावच्छिन्नाभावः किन्तु परिच्छिद्यनर्हताकवैभवयोगित्वमेव । तच्च द्रष्टृत्वश्रुतत्वादिकं न विरुणद्धीत्यरुचि-मनुसंदधानः कल्पान्तरमनुसरति **अस्तु वेति** । 'इयं वा व सा येयं पृथिवी'ति गायत्र्यभिन्नत्वेनोक्तायां पृथिव्यामस्यां हीदं सर्वं प्रतिष्ठितमित्यभिहितसर्वाधारत्वस्य तद्धर्मताप्रसंगेन जन्मादिनयाक्षेपस्य यमन्तर्हृदय इत्यानन्दमयधर्मभूतहृदयनिहितत्वश्रवणेनानन्दमयनयाक्षेपस्य च संभवेन चिन्तासाफल्यमवसेयं । न्याय-विवृतौ प्रकृतनयेऽधिवेदगतशब्दसमन्वेतव्यताभिहित्या तदनुरोधेन पूर्ववादिमतमुपपाद्य संप्रति 'अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते' इत्युक्तस्य ज्योतिषो गायत्री वा इदं सर्वमिति समारम्भः कृतः इति भाष्याक्षरानु-पूर्वीसामञ्जस्यमनुसन्दधानः कल्पान्तरमारचयति **अथवेति** । अत्र छान्दोग्यश्रुतिगतज्योतिःपदाभिधेयस्य गायत्री वेत्युपक्रमेण गायत्रीत्वादभिसूक्तगततत्पदाभिधेयमपि गायत्रीत्येकं पूर्ववादिमतशरीरं । तच्छरीरान्तरं

तु अग्निसूक्तगतज्योतिःपदप्रतिपाद्यस्य कर्णादिविदूरत्वाद्ब्रह्मत्वेपि छन्दोगश्रुतिगततत्पदवाच्यस्य तद्विरुद्ध-दृष्टत्वादिश्रवणान्न ब्रह्मत्वमिति । **अधिष्ठानादिद्वारेति** । आदिपदं योग्यतानुरोधसंग्राहकम् । **उपदेश-भेदेति** । दिव इतिं दिवीति च पञ्चमीसप्तम्युपदेशभेदानुपपत्तिरित्यर्थः । **विवक्षाभेदादिति** । त्रिसप्त-**त्यापेक्षयेति** भाष्यभाषितविवक्षाभेदादित्यर्थः ।

सु० — **ननूक्तमत्र नित्या गायत्री प्रवृत्तिनिमित्तं च तत्स्वभावः । तत्कथं हरेरधीन-मित्यत आह** तादृशत्वाच्चेति ।

अनु० — तादृशत्वाच्च तच्छक्तेः ॥ ११ ॥

पूर्वेण सम्बन्धः । हेतुसमुच्चये चशब्दः । तादृशी खल्वीश्वरशक्तिः । यन्नित्यानित्य-स्वभावास्वभावसर्वविषया । अन्यथा सर्वेश्वरत्वहानेः । अथ तस्याः शक्तेः किं शक्यमिति चेत् । तत्स्वरूपसत्तैव । अनादिसिद्धा सेति चेत् । सत्यम् । अनादीश्वरशक्त्यैवेति वदामः । उक्तं चात्र प्रमाणमिति ।

शे० — **तत्कथमिति** । न कथमपीत्यर्थः । विवरत्वादिवद्धर्मिणा सह ध्वनिवत्स्वयमेव वा तदधीनत्वासम्भवस्योपदर्शितत्वादिति भावः ॥ **पूर्वेणेति** । तद्धरेरेवेति पूर्वेणेत्यर्थः ॥ **हेतुसमुच्चय इति** । बाहुल्याच्छ्रुतिलिङ्गयोरित्युक्तहेतुसमुच्चय इत्यर्थः । अतो नैतद्वैय्यर्थ्यमिति भावः । किमनादि-**स्वभावस्य** भगवदधीनत्वमसम्भावितमित्यभिप्रेतं किंवाऽप्रामाणिक(त्वः)मिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं **दूषयति तादृशीति** । नित्यानित्येत्युपलक्षणम् । साधनादीत्यपि द्रष्टव्यम् । गूढाभिसन्धिः शङ्कते **अथेति** । उत्तरवाद्यपि तथैव समाधत्ते **स्वरूपेति** । पूर्ववादी स्वाशयमुद्धाटयति **अनादीति** उत्तरवाद्यपि स्वाभिसन्धिमुद्धाटयति **सत्यमिति** । द्वितीयं प्रत्याह **उक्तं चात्र प्रमाणमिति** । 'नभो ददाति श्वसतां मार्गं यन्नियमादः' इत्यादिरूपं स्वभावस्यापि भगवदधीनत्वबोधकं प्रमाणमाकाशाधिकरणे उक्त-मित्यर्थः । यद्वाऽनादिस्वरूपसत्तायाः कुत ईश्वराधीनत्वमित्यत आह **उक्तं चेति** । जिज्ञासाधिकरणेऽना-दिस्वरूपसत्ताया अपीश्वराधीनत्वे 'द्रव्यं कर्म च कालश्चे'त्यादिप्रमाणमुक्तमित्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन छन्दोभिधानादित्यादित्रिसूत्र्या सङ्ग्रहः ॥

स० — ॥ ॐ **छन्दोभिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम्** ॐ ॥ **उक्तं चात्रप्रमाणमितीति** ॥ प्रथमाधिकरणे 'द्रव्यं कर्म च कालश्चे'त्यादिप्रमाणमनादेरपीश्वराधीनत्वप्रति-पादकमुक्तमित्यर्थः ।

प०—**पूर्वेणेति** । तद्धेरेरेवेति साध्येनेत्यर्थः ॥ **हेतुसमुच्चय इति** । बाहुल्याच्छ्रुतिलिंगयो-रित्युक्तहेतुना तादृशत्वादित्युक्तहेतोः समुच्चय इत्यर्थः ॥ **उक्तं चेति** । जिज्ञासाधिकरणे 'द्रव्यं कर्म च कालश्चे'त्यादिप्रमाणमुक्तमित्यर्थः ।

या०— **उक्तं चात्र प्रमाणमिति** । प्रथमाधिकरणेऽनादिस्वरूपसत्ताया अपीश्वराधीनत्वे 'द्रव्यं कर्म च कालश्चेत्यादिप्रमाणमुक्तमित्यर्थः ॥

श्री०— **अनादिसिद्धा सेति** । सा स्वरूपसत्ताऽनादिसिद्धा । ईश्वरशक्तिश्च सादिरिति स्वरूपसत्ता कथं तच्छक्त्या स्यादिति भावः ॥ १-१-११

च०— **उक्तं चात्र प्रमाणमिति** जिज्ञामानये अनादिस्वरूपसत्ताया अपीश्वरनिघ्नताविषये द्रव्यं कर्म च कालश्चेति प्रमाणमभिहितमित्यर्थः ।

सु०— अपरे तु ज्योतिश्चरणाभिधानादित्याद्येकमेवाधिकरणं व्याचक्षते । तदयुक्तम् । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिरिति वाक्ये चरणाभिधानाभावात् । चरणाभिधानादित्यस्य पादाभिधानादित्यर्थ इति चेत् । एवं तर्हि भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवमिति पुनरुक्तं स्यात् । न स्यात् । तात्पर्यभेदात् । तथा हि । पूर्वस्मिन्वाक्ये तावानस्य महिमेति चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् । तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टम् तदेवेह द्युसम्बन्धात्प्रत्य-भिज्ञायते । तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातामित्यत्रा-भिप्रेयते । तत्र तु भूतादिपादव्यपदेशबलेन प्रकृतस्य ब्रह्मत्वोपपादनमिति । उच्यते । एवं हि व्याकुर्वता प्रकृतप्रत्यभिज्ञानं ज्योतिषो ब्रह्मत्वे हेतुः उत्तरा तु त्रिसूत्री प्रकृतस्य ब्रह्मत्वोपपादि-केत्युक्तं स्यात् । तथा च श्रुतहानाश्रुतकल्पने स्याताम् । अन्यथा ज्योतिः प्रत्यभिज्ञानादित्येव ब्रूयात् । लघु चैवं स्पष्टं च सूत्रं स्यात् । पादाभिधानादित्येव वा वदेत् । श्रुत्यनुगमो ह्येवं सति स्यादित्युक्तमेवोपपन्नमिति ॥ १-१-११ ॥

शे०— **पुनरुक्तं स्यादिति** । पादोऽस्य सर्वा भूतानीति पूर्ववाक्यस्थपादाभिधानादन्यस्य ज्योतिर्वाक्ये पादाभिधानस्याभावात्तस्यैव चरणाभिधानादित्यत्र विवक्षायां भूतादिसूत्रवैय्यर्थ्यं स्यादि-त्यर्थः । न च चरणाभिधानादित्यनेन पादोऽस्य सर्वा भूतानीति मन्त्रवाक्यस्थं सर्वभूतानामेकपादत्वम-मृतस्य त्रिपादत्वं चोच्यते । भूतादिपादेत्यनेन तु सैषा चतुष्पदेति ब्राह्मणवाक्यस्थानां भूतपृथिवीशरीर-हृदयानां पादत्वमुच्यते ब्राह्मणवाक्ये इदं सर्वमिति भूतम्, येयं पृथिवीति पृथिवी, यदिदमस्मि-न्पुरुषे शरीरमिति शरीरम् यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयमिति हृदयं चोक्त्वा सैषा चतुष्पदा षड्विध-

गायत्रीति भूतादीनां चतुर्णां पादत्वव्यपदेशात्ततो न पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । चरणाभिधानादित्यनेन पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्येति मन्त्रस्थपादाभिधानद्वयस्यैव ततोऽधिकार्थस्य ब्राह्मणस्थपादाभिधानस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन भूतादिसूत्रवैयर्थ्यादित्याशयात् पूर्वं ब्रह्मोक्तावपि कथमुक्तहेतुना ज्योतिषो ब्रह्मतेत्याशङ्क्याह **तत्रेति** । द्युसम्बन्धादित्यतः परं निर्दिष्टमिति शेषः । अयमाशयः । औत्सर्गिकं तावच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थानुवादकत्वम् । यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत् । यस्योभयं हविरार्तिमर्च्छेदित्यादौ च विधिविभक्तेरपि यच्छब्दबलादपूर्वार्थावबोधनस्वभावात्प्रच्यावनस्याङ्गीकारात् । यत्र सर्वथा न प्राप्तिस्तत्रैव प्रसिद्धार्थत्वपरित्यागः । तदिह यदतः परो दिवो ज्योतिरित्यत्रापि यच्छब्दसामर्थ्यात् द्युसम्बन्धेन ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम् । न च तस्य मानान्तरात्प्रसिद्धिरस्ति । पूर्ववाक्ये च द्युसम्बन्धि त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति तदेव सम्बध्यते । न च वाक्यस्थज्योतिर्लाभे प्रकृतहानं न दोषः । वाक्यापेक्षया प्रकरणस्य दुर्बलत्वदिति वाच्यम् । यच्छ्रुतेर्विषयगवेषणायां प्रकरणप्राप्तस्यापि प्रसिद्धस्यैव ग्राह्यतया स्ववाक्यगतस्यापि प्रस्तोष्यमाणस्यापूर्वस्याप्रसिद्धत्याऽग्राह्यत्वादिति । यच्छब्दस्य ब्रह्मार्थत्वं हित्वा तेजोवाचित्वे बुद्धिगौरवमुक्त्वा दोषान्तरमाह **तदिति** । प्राकृतं प्रकृतेर्जातं कार्यमिति यावत् ॥ **प्रकृतहानेति** । प्रसिद्धापेक्षया पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं सन्निहितम् अप्रसिद्धं तु कल्प्यमप्रकृतमत एवोक्तं **कल्पयत इति** । लिङ्गोपस्थापिताद्ब्रह्मणः श्रुत्युपस्थापिततेजसो बलीयस्त्वेऽपि यच्छब्दार्थे ज्योतिषि सन्निधापकमानापेक्षायां त्रिपाद्ब्रह्मणो ध्याने विनियोगाकांक्षस्यानन्तरवाक्ये श्रुत्युक्ते विजातीयमानाकाङ्क्षश्रुत्युक्ततेजोभिधानालि(लि)ङ्गोपनीतातिसन्निहितसजातीयश्रुतिसिद्धैकवाक्यताकाङ्क्षब्रह्मोक्तिर्यच्छब्दस्य युक्ता । तस्माद्यत्तच्छब्दार्थप्रयुक्तो ज्योतिःशब्दो ब्रह्मार्थ इति भावः । **अत्रेति** । ज्योतिः सूत्र इत्यर्थः ॥ **तत्रेति** । भूतादिसूत्र इत्यर्थः। कथं भूतादिसूत्रे प्रकृतस्य ब्रह्मत्वोपपादनमित्यत उक्तं **भूतादिपादव्यपदेशबलेनेति** । पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मैव भवितुमर्हति । यतो भूतादीन्पादान्व्यपदिशति । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्य सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति । न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । ब्रह्मणस्तु सर्वात्मकत्वा द्युज्यते भूतादीनां पादत्वमिति भूतादिपादव्यपदेशबलेन प्रकृतस्य ब्रह्मत्वोपपादनमित्यर्थः ॥ **श्रुतहानेति** । श्रुतस्य चरणशब्दस्य हानम् । अश्रुतस्य प्रत्यभिज्ञानादित्यस्य कल्पनं च स्यादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । प्रत्यभिज्ञानस्यैव ज्योतिषो ब्रह्मत्वसाधकतयाऽभिप्रेतत्व इत्यर्थः । अवधारणे हेतुद्वयमाह **लघु चेति** । अत्राप्यवधारणे हेतुमाह **श्रुत्यनुगमो ही ति** ॥ १-१-११ ॥ छ ॥

म०— तदेवेह द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायत इति ॥ पूर्वं त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यत्र द्युसम्बन्धिरूपमुक्तं तदेवेहाथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्यनेन द्युसम्बन्धितया पुनरुच्यमानं परामृश्यत

इत्यर्थः । **प्रकृतप्रत्यभिज्ञानमिति** ॥ द्युतसम्बन्धितयोक्तस्य पुनस्तथोक्तिरित्यर्थः ।

प०— सिद्धान्तरीत्या कर्णादिविदूरत्वं चरणशब्दार्थमुपेत्याह **चरणाभिधानाभावादिति** । शङ्कते **न स्यादित्यादिना** । पूर्वं त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यत्र यत् द्युसंबन्तिया पुनरुच्यमानं परामृश्यत-इत्यर्थः ॥ **द्युसंबन्धादिति** । दिवःपरो ज्योतिर्दीप्यत इति दिव इत्युक्तसंबन्धादित्यर्थः ॥ **अत्राभिप्रेयत-इति** । चरणाभिधानादित्यात्राभिप्रेयत इत्यर्थः । श्रुतहानाद्येव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति **अन्यथेति** ॥ १ । १ । ११ ॥ छ ॥

या०— **द्युसम्बन्धात्प्रत्यभिज्ञायत इति** । यच्छब्देन परामृश्य द्युसम्बन्धितया पुनरुच्यत इत्यर्थः । अयमभिप्रायः । औत्सर्गिकं तावद्यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थानुवादकत्वम् । तदिह यदतः परो दिवो ज्योतिरिति यच्छब्दसामर्थ्यात् द्युसम्बन्धेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम् । पूर्ववाक्ये च द्युसम्बन्धि त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिद्ध्यपेक्षायां तदेव सम्बध्यतेऽतस्तदेव यच्छब्देन परामृश्य पुनरुच्यत इति । प्राकृतं प्रकृतेर्जातम् । कार्यमिति यावत् । **अत्रेति** । ज्योतिरिति प्रथमसूत्रे इत्यर्थः ॥ **तत्रेति** । तदुत्तरत्रिसूत्र्यामित्यर्थः ॥ **भूतादिपादेति** । पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मैव, यतो भूतादीन्पादान् व्यपदिशति भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याह सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति । न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादेः पादा उपपद्यन्ते इति भूतादिपादव्यपदेशबलेन प्रकृतस्य ब्रह्मत्वोपपादनमित्यर्थः । पौनरुक्त्यपरिहारानुपयोगित्वात् शिष्टसूत्रद्वयोक्तं प्रकृतस्य ब्रह्मत्वोपपादकं नानूदितमित्यवधेयम् ॥ **श्रुतहानेति** । प्रथमसूत्रे श्रुतस्य चरणशब्दस्य हानमश्रुतस्य प्रत्यभिज्ञानादित्यादेः कल्पनमित्यर्थः ॥ १-१-११

च०— **द्युसंबंधात्प्रत्यभिज्ञायत इति** । परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इति वाक्ये यच्छब्देन परामृश्य द्युसम्बन्धात्पुनरभिधीयत इत्यर्थः । अत्रेदमभिसंहितम् । यदितिसर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थानुवादकत्वस्यौत्सर्गिकतया 'यदतःपरो दिवोज्योतिर्दीप्यते' इत्यत्र यच्छब्दसमभिव्याहारात् द्युसम्बन्धेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम् । पूर्ववाक्ये द्युसम्बन्धित्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिद्ध्यपेक्षायां तदेवात्रान्वेति अतस्तदेव यच्छब्देन परामृश्य पुनरभिधीयत इति । **प्राकृतं प्रकृतेर्जातम्** । तस्येदमित्यनुशिष्टसम्बन्धार्थकप्रकृतिशब्दप्रकृतिकेनाणा जन्यजनकभावसम्बन्धप्रत्यायनात् । **अत्रेति** । ज्योतिरिति प्रथमसूत्र इत्यर्थः । **तत्रेति** । तदुत्तरत्रिसूत्र्यामित्यर्थः : **श्रुतहानेति** । प्रथमसूत्रे श्रुतस्य चरणाभिधानादित्यस्य हानमश्रुतस्य प्रत्यभिज्ञानादित्यादेः कल्पनमित्यर्थः ।

॥ इति गायत्र्यधिकरणम् ॥

सु०— ॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥ **नन्वत एव प्राण इत्यनेनैवैतद्गतार्थम् । ता एताः शीर्षंच्छ्रियः श्रिता इत्यादिवाक्यान्तरविषयत्वान्नेति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । अभ्यधिकाशङ्कासद्भावान्नेति चेन्न । अदर्शनात् । सद्भावे वा तदनन्तरमेवारम्भणीयत्वादित्यतो निरन्तराधिकरणसिद्धान्तन्यायोपजीव्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षमाह** बाहुल्य इति ।

अनु०— ॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥

बाहुल्ये श्रुतिलिङ्गयोः ॥

अन्यस्य मुख्यवाच्यत्वमिति ॥

पूर्वाधिकरणे हि गायत्र्याद्यन्यवाचिशब्दबाहुल्यसद्भावेऽपि श्रुतिलिङ्गबाहुल्याश्रयणेन गायत्री परमात्मैवेति निर्णीतम् । अस्ति चात्रापि परकीयश्रुतिलिङ्गबाहुल्यम् । तथाहि । चक्षुरादिभिः सहपाठस्तावत्प्रधानस्य ब्रह्मणो नोपपद्यते । न च किञ्चिदत्र ब्रह्मणो ज्ञापकमस्ति । येनाप्रधानप्रायपाठस्यापवादः स्यात् । युज्यते च इन्द्रजीवमुख्यप्राणानाम् । इन्द्रस्य हस्ताधिष्ठातुरिन्द्रियत्वात् । जीवस्येन्द्रियजन्यफलाश्रयत्वात् । मुख्यस्य च सर्वेन्द्रियस्वामित्वात् । प्राणो वा अहमस्म्यष इतीन्द्रश्रुतिः । ता अहिंसन्तेत्यादिनोक्तानि प्राणविवादो, देहादुत्क्रमणप्रवेशौ, ततो देहपातोत्थाने, प्राणसंवादश्चेति मुख्यप्राणलिङ्गानि । तथा तं शतं वर्षाण्यभ्यार्चदिति शतायुष्ट्वं प्राणो वंश इति चक्षुरादीन्प्रति वंशत्वमिति जीवलिङ्गानि । सति चैवमन्यदीययोः श्रुतिलिङ्गयोर्बाहुल्येऽन्यस्येन्द्रादेः प्राणशब्दवाच्यत्वं युक्तम् । अन्यथोक्तन्यायस्यानैकान्त्यापातात् । न च वाक्यभेदो दोषः । अनन्यगतिकतया प्राप्तत्वादिति । अमुख्यया वृत्त्याऽत्र मुख्यप्राणस्य वाच्यत्वं सिद्धान्तिनाऽप्यभ्युपगम्यत इत्यतो मुख्येत्युक्तम् । इतिशब्दः शङ्कासमाप्तिद्योतकः ।

शे०—॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥ ॥ **गतार्थतामिति** । सर्वासां प्राणविद्यानामत एव प्राण इत्यनेनैव भगवद्विषयतायाः समर्थितत्वादिति भावः । विद्याविशेषेऽभ्यधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानान्न गतार्थतेत्यभिप्रेत्य गूढाभिसन्धिः शङ्कते **ता वा एता इति** । अविदिताशयः परिहरति **उक्तोत्तरत्वादिति** । वाक्यभेदेनाधिकरणभेदे तेषामानन्त्येन शास्त्रापर्यवसानप्रसङ्गादित्युक्तोत्तरत्वादित्यर्थः । आशयमुद्घाटयति **अभ्यधिकेति** ॥ **सहपाठ इति** । चक्षुःश्रोत्रमनोवाक्प्राण इति चक्षुरादिभिः सह पाठ इत्यर्थः । अप्रधानचक्षुरादिसाहचर्यात्प्राणोऽप्यप्रधानभूत एवेति भावः । ननु निर्णायकाभाव एव प्रायपाठोऽनुसरणीयो न तु तत्सद्भावेऽपि । अन्यथा छत्रचामराद्यसाधारणलिङ्गसद्भावेऽपि सामन्तसन्निधिमात्रेण राजा न राजा स्यादित्यत आह **न चेति** । तर्हि चक्षुरादिभिः सहपाठादेव प्राणस्येन्द्रादित्वमपि

न स्यादित्यत आह युज्यते चेति ॥ **इन्द्रश्रुतिरिति** । अत्र प्रसिद्धेन्द्रप्रयुक्तोऽहंशब्द एवेन्द्रश्रुतित्वेन द्रष्टव्यः । 'इन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाचे'त्यादीन्द्रश्रुतीनां वृत्रहन्तृत्वमहाव्रतयजमानत्वादि-लिङ्गानामुपलक्षणमेतत् । ततश्चेन्द्रे इन्द्रश्रुतिलिङ्गबाहुल्यसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । प्राणे प्राणश्रुतिलिङ्ग बाहुल्यमाह **ता अहिंसन्तेत्यादिना** । यद्यपि न्यायविवरणटीकायामिन्द्रियैः सहाभिधानमपि प्राण-लिङ्गत्वेनोक्तमिति तदप्यत्र गणनीयम् । तयाऽप्युक्तरीत्या तस्येन्द्रजीवप्राणसाधारणत्वादसाधारणलिङ्ग-कथनावसरे तन्न सङ्गृहीतम् । सर्वसाधारण्यज्ञापनायैव स्वातन्त्र्येणैवोदाहृतमिति द्रष्टव्यम् । अत्र प्राण-विवादादिलिङ्गप्रदर्शनेनैव तल्लिङ्गसहचरिता 'प्राण उदक्रामत् प्राणः प्राविशदि'त्यादिप्राणश्रुतिरपि दर्शितप्रायैवेति भावेन न पृथग्दर्शिता । भाष्यटीकयोः प्राणविवादस्यैव प्राणसंवादशब्देन ग्रहणेऽपीह टीकायां प्राणविवादस्य प्रत्येकमभिधानेन प्राणसंवादशब्देन तद्ग्रहणायोगात् । 'तं देवा अब्रुवन् त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्वमसि तव वयं स्मस्त्वमस्माकमसी'त्यादिस्तुतिरूपोऽर्थवाद एव संवादो ज्ञेयः । ततश्च प्राणेऽपि तद्बाहुल्यसिद्धिरिति ज्ञेयम् । जीवे श्रुतिलिङ्गबाहुल्यमाह **तथेति** । अत्र शतायुष्ट्वादि-लिङ्गसहचरिता 'पुरुषरूपेण य एष तपति स एष पुरुषः समुद्रः' इत्यादिका जीवश्रुतिलिङ्गप्रदर्शनेन प्रदर्शितप्रायैवेति न पृथग् दर्शिता । अत एव जीवेऽपि श्रुतिलिङ्गबाहुल्यसिद्धिरिति ध्येयम् ॥ **अन्यथोक्तन्यायरयेति** । यदीयश्रुतिलिङ्गबाहुल्यं यत्र तत्र स एवोच्यत इति न्यायस्येत्यर्थः ॥ **अनन्य-गतिकतयेति** । सम्भवत्येकवाक्यत्व एव वाक्यभेदस्य दोषत्वम् । प्रकृते चानेकप्रापकसद्भावेनैकवाक्यत्वा-योगान्न वाक्यभेदो दोष इति भावः ।

स० — ॐ **प्राणस्तथानुगमात्** ॐ ॥ **अन्यथोक्तन्यायस्येति** । यदीयश्रुतिलिङ्गबाहुल्यं यत्र तत्र स एवोच्यत इति न्यायस्येत्यर्थः ।

प० — ॥ ॐ **प्राणस्तथानुगमात्** ॐ ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । वाक्यभेदेनाधिकरणभेदे शास्त्रापर्यवसानप्रसङ्गादित्यन्तरधिकरणे उक्तत्वादिति भावः । इन्द्रश्रुतिः अहमितिप्रसिद्धेन्द्रप्रयुक्ताहं श्रुतिः ॥ **अन्यथोक्तन्यायस्येति** । यदीयश्रुत्यादिबाहुल्यं यत्र स एव तत्र ग्राह्य इत्युक्तन्यायस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वे वाक्यभेददोष इत्याशंक्याह **न चेति** ।

या० — ॐ **प्राणस्तथाऽनुगमात्** ॐ ॥ **उक्तोत्तरेति** । वाक्यभेदेनाधिकरणभेदे शास्त्रापर्य-वसानप्रसङ्गादित्युक्तोत्तरत्वादित्यर्थः ॥ **चक्षुरादिभिरिति** । 'चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः' इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **इन्द्रश्रुतिरिति** । प्राणश्रुतिस्तु विषयवाक्यगतेति नोक्ता । उपलक्षणं चैतत् । पुरुषश्रुतिरपि ग्राह्या । इन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय । तमिन्द्र उवाच । प्राणो वा अहमस्मीतीन्द्रश्रुतेः । वाक्प्राणः, प्राण उदक्रामत्, प्राणः प्राविशत्, प्राण ऋच, इति प्राणश्रुतेः । पुरुषरूपेण स एष पुरुष इत्यपि पुरुषश्रुतेश्च

बहुत्वमपि ग्राह्यम् । महाव्रते यजमानत्वप्राणकलहशतायुष्ट्वादिनिरवकाशलिङ्गबलान्नैतासामुक्तरीत्या विष्णुपरत्वशङ्काऽवकाश इति भावः ॥ **देहादुत्क्रमणप्रवेशावित्यादि** । प्राण उदक्रामत्, तत्प्राण उत्क्रान्ते उदपद्यत, प्राणः प्राविशत्, तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत् । इत्यनेनोक्तानि उत्क्रमणप्रवेशदेहपातोत्थानानीति ज्ञातव्यम् ॥ **प्राणसंवादश्चेति** । प्राणानामिन्द्रियदेवानां समीचीनः प्रीतिपूर्वको वाद इत्यर्थः । स च 'तं देवा अब्रुवन् । त्वमुक्थमसि, त्वमिदं सर्वमसि, तव वयं स्मस्त्वमस्माकमसीत्यत्रोक्तो ज्ञातव्यः ॥ **अन्यथोक्तन्यायस्येति** । यदीयश्रुतिलिङ्गबाहुल्यं यत्र तत्र स एवोच्यत इति न्यायस्येत्यर्थः ।

श्री० — ॐ **प्राणस्तथाऽनुगमात्** ॐ ॥ **इन्द्रश्रुतिरिति** । अस्येन्द्रवाक्यत्वादित्यर्थः ॥

च० — ॐ **प्राणस्तथानुगमात्** ॐ ॥ नन्वत एव प्राण इत्यतीतनयोगेनैव निखिलप्राणविद्यानामीशगोचरशक्तितात्पर्यवत्तायाः समर्थिततया मन्दप्रयोजनमिदं लक्षणमित्याशङ्कते **नन्विति** । अतिक्रान्तनयस्य तैत्तरीयशाखास्थवाक्यविषयकत्वात्प्रकृतनयस्य चैतरेयशाखागतवाक्यविषयकत्वोपगमान्न क्षतिरित्यभिसन्दधानः शङ्कते **ता वा एता इति** । वाक्यभेदेनाधिकरणभेदे शास्त्रापर्यवसानप्रसङ्गादित्यन्तनयेऽभिहितं स्मारयन् समाधत्ते **उक्तोत्तरत्वादिति** । उक्तातिप्रसङ्गापनिनीषया पूर्ववादी स्वाशयं प्रकाशयति **अभ्यधिकेति** । तस्या एवं गगनकुसुमायमानतया तदनिस्तारादित्याह **अदर्शनादिति** । तादृशशङ्काकर्मकदर्शनोपगमे प्रकृतनयस्य तन्नयाद्व्यवहिते निर्निबन्धनत्वाख्यबाधकमभिधत्ते **तत्सद्भाव इति** ॥ **निरन्तरेति** । अन्तरशब्दो व्यवधानवचनः निःशब्दो निष्क्रान्तिवचनः 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे'त्यनुशासनान्निर्व्यवधानगायत्रीनयीयश्रुतिलिङ्गबाहुल्यरूपसिद्धान्तन्यायमित्यर्थः ॥ **सहपाठ इति** । अनेन ब्रह्मपक्षकं स्वावधिकावरत्वविशेषितचक्षुराद्यभिधायक'चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण'इतिवाक्यघटकतत्समानविभक्तिकप्राणपदशक्तितात्पर्यविषयत्वाभावसाध्यकं चक्षुराद्यवधिकप्राधान्यविशेषितत्वहेतुकमनुमानं ध्वन्यते । ननु छत्रचामराद्यसाधारणलिङ्गसद्भावे सामन्तसन्निधानमात्रेण यथा राजा न राजा भवति तद्वत्प्रकृते ब्रह्मत्वनिर्णायकसमवधानेन सहपाठमात्रेण ब्रह्म न ब्रह्म भवेदिति शङ्कितां हेतोरप्रयोजकतां वारयति **न चेत्यादिकस्यादित्यन्तेन** ॥ **युज्यत इति** । सहपाठ इति कर्तृवाचकमनुषञ्जनीयम् । इन्द्रादित्रितयधर्मिकमिन्द्रियत्वेन्द्रियजन्यफलाश्रयत्वतत्स्वामित्वहेतुकं दर्शितसाध्यप्रतियोगिसाध्यकमनुमानत्रयमेतत्सूचितमवसेयम् । हस्ताधिष्ठातृत्वेन चाद्यहेतोरसिद्धिशङ्का निरसनीयेति हृदयम् । इन्द्रश्रुतिरिन्द्रप्रयुक्ताहंपदरूपा श्रुतिः । प्राणश्रुतिर्विषयवाक्यगतैवेति नोपन्यस्ता । पुरुषश्रुतिरप्युपन्यसनीया । 'इन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिन्द्र उवाचे'तीन्द्रश्रुतीनामि'न्द्रो वै वृत्रं हत्वे'त्यादिवृत्रहन्तृत्वमहाव्रतयजमानत्वादिलिङ्गानां बहुत्वादिन्द्रे श्रुतिलिङ्गबाहुल्यसिद्धिरवसेया । प्राणश्रुतिलिङ्गभूमानमभिधत्ते **ता अहिंसन्तेत्यादि** । न्यायविवृतिटीकायामिन्द्रियैः सहाभिधानमपि प्राणलिङ्गत्वेनाजीगणदिति प्रकृते कथं तत्तथा

नाजीगणदिति शंका तस्येन्द्रजीवप्राणसाधारण्येनासाधारणलिङ्गगणनावसरे तत्परिगणनानौचित्यादपहस्तयितव्या । अत्र प्राणविवादादितल्लिङ्गभूम्नः प्रदर्शनेनैव तत्सहचरित 'प्राण उदक्रामत् प्राणः प्राविशदि'त्यादितच्छ्रुतिभूम्नोऽपि प्रदर्शनं कृतदेशीयमिति मन्वानो न पृथक् प्रादीदृशत् । भाष्ये प्राणविवादस्यैव प्राणसंवादशब्देन भाषणेऽपि टीकायां तथैव टीकनेऽपि प्रकृते प्राणविवादतत्संवादयोः पृथगभिधानेन 'तं देवा अब्रुवन् त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्वमसि तव वयं स्मस्त्वमस्माकमसी'त्यादिस्तुतिरूपः समीचीनो वाद एव संवादशब्देनोपादेयः । इत्थं च प्राणेऽपि तद्भूयस्त्वसिद्धिरवसेया । जीवेऽपि श्रुतिलिङ्गभूयस्त्वं दर्शयति **तथेति** । अत्र शतायुष्यादिजीवलिङ्गाभिधायकपदसमभिव्याहृता पुरुषरूपेण 'य एष तपति स एष पुरुषः समुद्र' इत्यादिका भूयसी जीवश्रुतिरपि भूयस्तल्लिङ्गप्रदर्शनेनैव प्रदर्शितदेश्येति न पृथक् प्रादर्शि । इत्थं च जीवेऽपि श्रुतिलिङ्गभूयस्त्वसिद्धिरिति ध्येयम् ॥ **अन्यथोक्तन्यायस्येति** । यादृशवाक्यं यादृगार्थश्रुतिलिङ्गबाहुल्योपेतं तत्तादृशार्थतात्पर्यकमिति सामान्यमुखव्याप्तेरुदाहृतस्थलेष्वनैकान्त्यं प्रसज्येतेति भावः ॥ **अनन्यगतिकतयेति** । गां बधान गां नयेत्यादौ वाक्यभेदस्य दोषत्वपरिजिहीर्षया संभवत्येकवाक्यत्व इति विशेषिततया प्रकृते च नानार्थप्रत्यायकसंवलनेनैकार्थतात्पर्यकत्वस्य दुरुपपादतया नानार्थतात्पर्यकत्वोपगतावपि क्षत्यभावादिति भावः ।

सु०— सिद्धान्तयत्सूत्रं व्याख्याति ॥ तन्नेति ।

ब्र. सू.— **ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ**

अनु०— तन्नात्रगस्य हि ॥

विष्णावेव तु लिङ्गानि प्राणस्थानि तु सर्वशः ॥
प्राणसंवादपूर्वाणि मुख्यतो जीवगानि च ॥
अभ्यार्चच्छतवर्षाणि प्राणवंशत्वमित्यपि ।

किन्तु ब्रह्मण एव प्राणशब्दमुख्यवाच्यत्वमिति शेषः । कुतः । ब्रह्मशब्दानुगमात् । पारमेश्वरलिङ्गानुगमाच्चेति भावः । अथवा बाहुल्य इत्यादिकमेव सिद्धान्तवाक्यम् । ब्रह्मविषययोः श्रुतिलिङ्गयोर्बाहुल्ये विद्यमाने यदन्यस्येन्द्रादेः प्राणशब्दमुख्यवाच्यत्वं पूर्ववादिनोक्तं तन्नेति ।

ननु च श्रुतिलिङ्गबाहुल्यादेवान्यस्य मुख्यवाच्यत्वमित्युक्तम् । सत्यम् । तथाऽप्यस्त्यत्र वैषम्यम् । निरवकाशश्रुतिलिङ्गबाहुल्येन हि प्रागत्र च निर्णयः कृतः । एतानि तु सावकाशानीत्याह अत्रगस्येति । **इन्द्रादिगतस्य । हिशब्दो हेत्वर्थः । तस्मान्नेति पूर्वेण**

संबन्धः । प्रमाणप्रसिद्धिद्योतको वा । आद्यस्तुशब्दो न्यायविशेषसूचकः । प्राणस्थानि प्राणसंबन्धितया प्रतीतानि । पुनस्तुशब्दोऽप्यर्थे । इन्द्रियविषयाण्यपीति श्रुतिरपीति वा । न च मञ्चेषु पुरुषसंबन्धनिबन्धनं क्रोशनमिवामुख्यानीश्वरे लिङ्गानीति शङ्कनीयम् । अन्तर्गतस्य तस्यैव तत्तत्कर्तृत्वादित्याशयेन मुख्यत इत्युक्तम् । शतं वर्षाणीत्यतोऽपि परस्तादितिशब्दो योज्यः । प्राणवंशत्वं प्राणांश्चक्षुरादीन्प्रति वंशत्वम् । एतेन न वक्तुरित्यादिसूत्रतात्पर्यमुक्तं भवति ।

शे०— ब्रह्मशब्दानुगमादिति । 'एतद्ब्रह्म' 'ब्रह्मणो लोकः' । 'ब्रह्मेमं पुरुषम्' । 'उदरं ब्रह्मे'त्यादिब्रह्मशब्दानुगमादित्यर्थः ॥ पारमेश्वरेति । 'तं देवाः प्राणयन्ते'त्यादिदेवोपदेश्यत्वादिपारमेश्वरलिङ्गानुगमाच्चेत्यर्थः । अन्यदीययोः श्रुतिलिङ्गयोर्बाहुल्येऽप्यन्यस्येन्द्रादेः प्राणशब्दवाच्यत्वाभावे उक्तन्यायस्यानैकान्त्यमिति भावेन गूढाभिसन्धिः शङ्कते ननु चेति ॥ निरवकाशेति । 'विष्णुमेवानयन्देवाः' इत्यादिभाष्योदाहृतप्रमाणानुसारेण देवोपदेश्यत्वादेर्निरवकाशत्वसिद्धेः । तथा च नोक्तन्यायस्यानैकान्त्यमिति भावः ॥ प्रमाणेति । 'तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुः सर्वशास्तृत्वहेतुतः । न क्वापि किञ्चिन्नामास्ति तमृते पुरुषोत्तममि'त्यादिप्रमाणप्रसिद्धिद्योतको नेत्यर्थः ॥ विष्णोरेव तु लिङ्गानीत्यत्रैवकारेण विवक्षितसिद्धेस्तुशब्दस्यानर्थक्यमित्यत आह आद्यस्तुशब्द इति । स चोपरिष्टाद्वक्ष्यत इति भावः । वस्तुतो भगवद्गतत्वादाह प्राणसम्बन्धितया प्रतीतानीति ॥ पुनस्तुशब्द इति । प्राणस्थानि त्विति तुशब्द इत्यर्थः । अतो न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । अप्यर्थकत्वे योजनामाह इन्द्रविषयाण्यपीति । अनेन न केवलं प्राणसम्बन्धितया प्रतीतान्यन्तर्गतस्य विष्णोर्लिङ्गानि किन्त्वपीन्द्रविषयाण्यप्यत्रगस्य विष्णोरेव लिङ्गानीत्यपिशब्दसंबन्धः सूचितो भवति । न केवलं प्राणसंबन्धितया प्रतीतानि लिङ्गान्येवान्तर्गतस्य विष्णोः किन्तु तत्तच्छ्रुतिरप्यत्रगस्य विष्णोरेवेति चसंबन्धः इत्याह श्रुतिरपीति । तुशब्दसूचितन्यायविशेषसमर्पकत्वान्न मुख्यत इत्यस्य वैयर्थ्यमिति भावेन तं विशेषं वक्तुं शङ्कते न चेति ॥ योज्य इति । प्राणवंशत्वमितीत्यत्रत्येतिशब्दस्य न केवलमनेन संबन्धः किन्त्वभ्यार्चेच्छतवर्षाणीत्यत्रापि संबन्धो द्रष्टव्य इत्यर्थः । 'प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्य' इति वाक्यशेषानुसारेण प्राणवंशत्वशब्दार्थमाह प्राणवंशत्वमित्यादि । नन्वत्रगस्येत्यादेरुत्सूत्रितार्थप्रतिपादकत्वादभाष्यत्वमित्यतो न वक्तुरित्यादिसूत्रतात्पर्यकथनरूपत्वान्नाभाष्यत्वमित्याशयेनाह एतेनेति । अत्रगस्येत्यादिनेत्यर्थः । इन्द्रादिप्रापकश्रुतिलिङ्गादेस्तदन्तर्यामिपरतायास्तत्राभिप्रेतत्वादिति भावः ।

स०— तुशब्दसूचितन्यायविशेषं वक्तुमाह न च मंचे पुरुषसंबन्धनिबन्धनमिति । इदानीन्तनन्यायमाह अन्तर्गतस्येति ।

प० — **न्यायविशेषेति** । अन्तर्यामिगतत्वरूपन्यायविशेषेत्यर्थः । यद्वा तत्तत्कर्तृत्वादिति- वक्ष्यमाणसर्वकर्तृत्वरूपन्यायविशेषेत्यर्थः । सिद्धान्तदिशा इन्द्रविशेषणत्वाभावमुपेत्याह **वक्तुरिति** । प्रतर्दनस्य श्रोतृत्वेन वक्तृत्वाभावादिति भावः ॥

या० —**ब्रह्मशब्देति** । एतद्ब्रह्म ब्रह्मणो लोकः ब्रह्मेमं पुरुषम् उदरं ब्रह्मेत्यादिब्रह्मशब्दानुगमा- दित्यर्थः ॥ **पारमेश्वरेति** । तं देवाः प्राणयन्त इति देवोपदेश्यत्वं तं भूतिरिति भूतित्वेन देवोपास्यत्वं सर्वे वेदा इति सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वमित्यादिपारमेश्वरलिङ्गानुगमाच्चेत्यर्थः ॥ **प्रमाणप्रसिद्धीति** । 'तत्तन्ना- म्नोच्यते विष्णुः सर्वशास्तृत्वहेतुतः । न क्वापि किञ्चिन्नामास्ति तमृते विष्णुमव्ययमि'त्यादिप्रमाण प्रसिद्धिद्योतको वेत्यर्थः । तुशब्दसूचितं न्यायविशेषं वक्तुमाह **न च मञ्चे पुरुषेति** । इदानीं तन्न्याय- माह **अन्तर्गतस्येति** ॥ **एतेनेति** । न वक्तुरित्यादिसूत्रत्रयेऽपीन्द्रादिप्रापकश्रुतिलिङ्गानां तदन्तर्यामिपर- तयाऽभिप्रेतत्वादिति भावः ।

श्री० — **क्रोशनमिवामुख्यानीति** । एवं प्राणादिसम्बन्धनिबन्धनानीश्वरे लिङ्गानीति न मुख्यत्वं तेषामिति भावः ॥ **तदिति** । प्राणसंवादीत्यर्थः । वंशत्वमाश्रयत्वम् ।

च० — **ब्रह्मशब्दानुगमादिति** । 'एतद्ब्रह्म' 'ब्रह्मणो लोकः' 'ब्रह्मेमं पुरुषं' 'उदरं ब्रह्मे'त्यादिब्रह्म- शब्दानुगमादित्यर्थः । **पारमेश्वरेति** । तं देवाः प्राणयन्तेति देवकर्तृकोपदेशनक्रियाकर्मत्वं तं भूतिरिति देवा उपासां चक्रिरे इति भूतित्वप्रकारकतत्कर्तृकोपासनाक्रियाकर्मत्वं 'सर्वे वेदा' इति सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं 'प्राणो ह्येष य एष तपती'ति सूर्यमण्डलस्थत्वं 'प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानी'ति सर्वान्तर्यामित्वं सर्वाणि भूतान्यापिपीलिकाद्याः प्राणेन बृहत्याविष्टब्धानीति सर्वव्यापित्वमित्यादीनां भागवतलिङ्गानां संबन्धा- दित्यर्थः ॥ **निरवकाशेति** । तथा च निरवकाशत्वांशस्य हेतुतावच्छेदकघटकत्वोपगमेन विष्णुमेवानयन् देवा इत्यादिभाष्योपन्यस्तप्रमाणप्रमापितनिरवकाशताकदर्शितलिङ्गानां पक्षधर्मतासिद्धिः पूर्ववाद्युपन्यस्त- लिङ्गानां चातादृशतया तादृगविशेषणघटितोक्तव्याप्तेरनैकान्त्यव्युदासश्च संभवतीति भावः । प्रमाण- प्रसिद्धीति तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुरित्यादिप्रमाणप्रसिद्धिसूचको वेत्यर्थः । तुशब्दध्वनितविशेषप्रतिपिपाद- यिषयाऽऽशङ्क्य पराकुरुते **न चेत्यादि** । 'प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्य' इति वाक्यशेषमनुरुन्धानः प्राणवंशत्वशब्दार्थमभिधत्ते **प्राणवंशत्वमित्यादि** । 'अत्रगस्य हि' इत्यादेः 'न वक्तुः' इत्यादित्रिसूत्री- तात्पर्यकथनरूपतया नोत्सूत्रितार्थप्रतिपादकत्वनियन्त्रिताभाष्यतेत्याह **एतेनेति** । इन्द्रादिप्रापकश्रुति- लिङ्गादेस्तदन्तर्यामितात्पर्यकतायास्तत्राभिप्रेतत्वादिति भावः ।

सु०— केचिदत्र कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिकायां श्रुतं 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'-त्यादिवाक्यमुदाहरन्ति । तेषां वक्तुरिति न श्रुत्यनुगतम् । वक्तृत्वं हीन्द्रस्यात्मोपदेशादित्य-नेनैव लब्धम् । न च वक्तुरितीन्द्रप्रतिपत्त्यर्थम् । तस्य तदप्रत्यायकत्वात् । अस्माकं तु विशिष्टं शस्त्रं शंसितुर्विश्वामित्रस्य नेन्द्रोऽन्यथोपदेष्टुमर्हतीति युक्तिद्योतनाय सार्थकमिति ।

शे०— परोदाहृतस्यैवात्र विषयवाक्यत्वसम्भवान्नोदाहरणान्तराश्रयणमुचितमित्यतस्तस्यानुपपन्न-त्वादिति भावेन तत्रानुपपत्तिं कथयितुं तदुदाहरति **केचिदत्रेति इन्द्रप्रतर्दनाऽऽख्यायिकायामिति** । 'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपाजगाम युद्धेन च पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं ते ददामीति । अथ होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस' इत्याद्या-ख्यायिकायां श्रुतमित्यर्थः ॥ **प्राणोऽस्मीति** । प्रतर्दनं प्रतीन्द्रेण प्रयुक्तं 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'ति वाक्य-मित्यर्थः । आदिपदेन च 'तन्मामायुरमृतमित्युपास्स्वे'त्युत्तरवाक्यसंग्रहः ॥ **वक्तुरिति न श्रुत्यनुगत-मिति** । न परं ब्रह्म प्राणशब्दं कस्माद्वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवता-विशेषः । स्वात्मानं प्रतर्दनायाचक्षे मामेव विजानीहीत्युपक्रमस्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यहङ्कारवादेन स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं सम्भवति । अवागमन इत्यादिश्रुतिभ्य इति हि पूर्वपक्षसूत्रखण्डस्यार्थः । तत्र वक्तुरिति वचनं न श्रुत्यनुगतम् । श्रुतौ वक्तृ-पदाश्रवणादित्यर्थः । न केवलं श्रुत्यननुगममात्रं दोषः किन्तूपदेशादित्यनेनैवोपदेष्टृत्वरूपवक्तृत्वलाभा-द्वक्तुरित्यस्य वैयर्थ्यं चेत्याह **वक्तृत्वं हीति** । अतो वक्तुरित्यस्य वैयर्थ्यं चेति वाक्यशेषः । नन्वा-त्मोपदेशादित्यनेन लब्धमपि वक्तृत्वं विग्रहवत्यामिन्द्ररूपदेवतायामेवोपपद्यते न ब्रह्मणि तस्य वागादि-रहितत्वादतो वक्तृत्वान्यथाऽनुपपत्त्याऽत्रेन्द्र एव ग्राह्य इतीन्द्रप्रतिपत्त्यर्थं पुनरुच्यतेऽतो न वैयर्थ्यमित्या-शङ्क्य निराकरोति **न चेति** ॥ **तदप्रत्यायकत्वादिति** । वागुच्चारणव्यापारत्वरूपवक्तृत्वस्य देवमनुष्यादि-साधारणत्वेन देवताविशेषरूपेन्द्रप्रत्यायकत्वासम्भवादित्यर्थः । परपक्षे उद्भावितं दोषद्वयं न स्वपक्षे प्रसज्यत इत्याह **अस्माकं त्विति** ॥ **विशिष्टशस्त्रेति** ॥ बृहतीसहस्रस्तोत्रेत्यर्थः । ततश्च बृहतीसहस्र-शंसनस्य श्रुत्युक्तत्वान्न वक्तुरित्यस्य श्रुत्यननुगतत्वं नापि वैयर्थ्यमुक्तयुक्तिसूचकत्वेनार्थवत्त्वादिति भावः ।

स०— **वक्तुरिति न श्रुत्यनुगतमिति** । प्रतर्दनस्य श्रोतृत्वेन वक्तृत्वाभावादिति भावः । तर्हीन्द्रस्य वक्तृत्वमनेनोच्यत इत्यस्त्वित्यत आह **वक्तृत्वं हीन्द्रस्येति** ॥ **न च वक्तुरितीन्द्रप्रति-पत्त्यर्थमिति** । इन्द्रत्वप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । आत्मोपदेशादित्यात्मशब्देनात्ममात्रे प्राप्ते तस्येन्द्रत्वप्रतीत्यर्थं वक्तुरितिपदमिति नेत्यर्थः ॥ **प्रतिशब्दो वीप्सायामिति** । तथाच तद्योगे द्वितीयोपपन्नेति भावः ।

प० —न श्रुत्यनुगतमिति । अस्मदीयश्रुतौ विश्वामित्रस्य शस्त्रवक्तृत्वश्रवणात्वक्तुरिति सौत्रोक्तिः श्रुत्यनुगता । त्वदुदाहरणे प्रतर्दनस्य केवलं श्रोतृत्वेन वक्तृत्वाश्रवणाद्वक्तुरिति न श्रुत्यनुगतमित्यर्थः । ननु वक्तुरिन्द्रस्येत्येवार्थ इति चेत् तर्हि वक्तुरिति व्यर्थं । इन्द्रस्य वक्तृत्वज्ञापनं तस्य प्रयोजनमिति चेत्तत्राह **तेषामिति ।** तर्हीन्द्रस्य वक्तृत्वमनेनोच्यत इत्यस्त्वित्यत आह **वक्तृत्वं हीति ॥ इन्द्रप्रतिपत्त्यर्थमिति ।** इन्द्रत्वप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । आत्मोपदेशादित्यनेनात्ममात्रे प्राप्ते तस्येन्द्रत्वप्रतिपत्त्यर्थं वक्तुरिति पदमिति नेत्यर्थः ॥ **युक्तीति ।** पूर्वपक्षयुक्तिद्योतनायेत्यर्थः ॥

या० — वक्तुरिति न श्रुत्यनुगतमिति । परेण हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान् देवताविशेषस्स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचचक्षे 'मामेव विजानीही'त्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे'त्यहङ्कारवादेन । स एवं वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं सम्भवति । 'अवाग् अमनः' इत्यादिश्रुतिभ्य इति हि पूर्वपक्षांशो व्याख्यातः ततश्च श्रुत्यनुगमायाहङ्कारास्पदस्यानुवादमात्रं येन श्रुत्यननुगमः । किं त्विन्द्रस्य वक्तृत्वप्रतिपादनार्थमप्यतो नोक्तदोष इत्यत आह **वक्तृत्वं हीति ।** वक्तृत्वस्य प्रतिपादनमप्यात्मोपदेशादिति सूत्रखण्डेनैव लब्धं पुनस्तदर्थं वक्तुरिति पदे व्याख्यायमाने तस्य वैय्यर्थ्यं स्यादिति भावः । नन्वात्मोपदेशादित्यनेन लब्धमपि वक्तृत्वं विग्रहवत्यामिन्द्ररूपदेवतायामेवोपपद्यते न ब्रह्मणि । तस्य वागादिरहितत्वात् । अतो वक्तृत्वान्यथाऽनुपपत्त्याऽत्रेन्द्र एव ग्राह्य इतीन्द्रप्रतिपत्त्यर्थं पुनरुच्यते । अतो न वैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्य निराकरोति **न च वक्तुरिति ॥ तदप्रत्यायकत्वादिति ।** व्याकरणव्यापारकत्वरूपवक्तृत्वस्येतरदेवमनुष्यादिसाधारणत्वेन देवताविशेषरूपेन्द्रप्रत्यायकत्वासम्भवादित्यर्थः ।

च० — भाष्यकारान्तरोदाहृतवाक्यस्यैवोदाहरणतायाः सूपगमतायां नोदाहरणान्तरमार्गणौचितीत्याशङ्कां तस्यानुपपन्नत्वादित्याशयेन तत्रानुपपत्त्याचिख्यासया तदुदाहरति **केचिदत्रेति ॥ इन्द्रप्रतर्दनाख्यायिकायामिति ।** 'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपाजगाम युद्धेन च पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं ते ददामीति अथ होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव मे वरं वृणीष्व यत् त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यम इत्याद्याख्यायिकायां श्रुतमित्यर्थः ॥ **प्राणोऽस्मीति ।** प्रतर्दनं प्रतीन्द्रेण प्रणीतं प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वाक्यमित्यर्थः । जानीहीत्युपक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यहङ्कारवादेन स एष वक्तुरात्मनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यान्न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं संभवति । 'अवागमन' इत्यादिश्रुतेरिति पूर्वपक्षांशो व्याकृतः । तत्र वक्तुरितिवचनं न श्रुत्यनुगतम् । श्रुतौ वक्तृपदाश्रवणादित्यर्थः । श्रुत्यननुगतिमभिधायोपदेशादित्यनेनैवोपदेष्टृत्वरूपवक्तृत्वलाभाद्वक्तुरित्यस्य वैयर्थ्यं चेत्याह **वक्तृत्वं हीति ।** अतो वक्तुरित्यस्य वैयर्थ्यं चेति पूरणीयम् । नन्वात्मोपदेशा-

दित्यनेन लब्धमपि वक्तृत्वं विग्रहवत्यामिन्द्ररूपदेवतायामेवोपपद्यते न वागादिरहिते ब्रह्मणीत्यतो वक्तृत्वान्यथानुपपत्त्येन्द्र एव ग्राह्य इतीन्द्रप्रतिपत्त्यर्थं पुनरुच्यतेऽतो न वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य निराकरोति **न चेति तदप्रत्यायकत्वादिति ।** वाक्करणव्यापारकत्वरूपवक्तृत्वस्य देवमनुष्यादिसाधारणत्वेन देवताविशेषरूपेन्द्रप्रत्यायकत्वासंभवादित्यर्थः । मतान्तरे उद्भावितक्षतिद्वयं सिद्धान्ते न प्रसज्यत इत्याह **अस्माकं त्विति ॥ विशिष्टशंस्त्रेति ।** षट्त्रिंशदक्षरबृहतीछन्दस्कसहस्रर्चात्मकशस्त्रशंसनकर्तुरित्यर्थः । तथाच बृहतीसहस्रशंसनस्य श्रुत्युदिततया न वक्तुः इत्यस्य वैयर्थ्यश्रुत्यननुगतत्वे दर्शितयुक्तिसूचकत्वादिति हृदयम् ।

सु० — **पादार्थमुपसंहरति** तस्मादिति ।

अनु० — तस्मादन्यत्रगैः शब्दैरुक्तन्यायैः समन्ततः ॥
एको नारायणो देवो भण्यते नात्र संशयः ॥

अन्यत्रगैर्नामात्मकैरिति शेषः । तस्मादित्यस्यैव विवरणमुक्तन्यायैरिति । उक्तो न्यायो येषु ते तथोक्ताः । समन्ततः सर्ववेदगतैः । एको मुख्यार्थः ॥ नात्र संशय इति । **लक्षणयाऽयं समन्वयोऽभिधीयत इति केषाञ्चिन्मतं मुख्यवृत्त्येति सिद्धान्तः । अतो विप्रतिपत्तेरत्र संशयो न कार्यो निर्णायकस्योक्तत्वादित्यर्थः । अथवोक्तेऽपि न्यायेऽनादिवासनानिमित्तोऽन्यस्य मुख्य वाच्यत्वविषयः संशयो न कार्य इत्यनेनाचष्टे ।**

शे० — अन्यत्रगैः शब्दैरित्येवोक्तेऽन्यत्र प्रसिद्धलिङ्गात्मकानामपि शब्दानामुपादानप्रसङ्गात्तेषां चात्र पादेऽसमन्वितत्वात्क्वचित्समन्वयेऽपि तस्य नामसमन्वयार्थत्वेन तात्पर्याविषयत्वात् । तथा सति वक्ष्यमाणन्यायैरिति वक्तव्यतयोक्तन्यायैरित्यस्यास्वारस्यप्रसङ्गाच्चेत्यत शेषं सम्पूर्य व्याचष्टे **नामात्मकैरिति शेष इति ।** ननूक्तन्यायैरित्यस्य वैयर्थ्यं तस्मादित्यनेनैव तल्लाभादित्यत आह **तस्मादित्यस्यैव विवरणमिति ।** ननु तथाऽप्युक्तन्यायैरित्यस्य न प्रत्येकं भण्यत इत्यनेन सम्बन्धो बाधितत्वादित्यतः शब्दैरित्यनेन विशेषणतया सम्बन्धो वाच्यः । न चायमपि सम्भवति । शब्दानामुक्तन्यायरूपत्वाभावादित्यतो बहुव्रीह्याश्रयणेन कर्मधारयानाश्रयणान्नानुपपत्तिरिति भावेन व्याख्याति **उक्तो न्यायो येषु ते तथोक्ता इति ।** गावी गौणीत्यादिभाषाशब्दसाधारण्येनान्यत्र प्रसिद्धनामात्मकशब्दमात्रस्य समन्तत इत्यनेन ग्रहणे उक्तन्यायैरित्यस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्समन्तत इत्यस्य तात्पर्यमाह **सर्ववेदगतैरिति ॥ एको मुख्यार्थ इति ।** 'एके मुख्यान्यकेवला' इत्यभिधानादिति भावः । नात्र संशय इत्यप्रसक्तप्रतिषेधोऽनुपपन्न इत्यतः प्रसञ्जकसद्भावान्नाप्रसक्तप्रतिषेधोऽयमिति भावेनाह **लक्षणयेति ।** तर्हि तत एव संशयः स्यादेवेति कथं तदभावोक्तिरित्यतोऽभिप्रायमाह **निर्णायकस्येति ।** उक्तत्वादीक्षत्यधिकरण इति शेषः ।

प०— **उक्तत्वादिति** । 'कथं च लक्षणावादी' ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयम् । योसौ शब्दस्य मुख्यार्थ स्तत्रैव स्यात्समन्वयः' इत्यादिनेक्षतिनये समन्वयसूत्रस्थसंशब्दरूपस्य लक्ष्यत्वेऽनवस्थारूपस्य निर्णायकस्य चोक्तत्वादित्यर्थः ॥

या०— ननु करणापेक्षायाः शब्दैरित्यनेनैव पूर्णत्वादुक्तन्यायैरिति किमर्थमित्यतो नोक्तन्यायानां पृथक्करणत्वकर्मधारयाश्रयणेन वैय्यर्थ्यं किन्तु बहुव्रीह्याश्रयणेन करणभूतशब्दानुग्राहकत्वमेवेत्याशयेनाह **उक्तो न्यायो येष्विति** ॥ **उक्तत्वादिति** । ईक्षत्यधिकरण इति शेषः ।

सु०— सर्वज्ञकल्पेन तत्त्वोपदेशाय प्रवृत्तेन भगवताऽऽचार्येणैवं सूत्रेषु व्याख्यातेषु शिष्याणामेतावन्मात्रार्थान्येतानीति प्रतीतिः स्यात् । तां निराकर्तुमाह वासुदेवादीति ।

अनु०— वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वशः ॥
अथवा पञ्चमूर्तिः स प्रोक्तोऽधिकरणं प्रति ॥
प्रतिसूत्रं प्रतिपदं प्रत्यक्षरमथाऽपि वा ॥

वासुदेवादित्वेनेत्यर्थः । चशब्दो वक्ष्यमाणपक्षान्तरसमुच्चयार्थः । प्रथमपादान्ते कथनादस्मिन्नेव पाद इति भाति । तन्निरासायोक्तं सर्वशः सर्वेष्वपि पादेषु अथवेति **निपातसमुदायः पक्षान्तरे ।** पञ्चमूर्तिर्नारायणादित्वेन । **प्रतिशब्दो वीप्सायां कर्मप्रवचनीयः । अथापिवेति त्रयोनिपाता यथाक्रमं प्रतिसूत्रमित्यादिभिस्त्रिभिः संबध्यन्ते । अत्रेयं मूर्तिः प्रतिपाद्यत इति कथं ज्ञायत इत्यत आह** तैरिति ।

अनु०— तैस्तैर्युक्तिश्रुतिन्यायविशेषैः

न्यायशब्दः प्रकारवचनः । श्रुतिलिङ्गव्यतिरिक्तन्यायार्थो वा । **तस्यां तस्यां मूर्तौ प्रसिद्धैर्लिङ्गैः श्रुतिसमाख्यादिव्यावर्तकैर्विवेको ज्ञातव्य इति शेषः । ननु चतुर्मूर्तिः पञ्चमूर्तिर्वेति प्रत्यधिकरणं प्रतिसूत्रं वा प्रत्यक्षरं वेति च वस्तुविकल्पः कथमित्यत आह** योग्यतेति ।

अनु०—   योग्यता यथा ॥

सर्वेऽपि पक्षाः सूत्रकृतो विवक्षिताः । पुरुषाणां योग्यताऽनतिक्रमेण प्रतीयन्ते । तदपेक्षया विकल्पो युज्यत इति योज्यम् ॥ एवमलौकिकार्थत्वं कुतः सूत्राणामित्यत आह बृहत्तन्त्रेति ।

अनु० — बृहत्तन्त्रप्रमाणेन

एवमर्थत्वं सूत्राणां ज्ञेयमिति शेषः । बह्वर्थ इति वक्ष्यमाणं चा(वा)ऽत्र संबध्यते । तर्हि कस्मात्तथा न व्याख्यायत इत्यत आह बह्वर्थमपीति ।

अनु०— बह्वर्थमपि सङ्ग्रहात् ॥
उच्यते नरबुद्धीनामपि किञ्चिद्ग्रहार्थः ॥

सूत्रजातमिति शेषः । उच्यते व्याख्यायते । बुद्धिशब्दस्य ज्ञानार्थत्वे ग्रहो ग्राह्यं भावप्रधानो निर्देशः । ग्राह्यत्वमेवार्थः प्रयोजनं तस्मै । मनोऽर्थत्वे ग्रहणं ग्रहः ।

शे०— वासुदेवादीत्यादिभाष्यस्याऽऽनर्थक्यं परिहरति **सर्वज्ञकल्पेनेति** । सर्वज्ञत्वस्येश्वरमात्रनिष्ठत्वात्सर्वज्ञकल्पेनेत्युक्तम् ॥ **वक्ष्यमाणेति** । अथवा पञ्चमूर्तिरित्यनुपदमेव वक्ष्यमाणेत्यर्थः । भ्रान्तिनिवर्तकत्वान्न सर्वेश इत्यस्य वैयर्थ्यमिति भावेन भ्रान्तिनिमित्तकथनेन तामुपपादयति **प्रथमपादान्त इति** । कथं सर्वेश इत्यनेनोक्तभ्रान्तिनिरास इत्यतस्तत्तात्पर्यमाह **सर्वेश इति** ॥ **निपातसमुदाय इति** । तथा च नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः ॥ **वीप्सायामिति** । अधिकरणमधिकरणं प्रतीत्येवं वीप्सायामित्यर्थः ॥ **कर्मप्रवचनीय इति** । 'लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव' इति स्मरणादित्यर्थः । तथा च कर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दयोगात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यधिकरणमि'ति द्वितीयोपपत्तिरिति भावः ॥ **त्रिभिः सम्बध्यत इति** । तथा चात्र न निपातसमुदायाश्रयणक्लेश इति भावः ॥ **कथं ज्ञातव्यमिति** । व्यावर्तकाभावादिति भावः ॥ **प्रकारवचन इति** । युक्तिशब्देन युक्तेर्गृहीतत्वेन न्यायशब्दस्य तदर्थताया अयोगादिति भावः ॥ **अतिरिक्तन्यायार्थो वेति** । समाख्यादिरूपन्यायार्थ इत्यर्थः । अत एव लिङ्गश्रुतिसमाख्यानादिभिरिति वक्ष्यतीति ध्येयम् । व्यावर्तकाभावशङ्काया मूलेन परिहारसिद्धये व्यावर्तकपरतया विशेषशब्दव्याख्यानं **व्यावर्तकैरिति** । साकाङ्क्षत्वादपेक्षितशेषं पूरयति **विवेको ज्ञातव्य इति शेष इति** ॥ **अत्रापि सम्बध्यत इति** । उपलक्षणं चैतत् । बह्वर्थमिति भावप्रधानत्वं च द्रष्टव्यम् । यद्यप्यत्रापि सूत्राणां ज्ञेयमिति शेषोऽपेक्षित एव । तथाऽपि पूर्वपक्ष इवानेकार्थत्वांशे न तत्पूरणमिति भावेन पक्षान्तराश्रयणमिति बोध्यम् । **तया** बह्वर्थतया । बह्वर्थस्य बह्वर्थतयाऽव्याख्याने निमित्ताभावादिति भावः ॥ **ग्रहो ग्राह्यमिति** । गृह्यत इति ग्रह इति कर्मसाधनो ग्रहशब्द इति भावः ।

प०— **वीप्सायामिति** । 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव'इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इत्यर्थः । तथा च कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति भावः ।

या०— **सर्वज्ञकल्पेनेति** । सर्वज्ञादीश्वरादीपन्न्यूनेनेत्यर्थः । तेन ईषदसमाप्तौ कल्पविधानादाचार्याणां च सर्वज्ञत्वात्कथं सर्वज्ञकल्पेनेत्युक्तिरिति **शङ्काऽनवकाशः** ॥ **प्रतिशब्द इति** । तथा च तद्योगाद्द्वितीयेति भावः ॥ **अतिरिक्तन्यायार्थो वेति** । समाख्यादिरूपन्यायार्थ इत्यर्थः ।

श्री०— ननु वासुदेवादिरूपेणेत्यत्र रूपशब्दोऽधिकः । तथाहि । वासुदेवादिरूपेण चतुःप्रकार इति वाच्यम् । तथाच रूपपदार्थमूर्तिपदास्वारस्यम् । तत्स्वारस्यापेक्षायां तु वासुदेवादित्वेन

चतुर्मूर्तिरिति वक्तव्यम् । तथाच रूपपदास्वारस्यमित्याशङ्कायां रूपापरपर्यायमूर्तिपदस्वारस्यायादिपदात्परो रूपशब्दो धर्मपरो विवक्षित इत्याशयेनाह **वासुदेवादित्वेनेत्यर्थ इति** । **सर्वेष्वपि पादेष्विति** । एतदध्यायगतेषु सर्वेष्वपि पादेष्वित्यर्थः । अन्यथा सर्वाध्यायगतपादेष्वित्यर्थकरणे उत्तरत्र युक्तिपादे 'मूर्तिनां वर्णमागमादि'त्यत्र वासुदेवादिरूपेणेत्यनेन पुनरुक्तिमाशङ्क्य तत्परिहारः क्रियते । स न युक्तः स्यादित्यवगन्तव्यम् ॥ **वस्तुनि विकल्प इति** । एकस्याधिकरणादेश्चमूर्तिप्रतिपादकत्वपञ्चमूर्तिप्रतिपादकत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयालिङ्गितत्वमित्यर्थः । **तदपेक्षया** योग्यतापेक्षया ।

च०— वीप्सायामिति । 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव' इत्यनेन योगेन प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इत्यर्थः ।

सु०— न चैवं सूत्रार्थलेशव्याख्यानपरोऽयं ग्रन्थ इत्यनादरणीय इत्याशयेनाह ग्रन्थ इति ।

अनु०— ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थो

समग्रार्थव्याख्यानमकुर्वन्नपि ॥ अयमित्युक्तत्वात्सत्यपि तस्मिन्पुनरस्य विरचनाद्भाष्यमल्पार्थमिति नाशङ्कनीयमित्याह भाष्यं चेति ।

अनु०— भाष्यं चात्यर्थविस्तरम् ॥

अतिशयितेनार्थेन विस्तरो यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिर्गमकत्वात् । बह्वर्थत्वमनयोरनुपलम्भबाधितमिति चेन्न । व्याख्यानसामग्रीवैकल्यनिमित्तत्वात्तदनुपलम्भस्येत्याशयेनाह बहुज्ञा

अनु०— बहुज्ञा एव जानन्ति विशेषेणार्थमेतयोः ॥

एतयो**र्भाष्यानुभाष्ययोः** ।

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वोपपादितस्यान्यत्रप्रसिद्धनामसमन्वयस्य फलं लक्षणसिद्धिमुपसंहरति तस्मादिति ।

अनु०— तस्मान्महागुणो विष्णुर्नाम्नामपुनरुक्तितः ॥ १२ ॥

सकलवेदगतसमस्तनामवाच्यत्वादित्यर्थः । कथं तन्मात्रेण महागुणत्वम् । नाम्नां यौगिकत्वादपुनरुक्तितश्चेति ॥ १-१-१२ ॥ छ ॥

शे०— ननु 'प्रथने वावशब्द' इति वावुपपदे प्रपञ्चविवक्षायां स्तृञो घञ्विधानादर्थविस्तारमिति भवितव्यं तत्कथमत्यर्थविस्तरमितीत्यतोऽशब्दप्रथनविवक्षायामेव स्तृञो घञ्विधानादर्थप्रपञ्चविव-

क्षायां घञ्प्रसङ्गेऽपि प्रकृते विस्तरशब्दस्य शब्दप्रपञ्चपरत्वेन घञोऽप्राप्तेः 'ऋदोरबि'त्यनेनाप्प्रत्यय एव युक्त इति भावेनार्थप्रथनव्यावर्तनेन शब्दप्रथनं दर्शयति **अतिशयितेनेति** । ननु 'शेषो बहुव्रीहिरि'त्यधिकारसूत्रस्थशेषपदादप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च लब्धम् । ततश्च कथमतिशयितेनार्थेन विस्तरो यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणमित्यतः पञ्चभिर्भुक्तमस्येति वैयधिकरण्य इव पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति क्वचित्सामानाधिकरण्येऽपि बहुव्रीह्यदर्शनात्सप्तमीविशेषण इति लिङ्गात्क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि कण्ठेकाल इत्यत्र तद्दर्शनेन सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोरप्रयोजकत्वेन समासस्य विग्रहवाक्यार्थगमकत्वागमत्वयोरेव बहुव्रीहिसंभवासंभवप्रयोजकत्वाद्युक्तो वैयधिकरण्येऽपि गमकत्वात्समास इति भावेनाह **गमकत्वादिति** ॥ **समस्तनामेति** । समस्तान्यत्रप्रसिद्धनामेत्यर्थः ॥ **कथमिति** । रूढ्या सकलनामवाच्यत्वस्य गुणपूर्त्यसाधकत्वाद्योगेन सकलनामवाच्यत्वे च भगवन्नामाऽऽवृत्तिमात्रत्वप्रसक्तेरिति भावः ॥ १–१–१२ ॥ छ ॥ छ ॥

स०— ननु प्रथने वावशब्द इति अशब्दे प्रथने घञ्प्रत्ययस्य विहितत्वेनात्यर्थविस्तारमिति वक्तव्येऽर्थविस्तरमिति कथमित्यत आह **अतिशयितेनेति** ॥ **गमकत्वादिति** । समासार्थावबोधने समर्थत्वादित्यर्थः ॥

॥ श्रीसुधाटिप्पणिका सत्यव्रततीर्थविरचिता प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प०—**गमकत्वादिति** । विग्रहेणोक्तार्थस्य प्रत्यायकत्वादित्यर्थः । विग्रहेण योऽर्थ उच्यते तं चेत्समस्तं पदजातं प्रत्याययति तत्र समासो भवति । तादृशार्थोऽत्र समस्तेन गम्यत इति समासः (युक्तः) । कृत्तद्धितसमासा हि अर्थगमक एव शब्दे भवन्ति । न सर्वत्र । अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धिसमासाः इति अकर्तरि च कारक इति सूत्रभाष्योक्तेः । अत एव ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामगामीति कर्मण्यङ्(णि)न भवति कृतः कट इति घञ् न भवति अनभिधानादित्युक्तं भाष्ये ; अत एव अविकशब्दादेव तस्य विकार इत्यण्प्रत्ययः आविकमित्यनेनाविविकारस्य प्रतीतेः । ननु अवेर्विकार आवमिति आवशब्देनाविविकारस्याप्रतीतेराविशब्दाद्विकारार्थकाण्प्रत्ययरूपतद्धितो न भवति किंत्वविकशब्दादेवेत्युक्तम् । पंचभिर्भुक्तमस्येति व्यधिकरणस्थले पंच भुक्तवंतोऽस्येति समानाधिकरणस्थले वाऽनेकमन्यपदार्थे समासो न भवति अनभिधानादित्युक्तम'नेकमि'ति सूत्रभाष्ये ॥ **बहुज्ञा एवेतीति** । तथा च प्रदर्शितमस्माभिस्तत्रतत्र बह्वर्थत्वमिति भावः ॥ **लक्षणसिद्धिमिति** । ब्रह्मपदोक्तगुणपूर्णत्वरूपप्रधानलक्षणासिद्धिमित्यर्थः ॥ १ । १२ ॥ छ ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृते प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ छ ॥

या०— ॥ **'अर्थेन विस्तर इति** । ततश्च विस्तरशब्दस्य शब्दप्रपञ्चपरस्य 'ऋदोरप्' इत्यपा निष्पन्नस्योपपत्तिरिति भावः । षष्ठ्याश्रयणे त्वर्थप्रपञ्चप्राप्त्या 'प्रथने वाव शब्द' इति शब्दातिरिक्तार्थ-प्रपञ्चविवक्षायां घञो विधानेन विस्तार इति स्यादिति ज्ञातव्यम् । ननु 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहि-रिष्यत' इति वार्तिककारेण नियमितत्वात्कथमत्र व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणमित्यत आह **गमकत्वादिति** । तथा च 'न धातुलोपः आर्धधातुके' इत्यत्र धातुलोपशब्दे षष्ठीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणाद्यत्र वाक्यार्थगमकता व्यधिकरणबहुव्रीहेः सम्भवति तत्र तदाश्रयणेऽपि न दोष इति वैय्याकरणानामभिप्रेत-त्वेनोक्तवार्तिकं प्रायिकमिति भावः ॥ १–१–१२ ॥ छ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्ययदुपतिविरचितायां
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १–१ ॥

श्री०—अयमित्यस्यार्थः समग्रार्थव्याख्यानमकुर्वन्नपीति । अयं सूत्रार्थलेशव्याख्यानपरोऽपि ग्रन्थो बह्वर्थ इति विशिष्योक्त्या भाष्यमल्पार्थमिति सूचितम् । विशिष्यैकस्तुतिरपरनिन्दाभ्यनुज्ञापिकेति न्यायादित्याशयः । हेत्वन्तरमप्याह **सत्यपीति** ॥ **लक्षणेति** । साध्यलक्षणेत्यर्थः । यौगिकत्वेऽपि पुनरुक्तत्वेऽपि पुनरुक्तत्वेऽनन्तगुणासिद्धेरपुनरुक्तत्वमपेक्षितम् । अपुनरुक्तत्वेऽपि रूढत्वे 'यच्छब्दा योग-वृत्तय' इत्युक्तत्वात् तदसिद्धिप्रसङ्गाद्यौगिकत्वमपेक्षितमित्याशयेन नाम्नां यौगिकत्वादपुनरुक्तिश्चे-त्युक्तम् ॥ छ ॥ १–१–१२ ॥ छ ॥

च०— **अर्थेन विस्तर इति** । षष्ठीसमासादरे अर्थसंबन्धिप्रपञ्चप्रत्यायनेन 'प्रथने वावशब्द' इति शब्दातिरिक्तार्थप्रपञ्चविवक्षायां **वौ उपपदे स्तृञो घञो** विधानाद्विस्तार इति न्यासेन भवितव्यमिति स नादृतः, तथाच पर्युदस्तशब्दप्रपञ्चस्य विवक्षिततया 'ऋदोरप्' इत्यपा निष्पद्यत इति भावः । ननु 'वृष्टे देवे गतः' पञ्चभिर्भुक्तमस्येत्यादौ बहुव्रीहिवारणाय'प्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्ष्यामि'ति वार्तिकस्यावतीर्णतया कथं **प्रकृते** व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं संगच्छत इत्याशङ्कायां पञ्च भुक्त-वन्तोऽस्येति क्वचित्सामानाधिकरण्येपि **बहुव्रीह्यदर्शनात्** सप्तमीविशेषणे इति लिङ्गात् कण्ठेकाल इत्यादि-काचित्कव्यधिकरणस्थलेपि तद्दर्शनेन 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यत्र धातुलोपशब्दे षष्ठीगर्भव्यधिकरण-बहुव्रीह्याश्रयणाच्च सामानाधिकरण्यवैय्यधिकरण्ययोर्बहुव्रीहिप्रयोजकताराहित्येन समासस्य विग्रहवाक्य-जनितान्वयधीजनकतासत्त्वेन (प्रयोजकतया प्रकृतसमासे तादृशधीजनकतासत्त्वेन ?) वैय्यधिकरण्येपि स संगच्छत इत्याशयेनाह **गमकत्वादिति** । **बहुज्ञा एवेतीति** । बह्वर्थत्वं तत्र तत्र प्रदर्शितमेवास्माभिरि-

त्यवसेयम् । **लक्षणसिद्धिमिति** । ब्रह्मपदप्रत्यायितगुणपूर्णतारूपं संभाव्यप्रधानलक्षणसिद्धिमित्यर्थः । **समस्तनामेति** । श्रुत्यादिव्युत्पादितत्वकोशादिव्युत्पादितत्वान्यन्नविशेषितेशेतरप्रसिद्धिकशब्दसामान्येत्यर्थः । **कथमिति** । समुदायवृत्त्योक्तसकलपदाभिधेयत्वस्य गुणपूर्त्यसाधकतया अवयववृत्त्या तादृशापर्यायानन्तशब्दवाच्यत्वोपगमेन तत्प्रवृत्तिनिमित्तानन्तगुणपूर्णता सेत्स्यतीत्यर्थः ।

सु०— इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना । कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतावयं पूर्वेऽ(र्वा)ध्याये प्रथमचरणः पर्यवसितः ॥१-१॥

शे०–अलङ्कारश्लोके प्रगुणशब्दो ऋजुवाची । ऋजावजिह्मप्रगुणावित्यभिधानादिति द्रष्टव्यम् ॥

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ १ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ छ ॥

श्री०—इति श्रीमत्पूर्णप्रज्ञभगवत्पादविरचितस्यानुव्याख्यानस्य टीकायां तत्प्रशिष्यजयतीर्थमुनिविरचितायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ प्रथमाध्याये प्रथमः पादः समाप्त इत्याह **इति श्रीमत्पूर्णप्रमितीति** । भगवत्पादः पूज्यपादः । उत्तमानां स्वरूपं तु पादशब्देन भण्यत इति वचनात् । सुकृतेः समीचीनकृतेः । तत्कृतिविषयस्य तद्विरचितस्येत्यर्थः ॥ **प्रगुणेति** । गुणप्रधानभाव इति प्रयोगात् गुणशब्द उपसर्जनवाची । तथाच तत्प्रशिष्यः शिष्यशिष्येत्यर्थः । शिष्यशिष्यः प्रशिष्यः स्यादित्यभिधानात् । पूर्णप्रज्ञाचार्याणां शिष्याः पद्मनाभतीर्थास्तच्छिष्या अक्षोभ्यतीर्थास्तच्छिष्यत्वादिति भावः ॥

---

१. **रोचते इति** । मह्यमिति शेषः । अतो 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' (पा सू.) । इति चतुर्थ्या भाव्यत्वेन 'गुरोः' इति षष्ठी कथमिति शङ्कानवकाशः । **विद्याधीशपादयोरिति** । अत्र विद्याधीशपदेन श्रीवेदव्यासदेवो विवक्षितः 'विद्याधीशः स्वयं प्रभुः' इत्यनुव्याख्याने प्रयोगात् । तस्य हरेः पादयोः सेवा अस्तु । अतः शास्त्राभ्यासरूपसेवायाः हरिपादयोः समर्पणीयत्वेन गुरुपादयोः समर्पणस्यायुक्तत्वात् कथम् इति चोद्यानवकाशः । विद्याधीशगुर्वन्तर्यामित्वेन विवक्षणात् 'गुरोः' इति पूर्वप्रकृतभङ्गोऽपि नास्ति । (इति हयग्रीवसेवा)

विषमेति । विषमाणि दुरधिगमार्थानि यानि पदानि तदुपेतानि यानि वाक्यानि तेषां येऽर्थास्तद्विवृतौ तद्विवरणरूपायामित्यर्थः । प्रथमचरणः प्रथमपादः पर्यवसितः समाप्त इत्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽगृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १–१ ॥ छ ॥ छ ॥

च० — **सुकृतेरनुव्याख्यानस्येति** । नीलघट इत्यादेः साधुतावारणाय सीतारामदाराः चंचाः पुरुषं पश्य वार्ध्रिकाः(?) पुरुषं पश्येत्यादिसामञ्जस्यानुरोधेनासति विशेषानुशासने विशेष्यविशेषण वाचकपदयोः समानलिङ्गवचनकत्वमिति नियमस्य स्थिततया कर्त्रर्थकषष्ठ्या समस्तस्य कर्मसाधनक्तिन्नन्तस्य नित्यस्त्रीत्वाद्भावल्युडन्तस्य नित्यक्लीबत्वात् विशेषानुशासनविषयतया समानलिङ्गकत्वाभावेपि न क्षतिः । न च ग्रन्थविशेषपरानुव्याख्यानपदस्य भावल्युडन्तत्वायोगेनानुव्याख्यायते परापरतत्वादिकमनेनात्रेति करणसाधनत्वस्याधिकरणसाधनत्वस्य वा उपेयतया तादृशस्य च 'कोऽसावनुमान' इति भाष्ये भाषणात् 'यो भावे ल्युट् स नपुंसकः अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्ग' इति कैय्यटोक्त्या इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः करणं करणी प्रमाणं प्रमाणी गवामयनो देशोपनी(नी?)शाला गोदोहनी स्थालीत्यादिदर्शनेन नित्यक्लीबताविरहेण नोक्तदिशा निर्वाह इति वाच्यम् । कर्त्रर्थकषष्ठ्यंतेन कृतव्यधिकरणबहुव्रीहिकभावसाधनक्तिन्नन्तसुकृतिपदस्य क्लीबस्य भाषितपुंस्कतयाऽनादेरनादिन इत्यादाविव 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्ये'ति विभाषया नुमभाव इति पदद्वयसामानाधिकरण्यसामञ्जस्यमवसेयम् । प्रगुणशब्दो ऋजुवाची । ऋजावजिह्मप्रगुणावित्यभिधानात् ॥ छ ॥

श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममन्दिरो हयकन्धरः । मदीयपरिचंचूर्या लेशतो वृणुतान्मयि(पि?) ॥

॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीसत्यप्रियतीर्थपूज्यपादतनूजसर्वतन्त्रस्वतन्त्रगालवपुरीश्रीनिवासाचार्यान्तेवास्यन्तेगणगणितेन कृष्णशर्मणा रचितायां चषकनाम्न्यां श्रीमन्न्यायसुधाव्याख्यायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

पूर्वेध्याय इति सत्यधर्मीयपाठः । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' (पा.सू. ७-१-१६) एभ्यः ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मिन् पूर्वे ।

अतःस्थत्वाधिकरणात् प्रथमपादान्तम्

१-१-७ तः १-१-१२

श्रीमट्टीकाकृत्पादाचार्य(जयतीर्थयति)विरचिता

सनाभिः

श्रीमन्न्यायसुधा

षड्टिप्पणीसमेता

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

सु० — **द्वितीयपादस्य पूर्वोत्तरपादभेदस्य स्वस्मिन्नेकवाक्यतायाश्च सिद्धये प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति** लिङ्गात्मकानामिति ।

अनु० — हरिः ॐ ॥ लिङ्गात्मकानां शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे ॥

चिन्त्यते ।

लिङ्गं धर्मः स आत्मेवात्मा प्रवृत्तिनिमित्तं येषां ते लिङ्गात्मकाः । स्वरूपार्थो वाऽऽत्मशब्दः । **निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारात् । सकलवेदगतानामन्यत्रप्रसिद्धानामिति शेषः ।**

शे० — यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ १ ॥

प्रयोजनोक्त्या किं पादप्रतिपाद्यप्रदर्शनेनेत्याशङ्कां परिहरन्नेव तत्प्रदर्शनपरत्वान्नोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्याशयेन तत्संगमयति **द्वितीयपादस्येति** । द्वितीयपादस्य पूर्वपादेनोत्तरपादाभ्यां च भेदसिद्धय इति च पादप्रतिपाद्यप्रदर्शनप्रयोजनसङ्कीर्तनम् । अत्र च स्वस्मिन्नित्यनुक्तौ प्रकृतत्वात्पूर्वोत्तरपादैरेकवाक्यतासिद्धय इति प्राप्त्या पूर्वोत्तरभेदसिद्धय इत्यनेन विरोधः स्यात् । तत्परिहाराय स्वस्मिन्नित्युक्तम् । पादप्रतिपाद्ये प्रदर्शिते सर्वत्रेत्यादिसूत्रसंदर्भस्यान्यत्रप्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकत्वात्स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वस्य तस्य चार्थस्य पूर्वोत्तरपादव्यावृत्तत्वात्तद्भेदस्य च सिद्धिर्भवतीत्यर्थवत् पादप्रतिपाद्यप्रदर्शनमिति भावः । प्रतिपाद्यमित्यत्रापि द्वितीयपादस्येत्यस्य सम्बन्धः । **लिङ्गं धर्म इति** । निर्वचनलभ्यार्थो धर्म इत्यर्थः । अन्यथा रूढानां घटादिशब्दानामपि घटत्वादिरूपधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन लिङ्गात्मकत्वप्रसङ्गात् । उक्तविवक्षायां तु नातिप्रसङ्गः । घटत्वादेर्निर्वचनलभ्यत्वाभावेन तादृशधर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् । इदं चान्तर्यामीत्याद्येकप्रातिपदिकरूपाणामेव लिङ्गात्मकशब्दत्वमित्यङ्गीकृत्योक्तम् । अतो न 'सर्वभूतेष्वेतं' 'यस्मिन्द्यौरि'त्याद्यनेकप्रातिपदिकात्मकवाक्यरूपलिङ्गात्मकशब्देष्वव्याप्तिरिति ध्येयम् । यद्वा । धर्म्युपस्थापकरूपो धर्म इत्यर्थः । अत्राप्येकप्रातिपदिकरूपाणामेव लिङ्गात्मकत्वेन विवक्षणान्नाव्याप्तिरिति बोध्यम् । ननु शब्दार्थयोर्भेदात्कथं शब्दानामर्थरूपलिङ्गात्मकत्ववचनमित्यतो गौणीं वृत्तिमाश्रित्य व्याचष्टे **स आत्मेवेति** । यथाऽऽत्मा प्रवृत्तौ निमित्तं तथा लिङ्गमपि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति निमित्तत्वसाम्येन लिङ्गे आत्मत्वोपचार इति भावः । नामात्मकेष्वात्मशब्दस्य स्वरूपार्थत्वं लिङ्गात्मकेषु च प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वमिति वैरूप्याश्रयणमयुक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाह **स्वरूपार्थो वेति** । नन्वेवं

शब्दानामर्थस्वरूपत्वमुक्तं स्यात्तच्च बाधितमित्यतोऽनयोर्निमित्तनैमित्तिकभावापन्नत्वात्तद्भावापन्नयोश्च त्रपुसज्वरयोस्त्रपुसं ज्वर इत्यभेदव्यवहारदर्शनाद्युक्तोऽत्र भेदेऽप्यभेदव्यवहार इत्याह **निमित्तेति**। कतिपयशब्दवाच्यत्वे गुणपूर्त्यसिद्धिप्रसङ्गादाह **सकलेति**। भाषाशब्दव्यावृत्त्यर्थं वेदगतेति। लिङ्गात्मकशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वस्य तृतीयचतुर्थयोरपि सत्त्वेन कथं ततो भेदसिद्धिरित्यत उक्तमन्यत्रेत्यादि। ततश्चोभयत्रान्यत्रैवप्रसिद्धलिङ्गसमन्वयप्रतिपादकत्वस्य तृतीयपादादौ सत्त्वेऽप्यन्यत्र प्रसिद्धलिङ्गसमन्वयाप्रतिपादकत्वाद्युक्तैवोत्तरपादाभ्यामस्य भेदसिद्धिरिति भावः।

स०— श्रीनिवासाय नमः। श्रीवेदव्यासाय नमः॥ ननु पादार्थप्रतिपादनादेव पादार्थः इति ज्ञास्यते, किं तत्प्रदर्शनेन; इत्यत आह **द्वितीयपादस्येति**। प्रतिपाद्यमर्थमित्यनेन संबन्धः॥ **स्वस्मिन्निति**। द्वितीयपाद इत्यर्थः। अन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयरूपैकार्थकत्वेन द्वितीयपादस्य सर्वस्यैकवाक्यत्वं, पूर्वोत्तरपादानां चातदर्थत्वात्तद्भेदश्च सिध्यतीति भावः॥ **लिङ्गं धर्म इति**। निर्वचनलब्धार्थो धर्म इत्यर्थः। तथाच लिङ्गात्मकाः अन्यत्रप्रसिद्धयौगिका एवोच्यन्ते इति ज्ञातव्यम्॥ **आत्मेवात्मेति**। यथा आत्मा सर्वेषां प्रवृत्तौ निमित्तं, तथा लिङ्गमपि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति प्रवृत्तिनिमित्तत्वसाम्येन आत्मशब्दोपचार इति भावः॥ आत्मशब्दस्य स्वरूपार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्ते प्रवृत्तिनिमित्तमाह **निमित्तेति**।

प०— श्रीहयवदनाय नमः ॐ॥ **द्वितीयपादस्येति**। प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयतीत्यन्वयः। तस्य फलोक्तिःपूर्वेत्यादि। पूर्वपादोत्तरपादोक्तार्थादर्थभेदोक्त्या पादभेदस्यैकरूपार्थप्रतिपादकत्वोक्त्या स्वस्मिन्द्वितीयपादे एकवाक्यतायाश्च सिद्धेः। अत्र नियामक'स्वार्थैकत्वादेकं वाक्यमि'त्यादेरन्तरधिकरण एवोक्तेरिति भावः।

या०— ॥ ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः॥ हरिः ॐ॥ **द्वितीयपादस्येति**। प्रतिपाद्यमित्यन्वयः॥ **स्वस्मिन्निति**। द्वितीयपाद इत्यर्थः। तथा चान्यत्रप्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकत्वेन द्वितीयपादस्य सर्वस्यैकवाक्यत्वं पूर्वोत्तरपादानां चातदर्थत्वात्तद्भेदश्च सिद्ध्यतीति भावः॥ **लिङ्गं धर्म इति**। धर्म्यनुमापकरूपो धर्म इत्यर्थः। निर्वचनलभ्योऽर्थो धर्म इति व्याख्यानं तु सर्वेषु भूतेष्वेतमेवेत्याद्यनेकप्रातिपदिकात्मकवाक्यप्रतिपाद्येषु सर्वगतत्वादिलिङ्गेष्वव्याप्तत्वादुपेक्ष्यम्। तथाच लिङ्गात्मकानामित्यस्य व्याप्यधर्मोपस्थितिद्वारैव धर्म्युपस्थापकानामित्यर्थः पर्यवस्यतीति ज्ञातव्यम्।

प्रपञ्चितं चैतदानन्दमयाधिकरणे ॥ **प्रवृत्तिनिमित्तमिति ।** निर्वचनलभ्योर्थ इत्यर्थः । इदं चान्तर्यामीत्याद्येकप्रातिपदिकरूपलिङ्गात्मकशब्दानपेक्ष्योक्तम् । वस्तुतस्तु आत्मा प्रतिपाद्यमित्यर्थः । तेन नोक्तलिङ्गात्मकशब्देष्वव्याप्तिः ॥ **निमित्तनिमित्तिनोरिति ।** पूर्वयोजनायामात्मप्रातिपदिके गौणी वृत्तिरुक्ता । अत्र तु सामानाधिकरण्यरूपायां विशेष्यविभक्तिसमभिव्याहृतविशेषणविभक्ताविति ततो भेदः । अन्यत्र प्रसिद्धत्वादिवदित्यत्रादिपदेनोभयत्र प्रसिद्धत्वं ग्राह्यम् ।

श्री० — ॥ ॐ **सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्** ॐ ॥ ननु शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तस्वरूपत्वं कथमित्यत आह **निमित्तेति ।**

च० — ॥ श्रीगुरुराजो विजयते ॥ सत्रायमाणप्रणतयोपुरोज्ञानलोलुवः ॥ स्ताद्गुरुः श्रीनिवासार्यो मन्मनीषामरीमृजः ॥ उत्तरभाष्यमवतारयति **द्वितीयपादस्येति ।** प्रथमषष्ठ्या विशेष्यतानिरूपकत्वमुत्तरषष्ठीद्वयेन प्रकारतानिरूपकत्वं सिद्धिपदोपस्थाप्यनिश्चयान्वयि प्रत्याप्यते । तदेकदेशविशेष्यताप्रकारतयोराधेयतासंसर्गेण प्रकृत्यर्थद्वयमन्वेति । सर्वनाम्नां बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोपस्थापकतया निरूपितत्वप्रत्यासत्त्या तादृशसप्तमी प्रकृतिभूतस्वपदोपस्थाप्यतावच्छेदकीभूतद्वितीयपादत्वावच्छिन्नान्विता तदुपस्थाप्याधेयता तलन्तोपस्थाप्यान्वयिनी । अर्थपदोत्तरद्वितीयया चाक्षुषत्वावच्छिन्नवाचकणिच्प्रकृतिभूतदृशिलक्ष्यतावच्छेदकीभूतज्ञानत्वावच्छिन्नान्वयिविषयतारूपकर्मत्वमवगम्यते। चतुर्थ्युपस्थाप्या प्रकृत्यर्थान्विता फलता निरूपकतासंसर्गेण क्रियायां सा चानुकूलतासंसर्गेण णिजर्थव्यापारे स चाख्यातार्थव्यापारे स च प्रथमांतार्थेऽन्वेति । आद्यषष्ठ्यंतार्थविशिष्टे उत्तरषष्ठ्यन्तार्थस्य वैशिष्ट्यभानोपगमात्तद्विषयकत्वानामवच्छेद्यावच्छेदकभावो भासत इत्युपेयते । एकवाक्यतापन्नो द्वितीयपादः सर्वत्रेति सूत्रघटितः, पूर्वोत्तरपादभिन्नं च घटमानयेति वाक्यमिति समूहालम्बनव्युदासाय आद्यषष्ठ्यंतं तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन प्रतिपाद्यमित्यनेनापि संबध्यते। प्रत्युपसृष्टात्पद्यतेर्ण्यन्तात् 'तयोरेवे'ति लक्षणानुशिष्टकर्मसाधनता(कर्मणिनिष्पन्नप्रतिपाद्यशब्दावयवभूता णिच्प्रत्ययप्रकृत्युपस्थाप्यप्रतिपत्त्यन्वयिनी जनकता) आवर्जितषष्ठ्यावगम्यते । इत्यन्वद्वितीयपादनिष्ठविशेष्यतानिरूपकपूर्वोत्तरपादभेदनिष्ठप्रकारताकैकवाक्यतानिष्ठप्रकारताकनिश्चयफलकप्रतिपत्तिजनकव्यापारकर्मीभूतार्थविषयकज्ञानानुकूलव्यापारकर्ता भाष्यकार इति समुदितग्रन्थाधीनान्वयबोधप्रकारोऽवसेयः । अत्र च स्वस्मिन्नित्यनिर्देशे पूर्वोत्तरपादयोः प्रकृतयोरेकवाक्यतायामप्यन्वयो भायात्तथा सति ताभ्यां भेदसिद्धय इति वचनं विरुध्येतेति तथा मा भूदिति तत्पदं निरदिक्षत् । प्रकृतपादप्रतिपाद्ये श्रुत्यादितो लोकतो वाऽपीतरेषु प्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयरूपैकार्थतात्पर्यकत्वे सर्वत्रेत्यादिकाऽऽमनन्तीत्यन्तसूत्रसन्दर्भस्यावधृते तादृशहेतुप्रतिसंधानाधीना प्रकृतपादधर्मिका दर्शितार्थतात्पर्यकता विनियुक्तपूर्वोत्तरपादवृत्तिप्रातिस्विकधर्मपर्याप्ता(प्त्य)वच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदद्वयविधेयिका अनुमितिरुद्देष्यतीत्याशयः ।

इत्थं च दर्शितहेतुप्रतिसंहितौ किञ्चिदद्वारकपादप्रतिपाद्यप्रदर्शनफलत्वं तद्द्वारकं तु दर्शितानुमिताविति ध्येयम् । **लिङ्गं धर्म इति** । अत्र व्याचक्षाणाः "निर्वचनलभ्यार्थरूपो धर्म इत्यर्थः । अन्यथा रूढानामपि घटादिशब्दानां घटत्वादिरूपधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन लिङ्गात्मकत्वप्रसङ्गात्। उक्तविवक्षायां तु नातिप्रसङ्गः । घटत्वादेर्निर्वचनलभ्यत्वाभावेन तादृशधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावात्। इदं चान्तर्यामीत्याद्येकप्रातिपदिकरूपाणामेव लिङ्गात्मकशब्दत्वमित्यङ्गीकृत्योक्तम् । अतो न सर्वेषु भूतेष्वेतं यस्मिन्द्यौरित्याद्यनेकप्रातिपदिकात्मकवाक्यरूपलिङ्गात्मकशब्देष्वव्याप्तिरिति ध्येयम् । यद्वा धर्म्युपस्थापकरूपो धर्म इत्यर्थः । अत्राप्येकप्रातिपदिकरूपाणामेव लिङ्गात्मकत्वेन विवक्षायां नाव्याप्तिरिति बोध्य"मिति व्याचक्षते । उक्ताव्याप्तिप्रसङ्गेनाद्यव्याख्यानमुपेक्ष्यमित्यपि निबध्नन्ति । इत्थं च लिङ्गात्मकानामित्यस्यावयववृत्तिनिमित्तनियंत्रिततादृशवृत्तिकानामिति । तादृशवृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्यानेकप्रातिपदिकसमभिव्याहाराधीनप्रतीतिगोचरधर्मिरूपस्य वा व्याप्यधर्मस्य उपस्थितिद्वारा धर्म्युपस्थापकानामिति वा मतभेदेनार्थद्वयमवसेयम् । अत्र व्याकर्तारः । ननु शब्दार्थयोर्भेदात्कथं शब्दानामर्थरूपं लिङ्गात्मकत्ववचनमित्यतो गौणीं वृत्तिमाश्रित्य व्याचष्टे **आत्मेवेति** । यथात्मा प्रवृत्तौ निमित्तं तथा लिङ्गमपि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति निमित्तत्वसाम्येन लिङ्गे आत्मत्वोपचार इति भावः । नामात्मकेष्वात्मशब्दस्य स्वरूपार्थत्वं लिङ्गात्मकेषु च प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वमिति वैरूप्याश्रयणमयुक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाह **स्वरूपार्थो वेति** । नन्वेवं शब्दानामर्थस्वरूपत्वमुक्तं स्यात्तच्च बाधितमित्यतोऽनयोर्निमित्तनिमित्तिभावापन्नत्वात्तद्भावापन्नयोश्च त्रपुसं ज्वर इत्यभेदव्यवहारदर्शनाद्युक्तोऽत्र भेदेप्यभेदव्यवहार इत्याह निमित्तेतीति व्याकुर्वते । निबन्धान्तरीयविन्यासस्तु **निमित्तनिमित्तिनोरिति** । पूर्वयोजनायामात्मप्रातिपदिके गौणी वृत्तिरुक्ता । अत्र तु सामानाधिकरण्यरूपायां विशेष्यविभक्तिसमभिव्याहृतविशेषणविभक्ताविति ततो भेदः । यद्वा पूर्वयोजनायामात्मशब्दः स्वामित्वार्थः । तत् 'सादृश्यं च प्रधानत्वं' 'अर्थत्वमर्थतैव स्यादि'त्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या द्रष्टव्यम् । शब्दापेक्षया तत्प्रवृत्तिनिमित्तधर्मस्य प्रधानत्वादिति । यथोक्तं तद्व्याख्यानसुधायाम् । अर्थो हि ज्ञानाद्यपेक्षया प्रधानं विवक्ष्यत इति ॥ **अभेदोपचारादिति** । तादात्म्यसंबन्धरूपेणाभेदेन निमित्तनैमित्तिकभावस्यापि संबन्धत्वेन सदृशत्वादित्यर्थः । अथवा निमित्तनैमित्तिकभावसंबन्धेनात्मलिङ्गरूपनिमित्तकत्वस्य लक्षकः । उपचारोक्तिस्त्वमुख्यवृत्त्यभिप्रायेणेति ज्ञेयमिति । यादृशयादृशशब्दव्यक्तीनामंशनिरूपितशक्तितात्पर्यवत्ता न समर्थिता तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तविशेषिततानिबन्धनगुणपूर्त्यसिद्धिप्रसङ्गापनुत्तिफलकं वेदगतांशेऽभेदेनान्वयिप्रत्यायकसकलपदोपादानम् । भाष्यशब्दव्यावृत्तिपरिच्छित्तिप्रयोजनकं च निष्ठान्तोपादानम् । तृतीयतुरीयपादसमन्वेतव्यलिङ्गात्मकशब्दप्रतियोगिकभेदावगतिहेतुभूतं श्रुत्यादिकोशाद्यन्यतरव्युत्पादितेशेतरशक्तितात्पर्यसंबन्धावगमकमपरनिष्ठान्तोपादानम् ।

सु० — **नन्वतीतपादे समन्विता अपि लिङ्गात्मका एव। यौगिकत्वात्। अन्यथा गुणपूर्त्यलाभेन समन्वयसमर्थनवैयर्थ्यात्। न च प्रकरणगतगुणलाभेन सार्थक्यम्। वचनवृत्त्यङ्गीकारवैफल्यात्। उक्तं च यच्छब्दा योगवृत्तय इति। तत्कथमयं विभागः। सत्यम्। तथाऽप्यन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिरित्यदोषः। वृत्तिर्लक्षणादिरपि भवतीत्यतः परे मुख्यार्थ इत्युक्तम्। तथा च मुख्यवृत्तिरिति लभ्यते। चिन्त्यते समर्थ्यतेऽस्मिन्पाद इति शेषः।**

शे० — अस्त्वेवमस्योत्तरपादभेदसिद्धिस्तथाऽपि न पूर्वपादभेदसिद्धिः। तस्याप्यन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गसमन्वयप्रतिपादकत्वेन पादप्रतिपाद्यस्य पूर्वपादादव्यावृत्तत्वादित्याक्षिपति **नन्विति**। ननु पूर्वपादे समन्वितानां रूढत्वेन नामत्वान्न लिङ्गत्वमित्यतो नात्र धर्मिवाचित्वं नामत्वं धर्मवाचित्वं लिङ्गत्वमित्याश्रयितुं युक्तम्। तथा सति धर्मिवाचितयाऽन्तर्याम्यादिशब्दानां नामत्वस्य धर्मवाचितया चानन्दादिशब्दानां च लिङ्गत्वस्य प्रसङ्गात्। किं नाम रूढत्वं नामत्वं यौगिकत्वं च लिङ्गत्वमित्येवाश्रयणीयम्। तथा च पूर्वपादसमन्वितानामपि यौगिकत्वात्कथं न लिङ्गत्वमित्याह **यौगिकत्वादिति**। अस्तूक्तरीत्या रूढत्वयौगिकत्वाभ्यामेव नामलिङ्गभेदस्तथाऽप्यतीतपादे समन्वितानामपि रूढत्वादेव न यौगिकत्वमिति कथं लिङ्गत्वमित्यतः स्यादेतदेवं यदि केचिद्रूढा एव केचिद्यौगिका एवेति विभागः स्यात्। न चैतदस्ति। सर्वेषामपि यौगिकत्वादिति भावेन रूढानां यौगिकत्वानङ्गीकारे बाधकमाह **अन्यथेति**। रूढानां यौगिकत्वानङ्गीकार इत्यर्थः॥ **गुणपूर्त्यलाभेनेति**। तत्तच्छब्दनिर्वचनलब्धगुणलाभैकप्रयोजनकत्वात्समन्वयसमर्थनस्य तदभावे वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः। प्रयोजनान्तरसम्भवात् तत्तच्छब्दनिर्वचनलब्धगुणलाभैकप्रयोजनकत्वमसिद्धं समन्वयसमर्थनस्येत्याशङ्कते **न चेति**। प्रकरणगतगुणलाभेनेत्युपलक्षणम्। तत्तदधिकरणाक्षेपसमाधानेनेत्यपि द्रष्टव्यम्॥ **वचनवृत्तीति**। रूढ्यङ्गीकारवैफल्यादित्यर्थः। लक्षणादिना भगवत्परत्वेऽपि प्राकरणिकगुणलाभस्य तत्तविकरणाक्षेपसमाधानस्य च संभवादिति भावः॥ **उक्तं चेति**। सङ्क्षेप इति शेषः। यतोऽर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्ष्य नारायणमभिदधति अतोऽनन्तगुणोऽसाविति पूर्वेण सम्बन्धः। विद्वत्प्रतीत्या सर्वेषां यौगिकत्वेऽप्यज्ञप्रतीत्या ये रूढास्ते नामानि तत्प्रतीत्या ये यौगिकास्ते लिङ्गानीत्यज्ञप्रतीत्यनुरोधेन नामलिङ्गविभागस्याश्रयणाददोष इत्याह **सत्यमिति**॥ **आपातप्रतीत्यनुरोधेनेति**। यौगिकत्वं लिङ्गत्वमित्युक्तिरापातप्रतीत्यनुरोधेनेत्यर्थः। आपाततो यौगिकत्वं लिङ्गत्वमिति यावत्। तदपि चापाततो रूढिरहितत्वमेव मन्तव्यम्। तेनानेकपदसमभिव्याहारात्मकेषु 'सर्वेषु भूतेष्वेतमि'त्यादिरूपलिङ्गात्मकशब्देषु नाव्याप्तिरिति भावः। यद्यप्यत्र प्रकृतशङ्काऽनुसारेणापातप्रतीत्यनुरोधेनेय-

मुक्तिरित्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि प्रसङ्गादन्यत्रप्रसिद्धोभयत्रप्रसिद्धादिविभागोऽपि न वास्तवः । विद्वत्प्र- सिद्ध्या सर्वशब्दानां भगवत्परत्वात् किं त्वज्ञप्रतीत्या केचिदन्यत्रप्रसिद्धाः केचिदुभयत्रप्रसिद्धाः केचिदन्यत्रैवप्रसिद्धा इत्यज्ञप्रतीत्यनुरोधेनैवेति ज्ञापयितुमन्यत्रप्रसिद्धादिवदिति दृष्टान्ततयोपादानं कृतमित्यवधेयम् । परमत इव स्वमतेऽपि नारायणे परापरविभागभ्रान्तिं परिहर्तुं पर इत्यस्य प्रयोजनमाह **वृत्तिरिति** । कथमनेनोक्तभ्रान्तिनिरास इत्यतो व्याचष्टे **मुख्यार्थ इति** । नारायणस्य मुख्यार्थत्वोक्तावपि **कथं** वृत्तेर्मुख्यत्वलाभः परशब्देनेत्यतः परशब्दोक्तमुख्यार्थत्वस्य वृत्तेर्मुख्यत्वं विनाऽनुपपन्नत्वात्तेन तल्लाभ इत्याह **तथा चेति** । उक्तलिङ्गसमन्वयस्य द्वितीयपादप्रतिपाद्यत्वलाभायानुगुणं शेषमाह **अस्मिन्निति** ।

स०— ननु यौगिकत्वानङ्गीकारेऽपि यस्मिन्प्रकरणे यः शब्दः तस्य यथाकथञ्चित् भगवत्परत्वे, समर्थितत्वं(=यौगिकत्वं) किमर्थमङ्गीकर्तव्यम्; इति शङ्कते **न च प्रकरणेति** ॥ **अन्यत्रप्रसिद्धत्वादि- वदिति** । अन्यत्र प्रसिद्धत्वं यथा लोकत इत्यर्थः । आदिपदेन उभयत्रप्रसिद्धत्वं ग्राह्यम् । नामा- त्मकत्वं त्वज्ञरूढित इति ग्राह्यम् । तथा आपातप्रतीत्यनुरोधेन अज्ञप्रतीत्यनुरोधेन यौगिकत्वमेव लिङ्गात्म- कत्वमित्यर्थः ।

प०— **उक्तं चेति** । संक्षेपभाष्ये ॥ **अन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदिति** । यथाऽन्यत्रोभयत्रा- न्यत्रैवप्रसिद्धत्वमापाततस्तद्वदित्यर्थः । प्रपञ्चितश्चायं नामलिङ्गादिभेदश्चन्द्रिकायाम् । **मुख्यार्थ इतीति** । सप्तम्यन्तं मुख्यार्थपदम् । अत्र विशेष उपासनापादे वक्ष्यत इति भावः ।

या०— **आपातेति** । अज्ञप्रतीत्यनुरोधेनेत्यर्थः । तथा च यथा विद्वत्प्रसिद्ध्या भगवत्परा- णामपीन्द्रादिशब्दानामज्ञप्रतीत्यनुरोधेनान्यत्र प्रसिद्धत्वादिकं विवक्षितम् । तथा पूर्वपादे समन्वितानां शब्दानां विद्वद्रीत्या यौगिकानामप्यज्ञप्रतीत्यनुरोधेन रूढतया साक्षाद्धर्म्युपस्थापकत्वं विवक्षितम् । अतो युक्तेयं पादभेदोक्तिरिति भावः ।

श्री० — **अन्यथेति** । रूढत्वेऽवयववृत्त्या तन्नामप्रतिपादितगुणालाभादित्यर्थः ॥ **न चेति** । तथाच तन्नाम्नो रूढ्या भगवद्वाचकत्वमेवास्तु । तन्नामवाच्यगुणालाभेऽपि तन्नामोपेते ये गुणास्त- त्प्रकरणोक्तास्तद्वत्त्वं भविष्यतीति गुणपूर्त्यलाभो नेति भावः ॥ **वचनेति** । तथाच तत्प्रकरणगतनाम्नो लक्षणया भगवत्परत्वेऽपि तत्प्रकरणगतगुणलाभो भविष्यतीति वचनवृत्तिः कस्मादङ्गीकार्येत्यर्थः । यौगि- कत्वादित्युक्तं युक्त्योपपाद्य तत्र सम्मतिं चाह **उक्तं चेति** ।

च० — ननु धर्मिवाचकत्वं नामत्वं धर्मवाचकत्वं लिङ्गत्वमिति विवक्षायाः अन्तर्याम्यादिशब्दानां नामताया आनन्दादिशब्दानां लिङ्गतायाश्च प्रसज्जकतया योगेन समुदायवृत्त्युपरक्तप्रतिसंहितिगोचरत्वं नामत्वमवयववृत्त्युपरागेण तत्प्रतिसंधानविषयत्वं च लिङ्गत्वमित्येवाश्रयणीयं इत्थं च प्राक्तनपादसमन्वितानामपि तादृशलैङ्गिकलक्षणलक्षिततया लिङ्गता प्रासाङ्क्षीदेवेत्याह **यौगिकत्वादिति** ॥ **आपातप्रतीत्यनुरोधेनेति** । प्रातिस्विकनिरवधिकशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वान्यगतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तनियामकत्वाभ्यां निखिलशब्दानामीशनिरूपितपरममुख्यवृत्तितात्पर्यकत्वे प्रतिसंदधानानां प्रसिध्या भगवत्पराणामपीन्द्रादिशब्दानां तादृशप्रवृत्तिनिमित्ताननुसंधातॄणामिन्द्रादिशब्दश्रवणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन जनितशचीपतित्वादिप्रकारकप्रतीत्यनुरोधेनान्यत्रप्रसिद्धत्वादिकं यथा पूर्वपादे विवक्षितम्, तथा तत्र समन्वितानां तादृशप्रवृत्तिनिमित्तानुसंधानदिशावयववृत्त्या परमैश्वर्याद्युपरक्तान्वयधीजनकानामपि तादृशनिमित्ताप्रतिसंहितिकालीनसमुदायवृत्त्यधीनतादृशधर्मानुपरक्तप्रतीतिमनुरुध्य रूढत्वमपि विवक्षितमिति पादभेदोक्तिः सङ्गच्छत इति भावः ।

सु० — ॥ ॐ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ **केचिन्मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्युक्तं मनोमयत्वादिनोपास्यत्वं परमात्मनः प्रतिपादयितुमिदमधिकरणमिति व्याचक्षते । तदसदित्याशयवानाह** सर्वगत्वमिति ।

अनु० — ॥ ॐ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥

सर्वगत्वं तु प्रथमं प्रविचार्यते ॥

तुशब्दोऽवधारणे । एतमस्यामेतं दिवीत्यादिवाक्योक्तं सर्वगतत्वमेवात्र पादे प्रथमं परमेश्वरस्य समर्थ्यते । न तु मनोमयत्वादिनोपास्यत्वमित्यर्थः । सत्यकामत्वादिपरमेश्वरधर्माणां स्फुटप्रतिभासत्वेन सन्देहाद्यनुपपत्तेरिति भावः । ननु मनोमयत्वादयः शारीरधर्मा अपि प्रतीयन्त इति चेन्न । तेषामानन्दमयाधिकरणन्यायेन सावकाशत्वात् । चरमप्रतीतेनापि निरवकाशेन प्रथमप्रतीतस्य सावकाशस्यान्यथात्वोपपत्तेः ।

शे० — ॥ ॐ **सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्** ॐ ॥ प्रतिपाद्यान्तराप्रसङ्गात्प्रसक्तौ वा सति सम्भवे तत्परित्यागेन प्रतिपाद्यान्तरस्यावक्तव्यत्वात्तदसम्भवाभिप्राये चासम्भवहेतोरपि वक्तव्यत्वादधिकरणप्रतिपाद्यमात्रप्रदर्शनपरोत्तरभाष्यमनर्थकमित्यतः प्रतिपाद्यान्तरप्रसक्तिं तावद्दर्शयति **केचिदिति** । एवं प्रतिपाद्यान्तरप्रसक्तिमुद्भाव्य तर्हि तदेवास्तु किं प्रतिपाद्यान्तराश्रयणेनेत्यतस्तस्यानुपपन्नत्वाद्युक्तं तत्परित्यागेन

भाष्यकाराणां प्रतिपाद्यान्तराश्रयणमित्याशयेन तद्भाष्यं सङ्गमयति **तदसदित्याशयवानिति**। स्पष्टं तन्नेत्यनुक्तेराशयपदम्। प्रतिपाद्यान्तरामाधुत्वाशयस्य मूलारूढताप्रसिद्ध्यर्थं तदनुगुणतया तुशब्दं व्याचष्टे। **तुशब्द इति**। तर्ह्यसम्भवहेतोरपि वक्तव्यत्वात्तदनुक्तौ कथं प्रतिज्ञामात्रेणाभिमतसिद्धिरित्यतोऽसम्भवहेतोरत्र स्पष्टत्वात्तदनुक्तावपि प्रतिज्ञामात्रेण वि क्षितसिद्धिरित्याशयेन भाष्याभिप्रायमाह **सत्यकामत्वादीति**। सत्यकामत्वेत्यनेन 'सत्यसङ्कल्प आकाश आत्मेति' विषयवाक्योक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वस्य परिग्रहः। आदिपदेना'वाक्यनादरो ज्यायान्पृथिव्या' इत्यादिवाक्यशेषोक्तान्तरत्वज्यायस्त्वादिलिङ्गसंग्रहः। संन्देहादीत्यादिपदेन पूर्वपक्षसंग्रहः। ननु भवेत्सन्देहाद्यनुदयो यद्यत्र वाक्ये सत्यकामत्वादयो ब्रह्मधर्मा एव प्रतीयेरन्। न चैतदस्ति। मनोमयत्वादीनां शारीरधर्माणामप्यत्र प्रतीयमानत्वात्। तथा चोभयधर्मश्रवणाद्युक्तः सन्देहः। मनोमयत्वादीनामुपक्रमस्थत्वेन प्रथमावगतत्वात्सत्यकामत्वादीनां चोपसंहारस्थत्वेन चरमावगतत्वादुपक्रमाधिकरणन्यायेन प्रथमावगततया प्रबलैः शारीरधर्मैरेव चरमावगततया दुर्बलब्रह्मधर्मबाधया युक्तः पूर्वपक्षोऽपीत्यभिप्रेत्य शङ्कते **नन्विति**। मनोमयत्वादीत्यादिपदेनान्तर्हृदयेऽणीयानित्यादिवाक्यशेषोक्ताणीयस्त्वादेः संग्रहः। मनोमयत्वादिकं च जीवधर्म एव। तस्यैव मन आदिसम्बन्धात्। न तु ब्रह्मणः। तस्य 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादिश्रुतिभ्यस्तद्राहित्यावगतेरिति भावः **आनन्दमयाधिकरणन्यायेनेति**। न मनोमये मनःशब्दोऽन्तःकरणपरो येनोक्तानुपपत्तिः किंतु मनु अवबोधन इत्यस्माद्भावे असुन्प्रत्यये मनो बोधस्तत्प्राचुर्यं च महाबोधस्वरूपे परमेश्वरे सम्भवत्येवेत्यानन्दमयाधिकरणन्यायेनेत्यर्थः॥ **सावकाशत्वादिति**। तथा चातुल्यबलत्वान्न मनोमयत्वादिनां जीवत्वकोट्युपस्थापकत्वं नापि तत्कोटयवधारकत्वमिति न सन्देहाद्यवसर इति भावः। ननु तर्हि सत्यकामत्वादीनां चरमश्रुततया दुर्बलत्वात्तैः प्रथमप्रतीततया प्रबलमनोमयत्वादिजीवधर्मबाधायोगात् सत्यकामत्वादिना ब्रह्मपरत्वनिश्चयोऽपि न स्यादित्यतो मनोमयत्वादीनामुक्तरीत्या सावकाशत्वात्सत्यकामत्वादीनां चरमप्रतीतत्वेऽपि निरवकाशत्वात्सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशस्य बलवत्त्वाद्युक्तो निरवकाशसत्यकामत्वादिधर्मैः सावकाशमनोमयत्वादिजीवधर्मबाधया ब्रह्मपरत्वनिर्णय इत्याशयेनाह **चरमप्रतीतेनापीति**।

सू०—॥ ॐ **सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्** ॐ॥ **नन्विति**। यथा सत्यकामत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वं स्फुटं तथा मनोमयत्वादीनां शारीरधर्मत्वमिति सदेहास्थितिरित्यर्थः॥ **न तेषामिति**। मनःशब्दस्यावबोधार्थत्वान्मयटः प्राचुर्यार्थत्वात् मनोमयशब्दस्य वाच्यं ब्रह्मैवेति तदुक्तमित्यर्थः। ननु जीवधर्मत्वसंभवे कथं मनोमयत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वं सत्यकामत्वादिना निर्णयश्चेति चेत् न। पूर्वप्रतीतस्यानुपसञ्जातविरोधिनः पश्चात्प्रतीतेनोपसञ्जातविरोधिना बाधायोगादित्यत आह **चरमेति**। यथा पश्चाच्छ्रुतेनापि 'तेजो वै घृतमित्य'नेन प्रथमप्रतीतस्याक्ताः शर्करा उपदधातीत्यस्य निर्णयः तत्र अक्तता-

साधनद्रव्यमात्रक्षेपेण तैलवसादीनामपि प्राप्तौ घृतस्तावकेनार्थवादेन निर्णयविधेयस्यैव अक्तासाधनत्वात् तथा सत्यकामत्वादिना मनोमयत्वादीनां निर्णयः । सावकाशत्वनिरवकाशत्वे प्राबल्यदौर्बल्यकारणे इत्यर्थः । घृतस्तुतेरुपलक्षणत्वेनापि तैलस्यापि ग्रहसंभवात् संदेहाप्तिरित्यर्थः । सत्यकामत्वादीनां कथञ्चिदन्यत्र संभवः ॥

प० — ॐ **सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्** ॐ ॥ **केचिदिति** । मायावादिनो रामानुजीयाश्च ॥ **इत्युक्तेति** ॥ छान्दोग्ये तृतीयाध्याये उक्तेत्यर्थः । ननूपक्रमप्राबल्यस्य पूर्वतन्त्रे स्थितत्वात्सत्यकामत्वादिचरमधर्मेण कथं प्रबलस्य मनोमयत्वादिप्रथमश्रुतस्य बाध इत्यत आह **चरमेति** । 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमि'ति पूर्वतन्त्र एवोक्तेरिति भावः ।

या० — ॐ **सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्** ॐ ॥ **सत्यकामत्वादीति** । आदिपदेन सत्यसङ्कल्पत्वादिपरिग्रहः । ननु मनोमय इत्याद्युदाहृतवाक्ये प्रथमप्रतीतानां मनोमयत्वादिशारीरधर्माणां कथं सावकाशत्वम् । असञ्जातविरोधितया प्रबलोपक्रमप्रतीतत्वात् । सत्यसङ्कल्पत्वादेश्चरमप्रतीतत्वादित्यत आह **चरमेति** ।

श्री० — **केचित्** मायिनो रामानुजीयाश्च ॥ ननु मनोमय इत्याद्युदाहृतवाक्ये प्रथमप्रतीतानां मनोमयत्वादिशारीरधर्माणां कथं सावकाशत्वमसञ्जातविरोधित्वेन प्रबलोपक्रमस्थत्वात् । सत्यसङ्कल्पत्वादेश्चरमप्रतीतत्वादित्यत आह **चरमेति** ।

च० — ॥ **मनोमयत्वादिनेति** ॥ कर्मसाधनकृत्यप्रकृत्युपस्थाप्योपासनान्वयिप्रकारतानिरूपकत्वं तृतीयार्थः । **सत्यकामत्वादीति**। आदिपदं सत्यसंकल्पस्य, 'अवाक्यनादरः ज्यायान् पृथिव्या'इत्यादिवाक्यशेषोक्तावाक्यनादरत्वज्यायस्त्वादिलिङ्गस्य च परिग्राहकं । **सन्देहाद्यनुपपत्तेरिति** । इहादिपदं पूर्ववादिमतसंग्रहकं तथाच विशेषादर्शनघटितसामग्र्यभावेन संदेहस्य' पारमेश्वरलिङ्गबाहुल्याश्रवणेन पूर्ववादिमतप्रवृत्तेश्चानुदय इति भावः । ननु सत्यकामत्वादिपारमेश्वरधर्माभिधायकपदसमभिव्याहारवन्मनोमयत्वादिशारीरधर्माभिधायकपदसमभिव्याहारस्यापि प्रकृतवाक्ये सत्त्वेन सत्प्रतिपक्षस्थल इव संशयावतारस्य मनोमयत्वादीनामुपक्रमगतपदबोध्यतानिबन्धनक्षिप्रोपस्थितिकत्वाधीनबलीयस्ताकतया सत्यकामत्वादीनां च निगमनगतत्वापादितमन्थरप्रतीतिकत्वायत्तदौर्बल्यकत्वेन उपक्रमाधिकरणन्यायेनौपक्रमिकपदोस्थापितशारीरधर्मैर्नैगमनिकपदप्रतीतभागवतधर्मबाधया पूर्ववादिमतप्रवृत्तेश्च निरर्गलतया न क्षतिरित्याशङ्कते **नन्विति** । मनोमयत्वादीत्यादिपदं अन्तर्हृदयेऽणीयानित्यादिवाक्यशेषाभिहिताणीयस्त्वादिसंग्राहकम् ।अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो मन आदिसम्बन्धराहित्यावगतेस्तदादिसम्बन्धित्वरूपमनोमयत्वादेर्जीवधर्मताऽवधृतेरिति भावः । **आनन्दमयाधिकरणन्यायेनेति** । अवबोधनार्थस्य मनो-

भाविसुनि तदन्तान्मयटि च प्राचुर्यार्थे निष्पन्नमनोमयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमहाबोधवत्वस्येश्वरे सम्भवेन साम ञ्जस्यमित्यानन्दमयनयव्युत्पादितन्यायेनेत्यर्थः **सावकाशत्वादिति** । तथा च मनोमयत्वादीनां सत्यकाम-त्वादितुल्यकक्ष्यानापन्नतया जीवत्वकोट्यनुपस्थापकतया तदनवधारकतया च न सन्देहपूर्वमतप्रवृत्त्यवतार इति भावः । मार्थ्यामार्थ्याभ्यामुपस्थितत्वानुपस्थितत्वे न दौर्बल्यप्राबल्यापादके किन्तु सावकाशत्वनिर-वकाशत्वे एवेति तादृशमनोमयत्वादीनां तादृशसत्यकामत्वादिभिर्बाधनं संगच्छत इत्याशयेनाह **चरम-प्रतीतेनेति** । **अन्यथात्वोपपत्तेः** । परमेश्वरशक्तितात्पर्यकत्वोपपत्तेः ।

सु०— **ननु कथं तर्ह्यस्माकमपि चक्षुर्मयत्वादीनि पूर्वपक्षप्रापकाणि । उच्यते । हेत्वन्त रेण पूर्वपक्षे सत्यभ्युच्चयमात्रत्वेन तेषामुपन्यासः । यथा परस्येक्षत्यधिकरणे प्रायपाठे निरस्तेऽ-प्यभ्युच्चयमात्रत्वेन प्राणाधिकरणे तदुपन्यासः ।**

शे०— शिष्यः शङ्कते **नन्विति** । 'चष्ट इत्येव तच्चक्षुः श्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यते' इत्यानन्दमयाधि-करणोक्तरीत्या चक्षुर्मयत्वादीनामपि ब्रह्मणि सावकाशत्वान्न चक्षुर्मयत्वादीनां पूर्वपक्षप्रापकत्वं स्यात् । सावकाशस्यापि तस्यास्माकं पूर्वपक्षप्रापकत्वे सावकाशस्यापि मनोमयत्वादेः परेषामपि कथं न पूर्वपक्ष-प्रापकत्वमित्याशयः । न चक्षुर्मयत्वमेव मुख्यतः पूर्वपक्षप्रापकतयाऽस्माकमभिप्रेतं येन सावकाशतयाऽ-हेतुः स्यात् । किं त्वर्भकौकस्त्वरूपलिङ्गादिकमेव मुख्यतः पूर्वपक्षप्रापकम् । चक्षुर्मयत्वादिकं चाभ्युच्चय-हेतुरेवेति युज्यते सावकाशस्याप्यभ्युच्चयतया पूर्वपक्षप्रापकत्वम् । परेषां च मनोमयत्वादिकमेव मुख्यतः पूर्वपक्षप्रापकं न त्वभ्युच्चयहेतुरिति कथं सावकाशस्य तस्य पूर्वपक्षप्रापकत्वमित्याशयेन आनन्दमयोक्तस्य को ह्येवान्यादिति प्राचुर्यार्थे हेतुव्यपदेशस्य तत्प्रायपाठस्य चासम्भवात् न तन्न्यायविषयत्वं, ज्ञानकरणतया प्रसिद्धचक्षुरादिसम्बन्धस्यैव नित्यज्ञाने सर्वान्तर्यामिण्यसम्भवेन तत्प्राचुर्यस्य सुतरामनुपपत्तिरेव । चक्षुः-शब्दस्य विष्णुपरत्वे मयटो वैयर्थ्यं चेति चक्षुर्मयत्वादिकं मुख्यैव पूर्वपक्षयुक्तिरिति सत्येव समाधानेऽङ्गी-कारवादेन समाधत्ते **उच्यत इति** । कथं सावकाशस्याभ्युच्चयतयाऽपि पूर्वपक्षसाधकतयोपन्यास इत्यतस्तथा दृष्टत्वादित्याह **यथेति** । सदेवेत्यादिवाक्योक्तं कारणं प्रधानमिति प्राप्ते 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये'तीती-क्षतृत्वश्रवणादचेतनस्य प्रधानस्येक्षितृत्वासम्भवान्न प्रधानं किंतु ब्रह्मैवेतीक्षतेर्नाशब्दमिति पूर्वसूत्रेणोक्तम् । तत्र तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति गौणप्राये पठितत्वात्तदैक्षतेतीक्षतिर्गौणो व्याख्यातव्य इत्याशङ्कयो-क्तम् । **गौणश्चेदिति** । अतेजसोरिवाचेतनने प्रधाने गौणोऽयमीक्षतिरित्यसत् । कुतः । अनेन जीवे-नात्मनेति आत्मशब्दात् । न हि जीवश्चेतनोऽचेतनस्य प्रधानस्यात्मा सम्भवतीति । प्रायपाठस्त्वकिञ्चि-त्कर इत्येवमीक्षत्यधिकरणे प्रायपाठे निरस्ते सत्यपीत्यर्थः । **अभ्युच्चयत्वेनेति।** 'प्रस्तोतर्या देवते'त्युपक्रम्य

श्रुते 'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ती'ति वाक्ये प्राणशब्दः प्रसिद्धप्राणपर एव । न च सर्वभूतसंवेशनादिविरोधः । 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः' इत्यादिश्रुतेः स्वापकाले प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतसर्वेन्द्रिय-लयाद्युक्तिद्वारा सर्वभूतलयादिपराया मानान्तरानुगृहीतत्वेन प्रबलत्वाद्ब्रह्मणि भूतलयादिबोधिकायाश्च यतो वा इमानीत्यादिश्रुतेस्तदननुगृहीतत्वेन दुर्बलत्वात् प्रस्ताववाक्यमपि प्रबलानुसारेण प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतलयादिपरं न तु ब्रह्मणि सर्वभूतलयपरमित्यभ्यधिकाशङ्कामभिधायापि चादित्योन्न चोद्गीथप्रति-हारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति । तत्प्रायपाठात् प्राणस्य न ब्रह्मत्वमिति यथा परस्य मते प्रायपाठस्य पूर्वपक्षहेतूपोद्बलनायोपन्यासः । उक्तं च भामत्यां 'निरस्तोऽप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्त' इति । तथाऽस्माकमपि मतेऽभ्युच्चयत्वे-नैव चक्षुर्मयत्वादेरुपन्यास इति भावः ।

स०— **नन्विति** । आनन्दमयाधिकरणे चक्षुर्मयत्वादीनामपि चष्ट इत्येव तच्चक्षुरित्यादिना सावकाशत्वाभिधानादिति भावः । **यथा परस्य ईक्षत्यधिकरण इति** । तत्र हि तदैक्षत बहुस्यां प्रजाये येति तत्तेजोऽसृजतेति ईक्षितृत्वश्रवणाज्जगत्कारणं न प्रधानं किन्तु ब्रह्मैव । नचाचेतनस्य प्रधानस्येक्षितृत्वं संभवतीतीक्षतेर्नाशब्दमित्यनेनोक्ते नन्वयमीक्षतिर्गौणो व्याख्येयस्तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति गौण-प्रायपठितत्वादित्याशङ्क्य अनेन जीवात्मनेत्याद्यात्मशब्दान्नायमीक्षतिर्गौणो भवितुमर्हति । प्रायपाठस्त्व किञ्चित्कर एवेत्याशयेनोक्तं गौणश्चेन्नात्मशब्दात् इति । एवमीक्षत्यधिकरणे प्रायपाठे व्यर्थतया निरस्त इत्यर्थः । **अभ्युच्चयमात्रत्वेन प्राणाधिकरण इति** । प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति वाक्ये श्रूयमाणप्राण-शब्दो वायुविकारपर एव । न ब्रह्मपरः । प्राणशब्दस्य वायुविकारे प्रसिद्धतरत्वात् भूतसंवेशनोद्गमनरूपब्रह्म-लिङ्गयोश्च मतान्तरसंवादबलेन तदभिमानिनि मुख्येपि सावकाशत्वादिति पूर्वपक्षप्रापकयुक्तिमभिधा-यापि चादित्योन्न चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । न च तयो-र्ब्रह्मत्वमस्ति । तत्सामान्यात्प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमिति तद्भाष्ये प्रायपाठोपि पूर्वपक्षोपोद्बलनायोपन्यस्त इत्यर्थः । उक्तं च भामत्यां 'निरस्तोप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्त' इति । हेत्वन्तरं च तत्त्वप्रकाशिकादौ द्रष्टव्यम् ।

प०— **तर्हीति** । आनन्दमयनयन्यायेन दर्शनशक्तिप्राचुर्यादिना सावकाशत्व इत्यर्थः । **हेत्वन्तरेणेति** । सर्वप्राणिहृदयगुहास्थत्वरूपार्भकौकस्त्वहेतुना पूर्वपक्ष इत्यर्थः । अत एव सूत्रेऽर्भकौ-कस्त्वोक्त्यनन्तरं तद्व्यपदेशादित्युक्तिः ॥ **परस्येक्षत्यधिकरण इति** । तत्तेज ऐक्षतेति गौणेक्षणप्रायपाठा-

तदैक्षतेत्युक्तमपीक्षणं गौणमिति शङ्कितेऽनेन जीवेनात्मनेत्यात्मशब्दादीक्षणं न गौणम् । प्रायपाठस्तु निर्णायके सत्यप्रयोजक इति गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्र निरस्तोऽप्यत एव प्राण इत्यत्र कतमा सा देवता उद्गीथमन्वायत्ता आदित्य इति होवाचेत्याद्यब्रह्मादित्यान्नप्रायपाठात्प्रस्तावावाक्यस्थप्राणोऽप्यब्रह्मेति पूर्वपक्षो यथा तथेत्यर्थः। 'निरस्तोऽपीक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपक्षोपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्त' इति वाचस्पत्युक्तेरिति भावः। **दर्शयतीति** । विवक्षितगुणोपपत्तेरिति सूत्रस्य विवक्षितः 'सर्वेषु भूतेष्वेतम्'इति श्रुतावभिमतः दूरे शक्तस्यापि तत्तच्छक्तिप्रबोधनार्थं तत्र तत्रावस्थानरूपो यो गुणस्तस्य लीलयोपपत्तेरिति वर्णकांतरमभिप्रेत्येति योज्यम् ।

या०— **कथं तर्हीति** । चष्ट इत्येव तच्चक्षुरित्याद्यानन्दमयाधिकरणोक्तन्यायेन तेषामपि परमेश्वरे सावकाशत्वादिति भावः । **हेत्वन्तरेणेति** । आदित्यश्रुत्यादीनां बहुत्वं, क्षित्यादिषूक्त्वाऽऽदित्येऽनुक्तिरित्यादिहेत्वन्तरेणेत्यर्थः॥ **यथा परस्येक्षत्यधिकरण इति** । तत्र हि तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेतीतीक्षितृत्वश्रवणाज्जगत्कारणं न प्रधानं किन्तु ब्रह्मैव । न चाचेतनस्य प्रधानस्येक्षितृत्वं सम्भवतीतीक्षतेर्नाशब्दमित्यनेनोक्ते नन्वयमीक्षतिर्गौणो व्याख्येयस्तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति गौणप्रायपठितत्वादित्याशङ्क्यानेन जीवेनात्मनेत्याद्यात्मशब्दान्न यमीक्षतिर्गौणो भवितुमर्हति । प्रायपाठस्त्वकिञ्चित्कर एवेत्याशयेनोक्तम् गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति । एवमीक्षत्यधिकरणे प्रायपाठे निरस्ते सत्यपीत्यर्थः ॥ **अभ्युच्चयमात्रत्वेनेति** । 'प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ते'ति वाक्ये श्रूयमाणः प्राणशब्दो वायुविकारपर एव न ब्रह्मपरः । प्राणशब्दस्य वायुविकारे प्रसिद्धतरत्वात् । भूतसंवेशनोद्गमनरूपब्रह्मलिङ्गयोश्च तदभिमानिनि मुख्येऽपि सावकाशत्वादिति पूर्वपक्षप्रापकयुक्तिमभिधायापि चादित्योन्ने चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति । तत्सामान्यात्प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमिति तद्भाष्ये प्रायपाठस्यापि पूर्वपक्षहेतूपोद्बलनायोपन्यास **इत्यर्थः । उक्तं च भामत्याम् ।** निरस्तोऽप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्त इति ।

च०— ननु चष्ट इत्येव तच्चक्षुरित्याद्यानन्दमयनयोक्तदिशा चक्षुर्मयत्वादीनामपीशनिरूपितशक्तितात्पर्यकतया पूर्ववादिमतप्रवर्तकत्वायोगेनातादृशं तादृशत्वेन कथं भाष्यकारा अभाषिषत । उक्तक्षतितादवस्थ्यादतथाभूतस्यापि तथात्वोपगमे च परभाष्यकृदपि तथा कथं नाभ्युपेयादिति विनेयशङ्कामपनिनीषुराशङ्कते **नन्विति । हेत्वन्तरेणेति** । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अर्भकौकस्त्वादित्यश्रुतिक्रियासमभिव्याहारक्षित्यादिस्थितियुक्तिपूर्वकादित्यस्थित्यनुक्तिरूपप्रधानहेतुनेत्यर्थः । **अभ्युच्चयमात्रेणेति** । पूर्ववादिमतसंचिरकी(संतिती)र्षयेत्यर्थः। **तेषां** चक्षुर्मयत्वादीनां । **यथा परस्येत्यादि** ईक्षतिनये तदैक्षत बहुस्यां

प्रजायेयेतीतीक्षितृत्वश्रवणाज्जगत्कारणं न प्रधानं किन्तु ब्रह्मैव । न चाचेतनस्य प्रधानस्येक्षितृत्वं सम्भवतीतीक्षतेर्नाशब्दमित्यनेनाभिधायाथायमीक्षतिर्भाक्तार्थो व्याकर्तव्यस्तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति भाक्तार्थकभूयस्त्वसमभिव्याहृतत्वादित्याशङ्क्यानेन जीवेनात्मनेत्यात्मशब्दसमभिव्याहृतत्वान्नायमीक्षतिर्भाक्तार्थको भवितुमीष्टे भूयस्समभिव्याहारस्त्वकिञ्चित्कर इत्यभिसंधायोक्तं गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्येवमीक्षतिनये प्रायपाठेऽपहस्तितेपीत्यर्थः । अभ्युच्चयमात्रत्वेनेति । प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्राणमन्वायत्तेति वाक्ये श्रूयमाणप्राणशब्दो वायुविकारतात्पर्यक एव न ब्रह्मतात्पर्यकस्तस्य तत्र सिद्धत्वात् । भूतसंवेशनोद्गमनादिरूपपरमेश्वरलिङ्गस्य तदभिमानिमुख्येपि सावकाशत्वादिति पूर्ववादिमतप्रवृत्तिबीजभूतां युक्तिमभिधायापि चादित्योन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाःप्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति तत्सामान्यात्प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्यन्यदीयभाष्ये पूर्ववाद्युपन्यस्तहेतूपोद्बलनायोपन्यस्तमित्यर्थः । भामत्यां 'निरस्तोप्ययमर्थः ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्त' इत्युक्तेः । तथा भगवत्पादैरपि तादृशहेतूपोद्बलनायैव चक्षुर्मयत्वादिरुपन्यस्त इत्याशयः ।

सु०— सर्वगतत्वप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति तत्रेति ।

अनु०— तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः ॥

प्रबोधनं कार्याभिमुखीकरणम् । तत्किं दूरे स्थितः शक्तिप्रबोधने न शक्तो येन तत्र तत्र तिष्ठतीत्यत उक्तम् दूरतोऽपीति ।

दूरतोऽप्यतिशक्तः स लीलया केवलं प्रभुः ॥

इति ज्ञापयितुम्

यद्यपि स प्रभुर्विष्णुर्दूरतोऽपि तत्तच्छक्तिप्रबोधनेऽतिशक्तस्तथाऽपि केवलं लीलया तत्र तत्र स्थितस्तत्तत्तच्छक्तीनां प्रबोधको भवतीति ज्ञापयितुं सर्वगतत्वमिह प्रविचार्यत इति संबन्धः । एतदुक्तं भवति । स्वनिर्गमप्रवेशाभ्यां देहपातनोत्थापनमित्याद्या मुख्यप्राणादिशक्तयस्तदन्तर्गतभगवदायत्ता इति प्रागुक्तम् । तदनुपपन्नम् । भगवतः सर्वगतत्वाभावात् । शास्त्रैकसमधिगम्यं खलु (हि) तत् । शास्त्रं चैतमस्यामित्यादिकमन्यपरमित्याशंक्योक्तार्थसमर्थनाय सर्वगतत्वमत्र हरेरुपपाद्यत इति । अथवा न सर्वगतत्वं हरेरुपपादनीयम् । तस्यानन्दादिवत्स्रष्टृत्वादिवद्वा गुणत्वाभावादित्याशंक्य न सर्वगतत्वं नाम सर्वसंयोगित्वमात्रमिह विवक्षितम् । किं नाम तत्तच्छक्तिप्रेरकत्वेन । अतस्तदुपपादनमुपपद्यत इत्यनेनोच्यते। अथवा न सर्वगतत्वमत्र प्रतिपाद-

नीयम् । अदृश्यत्वाद्यधिकरणे तस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वादित्याशंक्य तत्र सर्वगतत्वमात्रमत्र तु तत्तच्छक्तिप्रबोधकत्वमिति तात्पर्यभेदोऽनेनोच्यते । अथवा अन्तर्याम्यधिकरणे पृथिव्यादिषु-स्थितेर्वक्ष्यमाणत्वान्नेदमारम्भणीयमित्याशंक्यात्र शक्तिप्रेरकत्वेन तत्र तु सत्तादिप्रदत्वेन तत्तद-न्तर्गतत्वमुच्यत इत्यनेनाचष्टे । अथवा अन्तःस्थत्वाधिकरणेनेदं गतार्थमित्याशंक्य तत्र चन्द्रादिकतिपयपदार्थान्तरस्थितत्वम् अत्र तु सर्वपदार्थान्तर्गतत्वमभिधीयत इति प्रतिपाद्यभेद-मेतेनाह । अथवा । सर्वगतत्वं नाम सर्वमूर्त(द्रव्य संयोगित्वं (वा) परममहत्परिमाण योगि)त्वं वा (सु)प्रसिद्धम् । तदत्र यदि साध्यं स्यात्तदाऽर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरदृश्यत्वाद्यधिकरणेन गतार्थता चेत्याशंक्य सर्वगतत्वमन्यथाऽनेन व्याचष्टे ।

शे० — **प्रकृतोपयोगमिति** । उक्तार्थसमर्थनार्थमित्यर्थः । अन्यथा निष्फलतया सर्वगतत्व-मस्ति न वेति चिन्ताया अकर्तव्यत्वादिति भावः ॥ **दर्शयतीति** । अतो नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमिति भावः । किं तत्प्रकृतं कथं च सर्वगतत्वस्य तदुपयोग इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अन्यपर-मिति** । आदित्यादिपरमित्यर्थः ॥ **उक्तार्थेति** । अव्यवहितप्राणाधिकरणोक्तार्थ इत्यर्थः ॥ **गुणत्वा-भावादिति** । सर्वसंयोगित्वादिरूपस्य तस्याकाशादिसाधारणत्वादिति भावः ॥ **अनेनेति** । तत्र तत्र स्थित इति वाक्येनेत्यर्थः ॥ **प्रतिपादयिष्यमाणत्वादिति** । अन्यथा पुनरुक्तेरिति भावः ॥ **साध्यमिति** । विचार्यमित्यर्थः । समन्वेतव्यमिति यावत् ॥ **अर्भकौकस्त्वादित्याद्याक्षेपानुपपत्ति-रिति** । अयं भावः । समन्वेतव्यसर्वगतत्वस्य स्वरूपेणैवासंभवो ह्यत्रोच्यते । स च यद्यपि सर्वगतत्वस्य तत्र तत्र स्थितत्वरूपत्वे संभवति । तथा सति समन्वेतव्यसर्वगतत्वस्याल्पस्थानस्थितत्वरूपत्वप्राप्त्या तस्य चापरिच्छिन्ने ब्रह्मणि स्वरूपेणैवासंभवेन नायं सर्वगतो विष्णुरस्य सर्वगतत्वस्य सर्वेषु भूतेष्वित्येतदनुसारेण अल्पस्थानस्थितिरूपत्वादन्यथा भूतेष्वित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्तस्य च ब्रह्मण्यसंभवादित्याक्षेपसंभवात् । तथाऽपि सर्वगतत्वस्य सकलमूर्तसंयोगित्वरूपत्वे वाऽपरिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वरूपत्वे वा न संभवति । तथा सति समन्वेतव्यस्य सकलमूर्तसंयोगित्वादिरूपस्य सर्वगतत्वस्याल्पस्थानस्थितत्वरूपत्वानापत्त्याऽपरिच्छिन्नतया अल्पस्थानस्थितत्वासंभवेऽप्यपरिच्छिन्नेऽपि विष्णौ समन्वेतव्यसकलमूर्तसंयोगित्वादिरूपसर्वगतत्वोपपत्त्या तदसंभवाभावेन नायं सर्वगतो विष्णुरत्रोक्तस्य सर्वगतत्वस्याल्पस्थानस्थितत्वरूपत्वात्तस्य च विष्णावसंभवा-दित्याक्षेपायोगादिति ॥ **अन्यथेति** । तत्र तत्र स्थितत्वरूपेणेत्यर्थः । ततश्चोक्तरीत्याऽऽक्षेपोपपत्तिः । अदृश्यत्वाधिकरणेनागतार्थता चेति भावः ।

स० — **अर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरिति** । अयं भावः । सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्या-चक्षत इत्यनेन तत्तद्भूतमात्रगतत्वरूपमल्पौकस्त्वमुच्यते । अन्यथा भूतेष्वित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । इदं

च सर्वेषु भूतेषु उपपद्यते । तत्तज्जीवानां तत्तद्भूतमात्रगतत्वसंभवात् । न विष्णोः । तस्यैतस्यैव सर्वगतमित्यस्यार्थस्य सर्वभूताशयस्थित इत्यादिप्रमाणसिद्धस्य सिद्धान्तिनोऽभिमतत्वात् । तस्मान्न विष्णुरत्र सर्वगततयोच्यते किन्तु तत्तज्जीवा एवेति हि पूर्वपक्षिणोऽभिमतम् । इदं च सर्वमूर्तसंयोगित्वादिरूपसर्वगतत्वस्यात्र विचार्यत्वेऽनुपपन्नम् । सर्वजीवेष्वपि सर्वमूर्तसंयोगित्वादिरूपस्य सर्वगतत्वस्य विष्णाविवाल्पौकस्त्वानुपपत्तिरूपबाधकबलेन वक्तुमशक्यत्वे जीवा एव सर्वगता इत्याक्षेपानुपपत्तेः । तत्र तत्र स्थितत्वरूपसर्वगतत्वस्य साध्यत्वे तु विष्णोरेकस्य निरुक्ताल्पौकस्त्वानुपपत्त्या तत्र तत्र स्थितत्वरूपसर्वगतत्वासंभवेऽप्यनेकेषां जीवानां तदुपपद्यत एवेत्याक्षेपः श्लिष्टतरो भवति तद्वत्तत्रापि व्याहृतेरभावादिति । यद्वा यल्लिङ्गं साध्यसहचरितं न तु तद्विरुद्धं तदेव कस्यचिदर्थस्य साधकं बाधकं वा भवति । निरुक्ताल्पौकस्त्वं परममहत्त्वपरिमाणवत्त्वादिरूपसाध्यविरुद्धं कथं विष्णुग्रहणे बाधकं च स्यात् । अतः साध्यविरुद्धेन लिङ्गेनाक्षेपो नोचित इत्यर्थः । वस्तुतस्तु एतमस्यामित्यादौ यद्येतादृशं सर्वगतत्वमित्युच्यते तदात्रैव सर्वेषु भूतेष्वित्यल्पौकस्त्वाक्षेपो नोपपद्यते । अल्पस्थलेऽवस्थानस्यैतद्वाक्यार्थत्वेन प्रसक्तेरेवाभावादिति द्रष्टव्यम् ।

प० — ननु प्रकृतोपयोगं दर्शयतीत्युक्तं किं प्रकृतं कथमस्य प्रकृतोपयोग इत्यत आह **एतदुक्तमिति** । इतःपरं तत्र तत्रेति वाक्यस्य पञ्चधाप्युपयोगमाह **अथ वेत्यादिना अन्यथाऽनेन व्याचष्ट इत्यन्तेन ॥ अत्र तु सर्वपदार्थान्तर्गतत्वमिति** । नन्वेवमपि तदनेन गतार्थं 'आ(र्त्तं)र्तं वै भूयसा कनीयः' इति न्यायादिति चेत्सत्यम् । चन्द्राद्यन्तःस्थत्वं सर्वगतस्यायुक्तमित्याक्षेपे व्योमवदित्यनेनात्र तदुपपाद्यत इति तात्पर्यात् । वक्ष्यति च 'एतद्वावाभिधमि'त्येतद्व्याख्याने यावन्तः शब्दाः क्वचित्प्रतीके स्थितिवाचिनस्ते सर्वेऽप्यनेनोपलक्ष्यन्त इति । तत्र कतिपयान्तस्थत्वमित्युक्तिस्तु व्योमवदित्यत्रत्यन्यायानुसंधानेनापि कतिपयान्तःस्थत्वमेव न सर्वान्तस्थत्वमित्यभिप्राया ॥ **अर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरिति** । 'सर्वेषु भूतेष्वेतम्' इत्यनेनाकाशादेरिव विभुत्वस्योक्तौ सत्याम् 'अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेतिचेत्' इतिसूत्रे 'सर्वेषु भूतेषु' इत्यल्पस्थानस्थितत्वश्रवणात्तस्यापरिच्छिन्ने हरावयोगान्नात्र विष्णुः प्रतिपाद्यः किन्त्वादित्यादिरेवेति पूर्वपक्षानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ **व्याचष्ट इति** । तत्र तत्र स्थित इतिश्लोकेनेति योज्यम् ।

या० — **यदि साध्यमिति** । विचार्यमित्यर्थः । समन्वेतव्यमिति यावत् ॥ **अर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरिति** । असिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । तथाहि । अयं सर्वगतो न विष्णुः सर्वभूतेष्वित्यनेनास्य सर्वगतस्याल्पमात्रस्थानस्थितिकथनात् । अन्यथा भूतेष्वित्यस्यवैय्यर्थ्यप्रसङ्गात् । अपरिच्छिन्नपरिमाणे विष्णौ च तदयोगादिति ह्यत्राक्षेपोऽभिमतः । अयं च सर्वगतत्वस्य तत्र तत्र स्थितत्वरूपत्वे

संभवति । तादृशसर्वगते उक्तरूपाल्पौकस्त्वसंभवेनासिद्ध्यभावात् । न तु तस्य सर्वमूर्तसंयोगित्वादि-रूपत्वे । तादृशसर्वगते उक्तरूपाल्पौकस्त्वस्य सर्वथाऽप्यसंभवेनासिद्धिप्रसङ्गात् । न ह्यसिद्धं लिङ्गं कस्यचिदर्थस्य साधनाय बाधनाय वा क्षममिति ।

श्री० — अन्यपरं आदित्याख्यजीवपरम् । सर्वमूर्तसंयोगित्वपक्षे दूषणमाह **अर्भकेति** । परममहत्परिमाणपक्षे दूषणमाह **अदृश्यत्वाद्यधिकरणेनेति** । यत्तदद्रेश्यमित्याद्युक्त्वा नित्यं विभुं सर्वगतमिति वाक्योक्तसर्वगतत्वस्यादृश्यत्वाधिकरणे हरौ समन्वितत्वादिति भावः ।

च० — **प्रकृतोपयोगमिति** । उक्तार्थसमर्थकत्वमित्यर्थः । सर्वगतत्वोपपादनस्य प्रकृतार्थनिश्चायकतां संघटयति **एतदुक्तं भवतीति** । **अन्यपरम्** आदित्यादितात्पर्यकम् । **उक्तार्थसमर्थनायेति** । पादान्त्यप्राणनये ब्रह्म ततममिति निरुपपदात्तनोतेर्डप्रत्ययनिष्पन्नतशब्दप्रकृतिकतमबन्तेनाभिहितार्थावधारणायेत्यर्थः । **गुणत्वाभावादिति** । सर्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वरूपसर्वसंयोगित्वात्मकसर्वगतत्वस्य गगनादिसाधारण्येन परमेश्वरासाधारणगुणत्वाभावादिति भावः । **अनेनेति** । प्रकृतपरामर्शकेन सर्वनाम्नेदमा तत्रतत्रेति प्रतीकं कर्मलकारप्रकृत्युपस्थाप्यान्वयिनी हेतुता तृतीययोपस्थाप्यते । **प्रतिपादयिष्यमाणत्वादिति** । करिष्यमाणप्रतिपादनक्रियाकर्मत्वादित्यर्थः । अत्रापि प्रतिपादने पौनरुक्त्यापत्तिरिति भावः । **यदि साध्यमिति** । यदि विचार्यमित्यर्थः । समन्वेतव्यमिति फलिताशयः । **अर्भकौकस्त्वादित्याद्याक्षेपानुपपत्तिरिति** । अयमभिसन्धिः । भूतेष्वित्यस्यार्थवत्ताऽनुरोधेनाल्पाल्पस्थानस्थितितात्पर्यकत्वस्यावश्योपेयतयाऽपरिच्छिन्नपरिमाणे विष्णौ तदयोगेन प्रकृतनयसमन्वेतव्याभिमतसर्वगतत्वस्यासम्भवप्रसङ्गेन न सर्वगतो विष्णुरिति पूर्ववादिमतप्रवृत्तिरत्राभिप्रेता । सा च समन्वेतव्याभिमतसर्वगतत्वस्य तत्तत्स्थानस्थितत्वरूपतायामेव संगच्छते न सर्वमूर्तसंयोगित्वापरिच्छिन्नपरिमाणत्वरूपताभ्याम् । तथा सति तस्याल्पाल्पस्थानस्थितत्वरूपत्वानापत्त्या अपरिच्छिन्नेपि तादृशयोः सम्भवेन तदसम्भवाभावेन दर्शितपूर्ववादिमतानवतारप्रसंङ्गादिति ।

सु० — **तत्तच्छक्तिप्रबोधक इति कथम्** । **कर्तरि चेति समासप्रतिषेधात्** । **न** । **याजकादिभिश्चेति प्रतिप्रसवात्** । **यद्वा** । **प्रकृष्टो बोधो यस्मादिति वा पचाद्यजन्तत्वेन वा प्रबोधः । शक्तीनां प्रबोधः शक्तिप्रबोधः** । **ततश्च 'अज्ञात'** (पा. सू. ५-३-७२) **इति कप्रत्यय इति** ।

शे० — ननु बुध् इत्यस्मात् ण्वुलि तस्याकादेशे लघूपधगुणे च निष्पन्नबोधकशब्दस्य कर्त्रर्थकाकप्रत्ययान्तत्वेन तद्योगे कर्तरि चेति षष्ठीसमासप्रतिषेधात्कथं शक्तिबोधक इति षष्ठीसमास इत्याशङ्कते

तत्तदिति ॥ कर्तरि चेतीति । यद्यप्यत्र तृजकाभ्यां कर्तरीति सूत्रे तृग्रहणं तृ[illegible]णं युक्तम् । साक्षात् श्रुतत्वात् तृज्ग्रहणं चेहैवोपयुज्यते अयमेको गुण इति भावः । अन्यथा ह्युत्तरार्थता तस्य वक्तव्या स्यात् (अत्रान्वयाभावप्रयुक्तोत्तरार्थत्वमत्रैवान्वयसंभवे नाङ्गीकार्यमिति भावः) । तृच्प्रयोगे कर्तृषष्ठ्या अभावात्कर्तृकर्मणोरित्यत्रानभिहिताधिकारस्याकरे स्थितत्वात् । तृचा च कर्त्रर्थस्याभिधानात् । ततश्च कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां कर्मणि षष्ठ्या न समास इत्येव तदर्थः पर्यवस्यति । कर्तरि चेत्यत्र तु कर्तृग्रहणं षष्ठ्या विशेषणम् । तस्याश्चाकेनैव समासप्रतिषेधः । तस्यैव तृजकाभ्यामित्यतोऽनुवृत्तिः । न च तृचोऽप्यनुवृत्तिः । कर्तर्येव तृज्विधानेन कर्तुरभिहिततया तद्योगे कर्तरि षष्ठ्या एवासंभवात् । न चैवं कर्तरि चेत्यत्र तृचः संबन्धाभावान्नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्रानुवृत्तिः कथं स्यादिति वाच्यम् । अत्रैव च तस्योपयोगसंभवेनानुवृत्तेरिष्टत्वात् । अत एवोक्तं वृत्तिकृता नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्र तृजत्र नास्तीति । ततश्च कर्तरि चेत्यस्य कर्तरि या षष्ठी साऽकेन न समस्यते इत्येवार्थ उपपन्नः । संमतश्च हरदत्तादीनां तृजकाभ्यां कर्तरीत्यत्राथ कस्माद्विपर्ययो नाश्रीयत इत्याशङ्क्य तथाऽनाश्रित्यैवेति स्पष्टमस्य पक्षस्यैव यौक्तत्वसूचनात्ततश्च तत्तच्छक्तीनामिति कर्मषष्ठ्याः कर्त्रर्थकाकप्रत्ययेन समासानिषेधकत्वान्न कर्तरि चेत्यस्य प्रकृते प्रसङ्गः किन्तु तृजकाभ्यामित्यस्यैवेति तृजकाभ्यां कर्तरीति समासप्रतिषेधादित्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि जयादित्यमतमाश्रित्यैवमुक्तम् । तन्मते हि तृजकाभ्यां कर्तरीत्यत्र कर्तरि या षष्ठी सा तृजकाभ्यां न समस्यत इत्यर्थः । अत एव कर्तर्येव तृज्विधानात्कर्तुरभिहितत्वेन तृज्योगे कर्तरि षष्ठी नेति अपां स्रष्टेत्यनुदाहृत्य भवतः शायिकेत्येवोदाहृतम् । कर्तरि चेत्यत्र तु कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां कर्मषष्ठ्या न समास इत्यर्थः । अत्रापि कर्तरीत्येतदकस्यैव विशेषणं तत्रैव सामर्थ्यात् । संभवे व्यभिचारे च सत्येव हि विशेषणविशेष्यभावो भवति । न च तृच्कर्तारं व्यभिचरति तस्य कर्तर्येव विधानादकस्तु व्यभिचरति कर्तारम् । तस्य भावेऽपि विधानात् । ततश्च जयादित्यमते कर्तरि चेत्यस्य कर्मषष्ठ्याः कर्त्रर्थकाकप्रत्ययेन समासप्रतिषेधकत्वाद्युक्तस्तत्तच्छक्तीनामिति कर्मषष्ठ्याः कर्त्रर्थकाकप्रत्ययान्तबोधकशब्देन समासस्य कर्तरि चेत्यनेन प्रतिषेध इति ध्येयम् । वस्तुतोऽत्र कर्तरि चेत्यनेन तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्याप्युपलक्षणतया ग्रहणाज्जयादित्यमतेन कर्तरि चेत्यनेन यौक्तमतेन तृजकाभ्यां कर्तरीत्यनेन कर्मषष्ठ्याः समासप्रतिषेधान्न षष्ठीसमासो युक्त इत्येवाक्षेपग्रन्थार्थ इति न काऽपि कुसृष्टिरित्यवधेयम् ।

नेति । याजकादिभिः शब्दैः कर्मणि षष्ठी समस्यत इति सूत्रार्थः ॥ **प्रतिप्रसवादिति ।** अन्येन निवर्तितस्य पुनः प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानं प्रतिप्रसव इत्यर्थः । यद्यपि बोधकशब्दो न याजकादिषु पठितस्तथाऽपि याजकादेराकृतिगणत्वाद्विष्णुबोधकमिति समासः साधुरित्यन्यत्रोक्तेस्तस्याकृतिगणत्वाद्युक्तः प्रतिप्रसव इति ध्येयम् । यद्यप्यत्र कर्मणो विद्यमानस्यापि कर्मत्वस्याविवक्षया शेषत्वविवक्षया शेषषष्ठी-

समासो वक्तुं युक्तः । कर्तरि चेत्यस्य तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य वा कृल्लक्षणषष्ठीसमासप्रतिषेधकत्वेऽपि शेषषष्ठीसमासाप्रतिषेधकत्वात् । न च सतः कर्मत्वस्य कथमविवक्षेति वाच्यम् । यावद्वस्तुनि वर्तते तावदवश्यं प्रयोगे विवक्षितव्यमेवेति नियमाभावेन तत्संभवात् । अन्यथा वृक्षस्य शाखेत्यादावधिकरणत्वादेर्विद्यमानत्वेन तद्विवक्षाऽऽपत्त्या सप्तमीप्रसङ्गेन षष्ठ्यभावप्रसङ्गात् । अत एवाह भाष्यकारः । एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेष इति । ततश्च तृजकाभ्यां योगे कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तषष्ठ्याः समासासंभवेऽपि शेषषष्ठ्याः समासो युज्यत एव । अत एवाह कैयटः । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति शेषषष्ठ्या समास इति । किं च कर्मत्वविवक्षायामपि न कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तकृल्लक्षणषष्ठीसमासानुपपत्तिः । जनिकर्तुः प्रकृतिस्तत्प्रयोजको हेतुश्च जातिवाचको गुणो गुणिविशेषक इत्यादित्रिमुनिनिर्देशेन कर्तरि चेति तृजकाभ्यां कर्तरीति वा निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनेन क्वचिदप्रवृत्तिसंभवात् । अत एव 'भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्ता' । 'हितकारक' इत्यादिप्रयोगा अप्युपपन्नाः । तथाच याजकादित्वाश्रयणमनर्थकमिव भाति । तथाऽपि कर्मत्वविवक्षां कर्तरि चेत्यादेः षष्ठीसमासनिषेधस्य नित्यत्वविवक्षां चाश्रित्य याजकादित्वाश्रयणं कृतमिति ध्येयम् । न चैवमपि कर्मणि चेति कर्मणि षष्ठ्याः समासप्रतिषेधात्कथमत्र षष्ठीसमास इति वाच्यम् । कर्मणि चेत्यनेनोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्या एव समासनिषेधेन कर्तृकर्मणोः कृतीति कृल्लक्षणषष्ठ्याः समासस्योपपन्नत्वात् । यदि च या काचन कर्मणि षष्ठी गृह्येत तथा सति कर्तरि चेति वा तृजकाभ्यां कर्तरीति वा निषेधो व्यर्थ एव स्यात् कर्मणि चेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति सर्वमनाकुलम् ।

एवं निषेधप्रसक्तावपि प्रतिप्रसवात्समाससंभवोऽभिहितः । अधुना प्रतिषेधप्रसङ्ग एव नेति समाधानान्तरमाह **यद्वेति** । अत्र च बहुव्रीहिपक्षे मत्वर्थीयपचाद्यजन्तपक्षेऽपि प्रबोधवत्त्वं कर्तृतासंबन्धेनैव विवक्षितमिति न प्रकृतवाक्यार्थासङ्गतिरिति ज्ञेयम् । (इदं विचार्यम्) ॥ **शक्तीनां प्रबोध इति** । तथा च कर्तरि चेति निषेधप्रसक्तिरेव नेति भावः । नन्वस्मिन्पक्षे शक्तिप्रबोध इत्येव स्यान्न तु शक्तिप्रबोधक इति तत्राह **ततश्चेति** ॥ **अज्ञात इतीति** । अज्ञात इति सामान्येनोच्यते । न च सर्वथाऽज्ञातेऽर्थे शब्दप्रयोग एव संभवति । न खल्वश्व इत्यजानन्नश्वशब्दं प्रयोक्तुमर्हति । तथा च स्वरूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते कविधा मेतत् । अत एवोक्तं 'प्रयोगोऽस्य कथं नु स्यादज्ञातः सर्वथैव यः । तस्माद्धर्मान्तराज्ञानमज्ञानं न स्वरूपत' इति । ततश्च स्वरूपेण ज्ञातस्याप्यश्वस्य स्वामिविशेषसंबन्धाज्ञानादज्ञातविशेषत्वेनाज्ञातत्ववत्तच्छक्तिप्रबोधस्यापि स्वरूपेण ज्ञातस्य विशेषरूपेणाज्ञानादज्ञातत्वमेवेति युक्तोऽश्वक इत्यादाविवात्रार्थे (=अज्ञातार्थे) वर्तमानात्प्रातिपदिकास्स्वार्थे प्रागिवात्क इत्यधिकृतः कप्रत्यय इति भावः ।

स०— कर्तरि शप्प्रत्ययः ण्वुलि चाविर्ति कृते युवोरनाकाविति अकादेशे कृते पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे च सति बोधक इति रूपम् ॥ **कर्तरि चेति** । कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समास इति सूत्रार्थः । अपां स्रष्टा सतामर्चक इत्युदाहरणमत्र द्रष्टव्यम् ॥ **याजकादिभ्यश्चेतीति** । एतैः षष्ठी समस्यत इत्यर्थः ॥ **प्रतिप्रसवादिति** । कर्तरि चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमारभ्यते प्रसवार्थमिति काशिकायामुक्तेरिति भावः । याजकादेराकृतिगणत्वमभिप्रेत्येत्थं समाहितम् । तदभावे प्रकारान्तरमप्याह **यद्वा प्रकृष्टो बोध इति** । भावे घञ्नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच इति पचाद्यजन्तं वा । अत्र बोधकशब्दस्य कप्रत्ययान्तत्वेनाकत्वाभावान्न कर्तरि चेति प्रतिषेधप्राप्तिरिति भावः । बहुव्रीहिपक्षे मत्वर्थीयपचाद्यजन्तत्वपक्षे वा प्रबोधत्वं कर्तृतासंबन्धेनैव ज्ञेयम् ॥ **अज्ञात इतीति** । संबन्ध्यादिना अज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । कस्यायमश्वः अश्वक इत्युदाहरणमत्र बोध्यम् । प्रकृते पदार्थानां शक्तिप्रबोधे सामान्यतो ज्ञाते ईश्वरकृतत्वाज्ञानात्कप्रत्यय इति भावः ।

प०— समासानुपपत्तिमाशङ्कते **तत्तच्छक्तिप्रबोधक इति कथमिति** ॥ **कर्तरि चेति** । 'कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां सह षष्ठी न समस्यते' इति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे निषेधादित्यर्थः । यत्तु 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति सूत्रमुदाहार्यम् । तस्यैव 'कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां सह षष्ठी न समस्यते' इत्यर्थः । न तु 'तृजकाभ्यां सह कर्त्रर्थकषष्ठी न समस्यते' इति । तथात्वे तृचः कर्तर्येव विधानेन तद्योगेऽकर्त्रर्थकषष्ठ्या असंभवेन तृज्ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । कर्तरि चेति तदुत्तरसूत्रस्य तु तृजकाभ्यां सह कर्त्रर्थकषष्ठी न समस्यत इति । तथैव मञ्जर्यामुक्तेरिति । तन्न । वृत्तौ तृज्ग्रहणमुत्तरार्थमित्युपेत्य कर्तरीति षष्ठीविशेषणं चोपेत्य कर्तरि षष्ठीसमासनिषेधस्य पूर्वसूत्रार्थत्वमुक्त्वा कर्तरि चेत्यस्य कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां षष्ठी न समस्यत इत्युक्तत्वात्तदनुरोधेनेयमुक्तिरिति ध्येयम् । मञ्जर्युक्तेर्दूषणं त्वनवसरत्वान्नोच्यते ॥ **याजकादिभिश्चेति** । याजकपूजकादिशब्दैः कर्त्रर्थकतृजकान्तैरपि षष्ठी समस्यत इति पुनः षष्ठीसमासविधानाद्याजकादिगणेऽस्यापि शब्दस्य पठितव्यत्वादिति भावः । प्रतिप्रसवो निषेधस्यापवादः । वृत्त्यादौ याजकादिगणमध्ये बोधकशब्दस्यापाठादाह **यद्वेति** ॥ **पचादीति** । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इतिसूत्रे पचादिगतशब्देभ्योऽच्प्रत्ययविधानात्पचादिगणस्य च 'अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः' इति भाष्योक्तेः 'यङोचि च' इतिसूत्रेऽज्ग्रहणेन ज्ञापनाद्वा आकृतिगणत्वात्प्रकर्षेण बोधयतीत्यर्थे प्रपूर्वाद्बुध अवबोधने इत्यतो ण्यन्तादच्प्रत्यये पुगन्तेति गुणे णेरनिटीति णिलोपे सति प्रबोध इति रूपम् । तेन 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति भाव्यमिति चोद्यानवकाशः ॥ **अज्ञात इति** । अज्ञाते अज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययो भवतीति सूत्रस्यार्थः । शक्तिप्रबोधनमन्यैर्मे ज्ञायत इत्यर्थः ।

या०— कर्तरि चेति। कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समास इति सूत्रार्थः। अपां स्रष्टा सतामर्चक इत्युदाहरणम्। एवं चात्र कर्त्रर्थकेन षष्ठ्याः कथं समासोपपत्तिरित्याशयः॥ **याजकादिभिश्चेति।** एतैः षष्ठी समस्यत इत्यर्थः। ननु याजकादिष्वस्यापाठादाकृतिगणत्वस्याप्यत्राकथनात्कथमिदं समाधानमित्यस्वरसादाह **यद्वेति।** बहुव्रीहिपक्षे मत्वर्थीयपचाद्यजन्तत्वपक्षे वा प्रबोधवत्त्वं कर्तृतासंबन्धेनैव विवक्षितम्। अतः प्रकृतवाक्यार्थसङ्गतिरिति ध्येयम्॥ **अज्ञात इतीति।** संबन्ध्यादिनाऽज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः। कस्यायमश्वः अश्वक इत्युदाहरणम्। तथा च प्रबोधक इत्यस्याकत्वाभावान्न 'कर्तरि चे'ति प्रतिषेधप्राप्तिरिति भावः। न च प्रकृते तत्तच्छक्तिप्रबोधवतः किंसंबन्धित्वेनाज्ञानं यदर्थे कप्रत्यय इति वाच्यम्। न ह्यत्र संबन्धित्वेनैवाज्ञाते कप्रत्ययः इति विवक्षितं किंतु स्वरूपेण ज्ञातेऽपि धर्मान्तरेणाज्ञात इत्येव। यथाऽऽहुः। 'प्रयोगोऽस्य कथं नु स्यादज्ञातः सर्वथैव यः। तस्माद्धर्मान्तराज्ञानमज्ञानं न स्वरूपतः' इति। तथा चैकस्यैकदैवानन्तपदार्थेषु स्थित्वा तत्तच्छक्तिप्रबोधकर्तृत्वमस्मदादिष्वविद्यमानमैश्वर्यादिकं संभावकं विना न ज्ञातुं शक्यमित्यर्थे कप्रत्यय इत्याशयात्।

श्री०— प्रतिप्रसवः निषेधस्यापवादः।

च०— अथावगमार्थस्य बुधेर्ण्वुलि युवोरिति तस्य अकादेशे पुगन्तेति लघूपधगुणे च निष्पन्नबोधकशब्दस्य वज्रस्य धर्ता, ओदनस्य पाचक इत्यादेरिव कर्तरि चेति कर्त्रर्थतृजकसमभिव्याहारे षष्ठीसमासप्रतिषेधगोचरतया षष्ठ्यन्तशक्तिपदेन न समास इत्याशङ्कते। **कर्तरि चेतीति।** अथ तृजकाभ्यां कर्तरीति सूत्रे प्रकृतिप्रत्यायितकर्त्रन्वितसप्तम्यर्थवाचकत्वस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतृजकान्वितत्तैव नानुवृत्तपदबोध्यषष्ठ्याम्। कर्तृकर्मणोरित्यत्रानभिहिताधिकारस्याकरे समर्थिततया तृचः कर्त्रर्थकतानैयत्येन तत्समभिव्याहारे कर्त्रर्थकषष्ठ्या अप्रसङ्गेन तत्र तदन्वयस्य दुरुपगमत्वात्। तथाच कर्तृनिरूपितवाचकताविशेषिततृजकाभ्यां कर्मसाधनषष्ठी न समस्यत इति तत्सूत्रार्थः पर्यवासासीत्। उदाजश्चहुश्च तत्र अपां स्रष्टा, ओदनस्य पाचक इति कर्मणि षष्ठीघटितान्येव। कर्तरि चेत्यस्य तु धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्य इति भावेपि ण्वुलो विहिततया तत्समभिव्याहारे कर्तरिषष्ठीप्रसङ्गेन तादृशी सा तृजकाभ्यां न समस्यत इति। प्रकृते च भावसाधनषष्ठीघटितमेव भवतः शायिकेति। इत्थं च प्रकृते कर्मणि षष्ठीसमासनिषेधकतृजकाभ्यामित्यस्यैवोदाहार्यतया कथं कर्तृषष्ठीसमासनिषेधकं कर्तरि चेत्युदाहार्षुरिति चेत् सत्यं। जयादित्यमते तृजकाभ्यां कर्तरीत्यत्र तु सप्तम्यन्तार्थस्यानुवृत्तपदार्थेऽन्वयमुपेत्य कर्तरि या षष्ठी सा तृजकाभ्यां न समस्यत इत्यर्थे भवतः शायिकेति कर्तृषष्ठीघटितस्यैवोदाहृततया कर्तरिचेत्यत्र तु सप्तम्यन्तार्थस्यानुवृत्ततृजकाभ्यां इत्येकदेशेनाकेनान्वयमूरीकृत्य कर्मणि या षष्ठी सा तृचा कर्त्रर्थकाकेन च न समस्यत इत्यर्थे कर्मणिषष्ठीघटितानामेवोदाहरणेन तन्मताभिप्रायकतया प्रकृतग्रन्थसामञ्जस्यात्। मतान्तरे तु कर्तरि

चेत्यस्य तृजकाभ्यांमित्येतदुपलक्षकत्वोपगमात्र क्षति[illegible]त्य करदृशां निरूढ[illegible]

एतैः षष्ठी समस्यत इत्यर्थः । **प्रतिप्रसवादिति** । केनचिद्योगेन प्रतिषिद्धस्य पुनः प्रवृत्यभ्यनुज्ञानं प्रतिप्रसवः । बोधकशब्दस्य गणपाठाभावेपि तस्याकृतिगणत्वं पाणिनीयैरङ्गीकृतमित्याशयेनेयं समाहितिः कर्मत्वस्यापि सम्बन्धत्वेन बोधविवक्षायामेव । तर्हि कर्मादिनामविवक्षा शेष इति भाष्यकारोक्त्या कथं तर्हि 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः' इति शेषषष्ठ्या समास इति कैय्यटेनाभिहिततया जनिकर्तुः प्रकृतिस्तत्प्रयोजको हेतुश्च जातिवाचको गुणे गुणिविशेषक इत्यादिमुनित्रयनिर्देशेन च समासः संगच्छत एव । कथमन्यथा भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्तेत्याद्यभियुक्तप्रयोगाः संगच्छेरन्निति ध्येयम् । तत्रासम्प्रतिपत्तौ तु विधान्तरेणापि समाधत्ते **यद्वेति** । एवं निषेधं प्रसज्य प्रतिप्रसवेन समाहितम् । सम्प्रति निषेध एव न प्रसज्यत इति समाहित्यन्तरमाह यद्वेतीत्यपि स्थितम् । तथा सति ककारविनिर्मुक्तन्यासेन भवितव्यमित्येतत्परिजिहीर्षति **अज्ञात इति** । प्रकृत्युपस्थाप्यज्ञानत्वावच्छिन्ननिरूपितनिष्ठोपस्थापितविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्युदासनञ्बोध्यभेदवत्यर्थे प्रागिवात्क इत्यधिकृतःकोऽनुशिष्टः । 'प्रयोगोस्य कथं नु स्यादज्ञातः सर्वथैव यत् तस्माद्धर्मान्तराज्ञानमज्ञानं न स्वरूपतः ।' इत्युक्त्या कस्यायमश्वोऽश्वक इत्याद्युदाहरणेषु तादृशार्थबाधात्प्रकृत्यंशस्य धर्मविशेषोपरक्तज्ञानत्वावच्छिन्नलक्षकतामुपेत्याश्वस्याश्वत्वादिनावगमेऽपि पुरुषविशेषनिरूपितत्वाश्रयणेनानधिगमादुदाहरणत्वं संगमनीयम् । इत्थं च प्रकृतेऽपि स्वनिरूपितकर्तृतासम्बन्धेन शक्तिप्रबोधवतः परमात्मनः सामान्यधर्मपुरस्कारेणाधिगमेपि धर्मविशेषोपरागेणानधिगमात्प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वं संगच्छत इति मन्तव्यम् ।

सु० — अत्र सूत्रम् कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति ।

अस्यार्थः । आत्मानं परस्मै शंसतीति शंसनक्रियायामात्मनः सर्वगतस्य कर्मत्वेन शारीरस्य कर्तृत्वेन व्यपदेशाच्च न शारीरोऽयं सर्वगतः । एकस्यां क्रियायां कर्मकर्त्रोरेकत्वायोगात् । न हि देवदत्तः छिदायां कर्ता कर्मापि भवतीति । तत्र किं कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त उत नेति । नाद्यः । नियामकाभावेन व्याप्तेरनिश्चयात् । स्यादेतत् । क्रियाश्रयः कर्तेति तावत्प्रसिद्धम् । परसमवेतक्रियाजन्यफलशालिकर्मेत्युच्यते । यथा देवदत्तसमवेतगतिक्रियाफलसंयोगशाली ग्रामः । क्रियाफलशालित्वेनैव कर्मत्वे संयोगशालिनो देवदत्तस्यापि तत्प्रसंगः । तथात्वे च देवदत्तं ग्रामं गच्छतीति द्वितीया स्यात् । अतो लक्षणविरोधात्कर्मकर्त्रोर्भेदो नियत इति ।

शो० — ॐ **कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च** ॐ ॥ शंसनक्रियायामित्युपलक्षणं । आत्मानं वेदेति वेदनक्रियायां यस्तत्त्याजेति त्यागक्रियायामित्यपि द्रष्टव्यम् । एकस्यां क्रियायामेकस्यैव कर्मकर्तृभावविरोध उक्तस्तमाक्षिपति **तत्रेति** ॥ **नियामकाभावेति** । अनुकूलतर्काभावेनेत्यर्थः । लक्षणविरोध एवानुकूलतर्को भविष्यतीति नियामकाभावोऽसिद्ध इत्याशङ्कते **स्यादेतदिति** ॥ **क्रियाश्रय इति** । क्रियानुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः । तेन । द्विधाभवनादिरूपक्रियाश्रये दार्वादौ कर्मणि नातिप्रसङ्गः । तस्य द्विधाभवनक्रियाश्रयत्वेऽपि तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वाभावादिति भावः । प्रसिद्धवैयाकरणानामिति शेषः । मीमांसकाद्यभिमतं कर्मलक्षणमाह **परेति** । नन्वत्रान्यसमवेतत्वं क्रियाविशेषणं वा फलविशेषणं वाऽभिमतम् । आद्येऽप्यन्यत्वं क्रियाश्रयापेक्षया विवक्षितं फलाश्रयापेक्षया वा । नाद्यः । क्रियाऽऽश्रयादन्यत्र क्रियाया असम्भवात् । न द्वितीयः । ग्रामं गच्छतीत्यादौ गमनक्रियायाः संयोगरूपफलाश्रयाद्देवदत्तशरीरादन्यत्रासमवेतत्वेन ग्रामादेरकर्मत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । उक्तविकल्पक्रमेणातिव्याप्त्यसम्भवप्रसङ्गात् । गमनक्रियाश्रयदेवदत्तान्यग्रामनिष्ठसंयोगरूपफलभागिनि देवदत्त एवातिव्याप्तेः । फलाश्रयादन्यत्र फलासम्भवाच्च । अथ कर्मापेक्षमेवान्यत्वं विवक्षितं तदाऽऽत्माश्रयत्वप्रसङ्गः । कर्तर्यतिव्याप्तेश्च । एतेन कर्तुरेवान्यपदार्थत्वेन कर्तृसमवेतक्रियाफलशालित्वस्यैव लक्षणार्थत्वान्नात्माश्रयप्रसंग इति निरस्तम् । तावताऽपि कर्तर्यतिव्याप्तेरपरिहारात् । तत्कथमिदं कर्मत्वलक्षणमिति चेन्न । तत्क्रियानधिकरणत्वे सति तत्क्रियाफलशालित्वस्यैव समुदायार्थत्वेन विवक्षितत्वात् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति **यथेति** । अत्र फलभागित्वं कर्मत्वमित्युक्ते पुण्यफलसुखादिशालिन्यतिप्रसक्तेस्तन्निरासाय क्रियापदोपादानम् । सत्यन्तपदव्यावर्त्यमाह **क्रियाफलशालित्वेनेति** । गमनफलं ग्रामदेवदत्तप्राप्तिः । सा चोभयनिष्ठत्वाद्गमनकर्तर्यपीति तस्यापि क्रियाफलशालित्वेन कर्मत्वप्रसक्तिरित्यर्थः । अस्तु देवदत्तस्यापि कर्मत्वम् । किं तावताऽपीत्यत आह **तथात्वे चेति** । न च देवदत्तस्य क्रियाजन्यफलशालित्वेन कर्मत्वेऽपि न तत्र द्वितीयाप्रसङ्गः । कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेऽनभिहिताधिकारेणानभिहित एव कर्मणि द्वितीयाऽविधानात् । प्रकृते च देवदत्तस्य गच्छतीति तिङाऽभिहितत्वात्तत्कथं द्वितीयापादनमितिवाच्यम् । गच्छतीत्यनेन कर्तृत्वविशिष्टदेवदत्तस्याभिधानेऽपि कर्मत्वविशिष्टस्य तस्यानभिधानेन द्वितीयाऽऽपादनसम्भवात् । अन्यथा मामहं जानामित्यादावपि द्वितीया न स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं सत्यन्तं गृहीतमिति शेषः । ततश्च देवदत्तस्य स्वसमवेतगतिक्रियानधिकरणत्वाभावान्न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **अत इति** । कर्मलक्षणपरपदेन क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मान्यतोक्तेः कर्मकर्त्रोः एक्ये निरुक्तकर्मलक्षणस्य तत्राव्याप्तिप्रसंगात्तयोर्भेद एवावश्यक इत्यनुकूलतर्क एवोक्तव्याप्तिनियामक इति भावः ।

स०— एकक्रियायां एकस्यैव कर्मकर्तृभावविरोध उक्तस्तमाक्षिपति **तत्रेति** । नियामकमाशङ्कते । **स्यादेतदिति** । परसमवेतपदव्यावृत्तिं दर्शयति **क्रियेति** । अस्तु तर्हि देवदत्तस्यापि कर्मत्वमित्यत आह **तथात्वे चेति** । ननु देवदत्तस्य क्रियाफलशालित्वेन कर्मत्वेपि न द्वितीयाप्रसङ्गः कर्मणिद्वितीयेति सूत्रेऽनभिहित इत्यधिकारेण तिङाद्यनभिहिते कर्मद्वितीयाविधानात् प्रकृते च देवदत्तस्य गच्छतीति तिङाभिहितत्वात् कथं द्वितीया स्यादिति चेन्न । गच्छतीति कर्तरिप्रत्ययस्य समागतत्वात् तेन च कर्तृत्वविशिष्टस्याभिधानेऽपि कर्मत्वविशिष्टस्यानभिधानेन कर्मणो वाऽनभिहितत्वेन द्वितीयाप्राप्तेरावश्यकत्वादिति भावः । अस्तु नामैवं कर्मत्वलक्षणं ततः किमित्यत आह **अत इति** । कर्मलक्षणे परसमवेतपदेन तत्क्रियाऽनधिकरणत्वं विवक्षणीयम् । अन्यथा कर्मापेक्षया परत्वविवक्षायामात्माश्रयत्वम् । परशब्देन कर्तृत्वविवक्षायां च कर्तर्यतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमित्यादिदूषणावकाशप्रसङ्गात् । तथाच तत्क्रियाऽनधिकरणत्वेसति तत्क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमिति पर्यवस्यति । एवं च स्फुटो विरोधः । कर्तृत्वस्य क्रियाऽऽश्रयत्वरूपत्वेनोक्तत्वादिति । वस्तुतस्तु परमसवेतपदेन कर्तृभिन्नत्वस्यैव विवक्षितत्वेन कर्तुः अन्यत्वं नास्तीति विरोध इति द्रष्टव्यम् । नन्विदं कर्मलक्षणं देवदत्तो दारु छिनत्तीत्यादावव्याप्तम् । धात्वर्थक्रियाया एवात्र क्रियापदेन विवक्षित्वात् । दार्वादेश्च तदाश्रयत्वात् । कर्तृत्वलक्षणं च दार्वादावतिव्यापकमिति चेन्न । अयमस्याः क्रियायाः कर्तेति प्रतीतिसाक्षिकसंबन्धविशेषेणैव क्रियाऽनाश्रयत्वाऽऽश्रयत्वयोर्विवक्षितत्वे दोषाभावात् दार्वादावुक्तसंबन्धविशेषणे क्रियाऽऽश्रयत्वाभावादिति । वस्तुतस्तु कर्तृव्यापारलक्षणक्रियाया एव धात्वर्थत्वेन तदाश्रयत्वस्य दार्वादावभावेन नाव्याप्तिः कर्तर्यवे तदाश्रयत्वस्य सत्त्वेन अतिव्याप्तिश्च नेति द्रष्टव्यम् । यथोक्तं 'क्रियैव वाच्या धातूनां कर्तृव्यापारलक्षणा । स्वैकनिष्ठक्रियार्थत्वे धात्वर्थेष्वक्रियात्मसु' इति ।

प०— **अत्रेति** । अस्मिन्नधिकरणे तृतीयं गुणसूत्रमित्यर्थः । अत्र सूत्रे कर्मकर्त्रोर्भेदमुपेत्य पूर्वपक्षो निरस्तः । स तु भेदोनुव्याख्याने उत्सर्गतोऽनियत इत्युच्यते । तत्र भेदस्यौत्सर्गिकत्वोक्तिबीजं विवक्षुः सूत्रार्थं तावदनुवदति **अस्यार्थ इत्यादिना** ॥ **तत्रेति** । एवं सूत्रार्थे सतीत्यर्थः । व्याप्तो नेति पक्षे परिशेषयितुं व्याप्तिपक्षं तावन्निराह **नाद्य इति** । ननु नियामकाभावेनेत्यसिद्धम । कर्मकर्त्रोर्भेदाभावे कर्मादिलक्षणविरोधस्य व्यभिचारादर्शनसहकृतसहचारदर्शनस्य च नियामकस्य भावादित्यत आद्यं तावदाशङ्क्य निराह **स्यादेतदित्यादिना को विरोध इत्यन्तेन** ॥ **क्रियाऽऽश्रय इति** । गमनादिरूपक्रियाऽऽश्रय इत्यर्थः ॥ **लक्षणेति** । अन्यत्वगर्भितकर्मलक्षणविरोधादित्यर्थः ।

या०— **नियामकाभावेनेति** । विपक्षे बाधकाभावेनेत्यर्थः ॥ **क्रियाऽऽश्रय इति** । अत्र क्रियापदेन कर्तृव्यापारो ग्राह्यः । तेन द्विधाभवनादिरूपक्रियाऽऽश्रये दार्वादौ कर्मणि नातिव्याप्तिः । द्विधा-

भवनादिरूपकर्तृव्यापारानाश्रयत्वादिति ध्येयम् । गतिक्रियेत्यत्रापि गत्यनुकूलो व्यापार एव विवक्षितः ॥ **तथात्वे देवदत्तमिति ।** ननु देवदत्तस्य क्रियाजन्यफलशालित्वेन कर्मत्वेऽपि न तत्र द्वितीयाप्रसङ्गः । तस्य गच्छतीति तिङाऽभिहितत्वात् । कर्मणि द्वितीयेत्यत्र चानभिहित इत्यधिकारेण तिङाद्यनभिहित एव कर्मणि द्वितीयाविधानात् । अतः कथं देवदत्तमिति द्वितीयाऽऽपादनमिति चेन्न । गच्छतीत्यनेन कर्तृत्वविशिष्टदेवदत्तस्याभिधानेऽपि कर्मत्वविशिष्टस्य तस्यानभिधानेन मामहं जानामीत्यादाविव तत्र द्वितीयाऽऽपादनसम्भवादित्याशयात् । द्वितीया स्यादित्यस्यानन्तरमतःपरसमवेतेति क्रियाविशेषणमावश्यकमिति पूरणीयम् ॥ **अतो लक्षणेति ।** कर्मलक्षणे परपदेन क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मान्यताप्रतीतेः । तयोरैक्ये इदं कर्मलक्षणं तत्राव्याप्तमसमञ्जसं स्यादिति तयोर्भेद आवश्यक इत्यनुकूलतर्क एवोक्तव्याप्तिनियामक इति भावः ।

श्री० — ॐ **कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च** ॐ ॥ **द्वितीया स्यादिति ।** तथाच तत्रातिव्याप्तिपरिहाराय परसमवेतेत्युक्तमिति भावः । ननु परशब्दस्य कर्मान्यत्वमर्थः । तथा च पुनः कर्तर्यव्याप्तिरेवेति चेन्न । परसमवेतेत्यस्य कर्त्रन्यत्वे सतीत्यत्र तात्पर्यात् ।

च० — **शंसनक्रियायामिति ।** आत्मानं वेदेति वेदनक्रियायां यस्त्यजेति त्यजनक्रियायामिति चोपस्कर्तव्यम् । एकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वं एकस्यां व्यक्तौ न घटेते विरोधादित्यभिहितार्थमाशङ्कते **तत्रेति । कर्मकर्तृभावः** एकक्रियानिरूपितकर्मकर्तृभावः । **भेदव्याप्तः** तादृशकर्मत्वकर्तृत्वान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदव्याप्तः । **नियामकाभावेनेति** अनुकूलतर्काभावेनेत्यर्थः । लक्षणविरोधमेवानुकूलतर्कमन्वानोनियामकाभावासिद्धिमाशङ्कते **स्यादेतदिति । क्रियाऽऽश्रय इति ।** अत्र व्यापारमात्रं धात्वर्थः । जन्यजनकभावस्य विनैव पदार्थत्वं संसर्गमर्यादया भानं सम्भवतीति फलमात्रं कर्मप्रत्ययार्थः । फलविशेषान्वयबोधे च धातुविशेषजन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुतया ग्रामं त्यजतीत्यादौ धात्वर्थस्पन्देग्रामनिष्ठविभागजनकत्वमेव ग्रामं गच्छतीत्यादौ च ग्रामनिष्ठसंयोगजनकत्वमेव प्रतीयते न तु विपरीतम् । तादृशव्यापारपदाभिधेयं धात्वर्थाश्रयत्वमेव गच्छत्युत्पद्यते जानातीत्यादौ कर्तृत्वं गलाधःसंयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापाररूपभोजनकंठताल्वभिघातरूपपाठनिरूपितं च तदनुकूलकृतिमत्वरूपं नाशनिरूपितं च प्रतियोगित्वमिति नानैव निर्णीतम् । ग्रामं गच्छतीतिवत् स्वं गच्छतीति प्रयोगवारणाय परसमवेतत्वमपि स्वातन्त्र्येण द्वितीयार्थ इष्यते । तस्य च धात्वर्थेऽन्वयः । परत्वे चैकदेशेपि आकांक्षावैचित्र्यात्प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितयान्वयः । एवंच ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यादौ ग्रामभिन्नसमवेता ग्रामनिष्ठसंयोगजनिका या क्रिया तदाश्रयतावांश्चैत्र इत्यन्वयबोधः । अत्र च स्वस्यापि द्वित्वावच्छिन्नस्वभेदवत्त्वात् स्वं गच्छतीति

प्रयोगस्य दुर्वारतया द्वितीयाप्रकृत्यर्थतावच्छेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैवान्वयोपगमे च चैत्रो द्रव्यं गच्छति मल्लो मल्लं गछतीत्यादेरनिर्वाहात्। एतन्निर्वाहाय क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव-द्वितीयार्थ इत्यूरीकारेपि विहंगो भूमिं प्रयातीतिवत् विहंगो विहंगं गच्छतीति प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात्। एतद्विहंगवृत्तिभूमिसंयोगजनकक्रियाया अपि विहङ्गान्तरनिष्ठाभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। अतो विहङ्गो विहङ्गं गच्छतीत्यादौ विहङ्गादिवृत्तित्वविशिष्टसंयोगस्य स्वनिरूपितजनकत्वस्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनान्वयोपगमात् विहङ्गनिष्ठक्रियायास्तद्विहङ्गनिष्ठसंयोगजनकत्वेन तज्जनकत्वसंबन्धेन तत्संयोगवत्वेपि विहङ्गवृत्तित्वविशिष्टतत्संयोगाश्रयतद्विहङ्गनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् नोक्तो-भयसम्बन्धेन विशिष्टसंयोगवत्वमित्यनतिप्रसङ्गादिति न्यायनये प्रपञ्चितं प्राचीनमतमनुसन्धेयम्। नव्यमते तु फलावच्छिन्न व्यापारो धात्वर्थः फलान्वय्याधेयत्वं द्वितीयार्थः शेषं समानमित्थं च धातुवृत्तिग्रहविशे-ष्याश्रयः कर्तेति सौधाक्षरार्थपर्यवसित्या क्रियापदेन परिस्पन्दमात्रानुपादानात् भुज्यादिशक्यतावच्छेदक-कोटिनिविष्टक्रियापरपर्यायपरिस्पन्दस्यादनादिकर्मसाधारण्येपि न क्षतिरिति ध्येयम्। अत्र व्याचक्षणाः अत्र क्रियापदेन कर्तृव्यापारो ग्राह्यस्तेन द्विधाभवनादिरूपक्रियाश्रये दार्वादौ कर्मणि नातिव्याप्तिः। द्विधाभवनादिरूपक्रियाश्रये कर्तृव्यापारानाश्रयत्वसत्त्वादिति ध्येयम्। गतिक्रियेत्यत्र गत्यनुकूलो व्यापारो विवक्षितः' इति व्याचचक्षिरे। नन्वत्र देवदत्तस्य क्रियाफलशालित्वेपि न तद्वाचकपदोत्तरं द्वितीयापादन-सम्भवः। कर्मणि द्वितीयेत्यत्रानभिहिताधिकारस्य समर्थिततया प्रकृते च देवदत्तस्य समभिव्याहृत-लकाराभिहितत्वादिति चेन्न। कर्तरिकृदित्यत्र यत्कर्तृग्रहणं तदेव लःकर्मणीत्यत्र चकारेणानुकृष्यत इति ण्वुलादीनां लकाराणां च शक्तौ वैलक्षण्याभावेनाकान्तस्य (अकप्रत्ययान्तस्य) नामतेव पचतिरूपं पचतिकल्पदेवदत्त इत्यादौ रूपबाद्यन्तस्यापि नामतया नामार्थयोरभेदसंसर्ग एव ण्वुलादौ कर्तुर्वाच्यत्वे बीजमित्यस्याप्यकिञ्चित्करतया युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः अस्मद्युत्तम इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्त-पुरुषव्यवस्थायाः लकृत्तद्धितसमासैरनभिहिते कर्तरि प्रथमेत्यादेश्च तिङ्क्ष्वपि कर्तुरेव वाच्यतायां प्रामाण्येन गच्छतीत्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्याभिहितत्वेपि कर्मत्वविशिष्टस्यानभिधानेन मामहं वेद्मीत्यादाविव द्वितीया-प्रसञ्जनात्। द्वितीया स्यादित्यनन्तरं परसमवेतेतिक्रियाविशेषणमावश्यकमिति पूरणीयम्। **अतो लक्ष-णेति।** कर्मलक्षणे परपदेन क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मान्यताप्रतीतेरेकक्रियायां कर्मकर्त्रोरैक्ये कर्मलक्षणस्य तत्राव्यातिप्रसङ्गेनासामञ्जस्यात्तयोर्भेदावश्यंभाव इत्यनुकूलतर्क एवाभिहितव्याप्त्यवधारक इति भावः।

सु०— मैवम्। यतो देवदत्तो ग्रामं गच्छति तस्यापि देवदत्तसमवेतगतिक्रियाफल-विभागशालित्वेन कर्मत्वप्रसङ्गात्। तथा च देवदत्तः कौशाम्बीं पाटलीपुत्रं गच्छतीति प्रयोगः

स्यात् । किं चानागतादिविषयेच्छादिक्रियाफलशालित्वमनागतादेर्नास्तीति तत्कर्मत्वं न स्यात् । न हि तदभावे तत्र फलोत्पादः संभवति । मा भूदिति चेन्न । इच्छादीनां सकर्मकत्वव्याघातात् । तद्वाचिनो द्वितीयानुपपत्तिप्रसङ्ग(ङ्गश्च)ाच्च । वर्तमानेऽपि घटादौ न ज्ञानादिजन्यं फलमुपलभ्यते । तथा हि । न तावज्ज्ञातता । निराकरिष्यमाणत्वात् । इच्छादीनां तदजनकत्वाच्च । नापि संस्कारादिकम् । तस्यात्मन्येवोत्पादात् । नापि व्यवहारः । व्याहारादिरूपस्य तस्य कर्तृनिष्ठत्वात् । उपादानादिरूपस्योपेक्षणीयाव्याप्तेः । तस्मात्क्रियास्वातन्त्र्यं कर्तृत्वम् । तद्विषयत्वं च कर्मत्वमिति वाच्यम् । न च तयोः कमपि विरोधं पश्यामः । अन्यथा कर्मकर्ताऽपि दुर्लभः स्यात् । किं चास्ति तावत्कारकान्तरसमावेशः । कांस्यपात्र्या भुङ्क्ते कांस्यपात्र्यां भुङ्क्त इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तथा कर्मकर्त्रोरपि समावेशे को विरोधः ।

शे०— अपादानेऽतिव्याप्तेर्नेदं कर्मलक्षणमित्याशयेनाह **यत इति** । यस्माद् ग्रामादित्यर्थः **तस्यापीति** । विश्लेषावधेर्ग्रामस्यापीत्यर्थः । कर्मत्वप्रसङ्गादित्यन्वयः । उक्तलक्षणोपपादनं देवदत्तेत्यादि । देवदत्तसमवेतगतिक्रिययोत्तरसंयोगस्येव पूर्वदेशविभागस्यापि जननाद्देवदत्तसमवेतगतिक्रियाफलसंयोगशालित्वेन गम्यस्य ग्रामादेः कर्मत्ववदवधिभूतग्रामस्यापि परसमवेतगतिक्रियाफलविभागशालित्वात्कर्मत्वमिति भावः । नन्वपादानं कर्मापि भवतीति न तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह **तथा चेति** । कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनादिति भावः । ननु कौशाम्ब्याः सत्यपि कर्मत्वेऽपादानत्वमेव विवक्षितमिति पञ्चम्येव स्यात् । कर्मत्वस्य चाविवक्षितत्वान्न द्वितीयाप्रसङ्गः । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिति चेन्न । अपादानस्य यदि वास्तवं कर्मत्वं तदा विवक्षायाः प्रयोक्तृपुरुषमात्रतन्त्रत्वेन कदाचित्कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयाप्रयोगः स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । ननु भवेदेवं यदि विवक्षा प्रयोक्तृमात्राधीना स्यात् न त्वेवं किंतु शाब्दिकसम्प्रदायानुरुद्धाः । तथा च ग्रामगाम (म्या ?)दिवद्देवदत्तः कौशाम्बीं पाटलीपुत्रं गच्छतीत्यप्रयोग उपपन्न इति चेन्न । प्रमाणतर्कावनुपन्यस्य सम्प्रदायमात्रात्सर्वथानिवृत्तकर्मव्यवहारेऽप्यपादाने स्वकृतलक्षणानुरोधेन कर्मत्वमेवेति प्रत्यवस्थाने वस्तुत्वमात्रस्यापि कर्मत्वरूपत्वप्रसङ्गात् । अतिव्याप्त्यभिधानेऽस्त्येव कर्मत्वं किं तु विवक्षा न कर्तव्येति वैयाकरणसम्प्रदाय इत्यभिधातुं शक्यत्वात् । तथा च न लक्षणालक्षणव्यवस्था स्यादिति भावः । अपादानेतरत्वेनोक्तलक्षण विशेषणान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यरुचेराह **किं चेति** । यद्वाऽतिव्याप्तिमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह **किं चेति** । अत्राद्येनाऽऽदिपदेनातीतस्य द्वितीयेन ज्ञानादेः परिग्रहः । कुतोऽनागतादेः क्रियाफलशालित्वाभावस्तत्राह **न हीति** । अनागतादेर्विषयस्यैवाभावान्न तत्र फलोत्पाद इति भावः ॥ **द्वितीयाऽनुपपत्तीति** ।

अनागतादेरिच्छादिक्रियां प्रत्यकर्मकत्वेऽनागतादिपदाद् द्वितीया न स्यात्। कर्मणि द्वितीयेति कर्मण्येव तदनुशासनादिति भावः। अनागतादेरलक्ष्यत्वात्तत्रावर्तमानत्वेऽपि न लक्षणस्याव्याप्तिरित्यरुचेराह **वर्तमानेऽपीति**। ज्ञानादीत्यादिपदेनेच्छादिपरिग्रहः। वर्तमाने घटादौ ज्ञानादिक्रियाजन्यं फलं किं भट्टरीत्या ज्ञाततोतोभयरीत्या संस्कारादिकम् यद्वा मद्रीत्या व्यवहार इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **न तावदिति**। **निराकरिष्यमाणत्वादिति**। युक्तिचरणे 'न परिच्छेदकार्येव' इत्यादिना, भक्तिचरणे 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्' इत्यादिना चेति शेषः। तथा चासम्भव इति भावः। अस्तु वा ज्ञातता तथाऽप्यव्याप्तिरित्याह **इच्छादिनेति**। आदिपदेन कृत्यादिसङ्ग्रहः। ज्ञानस्य ज्ञातताजनकत्वात्। परसमवेतज्ञानक्रियाजन्यज्ञातताारूपफलशालित्वेन ज्ञानकर्मणि वर्तमानघटादावुक्तरूपकर्मत्वस्य सत्त्वेऽपीच्छादिक्रियाणां ज्ञाततोत्पादकत्वाभावेनेच्छादिक्रियाजन्यज्ञातताारूपफलशालित्वाभावेनेच्छादिकर्मणि वर्तमानघटादावुक्तलक्षणाभावादव्याप्तिरिति भावः। न द्वितीय इत्याह **नापीति**। संस्कारादिकमित्यादिपदेन ज्ञाननिवृत्तिपरिग्रहः ॥ **तस्येति**। तथा च ज्ञानादिकर्मणि वर्तमानघटादौ ज्ञानादिक्रियाजन्यसंस्कारादिरूपफलशालित्वाभावान्न तस्य कर्मता स्यात्। प्रत्युतात्मन एव ज्ञानादिजन्यसंस्कारादिरूपफलशालित्वेन घटादिज्ञानादिकर्मता स्यादिति भावः। न तृतीय इत्याह **नापीति**। व्यवहारोऽपि किमभिवदनादिरूपो विवक्षितः। किं वोपादानादिरूप इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **व्यवहारादिरूपस्येति**। आदिपदेनाभिज्ञासङ्ग्रहः। ततश्च घटादेस्तत्कर्मत्वाभावापत्तिरात्मन एव घटादिज्ञानकर्मत्वापत्तिरिति भावः। द्वितीयं इत्याह **उपादानादिरूपस्येति**। आदिपदेन हानपरिग्रहः। उपेक्षणीयाव्याप्तेरित्युपलक्षणम्। कलधौतमलादेरपि तज्ज्ञानकर्मत्वापातादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **क्रियास्वातन्त्र्यमिति**। प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रत्याश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यमित्यर्थः। नन्वस्तु क्रियास्वातन्त्र्यमेव कर्तृत्वं तद्विषयत्वमेव कर्मत्वम्। किं तावतेत्यतो लक्षणविरोधाभावः सिद्ध इत्याह **न चेति**। ननु क्रियास्वातन्त्र्यविषयत्वयोः प्रत्यक्पराग्भावलक्षणत्वात्कथं न विरोध इत्यत उक्तं **कमपीति**। विशेषबलात्तदुपपत्तेरिति भावः। एवं तर्ह्यतिप्रसङ्गः स्यादिति चेन्न। सति प्रमाणे तन्निर्वाहहेतुभूतभेदाभावे च तत्प्रतिनिधिना तत एव च सिद्धेन विशेषेण तन्निर्वाहाभ्युपगमादिति भावः। एकस्य कर्मकर्तृभावो विरुद्ध इत्यङ्गीकारेऽनिष्टमाह ॥ **अन्यथेति**। पच्यते फलं स्वयमेवेत्यादिरिति शेषः। कर्मैव सन् यत्सतोऽपि कर्तृव्यापारस्य सूक्ष्मत्वादनुदरा कन्येतिवत्तदविवक्षया कर्तृत्वेन विवक्ष्यते। तत्र व्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वविवक्षाभावाद्विवक्षावशेनैव च वैय्याकरणैः कारकत्वाङ्गीकारात्कर्मत्वं न स्यादिति भावः। **किंचेति**। विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति न्यायेनाधिकरणस्य सतोऽप्यधिकरणत्वस्याविवक्षयाऽतिशयमात्रस्यैव विवक्षया कांस्यपात्र्येति करणप्रत्ययः करणस्य च सतोऽप्यति-

शयस्याविवक्षयाऽधिकरणमात्रस्यैव च विवक्षया कांस्यपात्र्यामित्यधिकरणप्रत्ययश्च यथेत्यर्थः । इत्यादी-त्यादिपदेनात्मनाऽऽत्मानं वेत्सीत्यादेः संग्रहः ।

स० — अतिव्याप्त्यैतल्लक्षणं निराकरोति **मैवमिति** । यतो यस्माद्ग्रामात् । अपादानस्यापि कर्मत्वे को दोष इत्यत आह **तथा चेति** । ननु फलशब्देनोद्देश्यस्यैवाभिधानादस्योद्देश्यफल-संबन्धाभावात् ईप्सिततमत्वाभावात् कथं कर्मत्वेन द्वितीयाप्रसङ्गः । यदा निर्वर्त्यत्वेन उद्देश्यफल-विभागशालित्वादीप्सिततमं वा ग्रामान्तरसंयोगो नान्तरीयकः तदाऽयं व्यभिचार इत्यदोषः । न च कर्मत्वेऽपि कौशांब्या अपादानत्वं स्यादिति भावः । अव्याप्तिमप्याह **किं चेति** । कुतोऽनागतादेरि-च्छादिक्रियाफलशालित्वं नास्तीत्यत आह **न हीति** । अनागतादीनां विषयाणामेवाभावात् न तत्र फलो-त्पाद इत्यर्थः । अनागतादीनामलक्ष्यत्वात्तत्रावर्तमानं लक्षणं नाव्यापकमिति शङ्कते **मेति** । अतीता दीनां लक्ष्यत्वानङ्गीकारे दूषणमाह **नेति** । अव्याप्तेर्विषयमाह **वर्तमानेति** । तदुपपादयति **तथा हीति** । ज्ञानादिजन्यं फलं किं ज्ञातता तत्संस्कारादिकं वा व्यवहारो वेति विकल्प्य दूषयति **न तावदित्यादिना**॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमे'त्यादिनेति शेषः । **इच्छादि-नेति** । ज्ञातनामङ्गीकुर्वताऽपीष्टतादेरनभ्युपगमादिति भावः । **संस्कारादिकमिति** । ज्ञानस्य प्रकृतत्वात् तदभिप्रायेण बोध्यम् । व्यवहारेऽपि किं वचनरूपः उतोपादानादिरूपो वा । पक्षद्वये दूषणमाह **नापीति** । नन्विदं लक्षणं दुष्टं चेत् किं तर्हि युक्तं लक्षणमित्यत आह **तस्मादिति** । ननु प्रत्यक्प्रा-ग्भावलक्षणे क्रियास्वातन्त्र्यविषयत्वे कथं न विरुद्ध इत्यत आह **न चेति** । विशेषबलादुपपत्तेरि-त्याशयः । एकस्य कर्मकर्तृत्वभावो विरुध्यत इत्युररीकरणे अनिष्टमाह **अन्यथेति** । यद्येकस्य कर्तृक-र्मत्वं विरुद्धं स्यात् तर्हि मुच्यते वत्सः स्वयमेवेत्यस्योभयरूपत्वं न स्यात् । अत्र कर्मणस्तिङभिहितत्वात् प्रथमा । **किञ्चेति** । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति न्यायात् अधिकरणस्य सतोऽतिशयविवक्षया करणप्रत्ययः । ननु तत्र क्रियासाम्येपि प्रयोगभेदेन कारकान्तरसमावेशो न विरुद्धः युगपत् प्रयोगा-संभवात् अत्रापि प्रयोगभेदश्चेत् अविरोध एव न चैकत्वे कथमविरोधः । दिङ्मात्रमेतत् एकस्मिन्नपि प्रयोगे ज्ञानक्रियायां कर्मकर्त्रोः भेदस्यापि सिद्धत्वादिति ।

प० — नेदं कर्मादिलक्षणम् । येन तद्विरोधभिया भेदोऽभ्युपेयः स्यात् । किन्तु क्रिया-विषयत्वादिकमेवेति परोक्तलक्षणं निराह **यत इति** । देशादिति योज्यम् । अवधौ पञ्चमी न हेतौ । **तस्यापीति** । अवधिभूतदेशस्यापीत्यर्थः । तथा च **कौशांब्याः** पाटलीपुत्रं गच्छतीत्यत्र पञ्चमी न स्यात् । द्वितीयैव स्यादित्याह **तथा चेति** ॥ **तदभाव इति** । अनागतादेरभावे । ननु वर्तमान-

कर्मादेरेवैतल्लक्षणमित्यत आह **वर्तमानेपीति** ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमा' इत्यत्र युक्तिपाद इति भावः ॥ **व्याहा(व्यवहा)रादीति** । अभिलपनरूपस्य हानादिबुद्धिरूपस्य वेत्यर्थः ॥ **उपादानादीति** । परिग्रहपरित्यागादिरूपस्येत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वे तण्डुलाः स्वयमेव पच्यन्ते, वत्साः स्वयमेव मुच्यन्ते, भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादिकर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति तृतीयाद्यपादतृतीयसूत्रे कर्मकारकस्थक्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्कार्यं लभत इत्युक्त्या सिद्धः कर्ता दुर्लभः स्यादित्यर्थः ॥ **कारकान्तरेति** । अधिकरणकरणादिरूपकारकान्तरेत्यर्थः ।

या० — यत इति । यस्माद् ग्रामादित्यर्थः । तथा चापादानेऽतिव्याप्तिरिति भावः । नन्वपादानस्य कर्मत्वमपि स्यात्को दोष इत्यत आह **तथा चेति** । कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनादिति भावः । ननु कौशाम्ब्याः सत्यपि कर्मत्वेऽपादानत्वमेव विवक्षितम् अतः पञ्चम्येव भवति न द्वितीया । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिति चेन्न । वास्तवकर्मत्वसद्भावेऽपि विवक्षायाः प्रयोक्तृपुरुषमात्राधीनत्वेन कदाचित्कर्मत्वविवक्षया द्वितीयाप्रयोगोऽपि स्यादित्याशयात् । अपादानस्य कर्मत्वं कदाऽपि न विवक्षितमिति शाब्दिकसम्प्रदायोऽयमिति चेत् । तर्ह्यपादानात्सकलकर्मव्यवहारनिवृत्तौ व्यवहर्तव्यस्य कर्मत्वस्यापि निवृत्तिरेव । त्वया परं स्वलक्षणानुरोधेन यदि कर्मत्वं तत्रेष्यते तदा प्रमेयत्वमेव लक्षणं क्रियतां किं परसमवेतेत्यादिलक्षणेनेत्यलम् । अपादानेतरत्वेन विशेषणे नोक्तदोष इत्यरुचेराह **किञ्चेति** ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमा'इत्यादिनेति शेषः । अस्तु वा ज्ञातता । तथाप्यव्याप्तिरित्याह **इच्छादिनेति** । आदिपदेन कृत्यादिः । तथा च घटमिच्छति घटं करोति शत्रुं द्वेष्टीत्यादिप्रयोगे इच्छादिकर्मस्विच्छादिभिर्ज्ञातताया अजननादव्याप्तिरित्यर्थः । संस्कारादिकमित्यत्र ज्ञानेन जायमानं फलं संस्कार इच्छाद्वेषौ चेच्छाद्वेषाभ्यां कृतिरूपं फलं कृत्याश्च धर्माधर्मरूपं जायत इत्यादिपदार्थविवेकः ॥ **कमपीति** । स्वरूपानुबन्धिनं लक्षणानुबन्धिनं वेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । परसमवेतेत्यादिकर्मलक्षणविरोधेन कर्मकर्त्रोर्भेदनियम इत्यर्थः ॥ **कर्मकर्ताऽपीति** । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादिरूप इति शेषः । अत्र हि कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यनेन कर्तुरेव कर्मता विहिता । यदि चोक्तलक्षणं कर्मत्वमङ्गीकृत्य तद्विरोधेन तयोर्भेदो नियत इत्युच्यते तदैतत्सूत्रोक्तं कर्मकर्त्रोरैक्यमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । अत्र च कर्मणस्तिङाऽभिहितत्वान्न तत्र द्वितीयेति ज्ञातव्यम् । नन्वत्र नैकस्यां क्रियायां कर्तृकर्मणोरैक्यं सम्भवति । तथाहि । भिदादिर्यदि द्विधाभवनविक्लेदनादिरूपकर्तृव्यापारवाची तदा काष्ठादेः कर्मतैव न कर्तृता । देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति ओदनं पचतीत्यादिप्रयो-

गात् । यदा च द्विधाभवनविक्लेदनेत्यादिरूपकर्मव्यापारमात्रवाची भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ तदा काष्ठादेः स्वसमवेततद्द्विधाभवनादिरूपव्यापारे स्वातन्त्र्यात्कर्तृतैव न तदा कर्मत्वगन्धोऽप्यस्ति । अत एवैतादृशप्रयोगात्सकर्मका अप्यकर्मका भवन्ति लकारश्च कर्तरि भावे चेत्याहुः । उदाहृतं सूत्रं च काष्ठादेः शुद्धकर्मत्वाभावेऽपि यगादिप्रत्ययसिद्ध्यर्थं कर्मत्वातिदेशपरं पारिभाषिककर्मत्वं वा । ततश्च मामहं जानामीत्यादाविवैकस्यां क्रियायामत्र कर्मकर्त्रो रैक्याभावात्कथमिदमापादनमिति चेत् । उच्यते । 'क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्ध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तद्विदुरि'ति कर्मकर्तृलक्षणप्रतिपादकश्लोकार्थपर्यालोचनया स्वाभाविकमेव कर्तुः कर्मत्वमस्तीति प्रतीयते । तथाहि । चैत्रः काष्ठं भिनत्तीत्यादाविव भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादावपि भिद्यादिद्विधाभवनाद्यनुकूलव्यापारवाच्येव न द्विधाभवनादिमात्रवाची । अनुकूलव्यापारश्च तत्र कुठारोद्यमननिपतनादिरूपः । अत्र तु सुकरनिःसार त्वपुराणत्वादिस्वगुणरूपः । तस्मिंश्च व्यापारे यत्स्वतन्त्रं काष्ठादि तदेव कर्तृ कर्म च भवति । तत्साध्य द्विधाभवनादिरूपफलभागित्वसुकरनिःसारत्वादिगुणानां च कर्तृव्यापारत्वाविवक्षायामुदाहृतश्लोके सुकरैः स्वैर्गुणैरित्यस्य वै यर्थ्यं स्यात् । अवतारितं चेदं तु व्याख्यातृभिः । कथं पुनरचेतनं चेतनाधिष्ठानमन्तरेण प्रसिध्यति । यो हि कुठारस्योद्यमननिपतनादि करोति स भेदने कर्तोपलब्धः । न चैतत्काष्ठेऽस्तीत्यत आह सुकरैः स्वैर्गुणैरितीति । तथा चोक्तसुकरनिःसारत्वादिगुणानामुद्यमनादिकर्तृव्यापारतुल्यतया अत्राभिप्रेततया तद्रूपैकक्रियायां कर्मभूतमेव काष्ठादि कर्त्रिति कर्मकर्तृसिद्धिः । न चैवमस्मिन्प्रयोगेऽकर्मकत्वाभिधानादिविरोधः । स्वभिन्नकर्तृव्यापाराकर्मत्वविवक्षया तदुपपत्तेरिति । यद्वा एतदस्वरसादेवाह क्रिश्चेति ॥ कांस्यपात्र्येति । न चात्र करणत्वमेव नाधिकरणत्वम् । एवं कांस्यपात्र्यामित्यत्राप्यधिकरणत्वमेव न करणत्वम् । तथा च कथं कारकान्तरसमावेश इदमुदाहरणमिति वाच्यम् । शक्तिः कारकमिति पक्षे करणाधिकरणयोरप्यधिकरणतासद्भावात् ।

श्री० — यतः कौशाम्बीपुरात् ॥ क्रियाफलविभागेति । क्रियाजन्यविभागरूपफलेत्यर्थः ॥ इच्छादिक्रियेति । इच्छादिरूपक्रियेत्यर्थः । श्वस्तनं भोजनमिच्छामीत्यादावनागतादेः कर्मत्वानङ्गीकारे दूषणान्तरमाह तद्वाचिन इति । कर्मवाचिनो भोजनादिशब्दस्योपरीत्यर्थः ॥ द्वितीयेति । द्वितीया विभक्तिरित्यर्थः ॥ कांस्येति । एकस्यामेव भोजनक्रियायां करणस्यैवाधिकरणत्वदर्शनादित्यत्र भिन्नप्रयोगे समावेशोऽत्र त्वेकस्मिन्प्रयोग इति तु वैषम्यमात्रम् । एवं च करणकारकेऽधिकरणकारकान्तरसमावेशस्य दृष्टत्वात्प्रकृतेऽपि तथाऽस्त्वित्याशयः ।

च०— **यतो देवदत्त इति** । **यतः** कौशांबीतः । **ग्रामं** पाटलीपुत्रम् । तस्यापि कौशांबीरूपापादानस्यापि प्रयोगसमवेतानामादेशानां तैःस्मार्यमाणानां स्थानिनां वा बोधकत्वमिति मतभेदेनाकरे स्थिततया पञ्चम्यादेशतापन्नतसिला तत्स्थानिभूतपञ्चम्या वाऽपादाने पञ्चमीति योगेनानुशिष्टया अपादानत्वं प्रत्याप्यते । तच्च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम् । देवदत्तः कौशांबीतः पाटलीपुत्रं प्रयातीत्यादौ देवदत्तस्यापादानतावारणाय भूतान्तं क्रियाविशेषणम्। भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे विभागे च पञ्चम्याः शक्तिद्वयम् । भेदे विभागे च वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयः । प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाश्रयतासम्बन्धेन विभागश्च जनकतासम्बन्धेन क्रियायामन्वेति । एवंच कौशाम्बीनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदिका तन्निष्ठविभागजनिका पाटलीपुत्रकर्मिका या गमनक्रिया तत्कर्ता देवदत्त इत्युक्तस्थले बोधः । **कौशांबीमिति** । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे विहिताणन्तात् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । कुशाम्बेन निर्वृत्तां नगरीमित्यर्थः । तथाच देवदत्तसमवेतगतिक्रियाफलीभूतसंयोगाश्रयस्येव तत्फलीभूतविभागाश्रयापादानस्यापि कर्मसंज्ञापत्त्या कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनात्तद्वाचकपदोत्तरद्वितीयोत्पादः स्यादिति भावः । करणाधिकरणत्वोभयसत्त्वे कांस्यपात्र्या भुंक्ते कांस्यपात्र्यां भुङ्क्त इति कादाचित्कविवक्षाविशेषाधीनप्रयोगद्वयवत् वास्तवकर्मत्वापादनत्वोभयसत्वे तदधीनप्रयोगद्वयापत्तेर्न जात्वपादानस्य कर्मत्वं विवक्ष्यत इति पाणिनीयसंप्रदायोक्तिमात्रेण दुर्निवारत्वात् । प्रयोक्तृमात्राधीननिखिलातिप्रसङ्गपरिजिहीर्षायामभिधेयत्वादिकं कर्मलक्षणमिति किमिति नाभ्यधात् इत्यलम् । अत्रेत्थं लक्षणमाचक्षाणैः प्राचीनैः फलविशेषान्वयबोधे धातुविशेषजन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुतया ग्रामं त्यजतीत्यादौ धात्वर्थस्पन्दे ग्रामनिष्ठविभागजनकत्वमेव गच्छतीत्यादौ च संयोगजनकत्वमेव प्रतीयते, न तु विपरीतमिति सिद्धान्तिततयाऽपादानाभिमतकौशाम्ब्यां गमिजनितोपस्थितिघटितसामग्र्या भासमानसंयोगजनकत्वस्य बाधेन विभागजनकत्वभासकसामग्र्या अभावेन नेदमापादनं संगच्छत इत्यरुचिमनुसन्दधानोऽतिप्रसङ्गानवकाशेप्यव्याप्त्यैव लक्षणं दुष्यतीत्यभिधत्ते **किञ्चेति** । अपादानेतरत्वविशेषणे नोक्तदोष इत्यरुचेराह **किञ्चेती**त्यप्यवतारितं निबन्धान्तरेषु । आद्यतृतीयादिपदाभ्यामतीतस्य द्वितीयेन ज्ञानकृतिसंस्काराणां परिग्रहः । अनागतादेः क्रियाफलशालित्वाभावे हेतुमाह **नहीति**। असति धर्मिणि धर्मोत्पादस्य धर्मिसत्त्वाघटितसामग्र्यभावेनायोगादिति भावः। ज्ञानादीत्यादिपदमिच्छादिपरिग्राहकं वर्तमानघटादिगोचरज्ञानादिक्रियाजन्यफलं भाट्टदिशा ज्ञातता उभयदिशा संस्कारादिकं व्यवहारो वेति कल्पत्रयीमभिसंदधान आद्यं प्रतिविधत्ते **न तावदिति** । **निराकरिष्यमाणत्वादिति**। युक्तिभक्तिचरणयोः 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमे'ति 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यादि'ति प्रतीकाभ्यां प्रत्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थः । तथाचासंभवदूषितमिति भावः । भाट्टैरपि ज्ञानस्यैव ज्ञाततजनकत्वोपगमेनेच्छाकृत्यादीनां तदभावेन जानातिकर्मतायाः घटादौ कथंचिन्निर्वाहेऽपीच्छत्यादिकर्मताया अनि-

र्वाहप्रसङ्ग एवेत्याह **इच्छादीनामिति** । द्वितीयं प्रत्याख्याति **नापीति** । आदिपदमज्ञानध्वंससंग्राहकम् । **तस्यात्मनीति** । तथाच घटादावव्याप्तिरात्मन्यतिप्रसङ्गश्चेत्याशयः । तृतीयेपि व्यवहारपदेनाभिज्ञारूपः हानोपादानादिरूपो वेति वितर्कद्वयमनुसंदधान आद्यमपाकुरुते **कर्तृनिष्ठत्वादिति** । तथाचोक्तदिशाऽव्याप्त्यतिप्रसंगौ स्यातामिति भावः । द्वितीयं प्रतिषेधति **उपादानादेरिति** । **उपादानादिरूपस्येति** । इष्टसाधनताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वादिति हृदयम् । प्रत्यक्पराग्भावरूपकर्तृत्वकर्मत्वे कथमेकस्य घटेते इत्याशङ्कमानाः भेदप्रतिनिधिविशेषशक्त्या संगच्छेते इत्यपि समादधति **कर्मकर्तापीति** । पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठमित्यादौ 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा. सू. ३–१–८७) इत्यनेन कर्तुरेव कर्मवद्भावविधानात् कर्तृकर्मणोर्नियमेन भेदाङ्गीकारे स न स्यादिति तादृशप्रयोगाः कथं संगच्छेरन्निति भावः । अथ यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते, तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि संप्रति कर्तृत्वात् कर्तरि लकारः । साध्वसिः(=खड्गः) छिनत्ति काष्ठानि पचन्ति स्थाली पचतीति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि इदानीमकर्मका एव तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत् स्यात् । कार्यातिदेशोयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवदित्युपगमादस्मादेवातिदेशात् भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादिति शङ्कानवकाशः । अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति किन्तु भाव एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियायाः भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन करिष्यते घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत् ज्ञानेच्छादिवत् यत्नस्य कर्तृस्थत्वादित्यादिना सप्रपञ्चं पाणिनीयैर्व्याख्याततया तेन पारिभाषिककर्मत्वोरीकारेऽपि शुद्धस्य 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'ति लक्षणलक्षितकर्मत्वस्यानुपगत्या मामहं जानामीत्यादावेकैकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वयोः सामानाधिकरण्यानुपगमेन कथमिदं प्रसंजनं संगच्छत इत्यरुचिमनुसंदधानः क्षत्यन्तर(=दोषान्तर)मभिधत्ते **किञ्चेत्यादि** ।

सु०— **ननु च दृश्यते तावत्कर्मकर्त्रोर्भेदः। न च व्यभिचारो दृश्यते। तेन व्याप्ति-निश्चय इति। मैवम्। दर्शनादर्शनमात्रस्य व्याप्त्यनिश्चायकताया वक्ष्यमाणत्वात्। न च व्यभिचारादर्शनमपि। मामहं जानामीति तद्दर्शनात्। अन्यथा(ऽऽत्म)साक्षात्कारानुपपत्ति-प्रसङ्गात्। न च नित्यानुमेय एवात्मा। साक्षात्कारस्यापन्होतुमशक्यत्वात्। कश्चिदाह मानसप्रत्यक्षावसेयोऽयमात्मा। तथाऽपि कर्तृतैवास्य, न कर्मता। आत्मकर्तृकेऽहंप्रत्यये प्रति-भासमात्रेण तदापरोक्ष्यसिद्धेरिति। तत् कर्मतातिरिक्तानिरुक्तेः रिक्तमेव वचनम्। किं चाह-मितिप्रत्ययः सकर्मको न वा। नेति पक्षोऽनुभवविरुद्धः। जानातेः सदा सकर्मकत्वावभासाच्च। आद्ये किमस्य कर्मेति वक्तव्यम्। न तावदात्मातिरिक्तम्। घटादावहंप्रत्ययादर्शनात्। आत्मसंबन्धि सुखादिकमिति चेन्न। तन्मात्र(स्य)कर्मतायामात्मासिद्धिप्रसङ्गात्। अहं सुख-मित्यादिव्यवहारप्रसङ्गाच्च। अथ ज्ञानाश्रयः कर्ता सुखादिविशिष्टः कर्मेति चेत्, (न)। आगतं तर्ह्यंशतः कर्मकर्त्रोरैक्यम्। किं च युञ्जानस्य निरुपाधिकमात्मानं पश्यतोऽहंप्रत्ययो नान्यकर्मक इत्यकर्मको वाऽऽत्मकर्मको वाऽभ्युपगन्तव्यः। गत्यन्तराभावात्।**

शे० — अव्यभिचरितसहचारदर्शनात्कर्मकर्त्रोर्भेदेन व्याप्तिनिश्चय इत्याशङ्कते **ननु चेति**॥ **दर्शनादर्शनमात्रस्येति**। सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनमात्रस्येत्यर्थः। व्यभिचाराभावे प्रमाणप्रवृत्ति-सहकृतस्य तस्य व्याप्तिनिश्चायकत्वात् तन्निरासाय मात्रपदम्। **वक्ष्यमाणत्वादिति**। वैशेषिकपरीक्षायां 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते' इत्यादिनेति शेषः। अभ्युपेत्यैव व्यभिचारादर्शनं सहचारव्यभिचार-दर्शनादर्शनमात्रं न व्याप्तिनिश्चायकमिति वस्तुस्थितिमात्रमुक्तम्। वस्तुतस्तु न व्यभिचारादर्शनमप्यस्ती-त्याह **न चेति**। नापीत्यर्थः। उक्तरूपज्ञाने आत्मनः कर्मत्वानभ्युपगमेऽनिष्टमाह **अन्यथेति**। ततश्चा-त्मनो नापरोक्ष्यं स्यादिति भावः। नन्वात्मनो नित्यानुमेयत्वान्नापरोक्ष्यमितीष्टापादनतया प्रसङ्गाभासोऽ यमित्याशङ्क्य निषेधति **न चेति**॥ **अशक्यत्वादिति**। अहमितिप्रत्यक्षस्य प्राणभृन्मात्रसिद्धत्वान्ना-पह्नवो युक्तः। अन्यथा घटादिसाक्षात्कारस्याप्यपह्नवप्रसङ्गादिति भावः। वैशेषिकाद्युक्तमात्मनोऽकर्मत्वेऽपि आपरोक्ष्योपपादनप्रकारमनूद्य दूषयति **कश्चिदिति**। नन्वेवमात्मनः कर्तृत्वकर्मत्वसिद्धद्येष्टसिद्धिरित्यत आह **तथाऽपीति**। नन्वेवं नापरोक्ष्यसिद्धिः कर्तृत्वेऽप्यात्मनो मानससाक्षात्काराकर्मत्वादित्यत आह **आत्मकर्तृक इति**॥ **कर्मतेति**। कर्मताया अवभासमानत्वातिरिक्ताया अनिरुक्तेरित्यर्थः। तथा चात्म-नोऽहंप्रत्यये प्रतिभासाभ्युपगमे तत्कर्मत्वस्यैव प्राप्तेर्नात्मनः कर्मतेति वचनमर्थशून्यमिति भावः॥ **अनुभवविरोध इति**। घटादिवद्विषयानुल्लेखितया ज्ञानस्याननुभवात्तस्याकर्मकत्वमप्रामाणिकमित्यर्थः। न केवलं विषयानुल्लेखितया नानुभूयत इत्येव, किंतु विषयोल्लेखितयैवानुभूयमानत्वाच्चेत्याह **जानातेरिति**।

जानातेः सकर्मकत्वावभासेन सविषयकत्वस्य ज्ञानस्वभावत्वस्थितेः निर्विषयत्वे तत्स्वभावशून्यतया घटादिवज्ज्ञानत्वं न स्यादित्यर्थः । अत्र सप्रतियोगिकेऽभावादौ सप्रतियोगिकत्वस्य स्वभावत्वदर्शनात् सविषयकत्वस्यापि ज्ञानस्वभावत्वात् स्वभावस्य चानपायात्सार्वकालिकं सविषयत्वमेव ज्ञानत्वे प्रयोजकं न तु यदाकदाचित्सविषयत्वमात्रमिति वस्तुस्थितिकथनार्थं **सदे**त्युक्तमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु आत्मोल्लेखितयाऽहमितिप्रत्ययस्य तत्कर्मकतायाः तत्प्रत्यक्षेणैव सिद्धेस्तस्याकर्मकत्वमनुभवविरुद्धमित्यर्थः । न केवलं प्रत्यक्षानुभवविरुद्धं, किंत्वहंप्रत्ययो न निर्विषयो ज्ञानत्वात् नीलादिज्ञानवत् इत्यनुमानविरुद्धं चेति भावेनानुमानमूलभूतव्याप्तिं व्यभिचाराभावसूचनेनोपपादयति **ज्ञानातेरिति** ॥ **आद्य इति** । सकर्मकत्वपक्ष इत्यर्थः । अहंप्रत्ययः सकर्मको भवन् आत्मातिरिक्तकर्मको वा आत्मकर्मको वा । आद्येऽप्यात्माऽसबन्धिघटादिकर्मको वा तत्सम्बन्धिसुखादिकर्मको वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **न तावदिति** । द्वितीयमाशङ्कते **आत्मेति** । अत्रापि किं सुखादिमात्रं कर्मेत्यभिमतं सुखादिविशिष्टात्मा वेति विकल्पं मनसि निधाय, आद्यं दूषयति **तन्मात्रस्येति** । अहमितिप्रत्ययव्यतिरेकेणात्मसाधकाभावात् तस्य च सुखमात्रविषयकत्वात् आत्माऽसिद्धिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **अहं सुखमित्यादीति** । आदिपदेन दुःखादिपरिग्रहः । यथा हि अयमितिप्रत्ययस्य घटविषयकत्वात् घटत्व-इदन्त्वयोः सामानाधिकरण्यावगाही अयं घट इति प्रत्ययः तत्साध्यः तथा व्यवहारश्च भवतः तथाऽहमितिप्रत्ययस्य सुखविषयकत्वेऽहंत्वसुखत्वयोः सामानाधिकरण्यावगाही अहंसुखमितिप्रत्ययः तत्साध्यतादृशव्यवहारश्च स्यातामिति भावः । अस्तु तर्ह्यात्मकर्मक इति आद्यद्वितीयः तेन नानुभवविरोधः । न चैवमेकस्य कर्तृत्वकर्मत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । निरुपाधिस्वरूपस्यैकत्वेऽपि सोपाधिकस्य भेदात् एकस्मिन्नपि देहे ज्ञातृज्ञेययोर्भेदोपपत्तेः । अस्तु वा सुखादिविशिष्टस्यात्मनो ज्ञानकर्मत्वं, न सुखादिमात्रस्येत्यव्यवहितद्वितीयः पक्षः । ततश्च नात्मासिद्धिप्रसङ्गो नाप्यहंसुखमिति व्यवहारप्रसङ्गश्च । न चास्मिन्पक्षे विशिष्टस्य विशेष्याभेदेन कर्तृकर्मणोरैक्यापत्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टविशेष्ययोरभेदेऽपि विशिष्टद्वयस्य परस्पराभेदाभावेन तदप्रसङ्गात् । अत्र च विशिष्टद्वयस्यैव कर्तृकर्मभावाभ्युपगमेन विशेष्यविशिष्टयोः तदनभ्युपगमादिति शङ्कते **अथेति** । न विशिष्टं विशेषणादिभ्यः तत्त्वान्तरम् । कृशानुयुक्तो गिरिः तद्ध्वजयुक्तत्वात् इत्यादौ हेतुसाध्ययोर्वैय्यधिकरण्यप्रसङ्गात् इत्याशयेनाह **आगतं तर्हीति** । विशिष्टं विशेषणादिव्यतिरिक्तमखण्डमेवेति पक्षमङ्गीकृत्याप्याह **किञ्चेति** ॥ **युञ्जानस्येति** । समाधिं कुर्वत इत्यर्थः ॥ **निरुपाधिमिति** । सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नमित्यर्थः । अतो न तत्र विशिष्टस्य कर्मत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः । न च तदा शुद्धस्यैव ज्ञेयत्वेऽपि न कर्मकर्त्रोरभेदसिद्धिः विशिष्टस्य ज्ञातृत्वसंभवात् इति वाच्यम् । तदा सर्वोपाधिप्रहाणेन केवलस्यैव ज्ञातृत्वाङ्गीकारात् । उक्तं खण्डनटीकायां सङ्करेण । युञ्जानस्य केवल एवात्मा ज्ञाता ज्ञेयश्च निरञ्जनश्रुतिबलादिति ॥ **अकर्मको**

वेत्यादि । अकर्मकत्वस्यानुभवविरुद्धत्वादात्मकर्मकत्वमेव वाच्यमिति भावः । विधान्तरेणैव स प्रत्ययः किं न स्यादित्यतस्तस्यासत्त्वान्न तथेत्याह **गत्यन्तराभावादिति** ।

स०— अव्यभिचरितसाहचर्यात् कर्तृकर्मणोर्भेदोऽभ्युपगन्तव्य इति शङ्कते **ननु चेति** ॥ साहचर्यमात्रस्य व्याप्त्यनिश्चायकत्वं, अव्यभिचरितत्वं तु प्रकृते नास्ति । ज्ञानक्रियायामेकस्यैव कर्तृकर्मभावदर्शनादिति परिहरति **वक्ष्यमाणत्वादिति** । परमाण्वारंभवादे 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते' इत्यादिनेति शेषः । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु व्यभिचारादर्शनमपि नास्तीत्याह **न चेति** । नापीत्यर्थः **तद्दर्शनादिति** ॥ **मामहं जानामीति** । एकत्रैव कर्तृकर्मत्वयोर्विद्यमानत्वेन भेदाभावात् व्यभिचारदर्शनादित्यर्थः । यद्यपि मुच्यते वत्सः स्वयमेवेत्यादावेव व्यभिचारः शक्यप्रदर्शनः, तथापि मीमांसार्थमेतत्प्रदर्शनमित्यदोषः । **अन्यथेति** । आत्मनः कर्मत्वानङ्गीकार इत्यर्थः । आत्मकर्मकसाक्षात्कारानुपपत्तेरित्यर्थः । आत्मनो नित्यानुमेयत्वात् नाहंप्रत्ययकर्मतेत्यत आह **न चेति** ॥ वैशेषिकादिमतमुत्थापयति **कश्चिदाहेति** ॥ **तथापीति** । अयं भावः । आत्मा अस्मदादिमानसप्रत्यक्षः ज्ञानसमवायिकारणाश्रयत्वात् मनोवत् । परसिद्धसाधनादिनिर्देशादनवद्यम् । विपक्षे स्ववृत्तिविरोधो बाधकः । विमतं ज्ञानं न स्वाश्रयविषयं गुणत्वात्, यो गुणो नासौ स्वाश्रयविषयः, यथाऽग्नेरौष्ण्यतायाः प्रकाशादिरिति ॥ **घटादावित्यादिना** ॥ न हि मामित्यस्मच्छब्देन घटाद्यभिधानं संभवति । अहं सुखीत्यादिप्रत्ययात् विशेषणत्वेन सुखादेरस्मच्छब्दविषयत्वेऽपि सुखादिमात्रस्य कर्मत्वे आत्मत्वं मतुबर्थप्रत्ययश्च न स्यात् । विशिष्टकर्मतायामिष्टसिद्धिरिति समुदायार्थः । **अहं सुखमितीति** । अयमिति प्रत्ययस्य घटविषयत्वे यथा सामानाधिकरण्येन अयं घट इति व्यवहारः, तथाहमिति प्रत्ययस्य सुख विषयत्वे सामानाधिकरण्येनाहं सुखमिति व्यवहारः स्यादिति भावः । यद्वा अहमिति प्रत्ययस्तावत् अहमर्थविषय इत्यविवादम् । अत्र सुखादेः कर्मत्वे अहमर्थोऽपि तदात्मतया प्रतीयते । तथाचाहं सुखमित्यादिसामानाधिकरण्येन व्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः । एकस्यैवात्मनोऽवच्छेदकभेदेन कर्तृत्वं कर्मत्वं चोपपद्यत इत्याशङ्कते **अथ ज्ञानाश्रय इति** ॥ **युञ्जानस्येति** । ध्यानलक्षणं योगं कुर्वत इत्यर्थः ॥ **निरुपाधिमात्मानमिति** । तस्यां दशायां आत्मस्वरूपं सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नमेव भासत इत्यङ्गीकारात् सुखविशिष्टकर्मेति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ।

प०— व्यभिचारादर्शनसहितसहचारदर्शनं नियामकमिति द्वितीयपक्षमाशङ्क्य निराह **नन्वित्यादिना** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते' इति वैशेषिकनये वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । मामहं जानामीत्यात्मकर्तृकज्ञाने आत्मनोऽकर्मत्वे कदाप्यात्मनः साक्षात्कारो न स्यादित्यर्थः । ननु नास्त्येव सः, आत्मनो नित्यानुमेयत्वात् प्रत्यक्षत्वे च तार्किकादिरीत्या कर्मत्वा-

भावेपि मानससाक्षात्कारस्य, प्राभाकररीत्या स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतया आत्मसाक्षात्कारस्य चोपपत्तेरित्यत आद्यं तावन्निराह **न चेति** । द्वितीयं मतमनूद्य निराह **कश्चिदित्यादिना अपरस्त्वितिपर्यन्तेन** ॥ **अहं सुखमित्यादीति** । अहं सुखं जानामि अहं दुःखं जानामीत्यादिव्यवहारः स्यात् न तु मामहं जानामीत्यादिव्यवहार इत्यर्थः । एकस्यैवात्मनोऽवच्छेदकभेदेनैव कर्तृत्वं कर्मत्वं चोपपद्यत इत्याशङ्कते **अथ ज्ञानाश्रय इति** ॥ **युञ्जानस्येति** । समाधिं कुर्वत इत्यर्थः ॥ **निरुपाधिकमात्मानमिति** । तस्यां दशायामात्मस्वरूपं सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नमेवावभासत इत्यङ्गीकारात् सुखादिविशिष्टं कर्मेति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ।

या०— **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते' इत्यत्रेति शेषः । **अन्यथेति** । आत्मनः साक्षिरूपैतज्ज्ञानाकर्मत्वे तत्साक्षात्कारासिद्धिप्रसङ्गः । ततश्चात्मनोऽप्यापरोक्ष्यासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **नित्यानुमेय एवेति** । अचिदात्मन्यन्तःकरणे चिदाकारप्रतिबिम्बावभासः तथाविधबिम्बान्तरपुरःसरः प्रतिबिम्बत्वात् मुख्यप्रतिबिम्बवदिति साङ्ख्यरीत्या, संवेदनेषु विषयाकारप्रतिबिम्बावभासः तथाविधबिम्बसन्निधानपुरःसरः तस्मिंस्तदवभासत्वात् दर्पणगतमुखवदिति नित्यानुमेयविषयवादिसौत्रान्तिकरीत्या वा इच्छाश्रयत्वेन तार्किकरीत्या वाऽनुमेय इत्यर्थः । तार्किकाद्युक्तं आत्मनोऽप्यकार्यत्वेऽपि आपरोक्ष्योपपादनं दूषयितुमनुवदति **कश्चिदिति** ॥ **कर्मतातिरिक्तेति** । प्रतिभासमानत्वस्येति शेषः ॥ **सदेति** । आत्मातिरिक्तघटादिविषयकत्वे आत्मविषयकत्वेऽपीत्यर्थः ॥ **अहं सुखमित्यादीति** । अहमित्यस्य हि सामान्याकारेण वस्तुत आत्मसंबन्ध्यर्थ इति त्वयोच्यते । सुखं च तद्विशेषः । एवं चात्मसम्बन्धिसुखमित्यादिव्यवहारवत् अहं सुखमित्यादिव्यवहारोऽपि स्यादित्यर्थः । तेनात्मातिरिक्तस्यैव सुखादेरहंप्रत्ययविषयत्वमिति पक्षस्यात्र निराक्रियमाणत्वात्कथमहं सुखमिति सामानाधिकरण्येन व्यवहारापादनमिति चोद्यानवकाश इति ध्येयम् । ननु नात्मातिरिक्तस्य कर्मत्वं, किन्त्वात्मन एव । न चैवं कर्मकर्त्रोः ऐक्याङ्गीकारप्रसङ्गः । आत्मन एकत्वेऽपि विशिष्टाकारभेदादित्याशयेन शङ्कते **अथेति** । विशिष्टं न विशेषणादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति पक्षमाश्रित्याह **आगतं तर्हीति** । विशिष्टं विशेषणादिव्यतिरिक्तमिति पक्षे न किञ्चिद्दूषणमित्यस्वरसादाह **किञ्च युञ्जानस्येति** । समाधिं कुर्वत इत्यर्थः । **निरुपाधिकमिति** । तस्यां दशायामात्मस्वरूपं सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नमेवावभासत इत्यङ्गीकारात्सुखादिविशिष्टः कर्मेति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । न च तदा शुद्धस्य ज्ञेयत्वेऽपि विशिष्टस्य ज्ञातृत्वात्पुनर्भेद एवेति वाच्यम् । सर्वोपाधिप्रहाणेन केवलस्यैव ज्ञातृतयाऽङ्गीकारात् । उक्तं हि खण्डनटीकायाम् 'युञ्जानस्य केवल एवात्मा ज्ञाता ज्ञेयश्च निरञ्जनादिश्रुतिबलादि'ति । अकर्मकत्वे उक्तानुभवविरोध इत्यत आह **आत्मकर्मको वेति** ।

श्री०— अन्यथा मामहं जानामीति प्रत्ययानङ्गीकारे । **साक्षात्कारः** आत्मसाक्षात्कारः । ननु साक्षात्कारानुपपत्तिप्रसङ्गापादने इष्टापत्तिः । न चासिद्धिप्रसङ्गः । अनुमानेन तत्संभवादित्याशङ्क्य निषेधति **न चेति । तत्** आपरोक्ष्यम् । **वचनं** कर्तृतैव न कर्मतेति वचनम् । **घटादाविति** । अहमिति प्रत्ययस्यात्मातिरिक्तघटादिविषयकत्वे घटादौ विषयेऽहमिति ज्ञानापत्तिः । तथाच घटोऽहमिति व्यवहारापत्तिरित्यर्थः । अहंप्रत्ययस्यात्मातिरिक्तं घटादि न विषयः । किं त्वित्यत आह **आत्मेति ॥ तन्मात्रस्येति** । आत्मसम्बन्धिसुखादिमात्रस्याहंप्रत्ययकर्मतायामित्यर्थः । मामहं जानामीत्यत्र कर्मकर्त्रो- र्भेदमाशङ्कते **अथेति** । तथा ज्ञानाश्रयः सुखादिविशिष्टं जानामीत्यर्थः ।

च०— वक्ष्यमाणत्वादिति । वैशेषिकपरीक्षायां 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते' इत्य- भिधास्यमानत्वादित्यर्थः । **अन्यथा** दर्शितसाक्षिरूपज्ञानकर्मत्वानुपगमे । आपाद्यानिष्टताघटितसामग्र्य- भावात् आपरोक्ष्याभावापाद्यकापत्तिर्न संभवतीत्याशंक्य पराकुरुते **न च नित्यानुमेय इति** । अचिदा- त्मन्यन्तःकरणे चिदाकारप्रतिबिंबावभासः तथाविधबिंबान्तरपुरःसरः प्रतिबिंबत्वात् मुखप्रतिबिंबवदिति सांख्यदिशा संवेदनेषु विषयाकारप्रतिबिंबावभासः तथाविधबिंबसंनिधानपुरःसरः तस्मिंस्तदाभासत्वात् । दर्पणगतमुखाद्यवभासवत् इति सौत्रान्तिकदिशा वा इच्छाद्याश्रयत्वेन तार्किकदिशा अत्रानुमेय इत्यर्थ इति स्थितम्। **अपह्नोतुमशक्यत्वादिति**। भेदप्रतिनिधिविशेषमहिम्ना लिङ्गपरामर्शसिद्ध्यभावबाधाभावादिघटित- सामग्र्यसमवधानकालीनज्ञानावगाहि'मामहंजानामी'त्याकारकविषयिताप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नात्मनिष्ठप्रकारता- निरूपितविशेष्यतापन्नज्ञाननिष्ठाश्रयतासंसर्गावच्छिन्नताद्दशविषयतानिरूपितात्मनिष्ठप्रकारताशालिनः साक्षि- रूपानुभवस्यापह्नवे घटं साक्षात्करोमीत्यादेरपि तत्प्रसङ्गादिति भावः । चिरन्तननैय्यायिकैकदेशप्रदर्शिताम् आत्मनः कर्मतामन्तरेणापि आपरोक्ष्योपपादनभङ्गीं दुदूषयिषुरनुवदति **कश्चिदिति । कर्तृतैवेति** । न्याय- नये जानात्यर्थनिरूपिताश्रयत्वस्यैव तदर्थनिरूपितकर्तृतारूपत्वादिति भावः । **आत्मकर्तृके** आत्माश्रिते । कर्मत्वातिरिक्तेति सविषयकज्ञानादिनिरूपितकर्मतायाः विषयतारूपत्वादिति भावः। **अनुभवविरोध इति**। सविषयकाणां विषयानुपरागेण भानाभावेन मामहं जानामीति प्रत्ययस्य विषयोपरक्तज्ञानग्रहरूपतया ज्ञानस्य सविषयकताऽसैत्मीदिति तद्राहित्यमनुभवविरुद्धमित्यर्थः । किं च ज्ञानं सकर्मकं द्वितीयान्तो- पस्थापितप्रकृत्यर्थविशेषितकर्मत्वप्रकारकनिरूपकतासंसर्गकक्रियाविशेष्यकशाब्दबोधौपयिकसमभिव्याहार- विशेषरूपाकांक्षाविशेषितधातूपस्थाप्यत्वात् गम्याद्युपस्थापितवत् इत्यनुमानेनापि सकर्मकताऽवगमः सेधि- ष्यतीत्याशयेनाह **जानातेरिति** । देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र गमिधातोः प्राप्त्यर्थकत्वेन सकर्मकत्वेपि परिस्पन्दरूपक्रियार्थकत्वदशायाम् अकर्मकत्ववत् जानातेः कदाप्यकर्मकत्वं नास्तीत्याह सदेतीत्यपि व्याच- क्षते । उत्तरसंयोगावच्छिन्नक्रियारूपप्राप्त्यर्थकत्वं गमेरभिधावृत्त्या नव्यमते नियतमिति तदानीं सकर्मकत्व-

मेव लक्षणया तदनवच्छिन्नपरिस्पन्दार्थकताग्रहदशायामकर्मकत्ववत् जानातेरपि परिस्पन्दादिलक्षकताग्रहदशायाम् अकर्मकत्वमिष्टमेव तांत्रिकाणामित्येतद्व्याख्याशयो भावनीयः । जानातेः सकर्मकत्वावभासेन सविषयकत्वस्य ज्ञानस्वभावत्वस्थितेर्निर्विषयत्वे तत्स्वभावशून्यतया घटादिवज्ज्ञानत्वं न स्यादित्यर्थः । अत्र सप्रतियोगिके अभावादौ सप्रतियोगिकत्वस्य स्वभावत्वदर्शनात् । सविषयकत्वस्यापि ज्ञानस्वभावत्वात् स्वभावस्य चानपायात् सार्वकालिकं सविषयकत्वमेव ज्ञानत्वे प्रयोजकं, न तु यदाकदाचित्सविषयकत्वमात्रमिति वस्तुस्थितिकथनार्थं सदेत्युक्तमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु । आत्मोल्लेखितयाऽहमितिप्रत्ययस्य तत्कर्मकतायास्तत्प्रत्यक्षेणैव सिद्धेस्तस्याकर्मकत्वमनुभवविरुद्धं, किं त्वहंप्रत्ययः न निर्विषयकः ज्ञानत्वात् नीलविज्ञानवदित्यनुमानविरूद्धं चेति भावेनानुमानमूलभूतव्याप्तिं व्यभिचाराभावसूचनेनोपपादयति जानातेरितीत्यपि अर्थापयन्ति । **आद्य इति** । सकर्मकत्वकल्प इत्यर्थः । दर्शिताद्यकल्पेऽपि आत्मातिरिक्तकर्मक आत्मकर्मको वेति वितर्कद्वयीं, तद्धटकाद्यवितर्केपि आत्माऽसंबंधिघटादिकर्मकः तत्संबंधिसुखादिकर्मको वेति वितर्कद्वयं, तद्धटकद्वितीयवितर्केपि सुखादिमात्रं कर्मेत्यभिप्रेयते तद्विशिष्ट आत्मा वेति तद्द्वयं प्रतिसंदधानः क्रमेणापहस्तयते **न तावदित्यादि** । **तन्मात्रस्य** सुखमात्रस्य । **आत्मेति** । अहमितिप्रत्ययस्य सुखत्वावच्छिन्नमात्रावगाहितायामात्मत्वावच्छिन्नावगाहनेन तद्धर्मावच्छिन्नव्यवस्थापकतादृशार्थावगाहिप्रमितिविरहेण तद्धर्मावच्छिन्नसत्त्वानिर्वाहप्रसङ्ग इति भावः । **अहं सुखमित्यादीति** । यथा ह्ययमिति धर्मितावच्छेदकीभूत-इदन्त्वप्रकारकग्रहबलात् तद्धर्मविशेषितानुयोगिकवैशिष्ट्यं घटत्वांशेऽवगाहमानौ अयं घट इति प्रत्ययव्यवहारौ भवतः, अतः तद्वत् अहमिति धर्मितावच्छेदकीभूताहंत्वप्रकारकप्रतीतिबलात् तद्धर्मविशेषितानुयोगिकवैशिष्ट्यं सुखत्वांशेऽवगाहमानौ अहंसुखमितिप्रतीतिव्यवहारौ स्याताम् इति भावः । ज्ञानविशिष्टस्य कर्तृत्वं सुखादिविशिष्टस्य कर्मत्वं उपेयत इति तयोर्भेदान्न क्षतिरित्याशङ्कते । **अथेति** । विशिष्टस्य विशेष्यादिविशेषणसम्बन्धत्रितयरूपतया तादृशविशिष्टद्वयघटकविशेष्यांशैक्यनियन्त्रितोक्तक्षतितादवस्थ्यमभिधत्ते **तर्हीति** । विशिष्टं न दर्शितत्रितयरूपं किं त्वखण्डमन्यदिति मताश्रयणेपि तदापत्तिर्दुर्वारेत्याह **किञ्च युञ्जानस्येति** । रुधादीरित्त्वकस्य स्वरितेत्त्वेन तदन्तर्गतात् युजेर्योगार्थात्कर्तरि लटः शानजादेशे श्नम्यलोपेऽनुस्वारे च निष्पन्नतया युंजानशब्दस्य योगं कुर्वाणस्येत्यर्थः । निरुपाधि सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नम् । अतस्तत्र विशिष्टकर्मत्वं न सुवचमिति भावः । युंजानश्च केवल एवात्मा ज्ञाता ज्ञेयश्च निरंजनादिश्रुतिबलादिति सांकरोक्त्या केवलस्यैव ज्ञातृत्वाङ्गीकारादिति हृदयम् ।

सु०— अपरस्तु घटादिसन्निकृष्टेन चक्षुरादिनोपजनितं विज्ञानं त्रितयप्रकाशरूपं कर्मतया विषयम् । स्वप्रकाशतया स्वरूपम् । आश्रयतयाऽऽत्मानं व्यवस्थापयतीति नात्मनः कर्मता,

१. **रुधादीति** । रुधिर् भिदिर् युजिर् इत्यादिनवधातवः, इर् इत् येषां ते इरितः

नापि तत्साक्षात्कारासिद्धिरित्याह। स प्रष्टव्यः। किमिदं ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं नामेति। स्वकर्मकप्रकाशत्वमिति चेत्। तर्हि वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषमुखे निपातः। यत्स्वलक्षणमात्राधीनविरोधं कर्मकर्तृभावं परिहर्तुं सर्वलोकावसितविरोधं क्रियाकर्मभावमभ्युपैति। क्रिया हि कर्मकारकजन्येष्यते। न च जन्यजनकयोरेकतोचिता। अन्तर्भावितपूर्वापरभावित्वात्तस्याः। न च तदेव स्वात्मानं प्रति पूर्वमपरं चेति युज्यते। प्रकाशान्तरानपेक्षसिद्ध(द्धि)त्वं स्वप्रकाशत्वमिति चेन्न। घटादेरपि स्वप्रकाशतापातात्। न हि घटादयः स्वसिद्धौ प्रकाशान्तरमपेक्षन्ते, किं नाम प्रकाशमेव। स्वातिरिक्तप्रकाशानपेक्षसिद्ध(द्धि)त्वमिति चेन्न। स्वापेक्षाभावेन स्वातिरिक्तविशेषणवैयर्थ्यात्। प्रकाशानपेक्षसिद्धत्वमिति चेन्न। व्याघातात्। शशविषाणादेरपि(एवं) सिद्धिप्रसङ्गाच्च। स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वमिति चेन्न। स्वविषय एव व्यवहारहेतुत्वदर्शनेनास्वविषयस्य स्वव्यवहारहेतुनाऽनुपपत्तेः। तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्यादिकं तु नोदाहरण(णीय)म्। गुणस्यापि समासविषयताऽङ्गीकारात्।

शे० — त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिना प्राभाकरेणात्मनोऽकर्मत्वेऽप्युक्तं स्वप्रकाशसंविदाश्रयत्वेन प्रत्यक्षत्वोपपादनप्रकारं दूषयितुमनुवदति **अपरस्त्विति** ॥ **किमिदमिति** वक्ष्यमाणापेक्षया किंशब्दः ॥ **स्वलक्षणेति**। परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वमिति स्वमात्रकल्पितान्यत्वगर्भलक्षणमात्राधीन एकैकस्य कर्तृत्वकर्मत्वविरोधो न वास्तव इति युक्त एकत्वं कर्तृकर्मणोः न तु क्रियाकर्मणोरपि। तयोर्विरुद्धत्वाद्विरुद्धस्वभावत्वादिति भावः। विरुद्धस्वभावत्वमेव कथमित्यतो भेदव्यतिरेकेण क्रियाकर्मभावस्यैवानुपपत्तेरित्याह **क्रिया हीति**। कार्या क्रियेत्यर्थः ॥ **अन्तर्भावितेति**। अनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वं कारणत्वमनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वं तु कार्यत्वमित्यर्थः। ततोऽपि किमित्यत आह **न चेति**। एकस्याप्यनेककालसंबन्धितया पूर्वापरभावोऽस्ति। अत उक्तं स्वात्मानं प्रतीति। द्रव्याद्याकारेणाभेदेऽपि मृद्घटयोः पूर्वापरभावोऽस्ति। नत उक्तं **तदेवेति**। तदनवच्छिन्नकालविशेषस्यैव तत्पूर्वशब्दार्थत्वात् युगपदेकस्यापि पूर्वापरीभावसम्भव इति भावः। प्रकाशान्तरानपेक्षसिद्धत्वं किं प्रकाशभिन्नानपेक्षसिद्धत्वमभिमतं, स्वातिरिक्तप्रकाशानपेक्षसिद्धत्वं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न घटादेरपीति**। प्रकाशभिन्नानपेक्षत्वेऽपि स्वातिरिक्तप्रकाशापेक्षसिद्धत्वान्न घटादेस्तत्प्रसङ्ग इति। द्वितीयं शङ्कते **स्वातिरिक्तेति** ॥ **स्वापेक्षाभावेनेति**। कुत्रापीति शेषः ॥ **व्याघातादिति**। सिद्धेः प्रकाशापेक्षत्वनियमेन सिद्धित्वोक्त्या तत्सापेक्षत्वस्यैव लाभात् सिद्धेः प्रकाशत्वानपेक्षत्वोक्तिर्व्याहतेत्यर्थः। सिद्धेः साधकप्रमाणानपेक्षत्वनियमाभावात् न व्याघात इत्यरुचेराह **शशेति** ॥ **स्वविषय एवेति**। तद्विषयकज्ञानस्यैव तद्व्यवहारहेतुत्वस्य पटादिज्ञाने दर्शनेन ज्ञानस्य स्वविषयव्यवहारहेतुत्वं वदता स्वविषयताऽवश्यं वाच्या।

अन्यथा स्वव्यवहारहेतुत्वमेव न स्यात् । तथा चोक्तरीत्या क्रियाकर्मभावविरोध एवेति भावः । ननु तद्विषयमेव तत्र स्वकार्यं करोतीति न नियमः । गाङ्कुटादिभ्यः (गाङ् कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् । गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परे अञ्णितः प्रत्ययाः ङितः स्युः) इत्यत्र बहुव्रीहेः स्वाविषयेऽपि कुटे स्वाविषयान्यपदार्थभूतपुटादाविव कार्यकारित्वदर्शनात् । अध्ययनविधिदीपप्रभादेश्च स्वाविषयकस्याप्यन्यस्मिन्निव स्वस्मिन्स्वकार्यकारित्वदर्शनात् । ततश्चोक्तनियमासिद्धेःज्ञानस्यापि स्वाविषयकस्य स्वव्यवहारहेतुत्वं किं न स्यादित्यत आह **तद्गुणेति** ॥ **गुणस्यापीति** । प्रधानमन्यपदार्थं प्रति गुणभूतस्य समस्यमानपदार्थस्य कुटस्यापीत्यर्थः ॥ **समासविषयत्वाङ्गीकारादिति** । बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिरिति वैय्याकरणादिमते, लक्षणेति तार्किकादिमते च चैत्रशालास्था आनीयन्तामित्यत्रोपलक्षणस्यापि चैत्रस्य स्वशालास्थस्य तच्छब्दविषयत्ववत् कुटस्यापि कुटादिवदन्यपदार्थभूतसमुदायान्तर्गतस्य शक्त्या लक्षणया वा बहुव्रीहिविषयत्वस्यैव सत्त्वात् न तदविषयत्वम् । तथाऽध्ययनविधिदीपप्रभादेरप्यन्यस्मिन्निव स्वस्मिन्स्वकार्यकारिणोऽपि स्वविषयत्वमेवेति न तदविषयत्वमिति नोक्तव्याप्तेः कुत्रापि व्यभिचार इति भावः ।

स०— त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनः प्राभाकरस्य मतमुत्थापयति **अपर इति** ॥ **किमिदमिति** । वक्ष्यमाणपक्षापेक्षया किंशब्दः । **यत्स्वलक्षणेति** । कर्तृकर्मलक्षणयोः पदार्थयोः पूर्वापरभावानपेक्षत्वात् नात्यन्तं विरोधः अतो युक्तमेकत्वं कर्तृकर्मणोः । न क्रियाकर्मणोः जन्यजनकयोः पूर्वापरभूतत्वेन विरुद्धधर्माधारत्वादिति ॥ **कर्मकर्तृभावमिति** । कर्मणः कर्तृभावमित्यर्थः । एवं क्रियाकर्मभावमित्यत्रापि क्रियायाः कर्मभावमित्यर्थः ॥ **स्वविषय एव व्यवहारहेतुत्वदर्शनेनेति** । तथाच स्वविषयव्यवहारहेतुताऽवच्छेदकत्वेनैव स्वविषयकत्वं ज्ञाने अवर्जनीय, तच्च दूषितमिति भावः । ननु लम्बकर्णमानयेति बहुव्रीहेः अन्यपदार्थविषयकत्वेन गुणभूतकर्णाविषयत्वेपि कर्णानयनादिव्यवहारहेतुत्वदर्शनात् अवच्छेद्यन्यूनवर्तिनः कथमवच्छेदकत्वमित्यत आह **तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्यादिकमिति** । आदिपदेन तत्पुरुषपरिग्रहः । **गुणस्यापीति** । अन्यथा चित्रगुमानयेत्यादावपि गवानयनं स्यादिति भावः । प्राधान्याप्राधान्ये यथाक्रममन्यपदार्थवृत्तिपदार्थयोर्विषयत्वप्रयुक्ते इति द्रष्टव्यम् ।

प०— तृतीयं मतमनूद्य निराह **अपरस्त्विति** । इत्याहेत्यन्वयः । कथमार्शाविषमुखे निपातोऽयमित्यतो व्यनक्ति **यदीति** ॥ **स्वलक्षणेति** । स्वेन कलितं यल्लक्षणं परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं, क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमिति कर्मकर्तृत्वमितिकर्मकर्तृलक्षणं तन्मात्राधीनविरोधमिति बहुव्रीहिः ॥ **कर्मकर्तृभावमिति** । एकस्येति योज्यम् । कर्मणः कर्तृभावं कर्मकर्तृभावमिति वा । क्रियायाः कर्मभावे कथं विरोध इत्यत आह **क्रिया हीति** । ननु लम्बकर्णमानयेत्यादिबहुव्रीहिसमासस्य अन्यपदार्थविषयकतया लम्बमानकर्णरूपविशेषणाविषयकस्यापि लम्बमानकर्णानयनादिहेतुतायाः दर्शनात्

अस्वविषयस्य स्वव्यवहारहेतुतानुपपत्तेरित्ययुक्तमित्यत आह **तद्गुणेति** । तस्य गुणभूतस्य अन्यपदार्थे संविज्ञानं यस्मिन्बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः लम्बकर्ण इत्यादिः ।

या० — प्राभाकरोक्तमात्मनोऽकर्मत्वेऽप्यपरोक्षत्वोपपादनं दूषयितुमनुवदति **अपर आहेति** । प्रकाशान्तरं प्रकाशभिन्नमित्यर्थः ॥ **स्वापेक्षाभावेनेति** कुत्रापीति शेषः । **स्वविषय एवेति** । तथाच ज्ञाने स्वविषयकव्यवहारहेतुतावच्छेदकं हि स्वविषयकत्वमेव वाच्यम् । अन्यत्र तथा दर्शनात् । तच्चोक्तरीत्या तत्र न संभवतीति स्वाविषयव्यहारहेतुत्वमपि तत्रासंभवीति भावः । ननु यथा गाङ्कुटादिभ्य इत्यादितद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिवाक्यं स्वाविषयेऽपि समस्यमानपदार्थे कुटादौ स्वविषयान्यपदार्थभूतपुटादाविव स्वकार्यं करोति । यथा वाऽध्ययनविधिदीपप्रभादिकं स्वाविषयकमप्यन्यस्मिन्निव स्वस्मिन्नपि स्वकार्यं करोति । तथा ज्ञानं स्वाविषयकमपि स्वस्मिन्नपि व्यवहाररूपकार्यहेतुः किं न स्यादित्यत आह **तद्गुणसंविज्ञानेति** ॥ **गुणस्यापीति** । प्रधानेऽन्यपदार्थे गुणभूतस्य समस्यमानपदार्थस्य पुटादेरपीत्यर्थः । यथा चैत्रशालास्था आनीयन्तामित्यत्रोपलक्षणस्यापि चैत्रस्य स्वशालास्थस्य तच्छब्दविषयत्वं, तथा कुटादेरपि पुटादिवत् अन्यपदार्थभूतसमुदायान्तर्गतस्य शक्त्या लक्षणया वा बहुव्रीहिविषयत्वेन तदविषयत्वमसम्मतमेवेति भावः । एवमध्ययनविधेर्दीपप्रभायाश्च स्वाविषयकत्वमसम्मतमेवेत्यपि ग्राह्यम् ॥

श्री० — **क्रियेति** । ज्ञानरूपक्रियेत्यर्थः । **स्वापेक्षेति** । यदि कुत्रचित्स्वसिद्धौ स्वापेक्षा स्यात्तदा परं तद्व्यावर्तनाय स्वातिरिक्तेति विशेषणं सार्थकं स्यात् । न ह्येवमस्त्यात्माश्रयादित्यर्थः । माऽस्तु तद्विशेषणमित्याशयेन शङ्कते **प्रकाशेति** ॥ **व्याघातादिति** । सिद्धत्वमित्युक्त्या ज्ञानाभिधसिध्यपरपर्यायप्रकाशापेक्षाया एव प्राप्त्या पुनस्तदनपेक्षोक्तौ व्याहतिरित्यर्थः ॥ **शङ्केति** । प्रकाशानपेक्षसिद्धेर्वक्तुं सुवचत्वादित्यर्थः । **स्वविषय एवेति** । ज्ञानं यत्तत्स्वस्य यो विषयस्तत्रैव व्यवहारं करोति नान्यत्र । ज्ञानव्यवहारयोः समानविषयकतानियमात् । तथाच ज्ञानस्य स्वविषयव्यवहारजनकत्वं यद्युच्यते तदा स्वस्य स्वयमेव विषय इति वाच्यम् । तथाच स्वाख्यविषयकव्यवहारजनकतावच्छेदकं ज्ञाने किञ्चिद्वाच्यम् । तच्चान्यन्न संभवतीति स्वविषयकत्वमेव वाच्यम् । तच्च क्रियाकर्मभावानुपपत्त्या दूषितमित्यविषयकत्वान्न स्वविषयकव्यवहारहेतुत्वमुपपन्नमिति भावः । नन्वतद्विषयकस्यापि तद्विषयकव्यवहारहेतुतोपपन्नैव । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्थले दृष्टत्वात् । तथाहि । लम्बौ कर्णौ यस्य तमानयेत्यत्र बहुव्रीहेरन्यपदार्थदेवदत्तविषयकत्वेन स्वाविषयेऽपि समस्यमानपदार्थे कर्णे स्वविषयान्यपदार्थभूतदेवदत्त इवानयनव्यवहारहेतुतादर्शनाद्व्यभिचार इत्यत आह **तद्गुणेति** । कुत इत्यत आह **गुणस्यापीति** । कर्णादेरित्यर्थः । **समासो** बहुव्रीहिसमासः । तथा चास्वविषयकत्वमेव तत्र नास्तीति भावः ।

च० — नैयायिकाद्युपेतघटादिमुख्यविशेष्यकव्यवसायविषयविशेषितज्ञानविशेषितात्मगोचरानुव्यवसायोभयलिङ्गकमिति मानमातृमेयरूपत्रिपुटीविषयक-'अयं घटः, घटमहं जानामि' इत्याद्याकारकघटचक्षुःसन्निकर्षविषयासंसर्गाग्रहादिघटितसामग्रीनिष्पाद्यस्वप्रकाशरूपज्ञानाश्रयत्वमात्मनोऽकर्मकत्वेनापरोक्ष्यं चोपगच्छतां प्रभाकराणां मतं प्रतिविधित्समानोऽनुवदति **अपरस्त्विति** । **अन्तर्भावितेत्यादि** । अनन्यथासिद्धत्वे सति स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वं स्वनिरूपितकारणत्वं, अनन्यथासिद्धत्वे सति स्वाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वं कार्यत्वं, तच्चैकत्र विरुद्धमित्यर्थः । प्रकाशान्तरानपेक्षसिद्धिकत्वं प्रकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदनियंत्रितसिद्धिकत्वरूपं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्वातिरिक्तत्वविशेषितप्रकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्स्वरूपं वाऽभिप्रेयत इति वितर्कद्वयमनुसंदधानो घटादिचाक्षुषे सौरादिप्रकाशापेक्षायामपि तदन्यनैरपेक्ष्यात् आद्यासामञ्जस्यमात्माश्रयप्रसङ्गेन स्वातिरिक्तविशेषणानर्थक्येन द्वितीयस्य च तन्मन्वानः प्रतिविधत्ते **प्रकाशान्तरेत्यादि ॥ व्याघातादिति** । सिद्धत्वस्य प्रकाशसापेक्षत्वव्याप्यतया तेन तल्लब्ध्या पुनस्तत्प्रतिविहितौ व्याहतिरित्यर्थः । चाक्षुषत्वस्यैवालोकापरपर्यायप्रकाशजन्यतावच्छेदकतया, स्पार्शनादिसाधारणनिश्चयत्वरूपसिद्धित्वस्य तदभावेन न क्षतिरित्यरुचेराह **शशेति** । सिद्धित्वस्य कस्यापि जन्यतानवच्छेदकतया तदभावेन दुःसमाधेयत्वादिति हृदयम् । **अस्वविषय इति** । घटादिज्ञानात् घटादिगोचरव्यवहारानुदयेन समानविषयकज्ञानव्यवहारयोरेव हेतुहेतुमद्भावस्य स्थिततया व्यवहारहेतुप्रकाशत्वस्य स्वविषयकत्वव्याप्यतया व्यवहारांशे स्वविषयकत्वोपादानानर्थक्यादिति भावः । ननु कुटादिभ्यः रुधादिभ्य इत्यादितद्गुणसंविज्ञाननिर्देशेषु तादृशनिर्देशाविषयेपि कुटादौ रुधादौ च तद्विषयीभूते पुटभिद्यादितुल्यकक्ष्यापन्नतया कार्यकरत्वदर्शनात् प्रकृतेऽपि तथा किं न स्यादित्याशङ्कते **तद्गुणेति** ॥ **गुणस्यापीति** । तादृशनिर्देशाधीनान्वयधीनिरूपितधर्म'माघटकपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नस्यापि कुटादेः, रुधादेश्चेत्यर्थः । बहुव्रीहेर्गुणसाधारणधर्मावच्छिन्ने शक्तिमुपगच्छतां पाणिनीयानां, तत्तद्घटकैकपदे तद्धर्मावच्छिन्ने लक्षणामूरीकुर्वाणानां नैयायिकानां मते चोक्तधीप्रकारीभूतस्यापि दर्शितदिशा समासवृत्तिविषयत्वोपगमादिति भावः ।

सु० — किञ्चात्मा न चाक्षुषज्ञानेऽवभासते । अरूपिद्रव्यत्वादाकाशवत् । अन्यथा रूपित्वप्रसङ्गः । कर्मतया प्रकाशे रूपोपयोग इति चेन्न । प्रकाशमानं कर्मतयैव प्रकाशत इति वदन्तं प्रति विशेषणवैयर्थ्यात् । एतेनानुमानेऽपि प्रयोजकान्तरशङ्का निरस्ता । किं चात्मा यदि तदविषयोऽपि तत्र प्रकाशते । हन्त तर्हि रूपज्ञाने रसोऽपि कस्मान्न प्रकाशते । अनाश्रयत्वादिति चेत् । तत् किं यावज्ज्ञानसम्बन्धि ज्ञाने प्रकाशते, किंवाऽऽश्रय एव ॥ आद्ये चक्षुरा-

दावतिप्रसङ्गः । द्वितीयेऽपि नियामकं वाच्यम् । न हि घटोऽयमित्यात्माऽवभासते । घट-महं जानामीतिप्रत्ययस्तु घटज्ञानविशिष्टात्मकर्मकोऽन्य एव । आत्मसिद्धिस्तु कर्मतयाऽपि भवि-ष्यतीति । एतेन स्वप्रकाशतयाऽऽत्मसिद्धिरपि परास्ता । स्वकर्मकप्रकाशवत्त्वतद्रूपत्वातिरिक्तायास्तस्या निरूपयितुमशक्यत्वात् । तदेवं कर्तृकर्मभावो न भेदव्याप्त इति सिद्धम् ।

शे०— एवं स्वप्रकाशत्वानिरुक्तेर्न स्वप्रकाशतया स्वरूपव्यवस्थापकत्वं ज्ञानस्येत्युक्तम् । इदानीं ज्ञानाश्रयतयाऽऽत्मव्यवस्थापकत्वं परोक्तं दूषयति **किञ्चेति** । अप्रयोजकत्वं निराह **अन्यथेति** ॥ **कर्मतयेति**। तथा च रूपवत्त्वस्य चाक्षुषज्ञाने कर्मतया प्रकाशे प्रयोजकत्वात् अरूपिद्रव्यत्वेन कर्मतया चाक्षुषज्ञाने प्रकाशाभाव एव साधनीयो न तु अरूपिद्रव्यत्वेन तत्र प्रकाशाभावः । चाक्षुषज्ञानमात्रे रूपवत्त्वस्याप्रयोजकत्वेनाप्रयोजकत्वात् । तथा च सिद्धसाधनतेति भावः । न च ज्ञानस्यारूपिद्रव्यत्वेऽपि चाक्षुषज्ञाने भानात् तत्रानैकान्त्यमिति वाच्यम् । तस्यापि पक्षतुल्यत्वेन तदनवकाशात् । अत एव किञ्चेत्युक्तम् । अन्यथाऽऽत्मनो भानस्य पूर्वमदूषितत्वात्किञ्चेत्यनुपपन्नं प्रसज्येतेति द्रष्टव्यम् । **विशेषणेति** । कर्मतयेति विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः । सम्भवव्द्यभिचारस्यापि विशेषणताप्रयोजकत्वादिति भावः ॥ **एतेनेति** । प्रकाशमानं कर्मतयैव प्रकाशत इति नियमाङ्गीकारेणाऽऽश्रयत्वस्य प्रकाशाप्रयोजकत्वेनानाश्रयत्वस्याप्यप्रकाशप्रयोजकत्वासिद्ध्याऽप्रयोजकत्वेनात्मा न चाक्षुषज्ञानेऽवभासत इत्युक्तानुमानेऽरूपिद्रव्यत्वापेक्षया ज्ञानानाश्रयत्वरूपोपाधिशङ्काऽपि निरस्तेत्यर्थः । उक्तमुपाधिमेवोद्भाव्य दूषयितुं प्रतिबन्दीं च तावदाह **किञ्चेति** ॥ **तत्किमिति** । यद्यप्यनाश्रयत्वादिति विशिष्योक्तेर्न प्रथमविकल्पावसरः, तथाऽपि यावज्ज्ञानसम्बन्धि तावदपि ज्ञाने प्रकाशत एवेत्यङ्गीकृत्य प्रकृते ज्ञानसम्बन्धित्वमुपपादयितुमाश्रयत्वोपन्यास इत्यभिप्रायसम्भवात्प्रथमपक्षप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **आद्य इति** । चक्षुरादेरपि ज्ञानकारणत्वेन ज्ञानसंबन्धित्वादित्याशयः ॥ **नियामकं वाच्यमिति** । तेन विना चक्षुरादिकरणादेर्न भानं किं त्वाश्रयस्यात्मन एवेति नियन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तच्च दुर्वचमिति भावः ॥ ननु घटज्ञाने आश्रयतयाऽऽत्मनोऽनवभासे घटमहं जानामीति आद्योल्लेखिचाक्षुषघटज्ञानाकारानुपपत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्तिरेवाश्रयतया भाने नियामिकेत्यतो यद्घटज्ञानं तत्रात्मनोऽवभास एव नास्ति । यत्र च घटमहं जानामीत्यादावस्त्यात्मावभासो न तद्घटज्ञानं, किन्तु घटज्ञानविशिष्टात्मज्ञानमेवेति न तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽप्यात्मन आश्रयतया घटज्ञाने भानसिद्धिरित्याह **न हीति** । ननु चाक्षुषादिज्ञाने आश्रयतयाऽऽत्मनोऽनवभासे तदसिद्धिरेव स्यादित्यात्मसिध्यन्यथाऽनुपपत्तिरेव तत्राश्रयतयाऽऽत्मभाने नियामिकेत्यतः स्यादेतदेवं यद्याश्रयतयाऽऽत्मनोऽनवभासे तदसिद्धिः स्यात् । न चैतदस्ति । चाक्षुषादिज्ञाने कर्मतयाऽवभासेनापि तत्सिद्धिसम्भवात् । ततश्चान्यथाऽनुपपत्तेरेवाभावात् नोक्तनियमसिद्धिरित्याह **आत्मसिद्धिस्त्विति** । केचित्तु 'घटमहं जानामीत्यात्मो-

हुखिघटज्ञानाकारानुपपत्तिर्वा तत्राश्रयात्मभाननियामिकाऽऽश्रयतयाऽभानेऽसिद्धिप्रसङ्गो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न हीति** । द्वितीयं दूषयति **आत्मेति** ॥ **कर्मतयेति** । घटमहं जानामीति घटज्ञानविशिष्टात्मानुभवे तद्विशिष्टात्मनः कर्मत्वादिति भाव' इत्याहुः । अन्ये तु 'तर्हि घटज्ञाने आत्मभानं न स्यात् । ततश्च तदसिद्धिप्रसङ्ग इति न तदभाव इत्यतो यद्घटज्ञानं न तत्रात्मा भासते, घटोऽयमित्यादौ तदभावात् । यत्र चात्मा भासते घटमहं जानामीत्यादौ तच्च न घटज्ञानमित्याह **न हीति** । अत एव न तदसिद्धिप्रसङ्गोऽपीत्याह **आत्मसिद्धिस्त्विति** ॥ **कर्मतयेति** । मामहं जानामीत्यत्रेति शेष' इत्याहुः । ननु नात्मसिध्यर्थं तस्य कर्मत्वमाश्रयणीयम् । वेदान्तरीत्या विनापि कर्मत्वं स्वप्रकाशतयैव तत्सिद्धिसम्भवादित्यत आह **एतेनेति** । एतेनेत्युक्तं हेतुमेव विशदयति **स्वकर्मकेति** ॥ **अशक्यत्वादिति** । उक्तरीत्येति शेषः । अयमाशयः । स्वप्रकाशत्वं न तावत्स्वप्रकाशान्तरानपेक्षसिद्धिकत्वम् । घटादेरपि तदापातात् । नापि स्वातिरिक्तप्रकाशानपेक्षसिद्धिकत्वम् । स्वातिरिक्तविशेषणवैयर्थ्यात् । नापि प्रकाशानपेक्षसिद्धित्वम्, व्याघातात्, शशविषाणादेरपि सिद्धिप्रसङ्गाच्च । नापि स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वम् । स्वविषयवत्त्वं विना तदयोगात् । तस्मात्स्वकर्मकप्रकाशवत्त्वं वा स्वकर्मकप्रकाशरूपत्वं वा स्वप्रकाशत्वमिति वाच्यम् । न च तत् तेषां मते आत्मनः सम्भवति । कर्तृकर्मविरोधप्रसङ्गेन परैस्तदनङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वा उभयत्र कर्मतयैवात्मसिद्धेः प्राप्तत्वेन अस्मदुक्तप्रकाराबहिर्भाव इति । अत्र च स्वप्रकाशस्यात्मस्वरूपज्ञानस्येश्वरज्ञानवन्नित्यत्वान्न कार्यक्रियाकर्मभावपक्षोक्तपौर्वापर्यानुपपत्तिरूपदोषप्रसक्तिरिति ध्येयम् । एवं मामहं जानामीत्यत्रात्मनोऽकर्मत्वे उक्तरीत्या तदापरोक्ष्यासिद्धिप्रसङ्गात्कर्मत्वे वाच्ये तत्रैव व्यभिचारान्न कर्तृकर्मभावो भेदव्याप्त इति प्रथमपक्षदूषणोपसंहारव्याजेन द्वितीयपक्षमुपादत्ते **तदेवमिति** ।

म० — एतेनेति ॥ चक्षुषज्ञानासंबन्धित्वमुपाधिर्न भवति संबन्धित्वस्य कर्मत्वाविनाभूतत्वेन साधनवतः पक्षादव्यावृत्तत्वेन साधनव्यापकत्वात् । संबन्धित्वमात्राश्रयणे चक्षुरादौ साध्यव्यापकता । अथ ज्ञानाश्रयत्वमुपाधिः, तन्न; प्रतिपक्षानुमानस्यानैकान्त्यप्रसङ्गात्, घटोऽयमितिज्ञाने आत्माऽप्रतिभासात्; 'यत्कर्म तदेव प्रकाशते नान्यत्' इति नियमाङ्गीकारेणाश्रयत्वस्य प्रकाशाप्रयोजकत्वेन अनाश्रयत्वस्याप्यप्रकाशाप्रयोजकत्वाच्चेति । ननु घटमहं जानामीत्यत्र घटस्यैव कर्मत्वात् आश्रयतया प्रतिभासानभ्युपगमात् कथमात्मावभासत्वमुपपद्यत इत्यत आह **आत्मेति** । किञ्च आत्मा न संविदाश्रयतया परोक्षः वस्तुत्वात् घटवत् । केवलान्वयितया उपाधेरनाशङ्क्यत्वादिति । **अनाश्रयत्वादिति** । विशेषोक्तावपि यावज्ज्ञानसंबन्धि ज्ञाने प्रकाशत इत्येवाङ्गीकृत्य प्रकृतत्वाभिप्रायेणात्मनः ज्ञानसंबन्धित्वमुपपादयितुमेवमुच्यते उत ज्ञानाश्रय एव ज्ञाने प्रकाशत इत्यङ्गीकारात् रूपादेश्च तदभावन्ना

प्रकाशप्रसक्तिरित्यभिप्राये नेति विकल्पकोट्युत्थानं द्रष्टव्यम् । स्वप्रकाशज्ञानाश्रयत्वेन आत्मसिद्धिरित्येतन्मतदूषणेन मायावादमतमपि दूषितमित्याह **एतेनेति** ॥ **निरूपयितुमशक्यत्वादिति** ॥ तथाच प्रथमपक्षाङ्गीकारे प्रागुक्तव्यभिचारः । द्वितीये पौर्वापर्यविरोध इति द्रष्टव्यम् । प्रथमपक्षस्यासंभवदुष्टत्वात् द्वितीयं पक्षमभ्युपगमयन् आक्षेपमुपसंहरति **तदेवमिति** ।

प० — **अनुमानेपीति** । आत्मा न चाक्षुषे ज्ञानेऽवभासते इत्यनुमाने इत्यर्थः । ज्ञानानाश्रयत्वज्ञानासंबन्धित्वादिकमेव चाक्षुषज्ञानेऽनवभासे प्रयोजकं न त्वरूपिद्रव्यत्वमिति शङ्का निरस्ता । चाक्षुषज्ञानावभासे रूपस्यैव प्रयोजकत्वेन तदभावे तदभावनियमेन हेतोरेव प्रयोजकत्वाज्ज्ञानाश्रयत्वस्याप्रयोजकत्वादिति भावः ॥ **अनाश्रयत्वादिति** । तज्ज्ञानानाश्रयत्वादित्यर्थः । **घट इत्यादिज्ञाने** आत्मनो भानमेव नियामकमित्यत आह **न हीति** । ननु घटज्ञानस्याकारो न घटोयमिति, किन्तु घटमहं जानामीत्येव । तत्र चात्मा भात्येवेत्यत आह **घटमिति** । नन्वत्रापि प्रत्यये ज्ञानमेव कर्मतया भाति । आत्मा त्वाश्रयतयैव । अन्यथात्मसिद्धिरेव न स्यादित्यत आह **आत्मसिद्धिस्त्विति** । अत एव प्राग्घटज्ञानकर्मक इत्यनुक्त्वा ज्ञानविशिष्टात्मकर्मक, इत्यवोचामेति भावः । एवञ्च विशिष्टात्मज्ञाने कर्तुरेव कर्मत्वं प्राप्तमित्याकूतम् ।

या० — **एतेनानुमान इति** । चाक्षुषज्ञानासम्बन्धित्वं नोपाधिः । सम्बन्धपदेन कर्मत्वविवक्षायां साधनव्यापकता । सम्बन्धमात्रविवक्षायां तु चक्षुरादौ साध्यव्यापकतेति भाव इत्याहुः । वस्तुतस्त्वात्मा न चाक्षुषज्ञानेऽवभासत इत्युक्तानुमाने चाक्षुषज्ञानानाश्रयत्वमुपाधिरिति शङ्काऽपि निरस्तेत्यर्थः । प्रकाशमानं कर्मतयैव प्रकाशत इति नियमाङ्गीकारेणाश्रयत्वस्य प्रकाशाप्रयोजकत्वेऽनाश्रयत्वस्याप्यप्रकाशप्रयोजकत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वादिति भावः । नन्वाश्रयतयाऽऽत्मनः चाक्षुषज्ञानेऽनवभासे कथं घटमहं जानामीति चाक्षुषज्ञानाकार आत्मोल्लेखी उपपन्नः स्यात् । अत आश्रयाभाने ज्ञानाकार एव नियामक इत्यत आह **न हि घटोऽयमिति** । ततश्च यच्चाक्षुषज्ञानं तस्य घटोऽयमित्येवाकारो, न तत्रात्मा भासते । यत्र चात्मा भासते घटमहं जानामीत्यत्र, न तच्चाक्षुषमिति न चाक्षुषज्ञाने आश्रयज्ञाने ज्ञानाकारो नियामक इति भावः । ननु चाक्षुषादिज्ञाने आश्रयतयाऽऽत्मनोऽनवभासे तदसिद्धिरेव स्यादित्यात्मसिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्तिरेव तत्राश्रयभाने नियामिकेत्यत आह **आत्मसिद्धिरिति** ॥ **कर्मतयेति** । अहं जानामीत्यत्रेति शेषः । एवं स्वमतेऽन्यथोपपत्तिमभिधाय मायावाद्युक्तान्यथोपपत्तिं दूषयति **एतेनेति** । उभयत्रापि कर्मतयैवात्मसिद्धेरागतत्वेनास्मदुक्तप्रकाराबहिर्भावनेत्यर्थः । सुषुप्तावप्यात्मज्ञानानुभवादकर्मकज्ञानस्य नित्यत्वं तावदावश्यकम् । तस्य चात्मभेदे ज्ञानस्याबुभुत्सितग्राह्यत्वेन ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽनवस्था, स्ववेद्यत्वे आत्मज्ञानयोरुभयोः स्वप्रकाशत्वकल्पनागौरवप्रसङ्गः । अतो यावद्द्रव्यभाविना तेनात्मनोऽभेदाङ्गीकार

एव श्रेयानित्याशयेनोक्तं **तद्रूपत्वेति** । अत्र च ज्ञानस्य नित्यत्वान्न क्रियाकर्मभावपक्षोक्तपौर्वापर्यानुपपत्तिरूपदोषप्रसक्तिरिति ध्येयम् ॥ **अशक्यत्वादिति** । अवेद्यत्वपराप्रकाशत्वादिरूपायाः सिद्ध्युपायानुपन्यासेनासङ्गतत्वात्स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षत्वादिरूपायाश्च स्वकर्मकत्वं विनाऽसम्भवादिति भावः । एवं मामहं जानामीत्यत्रात्मनोऽकर्मत्वे तदापरोक्ष्यासिद्धिप्रसङ्गात्तत्कर्मत्वे वाच्ये तत्र व्यभिचारान्न कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त इति प्रथमपक्षदूषणोपसंहारव्याजेनैव द्वितीयं पक्षमुपादाय तत्र व्यभिचारिणो हेतुत्वेनोपादानानुपपत्तिरूपं दोषं प्रदर्शयन्नुत्तरग्रन्थमवतारयति **तदेवमित्यादिना** । एवञ्च प्राग्विकल्पितस्य नेति द्वितीयपक्षस्यादूषणान्न्यूनतेति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ।

श्री० — इतोऽप्यात्मा न ज्ञानाश्रयतया भासत इत्याह **किञ्चेति** ॥ **अन्यथेति** । आत्मनोऽपि चाक्षुषज्ञानेऽवभासाङ्गीकारे ॥ **रूपित्वेति** । तदेव हि द्रव्यं चाक्षुषं यन्महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवदिति भावः । उपयोग इत्यनन्तरं नाश्रयतया प्रकाशे, आत्मा तु ज्ञानाश्रयतया प्रकाशतेऽतो न तत्र रूपस्योपयोग इति वाक्यशेषः । तथा चारूपिद्रव्यत्वेऽपि ज्ञानाश्रयतया चाक्षुषज्ञानेऽवभाससंभवादप्रयोजकतेति भावः । **विशेषणेति** । कर्मतया विशेषणे वैयर्थ्यमित्यर्थः । यद्यकर्मतया प्रकाशमानं किञ्चित्स्यात्तदा परं तद्व्यावर्तनायेदं विशेषणं सार्थकं स्यात् । न ह्येतदस्त्यतो व्यावर्त्याभावादिदं विशेषणं व्यर्थमिति भावः । तदविषयोप्यात्मा आश्रयतया प्रतीयते इति ब्रुवाण आशङ्कते **अनाश्रयत्वादिति** । रसस्य रूपज्ञानानाश्रयत्वादात्मनश्च तदाश्रयत्वादित्यर्थः । **ज्ञानसंबन्धि** आश्रयकरणादिकम् । तावत्सर्वमिति शेषः ॥ **आद्य इति** । चक्षुरादेर्ज्ञानकरणत्वेन तत्संबन्धित्वाद्रूपादिज्ञाने चक्षुरप्यवभासेतेत्यर्थः ॥ **इतीति** । इत्यत्रेत्यर्थः । ननु घटमहं जानामीति चाक्षुषप्रत्यये भासत एवेति चेत्तत्राह **घटमहमिति** । घटज्ञानवानहमिति तदर्थः । अन्यः चाक्षुषो न, किंतु साक्षिरूपानुव्यवसायरूप इत्यर्थः ॥ **तदेवमिति** । कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त इति प्रथमपक्षस्यानुपपन्नत्वादित्यर्थः । भेदव्याप्तो नेति द्वितीयपक्ष एवाङ्गीकार्य इत्याह **न कर्मकर्तृभाव इति** ।

च० —गुरूणां मते चाक्षुषज्ञाने आत्मभानोपगतिः सङ्गच्छत इत्याह **किं चेति** । **अन्यथेति** । विषयताप्रत्यासत्त्या द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्य तन्त्रत्वोपगमादिति भावः । **प्रयोजकान्तरशङ्केति** । उक्तानुमाने अरूपिद्रव्यत्वातिरिक्तचाक्षुषज्ञानानाश्रयत्वस्योपाधिताशङ्का चाक्षुषज्ञाने रूपस्यैव प्रयोजकताव्युत्पादनेन निरस्तेत्यर्थः । **अन्य एवेति** । मनःकरणकानुव्यवसायरूप इत्यर्थः । **कर्मतयेति** । व्यवसायात्मात्ममनोयोगविषयासंसर्गाग्रहादिघटितसामग्रीनिष्पाद्यतद्विषयिताप्रत्यासत्त्या विषयविशेषितज्ञानविशेषितात्मविषयकलौकिकप्रत्यक्षात्मकानुव्यवसायरूपज्ञानं तन्निरूपितलौकिकविषयतारूपकर्मतयेत्यर्थः । आत्मनः कर्मतामन्तरेणापि स्वप्रकाशतयैव तत्सिद्धिसंभवादिति

वेदान्तिनयप्रत्याचिख्यासया तमनुवदति **एतेनेति** । कर्मत्वोरीकार एवात्मसिद्धिरित्येतादृशार्थे एव पर्यवसानेन अस्मदभिहितविधाबहिर्भावेनेत्यर्थः । तदेव विशदयति । **सकर्मकेति** । सुप्तिदशायामप्यात्मज्ञानानुभवेनात्मकर्मकज्ञानावश्यंभावेन तादृशज्ञानस्य चात्मभिन्नत्वे ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽनवस्थापत्त्या स्ववेद्यत्वे आत्मज्ञानयोरुभयोः कल्पनाप्रसङ्गेन यावद्द्रव्यभाविना तेनात्मनाऽभेदाङ्गीकार एवाश्रेयनित्याशयेन तद्रूपत्वेत्युक्तिः । एतत्कल्पे ज्ञानस्य नित्यतया न क्रियाकर्मभावनिबन्धनपौर्वापर्यानुपपत्तिप्रसङ्ग इति मन्तव्यम् । **अशक्यत्वादिति** । आत्मनः सिद्ध्युपायानुपन्यसनेनावेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्य दुरुपगमतया स्वव्याहारेत्यादिरूपस्य चोक्तदिशाऽपहस्तितत्वादिति भावः । एवं मामहं जानामीति प्रतीतिनिरूपितकर्मत्वस्यात्मन्यनुपगमे तदापरोक्ष्यासिद्धिप्रसङ्गेन तत्र तत्कर्मत्वस्योपेयतया तत्रैवानैकान्त्यात् । न कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त इति प्रथमकल्पीयदूषणनिगमनापदेशेन द्वितीयकल्पमुपाददानस्तत्रानैकान्त्येन हेतुत्वेनोपादानानुपपत्तिरूपां क्षतिमभिदधान उत्तरग्रन्थमवतारयति **तदेवमित्यादि** । इत्थं च प्राग्वितर्कितस्य भेदव्याप्तत्वनिषेधोपरक्तद्वितीयवितर्कस्याप्रतिविधानान्न्यूनतेति दोषानवकाशः ।

सू० — ॥ ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥

तथा च कथं हेतुत्वेनोपादानमित्यत आह कर्मेति ।

अनु० — कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो भिदा ॥

यावेकस्यां क्रियायां कर्मकर्तारौ तयोर्भेद इत्यस्त्येव व्याप्तिः । किं त्वौत्सर्गिकी । न तु धूमस्येवाग्निना सङ्कोचानर्हेत्यर्थः । ततः किं लब्धमिति चेद्दोषद्वयं परिहृतमिति क्रमेणाह अभेदोऽपीति ।

अभेदोऽपि विशेषे स्याद्बली सोऽप्यनपोदितः ॥

यस्मात्कर्मकर्त्रोरुत्सर्गत एव भिदा, तस्माद्विशिनष्टि स्वविषयमुत्सर्गविषयाद्व्यवच्छिनत्तीति विशेषोऽपवादस्तस्मिन्सत्यभेदोऽपि स्यात् । तथा च मामहं जानामी(त्याद्यु)त्युपपन्नं भवति । यतश्चोत्सर्गोऽप्यपवादाभावे बली स्वसाध्यसाधने समर्थः । न चास्ति प्रकृतेऽपवादः । तस्मादत्र हेतुत्वेनोपादानमपि युज्यते । यथा हि न हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्यौत्सर्गिको भूतहिंसानिषेधोऽग्नीषोमीयपशुहिंसाविधिनाऽपोद्यते । भवति चानपोदिते ब्रह्महिंसाद्यकरणीयत्वे प्रमाणम् । नन्वेवं तर्हि प्रमेयत्वानित्यत्वयोरप्येवं वक्तुं शक्यत एव । प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेनौत्सर्गिकी व्याप्तिः । अपवादेन त्वाकाशादौ नित्यत्वम् । अपवादाभावाच्छब्दादावनित्यत्वसाधकतेति । ततश्चानैकान्तिकतोच्छेदः स्यात् । मैवम् । सामान्यविषयेण हि प्रमाणेनार्थे प्रतीते सति विशेष-

विषयेणापवादो भवति । ततश्च सर्वतः प्रसक्ता बुद्धिस्तद्विषयं परित्यज्यान्यत्र विश्राम्यति । न च सर्वभूतहिंसानिषेधस्येव प्रमेयत्वानित्यत्वव्याप्तेः केनापि प्रमाणेन प्राप्तिरस्ति । किं नाम प्रमेयत्वं, नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां सहव्यवस्थितमेवोपलभ्यत इति न तत्र(अपि)उत्सर्गापवादन्यायस्यावकाशः । एवं तर्हि कर्मकर्तृभावोऽपि भेदाभेदाभ्यां सह व्यवस्थित एवोपलब्ध इति कथमत्राप्युत्सर्गापवादन्यायस्यावकाशः । मैवम् । प्रत्यक्त्वपराक्त्वरूपो हि कर्तृकर्मभावः । स तावदापाततो विरोधाद्भेदेन घटनीयो वा विशेषेण वा । तत्र भेदो मुख्यः, विशेषस्तु प्रतिनिधिरित्युक्तम् । न च मुख्यप्रतिनिध्योः समकक्ष्यतया प्रतिभासो भवति । अतो भेदः सामान्यतः प्राप्नोति विशेषस्त्वपवादेनेति युक्तमुक्तम् । यथा चानुगतसामान्याभावेऽप्युत्सर्गापवादन्यायसंभवस्तथा वक्ष्यामः । सोपाधिकसंबन्धस्य साधनाङ्गताऽभाववत् सोपाधिकव्यभिचारस्यापि न दूषणाङ्गत्वमिति किमत्रालौकिकम् । वक्ष्यते चैतदिति ।

शे०— अस्तु तर्हि द्वितीयो निरवयत्वादित्यतस्तत्र च व्यभिचारिणोऽहेतुत्वाद्धेतुत्वेनोपादानानुपपत्तिरूपं दोषं दर्शयन् उत्तरग्रन्थमवतारयति **तथा चेति** ।। **दोषद्वयमिति**। कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्तः इति आद्यपक्षोक्तो मामहं जानामीत्यादौ व्यभिचारः । नेति द्वितीयपक्षोक्तो हेतुत्वेनोपादानानुपपत्तिरूप इत्येवं प्राक् विकल्पितपक्षद्वयोक्तं दोषद्वयमित्यर्थः। कथं क्वचिदपोदितस्यापि प्रकृतेऽपवादाभावमात्रेण हेतुतयोपादानमित्यतस्तथाऽन्यत्र दृष्टत्वादित्याशयेनाह **यथा हीति** ।। **औत्सर्गिक इति** । या भूतहिंसा सा निषिद्धेत्यौत्सर्गिकोऽयं नियम इत्यर्थः । **सर्वभूतहिंसानिषेधस्येवेति** । सर्वभूतहिंसात्वनिषिद्धत्वयोर्व्याप्तेरिवेत्यर्थः । **सहव्यवस्थित एवेति** । तथा च कर्मकर्तृभावभेदयोरपि सामान्यतो व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं नेति भावः । क्वचित्सहावस्थानात् आपातत इत्युक्तम् ।। **विशेषेण वेति** । मामहं जानामीत्यादाविति शेषः । **उक्तं** जन्माधिकरण इति शेषः । **सामान्यत इति** । सामान्यतो नियमग्राहकप्रमाणेन प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु सिद्धान्तेऽनुगतसामान्याभावात् कथमुत्सर्गापवादन्यायः । द्वयोः प्रमाणयोरेकस्वरूपविषयत्वे ह्यन्यतरस्याप्रामाण्यमेव स्यात्, भिन्नविषयत्वे तु नापवादविषयोऽस्ति । सामान्यतः प्रसक्तस्यैव विशेषविषयेणापवाददर्शनादित्यत आह **यथा चेति** । वैशेषिकपरीक्षायां 'व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरेऽनुगतसामान्याभावेऽपि सादृश्येनैव तत्कार्यमुत्सर्गापवादन्यायादिकं सम्भवतीति वक्ष्याम इत्यर्थः । नन्वसाधनत्वापादकव्यभिचाराक्रान्तः कर्मकर्तृभावः कथं भेदकः स्यादित्यतो न व्यभिचारमात्रमसाधनत्वे हेतुः, किंतु निरुपाधिकव्यभिचार एवेत्यभिप्रेत्य व्यभिचारमात्रस्यादोषत्वं दृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकमुपपादयति **सोपाधिकस्येति** । साधनस्य साध्यसाहित्यमात्रं न प्रामाण्योपयोगि किन्तु

निरुपाधिकमेव । अन्यथा सोपाधिकसाध्यसम्बन्धस्य मैत्रीतनयत्वादेरपि श्यामतासाधनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **सोपाधिकेति** । व्यभिचारोऽपि निरुपाधिक एवासाधनत्वे हेतुः । यथा प्रमेयत्वस्य नित्यत्वेन । न हि प्रमेयत्वं स्वभावेन नित्यत्वाव्यभिचारि । व्यभिचारि तु निमित्तान्तरेणेत्यत्र नियामकं पश्यामः । यस्तु स्वभावेन साध्याव्यभिचारिणोऽपि साधनस्यौपाधिको व्यभिचारो नासावप्रामाण्यकारणमिति भावः । कुत एतदित्यतोऽस्यार्थस्य 'उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति' इत्यनेन तृतीयस्य द्वितीये वक्ष्यमाणत्वादित्याह **वक्ष्यते चैतदिति** । किमत्र कल्पकमित्यतः 'अतो हि भोजनादीनामिष्टसाधनताऽनुमा । मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च'इति । तदुत्तरानुव्याख्याने सोपाधिकव्यभिचारस्य दूषणत्वाभावादेवागामिभोजनादीनामिष्टसाधनतानुमानं मानम् । यदि च सोपाधिकोऽपि व्यभिचारो दूषणं स्यात्तदा विमतं भोजनमिष्टसाधनं भोजनत्वात् ह्यस्तनभोजनवदित्यनुमानमप्यमानं स्यात् । तत्रापि क्वचिदपथ्यत्वाद्युपाधिनाऽनिष्टसाधनत्वस्याप्युलम्भेन व्यभिचारसद्भावात् । न च पथ्यत्वादिविशिष्टभोजनत्वादिकमेव तत्र साधनमिति न व्यभिचारः । तस्य प्रवृत्त्युत्तरकालं फलानुमेयस्य प्रागसिद्धेः । तस्मान्निरुपाधिक एव व्यभिचारोऽसाधनत्वे हेतुर्न तु सोपाधिकोऽपीत्यवश्यं कल्पनीयमिति कल्पकं च वक्ष्यत इत्यर्थः ।

स० – ॥ **दोषद्वयमिति** । मामहं जानामीत्यत्र व्यभिचारः, व्यभिचारिणश्च हेतुत्वेनोपादानानुपपत्तिरिति दोषद्वयमित्यर्थः ॥ 'यथा हि' इत्यादिना सामान्यविशेषभावमुपपादयति । मैवमित्यादेरयं भावः । सामान्यव्याप्तेः प्रमितायाः एव विशेषव्याप्त्या प्रमितयैव सङ्कोचः क्रियते । यत्र प्रमितता नास्ति, साहचर्यमात्रं तु प्रतीयते, न तत्र सामान्यविशेषभावः । विशेषप्रमाणप्रवृत्तेः प्रागेव व्यभिचारात् । सामान्यव्याप्तेर्विशेषवृत्तिशङ्काऽनुदयात् । विलक्षणप्रमाणप्राप्तयोश्च न सामान्यविशेषभाव इति । **विशेषेणेति** । मामहं जानामीत्यत्रेति भावः । ननु सिद्धान्तेऽनुगतसामान्याभावेन कथमुत्सर्गापवादन्यायावकाशः । द्वयोः प्रमाणयोरेकविषयत्वे अन्यतरस्याप्रामाण्यमेव स्यात् भिन्नविषयत्वे तु नापवादविषयोऽस्तीति बाधकावतारात् । अनुगतसामान्याङ्गीकारे तु सामान्यतः प्रवृत्तप्रमाणस्य विशेषतोऽपवादविषयत्वेन नोक्तदोषः स्यादित्यत आह **यथा चानुगतसामान्याभावेऽपीति** ॥ 'व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते'इत्यनुव्याख्यानव्याख्याऽवसरे वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **सोपाधिकस्य व्यभिचारस्यापीति** ॥ अपवादनिमित्तस्य व्यभिचारस्येत्यर्थः ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** ॥ 'उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यती'त्यत्रेति शेषः ।

प० — **दोषद्वयमिति** । कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वे मामहं जानामीत्यात्मसाक्षात्कारानुपपत्तिः । अव्याप्तत्वे च सूत्रे भेदव्याप्तत्वमुपेत्य कर्मकर्तृव्यपदेशस्य हेतुत्वेनोक्त्यनुपपत्तिरिति दोषद्वय-

मित्यर्थः । **न चास्ति प्रकृतेऽपवाद इति** । अर्भकौकस्त्वस्य व्योमवत्समाहितत्वाच्चक्षुर्मयत्वादेश्चानन्दमय-नयन्यायेन सावकाशत्वादिति भावः ॥ **विशेषेण वेति** । मामहं जानामीत्यादाविति भावः ॥ **प्रतिनिधिरित्युक्तमिति** । जन्मादिनय उक्तमित्यर्थः । ननु हिंसात्वादिजातिविषय उत्सर्गः । अग्नीषोमीयादिव्यक्तिविशेषविषयः अपवादः सिद्धः । 'कुतो भस्मत्वमाप्तस्य नरत्वं पुनरिष्यते' इत्यादिना वैशेषिकनयेऽनुगतजातिः सिद्धान्ते निरसिष्यते । तथाच कथमुत्सर्गापवादन्याया-वकाश इत्यत आह **यथा चेति** । '(इति)व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते' इत्येताद्व्याख्यानसुधायां वैशेषिकनये सादृश्यमादायैवोत्सर्गादिरिति वक्ष्याम इति भावः । नन्वपवादकृतव्यभिचारिणोपि व्यभि-चारित्वात्तस्य हेतुत्वेनोपादानमलौकिकमित्यत आह **सोपाधिकेति** ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** । 'उत्सर्ग-तोपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति' इतिभक्तिपादे वक्ष्यत इत्यर्थः ।

या० — **दोषद्वयमिति** । आद्यपक्षोक्तो मामहं जानामीत्यत्र व्यभिचारो द्वितीयपक्षोक्तो हेतु-त्वेनोपादानानुपपत्तिरिति दोषद्वयमित्यर्थः ॥ **भूतहिंसानिषेध इति** । या भूतहिंसा सा निषिद्धेत्यौत्स-र्गिको नियम इत्यर्थः ॥ **सर्वभूतहिंसानिषेधस्येवेति** । सर्वभूतहिंसात्वनिषेधयोर्व्याप्तेरिवेत्यर्थः । **सहव्यवस्थित एवेति** । तथा च कर्मकर्तृभावभेदयोः सामान्यतो व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं नेति भावः ॥ क्वचित्सहावस्थानादापातत इत्युक्तम् ॥ **विशेषेण वेति** । मामहं जानामीत्यादाविति भावः ॥ **सामान्यत इति** । सामान्यतो नियमग्राहकप्रमाणेन प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु सिद्धान्तेऽनुगतसामान्या-भावेन कथमुत्सर्गापवादन्यायसम्भवः । द्वयोः प्रमाणयोरेकस्वरूपविषयत्वे ह्यन्यतरस्याप्रामाण्यमेव स्यात् । भिन्नविषयकत्वे तु नापवादविषयोऽस्ति । सामान्यतः प्रसक्तस्यैव विशेषविषयेणापवाददर्शनादिति बाधकावतारादित्यत आह **यथा चानुगतेति** । 'व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते' इत्यनुव्याख्या-नव्याख्यावसरेऽनुगतसामान्याभावेऽपि सादृश्येनैव तत्कार्यमुत्सर्गापवादन्यायादिकं सम्भवतीति वक्ष्याम इत्यर्थः । ननु व्यभिचारो न दूषणाङ्गमित्येतत्कथमित्यत आह ॥ **सोपाधिकेति** ॥ **सोपाधिकस्येति** । अपवादादिनिमित्तस्येत्यर्थः । कुत एतत्कल्पनीयमित्यत आह **वक्ष्यते चैतदिति** । 'अतो हि भोज-नादीनामिष्टसाधनतानुमा । मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च' इत्यत्र सोपाधिकव्यभिचारस्य दूषणत्वाभावादेव ह्यागामिभोजनादीनामिष्टसाधनतानुमानं मानम् । यदि सोपाधिकोऽपि व्यभिचारो दूषणाङ्गं स्यात्तदा विमतं भोजनमिष्टसाधनं भोजनत्वात् ह्यस्तनभोजनवदित्यनुमानममानं प्रसज्येत। तत्रापि क्वचिदपथ्यत्वाद्युपाधिनाऽनिष्टसाधनत्वस्याप्युपलम्भेन व्यभिचारसद्भावात् । न च तत्र पथ्यत्वादिविशिष्टमेव भोजनत्वादिकं साधनमिति वाच्यम् । तस्य प्रवृत्त्युत्तरकालफलानुमेयस्य प्रागसिद्धेः ।

न च भोजनत्वस्यामानत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् । प्रेक्षावतां निःशङ्कव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अतो निरुपाधिक एव व्यभिचारो दूषणाङ्गं न सोपाधिकोऽपीत्यवश्यं कल्पनीयमिति कल्पकं वक्ष्यत इत्यर्थः ।

श्री० — **हेतुत्वेनोपादानमिति** । शारीरस्य सर्वगतत्वाभावे कर्मकर्तृव्यपदेशस्य कथं हेतुत्वेनोपादानम् । कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वाभावेनाभेद एवोपपन्नत्वाज्जीवस्यैवास्तु सर्वगतत्वम् । तथाच जीवः स्वात्मानं स्वयं शंसतीति युक्तमेवातो विरुद्धो हेतुरित्याशयः । **ब्रह्महिंसादीति** । एवं प्रकृतेऽपि शंसनक्रियाया कर्मकर्त्रोर्भेदव्यपदेशोऽपवादाभावात्प्रकृतार्थे प्रमाणत्वं भविष्यतीति भावः ॥ **सहव्यवस्थितमेवेति** । यत्र नियमग्राहकं प्रमाणमस्ति तत्रैव नियमे चेद्व्यभिचारो दृश्यते, तर्हि तत्रोत्सर्गापवादन्यायावतार इति भावः ॥ **एवं तर्हीति** । कर्मकर्त्रोरपि भेदग्राहकं प्रमाणं नास्त्येवेति भावः ॥ **विशेषेण वेति** । अभेदमङ्गीकृत्य भेदकार्यकारिणा विशेषेणेत्यर्थः । **प्रतिनिधिः** भेदप्रतिनिधिः ॥ **समकक्ष्यतयेति** । सोमपूतिकयोरदर्शनादिति भावः । अत इत्यनन्तरं कर्मकर्त्रोरिति शेषः ॥ **अपवादेनेति** । मामहं जानामीत्यादौ व्यभिचारेण भेदापवादकतया तत्प्रतिनिधिर्विशेष इत्यर्थः । एवंच प्रमेयत्वस्य नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां सहावस्थाने न कोऽपि विशेषोऽस्ति । किंतु साम्येनैव । प्रकृते तु कर्मकर्तृभावस्याभेदेन सहावस्थानं विशेषबलेनैव इति भेदेन सहावस्थानरूपकोट्या साम्यं नास्तीति भेदेनैव सहावस्थानं प्रामाणिकमिति, तदेव प्रबलमिति भावः । ननु कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वात् न शारीरस्य सर्वगतत्वमुपपद्यत इत्येतदयुक्तम् । मामहं जानामीत्यभेदावगाहिप्रत्यक्षरूपापवादकप्रमाणनिमित्तव्यभिचारादर्शनेन भेदव्याप्तत्वासम्भवात्कथं व्यभिचारिणस्तस्य हेतुत्वेनोपादानमिति चेत् । न । एतादृशव्यभिचारस्य दूषणानङ्गत्वात् । कथमिति चेत्तत्राह **सोपाधिकेति** । शाकपाकजत्वप्रयुक्तश्यामत्वसम्बन्धस्येत्यर्थः ॥ **सोपाधिकव्यभिचारस्येति** । किं नाम स्वारसिकव्यभिचारस्यैव दूषणाङ्गत्वम् । न चात्र तादृशो व्यभिचारोऽस्तीत्याशयः ॥

च० — **सङ्कोचानर्हेति** । यथा हिंसात्वेन अकर्तव्यत्वसाधने वैधहिंसायामनैकान्त्यव्युदसनाय तदन्यत्वं हेतुतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं, न तथा धूमेन वन्हिसाधने किञ्चित्तत्र निवेशनीयमित्यर्थः । **दोषद्वयमिति** । आद्यकल्पोक्तानैकान्त्यद्वितीयकल्पोक्तानैकान्तिकहेतुपरिग्रहानौचित्यरूपदोषद्वयमित्यर्थः । अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यधिकृत्य घञो विहिततया विशेषशब्दस्य करणसाधनघञन्ततायामेवापवादबोधकता सङ्गच्छते न तु कर्तृसाधनतदन्ततायां, तस्य तत्र नानुशासनात् विशिनष्टीत्येतत्फलितप्रदर्शनपरम् । उपदेशशब्दस्य करणसाधनघञन्ततायाः भाष्यवृत्त्यादिषु समर्थितत्त्ववत् । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणव्यावृत्तविशेषणविशेषस्य सर्वत्रापि हेतुतावच्छेदककोटौ निवेशसंभवेनानैकान्तिकमात्रोच्छेदः स्यादित्याशङ्कते **नन्वेवमिति** । **सामान्यतः प्राप्नोतीति** । एकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वे, तादृशान्यतरा-

वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनियन्त्रिताधेयताके, प्रत्यक्पराग्भावरूपत्वात् बिम्बप्रतिबिम्बभाववदित्यनुमानेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ **युक्तमुक्तमिति** । जन्मादिनय इति पूरणीयम् । अथ प्रमाणद्वयस्यानुगतधर्मावच्छिन्न-विषयतायामूरीकृतायामेवोत्सर्गापवादन्यायसंभवः । यथा सार्वधातुकार्धधातुकयोः, पुगन्तलघूपधस्य च, क्ङितिचेत्यादीनाम्। प्रकृते च सिद्धान्ते तादृशधर्मानुपगत्या न तन्न्यायावतारः, द्वयोरेकव्यक्तिविषयत्वेऽन्य-तराप्रामाण्यमेव स्यात् नोभयप्रामाण्यं, भिन्नविषयत्वे च नापवादविषयोऽस्ति । सामान्यधर्मावच्छिन्नविषय-कप्रमाणस्यैव विशेषधर्मावच्छिन्नविषयकप्रमाणेनापवाददर्शनादित्यत आह **यथा चेति** । वैशेषिकपरीक्षायाम् 'इति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते' इत्यनुव्याख्याव्याख्यावसरेऽनुगतसामान्याभावेऽपि सादृश्येनैव तत्कार्यमुत्सर्गापवादन्यायादिकं संभवतीत्यभिधास्याम इत्यर्थः । नन्वनैकान्तिककर्मकर्तृभावः कथं भेदसाधनायालमित्यतो नानैकान्त्यमात्रमसाधनत्वाङ्गं, किन्तु निरुपाधिकत्वविशेषितमित्येतन्निदर्शनप्रदर्शनेन घटयति **सोपाधिकेति** ॥ **वक्ष्यत इति** । साधनलक्षणे भक्तिचरणे 'उत्सर्गतोपि यत्प्राप्तमपवाद-विवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यती'त्यादिनाऽयमर्थोऽभिधास्यत इत्यर्थः । 'अतो हि भोजनादीनामिष्टसाधनताऽनुमा । मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च' इति तदुत्तरानुव्याख्याने सोपाधिकानैकान्त्यस्य दूषणत्वविरहादेवागामिभोजनादीनामतीतप्रत्यवसानं निदर्शनीकृत्य प्रत्यवसानत्वेन इष्टसाधनतानुमापनं संगच्छते । तस्यापि तत्तायां तु क्वचिदपथ्यत्वोपाधिनाऽनिष्टसाधनत्वस्याप्युपलम्भेना-नैकान्त्यस्य सूपपादत्वात् । पथ्यत्वविशिष्टप्रत्यवसानत्वं तु न प्राक् स्वध्यवसायम् । तादृगनुमानामानत्वे च प्रेक्षावतां निःशङ्कप्रवृत्त्यनुदयप्रसङ्ग इति प्रकृतार्थकल्पकं व्यक्तमिति भावः ।

सु० सर्वगतत्वमत्राधिकरणे प्रतिपाद्यत इत्युक्तम् । तत्किं तन्मात्रमुतान्योप-लक्षणम् । आद्ये सूत्राणां विश्वतोमुखत्वहानिः । शास्त्रापर्यवसानं चापद्येत । द्वितीये तूपा-धिर्वक्तव्यः । अन्यथाऽधिकरणान्तराभावप्रसङ्गादित्यतः प्रथमाधिकरणोपाधिं वदन्प्रसङ्गात्सर्वा-धिकरणोपाधीनाह एतदिति ।

अनु— एतद्भावाभिधं लिङ्गं क्रियालिङ्गं ततः परम् ॥
अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यते ॥
अदृश्यत्वाद्यभावाख्यं श्रुतिर्लिङ्गाधिका परा ॥ १ ॥

एतत्सर्वगतत्वं भावाभिधं सत्ताभिधम् । यावन्तः शब्दाः क्वचित्प्रतीके स्थितिवाचिनस्ते सर्वेऽप्यनेनोपलक्ष्यन्त इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् । क्रिये च ते लिङ्गे च । ततः प्रथमाधिकरणात्परं द्वाभ्याम् 'अत्ता चराचरग्रहणात्', 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादि'त्ये-

ताभ्यामधिकरणाभ्यां चिन्त्येते। नन्वेकमधिकरणं व्यर्थम्। न व्यर्थम्। अ(भ्य)धिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानात्। 'अन्तर उपपत्ते'रि'त्यन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशादि'ति चाधिकरणद्वयेन क्रियाप्रधानकभावाख्यं लिङ्गमुच्यते प्रतिपाद्यते। अत्रापि पूर्ववन्नान्यतराधिकरणवैयर्थ्यम्। अत एव क्रिया क्रियया भावो भावेन व्याख्यायत इति परास्तम्। 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते'रित्यत्रोक्तमदृश्यत्वादिलिङ्गमभावाख्यम्। परा परस्मिन् 'वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादि'त्यधिकरणे प्रतिपाद्या श्रुतिर्नाम न तु लिङ्गम्। तर्हि पादान्तर्भावो न संभवतीत्यत उक्तं लिङ्गाधिकेति। लिङ्गान्यधिकानि समानाधिकरणानि यया सा लिङ्गाधिकेति। यथा प्रथमपादेऽन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति लिङ्गनिर्णयो बहुनामसमन्वयलाभार्थः तथा बहुलिङ्गसमन्वयलाभार्थो नामविचारोऽत्र न विरुध्यत इति। साक्षात्प्रक्र(ण)णिनिष्ठत्वात् श्रुतेरुपादानं चोपपद्यते। सा च सूक्तादिव्यावर्तकाग्न्यादिशब्दोपलक्षणमिति ज्ञातव्यम् ॥ १-२-१ ॥

शे० — उक्तमिति। 'सर्वगतत्वं तु प्रथमभि'त्यनेनेति शेषः। शास्त्रापर्यवसानं चेति। प्रत्येकं निर्णये इति शेषः ॥ वक्तव्य इति। अन्यथाऽस्येदमुदाहरणमिति ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः। ननु अस्तु तर्हि सर्वेषामप्युदाहरणत्वमित्यत आह अन्यथेति। अनेनैव सर्वशब्दनिर्णयादिति भावः ॥ एवमुत्तरत्रेति। क्रियालिङ्गे इत्यादावप्येवं यावन्तः क्रियावाचिनः शब्दाः ते सर्वेऽप्यनेनोपलक्ष्यन्त इति तात्पर्यं वर्णनीयमित्यर्थः। क्रिया च लिंङ्ग चेति भ्रान्तिं वारयति क्रिये चेति। संहारकर्मफलभोगरूपक्रियात्मक इत्यर्थः ॥ क्रियाप्रधानकभावाख्यमिति। अन्तःस्थितिरूपभावसहितं रमणनियमनरूपक्रियात्मकं लिङ्गमित्यर्थः ॥ पूर्ववदिति। अधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानादिति भावः ॥ अत एवेति। अधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानादेवेत्यर्थः ॥ परादस्मिन्निति। वसन्ता ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत नाभा पृथिव्या इत्यादाविव सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना डादेश इत्याशयः ॥ तर्हीति। पादार्थस्यान्यत्रप्रसिद्धलिङ्गसमन्वयस्याप्रतिपादनादिति भावः। कथमेतावता पादसङ्गतिरस्येत्यतः फलतः पादसङ्गतिं दृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकं दर्शयति यथेति। लिङ्गनिर्णयः अन्तःस्थत्वरूपलिङ्गसमन्वय इत्यर्थः ॥ बह्विति। इन्द्रसवित्रादिबहुनामेत्य :॥ बहुलिङ्गेति। पाचकत्वाद्यनेकलिङ्गेत्यर्थः ॥ नामेति। वैश्वानरनामेत्यर्थः। नन्वत्र वैश्वानरनामसमन्वयेन तत्समानाधिकरणतया श्रुतपाचकत्वाद्यनेकलिङ्गसमन्वयसिद्धिवत् एतत्प्रकरणगतैकलिङ्गसमन्वयेनापि तत्समानाधिकरणतया श्रुतनामलिङ्गसमन्वयसिद्धिसम्भवाद्व्यर्थं तदर्थं पादासङ्गतवैश्वानरनाम्न उपादानं सूत्रभाष्ययोरित्यत आह साक्षादिति। लिङ्गानामपि श्रुतिवत्प्रकरणनिष्ठत्वेऽपि न तदुपक्रमनिष्ठत्वम्। ततश्च साक्षात्=व्यवधानेन प्रकरणोपक्रम एव श्रुतत्वाच्छ्रुतेः प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्तदुपादानं सूत्रभाष्ययोर्युक्तमिति भावः। यद्वा। प्रकरणनिष्ठत्वं सूक्तव्यावर्तकत्वम्।

तच्च यद्यपि प्रकरणस्थलिङ्गानामप्यस्ति । तथाऽपि न श्रुतिवत्; श्रुतेर्झटिति प्रकरणव्यावर्तकत्वात् लिङ्गानां च विलम्बेन व्यावर्तकत्वात् । ततश्चोक्तरीत्या प्राबल्याच्छ्रुतेरेवोपादानमुपपद्यते । अत एव वक्ष्यति 'सा च सूक्तादिव्यावर्तिके'त्यादिना । अथवा । साक्षादिति श्रुतेरुपादानमित्यनेन सम्बध्यते । प्रकरणनिष्ठत्वस्य श्रुतिलिङ्गसाधारणत्वेऽप्युपक्रमे श्रुतत्वात् 'असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायेन श्रुतेरेव प्रकरणनिष्ठत्वलाभेन साक्षादित्यस्य तदर्थत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । लिङ्गानामप्यत्रोपलक्षण-तयोपादानेन तत्तौल्यनिरासाय श्रुतेरित्यनेन संबन्धस्य सप्रयोजनत्वात् । ततश्च श्रुतिलिङ्गानां सर्वेषाम-प्यत्रोपादनात्कुतः श्रुतेरेवात्रोपादानमिति शङ्काऽनवकाशेऽपि कुतः श्रुतेरेव साक्षात्=मुख्यतः, स्वशब्दे-नेति यावत्, सूत्रभाष्ययोरुपादानमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । सूक्तादीत्यादिपदेन विद्यादिपरिग्रहः ॥ १-२-१ ॥

स०— ननु तत्प्रकरणगतस्य कस्यचिल्लिङ्गस्यैकस्य भगवत्परत्वसमर्थने तत्समानाधिकरणानामि-तरलिङ्गानां समन्वयः सिद्धो भविष्यतीति व्यर्थं तदर्थं श्रुतेरुपादानमित्यत आह **साक्षात्प्रकरणनिष्ठत्वा-दिति** । वैश्वानरश्रुतिः साक्षादव्यवधानेनैव प्रकरणगता प्रथमत एव । प्रकरणनिष्ठत्वात्= प्रकरणव्याव-र्तकतया प्रसिद्धत्वात् उपादानमित्यर्थः । प्रकरणव्यावर्तकवैश्वानरनाम्नि भगवत्परे सति तत्प्रकरणं सर्वमपि भगवत्परं भविष्यतीत्यभिप्रायेण वैश्वानरनामैवोपात्तमिति भावः । अत आह **सा च सूक्तादि-व्यावर्तकेत्यादि** । अथवा यद्यपि गार्हपत्त्याद्यंगत्वादिलिङ्गान्यपि प्रकरणनिष्ठानि तथापि श्रुतिः साक्षात् मुख्यतया प्राधान्येनेति यावत् । प्रकरणनिष्ठा । लिङ्गानि तु श्रुतिशेषतया प्रकरणनिष्ठानि । अतः प्राधान्येन प्रकरणनिष्ठत्वात् श्रुतेरुपादानमित्यर्थः ।

प०— **क्वचित्प्रतीक इति** । परिच्छिन्नस्थलविशेष इत्यर्थः । अन्तराधिकरणादावत्रत्यन्याय-सिद्धचन्द्राद्यन्तःस्थत्वमुखेनेन्द्रादिनामसमन्वय एव क्रियते । नत्वन्तःस्थत्वं तत्र ब्रह्मणि व्युत्पाद्यते । अत एव सङ्क्षेपभाष्ये व्योमवदित्यत्रोक्तन्याय एव'अन्तरःखवदि'ति संचारितः । एवमन्यत्रापि ध्येयम् ॥ **उत्तरत्रापीति** । क्रियालिङ्ग इत्यत्रापि क्रियावाचिनः सर्वे शब्दाः उपलक्ष्यन्त इत्यादिरूपेण ज्ञेय-मित्यर्थः ॥ **पूर्ववदिति** । पूर्वत्र यथाऽधिकाशङ्कया गुहामित्यस्य प्रवृत्तत्वान्नान्यतरवैयर्थ्यम् तथेहान्त-राधिकरणानन्तरमधिकाशङ्कया प्रवृत्तान्तर्यामिनस्य न व्यर्थतेत्यर्थः । अत एव संक्षेपभाष्ये अधिकरण-द्विकद्वयस्याप्यत्ता नियन्ता चेत्येवार्थ उक्तो न तु प्रत्येकमिति भावः ॥ **अत एवेति** । अधिकाशङ्कया प्रवृत्तत्वादेव क्रियासमन्वयपरपूर्वाधिकरणद्वयेनैवान्तरादिनयद्वये समन्वीयमानक्रिया अपि समन्वितत्वेन व्याख्यायते । भावोपि भावसमन्वयपरेण 'सर्वत्र प्रसिद्धे'ति नयेन ब्रह्मनिष्ठ इति व्याख्यायत इति ॥ किमेताभ्यामधिकरणाभ्यामिति चोद्यं निरस्तमित्यर्थः । यद्वा अन्तराधिकरणोक्तक्रियाऽन्तर्यामिनये समन्वी-

यमानक्रियया व्याख्यायते,अन्तराधिकरणोक्तभाव: अन्तर्यामिनयोक्तभावेन व्याख्यायतेऽतो व्याख्येयव्याख्यानभावात् नान्यतरवैयर्थ्यमिति समाधानं निरस्तम् । अधिकाशङ्कयोत्थानेनार्थवत्त्वादेवेत्यर्थः । अधिकाशङ्का चन्द्रिकायां विवृता ध्येया । अत्राप्यग्रे तत्तदधिकरणे व्यक्ता भविष्यतीति नात्र प्रदर्श्यते ॥ **न तु लिङ्गमिति** । विश्वजीवान्तरत्वाद्यैर्लिङ्गैस्सर्वैरिति सक्षेपभाष्ये वैश्वानरशब्दस्य सिद्धान्तदिशा विष्णौ यौगिकत्वाभिप्रायेण लिङ्गत्वोक्तावपि इह पूर्वपक्षरीत्यान्यत्राप्यापातदशाऽऽपन्नरूढिमुपेत्य श्रुतिरेवेयं न तु लिङ्गमित्युक्तमित्यविरोध इति बोध्यम् । समानाधिकरणानीति शेषोक्तिः । ननु पादान्तर्भावसौकर्याय लिङ्गमेव समन्वीयताम् । तत्त्यागेन श्रुत्युपादाने सूत्रकारस्य किं बीजमित्यत आह **साक्षात्प्रकरणीति** । प्रकरणमस्यास्तीति प्रकरणि । प्रकरणप्रतिपाद्यमिति यावत् । वैश्वानरनाम प्रकरणप्रतिपाद्ये वस्तुनि साक्षाच्छ्रूयते । लिङ्गानि तु वैश्वानरविशेषणतया । यद्वा वैश्वानरनाम साक्षाद्वचनवृत्त्या प्रकरणप्रतिपाद्यबोधकं, लिङ्गानि तु तद्व्याप्यापकतया वा तद्व्याप्यतया वा न. साक्षात्,अतो वैश्वानरनाम्नः साक्षात्प्रकरणिनिष्ठत्वाच्च न केवलमनेकलिङ्गसमन्वयार्थत्वादिति । यद्वा चस्त्वर्थः । ननु सूत्राणां विश्वतोमुखत्वसिद्ध्यर्थमधिकरणविषयोपाधिसंग्रहश्लोके वैश्वानरश्रुतिमात्रं वैश्वानर(विद्या)प्रकरणस्थानेकलिङ्गयुतं समन्वीयत इत्युक्तिरयुक्ता । वैश्वानरनयस्य विश्वतोमुखत्वानापत्तिश्चेत्यत आह **सा चेति** । इदमग्निसूक्तमिदं वायुसूक्तमिदमिन्द्रसूक्तमित्यादिरूपेण सूक्तानामसाङ्कर्यप्रतिपादकम् । तथा इयमग्निविद्या इयं प्राणविद्या इत्यादिरूपेणोपनिषद्गतविद्यानां असाङ्कर्यप्रतिपादकं च यत् तत्तत्सूक्तादिस्थाग्निवाय्वादिशब्दजातं तस्य सर्वस्योपलक्षणमित्यर्थः । एवं च न प्रक्रमविरोधो नाप्यधिकरणस्य विश्वतोमुखत्वभङ्ग इत्यर्थः ॥ १ । २ । १ ॥

या०— अत एवेति । अभ्यधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानादेवेत्यर्थः । यद्वा गुणप्रधानभावस्य विवक्षितत्वादेवेत्यर्थः । ननु तत्प्रकरणगतस्य कस्यचिल्लिङ्गस्य भगवत्परत्वसमर्थने तत्समानाधिकरणानामितरलिङ्गानां समन्वयः स्वयमेव सेत्स्यतीति, व्यर्थं तदर्थं पादासङ्गतश्रुतेरुपादानमित्यत आह **साक्षात्प्रकरणीति** । वैश्वानरश्रुतिः साक्षादव्यवधानेनैव प्रकरणगता । प्रथमत एव प्रकरणे श्रूयत इति यावत् । अतः प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्छ्रुतिरेवोपात्तेति भावः । यद्वा श्रुतेः साक्षान्मुख्यया वृत्त्या प्रकरणनिष्ठत्वात् प्रकरणव्यावर्तकतया प्रसिद्धत्वादुपादानमित्यर्थः । प्रकरणव्यावर्तकवैश्वानरनाम्नि भगवत्परे सति तत्प्रकरणगतं सर्वमपि लिङ्गं भगवत्परं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य वैश्वानरनामैवोपात्तमिति भावः । अत एवाहुः सा च सूक्तादिव्यावर्तिकेत्यादि । यद्यपि पाचकत्वादिलिङ्गान्यपि प्रकरणनिष्ठानि तथाऽपि श्रुतिः साक्षान्मुख्यतया प्राधान्येनेति यावत्, प्रकरणनिष्ठा । लिङ्गानि तु श्रुतिशेषतया तन्निष्ठानि । अतः प्राधान्येन प्रकरणनिष्ठत्वाच्छ्रुतेरुपादानमित्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ १–२–१ ॥

श्री०— अन्यथेति । उपाध्यनुक्तौ सर्वशब्दानामप्यत्रैव समन्वेतुं शक्यत्वादित्याशयः ॥ **प्रतीक इति** । एतमस्यामेतं दिवीत्यादीत्यर्थः । नन्वधिकरणद्वये क्रियाप्रधानकभावाख्यलिङ्गं समन्वीयते । तत्र क्रिया क्रियारूपलिङ्गसमन्वयप्रतिपादकात्तेत्याद्यधिकरणद्वयोक्तरीत्या व्याख्याता । भावो भावाभिधलिङ्गसमन्वयप्रतिपादकाऽऽद्याधिकरणेन व्याख्यात इत्येतदधिकरणद्वयवैयर्थ्यमित्यत आह **अत एवेति** । अभ्यधिकाशङ्कया प्रवृत्तत्वादेवेत्यर्थः । यद्वा अत एवेत्यर्थस्य क्रियाप्रधानकभावाख्यलिङ्गस्य विशिष्टस्य समन्वयप्रतिपादनादेवेत्यर्थः । सत्यमेवं तथाऽपि न वैयर्थ्यम् । भावाभिधक्रियालिङ्गसमन्वयप्रतिपादकाधिकरणापेक्षयाऽधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानादित्याशयः ॥ **यया** श्रुत्या । वैश्वानरनाम्नेत्यर्थः ॥ १–२–१ ॥

च०—उक्तमिति । 'सर्वगत्त्वं तु प्रथमं प्रविचार्यते' इत्यत्रेति पूरणीयम् । **आद्ये** तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतिपादकत्वस्यैवोपगमे । **शास्त्रेति** निर्णेतव्यव्यक्तीनामानन्त्यादिति भावः । **वक्तव्य इति** । तत्तन्नयसमन्वेतव्यतावच्छेदकाज्ञाने सर्वसाङ्कर्यापत्त्या नयान्तरानारम्भापातादिति भावः । **ते सर्वे इति** । किञ्चिन्निरूपिताधेयतावाचकशब्दत्वं प्रकृतनयसमन्वेतव्यताऽवच्छेदकमित्यर्थः । **एवमिति** । क्रियावाचकशब्दत्वादिकमेव तत्र तत्र समन्वेतव्यताऽवच्छेदकमित्यवसेयमिति भावः । **द्वन्द्वभ्रान्तिं प्रत्यस्यति क्रिये चेति** । सर्वादानकर्मफलभोगरूपक्रियात्मके इत्यर्थः । **क्रियाप्रधानकभावाख्यमिति** । अन्तःस्थितिरूपभावाभिधायकशब्दघटितरमणनियमनरूपक्रियाप्रतिपादकशब्दत्वावच्छिन्नं समन्वेतव्यमित्यर्थः । **पूर्ववदिति** । षष्ठ्यन्ताद्वतिः । अधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थितेरिति भावः। **अत एव** । अधिकाऽऽशङ्कया प्रत्यवस्थितेरेव ॥ **परा परस्मिन्निति** । सुपांसुलुगित्यादिना नाभा पृथिव्या इत्यादाविव ङेर्डादेश इत्याशयः । तर्हि कोशादिव्युत्पादितान्यत्रिकप्रसिद्धिकलिङ्गसमन्वयरूपपदार्थाप्रतिपादकत्वे निदर्शनप्रदर्शनेन पादान्तर्भावं घटयति **यथेति** । लिङ्गनिर्णयः अन्तस्थत्वरूपलिङ्गसन्वयव्युत्पादनम् । **बहुनामेति** । इन्द्राग्निसवितृबृहस्पत्यादिनामेत्यर्थः । **बहुलिङ्गेति** । पाचकत्वहोमाद्यधिष्ठानत्वगार्हपत्याद्यङ्गत्वादीत्यर्थः । **नामेति** । वैश्वानरनामेत्यर्थः । ननु प्रकरणसमभिव्याहृतलिङ्गात्मकैकशब्दसमन्वयव्युत्पादनेनापि तत्समानाधिकरणेतरनिखिलनामलिङ्गसमन्वयः सेत्स्यत्येवेति पादासङ्गतोक्तनामोपादानं निर्बीजं सूत्रभाष्ययोरित्यत आह **साक्षादिति** । वैश्वानरश्रुतेः प्राथम्येन प्रकरणे श्रूयमाणत्वमेव तदुपादाने बीजमित्याशयः । यद्वोक्तश्रुतेः प्रकरणव्यावर्तकत्वेन प्रथितत्वात्तदुपादानम् । अत एव सा च सूक्तादिव्यावर्तिकेत्यादिनाऽभिधास्यति । लिङ्गानां दर्शितश्रुतिशेषत्वात्, श्रुतेश्च तन्निरूपितप्राधान्यमेव तदुपादानबीजमिति वाऽवसेयम् ।

॥ इति सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥

सु० -- ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ॥ अत्र 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' इति वाक्यमुदाहृत्य, अत्तारं केचिद्वृत्तिकारा विचारितवन्तः। तद्विहाय 'स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियते'ति वाक्यमुदाहृत्य अत्तारं व्यचीचरद्भगवान् भाष्यकारः। कश्चात्र विशेषः। उच्यते। अत्र 'अत्तुमध्रियते', 'अत्ति' इति च अत्ता साक्षात्प्रतीयते। तत्र तु ओदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षणीयः। अद(दि)धात्वनुगतिश्चात्र। न चोपलक्षिते नियमोऽस्ति। किञ्च चराचरग्रहणादिति हेतुरत्र सर्वं वाऽत्तीति कण्ठोक्तः। तत्र तु ब्रह्मक्षत्रमृत्युपदैश्चराचरस्योपलक्षणमित्यस्ति महान्विशेषः। नन्वेवं तर्हि श्रुत्यनुगमाय सर्वग्रहणादिति कुतो न कृतम्। अस्ति प्रयोजनं चराचरग्रहणस्य। सर्वग्रहणादित्युक्ते शक्नोति पूर्ववादी वदितुम्। अदितिरपि सर्वस्य स्वभोज्यस्यान्नपानादेर्भोक्त्रीति। तत्र नायं सर्वशब्दः संकुचितवृत्तिः। किं नाम 'स तया वाचे'त्यादिपूर्ववाक्यपर्यालोचनया चराचरवाचीति वक्तव्यम्। तदेतदनेन द्योतयतीति।

शे०—ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ॥ वृत्तिकारान्तरोदाहरणपरित्यागेनोदाहरणान्तराश्रयणं भाष्यकाराणामनर्थकमित्यतः तस्यानुपपन्नत्वाद्युक्तं, तदनादरेण वाक्यान्तरोपादानमित्याशयेनोदाहरणद्वयस्वरूपं तावद्दर्शयति **अत्रेति**। यस्य परमात्मनो ब्रह्म क्षत्रं चोभे जाती प्रसिद्धान्नवद् ओदने भवतः, यस्य च मृत्युः सर्वमारको यम उपसेचनमोदनमिश्रघृतवत्तिष्ठति। तं नाविरतो दुश्चरितादिति पूर्वमन्त्रप्रकाशितोपायवान यथा वेद इत्थमन्यः तद्रहितः को वेद। यत्र च सोऽत्ता कारणरूपो वर्तते तं निर्विशेषमात्मानं को वेदेति परकीयविषयवाक्यार्थः॥ **कश्चेति**। किमाक्षेपे, न कोऽपीत्यर्थः॥ **अत्रेति**। भाष्यकारोदाहृतवाक्य इत्यर्थः॥ **अत्तुमध्रियतेतीति**। अत्तीत्यत्रेवात्तुमित्यत्र न प्रत्ययबलेन कर्तृत्वलाभः। तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति (तुमुन्ण्वुलौ मान्तत्वात् कृन्मेजन्त इत्यनेनाव्ययत्वम्। अव्ययकृतो भावः इति वचनात् भावे तुमुन्। कृष्णं द्रष्टुं याति। ण्वुल् कर्तरि। कृष्णं दर्शको याति।) तुमुनो भाव एव विधानेनात्तीत्यत्रेव कर्तरि प्रत्ययाभावात्। यदि तुमुनपि कर्तर्येव स्यात् तदा सेनादयोऽपि कर्तरि कृदित्येव कर्तरि भविष्यन्ति किं तुन्र्थ इत्यनेन, अतस्तुमर्थग्रहणात्कर्तुस्तावदयमपकृष्यते। न चान्यत्रान्योऽर्थो निर्दिश्यतेऽनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति, धातोश्च स्वार्थो भाव एवेति न तद्बलेन कर्तृत्वलाभः। किं त्वध्रियतेति पदसमभिव्याहारादेवेति ज्ञापयितुमत्तुमित्येवानुक्त्वाऽत्तुमध्रियतेत्येतावदुदाहृतम्॥ **साक्षादिति**। मुख्यवृत्त्येत्यर्थः॥ **तत्र त्विति**। वृत्तिकारान्तरोदाहरण इत्यर्थः॥ **उपलक्षणीय इति**। ओदनादिगतादनीयत्वोपलक्षणद्वारेण ओदनोपसेचनपदाभ्यामत्ता लक्षणीय इत्यर्थः। ओदनादिपदस्य

तदवाचकत्वादिति भावः । प्रकारान्तरेणापि वैलक्षण्यमुदाहरणयोराह **अदी(दे)ति** । अत्तुमित्यत्र तुमुनः, अत्तीत्यत्र लटः, अत्तेत्यत्र तृचश्च श्रवणेन श्रुतिसूत्रयोः प्रत्ययकृतवैलक्षण्ये सत्यप्यदधात्वनुगतिरप्यसदीयोदाहरणेऽस्ति न तु परकीयोदाहरणेऽतोऽपि तत्परित्याग इत्यर्थः । अङ्गीकृत्य लक्षणया लाभम्, अत्ता परमत उपलक्षणीयो, भाष्यकारमते साक्षात् श्रुत इति वैषम्यमभिहितम् । वस्तुतोऽत्रात्तुरेव लक्षणया न लाभः सम्भवतीत्याह **न चोपलक्षित इति** । अत्तृप्रतियोग्यद्यत्वमेवोदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षणीयमिति नियमे हि तत्प्रतियोग्यत्तप्रतीतिर्नियमेन लक्षणया स्यात् । न चैवं नियमोऽस्ति । भोक्तृत्वसंहर्तृत्वप्रतियोगिभोज्यत्वसंहार्यत्वयोरपि ताभ्यामुपलक्षणसम्भवेन तत्प्रतियोगिनोर्भोक्तृसंहर्त्रोरपि लक्षणीयत्वसम्भवान्नात्तुर्नियमेन प्रतीतिरिति भावः । उदाहरणयोर्वैलक्षण्यान्तरमाह **किञ्चेति** ॥ **अत्रेति** । भाष्यकारीयोदाहरण इत्यर्थः ॥ **तत्रेति** । वृत्तिकारान्तरोदाहरण इत्यर्थः ॥ **अस्ति महान्विशेष इति** । अतः परकीयोदाहरणपरित्यागेनोदाहरणान्तराश्रयणं भाष्यकाराणां युक्तमित्याशयः ।

स० — ॐ **अत्ताचराचरग्रहणात्** ॐ ॥ **अत्तुमध्रियतेति** ॥ अत्तीत्यत्र कर्तरिप्रत्ययात् तावन्मात्रेण अदनकर्तृत्वलाभेऽपि अत्तुमित्यत्र तुमुन्प्रत्ययस्य तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्युक्त्या तावन्मात्रेणैककर्तृत्वालाभात् अत्तुमध्रियतेत्युक्तम् । तथा च 'बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितमि'-त्युक्तत्वेनात्तुमध्रियतेत्यनेन तल्लाभ इति भावः ॥ **साक्षादिति** । मुख्यवृत्त्येत्यर्थः । **तत्र त्वोदनोपसेचनपदाभ्यामिति** । ओदनशब्दस्य भोक्तृप्रतियोग्यद्यत्वं तु मुख्यवृत्यर्थः । अमुख्यवृत्त्यात्तेति चेन्न । तर्हि ओदनगतं संहर्तृप्रतियोगिसंहारार्थत्वमेवार्थोऽस्त्विति चन्द्रिकानुसारेण यस्य ब्रह्म चेति वाक्ये अत्ता न वचनवृत्त्या प्रतीयते किंत्वोदनोपसेचनपदलक्षणीयः संहार्यत्वज्ञानमूलकज्ञानविषय इत्यर्थः । **न चोपलक्षित इति** । ओदने सं-र्तृप्रतियोगिसंहार्यत्वस्येव भोक्तृप्रतियोगिभोज्यत्वस्यापि सत्त्वात् संहार्यत्वस्यैव लक्षणायां न किमपि नियामकमस्तीति भावः । तथाच भोक्तेत्यपि वक्तुं शक्यत इति भावः ।

प० — ॐ **अत्ता चराचरग्रहणात्** ॐ ॥ **व्यचीचरदितिः** । विचारयामासेत्यर्थः ॥ **अत्रेति** । भाष्यकारोक्तवाक्य इत्यर्थः । **न चोपलक्षित इति** । ओदनोपसेचनशब्दाभ्यां अत्तेति कुत उपलक्ष्यं त्वदुक्तरीत्या ओदनादिगतसंहार्यत्वप्रतियोगितया संहर्तेति वा ओदनादिगतभोज्यत्वस्यान्तरङ्गतया ओदनादिपदेन अन्तरङ्गभोज्यत्वस्योपस्थितौ प्रतियोगितया भोक्तेत्येवोपलक्षणासंभवेन अत्तेत्येवोपलक्षणाऽसंभवेनात्तैवोपलक्षित इति नियमश्च)निश्चयश्च नास्तीत्यर्थः ॥ **तदनेनेति** । चराचरग्रहणादिति कथनेन । **द्योतयति** सूत्रकार इत्यर्थः ।

या० —॥ ॐ **अत्ता चराचरग्रहणात्** ॐ ॥ **उपसेचन**मोदनमिश्रघृतवदित्यर्थः ॥ **अत्तुमध्रियतेति** । अत्तीत्यत्र च न प्रत्ययबलादत्रात्ता किन्त्वध्रियतेति पदसमभिव्याहारादिति ज्ञापयितुमत्तुमध्रियतेत्ये-

तावदुक्तम् । तावत्युक्ते हि 'बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितमि'त्युक्तत्वेनात्ता प्रतीयत एवेति ध्येयम् ॥ **उपलक्षणीय इति** । ओदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षितं यदद्यत्वं तदनुरोधेन सूचनीय इत्यर्थः । अदनीयौदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयत इति भामत्युक्तेः । यस्य मृगयाविनोदमृगाः परनरपतय इत्युक्ते क्षत्रिया एव प्रतीयन्ते न श्रोत्रियः कश्चिद्ब्राह्मणः एवमिहेति कल्पतरूक्तेश्च । अथवोप-लक्षितेनाद्यत्वेनात्ताऽप्युपलक्षणीय इति लक्षितलक्षणामभिप्रेत्येत्थमुक्तमिति ध्येयम् । अत्तृप्रतियोग्यद्यत्वमेव ओदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षणीयमिति नियमो न प्रामाणिकः । येन तत्प्रतियोग्यत्तृप्रतीतिर्नियमेन स्यात् । ततश्चादधात्वनुगतिरुपपन्ना स्यात् । न चैवम् । भोज्यत्वसंहारत्वयोरप्युपलक्षणसम्भवेन तत्प्रतियोगि-नोर्भोक्तृसंहर्त्रोरपि प्रतीतिसंभवेऽदधात्वनुगत्यसम्भवादिति भावः ।

श्री० — ॐ **अत्ता चराचरग्रहणात्** ॐ ॥ **व्यचीचरत्** विचारितवान् ॥ **अत्रेति** । अत्त-र्म्रियतेति विषयवाक्ये अत्तेति सूत्रोक्त-अदधात्वनुगतिरस्तीत्यर्थः । नन्वदनोपसेचनपदाभ्यामत्तुरुपलक्षिते सति तत्रापि सूत्रोक्तादधात्वनुगतिरस्तीत्यत आह **न चोपलक्षित इति** । ओदनोपसेचनयोरद्यत्वादत्तोप-लक्ष्यते । तत्कुतः । तयोर्भोज्यत्वादेरपि सत्त्वेन भोक्त्रादिरपि कस्मान्नोपलक्ष्यते । तथाच यदा भोक्त्रादिरुप-लक्ष्यते तदोपलक्षिते भोक्तरि अदधात्वनुगतिनियमो नास्तीत्यर्थः ॥ **चराचरेति** । अद्यतयेति शेषः । **अनेन** एतद्विषयवाक्योदाहरणेनेत्यर्थः । **सोऽपि** व्यवच्छेदोऽपि । **चोद्यस्य** अनित्यत्वादिति चोद्यस्य । **अत्र** क्रियाविषये ।

च० — ॥ ॐ **अत्ताचराचरग्रहणात्** ॐ ॥ वृत्तिकारान्तरीयोदाहरणावधीरणेनोदाहरणान्तरमा-र्गणं भाष्यकारीयं निर्बीजं, तस्यापि समञ्जसत्वादित्याशङ्कामपनिनीषुः सौवान्यदीययोः सामञ्जस्यासामञ्जस्ये व्युत्पिपादयिषुस्तद्द्वयरूपं तावद्दर्शयति **अत्रेति** । कृत्यल्युट इत्यत्र बहुलग्रहणात्कर्मसाधनल्युडन्तोपसेचन-शब्दस्याचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विबन्ततया ओदनस्योपरिष्टात् सिच्यमानघृतायित इत्यर्थः । **व्यचीचरदिति** विपूर्वाच्चरतेर्लुङि द्वित्वे हलादिशेषे सन्वद्भावेन इत्वाभ्यासदीर्घे च निष्पद्यते । **कश्चात्रेति** । किमः आक्षेपार्थ-तया भाष्यकारोदाहृतवाक्ये को विशेषो न कोऽपीत्यर्थः । **अम्रियतेति** । अत्तीत्यत्र तिपेवाऽम्रियतेत्यत्रापि तशब्देन कर्तृप्रत्यायनात् । तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति स्मृतेः फलत्वनिरूपकत्वस्य तुमुनर्थ-तया यष्टुं यातीत्यत्र यागनिष्ठफलतानिरूपकयागकर्तुरिव प्रकृतेऽपि तत्तत्कर्मकादनक्रियानिष्ठफलतानि-रूपकमनःकर्मकधारणकर्तुर्बोधोदयादिति भावः । अत्तीत्यत्रादिप्रकृतिकतिपैव कर्ता प्रत्याय्यतेऽम्रियते-त्यत्र तुमुन्प्रकृत्युपस्थाप्यक्रियायास्तत्फलकक्रियायाश्च समानकर्तृकतानियमेन तादृशतुमुनन्तेन समभिव्याहृतात्मनेपदान्तादिति भावः । **साक्षादिति** । मुख्यवृत्त्येत्यर्थः । **तत्रेति** । वृत्तिकारान्तरीयो-

दाहरण इत्यर्थः । **उपलक्षणीय इति ।** 'अदनीयोपसेचनसंसूचितोऽत्ता प्रतीयत' इति भामत्युक्त्या 'यस्य मृगयाविनोदमृगाः परनरपतय इत्युक्ते क्षत्रिय एव प्रतीयते न श्रोत्रियः कश्चिद्ब्राह्मण एवमिहेति' कल्पतरूक्तेश्चौदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षितं यददनकर्तृत्वं तदनुरोधेन सूचनीय इत्यर्थः । विधान्तरेणापि वैशेष्यं भगवत्पादीयोदाहरणस्याभिधत्ते । **अदीति ।** 'गमेरिट् परस्मैपदेष्वि'त्यादाविव 'इकृश्तिपौ धातुनिर्देशे' इति वचनादिका निर्देशः अदधातुसमभिव्याहार इत्यर्थः । सौवोदाहरणे अत्तीत्यत्र लडादेशतिपः अत्तुमित्यत्र तुमुनः सूत्रे च तृचः श्रवणेऽपि त्रयाणामेकप्रकृतिकतया श्रुतिसूत्रयोः प्रत्ययसमभिव्याहारनियन्त्रितवैलक्षण्यसत्त्वेपि प्रकृतिसमभिव्याहारनिबन्धनसारूप्यमस्ति, मतान्तरीये तु तदपि नास्तीति तदनादृतमिति भावः । प्राक्तनी समाहितिरभ्युपगमवादरूपैव । वस्तुतः दर्शितपदद्वयोपलक्षितभोज्यत्वसंहार्यत्वाभ्यां तत्प्रतियोगिभूतभोक्तृसंहर्त्रोरपि स्मृतिसंभवेन भुज्यादिसमभिव्याहारमन्तरेणादिसमभिव्याहारो दुरुपपादस्तादृशपदद्वयेनादनकर्मत्वमेवोपलक्षणीयं नान्यदिति नियमस्य निष्प्रमाणत्वादित्याह **न चेति ।** भङ्ग्यन्तरेणापि सौवोदाहरणस्यान्यदीयोदाहरणादधिकं श्रेयस्त्वमाह **किं चेति ।** अत्र सौवोदाहरणे कण्ठोक्तः श्रूयमाणपदसमभिव्याहारार्धानेऽन्वयधीविषयः । तत्र अन्यदीयोदाहरणे उपलक्षणमिति तादृशहेत्ववगाहिनी लक्षकपदप्रतिसंधानाधीना उदीच्यप्रतीतिरित्यर्थः ।

सु०— यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते तत्सर्वं लक्षणत्वेन प्रकृतमित्यानन्दमयाधिकरणान्तेऽभिहितम्, लक्षणं च लक्ष्येण ब्रह्मणाऽभिन्नमिति लक्षणसूत्रे प्रतिपादितम् । अत्र च क्रियालिङ्गसमन्वय इत्युक्तम् । तथा चादनादिक्रियाणां परमेश्वरस्वरूपत्वमुक्तमिति तदाक्षिपति अनित्यत्वादिति ।

अनु० — ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ ॥

अनित्यत्वात्क्रियाणां तु कथमेव स्वरूपता ॥

तुशब्दः सर्वगतत्वादिव्यवच्छेदार्थः । सोऽपि चोद्यस्यात्रावकाशसंभावनार्थः । कथमित्याक्षेपे । कथमेव **न कथश्चिदपीत्यर्थः ।** स्वरूपता **परमेश्वरस्वरूपता । परमेश्वरस्य हि नित्यत्वं जन्मादिसूत्रलब्धम् । स्वयमनित्यस्य सकलकारणत्वानुपपत्तेः । यत्खलु यस्य जनकं न तस्यासौ जनको, यच्च यस्य विनाशकं न तस्यासौ विनाशक इति । क्रियाणां त्वनित्यत्वं सुप्रसिद्धम् । तथा च नित्यानित्ययोः कथमभेदः स्यात् । विरुद्धधर्माध्यासस्य भावभेदाव्यभिचारात् । अन्यथा जगति भेदाभावप्रसङ्गात् । ततो यदि नाम सर्वगतत्वादीनां यावद्द्रव्यभाविनामभेदः तथाऽपि न क्रियाणामसौ युज्यत इति ।**

शे० — क्रियायाः समन्वेतव्यत्वस्यैवासिद्धेः । सिद्धौ वा लक्षणत्वासिद्धेस्तत्सिद्धावपि लक्ष्याभेदासिद्धेर्न क्रियायाः स्वरूपत्वाक्षेपो युक्त इति तत्परोत्तरवाक्यमसङ्गतमित्यतः क्रियायाः समन्वेतव्यत्वं लक्षणत्वं लक्ष्याभिन्नत्वं च प्रसञ्जकप्रदर्शनेनोपपादयन् भाष्यकारीयमाक्षेपं सङ्गमयति **यदस्मिन्निति** ॥ **आनन्दमयाधिकरणान्त इति** । 'शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात् । अन्यार्थेष्वल्पताहेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा । तद्वाचकत्वं शब्दानामित्यत्रे'ति शेषः । तत्र समन्वेतव्यशब्दानां भगवति महायोगोक्त्या तत्तच्छब्दनिर्वचनलब्धार्थानां भगवति निरवधिकत्वानन्याधीनत्वप्रतिपादनेन भगवल्लक्षणत्वस्यैवाभिहितत्वात् । प्रपञ्चितश्चायमर्थष्टीकाकारैस्तद्ग्रन्थव्याख्यानावसरे,'एतदुक्तं भवति' इत्यादिनेति अत्र सम्मुग्धतयाऽनुवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ **लक्षणसूत्र इति** । 'लक्ष्यलक्षणयोर्भेदः' इत्यादिना 'अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते' इत्यन्तेन ग्रन्थेनेति शेषः ॥ **अत्र चेति** । अत्तेति सूत्र इत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । सर्वगतत्वाधिकरणे क्रियालिङ्गं ततः परमित्यनेनेति शेषः । एवं च प्रसञ्जकसद्भावात्सिद्ध आक्षेप इत्याह **तथा चेति** । सूत्रोपात्तस्यैव नात्र समन्वयः । तथा सति विश्वतोमुखत्वाभावेनासूत्रत्वप्रसङ्गात् । किं नाम सूत्रोपात्तात्तृशब्दोपलक्षितक्रियात्मकाः सर्वेऽपि शब्दा अत्रोदाहरणमिति भावेनानित्यत्वात्क्रियाणामिति भाष्ये बहुवचनमिति मनसि निधायोक्तम् **अदनादिक्रियाणामिति** ॥ **अत्रेति** । अन्यथा सर्वगतत्वादिसाधारणत्वे चोद्यस्य प्रथम तिक्रमे कारणाभावेन सर्वगतत्वाधिकरण एव कर्तव्यतयाऽत्तृत्वाधिकरणे तदाक्षेपानौचित्यप्रसङ्गादिति भावः । अवश्यवक्तव्यानुक्तिप्रयुक्तन्यूनतापरिहाराय तत्परतया व्याचष्टे । **स्वरूपतेति** । ननु परमेश्वरस्य नित्यत्वासिद्धेः, सिद्धत्वे वा क्रियाणामनित्यत्वासिद्धेः, सिद्धत्वे वा नित्यानित्ययोर्भेदे साधकाभावेनाभेदे बाधकाभावेन च तद्भेदासिध्याऽभेदोपपत्तेर्निर्दोऽयमाक्षेप इत्यत आह **परमेश्वरस्य हीति** । जन्मादिसूत्रे नित्यत्वानुक्तेः कथं तल्लाभ इत्यतोऽर्थतस्तल्लाभ इत्याशयेनाह **स्वयमिति** । स्वयमनित्यस्यापि सकलकारणत्वं किं न स्यादित्यतोऽनित्यत्वेऽनित्यभावत्वेनोत्पत्तिमत्त्वस्यापि प्राप्तेः उत्पादकविनाशकवत्त्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्स्वोत्पादकविनाशकौ प्रत्यस्योत्पादकत्वविनाशकत्वासंभवान्न सकलकारणत्वमित्याशयेन स्वोत्पादकविनाशकौ प्रत्युत्पादकत्वविनाशकत्वासंभव एव कुत इत्यतस्तथा दर्शनादिति भावेन व्याप्तिद्वयं दर्शयति **यत्खल्विति** । द्वितीयशङ्कां परिहरति **क्रियाणामिति** । भेदे साधकाभावशङ्कां परिहरति **विरुद्धेति** ॥ **भावभेदेति** । भावशब्दः पदार्थमात्रपरः । ततश्च पदार्थभेदव्याप्तत्वादित्यर्थः ।

केचित्तु विरुद्धधर्माधारौ भावौ भिन्नाविति व्याप्तेरित्यर्थः । घटाभावे विद्यमानस्य पटाभावस्य घटाभावापेक्षया विरुद्धधर्माधिकरणत्वेऽपि न घटभावाद्भिन्नत्वमभावस्याधिकरणत्ववादिमत इति तद्रीत्या व्यभिचारपरिहाराय भावपदम् । स्वमते प्रतियोगिनिरूप्यस्याप्यन्योन्याभावस्य प्रतियोग्यनिरूप्यधर्म्य-

भिन्नत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय भावपदमावश्यकमित्याहुः । चतुर्थीं शङ्कां परिहरति **अन्यथेति** । तुशब्दोक्तसर्वगतत्वादिव्यवच्छेदप्रकारमुपपादयन्नाक्षेपमुपसंहरति **तत इति** ।

स०— **लक्षणसूत्र इति** । जन्माद्यस्येतितेनैतद्विष्णोरेव स्वलक्षणमित्यादिनेत्यर्थः । **विरुद्धधर्माध्यासस्येति** । विरुद्धधर्माधिकरणत्वस्येत्यर्थः । **भावभेदाव्यभिचारादिति** । पदार्थभेदाव्यभिचारादित्यर्थः । सोऽपि चोद्यस्यात्रावकाशसंभावनार्थ इत्युक्तं तद्दर्शयति **ततो यदि नामेत्यादिना** ।

प०— **अभिहितमिति** । 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये' इत्यादिनेति भावः । **लक्षणसूत्र इति** । जन्मादिसूत्रे 'लक्ष्यलक्षणयोर्भेद' इत्यादिना 'अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यत' इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ **अदनादीति** । हनुचलनादिरूपक्रियाणामित्यर्थः । उक्तमितीतिशब्दो हेत्वर्थः ॥ **तदाक्षिपतीति** । अपरिच्छिन्नस्य अपरिच्छिन्नावयवकस्य च चलनक्रियैव गगनादेरिवायुक्ता इत्याक्षेपस्तु भूमनये उत्क्रमणादिक्रियासमर्थनन्यायेन समाहित इति नास्यानवसरचोद्यावकाश इति ध्येयम् । भगवतः क्रियावत्त्वसमर्थनप्रकारश्च भूमनय एव चन्द्रिकायां सम्यक्प्रदर्शितः । अत्राप्यग्रे क्रियाशक्त्यात्मनेत्येतद्व्याख्यानावसरे परिस्पन्दाभावे प्रमाणाभावादित्यादिना किञ्चिद्विवरिष्यते । **सोऽपीति** । सर्वगतत्वव्यवच्छेदोऽपि । अत्र क्रियायाम् । विवरिष्यते चैतदग्रे । कुतोऽनुपपत्तिरित्यतः सर्वकारणस्यानित्यत्वे तज्जनकविनाशाभ्यां भाव्यम् । जनकादिकं च न सर्वस्मादन्यदस्तीति सर्वमेवेति वाच्यम्, तच्चायुक्तमित्याह **यत्खल्विति** । यच्चेत्यनन्तरं यस्येत्यनुषङ्गः ॥ **विरुद्धेति** । विरुद्धधर्मवत्त्वस्य वस्तुभेदव्याप्तत्वादित्यर्थः । तुशब्दार्थं व्यनक्ति **ततो यदि नामेति** ।

या०— **अदनादिक्रियाणामिति** । आदिशब्देन मानान्तर्नियमनरमणानामिह संग्रहः ॥ **इत्युक्तमिति** । क्रियालिङ्गं ततः परम् । अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यत इत्यत्रेति शेषः ॥ **विरुद्धधर्मेति** । विरुद्धधर्माधिकरणत्वस्येत्यर्थः ॥ **भावभेदेति** । पदार्थभेदव्याप्यत्वादित्यर्थः । सोऽपि चोद्यस्यात्रावकाशसंभावनार्थ इत्युक्तं दर्शयति **ततो यदि नामेत्यादिना** ।

श्री०— नन्वीश्वरस्याप्यनित्यत्वात्स्वरूपत्वं युक्तमेवेत्यत आह **परमेश्वरस्येति** । ननु भगवतः प्रपञ्चेन जन्यत्वात्प्रपञ्च एव तस्य विनाशकोऽस्त्विति चेत्तत्राह **यत्खल्विति** । **यत्** ब्रह्म । **यस्य** प्रपञ्चस्य । **तस्य** ब्रह्मणः । **असौ** प्रपञ्चः । एवमुत्तरत्र ॥ **तथा चेति** । क्रियाब्रह्मणी नाभिन्ने । नित्यत्वानित्यत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वात् । यत् यद्विरुद्धधर्माधिकरणं तत् तन्न । यथा घटपटाविति प्रयोगो द्रष्टव्यः । **अन्यथा** व्यभिचारेण पदार्थभेदसाधकत्वाभावे ।

च० — **अभिहितमिति** । शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात् । अन्यार्थेष्वल्पता-हेतोस्तन्निमितत्त्वस्तथा । तद्वाचकत्वं शब्दानां' इत्यत्रेति पूरणीयम् । तत्रसमन्वेतव्यनिखिलशब्दा-नामीश्वरे महायोगाभिधानतत्पदावयववृत्तिप्रतिसंधानाधीनधीविषयत्वापन्नधर्माणामीशे निरवधिकत्वेतरान-धीनत्वप्रतिपादनेन भागवतलक्षणस्यैवाभिप्रेतत्वात् ।

तद्ग्रन्थार्थापनदशायां टीकाकृत्पादैरेतदुक्तं भवतीत्यादिना विशदीकृतत्वाच्च दर्शितार्थस्येत्यव-सेयम् । **लक्षणसूत्र इति** । लक्ष्यलक्षणयोरित्यादिकाऽतोनंतगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यत इत्यन्तग्रन्थेनेत्यु-पस्कार्यम् । अत्र **प्रकृतनये** । समन्वयः शक्तितात्पर्यसंबन्धव्युत्पादनं **उक्तमिति** । 'क्रियालिंगे ततः परम्' इत्यादिनेत्यादिः । सूत्रघटकसमन्वेतव्यार्थबोधकपदस्य सौत्रं विश्वतोमुखत्वमनुरुध्य सजातीयोपलक्ष-कतां मन्वानोऽभिधत्ते । **अदनादीति** । आदिपदं निगमनादिपरिग्राहकम् । **भावभेदेति** । भावत्वां-शस्यातन्त्रतया एकपदार्थप्रतियोगिकापरपदार्थानुयोगिकभेदव्याप्तत्वादित्यर्थः । घटाभावत्वस्यापि तदन-धिकरणपटाभावादिभेदकतया भावत्वांशस्यातन्त्रतोक्तिः । अत्र कतिपये व्याचक्षाणाः पटाभावे घटाभावापेक्षया विरुद्धधर्माधिकरणत्वसत्त्वेऽपि न घटाभावाद्भिन्नत्वमभावस्याप्यन्योन्याभावस्य प्रतियोग्य-निरूप्यधर्म्यभिन्नत्वात् । तत्र व्यभिचारवारणाय भावपदमावश्यकमित्यपि व्याचक्षते । **अन्यथा विरुद्ध-**धर्माध्यासस्य भेदकत्वानङ्गीकारे ।

सु० — **परिहरति** इति चेदिति ।

अनु० — इति चेत्स विशेषोऽपि क्रिया शक्त्यात्मना स्थिरः ।

नेत्यध्याहारः । कुतः । न केवलमीश्वरः स्थिरोऽपि तु स तदीयो विशेषो धर्मोऽपि क्रियारूपः स्थिरो यत इति शेषः । अत्र (तु) क्रिया स्थिरेत्येतावदेव वक्तव्यं विशेष इति तु क्रियायाः परमेश्वरैक्येऽप्युक्तवक्ष्यमाणन्यायेन तद्धर्मताऽप्यङ्गीकरणीयेति ज्ञापयितुम् । न केवलं स विशेषः सर्वगतत्वादिः स्थिरः, किन्तु क्रियाऽपि पारमेश्वरी स्थिरा यत इति वा योज्यम् । अनेन क्रियाया अपि नित्यत्वप्रतिज्ञानेन विरुद्धधर्माध्यासस्यासिद्धिरुक्ता । तथा हि । ईश्वरस्य संहरणादिक्रियाणामनित्यत्वं किं प्रमाणबलादङ्गीक्रियते, उत नित्यत्वे बाधकसद्भावात्, अथवा तत्साधकप्रमाणाभावात् । नाद्यः । ईश्वरस्य तत्क्रियायाश्च अप्रत्यक्षत्वेन तदनित्यत्वस्य प्रत्यक्षेण-प्रत्येतुमशक्यत्वात् । लिङ्गाभावेनानुमानानुपपत्तेः । क्रियात्वं लिङ्गमिति चेत्, तत्किं धात्वर्थ-त्वम् परिस्पन्दत्वं वा । नाद्यः । ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सत्तया च व्यभिचारात् । न द्वितीयः । सर्व-क्रियाणामपरिस्पन्दत्वेन भागासिद्धत्वात् । ईश्वरपरिस्पन्दपक्षीकारेत्वाश्रयासिद्धिः । परेण तस्या-

नङ्गीकृतत्वात् । अङ्गीकारेऽप्यनैकान्त्यम् । क्वचिदनीश्वरपरिस्पन्दानामपि नित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । क्रियात्वस्य नित्यत्वेन विना वृत्तौ बाधकाभावादप्रयोजकता च । कार्यत्वेन सोपाधिकत्वं च । तस्यापि साधने बाधः । प्रमाणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । असत्यावरणादौ प्रागूर्ध्वं चानुपलम्भो लिङ्गमिति चेत् । अनुपलम्भः किं प्रत्यक्षेणोत प्रमाणमात्रेण । नाद्यः । योग्यतया विशेषणेऽसिद्धेः । अन्यथा गगनादिना व्यभिचारात् । द्वितीये त्वसिद्धिः । आगमादिनोपलब्धेः ॥ एतेनावरणाद्यभावे सति कदाचिदेवोपलब्धिरपि प्रत्युक्ता । वर्णनित्यत्ववादेऽनैकान्त्याच्च । किंच नित्योऽपि ईश्वरपरिस्पन्दः कदाचिदभिव्यक्तः कदाचिदेवोपलभ्यत इत्यङ्गीकारे न बाधकं पश्यामः । व्यक्तिरप्याद्यग्रहणेन गृह्यत इति चेन्न । सन्दिग्धविशेषणासिद्धेः । अस्तु तर्हि फलानुपलम्भो लिङ्गमिति चेन्न । सर्वथाऽनुपलम्भस्यासिद्धत्वात् । न हीश्वरपरिस्पन्दक्रिया कदाऽपि न संयोगविभागलक्षणं फलं जनयतीति युज्यते । तथा सति परिस्पन्दत्वानुपपत्तेः । नित्यसंयोगविभागजन्मानुपलब्धेरिति चेन्न । नित्यगुणादिना व्यभिचारात् । कदाचिदेव संयोगादिजन्म विवक्षितमिति चेत् । तथाऽपि गगनादिना व्यभिचारः । कदाचिदेव संयोगाद्यसमवायिकारणत्वमस्त्विति चेन्न । कदाचिदिति विशेषणवैयर्थ्यात् । तत्परित्यागेऽप्यसमवायिकारणत्वस्य दुर्निरूपत्वेनासिद्धेः ।

शे० — उक्तवक्ष्यमाणन्यायेनेति । भगवद्धर्माणां भगवता सविशेषाभेदस्य जन्माधिकरणे उक्तत्वादहिकुण्डलाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वाद्विशेषबलेन तद्धर्मत्वोपपत्तिरिति भावः । ईश्वरस्य संहरणादिक्रियाया अनित्यत्वे प्रमाणं भवत्प्रत्यक्षमनुमानमागमो वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं तावद्दूषयति ईश्वरस्येति । द्वितीयं दूषयति लिङ्गाभावेनेति ॥ ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरिति । ईश्वरीयैरिति शेषः ॥ सत्तया चेति । सर्वपदार्थसम्बन्धिन्येत्यर्थः ॥ व्यभिचारादिति । ज्ञानादीनां धात्वर्थरूपक्रियात्वेऽप्यनित्यत्वाभावादिति भावः । अत्र सत्तायां व्यभिचारो न्यायरीत्या द्रष्टव्यः । मतान्तरेऽनित्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वादीश्वरसम्बन्धिसत्ताविवक्षायां च ज्ञानेच्छाप्रयत्नसत्ताभिरिति वक्तव्यतया ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सत्तया चेति पृथगुपादानायोगादितिध्येयम् । हेतूक्तं क्रियात्वं परिस्पन्दत्वमिति द्वितीयेऽपि वाच्यं, किं पक्षीभूतक्रिया धात्वर्थमात्रमेवाभिमता किंवा परिस्पन्द एवेति, विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति सर्वक्रियाणामिति । तथा सति ज्ञानादिरूपक्रियाणामपि धात्वर्थत्वेन पक्षतया तासां च परिस्पन्दत्वाभावाद्भागासिद्धिः स्यादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । ईश्वरपरिस्पन्देति । अनैकान्त्यमेवोपपादयति क्वचिदिति ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ 'शक्तिसद्भाव

एव तु । क्रियादिनित्यता ज्ञेये'त्यादिनेति शेषः । क्रियात्वेनैव कार्यत्वस्यापि पक्षे साधनेन साधनव्यापकत्वात्कथमुपाधित्वमित्यत आह **तस्यापीति** ॥ **बाध इति** । आगमबाध इत्यर्थः ॥ **प्रमाणस्येति** । आगमस्येत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिरि'त्यादिनेति शेषः । क्रियाया अनित्यत्वे लिङ्गान्तरमाशङ्कते **असत्यावरणादाविति** । आवृततया प्रागूर्ध्वं चानुपलभ्यमाने व्यभिचारवारणाय विशेषणभागः । प्रागूर्ध्वं चोपलभ्यमाने तद्वारणाय विशेष्यभागः । आदिपदं तु वर्णनित्यत्ववादे तत्रानैकान्त्यपरिहाराय । तत्राव्यञ्जकेऽसति नानुपलब्धिरिति न व्यभिचारः । एतच्च व्यक्तिरप्यादिग्रहणेन गृह्यत इत्यादिनोत्तरत्र वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । प्रत्यक्षेणानुपलम्भ इति प्रथमेऽपि किं योग्यत्वे सति प्रत्यक्षेणानुपलब्ध्याऽभावनिश्चयोऽभिमतः किंवा प्रत्यक्षेणानुपलब्धिमात्रेण । नाद्य इत्याह **योग्यतयेति** ॥ **असिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया अयोग्यत्वेन योग्यत्वे सतीति विशेषणासिद्ध्या विशिष्टहेत्वसिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति **अन्यथेति** । गगनादेरप्यसत्यावरणे प्रागूर्ध्वं च प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानत्वेऽप्यनित्यत्वाभावादिति भावः । अस्तु तर्हि प्रमाणमात्रेणानुपलम्भो हेतुरित्याद्यद्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह **द्वितीय इति** ॥ **असिद्धिरिति** । हेतुविशेष्यासिद्ध्या विशिष्टहेत्वसिद्धिरित्यर्थः । असिद्धिमेवोपपादयति **आगमादिनेति** । ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्येत्यागमेन तन्मूलकानुमानेन चेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । कदाचिदेवोपलब्धिः किं प्रत्यक्षेणोत प्रमाणमात्रेण । नाद्यः । अयोग्यतया प्रत्यक्षेणोपलम्भस्य कदाऽप्यभावेनासिद्धेः । नान्त्यः । आगमादिना सर्वदोपलम्भेन कदाचिदेवोपलम्भस्याप्यसिद्धत्वादिति पूर्वोपन्यस्तासिद्धिरूपदूषणेनैवेत्यर्थः ॥ **वर्णनित्यत्ववाद इति** । असत्यावरणे प्रागूर्ध्वमनुपलभ्यमानत्वस्य वा, आवरणाभावे सति कदाचिदेवोपलभ्यमानत्वस्य च वर्णेषु सत्वेऽप्यनित्यत्वाभावात्तत्रानैकान्त्यमित्यर्थः । न्यायमतेऽनित्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वान्नानैकान्त्यमित्यत उक्तं वर्णनित्यत्ववाद इति । यद्यपि हेतुद्वयस्यादिपदार्थघटितत्वान्न तत्रानैकान्त्यं, तथापि तदन्तर्भावे वक्ष्यमाणदोषभयात्तदनन्तर्भावं सिद्धवत्कृत्यानैकान्त्याभिधानमिति द्रष्टव्यम् । हेतुद्वयमनैकान्तिकत्वेन दूषयित्वाऽप्रयोजकत्वेनापि दूषयति **किंचेति** । एतदप्यादिपदार्थानन्तर्भावं मनसि निधायोक्तमिति द्रष्टव्यम् । आदिपदार्थघटितहेतोर्वर्णेष्वभावान्नानैकान्त्यं नाप्यप्रयोजकत्वमिति शङ्कते **व्यक्तिरपीति** । एतच्चाद्यहेत्वभिप्रायेणाव्यञ्जकासत्त्वपरम् । द्वितीयहेत्वभिप्रायेण तु यथाश्रुतपरम् । ततश्चासत्यावरणेऽसति चाव्यञ्जके प्रागूर्ध्वमनुपलभ्यमानत्वमाद्यहेत्वर्थः । सत्यावरणाभावे सति च व्यक्त्यभावे कदाचिदेवोपलभ्यमानत्वं द्वितीयहेत्वर्थः । न चैतद्धेतुद्वयं वर्णेष्वस्ति । अव्यञ्जकेऽसति प्रागूर्ध्वमनुपलभ्यमानत्वस्य वा, व्यक्त्यभावे कदाचिदेवोपलभ्यमानत्वस्य वाऽभावान्न व्यभिचारः । अव्यञ्जकेऽसतीति हेतुविशेषणादव्यञ्जकप्रयुक्तं प्रागूर्ध्वमनुपलम्भोपपादनमनुपपन्नम् । व्यक्त्यभावे सतीति विशेषणाद्व्यक्तिकादाचित्कत्वप्रयुक्तं कदाचिदेवोपल-

भ्यमानत्वोपपादनं चानुपपन्नमेवेति नाप्रयोजकत्वमपीति भावः । एतच्चाविदितसिद्धान्त्याशयस्य पूर्ववादिनश्चोद्यमिति ध्येयम् । सिद्धान्ती स्वाशयमुद्घाटयति **सन्दिग्धेति** । अनित्यत्वसिद्धेः प्रागसत्यावरणेऽसत्वयव्यञ्जक इत्यादिविशेषणानां पक्षे सन्दिग्धासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **फलानुपलम्भ इति** । अत्र फलाभाव एव लिङ्गमनुपलम्भग्रहणं तत्साधकतयेति द्रष्टव्यम् । किमत्र कदाचिदपि फलाभावो लिङ्गतयाऽभिमतः सर्वदा फलाभावो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **सर्वथेति** । कदाचिदपि फलाभावस्येत्यर्थः । असिद्धिमेवोपपादयति **न हीति** ॥ **तथा सतीति** । कदाचिदपि संयोगविभागाजनकत्व इत्यर्थः ॥ **परिस्पन्दत्वानुपपत्तेरिति** । संयोगभागजनकत्वस्य तल्लक्षणतया कदापि संयोगाद्यजनकत्वे तल्लक्षणानाक्रान्ततया परिस्पन्दत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । सर्वदा फलाभावो हेतुरिति द्वितीयं शङ्कते **नित्यमिति** । अनुपलम्भग्रहणप्रयोजनमुक्तमनुसन्धेयम् । सर्वदा फलाभावोऽपि किं यथाश्रुत एव विवक्षितः कदाचिदेव फलाभावरूपो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **नित्यगुणादिनेति** । साध्याभावप्रदर्शनाय नित्येत्युक्तम् । आदिपदेन सामान्यादिपरिग्रहः सर्वदा संयोगाद्यजनकत्वं= सर्वथा संयोगाद्यजनकनित्यगुणादिष्वनैकान्तिकमित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते **कदाचिदेवेति** । अतो न सर्वथासंयोगाद्यजनकनित्यगुणादिष्वनैकान्त्यमिति भावः । कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वादित्यत्रापि किं जनकत्वसामान्यस्यैव विवक्षा, उत तदसमवायिकारणत्वरूपतद्विशेषस्येति, विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **तथा सतीति** । मास्तु तर्हि नित्यगुणादिष्वनैकान्त्यं गगनादिनित्यद्रव्ये कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वेन तत्रानैकान्त्यादनुमानमसदेवेत्याशयः । द्वितीयं शङ्कते **कदाचिदिति** ॥ **वैयर्थ्यादिति** । संयोगाद्यसमवायिकारणत्वस्यानित्यत्वाव्यभिचारादिति भावः ॥ **अस्तु तर्हि कदाचिदिति** । विशेषणपरित्यागेन संयोगाद्यसमवायिकारणत्वमेव क्रियाया अनित्यत्वे लिङ्गमित्यत आह **तत्परित्यागेऽपीति** ॥ **दुर्निरूपत्वेनेति** । वैशेषिकपरीक्षायां समवायस्य निराकरिष्यमाणत्वेन समवायिनोऽसंभवात् तत्प्रत्यासन्नत्वलक्षणस्यासमवायिकरणत्वस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ।

स०— **उक्तवक्ष्यमाणन्यायेनेति** ॥ क्रियायाः भगवता निर्विशेषाभेदानंगीकारेणेत्यर्थः ॥ **ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरिति** ॥ ज्ञानादीना मनित्यत्वशङ्कायामपि न सत्ताया अनित्यत्वशङ्केति दर्शयितुं सत्तयेति पृथगुपादानं ॥ **सर्वेति** । किं सर्वक्रिया पक्षीक्रियत उतेश्वरपरिस्पन्दमात्रं नाद्यः, धात्वर्थरूपईश्वरगतज्ञानादिरूपक्रियायां परिस्पन्दत्वाभावेन भागासिद्धेः । न द्वितीयः, परेण ईश्वरपरिस्पन्दानभ्युपगमेन आश्रयासिद्धेः; इत्यर्थः ॥ **क्वचिदनीश्वरपरिस्पन्दानामपीति** । 'शक्तिसद्भाव एव तु । क्रियादिनित्यता ज्ञेया' इत्यनुव्याख्याने वक्ष्यमाणत्वात् इत्यर्थः ॥ **प्रमाणस्येति** । 'क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः । ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या' इत्यादिना प्रमाणस्य वक्ष्यमाणत्वात् इत्यर्थः ।

किं योग्यत्वे सति अनुपलब्ध्या अभावनिश्चयः, उत अनुपलब्धिमात्रेण । नाद्यः, ईश्वर-क्रियाया अयोग्यत्वेन असिद्धेः; न द्वितीयः, अनुपलब्धिमात्रेण आकाशादीनाम् असत्त्वापातात्; इत्याह **योग्यतयेति** ॥ **एतेनावरणाद्यभावे सतीति** । यदि प्रत्यक्षेणोपलब्धिः तदा असिद्धिरेव, यदा प्रमाणेन तदा विशेषणासिद्धिः इति पूर्वोक्तासिद्धत्वेन; इत्यर्थः ॥ उक्तहेत्वन्तर्गत'आदि'शब्देन अभिव्यक्तिग्रहणे तदभावस्य अनिश्चयात् सन्दिग्धविशेषणासिद्धिः; इत्याह **व्यक्तिरपीति** ॥ **नित्यगुणादिना व्यभिचारादिति** । अत्र 'यत् नित्यं तत् सर्वदा स्वफलजनकम्' इति सामान्य-व्याप्त्यभिधाने नित्यगुणे ज्ञानेच्छादिरूपे व्यभिचारः, तत्कार्यस्य सृष्ट्यादेः सर्वदाऽभावात्; इत्यर्थः । यद्वा यथाश्रुते सर्वथा संयोगाजनके जलपरमाणुगतरूपादौ व्यभिचारो बोद्धव्यः ।

प० — **उक्तवक्ष्यमाणन्यायेनेति** । 'अतोऽनंतगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते । एवं धर्मान्' इत्याद्युक्तन्यायेन भक्तिपादे उभयव्यपदेशादित्यत्र वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः ॥ **संहरणादिक्रियाणा-मिति** । संहारस्याप्यदनविशेषत्वात्प्रागदनादिक्रियाणां इत्युक्तावप्येवमुक्तेरविरोधः । आद्येऽपि-प्रमाणं किं प्रत्यक्षमनुमानमागमोवेति हृदि विकल्प्य क्रमेण निराह **नाद्य इत्यादिना** ॥ **ज्ञानादिरपि कुतो न भवेदित्यन्तेन** । ननु लिङ्गाभावेनेत्ययुक्तम् । क्रियात्वस्य वा असत्या-वरणादौ प्रागूर्ध्वमनुपलम्भस्य वा आवरणाद्यभावे सति कदाचिदुपलम्भस्य वा क्रियाजन्य-फलानुपलम्भस्य वा नित्यं तत्फलानुपलम्भस्य वा कादाचित्कफलजनकत्वस्य वा कदाचित्संयोगाद्यसमवा-यित्वस्य वा सामान्यवत्त्वस्य वा सामान्यवत्त्वे सत्यसमदादिबाह्येन्द्रिय ग्राह्यत्वस्य वा बाह्येन्द्रिय ग्राह्यसजीयत्वस्य वा लिङ्गनवकस्य संभवादित्यतः क्रमेण तत्सर्वमाशङ्क्य निराह **क्रियात्वं लिङ्गमिति चेदित्यादिना स्फुटोऽस्य व्यभिचार इत्यन्तेन** । ईश्वरगतज्ञानादिधात्वर्थरूपक्रियामात्रं पक्षीकृत्य परिस्पन्दत्वेन हेतुना अनित्यत्वं साध्यते, अथ परिस्पन्दमेव । आद्य आह **सर्वक्रियाणामिति** । अन्त्य आह **ईश्वरपरिस्पन्देति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'शक्तिसद्भाव एव त्वि'त्याद्युत्तरग्रन्थ एवेति भावः ॥ **असतीति** । आवरणेऽन्यस्मिन् प्रतिबन्धके वा असति प्रागूर्ध्वं चानुपलम्भादीश्वर-क्रियाऽनित्येति साध्यत इत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । वक्ष्यमाणदिशा नित्यभूतायामनीश्वरक्रियायां व्यभिचारकथनेन उक्तकार्यत्वोपाधिकथनेन प्रत्यक्षेणोपलम्भेऽसिद्धिकथनेनागमेन सर्वदोपलम्भेन चावरणाद्यभावे सति कदाचिदेवोपलब्धिरूपो हेतुरपि प्रत्युक्त इत्यर्थः । स्थलान्तरेऽप्यनैका-न्त्यमाह **वर्णेति** । अप्रयोजकश्चायं हेतुरित्याह **किञ्चेति** ॥ **आदिग्रहणेनेति** । आवरणाद्य-भावे सतीत्यादिपदेन व्यक्त्यभावे सतीति गृह्यत इत्यर्थः ॥ **सन्दिग्धेति** । व्यक्त्यभावे सतीतिविशेषण-स्यानिश्चयादिति भावः ॥ **परिस्पन्दत्वानुपपत्तेरिति** । संयोगविभागासमवायिकारणं कर्मेति तार्कि-

कैस्तल्लक्षणोक्तेरिति भावः ॥ **नित्यगुणादिनेति** । नित्यभूते गुणे सामान्यादौ च गगनपरिणामादौ नित्यसंयोगादिजनकत्वानुपलम्भेऽपि नित्यत्वाभावरूपसाध्याभावाद्व्यभिचारः । यन्नित्यं तत्सदा स्वकार्यं करोतीति सामान्यव्याप्तिविवक्षायामपि लयवर्तीश्वरेच्छादौ सृष्ट्यादिकार्यजनकत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः। **गगनादिनेति** । तत्र कदाचिद्घटादिमूर्तसंयोगजनकत्वेसत्यपि अनित्यत्वरूपसाध्याभावादिति भावः । न च गगनादिकं सदा किञ्चित्संयोगादिकं जनयत्येवेति वाच्यम् । तस्यापि लयेऽभावात् ॥ **इति विशेषणवैयर्थ्यादिति** । व्यभिचारावारकत्वादिति भावः ॥ **दुर्निरूपत्वेनेति** । एतच्च वैशेषिकाधिकरणे असमवायिकारणलक्षणदूषणप्रस्तावे स्पष्टीभविष्यतीति भावः ।

या० — उक्तवक्ष्यमाणेति । भगवद्धर्माणां भगवता सविशेषाभेदसाधकन्यायेनेत्यर्थः । स च न्यायो जन्माधिकरणे उक्तो-हिकुण्डलाधिकरणे वक्ष्यमाण इति बोध्यम् ॥ **ज्ञानेच्छेति** । ईश्वरीयैरिति शेषः ॥ **सर्वक्रियाणामिति** । एतत्पादसमन्वेतव्यानामदनपानान्तर्नियमनरमणरूपाणां सर्वक्रियाणामित्यर्थः । पानादेर्भोगरूपतया परिस्पन्दत्वाभावादिति भावः ॥ **परेणेति** । परममहत्परिमाणवद्द्रव्यस्य परिस्पन्दायोगादिति भावः ॥ **क्वचिदनीश्वरेति** । 'शक्तिसद्भाव एव तु, क्रियादिनित्यता ज्ञेये'त्यत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः । ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्ये'त्यादिप्रमाणस्याकार्यत्वप्रतिपादकस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । लिङ्गं क्रियाऽनित्यत्व इति शेषः ॥ **असिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया अयोग्यत्वेन विशेषणासिद्धेरिति भावः ॥ **एतेनेति** । कदाचिदेवोपलब्धिः किं प्रत्यक्षेणोत प्रमाणमात्रेण । नाद्यः । असिद्धेः । न द्वितीयः । आगमादिना प्रागूर्ध्वमप्युपलम्भसंभवेन तेन कदाचिदेवोपलम्भस्यासिद्धेरिति पूर्वोक्तासिद्धत्वरूपदूषणेनेत्यर्थः । ईश्वरपरिस्पन्दस्य प्रत्यक्षत्वमप्यभ्युपेत्यापि समाधत्ते **किञ्चेति** । अत्राभिव्यक्तिः कालविशेषसंबन्धरूपैव विवक्षिता, नोपलब्धिरूपाऽतोऽभिव्यक्तेरप्युपलब्धिरूपत्वेनाभिव्यक्तेरुपलभ्यते इति कथं साध्यसाधनभाव इति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ **आदिग्रहणेनेति** । आवरणाद्यभावे सतीत्युक्तहेत्वन्तर्गतादिशब्देनेत्यर्थः । तथा च न तथाऽन्यथासिद्धिरिति भावः ॥ **न हीश्वरेति** । तथा च तदुपलम्भोऽपि कदाचित्प्रमाणान्तरेण वा प्रत्यक्षेणैव वा भविष्यतीति भावः । **नित्यगुणादिनेति** । साध्याभावप्रदर्शनाय नित्येत्युक्तम् । आदिपदेन सामान्यादिपरिग्रहः । नित्यद्रव्येति नित्यं संयोगविभागजन्म संभावितमतस्तन्नोदाहृतम् । नित्यगुणादिना च कदाऽपि संयोगविभागजन्म नोपलब्धं, संयोगविभागयोः कर्मसंयोगविभागमात्रासमवायिकारणकत्वात् । यद्यपि निमित्तकारणेन नित्येश्वरेच्छादिना संयोगादिजन्मास्ति । तथाऽप्यत्र नित्यगुणपदेन सर्वथा संयोगविभागाजनकं जलपरमाण्वादिगतरूपादिकमेव ग्राह्यमिति मन्तव्यम् ॥ **दुर्निरूपत्वेनेति** । इदं चोक्तवक्ष्यमाणन्यायेन द्रष्टव्यम् ।

श्री०— ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरिति । ईश्वरज्ञानं, ज्ञा अवबोधन इति धात्वर्थः । ईश्वरेच्छा, इषू इच्छायामिति धात्वर्थः । ईश्वरप्रयत्नोऽपि, यती प्रयत्न इति धात्वर्थः । सत्ता च भू सत्तायामिति धात्वर्थः । अनित्यत्वे लिङ्गान्तरमाशङ्कते **असतीति** । सृष्टेः प्राक् संहारादूर्ध्वम् । प्रागूर्ध्वमनुपलम्भोऽनित्यत्वं विना आवृतत्वेनान्यथासिद्धं कस्मान्न स्यादित्यन्यथासिद्धिपरिहारायोक्तम् ॥ **असत्यावरणादाविति** । आदिपदेन प्रतिपदेन प्रतिबन्धकीभूतदुरदृष्टग्रहणम् । अत्र योग्यत्वे सतीति विशेषणं दीयते न वा । आद्ये आह **योग्यतयेति** । द्वितीये त्वाह **अन्यथेति** । अनित्यत्वसाधकं हेत्वन्तरमसिध्यतिदेशेन पराचष्टे **एतेनेति** । अत्रापि पूर्ववदन्यथासिद्धिपरिहाराय सत्यन्तम् ॥ **वर्णेति** । तेषां ध्वनिना कदाचिदेवोपलब्धेरिति भावः । प्रागूर्ध्वमनुपलम्भः कदाचिदेवोपलम्भश्चानित्यत्वं विना कदाचिदभिव्यक्तिप्रयुक्तं भविष्यतीत्यप्रयोजकतेत्याह **किंचेति** । असत्यावरणादावित्यत्रादिपदेनाभिव्यक्तेरपि गृहीतत्वेन तदसत्त्वस्योक्तत्वान्न तयाऽन्यथासिद्धिर्हेतोरित्याशङ्कते **व्यक्तिरपीति** । ईश्वरपरिस्पन्दस्यातीन्द्रियत्वेन तत्र व्यक्त्यसत्त्वं न निश्चेतुं शक्यमिति सन्दिग्धविशेषणासिद्धिरित्याह **सन्दिग्धेति** ॥ **फलेति** । 'कर्म चासमवायि स्याद्यत्संयोगविभागयोः' इत्युक्तत्वेन संयोगविभागरूपफलेत्यर्थः । ईश्वरक्रियाया नित्यत्वे संयोगविभागरूपकार्योपलम्भः स्यात् । **न चैवं**, तस्मादनित्यत्वमिति ॥ **सर्वथाऽनुपलम्भस्येति** । फलसामान्याभावस्येत्यर्थः । **जनयतीति** । **तथाच** फलसामान्याभावस्यासिद्धिरिति भावः ॥ **परिस्पन्दत्वेति** । संयोगविभागासमवायिकारणत्वरूपकर्मत्वेत्यर्थः ॥ **नित्यमिति** । फलानुपलम्भपदेन विवक्षितेति शेषः । क्रियाया नित्यत्वे तत्तत्कार्यं सदा स्यात् । न च भवत्यतोऽनित्यत्वमिति भावः ॥ **नित्यगुणेति** । जलपरमाणुगतरूपेत्यर्थः । आदिपदेन सामान्यादि । **विवक्षितं** फलानुपलम्भपदेन अस्त्विति । अनित्यत्वे हेतुरित्यर्थः ॥ **विशेषणवैयर्थ्यादिति** । नित्यगुणादौ संयोगाद्यसमवायिकारणत्वरूपहेतोरेवाभावात् आद्यकर्मणि च हेतुसाध्ययोरुभयोरपि सत्त्वेन व्यावर्त्याभावादित्याशयः ॥**दुर्निरूपत्वेनेति** । न च समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे सत्यत्रधृनसामर्थ्यं तत् । तुरीतन्तुसंयोगेऽतिव्याप्तेः । न च समवायिकारणमात्रप्रत्यासन्नत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । आत्ममनःसंयोगेऽतिव्याप्तेः । न च समवायिकारणभिन्नत्वे सति कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसप्रतियोगित्वम् असमवायिकारणत्वमिति वाच्यम् । द्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तिरित्यादिप्रकारेण दुर्निरूपत्वेनेत्यर्थः ।

च०— उक्तवक्ष्यमाणन्यायेनेति । भागवतधर्माणां भगवता सविशेषाभिन्नत्वस्य जन्मादिनये अभिहितत्वादहिकुण्डलनयेऽभिधास्यमानत्वाच्च तादृशविशेषशक्त्या तेषां तद्धर्मता सङ्गच्छत इति भावः । ईश्वरक्रियाणामनित्यत्वं किं प्रत्यक्षेण प्रमीयतेऽनुमानेनागमेन वेति वितर्कत्रयीं प्रतिसन्दधान आद्यं

तावत्प्रतिविधत्ते **ईश्वरस्येति** । द्वितीयमपहस्तयते **लिङ्गेति** ॥ **ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरिति** । 'ईश्वरो जानाति इच्छति प्रयतते विद्यते' इत्यादौ तत्तद्धातूपस्थाप्येशवृत्तिज्ञानेच्छाप्रयत्नसत्तानां नित्यत्वात्, अनैकान्त्यमिति भावः । द्वन्द्वघटकतयैव सत्तापदं विन्यसनीये विभजनेन मतान्तरदिशा अनैकान्त्याभिहितिरियमित्यपि विभावयन्ति । हेतूक्तक्रियात्वं परिस्पन्दत्वरूपमिति द्वितीयवितर्केऽपि तादृशहेतुना नित्यत्वसाधनदशायां धात्वर्थत्वं पक्षतावच्छेदकतयाऽभिप्रेयते परिस्पन्दत्वं वेति तद्द्वयीमनुसन्दधान आद्यं प्रत्याह **सर्वक्रियाणामिति** ॥ **भागासिद्धत्वादिति** । जानात्याद्युपस्थापितदर्शितेश्वरधर्माणामपि प्रकृतपक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया तद्धर्स्यभावप्रतियोगित्वात् प्रकृतहेतोर्भागासिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याख्याति **ईश्वरपरिस्पन्देति** ॥ **परेणेति** । विभौ परिस्पन्दस्य मतान्तरेऽनुपगतेरिति हृदयम् । अनैकान्त्यमेवोपपादयति **क्वचिदिति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'शक्तिसद्भाव एव तु क्रियादिनित्यता ज्ञेया' इत्यादिनेत्यादिः । क्रियात्वेनैव कार्यत्वस्यापि साधनात् साधनव्यापकतया न तदव्याप्कताघटितमूर्तिकोपाधिता सङ्गच्छत इत्यत आह **तस्यापीति** ॥ **बाधक इति** । आगमाधीनपक्षधर्मिकसाध्यवैधुर्यप्रतिसन्धानमित्यर्थः । **प्रमाणस्य** आगमस्य । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिरि'त्यादिनेत्यादिः ।

घटादिनिदर्शनेषु तदावरणाभावदशायां तत्पूर्वक्षणावच्छेदेन तत्स्थितिक्षणध्वंसाधिकरणक्षणावच्छेदेन च घटादेरनुपलब्ध्याख्यहेतौ अनित्यतानिरूपितव्याप्तेर्गृहीततया गृहीतव्याप्तिकोक्तसाधनेन क्रियायामनित्यता सुसाधेत्याशङ्कते **असतीति** । पूर्वोत्तरक्षणयोरन्धकाराद्यावृततयाऽनुपलभ्यमानघटादावनैकान्त्यव्युदसनाय हेतुतावच्छेदकघटकतया आद्यदलोपादानम् । पूर्वोत्तरक्षणयोरुपलक्ष्यमाणवस्तुनि तद्विधूननाय एतद्घटकतयोत्तरदलोपादानम् । वर्णनित्यत्वोपगन्तृमते व्यञ्जकध्वन्यसमवधानदशायां तत्रोक्तक्षतिनिरसनायादिपदाभिप्रेतव्यञ्जकभावावैशिष्ट्यमपि सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तत्र निवेशनीयम् । प्रत्यक्षेणेत्याद्यवितर्केऽपि सत्यामपि योग्यतायां प्रत्यक्षेणानुपलब्ध्यभावनिश्चयोऽभिप्रेयते । तेनानुपलब्धिमात्रेण वेति कल्पद्वयीमभिसन्धायाद्यं पराकुरुते **योग्यतयेति** । तलन्तोत्तरतृतीया सप्तम्यन्तार्था अन्वयभेदार्थिका ॥ **असिद्धेरिति** । पारमेश्वरक्रियाया अयोग्यतोपगत्या हेतुतावच्छेदघटकविशेषणासिद्धिनिबन्धनविशिष्टासिद्धिरित्यर्थः । **अन्यथा** तादृशविशेषणं हेतुशरीरे निवेश्य शिष्टांशस्यैव हेतुत्वोपगमे । **व्यभिचारादिति** । तथा च द्वितीयोऽपि न संभवतीति भावः । **प्रमाणमात्रेणेति** । प्रधानभूतद्वितीयेऽपि क्षतिमाह **असिद्धेरिति** । हेतुशरीरघटकोत्तरदलासिद्धिनियन्त्रिता तद्घटितविशिष्टासिद्धिरित्यर्थः । **आगमादिनेति** । 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः' इत्याद्यागमेनेत्यर्थः । इदमेव प्रतीकं तन्त्रावृत्त्याऽऽद्याश्रयेण आदिपदस्योपजीव्यार्थकतोपगमेन भाट्टदिशा आगमोपजीव्यकानु-

मानेनेत्यर्थमपि प्रत्यापयति **एतेनेति** । किञ्चित्कालसंबन्धिनी कालान्तरवृत्त्यभावप्रतियोगिनी चोपलब्धिः प्रत्यक्षनिबन्धना प्रमाणसामान्यनियन्त्रिता वाऽभिप्रेयते । अयोग्यतानिघ्नेन सार्वकालिकोपलब्धिराहित्येन उपलब्धौ किञ्चित्कालसंबन्धित्वाभावेऽत्रासिद्धिप्रसङ्गेनाद्यस्य दर्शितागमायत्ताया: सार्वकालिकोपलब्धेरेव सत्त्वेन दर्शितैवकारार्थाभावाधीनतद्घटितविशिष्टहेत्वसिद्धिप्रसङ्गेन द्वितीयस्य च प्रत्याख्यानेनेत्यर्थः ।

वर्णानित्यत्वमूरीकुर्वतां नैयायिकानां नयेऽनैकान्त्याप्रसरात्तन्नित्यत्वोपगन्तृमताभिप्रायेण तदाह **वर्णेति** । इदमप्यादिपदार्थाघटितमेव हेतुद्वयशरीरमित्यभिप्रेत्य तस्य तद्घटिततायामुक्तानैकान्त्यस्याभिधास्यमानाप्रयोजकत्वस्य चानवकाशात् । ईश्वरपरिस्पन्दस्य प्रत्यक्षगोचरतामुपेत्याप्यप्रयोजकतामभिधत्ते **किं चेति** । हेतुत्वानुपपत्तिशङ्काऽवकाशः । **अभिव्यक्तेरिति** । 'अकर्तरि च कारके' इत्यधिकृत्य विहितक्तिनः करणसाधनत्वादभिव्यञ्जकादित्यर्थः, तेनोपलब्धिहेतुद्वयशरीरघटकतयाऽऽदिपदार्थोपगमान्नोक्तक्षतिद्वयावतार इत्याशङ्कते **व्यक्तिरपीति** । व्यक्तिपदं करणसाधनक्तिन्नन्ततदाद्यहेतुवाक्यशरीरघटकमव्यञ्जकसमवहितितात्पर्यकं द्वितीयं तच्छरीरघटकं तु भावसाधनक्तिन्नन्तमेवेति हृदयम् । अप्रतिसंहितोत्तरवाद्यभिसन्धिकस्य पूर्ववादिन इयमाशङ्केत्यवसेयम् । उत्तरवादी स्वाशयमाविर्भावयति **सन्दिग्धेति** । प्रागनित्यताऽवधृतेरावरणवैधुर्यादिघटितहेतूपरक्तपक्षधर्मिकसन्देहास्कन्दनेनावधृतेन हेतुना पक्षे सन्दिग्धं साध्यं साधनीयमिति परीक्षकाणां कुलधर्मात्ययप्रसङ्ग इति भावः । **कालानुपलम्भ इति** । फलराहित्येन क्रियाध्वंसे साधनीयेऽसिद्धिशङ्काऽपनुत्तयेऽनुपलम्भेन तद्राहित्यसाधनाय तद्ग्रहणम् । व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानुपगमेन कालानवच्छिन्नाऽऽधारकत्वरूपकालिकव्याप्यवृत्तित्वविशेषितफलाभावस्य साधनत्वमुपेयते । तदवच्छिन्नाधेयताकत्वरूपकालिकाव्याप्यवृत्तिविशेषिततदभावस्य वेति कल्पद्वयीं प्रतिसन्दधान आद्यमपहस्तयते **सर्वथेति** । असिद्धतामेवोपपादयति **नहीति** । **परिस्पन्दत्वानुपपत्तेरिति** । संयोगविभागजनकत्वस्य तल्लक्षणतया तल्लक्षणालक्षितत्वे तत्त्वानुपपत्तेरित्यर्थः । दर्शितकालिकाव्याप्यवृत्तिताकफलाभावस्य हेतुतेति द्वितीयकल्पं प्रत्याचिख्यासुराशङ्कते **नित्यमिति** । अनुपलब्धिपदोपादानप्रयोजनमधस्तादेवाभ्यधाम **अनित्यगुणादिनेति** । प्रकृतसाध्यराहित्यप्रत्यायनाय गुणादिकं नित्यत्वेन विशेषितम् । आदिपदं सामान्यादिपरिग्राहकम् । व्यभिचारपदोपस्थाप्यसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वघटकाधिकरणान्विताभेदार्थिकतृतीया । तथाच गगनपरिमाणसामान्याद्यभिन्नं यत्प्रकृतसाध्याभावाधिकरणं तन्निरूपितवृत्तित्वरूपानैकान्त्यादित्यर्थः । नित्यद्रव्येषु नित्यसंयोगविभागजन्म संभावितमतस्तन्नोदाजहार । नित्यगुणादिना च कदापि संयोगविभागजन्म नोपलब्धं संयोगविभागयोः कर्मसंयोगविभागासमवायिकारणकत्वात् तेषां च नित्यत्वात् द्रव्यसमवायिकारणकत्वात् च । अतो हेतुरपि तत्रास्तीति भाव इत्यपि विवृण्वते । नित्यगुणपदेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया गगनपरिमाणादेरेवो-

पादानेन तादृशपारमेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नैः संयोगविभागादिरूपफलोत्पादेऽपि न क्षतिः । **तथापीति** । गगनपरिमाणादिषु अनैकान्त्यापनोदेऽपि गगनादिरूपव्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वादित्यर्थः । शङ्कते **कदाचिदिति** । एवं चोक्तनित्यागुणनित्यद्रव्येषु नानैकान्त्यमिति भावः । **वैयर्थ्यादिति** । हेतुतावच्छेदकघटकविशेषणानां परमप्रयोजनरूपानैकान्त्यवारणस्य अपरमप्रयोजनरूपासिद्धिनिरसनरूपस्य च दुष्प्रतिपदत्वादित्यर्थः । **दुर्निरूपत्वेनेति** । वैशेषिकपरीक्षायां समवायस्य प्रतिविधास्यमानतया कार्यैकार्थसमवायकारणैकार्थसमवायान्यतरावच्छिन्नसमवायिकारणनिरूपिताधेयताकत्वघटितमूर्तिकासमवायिकारणस्य निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । ईषद्दुःसुष्विति खलः तादृगर्थे विधानात् ।

सु० — किञ्च द्वितन्तुकारम्भके(वयवे) तन्तौ कर्मोत्पन्नं तन्त्वन्तराद्विभागं करोति । ततो द्वितन्तुकारम्भकसंयोगविनाशः । तन्नाशे द्वितन्तुकविनाशः । अथेदानीं तन्तोः कार्यसंयुक्तप्रदेशविभागः । ततश्चोत्तरदेशसंयोगः । तस्मात्कर्मणो विनाश इति परेषां प्रक्रिया । एवं च यथाऽनेककालवर्तिन्यपि क्रिया कदाचित्संयोगाद्यारभते न यावत्सत्त्वम् । तथा नित्यापि कदाचित्संयोगाद्यारभतां को विरोधः । सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं हेतुरस्त्विति चेन्न । विशेष्यासिद्धेः । बाह्येन्द्रियग्राह्यसजातीयत्वस्य परमाण्वादौ व्यभिचारात् । किञ्च वर्णनित्यत्वे स्फुटोऽस्य व्यभिचारः । नाप्यागमादीश्वरक्रियाऽनित्यतावगतिः । स हीश्वरक्रियाऽनित्येत्येवमात्मको वा, स इमान्लोकानसृजतेत्येवमात्मको वा । आद्यस्तु नोपलभ्यते । द्वितीयस्तु स ऐक्षत सोऽकामयतेत्यादिना तुल्यः । तत्र यदि क्रियाया अनित्यत्वं, ज्ञानादेरपि कुतो न भवेदिति । अस्तु तर्हि नित्यत्वे बाधकसद्भावादिति द्वितीयः पक्षः । तथा हि । यदि सृष्टिसमयेऽपि संहारक्रिया विद्येत तदा तथैव श्रुत्यादावुपलभ्येत । जननविनाशौ च घटस्य युगपत्प्रसज्येयाताम् । किञ्च यदीश्वरक्रिया नित्या स्यात्तर्हि क्रियायाः संयोगविभागौ प्रति अनपेक्षकारणत्वात्तदुत्पत्तिसातत्यप्रसङ्गः । अपि चेश्वरक्रिया संयोगविभागौ करोति न वा । नेति पक्षे क्रियात्वं व्याहन्येत । आद्येऽपि किं स्वसत्तोत्तरक्षणे उत विरम्य । नाद्यः । स्वसत्ताया इदं प्रथमताभावेन संयोगादिविशेषस्य विवक्षितक्षणादपि पूर्वमुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्यव्यापारायोगात् । उत्तरसंयोगस्य कर्मविनाशकत्वेन कृतसंयोगस्य कर्मणोऽवस्थानानुपपत्तेश्चेत्यत उक्तं शक्त्यात्मनेति । अयमर्थः । तत्तत्कार्यजननशक्तिरेव क्रियेत्युच्यते । अतः तेन रूपेण स्थिरा सा यदा व्यज्यते तदा व्यवहारालम्बनं तत्तत्कार्यजननी च भवतीति न कश्चिद्दोष इति । क्रिया शक्त्यात्मना व्यक्तिशक्तिरूपेण कारणेनेति वा ।

शे० — नित्यत्वेऽपि कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वोपपत्तेरप्रयोजकत्वाच्च न तेनानित्यत्वसाधनं युक्तमित्याह **किञ्चेति**। ननु संयोगविभागाजननेऽनपेक्षकारणस्य कर्मणो नित्यत्वे कथं कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वं इत्यतोऽनित्यक्रियाया अपि यावत्सत्त्वं संयोगादिजनकत्वाभाववत्तदुपपत्तेः इत्याशयेन अनित्यक्रियाया यावत्सत्त्वं संयोगाद्यजनकत्वं परीत्यैवोपपादयति **द्वितन्तुकेति**। द्वौ तन्तू समवायिकारणे यस्यावयवविशेषस्य स द्वितन्तुकः। तस्यावयवभूते तन्तावित्यर्थः। परेषां वैशेषिकाणाम् ॥ **प्रक्रियेति**। यथा चैतत् तथा विभागजविभागनिरूपणावसरे परग्रन्थे स्पष्टम्। एवं च क्रियाया यावत्सत्त्वं संयोगादिजनकत्वनियमाभावात्। नित्यत्वेऽपि न तत्प्रसङ्ग इत्यप्रयोजकत्वं सिद्धमित्याह **एवं च यथेति** ॥ **यावत्सत्त्वमिति**। आरम्भसंयोगनाशक्षणे कार्यनाशक्षणे च संयोगाद्यजनकत्वादिति भावः। अनित्यत्वसाधने लिङ्गान्तरमाशङ्कते **सामान्यवत्त्वे सतीति**। बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं किं यथाश्रुतमेव विवक्ष्यते, किं वा बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वजातीयत्वं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न विशेष्यासिद्धेरिति**। ईश्वरक्रियाया अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाभावादिति भावः। द्वितीयं दूषयति **बाह्येन्द्रियग्राह्यजातीयत्वस्येति** ॥ **व्यभिचारादिति**। अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यपृथिवीत्वादिजातिमत्त्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः। स्वमते परमाणोरनित्यत्वेऽपि तन्नित्यत्ववादिमतेन व्यभिचारोद्भावनमिति द्रष्टव्यम्। यद्वैतदस्वरसादेवाह **किंच वर्णेति**। अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यशब्दत्वादिजातेस्तत्रापि सत्त्वादिति भावः। ईश्वरक्रियाया अनित्यत्वे आगमः प्रमाणमिति तृतीयं पक्षं दूषयति **नापीति** ॥ **नोपलभ्यत इति**। तथा च तादृशागमस्यैवाभावान्न तेन क्रियाया अनित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **तुल्य इति**। तथा च न तेनापि क्रियाया अनित्यत्वसिद्धिरिति भावः। तादृशेनापि क्रियाया अनित्यत्वसिद्धिः किं न स्यादित्यतस्तुल्यत्वोक्त्या सूचितमतिप्रसङ्गमुपपादयति **तत्र यदीति** ॥ **कुतो न भवेदिति**। अविशेषादिति भावः ॥ **क्रियात्वं व्याहन्येतेति**। संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति तल्लक्षणादिति भावः ॥ **व्यक्तिशक्तिरूपेणेति**। अनेन क्रियाशक्त्यात्मनेत्येकमेव पदं, क्रियाशब्दश्च व्यक्तिवचन इत्युक्तं भवति।

स० — **किं च द्वितन्तुकावयव इति**। तन्तुद्वयकार्यस्य अवयविनः अवयवभूते तन्तौ इत्यर्थः। अनेन अनुमानस्य को दोष उक्तः? इति चेन्; अप्रयोजकता इति ब्रूमः। अथवा, 'या क्रिया, सा, यावत्स्वसत्त्वं संयोगविभागासमवायिकरणम्। इयञ्च कदाचिदेव संयोगाद्यसमवायिकारणम्, न यावत्स्वसत्त्वम्। अतः न नित्यता' इति हि परस्य अत्र अभिप्रायः। तत्र व्यभिचारोऽनेन उच्यते, यावत्सु क्षणेषु अवस्थितस्यापि तन्तुकर्मणा आरम्भसंयोगनाशक्षणे कार्यनाशक्षणे च संयोगाद्यजनकत्वेन तावत्सु क्षणेषु संयोगविभागाजनकत्वात् इति। यद्यपि क्रियाया द्वित्रिक्षणावस्थायि-

त्वम् आधुनिकैरुच्यते न षट्क्षणावस्थायित्वम्, तथापि इयं पूर्वेषां क्रिया; इत्यवगन्तव्यम् **विशेष्यासिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया इन्द्रियग्राह्यत्वाभावात्, इत्यर्थः । स्वमतेऽपि विशेषणासिद्धिरपि द्रष्टव्या ॥ **बाह्येति** । बाह्येन्द्रियग्राह्यसजातीयत्वस्य हेतुत्वे परमाण्वादीनामपि बाह्येन्द्रियग्राह्यसजातीयत्वात् व्यभिचारः, इत्यर्थः ॥ **क्रियात्वं व्याहन्येतेति** । 'कर्म चासमवायि स्याद्यत्संयोगविभागयोः' इति तल्लक्षणादिति भावः ॥ **व्यक्तिशक्तीति** । क्रियाशब्दोक्तव्यक्तिशक्तिरूपाश्रयणेन ।

प०— हेतोरप्रयोजकत्वं च वक्तुमाह **किञ्चेति** । द्वितन्तुकेति बहुव्रीहिः । तन्तुद्वयारब्धकार्यस्यावयवभूते तन्तावित्यर्थः ॥ (तद्विभागं तन्त्वन्तरविभागं) ॥ **संयोगेति** । तन्तुद्वयसंयोगविनाश इत्यर्थः ॥ **सामान्यवत्त्वे सतीति** । घटत्वादावव्यभिचाराय एतद्विशेषणम् । आत्मन्यव्यभिचाराय बाह्येति । योगिव्यावृत्तयेऽस्मदादीति ॥ **परमाण्वादाविति** । द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिना तादृशघटादिजातीयत्वात् परमाण्वादेरिति भावः ॥ **अस्येति** । सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वस्येत्यर्थः । प्राश्निकल्पितपक्षत्रयमध्ये प्रमाणबलादिति आद्यं पक्षं प्रत्यक्षानुमानागमरूढतयाऽऽशङ्क्य मूलाद्बहिरेव निरस्य द्वितीयमाशङ्क्य मूलारूढतया निराचष्टे **अस्त्वित्यादिना** । न च घटादिक्रियाया नित्यत्वे निर्बाधं प्रमाणमस्तीत्यन्तेन ग्रन्थेन । **क्रियात्वं व्याहन्येतेति** । संयोगविभागासमवायिकारणं कर्मेति तल्लक्षणादिति भावः ॥ **विवक्षितेति** ॥ यस्मिन्क्षणे संयोग इत्युच्यते ततः पूर्वकाल इत्यर्थः । पूर्वं क्रियारूपो विशेषः शक्त्यात्मना स्थिर इति योजनामभिप्रेत्यार्थ उक्तः । अधुना स क्रियारूपो विशेषः क्रियाशक्त्यात्मनेत्येकपदत्वमुपेत्य व्यनक्ति **शक्तिरूपेणेति** । क्रियाशब्दस्य व्यक्त्यर्थत्वं चोपेत्यार्थमाह **व्यक्तिशक्तिरूपेण कारणेनेति वेति** । व्यक्तिरूपत्वं शक्तिरूपत्वं चेति क्रियायाः द्विरूपत्वाद्धेतोः क्रियारूपो विशेषः स्थिर इति युक्तम् । शक्तिरूपत्वेन स्थैर्यस्य कादाचित्कव्यक्तिरूपतामादाय बाधकपरिहारस्य च संभवादिति भावः ॥

या०— **किञ्च द्वितन्तुकेति** । द्वौ तन्तू समवायिकारणे यस्यावयवविशेषस्य स द्वितन्तुकः तस्यावयवभूते तन्तावित्यर्थः । बहुतन्तुकावयविनि आरम्भकसंयोगानां बहुत्वेनैकसंयोगनाशानन्तरं वक्ष्यमाणकार्यनाशो न स्पष्टं प्रतीयतेऽतो द्वितन्तुक एवावयवी गृहीत इति ध्येयम् ॥ **एवं च यथाऽनेकेनेति** । तथा चोक्तहेतोरप्रयोजकतेति भावः । **न यावत्सत्त्वमिति** । स्वोत्पत्तिक्षणे आरम्भकसंयोगनाशक्षणे कार्यनाशक्षणे च संयोगाद्यजनकत्वादिति भावः । यद्यपि क्रियाया द्वित्रिक्षणावस्थायित्वमेवाधुनिकैः उच्यते, न षट्क्षणावस्थायित्वम् । तथापीयं पूर्वेषां प्रक्रियेत्यवगन्तव्यम् ॥ **क्रियात्वं व्याहन्येतेति** । 'कर्म चासमवायि स्याद्यत्संयोगविभागयोरि'ति तल्लक्षणादिति भावः । **व्यक्तिशक्तिरूपेणेति** । ततश्चात्र क्रियाशक्त्यात्मनेत्येकमेव पदं, क्रियाशब्दश्च व्यक्तिवचन इति भावः ।

श्री०— कदाचिदेव संयोगाद्यसमवायिकारणत्वम् अनित्यत्वं विनाऽप्युपपद्यत इत्यप्रयोजकतेत्याह **किञ्चेत्यादिना** । बहुतन्तुककार्यग्रहणे एकतन्तुसंयोगनाशेन तत्र समग्रकार्यनाशासम्भवात् । द्वितन्तुकग्रहणे तु तन्तुद्वयसंयोगस्यासमवायिकरणत्वात्तस्यैव चान्त्यतन्तुसंयोगरूपत्वात्तन्नाशेन समग्रकार्यनाशः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य द्वितन्तुकेत्युक्तम् । अदृष्टविलम्बेन कार्यविलम्बे सत्यप्यन्त्यतन्तुसंयोगेन कदाचित्कार्यं न स्यादित्याद्यभियुक्तवाक्यपर्यालोचनयाऽन्त्यतन्तुसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वं गम्यत इति ज्ञेयम् ॥ **विशेष्यासिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया अतीन्द्रियत्वादिति भावः । ननु बाह्येन्द्रियग्राह्यसजातीयत्वं हेतुः, स चेश्वरक्रियायामस्त्येव । क्रियात्वादिना घटादिक्रियासाजात्यस्य सत्त्वादित्यत आह **बाह्येति** ! आद्ये द्वितीये च हेतौ दूषणान्तरं चाह ॥ **वर्णेति** । श्रोत्ररूपबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । वर्णानां द्रव्यत्वेन बाह्येन्द्रियग्राह्यघटादिसजातीयत्वाच्चेति भावः । ईश्वरक्रियाया अनित्यत्वं प्रमाणबलादङ्गीक्रियत इत्याद्यपक्षे तत्प्रमाणं, न प्रत्यक्षं, नाप्यनुमानमित्युक्तम् । अधुनाऽऽगममाशङ्क्य निराकरोति **नापीति** ॥ **स इमानिति** । असृजतेति भूतार्थकलङाऽतीतकालसम्बन्धस्य सर्जनक्रियायाः प्रतीयमानत्वादनित्यत्वं मन्तव्यम् । तुल्यत्वोक्त्यैव लब्धमर्थं दर्शयति **तत्र यदीति** । अनित्यत्वमागमबलादङ्गीक्रियत इति शेषः ॥ **ज्ञानादेरपीति** । आगमबलादेवेति शेषः । तत्रापि भूतार्थकलङो विद्यमानत्वादिति भावः ॥ **विरम्येति** । कतिपयक्षणव्यवधानेनेत्यर्थः । **स्वसत्ताया** ईश्वरक्रियासत्तायाः ॥ **विवक्षितक्षणादिति** । यस्मिन्क्षणे संयोगविशेषादिर्भवतीत्युच्यते भवद्भिः, तत्क्षणात्पूर्वमपि स्यात्, क्रियायाः तत्पूर्वं सत्त्वादित्यर्थः । **अवस्था** क्षणः । **अविशिष्टस्य** अविलक्षणस्य । यदि पूर्वक्षणापेक्षयोत्तरक्षणे किञ्चिद्वैलक्षण्यं क्रियायामायातीति स्यात्तदापरं तद्वैलक्षण्यस्य पूर्वपूर्वक्षणेऽभावाद्विरम्य व्यापारो युक्तः स्यात् । न चैवं तददर्शनादिति भावः । **शक्तिरेव क्रियेति** । क्रियाशक्त्यात्मनेति पदद्वयम् । शक्त्यात्मना स्थितिरिदार्थः क्रियाशक्तिरेव क्रियेति यावदित्यर्थः ।

च०—क्रियाया नित्यत्वेऽपि ततः कादाचित्क्येव संयोगविभागादिजनिःसूपपादेत्यप्रयोजकतया नोक्तहेतुना नित्यत्वसाधनं सङ्गच्छते इत्यभिधित्समानस्तदौपयिकीं क्रियायां अनित्यत्वोपगन्तृवैशेषिकोररीकृतामपि ततः कादाचित्कीं संयोगविभागादिजनिं दिदर्शयिषुस्तदीयप्रक्रियामनुवदति **किं चेत्यादि** ॥ **द्वितन्तुकेति** । बहुव्रीहिः । शेषाद्विभाषेति तल्लिङ्गात् । तन्तुद्वयसमवायिकारणको यः पटस्तदवयवे तन्तावित्यर्थः । विभागजविभागनिरूपणावसरे न्यायनयनिरूढैवैषा प्रक्रियेत्यभिसन्धिः । **न यावत्सत्त्वमिति** । सत्त्वमभिव्याप्येत्यर्थः । काशीतः पाटलीपुत्रं यावद्वृष्टो देव इत्यादावभिविध्यर्थकयावच्छब्दयोगेऽपि द्वितीयाविधानात् क्षणचतुष्टयावस्थापि स्वाधिकरणक्षणत्वव्यापकाधारतानिरूपकता नरसंयोगाद्यारम्भे स्वोत्पत्तिक्षणे आरम्भकसंयोगनाशक्षणे कार्यनाशक्षणे च संयोगाद्यजनादिति फलिताशयः । हेत्वन्तर-

माशङ्कितम् **सामान्यवत्वे सतीति** । येनेन्द्रियेण या व्यक्तिर्गृह्यते, तेन तद्गता जातिरपीति नियमेन सामान्ये गगनादौ चानैकान्त्यविधूननाय **पूर्वोत्तरदलयोरुपादानम्** । आत्मनि तदपहस्तयितुं बाह्यपदमु-पात्तम् । तच्च तादृशेन्द्रियजन्यसाक्षात्कारनिरूपितलौकिकविषयताश्रयत्वपर्यन्तं विवक्षणीयं तेनाकाशे शब्द इत्याद्युपनीतभाने उपनीतमर्यादया आकाशादिगोचरेष्वाकाशादेर्भानेऽपि न क्षतिः तादृशोपनीतभानाना-माकरदृशां निरूढत्वात् । **व्याहन्येतेति** । संयोगविभागासमवायिकारणत्वरूपक्रियालक्षणलक्षितत्वाभावा-दिति भावः ॥ **तत्तत्कार्यजननशक्तिरेवेति** । 'व्यक्तिः भावं गतायां तु करोतीति स्वरूपिणी । शक्ति-रूपस्थिता सैव क्रियाशक्तिरितीर्यते' इति प्रमाणानुरोधेन कार्यजननशक्तिरूपस्थितक्रियाऽत्र क्रियेत्युच्यते, इत्यप्यर्थापयन्ति । **व्यक्तिशक्तिरूपेणेति** । एतेन क्रियाशक्त्यात्मनेति द्वन्द्वगर्भषष्ठीतत्पुरुषप्रकृतिक-तृतीयान्तम् । क्रियाशब्दश्च व्यक्तिवचन इति ध्वन्यते ।

सु०— ननु केयं शक्तेर्व्यक्तिर्नाम । न तावत्प्रतीतिः । ईश्वरापेक्षया नित्यसिद्ध-त्वेनोक्तदोषानुषक्तेः । परापेक्षया कदाऽप्यभावात् । भावेऽपि कार्योत्पादस्य तदनपेक्ष-त्वात् । अत एव नावरणनिवृत्तिर्व्यक्तिरिति । मैवम् । व्यक्तिशब्देन शक्तेरेवावस्था-विशेषस्य विवक्षितत्वात् ॥ तत्र यत्तावदुक्तम् । यदि सृष्टिसमयेऽपि संहारक्रिया स्यात्तदा तथा व्यवह्रियेतेति । तदसत् । व्यक्तिरूपेणैव व्यवहारालम्बनत्वात् । यदपि जननविनाशौ युगपत्स्यातामिति तदपि व्यक्त्यवस्थायामेव शक्तेर्जनकत्वादनुपपन्नम् । यच्च क्रियाया नित्यत्वे संयोगविभागोत्पत्तिसातत्यप्रसञ्जनं तदप्येवमेव परिहृतम् । किं चैवं पटसामग्र्याः पटोत्पत्ता-वनपेक्ष(कारण)त्वात्पटोत्पत्तिसातत्यं स्यात् । ननु किं सामग्री तमेव पटं पुनर्जनयतु(येत्), उत पटान्तरम् । नाद्यः । पटप्रागभावस्यापि सामग्रीनिविष्टत्वात्तस्य च पटोत्पत्त्या विनष्टत्वेन सामग्र्या विकलत्वात् । न द्वितीयः । पूर्वपटेन प्रतिबद्धत्वात् । तत्कथं पटोत्पत्तिसातत्यम् । सत्यम् । सममेतत्प्रकृतेऽपीति । यदपीश्वरक्रिया संयोगविभागौ करोति न वेति पृष्टम् । तत्र करोतीति ब्रूमः । कुर्वन्ती च विरम्यैव । न च तदनुपपत्तिः । व्यक्त्या विशिष्टत्वात् । अन्यथाऽवयवक्रियाऽप्युत्तरदेशसंयोगं स्वोत्पत्त्युत्तरक्षण एव कुर्यात् । न च कृतसंयोगस्य कर्मणोऽवस्थानानुपपत्तिः । अनित्यक्रियासु तद्व्यवस्थोपपत्तेः ।

शे०— **उक्तदोषेति** घटादेर्युगपज्जननविनाशप्रसङ्गरूपेत्यर्थः ॥ **परेति** । पुरुषशक्त्या नित्या-तीन्द्रियत्वादिति भावः ॥ **भावेऽपीति** । ईश्वराचिन्त्यशक्त्या प्रतीतिसद्भावेऽपीत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । ईश्वरापेक्षया नित्यसिद्धत्वात्परापेक्षया कदाऽप्यभावाद्भावेऽपि कार्योत्पादस्य तदनपेक्षत्वादेवेत्यर्थः ।

शक्तिव्यक्तिरूपाश्रयणेनोक्तबाधकान्यनूद्य परिहरति **तत्रेति** ॥ **व्यक्तिरूपेणैवेति** । ततश्च सृष्टिसमये संहारक्रियायाः शक्तिरूपेण सद्भावेऽपि तेन रूपेण व्यवहारानालम्बनत्वाद्व्यक्तिरूपेणैव व्यवहारालम्बनत्वात्, व्यक्तेश्च तदाऽभावात् न श्रुत्यादौ तथा व्यवहार इति भावः ॥ **जननेति** । घटस्येति शेषः । **व्यक्त्यवस्थाया एवेति** । व्यक्त्यवस्थोपेताया: क्रियाशक्तेरेव जनकत्वात्सृष्टिसमये च तदभावान्नोक्तप्रसङ्ग इति भावः । (क्रियाया एव शक्तित्वेनाभिधानानुसारेणेदम्) ॥ **एवमेवेति** । व्यक्त्यवस्थाया एव क्रियाया जनकत्वान्न क्रियानित्यत्वेऽपि संयोगादिसततोत्पत्तिप्रसङ्ग इति भावः । सामग्रीवैकल्यात्पूर्वसंयोगेन प्रतिबन्धाच्च न संयोगादिसततोत्पत्तिप्रसङ्ग इति भावेन सामग्रीवैकल्यादिकं परमुखेनैवानेतुं प्रतिबन्दीमाह **किञ्चेति** ॥ **सममेतदिति** । किं क्रिया तमेव संयोगं पुनर्जनयतु संयोगान्तरं वा । नाद्यः । संयोगप्रागभावस्यापि सामग्रीनिष्ठत्वात्तस्य च संयोगोत्पत्त्या विनष्टत्वेन सामग्रीवैकल्येन क्रियामात्रेण संयोगजननयोगात् । नान्त्यः । पूर्वसंयोगेन प्रतिरुद्धत्वात् । तत्कथं संयोगोत्पत्तिसातत्यमेवं विभागोऽपीति सममेनदित्यर्थः ॥ **करोतीति ब्रूम इति** । अतो न लक्षणव्याघात इति भावः । तर्ह्येतत्पक्षोक्तविकल्पदोषप्रसङ्गः इत्यत आह **कुर्वन्ती चेति** । तथा च स्वसत्तोत्तरक्षण एव संयोगादिजनकत्वानङ्गीकारान्न तत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्ग इति भावः । तावता तद्दोषपरिहारेऽपि एतत्पक्षोक्तदोषः स्यादेवेत्याशङ्क्य निषेधति **न चेति** । पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्यव्यापाराभावादिति भावः । पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्यव्यापाराभावेऽपि प्रकृते व्यक्त्या विशिष्टत्वभावाभावाभ्यां क्रियायाः पूर्वोत्तरावस्थयोरविशेषासिद्धेर्युक्तो विरम्यव्यापार इत्याशयवानाह **व्यक्त्येति** । पूर्वोत्तरावस्थयोर्विशेषं क्रियायाः परमुखेनाप्यानेतुं प्रतिबन्दीमाह **अन्यथेति** ॥ **अनुपपत्तेरिति** । उत्तरसंयोगस्य कर्मविनाशकत्वात् अन्यथाप्रापणानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः ।

स०— उक्तबाधकान्यनूद्य परिहरति **तत्रेत्यादिना** ॥ यदुक्तं संयोगादिकारणत्वे नित्यत्वानुपपत्तिरिति तद्विघटयति **न च कृतेति** ॥

प०— **अत एवेति** । नित्यसिद्धत्वादित्यादिदोषादेवेत्यर्थः । न कश्चिद्दोष इत्युक्तं तद्व्यनक्ति **तत्र यत्तावदित्यादिना** । **अवयवक्रियेति** । द्वितन्तुकावयव इत्यादिनोक्तावयवक्रियेत्यर्थः ।

या०— **अवस्थाविशेषस्येति** । स च कार्यैकोन्नेय इति भावः ।

श्री०— प्रतीतिः किमीश्वरस्योच्यते, परेषां वा । नाद्य इत्याह **ईश्वरेति** । ईश्वरमपेक्ष्येत्यर्थः । नित्यसिद्धत्वेन शक्तिप्रतीतेरिति शेषः ॥ **उक्तदोषेति** । तथाहि । यदि सृष्टिसमयेऽपीत्यादिनोक्तेत्यर्थः । द्वितीयं निराह **परेति** । परानपेक्ष्येत्यर्थः । भगवच्छक्तेरतीन्द्रियत्वेन परेषां भगवच्छक्तिप्रतीतिः कदाऽपि नास्तीति भावः । अस्त्यागमादिना परेषां तत्प्रतीतिरिति चेत्तत्राह **भावेऽपीति** । **तदनपेक्ष-**

त्वात् परप्रतीत्यनपेक्षत्वादित्यर्थः । परेषां यदा भगवच्छक्तिप्रतीतिस्तदैव कार्यं भवति । नो चेन्नेति न युक्तम् । शक्तिकार्यभूतस्य सततं कार्योत्पादस्य परप्रतीत्यनपेक्षत्वेन परेषां तत्प्रतीतिरस्तु वा मा वा कार्यं तु सदा स्यादेवेति भावः । तथाच क्रियारूपशक्तौ परप्रतीतिरूपव्यक्तौ सत्यां कार्योत्पादः तस्मिन् सति परेषां प्राप्त्या तत्प्रतीतिरूपव्यक्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति हृदयम् ॥ **अत एवेति** । ईश्वरापेक्षयाऽऽवरणस्यैवाभावात्परेषां त्वीश्वरशक्तिप्रतीतिप्रसक्तेरेवाभावेन तान्प्रत्यावरणकल्पनाया एवासम्भवेन परापेक्षया कदाऽप्यावरणनिवृत्तेरभावात् । भावे वा कार्योत्पादस्य तदनपेक्षत्वादित्यर्थः । अवस्थाविशेषः सृष्ट्यादिकालविशेषसम्बन्धरूपः ॥ **व्यक्तिरूपेणेवेति** । शक्तेर्यदा सृष्ट्यादिकालविशेषसम्बन्धस्तदैवेति भावः । व्यक्त्यवस्थायाः सृष्ट्यादिकालविशेषसम्बन्धवत्याः । तथाच शक्तेः सृष्टिसंहारकालसम्बन्धस्य युगपदभावान्न युगपत्सृष्टिसंहारावित्याशयः ॥ **एवमेवेति** । कालविशेषसम्बन्धरूपव्यक्त्यवस्थाया एव शक्तेः संयोगादिजनकत्वात् व्यक्त्यवस्थायाश्च सदाऽभावान्न तत्सातत्यमिति भावः ॥ **एवमिति** । क्रियायाः संयोगविभागौ प्रत्यनपेक्षकारणत्वात्तदुत्पत्तिसातत्यप्रसञ्जन इत्यर्थः । **अनपेक्षत्वात्** इतरानपेक्षकारणत्वादित्यर्थः । **तमेव** पूर्वमुत्पन्नमेव ॥ **विनष्टत्वेनेति** । प्रतियोग्यापत्तेरेव प्रागभावविपत्तित्वादिति भावः । **पूर्वपटेनेति** । सामग्र्या हि तन्तौ पटेनोत्पत्तव्यम् । तत्र च पूर्वपटस्यैव प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन पटान्तरस्यावकाशाभावादित्यर्थः ॥ **सममेतदिति** । क्रियारूपसामग्री तमेव संयोगादिकं जनयेदुत संयोगान्तरम् । नाद्यः । संयोगादिप्रागभावाभावेन सामग्र्या विकलत्वात् । न द्वितीयः । पूर्वसंयोगादिना प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः ॥ **तदनुपपत्तिरिति** । पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्य व्यापारायोगादित्यर्थः ॥ **व्यक्त्येति** । कालविशेषसम्बन्धरूपयेत्यर्थः । तथाच पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टत्वमेवेति नेति भावः । **अवयवक्रिया** द्वितन्तुकावयवक्रिया ॥ **उत्तरक्षण एवेति** । तन्त्वन्तरविभागादिभिर्व्यवधानं न स्यात्पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टत्वादित्यर्थः । **कर्मण** ईश्वरकर्मणः ॥ **अनित्येति** । ईश्वरक्रिया तु नित्येति भावः ।

च० — **नित्यसिद्धत्वेन** सार्वकालिकसर्वगोचरेश्वरज्ञानविषयीकृतत्वेन । **उक्तदोषेति** । घटादेर्यौगपद्येनोत्पादविनाशापत्तिरूपेत्यर्थः । **कदापीति** । अतीन्द्रियत्वादिति भावः । **भावेपीति** । ईश्वराचिन्त्याद्भुतशक्त्या प्रतीतिसद्भावेऽपीत्यर्थः । अत एव । तादृशेशाज्ञानावगाढत्वपरातीन्द्रियत्वकार्योत्पादनिष्ठतन्नैरपेक्ष्यत एवेत्यर्थः । उक्तक्षतिजातं शक्तिव्यक्तिरूपाश्रयणेन परिजिहीर्षति **व्यक्तिरूपेण इति** । इत्थं च सर्जनदशायामितरक्रियाया व्यवहारानौपयिकशक्त्यात्मनाऽवस्थितावपि तदौपयिकव्यक्त्यात्मनावस्थितेस्तदानीं न तथा व्यवहारापत्तिरिति भावः । **जननेति** । घटादेरित्यादिः । **व्यक्त्यवस्थाया एवेति** । बहुव्रीहिः । तथा च सर्जनदशायामितरक्रियायास्ताद्रूप्येणानवस्थितेर्न क्षतिरिति भावः । एवमेव व्यक्त्यात्मनैव क्रियायाः संयोगादिजनकत्वोपगमेनैव । संयोगादिरूपफलोत्पत्तिप्रयोजक

निखिलकूटवैधुर्यनियन्त्रितं पूर्वसंयोगरू

परलपनेनैव तादृशकूटवैधुर्यं निर्दिधारयिषुः प्रतिबन्दीमभिधत्ते **किं चेति** ॥ **सममेतदिति** । प्रागभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव कारणतायाः स्थिततया तत्संयोगव्यक्त्युत्पादने तद्व्यक्त्युत्पत्तिप्रयोजकप्रागभावविनाशेन तद्घटितकूटवैधुर्येण तद्व्यक्त्युत्पादस्य तादृशव्यक्तिरूपप्रतिबन्धकसमवधानेन व्यक्त्यन्तरोत्पादस्य चापत्त्यनवकाशेन न संयोगादिसातत्त्यापत्तिरिति भावः ॥ **करोतीति ब्रूम इति** । तेन लक्षणव्याहतिरिति हृदयम् । तत्कल्पोक्तदोषं परिहरति **कुर्वती चेति** । तथा च स्वसत्त्वोत्तरक्षणावच्छेदेनैव संयोगादिजनकत्वानुपगतेर्न तत्कल्पोक्तक्षत्यवकाश इति भावः । **तदनुपपत्तिरिति** । पूर्वोत्तरक्षणयोरविशिष्टस्य कार्यजनकत्वतद्राहित्ययोर्व्यवस्थानानुपपत्तिरित्यर्थः । पूर्वोत्तरक्षणयोः क्रियायां वैशेष्यं परलपनेनापि निर्धारयति **अन्यथेति** ॥ **अनवस्थानानुपपत्तिरिति** । उत्तरसंयोगैकनाश्यत्वात्कर्मण इति भावः ।

सु०— ननु संहारकाले क्रिया व्यक्ता (अथ) न वा । न चेत्कथं तत्र व्यवहारोऽर्थक्रिया वा । आद्ये कथं सृष्टिव्यवहाराद्यभावः । मैवम् । व्यक्तेरप्यवान्तरानन्तविशेषवत्ताऽङ्गीकारात् । तदिदमुक्तं सविशेषोऽपीति । **एवमनङ्गीकारे परेषामपि समानः प्रसङ्गः । पारमेश्वरस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नलक्षणस्य संहारव्यापारस्य नित्यत्वात् । नित्यमपि परमेश्वरेच्छादिकं सहकारिसद्भाव एव कार्यकारीति चेन्न । सहकारिणामपि नित्यत्वात्, परमेश्वरेच्छाद्यायत्तत्वाच्च । नेच्छादिमात्रं संहारादिकारणं किन्तु सञ्जिहीर्षादिकम् उत संहारादिविशेषविषिष्टं तदेव । नाद्यः । अनभ्युपगमात् । तत एव संहरादिसिद्धाविच्छादिकल्पनावैयर्थ्याच्च । संजिहीर्षादेश्च नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेः । न द्वितीयः । सति संहारादौ संजिहीर्षादिकं ततः संहारादिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । न च स्वरूपसता संहारादिनेच्छादिकमुपधीयते । किन्तु विषयभूतेनेति चेत् । संहारादिविषयता किमागन्तुकी, अथवा नित्येति वक्तव्यम् । नाद्यः ॥ गुणेष्वागन्तुकधर्मोत्पत्तेरनभ्युपगमात् । द्वितीये तु सर्वदा संहारादिप्रसङ्गः । तस्माच्छक्तिव्यक्तिरूपता सर्वथाऽनुसरणीया । सा च समा क्रियायामपीति ।**

शे०— **क्रिया व्यक्ता न वेति** । अत्र क्रियाशब्दः शक्तिपरः । अत एव तत्तत्कार्यजनन शक्तिरेव क्रियेत्युक्तमिति ध्येयम् । संहारक्रियायाः संहारकालेऽव्यक्तत्वे संहारक्रियेति श्रुत्यादौ व्यवहारो न स्यात् । व्यक्तिरूपेणैव व्यवहारालम्बनत्वात् । संहाररूपार्थक्रिया च न स्यात् । व्यक्त्यवस्थाया एव शक्तेर्जनकत्वादित्याह **न चेदिति** । संहारकाले शक्तेर्व्यक्तत्वे संहारस्येव सृष्टेरपि प्रसङ्गः ।

संहारक्रियेति श्रौतव्यवहारवत् सृष्टिः क्रियेत्यपि श्रौतव्यवहारस्यापि प्रसङ्गः इत्याह **आद्य इति** ॥ **तदिदमुक्तमिति** । अनेन यो व्यवहारहेतुर्व्यक्तिरूपो विशेषः, स सविशेषोऽपि भगवत्यवान्तरानन्तविशेषसहितोऽपि भवति । अतो न व्यवहारादिसाङ्कर्यप्रसङ्ग इति मूलयोजना सूचिता भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ ननु क्रियायां शक्तिव्यक्तिरूपत्वं व्यक्तिरूपेण व्यवहारालम्बनत्वं व्यक्तेरप्यवान्तरानेकविशेषवत्वं चेत्यनेककल्पनादोषप्रसङ्गान्नेश्वरस्य क्रियाङ्गीकारो युक्त इत्यतस्तर्हि ज्ञानेच्छाद्यङ्गीकारेऽपि शक्तिव्यक्त्यादेरनेकस्य कल्पनीयत्वाज्ज्ञानादिकमपि नेश्वरस्याङ्गीकर्तव्यं स्यादविशेषादिति भावेन ज्ञानादौ शक्तिव्यक्त्यादिकमेव कुतः कल्पनीयं, येन तस्यापलापः स्यादितस्तत्र शक्तिव्यक्त्यादिरूपत्वं परेणाप्यङ्गीकारयति **एवमिति** । क्रियायां शक्तिव्यक्त्याद्यनङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **समानः प्रसङ्ग इति** । सृष्टिसमये संहारोऽपि स्यादित्यतिप्रसङ्गस्तुल्य इत्यर्थः । ननु संहारक्रियाया नित्यत्वेन सृष्टिसमयेऽपि सत्त्वात् त्वत्पक्षे घटादेः युगपज्जननविनाशप्रसङ्गेऽपि परमेश्वरीयसंहारव्यापारस्यानित्यत्वेन सृष्टिसमयेऽसत्त्वान्न परपक्षे युगपज्जननादिप्रसङ्ग इत्यतः स्यादेतदेवं यदि परमेश्वरीयसंहारव्यापारोऽनित्यः स्यात् । न चैतदस्तीत्याह **परमेश्वरस्येति** ॥ **नित्यमपीति** । तथा च सृष्टिसमये पारमेश्वरसंहारव्यापारसत्त्वेऽपि सहकारिविरहान्न संहारजनकत्वमिति नोक्तप्रसङ्ग इति भावः । स्यादप्येवं यदि सृष्टिसमये संहारकारणपारमेश्वरव्यापारस्य सहकारिविरह एव स्यान्न चैतदस्ति, पारमेश्वरव्यापारवत्तत्सहकारिणामपि नित्यतया सृष्टिसमये सत्त्वावश्यंभावादित्याह **सहकारिणामपीति** । अनित्यत्वेऽपि सहकारिणामीश्वरेच्छाद्यायत्तत्वेन सतीच्छादौ तदभावायोगान्न सहकारिविरहो वक्तुं युक्त इत्याह **ईश्वरेच्छाद्यायत्तत्वाच्चेति** ॥ **नेच्छादीति** । संहारादीत्यादिपदेन सृष्टिपरिग्रहः । सञ्जिहीर्षादिकमित्यादिपदेन सिसृक्षापरिग्रहः । तथा च सृष्टिसमये चेच्छादिमात्रसद्भावेऽपि सृष्टिसमये सिसृक्षावत्सञ्जिहीर्षायाः संहारसमये च सञ्जिहीर्षावत्सिसृक्षाया अभावान्न सृष्ट्यादिसमये जननविनाशयौगपद्यप्रसङ्ग इति भावः ॥ **अनभ्युपगमादिति** । तथा चापसिद्धान्त इति भावः । तथाऽभ्युपगमेऽप्याह **तत एवेति** । सञ्जिहीर्षादित एवेत्यर्थः ॥ **नित्यानित्येति** । सञ्जिहीर्षादिकं नित्यमनित्यं वा । नाद्यः । सर्वदा संहारप्रसङ्गात् । नान्त्यः । तथा सति संजिहीर्षासंहारादौ संजिहीर्षाद्यन्तरं कारणं वाच्यम् । अन्यथा तत्रैव व्यभिचारेण तस्य संहाराद्यकारणत्वप्रसङ्गात् । ततश्चानवस्थेति नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेरित्यर्थः । **किन्तु विषयभूतेनेति** । विषयत्वं चानागतस्यापि संभवतीति न परस्परपराश्रयत्वमिति भावः ॥ **गुणेष्विति** । इच्छादीनां गुणानां सामान्यसंबन्धेऽपि नागन्तुकधर्मोत्पत्तिस्तवाभिमता येन संहारादिविषयतोत्पद्येतेत्यर्थः ॥ **तस्मादिति** । संजिहीर्षाया नित्यत्वेन सृष्टिकाले सिसृक्षायाश्च नित्यतया संहारकाले च सत्त्वेऽपि शक्तिरूपेणैव सत्त्वात् व्यक्तिरूपेणैव च कार्यकारित्वात् । यदा सिसृक्षाव्यक्तिस्तदानीमेव सृष्टिः, यदा च

संजिहीर्षाया व्यक्तिस्तदानीमेव संहार इति न सृष्ट्यादौ युगपज्जननविनाशप्रसङ्ग इति शक्तिव्यक्तिरूपताश्रयणेनैवोक्तप्रसङ्ग निरासो वक्तव्यः। स च क्रियायामपि तुल्य इति न मत्पक्षेप्यतिप्रसङ्ग इति भावः।

स०— **सविशेषोऽपीति** ॥ विलक्षणोऽपीत्यर्थः ॥ **सञ्जिहीर्षादेश्चेति** ॥ सञ्जिहीर्षादिकं नित्यमनित्यं वा। नित्यं चेत्सदा संहारादिप्रसङ्गः। अनित्यं चेत् कथमीश्वरस्य नित्यगुणत्वमिति भावः ॥ यद्वा सञ्जिहीर्षादेः अनित्यत्वे सञ्जिहीर्षादिसंहारेऽपि सञ्जिहीर्षान्तरं कारणं वाच्यम्। अन्यथा तत्रैव व्यभिचारेण तस्यासंहारे कारणत्वमेव न स्यात् सा चान्या चेदनवस्था, सैव चेदात्माश्रयः। नित्यत्वे सर्वदा संहारादिप्रसङ्ग इति दूषणप्रसङ्गेन विकल्पानुपपत्तेरित्यर्थः। **किन्तु विषयभूतेनेति** ॥ विषयत्वं चानागतस्याप्यस्तीति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **गुणेष्विति** ॥ इच्छादीनां गुणानां सामान्यसंबन्धेऽपि नागन्तुककर्मोत्पत्तिस्तत्राभिमता येन संहारादिविषयतोत्पद्येतेत्यर्थः।

प०— व्यक्तेरैकरूप्यमुपेत्य शङ्कते **ननु संहारकाल इति** ॥ **संजिहीर्षादेश्च नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेरिति**। सञ्जिहीर्षादिकं नित्यं चेत् नित्यं संहारातिप्रसङ्गः। अनित्यं चेत्तत्संहारस्यापि सञ्जिहीर्षाधीनत्वेनात्माश्रयाद्यापातात्। सञ्जिहीर्षानधीनत्वेऽन्यसंहारस्यापि तदधीनत्वाभावापाताद्व्यभिचारादिति दूषणप्रसङ्गेनेति भावः ॥ **विषयभूतेनेति**। इच्छां प्रति विषयभूतेन संहारादिनेच्छायां सञ्जिहीर्षत्वादिरूपो विशेष उपधीयते। इच्छाविषयत्वं चागामिन्यपि संहारे संभवतीति नान्योन्याश्रय इति भावः। इच्छायाः संहारादिविषयता संहारादिविषयकतेत्यर्थः। [परममहदिति भिन्नं पदम्। एकपदत्वे वा 'आन्महतस्समानाधिकरणजातीययोरि'ति आत्वस्य स्थान्यादेशोक्तिव्यत्ययेन समानाधिकरणजातीययोः इति द्वन्द्वेऽल्पाच्तरस्य परनिपातेन च ज्ञापनादनित्यत्वमिति ध्येयम्।

या० — **क्रिया व्यक्ताऽथ न वेति**। तत्तत्कार्यजननशक्तिरेव क्रियेत्युक्तत्वादत्र क्रियाशब्दः शक्तिपरः ॥ **कथं सृष्टीति**। तत्तत्कार्यजननशक्तेः ज्ञानादिवदेकत्वात्तस्याव्यक्तौ तत्साध्यानि सर्वाणि कार्याणि युगपदेव स्युरित्यर्थः ॥ **अवान्तरानन्तेति** ॥ अनेन शक्तिरूपक्रियाया एकत्वे भगवत्क्रियाणामानन्त्यवचनविरोध इत्याशङ्काऽपि निरस्ता ज्ञातव्या। व्यक्तीनामानन्त्येन क्रियानन्त्यवचनानां व्यक्तक्रियाविषयत्वसंभवात् ॥ **तदिदमुक्तमिति**। अनेन यो व्यवहारहेतुर्व्यक्तिरूपो विशेषः स सविशेषोऽपि भवति। अवान्तरानन्तविशेषैः सहितोऽपि भवति, अतो न कार्यसाङ्कर्यप्रसङ्ग इति मूलयोजना सूचितेति ज्ञातव्यम् ॥ **व्यापारस्येति**। प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ **नित्यानित्येति**। सञ्जिहीर्षादेरनित्यत्वे सञ्जिहीर्षादिसंहारादावपि सञ्जिहीर्षाद्यन्तरं कारणं वाच्यम्। अन्यथा तत्रैव व्यभिचारेण तस्य संहाराद्यकारणत्वप्रसङ्गात्। सा चान्या चेदनवस्था, सैव चेदात्माश्रयः। ईश्वरशरीराद्यभावेन तज्जननासंभवाच्च।

नित्यत्वे सर्वदा संहारादिप्रसङ्ग इति दूषणप्रसङ्गेन विकल्पानुपपत्तेः ॥ **किन्तु विषयभूतेनेति** । विषयत्वमनागतस्यापि संभवतीति नान्योन्याश्रय इति भावः ।

श्री० — **क्रियेति** । शक्तिरित्यर्थः । व्यक्तिरेकैवेति हृदयम् ॥ **तत्रेति** । संहारकाल इत्यर्थः । **व्यवहारः** संहारव्यवहारः । **अर्थक्रिया** संहरणरूपा ॥ **कथमिति** । क्रियानिष्ठायाः सामान्यतः कालसम्बन्धरूपायाः व्यक्तेरेकत्वेन तस्याश्च जातत्वात्सृष्टिव्यवहारः सृष्टिरूपक्रिया वा स्यादित्यर्थः । **व्यक्तेः** क्रियानिष्ठव्यक्तेः । तथाच व्यक्तिर्नाम सामान्यतः कालसम्बन्धरूपा न विवक्षिता येनोक्तदोषः, किन्तु तत्तत्कालविशेषसबन्धरूपैवातो नोक्तदोष इत्याशयः । **प्रसङ्गः** सदा संहारव्यवहारसंहरणरूपार्थक्रिययोः प्रसङ्गः । सञ्जिहीर्षादिकमित्यत्रादिपदेन सिसृक्षा ग्राह्या । **तदेव** नित्येच्छादिकमेव । अभ्युपगमे त्वाह **तत एवेति** । नित्येच्छादिव्यतिरिक्तसञ्जिहीर्षादित एवेत्यर्थः ॥ **सतीति** । तल्लक्षणविशेषणविशिष्टत्वलाभादित्यर्थः । **उपाधीयते** । उपसंहितं विशिष्टं भवतीति यावत् ॥ **किंत्विति** । तथाचानागतस्यापि विषयत्वसम्भवेन स्वरूपसत्त्वस्यानपेक्षितत्वात् । संहाराभावेऽपि भाविना संहारेणेच्छादिकमुपधीयते । ततश्च सञ्जिहीर्षात्वं संभवतीत्येवाङ्गीकारेण सति संहारादौ सञ्जिहीर्षादिकमित्यस्यानङ्गीकारान्नान्योन्याश्रय इति भावः । **संहारादिविषयकता** इच्छादेर्भाविसंहारादिविषयकता ॥ **सर्वदेति** । इच्छादौ भाविसंहारादिविषयकत्वस्य नित्यत्वेन संजिहीर्षायाः सदा सत्त्वादित्यर्थः । **अनुसरणीया** संजिहीर्षादाविति शेषः ।

च० — **क्रिया व्यक्ता न वेति** । क्रियाशब्दोऽत्र शक्तिवचनः । **एवमङ्गीकार इति** । उक्तदिशा शक्तिव्यक्त्युपगमेनासमाहिताविन्यर्थः । अथ परमेश्वरे नित्यक्रियामुपगच्छतां मते क्रियायाः शक्तिव्यक्तिरूपत्वं व्यक्तिरूपेण व्यवहारौपयिकत्वं व्यक्तेरप्यवान्तरानन्तविशेषपरत्वं च कल्पनीयमित्यनेककल्पनानियन्त्रितगौरवापत्त्या तत्र तदनुपगतिरेव श्रेयसीत्याशङ्का क्रियानुपगमेन ज्ञानेच्छाप्रयत्नलक्षणा एव सर्जनादिव्यापारा इत्युररीकुर्वतां मतेऽपि तादृशव्यापाराणां तुल्यदिशा दर्शितानेककल्पनानिबन्धनतत्प्रसञ्जनेन यत्रोभयोरिति न्यायेनापनिनीषुस्तन्मतेऽपि तेषां तत्कल्पनामूरीकारयति **एवमिति** । क्रियायां शक्तिव्यक्त्यनभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **समानः प्रसङ्ग इति** । तादृशक्रियोपगन्तृमत इव तदनुपगन्तृमतेऽपि सृष्टिकालत्वावच्छिन्नधर्मिकसंहरणाभिन्नव्यापारवत्त्वापादकिका(?) संहरणवत्त्वापाधिका यद्यदभिन्नवत् तत् तद्वदिति गृहीतसामान्यमुख्यव्याप्तिकापत्तिर्दुर्वारेत्यर्थः । **सहकारिसद्भाव एवेति** । तथा च तदानीं संहरणरूपफलानुत्पादो नेच्छाविरहनिबन्धनः किन्तु सहकारिवैधुर्यनियन्त्रित एवेति भावः । **नित्यत्वादिति** । तद्विरहोऽपि दुरुपपाद इति हृदयम् । सहकारिणामनित्यत्वोपगमेऽपि तेषां तदिच्छैकनिघ्नत्वेन तन्नियन्तृभूतेच्छासमवधाने तादृशसहकारिसमवधानस्याप्यावश्यो(?)तव्यत्वादिति भावः ॥ **नेच्छेति** । संहारादी-

त्यादिपदं सर्जनपालनपरिग्राहकं संजिहीर्षादीत्यादिपदं सिसृक्षादिसंग्राहकम् । तथा च सर्जनसंहरणदशयोरिच्छामात्रसद्भावेऽपि सर्जनदशायां संजिहीर्षायाः संहरणदशायां च सिसृक्षायाः विरहेण सर्जनसंहरणयौगपद्यप्रसङ्ग इति भावः । **नित्यानित्येति** । तस्याः नित्यत्वे सर्वदा संहरणापत्त्या अनित्यत्वे च तत्प्रतियोगिकध्वंसे तादृशव्यक्त्यन्तरस्य हेतुत्वाकल्पनेऽपि नाशत्वरूपजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततादृशव्यक्तिप्रतियोगिकध्वंसे हेतुतावच्छेदकाभिमतसंजिहीर्षात्वावच्छिन्नासमवधाननियन्त्रितव्यतिरेकव्यभिचारेण तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य(?)हेतुत्वापत्त्या तादृशध्वंसे तादृशव्यक्त्यन्तरहेतुत्वकल्पने च तादृशव्यक्त्याऽऽनन्त्येनावस्थापत्त्या तादृशव्यक्त्यैक्ये आत्माश्रयप्रसङ्गेन निःशरीरेश्वरातदुत्पादासंभवेनोक्तवितर्कद्वयानुपपत्तेरित्यर्थः । **परस्पराश्रयेति** । विषयिताप्रत्यासत्त्या समुपसृष्टहरत्युपस्थाप्यविशेषितसन्प्रत्ययप्रत्याप्यमानेच्छासत्त्वस्य प्रकृत्यर्थसमवधानाधीनतया तादृशार्थस्य च प्रकृत्यर्थविशेषितसन्नन्तार्थसमवहितिनिबन्धनतयाऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः । **किन्तु विषयभूतेनेति** । तादृशप्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थविशेषितसन्प्रत्ययार्थो न समुपसृष्टहरतिप्रकृतिकसन्नन्तार्थः किन्तु तादृशप्रकृत्यर्थनिरूपितविषयिताविशेषिततादृशप्रत्ययार्थ एव । स च विषयस्यातीतत्वे आगामि(?)त्येव तन्निरूपितविषयिताविशेषितो(?)क्षत एवेति न क्षतिरिति भावः ॥ **संहारादिविषयतेति** । बहुव्रीहिप्रकृतिकस्तल् संहारादिनिरूपितेच्छादिनिष्ठविषयितेत्यर्थः । **गुणेष्विति** । जन्यभावानां द्रव्यादित्रितयान्यतमरूपतानैयत्येन तादृशान्यतमस्य च द्रव्यान्यस्मिन् दुरुत्पादतोपगतेरिति भावः ।

सु०— **ननु पारमेश्वरी ज्ञानादिलक्षणा संहारादिक्रिया परेणापि नित्येत्यङ्गीकृतम् । परिस्पन्दलक्षणा तु नास्त्येव । तस्माद्व्यर्थोऽयं प्रयत्नः । मैवम् । परिस्पन्दाभावे प्रमाणाभावात् । परममहत्परिमाणमस्तीति चेत्, न; अणु मध्यमपरिमाणाभ्यां सत्प्रतिपक्षत्वात् । न च, ते न स्तः । परममहत्त्वेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' इति द्वयोरपि श्रौतत्वात् । अणोरणीयस्त्वमप्रत्यक्षत्वोपलक्षणमिति चेत् । महतो महत्त्वमपि परमपूज्यत्वमिति किं न स्यात् । विरोधादुभयाङ्गीकारो नोचित इति चेत् तर्हि प्रथमप्राप्तत्वादणुत्वमेव ग्राह्यम् । परिहरिष्यते चायं विरोध इति ।**

शे०— शिष्यो भाष्यकारीयव्युत्पादनस्यानर्थक्यमाशङ्कते **नन्विति** ॥ **अङ्गीकृत इति** । तथा च तन्नित्यत्वव्युत्पादनमनर्थकमिति भावः ॥ **नास्त्येवेति** । तथा च तन्नित्यत्वं दूरापास्तमिति भावः ॥ **परिस्पन्दाभाव इति** । तथा च परिस्पन्दाभावासिद्धेर्युक्तं तस्य नित्यत्वव्युत्पादनमिति भावः । ननु चेश्वरः परिस्पन्दरहितः परममहत्परिमाणवत्त्वात् गगनवदित्यनुमानमानस्यैव परिस्पन्दाभावे

प्रमाणत्वात्कथं प्रमाणाभाव इत्याशङ्कते **परमेति** । ईश्वरः परिस्पन्दवान् अणुत्वात्परमाणुवत् मध्यमपरिमाणत्वात् घटवदिति सत्प्रतिपक्षत्वान्न तस्य परिस्पन्दाभावसाधकतेत्याह **अणुमध्यमपरिमाणाभ्यामिति** । अणुत्वमध्यमपरिमाणत्वयोरीश्वरेऽसत्त्वेन स्वरूपासिद्धतयाऽसमानबलत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमित्याशङ्कते **न चेति** ॥ **शक्यत्वादिति** । तथा च परममहत्परिमाणत्वस्यापीश्वरेऽसत्त्वेन पूर्वानुमानस्यापि स्वरूपासिद्धत्वात्तुल्यबलत्वमेवेत्याशयः । ननु महतो महीयानित्यागमेनेश्वरस्य परममहत्परिमाणत्वसिद्धेः कथमसिद्धिरित्यतस्तर्ह्यणोरणीयानित्यनेनेश्वरस्याणुत्वस्यापि सिद्धेर्न प्रतिपक्षानुमानेऽप्यसिद्धिरित्याह **अणोरणीयानिति** ॥ **अप्रत्यक्षत्वोपलक्षणमिति** । तथा च नानेनाणुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **किं न स्यादिति** । तथा च न तेनापि महत्त्वसिद्धिः स्यादिति भावः । अङ्गीकृत्य विरोधं समाधानमाह **तर्हीति** । महत्त्वमेवेति वैपरीत्यशङ्कां निरस्यति **प्रथमेति** । परित्यागे च कारणाभावादिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्त्वणुत्वमहत्त्वयोर्विरोध एव नास्तीत्याह **परिहरिष्यते चेति** । अन्यभावव्यावृत्तेश्च इत्येतत्सूत्रीयविरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् । 'ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि । अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च' इत्येतदनुव्याख्यानव्याख्यानावसर इति शेषः ।

स०— **परमेति** । ईश्वरः परिस्पन्दविधुरः विभुत्वात् आकाशवदित्यर्थः ॥ **अण्विति** । ईश्वरः परिस्पन्दवान् अणुत्वात् परमाणुवत् । मध्यमपरिमाणत्वात् घटवदित्यर्थः । हेतोरसिद्धिम् आशङ्क्याह **न चेति** । **परिहरिष्यते चायमिति** ॥ 'अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः । योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् । ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि । अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च'इत्यत्रेति शेषः । अन्ये तु 'अणीयांश्च महीयांश्च भगवानागमोदित' इत्यादिनेति शेष आहुः ।

प०— **अस्तीति** । प्रमाणमित्यनुषङ्गः ॥ **सत्प्रतिपक्षत्वादिति** । ईश्वरः परिस्पन्दहीनः परममहत्परिमाणवत्त्वादित्युक्ते, ईश्वरः परिस्पन्दवान् अणुपरिमाणवत्त्वात् मध्यमपरिमाणवत्त्वादिति वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । **द्वयोरपीति** । अणुत्वमहत्त्वयोरपीत्यर्थः ॥ **परिहरिष्यते चेति** । अक्षराधिकरणे वैशेषिकाधिकरणे चेति भावः ।

या०— **परिहरिष्यते चेति** । 'अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः । योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युक्तम् । ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि । अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च' इत्यत्रेति शेषः ।

श्री०— **ज्ञानादिलक्षणेति** । संहारादिविषयकज्ञानादिरूपा धात्वर्थक्रियाया नित्यत्वाङ्गीकारेऽपि परिस्पन्दलक्षणायाः क्रियाया नियत्वं साध्यत इत्यत आह **परिस्पन्देति** ॥ **नास्त्येवेति** ।

परममहत्परिमाणवद्द्रव्ये परिस्पन्दाभावादिति भावः ॥ **अण्विति** । ईश्वरः क्रियावान् अणुम-यम-परिमाणवत्त्वात्परमाण्वादिवदीति सत्प्रतिपक्षत्वमित्यर्थः । स्वरूपासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति **न त्व ते इति** । अणुमध्यमपरिमाणे इत्यर्थः । त्वदनुमानेऽपि स्वरूपासिद्धिरित्याह **परमेति** ॥ **तथेति** । नास्तीत्यर्थः । ननु न मम स्वरूपासिद्धिः । परममहत्त्वस्य महतो महीयानिति सिद्धत्वादिति चेत्तर्हि ममापि न स्वरूपासिद्धिः । अणोरणीयानित्यणुपरिमाणस्य श्रौतत्वादित्याशयेनाह **अणोरिति** । **द्वयोरणुमहत्परि-माणयोः** ॥ **उपलक्षणमिति** । अणुपरिमाणं न विवक्षितमिति न भवदीयहेतुसाधकत्वं तच्छ्रुतेरिति भावः । तर्हि तवापि तुल्यमित्याह **महत इति** । मह पूजायामिति धातोर्महत्त्वस्य पूज्यत्वार्थ-कत्वात् । त्वत्पक्षे चाणुत्वमप्रत्यक्षत्वोपलक्षकमित्यस्मिन्पक्षे विशेषोऽस्तीति भावः । **उभयाङ्गीकारः** उभयपरिमाणाङ्गीकारः । तथाच महत्परिमाणं स्वीकृत्याणुत्वमप्रत्यक्षत्वोपलक्षणमिति वक्तव्यमिति भावः । तर्हि वैपरीत्यमेवास्त्वित्याह **तर्हीति** । असञ्जातविरोधित्वेन प्रबलं । अणोरणीयानित्युपक्रमवाक्ये प्रथममेव प्रतीतत्वादित्यर्थः । **ग्राह्यम्** न चरमप्रतीतं सावकाशं महत्त्वमित्याशयः । अङ्गीकृत्येद-दमुक्तम् । वस्तुतत्त्वमाह **परिहरिष्यते चेति** ।

च० — ननु सिषाधयिषितनित्यत्वविशेषितक्रियायां(:) ज्ञानेच्छादिरूपत्वे सिद्धसाधनतापत्त्या परिस्पन्दरूपत्वे च ह्रदः काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ ह्रदे वह्नेः तत्र च काञ्चनमयत्वस्य गगनकुसुमायमानतया तत्र तस्य बाधादिना दुःसाधतेव, प्रकृतेऽपीश्वरे परिस्पन्दस्य तत्र च नित्यत्वस्य तादृशतया बाधाद्यापत्त्या दुःसाधतेत्याशङ्कते **नन्विति** । द्वितीयकल्पमुपेत्य तत्रोक्तक्षतिमपनिनीषुः समाधत्ते **मैवमिति** ॥ **प्रमाणाभावादिति** । तथा च प्रकृतपक्षधर्मिकपरिस्पन्दाभावोपरक्तप्रमितिवैधुर्यान्नोक्तक्षत्यवकाश इति भावः । गगनं निदर्शनीकृत्य परममहत्परिमाणेन हेतुना परिस्पन्दराहित्यमीश्वरेऽनुमिमानं प्रति परमाणुं घटं च निदर्शनीकृत्याणुत्वेन मध्यमपरिमाणवत्वेन च परिस्पन्दस्य तत्र सुसाधतया सत्प्रतिपक्षतामभिधत्ते **अण्वित्यादि** । प्रतिरोधानुमानेऽसिद्धिशङ्कायां स्थापनायामपि तत्प्रसरात्, तत्रत्यसमाहितेरत्रापि सुवचत्वा-दित्याह **न त्वित्यादिकश्रौतत्वादित्यन्तेन** । अणीयःपदस्यार्थान्तरलक्षकतया नाणुपरिमाणप्रत्यायकतेत्युक्ते-तुल्यदिशा महीयःपदस्यापि तादृशतया न परममहत्परिमाणप्रत्यायकतेत्युक्तिदेश्य(?)त्वादित्याह **स्यादि-त्यन्तेन** । विरोधमुपेत्य वैपरीत्यशङ्कानुत्पादबीजमभिदधानः समाधत्ते **तर्हीति** ॥ **ग्राह्यमिति** । परित्यज-नबीजाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु यो(?) विरोध एव नास्तीत्याह**परिहरिष्यते चेति** । 'अतो विरुद्ध-वद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः । योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् । ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तद-न्यत्र त्वसन्त्यपि । अविरोधेन गोविंदे सन्त्यस्थूलादिकानि च'इत्यानुपूर्वीकायाः अन्यभावव्यावृत्तेश्चेति योगतात्पर्यं विवृण्वानानुव्याख्यायाः व्याख्यावसर इत्यादिः ।

सु०—ननु (च) क्रियायाः शक्तिव्यक्तिरूपे परस्परं भिन्नेऽभिन्ने वा। आद्ये शक्तिरेवं नित्या क्रियात्वनित्येत्यापन्नम्। द्वितीये त्वनिवृत्तः सदा व्यवहारादिप्रसङ्ग इत्यत आह शक्तितेति।

अनु०— शक्तिता व्यक्तिता चेति विशेषोऽपि

अभिन्ने एव शक्तिव्यक्ती। न चोक्तदोषः। यतस्तत्र शक्तितेति व्यक्तितेति च विशेषोऽप्यस्ति। स च भेदकार्यनिर्वाहक इति च प्रागेवोक्तमिति।

स च विशेषः परस्परं विशेषिणा च यदि भिन्नः, तदा शक्तिव्यक्त्योरपि किं भेदो न स्यात्। अथाभिन्नः पुनर्व्यवहारादिसाङ्कर्यमित्यत आह विशेषवानिति।

विशेषवान् ॥

अभिन्नोऽपि

विशेष इत्यनुवर्तते। अभिन्न एवायं विशेष इति ब्रूमः। न चोक्तानुपपत्तिः। यतोऽभिन्नोऽपि विशेषवानङ्गीक्रियते। स्वनिर्वाहक इत्यर्थः।

नन्वेवमन्यत्रापि क्रियाया नित्यत्वमङ्गीकर्तव्यम्। शक्तिव्यक्तिस्वीकारेण सकलदोष-परिहारादिति चेत्। अङ्गीक्रियतां यदि तन्नित्यतायां प्रमाणमस्ति। सति निर्बाधे प्रमाणे, तद्विपरीतव्यवहारेषु च तदन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनैषा भवति। न च घटादिक्रियाया नित्यत्वे निर्बाधं प्रमाणमस्ति। अस्ति तु परमेश्वरादिक्रियाया नित्यत्वे तदित्याह क्रियादिश्चेति।

क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः ॥

एतेन तृतीयोऽपि निर(परा)स्तः। 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल-क्रिया चे'ति श्रुतिमनेनोपलक्षयति। स्वाभाविकी=यावद्द्रव्यभाविनी।

अत्र स्पष्टां च श्रुतिमाह ज्ञानमिति

ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः ॥

नित्यानन्दोऽव्ययः पूर्णो भगवान्विष्णुरच्युतः ॥'

इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह

अथवा पूर्वा श्रुतिः शक्तिरेव क्रियेत्यत्र पठिता उत्तरा तु क्रियाया नित्यत्वे। यद्वा, पूर्वा स्वरूपत्वे। तस्य विवादास्पदत्वात्(त्वे)। द्वितीया तु तद्धेतौ नित्यत्व इति।

अस्त्वेवमीश्वरक्रिया नित्या। अन्यक्रिया किमनित्यैवेत्यतो विवेकं प्रमाणान्तरेण दर्शयति शक्तीति।

शक्तिसद्भाव एव तु ॥
क्रियादिनित्यता ज्ञेया तदन्यत्र त्वनित्यता ॥
इति सत्तत्त्ववचनम् ॥ २ ॥

सद्भावे=नित्यत्वे । आदिपदेन ज्ञानादिग्रहणम् । अथवा नित्यतेति स्थायित्वमुच्यते । ततश्च ज्ञानक्रियादिशक्तिः यावत्कालभाविनी तावत्कालभावि ज्ञानादिकमपीत्युक्तं भवति ।

शे० — **क्रिया त्विति** । व्यक्तिस्तु इत्यर्थः । क्रियाशक्त्यात्मनेति व्यक्तिशक्तिरूपेणेति पूर्वं क्रियाशब्दस्य व्यक्तिपरतया व्याख्यातत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ **सदेति** । सृष्टिसमयेऽपीत्यर्थः ॥ **व्यवहारादीति** । संहारक्रियेति श्रौतव्यवहारप्रसङ्गः । युगपज्जननविनाशस्य आदिपदेन संग्रहः ॥ **न चोक्तेति** । सदा व्यवहारप्रसङ्गरूप इत्यर्थः । अत्र यद्यपि शक्तिताव्यक्तितयोर्विशेषत्वमुच्यते । तथाऽपि तयोरेव विशेषत्वं न प्रतिपत्तव्यम् । किन्तु शक्तित्वव्यक्तित्वाभिन्नं क्रियायां शक्तित्वव्यक्तित्वरूपार्थद्वयव्यवस्थापकं अर्थान्तरमेव विशेषतया द्रष्टव्यम् ॥ **प्रागेवेति** । जन्माधिकरणादावेवेत्यर्थः । क्रियायाः शक्तिव्यक्तिरूपत्वाश्रयणेन सर्वप्रयोजनसिद्धेर्भगवत्क्रियानित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणोपन्यासपरोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यत आह **नन्विति** ॥ **अन्यत्रापीति** । घटादावपीत्यर्थः । तथा च क्रियाया द्वैरूप्याश्रयणमनर्थकमिति भावः ॥ **तन्नित्यतायामिति** । घटादिक्रियाणां नित्यत्वे प्रमाणाभावाद्भेदेनैवोपपत्तेर्न तत्प्रतिनिधिविशेषाश्रयणं तत्र युक्तमित्यर्थः ॥ **तृतीयोऽपीति** । नित्यत्वे साधकप्रमाणाभावादिति तृतीयोऽपीत्यर्थः । 'क्रियादिश्च स्वभाव' इति श्रुतिस्वरूपसङ्कीर्तनमिति भ्रान्तिं निवारयति **पराऽस्येति** । स्वाभाविकीत्येतत्स्वभावनिर्वृत्तेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे **यावद्द्रव्येति** ॥ **अत्रेति** । परमेश्वरक्रियाया नित्यत्व इत्यर्थः ॥ **स्पष्टमिति** । अतो नैतच्छ्रुत्युदाहरणवैयर्थ्यमिति भावः । पूर्वत्र नित्यत्वस्याश्रुतत्वादस्पष्टत्वमिति ज्ञेयम् तर्हि स्पष्टत्वादेतत्-श्रुत्यैव विवक्षितार्थसिद्धेः पूर्वश्रुत्यानर्थक्यमित्यतः प्रकारान्तरेण वाक्यद्वयसार्थक्यमाह **अथवेति** । क्रियायाः स्वरूपत्वे प्रमाणोपन्यासोऽनर्थक इत्यत आह **तस्येति** । क्रियायाः स्वरूपत्वस्यैव मुख्यतो विप्रतिपत्तिविषयत्वादित्यर्थः । तर्हि पूर्वश्रुत्यैव विप्रतिपन्नप्रमेयसिद्धेः नित्यत्वप्रतिपादकश्रुत्युपन्यासवैयर्थ्यमित्यत आह **द्वितीया त्विति** । क्रियाया नित्यत्वातिरेकेण नित्यभगवत्स्वरूपत्वानुपपत्तेः, स्वरूपत्वोपपादकनित्यत्वसिद्धये द्वितीयश्रुत्युपन्यास इत्यर्थः । नित्यतेत्युत्तरपदानुरोधेन सद्भावपदं नित्यत्वपरत्वेन व्याख्याय, सद्भाव इति पूर्वानुरोधेन नित्यतेत्येतत्स्थायित्वपरत्वेन व्याचष्टे **अथवेति** ।

स० — क्रिया त्वनित्येत्यापन्नमिति भावः । शक्तित्वं व्यक्तित्वमित्यर्थोपपादकं विशेषद्वयं क्रियायाम् अस्तीत्यर्थः ॥ **यदि तन्नित्यतायामिति** ॥ घटादिक्रियाणां नित्यत्वे प्रमाणाभावात्

भेदेनैवोपपत्तेर्न तत्प्रतिनिधिविशेषाश्रयणमित्यर्थः। **द्वितीया तु तद्धेताविति** । क्रियायाऽनित्यत्वात् नित्यभगवत्स्वरूपत्वमनुपपन्नमिति विवादस्य सत्त्वे? क्रियाया अपि नित्यत्वात् तदुपपद्यत एवेति । क्रिया-नित्यत्वस्य भगवत्स्वरूपत्वे हेतुत्व इत्यर्थः ।

प०— **यतस्तत्रेति** । अभिन्नयोरपि शक्तिव्यक्त्योरित्यर्थः । चशब्दं भिन्नक्रमतया योज-यति **शक्तितेति व्यक्तितेति च विशेषोप्यस्तीति** ॥ **प्रागेवेति** । स्वनिर्वाहकतेत्यादिना जन्मा-धिकरणे । तद्धनवस्थेत्यतो विशेषवानित्यस्य फलितार्थमाह **स्वनिर्वाहक इत्यर्थ इति** ॥ **तृतीयो-ऽपीति** । ईश्वरक्रियाणामनित्यत्वं किं प्रमाणबलादङ्गीक्रियते, नित्यत्वे बाधकसद्भावात्, साधकाभावा-द्वेति प्राग्विकल्पितपक्षत्रये प्रथमः पक्षो बहिरेव निरस्तः । द्वितीयः शक्त्यात्मनेति मूलेन । अन्त्यस्तु क्रियादिश्चेत्यादिमूले प्रमाणकथनेन निरस्त इत्यर्थः । नित्यत्वे साधकाभावादिति चोद्यनिरासाय नित्यत्व एव श्रुतिर्वाच्या । न तु स्वरूपत्व इत्यत आह **तस्य विवादास्पदत्वादिति** । तद्धेतौ स्वरूपत्वहेतु-भूते नित्यत्व इत्यर्थः । नित्यतेतिपदानुरोधादाह **सद्भावे नित्यत्व इति** । सद्भावशब्दस्य सत्त्व-मेवार्थ इत्युपेत्य नित्यतेत्यस्यैवार्थान्तरमाह **अथवेति** ॥ **ज्ञानक्रियादिशक्तिर्यावत्कालभाविनीति** । नित्या चेत्ज्ज्ञानादिकमपि नित्यम्, अनित्या चेत् शक्तिर्ज्ञानादिकमप्यनित्यमिति भगवतोऽन्यत्र नित्या-नित्यभेदेन क्रियादिकं द्विरूपमपीन्युक्तं भवति ।

या०— **क्रिया त्विति** । व्यक्तिस्त्वित्यर्थः । पूर्वं क्रियाशब्दस्य व्यक्तिपरतया व्याख्यातत्वात् ॥ **यतस्तत्रेति** । शक्तित्वं व्यक्तित्वमित्यर्थद्वयोपपादकं विशेषद्वयं क्रियायां यतोऽस्तीत्यर्थः । स्वाभाविकीत्ये-तत् स्वभावे च निवृत्तेत्यन्यथाप्रतीतिवारणाय व्याचष्टे **यावद्द्रव्येति** । तथा च स्वार्थे प्रत्यय इति भावः ॥ **तस्य विवादास्पदत्व इति** । क्रियायाः स्वरूपत्वस्यैव मुख्यता, विप्रतिपत्तिविषयत्वात् इत्यर्थः ॥ **तद्धेताविति** । क्रियाया अनित्यत्वान्नित्यभगवत्स्वरूपत्वमनुपपन्नमिति विवादास्पदत्वे, क्रियाया अपि नित्यत्वात्तदुपपद्यत एवेति भगवत्स्वरूपत्वसाधकहेतौ क्रियानित्यत्व इत्यर्थः । नित्यतेत्यु-त्तरपदानुरोधेन पूर्वं सद्भावपदमपि नित्यत्वपरमिति व्याख्यातम् । इदानीं पूर्वसद्भावपदानुरोधेन उत्तरनि-त्यतापदमेव स्थायित्वपरमित्याह **अथवेति** । अनेन क्रियाज्ञानयोर्द्वित्रिक्षणमात्रावस्थायित्वं नास्माकं सम्मतमिति ज्ञातव्यम् ।

श्री०— **क्रिया त्विति** । क्रियाशक्त्यात्मनेत्यत्र क्रियापदस्य व्यक्त्यर्थकत्वेन व्याख्यात-त्वादत्र क्रियापदेन व्यक्तिर्ग्राह्या ॥ **अनित्येति** । शक्तेः सार्वकालिकत्वाद्व्यक्तेश्च कादाचित्कत्वादिति भावः ॥ **अनिवृत्त इति** । अतिप्रसङ्गपरिहारायाङ्गीकृताया अपि व्यक्तेः शक्त्यभिन्न-त्वेन सर्वदा सत्त्वादित्याशयः । **तत्र शक्तिव्यक्त्योः** ॥ **शक्तितेति व्यक्तितेति विशेष इति** । क्रिया-

निष्ठशक्तिव्यक्त्योरभेदेऽपि शक्तित्वव्यक्तित्वरूपभेदकार्यनिर्वाहको द्विविधो विशेषोऽस्तीति व्याख्येयम् । शक्तित्वव्यक्तित्वयोरेव विशेषत्वाभावादिति ध्येयम् । **स विशेषः** शक्तित्वव्यक्तित्वोपपादको द्विविधो विशेषः ॥ **विशेषिणा चेति** । शक्तिव्यक्तिरूपधर्मिणेत्यर्थः ॥ **किं भेद इति** । शक्तिव्यक्तिधर्मभूतयोः शक्तित्वव्यक्तित्वोपपादकयोः विशेषयोर्भेदे प्रोच्यमाने क्रियानिष्ठधर्मभूतयोरपि शक्तिव्यक्त्योर्भेदः किं न स्यात् । धर्मत्वविशेषादित्याशयः । अथाभिन्न इत्यनन्तरं तर्हीति शेषः ॥ **साङ्कर्यमिति** । शक्तेरेकस्या एव उर्वरितत्वेन सृष्टिकालेऽपि संहारादिव्यवहारसङ्ग इत्यर्थः । विशेषः शक्तित्वव्यक्तित्वोपपादकः शक्तित्वव्यक्तिनिष्ठो द्वित्वावच्छिन्न इत्यर्थः ॥ **स्वनिर्वाहक इति** । तथाच स्वनिर्वाहकत्वरूपविशेषवानिति योज्यम् । **अन्यत्रापि** घटादावित्यर्थः । **तद्विपरीतव्यवहारेषु** नित्यत्वाङ्गीकारविरोधिषु कादाचित्कसंहारादिव्यवहारेषु सत्स्वित्यर्थः । कल्पना शक्तिव्यक्त्यङ्गीकारेण परिहारकल्पना । **तृतीयोऽपीति** । नित्यत्वसाधकप्रमाणाभावादिति तृतीयोऽपि पक्षः, क्रियाया नित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणोदाहरणेनैव परास्त इत्यर्थः ॥ **शक्तिरेवेति** । तथाच 'ज्ञानबलक्रियारूपा शक्तिः स्वाभाविकी'ति श्रुतिर्योज्या ॥ **तस्येति** । अत्र यद्यल्लक्षणत्वेनोच्यते, तत्सर्वं भगवत्स्वरूपमेवेति सृष्ट्यादिक्रियाया अपि भगवल्लक्षणत्वेनोक्तत्वात् तस्याश्चानित्यत्वेन भगवत्स्वरूपत्वं विवादास्पदमित्यर्थः ॥ **तद्वेताविति** । भगवत्स्वरूपत्वोपपादकक्रियाया नित्यत्व इत्यर्थः ॥ **अन्यक्रियेति** । अन्येषां जीवानां क्रियेत्यर्थः । **दर्शयति** प्रसङ्गादिति शेषः । जीवस्वरूपभूतक्रियाभिप्रायेण पूर्वयोजना । देहादिविशिष्टजीवनिष्ठक्रियाभिप्रायेण सद्भावपदस्वारस्याय योजनान्तरमाह **अथ वेति** । पुरुषस्य यावत्पर्यन्तं ज्ञानक्रियाजनकत्वशक्तिरस्ति तावत्पर्यन्तं ज्ञानादिकमस्त्येव । अस्मिन्पक्षे परोक्तं त्रिक्षणावस्थायित्वं ज्ञानादीनां यत्,तदस्माकमसम्मतमिति ज्ञातव्यम् ॥

च० — **क्रिया त्विति** । व्यक्तिस्त्वित्यर्थः । क्रियाशक्त्यात्मनेति प्रतीकगतक्रियापदस्य व्यक्तिरूपेणेतिव्याख्याततया अत्रत्यतत्पदस्यापि व्यक्तिपरतोपपद्यत इत्येवसेयम् । **सदेति** । सर्जनदशायामपीत्यर्थः । **व्यवहारादीति** । जगत्सर्जनविनाशयोर्यौगपद्येन श्रौतव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्र कतिपये व्याचक्षाणाः (शे॰चं॰) 'अत्र यद्यपि शक्तिताव्यक्तितयोर्विशेषत्वमुच्यत इति आशङ्कमानाः तथापि न तयोरेव विशेषत्वं प्रतिपत्तव्यं किं तु शक्तित्वव्यक्तित्वाभिन्नक्रियायां शक्तित्वव्यक्तित्वरूपार्थद्वयव्यवस्थापकमर्थान्तरमेव विशेषतया द्रष्टव्यमि'ति तत्तात्पर्यं विभावयन्तः समादधति **प्रागेवेति** । जन्मादिनय एवेत्यर्थः । क्रियायाः शक्तिव्यक्तिरूपत्वोपगत्यैव सर्वसामञ्जस्यात्करिष्यमाणशक्रियानित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणोपन्यसनानर्थक्यशङ्कापरिजिहीर्षया, **तुल्यदिशा** क्रियान्तरनित्यत्वमविशेष्येणा-

शङ्कते **नन्वेवमिति** । **अन्यत्रापीति** । घटादिनिरूपितवृत्तित्वविशेषिताया इत्यर्थः । तथा च क्रियात्वावच्छेदेनैव तन्नित्यत्वोपगमसंभवे तत्सामानाधिकरण्येन नित्यत्वतदभावोपगमे निर्बीज इति भावः । तन्नित्यतायां घटादिक्रिया नित्यतायां निर्बाधेति । निरादय इत्यनुशासनात् बाधापादानकनिष्क्रान्ति-विशेषितेत्यर्थः । **प्रभवति** समर्था भवति, प्रकर्षेणोत्पद्यते वा । एतेन ईशक्रियानित्यत्वसाधक-प्रमाणोपन्यसनेन । **तृतीयेऽपि** नित्यत्वसाधकप्रमाणाभावादिति तृतीयकल्पोऽपि । क्रियादिश्च स्वभाव इति मौलप्रतीकस्य श्रुत्यनुकरणत्वविपर्यासं निरस्यति **परास्येति** । स्वाभाविकीत्यस्य तेन निर्वृत्तमित्यधि कृत्य विहितप्रत्ययान्तत्वभ्रान्त्यपनुत्तये व्याचष्टे **यावद्द्रव्येति** । तथा च स्वार्थिकष्ठगिति भावः । **अत्र** भागवतक्रियानित्यत्वे । **स्पष्टम्** नित्यत्वावबोधकपदसमभिव्याहारविशेषितम् । पूर्वोदा-हृतायां तु तादृशपदसमभिव्याहारवैधुर्यात्तस्या अस्फुटतेत्यवसेयं स्फुटैतच्छ्रुत्युदाहृत्यैव समीहितसिद्ध्या पूर्वश्रुत्युदाहृतिर्मन्दप्रयोजनेत्यतस्तादृक्श्रुतिद्वयसाफल्यं विधान्तरेणाभिधत्ते **अथवेति** । संप्रतिपन्ने क्रियाया ईशतादात्म्ये प्रमाणोपन्यसनं मन्दप्रयोजनमित्यत आह **तस्येति** । तस्यैव प्राधान्येन विप्रतिपत्तिगोचरत्वादिति भावः । तद्धेतौ क्रियाया ईशतादात्म्यहेतौ । तस्याः नित्यतामन्तरेण तादृशेशतादात्म्यानुपपत्तेरिति भावः । नित्यतेत्युत्तरपदसमभिव्याहारमनुरुन्धानः सद्भावपदं तदर्थतया व्याचख्यौ संप्रति सप्तम्यन्तोक्तपदनिर्देशमनुरुध्य तदन्तोत्तरपदं स्थायित्वतात्पर्यकतया व्याकुरुते **अथ चेति** । अनेन 'चेतने शक्तिरूपेणादेर्भाव इष्यति । सुप्तोऽयं बलवान् विद्वान् इत्यादिव्यवहारतः' इत्यादिगीता-तात्पर्योदाहृतप्रमाणानुरोधेन संसारिज्ञानक्रियादीनां शक्तिरूपस्वकारणात्मना चिरकारणावस्थायित्वमेव न न्यायनयदिशा कतिपयक्षणमात्रावस्थायित्वमिति ध्वन्यते ।

सु०— स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ता शक्तिरेव नास्तीति केचित् । तेषामुदाहृत-श्रुत्यादिविरोधः । न च तत्स्वरूपमात्रम् । संबन्धितया प्रतीतेः । नापि सहकारिपरम् । स्वाभाविकत्वादिश्रवणात् ॥ किं चास्ति तावदित्थं व्यवहारः । स्फोटादिकार्यं प्रति शक्ति-मानपि दहनो देहसंयोगादिसहकारिविरहात् न तदजीजनदिति । तत्र न तावच्छक्तिशब्देन वह्निस्वरूपमात्रमुच्यते । मतुपो वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि सहकारिसमवधानं तदभावस्योक्त-त्वात् । दहनत्वसामान्यमेव शक्तिरिति चेत् । कथं तर्हि स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ता नास्ति । सामान्यमपि सहकारिवर्गान्तर्गतमिति चेत् । तत्किं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा । आद्ये दहनदर्शने स्फोटजननशक्तिजिज्ञासा न स्यात् । न द्वितीयः । अपसिद्धान्तापातात् । तथाभ्युपगमे वा सैव शक्तिरस्माकम् । किञ्च मृत्तन्त्वादिस्वरूपं प्रत्यक्षादिसिद्धम् । तस्य

घटादिकारणत्वं तु अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यम्। अन्वयव्यतिरेकग्रहणोपायश्च सामान्यम्। तच्च प्रत्यक्षादिसिद्धमिति परेणापि स्वीकृतम्। न च कारणत्वं स्वरूपं, सहकारिसमवधानं वा। स्वरूपस्यान्वयव्यतिरेकानपेक्षाधिगतत्वात्। कारणस्यैव सहकारिसमवधानान्वेषणात्। ततोऽतीन्द्रियमेव किञ्चिन्मृदादीनां घटादिकारणत्वमभ्युपगमनीयम्। तदेव शक्तिरिति शक्तिवादिभिरभ्युपेयत इत्यास्तां प्रपञ्चः।

शे० — ननु न शक्तिव्यक्तिरूपाश्रयणेन परिहारो युक्तः प्रमाणाभावेन स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्तशक्तेरेवाभावादिति नैयायिकमतं दूषयितुं शङ्कामुत्थापयति **स्वरूपेति**। उदाहृतश्रुतीत्यादीत्यादिपदेनोदाहृतसत्त्वत्त्ववचनपरिग्रहः। उदाहृतश्रुत्यादेः स्वरूपमात्रपरत्वान्न तेन शक्तिसिद्धिरित्याशङ्कते **न चेति** ॥ **संबन्धितयेति**। अस्येति षष्ठ्येति शेषः। उपलक्षणं चैतत्। विविधेति बहुविधत्वेनोक्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **सहकारिपरमिति**। आगन्तुकसहकारिपरमित्यर्थः ॥ **स्वाभाविकत्वादीति**। अत्रादिपदेन परत्वसंग्रहः। आगन्तुकसहकारिणश्चोक्तस्वाभाविकत्वपरत्वयोरयोगात् नोदाहृतश्रुत्यादेस्तत्परत्वमिति भावः। **वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति**। विरुद्धार्थत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। शक्तिशब्दोक्तवन्हिस्वरूपवत्त्वस्य वन्हावसंभवादिति भावः ॥ **उक्तत्वादिति**। देहसंयोगादिसहकारिविरहादित्यनेनेति शेषः। गूढाभिसन्धिः शङ्कते **दहनत्वेति**। न शक्तिशब्देन वन्हिस्वरूपमुच्यते। किन्तु दहनत्वसामान्यमेव। तेन न मतुपो वैयर्थ्यमिति भावः। अविदिताशयः सिद्धान्ती परिहरति **कथं तर्हीति**। दहनत्वस्यैव शक्तित्व इत्यर्थः। दहनत्वस्यैव वन्हिस्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तस्य शक्तित्वाङ्गीकारादिति भावः। पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति **सामान्यमपि स्वरूपान्तर्गतमिति चेदिति**। स्वरूपसहकार्यतिरिक्तशक्त्यभाववादिना 'स्वं असाधारणं प्रतिबन्धकदशाव्यावृत्तं रूपं=धर्मः' इति व्युत्पत्त्या प्रतिबन्धकाभावस्यैव स्वस्य रूपमिति व्युत्पत्त्या कारणत्वावच्छेदकवन्हित्वादिधर्मस्यापि स्वरूपशब्देन ग्रहणात् न दहनत्वसामान्यस्य शक्तित्वोक्तौ स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तिसिद्धिरिति भावः। सामान्यमपि सहकारिवर्गान्तर्गमिति पाठे तु तत्र सहकारिपदस्य प्रयोजकमात्रपरत्वात् सामान्यस्याप्यवच्छेदकतयोपयोगात् तदपि सहकारिवर्गान्तर्गतमेवेति, न तस्य शक्तित्वोक्तौ स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तिसिद्धिरित्यर्थः। सहकार्यभागेक्तिस्तु दहनत्वेतरसहकारिविरहपरेति ज्ञातव्यम् ॥ **अप्रत्यक्षं वेति**। अतीन्द्रियशक्तिस्थानाभिषिक्तत्वात्सामान्यस्याप्रत्यक्षत्वकोटिप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **दहनदर्शन इति**। दहनत्वविशिष्टतया दहनदर्शन इत्यर्थः ॥ **न स्यादिति**। शक्तेर्दृष्टत्वादिति भावः ॥ **अपसिद्धान्तेति**। योग्यव्यक्तिजातेः प्रत्यक्षत्वस्य तत्सिद्धान्तत्वादिति भावः।

मृत्तन्त्वादिस्वरूपमिति । एतच्च मृत्त्वादिसामान्यस्य वक्ष्यमाणप्रत्यक्षादिसिद्धत्वोपपादनायोक्त-मिति ध्येयम् । **अन्वयव्यतिरेकेति** । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमेयमित्यर्थः ॥ **सामान्यमिति** । व्यक्तीनामानन्त्येन व्यक्तिपुरस्कारेणान्वयव्यतिरेकग्रहस्य जन्मसहस्रेणाप्यसंभवादिति भावः । ननु सामान्यस्यैवाग्रहान्न तदवच्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रहो युक्त इत्यतो मृत्तन्त्वादेः प्रत्यक्षादिसिद्धतया मृत्त्वा-दिकमपि प्रत्यक्षादिसिद्धमेवेति युज्यते तदवच्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रह इत्याह **तच्चेति** । किमस्येतिहास-कथनस्य प्रयोजनमित्यतः शक्तिसिद्धिरेवेति भावेन, साध्यमानं कारणत्वं परिशेषेण शक्तिरेवेति वक्तुं, प्रसक्तप्रतिषेधं तावत्करोति **न चेति** । अनुमीयमानं कारणत्वं स्वरूपयोग्यतादिरूपं मृत्त्वादिकं वाऽभि-मतं, किं वा सहकारिसमवधानरूपं फलोपधानमिति विकल्पार्थः । आद्यपक्षं दूषयति **स्वरूपस्येति** । तस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति **कारणस्यैवेति** । ततश्च न सहकारिसमवधानमेव कारणत्वमिति तत्साधनं बाधितविषयमिति भावः ॥ **अतीन्द्रियमेवेति** । न चानन्यथासिद्धनियतपूर्व-वृत्तित्वरूपमेव कारणत्वमन्वयव्यतिरेकानुमेयं, न त्वन्यदिति, नोक्तदोष इति वाच्यम् । तस्यान्वयव्यति-रेकानुमेयत्वं वदताऽपि पूर्ववृत्तित्वमात्रस्य रासभादिसाधारण्येन नियमविशेषितस्यापि तस्यान्यथासिद्धि-साधारणत्वेन लिङ्गत्वेन वक्तुमशक्यतयाऽनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वस्यैव लिङ्गत्वेनाश्रयणीयतया तस्यानु-मेयत्वायोगात् । न हि तदेव तेनानुमेयं संभवतीति भावः । ननु शक्तिरेव कारणत्वं चेत् सा कारणं न स्यात् । तथा च न शक्तिर्दाहानुकूला स्यादित्यरुचेराह **आस्तामिति** । कारणत्वस्यापि कारणस्येव कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपानुकूलत्वाश्रयत्वात् नेयमनुपपत्तिरिति भावः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यम् ।

स०— शक्तिव्यक्तिरूपताश्रयणेनोक्तसमाधानं न युक्तम् । स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तेः अप्रामाणिकत्वादिति तार्किकाः, तन्निराकर्तुमाह **स्वरूपसहकारिसमवधानेति** ॥ **उदाहृतेति** । आदि-पदेन सत्तत्त्ववचनम् । **न च तदिति** ॥ अस्य शक्तिरिति षष्ठ्या संबन्धप्रतीतेः संबन्धस्य भेदविशेष-गर्भत्वादित्यर्थः ॥ **नापीति** । सहकारिणमस्वाभाविकत्वादित्यर्थः । व्यवहारान्यथानुपपत्त्यापि शक्तिरवश्याभ्युपगमनीयेत्याह **किञ्चेति** ॥ **सामान्यमपि सहकारीति** । अवच्छेदकत्वोपयोगादिति भावः । सामान्यं न शक्तिः किं तु कारणत्वमेव तच्च स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्तम् । सामान्यं सद्ग्राहकान्वयव्यतिरेकग्रहणोपायभूतमेव तदवच्छेदेन नियतान्वयव्यतिरेकयोर्ग्रहणादित्याह **किं च मृत्तन्त्वादीति** ॥ परिशेषात् कारणत्वस्य शक्तित्वमुपपादयति **न चेति** ॥ **कारणस्यैव सहकारि-समवधानेति** । तथा च सहकारिसमवधानप्रयोजकमेव कारणत्वं न तु तदेवेति भावः ।

प०— 'शक्तिसद्भावे तु स्वभाव इति श्रुतिः' इति पैङ्गीश्रुतिश्चास्त्येवेति योजनान्तरमुपेत्य अतीन्द्रियशक्त्यपलापवादिमतनिरासकतया तात्पर्यतो व्याचष्टे **स्वरूपसहकारीति** । स्वरूपं च सहकारिसमवधानं च ताभ्यामतिरिक्तेत्यर्थः ॥ **श्रुत्यादीत्या**द्युक्त्या शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्याज्ञानगोचरा इत्यादिस्मृतिरपि विष्णुपुराणादिस्था ग्राह्येति सूचयति । यद्वा सत्तत्त्ववचनमादिपदार्थः ॥ **संबन्धितयेति** । अस्येति परमात्मन इति वा षष्ठ्या संबन्धितया प्रतीतेर्न शक्तिपदेन स्वरूपमादाय स्वरूपमात्रपरं वाच्यमित्यर्थः ॥ **स्वाभाविकत्वादीति** । नित्यत्वमादिपदार्थः । सहकारिण आगन्तुकत्वादिति भावः । शक्तिव्यवहारान्यथानुपपत्तिं च शक्तिसद्भावे मानमाह **किञ्चेत्यादिना** ॥ **उक्तत्वादिति** । देहसंयोगादिसहकारिविरहान्न तद्जीजनदित्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ कारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकावगम्यत्वान्यथाऽनुपपत्त्या च वह्नित्वादिनि सामान्यवद्वह्न्यादिस्वरूपतत्सहकारिभ्योऽतिरिक्तशक्तिसिद्धिरित्याह **किञ्च मृदिति** ॥ **कारणस्यैवेति** । कारणत्वधर्माक्रान्तस्यैवेत्यर्थः । तथा च कारणत्वं सहकारिसमवधानरूपं कथं स्यादित्यर्थः ॥ **आस्तां विस्तर इति** । प्रपञ्चस्तु तर्कताण्डवे द्वितीयपरिच्छेदे ध्येयः ।

या०— शक्तिरूपताश्रयणेन क्रियास्थायित्वसाधनं न युक्तम् । स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तेरप्रामाणिकत्वादिति तार्किकादयः तान्निराकर्तुमाह **स्वरूपसहकारीति** ॥ **स्वाभाविकत्वादिति** । आगन्तुकसहकारिणां च स्वभाविकत्वमादिपदेनोक्तं परत्वं न सम्भवतीति भावः ॥ **उक्तत्वादिति देहसंयोगा**दिसहकारिविरहादित्यनेनांशेनेति शेषः । गूढाशयः शङ्कते **दहनत्वसामान्यमिति** । तथा च न मतुपो वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । अविदिताशय इव सिद्धान्ती परिहरति **कथं तर्हीति** । पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्घाटयति **सामान्यमपीति** । अवच्छेदकत्वोपयोगादित्यर्थः । सहकारिपदं च प्रयोजकमात्रपरमिति ज्ञातव्यम् । सहकार्यभावोक्तिस्तु दहनदहनत्वेतरसहकारिविरहपरेत्याशयः ॥ **अप्रत्यक्षं चेति** । सामान्यस्य शक्तिस्थानेऽभिषिक्तत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वादेतत्कोटिप्रसक्तिरिति ध्येयम् ॥ **दहनदर्शन इति** । दहनत्वविशिष्टदहनदर्शन इत्यर्थः । सामान्यं न शक्तिरित्यत्र युक्त्यन्तरमाह **किञ्चेत्यादिना** ॥ **मृत्तन्त्वादिस्वरूपमिति** । एतच्च मृत्तन्त्वादिसामान्यस्य वक्ष्यमाणप्रत्यक्षत्वादिसिद्धत्वोपपादनाय वा, स्वरूपस्यान्वयव्यतिरेकानपेक्षाधिगतित्वादिति वक्ष्यमाणहेतूपपादनाय वोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **कारणत्वमिति** । अत्रानुमेयं कारणत्वं तावच्छक्तिरूपमेव नान्यत् । तच्चान्वयव्यतिरेकगम्यम् । सामान्यं च तद्ग्रहणोपयुक्तं अतः पूर्वमेवावगतं प्रत्यक्षादिना । ततो नानुमेयकारणत्वात्मकशक्तिरूपं भवितुं युक्तमित्यर्थः ॥ **अन्वयव्यतिरेकग्रहणोपाय इति** । मृत्त्वावच्छिन्नत्वे सति घटः तदभावे तदभाव इत्येवमादिरूपेणेत्यर्थः । तथाऽवच्छेदकरूपस्य सामान्यस्याभावे प्रतिव्यक्त्यन्वयव्यतिरेकयोः आयुःपर्यवसानप्रसङ्गेन ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भावः । नन्वत्रानुमेयं कारणत्वं शक्तिरूपमेवेत्येतदेव

कुतः । तदतिरिक्तस्य स्वरूपादेरपि कारणतारूपत्वसम्भवादित्याशङ्क्य निराकरोति **न चेत्यादिना** ॥ **स्वरूपं चेति** । स्वरूपसम्बन्धरूपत्वादिति भावः । **सहकारीति** । फलोपधानात्मककारणत्वस्य सहकारिसमवधानरूपत्वात् एवमाशङ्कितमिति द्रष्टव्यम् ॥ **कारणस्यैवेति** । तथा चात्रानुमेयं कारणत्वं सहकारिसमवधानप्रयोजकमेव, न तु तदात्मकमिति भावः ॥ **ततोऽतीन्द्रियमेवेति** । न चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपमेव कारणत्वमत्रानुमेयमिति वाच्यम् । तस्यान्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षगम्यस्य शक्तिरूपकारणत्वे लिङ्गतयाऽनुमेयत्वासम्भवात् । न च तदेव तेनानुमेयमिति सम्भतीति भावः । तदिदमुक्तम् **अतीन्द्रियमेव किञ्चिदिति** । न चैवमन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमित्यनेन विरोधः । अन्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षगृहीतोक्तलिङ्गगम्यमित्यस्यैवार्थस्य तत्रापि विवक्षितत्वात् । अन्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षेण हि त्वदभिमतोक्तकारणताशरीरनिविष्टा नियमरूपा रसरूपादिसाधारणी व्याप्तिरेव गृह्यते, न शक्तिरूपा कारणता । तस्या नित्यातीन्द्रियत्वात् । एतेन सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वादिरूपमेव कारणत्वमत्रानुमेयमित्यपि निरस्तम् । तस्य सर्वस्यापि प्रत्यक्षत्वेन लिङ्गतया, नित्यानुमेतयाऽनुभवसिद्धकारणतारूपत्वासम्भवात् । आत्माश्रयत्वादित्यादिना दुष्टत्वाच्च । नन्वेवं शक्तिः कारणत्वं चेत् आत्मा कारणं न स्यात् । तथा च शक्तिर्दाहानुकूलेति विशिष्टप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न । कारणत्वस्यापि कारणस्यैव कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपानुकूलत्वाश्रयात् । ननु प्रतिबन्धकेन पूर्वस्याः शक्तेर्नाशात् प्रतिबन्धकापनये वोत्तेजकसमवधाने वा कथं पुनर्दाहः। यदि चैताभ्यां शक्त्यन्तरोत्पादः तदाऽनेकशक्तिकल्पनागौरवमिति चेन्न । कुठारस्य कदाचित्कुण्ठत्ववत्संस्कारस्य कदाचिदनुद्बोधवत्तस्यामेव शक्तौ तस्याः प्रतिबन्धदशायां कुण्ठीभावलक्षणावस्थाविशेषस्यैव कल्पनेन नाशस्यानङ्गीकारात् । ननु तथाऽपि बीजादावङ्कुरानुकूलशक्तिवत् शक्त्यनुकूलाऽपि शक्तिः स्वीकार्या । बीजादिनिष्ठामङ्कुरादिजननशक्तिं प्रति बीजादेः समवायिकारणत्वात् । एवं तदानुकूल्यतत्पूर्वकालीना बीजादावनादिशक्तिपरम्पराङ्गीकार्येति बीजादेरनादित्वं स्यादिति चेन्न । मन्मते अङ्कुरे शक्तियुक्तस्य बीजस्य बीजे शक्तात् स्वकारणादेवोत्पत्त्या बीजगनशक्तिपरम्पराऽनपेक्षणात् । न च शक्तावपि स्वकार्यानुगुणशक्तिः स्वीकार्येत्यनवस्था । समवायविशेषादिवत्स्वनिर्वाहकत्वादिति न किञ्चिदत्रानुपपन्नम् । तदिदमभिप्रेत्याह **इत्यास्तां प्रपञ्च इति** ।

श्री० — **उदाहृतेति** । अस्य शक्तिः । शक्तिः परमात्मनः । इति स्वरूपातिरिक्तायाः शक्तेः 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्ये'त्यादिसहकारिरूपज्ञानादिव्यतिरिक्तायाश्च शक्तेः प्रमाणप्रमितत्वादित्याशयः । **तत् श्रुत्यादि** । तथाच शक्तेर्भगवत्स्वरूपत्वप्रतिपादन एव तात्पर्यं स्यात् । स्वाभाविकीति श्रवणात् । न तु भगवत्स्वरूपातिरिक्तत्वेऽतो नोदाहृतश्रुत्यादिविरोध इत्यर्थः । **संबन्धितयेति** । अस्य शक्तिः

परात्मनः शक्तिरिति भगवत्संबन्धिताया: शक्तेरुक्तत्वात्स्वरूपातिरिक्तता शक्तेस्तत्र विशेषबलेनाभिप्रेतेति वक्तव्यम् अतः श्रुत्यादिविरोधस्तदवस्थ इति भावः। ननु स्वरूपातिरिक्तत्वस्यात्र शक्तेर्लाभेऽपि न सहकारिव्यतिरिक्तत्वलाभः । श्रुतेः सहकारिकथनपरत्वेन शक्तेः सहकारिसमवधानातिरिक्तत्वालाभादित्याशङ्क्य निषेधति **नापीति** ॥ **स्वाभाविकत्वादीति** । आदिपदेन नित्यत्वं ग्राह्यम् । तथाच सहकारिणामागन्तुकानां न स्वाभाविकत्वादिकमिति सहकारिव्यतिरिक्तैव साऽङ्गीकार्येति भावः ॥ **मतुप इति** । शक्तिमानपीत्यत्रेत्यर्थः । स्वरूपत्वकथनस्य व्यर्थत्वादिति भावः ॥ **सहकारिवर्गेति** । दहनत्वादिसामान्यस्यापि स्फोटजनकतावच्छेदकतयोपयुक्तत्वेन प्रयोजकत्वात्सहकारिवर्गेऽन्तर्गतमित्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । दहनत्वविशिष्टदहनस्य सविकल्पके प्रतीयमानत्वेन दहनत्वरूपशक्तेरपि प्रतीतत्वादित्यभिप्रायः ॥ **अपसिद्धान्तादिति** । प्रत्यक्षयोग्यव्यक्तिवृत्तिदहनत्वजातेः प्रत्यक्षयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ **तथेति** । अतीन्द्रियतयेत्यर्थः । **कारणत्वं त्वित्यतः** पूर्वं शक्तिरूपमिति शेषः । अनपेक्षेत्यनन्तरं प्रत्यक्षेति शेषः । **अधिगतत्वात्** अधिगतिविषयत्वादित्यर्थः । सहकारिसमवधानमेव कारणत्वं न भवतीत्याह **कारणस्यैवेति** । शक्तिमत एव । न हि पटजननाशक्ते मृदादौ पटजननाय तुरीवेमादिसहकारिसमवधानं मृग्यते । किन्तु शक्तिमति तन्त्वादावेवेति तदेव कारणं भवतीत्याशयः ।

च०— ननु जनकव्यक्तिस्वरूपसहकारिसमवधानाभ्यामतिरिच्यमानमूर्तेः शक्तेरेवालीकतया तदाश्रयणेनेशक्रियानित्यत्वसमर्थनं न सङ्गच्छत इति न्यायनयभङ्गीं दुदूषयिषुरनुवदति **स्वरूपेति** । **संबन्धितयेति** । श्रुतिघटकेशपरामर्शकसर्वनामेदंपदप्रकृतिकषष्ठ्युपस्थाप्यतदनुयोगिकसंबन्धप्रतियोगित्वोपरक्तप्रतीतेरित्यर्थः । बहुत्वसंख्याविशेषिताभिधायकविशब्दप्रकारवचनविधापदघटितबहुव्रीहिरूपविविधपदोपस्थावस्थापिततादृक्संख्याविशेषितप्रकारवैशिष्ट्यमपि स्वरूपमात्रतात्पर्यकतां विरुणद्धीत्यवसेयम् । **सहकारिपरमिति** । स्वसमवधानकालीनफलानुत्पादप्रयोजकप्रागभावप्रतियोगिसमवधाननिरूपकत्वरूपत्वनिरूपितसहकारित्वविशेषित(ष)तात्पर्यकमित्यर्थः । **स्वाभाविकत्वादीति** । परत्वसंग्राहकमादिपदम् तथा च समभिव्याहृतपदान्तरोपस्थाप्यनैसर्गिकत्वपरत्वाद्यन्वयानुपपत्त्या नेदं तादृशसहकारितात्पर्यकमित्यर्थः । आगन्तुकसहकारिपरमित्यर्थ इत्यप्यर्थापयन्ति ॥ **अजीजनदिति** । जनीप्रादुर्भावे इति पठिताद्धेतुमण्यन्तात् लुङि अटि चाङि द्वित्वे सन्वद्भावे इत्वे दीर्घे च निष्पद्यत इत्यवसेयम् । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति योगेनाण्यन्तावस्थायां कर्तुः स्फोटादेर्ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञाविधानात् स्फोटादिकपदोत्तरं द्वितीया । **वैयर्थ्येति** । अभेदे आधाराधेयभाववत्ताया अयोगेन प्रकृत्युपस्थाप्यवह्निस्वरूपनिरूपितमत्वर्थसंसर्गस्य समभिव्याहृतपदान्तरोपस्थाप्ये तस्मिन् बाधेन विरुद्धार्थताप्रसङ्गादिति भावः । **उक्तत्वादिति** ।

देहसंयोगादिसहकारिविरहादित्यनेनेत्यादिः। गूढाशयः पूर्ववादी शङ्कते **दहनत्वेति**। एवं च घटो जातिमानित्यादाविव दहनपदोपस्थापिते स्वरूपतो वह्नित्वावच्छिन्ने शक्तिपदोपस्थापितवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितस्य शक्तित्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नवह्नित्वनिरूपितस्य वा संसर्गस्य मतुपा प्रत्यायनात् न तादृशप्रत्ययवैयर्थ्यमिति भावः। अनधिगतपूर्ववाद्यभिसंधिरुत्तरवादी तदाशङ्कितं पराकुरुते **कथं तर्हीति**। सहकारिपदं प्रयोजकत्वावच्छिन्नतात्पर्यकमेवेति जनकत्वावच्छेदकीभूतदहनत्वस्यापि कथञ्चित्स्फोटाद्युपयोगितया सहकारिविरहोक्तिः प्रधानतद्वैधुर्यतात्पर्यिकेत्यवसेयम्। **अप्रत्यक्षं वेति**। वस्तुत ऐन्द्रियकस्यापि सामान्यस्यातीन्द्रियाभिमतशक्तिस्थानाभिषिक्ततोपगमेन तादृशद्वितीयवितर्कोत्थितिरवधेया॥ **दहनदर्शन इति**। येनेन्द्रियेण या व्यक्तिरिति नियमोपगमेन दहनत्वप्रकारकदहनविशेष्यकदर्शन इत्यर्थः। तेन मेयत्वतद्व्यक्तित्वादिना दहनगोचरदर्शनदशायां स्फोटादिजननजिज्ञासोदयेऽपि न क्षतिः।

मृत्तन्तुत्वादिकं न घटादिजननशक्तिरूपं तत्कारणतारूपतज्जननशक्तिगोचरानुमित्यात्मकग्रहोत्पादौपयिकान्वयव्यतिरेकलक्षणहेतुग्रहोत्पादप्रयोजकसाक्षात्कारविषयत्वात्। शक्तिर्न मृत्तन्तुत्वात्मिका मृत्तन्तुत्वाद्यवगाहिसाक्षात्कृतिनिबन्धनतादृशहेतुग्रहनियन्त्रितानुमितिविषयत्वादिति शक्तिमृत्तन्तुत्वादीनां परस्परतादात्म्याभावसाधकयुक्त्यन्तरमभिधत्ते **किं चेत्यादि**। **मृत्तन्त्वादिस्वरूपमिति**। एतच्च मृत्तन्तुत्वादिजातीनामभिधास्यमानप्रत्यक्षादिसिद्धत्वस्य स्वरूपस्यान्वयव्यतिरेकानपेक्षाधिगतित्वादित्यभिधास्यमानहेतोश्च प्रत्यायनौपयिकं अन्वयव्यतिरेकग्रहणोपाय इति। जन्यजनकाभिमतव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्त्यन्वयव्यतिरेकयोः पुरुषायुषेणापि दुर्ग्रहतया जन्यजनकतावच्छेदकाभिमतधर्मयोरनुगतेरवश्योपेयत्वादिति भावः। अन्वयव्यतिरेकलिङ्गकानुमितिगोचरकारणत्वस्य परिशेषप्रमाणेन शक्तिरूपतैवोपेयेत्यभिधित्समानस्तादृशलिङ्गेन सिषाधयिषितं कारणत्वं जनकतावच्छेदकाभिमतधर्मवत्त्वात्मकस्वरूपयोग्यतारूपं प्रयोजकतासंबन्धेन फलोत्पत्तिवैशिष्ट्यरूपफलोपधानात्मकं वेति प्रसक्तकल्पद्वयीं तावत्प्रतिषेधति **न चेत्यादि**। **स्वरूपमिति**। स्वस्य=कारणाभिमतस्य, रूपं=कारणतावच्छेदकभूतो धर्म इत्यर्थः। **सहकारिसमवधानमिति**। समवधानशब्दो न भावल्युडन्तः सन् भाववचनः। किं तु समवधीयते=संपाद्यत इति कर्मसाधनल्युडन्तः करणत्वार्थकशैषिकषष्ठ्या समस्तो निखिलसहकारिकरणकसंपादनक्रियाकर्मीभूतदर्शितफलोत्पत्तिवैशिष्ट्यरूपकल्पान्तरवचनः। फलोपधायकतारूपं कारणत्वं कारणकूटनिष्ठमेव न प्रातिस्विकव्यक्तिनिष्ठमिति ध्वनयितुं प्रसिद्धपदानुपादानेन पदान्तरोपादानं आद्यकल्पं न्यक्कुरुते **स्वरूपस्येति**। जनकतावच्छेदकीभूतमृत्तन्तुत्वादिसाक्षात्कारे अन्वयव्यतिरेकयोरनुपयोगादिति भावः। फलोपधानात्मककारणत्वस्य सहकारिसमवधानरूपत्वादेवमाशङ्कितमिति व्याचक्षणाः(णः)

द्वितीयं प्रत्याख्याति **कारणस्यैवेति**। स्वरूपयोग्यतारूपकारणतारूपं कारणत्वं कारणकूटपर्याप्तमेव न प्रतिव्यक्ति विश्रान्तमिति तादृशस्य प्रातिस्विकोक्तहेतुना साधने बाध इत्यर्थः। पारिभाषिकस्य च गुरुधर्मसाधारण्येनानादृतत्वात्। न च स्वरूपतो मृत्तन्तुत्वादिज्ञाने तयोरनुपयोगेऽपि जनकतावच्छेदकत्वेन ज्ञाने तदुपयोगोऽस्त्येवेति वाच्यम्। तस्यापि स्वरूपसंबन्धरूपत्वात्। **अतीन्द्रियमेवेति**। परिशेषप्रमाणोदयस्य निरर्गलतया तदनुमेयमतीन्द्रियमेव सेत्स्यतीति भावः। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वस्यैवानुमेयत्वोपगमान्न तेनातीन्द्रियाशक्तिः सेधिष्यतीति शङ्का तु पूर्ववृत्तित्वमात्रस्य रासभादिसाधारण्येन नियमघटितस्याप्यन्यथासिद्धगतत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वस्य च साध्याविशिष्ट्यापत्या हेतुत्वासंभवेन निर्दलैव।

अत्र कतिपये व्याकर्तारः 'कारणत्वरूपा हि शक्तिः, 'शक्तिर्दाहानुकूला' इति शिष्टप्रयोगानुरोधेन कारणस्यैव कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपानुकूल्योपगमेन कारणतादात्म्यापन्नापि भवती'त्यभ्युपयन्ति। अथ वह्न्यादेर्मण्यादिसमवहितत्वे दाहादिजननशक्तिर्ध्वनङ्क्षीत्तदपनयने च, उत्तेजकसमवधाने वा दाहोत्पादानुरोधेनोत्पत्स्यत इत्युपगन्तव्यतयाऽनन्तशक्तितद्ध्वंसतत्प्रागभावतत्सामग्रीकल्पनानियन्त्रितगौरवप्रसङ्गः। न च कुठारस्य कादाचित्ककुण्ठितत्वाकुण्ठितत्वे इव संस्कारस्य तादृशानुद्बोधोद्बोधाविव च तस्याः प्रतिबन्धाप्रतिबन्धदशयोरवस्थाविशेषकल्पतयैव सामञ्जस्यं घटाद्यानन्त्यस्येव शक्त्याद्यानन्त्यस्यापि प्रमाणप्रमिततया क्षतिविरहश्चेति वाच्यम्। एवमपि बीजादेरङ्कुरादिकं प्रतीव तज्जननशक्तिं प्रत्यपि समवायिकारणतया शक्तिपारम्पर्यकल्पनयाऽनवस्थेत्यत आह **आस्तामिति**। समवायवद्विशेषवच्च शक्तेः स्वनिर्वाहकत्वोपगमेन शक्त्यादावपि स्वस्वकार्यानुगुणशक्त्यन्तरकल्पनाविरहान्नानवस्थेत्याशयः।

सु० — ननु च क्रियायां किं प्रमाणम्। प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यां प्रत्यक्षमेवेति ब्रूमः। चलतीत्यपरोक्षाऽवभासदर्शनात्। इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुसारित्वात् चलतिप्रत्ययस्य। अन्यथा रूपादेरप्यप्रत्यक्षत्वापातात्। अथ मतत्। न कर्म प्रत्यक्षम्, प्रत्यक्षेण गच्छति द्रव्ये विभागसंयोगातिरिक्तविशेषानुपलब्धेः। यस्त्वयं गच्छतीति प्रत्ययः, स संयोगविभागानुमितक्रियालम्बनः। अनुमापकसंयोगविभागावगमार्थश्चेन्द्रियव्यापार इति। तदयुक्तम्। क्रियाप्रतीतेरनुमितत्वं इन्द्रियव्यापारस्य चान्यत्रोपक्षीणत्वं अप्रत्यक्षतायां प्रमाणतः सिद्धायां कल्प्यते अन्यथा वा! नाद्यः। प्रमाणाभावात्। यदुक्तमनुपलब्धेरिति। तदसिद्धम्। बाधसिद्धेः। न ह्यपरोक्षावभासमङ्गीकुर्वाणोऽनुपलब्धेरित्येतावता

शक्यो बोधयितुम् । घटादावपि तथा प्रसङ्गात् । विवादपदं कर्म, अप्रत्यक्षं कर्मत्वात्परमाणुकर्मवदिति चेन्न । परमाणुकर्मणोऽप्यस्माभिर्योगिप्रत्यक्षताऽङ्गीकारात् । तदर्थमस्मदादीति विशेषणोपादाने परस्य वैयर्थ्यम् । किञ्च विवादपदं रूपम् अप्रत्यक्षं, रूपत्वात्, परमाणुरूपवदिति किं न स्यात् । प्रतीतिविरोधान्नेति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । अनुमानविरुद्धा कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतिः अप्रमेति चेत् । रूपप्रत्यक्षताप्रतीतिरपि तथाऽस्तु । प्रतीतिविरुद्धेऽर्थेऽनुमानमेव नोदेतेतीति चेत् । एतदपि तुल्यम् ।

शे० — वाद्यन्तराभिमतं प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिक्रियाया आनुमानिकत्वं प्रदूष्य प्रत्यक्षत्वं व्यवस्थापयितुं तत्प्रसञ्जयति **ननु चेति** । ततश्च प्रमाणाभावेन घटादौ क्रियाया एवासिद्धेः न तस्यानित्यत्वादिविचारावसर इति भावः । प्रत्यक्षसंभवप्रतिपादनाय प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यामिति विशेषणम् । प्रतिज्ञातं प्रत्यक्षमभिनयेन दर्शयन्नेव विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधकमप्याह **चलतीत्यपरोक्षेति** । अस्यावभासस्य अपरोक्षावभासत्वे नियामकान्तरमाह **इन्द्रियेति** । अनन्यथासिद्धेत्यपि पूरणीयम् । तादृशस्यापरोक्षत्वानङ्गीकारेऽनिष्टमाह ॥ **अन्यथेति** । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुकारिणोऽपि चलतिप्रत्ययस्यापरोक्षावभासत्वाभावे तादृशस्य रूपादिप्रत्ययस्य अपरोक्षावभासत्वाभावप्रसङ्गेन रूपादेरप्यप्रत्यक्षत्वं स्यादित्यर्थः । चलतिप्रत्ययस्यानुमितित्वं व्यवस्थापयितुमनुपलम्भयुक्त्याऽप्रत्यक्षत्वं व्यवस्थापयन्नेव तद्वादिमतमुत्थापयति **अथ मतमिति** । गच्छति द्रव्ये पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगातिरिक्तविशेषस्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भान्न कर्मणः प्रत्यक्षत्वमिति भावः । एवमप्रत्यक्षत्वं प्रसाध्य यदुक्तं चलतीत्यपरोक्षावभासदर्शनादिति तदन्यथयति **यस्त्वयमिति** । यद्वा ननु तर्हि चलतीत्यपरोक्षप्रतीतिविरोध इत्यतो न संयोगविभागावजानानः कर्म प्रत्येति । रथस्य देशान्तरप्राप्तिं प्रतिसन्दधानस्यैव रथिनोः, रथो गच्छतीति प्रतीतेः, सारथेस्तु देशान्तरप्राप्त्यप्रत्याकलने स्थिरत्वेनेव प्रतीतेर्न चलतीतिप्रतीतिः प्रत्यक्षकर्मविषयेत्याह **यस्त्वयमिति** । न च तस्यानुमितित्वमसिद्धम् । कर्मप्रत्यक्षत्वेऽपि पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगाभ्यां तद्व्यञ्जनीयम् । अत एव यत्र संयोगविभागावप्रत्यक्षौ, तत्र कर्मापि न प्रत्यक्षं भूकम्पादौ । तथा चोत्तरदेशसंयोगे सति कर्म नष्टमेव । प्रत्यक्षं च वर्तमानमात्रविषयकम् । किं चात्र संयोगोऽपि ज्ञातो व्यञ्जकः । उत्पन्ने च संयोगे, तत्साक्षात्कारः तदनन्तरं च कर्मसाक्षात्कारदशायामव्यवहितप्राक्कालीनमपि कर्म नास्ति । संयोगसाक्षात्कारकाल एव कर्मणो नष्टत्वात् । तत्कथं कर्मप्रत्यक्षं भवेदित्यर्थः । अनुमितिरूपत्वे चलतिप्रत्ययस्येन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानविरोध इत्यत आह **अनुमापकेति** । **नेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानमात्रम्** अपरोक्षावभासत्वसाधकम् अतिप्रसङ्गात् । किं त्वनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधानमेव । न चैतदत्रास्ति

अनुमापकसंयोगादिग्रहे तस्योपक्षीणत्वादिति भावः ॥ **न हीति ।** ननु चोक्तरीत्याऽपरोक्षावभासानुपपत्त्यैव तत्सिद्धिः नानुपलब्धिमात्रेणेति चेत् । स्यादप्येवं यदि कर्मोत्तरदेशसंयोगमात्रव्यङ्ग्यं स्यात् । न चैवं, किंतु पूर्वदेशविभागव्यङ्ग्यमेव । विभागसाक्षात्कारश्च तदुत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणे, तत्काले च कर्मणः सत्त्वात् कुतो न प्रत्यक्षत्वमिति भावः ॥ **अस्माभिरिति ।** तथा चान्यतररीत्या दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमिति भावः । असदाद्यप्रत्यक्षत्वस्यैव साध्यत्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यत आह **तदर्थमिति ॥ परस्येति ।** परेण योगिनामनभ्युपगमाद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । ततश्च अन्यतररीत्या व्यर्थविशेषणत्वमिति भावः । प्रतिवादिरीत्या साध्यवैकल्यपरिहार एव वादिमते प्रयोजनमिति न वैयर्थ्यमित्यरुचेराह **किञ्चेति ॥ विवादपदं** रूपमिति ॥ घटादिरूपमित्यर्थः । तथा चाऽऽभाससाम्यमिति भावः । प्रतीतिविरोधभावाभावाभ्यां वैषम्यात् नाभाससाम्यमित्याशङ्कते **प्रतीतीति ।** रूपं साक्षात्करोमीति रूपप्रत्यक्षताप्रतीतिविरोधादित्यर्थः ॥ **सममिति ।** कर्मणोऽप्यप्रत्यक्षत्वस्य चलनं साक्षात्करोमीति तत्प्रतीतिविरुद्धत्वान्नोक्तरीत्या वैषम्यमिति भावः । कुतः कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतेरप्रमात्वमित्यत उक्तम् **अनुभवविरुद्धेति ।** विवादपदं कर्म, अप्रत्यक्षं कर्मत्वादित्यनुमानविरुद्धेत्यर्थः । ततश्च कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतेरप्रमात्वान्न बाधकत्वमिति भावः ॥ **तथाऽस्त्विति ।** अप्रमाऽस्त्वित्यर्थः । तस्या अपि रूपाप्रत्यक्षत्वानुमानविरुद्धत्वादिति भावः । **नोदेतीति चेदिति ।** रूपप्रत्यक्षताप्रतीतेरप्रमात्वसिद्धौ बाधकाभावादनुमानोदयः । तदुदये च तद्विरुद्धत्वात् तत्प्रतीतेरप्रमात्वमित्यन्योन्याश्रयादिति भावः ॥ **एतदपि तुल्यमिति ।** कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतेरप्रमात्वसिद्धौ बाधकाभावादनुमानोदयः । तदुदये च तद्बाधितत्वात्कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतेरप्रमात्वमिति तुल्यं समाधानमित्यर्थः ।

प० — क्रियाप्रसङ्गात् क्रियामात्रमतीन्द्रियमिति मतमप्यपाचिकीर्षुराह **ननु च क्रियायामिति ॥ विभागेति ।** पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगाभ्यामतिरिक्तस्य विशेषस्यादर्शनादित्यर्थः । विभागसंयोगातिरिक्तविशेषानुपलब्धिरेव प्रमाणमित्यत आह **यदुक्तमिति ॥ परस्येति ।** योगीश्वरादिकमनङ्गीकुर्वत इत्यर्थः ।

या० — नन्वेवं शक्तेरतीन्द्रियत्वे तदात्मकक्रियाया अपि सर्वत्रातीन्द्रियत्वमेव किमित्याशयेन पृच्छति **ननु क्रियायामिति ।** शक्त्यवस्थायाः क्रियाया अतीन्द्रियत्वेऽपि व्यक्त्यवस्थायास्तस्याः प्रत्यक्षत्वमपि क्वचित्संभवतीत्याशयेनाह **प्रत्यक्षद्रव्येति ।** अनेनेश्वरादिद्रव्येषु व्यक्त्यवस्थाया अपि क्रियाया न प्रत्यक्षत्वमिति सूचयति **प्रत्यक्षद्रव्येति ।** व्यक्त्यवस्थाया अपि क्रियाया अतीन्द्रियत्वमेवास्तु, किं द्वैविध्यकल्पनयेत्याशयेन शङ्कते **अथेत्यादिना ॥ परस्येति ।** तन्मते योग्यादेरभावादिति भावः ॥ **प्रतीतिविरोधादिति ।** रूपं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायाविरोधादित्यर्थः ।

श्री०— नन्वपरोक्षावभासोऽसिद्ध इत्यत आह **इन्द्रियेति** । तथाच चलतीति प्रत्ययोऽपरोक्षो भवितुमर्हति इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् रूपादिप्रत्ययवदित्यनुमानं द्रष्टव्यम् । अस्मिन्ननुमानेऽप्रयोजकताशङ्कापरिहाराय बाधकभूतमतिप्रसङ्गमाह **अन्यथेति** ॥ **विशेषेति** । कर्मरूपविशेषेत्यर्थः । ननु चलतिप्रत्ययापरोक्षत्वसाधकोक्तानुमानविरोध इत्याशङ्कायां केवलेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकयोः उक्तासाधकत्वात् अनन्यथासिद्धेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकावेव तत्साधकाविति वाच्यम् । न चैतादृशान्वयव्यतिरेकौ प्रकृते स्तः । तयोरन्यथासिद्धत्वात् कथमिति चेत्तत्राह **अनुमापकेति** । क्रियानुमापकेत्यर्थः ॥ **घटादाविति** । अपरोक्षावभाससिद्धस्यापि घटादेरनुपलब्धियुक्तिमात्रेणाप्रत्यक्षत्वं स्यात् । तत्र च बाधसिद्धिरेव वाच्या । सा प्रकृतेऽपि समेति । **विवादपदं रूपं** प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिरूपम् । **तथाऽस्त्विति** । अनुमानविरुद्धत्वादप्रमाऽस्त्वित्यर्थः । **प्रतीतीति** । रूपं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायरूपप्रतीतिविरुद्धे रूपाप्रत्यक्षत्वरूपेऽर्थ इत्यर्थः ॥ **तुल्यमिति** । चलनं साक्षात्करोमीति प्रतीतिविरुद्धे कर्माप्रत्यक्षत्वरूपेऽप्यर्थेऽनुमानमेव नोदेतीति तुल्यमित्यर्थः ॥

च०— प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिक्रियाया अपि संयोगविभागलिङ्गकानुमितिनिरूपितद्रव्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयतापन्नत्वमेव न साक्षात्क्रियमाणत्वमिति मतान्तरीयप्रक्रियां प्रतिविधाय साक्षात्कृतिनिरूपितलौकिकविषयताशालित्वं व्यवतिष्ठापयिषुस्तत्प्रसञ्जयति **ननु चेति** । तथा च क्रियाया एव निष्प्रमाणतायां तन्नित्यत्वादिमीमांसा चित्रिणीतनूजपाण्डितीमीमांसाकल्पेति भावः । तस्यां साक्षात्क्रियमाणत्वसंभवं ध्वनयितुं णिन्यन्तपदोपादानम् । अत्र कतिपये नन्वेवं शक्तेरतीन्द्रियत्वे तदात्मकक्रियाया अपि सर्वत्रातीन्द्रियत्वमेव किमित्याशयेन पृच्छति **ननु क्रियायामिति** । शक्त्यवस्थायाः क्रियाया अतीन्द्रियत्वेऽपि व्यक्त्यवस्थायाः तस्याः प्रत्यक्षत्वमपि क्वचित्संभवतीत्याशयेयाह **प्रत्यक्षद्रव्येति** । अनेनेश्वरादिद्रव्येषु व्यक्त्यवस्थाया अपि क्रियाया न प्रत्यक्षत्वमिति सूचयति । प्रत्यक्षद्रव्येऽपि व्यक्त्यवस्थाया अपि क्रियाया अतीन्द्रियत्वमेवास्तु किं द्वैविध्यकल्पनयेत्याशङ्कते **अथेत्यादिनेति** । नन्वित्यादिकमथेत्यन्तग्रन्थं व्याकुर्वते । अनेन प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिक्रियापक्षकं प्रत्यक्षप्रमाणकत्वसाध्यकं साक्षात्कारविषयत्वहेतुकमनन्यथासिद्धेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायिप्रतीतिगोचरत्वहेतुकं चानुमानं दर्शनपदोपादानेन विषयिताप्रत्यासत्त्या चलनक्रियाश्रयविशेषितज्ञानविशेषितात्मावगाह्यनुव्यवसायेनासिद्धिशङ्कानिरसनं धूमवह्न्योरिव प्रकृतहेतुसाध्ययोरपि कार्यकारणभावावधारणेन प्रकृतस्थलीयाप्रयोजकताशङ्कानिरासकं प्रकृतसाध्याभावापादकप्रकृतहेत्वभावापादकबाधकतर्कं **त्वापातादित्यन्तेनाभि**प्रैति । अस्यावभासस्यापरोक्षावभासत्वे नियामकान्तरमाह **इन्द्रियेतीत्यवतारयन्ति** । चलतीति प्रत्ययस्य विषयविशेषानुपलम्भेन साक्षात्कारत्वाभावमनुमितित्वं सिषाधयिषुराशङ्कते **अथेति** । प्रत्यक्षं=प्रत्यक्ष-

गोचरः तृतीयान्तं (?) हेतुविभक्त्यन्तेनान्वेति । अथ भावसाधनक्तिन्नन्तपदबोध्येन्द्रियजनितोपलम्भनिष्ठ-स्वनिरूपितविषयतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेन तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाक्षात्काराभावस्य तद्विषयत्वाभावस्य वा साधने हेत्ववधृतौ साध्यावधृतेः तदनवधृतौ हेत्वनवधृतेरापत्त्या असिद्धिसन्दिग्धासिध्यन्यतरापत्तिर्दुर्वारेति चेन्न । 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु'इति गीतास्थबुद्धिपदस्य 'साङ्ख्यविषयो यया वाचा बुध्यते सा वागभिहिते'ति तद्भाष्यदिशा करणसाधनक्तिन्नन्तत्ववत् प्रकृतेष्युपलब्धिपदस्य तत्साधनक्तिन्नन्तत्वोपगमेन इन्द्रियप्रतियोगिकसन्निकर्षनिष्ठस्वनिरूपितानुयोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेन उक्तसाध्यसाधने सत्यभावादित्यलम् । उक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्टतापरिजिहीर्षया चलतीति प्रतीतेरनुमितित्वमनुमिमीते **यस्त्वयमिति** । क्रियाया ऐन्द्रियकत्वोपगन्तृमतेपि यत्र संयोगविभागावप्रत्यक्षौ तत्र क्रियाया अप्रत्यक्षत्वानुरोधेन संयोगस्य विभागस्य च प्रतिसंहितस्यैव तद्व्यञ्जकतोपगमनीयेति संयोगोत्पत्तितत्साक्षात्कारक्रियासाक्षात्काराणां पौर्वापर्यापत्त्या संयोगसाक्षात्कारदशायामेव क्रिया व्यनक्ष्यीदिति कथं क्रियासाक्षात्कार उदीयादिति भावः । तादृशप्रतीतेरनुमितिरूपतायां इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानं विरुणद्धीत्यत आह **अनुमापकेति** । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानमात्रस्य अन्यथासिद्धिनिरूपकसाधारण्येन साक्षात्कारत्वसाधकत्वायोगेन अनन्यथासिद्धतद्व्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानस्य च अनुमित्यौपयिकसंयोगविभागग्रहोपक्षीणतदनुविधानके भावेनोक्तदिशा नानुमातुं सुशकमिति भावः । **अस्माभिरिति** निदर्शनेऽन्यतरदिशा साध्यवैकल्यमिति भावः । साध्यीभूताभावप्रतियोगिन्यस्मदादिवृत्तित्वं निवेश्य निदर्शने साध्यसंगमनेऽपि साध्यतावच्छेदकघटकविशेषणस्यान्यतरदिशा मन्दप्रयोजनतामाह **परस्येति** । योगिनमनुपगच्छत इत्यर्थः । तथाच तद्विशेषणव्यावर्तनीयस्य योगिप्रत्यक्षस्यैवालीकतया तद्व्यावृत्तिफलकं तदनुपादेयं तद्विशेति भावः । हेतुतावच्छेदकघटकविशेषणानामसिद्ध्यनैकान्त्यान्यतरवारकतयैव सार्थक्यमितिवत् साध्यतावच्छेदकघटकविशेषणानां तादृङ्नियमाभावेन इदं कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावदित्यादाविव उपरञ्जनफलितासंभवेन तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यं न वेति द्वितीयविप्रतिपत्तिग्रन्थव्याख्यावसरे न्यायनयदिशा ईश्वरज्ञानमादाय सिद्धसाधनवारणफलकस्य **चरमज्ञाने** दीधितिकारनिवेशिततज्ज्ञानसामानाधिकरण्यविशेषणस्य ईश्वरं विद्विषतां मीमांसकानां दिशा मन्दप्रयोजनत्वेऽपि व्यापके व्यर्थविशेषणता न दोष इति दीधितिकारोक्तेश्च न क्षतिरित्यरुचेराह **किञ्चेति** । विवादपदं प्रकृतमाध्यनदभावकोटिकविप्रतिपत्तिविषयीभूतं घटादिरूपम् । तथा च तद्वदिदमप्यप्रयोजकमिति भावः । **प्रतीतिविरोधादिति** । विषयिताप्रत्यासत्त्या व्यवसायोपनीतरूपविशेषितसाक्षात्कारविशिष्टात्मनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपक'रूपं साक्षात्करोमी'त्यनुव्यवसायविरोधादित्यर्थः । **सममिति** । चलनं साक्षात्करोमीति तादृशानुव्यव-

सायविरोधादित्यर्थः । अप्रमात्वे हेतुगर्भं विशेषणम् **अनुमानविरोधेति** । विवादपदं कर्मेत्यादिना दर्शितानुमानसिद्धाप्रत्यक्षत्वे विरुद्धार्थविषयिणीत्यर्थः । तथा च स्वयमप्रमा सा कथमनुमानं बाधेत अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्य बाधग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वादिति भावः । **तथाऽस्तु** अप्रमाऽस्तु । एवं च सापि तन्न बाधत इति भावः । **प्रतीतिविरुद्धेर्थे** प्रतीतिविषयीकृतप्रत्यक्षताविरुद्धार्थविषयके ॥ **नोदेतीति चेदिति** । बाधाभावघटितसामग्र्यभावादिति भावः । रूपप्रत्यक्षताप्रतीतेरप्रमात्वसिद्धौ बाधकाभावादनुमानोदयः तदुदये च तद्विरुद्धत्वात्प्रतीतेः अप्रमात्वमित्यन्योन्याश्रयादिति भाव इत्यत्राप्याशयं प्रकाशयन्ति । **एतदपि तुल्यमिति** । तादृशसामग्र्यभावादिदमपि न प्रवर्तत इत्यपि सुवचमिति भावः । इदमपि प्रतीकमन्योन्याश्रयपरतया योजयन्ति ।

सु० — अथ ब्रूषे । परमाणुरूपस्याप्रत्यक्षतायामाश्रयामहत्त्वं प्रयोजकमिति । तन्न । परमाणोरपि महत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किं च परमाणुकर्माप्रत्यक्षतायामपि तदेव प्रयोजकं किं न कल्प्यम् । यदि तर्हि कर्म प्रत्यक्षम्, एकस्यामपि कर्मव्यक्तावुत्पन्नायां चलतीतिप्रत्ययः स्यात्, इति चेत् । न, संयोगविभागयोरपि तुल्यत्वात् । तथा च न कर्मानुमानमपि स्यात् । अथ मन्यसे सेनावनादिवत् संयोगविभागयोः प्रत्यक्षतोपपत्तिरिति । तर्हि कर्मणोऽपि तथा किं न स्यात् । न द्वितीयः । तन्तवो न प्रत्यक्षाः किन्तु पटकार्यानुमेयाः । पटग्रहण एव च इन्द्रियव्यापारोपयोग इत्यपि कल्पनाप्रसङ्गात् ।

शे० — सोपाधिकत्वानुपाधिकत्वाभ्यां वैषम्यात नाभाससाम्यमित्याशङ्कते **अथेति** । स्वाश्रयामहत्त्वमित्यर्थः । अप्रत्यक्षत्ववति परमाणुरूपे आश्रयामहत्त्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वाद्रूपत्ववति घटरूपे च तदभावेन साधनाव्यापकत्वादिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'परमाणोरणोर्नास्ति महत्त्वेत्यद्भुतं वचः' इत्यादिनेति शेषः । तथा च तत्र साध्याव्यापकत्वान्नोपाधित्वमिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । कालादिगुणेषु सत्यपि अप्रत्यक्षत्वे आश्रयामहत्त्वाभावात्साध्याव्यापकत्वमेव । न च कार्यमहदनधिकरणत्वं तदर्थः । तच्च कालगुणेष्वप्यस्तीति वाच्यम् । तथाऽपि घटादिवृत्तिगुरुत्वादौ साध्याव्यापकत्वानिस्तारादित्यपि द्रष्टव्यम् । अङ्गीकृत्याऽऽश्रयामहत्त्वस्योपाधित्वमाभाससाम्यमुक्तमक्षतमेव । कर्माप्रत्यक्षतानुमानेऽप्यस्यैवोपाधित्वस्य वक्तुं शक्यत्वादित्याह **किञ्चेति** ॥ **यदि तर्हि कर्म प्रत्यक्षमिति** । यदि कर्म प्रत्यक्षं तर्हीति संबन्धः ॥ **स्यादितीति** । न चासावस्ति । ततो न कर्म प्रत्यक्षमिति विपर्यये पर्यवसानं बोध्यम् ॥ **संयोगविभागयोरपीति** । एकस्यामपि कर्मव्यक्तौ संयोगविभागयोरु-

स्पन्नयोः संयोगविभागयोः प्रत्ययोऽपि स्यान्न चासावस्ति । ततो न संयोगविभागावपि प्रत्यक्षावित्यापातादित्यर्थः । **अस्तु संयोगविभागयोरप्रत्यक्षत्वम्, किं** नश्छिन्नमित्यतस्तथा सत्यनुमापकसंयोगाद्यज्ञानान्न कर्मानुमानमपि स्यादित्याह **तथा चेति** । ततश्च संयोगाद्यनुमितकर्मालम्बनत्वं चलतिप्रत्ययस्य परोक्तं भज्येतेति भावः ॥ **सेनावनादिवदिति** । आदिपदेन राशिस्थदूरकेशादेर्ग्रहणम् ॥ अयं भावः । यथा ह्येकैकस्मिन्नश्वादौ, वृक्षादौ वा, सेनेति वनमिति च प्रत्ययाभावेऽप्यश्वसमुदाये वृक्षसमुदाये च भवत्येव सेनेति वनमिति च प्रत्ययः । तथैकस्मिन्संयोगे विभागे च संयोगविभागप्रत्ययाभावेऽपि संयोगसमुदाये विभागसमुदाये च संयोगविभागप्रत्यक्षं भविष्यति । न चैकैकस्याश्वादेः सेनादित्वाभावात्तत्समुदायस्यैव तथात्वात्प्रत्येकं तत्प्रत्ययाभावेऽपि समुदाये तत्प्रत्ययो युक्तः । इह तु एकैकसंयोगादिव्यक्तेरपि संयोगादित्वात् तत्साक्षात्काराभावो न युक्त इति वाच्यम् । एकैकस्य संयोगादेः कर्मानुमापकत्वाननुभवेन कर्मानुमापकसंयोगादिप्रत्यक्षं तत्समूहमात्रविषयमित्याशयात् । प्रत्येकं केशत्वेऽपि केशसमुदाये तत्साक्षात्कारवत् प्रत्येकं संयोगादित्वेऽपि समुदाये तत्साक्षात्कार इति वा ॥ **तथा किं न स्यादिति** । सेनावनादिवत्प्रत्यक्षत्वं किं न स्यादित्यर्थः ॥ **न द्वितीय इति** । अन्यथा वेति द्वितीयो नेत्यर्थः । अविशेषादिति भावः ।

स० — **परमाणोरपि महत्त्वस्येति** । वैशेषिकपरीक्षायां संयोगविभागरूपलिङ्गस्य प्रत्यक्षत्वेन चलतीति प्रत्ययः स्यात् । न च सोऽस्तीति तस्मात्संयोगादिके जातेऽपि तत्प्रत्यक्षं स्यात्, तथा चैतेन कर्मानुमानमपि तदा स्यादित्यर्थः । तर्कफलमाह **तथा चेति** । यथैकस्यां कर्मव्यक्तावुत्पन्नायां चलतीतिप्रत्ययाभावान्न कर्म कदापि प्रत्यक्षमित्युच्यते, एवमेकस्मिन् संयोगादिके जाते न तदा कर्मानुमानमिति भावात्, कदापि कर्मानुमानं संयोगादिना न स्यादित्यर्थः । आह **सेनावनादिवदिति** । यथैकस्मिन्नेवाश्वे गजे वा सेनेति न व्यवहारः । यथा वैकस्मिन् वृक्षे वनमिति न व्यवहारः । किन्तु समूह एव । एवं प्रकृतेऽपि एकैकसंयोगविभागसमूह एव संयोगित्वं न त्वेकत्रेति पूर्वपक्ष्याशयादिति भावः ।

न द्वितीय इति । (?)

प० — **वक्ष्यमाणत्वादिति** । वैशेषिकनये वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **तदेवेति** । आश्रयामहत्त्वमेवेत्यर्थः । तथा च घटादिकर्मणः प्रत्यक्षत्वमेव, आश्रयस्य महत्त्वादिति भावः ॥ **चलतीतिप्रत्ययः स्यादिति** । नास्ति च प्रत्ययः, अतो न क्वापि क्रिया प्रत्यक्षेतिभावः ॥ **संयोगविभागयोरपीति** । एकस्मिन्संयोगे विभागे वा जातेऽपि तत्प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः । नास्ति च प्रत्यक्षम् अतो न कदापि संयोगादिः प्रत्यक्षः स्यादिति भावः । अस्तु को दोष इत्यत आह **तथाचेति** । संयोगादेरप्रत्यक्षत्वे इत्यर्थः । लिङ्गज्ञानाभावादिति भावः ॥ **सेनावनादिवदिति** । सेनावनपदवाक्यादेः संघरूपेण

प्रत्यक्षता यथा, तथा पक्षिसञ्चारादौ संयोगादेरपि संघातरूपेण प्रत्यक्षतोपपद्यते । तथानुभवात् । न तु प्रातिस्विकरूपेणेत्यर्थः । अन्यथा वेति पक्षं निराह **न द्वितीय इति** । द्व्याश्रयौ द्वयोर्व्यासज्यवर्तिनौ इत्यर्थः ।

या०— परमाणोरपीति । वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः । तथा च तत्रैव साध्याव्यापकतेति भावः ॥ **संयोगविभागयोरपीति** । एकस्मिन्संयोगादिके जातेऽपि तत्प्रत्यक्षं स्यात् । तथा च तेन तदा अनुमितिरूपश्चलतीति प्रत्ययोऽपि स्यादित्यर्थः । तर्कफलमाह **तथा चेति** । यथैकस्यां कर्मव्यक्ता-वुत्पन्नायां तदा चलतीति प्रत्ययाभावात्, न कर्म कदाऽपि प्रत्यक्षमित्युच्यते । एवमेकस्मिन्संयोगादिके जातेऽपि, तस्याप्रत्यक्षत्वेन लिङ्गाज्ञानात् तदा कर्मानुमितेरसंभवेन कदाऽपि कर्मानुमानं संयोगादिना न स्यादित्यपि वक्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ **सेनावनादिवदिति** । यथा इयं सेना, इदं वनमिति प्रत्ययो-ऽश्वादिसमूहे वृक्षसमूहे वा भवति, न त्वेकैकस्मिन्नश्वादौ, तथा कर्मानुमापकसंयोगविभागप्रत्यक्षमपि तत्समूह एव भवति । नैकस्मिन्संयोगादावित्यर्थः । आदिपदेन राशिदूरस्थकेशादेर्ग्रहणम् ॥ **संयोग-विभागयोरिति** । कर्मानुमापकयोरिति शेषः । एतेनैकस्याश्वादेर्वृक्षस्य वा सेनात्ववनत्वयोरभावादेव तत्प्रत्ययः समूहमात्रविषय इत्यस्तु । प्रकृते तु एकस्यापि संयोगादेः संयोगादित्वात्तत्प्रत्यक्षमेकस्मिन्नपि स्यादेवेति शङ्का निरस्ता । अत्राप्येकैकस्य संयोगादेः कर्मानुमापकत्वाननुभावेन कर्मानुमापकसंयोगादि-प्रत्यक्षं तत्समूहमात्रविषयमित्याशयात् ।

श्री०—प्रयोजकमिति । तथा च प्रतिबन्दितयोक्ते भवदनुमाने आश्रयामहत्त्वमुपाधिरित्यर्थः । परमाणुरूप एव साध्यव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्याशयेनाह **परमाणोरपीति** ॥ **किञ्चेति** । यथा रूपा-प्रत्यक्षतायामाश्रयामहत्त्वं प्रयोजकमित्युच्यते । तथा कर्माप्रत्यक्षतायामपि तदेव प्रयोजकमस्तु । परमा-णुगतत्वाविशेषात् । तथाच त्वदनुमानमपि सोपाधिकमित्यर्थः । एवञ्च कर्मप्रत्यक्षत्वे आश्रयमहत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वप्राप्त्या प्रत्यक्षद्रव्याश्रितेऽपि कर्मणि आश्रयस्य महत्त्वात्प्रत्यक्षत्वं भवत्वित्याशयः ॥ **स्यादिति** । न भवति प्रत्ययः तस्मात्प्रत्यक्षं नेत्याशयः । **तर्हीति** । चलतीति प्रत्यक्षमपि कर्मसमूहे एव भवति, नैकस्मिन् कर्मणि; इति किं न स्यादित्यर्थः । अन्यथा वेति द्वितीयं पक्षं प्रतिषेधति **न द्वितीय इति** । **इन्द्रियव्यापारेति** । तन्तुप्रत्यक्षत्वसाधकत्वेन सम्मतेत्यर्थः ॥

च०—रूपाप्रत्यक्षतानुमानमहत्परिणामविशेषितद्रव्यानाश्रितत्वरूपम् आश्रयामहत्त्वमुपाधिमाशङ्कते **अथेति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । वैशेषिकपरीक्षायां 'परमाणोरणोर्नास्ति महत्त्वेत्यद्भुतं वचः' इत्यादिने-त्यादिः । तथा चेदं साध्यवति परमाणुरूपादौ नेति साध्यव्यापकत्वान्नोपाधिरिति भावः । साध्याधि-करणे गगनपरिमाणादौ घटी(क)यकगुरुत्वादौ चौपाधिवैधुर्यादपि साध्याव्यापकताऽवसेया । तुल्यदिशा

कर्माप्रत्यक्षताऽनुमानेऽपि तस्योपाधितापत्त्यारू पाप्रत्यक्षतानुमाने प्रतिवादिनस्तदुपाधितो(ता-उ)द्भिभाव-यिषैव न सङ्गच्छत इत्याशयेनाह **किञ्चेति** ॥ **यदि तर्हि कर्म प्रत्यक्षमिति** । 'तर्हि' इत्ययं 'प्रत्यक्षम्' इत्यतः परोऽनुसन्धेयः । 'स्यात्' इत्यतः परं 'नोत्पद्यते चासाविति न कर्मणः प्रत्यक्षगोचरते'ति पूरणीयम् । **संयोगे(ने?)त्यादि** । एकक्रियाव्यक्त्युत्पादितसंयोगविभागप्रतीतिरूपानुमित्यौपयिकस्याभावे क्रियानुमितिरपि न स्यादित्याह **तथा चेति**। तथा च संयोगादिमत्तापरामर्शजन्यक्रियाविधेयकानुमितिरूपत्वं चलतीति प्रतीतेः परसमीहितमभाङ्क्षीदेवेति भावः ॥ **सेनावनादिवदिति** । अयमभिसन्धिः । एकैकस्याः संयोगादिव्यक्तेः क्रियाऽनुमापकता नैवोपेयते, किन्तु तत्समुदाय एव, तत्रैव संयोग इत्यादिप्रतीतिगोचरता यथैकैकतुरंगममतंगजादिव्यक्तेस्तादृश्याश्च्यूतपनसादिव्यक्तेश्च सेनेति वनमिति च प्रतीत्यवगाढताविरहेऽपि तद्धटितसमुदाये तथा तथा प्रतीत्यवगाढता, तद्वदिति । न च व्यासज्यवृत्तिसेनावनत्वादीनां प्रत्येकं तुरगपदात्यादावपर्याप्त्या पर्याप्तिसंबन्धेन तत्तदवगाहिन्याः तत्र तत्रानुदयेऽपि प्रकृतहेतुतावच्छेदका-भिमता व्यासज्यवृत्तिसंयोगत्वादीनां प्रत्येकं पर्याप्त्या कथमेकैकव्यक्तौ न तादृशप्रतीतिरिति वाच्यम् । तादृशनिदर्शनोपादानेनैव कर्मानुमापकसंयोगादिप्रत्यक्षं तत्समूहमात्रविषयम् इत्याशयादिति व्याचक्षाणै-राशयस्याविष्कृततया प्रकृतेऽपि क्रियानुमापकतावच्छेदकाभिमतधर्मस्यापि व्यासज्यवृत्तिताया: ध्वनित-त्वात् । समूहस्य हेतुताध्रौव्ये दुःसंपादव्यासज्यवृत्तिताकसंयोगत्वादेः हेतुतावच्छेदकीकर्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा वा इति द्वितीयकल्पमपि प्रतिविधत्ते **न द्वितीय इति** । अवैशेष्यादिति हृदयम् ।

सु० – अपि च संयोगविभागौ द्व्याश्रयाविति परस्य मतम् । अस्माकमपि संयोग-विभागद्वयं **द्व्याश्रयमिति** । **ताभ्यां चानुमीयमानं कर्मोभयत्रानुमातव्यम्** । **तथा च श्येन इव स्थाणावपि चलतीतिप्रत्ययप्रसङ्गः** । **अथोच्येत, न क्रिया स्थाणावनुमीयते, किं नाम श्येन एव** । **निपततः श्येनस्य पूर्वदेशविभागोत्पत्तौ उत्पततश्चोत्तरदेशसंयोगजनने स्थाणु-कर्मणः कारणताऽयोगात्** । **श्येने तु कर्मण्यनुमिते, तस्योपपद्येते देशान्तरसंयोगविभागा-विति** । **तदनुपपन्नम्** । **स्थाणुकर्मणा हि श्येनस्य देशान्तरसंयोगविभागोत्पत्त्यनुपपत्तौ कर्मान्तरमेव तदनुगुणं श्येने कल्पनीयं स्यात्** । **स्थाणुकर्मानुमानस्य तु कुतो निवृत्तिः** । **यद्वतं हि कार्यमुपलभ्यते तद्वतं कारणमपीत्यौत्सर्गिको न्यायः** । **श्येनकर्मणैव कल्पितेन सर्वस्योपपत्तौ न स्थाणुकर्मोपयोग इति चेन्न** । **विकल्पानुपपत्तेः** । **तथा हि, किं व्याप्ति-पक्षधर्मतावदप्युपयोगे सत्येव लिङ्गमनुमापकं इत्येतावत्यनुमानसामग्री, उत व्याप्तिपक्षधर्म-तावत्त्वमात्रम्** । **नाद्यः, अकार्यकारणानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्** । **किञ्च यो येनाविनाभूतः स**

क्वचिदुपलभ्यमानोऽनुपयोगात्तं न गमयतीत्यलौकिकम्। द्वितीये तु कथं न स्थाणौ कर्मानुमानम्। अनुमितमपि कर्म कल्पनागौरवभयादपनीयत इति चेत्(न) प्रमाणसिद्धेऽर्थे तद्भयाभावात्।

शे०—परस्य मतमिति वदतां संयोगादेर्द्व्याश्रयत्वं न वास्तवम्। 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथक्। अन्योन्यप्रतियोगेन' इत्यादिनोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति सूचितं भवति॥ **उभयत्र कर्मानुमातव्यमिति**। संयोगरूपस्य विभागरूपस्य वा गत्यनुमापकलिङ्गस्य श्येन इव स्थाणावपि सद्भावादिति भावः। ननु संयोगमात्रं विभागमात्रं वा गत्यनुमापकमङ्गीक्रियते। येन निपातदशायां संयोगस्य उत्पातदशायां च विभागस्य श्येन इव स्थाणावपि सत्त्वात् स्थाणावपि गत्यनुमानं प्रसज्येत। किं नाम मिलितसंयोगविभागयोरेव गत्यनुमापकत्वम्। ततश्च निपातदशायामुत्पातदशायां च संयोगमात्रस्य विभागमात्रस्य वा स्थाणौ सत्त्वेऽपि संयोगविभागयोर्मिलितयोस्तत्राभावान्न स्थाणौ कर्मानुमानं, किन्तु श्येन एवेति चेन्न। तथाऽप्युत्पत्य निपतिते श्येने, स्थाणौ संयोगविभागयोर्मिलितयोरपि सद्भावेन गत्यनुमानापरिहारादिति भावः। ननु गत्यनुमानलिङ्गयोः संयोगविभागयोः स्थाणौ सत्त्वात् अस्तु तत्रापि ताभ्यां गत्यनुमानमित्यत आह **तथा चेति**। संयोगविभागानुमितकर्मालम्बनः श्येनश्चलतीति यथा प्रत्ययः, तथा तदनुमितकर्मालम्बनः स्थाणुः चलतीति प्रतीतिः स्यादित्यर्थः। उपलक्षणमेतत्। कर्मप्रत्यक्षत्ववादिनो मम योग्यस्य कर्मणोऽनुपलम्भेनाभावनिश्चयेन बाधितत्वान्न गत्यनुमानसंभव इत्यपि द्रष्टव्यम्।

ननु संयोगविभागयोः कारणतया क्रियानुमापकत्वात् श्येनक्रियाया निपततः श्येनस्य पूर्वदेशविभागं प्रत्युत्पततः श्येनस्य, उत्तरदेशसंयोगं प्रति च कारणत्ववत् निपततः श्येनस्योत्तरदेशसंयोगं प्रत्युत्पततः श्येनस्य, पूर्वदेशविभागं प्रत्यपि कारणत्वेन संयोगविभागाभ्यां श्येनकर्मानुमानसंभवेऽपि स्थाणुकर्मणो निपतत उत्पततश्च श्येनस्य, यौ स्थाणुसंयोगविभागौ तौ प्रति कारणत्वेऽपि निपतत उत्पततश्च श्येनस्य, यौ पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगौ तौ प्रति अकारणत्वेन संयोगविभागाभ्यां न स्थाणुकर्मानुमानसंभव इति कथं तत्र चलतिप्रत्ययापादनमित्याशयेन गूढाभिसन्धिः शङ्कते **अथेति**। आद्यप्रतिज्ञायां हेतुमाह **निपतत इति**। द्वितीयप्रतिज्ञायां हेतुमाह **श्येने त्विति**॥ **उपपद्येते देशान्तरसंयोगविभागाविति**। तौ प्रत्यपि तस्यैव कारणत्वादिति भावः। एतेन निपतत उत्पततश्च श्येनस्य, पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगाहेतुत्वेन स्थाणुकर्माननुमाने निपतत उत्पततः श्येनस्यैव उत्तरपूर्वदेशसंयोगविभागाहेतुत्वान्न श्येनकर्मणोऽप्यनुमानमिति शङ्का परिहृता भवति। आशयमजानानः परिहरति **स्थाणुकर्मणा हीति श्येनस्य देशान्तरसंयोगविभागोत्पत्त्यनुपपत्ताविति**। पूर्वोत्तरदेशविभागसंयो-

गोत्पत्त्यनुपपत्ताविय्यर्थः । **तदनुगुणमिति** । श्येनस्य पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगोत्पत्त्यनुगुणमित्यर्थः । **स्थाणुकर्मानुमानस्येति** । स्थाणुश्येनसंयोगविभागाभ्यामिति शेषः । निपतत उत्पततश्च पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगोपपादकतया श्येनकर्मण इव तस्यैव श्येनस्य स्थाणुसंयोगविभागोपपादकतया स्थाणुकर्मानुमानमनिवार्यमिति भावः । पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति **श्येनकर्मणैवेति** । श्येनस्य पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगौ प्रति स्थाणुकर्मणः कारणत्वासम्भवेन तौ प्रति श्येनकर्मैव कारणतया तावदनुमातव्यम् । ततश्चानुमितेन तेन श्येनस्य पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगयोरिव स्थाणुश्येनसंयोगविभागयोरप्युपपत्तौ किं स्थाणुकर्मणेति भावः । ननु न श्येनकर्मणा स्थाणुनिष्ठसंयोगविभागयोरुपपत्तिः । यन्निष्ठं हि कार्यमुपलभ्यते, तत् तन्निष्ठेनैव कारणेन भाव्यमिति व्याप्त्या श्येनकर्मणः स्थाणुनिष्ठत्वाभावेन तन्निष्ठसंयोगविभागौ प्रति कारणत्वायोगादित्याशङ्कानिरासायोक्तं यद्वतं हि कार्यमिति ॥ **अकार्येति** । रसेन रूपानुमाने व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेऽपि उपयोगाभावाद्रसवत्त्वहेतुः अनवगमकः स्यादित्यर्थः । विशिष्टसामग्र्यभावादिति भावः ॥ **द्वितीये त्विति** । व्याप्तिपक्षधर्मतामात्रस्यैवानुमितिसामग्रीत्वमिति द्वितीय इत्यर्थः ॥ **कथं नेति** । व्याप्तिपक्षधर्मतामात्रस्य प्रकृतेऽपि सत्त्वादिति भावः ।

स० — अन्यथेति(?) । द्विपूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगौ प्रति श्येनदेशयोराश्रयत्वेन स्थाणोस्तदाश्रयत्वाभावेऽपीत्यर्थो यदा निपततः श्येनस्य पूर्वदेशविभागः उत्पन्नः तदोत्पन्नो यो स्थाणुश्येनसंयोगः उत्पततश्चोत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिकालतः स्थाणुश्येनविभागः तौ प्रति स्थाणोराश्रयत्वस्य विद्यमानत्वेन सकर्मानुमानमेवेति निवार्यमिति गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह **स्थाणुकर्मानुमानस्येति** ॥ **श्येनकर्मणैवेति** । पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगयोः स्थाणुश्येनसंयोगविभागयोश्चोपपत्तौ किं स्थाणुकर्मणेति भावः । ननु श्येनकर्मणा स्थाणुनिष्ठसंयोगविभागयोरुत्पत्तिर्यन्निष्ठं कार्यं तत् तन्तुनिष्ठेनैव कारणेन भवतीति व्याप्तेः श्येनकर्मणः स्थाणुनिष्ठत्वाभावात् न तन्निष्ठसंयोगविभागौ प्रति कारणत्वमित्यतः तद्वतं कार्यमिति वाक्यं तत्परिहारकमिति ध्येयम् ॥ **अकार्येति** । शिंशुपात्वेन वृक्षत्वानुमाने व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेऽपि प्रयोगाभावात् शिंशुपात्वहेतुरागमः स्यादित्यर्थः ।

प० — अस्माकमिति । घटसंयोगः पटे, पटसंयोगो घटे, घटपटौ विभक्तौ, इत्यत्रापि घटविभागः पटे, पटविभागो घटे, इत्येवं रूपेण, द्वयं द्व्याश्रयमित्यर्थः । 'न सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु भिन्नगः' इत्यदिना वैशेषिकनयेऽस्यार्थस्य व्यक्तत्वादिति भावः । शङ्कते **यद्वतमिति** । **सर्वस्येति** । श्येनस्य देशान्तरसंयोगविभागस्थाणुसंयोगविभागरूपसर्वस्येत्यर्थः ॥ **विकल्पेति** । विकल्पे कृते कोऽपि कल्प उपपन्नो नेत्यर्थः । **एतावतीति** । जन्यजनकभावरूपोपयोगे सति व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वमित्येतावतीत्यर्थः ॥ **अकार्येति** । रूपरसाद्यनुमानानामित्यर्थः । नन्वनुमितस्यानुमापकजनकत्वे-

नैवोपयोगो नाभिमतः । किन्तु यथाकथञ्चिद्रसादिनाऽनुमितरूपादौ त्वस्ति स, इति वदन्तं प्रत्याह **किञ्चेति** ।

या०— **निपतत इति** । देशान्तरादिति शेषः ॥ **उत्पतत इति** । स्थाणोरिति शेषः ॥ **स्थाणुकर्मानुमानस्येति** । स्थाणुश्येनसंयोगविभागाभ्यामिति शेषः ॥ **सर्वस्येति** । स्थाणुश्येन संयोगविभागयोर्देशान्तरसंयोगविभागयोश्चेत्यर्थः ॥

श्री०—**द्व्याश्रयाविति** । एक एव संयोगः, एक एव विभागो द्विष्ठ इत्यर्थः । **संयोगविभाग-द्वयम्** संयोगद्वयं विभागद्वयमित्यर्थः । 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक्पृथक्गि'ति वक्ष्यमाणत्वादिति द्रष्टव्यम् । **ताभ्यां** द्विष्ठाभ्यां संयोगविभागाभ्याम् । तथाच हेतुमति सर्वत्र साध्यसत्ताया आवश्यकत्वात् कर्मानुमापकश्येनसंयोगादेः द्विष्ठत्वात् संयोगश्रययोः श्येनस्थाण्वोरुभयत्रापि कर्मानुमानं स्यादिति भावः । इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह **तथा चेति** ॥ **श्येन एवेति** । श्येनश्चलतीति प्रत्ययवदित्यर्थः । **निपतत इति** । ऊर्ध्वदेशादधोदेशनिष्ठं स्थाणुं प्रति नितरां पतत आगच्छत इत्यर्थः ॥ **उत्पतत इति** । स्थाणोः सकाशादूर्ध्वदेशं प्रति पतत इत्यर्थः । अनुमिते इत्यनन्तरं तेन कर्मणेति शेषः । **कर्मान्तरं** स्थाणुकर्मभिन्नं कर्म । **तदनुगुणं** देशान्तरसंयोगविभागोत्पत्त्यनुकूलम् ॥ **कुत इति** । स्थाणुकर्मणोः देशान्तरसंयोगादिकारणत्वाभावेऽपि स्थाणुश्येनसंयोगविभागाभ्यां स्थाणौ कर्मानुमानं तु स्यादेवेति तत्रापि चलतीति प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । शङ्कते **यद्गतं हीति** । घटादिरूपं कार्यं भूतलादि-गतं सदुपलभ्यते। तत्कारणस्य कालादृष्टादेः कपालद्वयसंयोगस्य वा तद्गतत्वाभावात् औत्सर्गिक इत्युक्तम् । **श्येनेति** । स्थाणुश्येनसंयोगविभागदेशान्तरसंयोगविभागरूपं च कार्यं, श्येनगतमेवोपलभ्यत इति तत्रत्यमेव कर्म कारणतया कल्पनीयमित्याशयः । **उपयोगो** जन्यजनकभावादिरूपः ॥ **एतावतीति** । जन्यजनकभावरूपोपयोगे सति व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वमित्येतावतीत्यर्थः ॥ **अकार्येत्यादि** । रसाद्रूपानुमाने उपयोगाभावादिति भावः ॥ **अलौकिकमिति** । हस्त्यविनाभूतो हस्तिपो देशान्तरे उपलभ्यमान उपयोगाभावेऽपि हस्तिनं गमयत्येवेति लोकदृष्टत्वेन, प्रकृतेऽपि स्थाणुश्येनसंयोगस्य कर्माविनाभूतत्वेन श्येन इव स्थाणावप्युपलभ्यमानस्यापि उपयोगाभावेऽपि स्थाणौ कर्मगमकत्वं स्यादेवेति, तत्रापि चलतीति प्रत्ययो दुर्वार इति भावः ॥ **कथमिति** । स्थाणुः कर्मवान् श्येनसंयोगविभागवत्त्वात् श्येनवत् इत्यनु-माने व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सत्वादिति भावः ॥ **कल्पनागौरवेति** । श्येनकर्मणैव संयोगादिकार्यस्योपपत्तौ, स्थाणुकर्मणोऽपि तत्र कारणत्वकल्पने गौरवमित्यर्थः । प्रमाणवतो गौरवस्य न्याय्यत्वाददोष इत्याह **प्रमाणेति** ।

च०— संयोगादेः क्रियानुमापकताम् अनैकान्त्येनापहस्तयते अपि चेति । परस्य नैयायिकस्य । अस्माकं उत्तरवादिनाम् । 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक्पृथक् । अन्योन्यप्रतियोगेने'त्यादिनोपपत्तेरभिधास्यमानत्वादिति ध्वन्यते । 'श्येनः क्रियावान् स्थाणुसंयुक्तत्वात् भित्यादिरूपपूर्वदेशविभक्तत्वात् च' इत्यनुमाने न्यायनये सिद्धान्ते च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे स्थाणौ भित्त्यादिरूपपूर्वदेशे च सत्वेनानैकान्त्यात् व्यक्त्यैक्यानैक्ययोरकिञ्चित्करत्वादित्याशयः । अथ धूमादेः कारणीभूतस्वसमानाधिकरणवन्ह्यनुमापकतेव संयोगविभागयोरपि स्वसमानाधिकरणकारणीभूतक्रियानुमापकतैव उपेयत इति देशान्तरान्वियतश्येननिष्ठतदवधिकविभागं प्रति उर्ध्वदेशं प्रति उत्पतच्छ्येननिष्ठतद्देशसंयोगं प्रति च श्येननिष्ठक्रियाया एव हेतुतया स्थाणुवृत्तिक्रियायाः तदहेतुतया श्येने ताभ्यां तस्याः साधनेपि न स्थाणौ ताभ्यां तत्साधनसंभव इति न चलनप्रतीतिप्रसञ्जनावकाश इति गूढाशयः पूर्ववादी शङ्कते अथेति ॥ औत्सर्गिको न्याय इति । प्रकृतसाध्याभिमतक्रियाव्याप्यतावच्छेदकाभिमतधर्मावच्छिन्नसंयोगविभागसमवधाने तद्धर्मावच्छिन्नसमवहितेरावश्यकत्वादिति भावः । सर्वस्य स्थाणुश्येनसंयोगविभागदेशान्तरसंयोगविभागरूपस्य । एतावती उपयोगांशेनापि घटिता । अलौकिकं लोकावगतमर्यादामतिक्रान्तम् । अकार्येति । रसेन रूपानुमान इत्यर्थः ।

सु०—नन्वीश्वरानुमानेऽपि अनेकेश्वरकल्पना एवं सति स्यात् । न स्यात् । वैषम्यात् । कार्यत्वं हि क्षित्यादीनां कर्तृत्वमात्रमवगमयत्तदेकत्वानेकत्वयोरुदासीनमेव । ततस्तदनेकत्वशङ्कायां कल्पनागौरवपराहतायामेकत्वे पर्यवस्यति । इह तु संयोगविभागलक्षणेन कार्येण स्थाणावेव कर्मण्यनुमिते कथं कल्पनागौरवेण तदपनयनम् । अथोच्येत । अन्यथाऽप्युपपत्तेर्न स्थाणौ कर्मानुमानं, न चायमर्थापत्तिदोषो नानुमानस्येति वाच्यम् । अन्यथाऽप्युपपत्तिशङ्कायामनुमानेऽपि व्याप्तिसन्देहापत्तेरिति, तदनुपपन्नम् । अत्र हि स्थाणौ प्रतीतौ संयोगविभागावकारणकावेव स्यातामिति वा शङ्कनीयम् । श्येनगतेनैव कर्मणा भवेतामिति वा । नाद्यः, व्याहतायाः शङ्काया अनुत्थानात् । न द्वितीयः, तत्तदवयवगतपरित्यागेनान्यगतस्य कारणतायाः क्वाप्यनुपलब्धत्वेन निर्मूलायाः शङ्काया अनुदयात् । कर्मैव तथा विधमुपलब्धमिति चेन्न । तस्येदानीं कल्प्यमानत्वात् । प्रत्यक्षकर्मवादे तु नायं दोषः । प्रतिपन्नतत्स्वभावानुसरणसंभवात् । किञ्च संयोगादिना क्रियानुमाने यावत्सत्त्वं चलतिप्रत्ययप्रसङ्गः । संयोगेन क्रियाविनाशान्नेति चेन्न । क्रियानाशस्याप्यप्रत्यक्षतावादे दुरवबोधत्वात् । न हि कार्यजन्म कारणविनाशेन व्याप्तम् । येन संयोगोत्पत्त्या कर्मविनाशोऽ-

नुमीयेत । पटोत्पत्तावपि तन्तुसंयोगादेरविनाशात् । नापि संयोगजननं क्वापि कर्मविनाशाऽविनाभूतमनुभूतम् । कर्मावस्थाने सदा संयोगाद्युदयसमासत्तिरिति चेत् । तत्किं यावत् कारणं तावत् कार्यान्तरजननम् । मा हि भूत् यावत्तन्तुसंयोगसद्भावं पटपरम्परोत्पादः । यावत्कर्मसद्भावं संयोगोत्पादस्तु न निश्चितः । अपि चात्प्रत्यक्षे व्योम्नि संयोगविभागावपि अप्रत्यक्षाविति पतति पतत्री गगन इति प्रत्ययो न स्यात् । वियति विततालोकावयविनि बहुविहगविभागसंयोगनिबन्धनोऽसौ प्रत्यय इति चेत् । तथाऽपि दीपिकाऽऽलोकगतिप्रतीतेरशक्यत्वापरिहारात् ।

शे० — **एवं सतीति** । कल्पनागौरवस्यादूषणत्व इत्यर्थः, न तु प्रमाणसिद्धेऽर्थेऽदूषणत्व इत्यर्थः । कर्त्रनेकत्वस्य प्रमाणासिद्धत्वादिति ज्ञेयम् । यद्वा कर्त्रनेकत्वमपि प्रमाणसिद्धमेव विचित्रकार्यस्य प्रासादादेरनेकर्तृकत्वदर्शनादिति शङ्कितुर्हृदयम् ॥ **अन्यथाऽपीति** । स्थाणुकर्मणा विनाऽपीत्यर्थः ॥ **अनुत्थानादिति** । व्यघातावधित्वादाशङ्काया इति भावः ॥ **तत्तदवयवगतेति** । स च तदवयवश्च तत्तदवयवौ तद्गतपरित्यागेनेत्यर्थः । कार्यं हि यत्राश्रये दृश्यते, तद्गतस्य वा तदवयवगतस्य वा, असमवायिकारणत्वं वाच्यम् । तन्तुगततया दृश्यमाने कार्ये पटे, तद्गतस्य तन्तुसंयोगस्य पटगततया दृश्यमानकार्ये तद्रूपे पटावयवतन्तुगतरूपस्य च असमवायिकारणतादर्शनात् । न त्वन्यगतस्येति कथं श्येनकर्मणा स्थाणावगतेन तदवयवागतेन स्थाणौ संयोगाद्युत्पत्तिरिति भावः । न च संयोगादेर्द्विष्ठत्वपक्षे श्येनकर्मापि कार्याश्रयगतमेवेति वाच्यम् । परत्रारम्भकत्वस्य क्वाप्यदृष्टत्वेन श्येनकर्मणा श्येने संयोगादिजननसंभवेऽपि, स्थाणौ तज्जननासम्भवादित्यत्र तात्पर्यात् । अत एव परत्रारम्भकत्वमपि कुतो न स्यादित्युत्तरत्र तथैव वक्ष्यतीति ध्येयम् ॥ **तथाविधमिति** । परत्रारम्भकमित्यर्थः ॥ **तस्येति** । परत्रारम्भकत्वस्येर्थः । कथं तर्हि कर्मप्रत्यक्षत्वपक्षेऽपि श्येनकर्मणः परत्रारम्भकत्वमित्यत आह **प्रत्यक्षेति** ।

ननु संयोगोत्पत्त्यनन्तरं क्रियाया नष्टत्वान्न यावत्संयोगादिसत्त्वं चलतिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्याशङ्कते **संयोगेनेति** । ननु संयोगोत्पत्त्यैव कर्मविनाशानुमानान्न तस्य दुरवबोधत्वमित्यतः किमत्र 'यत्र कार्यजन्म, तत्र कारणविनाशः' इति सामान्यव्याप्तिरभिमता, किं वा यत्र संयोगजन्म 'तत्र तत्कारणकर्मविनाशः' इति विशेषव्याप्तिरिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं व्यभिचारेण दूषयति **न हीति** । द्वितीय दूषयति **नापीति** । दृष्टान्ताभावादिति भावः । किमत्र यावत्कालं कारणं, तावत्कालं कार्यान्तरजननम् इति सामान्यव्याप्तिरभिमता, किं वा यावत्कालं कर्मरूपकारणं तावत्कालं संयोगादिरूपकार्योत्पाद, इति विशेषव्याप्तिरभिमतेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे **तत्किमिति** । कारणावस्थानावधि-

कार्योत्पादाभ्युपगमे बाधकमाह **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः । तथा च व्यभिचारान्न सामान्यव्याप्तिराश्रयितुं युक्तेति भावः । द्वितीयं दूषयति **यावत्कर्मेति** । दृष्टान्ताभावान्न विशेषव्याप्तिरिति भावः ॥ **अप्रत्यक्ष इति** । इदं च पक्षिगगनसंयोगस्य अप्रत्यक्षतोपपादनाय विशेषणम् । तच्चश्च गगनस्याप्रत्यक्षत्वाद्गगनपक्षिसंयोगस्य न प्रत्यक्षत्वं ससंबन्धिकपदार्थप्रत्यक्षस्य, संबन्धितावच्छेदकप्रकारकसंबन्धिद्वयप्रत्यक्षसाध्यत्वादित्युक्तं भवति ॥ **अप्रत्यक्षाविति** । तथा चानुमापकसंयोगविभागरूपलिङ्गज्ञानाभावान्न तत्र गत्यनुमानं स्यादित्यर्थः । ततोऽपि किमित्यत आह **पततीति** । अत्रादौ ततश्चेति पूरणीयम् । तस्य च संयोगविभागानुमितकर्मालम्बनत्वासंभवादित्यर्थः । न तत्र पक्षिगगनसंयोगविभागयोरनुमापकत्वं ब्रूमः, येनोक्तरीत्या लिङ्गज्ञानाभावाद्गत्यनुमानं न स्यात्किंतु वियति विततालोकस्य पक्षिसंयोगविभागावेव तत्रानुमापकतयेष्येते । तयोश्च प्रत्यक्षतया तत्संयोगादेरपि प्रत्यक्षत्वसंभवेन लिङ्गज्ञानसत्त्वाद्गत्यनुमानमनाकुलमेवेति अनुमितकर्मालम्बनत्वमेव पतति पतत्री गगन इति प्रत्ययस्य भविष्यतीत्याशङ्कते **वियतीति** । अवयविनीत्यतःपरं पतत्रिण इति शेषः । एकैकसंयोगविभागव्यक्तेरप्रत्यक्षत्वेऽपि सेनावनादिवत् तत्समुदायस्य प्रत्यक्षत्वमिति भावेन बहुत्वेन संयोगविभागयोर्विशेषणं कृतम् । **विभागसंयोगनिबन्धनोऽसौ प्रत्यय इति** । संयोगाद्यनुमितकर्मालम्बनः पतति पतत्री गगन इति प्रत्यय इत्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । वियति विततालोकावयविपक्षिसंयोगविभागावाश्रित्य पतति पतत्री गगन इति प्रतीतिनिर्वाहेऽपीत्यर्थः । दीपिकालोकगतिप्रतीतेः गगने दीपिकालोको गच्छतीति प्रतीतेरित्यर्थः । तत्र दीपिकालोकगगनसंयोगविभागयोरप्रत्यक्षत्वान्न गत्यनुमापकत्वं वक्तुं युक्तम् । नापि पतति पतत्री गगन इत्यादाविव वियति विततालोकावयविनो यौ दीपिकालोकसंयोगविभागौ तयोस्तत्रालोकान्तराभावात् । न च तत्रापि वियति विततदीपिकालोकावयवस्य दीपिकालोकावयविना सह यौ संयोगविभागौ तयोरेव तत्र गमकत्वमिति वाच्यम् । अवयवावयविनोः संयोगविभागयोरसत्त्वात् । सत्त्वेऽपि वा इहालोकत्रसरेणुर्गच्छतीत्यादावगतिरेव, तत्र वियति विततालोकद्व्यणुकस्य त्रसरेणुसंयोगविभागयोः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षधर्मतयाऽप्रत्यक्षत्वात् । तथा च तत्र लिङ्गज्ञानाभावेन गत्यनुमानायोगान्न गच्छतीतिप्रत्ययस्यानुमितकर्मालम्बनत्वं युक्तमिति भावः ।

स० — **नन्वीश्वरानुमानेऽपीति** । कल्पनागौरवस्यादूषणत्वाङ्गीकार इत्येतावन्मात्रमेव एवमित्यस्यार्थः । ननु प्रमाणसिद्धेऽर्थे दूषणत्वमिति कर्त्रनेकत्वस्य प्रमाणासिद्धत्वादिति ध्येयम् । अथवा कर्त्रनेकत्वमपि प्रमाणसिद्धमिति शङ्कितुर्भ्रान्तिः । **तत्तदवयवगतपरित्यागेनेति** । स च तदवयवश्चेति तत्तदवयवौ तदुभयगतपरित्यागेनेत्यर्थः । कार्यं यत्राश्रये दृश्यते तद्गतस्य वा तदवयवगतस्य वाऽसमवायिकारणत्वं वाच्यं नान्यगतस्येत्यर्थः । न च संयोगस्य द्विष्ठत्वात् श्येनकर्मापि कार्याश्रयगतमेवेति

वाच्यम् । परत्रारम्भकत्वस्य क्वाप्यदृष्टत्वेन श्येनकर्मणा श्येनसंयोगजननसंभवेऽपि स्थाणौ संयोगजनना संभवादिति भावः ॥ **कर्मैवेति** । अन्यगतमपि कर्म संयोगादिकारणं दृष्टमित्यर्थः । ननु कर्मप्रत्यक्षतावादेऽपि श्येननिष्ठकर्मण एव स्थाणुनिष्ठसंयोगविभागकारणत्वेनाङ्गीकृतत्वात् तत्तदवयवगतपरित्यागेनान्यगतस्य कारणतायाः क्वापि नोपलब्धेरिति कथमित्यत आह **प्रत्यक्षकर्मवाद इति** । ननु संयोगोत्पत्त्यनन्तरमेव क्रियाया नष्टत्वात् न यावत्संयोगादि सत्त्वं चलतिप्रत्ययस्येत्यत आह **न हीति** । ननूक्तव्यभिचारेण सामान्यतः कार्यजन्मकारणविनाशयोर्व्याप्त्यभावेऽपि विशेषाकारेण संयोगलक्षणकार्यजननं कर्मरूपकारणविनाशाविनाभूतमित्युच्यतेऽतो नोक्तव्यभिचार इत्यत आह **नापि संयोगजननमिति** । दृष्टान्ताभावान्नेयमपि व्याप्तिरिति भावः । कारणावस्थानावधिककार्योत्पादाभ्युपगमे बाधकमाह **मा हि भूदिति** । दृश्यते तावत्कर्मावस्थानावधि संयोगसद्भावः, तेन सति कारणे कार्योत्पत्तिसमासत्तिः स्यादेवेति विशेषव्याप्त्यभिधाने नोक्तदोष इत्यत आह **यावत्कर्मसद्भावमिति** । पूर्व एवाभिप्रायः ॥ **अपि चेति** । अनुमापकस्याप्रत्यक्षत्वात् न तत्रेन्द्रियस्यैक्यापारौ(?) यक्षप इत्यर्थः । **वियति वितताालोके इति** । तथा च गगनपक्षिसंयोगादेरप्रत्यक्षत्वादेवानुमापकत्वाभावेऽपि आलोकपक्षिसंयोगादेः प्रत्यक्षत्वेनानुमापकत्वं भविष्यतीति भावः ॥ **तथाऽपीति** । आलोक अत्र देशे गच्छतीति प्रत्ययः नालोकावयवसमूहः विभागादिनिमित्तक आलोकान्तराभावात् । तदवयवाश्रयणेऽपीहालोकत्रसरेणुर्गच्छति इत्यादि नोपपद्यते इत्यर्थः । केचित्तु अन्धकार इति शेषः । तथा च तत्रालोकान्तराभावेनान्धकारस्य च त्वन्मते द्रव्यत्वेनानन्यगत्या गगनदीपिकालोकसंयोगादिरेवानुमापको वाच्यः । स चाप्रत्यक्ष इति तत्र दीपिकालोकगतिप्रतीतिरशक्या स्यादिति भाव इत्याहुः ।

प०— श्येनस्थाणुसंयोगादौ स्थाणुकर्मणा न व्याप्तिरिति शङ्कामनूद्य निराह **अथोच्येतेति** ॥ **तत्तदिति** । कार्याधिकरणमत्र तत्पदेन परामृश्यते । तद्गतस्य कार्याश्रयगतस्य तदवयवगतस्य कार्याश्रयावयवगतस्य च परित्यागेनेत्यर्थः । तन्तुषु विद्यमानः पटः तन्तुगतसंयोगासमवायिकारणको दृष्टः । पटगतरूपादिकार्यं पटावयवतन्तुगतरूपादिकारणकं दृष्टम् । पटगतद्वित्वाद्यपि पटगतैकत्वादिकारणकं दृष्टमितीहापि स्थाणुगतः संयोगः स्थाणुकर्मणा तदवयवकर्मणा वा स्यान्नत्वन्यगतेनेति भावः । अयं च दोषस्तवापि तुल्य इत्यत आह **प्रत्यक्षकर्मेति** । संयोगजन्मना कर्मनाशोऽनुमीयत इत्यतः किं कार्यजन्म स्वसमवायिकारणविनाशकमिति व्याप्त्या संयोगजन्मना कर्मनाशोऽनुमीयते अथ संयोगजन्म स्वहेतुकर्मनाशकमिति व्याप्त्या । आद्यं निराह **नहीति** । अन्त्यं निराह **नापीति** । दृष्टान्ताभावान्नेत्थमपि व्याप्तिरिति भावः । सदा संयोगविभागोदयानापत्तिः कर्मनाशे लिंगमस्तु व्याप्तिश्च व्यतिरेकयोरिति भावेन शङ्कते **कर्मावस्थान इति** । अत्रापि किं पूर्ववत् सामान्यतो व्याप्तिः

उत विशिष्य । आद्यमाक्षिपति **तत्किमिति** । किमित्याक्षेपे । यावत्कारणसत्त्वं कार्यान्तरजननं नेत्यर्थः । कुतो नेत्यत आह **मा हीति** । यावत्तन्तुसंयोगसद्भावमित्यव्ययीभावः । यावति काले तंतुसंयोगसद्भावः तावत्यपि काले पटपरंपरोत्पादो हि यस्मान्मा भूत्तस्मादिति योजना । अन्यथा सोपि स्यादेवेति भावः । द्वितीयं निराह **यावदिति** ॥ **न निश्चित इति** । कर्मणोऽप्रत्यक्षत्वेन संप्रतिपन्नदृष्टान्ताभावादिति भावः ॥ **असौ प्रत्यय इति** । अनुमानाद्युपनीते गगने पतति पतत्रीति प्रत्यय इत्यर्थः ॥ **दीपिकेति** । प्रदीपे नीते सति तदालोकस्यापि गगने गतिर्दृश्यते । तत्प्रतीतिरशक्या स्यात् । आलोकान्तरसंयोगस्यानुपलम्भान्महान्धकारे तदभावाच्चेति भावः ।

या० — **तत्तदवयवगतेति** । स च तदवयवश्च तत्तदवयवौ । तदुभयगतपरित्यागेनेत्यर्थः । कार्यं हि यत्राश्रये दृश्यते तद्गतस्य वा, तदवयवगतस्य वा असमवायिकारणत्वं वाच्यं नान्यगतस्य । नच संयोगादेर्द्विष्ठत्वात् श्येनकर्मापि कार्याश्रयगतमेवेति वाच्यम् । परत्रारम्भकत्वस्य क्वाप्यदृष्टत्वेन श्येनकर्मण । श्येनसंयोगादिजननसम्भवेऽपि, स्थाणौ तज्जननासम्भवादित्याशयात् ॥ **तथाविधमिति** । परत्रारम्भकमित्यर्थः ॥ **तस्येति** । परत्रारम्भकत्वस्येत्यर्थः । ननूक्तव्यभिचारेण सामान्यतः कार्यजन्मनः कारणविनाशव्याप्त्यभावेऽपि विशेषाकारेण संयोगलक्षणकार्यजननं कर्मरूपकारणविनाशाऽविनाभूतमित्युच्यते अतो नोक्तव्यभिचार इत्यत आह **नापि संयोगेति** । दृष्टान्ताभावादिति भावः । यावत्कारणं तावत्कार्यान्तरजननमिति सामान्यतो व्याप्त्यभावेऽपि यावत्कर्मरूपं कारणं तावत्संयोगादिरूपकार्योत्पाद इति विशेषतो व्याप्त्यभिधाने नोक्तदोष इत्यत आह **यावत्कर्मेति** । पूर्व एवाभिप्रायः ॥ **वियति विततेति** । तथा च तत्रालोकपक्षिसंयोगादेरेवानुमापकत्वं न गगनपक्षिसंयोगादेरिति भावः ॥ **तथाऽपीति** । अन्धकार इति शेषः । तथाच तत्रालोकान्तराभावेनान्धकारस्य च त्वन्मते अद्रव्यत्वेनानन्यगत्या गगनदीपिकालोकसंयोग एवानुमापको वाच्यः । स च प्रत्यक्ष इति तत्र दीपिकालोकगतिप्रतीतिरशक्या स्यादिति भावः ॥

श्री० — **स्यादिति** । अनुमानरूपप्रमाणसिद्धत्वेन गौरवभयाभावादित्याशयः ॥ **अन्यथाऽपीति** । श्येसंयोगादिरूपकार्यस्य स्थाणुकर्म विनाऽप्युपपत्तेरित्यर्थः ॥ **व्याप्तीति** । अर्थापत्तौ यदाऽन्यथाऽप्युपपत्तिः तदाऽनुमानेऽपि संयोगादिरूपं कार्यं साध्यभूतस्थाणुक्रियां विनाऽपि सम्भवतीति हेतोः अन्यथासिद्धिशङ्कया व्याप्तिसन्देहापत्तेरित्यर्थः ॥ **तत्तदवयवेति** । यथा पटरूपं कार्यं यत्राश्रये तन्तौ दृश्यते, तद्गतस्यैव तन्तुद्वयसंयोगस्य तत्प्रत्यसमवायिकारणत्वं दृष्टम् । तथा पटगतरूपाख्यं कार्यं यत्राश्रये पटे दृश्यते, तदवयवभूततन्तुगतस्यैव रूपस्य तत्प्रत्यसमवायिकारणत्वं दृष्टम् । तथाच श्येनकर्मणैव स्थाणौ प्रतीतौ संयोगविभागौ भवेतामित्यङ्गीकारेऽसमवायिकारणभूतश्येनकर्मणः परत्रारम्भकत्वं स्यात् ।

असमवायिकारणस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यजनकस्य दृष्टत्वात् । श्येनकर्मणा च स्थाणौ संयोगादि-दिजननं न युक्तम् । स्थाणोः संयोगं प्रति श्येनकर्मणः स्वाश्रयस्वाश्रयावयवसमवेतत्वयोरभावादित्यर्थः ॥ **निर्मूलायाः शङ्काया इति** । स्थाणौ प्रतीतौ संयोगविभागौ श्येनकर्मणैव भवेतामिति शङ्काया इत्यर्थः । ननु न निर्मूलेयं शङ्का । दृष्टत्वादित्याशङ्कते **कर्मैवेति** । स्वाश्रयस्वाश्रयसमवेतपरित्यागेन परत्रारम्भकं श्येनकर्मैवोपलब्धमित्यर्थः ॥ **तस्येदानीमिति** । श्येनकर्मणः परत्रारम्भकस्येदानीं कल्प्य-मानत्वेन विप्रतिपन्नत्वादित्यर्थः । कर्मणः प्रत्यक्षत्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह **प्रत्यक्षकर्मवादे त्विति** । कर्मस्वभावो यथा प्रतिपन्नः तथा तदनुसरणसम्भवात् । प्रत्यक्षेण च श्येनकर्मणा श्येन एव संयोगविभागौ प्रतीयेते न स्थाणौ । श्येनश्चलतीति चलनं च श्येन एव प्रतीयते न स्थाणौ । अतो न कोऽपि दोष इति भावः । न च वाच्यं संयोगादेर्द्विष्ठत्वेन श्येनकर्मजन्यसंयोगादेः स्थाण्वादावपि सत्त्वेन परत्रारम्भकत्वं प्राप्तमेवेति । स्यादयं दोषः संयोगादेर्द्विष्ठत्ववादे, नास्माकम् । अस्माभिः स्थाणु-प्रतियोगिकसंयोगादेः श्येननिष्ठत्वस्यैवाङ्गीकारेण स्थाणुगतत्वाभावादित्यवधेयम् ॥ **यावत्तत्सत्त्वमिति** । अनुमापकसंयोगादिकं यावत्कालपर्यन्तमस्ति तावत्कालपर्यन्तमपि चलनं स्यात् । तथाच यावत्तत्सत्त्वं चलतीति प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । कार्योत्पत्त्या तत्कारणविनाशोऽनुमीयत इति चेत् तत्राह **न हीति** । व्याप्त्यभावमेव दर्शयति **पटोत्पत्ताविति** । ननु सर्वकार्योत्पत्तेः कारणविनाशव्याप्त्यभावेऽपि संयोग रूपकार्योत्पत्तिः तत्कारणकर्मविनाशाऽविनाभूतेति चेत्तत्राह **नापीति** । अविनाभावानङ्गीकारे बाधकं प्रमाणमाशङ्कते **कर्मेति** । संयोगोत्पत्त्या कर्मनाशानङ्गीकार इत्यर्थः । **समासत्तिः** प्राप्तिः ॥ **संयोगेति** । पक्षिसंयोगेत्यर्थः ।

च०— एकत्वे पर्यवस्यतीति । वह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्त्यवच्छिन्नधूमप्रकारताशालि-परामर्शदशायामभौमवह्निशून्यः पर्वत इत्यादिबाधप्रतिसन्धानदशायां भौमवन्हित्वादिनेव तादृशपरा-मर्शदशायामेव वन्हेर्महानसीयत्वे लाघवमिति लाघवप्रतिसन्धानसमवधाने व्यापकतानवच्छेदकमहानसीय-वन्हित्वादिरूपेणापि अनुमितौ व्यापकभानोपगतेः तत्रान्तरसिद्धत्वादिति भावः ॥ **तत्तदवयवगतेति** । स च तदवयवश्च तत्तदवयवौ तद्गतपरित्यागेनेत्यर्थः । तन्त्वादौ पटादिलक्षणं कार्यं तन्त्वादिगत-तन्त्वन्तरादिसंयोगादिलक्षणसमवायिकारणं पटादौ दृश्यमानरूपादिलक्षणं कार्यं पटावयवभूततन्तुगत-रूपादिलक्षणमसमवायिकारणमपेक्षते न त्वेतदन्यतरभिन्नगतमिति दर्शनेन श्येनकर्मणा श्येने संयोगादि-जननसंभवेऽपि स्थाणौ तज्जननासंभवादिति भावः । **तथाविधं** परत्रारम्भकम् । **दुरवबोधत्वादिति** । अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावस्याप्यतीन्द्रियत्वादिति भावः ॥ **अनुभूतमिति** । निदर्शनाभावेन विशेषव्याप्तेरपि दुर्ग्रहत्वादिति भावः ॥ **मा हि भूदिति** । फलोपधानस्य सामग्रीनियन्त्रिततया तद्घटकतत्पटव्यक्ति-

प्रागभावाभावेन तद्व्यक्तेः व्यक्त्यन्तरासमवायिकारणाद्यभावेन तस्य चोत्पादायोगादिति भावः । **न निश्चित इति** । निदर्शनाभावेन विशेषव्याप्तिरपि दुर्ग्रहेति भावः । विशेष्यविधया संबन्धावगाहिप्रत्यक्षे प्रतियोग्यनुयोगितावच्छेदकप्रकारकप्रत्यक्षयोः हेतुतया पतत्रिप्रतियोगिकसंयोगानुयोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वप्रकारकप्रत्यक्षविरहेण पतत्रिक्रियानुमापकगगनपतत्रिसंयोगस्यैव अप्रत्यक्षत्वेन हेत्वसिद्ध्या न तेन पतत्रिक्रियानुमापनं सङ्गच्छत इत्याह **अपि चेति** । संयोगाद्यन्वयिनिरूपितत्वार्थिका व्योमपदोत्तरतृतीया गगनतलविततसाक्षात्क्रियमाणबहुलालोकावयवानुयोगिकपतत्रिप्रतियोगिकसंयोगादिभानरूपलिङ्गपरामर्शनिबन्धनैव पतत्रिक्रियानुमितिरुपेयत इति न क्षतिरित्याशङ्कते **वियतीति** ॥ **बहुसंयोगेति** । पतत्रिण इत्यादिः । पूर्वोक्तदिशा समुदायस्य हेतुतां ध्वनयितुं बहुत्वेन विशिनष्टि **दीपिकेत्यादि** । वियतीत्यनुषञ्जनीयम् । उक्तदिशा गगनदीपिकालोकसंयोगस्याप्रत्यक्षतया आलोकान्तराभावेन तेन दीपिकालोकस्य संयोगोऽनुमापक इत्यस्यापि दुर्वचतयोक्तता दवस्थ्यादित्यर्थः ।

सु० — किं चान्धकारे नयनादि(परि)स्पन्दप्रतिभासो दुघटः स्यात् । यदि च मार्तण्डमण्डलस्येव देवदत्तस्यापि गतिरनुमेया स्यात् तदोभयत्रापि चलतिप्रत्ययः स्यात् । न वा कुत्रचित् । विशेषकारणाभावात् । अपि च कर्मकारणादेव संयोगविभागोत्पत्त्युपपत्तौ किं मध्ये कर्मकल्पनयेत्यनवक्लृप्तिरेव कर्मणः । न संयोगाद्युत्पत्तिः कर्मकारणात्संभवति । तस्य संयोगविशेषादेः स्वाश्रये तत्समवेते वा कार्यारम्भकत्वस्यान्यत्र निश्चितत्वात् । शरीरात्मसंयोगो हि शरीरकर्मकारणम् । कथं तस्माच्छरीराकाशदेशसंयोगविभागौ भवतः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यमिति । मैवम् । तथा सति संयोगविशेषादेः कर्मकारणत्वस्याप्यभावप्रसङ्गात् । न हि परस्परं तन्तुसंयोगस्य क्रियाहेतुत्वमस्ति । संयोगमात्रस्य तदभावेऽपि तद्विशेषस्य स्यादिति चेत्, तर्हि तथैव परत्रारंभकत्वमपि कुतो न स्यात् । किं चैवं सति कर्मणोऽपि कथमाश्रयाश्रयिसमवेतपरित्यागेनान्यत्र संयोगादिजनकत्वम् । तस्य तथाविधकार्यगम्यस्य तथैव प्रमितत्वादिति चेत् । कर्मकारणस्यैवायमवान्तरभेदमाश्रित्य स्वभावः कल्प्यताम् । धर्मकल्पनात्खलु धर्मिकल्पना गरीयसी । तस्मात्प्रत्यक्षाश्रितं कर्म प्रत्यक्षमेवेति स्थितम् ॥१-२-२॥

शे० — किञ्चेति । अत्र नयनपदेन गोलकमेव विवक्षितं, नेन्द्रियम् । तस्यातीन्द्रियत्वेन तदाश्रितपरिस्पन्दस्यापि अतीन्द्रियत्वादिति ध्येयम् । आदिपदेन भुजादेर्ग्रहणम् ॥ **दुर्घटः स्यादिति** । नयनादेर्देशान्तरसंयोगविभागयोरन्धकारेऽनुपलब्ध्या गत्यनुमानासंभवादिति भावः । प्रतिकूलतर्कपराहतं

१. 'मार्तण्ड' इत्येव रत्यधर्मीयपाठः, विकर्तनार्कमार्तण्ड' इत्यमरश्च ।

च कर्माप्रत्यक्षत्वानुमानमित्याह **यदि चेति** ॥ **गतिरनुमीयेतेति** । पूर्वदेशवियोगोत्तरदेशप्राप्तिपरम्परयेति शेषः ॥ **उभयत्रापीति** । देवदत्त इव आदित्येऽपि चलतिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ **न वेति** । आदित्य इव देवदत्तेऽपि चलतिप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः । ननु कर्मणः प्रत्यक्षतावाद इवानुमेयतावादेऽपि आदित्यदेवदत्तयोश्चलतिप्रत्ययाप्रत्ययव्यवस्था किं न स्यादित्यतो दूरादिदोषाभावेन देवदत्तगतेश्चलतीति प्रत्यक्षोपलम्भसंभवेऽपि मार्तण्डमण्डलस्य दूरस्थत्वेन तत्र चलतीतिप्रत्यक्षासंभवाद्युज्येते तत्र चलतीतिप्रत्ययाप्रत्ययौ । अनुमेयतापक्षे चोभयत्र गत्यनुमानेनानुमितकर्मालम्बनश्चलतीतिप्रत्ययो न व्यवस्थामर्हतीत्याशयेनाह **विशेषेति** ॥ **अपि चेति** । कर्मातीन्द्रियत्व इति शेषः । 'तद्धेतोरेवास्तु हेतुत्वं किं तेने'ति न्यायादिति भावः । ननु न कर्मकारणस्य संयोगादिकारणत्वं घटते, येन कर्मणोऽनवक्लृप्तिर्भवेदिति शङ्कते **नेति** । किं तत्कर्मकारणं, कुतश्च तस्मात्संयोगाद्यनुत्पत्तिरित्यत आह **तस्येति** । कर्मकारणस्येत्यर्थः । संयोगविशेषादेरित्यादिपदेन वेगगुरुत्वादेर्ग्रहणम् ॥ **अन्यत्रेति** । कर्मकारणतयाऽभिमतसंयोगाद्यतिरिक्तकार्यारम्भकतन्तुसंयोगादिष्वित्यर्थः । ततश्च कर्मकारणतयाऽभिमतं संयोगविशेषादिकं, न परत्र कार्यारम्भकं, संयोगविशेषादिरूपत्वात् तन्तुसंयोगादिवत् इति प्रयोगोऽत्राभिमत इति ध्येयम् । दार्ष्टान्तिकमुपपादयति **शरीरात्मेति** ॥ **कथं तस्मादिति** । आकाशदेशस्य कर्मसाध्यसंयोगाश्रयस्य, कर्मजनकशरीरात्मसंयोगाश्रयत्व-तत्समवेतत्वयोरभावादिति भावः । आदिपदोपात्तवेगादावप्येतद्दर्शयति **एवमन्यत्रापीति** । वेगगुरुत्वद्रवत्वानि हि शरफलजलेषु कर्मकारणानि । कथं तेभ्यः शरफलजलानामाकाशदेशसंयोगाद्युत्पत्तिः । कर्मसाध्यसंयोगाद्याश्रयस्याकाशदेशस्य कर्मजनकवेगाद्याश्रयत्व-तत्समवेतत्वयोरभावादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **तथा च सतीति** । अन्यत्र दृष्टानुसारेणैव कल्पनीयत्व इत्यर्थः ॥ **परत्रेति** । आश्रयादाश्रयसमेवताच्चान्यत्रेत्यर्थः ॥ **किंचेति** । यदि कर्मकारणस्य न परत्र कार्यजनकत्वं तर्हि श्येनसमवेतस्य कर्मणः कथं स्थाणौ संयोगादिजनकत्वमित्यर्थः ॥ **अवान्तरभेदमिति** । यथेतरासमवायिकारणेषु परत्र आरम्भकत्वादर्शनेऽपि कर्मणि परत्राम्भकत्वं तदवच्छेदकं च कर्मत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं चोत्तरदेशसंयोगत्वादिकमाश्रित्य विशेषतः कल्प्यते । तथा कर्मकारणस्यैव परत्रारम्भकत्वं तन्मात्रवृत्तिधर्मविशेषस्यैव तदवच्छेदकत्वमित्यादि कल्पनीयमित्यर्थः । ननु चोभयथाऽपि कल्पनोपपत्तौ कर्मकारणस्यैवायमवान्तरभेदमाश्रित्ये'त्याद्यवधारणं निर्निबन्धनमित्यत आह **धर्मेति** । प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यामित्याद्युपक्रम्योक्तं प्रमेयमुपसंहरति **तस्मादिति** । अनुमेयत्वे कर्मणोऽसत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तस्मादन्यत्रापि प्रत्यक्षेणैव क्रियासिद्धेर्युक्तो नित्यत्वानित्यत्वविचार इति स्थितम् ॥ १-२-२ ॥

स० — **किञ्चेति** । नयनस्य देशान्तरविभागसंयोगयोरन्धकारेऽनुपलब्धेरित्यर्थः । अत्र नयनपदेन गोलकमेव विवक्षितम् । नेन्द्रियम् । तत्स्पन्दस्यासम्मतेऽप्यतीन्द्रियत्वेन तत्स्पन्दातीन्द्रियत्वस्या-

स्माकमपि दृ(इ)ष्टत्वात् ॥ **यदि चेति** । यदि च पूर्वदेशविभागोत्तरदेशप्राप्तिपरम्परया ग ग तदाऽऽदित्य इव देवदत्तेऽपि चलतीति प्रत्ययो न स्यात् देवदत्त इवादित्येऽपि चलतीति प्रत्ययः स्यात् । न ह्युपलभ्यमानदेशान्तरप्राप्तिरपि मयूखमाली चलतीति कश्चित्प्रत्येति । न च तत्र देशान्तरप्राप्तिः न प्रतीयत एव देशान्तरस्यैवाकाशादेरप्रतीतेरिति वाच्यं, संतमसे खद्योतस्यापि देशान्तरप्राप्तिनिश्चयाभाव-प्रसङ्गात् । तदालोकस्य व्यापकत्वात् । न च वाच्यं खद्योतालोकभागैरेव संयोगविभागाः प्रतीयन्त इति । अंशुमालिनोऽपि तथात्वप्रसङ्गात् । तदालोकस्य व्यापकत्वात् । न तेन संयोगविभागो लभ्यत इति चेत् अव्यापकेनापि खद्योतालोकेन तस्य तौ न लक्ष्येते घटोदकवत् युगपत्संचारितत्वात् अवयवावयवितया संयोगविभागासंभवाच्च देशान्तरस्यालोकादेशा(?)नुपलब्धिरुभयत्रापि तुल्येति । न च मार्तण्ड मण्डलस्य प्रत्यक्षत्वात् तत्क्रियाया अपि प्रत्यक्षत्वमेव प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यां प्रत्यक्षत्वमेवेत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां तथा अवगमात् ॥ तथा च नायं दृष्टान्त इति वाच्यम् । प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्या अपि मार्तण्डमण्डलक्रियायाः दूरस्थ-त्वादिदोषेणाप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । दोषाभाव एव च प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिक्रियाया प्रत्यक्षत्वमुपक्रमोपसंहारयोरभिमतं इत्याहुः । केचित्तु मार्तण्डमण्डलगतिरपि एकत्रैवानुमातुं शक्यते चेत् अनुमानमात्रवेद्यतानङ्गीकारात् । मण्डलसमीपवर्तिभिः तद्गतेः प्रत्यक्षत एवोपलम्भात् । अस्माकं तु दूरस्थतया तद्गतस्पष्टप्रतिभासा-भावात् । आगमादेव तदीयप्रत्यक्षादगतिसंभवाच्च । तदिदमुक्तं प्राक् 'प्रत्यक्षकर्मवादे तु नायं दोषः । प्रतिपन्नतत्स्वभावानुमरणसंभवात्' इति । ननु न कारणस्य संयोगादिकारणत्वं घटते (कल्पनात्?) इति शङ्कते **न संयोगेति** । तस्येत्यनन्तरं संयोगविशेषादिरूपत्वादिति हेतुः पूरणीयः । संयोगविशेषादेरित्यादिपदेन वेगगुरुत्वादीनां ग्रहणम् । **अन्यत्रेति** । कर्मकारणतयाऽभिमतसंयोगविभागातिरिक्तकार्यारम्भकसंयोगादि-ष्वित्यर्थः । तथा च पटाद्यसमवायिकारणतयाऽभिमतेषु तन्तुसंयोगादिषु स्वाश्रयतत्समवेतान्यतरान्य-समवेतकार्यारम्भकत्वस्यादर्शनात् प्रकृतकर्मकारणतयाऽभिमतस्य संयोगविशेषादेरपि न कर्मसाध्यो-त्तरदेशे संयोगादिजनकत्वमिति भावः । एतदेव दर्शयति **शरीरात्मसंयोगो हीत्यादिना** । **कथं तस्मादिति** । पटादिजनकसंयोगान्तरे जनकत्वमित्याश्रय एव हस्ततनु(?)संयोगे च हस्तसमवेते काय एव कार्यारम्भकत्वस्य दर्शनेन परत्रारम्भकत्वस्य कुत्रापि संयोगेऽदर्शनादिति भावः । **एवमन्यत्रापीति** । वेगगुरुत्वद्रवत्वानि हि शरफलजलेषु कर्मकारणानि कथं तेभ्यः शरफलजलानामाकाशदेशसंयोगविभागो-त्पत्तेः(त्तिः?) । अवयविवेगादिजनकेषु अवयववेगादिषु स्वाश्रयसमवेत एव कार्यारम्भकत्वस्य स्पष्टत्वेन परत्वारम्भकत्वस्य क्वचिदपि वेगादावभावादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । परिहरति **मैवमिति** ॥ **तथा सतीति** । अन्यत्र दृष्टानुसारेण कल्पनीयत्व इत्यर्थः । **परत्वारम्भकत्वमपीति** । आश्रयाश्रयसमवेताच्चान्यत्रेत्यर्थः ॥ **किञ्चेति** । यदि कारणं न परत्रैव कार्यमुपजनयतीति नियमः, 'तदा श्येनसमवेतेन कर्मणा स्थाणु-

संयोगाद्युत्पत्तिन स्यादित्यर्थः । **अवान्तरभेदमाश्रित्येति** । यथेतरासमवायिकारणेषु परत्रारम्भकत्वादर्शनेपि कर्मणि परत्रारम्भकत्वं तदवच्छेदकं कर्मत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं चोत्तरदेशसंयोगत्वादिकम् आश्रित्य विशेषतः कार्यकारणभावः कल्प्यते तथा कर्मकारणस्यैव परत्रारम्भकत्वं तन्मात्रवृत्तिधर्मविशेषस्यैव तदवच्छेदकमित्यादि कल्पनीयमित्यर्थः ॥ **तस्मादिति** । अनुमेयत्वे कर्मणोऽसत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

प०— नन्वन्धकारापगम एव गतिप्रत्यायक इति चेन्न। संयोगादिलिङ्गकत्वक्षतेः । दोषान्तरं चाह **किञ्चेति** । तत्रान्धकारापगमाभावादिति भावः । यद्वा आलोकसंयोगविभागलिङ्गकत्वे दोषान्तराभिधानमेतदिति ज्ञेयम् । तत्र संयोगादेरज्ञानात् । अस्माकं तु तमसो द्रव्यत्वेन तज्ज्ञानेन तत्संयोगानुमानद्वारा तत्प्रतिभास इति भावः । यद्वा नयनादिपरिस्पन्देन पक्ष्मचलनभुजस्फुरणादिग्रहः । तस्य तु मन्मते स्पार्शनत्वादिति भावः । ननु रविबिम्बस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्गतकर्मणोऽनुमेयत्ववत् देवदत्तकर्मणोऽप्यनुमेयता स्यादित्यत आह **यदि चेति** । तत्र कर्माप्रत्यक्षता तु दूरस्थत्वदोषवशादेवेति भावः । **उभयत्र** सूर्यमण्डलदेवदत्तयोः । कर्मापलापाऽऽपादनस्य परिहारमाशङ्कते **न संयोगादीति** ॥ **तस्येति** । कर्मकारणस्येत्यर्थः । तत्किमित्यत उक्तं **संयोगादिविशेषस्येति** । नोदनादिरूपसंयोगविशेषस्य वेगगुरुत्वादेश्चेत्यर्थः । संयोगविशेषस्य स्वाश्रये कार्यारंभकत्वं व्यनक्ति **शरीरेति** । तस्य कर्मजन्यत्वात् कार्यारंभकत्वमयुक्तमित्येतद्व्यनक्ति **कथमिति** । भवत इत्यन्वयः । तदर्थं शरीरनिष्ठमात्मसंयोगजन्यं किञ्चित्कर्माख्यं वस्तूपेयमिति भावः । स्वाश्रयसमवेते कार्यारंभकत्वादिकं कुत्रेत्यत आह **एवमन्यत्रापीति** । हस्ततरुसंयोगरूपः कर्मकारणसंयोगो हि हस्तसमवेतकार्ये तरुसंयोगे कारणम् । कथं तस्मात्कार्याकाशसंयोगविभागौ भवत इति द्रष्टव्यमित्यर्थः । यद्वा अन्यत्रेत्यस्य वेगादिकारणान्तर इत्यर्थः । बाणादौ कर्मजनकस्य वेगादेर्बाणाकाशसंयोगादिजनकत्वं कथमित्यर्थः ॥ **तथा सतीति** । अदर्शनादकारणत्वे सतीत्यर्थः ॥ **परत्रेति** । स्वाश्रयतत्समवेताभ्यामन्यत्रेत्यर्थः । **धर्मिकल्पना** कर्मरूपधर्मिकल्पना । **गरीयसी** तस्माल्लाघवाद्धर्मकल्पनैव युक्तेति भावः ॥ **तस्मादिति** । अप्रत्यक्षत्वे कर्मणोऽभावादिदोषप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ १–२–२ ॥

या०— **किञ्चान्धकार इति** । अत्र नयनपदेन गोलकमेव विवक्षितं, नेन्द्रियम् । तस्यातीन्द्रियत्वेन तत्स्पन्दस्यास्मन्मतेऽप्यतीन्द्रियत्वादिति ज्ञातव्यम् । आदिपदेन भुजोर्वादीनां ग्रहणम् । ततश्चायमर्थः । अस्ति तावद्दक्षिणवामनयनादेर्वातादिना जायमानः शुभाशुभसूचकः स्पन्दविशेषः । स च त्वगिन्द्रियेणैव प्रतिभासते । तस्य चातीन्द्रियत्वे तदनुमापको नयनादिगगनसंयोगादिर्वक्तुं शक्यस्तस्यातीन्द्रियत्वेनाज्ञानात् । नापि नयनादेर्गगनादिविततालोकसंयोगादिः । अन्धकारे

तदसंभवात् । अतोऽन्धकारेऽप्यनुभवसिद्धो नयनादिस्पन्दप्रतिभासो दुर्घटः स्यादिति । ननु यदुक्तं प्रत्यक्षाश्रितं कर्म प्रत्यक्षमेवेति । तदयुक्तम् । मार्तण्डमण्डलस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्गतेस्तन्मण्डलदेशान्तरसंयोगाद्यनुमेयत्वस्यैव सर्वानुभवसिद्धत्वात् । तद्वद्देवदत्तादिगतिः प्रत्यक्षाश्रिताऽप्यनुमेयैवास्तु अविशेषादित्याशङ्क्य चलतीतिप्रत्यय एव विशेषोऽस्तीत्याशयेनाह **यदि च मार्तण्डमण्डलस्यैवेत्यादिना** ॥ **उभयत्रापीति** । देवदत्तश्चलतीतिप्रत्ययस्यानुमितिरूपत्वे देवदत्त इव मार्तण्डमण्डलेऽपि चलतीतिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । देवदत्तश्चलतीतिप्रत्ययस्य प्रत्यक्षरूपत्वेऽङ्गीकृते नायं दोषः । मार्तण्डमण्डलस्य दूरस्थत्वेन तत्र चलतीतिप्रत्यक्षोत्पत्त्यसंभवादिति ध्येयम् ॥ **अपि च कर्मकारणादिति** । तथा चान्यथासिद्धिशङ्कया न संयोगादिना कर्मानुमानमिति भावः । शङ्कते **न संयोगाद्युत्पत्तिरिति** ॥ **तस्येति** । कर्मकारणस्येत्यर्थः । तस्येत्यनन्तरं संयोगविशेषादिरूपत्वादिहेतुः पूरणीयः । तस्य व्यभिमुपपादयितुमाह **संयोगविशेषादेरिति** । आदिपदेन वेगगुरुत्वादेर्ग्रहणम् ॥ **अन्यत्रेति** । कर्मकारणतयाऽभिमतसंयोगाद्यतिरिक्तकार्यारंभकतन्तुसंयोगवेगादिष्वित्यर्थः । तथा च विवादपदं कर्मकारणतयाऽभिमतं संयोगविशेषादिकं न परत्र कार्यारंभकं संयोगविशेषादिरूपत्वात् तन्तुसंयोगादिवदिति प्रयोगोऽत्राभिप्रेत इति ध्येयम् । एतदेव दर्शयति **शरीरात्मेति** ॥ **कथं तस्मादिति** । आकाशदेशस्य कर्मसाध्यसंयोगाश्रयस्य कर्मजनकशरीरात्मसंयोगाश्रयत्वतत्समवेतत्वयोरभावादिति भावः । आदिपदोपात्ते वेगादावप्येतद्दर्शयति **एवमन्यत्रापीति** । वेगगुरुत्वद्रवत्वानि हि शरफलजलेषु कर्मकारणानि कथं तेभ्यः शरफलजलानामाकाशदेशसंयोगाद्युत्पत्तिः । कर्मसाध्यसंयोगाश्रयस्याकाशदेशस्य कर्मजनकवेगाद्याश्रयत्वतत्समवेतत्वयोरभावादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **तथा सतीति** । अन्यत्र दृष्टानुसारेणैव कल्पनीयत्व इत्यर्थः ॥ **परत्रारंभकत्वमपीति** । उक्तोभयान्यसमवेतारंभकत्वमपीत्यर्थः ॥ **अवान्तरभेदमिति** । तथेतरासमवायिकारणेषु परत्रारंभकत्वादर्शनेऽपि कर्मणि परत्रारंभकत्वं तदवच्छेदकं च कर्मत्वम् । तज्जन्यतावच्छेदकं चोत्तरदेशसंयोगत्वादिकमाश्रित्य विशेषः कल्प्यते । तथा कर्मकारणस्यैव परत्वारंभकत्वम् । तन्मात्रवृत्तिधर्मविशेषस्यैव तदवच्छेदकत्वमित्यादि कल्पनीयमित्यर्थः ॥

श्री० — संयोगादिरूपकार्येण क्रियानुमानं तदा स्यात् यदि क्रिया संयोगजनिका स्यात्, न चैवम् किं नाम 'तद्धेतोरेवास्तु तद्धेतुत्वं किं तेन' इति न्यायेन कर्मकारणत्वेनाभिमतेन संयोगादिरूपकार्योत्पत्तौ किं मध्ये कर्मकल्पनयेत्याह **अपि च कर्मकारणादेवेति** । कर्मकारणात् शरीरात्मसंयोगरूपात् ॥ **अन्यत्र निश्चितत्वादिति** । कर्मकारणतयाऽभिमतसंयोगविशेषभिन्ने तन्तुद्वयसंयोगे स्वाश्रयभूते तन्तौ पटरूपकार्यजनकत्वं दृष्टम् । यथा वा तन्तुकेशसंयोगस्य स्वाश्रयभूततन्तुसमवेते पटे

संयोगरूपकार्यजनकत्वं दृष्टमित्यर्थः । यथाऽऽहुः 'तन्तुकेशसंयोगात्पटकेशसंयोगः' इति । तन्तुरूपादेश्च स्वाश्रयसमवेते पटे रूपाख्यकार्यजनकत्वं दृष्टमित्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ **कथमिति** । शरीरकर्मणा च शरीराकाशदेशसंयोगादिकं तावद्भवति । तत्र कर्मकारणादेव तदुत्पत्तिमङ्गीकृत्य कर्मापलापे शरीरात्मसंयोगात्कथं शरीराकाशदेशसंयोगादिकं स्यात् । संयोगविशेषस्य स्वाश्रये तत्समवेते वा कार्यजनकत्वेनाकाशदेशस्य शरीरात्मसंयोगाश्रयत्वस्य शरीरात्मसंयोगाश्रयसमवेतत्वस्य वाऽभावादित्यर्थः ॥ **तथा सति** अन्यत्र दृष्टानुसारेणैव कल्पनीयत्वे । **संयोगविशेषादेः** शरीरात्मसंयोगादेरित्यर्थः ॥ **कर्मेति** शरीरकर्मेत्यर्थः ॥ **संयोगमात्रस्येति** । तथा च तन्तुसंयोगस्य क्रियाऽजनकत्वमिष्टमेवेत्याशयः । **तद्विशेषस्य** संयोगविशेषस्य । शरीरात्मसंयोगस्येत्यर्थः । **स्यात्** शरीरे कर्मकारणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **परत्रेति** । संयोगविशेषस्य क्रियाजनकत्ववत्स्वानाश्रये स्वाश्रयासमवेते वाऽऽकाशदेशे संयोगादिजनकत्वरूपं परत्रारंभकत्वमपि स्यादेवेत्यर्थः । तथाच किं कर्मणेति भावः । शरीरे कर्मकारणत्वेनाभिमतशरीरात्मसंयोगस्यैव परत्रारंभकत्वमानेतुं प्रतिबन्दीं गृह्णाति ॥ **किं चैवं सतीति** । एवं सति संयोगविशेषस्य स्वाश्रये तत्समवेते वा कार्यारंभकत्वे प्रोच्यमाने सतीत्यर्थः । असमवायिकारणस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यारम्भकत्वस्यान्यत्राकाशे संयोगादिरूपकार्येत्यर्थः । **तथैवेति** । परत्रारंभकत्वेनेत्यर्थः ॥ **कर्मकारणस्यैवेति** । शरीरे कर्मकारणत्वेन त्वदभिमतस्य शरीरात्मसंयोगरूपस्येत्यर्थः ॥ **अवान्तरेति** ॥ शरादौ पतनादिरूपकर्मकारणत्वेनाभिमतवेगादेः स्वाश्रयादिमात्र एव जनकत्वेऽपि कर्मकारणेष्ववान्तरभेदमाश्रित्य कर्मकारणविशेषस्य शरीरात्मसंयोगस्यैवायं स्वभावः, आकाशे संयोगादिजनकत्वरूपं परत्रारंभकत्वं कल्प्यतां लाघवात् । तथाच कर्म न कल्पनीयमित्यर्थः । कथं लाघवमित्यत आह **धर्मेति** । संयोगविशेषस्य शरीरात्मसंयोगस्य कर्मकारणत्वेन प्रमितत्वात्तत्र परत्रारंभकत्वरूपं धर्ममात्रं कल्पनीयमिति लाघवम् । त्वन्मते त्वक्लृप्तः कर्मरूपो धर्म्येव कल्पनीय इति **गौरवमित्यर्थः** ॥

च० — **नयनादिस्पन्दप्रतिभासः** गोलकादिचलनप्रतीतिः । इन्द्रियस्यातीन्द्रियतया तत्स्पन्दस्यापि तादृशत्वात् । अथोत्तरवादी ऐन्द्रियिकाश्रयक्रियाया ऐन्द्रियिकत्वं यत्प्रातिष्ठिपत् तन्न सङ्गच्छते तरणिबिम्बस्य तादृशत्वेपि तद्व्रज्याया उत्तरप्राक्तनदेशप्रातिविभागलिङ्गकानुमितिविषयीक्रियमाणतायाः सार्वजनीनानुभवसिद्धतया तत्तुल्यकक्ष्यापन्नदेवदत्तादिगतेरपि तथात्वापत्त्या उभयत्रापि चलनप्रतीतेरेव(वे-) वैशेष्यं प्रसज्येतेत्याशङ्कायां तरणिबिम्बे व्रज्यामनुमिनोमि देवदत्ते गतिं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायवैचित्र्यानुरोधेन दूरस्थत्वदोषेण काचिन्नेक्ष्यते किं त्वनुमीयते । अन्या तु अभ्यर्ण(समीप)वर्तितया साक्षात्क्रियत एवेतिव्यवस्थाया आश्रयणीयतया मनोरथमहीरुहोऽकालीत् [अकालीत्=कलकामधेनौ लुङ्]एवेत्यभिधत्ते

यदि चेति । तद्धेतोरिति न्यायेन क्रियाया संयोगादिनिरूपितान्यथासिद्धिशङ्कास्कन्दिततया हेतुहेतुमद्भावस्यैवानवधृत्या न संयोगादिना तदनुमापनं सङ्गच्छत इत्याह **अपि चेति** । कर्मकारणत्वोपरक्ताभिमतिविषयीभूतवस्तुपक्षकसंयोगाद्युत्पादकत्वाभावसाध्यकस्वाश्रयतत्समवेतान्यतरवृत्तिकार्यारंभकसंयोगादिविशेषरूपत्वहेतुकतन्तुसंयोगनिदर्शनकमनुमानमभिप्रेयिवान् आशङ्कते **न संयोगेनेत्यादि** ॥ **आकाशेत्यादि** । कर्मसाध्य संयोगाश्रयस्याकाशदेशस्य कर्मजनकशरीरात्मसंयोगाश्रयत्वतत्समवेतत्वयोरभावादिति भावः । **परत्र** आश्रयादावाश्रयसमवेताच्चान्यत्रेत्यर्थः । प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यामित्यादिनाऽभिहितप्रमेयं निगमयति **तस्मादिति** । तस्मादन्यत्रापि प्रत्यक्षेणैव क्रियासिद्धेर्युक्तस्तन्नित्यानित्यत्वविचार इति सिद्धम् ॥

॥ इति अचृत्वाधिकरणम् ॥

सु०— ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥ ऋतं पिबन्ताविति वाक्यं किं जीवेश्वरौ प्रतिपादयति किंवा परमेश्वरमेवेति संशये जीवेश्वराविति तावत्प्राप्तम् । कुतः । द्विवचनात । न चानन्दमयाधिकरणन्यायेण परिहारः । बाधकाभावात् । कर्मफलभोगानुपपत्तेश्च । जीवेश्वरपक्षे तु छत्रिन्यायेनोपचारो भविष्यतीत्येवं प्राप्ते परमात्मानमेकमेव प्रतिपादयतीदं वाक्यं, गुहानिहितालिङ्गत्वात् ब्रह्मशब्देन विशेषणाच्चेति सिद्धान्तितम् । तत्र कर्मफलभोगो भगवता भाष्ये प्रतिपादितः । द्विवचनस्य तु न स्पष्टं परिहारोऽभिहितः, अतः तत्परिहारार्थमाह द्वित्वं चेति ।

अनु०— ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥

द्वित्वं चैकस्य युज्यते ॥

एतदुक्तं भवति । परमेश्वरमात्रग्रहणे द्विवचनानुपपत्तिं वदन्प्रष्टव्यः । कथमनुपपत्तिरिति । द्विवचनं भेदाभिधायि । न च परमात्मनि स्वगतभेदो युज्यत इति चेन्न, द्विवचनस्य भेदाभिधायित्वेऽनुशासनाभावात् । अथ द्वित्वसंख्या द्विवचनाभिधेया, सा च परमात्मन्यभेदेन एकत्वसंख्यया च विरुध्यत इति चेत्, न । अभेदेनैकत्ववत्येव घटे द्रव्यान्तरसहिते द्वित्वदर्शनात् । अथ द्वित्वं द्रव्यान्तरविधुरस्य न युज्यते विरोधादिति मतम् । तत्रेदमुपतिष्ठते । न केवलं संसारधर्महीनस्य कर्मफलभोगो युज्यते । किन्तु द्वित्वं चैकस्य= निर्भेदस्य एकत्वाधारमात्रस्य च युज्यते ।

शे०— ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥ ननु द्वित्वं चैकस्य युज्यत इत्येकस्यापि द्वित्वोपपादनं भाष्यकारीयमनर्थकम् । न च द्विवचनानुपपत्तिरूपबाधकपरिहारार्थं तदिति वाच्यम्, तत्परिहारेणापि प्रयोजनाभावात् । न च पिबतोर्ब्रह्मत्वसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम्, तथा सति कर्मफलभोगानुपपत्तेरपि परिहर्तव्यत्वप्रसङ्गात् । न च तदपरिहारे द्विवचनानुपपत्तिपरिहारमात्रेण पिबतोर्ब्रह्मत्वसिद्धिर्भविष्यतीति । ततो द्विवचनमात्रानुपपत्तिपरिहारस्याकर्तव्यत्वात् तत्परोत्तरग्रन्थानर्थक्यमित्याशङ्कां द्विवचनानुपपत्तेरेव परिहर्तव्यतायां नियामकोक्त्या परिहरन्, भाष्ये विषयाद्यप्रदर्शनप्रयुक्तन्यूनतां तावत्परिहरति **ऋतमिति** । अन्नमयादीनामनेकत्वादब्रह्मत्वमिति शङ्कानिरासकन्यायेनैव पिबतोरनेकत्वात् अब्रह्मत्वमिति शङ्कापरिहारान्न द्विवचनश्रुत्या पूर्वपक्षो युक्त, इत्याशङ्क्य परिहरति **न चेति** । यद्यप्यन्नमयादीनां 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इत्यादौ यत्र ब्रह्मत्वमुक्तं न तत्रानेकत्वं

श्रुतं । यत्र च 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्ध्यन्ताम्' इत्यादावनेकत्वं श्रुतं न तत्र ब्रह्मतोक्तेति वैषम्यं । तथाऽप्यन्नरसमयादौ अनेकत्वस्याश्रुतत्वेऽपि अनेकत्वलाभोऽस्त्येवेति सिद्धान्ते तन्निर्वाह आवश्यक एवेत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । अत एव चन्द्रिकायां श्रुतपदप्रयोगः, अन्यथा तत्र नानेकत्वमित्येवावक्ष्यदिति ध्येयम् ॥ **बाधकेति** तत्र तु 'येऽन्नं ब्रह्मोपासत' इति ब्रह्मशब्द एव बाधक इति भावः । ननु च 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परमि'ति प्रकृतेऽपि ब्रह्मशब्दश्रवणात्स एव बाधक इति न बाधकाभाव इत्यरुचेराह **कर्मेति** । कर्मबन्धरहितत्वादिति भावः । ननु कर्मफलभोगानुपपत्तिर्नेश्वरपक्षे बाधिका । तथा सति तत एव जीवेश्वरपक्षस्यापि परित्यागप्रसङ्गात् ईश्वरस्याभोक्तृत्वेन पातृत्वव्यपदेशानुपपत्तेस्तुल्यत्वादित्यत आह **जीवेश्वरपक्षे त्विति** ॥ **छत्रिन्यायेनेति** । यथैकस्यैव छत्रित्वेऽपि तत्साहचर्यादनेकेषां छत्रिणो गच्छन्तीति छत्रित्वव्यपदेश औपचारीकः, तथा जीवस्यैव पातृत्वेऽपि तत्साहचर्यादीश्वरस्य 'द्वौ पिबन्तावि'ति द्वयोः पातृत्वव्यपदेश औपचा[illegible]क इत्यर्थः । **भाष्ये प्रतिपादित इति** । 'आत्माऽन्तरात्मेति हरिः', 'शुभं पिबत्यसौ नित्यमि'त्यादिनेति शेषः । **न स्पष्टमिति** । विष्णू इति वक्तव्ये विष्णुरूपे एवेत्युक्त्या द्विवचनस्य रूपद्वयाभिप्रायेण विष्णौ सावकाशत्वस्य भाष्येऽपि सूचितत्वादेवमुक्तमिति ध्येयम् । नन्वेकत्वाधारस्य द्वित्वाधारत्वमात्रप्रतिपादनेन कथं द्विवचनानुपपत्तिशङ्कापरिहारः, भेदाभिधायितया द्विवचनस्य स्वगतभेदशून्ये ब्रह्मणि तदसंभवस्यापरिहारात्, इत्यतो द्विवचनानुपपत्तिमनेकधा विकल्प्य, पक्षान्तरं बहिरेव प्रदूष्य, पर्यवसितपक्षनिरासपरतया भाष्यं योजयति **एतदुक्तं भवतीति** ।

स० — ॐ **गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्** ॐ ॥ ननु क्रियालिङ्गे ततः परमित्येतदनुव्याख्यानव्याख्यानान्न वैयर्थ्यमिति समाधानमभिहितं तदनुपपन्नं प्रकृते तस्यादर्शनादिति चेत् न गतार्थताशङ्कनिवर्तिकाया अभ्यधिकाशङ्कायाः सत्त्वात् । पूर्वाधिकरणवैषम्येण प्रवृत्ता, आक्षेपसमाधानरूपेण प्रवृत्ता चेति तस्याः द्वैविध्यात् । द्विविधाया: अपि प्रकृते सत्त्वात् । तथाहि अस्तुपूर्वत्रात्तृत्वस्य परमात्मनि समन्वयं प्रातिपदिकार्थभूताया अदनक्रियायाः प्रत्ययार्थस्य च कर्तृत्वस्य परमात्मनि समन्वयसंभवात् । न कर्मफलभोक्तृत्वस्य । प्रातिपदिकार्थस्य कर्मफलभोजनस्य प्रत्ययार्थस्य द्वित्वस्य च परमात्मनि असंभवात् । अथ वा पूर्वं संहारकत्वं परमात्मनः उक्तं, तदनुपपन्नं भोजनस्यापि संहारविशेषत्वेन तस्य परमात्मनि द्विवचनादिबाधकसद्भावेनानुपपत्तेरिति । ननु यथैकस्य ब्रह्मणोऽन्नमयादिपञ्चरूपत्वं युक्तमित्युक्तं तथात्र द्विरूपत्वं किं न स्यादित्यत आह **न चेति** । तत्र ब्रह्मशब्दाभ्यासो बाधक इत्यर्थः ॥ **छत्रिन्यायेनेति** ॥ यथैकस्य छत्रित्वेपि छत्रिणो गच्छन्तीति अनेकेषां तत्साहचर्यात् छत्रित्वव्यपदेश इति लोके न्यायः । वेदेऽपि प्राणभृत उपपदधातीति प्राणभृल्लिङ्गैकमात्रसाहचर्यादन्येषाम् अपि

प्राणभृद्व्यपदेश इति, तथा कर्मफलभोक्तृजीवसाहचर्यात् ईश्वरोऽपि तद्व्यपदेशभागिति । **तादात्म्याभावस्त्विति** ॥ सहावस्थानाविरोधकत्वादिति भावः ।

प०—ॐ **गुहां प्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शनात्** ॐ । द्वित्वं चेत्यस्य संगत्यप्रतीतेस्तां वक्तुमाह **ऋतमिति** । नन्वेकस्याप्यन्नमयाद्यनेकशब्दवाच्यत्वं अनेकरूपाभिप्रायेणेतिभाष्ये अभिधानात् द्विवचनमपि तेन न्यायेन युक्तमित्याशंक्य निराह **न चेति** ॥ **बाधकेति** । तत्र ब्रह्मशब्दादिकमेव बाधकं । न चात्रापि गुहानिहितत्वादि बाधकम् । जीवेश्वरयोः संभवादिति भावः । एतच्च बहुरूपत्वादिति भाष्योक्तिं हृदि कृत्वोक्तम् । वस्तुतस्तु तत्र विषयवाक्ये न द्विवचनं बहुवचनं वास्ति । येन तत्रैकस्यानेकत्वायोगशंकया तत्परिहारस्तत्र घटेत । 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाऽऽनंदमया मे शुध्यंतामि'त्यत्र बहुवचनश्रवणेपि तेषामब्रह्मत्वात् । भाष्ये बहुरूपत्वेन समाधिस्तु कथं चिदनेकत्वानुपपत्तिशंकोदयेपि अत्रत्यन्यायं हृदि कृत्वैव कृत इति चंद्रिकायां व्यक्तम् ॥ **उपचार इति** । कर्मफलभोगस्येत्यनुषंगः । ननु गुणभूतद्विवचनश्रुतिमुख्यत्वाय प्रातिपदिकस्योपचारो न युक्तः । द्विवचनश्रुतेर्निरवकाशत्वात् । ब्रह्ममात्रपक्षे द्वयोरप्यस्वरस्याच्चेति भावः ॥ **अनुशासनेति** । भेदवाचित्वव्युत्पादकव्याकरणादिरूपप्रमाणाभावादित्यर्थः ।

या०— ॥ ॐ **गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्** ॐ ॥ **न चानन्दमयाधिकरणेति** । तत्र यथैकस्यैव पञ्चत्वसङ्ख्याऽनुपपन्ना एकमेवेत्यादिश्रुतिविरोधादित्याशङ्क्य बहुरूपत्वादविरोध इति परिहृतं, तथाऽत्राप्येकस्यैवेश्वरस्य द्वित्वसङ्ख्यारूपद्वयविवक्षयोच्यत इति परिहारोऽस्त्विति न वाच्यमित्यर्थः ॥ **बाधकेति** । तत्र तथाकल्पकब्रह्मशब्दाभ्यासादिरूपबाधकवत्प्रकृते तथाकल्पकस्य जीवेश्वरद्वित्वरूपमुख्यार्थबाधकस्याभावादित्यर्थः । प्रत्युतेश्वररूपद्वित्वग्रहणे एव बाधकमस्तीत्याह **कर्मफलेति** ॥ **न स्पष्टमिति** । 'यः सेतुरि'ति वाक्योदाहरणेनैकवचनेन विशेषणादेक एव पातेत्यस्यार्थस्य भाष्येऽपि सूचितत्वादेवमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **एकत्वाधारमात्रस्येति** । द्रव्यान्तरशून्यस्येत्यर्थः ।

श्री०— ॐ **गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्** ॐ ॥ ननु जीवेश्वरपक्षेऽपीश्वरे कर्मफलभोगोऽनुपपन्न एवेत्यत आह **जीवेश्वरपक्षे त्विति** । उपचारः ईश्वरे कर्मभोगानुभवितृजीवसाहित्येनोपचार इत्यर्थः ॥ **द्रव्यान्तरविधुरस्येति** । तस्य मिथ्यात्वेनाभावाद्ब्रह्मणस्तद्वैधुर्यं द्रष्टव्यम् । तथा चैकत्वाधारमात्रस्येत्यर्थो द्रष्टव्यः ।

च०— ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥ **न चानन्दमयेति** । 'एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधात् ब्रह्मणि पञ्चत्वसङ्ख्यानुपपत्तिशङ्कायाः बहुरूपत्वादविरोध इति यथा

आनन्दमयनये परिहृतिस्तदत्रापि द्वित्वानुपपत्तिशङ्कायाः द्विरूपत्वात् द्वित्वाविरोध इति परिहारोऽस्त्विति न वाच्यमित्यर्थः । **बाधकेति** । तन्नयीयवाक्ये मुख्यार्थपरित्याजकब्रह्मशब्दाभ्यासवत्प्रकृतनयीय-वाक्ये तादृशस्य कस्यचिदभावादित्यर्थः । परमेश्वररूपद्वयतात्पर्यकतया योजनायामेव बाधकमभिधत्ते **कर्मफलेति** । कर्मबन्धवैधुर्यादिति भावः । ननु च 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म' इति प्रकृते ब्रह्मपदश्रवणात् तदेव बाधकमिति न बाधकाभाव इत्यरुचेराह **कर्मफलेती**त्यप्यवतारितम् । **छत्रिन्यायेनेति** । कतिपयेषामच्छत्रित्वेपि छत्रिसहचरिततया छत्रिणो यान्तीति व्यपदेशगोचरतेव जीवस्यैव ऋतपातृत्वेऽपि तत्सहचरिततया ब्रह्मणोऽपि तत्पातृत्वव्यपदेशविषयतोपपत्तेः कर्मफलभोगा-नुपपत्तिर्न जीवेश्वरपक्षे बाधिकेत्यर्थः । **सिद्धान्तितमिति** । 'गुहावेशात् ब्रह्मशब्दात् सेतुत्वा-दक्षरत्वतः । पारत्वादभयत्वाच्च ब्रह्मैवात्र निगद्यते' इत्युत्तरवाद्याशयस्य स्फुटीकृतत्वादिति भावः ॥ **तत्रेति** । सर्वनाम्नाऽनुपपद्यमानं द्वित्वावच्छिन्नं कर्मफलभोगद्विवचनरूपं परामृश्यते, सप्तम्या च भोगान्वयिनी घटकता । **प्रतिपादित इति** ।

'आत्मान्तरात्मेति हरिः' इत्यादिक'कर्मजम्' इत्यन्तस्य 'शुभं पिबत्यसौ नित्यम्' इत्यादिकस्य चोदाहरणेनेत्यादिः । **न स्पष्टमिति** । विष्णुरूपे एवेति भाष्ये विष्णुपदोपादानेनैव सामञ्जस्ये द्विवचनान्तरूपपदविन्यासेन विष्णौ रूपद्वयाशयेन द्विवचनस्य नेयतायाः 'यः सेतुः' इति वाक्योदा-हरणेन एकवचनेन विशेषणात् एक एव पातेत्यर्थस्य वा भाष्येपि ध्वनितत्वादित्थमभिहितम् । अत्र स्पष्टमित्यभिधानक्रियाविशेषणं स्तोकंपचतीतिवत् । 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं क्लीबत्वमव्ययत्वं चे'त्य-नुशासनात् कथं स्तोकः पाकः कृदन्तसमानाधिकरणत्वाद्धात्वैकाधिकरण्ये तु स्तोकमोदनस्य पाक इति स्यादेवेति स्वतन्त्रपरिशिष्टोक्तेरित्यवधेयम् । **अनुशासनाभावादिति** । 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यस्य द्वित्वैकत्ववाचकत्वपरत्वादिति हृदयम् । एकत्वाधारमात्रस्य द्रव्यान्तरसाहित्यविवक्षाविनिर्मुक्तस्य विरोधान्वयिप्रतियोगितार्थकपञ्चम्या द्विवचनं प्रकारान्तरेण ब्रह्मशब्देन विशेषणात् इतिविधाभिन्नविधया तद्भावाभावात् घटतदभावयोरिव भावाभावरूपत्वाभावात् ।

सु०— कथमित्यपेक्षायां तत्प्रदर्शनाय विशेषणाच्चेति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे यः सेतुरिति ।

अनु०— ॐ **विशेषणाच्च** ॐ ॥

'यः सेतुरि'ति चैकत्ववचनेन विशेषणात् ॥ ३ ॥

द्वित्वस्याभेदैकत्वाभ्यां न तावद्भावाभावलक्षणो विरोधः । तद्भावाभावात् । नापि वध्य-

घातुकभावः । सहावस्थानप्रसङ्गात् । तादात्म्याभावस्तु प्रकृते नोपयुज्यते । अतः सहानवस्थानमेव वक्तव्यम् । तस्य च नियमेन परस्परपरिहारेणोपलम्भो बीजम् । न चासावस्ति । 'ऋतं पिबन्तौ' इति द्विवचनविषयतया प्रकृतयोर्द्वित्वाधारयोः 'यः सेतुः' इत्येकवचनेन च विशेषणात् । अभेदैकत्वाधारतावगमादिति यावत् । न चात्रैकस्यैव ग्रहणम् । व्यावर्तकाभावादिति । एतेनैतदपि प्रत्युक्तम् 'यत्परेण बुद्धिजीवाविति पूर्वपक्षयित्वा जीवेश्वराविति सिद्धान्तितम्' । तथा हि, 'तत्तु समन्वयात्' इति परमात्मन्येव समन्वयं प्रतिज्ञातवता सूत्रकारेण स एव विवरणवाक्यैः प्रपञ्चनीयः । जीवेश्वरयोरस्य वाक्यस्य समन्वयं प्रतिपादयन्प्रक्रमं जह्यात् । बाधके सति नायं दोष इति चेन्न । तदनिरूपणात् । द्विवचनमिति चेत् । तर्हि जीवेश्वराङ्गीकारोऽपि न स्यात् । तयोरैक्याङ्गीकारात् । काल्पनिकोऽस्ति तयोर्भेद इति चेत् । तर्हीश्वरस्यैवाद्भुताचिन्त्यैश्वर्यवशाद्द्विरूपत्वेन द्वित्वमुपपाद्यताम् । तथा च प्रक्रमानुगुणं सूत्रं स्यात् । तत्त्वावेदकं च शास्त्रमिति ॥ नन्वेकवचनेनेति वक्तव्यम् । एकत्ववचनेनेति कथम् । एकत्वादिसङ्ख्याहि प्रत्ययार्थः । यथोक्तम् । 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इति । द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात् । तस्मादेकत्वस्य वचनमेकत्ववचनमित्येव युक्तम् । अन्यत्रापि भावप्रधानो निर्देशः प्रतिपत्तव्य इति ॥ १-२-३ ॥

शे० — **प्रकारान्तरेणेति** । ब्रह्मशब्देन विशेषणादिति व्याख्यानापेक्षया प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । ननु पिबतोः एकत्वेन विशेषणकथनमसङ्गतम् । न च शङ्कितविरोधपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । सहोपलम्भप्रतिपादनमात्रेण विरोधशङ्कापरिहारायोगात् । सहान स्थानलक्षणविरोधस्य तेन कथञ्चित्परिहारेऽपि विरोधान्तरसम्भवात् इत्यतोऽत्र पक्षान्तरनिरासपूर्वकं सहानवस्थितत्वं परिशेष्य, तन्निरासपरतया भाष्यं योजयति **द्वित्वस्येति** ॥ **नापीति** । 'नाजात एकोऽन्यं हन्ति नाप्यन्याधार' इति न्यायादिति भावः ॥ **प्रकृते नोपयुज्यत इति** । सहावस्थानाविरोधकत्वादिति भावः ॥ **व्यावर्तकाभावादिति** । द्वितीयव्यावर्तकस्यैकमात्रनिष्ठस्य असाधारणधर्मस्यात्राश्रयणादिति भावः ॥ **एतेनेति** । द्विवचनस्य ब्रह्मणि सावकाशत्ववर्णनेनेत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं दर्शयितुमादौ तावत् 'न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते' इति भाष्योक्तां समन्वयासङ्गतिमाह **तथा हीति** । एतेनेत्युक्तं विवृणोति **तर्हीति** । तर्ह्युभयथा निर्वाहे काल्पनिकभेदाश्रयणेन जीवेश्वराङ्गीकार एवास्त्वित्यतो निमित्तद्वहमाह **तथा चेति** । 'यः सेतुरि'ति पिबतोर्विशेषणस्य एकत्ववचनेनेत्येकत्वाभिधायकत्वमुक्तं तदाक्षिपति **नन्वेकवचनेनेति** ॥ **वक्तव्यमिति** । 'यः सेतुरि'त्यत्र सोरेकत्वसङ्ख्याबद्वस्तुवचनत्वेऽपि एकत्वसङ्ख्यावाचित्वाभावादिति भावः । स्यादेवं

यदि स्वादिप्रत्ययस्य सङ्ख्यावद्वस्तुवाचित्वं स्यात्, न चैतदस्ति, किं त्वेकत्वादिसङ्ख्यैव तदर्थः । तथा च य: सेतुरित्यादावपि सोरेकत्वाभिधायकत्वेनैकत्ववचनत्वमेवेत्याशयेन समाधत्ते **एकत्वादीति** । एकशब्दश्च सङ्ख्यावाचीति त्वप्रत्ययनिर्देशोऽनर्थक इति शङ्कितुराशयः । एकशब्दस्य सङ्ख्यावद्वस्तुपरत्वमेव, न सङ्ख्यापरतेत्यभिप्रेत्य परिहरति **एकत्वादीति** ॥ **अन्यथेति** । भावप्रधाननिर्देशाकरणे द्वित्वसङ्ख्यावन्तौ द्वौ एकत्वसङ्ख्यावानेक इति त्रयाणां निर्देशे बहुवचनं स्यादित्यर्थ इत्याहुः । केचित् । कुतः सङ्ख्यायाः तदर्थत्वमित्यतोऽस्यार्थस्य प्रसिद्धत्वादिति भावेन हिशब्दः । तामेव प्रसिद्धिमुपपादयितुमत्रार्थे पाणिनिसंमतिमाह **यथोक्तमिति** । तद्वाक्यमुदाहरति **द्व्येकयोरिति** । उपलक्षणमेतत् । बहुषु बहुवचनमितीत्यपि द्रष्टव्यम् । कथमस्मात्सङ्ख्यायाः प्रत्ययार्थत्वलाभ इत्यतो भावप्रधाननिर्देशत्वाश्रयणेन सूत्रं व्याचष्टे **द्वित्वैकत्वयोरिति** । कुतोऽत्र भावप्रधानत्वाश्रयणेन सङ्ख्यावाचित्वव्याख्यानं, सङ्ख्यावद्वाचित्वस्यैवोपपत्तेरित्यत आह **अन्यथेति** । भावप्रधाननिर्देशेन सङ्ख्यार्थत्वमनाश्रित्य सङ्ख्यावद्वस्तुवाचित्वे द्वित्वसङ्ख्यावन्तौ द्वौ एकत्वसंख्यावानेक इति त्रिषु विवक्षितेषु द्व्येकेष्विति बहुवचननिर्देशः स्यादित्यर्थः । अतोऽत्र सूत्रे भावप्रधाननिर्देशेनैकत्वादिसङ्ख्याया एव स्वादिप्रत्ययार्थत्वात् युक्तं 'यः सेतुरि'त्यादावपि सोः प्रत्ययस्यैकत्वाभिधायकतया एकत्ववचनत्वमित्युपसंहरति **तस्मादिति** । तर्हि द्विवचनश्रुतेरिति न निरवकाशत्वमित्येव वक्तव्यतया कथमन्यत्र भाष्यकारीयो द्विवचनश्रुतेरितिव्यवहारः, कथं चाभियुक्तानभियुक्तसाधारण्येनैकवचनं द्विवचनं बहुवचनमित्येव व्यवहार इत्यतः स्वादिप्रत्ययानां सङ्ख्यावाचित्वविधायकोदाहृतसूत्रबलात् भावप्रधानत्वेन स निर्वाह्य इत्याह **अन्यत्रापीति** ॥ १-२-३ ॥

स०— व्यावर्तकाभावादिति । उभयोरपि प्रकृतत्वेऽपि अयमेव ग्राह्य इत्यत्र अन्यव्यावृत्तौ व्यावर्तकाभावादित्यर्थः ॥ **नन्वेकेति** । एकशब्दे एव एकत्वसंभवे संख्यावद्वस्तुवाचित्वे च द्वित्वसंख्यावन्तौ द्वौ एकत्वसंख्यावांश्चैक एव त्रिषु विवक्षितेषु (द्व्येकेष्विति)बहुवचनं स्यादिति भावः । न च संख्याया एव प्रत्ययार्थत्वेन अभिप्रेतत्वे 'बहुषु' इत्यत्र बहुवचनमुपपन्नम् इति वाच्यम् । बहूनि बहुवचनमित्येवोक्ते बहुत्वस्य त्रित्व एव पर्यवसानसंभवेन चतुष्ट्वादिसंख्याविवक्षायामपि बहुवचनं भवतीति भावः ॥ **अन्यत्रापीति** । 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' (पा. सू. १-४-१०२) इत्यादावित्यर्थः ।

प०—तद्भावाभावादिति ।'भावाभावरूपत्वाभावादित्यर्थः ॥ **सहावस्थानेति** । 'नाजात एकोऽन्यं हन्ति नाप्यन्याधारः'इति न्यायेन मूषकमार्जारयोः किञ्चित्कालं सहावस्थितयोरेव वध्यघातुकभावदृष्टेरिति भावः ॥ **नोपयुज्यत इति** । तस्यान्योन्याभावरूपत्वेन सहावस्थानाविरोधादिति भावः ॥ **न**

चात्रेति । 'यस्सेतुरि'तिवाक्ये कुतो नेत्यत आह **व्यावर्तकेति** । उभयग्रहणव्यावर्तकाभावादिति भावः । न चैकवचनमेव व्यावर्तकं अभेदैकत्वावधारकमपि भवति द्वित्वं इति वादिनं प्रति तस्य व्यावर्तकत्वासिद्ध्याऽन्योन्याश्रयादिति भावः । कुतो निरस्तमित्यत आह **तथा हीति** ।। **इत्यर्थ इति** । तथैवाद्यस्य चतुर्थपादे वृत्तावुक्तेरिति भावः । नन्वेवं बहुषु बहुवचनमित्यत्रापि भावप्रधानत्वापत्त्या बहुष्विति बहुवचनायोगश्चेति शङ्क्यम् । आधारगतबहुत्वस्य बहुत्वरूपधर्मेऽप्यारोपेण बहुवचनोपपत्तेरिति मञ्जर्यादावुक्तत्वात् । **अन्यथेति** । भावप्रधानतामनुपेत्य सङ्ख्याविशिष्टधर्मिवाचकत्व इत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । एकवचनमित्यादिप्रयोगस्थल इत्यर्थः ॥ १ । २ । ३ ॥ छ ॥

या० — सहावस्थानेति । तर्ह्यहिमूषकयोः समानाधिकरणयोरेव वध्यघातकभावदर्शनादिति भावः ॥ **व्यावर्तकाभावादिति** । द्वितीयव्यावर्तकस्यैकमात्रनिष्ठासाधारणधर्मस्य श्रुतावभावादित्यर्थः । एतेनेत्युक्तं दर्शयितुमादौ तावत न च जीवे समन्वयोऽभिधीयत इति भाष्योक्तं दोषमाह **तत्तु समन्वयादित्यादिना** ॥ इदानीमेतेनेति परामृष्टं दर्शयति **तर्हीश्वरस्यैवेति** । अनेनैतेनेत्यस्यैकस्यैवेश्वरस्य अचिन्त्यैश्वर्यवशाद्रूपद्वयापेक्षया द्वित्वोपपादनेनेत्यर्थ उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ **अन्यथा द्व्येकेष्विति** । भावप्रधाननिर्देशेन सङ्ख्यार्थत्वमनाश्रित्य सङ्ख्यावद्वस्तुवाचित्वे द्वित्वसङ्ख्यावन्तौ द्वौ एकत्वसङ्ख्यावांश्चैक एवं त्रिषु विवक्षितेषु सूत्रे द्व्येकेष्विति बहुवचननिर्देशः स्यादित्यर्थः । अतोऽत्र सूत्रे भावप्रधाननिर्देशेनैकत्वादिसङ्ख्यैव स्वादिप्रत्ययार्थतयाऽभिप्रेतेति वक्तव्यमिति भावः । नन्वेकवचनमित्यादिसांव्यावहारिकप्रयोगेषु का गतिरित्यत आह **अन्यत्रापीति** । सांव्यावहारिकेषु परीक्षकप्रयोगेष्वित्यर्थः । यद्वा नन्वेवं 'द्विवचनश्रुतेरपि बलम्' इति न्यायविवरणे का गतिरित्यत आह **अन्यत्रापीति** । न्यायविवरणेऽपीत्यर्थः । स्वादिप्रत्ययानां सङ्ख्यावाचित्वविधायकोक्तसूत्रबलादिति भावः । अन्ये तु अन्यत्रापीत्यस्य 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' इत्यादावपीत्यर्थ इत्याहुः ॥ १-२-३ ॥ छ ॥

श्री० — एकत्वाधारस्यापि द्वित्वं न युज्यत इति हि प्रकृतम् । तत्रतादात्म्याभावलक्षणो विरोधो द्वित्वैकत्वयोरेकत्रानवस्थानोपपादको न भवति । घटपटयोस्तादात्म्याभावलक्षणविरोधे सत्यप्येकत्रावस्थानदर्शनादिति भावेनाह **तादात्म्याभावस्त्वति** । स्यादिदं यदि द्वित्वाधारयोरेकवचनेन विशेषणं स्यात् । न चैवम् । किन्तु प्रकृतयोरपि । तयोर्मध्ये एकमेव गृहीत्वा तस्यात्रैकत्वमुच्यत इत्याशङ्क्य स्यादेवं प्रकृतयोर्द्वयोर्मध्ये एकस्यैव ग्रहणम् । यदीतरव्यावर्तकं किञ्चित्स्यात्तत्तु नास्तीत्याह **न चात्रेति** । यत् सिद्धान्तितं तदपि प्रत्युक्तमित्यन्वयः ॥ **प्रक्रममिति** । परमात्मन्येव समन्वयप्रतिज्ञानरूपमुपक्रममित्यर्थः । उत्तरमाह **एकत्वादिसंख्या हीति** ॥ **प्रत्ययेति** । 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' इति सूत्रविहितैकवचनादिसंज्ञकस्वादिप्रत्ययार्थ इत्यर्थः ॥ १-२-३ ॥

च० – **प्रसङ्गादिति**। 'नाजात एकोन्यं हन्ति नाप्यन्यथा(=अन्यमन्याधारः)' इति न्यायेनाहिनकुलयोरिव द्वित्वे स्वावच्छेदकक्षणावच्छिन्नत्वे स्वनिरूपकाधिकरणतावन्निरूपितत्वोभयसंबन्धेनाभेदैकत्ववृत्त्याधेयताविशिष्टा या आधेयता तद्विशेषितत्वरूपसहावस्थानप्रसङ्गादिति भावः।

नोपयुज्यत इति। दर्शितसहावस्थित्यभञ्जकत्वादिति भावः॥ **व्यावर्तकाभावादिति**। व्यक्त्यन्तरव्यावर्तकैकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्मबोधकपदासमभिव्याहारादिति भावः। एतेन द्विवचनश्रुतेः ब्रह्मणि योजनीयत्ववर्णनेन तृतीयान्तसर्वनामपरामृष्टं दिदर्शयिषुः, 'न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते' इति भाष्यभाषितसमन्वयासाङ्गत्यमाह **तथा हीति**। तत्परामृष्टं दर्शयति **तर्हीत्यादि**॥ **अन्यथेति**। सौत्रनिर्देशस्य भावप्रधानतामनुपेत्य संख्याविशेषितप्रत्यायकत्वे॥ उदीरितार्थं निगमयति **तस्मादिति**॥ **अन्यत्रापीति**। 'द्विवचनश्रुतेरपि' इति न्यायविवृतिप्रतीकादावित्यर्थः। स्वादीनां संख्याभिधायकत्वाभिधायकोदाहृतसूत्रानुरोधादित्यर्थः॥ **भावप्रधान इति**। प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकृत्यर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नविशेष्यकान्वयधीजनक इत्यर्थः।

॥ इति गुहाधिकरणम् ॥

सु०— ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥ अत्र क्रियाभावरूपलिङ्गसमन्वयश्चिन्त्यत इत्युक्तम्। तदयुक्तम्। सूत्रे भावस्यैव प्रतिज्ञानात् क्रियाया अनुक्तेरित्यतोऽन्तरशब्दमुभयार्थतया व्याख्याति अन्तरिति।

अनु०— ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥

अन्तः स्थित्वा रमणकृदन्तरः स उदाहृतः ॥
रमणं चात्मशब्देनादेयं मातीति चोच्यते ॥

अन्तःशब्दोपपदाद्रमतेर्अमन्ताड्ड इति डः। उणादयो बहुलमित्युपपदलोपः। विवक्षितं चैतत्सूत्रकारस्य। अन्यथा 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशादि'तिवत् अन्तरुपपत्तेरित्यवक्ष्यत्। लघु चैवं सति सूत्रं स्यात्। अन्तर इति कुर्वन्निममेवार्थं प्रतिजानीत इति। ननु च 'य एषोन्तर(ा)क्षणि पुरुषो दृश्यते, एष आत्मेति होवाच' इत्येतदत्रोदाहरणवाक्यम्। अत्र चाक्षिस्थ एव प्रतीयते। न तस्य रमणकर्तृत्वम्। श्रुत्युक्तमेव सूत्रैः प्रतिज्ञातव्यम्। तत्कथं श्रुतावनुक्तं रमणकर्तृत्वं सूत्रकृता प्रतिज्ञायत इत्यत आह रमणं चेति। न केवलमक्षिस्थत्वम्। किन्तु रमणं रमणकर्तृत्वं चेति आद्यश्चशब्दः। न केवलं सूत्रेऽपि तु श्रुतौ चेति द्वितीयः। आत्मशब्देन एव आत्मेत्यनेन। आदेयम्= उपादेयं सुखं सुखसाधनं च माति= अनुभवतीति निर्वचनेनेत्यर्थः। आङ्पूर्वकाद्ददातेर्मन्यतेश्च क्विप् ॥ ॥

शे०— ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥ भावस्यैवेति। अन्तरशब्दस्य अन्तःशब्दपर्यायतयाऽन्तःस्थितिमात्रस्यैव अन्तर इत्यनेन प्रतीतेरिति भावः ॥ उभयार्थतयेति। क्रियाभावरूपोभयार्थतयेत्यर्थः। कथमेतावतोऽर्थस्यान्तर इत्येतस्माल्लाभ इत्यतः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनेन भाष्यकारीयं व्याख्यानमुपपादयति अन्तःशब्दोपपदादिति ॥ अमन्ताड्ड इति। अत्र अमिति प्रत्याहारग्रहणं अमङणनमिति। अमन्ताद्धातोर्डप्रत्ययो भवतीत्यर्थः। ततश्च मान्ततया अमन्तात् रमेः कर्तरि डप्रत्यये चुटू इति डकारस्येत्संज्ञायां डित्वविधिसामर्थ्यादभस्यापि रमेष्टिलोपे र इति रूपनिष्पत्तिरिति भावः। न चैवं दम् उपशमे इत्यस्माद्दम्यन्तेऽनेनोद्धता जना इति करणे डप्रत्यये डस्येत्संज्ञायां टिलोपे च द इत्येव स्यान्न तु दण्ड इति। तथा च वनषणसंभक्तावित्यस्य भौवादिकस्य वनतेरपि डप्रत्ययान्तस्य द इत्येव स्यान्न तु वण्ड इतीति वाच्यम्। चुटू, षःप्रत्ययस्य, इत्यत्र चुटूषाः प्रत्ययस्येत्येकयोगे कर्तव्ये पृथग्योगकरणमस्य, अनित्यत्वज्ञापनार्थमित्याकरे स्थितत्वेन चुटू इत्यस्यानित्यत्वाद्वा प्रत्ययाद्यतिरेक्तस्य कस्मैचित्कार्याय उच्चार्यमाणस्यैव वर्णस्येत्संज्ञाया आकरे स्थित्या प्रयोजनाभावाद्वा बाहुलकाद्वउश्विधाविव लुप्तयकारप्रत्ययादित्वाद्वा डस्येत्संज्ञाभावसिध्या दण्डो वण्ड इत्यादिरूपसिद्ध्युपपत्तेरप्रत्यूहा

त्वात् । नन्वेवमपि रोरीत्युपपदान्तरेफलोपे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' इति दीर्घतायां च सत्यां पुना रमत इत्यादिवदन्तार इति भवितव्यम् । अन्तर इति तु कथम्, इत्यतः स्यादेतदेवं यद्यत्र रोरीति रेफनिमित्तको रेफलोपोऽभिमतः स्यात् न चैवं, किं नाम बाहुलकनिमित्त एव । तथा च रेफलोपनिमित्तकस्य रेफस्य परत्वाभावान्न दीर्घत्वप्रसङ्ग इत्याह **उणादय इति** ॥ **उपपदलोप इति** । अलोन्त्यपरिभाषयोपपदान्त्यरेफलोप इत्यर्थः । 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्यचतुर्विधं बाहुलकं वदन्ती'त्यभियुक्तोक्तेर्बाहुलकग्रहणादपेक्षिताशेषार्थसिद्धिरिति ध्येयम्। किमनयाकुसृष्टिकल्पनया सूत्रेऽन्तःस्थितिमात्रस्यैव प्रतिज्ञा किं न स्यादित्यत आह **विवक्षितं चेति** । तत्कथमवगम्यत इत्यत आह **अन्यथेति** । अन्तःस्थितिमात्रस्य तावतैव लाभादिति भावः । भावमात्रस्यैवप्रतिज्ञायामन्तरित्यस्यैव वक्तव्यत्वे निमित्तान्तरमाह **लघु चेति**। उपलक्षणं चैतत्। श्रुत्यनुगतं च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । भाष्यकारीयं रमणकर्तृत्वस्यात्मशब्दार्थत्ववर्णनमनर्थकम् इत्यतः सूत्रस्य श्रुत्यननुगतत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन, अननुगमशङ्कापरिहारकतया तद्वाक्यं योजयितुं श्रुतिसूत्रयोरननुगममाशङ्कते **नन्विति** ॥ **न तस्य रमणकर्तृत्वमिति** । तत्प्रतिपादकशब्दाभावादिति भावः ॥ **श्रुत्युक्तमेवं चेति** । सूत्रस्य श्रुत्यनुसारित्वादिति भावः । असंकीर्णार्थप्रदर्शनेन चशब्दद्वयवैयर्थ्यं परिहरति **न केवलमिति** ॥ **ददातेर्मन्यतेश्चेति** । दा दान इत्यस्मात्कर्मणि क्विप्, मन् अवबोधन इत्यस्माच्च कर्तरि क्विबित्यर्थः । तथा च निर्वचनत्वेन धात्वाकारलोपे दकारस्य तकारे चात्मन्निति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः । ॥ * ॥ * ॥

स० – ॐ **अन्तर उपपत्तेः** ॐ ॥ **जमन्ताड्ड इति** । जमिति प्रत्याहारग्रहणम् । जमन्ताद्धातोर्डप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु दम्यतेऽनेनेति दण्ड इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । अनेन सूत्रेण डप्रत्यये डित्वसामर्थ्याट्टिलोपे र इति रूपमिति भावः । नन्वेवं 'रोरि' इत्युपपदान्तरलोपे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' इति दीर्घे च सति अन्तारः इति स्यादित्यत आह **उणादयो बहुलमिति** ॥ **उपपदलोप इति** । उपपदान्तरेफलोप इत्यर्थः । स्यादयं दीर्घो यद्यत्र रेफलोपो रोरीतिसूत्रेणोच्यमानो रेफनिमित्तो विवक्षितः स्यात् । न चायम् । किन्तु बाहुलिक एव । तथा च रेफलोपस्य रेफनिमित्तत्वाभावान्न दीर्घप्राप्तिरिति भावः । 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् द्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलिकं वदन्ति' इति वचनात् बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधकमिति द्रष्टव्यम् । **ञमन्ताड्ड इति** । विहितप्रत्ययस्य न डित्त्वम् । डकारस्यानुबन्धसंज्ञा नास्तीति उणादिवृत्तावेव उक्तत्वात् । अन्यथा रण्डेत्यादिरूपनिष्पत्तेरिति । अतोऽत्रापि डप्रत्ययस्य डित्वाभावे टिलोपाप्राप्त्या

रण्ड इति स्यान्न र इति रूपमिति चेत् । **उच्यते** । बहुलग्रहणादेवैतत्सूत्रविहितस्यापि डस्य क्वचित् डित्वमङ्गीक्रियत इति । अतो युक्तमुक्तम् । **ददातेर्मन्यतेश्च क्विबिति** । तथा च 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे निर्वचनत्वेन दकारस्य तकारे च सति 'आत्मन्' इति रूपमिति भावः ।

प० — ॥ ॐ **अंतर उपपत्तेः** ॐ । चक्षुरन्तस्थो विष्णुरेवेति भाष्यदिशा वा पररीत्या वा अन्तरशब्दस्यांतःस्थत्वार्थत्वं मत्वा शंकते **अत्रेत्यादिना** ॥ **इत्युक्तमिति** । सर्वत्रेतिनये 'एतद्भावाभिधं लिंगमि'त्यादिविषयमालायामुक्तमित्यर्थः ॥ **रमतेरिति** । रमुक्रिडायामित्यस्माद्धातोः कर्तरि 'अमंताड्डः' इति उणादिसूत्रेण अम्संज्ञककवर्गादिपंचवर्गान्तिमवर्णान्यतमवर्णान्ताद्धातोर्डप्रत्यये चुटू इति डकारव्यंजनस्य लोपे डित्त्वात्'अभस्यापि' इति धातोष्टिलोपे र इति रूपमिति भावः । नन्वंतरशब्दस्य 'रो रि' इति रेफस्य ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घे अन्तार इति स्यादित्यत आह **उणादय इति** । 'कृवापाजिमिस्विदिसाध्य-शूभ्य उण्' इत्युणादिप्रकरणस्याद्यसूत्रोक्तोण् प्रत्ययादयः, 'प्रत्यया बहुलं भवन्ति' यतो विहितास्ततोऽन्य-त्रापि भवन्ति, केचिदविहिता एव प्रयोगत उन्नीयंत इत्यष्टाध्यायीगततृतीयाद्यपादीयाद्यसूत्रे वृत्तावभिधाना-दिति भावः । एवं च उत्तररेफस्य पूर्वरेफलोपानिमित्तत्वान्न दीर्घप्राप्तिरत्रेति हृदयं । अमन्ताड्ड इति विहि-तडप्रत्ययस्योणादिवृत्तौ 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् चुटू' इतीत्संज्ञा डप्रत्ययस्य डकारव्यंजनस्य नेत्युक्त्वा रम्यते रमते वा रंडेत्याद्युदाहरणस्योक्तत्वेपि होत्सर्गतः चुटू इत्यनेन प्राप्तेत्संज्ञा भवत्येव । यद्वा षःप्रत्ययस्य, चुटू इति पृथग्योगकरणं चुटू इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तथाच तेन वित्तश्चंचुप्चणपाविति सूत्रोक्तप्रत्यय चकारस्य नेत्संज्ञा । विद्याचंचुरित्यादिसिध्यतीति प्रथमाध्याये तृतीयपादे वृत्त्यादावुक्तत्वात् रण्डेत्यादौ चुटू इति विधेरप्रवृत्तिः इह प्रवृत्तिरिति डकारव्यंजनस्येत्संज्ञा ध्येया ॥ **लघु चैवमिति** । न केवलं श्रुत्यनुसारीति चार्थः ॥ **अंतर इति कुर्वन्निममेवार्थमिति** । अत्र यत्कश्चिदाह । श्रुतौ 'अन्यों-तर आत्मे'त्यादाविवांतरशब्द एव, न तु अन्तः शब्दः । अंतर अक्षणीति वक्तव्येऽपि सेदुराजेत्यादिवत् 'अहहारेत्वे'त्यादिवदयं निर्देशः कृतः । तेन श्रुत्यनुसारिणि सूत्रेऽपि तथैव निर्देशः कृत इति नायं निर्देशो भवदभिमतार्थसाधक इति । तन्न । कल्पकाभावात् । सौत्रनिर्देशस्यान्यथोपपत्तेः । अतिशयाभावाच्च । अंतस्तद्धर्मेत्यादावपि तथानिर्देशापाताच्च । 'य एषोंऽतरादित्ये, य एषोंऽतरक्षणी'त्येवंरूपवाक्ययोरेव तत्र परैरुदाहृतत्वात् । अत एवेतिवदित्युक्तं । एतेनांतर इत्येव श्रुतावपि विच्छेदमुपेत्य क्रियाभावपरत्वेन व्या-ख्यायताम् । किमात्मशब्दार्थनिर्देशपरतयेत्यपि प्रत्युक्तं ध्येयं । सर्वत्र तथाऽऽपत्तेः । अन्यथोपपत्तौ वृथा क्लेशायोगाच्चेत्यलम् । क्विबित्युपलक्षणम् । ददातेराकारलोपः तकारादेशश्चेति ज्ञेयं । 'पूर्वान्तवत्स्वरः संधौ'इत्यादिना यतिभङ्गदोषस्याऽऽनन्दमयनये 'अभेदेपि विशेषेणैवान्य' इत्यत्रैव परिहृतत्वान्नात्र यतिभङ्गः

शङ्क्यः ॥ आदेयशब्दस्य पदद्वयसमाहाररूपत्वाद्वा नात्र यतिभङ्गचोद्यावकाशः । परमतमाशङ्क्य निराह **सुखसंबन्धेति** ॥

या०— ॥ ॐ **अन्तर उपपत्तेः** ॐ ॥ **सूत्रे भावस्यैवेति** । अन्तरशब्दस्यान्तःशब्दपर्यायतयाऽन्तःस्थित इत्येवान्तर इत्यनेन प्रतीतेरिति भावः ॥ **अमन्ताड्ड इतीति** । अमिति प्रत्याहारग्रहणम् । अमङणनमिति । अमन्ताद्धातोर्डप्रत्ययो भवतीत्युणादिसूत्रार्थः । दम्यतेऽनेनेति दण्डः, रम्यतेऽसाविति रण्डा, इत्याद्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । तथा चानेन सूत्रेण रमतेर्डप्रत्यये डित्त्वात् अमो लोपे र इति रूपं सिध्यतीति भावः । नन्वेवमन्तर इति स्थिते 'रोरि'इत्युपपदान्त्यरेफलोपे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घे च सति अन्तार इति स्यादित्य आह **उणादयो बहुलमिति** ॥ **उपपदलोप इति** । अलोन्त्यपरिभाषया उपपदान्त्यरेफलोप इत्यर्थः । तथाच, नात्रोपपदान्त्यरेफलोपो रोरीति सूत्रविहितो रेफनिमित्तो येनोक्तरीत्या पूर्वस्याणो दीर्घप्राप्तिः । किन्तु प्रत्ययस्य बाहुलिकत्वोक्तनिमित्त एवातो न दीर्घप्राप्तिरिति भावः । 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलिकं वदन्ति'इति वचनाद्बहुलग्रहणादुक्तार्थसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । ननु अमन्तादित्यनेन विहितस्य डप्रत्ययस्य न डित्वं वैयाकरणानामभिमतम् । डकारस्यानुबन्धसंज्ञा नास्तीत्युणादिवृत्तावुक्तत्वात् । अन्यथा रण्डेत्यादिरूपानिष्पत्तेः । तथाच टिलोपाप्राप्त्या रम इत्येव स्यात् न र इति रूपमिति चेन् । सत्यम् । बहुलग्रहणादेव तत्सूत्रविहितस्यापि डस्य क्वचिड्डित्वमपि प्रयोगबलादङ्गीकार्यम् । कथमन्यथा 'आनन्दरूपो निष्परिमाण एष' इति रामशब्दनिर्वचनपरायां श्रुतौ रश्चासावमश्चेति विग्रहसूचनमुपपन्नं स्यात् । तत्रानन्दार्थकस्य रमतेरेवाभिप्रेतत्वात् । अप्रसिद्धधात्वन्तरकल्पनस्य च गौरवपराहतत्वादिति ज्ञातव्यम् । अत एवोणादिवृत्तावुदाहृतवाक्यात्पूर्वं सत्यपि प्रयोजन इत्युक्तम् । अन्यथा प्रयोजनाभावादित्येवावक्ष्यत् । तेन ज्ञायतेऽनुबन्धसंज्ञाभावेन डित्वं प्रायिकम् । क्वचित्प्रयोजने च सति अनुबन्धसंज्ञा ततश्च डित्वमपि भवतीति तद्वाक्यार्थ इति । अतो युक्तमुक्तमिति प्रतिभाति । **सुखसाधनं चेति** । तथाच सुखसाधनतयाऽभिमतविषयानुभवाभिव्यक्तसुखानुभवकर्तेत्यात्मशब्दनिर्वचनेन लभ्यत इति भावः ॥ **ददातेर्मन्यतेश्चेति** । दा दान इत्यस्मात्कर्मणि क्विप्, मनु अवबोधन इत्यस्माच्च कर्तरीत्यर्थः । तथा च'अतो लोप इटि च'इति धात्वाकारलोपे निर्वचनत्वेन दकारस्य तकारे सत्यात्मन् इति रूपमिति भावः ॥

च०— ॐ **अन्तर उपपत्तेः** ॐ ॥ **भावस्यैवेति** । नायं भावस्तिङ्कृत्तद्धितस्थलीयः किन्तु भावसाधनघञन्तसत्तावचनभूधातुप्रतिपाद्यसद्भावः तस्यैवेत्यर्थः । क्वचिदन्तरशब्दो व्यवधानार्थः ।

'हलोनन्तराः संयोगः' इत्यादौ । अन्तरागृहा इत्यादौ बाह्यार्थः । अन्तराः शाटका इत्यादौ परिधानीयार्थः । गृहान्तरे देवदत्त इत्यादौ मध्यभागार्थः । तत्र मध्यभागार्थस्य मध्यभागार्थ-कान्तःशब्दपर्यायतया तस्य सप्तम्यन्ततया छेदे तत्पदोत्तरसप्तम्या मध्यभागनिरूपिताधेयता-रूपस्थितिबोधनात् ॥ **अव्ययादाविति** । लुप्तान्तःशब्दप्रकृतिकसप्तम्या तदुपस्थाप्यमध्यभाग-निरूपिततादृशार्थस्यैव बोधनात् । लुप्तविभक्त्यननुसंधानकल्पे तु द्वारमित्यादाविव स्थितादिपदानु-संधानादितानिर्वाहे तु प्रकृतेऽपि तादृश्येव रीतिर्विभाव्यतामिति भावः । अन्तरशब्दस्यान्तःशब्द-पर्यायतयान्तःस्थितिमात्रस्यैवान्तर इत्यनेन प्रतीतेरिति भाव इत्यपि व्याकुर्वते । **उभयार्थतया** क्रिया-भावरूपोभयतात्पर्यकतया । **ञमन्ताड्ड इति** । ञमिति प्रत्याहारग्रहणम् । तादृशप्रत्याहारघटक-ञमङणनेत्यन्यतमान्ताद्धातोर्डप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च तादृशञमन्ताद्रमेः कर्तरि डप्रत्यये इति डस्येत्संज्ञायां लुट् प्रथमादेशरूप'डा'इत्यस्य डित्वसामर्थ्यादभस्यापि तासेष्टेर्लोपवत्प्रकृतेऽपि डित्व-सामर्थ्यादतादृशस्यापि रमेष्टेर्लोपे र इति रूपं निष्पद्यत इत्याशयः । न चैवं तुल्यदिशा रमेः करण-साधने डप्रत्यये रमेः कर्मसाधने 'वनषणसंभक्तौ'इतिपठितस्य भौवादिकस्य वनतेरपि तस्मिन् कृते दः रः वः इत्येव रूपाणि निष्पद्येरन् । न तु दण्डः रंडा वण्ड इतीति वाच्यम् । 'चुटू षःप्रत्ययस्य' इत्येकयोगे(=सूत्रे) कर्तव्ये पृथक् 'चुटू' 'षःप्रत्ययस्य' इति योगद्वयकरणसामर्थ्यादस्यानित्यता ज्ञाप्यत इत्याकरे (=भाष्ये) स्थिततयेत्संज्ञाविधायकदर्शितशास्त्रस्यानित्यत्वेन तदप्रवृत्त्या लस्येत्संज्ञा न भवति । प्रयोजनाभावात । न च लित्स्वरप्रयोजनम् । णलो लित्वेन तदभावज्ञापनादिति यथा, तद्वत्प्रयोजना-भावाद्वा बाहुलिकलुरविधाविव चुंचुप्चणपावित्यत्रेव वा लुप्तवकारप्रत्ययादित्वाद्वा डस्येत्संज्ञाभावसिद्ध्या दण्ड इत्यादिरूपसिद्धेर्निरन्तरायत्वात् । न चैवं ञमन्तादिति विहितस्य डप्रत्ययस्य क्वचिड्डित्वं क्वचिदडित्वमित्येतद्वैचित्र्यं निर्बीजतया न सङ्गच्छत इति वाच्यम् । उदाहृतसूत्रे बहुलग्रहणादेव तत्सूत्रविहितस्यापि तस्याडित्वमभियुक्तप्रयोगानुरोधात् क्वचिद्दूरीकार्यम् । एवमनुपगमे, 'आनन्दरूपो निष्परिमाण एषः' इति रामशब्दनिर्वचनपरायां श्रुतौ रश्चासावमश्चेति विग्रहस्य ध्वनितत्वात्तत्कथं सङ्गच्छतेत्यवसेयम् । नन्वेवमपि पुना रमत इत्यादाविव 'रोरि' 'ढ्रलोप'इति योगयोः प्रवृत्त्या 'अन्तार'इति भवितव्यमिति अन्तर इति रूपं दुरुपपादमित्याशङ्कायां बेभेदिता मरीमार्जितेत्यत्र भिदिमृज्योर्यथा बाहुलिको यङ्लुगिति 'न धातुलोप' इत्यस्याप्रवृत्तिः तथान्तर इत्यत्रापि रेफलोपस्य बाहुलिकत्वोपगमेन 'ढ्रलोप' इत्यस्य प्रवृत्तिविरहेणान्तार इति रूपप्रसञ्जनानवकाश इत्याह **उणादय इति** । **उपपदलोप इति** । अलोन्त्यपरिभाषयोपपदान्त्यरेफलोप इत्यर्थः । 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलिकं वदन्ति' इत्यभियुक्तोक्तेर्बहुलग्रहणात्

समीहिताखिलार्थसिद्धिरिति ध्येयम् । बहूनर्थान् लाति आदत्ते बहुलमिति व्युत्पत्तेराकरे स्थितत्वात् । भावमात्रस्याश्रिततायां क्षत्यभावेन वा व्रज्याकल्पने ममता(ं) देयेत्यत आह **विवक्षितं चैतदिति** । अन्यथा भावमात्रतात्पर्यकतायां दर्शितविन्यासापत्तौ निमित्तान्तरमाह **लघु चैवमिति** । व्यच्कान्तरशब्दापेक्षया द्व्यच्कान्तःशब्दस्य लघुत्वान्मात्रालाघवं पुत्रलाभाद्गरीय इति पाणिनीयानां परिभाषातश्चेति भावः । सूत्रस्य श्रुत्यननुगतत्वशङ्काव्युदासफलकं भाष्यकारीयं रमणकर्तृत्वस्यात्मशब्दार्थत्वंप्रतिपादनमित्यभिधित्समानस्तच्छङ्कानिरासकतया तद्वाक्यं युयोजयिषुः श्रुतिसूत्रयोरननुगममाशङ्कते **नन्विति** ॥ **न तस्येति** । तत्प्रत्यायकपदवैधुर्यादिति भावः । **श्रन्युक्तमेव चेति** । 'नाश्रौतं सूत्रयते नासूत्रितं भाषते नाभाषितं टीकते, नाटीकितं टीकते' इति संप्रदायविदामुक्तेः सूत्रस्य श्रुत्यनुरुन्धानत्वादिति भावः । **ददातेर्मन्यतेश्चेति** । आङ्पूर्वकात् जौहोत्यादिकात् दानार्थकाद्वा रूपप्रकृतिविशेषात्कर्मणि दैवादिकादवबोधनार्थान्मन्यतेश्च कर्तरि क्विबित्यर्थः । **एवं चातो लोप इटि चेति** । धात्वाकारलोपे निर्वचनत्वेन व्यञ्जनाशस्य तत्त्वे आत्मन्निति प्रतिपादिकं निष्पद्यत इति भावः ।

सु०— चक्षुरन्तरस्य परमेश्वरत्वोपपादकमपरं सूत्रम् । सुखविशिष्टाभिधानादेव चेति । **अत्र विशिष्टपदं व्यर्थं सुखाभिधानादेवचेत्येतावता पूर्णत्वात्** । **सुखसंबन्धाभिधानार्थं विशिष्टपदमिति चेत् न, सुखित्वाभिधानादेव चेति कर्तुं शक्यत्वात्** । **लघु चैवं सति सूत्रं स्यात्** । **अयुक्तं च सुखसंबन्धाभिधानम्** । **'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म' इति श्रुतौ सुखमात्राभिधानादित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे** विशिष्टेति ।

अनु०— ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥

विशिष्टसुखवत्त्वाच्च

नात्र सुखविशिष्टशब्दः तद्वत्तामाचष्टे । येनानुपादेयः स्यात् । किन्तु सुखस्य वैशिष्ट्यं पूर्णतालक्षणम् । यदि हि सुखाभिधानादित्येव ब्रूयात् तदा सुखस्यान्यत्रापि सद्भावेन व्यभिचारः स्यात् । ततः सार्थकं विशेषणोपादानम् । ननु कथमत्र विग्रहः । सुखेन विशिष्टः श्रेष्ठ इति । कथं तर्हि विशिष्टसुखेत्युक्तम् । अर्थकथनमात्रमेतदित्यदोषः । सुखेन श्रेष्ठो हि तदा स्यात् यदि तत्सुखं श्रेष्ठं भवेदित्यर्थाद्, वैशिष्ट्यं सुखधर्मो भवति । अथवा 'कडाराः कर्मधारये' इति विशेषणस्य परनिपातं मन्यमानेन विशिष्टसुखेत्युक्तम् । कथं तर्हि मतुप्प्रयोगः, श्रुतावनुक्तत्वात् । स्वरूपेणापि सुखेन विशेषशक्त्या तद्वान भवतीति ज्ञापयितुमिति ।

नन्वेवं व्याख्याने हेतुरसिद्धः स्यात् । सुखविशेषणस्य विशिष्टत्वस्य श्रुतावनुक्तत्वादिति चेन्न । मुख्यामुख्ययोर्मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वात् । उक्ता च सुखस्य विशिष्टता श्रुतावित्याह ब्रह्मत्वं चेति ।

ब्रह्मत्वं च विशिष्टता ॥

सुखविशेषणं विशिष्टता च ब्रह्मत्वं ब्रह्मशब्दार्थः । 'कं ब्रह्मेति' ब्रह्मशब्देनोक्तेति यावत् । ब्रह्मशब्दो हि पूर्णतामाह । तद्विशेष्याकाङ्क्षायां सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात्सुखमेव संबध्यत इति ।

शे०— ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥ सुखविशिष्टाभिधानादेवेति सूत्रानुसारेण सुखविशिष्टाभिधानस्यैव व्याख्येयतया कुतो भाष्यकारीयमन्यथाव्याख्यानमित्यतः सूत्रे विशिष्टपदवैयर्थ्य-परिहारार्थं तदिति भावेन सौत्रविशिष्टपदानर्थक्यशङ्कापरिहारपरतया भाष्यं योजयितुं प्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपन्यस्य विशिष्टपदवैयर्थ्यमाशङ्कते । **चक्षुरन्तरस्येति** । ननूभयथा संबन्धाभिधानसंभवे कुतोऽयं निर्बन्धः, येन सुखित्वाभिधानादित्येव वक्तव्यतयाऽवधार्यत इत्यत आह **लघु चेति** । यद्यपि सुखि-शब्दस्य सुखविशिष्टशब्दपर्यायत्वात्पर्यायेषु लाघवगौरवचिन्तानवसरात् नैतच्चोद्यावकाशो युक्तः । तथाऽपि रूढ्या पर्यायेषु तच्चिन्तानवसरस्यैव सिद्धान्तेऽभिहितत्वात्, प्रकृते च सुखिशब्दस्य सुखविशिष्टशब्दस्य च योगेन संबन्धबोधकतया युक्तो लाघवगौरवचिन्तावसर इति ध्येयम् । यद्वा एतदस्वरसादेवाह **अयुक्तं चेति** । ननु सुखाभिधानमात्रेण पूर्तेः, किं पूर्णत्वरूपवैशिष्ट्यप्रतिपादकविशिष्टपदेनेत्यत आह **यदि हीति ॥ व्यभिचारः स्यादिति** । 'अक्षिस्थो विष्णुः सुखादि'त्यनुमाने जीवे व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **ननु कथमत्रेति** । विशिष्टसुखवत्त्वादिति भाष्यानुसारेण विशिष्टं च तत्सुखं चेत्येव विग्रहः कर्तव्यः । प्रकारान्तरेण विग्रहाश्रयणे पूर्णत्वालाभात् । तथा च समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वेन, उपसर्जनत्वा-द्विशिष्टपदस्य पूर्वनिपाते विशिष्टसुखाभिधानादित्येव सूत्रणीयमिति गूढाभिसन्धेः शङ्केयम् । विदिताशयः सिद्धान्ती अन्यथाविग्रहाश्रयणेन समाधत्ते **सुखेन विशिष्ट इति** । कृद्ग्रहणेन गतिकारकपूर्वककृतोऽपि ग्रहणात् नखनिर्भिन्न इत्यादाविव गतिपूर्वककृदन्तविशिष्टसुखशब्दस्य कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समास इति भावः । अन्यथाविग्रहाश्रयणे भाष्यविरोध इत्याशङ्कते **कथं तर्हीति** । न विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यम् अतो न विरोध इत्याशयेन समाधत्ते **अथेति** । कथं तर्ह्यस्मिन्पक्षे सुखस्य पूर्णत्वलाभ इत्यतः सुखेन श्रैष्ठ्यस्य सुखश्रैष्ठ्यं विनायोगात्तल्लाभ इत्याशयेनार्थतो लाभमुपपादयति **सुखेनेति** । इदानीं पूर्वपक्ष्या-शयमुन्मूलयितुं भाष्यं विग्रहप्रदर्शनपरमेवेत्याश्रित्य तर्हि विशिष्टशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यतः कडा-रादिशब्दानां कर्मधारये विकल्पेन पूर्वनिपातस्य कडारा इत्यनेनोक्तेर्विशिष्टं च तत्सुखं चेति विग्रहेऽपि जैमिनिकडारः कडारजैमिनिरितिवत्, विशिष्टसुखं च सुखविशिष्टमित्युभयथाऽपि उपपत्तेर्न दोष इत्या-**अथवा कडारा इति** । ननु न सूत्रविशिष्टपदं पूर्णत्वार्थकमाश्रयितुं युक्तम् । तथा सति सूत्रे पूर्णसुखा भिधानेऽपि संबन्धानभिधानेन भाष्ये संबन्धाभिधायकमतुपो वैयर्थ्यापातात् । न च सूत्रे संबन्धानुक्ता-

वपि श्रुत्यनुसारेण भाष्ये संबन्धोक्तिरस्त्विति वाच्यम् । 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्मे'ति सुखमात्रस्यैव श्रुतावहँ भिधानेन तत्रापि संबन्धानभिधानादित्याशयेन भाष्ये मतुपो वैयर्थ्यमाशङ्कते **कथमिति** । समाधत्ते **स्वरूपेणापीति** । ननु श्रुत्यैव तज्ज्ञापनसंभवात्. न तत्प्रयोगस्य तज्ज्ञापकत्वं कल्पनीयमित्यतः श्रुतावनुक्तत्वादित्युक्तमिति सिद्धान्तशेषतया वा योज्यम् । विशिष्टत्वस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वे वर्णनमनर्थकमित्यतः असिद्धिशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेनासिद्धिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । भाष्यकारीयं विशिष्टत्वस्य ब्रह्मशब्दार्थत्ववर्णनं विना, न सौत्रहेतोरसिद्धिशङ्कापरिहार इति भ्रान्तिनिरासाय स्वयं परिहारमाह **मुख्यामुख्ययोरिति** । तर्हि किमनेन भाष्येणेत्यतो न्यायसिद्धस्याप्यर्थस्य श्रौतत्वलाभार्थत्वात् तस्य न तदिति भावेन तथा भाष्यं योजयति **उक्ता चेति** । ब्रह्मशब्देन विशिष्टत्वोक्तिलाभाय उद्देश्यविधेयभावव्यत्यासेन मूलं व्याचष्टे **सुखविशेषणमिति** । ब्रह्मशब्देन कथं सुखस्य पूर्णत्वलाभ इत्यत आह **ब्रह्मशब्दो हीति** ।

स०— **लघु चैवं सतीति** । प्रकृते च सुखिशब्दस्य रूढ्या सुखसंबन्धबोधकत्वेन सुखविशिष्टशब्दस्य तथा बोधकत्वात् । किं तु योगेनैवेति शङ्काऽनवकाश इति भावः । **ननु कथमिति** । समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् विशिष्टशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । **कडाराः कर्मधारय इति** । कडारादयः शब्दाः कर्मधारय एव वा पूर्वं प्रयोक्तव्या इति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु जैमिनिकडारः । कडारजैमिनिरिति । अस्याकृतिगणत्वाभिप्रायेणेदमुक्तम् इत्यवधेयम् ।

प०— **लघु चैवमिति** । न च सुखिशब्दसुखविशिष्टशब्दयोः पर्यायत्वेन पर्यायेषु न लाघवगौरवचिन्तेति परिभाषायाः सत्त्वाल्लघु चैवं सतीति कथं सङ्गच्छत इति वाच्यम् । रूढ्या पर्यायेषु लाघवगौरवचिंता न कार्येति परिभाषाभिप्रायात् । प्रकृते च सुखिशब्दस्य रूढ्या सुखसंबंधबोधकत्वेन सुखविशिष्टशब्दस्य तथाऽबोधकत्वात्, किन्तु योगेनैवेति चोद्यानवसर इति भावः ॥ **श्रुताविति** । श्रुत्युक्तस्यैव सूत्रे वक्तव्यत्वादिति भावः ॥ **अन्यत्रापीति** । जीवेऽपीत्यर्थः । श्रेष्ठसुखसिद्धिः कथमित्यत आह ॥ **सुखेनेति** ॥ **कडारा इति** । बहुवचनमाद्यर्थे । कडारादयः शब्दाः कर्मधारयसमासे पूर्वस्मिन् परस्मिन्वा प्रयोज्या इत्यर्थः । विशिष्टशब्दस्यापि कडारादिशब्दमध्ये ग्राह्यत्वादिति भावः ॥ **मुख्यामुख्ययोरिति** । एतेन छांदोग्यभाष्यदिशा ब्रह्मशब्दस्य विष्णुरूपधर्मिपरत्वेऽपि न दोष इति सूचितम् ॥

या०— ॥ ॐ **सुखविशिष्टाभिधानादेव च** ॐ ॥ **कडाराः कर्मधारय इति** । कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोक्तव्या इति सूत्रार्थः । जैमिनिकडारः कडारजैमिनिरित्याद्युदाहरणम् । अस्याऽऽकृतिगणत्वमभिप्रेत्येदमुक्तमित्यवधेयम् ॥

च०— सुखविशिष्टत्यानुपूर्वीकेतन्नयीयगुणसूत्रानुरोधेन सुखवैशिष्ट्यस्यैव व्याकर्तव्यत्वे विनिमयेन भाष्यकारीया व्याकृतिर्मन्दप्रयोजनेत्याशङ्कायां सूत्रघटकविशिष्टपदानर्थक्याय नुतिफलिका

सेत्याशयेन तदवय(व)कतत्पदानर्थक्यशङ्कापनोदकतया भाष्यं युयोजयिषुः फलप्रदर्शनपूर्वकं तद्योगमुदाहृत्य तदवयवभूतोक्तपदानर्थक्यमाशङ्कते **चक्षुरन्तरस्येति** । **व्यर्थमिति** । अक्षिस्थपक्षके तादात्म्येन विष्णुसाध्यके विष्णुत्वसाध्यके वाऽनुमाने सुखस्य हेतुत्वोपगत्यैव सामञ्जस्ये हेतुतावच्छेदकशरीरे वैशिष्ट्यांशनिर्देशस्यानैकान्त्याद्यवारकत्वादिति भावः । **पूर्णत्वात्** । उक्तसाध्यसमर्थनौपयिकहेतुगोचरकाक्षोपरमात् । संबन्धाभिधानार्थमिति प्रकृतहेतुभूतसुखे पक्षधर्मताप्रत्यायनार्थं न हेतुतावच्छेदकघटकतया संसर्गांशनिवेशबोधनाय धूमेन वन्हिसाधने धूमस्यैव हेतुत्वादित्यर्थः । सुखित्वेति मत्वर्थीयस्यापि संसर्गाबोधकत्वादिति भावः । उभयोस्तदगमकत्वाविशेष्येऽपि मत्वर्थीयविन्यसन एव बीजमभिधत्ते **लघु चेति** । विशिष्टपदस्य त्र्यच्कतया तदपेक्षयैकाच्केन लघुत्वान्मात्रालाघवं पुत्रोत्सवकल्पं मन्यन्ते वैयाकरणा इति भावः । यद्यपि सुखिविशिष्टपदयोः पर्यायतया पर्याये तु लाघवगौरवचिन्तानवसरात् नैतच्चोद्यावकाशो युक्तः । तथापि रूढ्या पर्यायेषु तच्चिन्तानवसरस्यैव सिद्धान्तेऽभिमतत्वात्, प्रकृते च सुखिशब्दस्य सुखविशिष्टशब्दस्य च योगेन संबन्धबोधकतया युक्तो लाघवगौरवचिन्तावसर इति ध्येयम् । यद्वैतदस्वरसादिवाह **अयुक्तं चेति** । इत्यपि प्रपञ्चिषतः संसर्गांशस्य हेतुतावच्छेदकघटकतया दुर्निवेशताज्ञापनायासिद्धिमप्यभिधत्ते **अयुक्तं चैतदिति** । पूर्णतालक्षणम् । रमाद्यानन्दव्यावृत्तनिरवधिकपूर्तिरूपम् । **व्यभिचार इति** । सुखेन विष्णुत्वसाधने रमाविरिञ्चादिषु प्रकृतसाध्यविनिर्मुक्तप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषितेषु अनैकान्त्यमित्यर्थः । **विग्रहः** कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपवृत्तिपञ्चकान्यतमप्रकृतसमासार्थप्रत्यायकवाक्यम् । विधान्तरेण विग्रहाश्रयणस्य पूर्णत्वप्रतीत्यनौपयिकतया विशिष्टसुखवत्वादिति भाष्याक्षरानुपूर्व्यनुरोधेन सूत्रघटकपदयोः समासाधिकरणतत्पुरुषेऽनुरोद्धव्ये उपसर्जनसंज्ञकविशिष्टपदपूर्वनिपातापत्तिनियन्त्रितविशिष्टसुखेति विन्यासापत्त्या कथं सुखविशिष्टेत्यसुसूत्रयत्सूत्रकार इति गूढः शङ्कितुराशयः । प्रतिसंहिततदाशय उत्तरवादी भङ्ग्यन्तरेण विग्रहाश्रयणेन समाधत्ते **सुखेन विशिष्ट इति** । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषासञ्चारेण नखनिर्भिन्न इत्यादाविव गतिपूर्वककृदन्तविशिष्टशब्देन सुखशब्दस्य कर्तृकरणे कृताबहुलमित्यनेन समासोऽवधेयः । भङ्ग्यन्तरेण विग्रहाश्रयणे प्रकृतानुव्याकृतिप्रतीकं विरुणद्धीत्याशङ्कते **कथं तर्हीति** । न समासजनितान्वयधीविषयतात्वावच्छिन्नसमनियतस्वनिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नकान्वयधीजनकत्वरूपौत्सर्गिकलक्षणकविग्रहप्रदर्शकम् एतत्प्रतीकं किन्तु अर्थात् न्यायनये सुखकरणकश्रैष्ठ्यलक्षणकार्यलिङ्गकानुमानात् मीमांसकदिशा अर्थापत्तिलक्षणासिद्धस्य सुखगतश्रैष्ठ्यलक्षणकारणस्य कथं न तात्पर्यकमिति न क्षतिरिति समाधत्ते **अर्थेत्यादि** । दर्शितलक्षणविग्रहप्रदर्शकत्वोपगमेऽपि सामञ्जस्यं सूपपादमित्याह **अथवेति** । कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ।

जैमिनिकडारः कडारजैमिनिरित्यादयः तत्प्रदेशाः । अस्याकृतिगणतामभिप्रेयिवान् इदमुदाजहारे-त्यवसेयम् ।

सु० — चक्षुरन्तरस्येश्वरत्वं प्रतिपाद्य, अक्ष्यादित्ययोरग्निरेव नियामकतयाऽत्रोच्यत इति यत् पूर्वपक्षिणोक्तं तन्निराकर्तुं सूत्रम् अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतर इति ।

तस्यार्थः । जीवस्याग्नेर्जीवान्तरनियामकत्वे तस्यापि नियामकान्तरेण भाव्यमित्यन-वस्थितेः, उभयोर्जीवत्वसाम्येन नियम्यनियामकभावासंभवाच्च नाग्निरक्ष्यादित्यस्थतया अत्रोच्यत इति । एतदयुक्तम् । स्वव्याघातात् । अस्माभिरपि हि ब्रह्मादिजीवानां मानुषा-दिजीवनियामकत्वमङ्गीक्रियते । तत्र यदि परस्यानवस्थित्यसंभवौ अस्माकमपि कुतो न भवतः । यथा च नास्माकं, तथा न परस्यापीत्यतः सूत्रं सम्यग्व्याख्यातुं पीठमारचयति अन्य न्येति ।

अनु० — ॐ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॐ ॥

अन्योन्यनियतिश्चेशनियमेनान्यथा भवेत् ॥

चशब्दोऽवधारणे । चेतनानामिति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । चेतनानां याऽन्यो-न्यनियतिः ब्रह्मादीनां नियामकता, मानुषादीनां तु नियम्यता, सा ईशनियमे प्रेरणे सत्ये-वोपपन्ना भवेत् । अनवस्थित्यसंभवाभावात् । प्रेरकपरंपरा हि परनिरपेक्षे परमेश्वरे विश्राम्यति । तन्नियत्या चेतरेषां नियम्यनियामकभावो भविष्यति । नियन्तुरीश्वरस्याभावे अन्योन्यनियतिरुपपन्ना न भवेत् । अनवस्थित्यसंभवपरिहारोपायाभावात् ।

ननु ब्रह्मादीनां नियामकत्वं मानुषादीनां नियम्यत्वमित्येष विशेषः तेषां स्वभाव एव । यद्वक्ष्यति न चाऽऽधिकारिकमिति मोक्षेऽप्यनुवृत्तेश्च । आधिकारिमण्डलस्थोक्तेरिति वचनात् । स्वभावे च का नाम परमेश्वरापेक्षेत्यत आह चेतनानामिति ।

चेतनानां विशेषो यः स्वभावोऽपीश्वरार्पितः ॥

चेतनानां ब्रह्मादीनां मानुषादीनां च, यो विशेषो नियम्यनियामकत्वलक्षणः, सः तेषां स्वभाव एव । 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' (गी.१०-३९) इति वचनात् । अन्यथेश्वरस्य सर्वैश्वर्यं न स्यात् । स्याच्च परेषां स्वातन्त्र्यम् । अङ्गीकृतं च परै-राकाशेऽनादिनोऽपि द्रव्यत्वस्य गुणवत्त्वाधीनत्वम् । अद्वैतिभिश्चाविद्याधीनत्वं जीवब्रह्म-विभागस्य । यो हीश्वरेण यस्य सर्वदा नियम्यते, स तस्य स्वभाव इत्युच्यते । यस्तु कदाचित् सोऽस्वभाव इति ।

शे०— ॐ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॐ ॥ 'अन्योन्यनियतिश्चेशनियमेनान्यथा भवेत्' इति स्वमतेऽन्योन्यनियतिसंभवव्युत्पादनं भाष्यकारीयमनर्थकम् । न च स्वमतेऽनवस्थित्यसंभवपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । प्रसञ्जकाभावेनानवस्थित्यसंभवयोरेव अप्रसक्तेः । प्रसक्तौ वा तदपरिहारेऽप्यनिष्टाभावादित्यतः प्रसञ्जकोपदर्शनपूर्वकमनवस्थादिप्रसक्तिं, तदपरिहारेऽनुपपत्तिं चोपदर्श्य, तत्परिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं प्रयोजनोपदर्शनपूर्वकं सूत्रं तावदुपन्यस्यति **चक्षुरन्तरस्येति** ॥ **व्याख्यातुमिति** । 'अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसंभवौ' इत्यनेनेति शेषः ॥ **अवधारण इति** । समुच्चायकत्वासंभवादिति भावः । स्वमते जीवानामन्योन्यनियतिसंभवस्य मूलारूढतासिध्यर्थमाह **चेतनानामिति** । अन्योन्यनियतिशब्दस्याव्यवस्थया परस्परनियम्यनियामकभावार्थकत्वभ्रान्तिं निवारयन्नेव, अपेक्षिताध्याहारेण व्याचष्टे **चेतनानामिति** । कुत ईशनियमे सत्युपपत्तिरित्यत आह **अनवस्थितेति** । कथमनवस्थाद्यभाव इत्यतोऽनवस्थाभावं तावदुपपादयति **प्रेरकेति** । असंभवाभावमुपपादयति **तन्नियन्तृत्येति** । अपेक्षिताध्याहारादिना नान्यथा भवेदिति व्याचष्टे **नियन्तुरित्यादि** ॥ ननु चेतनानां विशेषस्य भगवदधीनत्ववर्णनमसङ्गतम् । न च नियम्यनियामकभावस्यैव विशेषशब्देन ग्रहणान्नासङ्गतिः । तस्येशाधीनतायाः प्रागेवोक्ततया पुनरवक्तव्यत्वात् । न चोक्तस्याप्यपवादशङ्कानिरासार्थंपुनरुक्तिरिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन तच्छङ्काया अनुदयात् । न च स्वभावत्वमेवापादकम् । अत एव भाष्ये 'स्वभावोऽपीत्युक्तिरि'ति वाच्यम् । नियम्यनियामकभावस्य स्वभावत्वासिद्धेः । सिद्धत्वे वाऽस्वभाववत्स्वभावस्यापीश्वराधीनत्वोपपत्त्या स्वभावत्वयुक्त्येश्वराधीनत्वाक्षेपायोगात् इत्यतो नियम्यनियामकभावस्य स्वभावत्वाद्युपपादनेनाऽऽक्षेपमुपपाद्य तन्निरासकतयोत्तरवाक्यं योजयति **नन्विति** ॥ **न चाधिकारिकमिति** । देवादिपदस्यानाकाङ्क्ष्यत्वोक्त्याऽऽगन्तुकस्य तदसम्भवेन स्वभावत्वमर्थात्सिद्धमिति भावः । यद्वा, न जीवानां चैतन्यमेव निजस्वभावः, किन्तु देवासुरनरत्वाद्याजीवानां ते निसर्गत इति वचनात् देवत्वादिकमपीति प्रतिपादनेन नियम्यनियामकभावस्यापि स्वभावत्वसिद्धिरित्यभिप्रायः । नियम्यनियामकभावस्य जीवस्वभावत्वे स्पष्टं च नियामकमाह **मोक्षेऽपीति** । मोक्षेऽनुवर्तमानस्य च नागन्तुकत्वमिति भावः । स्यादेव यदि नियम्यनियामकभावस्य मोक्षेऽनुवृत्तिर्भवेत् सैव कुतः सिद्धेत्यत आह **आधिकारिकेति** । **वचनात्** ब्रह्मसूत्रादित्युपलक्षणम् । तद्व्याख्यानरूपभाष्योदाहृतात् 'बलिं हरन्ति मुक्ताय विरिञ्चाय च पूर्ववत् । सब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवे च विशेषतः' इत्यादिगारुडवचनबलादित्यपि द्रष्टव्यम् । अस्तु वा स्वभावत्वं नियम्यनियामकभावस्य, किं तावतेत्यतः स्वभावस्येशाधीनत्वे स्वभावत्वहान्यापत्त्या ईशानधीनत्वप्राप्तेर्न तदाश्रयणेनानवस्थादिपरिहारसिद्धिरित्याशयेनाह **स्वभावे चेति** । कथमनादिचेतनस्वभावस्येशाधीनत्व-

मित्यतः किमस्याप्रमितत्वमित्याशयः । प्रमितत्वेऽपि सम्भावकशून्यत्वमन्यत्राद्दष्टत्वं वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **नेति** । द्वितीयं प्रत्याह **अन्यथेति** । तृतीयं प्रत्याह **अङ्गीकृतं चेति** । अनादिस्वभावस्यापीश्वराधीनत्वे स्वभावास्वभावव्यवस्था न स्यात् । यो ह्यनन्याधीनः स स्वभाव अन्याधीनश्चं अस्वभाव इत्युच्यते तद्यदि स्वभावस्याप्यन्याधीनत्वं तदा का वार्ता स्वाभावास्वभाववादस्येत्यत आह **यो हीति** ।

स०— न चाधिकारिकमिति । देवादिपदस्यानपेक्ष्यत्वोक्त्या आगन्तुकस्य तदसंभवेन स्वभावत्वं अर्थात्सिद्धमिति भावः ॥ **मोक्षेऽप्यनिवृत्तश्चेति** । 'ता यो वेद स वेद ब्रह्मे'ति श्रुत्या मोक्षेऽपि सर्वमुक्तनियामकत्वं सिद्धमिति भावः । न च तद्वाक्यममुक्तब्रह्मविषयमिति वाच्यं तस्य मुक्तदेवनियामकत्वाभावात् । न च नियम्या अपि अमुक्ता एवेति वाच्यम् । अमुक्तापेक्षया मुक्तानां बहुत्वेनामुक्तविषयत्वाङ्गीकारे सङ्कोचः स्यात् । न च स युज्यते बाधकाभावादिति भावः ॥ **अधिकारिकमण्डलस्थोक्तेरिति वचनादिति** । मुक्तस्वावरप्रेरणाधिकारे स्थिता ये मुक्तदेवाः ते आधिकारिकाः, तन्मण्डले नियामकतया तिष्ठतीत्याधिकारिकमण्डलस्थो मुक्तब्रह्मा तस्य 'ता यो वेद स वेद ब्रह्मे'ति वाक्ये सर्वमुक्तदेवतापूज्यतयोक्तेरिति वचनार्थः ।

प०— नचाऽधिकारिकमितीति । ज्ञानार्थिनाऽधिकारिविशेषप्राप्यब्रह्मादिपदं नाकांक्ष्यम् । तथात्वेऽनर्थप्राप्तेरिति ज्ञानपादेन चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगादिति षष्ठेऽधिकरणे कथनेन नियमनादितत्तद्व्यापारस्य तत्तत्स्वभावत्वावगमादिति भावः । स्वभावत्वे युक्तिश्चाह **मोक्षेऽपीति** । मोक्षेप्यनुवृत्तौ 'प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमंडलस्थोक्तेरि'ति चतुर्थाध्यायचतुर्थपादीयसूत्रसिद्धांतांशं प्रमाणयति **आधिकारिकेति** । मुक्तानां जगद्व्यापारवर्जमित्युक्तम् । 'ता यो वेद स वेद ब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहंती'ति प्रत्यक्षं स्पष्टं मुक्तस्य सर्वदेवपूज्यत्वव्यपदेशात् मुक्तानां जगदैश्वर्यमस्तीति चेन्न । अधिकारे विनियुक्तानां देवानां मंडले स्थितस्य मुक्तविरिंचस्यैव तत्रोक्तेर्नाशेषमुक्तानां जगद्विषयैश्वर्यमित्युक्त्या मुक्तावनुवृत्तेरवगमादिति भावः ।कथमनादिस्वभावस्य नियम्यत्वमित्यत आह **अंगीकृतं चेति** । विवृतमेतद्वायत्रीनयचंद्रिकायां । 'अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितंत्रते'त्यादिग्रंथेन ।

या०— न चाधिकारिकमितीति । तत्र तद्यपि देवतादिपदमनादियोग्यतावतामेव नेतरेषामित्येव वक्ष्यति । तथाऽपि मानुषादीनां देवानां चानादियोग्यतायाः तत्र समर्थनेन तेषां नियम्यनियामकभावः स्वाभाविक इत्यस्याप्यर्थाल्लाभादेवमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **आधिकारिकेति** । मुक्तस्वावरप्रेरणाधिकारे स्थिता ये मुक्तदेवास्ते आधिकारिकाः, तन्मण्डमण्डले नियामकतया तिष्ठतीत्याधिकारिकमण्डलस्थो

मुक्तब्रह्मा, तस्य 'तां यो वेद स वेदब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती'त्यत्र मुक्तसर्वदेवतापूज्यतयोक्तेरिति सूत्रखण्डार्थः ॥

श्री०— ॥ ॐ **अन्तर उपपत्तेः** ॐ ॥ ॥ ॐ **सुखविशिष्टाभिधानादेव च** ॐ ॥ ॐ **अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः** ॐ ॥ यो हीश्वरेण यस्येत्यत्र, पदार्थस्य यो धर्म इत्यर्थः ॥ **मूलाभावेनेति** । परम्पराङ्गीकारे तत्रैव कालपर्यवसानापत्तेरिति भावः ॥ **अविनिगम्यत्वेनेति** । विनिगमकशून्यत्वेनेत्यर्थः ॥

च०— न चाधिकारिकमितीति । तत्र देवतादिपदस्यानादियोग्यताव्यतिरेकेण दुष्प्रायत्वमभिधास्यतीति मानुषादीनां सुराणां चानादियोग्यतायाः समर्थनात् तेषां नियम्यनियामकभावो नैसर्गिक इत्यर्थादलभिष्टेत्याशयेनेत्थमभ्यधादिति मन्तव्यम् । **आधिकारिकेति** । मुक्तस्वकीयावरनियमनाधिकारे वर्तमाना आधिकारिका मुक्तदेवताः, तेषां मण्डले आधिपत्येन स्थितो मुक्तब्रह्मा तस्य 'ता यो वेद । स वेद ब्रह्म सर्वेऽस्मैं देवा बलिमावहन्ति' इति मुक्तनिखिलदेवकर्तृकपूजासाधनद्रव्यदानक्रियासंप्रदानतया वचनादिति सौत्रावयवार्थः । तत्सूत्रार्थनिरूपकभाष्योपन्यासे 'बलिं हरन्ति मुक्ताय विरिञ्चाय च पूर्ववत् । सब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवे च विशेषतः' इति गारुडवचने व्यक्तमेतदित्यवसेयम् । अनादिचेतननिसर्गस्येश्वराधीनत्वं किं निष्प्रमाणं निःसंभावनाकं निरान्यत्रिकदर्शनं वेति वितर्कांश्चेतसि दधान आद्यं प्रत्याख्याति **नेति** । द्वितीयमपहस्तयते **अन्यथेति** । **सर्वैश्वर्यं** सर्वधर्मैकनियमनक्रियाकर्तृत्वम् । तृतीयमपाकुरुते **अङ्गीकृतं चेति** । **परैः** नैयायिकैः । नन्वाकाशधर्मिकद्रव्यत्वविधेयकानुमितेरेव गुणवत्वलिङ्गावगाहिपरामर्शाधीनत्वं नैयायिका अभ्युपयन्ति । न द्रव्यत्वस्यैव तदधीनत्वमिति कथमिदं निदर्शितमिति चेन्न । व्याप्यसत्ता व्यापकसत्ताधीना प्रतियोगित्वविषयत्वाद्यवच्छेद्यसत्ता घटत्वाद्यवच्छेदकसत्ताधीना इत्यादयः तदीयविन्यासाः कथं सङ्गमनीयाः । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तः प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वोभयाभाव इत्यादिदीधितिकारादिव्यवहाराश्च दुःसङ्गमाः प्रसज्येरन् । पारिभाषिकप्रागुक्तपक्षं प्रत्याख्याय स्वरूपसंबन्धरूपप्रयुक्तत्वस्यैव गदाधरेण समर्थितत्वात्, न चात एवेमामनुपपत्तिं प्रतिसन्दधानस्तद्ग्रन्थं व्याचक्षाणो गदाधरः तदुभयाभावपदम् उभयाभावीयाधिकरणतापरत्वेन व्याचचक्ष इति वाच्यम् । अधिकरणतायाम् अधिकरणात्मकत्वस्य तादृशोभयाभावाधिकरणीभूतज्ञाने विषयिताप्रयुक्तत्वाभावेनासंभवप्रसङ्गेन दुरुपगमतया भावान्तरत्वस्योपगतौ अनन्तध्वंसप्रागभावतत्सामग्रीकल्पनानिबन्धनगौरवप्रसङ्गेन तस्य जन्यत्वोरीकारासंभवेन नित्यत्वोररीकारावश्यंभावेनोक्तक्षतितादवस्थ्यादित्याकारदृशां निरूढः पन्थाः । **अद्वैतिभिरिति** । जीव ईशोविशुद्धा

चिद्भेदस्तस्यास्तयोर्द्वयोः । अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादय' इत्यनादितया प्रतिपन्नजीवब्रह्मविभागस्या विद्यातत्कार्यान्तरत्वरूपमिथ्यात्वलक्षणानाक्रान्ततापत्त्या व्याप्तिमाशङ्क्य कार्यपदस्थाने नियम्यपदमभिषिच्याविद्यातन्नियम्यान्यतरत्वं तत्त्वमिति परिष्कुर्वाणैरिति पूरणीयम् । जिज्ञासानये कृतप्रपञ्चनमेतत् ।

सु०— किमतो यद्येवं स्वव्याघातेन विना सूत्रार्थो निष्पन्न इत्याह अन्योन्येति ।

अनु०— अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसंभवौ ॥

यस्मादीश्वराङ्गीकारेऽन्योन्यनियमो युज्यते । नान्यथा तस्मादीश्वरमनङ्गीकृत्य परेणान्योन्यनियमेऽङ्गीक्रियमाणेऽनवस्थित्यसंभवौ सूत्रकृतोक्तौ युक्तावित्यर्थः । नन्वनवस्थित्यसंभवयोः को भेदः । उभयत्रापि प्रवृत्त्यनुपपत्तिसाम्यात् । उच्यते । अनवस्थायां हि प्राक् सिद्धमूलाभावेन प्रवृत्तिनिरोधः । असंभवे तु समानतयाऽविनि(य)गम्यत्वेनेति भेदः । यथा पृथिवीसंबन्धाद्गन्धोपलब्धिः पयसीति वदन्तं प्रत्युच्यते । पयःसंबन्धात्पृथिव्यां तदुपलब्धिरिति किं न स्यात् । विनिगमकाभावादिति । तदनेनानीश्वरवादिनं प्रतीदं दोषाभिधानमित्युक्तम् । ईश्वरमङ्गीकृत्याक्ष्यादित्यस्थतयाऽत्राग्निरुच्यत इति वदतः को दोष इत्यत आह ईश्वरश्चेदिति ।

ईश्वरश्चेन्नियन्ता स्यात्स एव प्रथमागतः ॥
किमित्यपोह्यते कस्माद्वृथाऽवस्थितिकल्पना ॥

यदीश्वरः सर्वनियन्ताऽभ्युपगतः स्यात्तदा स एव प्रथमागतः साक्षादक्ष्यादित्यस्थत्वेनामृतत्वादिप्रमाणैः प्रतीतः कस्मात्परित्यज्यते । कस्माच्चेश्वरस्यादित्यादीनां च मध्ये वृथाऽग्नेर्नियामकत्वेनावस्थितिकल्पना क्रियते । पूर्वपक्षप्रापकाणां भाष्ये निरस्तत्वादिति । ईश्वरपरित्यागे मध्येऽग्निकल्पने च प्रमाणं नास्तीत्युक्तम् । ततः किमित्यत आह दोषवतीति ।

दोषवत्येव तस्मात्सा नैव कार्या कथञ्चन ॥ ४ ॥

दोषः श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च । आद्येन एवशब्देन दोषद्वयस्यापरिहार्यत्वमाह । तस्मात् उभयत्र प्रमाणाभावात् । सा परमेश्वरपरित्यागेनावस्थितिकल्पना । अनेन सूत्रस्यार्थान्तरमुक्तं वेदितव्यम् । मध्येऽग्नेरवस्थितिकल्पकाभावात् । प्रथमावगतेश्वरपरित्यागासंभवाच्च नेतर इति ।

इदमुक्तं भवति । अक्ष्यादित्यस्थतयाऽत्र प्रतिपाद्यमग्निं प्रतिपद्यमानं प्रति किं स्वतन्त्रमीश्वरमनभ्युपगम्यैतदुच्यते, उताभ्युपगम्येति विकल्प्य, पक्षद्वये सूत्रकारेण दूषणमुक्तमिति ।

अथवा प्रतिवादिनं निरीश्वरं निश्चित्य सूत्रकृताऽनवस्थित्यसंभवावुक्ताविति पूर्वग्रन्थार्थः। तत्कथं निश्चितमित्यत आह ईश्वरश्चेदिति। यदि सर्वनियन्तेश्वरः प्रतिवादिनाऽभ्युपगतः स्यात्, तदा स एव प्रथमागतः किमित्यपोद्येत। कस्माच्च वृथाऽवस्थितिकल्पना क्रियते। किं तु निर्निमित्तत्वात्सा नैव कार्या स्यात्। न हि पूर्वपक्षी सर्वथाऽप्यप्रेक्षावान्। तथा सत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः स्यात्। कृता च तेनेयं सर्वा कल्पना। तेन जानीमोऽयं निरीश्वर इत्ययमभिप्रायः सूत्रकारस्येति ॥ १-२-४ ॥

शे० — **को भेद इति**। फलभेदोपपादकभेदयोरसम्भवान्न कोऽपि भेद इत्यर्थः। कथमसम्भव इत्यतः। फलभेदाभावं दर्शयति **उभयत्रापीति**। अनवस्थित्यसंभवयोरित्यर्थः। नापि फलैक्येऽप्युपपादकभेदात् तद्भेद इत्यत उभयोर्जीवत्वसाम्यादित्यसम्भवोपपादकस्यैव नियम्यताप्रयोजकीभूतजीवत्वस्य नियामकेऽग्नावपि साम्यात् तस्याप्यन्येन नियम्यत्वमवश्यं वाच्यम्। तन्नियामकश्च न पूर्वो जीवः। अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्। अतोऽन्य एव वाच्यः। एवं तस्यापि नियम्यताप्रयोजकत्वसाम्यात् पुनरन्यो नियामको वाच्य इत्यनवस्थोपपादकत्वादिति स्पष्टत्वान्नोक्तम् **प्राक् सिद्धेति**। यदर्थमुत्तरोत्तरानुसरणं तन्मूलं तस्य प्रमाणसिद्धत्वाभावेनेत्यर्थः। इदं च प्रकृतानवस्थाया मूलक्षयकारित्वोपपादनायोक्तम्। मूलस्य प्रामाणिकत्वे तदसम्भवादिति ध्येयम् ॥ **अविनिगम्यत्वेनेति**। तथा चोक्तरीत्या फलसाम्येऽप्युपपादकभेदाद्भेद इति भावः। नन्वेवमसम्भवेऽप्यनवस्थायामिव प्राक् सिद्धमूलाभाव एव प्रवृत्तिनिरोधकोऽस्तु **किं** समानतयाऽविनिगम्यत्वस्य तदुपपादकत्वकल्पनयेत्यतोऽसम्भवस्थले विनिगमकाभावस्यैवोपपादकत्वेन दृष्टत्वादित्याशयेन तदुदाहरति **यथेति** ॥ **को दोष इति**। त्वयेव मयाऽपीश्वराङ्गीकारात् त्वन्मत इव न मन्मतेऽप्यनवस्थादिप्रसङ्गः। अन्यथा त्वन्मतेऽप्यनवस्थाप्रसङ्ग एवेति न स्वव्याघाताभावसिद्धिरित्यर्थः। ननु चेश्वरस्यादित्यानां च मध्येऽग्नेः अवस्थितिकल्पनं न निर्बन्धनम्। य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुत्यभ्यासार्थवादबलेन तस्य प्राप्तत्वादित्यत आह **पूर्वपक्षेति** ॥ **भाष्ये निरस्तत्वादिति**। सोऽहमसीत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षयेत्यादिनेति शेषः। यद्यप्यत्र श्रुतिरेव निरस्ता तथाऽपि श्रुतेः सावकाशत्वे तदनुयायिनोरभ्यासार्थवादयोरपि सुतरां सावकाशत्वमिति टीकोक्तेः श्रुतिनिरासेनैवाभ्यासार्थवादनिरासस्यापि सिद्धत्वमभिप्रेत्यैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥**उभयत्रेति**। ईश्वरपरित्यागे मध्येऽग्निकल्पने **च** प्रमाणाभावादित्यर्थः। पूर्वपक्षप्रापकाणां भाष्ये निरस्तत्वादिति भावः। ननु 'अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भवौ' इति, 'ईश्वरश्चेन्नियन्ता स्यादि'ति च सूत्रव्याख्यानद्वयं परस्परविरुद्धत्वादपव्याख्यानमित्यतोऽत्र पक्षद्वयं विकल्प्याद्यपक्षाश्रयणेनाद्यव्याख्यानस्य द्वितीयपक्षाश्रयणेन द्वितीयव्याख्यानस्य प्रवृत्त्यैकपक्षाश्रयणेनाप्रवृत्तेर्न दोष इत्याशयेनविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानद्वयं व्यवस्थापयितुमाह **एतदु(इदमु)क्तं भवतीति**।

अस्मिन्पक्षे सूत्रकृतः प्रतिवादिनि निरीश्वरत्वस्येश्वरत्वानध्यवसायः कल्पनीय इत्यरुच्या पक्षान्तरमाह **अथवेति** ॥ **पूर्वग्रन्थेति** । अन्योन्यनियमे तस्मादिति पूर्वग्रन्थेत्यर्थः । तद्धुत्तरवाक्यवैयर्थ्यम् । 'अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भवा'दित्यनेनैव सूत्रव्याख्यानसिद्धेरित्यतो नेदं व्याख्यानं किन्तु सूत्रकृतः प्रतिवादिनिरीश्वरत्वनिश्चयोपपादकं तदिति भावेन तदनुगुणतया शङ्कामुत्थापयति **तत्कथमिति** ॥ ॥ १ — २ — ४ ॥

स० — **उभयत्रापीति** । जीवत्वसाम्येन नियामकान्तरापेक्षयाऽनवस्थाया जीवत्वसाम्येन नियामकाभावासंभवेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिसाम्यादित्यर्थः । **प्राक्सिद्धेति** । यद्बलादुत्तरत्र परम्परा कल्प्यते तन्मूलं, तस्य प्रमाणासिद्धत्वे मूलक्षय इत्यर्थः । **अविनिगम्यत्वेनेति** । विनिगमनाऽविषयत्वेनेत्यर्थः । 'उपलभ्याप्सु वैगन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणात् । पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुञ्च संश्रितमि'ति मोक्षधर्मे ।

प० — अर्थान्तरमुक्तमित्येतद्व्यनक्ति **मध्य इति** । ईश्वरस्यादित्यादीनां च मध्य इत्यर्थः । ईश्वरश्चेत्यादिकं सूत्रस्य वृत्त्यंतरोक्तिपरतया योजितं इदानीं 'अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसंभवौ' इत्युक्तसूत्रार्थोपपादकतया सूत्रतात्पर्योक्तिपरतया योजयति ॥ **अथवेति** ॥ १ । २ ॥

या० — **उभयत्रापीति** । असंभवशब्दाभिधेयप्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपफलस्यानवस्थायामपिसाम्या-दित्यर्थः । न च फलैक्येऽप्युक्तोपपादकभेदाद्भेदः । उभयोर्जीवत्वसाम्यादित्यसंभवोपपादकस्यापि नियम्यताप्रयोजकीभूतजीवत्वस्य नियामकेऽभावपि साम्यात् तस्याप्यनेन नियम्यत्वमवश्यं वाच्यम् । तन्नियामकश्च न पूर्वो जीवः । अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । अतोऽन्य एव वाच्यः । एवं तस्यापि नियम्यताप्रयोजकजीवत्वसाम्यात्पुनरन्यो नियामको वाच्य इत्यनवस्थायामेव पर्यवसानेन उपपादकयोरपि ऐक्यादित्याशयात् । **प्राक् सिद्धेति** । यदर्थमुत्तरोत्तरानुसारणं तन्मूलं, तस्य पूर्वस्य प्रमाणसिद्धत्वाभावेनेत्यर्थः । इदं च प्रकृतानवस्थाया मूलक्षयकारित्वेन दोषत्वोपपादनायोक्तं, मूलस्य प्रामाणिकत्वे तदसंभवादिति ध्येयम् ॥ **अविनिगम्यत्वेनेति** । तथाच फलसाम्येऽप्यु-पादकभेदाद्भेदः । तस्यापि जीवत्वसाम्यादित्यसंभवोपपादकस्य विनिगमकाभावात्, वैपरीत्यमेवा-स्त्वित्येवार्थो न त्वदुक्तः । एवञ्च नान्योन्याश्रयत्वादेरवकाशः । परस्परनियम्य-नियामकभावानभ्युपगमादित्याशयः । ननु तस्यापि जीवत्वसाम्यादित्यस्योक्तरीत्याऽन-वस्थायामेव तात्पर्यं वाच्यं, नाविनिगम्यत्वहेतुकवैपरीत्यापादने । तस्य पराभिलषितकार्या-संभवहेतुतया कुत्राप्यनवस्थाद्यसङ्कीर्णोदाहरणेऽदर्शनादित्यत आह **यथेति** । गन्धोपलब्धेरुभयत्र साम्येऽपि पृथिव्यामेव गन्धः स्वाभाविकः, पयसि त्वौपाधिक इति पराभिलषि-तस्याविनिगम्यत्वहेतुकवैपरीत्यापादनेनासंभवो दृश्यते । न चात्रानवस्थादेरवकाशोऽस्ति । अत एवम्

असङ्कीर्णोदाहरणे- दर्शनादुक्तं युक्तमिति भावः । इदं च वैपरीत्यापादनं न स्वरीत्या, नापि नैयायिकादिरीत्या, केनापि पयसि गन्धानङ्गीकारात् । किन्तु कस्यचिद्वैतण्डिकस्य रीत्येति ध्येयम् ॥ **पयः सम्बन्धात्पृथिव्यामिति** । इदं च त्रिवृत्करणाभिप्रायेणोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **पूर्वपक्षप्रापकाणामिति** । 'य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि' इति अग्नेरादित्यस्थत्वश्रुतिः 'स एवाहमस्मि' इत्यभ्यासः । 'अथ हाग्नयः समूदिरे गार्हपत्योऽनुशशासे'त्यादिबह्वग्निश्रुतिः । 'स य एतदेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यामि'त्यर्थवादश्चेति पूर्वपक्षप्रापकाणामित्यर्थः । यद्यपि भाष्ये सोऽहमस्मीत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षयेति श्रुतिरेव निरस्ता । नाभ्यासार्थवादौ । तथाऽपि श्रुते सावकाशत्वेन निरासे तदनुयायिनोरभ्यासार्थवादयोरपि सावकाशतया निरास उपलब्ध एवेत्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १-२-४ ॥

श्री० — भेद इति । उभयत्रापि प्रवृत्तिनिरोधसाम्येऽपि तदुपपादकप्रकारमात्रस्यैव भेद इत्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । ईश्वरपरित्यागे मध्येऽग्निकल्पने चेत्यर्थः ॥ १-२-४ ॥

च० — को भेद इति । फलभेदोपपादकभेदयोरन्यतरस्य संभवान्न कोपि भेद इत्यर्थः । **उभयत्रापीति** । अनवस्थित्यसंभवयोरित्यर्थः । प्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपफलस्य स्थलद्वयेपि साम्यादित्यर्थः । फलैक्येप्युपपादकभेदनिबन्धनो भेद इति दुर्वचमेव । उभयोर्जीवत्वसाम्यादित्यसंभवोपपादकस्यैव नियम्यताप्रयोजकतापन्नजीवत्वस्य नियामकाग्नावप्यवैशेष्येण तस्यापि चेतनान्तरेण नियम्यतोपेया । तन्नियमनकर्ता चान्योन्याश्रयापत्त्या न प्राक्तनो जीवः । कित्वन्य एव । एवं तस्य तस्यापि तादृश तादृश एव वाच्य इत्यनवस्थायामेव पर्यवसित्योपपादकयोरप्यैक्यादित्याशयात् । मूलस्य प्रमाणप्रमितत्वे प्रकृतानवस्थायाः मूलक्षयकारित्वनिबन्धनदोषत्वस्य दुरुपपादतापत्त्या तस्यास्तत्संघटयितुं तस्य तदप्रमितत्वमाह **प्राक्सिद्धेति** । **अविनियम्यत्वेनेति** । अन्योन्यावैशेष्यापादितनियमनकर्मत्वाभावेनेत्यर्थः । तथा चोक्तदिशा फलतौल्येपि उपपादकभेदनिबन्धनो भेद इति भावः । अनवस्थया असङ्कीर्णमसंभवोदाहरणं दर्शयति **यथेति** ॥ **को दोष इति** । तथा चोभयोरपीश्वरोपगन्तृत्वेन वैकतरमते दर्शितदिशेश्वरविद्वेषितनिबन्धनानवस्थापत्तिरिति भावः । पूर्वपक्षेति पूर्ववादिमतप्रवृत्तिहेतूनां य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुति 'स एवाहमस्मि' इत्यभ्यास 'अथ हाग्नयः समूदिरे गार्हपत्योऽनुशशास य एतदेवं विद्वानुपास्तेतेषापकृत्यामि(?)त्यभ्यासजबह्वग्निश्रुत्यर्थवादानां भाष्ये सोऽहमस्मीत्यादि तु अन्तर्याम्यपेक्षयेत्यादिना चाकृतत्वादित्यर्थः । यद्यप्यत्र भाष्यकाराः श्रुतिमेव प्रत्याचख्युः, तथापि श्रुतेः सावकाशत्वे तदनुरुन्धानाभ्यासार्थवादयोरप्यतीव सावकाशतां टीकाकृत्पादाष्टिटीकिर इति श्रुत्युपाकृत्यैव तदनुविधाऽप्यभ्यासार्थवादापाकृतिं मन्वाना न्यभांत्सुरित्यवधेयम् ॥

॥ इति अन्तराधिकरणम् ॥

सु० — ॐअन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥ नन्वेतदनन्तरातीतेनैव गतार्थम् । अन्तर्यामित्वं ह्यन्तःस्थित्वा नियामकत्वम् । एतदेवान्तर उपपत्तेरित्युक्तम् । न च तत्र नियामकत्वं न विवक्षितम् । तथा सत्यनवस्थितेरसंभवाच्चेति दूषणस्यालग्नकत्वप्रसङ्गादित्यतः प्रमेयभेदं दर्शयितुं एतदधिकरणनिवर्तनीयामाशङ्कामाह रमणमिति । पूर्वाधिकरणेऽक्ष्यादिषु

अनु० — ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥
रमणं नातियत्नस्य विक्षेपादेव युज्यते ॥

स्थित्वा रममाणस्तत्प्रेरको हरिरित्युक्तम् । तदसत् । व्याहतत्वात् । आदित्यादिनियमनार्थमतियत्नेन हि भाव्यम् । प्रयत्नस्य व्यापारानुगुणत्वदर्शनात् । अतियत्नवतश्च चित्तविक्षेपो नियतः । न च चित्तविक्षेपवतो रमणमुपपद्यते ! अतो नियामकश्च रतिमांश्चेति व्याहतम् । न च व्याहतं शतेनापि हेतूनां सिद्ध्यति । तदुक्तम्, 'बहुव्यापारतायाश्च क्लेशोऽधिकतरो भवेदि'ति । उक्तव्याप्तिपक्षधर्मतावधारणाय एवशब्दः । एतत्परिहारत्वेन गूढाभिसन्धिरधिकरणार्थमाह इति चेदिति ।

इति चेत्सर्वनियमो यस्य कस्मान्न शक्यते ।

तत्रेदमुत्तरमिति शेषः । यस्य परमेश्वरस्य सर्वनियमः सर्वान्तर्यामित्वमस्ति । तस्य कस्मान्न शक्यते रमणमिति प्रकृतम् । एतामाशङ्कां परिहर्तुं सर्वान्तर्यामित्वमिह हेतुतयोच्यत इति भावः । नन्वेतत्पिण्याकयाचनार्थं गतस्य खारीतैलदानमिव । यत् आदित्यादिनियामकस्य चित्तविक्षेपसंभवेन रमणं न युज्यत इत्युक्ते, सर्वनियामकत्वमुक्तम् । ततो ह्यतिशयेन चित्तविक्षेपाद्रमणानुपपत्तिः, इत्यतोऽभिप्रायमुद्घाटयति स्वात्मनेति ।

स्वात्मनाऽनियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भवेत् ॥
स्वाधीनसत्ताशक्यादि कथमात्मप्रतीपकम् ॥ ५ ॥

यद्वस्तु स्वात्मना देवदत्तेनानियतं देवदत्तानधीनसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिकं, तदेवात्मनो देवदत्तस्य प्रतीपं चित्तविक्षेपकं भवेदिति हि दृष्टम् । इदं तु जगदीश्वराधीनसत्तादिकम् । तत्कथं तस्य चित्तविक्षेपकं भवेत् । अथवा यदीदं यस्तु विश्वं स्वात्मनेश्वरेणानियतं स्यात् । तदधीनसत्तादिकं न स्यात्, तदैव ह्यात्मनः परमेश्वरस्य प्रतीपं भवेत् । न चैवमिति योज्यम् । न राजादिवन्नियामकत्वमात्रमन्तर्यामित्वम्, अपि तर्हि सत्तादिप्रदत्वमित्युक्तं भवति ॥ १-२-५ ॥

शे० — ॥ ॐ **अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्** ॐ ॥ गतार्थताशङ्कानिरासार्थमेतदधिकरणनिवर्त्यशङ्काप्रदर्शनार्थत्वादुत्तरभाष्यस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तच्छङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । तत्कथमित्यतोऽन्तर्यामित्वं तावन्निर्वक्ति **अन्तर्यामित्वं हीति** । अत्र समन्वेतव्यतयाऽभिप्रेतं न तु अन्यदिति वाक्यशेषः । अस्त्विदमेवान्तर्यामित्वं, तथाऽपि तस्य पूर्वत्राविचारितत्वान्न गतार्थत्वमित्यतः पूर्वत्र विचारितस्यान्तरत्वस्यान्तः स्थित्वा नियामकत्वरूपत्वाद्गतार्थमेवेत्याह **एतदेवेति** ॥ **तत्रेति** । पूर्वत्र विचारितेऽन्तरत्व इत्यर्थः । क्रियामात्रस्य, भावमात्रस्य वा, पूर्वत्र विचारिततया तद्विचारकत्वे प्राप्तस्य पूर्वेण गतार्थत्वस्य क्रियाप्रधानकभावविचारकत्वमात्रेण परिहारात् न नियामकत्वपर्यंतधावनमावश्यकं नियामकाभावात् । तथा चान्तरत्वस्यान्तःस्थित्वा नियामकत्वरूपत्वाभावान्न गतार्थत्वमिति भावः । अन्तरत्वस्य नियामकत्वरूपत्वविवक्षायामुत्तरसूत्रमेव नियामकमित्याह **तथा सतीति** । रमणप्रेरकत्वयोः परस्पराभावात्मकत्वाभावात्कथं विरुद्धत्वं इत्यतो न परस्परविरहत्वमेव विरोधः । गोत्वाश्वत्वयोरप्यविरोधप्रसङ्गात् । किं नाम परस्परविरहव्याप्यत्वमपि । तथा च रमणाप्रेरकत्वयोः परस्परविरहरूपत्वाभावेऽपि तद्व्याप्यत्वाद्विरुद्धत्वमेवेति भावेन तदुपपादयति **आदित्यादीति** । कुत आदित्यादिनियमने महाप्रयत्नापेक्षेत्यतोऽल्पप्रयत्नेन शिरोद्धारणादिकृत्यदर्शनेन प्रयत्नस्य कार्यानुगुणत्वनियमस्थितेः आदित्यादिनियमनरूपमहाकार्यस्य महाप्रयत्नं विनाऽसिद्धेरेव तत्सिद्धिरित्याह **प्रयत्नस्येति** । अस्त्वतिप्रयत्नः किमेतावतेत्यतस्तस्य चित्तविक्षेपाविनाभूतत्वात् चित्तविक्षेपसिद्धिरित्याह **अतिप्रयत्नवतश्चेति** । तथा लोके दर्शनादिति भावः । अस्तु चित्तविक्षेपस्यापि सिद्धिः तावताऽपि किं सिद्धमित्यतस्तस्य रत्यभावव्याप्तत्वात् रत्यभावः सिद्ध इत्याह **न चेति** । रमणविरुद्धरत्यभावव्याप्तविक्षेपाविनाभूतमहाप्रयत्नाविनाभूतत्वान्नियामकत्वस्य रमणविरुद्धत्वमित्याशयेनोपसंहरति **अत इति** ॥ **उक्तेति** । नियामकत्वातिप्रयत्नवत्त्वविक्षेपवत्त्वरूपाणां स्वस्वसाध्यैरतिप्रयत्नवत्त्वादिभिर्व्याप्तिः पक्षधर्मतायाश्चावधारणायेत्यर्थः । रमणाक्षेपस्य नानेन परिहारः । प्रत्युत दृढीकरणमेवेत्यत उक्तं **गूढाभिमन्धिरिति** । सर्वनियम इत्यनेनैव परिहाराद्रमणाक्षेपस्य स्वात्मनेत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यतोऽभिसन्ध्युद्घाटनार्थं तदिति भावेनाभिसन्ध्युद्घाटननिमित्तं पूर्ववाक्यस्य रमणाक्षेपानिवर्तकत्वं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमवतारयति **नन्वेनदिति** ॥ **पिण्याकेति** । पिण्याकस्थानीयमादित्यादिनियामकत्वम् । तदुपपादनं तदर्थं प्रवृत्तस्य खारीतैलदानस्थानीयसर्वनियामकत्वप्रतिज्ञानम् अयुक्तमित्युपमानोपमेयभावो द्रष्टव्यः । ननु कथमेतावतोक्तव्याघातपरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह **न राजादिवदिति** ॥ **सत्तादिप्रदत्वमिति** । तच्च न रमणविरुद्धमिति भावः ॥ १—२—५ ॥

स० — ॐ **अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्** ॐ ॥ अत्र पूर्वाधिकरणापेक्षया समाधानरूपा गतार्थताशङ्कानिवर्तकलक्षणा । सा चाधिकशङ्का द्रष्टव्या **पिण्याकयाचनार्थमिति** ॥ यथा

पिण्याकयाचनार्थं गत्वा केनचित्खारीतैलं दास्यामीति क्रियमाणा प्रतिज्ञा व्याहता भवति, तथा पिण्याकस्थानीयं यत् यत्किञ्चिन्नियामकत्वं तद्याचनायागततदुपपादनं तदर्थं प्रवृत्तस्य खारीतैलस्थानीयं सर्वनियामकत्वं प्रतिज्ञानमयुक्तमिति भावः ।

प०— ॐ **अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्** ॐ ॥ अधिकाशङ्कोक्तेर्बीजं दर्शयति **नन्वित्यादिना** । **अलग्नकत्वेति** । 'अनत्यन्तगतौ क्ता'दिति क(न)प्रत्ययः । ईषल्लग्नम् लग्नकम्, तन्नेत्यलग्नकम् ॥ **विक्षेप इति** । मनसो व्याकुलत्वम् । श्रुतिलिङ्गप्रकरणैर्विपक्षबाधकहेतुभ्यां च व्याहतमपि सेत्स्यतीत्यत आह **न चेति** ॥ **उक्तेति** । पूर्वाधिकरण इत्यादिनोक्तयोर्व्याप्तिपक्षधर्मतयोरित्यर्थः । भगवान् न रमणयुक्तः, विक्षेपयुक्तत्वात् संमतवत् । न चासिद्धिः । भगवान् विक्षेपयुक्तः, अतिप्रयत्नवत्त्वात् संमतवत् । न चात्राप्यसिद्धिः । भगवानतिप्रयत्नत्वात्, विश्वनियमनरूपमहाव्यापारवत्त्वात् संमतवत् । न चात्राप्यसिद्धिः । पूर्वाधिकरण एव तादृशव्यापारवत्त्वसिद्धेरित्येवमुक्तव्याप्तिपक्षधर्मतयोर्निश्चयाय विक्षेपादेवेत्येवशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः ॥ **तैलदानमिवेति** । पिण्याकयाचककर्तृकतैलदानमिवेत्यर्थः । पिण्याकं याचमाने केनचिद्धतुना निर्बध्य तैलं दत्वा याहीत्युक्ते सति तैलदानं तस्य यथा प्रसक्तं तथेदं जातमित्यर्थः । पूर्वं व्यतिरेकदृष्टान्तपरतया योजितम्, इदानीं दार्ष्टान्तिकपरतयैव योजयति ॥ **अथवेति** । तावता कथं गतार्थतानिरास इत्यतोऽधिकरणार्थं निष्कृष्य दर्शयति **न राजादिवदिति** ॥ १-२-५ ॥

या०— ॐ **अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्** ॐ ॥ **व्याहतत्वादिति** । विरुद्धत्वादित्यर्थः । विरोधश्च न परस्परविरहरूपतया, किन्तु परस्परविरहव्याप्यतया इत्याशयेन तमुपपादयति **आदित्यादिनियमनार्थमित्यादिना** । नन्वेवमपि कथमुक्तव्याहतिपरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह **न राजादिवदिति** ॥ **सत्त्वादिप्रदत्वमिति** ! तच्चोक्तरीत्या न रमणविरुद्धमिति भावः ॥ ॥ १—२—५ ॥

श्री०— ॥ ॐ **अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यमदेशात्** ॐ ॥ **दूषणस्येति** । जीवस्य जीवान्तरनियामकत्व इति व्याख्यानादिति ध्येयम् । तथाहि । अग्न्यादिरेवाक्ष्यादिनियामक इति पूर्वपक्षनिरासाय तत्सूत्रम् । **तत्र** अग्न्यादेर्नियामकत्वे । अनवस्थित्यसम्भवाभ्यां दूषिते भवद्भिरपि ब्रह्मादीनां जीवादिनियामकत्वस्याङ्गीकारात् भवतामप्यनवस्थित्यसम्भवाविति परेणोक्ते, सर्वनियामकस्येश्वरस्यास्माभिरङ्गीकारात् तच्छक्त्या नियम्यनियामकभावः संभवतीति समाधीयत इति स्थितिः । तत्र

यदि ईश्वरस्य सर्वनियामकत्वं नाभिप्रेतं, तर्ह्यनवस्थित्यसम्भवाभ्यां परपक्षदूषणस्याल्पकत्वप्रसङ्गात् । सिद्धान्तिपक्षेऽपि अनवस्थित्यसम्भवयोः प्राप्त्या स्वव्याघातप्राप्तेरित्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय नियामकत्वमभिप्रेतमिति वाच्यम् । तथाच गतार्थतेत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । ईश्वरो नियामको रतिमांश्चेति व्याहतेः ईश्वररूपपक्षस्थितत्वनिश्चयायेत्यर्थः । तथाच न युज्यत एवेत्यन्वयो द्रष्टव्यः ॥ १–२–५ ॥

च०— ॐ **अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्** ॐ ॥ अनन्तरपदाभिधेयाव्यवहितत्वमागामिसाधारणमित्यतीतपदोपादानम् । **व्याहतत्वात्** विरुद्धत्वात् । विरोधोऽपि नान्योन्यविरहतादात्म्यलक्षणः किन्त्वितरेतरविरहव्याप्यतालक्षण इति भावेन तं विशदयति **आदित्यादीति** । उक्तव्याहत्यपनयनभङ्गीं दर्शयति **न तावदित्यादि** ॥ **सत्तादिप्रदत्वमिति** । तच्चोक्तदिशा न रमणं विरुणद्धीति हृदयम् ॥

॥ इति अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥

सु०— ॥ ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ अत्र यत्तदद्रेश्यमित्यादिवाक्योक्तानामदृश्यत्वादीनां धर्माणां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपाद्यते । तेषां चोक्तरीत्या ब्रह्मस्वरूपत्वमभ्युपगतं तदभ्यधिकाशङ्क्याऽऽक्षिपति गुणेति ।

अनु०— ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥

गुणक्रियादयो भावा यदि वा स्युरभेदिनः ॥

अभेदोऽभावधर्माणां ब्रह्मणा युज्यते कथम् ॥

आनन्दादयो गुणाः संहरणादिक्रियाः सर्वगतत्वादिभावाः । अन्नमयादिरूपाणि पुच्छाद्यवयवाश्च यद्यभेदिनोऽङ्गीकृताः तदा तथा स्युर्वा । तेषां भावत्वेन वक्ष्यमाणानुपपत्तेरभावात् । अनुपपत्त्यन्तराणां च परिहृतत्वात् । अदृश्यत्वादीनां तु धर्माणां ब्रह्मणाऽभेदो न युज्यते । तेषामभावत्वाद्ब्रह्मणो भावत्वात् । भावाभावयोरैक्यस्य विरुद्धत्वादिति । परिहरति नाभाव इति ।

नाभावो भाव इति च विशेषः प्रायशो भवेत् ॥

इह हि दृश्यादन्योऽदृश्यः तस्य भावोऽदृश्यत्वमित्यदृश्य(त्व)ादिशब्दैर्दृश्याद्यन्योन्याभावोऽभिधीयते । अश्वादन्योऽनश्वः तस्य भावोऽनश्वत्वमिति यथा । न पुनस्तत्प्राग भावादिः । असामर्थ्येन समासासंभवात् । दृश्यादिविरोधित्वमर्थोऽस्त्विति चेन्न । सहानवस्थानवध्यघात(तु)कभावभावाभावलक्षणविरोधानामसंभवात् । तादात्म्यविरोधस्य चान्योन्याभावानतिरेकात् । तथा चाभावो अन्योन्याभाव इति भाव इति चैतयोर्लोकेऽपि विशेषो=भेदो न भवेत् । एवं (च) सति ब्रह्मण्येव काऽनुपपत्तिरिति । तदभावो हीति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रायश इत्युक्तम् । अथवाऽभाव इति चतुर्विधेष्यभावे प्राप्तेऽन्योन्याभावपरिग्रहणार्थं प्रायश इत्युक्त(त्यभिहित)म् । अन्योन्याभावो हि प्रागभावादिभ्यो(ऽपि) बहुतरः प्रतिवस्तु नियतत्वात् । नित्यानादिसंबन्धिनः प्रागभावादेरभावात् ।

शे०— ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ अभेदाक्षेपार्थत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्याशयेनाभेदस्यासिद्धौ तदाक्षेपायोगात् तत्सिद्धिमुपपादयितुं विषयवाक्यप्रदर्शनपूर्वकं प्रतिपाद्यमाह अत्रेति । अस्त्वदृश्यत्वादीनां प्रतिपाद्यत्वं तावता कथं तेषां ब्रह्माभेदसिद्धिः येन तदाक्षेपस्योपपत्तिरित्यतो यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते तत्सर्वं लक्षणत्वेन प्रकृतमित्यानन्दमयाधिकरणोक्तरीत्याऽदृश्यत्वादीनां लक्षणत्वस्य जन्माधिकरणे लक्ष्यलक्षणयोरभेदस्य व्युत्पादितत्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वस्य च सिद्धिरित्याशयेनाह

तेषां चेति । ननु 'अभेदो भावधर्माणां ब्रह्मणा युज्यते कथम्' इत्येतावताऽदृश्यत्वादिधर्माणामभावतया ब्रह्माभेदाक्षेपसिद्धेः गुणक्रियादय इत्यादिभाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यतो गुणक्रियादिवैषम्योपदर्शनेनात्रैव चोद्यस्यावकाशसंभावनार्थत्वात् न तद्वैयर्थ्यमित्याशयेनादिपदार्थं दर्शयन्नेवादृश्यत्वादेर्गुणक्रियादिवैषम्योपपादनपूर्वकमाक्षेपमुपपादयति **आनन्दादय इत्यादिना** ॥ **वक्ष्यमाणानुपपत्तेरिति** । भावाभावयोः ऐक्यस्य विरुद्धत्वादिति वक्ष्यमाणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **अभावादिति** । लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि भावरूपत्वादिति भावः । ननु गुणक्रियादीनां ब्रह्माभेदे वक्ष्यमाणानुपपत्त्यभावेऽपि गुणगुणिभावानुपपत्त्यादिरूपबाधकान्तरमस्त्येवेति युक्तः तत्राप्यभेदाक्षेप इति कथं तत्परित्यागेनादृश्यत्वादिष्वेव तदाक्षेप इत्यत आह **अनुपपत्त्यन्तराणामिति** ॥ **परिहृतत्वादिति** । 'एकस्य ज्ञानरूपस्य हरेरुक्तिर्विभागतः' इत्यादिनाऽऽनन्दमयाद्यधिकरणादिष्वेवेति शेषः । नाभाव इत्युत्तरवाक्यस्याक्षेपशेषत्वभ्रान्तिनिमित्तकचित्तविक्षेपं परिहरति **परिहरतीति** । ननु भावाभावयोरभेदस्य बाधितत्वात्तत्प्रतिपादकं नाभावो भाव इतीति वाक्यमनुपपन्नार्थम् । न चात्र भावाभावशब्दाभ्यामन्योन्याभावतद्वतोरेवाभिधानात्तदभेदस्य चाबाधितत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । तावताऽन्योन्याभावतद्वतोरभेदप्राप्तावपि अदृश्यत्वादिरूपाभावधर्माणां ब्रह्माभेदासिद्ध्या तद्व्युत्पादनस्य प्रकृतासङ्गतत्वात् । न चादृश्यत्वादिशब्दानामप्यन्योन्याभावार्थकत्वेन अन्योन्याभावतद्वतोरभेदव्युत्पादनस्यादृश्यत्वादिधर्माणां ब्रह्माभेदसमर्थनार्थत्वात्प्रकृतसङ्गतिरिति वाच्यम् । अर्थान्तरस्यापि संभवेनादृश्यत्वादिपदानामन्योन्याभावार्थकत्वस्यैवासिद्धेः । अदृश्यत्वमित्यादिपदैरन्योन्याभावसमर्पणाप्रतिभासाच्च इत्यतः परिशेषेण न्योन्याभावार्थत्वं व्युत्पादयितुमन्योन्याभावसमर्पकत्वं तावद्दर्शयति **इह हीत्यादिना** । दृश्यादन्यः । अदृश्य इत्यन्योन्याभाववतो नञर्थत्वाददृश्यशब्देन दृश्यान्योन्याभाववान् लक्ष्यते । तथा चादृश्यत्वशब्देन तद्धर्मस्यान्योन्याभावस्य लाभः । धूमवत्त्वशब्देन धूमलाभवदित्यर्थः । नञोऽन्योन्याभाववदर्थत्वं त्वप्रत्ययस्य चान्योन्याभावार्थत्वं कुत इत्यतस्तथाऽन्यत्र दृष्टत्वादित्याह **अश्वादन्य इत्यादि** । तथा च नश्वत्वशब्देन यथाऽश्वान्योन्याभावाभिधानम् , एवमदृश्यत्वादिशब्देन दृश्याद्यन्योन्याभावाभिधानमित्युक्तं भवति । एवमदृश्यत्वादिपदैः अन्योन्याभावलाभमभिधाय कुतस्तस्यैवार्थत्वमित्यतः परिशेषादिति भावेनादृश्यत्वादिशब्दानामर्थान्तरं भवत् दृश्यादिसंसर्गाभावो वा, दृश्यादिविरोधो वेति, विकल्पं मनसि निधायाद्यासंभवं प्रतिजानीते **न पुनरिति** । असंभवहेतुमाह **असामर्थ्येनेति** । यथाऽनश्व इत्यत्र संसर्गाभावरूपप्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वे, नञः भवतीति क्रियाऽन्वयस्य 'प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञि'ति वचनेनावश्यकत्वात् तत्सापेक्षस्य नञः 'सापेक्षमसमर्थमि'ति वचनेनासमर्थत्वात्तस्यैव च सामर्थ्ये 'समर्थः पदविधिरि'ति वृत्तिविधानान्नाश्वशब्देन समासः, तथाऽदृश्यत्वादीत्यत्रापि दृश्यो न भवतीत्यदृश्य इति, नञः क्रियाऽन्वयितया क्रियासापेक्षत्वेन

दृश्यपदेन सामर्थ्याभावान्न समासः । भिन्नरूपपर्युदासार्थत्वे तु तस्य 'पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञि'ति भट्टवचनाद्दृश्येत्याद्युत्तरपदसापेक्षत्वमेव, न क्रियासापेक्षत्वमिति तत्र सामर्थ्यसंभवाद्युक्तः समास इति भावः । उपलक्षणं चैतत् । दृश्यादिसंमर्गाभावस्यैव ब्रह्मधर्मत्वसंभवेन अदृश्यत्वादीत्यत्र त्वप्रत्ययवैयर्थ्यं च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयमाशङ्कते **दृश्यादिविरोधित्वमिति** । दृश्यादिविरोधि अदृश्यादि नञो विरुद्धार्थत्वात् । तद्भावो विरोध एवेति दृश्यादिविरोधरूपं दृश्यादिविरोधित्वमेवादृश्यत्वमित्यादिपदार्थ इत्यर्थः । ततश्चासुरा अधर्मः अनर्थः इत्यादाविव, अत्रापि युक्तः समासः । विरोधलाभार्थत्वात् त्वप्रत्ययश्च सार्थक एवेति भावः । किमत्र दृश्यादिविरोधः तेन सहानवस्थानमभिमतं किंवा वध्यघातुकभावः आहोस्वित्तेन मह भावाभावरूपः उत तत्तादात्म्यविरोधो वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यपक्षत्रयं पराचष्टे **सहेति** । चतुर्थस्तु अशक्यशङ्कः। तेन दृश्याद्यन्योन्याभावस्यैवादृश्यत्वादिशब्दार्थत्वप्राप्तेः इत्याशयेन कथं तेन तल्लाभ इत्यत आह **तादात्म्येति** । एवमदृश्यत्वादिशब्दानामन्योन्याभावार्थत्वं व्युत्पाद्य, सम्पूर्णवाक्यवृत्तिं लोके ब्रह्मणि चेति पदद्वयाध्याहारं चाभिप्रेत्य, वाक्यं योजयति **तथा चेति** । अभाव इत्यनुवादेनान्योन्याभाव इति व्याख्यानम् । इति च इत्यस्य व्याख्यानमेतयोरिति । प्रकृतोपयोगितया विशेषपदार्थमाह **भेद इति** ॥ **वक्ष्यमाणाभिप्रायेणेति** । अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वेऽपि प्रतियोगिस्वरूपत्वाभावेन प्रतियोगिरूपभावव्यावृत्त्यर्थं प्रायश इत्युक्तमित्यर्थः । प्रायशोऽभाव इति भाव इति च विशेषो न भवेत् इत्यप्यन्वयमभिप्रेत्य प्रायश इत्यस्य प्रयोजनमाह **अथवेति** । कथं प्रायश इत्यनेन प्रागभावादित्रिकनिरास इत्यतः प्रायश इत्युक्तस्य बाहुलकत्वस्य तत्राभावादित्यभिप्रेत्यान्योन्याभावस्य बहुतरत्वं प्रागभावाद्यपेक्षयोपपादयति **अन्योन्याभावो हीति** । प्रतिवस्तुनियतत्वात्=सर्ववस्तुनियतत्वादित्यर्थः । प्रागभावादेः कथमल्पतरत्वमित्यतोऽनादिसंबन्धिनः प्रागभावस्य नित्यसंबन्धिनो ध्वंसस्य सत्संबन्धिनोऽत्यन्ताभावस्य चाभावादित्याशयेनाह **नित्येति** ।

स० — ॐ **अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः** ॐ ॥ सन्ति नञस्त्रयोऽर्थाः तदन्यत्वं तदभावः तद्विरुद्धत्वं चेति । तेषु कोऽत्रार्थोऽभिमत इत्यपेक्षायामाह **इहेत्यादिना** ॥ **न पुनस्तत्प्रागभावादिरिति** । तथा चान्योन्याभावलक्षणपर्युदासार्थत्वमेवात्र नञो विवक्षितम् न प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वरूपसंसर्गाभावार्थत्वमित्यर्थः । पर्युदासादिस्वरूपं तु 'पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ्' इत्याद्यभियुक्तवाक्यादवगन्तव्यम् । **असामर्थ्येनेति** । नञः पर्युदासार्थत्वे तदर्थस्य साक्षादुत्तरपदार्थान्वितत्वेन सामर्थ्यासंभवात् समासानुपपत्तिः 'समर्थः पदविधिरि'ति वचनात् ॥ **यथानश्व इति** ॥ प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वे तु तदर्थस्य प्रतियोग्यन्विता याऽस्तीत्यादिक्रिया तदन्वितत्वे साक्षात् प्रति-

ोग्यन्वितत्वाभावेनासमर्थतया न तद्वाचकपदेन समासः संभवति यथात्र न घटोऽस्तीति ॥ एवं यदि-नञ्कृते प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वं विवक्षितं स्यात् तदात्र न दृश्यत्वादिगुणाः, सन्त्येव इति वक्तव्यं नादृश्य-त्वादिगुणक इति । प्रतियोगिवाचकपदेन न समासः तया उक्तरीत्याऽसामर्थ्यादिति भावः ॥ **दृश्यत्वा-दिविरोधित्वमिति** ॥ अत्र चाधर्म इत्यादिवत् समासो नानुपपन्न इति भावः ।

प० — ॐ **अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः** ॐ ॥ **उक्तरीत्येति** । जन्माधिकरणे अत्तेत्यधिकरणे चोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ परिहृतत्वादिति । जन्मादिनये अत्तेति नये चेति भावः ॥ **इह हीति** । 'अद्रेश्यमिति'श्रुतावित्यर्थः । द्रेश्यमित्यस्य दृश्यमित्यर्थमुपेत्य दृश्यादित्यनुवादः कृतः ॥ **असामर्थ्येनेति** । अदृश्यत्वादीत्यत्र नञो निषेधार्थकत्वे क्रियान्वयनियमेनोत्तरपदेनाकाङ्क्षाविरहात् दृश्यत्वाभावादिगुणक इत्यादि स्यात् नत्वदृश्यत्वादीति निर्देश इति भावः ॥ **दृश्यादिविरोधित्व-मिति** । अत्र तु 'असुरा अविद्येत्यादा'विव न समासानुपपत्तिरिति भावः ॥

या० — ॐ **अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः** ॐ ॥ **उक्तरीत्येति** । यदस्मिन्नध्याये समन्वी-यते तत्सर्वं लक्षणत्वेनैव प्रकृतमित्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । भावाभावयोरैक्यस्य विरुद्धत्वा-दित्यनुपदमेव वक्ष्यमाणानुपपत्तेरित्यर्थः । **अनुपपत्त्यन्तराणां चेति** । अभेदे गुणगुणिभावाद्यनुपपत्तिः क्रियाणामनित्यत्वाद्ब्रह्माभेदानुपपत्तिः । अर्भकौकसः सर्वगतत्वानुपपत्तिः, अतियत्नस्य रमणानुपपत्तिः, एकस्यानेकत्वानुपपत्तिरवयविनोऽवयवत्वानुपपत्तिः इत्याद्यनुपपत्त्यन्तराणामित्यर्थः । सन्ति नञस्त्रयोऽर्था अन्यत्वमभावो विरोधश्चेति । तेषु कोऽर्थोऽत्राभिमत इत्यपेक्षायामाह **इहेत्यादिना** । अन्योन्याभावार्थ-त्वमेव कुत इत्यतः परिशेषादित्यभिप्रेत्याभावार्थत्वं तावन्निराकर्तुमाह **न पुनरिति** । अत्र तच्छब्देन दृश्यत्वादिपरामर्शो, न दृश्यादिपरामर्शः । दृश्याद्यभावस्यैव ब्रह्मधर्मत्वसम्भवेन त्वप्रत्ययवैयर्थ्य-प्रसङ्गात् । न परमत इवास्मन्मते संसर्गाभावत्वेनाभावविभागः, किन्तु प्रागभावादित्वेनैवेति दर्शयितुं प्रागभावादिग्रहणं कृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ **असामर्थ्येनेति** । नञः प्रसज्यप्रतिषेधरूपप्रागभावाद्यर्थत्वे 'प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञि'ति वचनात्तस्य क्रियासापेक्षत्वेन दृश्यत्वादय इदानीमत्र न सन्तीत्यादिवाक्यमेव स्यान्न समासः । 'समर्थः पदविधिरि'ति सामर्थ्ये सत्येव समासविधानात् । क्रिया-सापेक्षस्य च नञः प्रतियोगिसमर्पकदृश्यत्वादिपदेन सामर्थ्याभावात् । सापेक्षमसमर्थमिति वचना-दित्यर्थः । पर्युदासरूपान्योन्याभावत्वे तु, तस्य दृश्येत्याद्युत्तरपदसापेक्षत्वमेव, न क्रियासापेक्षत्वम् । 'पर्युदासस्तु विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञि'ति वचनात् । अतस्तत्र सामर्थ्यसम्भवात्समासोपपत्तिरिति भावः । विरोधार्थत्वमपि निराकर्तुमाशङ्कते **दृश्यादीति** । अत्र दृश्यत्वादिति पाठः प्रामादिकः । ॥ **सहानव-स्थानेति** । ब्रह्मणो व्याप्तत्वेन दृश्यादिसमानाधिकरणत्वादिति भावः । यद्यपि अधर्मः असुर इत्यादौ

विरोधार्थकसमासे वध्यघातकभावरूप एव विरोधः प्रसिद्ध इति स एव निराकार्यः । तथापि सहानवस्थानादिकमपि विरोधशब्दार्थतया प्रसक्तमपि तन्निराकृतमित्यवधेयम् । तथाच योग्यताऽभावप्रसङ्गान्न विरोधार्थकोऽयं समास इति भावः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । 'तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततोऽपरः' इत्यनुव्याख्यानावतारिकावसरे प्रतियोगिरूपभावतदभावयोरैक्या-भावाभिप्रायस्य द्वितीये त्वापादकासिद्धिरिति भावेनेति वाक्येन वक्ष्यमाणत्वेन प्रतियोगिरूप-भावव्यावृत्त्यर्थं प्रायश इत्युक्तमित्यर्थः । ननु प्रागभावेति प्रागभावादिप्रभेदवानित्यर्थः । इदं च संसर्गाभावस्याप्येकस्य विद्यमानत्वात्कथं चतुर्विधेऽपीत्युक्तमिति शङ्कायां, प्रागभावादिव्यतिरिक्तः सोऽपरो नास्तीति ज्ञापनाय पररीत्यैवोक्तम् । सिद्धान्ते कार्यकारणयोः संसर्गस्यैवाभावेन प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः संसर्गाभावत्वानुपपत्तेरिति ज्ञेयम् ।

श्री० — ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ उक्तरीत्येति । यत् यल्लक्षणं तत्सर्वं ब्रह्मस्वरूपमिति प्रकृतमित्यानन्दमयाधिकरणान्तोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । अभेदो भावधर्मा-णामिति वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ **अदृश्यत्वादिशब्दैरिति** । यथा धूमवतो भावः धूम एव भवति । तद्वद्दृश्यादन्योऽदृश्यस्तस्य दृश्यान्योन्याभाववतो भावो धर्मोऽन्योन्याभाव एवादृश्यत्वशब्देनोच्यते सूत्र इत्यर्थः । अनश्वत्वमित्यस्याप्यश्वादन्योन्याभाववतो भावो धर्मोऽनश्वत्वमश्वान्योन्याभाव एवार्थ इति ध्येयम् ॥ **सहानवस्थानेति** । ब्रह्मणो व्याप्तत्वेन दृश्येन घटादिना सहैवावस्थानादित्यर्थः ॥ **वध्येति** । स्वस्यापि दृश्यत्वेन स्वव्याघातकत्वाभावादिति भावः ॥ **भावेति** । उभयोर्दृश्य-ब्रह्मणोर्भावत्वादेवेत्यर्थः ॥ **तादात्म्येति** । तादात्म्याभावरूपेत्यर्थः । ननु अभावो भाव इति विशेषो भेदो लोकेऽपि नास्तीति वक्तुं न शक्यते । घटप्रतियोगिकाभावस्य घटरूप-त्वादर्शनादिति चेत् । सत्यम् । अत एव प्राय इत्युक्तमित्याह **तदिति** । अथवेति पक्षे अयमर्थः । प्रायःशब्दो बहुतरार्थकः । तथाचाभावो भाव इति भेदो बहुतरो नास्ति । किं नाम स्वल्पस्थले । संसर्गाभावमात्रस्यैव प्रागभावादेर्भावाद्भेदो दृष्टः । भावान्योन्याभावरूपाभावयोरभेद एव बहुतरं सर्वत्र दृष्ट इत्यर्थः । नन्वेतत्कथमभावभावयोर्भेद एव बहुतरं दृष्टः । प्रागभावादित्रये दृष्टत्वात् । अभेदस्त्व-न्योन्याभावमात्रे । अतः कथमयं बहुतर इत्यत आह ॥ **अन्योन्याभावो हीति** । यद्वा प्रायशोऽभाव इत्यन्वयः । तथाच यः प्रायशोऽभावो बहुतरं विद्यमानोऽभावोऽन्योन्याभाव इति यावत् । 'भाव इति च विशेषो न भवेत्' इत्यनुव्याख्यानयोजना ज्ञेया कथमन्योन्याभावस्य बहुतरत्वमित्यत आह **अन्योन्याभावो हीति** । प्रागभावादिस्तु न बहुतर इत्याह **नित्येति** । भिन्नः प्रभेदवान् ॥ **ब्रह्मगतस्यापीति** । अत्यन्ताभावरूपसंसर्गाभावस्येत्यर्थः ॥

च०— ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ उक्तरीत्या परस्मिन्न्याये समन्वीयते तत्सर्वं लक्षणत्वेनैव प्रकृतमित्यादिनोक्तदिशेत्यर्थः । **वक्ष्यमाणेति** । भावाभावयोरैक्यस्य विरुद्धत्वादित्यनुपदमेवाभिधास्यमानेत्यर्थः । **अनुपपत्यन्तराणां चेति** । गुणगुण्यादीनामभेद आधाराधेयभावस्य अनित्यक्रियाणां नित्यब्रह्मतादात्म्यस्य अर्भकौकसः सर्वगतत्वस्य अतियत्नस्य रमणस्यैकस्यानेकत्वस्यावयविनोऽवयवत्वस्यानुपपत्तिरित्यनुपपत्यन्तराणामित्यर्थः । **परिहृतत्वादिति** । एकस्य ज्ञानरूपस्य 'हरेरुक्तिर्विभागत' इत्यादिनाऽऽनन्दमयादिनयेष्वेवेत्यादिः । नाभाव इति प्रतीकस्य पूर्ववादिमतप्रत्यायकत्वभ्रान्तिमपनयति **परिहरतीति** । अनश्वो ब्रह्मण इत्यादौ पर्युदासार्थकत्वस्यासंदेहोनुपलब्धिरित्यादौ प्रतिषेधार्थकत्वस्याधर्मोऽसुर इत्यादौ विरोधार्थकत्वस्य च नञो दर्शनात्प्रकृते विशेषादर्शनसमवहितसाधारणधर्मदर्शनादिघटितसामग्रीनिष्पाद्यार्थविशेषतात्पर्यकत्वसंदेहे तादृशार्थविशेषं निश्चाययति **इहेत्यादिना** । पर्युदासार्थकतां परिशिशिषिषुः प्रसक्तप्रतिषेधतात्पर्यकतां तावत्प्रतिविधत्ते **न पुनरिति** । सर्वनाम्ना दृश्यत्वं परामृश्यते न दृश्यम् । तथा सति दृश्याद्यभावस्यैव ब्रह्मधर्मत्वसंभवेन भावप्रत्ययानर्थक्यप्रसङ्गात् । असंभवबीजं दर्शयति **असामर्थ्ये चेति** । 'प्रसज्यप्रतिषेधोयं क्रियया सह यत्र नञ्' इति वचनेन समासाघटकधातूपस्थाप्यक्रियान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वेन सापेक्षतया तन्नैरपेक्ष्यलक्षणसामर्थ्याभावेन 'समर्थः पदविधिरि'ति समर्थयोरेव वृत्तिविधानात्समासवृत्तिर्न सङ्गच्छेत । पर्युदासार्थत्वे तु 'पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्' इति भट्टवचने नञो भेदवल्लक्षकतया तदर्थतावच्छेदके भेदे स्वोतरदृश्यपदोपस्थाप्यस्यानुयोगितासंसर्गेणान्वयोपगमेन दृश्यप्रतियोगिकभेदवदित्यर्थपर्यवसित्या तादृशक्रियान्वयानुपगमेन सामर्थ्यध्रौव्यात्समासः सङ्गच्छत इति भावः । विरोधार्थकतामपि निराचिकीर्षुराशङ्कते **दृश्यादीति** । नञो विरुद्धार्थकतया तदेकदेशविरोधे स्वोत्तरदृश्यपदोपस्थापितस्य निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयोपगमेन दृश्यनिरूपितविरोधविशेषितेत्यर्थपर्यवसानात्पूर्ववत्सामर्थ्यस्याक्षततया 'असुरः अधर्म' इत्यादाविव समासः सङ्गच्छते । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूय भासमानधर्मवचनो भावप्रत्ययश्च तादृशभावान्वयबोधौपयिक इत्याशयः । दृश्यप्रतियोगिको विरोधः किमसामानाधिकरण्यरूपः वध्यघातुकभावरूपः प्रतियोग्यनुयोगित्वात्मकभावाभावत्वरूपः तत्तादात्म्यविरहरूपो वेति कल्पचतुष्टयीं चेतसि दधानः कल्पत्रयीं पराचष्टे **सहेति** । तादात्म्यविरहलक्षणस्तदीयकल्पः तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभिधान्योन्याभावात्मकस्त्वनुमत एवेति न प्रत्याख्येय इत्याह **तादात्म्येति** । **वक्ष्यमाणाभिप्रायेणेति** । 'तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततो परः' इत्यनुव्याख्यावतरणिकायाम्, अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वेऽपि प्रतियोगिस्वरूपत्वाभावेन प्रतियोगिरूपभावव्यावृत्यर्थं प्रायश इत्युक्तमित्यर्थः । प्रायश इत्यस्याभावांशेप्यन्वयमभिप्रेत्य व्याकुरुते **अथवेति** । शिष्ट-अभावत्रिकात् बहुत्वमन्योन्याभावस्योपपादयति **अन्योन्या-**

भावो हीति । पञ्चमी समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकान्विनावधित्वार्थिका प्रतिवस्तुनियतत्वात् भेदत्वावच्छिन्नस्य केवलान्वयित्वात् । 'प्रागभावादेः'इति'आदि'पदं ध्वंसात्यन्ताभावयोः संग्राहकम् । सिद्धान्ते अनलीकप्रतियोगिकात्यन्ताभावानुपगमेन शिष्ट-अभावत्रिकनिरूपितप्रतियोगितात्रिकव्यधिकरणप्रतियोगितानिरूपक इति बहुत्वमिति भावः। सिद्धिसंदिग्धासिध्यन्यतरानवकाशेन स्वपदोपात्तप्रागभावराहित्यहेतुभूतं यदुत्पत्तिराहित्यरूपानादित्वं तद्बोधकपदस्यैवादितोपि न्यसनौचित्येपि तस्य व्यच्कतयाऽनुपादानेनादिपदसंगृहीतध्वंसात्यन्ताभावयोः प्रातिस्विकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावद्वये प्रत्येकं हेतुभूतं यन्नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपत्वे दर्शितान्यतरापत्त्या व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानुपगमेन कालानवच्छिन्नाधेयताकत्वरूपनित्यत्वं किञ्चिन्निरूपिताधेयताकत्वे च तदुभयप्रत्यायकव्यच्कनित्यपदोपादानम् । एतेन प्रकृतसौधफक्किकाविरोधस्तद्व्याकृतिरूपस्यानादिसंबन्धिनः प्रागभावस्य नित्यसंबन्धिनो ध्वंसस्य सत्संबोधिनोऽत्यन्ताभावस्य चाभावादित्याशयेनानित्येनीत्यानुपूर्वीकव्याख्याग्रन्थस्य च विरोधान् तत्प्रणेत्रनुयायिनामेव कतिपयेषां प्रामाणिकप्रतियोगिकात्यन्ताभाववादा अवधीरणीयाः ('धृङ् अनादरे' तिरस्करणीया इत्यर्थः) ।

सु०— ननु प्रागभावप्रध्वंसाभावात्यन्ताभावभिन्नः संसर्गाभावः, किं धर्मिणो भिन्न उताभिन्नः । नाद्यः । ब्रह्मगतस्यापि भेदप्रसङ्गात् । तथा च'एवं धर्मान्' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । न च ब्रह्मणि नासौ श्रुत इति वाच्यम् । अगोत्रमवर्णमित्यादिना प्रतीतत्वात् । न विद्यते गोत्रादिकं यस्य तद्धि तथोच्यते । द्वितीये किमन्योन्याभावनिर्धारणेन । अभाव इत्येव वक्तव्यम् । तथा चाशेषश्रुतिव्याख्यानं भवतीति । अत्र ब्रूमः । भिन्न एव धर्मिणः प्रागभावादिः । धर्मिविनाशेऽप्यविनाशात् । यत्र हि भूतले घटाभावस्तस्य खननादिना विनाशेऽपि घटाभावोऽनुवर्तत एव । धर्मित्वं च भूतलादेः प्रातीतिकं न वस्तुकृतम् । अत एव भाववदभावस्यापि तत्त्वान्तरत्वमभिधाय भावाभावस्वरूपत्वात् इत्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतामाह । ननु तर्हि ब्रह्मण्यपि तथात्वप्रसङ्गः । सत्यम् । गोत्रादिसंसर्गा(स्या)भावस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वाभ्युपगमात् । यथा हि दण्डो देवदत्तस्य विशेषणम् । तथा गोत्राद्यभावोऽपि ब्रह्मणो विशेषणम् । न च श्रुतिविरोधः । दण्डित्ववदभाववत्त्वस्य धर्मत्वेन विवक्षितत्वात् । न च आनन्दादावप्येवं कल्पना । 'आनन्दो ब्रह्मे'त्यादिवचनात् । बाधकाभावाच्च । तस्मादन्योन्याभाव एवान्यत्र धर्मिस्वरूपमिति ब्रह्मण्यपि तथाऽभ्युपगन्तव्यः । गोत्राद्यभाववत्ता तु भावरूपैव इति न तस्या ब्रह्मस्वरूपत्वे काचिदनुपपत्तिरिति नेह विचार्यते ।

शे०—ननु चेति। प्रागभावादिभेदवानित्यर्थः। यद्यपि च सिद्धान्ते कार्यकारणयोः संसर्गस्यैवाभावेन प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः न संसर्गाभाववत्त्वम्, अत्यन्तासत्प्रतियोगिकत्वेनात्यन्ताभावस्य च संसर्गाभावत्वाभावान्नैवं वक्तुं युक्तम्। तथाऽपि संसर्गाभावस्याप्येकस्य सत्त्वात्कथं चतुर्विधोऽपीत्युक्तमिति शङ्कायां प्रागभावादिव्यतिरिक्तः संसर्गाभाव एव नास्तीति ज्ञापनाय, पररीत्यैवमुक्तमत एव भिन्न एव धर्मिणः प्रागभावादिरित्येव सिद्धान्ते वक्ष्यति। अन्यथा हि भिन्न एव संसर्गाभाव इत्यवक्ष्यदिति ध्येयम्। **भेदप्रसङ्गादिति**। अन्यगतस्य तस्य भेददर्शनादिति भावः। अस्तु ब्रह्मगतस्यापि संसर्गाभावस्य तद्भिन्नत्वमित्यत आह **तथा चेति**। तत्र ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणा भेदनिषेधादिति भावः॥ **न चेति**। तथा च न तस्य ब्रह्मणा भेदप्रसक्तिरिति नोदाहृतश्रुतिविरोध इति भावः। नन्वगोत्रमित्यादौ नञः संसर्गाभावरूपप्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वे उक्तरीत्या असामर्थ्येन समासानुपपत्त्या गोत्रादन्यदगोत्रं, वर्णादन्यदवर्णमिति गोत्राद्यन्यदेवोच्यत इति कथमत्र संसर्गाभावप्रतीतिरित्यत आह **न विद्यत इति**।

अयमाशयः। नात्र गोत्राद्यन्यदगोत्रमिति गोत्राद्यन्यदुच्यते, किन्तु न विद्यते गोत्रादि यस्येति गोत्रादिसंसर्गाभाव एव। यद्यप्यन्यपदार्थप्रधानतया जघन्याद्बहुव्रीहेः, वर्तिप्रधानपदार्थतया, तत्पुरुषस्य प्राबल्यान्न तत्पुरुषपरित्यागेन जघन्यबहुव्रीह्याश्रयणं युक्तम्। तथाऽपि यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते तद्ब्रह्मलक्षणमित्यानन्दमयाधिकरणान्ते व्यवस्थितत्वाद्गोत्राद्यन्योन्याभावस्य च ब्रह्मणीव प्रपञ्चेऽपि सत्त्वेन, अतिव्याप्ततया ब्रह्मलक्षणत्वायोगेन तत्पुरुषानुपपत्त्या जघन्यस्यापि बहुव्रीहेराश्रयणं युक्तम्। 'अदृश्यम्, अग्राह्यम्' इत्यादौ तु दृश्याद्यन्योन्याभावस्यानतिप्रसक्ततया ब्रह्मलक्षणत्वोपपत्तेर्न समासप्राबल्यापवादकं किञ्चिदिति तत्र तत्पुरुषमेवाश्रित्य दृश्याद्यन्यस्यैवादृश्यादिशब्दार्थत्वाश्रयणमिति॥ **किमन्योन्याभावनिर्धारणेनेति**। धर्म्यभिन्नतया व्यावर्तनीयाभावाभावादिति भावः॥ **अभाव इत्येव वक्तव्यमिति**। अभावसामान्यस्यैव धर्म्यभिन्नतया संग्राह्यत्वादिति भावः। इत्येवेत्यवधारणमुपपादयति **तथा चेति**। अभाव इति सामान्योक्त्यैवेत्यर्थः॥ **अशेषेति**। अगोत्रमवर्णमित्यादिश्रुतिखण्डस्यापीत्यर्थः। अन्योन्याभावनिर्धारणेऽदृश्यमग्राह्यमित्यादेरेव व्याख्यानप्राप्त्या न अशेषश्रुतिव्याख्यानमिति भावः। प्रथम पक्षोक्तदोषं परिहरिष्यामीत्यभिप्रेत्य तमुपादत्ते **भिन्न एवेति**। भेदवत्प्रागभावादेरपि धर्म्यभेदस्यैव संभवे, कुतोऽर्धजरतीयाश्रयणमित्यत आह **धर्मिविनाशेऽपीति**। न चैवं भेदस्यापि धर्मिणो भेदप्रसङ्गः। धर्मिनाशेऽप्यविनाशस्य भेदेऽपि तुल्यत्वादिति वाच्यम्। अनित्यधर्मिकस्य भेदस्यानित्यताया एवोपरिष्टादुपपादितत्वेन धर्मिनाशे तन्नाशस्यैव ग्रन्थकृदभिमतत्वेन तदप्रसङ्गात्।

नन्वेवं 'तस्मात्प्रध्वस्तभेदादी'त्युत्तरानुव्याख्यानेन तद्व्याख्यानरूपटीकया च विरोधः। तत्र 'नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यती'ति वाक्यं प्रमाणीकृत्य, नष्टधर्मिकभेदस्य सत्त्वाभिधानादिति

चेत् । स्यादप्येवं विरोधो, यदि घटादेर्धर्मिणो विनाशे, भेदस्य सर्वथाऽविनाशस्तत्राभिमतः स्यात् । यदि वाऽत्र धार्मिविनाशे सर्वथाऽपि भेदविनाशोऽभिमतः स्यात् । न चैवं, किन्तु घटादेः कार्याकारेण नाशे भेदस्य कारणाकारेणैवाविनाशस्तत्राभिमतः । अत्र च कार्याकारेण धर्मिनाशे तदाकारेणैव, भेदविनाशः । तथा च कार्याकारेण धर्मिविनाशवत् तदात्मकभेदस्यापि विनाशात्कारणात्मना, भेदस्याविनाशवच्च तदात्मनैव, कार्यस्याप्यविनष्टत्वेन, न तत्र धर्मिविनाशोऽपीति न धर्मिविनाशेऽपि भेदविनाशलाभ इति नोत्तरग्रन्थविरोध इति ध्येयम् । ननु प्रागभावादेर्धर्मिविनाशेऽप्यविनाश एव कुतः । भेदस्येव तन्नाशे नाशस्यैव संभवादित्यत आह **यत्र हीति** । **भूतल इति** । भूतलादावित्यर्थः । अत एवोत्तरत्र भूतलादेरिति वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ **घटाभाव इति** । घटप्रागभावादिरित्यर्थः ॥ **अनुवर्तत एवेति** । प्रतियोग्यापत्तेरेव प्रागभावविनाशत्वादिति भावः । नन्वेवं प्रागभावादेर्धर्मिणोऽत्यन्तभेदे भूतलादेस्तन्निरूपितधर्मित्वं न स्यात् । धर्मित्वस्य धर्मतादात्म्यनिबन्धनत्वादित्यतो वास्तवधर्मित्वस्य धर्मतादात्म्यनिबन्धनत्वेऽपि प्रातीतिकस्य तदभावाद्भूतलादेः प्रागभावादिकं प्रति प्रातीतिकस्यैव धर्मित्वस्याङ्गीकारान्नानुपपत्तिरित्याह **धर्मित्वं चेति** । प्रातीतिकं, प्रतीत्यैव केवलं विषयीक्रियते, न वस्तुगत्याऽस्तीत्यर्थः । न चैवं घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तिः । तत्र ह्यभावो विशेषणमात्रं, तद्वत्त्वमेव धर्म इति वक्ष्यमाणन्यायेन भूतलादौ तद्वत्त्वनिरूपितमेव धर्मित्वं वास्तवं, नाभावनिरूपितमित्यङ्गीकारात् ॥ **अत एवेति** । यत एवमन्योन्याभाव एव धर्म्यभिन्नः, प्रागभावादिस्तु तद्भिन्नोऽत एवेत्यर्थः । प्रागभावादेर्धर्मिभिन्नत्वे, प्रागुपन्यस्तदोषमुद्धर्तुमाशङ्कते **नन्विति** ॥ तथा **प्रसङ्ग इति** । संसर्गाभावस्य भेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । अन्यगतस्य संसर्गाभावस्य धर्मिभिन्नत्वादिति भावः । इष्टापादनतया प्रसङ्गाभासोऽयमित्याह **सत्यमिति** ॥ **विशेषणमिति** । व्यावर्तकमात्रं न धर्म, इति गूढाभिसन्धेरुत्तरम् । आशयमजानानो विशेषणत्वमेव धर्मत्वमिति भ्रान्तश्चोदयति ॥ **न चेति** । श्रुतिविरोधः 'एवं धर्मानि'ति श्रुतिविरोध इत्यर्थः । आशयमुद्धाटयति **दण्डित्ववदिति** । तथा च गोत्राद्यभावस्य ब्रह्मधर्मत्वाभावात् न तस्य ब्रह्मणा भेदे, एवं धर्मानिति श्रुतिविरोध इति भावः ॥ **एवं कल्पनेति** । आनन्दादिकमपि विशेषणमेव, न तु धर्मः । तद्वत्त्वमेव च धर्म, इति कल्पनेत्यर्थः ॥ **आनन्दो ब्रह्मेत्यादीति** । तथा चानन्दादितादात्म्यस्य ब्रह्मणि प्रमितत्वात् आनन्दादेरेव तद्धर्मत्वमिति भावः ॥ **बाधकेति** । धर्मिनाशेऽप्यनुवृत्तिरूपबाधकस्याभावाच्चेत्यर्थः । नन्वभाववत्त्वमभाववतो भावः, स चाभाव एवेति कथं तस्य ब्रह्माभेद इत्यतः 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनादभावसंबन्ध एवाभाववत्त्वं न त्वभाव एवेति युक्तस्तस्य ब्रह्माभेद इत्याह **गोत्राद्यभाववत्ता त्विति** ।

ननु गोत्राद्यभावविशिष्टसंबन्धस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे अभावस्यापि तदभेदो दुर्वार एव । 'यद्विशिष्टस्य यत् भवति तत् तद्विशेषणस्यापि भवति' इति व्याप्तेरित्यतो घटावच्छिन्नस्य घटात्यन्ताभावध्वंसादेर्घटदेशकालभिन्नदेश-कालादित्वेऽप्यवच्छेदकस्य घटस्य तदभावेन व्यभिचारेणोक्तव्याप्त्यसिद्धेः अवच्छिन्नस्य संबन्धस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेऽप्यवच्छेदकस्याभावस्य संबन्धं प्रति, कुरूणां क्षेत्रे वसतीत्यादौ कुरूणामिव ताटस्थ्येन व्यावर्तकत्वेनोपलक्षणतया, न ब्रह्मस्वरूपत्वप्राप्तिरित्याशयेनोक्तम् **न काचिदनुपपत्तिरिति** ।

स० — नन्वत्रगोत्रमित्यादिनापि कथमपि कथं तत्प्रतीतिः, तथात्वेऽसामर्थ्येन समासासंभ-वादित्यत आह **न विद्यते इति** ॥ तथाच नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वेऽसामर्थ्येन तत्पुरुषानुपपत्तिरेवोक्ता, न समासमात्रस्य येनात्र बहुव्रीहिरपि न स्यात् । न चैवं प्रकृते अदृश्यत्वादित्यत्रापि बहुव्रीह्या-श्रयणेन तत्संसर्गाभावार्थोऽस्त्विति वाच्यम् । तत्पुरुषापेक्षयाऽन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्याश्रयणस्य जघन्य-त्वात् अगोत्रमित्यादौ तु पर्युदासार्थत्वमाश्रित्य तत्पुरुषाभिधाने गोत्रादिभेदमात्रस्यानुपयुक्तस्य प्रतीत्या-गुणालाभात् अतोऽगत्या तत्र बहुव्रीहिरेव वक्तव्य इति भावः । नष्टस्य भूतलादेः कथमनुवर्तमाना-भावधर्मित्वमित्यत आह **धर्मित्वं च भूतलादेरिति** ॥ यद्वा 'ननु धर्मिनाशेऽपि धर्मस्या नाशादि'त्यनुपपन्नं धर्मस्य धर्म्याश्रितत्वेन तन्नाशे तन्नाशस्य रूपादौ दृष्टत्वेनावश्यकत्वादिति । यत्र धर्मिसत्वं तद्धर्मत्वे प्रयोजकं तत्रैव तन्नाशे तन्नाशः न चैवं प्रकृत इत्याह **धर्मित्वं चेति** ॥ न वस्तु-कृतं = वस्तुसत्तापेक्षं न भवतीत्यर्थः । **अत एवेति** ॥ प्रागभावादेः धर्मिस्वरूपत्वाभावादेवेत्यर्थः । **दण्डित्ववदभाववत्त्वस्येति** । भिन्नस्याभावस्य न धर्मत्वं येन 'एवं धर्मानि'ति श्रुतिविरोधः किं तु तन्नि-रूपितसंबन्धस्यैव स च भावरूप इति भवतीश्वराभिन्नः । न च विशिष्टैक्ये विशेषणस्याप्यभाव-स्यैक्यापत्तिः । अभावस्य संबन्धे तटस्थतया व्याकर्तव्यत्वेनोपलक्षणत्वात् । न चैवं दण्ड संबन्धस्येति वक्तव्यं, दण्डित्ववदभाववत्त्वस्येति कथमुक्तमिति मतुबर्थः संबन्ध एवेत्यभिप्रायेण तथोक्तिसंभवात् । यथाऽऽहुः 'संबन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः' इति ।

प० — **न विद्यते गोत्रादिकमिति** । निषेधार्थकनञस्तत्पुरुषस्य निषेधेऽपि न बहुव्रीहे रिति भावः ॥ **अशेषश्रुतीति** ॥ 'अद्रेश्यमग्राह्यमगोत्र'मित्यादिश्रुतिस्थाशेषपदव्याख्यानं सूत्रकृता कृतं स्यात् । अन्योन्याभावमात्रस्योक्तौ तु तेन न सर्वपदव्याख्यानं लभ्यत इति भावः । नष्टस्य कथमभावधर्मित्वमित्यत आह **धर्मित्वं चेति** । **आहेति** । सूत्रकारः तत्वविवेकाख्यग्रन्थे द्विविधं परतन्त्रं च भावोऽभाव इतीरिते [भावाभावविभागेन द्विधैवाचेतनं मतम्]' इत्यभावस्य तत्त्वान्तरत्वम-भिधाय 'भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथगि'त्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतामाहेत्यर्थः ॥

या० — **अगोत्रमिति** । नन्वगोत्रमित्यादिनाऽपि कथं तत्प्रतीतिः । नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वेऽसामर्थ्येन तत्पुरुषत्वासम्भवात् । ब्रह्मवाचकपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्याऽव्ययीभावस्यापि वक्तुमशक्यत्वादित्यत आह **न विद्यत इति** । नन्वेवमदृश्यत्वादीत्यत्रापि न विद्यते दृश्यं यस्य, तददृश्यं, तस्य भावोऽदृश्यत्वमिति बहुव्रीह्याश्रयणेन संसर्गाभावार्थत्वं कुतो न स्यादिति चेन्न । तथात्वे दृश्यस्य प्रपञ्चस्याभावप्राप्त्या योग्यताऽभावात् । न च न विद्यते दृश्यत्वादिर्यस्येति बहुव्रीहिः । तस्य ब्रह्मवाचकत्वेन गुणपदेन सामानाधिकरण्यासम्भवात् । न विद्यन्ते दृश्यत्वादिगुणा यस्येति करणे तु, विवक्षितस्यादृश्यत्वादेर्गुणत्वस्यासिद्धिः । यद्वक्ष्यति 'अदृश्यत्वादिकांस्तस्माद् गुणानाह' इति । अतो न तत्र बहुव्रीहिशङ्काऽवकाश इति ॥ **भूतल इति** । भूतलादावित्यर्थः । अत एवाग्रे भूतलादेरिति वक्ष्यति । तेन संसर्गविशेषावच्छिन्नघटात्यन्ताभावविवक्षायां भूतलं धर्मि, घटप्रागभावध्वंसविवक्षायां तु तदुपादानमिति ज्ञातव्यम् । नन्वेवं प्रागभावादेर्घटादितोऽत्यन्तभेदे घटादेस्तन्निरूपितं धर्मित्वं न स्यात् । धर्मित्वस्य धर्मतादात्म्यनिबन्धनत्वादित्यत आह **धर्मित्वं चेति** । प्रातीतिकं प्रतीत्यैव केवलं विषयीक्रियते, न वस्तुगत्याऽस्तीत्यर्थः । न चैवं घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तिः । तत्राप्यभावो विशेषणमात्रं तद्वत्त्वमेव धर्मः, इति वक्ष्यमाणन्यायेन भूतलादौ तद्वत्त्वनिरूपितमेव धर्मित्वं वास्तवं, नाभावनिरूपितमित्यङ्गीकारात् । अन्योन्याभावे तु धर्मिप्रतीतावेव प्रतीयमानत्वादित्युक्त्या धर्मितादात्म्यस्यैव सिद्धत्वात् न तस्य धर्मिणोऽत्यन्ताभेदो वा, तन्नाशानन्तरमनुवृत्तिर्वाऽस्तीति ज्ञातव्यम् । न चैवं 'नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यती'ति तैत्तिरीयभाष्ये 'तस्मात्प्रध्वस्तभेदादि सदित्येवावगम्यते' इत्यनुव्याख्याने च धर्मिनाशेऽपि भेदाविनाशवचनात्तद्विरोधः । तत्र कार्याकारेण धर्मिनाशे तदात्मकस्यापि भेदस्य नाश एव । कारणात्मना तु नोभयोर्नाश इत्याशयात् । न चैवं प्रागभावादावङ्गीकर्तुं शक्यम् । सिद्धे हि धर्मितादात्म्ये कल्पनैषा । न चान्योन्याभाव इव प्रागभावादौ धर्मितादात्म्यसाधकं तत्प्रतीतावेव प्रतीयमानत्वादिकं किञ्चिदस्तीति । **अत एवेति** । यत एवमन्योन्याभाव एव धर्म्यभिन्नः प्रागभावादिस्तु तद्भिन्नोऽत एवेत्यर्थः ॥ **तथात्वप्रसङ्ग इति** । संसर्गाभावस्य ब्रह्माभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **विशेषणमिति** । व्यावर्तकमात्रं न धर्म इत्यर्थः । विशेषणत्वमेव धर्मत्वमित्याशयवतोद्भावितम् 'एवं धर्मानि'ति श्रुतिविरोधमाशङ्क्य निराकरोति **न च श्रुतीति** । तथा चाभाववत्त्वमेव धर्मो नाभावः । तस्य च ब्रह्मणाऽभेद एवेति भावः ॥ **न चानन्दादाविति** । तत्रापि विशेषणत्वमात्रं न धर्मत्वं किन्तु तद्वत्त्वमेव धर्म इति कल्पना स्यादित्यर्थः ॥ **आनन्दो ब्रह्मेत्यादीति** । तथाच तादात्म्यस्य तत्र प्रमितत्वेनानन्दस्यैव धर्मत्वमिति भावः ॥ **बाधकेति** । धर्मिनाशेऽप्यनुवृत्तिरूपबाधकस्याभावाच्चेत्यर्थः । नन्वभाववत्त्वमभाववतो भावः । स चाभाव एव । तस्य कथं ब्रह्माभेद

इत्यत आह **गोत्राद्यभावेति ॥ भावरूपेति ।** तथा चाभाववत्त्वमखण्डोपाधिर्वाऽभावसम्बन्धो वा नाभाव इत्यर्थः । यथाऽऽहुः । 'सम्बन्धेऽपि विवक्षायां भवन्ति मतुबादय' इति । न चाभावविशिष्ट-सम्बन्धस्य ब्रह्माभेदेऽभावस्यापि तदभेदापत्तिः । अभावस्य सम्बन्धे तटस्थतयैव व्यावर्तकत्वेनोपलक्षणत्वात् । तदिदमुक्तं । न काचिदनुपपत्तिरिति ॥

श्री०— **असाविति** । अत्यन्ताभावरूपः संसर्गाभाव इत्यर्थः ॥ **निर्धारणेनेति** । अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वनिश्चयेनेत्यर्थः ॥ **तथा चेति** । अभावमात्रं धर्मिस्वरूपम् इत्युक्तौ ब्रह्मणि दृश्याद्यन्योन्याभावगोत्राद्यत्यन्ताभावरूपसंसर्गाभावप्रतिपादकाशेषश्रुतिव्याख्यानं संभवति । तथा च 'अभावगुणको धर्मोक्तिरि'त्येव वक्तव्यम् इत्यर्थः । घटाभावः घटप्रतियोगिकाभावादिः । तदुपपादयति **यत्र इति** । घटाभावो घटप्रागभावादिः । ननु खननादिना भूतलादेर्विनाशेऽपि घटप्रागभावाद्यनुवृत्तौ प्रोच्यमानायां प्रागभावादिकं प्रति नष्टस्यापि भूतलादेर्धर्मित्वमुक्तं स्यान्न च तत्संभवति । नष्टत्वादेवेत्याशङ्क्याह **धर्मित्वं चेति** ॥ प्रातीतिकं प्रतियोगित्वादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षं न भवति । किन्तु बौद्धमित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । संसर्गाभावस्य धर्मिणः सकाशाद्भिन्नत्वादेवेत्यर्थः ॥ **आहेति** । तत्त्वविवेके भगवानाचार्य इत्यर्थः ॥ **तथात्वेति** । ब्रह्मणि श्रुतस्य गोत्राद्यत्यन्ताभावरूपसंसर्गाभावस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भेदः स्यादित्यर्थः । विशेषणमित्यनन्तरं देवदत्ताद्भिन्नमिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । विशेषणमित्यनन्तरं ब्रह्मणो भिन्नमिति शेषः कार्यः ॥ **श्रुतीति** । एवं धर्मानिति श्रुतीत्यर्थः ॥ **एवं कल्पनेति** । आनन्दवत्त्वमेव धर्मो नत्वानन्द इति स्यादित्यर्थः । ननु गोत्राद्यभावत्वस्याप्यभावरूपत्वेन कथं ब्रह्माभेद इत्यत आह **गोत्रादीति** ।

च०— **नन्वित्यादि** । नायं भिदिरन्योन्याभावार्थः । किन्त्ववान्तरवैचित्र्यार्थः । तथा च अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रागभावादिप्रभेदवानित्यर्थः । **संसर्गाभावः** वृत्तिनियामकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः । वृत्त्यनियामकसंसर्गस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपान्योन्याभावव्यावर्तनाय वृत्तिनियामकेति संसर्गविशेषणम् । न च 'चैत्रस्येदं न मैत्रस्य' इत्यादौ निरूपकतासंसर्गावच्छिन्नस्वामित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावभानमुपेयुषां प्राचां मते तादृशाभावासंग्रह इति वाच्यम् । तत्स्थाने तादात्म्यान्येति विशेषणस्यैवाभिषेचनीयत्वात् घटादिप्रतियोगिकाभावानां संसर्गप्रतियोगिकत्वबाधेन संसर्गप्रतियोगिकाभाव इति व्याख्यानमनादेयमेव । ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिवत्तदभावविरोधित्वोपगन्तृप्राचीनमते घटोत्पत्तेः प्राक् तद्ध्वंसानन्तरं च कपाले समवायेन घटो नास्तीति

प्रतीतेर्घटत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन ध्वंसप्रागभावावगाहित्वस्याकरनिरूढत्वात् । संसर्गाभावपदाभिधेयस्य कस्यचिदतिरिच्यमानतायां चातुर्विध्येन न चतुर्विधेपीत्यभिधानं न सङ्गच्छत इति शङ्केरन् तथा मा शङ्किषतेति दर्शितदिशोक्ताभावत्रिकस्यैव संसर्गाभावपदाभिधेयत्वेन तत्त्रितयान्यस्याभावेन सामञ्जस्यादिति न्यायनयं भङ्गीं दर्शयितुं संसर्गाभावपदोपादानंसिद्धान्ते कार्यकारणयोः संसर्गस्याभावेन प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः संसर्गाभावत्वानुपपत्तेः अत एव भिन्न एव धर्मिणः प्रागभावादिरिति सिद्धान्तेऽभिधास्यति । अन्यथा हि भिन्न एवेत्यभ्यधास्यदिति ध्येयम् । **भेदप्रसङ्गादिति** । व्यक्त्यन्तरगतस्य भेददर्शनादिति भावः ।' **अगोत्रमिति** । नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वे उक्तदिशा सामर्थ्याभावप्रसङ्गेन पर्युदासार्थकत्वमेवेति नानेन संसर्गाभावः प्रत्याख्यत इत्यत आह **न विग्रत इति** । समासघटकपदार्थविशेष्यकशाब्दधीजनकाद्बहुव्रीहेः तद्घटकोत्तरपदार्थविशेष्यकान्वयधीजनकतत्पुरुषस्य श्रेयस्त्वेऽपि प्रकृताध्यायसमन्वीयमानानां ब्रह्मलक्षणताया आनन्दमयनयान्ते समर्थिततया गोत्राद्यन्योन्याभावस्य प्रपञ्चसाधारण्येनातिप्रसङ्गप्रसङ्गेन लक्षणत्वायोगेन बाधकेन श्रेयसोऽपि तत्पुरुषस्य दुर्ग्रहतया अतादृशस्यापि बहुव्रीहेरेवाश्रयणीयत्वात् । बाधकसमवधानस्थले क्वचिदसमर्थसमाससाधुताया अपि ज्ञापकबलेनातच्छब्दादित्यादौ समर्थयिष्यमाणत्वात । अदृश्यमग्राह्यमित्यादौ तु दृश्यादिपर्युदासस्य अनतिप्रसक्ततया तल्लक्षणतासंभवेन बाधकासमवहितेर्ज्यायांस्तत्पुरुष एवाश्रयणीय इति दृश्यादिपर्युदासस्यैवादृश्यादिपदार्थताऽवधेया ॥ **किमन्योन्याभावनिर्धारणेनेति** । नराणां नरेषु वा क्षत्रियाः शूरतमा इत्यादाविव प्रकृते धर्म्यभिन्नत्वेन व्यावर्तनीयव्यक्त्यन्तरविरहादिति भावः ॥ **अभाव इत्येव वक्तव्यमिति** । अभावत्वावच्छेदेन धर्म्यभिन्नत्वोपगमादिति भावः । **अशेषेति** । अगोत्रमवर्णमित्यादिश्रुतिदलस्यापीत्यर्थः । पर्युदासनिर्धारणेऽदृश्यमग्राह्यमिति दलस्यैवार्थकथनं नोक्तदलान्तरस्येत्यभिसन्धिः । आद्यकल्पोक्तक्षतिपरिजिहीर्षया तमुपादत्ते **भिन्न एवेति** । अर्धजरतीयाश्रयणस्य निर्बीजत्वाशङ्कामपनयति **धर्मिनाशेऽपीति** । एतेन प्रागभावादित्रितयपक्षकं स्वाधिकरणप्रतियोगिकप्रतियोगिताभेदवत्तासाध्यकं स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रध्वंसनिरूपितकालिकसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणताव्यापकतत्संबन्धावच्छिन्नाधिकरणताकध्वंसाप्रतियोगित्वहेतुकमनुमानमभिप्रेयते । हेतुतावच्छेदककोटौ व्यापकत्वांशनिवेशात्कपालध्वंसकाले घटप्रागभावध्वंससत्त्वेऽपि न क्षतिः। साध्यतावच्छेदकघटकतया प्रतियोगितावैयधिकरण्यनिवेशान्न व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदमादाय सिद्धसाधनावतारः । नन्वेवमपि हेतोरनैकान्त्यं दुर्वारमेव । 'तस्मात्प्रध्वस्तभेदादी'त्युत्तरानुव्याख्याने तट्टीकायां च 'नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यती'ति प्रमाणमनुरुध्य धर्मिनाशेपि नाशस्यैव समर्थनादिति चेन्न । कार्याकारेण नाशेऽपि कारणाकारेणैव तदनाशस्य तत्राभिप्रेततया कार्यात्मताविशिष्टप्रतियोगिकनाशस्यैव हेतुशरीरघटकतया तदनवकाशात् ॥ **घटाभाव इति** । घटप्राग-

भावादिरित्यर्थः॥ **अनुवर्तत एवेति**। प्रतियोग्युत्पत्तेः प्रागभावध्वंसोपधायकसामग्रीघटकत्वादिति भावः॥ नन्वेवं प्रागभावादेर्घटादितो भेदोपगतौ घटादेस्तद्धर्मित्वं न स्यात्। सिद्धान्ते धर्मित्वस्य धर्मतादात्म्यनिबन्धनत्वादिति विनेयशङ्कामपहस्तयते **धर्मित्वं चेति**। **प्रातीतिकम्** प्रतीत्यैव विषयीक्रियमाणम्। न तु वास्तवमित्यर्थः। तथा सति भूतलं घटाभाववदित्यादिप्रतीतीनां विपर्यासत्वापत्तिरिति शङ्का तत्र ह्यभावो विशेषणमात्रं तत् द्वयमेव धर्म इत्यभिधास्यमानन्यायेन भूतलादौ तदधिकरणतानिरूपितमेव धर्मित्वं वास्तवं नाभावनिरूपितमित्युपगमान्निरसनीयेति भावः। न चैवं तुल्यदिशा प्रागभावादावपि सुवचम्। सिद्धे धर्मितादात्म्ये कल्पनैषा न भवति। धर्मितादात्म्यस्य कल्पकं तत्प्रतीतावेव प्रतीयमानत्वादिकं न किञ्चिदपि प्रागभावादावन्योन्याभाववदिति हृदयम्। अत एव=भेदस्यैव धर्मिस्वरूपत्वादेः।

प्रागभावादेर्धर्मिभिन्नताकल्पोक्तक्षतिमुद्दिधीर्षुराशङ्कते **नन्विति**। **तथात्वप्रसङ्गः** संसर्गाभावस्य ब्रह्मानुयोगिकभेदप्रतियोगित्वप्रसङ्गः। **विशेषणं** व्यावर्तकमात्रम्। न धर्म इत्यर्थः। विशेषणत्वमेव धर्मत्वमित्यभिसंदधानः पूर्ववादी यं दोषमुदबीभत्तमपहस्तयते **न चेति**॥ **श्रुतिविरोधः** एवं धर्मानिति श्रुतिविरोधः। **दण्डित्ववत्** दण्डप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्ववत्। **अभाववत्त्वस्य**=अभावप्रतियोगिकसंसर्गानुयोगित्वस्य। **एवं कल्पना** आनन्दादिविशेषणमेव न धर्मः किं तु तद्वत्त्वमेव धर्म इति कल्पना। **वचनादिति**। तथा च समानविभक्तिकपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षा ज्ञानघटितसामग्र्यधीनान्वयबुद्धेरेकपदार्थेऽपरपदार्थस्य तादात्म्यसंसर्गावगाहित्वेनानन्दादेरेव धर्मत्वमिति भावः। **बाधकेति**। धर्मिनाशेऽप्यनुवृत्तिरूपबाधकस्याभावाच्चेत्यर्थः। **गोत्राद्यभाववत्त्वा** गोत्राद्यभावः। अथ गोत्राद्यभावनिरूपितत्वसंबन्धविशेषितसंबन्धस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे संबन्धविशेषणतापन्नाभावस्यापि 'विशिष्टस्य यद्वत्ति विशेषणस्यापि तद्वति' इति व्याप्तेः, सर्वादीनीति सूत्रं व्याचक्षाणेन भाष्यकृता चित्रवाससं लोहितोष्णीषा इत्यादितद्गुणसंविज्ञानानुदाहरमाणेन ध्वनिततया ब्रह्माभेदापत्तिरिति चेन्न। विषयितासंबन्धेन लिङ्गविशेषितज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे लिङ्गस्यापि तथात्वस्य, तेन संसर्गेण साध्यविशेषितस्य तदभावविशेषितस्य वा ज्ञानस्य तद्विरोधित्वे साध्यतदभावयोरपि तथात्वस्य प्रतिपत्तियोगितासंसर्गेण प्रतियोगिविशेषिताभावस्य तदनधिकरणदेशकालवृत्तित्वे तस्यापि तथात्वस्य प्रसङ्गेन तादृशव्याप्तेरेव निष्प्रमाणत्वात्। भाष्यकारस्तु तादृशप्रदेशरूपमेवोदाजहार तादृशीं व्याप्तिं नैवादध्वनदित्यवसेयम्। प्रतियोगितासंसर्गकाभावबुद्धौ उपलक्षणविधया कस्यचिद्भानानुपगमेऽपि तत्प्रकारकाभावबुद्धौ तदुपगमेन लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वानुपगन्तृमते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत् इत्यादिबुद्धावुपलक्षणविधा भासमानव्यापकतावच्छेदकत्वादीनां रूपान्तरा-

वच्छिन्नप्रतियोगितान्तरव्यावर्तकतेव प्रकृतेऽपि उपलक्षणीभूतगोत्राभावस्य संबन्धान्तरव्यावर्तकतैवोपेयत इति वा क्षत्यभावादित्याशयेनाह **न काचिदनुपपत्तिरिति** ।

सु० — यस्त्वन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतां क्वापि न मन्यते । स प्रष्टव्यः । किंनिमित्तोऽयमनभ्युपगमः । किं विरोधादुत, प्रमाणाभावात्, अथ बाधकसद्भावात् । आद्ये कथमन्योन्याभावस्य धर्मिणा विरोध इति वक्तव्यम् । विधिनिषेधरूपत्वेनेति चेत्, तदेव कथम् । नञः प्रयोगाप्रयोगाभ्यामिति चेत् तत्राह अतद्भाव इति ।

अनु० — अतद्भावोऽन्यता चेति न विशेषोऽस्ति कश्चन ।

पटस्य ह्यघटत्वं घटादन्यत्वं चैकमेव । अघटो घटादन्य इत्यनयोर्विशेषाप्रतीतेः । विद्येते च नञः प्रयोगाप्रयोगौ इत्यतो व्यभिचार इत्यर्थः । स्थलान्तरे व्यभिचारं दर्शयति दोषाभाव इति ।

दोषाभावो गुण इति प्रसिद्धो लौकिकेष्वपि ॥

आरोग्यं गुणः अक्रौर्यं गुणः इति नञ्प्रयोगविषयस्य निषेधस्य रोगाद्यभावस्य, नञ्प्रयोगाविषयो विधिरूपत्वं गुणत्वं, लौकिकवैदिकेषु व्यवहारेषु प्रसिद्धम् । उपलक्षणं चैतत् । अनौदार्यं दोषः, इति गुणाभावस्य दोषत्वमपि प्रसिद्धम् । अतो(ऽपि) व्यभिचार इत्यर्थः । अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वसमर्थनं न औत्प्रेक्षिकम् । किन्तु सूत्रकृतोऽप्यभिमतमिति दर्श(सूच)यितुं सूत्रकृताऽप्ययं व्यभिचारः सूचित इत्याह अदृश्यत्वादिकानिति ।

अदृश्यत्वादिकांस्तस्माद्गुणानाह स्वयं प्रभुः ।

यस्मान्नञः प्रयोगाप्रयोगौ नाभेदविरोधिनौ, तस्मात्तदेव सूचयितुमदृश्यत्वादिगुणक इत्यदृश्यत्वादीनां नञ्वाच्यानामतथाभूतानां गुणानां चैक्यमाह सूत्रकारः । अन्यथा दृश्यत्वादीत्यवक्ष्यदिति । अनेन सप्रतियोकित्वनिष्प्रतियोगिकत्वाभ्यां विरोऽधोऽपि परास्तो वेदितव्यः ।

शे० — ननु 'अतद्भावोऽन्यता चे'ति अघटत्वघटान्यत्वयोर्विधिनिषेधरूपत्वेऽप्यभेदेनानैकान्त्यान्न विधिनिषेधरूपविरोधस्यैक्याभावसाधकत्वं इत्यर्थवर्णनपरोत्तरवाक्यमसङ्गतम् । न च विधिनिषेधरूपत्वेन अन्योन्याभावतद्वतोर्विरुद्धत्वान्न दृश्याद्यन्योन्याभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वमिति निराकरणार्थत्वात् नासङ्गतिरिति वाच्यम् । तथा सत्युक्तन्यायेन लोकेऽप्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वाभावापत्त्या लोके धर्मिस्वरूपत्ववादिनोक्तयुक्तेस्तत्रान्यथयितव्यत्वेन तन्न्यायेन ब्रह्मण्यप्यन्यथयितुं शक्यत्वेन लोकेऽन्योन्याभावस्य स्वरूपत्ववादिनोक्तानुपपत्तेरशक्यशङ्कत्वादित्यतो विरोधेन स्वरूपत्ववादिनः उक्तशङ्काऽनुदयेऽपि लोकेऽप्यन्योन्या-

भावस्यास्वरूपत्ववादिनो विरोधाभावादुक्तशङ्कोपपत्तेरुक्तरीत्या तत्परिहारकतयोत्तरवाक्यस्य सङ्गतिरित्याशयेन तद्धनङ्गीकारहेतोरन्यस्यापि संभवान्न विरोधमात्रनिराकरणेनान्योन्याभावस्य तं प्रति धर्मिस्वरूपत्वसिद्धिरित्यतः सत्यमिति भावेन संभावितानभ्युपगतहेतून्विकल्प्य प्रथमपक्षनिरासकतयोत्तरभाष्यं योजयति **यस्त्विति** ॥ **क्वापीति** । ब्रह्मण्यन्यत्रापीत्यर्थः ॥ **कथमिति** । किंरूप इत्यर्थः । किं भावाभावरूपः किंवा सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वरूप इति प्रश्नार्थः । यद्वा । कथमित्यत्र सिद्धपदाध्याहारेण साधकप्रमाणप्रश्नोऽयमवगन्तव्यः । ततश्च साधकप्रमाणाभावेन विरोधस्यैवासिद्धेर्न तेनान्योन्याभावतद्वतोरैक्याभावसाधनमुपपन्नमिति भावः । आद्यं शङ्कते **विधीति** । विषेशेण सामान्यानुमानमिति भावः ॥ **तदेव कथमिति** । विधिनिषेधरूपत्वसिद्धौ तेन विरोधसाधनसंभवेऽपि साधकप्रमाणाभावेन तस्यासिद्धेर्न तेन विरोधसाधनं संभवतीति भावः । नञः प्रयोगाप्रयोगयोरेव विधिनिषेधरूपत्वसाधकत्वान्न साधकाभाव इति शङ्कते **नञ इति** । अयमत्र प्रयोगप्रकारः । घटतद्धर्मिकान्योन्याभावौ नाभिन्नौ विरुद्धत्वात्सम्मतवत । विमतौ विरुद्धौ विधिनिषेधरूपत्वात्सम्मतवत् । विमतौ विधिनिषेधरूपौ नञ्प्रयोगाप्रयोगविषवत्वात्संमतवदिति । अघटत्वे घटान्यत्वे च सत्यपि विधिनिषेधरूपत्वे विरोधाभावात्तत्र व्यभिचार इति वक्तुं विरोधरूपसाध्यस्यापि तत्र सत्वान्न व्यभिचार इति शङ्कापरिहाराय साध्याभावोपपादकतया मूलं योजयति **पटस्य हीति** । ननु चाविरोधेऽप्यघटत्वघटान्यत्वयोर्विधिनिषेधरूपत्वस्यैवाभावाद्धेतोरेव तत्रागमनान्न व्यभिचार इत्यतो विधिनिषेधरूपत्वे नञ्प्रयोगाविषयत्वतद्विषयत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन परस्याभिमतत्वात्सत्यपि नञ्प्रयोगविषयत्वे विधिनिषेधरूपत्वाभावे व्यभिचारप्रसङ्गेन विधिनिषेधरूपत्वावश्यंभावान्न हेत्वभावस्तत्रेत्याह **विद्येते चेति** । अतो विधिनिषेधरूपत्वमावश्यकमिति वाक्यशेषः ॥ **अतो व्यभिचार इति** । विधिनिषेधरूपत्वस्य विरोधलक्षणसाध्येनेति शेषः ॥ **स्थलान्तर इति** । आरोग्यगुणयोरक्रौर्यगुणयोर्वा सत्यपि विधिनिषेधरूपत्वे विरोधस्याभावाद्व्यभिचार इति भावः । कुतस्तयोर्विधिनिषेधरूपत्वं येन तत्र हेतुवृत्तिः स्यादित्यत आह **आरोग्यमित्यादिना** । न विद्यते रोगो यस्यासावरोगस्तस्य भाव आरोग्यमिति भावस्य नञ्प्रयोगविषयत्वान्निषेधत्वमिति भावः । सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वरूपो विरोध इति द्वितीयपक्षं प्रथमपक्षोक्तदूषणातिदेशेन दूषयति **अनेनेति** । अक्रौर्यं गुणः, अनौदार्यं दोषः, इत्यादौ व्यभिचारेणेत्यर्थः । तत्राप्यक्रौर्यानौदार्ययोः सप्रतियोगिकत्वाद्गुणदोषयोश्च निष्प्रतियोगिकत्वादस्ति सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वरूपो विरोधः । न च साध्योऽभेदाभावस्तत्रास्तीति भावः ।

स० — अघटत्वे घटान्यत्वे च सत्यपि विधिनिषेधरूपत्वे विरोधाभावात्तत्र व्यभिचार इति वक्तुं विरोधरूपसाध्यस्यापि सत्त्वात् न व्यभिचार इति शङ्कां परिहर्तुं तयोरविरोधोपयुक्तमैक्यमुपपादयति

पटस्य हीति । तदेवोपपादयति **अघट इति** । न चैवं विरोधेऽपि अघटत्वघटान्यत्वयोर्विधिनिषेध-रूपत्वस्यैवाभावेन हेत्वभावान्न व्यभिचार **इत्यतः** विधिनिषेधरूपत्वे नञ्प्रयोगविषयत्वतदविषयत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन परस्याभिप्रेतत्वात् विधिनिषेधरूपत्वमावश्यकमिति युक्तो व्यभिचार इत्याह **विद्येते चेति** ॥ **अतो व्यभिचार इति** ॥ विधिनिषेधरूपत्वसाधकनञ्प्रयोगादिविषयत्वस्य विरोधरूपसाध्ये-नेत्यर्थः ॥ **आरोग्यमिति** न विद्यते रोगो यस्य असौ अरोगः । तस्य भावः आरोग्यमित्यर्थः ॥

प० -- अक्रौर्यमिति । शान्त्यभावाभाव इत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । निष्प्रतियोगिकसप्रति-योगिकरूपे गुणदोषाभावादावभिन्ने बहुस्थले व्यभिचारकथनेनेत्यर्थः ॥

या० — आरोग्यमिति । न विद्यन्ते रोगा यस्य सोऽरोगस्तस्य भाव आरोग्यमिति रोगा-भावस्य नञ्प्रयोगविषयत्वमित्यर्थः ॥

श्री० — तदेव विधिनिषेधरूपत्वमेव ॥ **विद्येते चेति** । अघट इत्यत्रास्ति नञः प्रयोगः । नास्ति च घटादन्य इत्यत्र । अन्यत्वस्य भावरूपत्वादिति ध्येयम् ॥ **अतो व्यभिचार इति** । नञ्प्रयो-गाप्रयोगविषयत्वप्रयुक्तविधिनिषेधरूपत्वं यत्र तत्रैक्याभाव इति व्याप्तेरघटत्वघटान्यत्वयोर्व्यभिचार इत्यर्थः । गुणाभावस्य नञ्प्रयोगविषयस्येत्यर्थः ॥ **दोषत्वमिति** । नञ्प्रयोगाविषयविधिरूपदोषत्वमित्यर्थः । **तदेव** अभेदाविरोधित्वमेव ॥ **अनेनेति** । दोषभावो गुण इत्यादौ व्यभिचारेणेत्यर्थः ।

सु० — नन्वेवं भावाभावयोरैक्ये भावाभावलक्षणो विरोधः क्वापि न स्यात् । **असति च तस्मिन्विरोधवार्तैव लुप्येत** । **भावाभावयोर्हि साक्षाद्विरोधस्तद्द्वाराऽन्ययोरिति चेत्** । **किमविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधमङ्गीकृत्य तदभाव आपाद्यते, उतावच्छिन्नयोः** । **आद्ये त्विष्टापादनमित्याह** भावेति ।

अनु० — भावाभावविरोधोऽपि न तु सर्वत्र विद्यते ।

सर्वत्रेत्यनेनाविशिष्टत्वं द्योतयति । **घटवति पटाभावदर्शनादिति भावः** । **द्वितीये त्वापादकासिद्धिरिति भावेन तत्स्वरूपमाह** तदभावो हीति ।

तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततोऽपरः ।

उभयत्राप्यनुभवप्रसिद्धिं हिशब्देन द्योतयति । **नन्वेतत्सर्वं तृतीयेऽन्तर्भवति** । **सत्यम्** । **तथाऽप्युल्बणतया पृथग्दूषितमित्यदोषः** । **अस्तु तर्ह्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रमाणाभाव इति द्वितीयः पक्षः** । **मैवं, भेदो हि वस्तुस्वरूपमिति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम्** । **अन्यथाऽनवस्था-दिदोषप्रसङ्गात्** । **अभावे स्वरूपातिरिक्तस्यासंभवेन भेदाभावप्रसक्तेश्च** । **अन्योन्याभावश्च भेद एवेति कथं धर्मिस्वरूपत्वं न स्यात्** ।

शे०— **भावाभावयोरैक्य इति ।** घटतद्धर्मिकान्योन्याभावयोरभेद इत्यर्थः ॥ **क्वापि न स्यादिति ।** तद्विरोधाभ्युपगमेऽन्योन्याभावतद्वतोरैक्यायोगादिति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति **असति चेति ।** सर्वविरोधानां भावाभावविरोधमूलकत्वादिति भावः । तत्कथमित्यत आह **भावभावयोरिति ।** गोत्वतदभावयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपतया साक्षाद्विरोध इत्यर्थः ॥ **तद्द्वारेति ।** भावभावविरोधमुपजीव्येत्यर्थः ॥ **अन्ययोरिति ।** ययोर्भावाभावरूपत्वं नास्ति तयोरित्यर्थः । परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वाभावान्न गोत्वाश्वत्वयोः साक्षाद्विरोधः किन्तु परस्परप्रतिक्षेपरूपगोत्वगोत्वाभावयोर्विरोधमुपजीव्य गोत्वाश्वत्वयोर्विरोधः । तथा परस्परप्रतिक्षेपरूपमूषकतदभावयोर्विरोधयुपजीव्य परस्परप्रतिक्षेपानात्मकयोर्मूषकमार्जारयोर्विरोध इति भवति भावाभावविरोधमूलकः सर्वोऽपि विरोध इति भावः । **किमविशिष्टयोरिति ।** अविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधमङ्गीकृत्याविशिष्टयोर्भावाभावयोः ऐक्येऽविशिष्टयोर्भावाभावयोः क्वापि विरोधो न स्यादित्यापाद्यते किंवा तत्प्रतियोगिरूपभावतदभावरूपविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधमङ्गीकृत्य तादृशविशिष्टयोरैक्ये तादृशविशिष्टयोर्विरोधाभाव आपाद्यत इति प्रश्नार्थः । अविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधाभावस्य मूलारूढतासिध्यर्थमाह **सर्वत्रेतीति ।** कुतस्तस्येष्टत्वमित्यतः प्रामाणिकत्वादित्याह **घटत्रतीति ॥ द्वितीये त्विति ।** विशिष्टयोर्भावाभावयोरैक्ये विशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधाभावापादन इत्यर्थः ॥ **आपादकेति ।** प्रतियोगिरूपभावतदभावयोरैक्यस्यापादकीकृतस्य मयाऽनङ्गीकारादिति भावः ॥ **तत्स्वरूपमिति ।** आपादकस्वरूपमित्यर्थः । **उभयत्रेति ।** तदभावस्य तद्भावविरोधित्वे तदभावातिरिक्तस्य तद्भावाविरोधित्वे चेत्यर्थः ॥ **एतत्सर्वमिति ।** नन्वेवं भावाभावयोरैक्य इत्यादिना शङ्कितं सर्वमित्यर्थः । **तृतीय इति ।** बाधकसद्भावादन्योन्याभावस्य न धर्मिस्वरूपत्वमिति तृतीयकल्प इत्यर्थः । भावाभावलक्षणविरोधोच्छेदस्याप्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे बाधकत्वात्पृथगाशङ्क्य निराकरणमुपपन्नमिति भावः । **पृथग्दूषितमिति ।** पृथगाशङ्क्य दूषितमित्यर्थः ।

नन्वन्योन्याभावभेदत्वाभ्युपगमस्य निष्प्रयोजनतया सिद्धान्तिनोऽनावश्यकत्वात्सप्रयोजनत्वे वा भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वासिद्धेस्तत्सिद्धावपि तावतैव प्रकृतसिद्ध्या त्रैविध्येऽपि भेदस्य क्षत्यभावेन तस्यानिराकर्तव्यतया त्रैविध्यपक्षोत्थापनपूर्वकं तन्निरासकोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यतोऽन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रमाणाभावादिति द्वितीयपक्षनिराससिध्यर्थत्वादन्योन्याभावभेदत्वाभ्युपगमस्य नानुपपत्तिरित्याशयेन द्वितीयपक्षमुत्थापयति **अस्त्विति ।** कथमन्योन्याभावस्य भेदत्वाभ्युपगममात्रेणोक्तद्वितीयपक्षनिरास इत्यतो भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वस्थित्या तत्साधकप्रमाणस्यैवान्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रमाणत्वाद्युक्तस्तन्निरास इति भावेन भेदस्यापि धर्मिस्वरूपत्वे विप्रतिपद्यमानं प्रति तद्व्यवस्थापयति **भेदो हीति ॥ वस्तुस्वरूपमेवेति ।** न चैवं निरपेक्षत्वाद्यापातः । तस्य 'भेदस्य च स्वरूपत्वे ये वदन्ति च शून्यताम्'

मित्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरे इदमुक्तं भवतीत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामाकर एव परिहरिष्यमाणत्वात् । अभ्युपगन्तव्यमित्येवाकरपाठः । अत एवान्यथेत्युत्तरग्रन्थः सङ्गच्छत इति ध्येयम् । ननु वस्तुधर्मत्वस्यापि संभवात्किं तत्स्वरूपत्वाग्रहेणेत्यत आह **अन्यथेति** । वस्तुधर्मत्व इत्यर्थः ॥ **अनवस्थाऽऽदीति** । धर्मभेदवादे तस्य तस्य भेदान्तरभेद्यत्वादनवस्था । विशेष्यभेदप्रतीतौ स्तम्भात्कुम्भस्य भेदसिद्धावेवं कुम्भात्स्तम्भस्य भेदसिद्ध्याऽन्योन्याश्रयः । धर्मिणः सकाशाद्भेदेन प्रतीतस्यैव हि प्रतियोगित्वादप्रतीतभेदस्यापि प्रतियोगितायां स्वात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादित्यर्थः **स्वरूपातिरिक्तस्येति** । स्वरूपभेदातिरिक्तस्य-पृथक्त्वरूपस्यान्योन्याभावरूपस्य चेत्यर्थः । **असंभवेनेति** । गुणत्वेन पृथक्त्वस्यानवस्थाप्रसङ्गेनान्योन्याभावस्य चाभावेऽसंभवेनेत्यर्थः । तथा च भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वाभावेऽभावे स्वरूपभेदस्याभावप्राप्तेः पृथक्त्वान्योन्याभावयोश्चासंभवेन तत्र भेदाभाव एव स्यात् । अतोऽगत्या भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वमभ्युपगन्तव्यमिति भावः । यद्वा धर्मिस्वरूपातिरिक्तभेदस्याभावेऽसंभवेनेत्यर्थः । एवं भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वं व्यवस्थाप्य यदर्थं तद्व्यवस्थापितं तदिदानीमाह **अन्योन्याभावश्चेति** । तथा च 'यन्न तस्य ग्रहेऽग्रह' इति भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वसाधकप्रमाणस्यैवान्योन्याभावस्य वस्तुस्वरूपत्वे प्रमाणत्वान्न तस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रमाणाभाव इति भावः ।

स० — **तद्द्वाराऽन्ययोरिति** । यथैकत्रैव, घटतदभावज्ञानयोरित्यर्थः । यद्वाऽन्ययोरित्यस्य गोत्वाश्वत्वादिरूपपरस्परविरहव्याप्ययोरित्यर्थः । वस्तुतस्तु वध्यघातकयोरेकस्यापराभावसंपादकत्वेन सहानवस्थितयोश्चैकस्यापराभावव्याप्तत्वेन तद्द्वारा विरोध इति भावः ॥ **एतत्सर्वमिति** । भावाभावलक्षणविरोधोच्छेदस्यापि अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे बाधकत्वात् पृथगाशङ्क्य निराकरणमुपपन्नमिति भावः ।

प० — **अन्ययोरिति** । परस्परविरहव्याप्ययोरित्यर्थः ॥ **अवच्छिन्नयोरिति** । घटघटाभावपटपटाभावेत्येवंरूपयोरित्यर्थः ॥ **एतत्सर्वं तृतीय इति** । अभावधर्माणां भेदाभेदचिन्तनादिकं तृतीयेऽध्याये 'उभयव्यपदेशात्तु अहिकुण्डलवदि'ति गुणगुणिभेदाभेदचिन्तापरभक्तिपादीयाधिकरणे सङ्गतम् । तथाऽप्यन्योन्याभावस्य धर्मितः पार्थक्यस्य उत्कृष्टदोषतया पृथक्पार्थक्येन दूषितमित्यर्थः । यद्वा अन्योन्याभावस्य स्वरूपत्वपक्षे विरोधादिबहुबाधकसत्त्वेन भेदपक्षस्योल्बणतयेत्यर्थः । केचित्तु आद्यपक्षदूषणं तृतीयपक्षदूषणे अन्तर्भवतीत्यर्थ इत्याहुः । अन्योन्याभावस्य स्वरूपत्वे सर्ववाद्यभ्युपगमे विपक्षे बाधकद्वयं च प्रमाणयति ॥ **भेदो हीति** । भेदस्य स्वरूपत्वेऽप्यन्योन्याभावस्य किमायातमित्यत आह **अन्योन्याभावश्चेति** ॥

या०— **तद्द्वाराऽन्ययोरिति** । यथैकत्रैकदा घटतदभावज्ञानयोर्भावयोरित्यर्थः । केचित्त्व-नयोरित्यस्य गोत्वाश्वत्वादिरूपपरस्परविरहव्याप्ययोरित्यर्थः इत्याहुः । तत्र तद्द्वारेत्येतन्न स्वरसम् ॥ **तृतीय इति** । बाधकसद्भावादिति तृतीयकल्प इत्यर्थः ॥

श्री०— **अन्ययोस्तज्ज्ञानयोः ॥ अवच्छिन्नयोरिति** । घटविशिष्टयोरित्यर्थः । घटप्रतियो-गिकोऽभावो घटस्वरूपमित्यनयोर्विरोधमङ्गीकृत्य विशिष्टयोर्भावाभावयोर्यद्यैक्यं स्यात्तर्हि तयोर्विरोधः क्वापि नस्यादित्यापाद्यत इत्यर्थः । **उभयत्र** तत्प्रतियोगिकाभावस्तत्स्वरूपत्वविरोधी । अपरो घटप्रतियोगिकः पटनिष्ठोऽभावः पटस्वरूपत्वविरोधी नेत्युभयत्रेत्यर्थः । तृतीये बाधकसद्भावादिति पक्षे ॥ **अनवस्थेति** । भेदपरंपरयेत्यर्थः ॥ **प्रसक्तेरिति** । अभावे तावद्भावप्रतियोगिको भेदोऽस्ति । न तावदतिरिक्तः । अभावे स्वरूपातिरिक्तधर्माभावात् । तथा चाभावस्य भावाद्भेदाभावप्रसक्तेः । तथाच भेदस्याभाव-स्वरूपत्वमङ्गीकृत्य भावाद्भेद उपपादनीयः । तथा च सर्वत्राप्येवमस्त्विति भावः । नन्वभावे भावप्रति-योगिको यो भेद स एव धर्मिस्वरूपमस्तु न त्वन्योन्याभावस्तस्य भेदातिरिक्तत्वादित्यत आह **अन्यो-न्येति ॥ न स्यादिति** । तथाच प्रत्यक्षमेव प्रमाणमस्तीत्याशयः ॥

च०— **तद्द्वारान्ययोरिति** । अत्र व्याकर्तारः (शे चं·) इदमेवप्रतीकमुपाददानाः ययोर्भावाभाव-रूपत्वं नास्ति तयोरित्यर्थः । परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वाभावान्न गोत्वाश्वत्वयोः साक्षाद्विरोधः किंतु परस्परप्रति-क्षेपरूपगोत्वगोत्वाभावयोर्विरोधमुपजीव्य गोत्वाश्वत्वयोर्विरोधः । तथा परस्परप्रतिक्षेपरूपमूषकतदभावयो-र्विरोधमुपजीव्य परस्परप्रतिक्षेपानात्मकयोर्मूषकमार्जारयोर्विरोध इति भवति भावाभावविरोधमूलकः । सर्वोपि विरोध इति भाव इति तदाशयमुदब्रीभवन् । तत्र कतिपये प्रकृतप्रतीकं यथा एकत्र एकदाघटतदभाव-ज्ञानयोर्भावयोरित्यर्थ इति व्याख्याय केचित्त्वन्ययोरित्यस्य गोत्वाश्वत्वादिरूपपस्परविरहव्याप्ययोरित्यर्थः इत्याहुरिति प्रदर्शितव्याख्यामुपन्यस्य तत्र तद्द्वारेत्येतन्न स्वरसमिति तत्र सौधग्रन्थास्वारस्यमुद्भावयन्ति । तदेतन्मतानुयायिनो न क्षमन्ते । नहि तद्द्वारेत्यस्य तदभावविषयकतयेत्यर्थः । येन तदभावत्ताज्ञानस्यैव संग्रहः स्यात् । तथा सति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानतद्व्यापकाभाववत्ताज्ञानावच्छेदकधर्मदर्शनानाम-संग्रहप्रसङ्गात् । किन्तु तदभावव्याप्यतद्व्यापकाभाववत्तादिनिखिलज्ञानसाधारणस्तद्घटितो विरोध इत्यर्थः । स च गोत्वाश्वत्वादिसाधारणोऽपीति सर्वं समञ्जसमिति । **किमविशिष्टयोरिति** । तद्व्यक्तित्वादिना अवि-शेषितस्य भावस्य तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासंबन्धेन तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्ना-विशेषितस्याभावस्य चेत्यर्थः । भावत्वाभावत्वावच्छिन्नयोरिति फलिताशयः । **अवच्छिन्नयोरिति** । दर्शितधर्मावच्छिन्नस्य भावस्य दर्शितप्रत्यासत्त्योक्तधर्मावच्छिन्नविशेषिताभावस्य चेत्यर्थः । **आपादकेति** । तादृशाभावनिरूपितप्रतियोगितापन्ना या व्यक्तिः तस्यास्तद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितापन्ना-

भावस्य चेत्यापादकीकृतस्यानुपगमादिति भावः । तत्स्वरूपम् आपादकस्वरूपम् । उभयत्र तदभावातदभावयोस्तद्भावविरोधित्वाविरोधित्वोभयस्मिन् । एतत्सर्वं नन्वेवं भावाभावयोरैक्य इत्यादिना-शङ्कितमखिलम् । तृतीये बाधकसद्भावायत्तमन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपताराहित्यमिति कल्पे दर्शितभावा-भावविरोधोन्मूलनस्यापि पर्युदासस्य धर्मितादात्म्योपगतिबाधकतया तत्कल्पननिरासेनैवैतन्निरसनसंभवेन पृथगाशङ्कासमवहित्योरनावश्यंभावादिति भावः ।

सु०— अथ मतम् । भेदस्त्रिविधोऽस्माभिरभ्युपगम्यते । पृथक्त्वम् अन्योन्याभावः, स्वरूपं चेति । तत्र द्रव्ये त्रिविधोऽपि संभवति । गुणादिपञ्चके तु द्विविध एव । पृथ-क्त्वस्य गुणत्वेन तत्रासंभवात् । अभावे तु स्वरूपभेद एव । तत्रान्योन्याभावाभ्युपगमेऽनव-स्थाप्रसङ्गात् । अतोऽन्योन्याभावस्य भेदत्वेऽपि, भेदस्य (तु) स्वरूपत्वेऽपि, नान्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वम् । स्वरूपभेदातिरिक्तभेदत्वादन्योन्याभावस्येत्यत आह पृथक्त्वेति ।

अनु०— पृथक्त्वाभावतद्रूपान्भेदांस्त्रीन्कल्पयन्ति चेत् ॥
कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिनः ॥

अभावोऽन्योन्याभावः स धर्मी रूपमात्मा यस्यासौ तद्रूपः । आद्यग्रहणेन दृष्टहानिर-दृष्टकल्पना च गृह्यते । तत्र तु तथाकल्पने त्वित्यर्थः ।

कथं पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानां भेदाङ्गीकारे कल्पनागौरवादिकमित्यत आह पृथक्त्वेति ।

पृथक्त्वान्यत्वभेदास्तु पर्यायेणैव लौकिकैः ॥
व्यवह्रियन्ते सततं वैदिकैरपि सर्वशः ॥

अन्यत्वमन्योन्याभावः । भेदः स्वरूपभेदो घटात्पृथक् घटो न भवति पट एवेति । पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदाः सर्वैर्लौकिकैर्वैदिकैश्च पर्यायेणैव क्रमेणैव पृथग्वाक्यतया व्यवह्रियन्ते, न जातु एकवाक्यनिवेशेन ।

एतदुक्तं भवति । यथा घटकलशकुम्भव्यवहाराणां पर्यायत्वात् एकेनैव निमित्ते-नोपपत्तौ घटत्वाद्यनेकनिमित्तकल्पने कल्पनागौरवम् । यथा च घटादिव्यवहारान् पर्यायेणैव कुर्वाणैस्तन्निमित्तमेकतयैव दृष्टमिति, तत्त्रित्वाङ्गीकारे दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च भवति । तथा पृथग(क्त्व)ादिव्यवहाराणामपि पर्यायत्वात् एकेनैव स्वरूपभेदेनोपपत्तौ, निमित्तत्रयकल्पने कल्पनागौरवम् । नियमेनासहप्रयोक्तृभिः पृथक्त्वादीनामैक्यं दृष्टमिति, तत्परित्यागेन त्रित्व-

कल्पनायां दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च स्यादिति । अविनाभावित्वान्न सहप्रयोग इति चेत् । मा भूद्घटात्पृथगित्युक्त्वा घटो न भवतीति प्रयोगः । घटो न भवतीत्युक्त्वा घटात्पृथगिति कस्मान्न भवेत् । पृथक्त्वे सति अन्योन्याभावादिकं नियतं न त्वन्योन्याभावे पृथक्त्वमिति परेणैव व्युत्पादितत्वात् । न चायमस्ति नियमोऽविनाभूतं सह नोच्यत इति । पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्त्वादीनीति तदीयग्रन्थ एव व्यवहारदर्शनात् । लौकिकाः प्रयोजनमात्रपराः । अन्यतमव्यवहारेणैव तत्प्रयोजनसिद्धेर्न सहव्यवहरन्तीति चेन्न । वैदिकैरप्येवमेव व्यवहारात् । तदिदमुक्तम् । वैदिकैरपीति । किञ्च पर्यायप्रयोगस्यान्यथात्वकल्पनं क्वचिदपर्यायप्रयोगे सति स्यात् । अन्यथा घटादिव्यवहारेऽपि तथाप्रसङ्गात् । न चैतदस्ति । तत्कथमन्यथाकल्पनं निर्मूलमुपपद्येत इति । एतदप्युक्तम् सर्वेश इति, सततमिति च ।

शे० — तथाऽप्यन्योन्याभावस्य भेदत्वव्युत्पादनमात्रेणैवाभिमतप्रयोजनसिद्धेर्न तत्त्रैविध्येऽपि काचित्क्षतिरित्यनर्थकं तत्त्रैविध्यनिराकरणमित्यतः तत्त्रैविध्यपक्षेऽनिष्टप्रदर्शनपूर्वकं तं पक्षमुत्थाप्य, तन्निरासकतयोत्तरवाक्यं योजयति **अथ मतमिति** । द्विविध इत्युक्त्या प्राप्तां कश्चिद्द्विविधो भेद इत्यव्यवस्थां विधाद्वयसूचनेन परहिरन्नेव पृथक्त्वासंभवहेतुं चाह **पृथक्त्वस्येति** ॥ **तत्रेति** । गुणादिपञ्चक इत्यर्थः । अन्यथा गुणादिपञ्चकस्य द्रव्यतायाः, अतिव्याप्ततया गुणवत्त्वस्य द्रव्यालक्षणत्वस्य वा प्रसक्तेरिति भावः । कुतस्तत्र स्वरूपभेद एवेत्यतः पृथक्त्वस्य गुणत्वेनाभावेऽसम्भवस्योक्तरीत्या सिद्धत्वादन्योन्याभावमात्रासम्भवे हेतुमाह **तत्रेति** । पृथक्त्वान्यत्वभेदा इत्युत्तरवाक्यानुसारेण सामान्यशब्दोऽप्यभावशब्दोऽभावविशेषान्योन्याभावपर इत्याह **अभाव इति** । पूर्ववाक्येनैव भेदत्रैविध्यस्य दूषितत्वात् नोत्तरेण कृत्यमित्यतो भेदत्रैविध्ये प्रतिज्ञातकल्पनागौरवाद्युपपादकत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावेन, तद्वाक्यं तथा योजयति **कथमिति** । अन्योन्याभाववत एवान्यशब्दार्थत्वादन्योन्याभावस्यैव च तद्धर्मत्वात् अन्यत्वमन्योन्याभाव इत्याह **अन्यत्वमिति** । पृथक्त्वान्योन्याभावयोः पृथगभिधानात्साधारणोऽपि भेदशब्दः तद्विशेषपर इत्याह **भेद इति** । पृथक्त्वादिव्यवहारस्वरूपप्रदर्शनं घटात्पृथगित्यादि । सर्वेश इत्यस्य प्रतिपदं सर्वैरिति । पर्यायेणेति भाष्यपदानुवादस्तद्व्याख्यानं क्रमेणेति । तस्यैव विवरणं पृथग्वाक्यतयेत्यादि । पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानां पर्यायेणैव व्यवह्रियमाणत्वेऽपि कथं तत्त्रैविध्यकल्पने कल्पनागौरवादिकमित्यतस्तथा दृष्टत्वादित्याह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अविनाभावित्वादिति** । तथा चान्यथासिद्धत्वादसहप्रयोगस्य न तेन पृथक्त्वादीनामैक्यसिद्धिरिति भावः । अविनाभावाभावेऽप्यसहप्रयोगान्नान्यथासिद्धिरित्याशयेनाह **मा भूदिति घटो न भवतीति** । प्रयोग इत्युपलक्षणम् । पट एवेति प्रयोग इत्यपि द्रष्टव्यम् । घटो न भवतीत्युक्त्वेत्यप्युपलक्षणम् । पट एवेत्युक्त्वेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **कस्मादिति** । पृथक्त्वस्यान्योन्या-

भावादिनाऽविनाभाववत् अन्योन्याभावादेः पृथक्त्वाविनाभावाभावेनाविनाभावादसहप्रयोगानुपपत्तेरिति भावः । कुतः पृथक्त्वान्योन्याभावादिकयोः अन्योन्यभावादिपृथक्त्वाविनाभावभावाभावावित्यत आह **पृथक्त्वे सतीति** ॥ **न त्वन्योन्याभाव इति** । न त्वन्योन्याभावादिक इत्यर्थः । अत एव पूर्वमन्योन्याभावादिकमिति आदिपदम् । अत्र सतीति नियतमिति चानुवर्तते । तथा चान्योन्याभावादिके सति न पृथक्त्वं नियतमित्यर्थः ॥ **परेणैवेति** । भेदत्रैविध्यवादिनेत्यर्थः । पृथक्त्ववति द्रव्येऽन्योन्याभावादेः सत्त्ववत् अन्योन्याभावादिमति गुणादौ पृथक्त्वस्यासत्त्वेनाव्यभिचारव्यभिचाराभ्यामेवोक्तनियमानियमसिद्धिरिति भावः । अङ्गीकृत्याऽविनाभूतस्यासहप्रयोगनियमं, घटो न भवतीत्युक्त्वा घटात्पृथगिति प्रयोग आपादितः । इदानीं तूक्तनियमस्यैवाभावाद्धटात्पृथगित्युक्त्वापि, घटो न भवतीति प्रयोगो वर्जनीय एवेत्याह **न चेति** । नापीत्यर्थः । कुतो न नियम इत्यतो व्यभिचारादित्याह **पृथिवीति** ॥ **तदीयग्रन्थ एवेति** । प्रशस्तपादभाष्य एवेत्यर्थः । यद्यपि क्षितिजलज्योतिरनिलमनसां क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्त्वानीति तत्र पठितं । तथाऽप्यर्थानुवादोऽयमित्यदोषः । वैदिकैरित्यनेन व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति ॥ **लौकिका इति** । मूले सर्वग इत्यादिना सूचितम् असहप्रयोगस्यान्यथासिद्धत्वमाह **किञ्चेति** ॥ **पर्यायप्रयोगस्येति** । असहप्रयोगस्येत्यर्थः ॥ **अन्यथाकल्पनीयमिति** । अविनाभूतत्वनिमित्तत्वकल्पनमित्यर्थः ॥ **क्वचिदपर्यायप्रयोग इति** । क्वचित्सहप्रयोग इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । क्वचित्सहप्रयोगाभावेऽपि पर्यायप्रयोगस्याऽविनाभावित्वनिमित्तत्वकल्पन इत्यर्थः । घटादीत्यादिपदेन कलशकुम्भयोर्ग्रहणम् ॥ **तथाप्रसङ्गादिति** । अविनाभावित्वादसहप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु तर्हि क्वचित्सहप्रयोगादेव पर्यायप्रयोगस्यान्यथाकल्पनमित्यत आह **न चेति** ।

स० — क्वचिदपर्यायप्रयोगे सतीति । क्वचित्सहप्रयोगे प्रमिते सतीत्यर्थः ॥ **अन्यथा घटादिव्यवहारेऽपीति** । घटकलशव्यवहारेऽपीत्यर्थः ।

प० **परेणैव व्युत्पादितत्वादिति** । अथ मतमित्यादिग्रन्थेनेति भावः । **क्रियावत्त्वमूर्तत्वेत्यादि** । तेषामन्योन्यमविनाभावाभ्युपगमादिति भावः ॥ **अपर्यायप्रयोगे सतीति** । परेण सहप्रयोगे निर्णीते सतीत्यर्थः ॥ **घटादिव्यवहारेऽपीति** । घटकरीरकलशादिव्यवहारेऽप्यसहप्रयोगस्य प्रयोजनांतरप्रसंगादित्यर्थः ॥ **न चैतदिति** ॥ अपर्यायप्रयोगस्य प्रयोजनान्तरं क्वचित्प्रमितत्वं च नास्तीत्यर्थः । असहप्रयोगस्यान्यथाकल्पनं समूलमिति शङ्कते **अथ मतमिति** ॥ **यदिति** । यस्मादित्यर्थः । पाणिनीयसूत्रबलाच्च पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदः सिध्यतीत्याह **किंचेति** । ननु 'अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते, इति सूत्रे अन्य आरात् इतरऋते दिक्शब्द अचूत्तरपद अच् आहीत्येवंरूपशब्दयोगे पंचमी भवतीत्येवोच्यते । न च पृथक्त्ववाचिशब्दयोग इति तत्राह **अन्य इतीति** ॥ **वचनादिति** । वृत्ति-

कारस्येति योज्यम् ॥ **आभ्यां विवेक इति** । पृथक्त्वान्योन्याभवाभ्यां पार्थक्यमित्यर्थः । किञ्चेत्यादिनोक्तं च निराह ॥ **पंचमीप्रयोगेत्यादिना** ॥ **अन्यशब्दोपपदे** । अन्यशब्द एव समभिव्याहृते पंचमी विधीयते न तु तदर्थकभिन्नार्थांतरादिपदयोगे सतीत्यर्थः । 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञे'ति सूत्रेणाग्नेर्ढगित्यादावग्न्यादिशब्दस्वरूपस्येवान्यशब्दस्वरूपग्रहणस्यैव प्राप्तत्वात् । अर्थग्रहणव्याख्याने ज्ञापकाभावाच्च मैत्रो भिन्नश्चैत्रादित्याद्युदाहरणनिर्वाहस्यान्यथैव वक्ष्यमाणत्वात् । पदमञ्जर्यामपि वृत्तिकारव्याख्यानेनैवार्थग्रहणं ज्ञेयमित्युक्तत्वाच्च । प्रत्युतार्थग्रहणे इतरशब्दवैयर्थ्याच्च । न च चैत्रमैत्रयोः प्रकृतयोरयं चैत्रः शूर इतर इति निर्देश्यमानप्रतियोगिपदार्थ इतरशब्देनोच्यत इति वृत्तावुक्तत्वात्, न इतरशब्दवैयर्थ्यमिति वाच्यं एवंरूपेतरशब्दार्थस्य,अन्यपदार्थान्तर्भावोस्ति नवेति चिन्त्यमिति द्वितीयाध्यायतृतीयपादे अन्यारादितरेतिसूत्र एव मंजर्यामुक्तत्वेनान्यपदार्थमध्य एवास्याप्यर्थस्य ग्रहणसंभवेन तद्वैयर्थ्यानिस्तारादिति भावः ।

या० — **क्वचिदपर्यायप्रयोग इति** । क्वचित्सहप्रयोगे प्रमिते सतीत्यर्थः ॥ **अन्यथा घटादिति** । घटकलशादिव्यवहारेऽप्यविनाभावादेव न सहप्रयोग इति स्यादिति भावः ॥

श्री० — **अनवस्थेति** । अभावेऽपि चेदितरान्योन्याभावस्वरूपभेदोऽङ्गीक्रियते तर्हि तस्याप्यभावत्वेन तत्राप्यन्योन्याभावरूपभेदाङ्गीकारप्रसक्त्याऽनवस्थेत्यर्थः । **भेदस्येत्यर्थः** स्वरूपभेदस्येत्यर्थः । **तद्रूपः** स्वरूपभेदः । **पृथग्वाक्यतया** भिन्नवाक्यनिवेशेन । **जातु** कदाऽपि ॥ **एकेनैवेति** । पृथुबुध्नोदराकारत्वरूपेणैकेनैव प्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः । घटत्वादीत्यत्रादिपदेन कलशत्वादिग्रहणम् ॥ **निमित्तत्रयेति** । पृथक्त्वादिनिमित्तत्रयेत्यर्थः ॥ **अविनाभावित्वादिति** । न तु पर्यायत्वादित्यर्थः । घटात्पटः पृथक् । घटादन्य इति एकदा न प्रयुज्यते । कुतः । यत्र पृथक्त्वं तत्रान्योन्याभाव इति व्याप्तेः सत्वेन व्याप्यभूतपृथक्त्वोक्त्या व्यापकीभूतोऽप्यन्योन्याभावादिर्लब्ध इति न तयोः सहप्रयोग इति भावः । उभयं क्रमेणोपपादयति ॥ **पृथक्त्वे सतीति** । पृथक्त्वे सत्यन्योन्याभावो नियतः । यत्र पृथक्त्वं तत्रान्योन्याभावः । द्रव्ये दर्शनादिति त्वयोक्तत्वात् । तथाच व्याप्योक्त्या व्यापकस्य लब्धत्वेनादौ घटात्पृथगित्युक्त्वा पश्चाद्घटो न भवतीति प्रयोगो मा भूत् । तथाऽप्यादौ घटो न भवतीत्युक्त्वा पश्चाद्घटात्पृथगिति तु स्यादेव । न चात्रापि पूर्वोक्तरीत्याऽन्योन्याभावस्य पृथक्त्वव्याप्तत्वेनव्याप्यभूतान्योन्याभावोक्तौ व्यापकीभूतं पृथक्त्वमपि लब्धमिति वाच्यम् । अन्योन्याभावे सति पृथक्त्वम् । यत्रान्योन्याभावस्तत्र पृथक्त्वमिति यावत् व्याप्तिर्नैव । रूपं रसो न भवतीति प्रतीत्या गुणादौ व्यभिचारस्य पृथक्त्वस्य गुणत्वेन तत्रासम्भवादिति त्वयोक्तत्वादिति भावः ॥ **पृथिवीत्यादि** । पृथिवीत्वादीनां क्रियावत्त्वादिनाऽविनाभूतत्वादिति भावः ॥ **न सहेति** । घटो न भवतीत्युक्त्वा घटात्पृथगिति

न व्यवहरन्तीत्यर्थः ॥ **अन्यथाकल्पनमिति** । अविनाभावित्वेन वा, लौकिकानामन्यतमव्यवहारेण प्रयोजनसिद्धया वा न प्रयोग इत्यन्यथाकल्पनमन्यथासिद्धिकल्पनमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । **अपर्याय-प्रयोगे** क्वचिद्युगपत्प्रयोगे । यथा धूमवत्त्वादग्निमानिति क्वचित्सहप्रयोगोऽस्तीति कृत्वा कदाचिद्धूमवत्त्वा-दित्युक्तेऽविनाभावाद्वह्निर्गम्यत इति दृष्टम् । तद्वदत्रापि पृथक्त्वादीनां **पर्यायप्रयोगस्य** सहाप्रयोगस्येति यावत् । अविनाभावेनान्यथासिद्धिकल्पनं तदा स्याद्यदि कस्मिंश्चित्प्रयोगे पृथक्त्वादित्रयमपि युगपत्प्रयु-ज्येत । न चैवम् । तस्मादन्यथासिद्धिर्न कल्प्येत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । क्वचित्पर्यायप्रयोगाभावेऽपि पर्यायप्रयोगस्याविनाभावादिनाऽन्यथासिद्धिः कल्प्यते, तर्हि घटकरीरकलशादीनां पर्यायेण क्रमेण प्रयोगः कुत इत्युक्ते घट इत्युक्तौ कलशो लभ्यते । घटाविनाभूतत्वात्कलशस्येत्यप्यन्यथासिद्धिकल्पना स्यात् । न तु घटस्यैव कलशत्वादिति । तत्र चैतावदेव वाच्यम् । क्वचिदसहप्रयोगाभावान्नान्यथासिद्धिः कल्प्येति । सममेतत्प्रकृतेऽपीति ॥ **सर्वश इति** । क्वचिदपर्यायप्रयोगे सति पर्यायप्रयोगस्यान्यथाकल्पना कार्या । न चैवम् । किन्तु सर्वशः सततं पर्यायेणैव प्रयोगादिति भावः सूचित इति ध्येयम् ।

च०— क्वचिदपर्यायप्रयोग इति । एकवाक्यघटकतयोभयोः प्रयोगे सतीत्यर्थः । **अन्यथा** क्वचिदेकवाक्यघटकतया पदद्वयप्रयोगाभावेऽपि पर्यायप्रयोगस्याविनाभावित्वनिमित्तकताकल्पने । घटादीत्यादिपदं करीरकलशादिपदपरिग्राहकम् । **तथाप्रसङ्गात्** । अविनाभावित्वनिमित्तताप्रसङ्गात् ।

सु०— अथ मतम् । पृथक्त्वान्योन्याभावयोस्तावत्स्फुटो विवेकः । यत्पृथक्त्वमव-धिनिरूप्यम् । अन्योन्याभावस्तु प्रतियोगिनिरूप्यः । किं च, 'अन्यारादितरर्ते' इति पृथक्त्ववाचिपदयोगे पञ्चम्यनुशिष्यते । अन्य इत्यर्थग्रहणमिति वचनात् । अन्यथा भिन्नो-घटात्पटोऽर्थान्तरं घटात्पट इत्यादौ पञ्चमी न स्यात् । अनुशासनान्तराभावात् । तथा च पृथक्त्वमेव चेदन्योन्याभावः तदा घटो न भवति पट इत्यत्रापि पञ्चमी स्यात् । न चैवम् । तेन जानीमोऽन्यत्पृथक्त्वम् , अन्यश्चान्योन्याभाव इति । स्वरूपभेदस्य चाभ्यां उभयाभ्यां विवेकः । परनिरूप्यत्वविरहाद्विधिरूपत्वाच्च । एवं च व्यवहारपर्यायताऽन्यथोपपादनीयेति ।

शे०— पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानां भेदस्य युक्त्यादिसिद्धत्वान्न सहाप्रयोगस्याविना-भावित्वादिनिमित्तकत्वकल्पनं निर्मूलमित्याशयेन लीलावतीकिरणावल्यादावुपपादितं तद्भेदमुत्थापयति **अथ मतमिति** ॥ **यत्पृथक्त्वमवधीत्यादि** । उपलक्षणमेतत् । पृथक्त्वं विधिरूपं अन्योन्याभावस्तु निषेधरूप इत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु पञ्चम्यन्तपदाभिलप्यमानं प्रतियोगित्वमेवावधित्वमिति कथं प्रति-योग्यवधिनिरूप्यत्वाभ्यां पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेद इत्यरुचेराह **किञ्चेति** । 'अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द अंचूत्तरपद आच् आहि' इत्येतैर्युक्ते पञ्चमीविभक्तिर्भवतीत्युदाहृतसूत्रार्थः ॥ **पृथग्वाचीति** ।

पृथक्त्ववद्वाचिपदयोग इत्यर्थः । पृथक्त्ववाचिपदयोग इति पाठेऽप्ययमेवार्थोऽनुसन्धेयः । पृथक्शब्दस्य पृथक्त्वविशिष्टवाचितया पृथक्त्ववाचित्वाभावात् । नन्वत्र सूत्रे पृथक्शब्दानुपादानात्कथं तद्योगे पञ्चम्यनुशासनमेतदित्यत आह **अन्य इत्यर्थग्रहणमिति वचनादिति** । अन्य इत्यर्थग्रहणमिति वृत्तौ व्याख्यानादित्यर्थः । तथा चान्यार्थका अन्यशब्दपर्याया यावन्तः शब्दास्तद्योगे पञ्चम्या अनेन विधानात् । पृथगादिशब्दानामप्यन्योन्याभाववद्वाचकतयाऽन्यशब्दे पर्यायत्वात्तद्योगे भवत्येवेदं पञ्चम्यनुशासनमिति भावः । ननु 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञे'ति न्यायेनान्य इत्यस्य शब्दग्रहणसंभवादर्थग्रहणत्वाश्रयणमनर्थकमित्यतः शब्दग्रहणत्वे, अन्यो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्रैव पञ्चमी स्यात् । न तु भिन्नादिशब्दयोगे । अर्थग्रहणे त्वन्यो भिन्नो विधर्मा अर्थान्तरमितरः पृथगित्यादौ पञ्चमी भवतीत्यर्थग्रहणमेवेदमित्याह **अन्यथेति** । ननु शब्दग्रहणत्वेऽन्यारादिति सूत्रेण भिन्नादिशब्दयोगे पञ्चम्यप्राप्तावपि लक्षणान्तरेणैव तद्योगेऽपि पञ्चम्युपपत्तेः, किमर्थग्रहणत्वाश्रयणेनेत्यतः स्यादेवं यदि भिन्नादियोगे पञ्चमीविधायकं लक्षणान्तरं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह **अनुशासनान्तरेति** । तथा च शब्दग्रहणेऽनेन पञ्चम्यसंभवाल्लक्षणान्तरस्य चाभावेन तेनापि तदप्राप्तेर्भिन्नो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यादौ पञ्चम्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् तत्र पञ्चम्युपपत्त्यर्थमन्य इत्यर्थग्रहणमावश्यकमिति भावः । अस्तु पृथक्त्ववद्वाचिपदयोगे पञ्चम्यनुशासनमिदं सूत्रं, किमेतावतेत्यत आह **तथा चेति** । अन्यपर्यायशब्दयोगे पञ्चम्यनुशासनाद्घटात्पटोऽन्य इत्यत्रेव घटः पटो नेत्यत्रापि घटात्पटो नेति पञ्चमी स्यादित्यर्थः । न चान्योन्याभाववद्वाचकपदप्रयोगे पञ्चम्यनुशासनादन्यशब्दस्य तादृशतया तद्योगे पञ्चम्युपपत्तावपि नशब्दस्यान्योन्याभाववाचकत्वेन तद्वद्वाचकत्वाभावान्न घटः पटो नेत्यत्र पञ्चमीप्रसङ्ग इति वाच्यम् । भूतले न घटः न पचतीत्यादौ नञः केवलप्रतिषेध इव, लोकेऽपटो घट इति समासे, वेदे च 'नानुयाजेष्वि'त्यादावन्यस्मिन् प्रचुरप्रयोगादिरूपस्य शक्तिप्रमाणस्य सत्त्वेन प्रतिषेधवाचकत्ववदन्योन्याभाववद्वाचकत्वोपपत्तावपि केवलान्योन्याभावे क्वाप्यप्रयोगेण तद्वाचकत्वाभावेनान्योन्याभाववद्वाचकनञ्प्रयोगे घटः पटो नेत्यत्र पञ्चम्या वज्रलेपत्वात् । उपलक्षणं चैतत् । अपटो घट इति समासे नञाऽन्योन्याभाववत एवाभिधानात्तत्रापि पञ्चमी स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति **न चेति** । पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदमुपपाद्य स्वरूपभेदस्य पृथक्त्वान्योन्याभावाभ्यां भेदमुपपादयति **परनिरूप्यत्वेति** । पृथक्त्वान्योन्याभावयोरवधिप्रतियोगिरूपपरनिरूप्यत्वात्ताभ्यामस्य युक्तो भेद इति भावः ॥ **विधिरूपत्वाच्चेति** । यद्यपि पृथक्त्वस्यापि विधिरूपत्वान्न विधिरूपत्वं पृथक्त्वात्स्वरूपभेदस्य विवेचकं संभवति । तथाऽप्यन्योन्याभावमात्रविवेचकतयैवास्योपन्यास इत्यवधेयम् । पृथक्त्वादिभेदसमर्थनस्य प्रयोजनमाह **एवं चेति** ॥ **अन्यथेति** । अविनाभावनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः ।

स०— पृथक्त्वान्योन्याभावौ भिन्नौ पञ्चमीप्रयोगविषयत्वतदविषयत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वात् इत्यनुमानमभिप्रेत्यात्राप्रयोजकत्वं परिहर्तुमाह **किञ्चेति** ।

प० (अत्रत्यो विषयः पृ. १७०३ पं. २४ तः पृ. १७०४ पं. २ पर्यन्तं द्रष्टव्यः ।)

या० **यत्पृथक्त्वमवधिनिरूप्यमित्यादि** । इदमुपलक्षणम् । यत्पृथक्त्वं भावरूपमन्योन्याभावस्तु अभावरूप इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **किञ्चान्यारादितरेति** । एतैर्योगे पञ्चमी स्यादिति तदर्थः । एवं चान्यारादितरर्त इति सूत्रैकदेशस्यैवात्र ग्रहणमिति ध्येयम् । नन्वत्र पृथक्त्ववाचिपदं नोपात्तमित्यत आह **अन्य इत्यर्थेति** । तथा चान्यत्वार्थका येऽन्यशब्दपर्यायाः पृथक् भिन्नोऽर्थान्तरमित्यादयः शब्दाः तद्योगेऽपि पञ्चम्यत्रानुशिष्टेति गम्यत इति भावः । **विधिरूपत्वाच्चेति** । इदं च स्वरूपभेदस्यान्योन्याभावादेव विवेकसाधनायोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **अन्यथोपपादनीयेति** । अविनाभावादिनेति शेषः ।

श्री०— **अवधीत्यादि** । अवधित्वं प्रतियोगित्वं च भिन्नमिति शंकितुर्हृदयम् । **अन्यथा** अर्थग्रहणाभावे । **आभ्यां** पृथक्त्वान्योन्याभावाभ्याम् । **विवेको** भेदः । परः अवध्यादिः ॥ **विधीति** । पट एवेति प्रतीयमानस्य स्वरूपभेदस्य विधिरूपत्वादन्योन्याभावस्य निषेधरूपत्वान्नानयोरैक्यमित्यर्थः ॥ **एवं चेति** । त्रयाणां भेदस्य सत्त्वादित्यर्थः । **पर्यायता**= क्रमेण प्रयोगः । **अन्यथा**= अविनाभावादिना ।

च०— निरूपकभेदपञ्चमीविधायकानुशासनतद्राहित्यादिहेतुभिः पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानामन्योन्यभेदस्यानुमिततयैकवाक्यघटकतया प्रयोगराहित्यस्याविनाभावित्वनिमित्तकता सङ्गच्छत एव इत्यभिसन्दधानश्चिरन्तननिबन्धेषूदयनादिप्रदर्शितदिशा शङ्कते **अथ मतमिति** । पृथक्त्वस्य भावरूपता अन्योन्याभावस्याभावरूपता च भेदिका द्रष्टव्या । ननु पञ्चमीजनितोपस्थितिविषयतापन्नप्रतियोगित्वावधित्वयोरेव भेदस्य दुर्निरूपतया कथं तन्निबन्धनस्तद्भेद इत्यरुचेराह **किञ्चेति** । अन्य । आरात् । इतर । ऋते । दिक्शब्द । अंचूत्तरपद आच् । आहि । इत्येतत्समभिव्याहारे पञ्चमी भवतीति सूत्रार्थः ॥ **पृथक्त्ववाचिपदयोगे** पृथक्त्वप्रवृत्तिनिमित्तकपदसमभिव्याहारे । ननु पृथगितिशब्दस्य सूत्राघटकतया कथं तत्समभिव्याहारे पञ्चम्यनुशिष्टेत्यत आह **अन्य इत्यर्थेति** । वामनः काशिकायाम् इत्थमार्तीथपदित्यर्थः । तथा चान्यशब्दपर्यायाखिलशब्दसमभिव्याहारे पञ्चम्या अनेन विहिततया पृथगादिशब्दानामपि तथाविधतया तत्समभिव्याहारेऽपीदं तद्विधायकं भवतीति भावः । स्वं रूपं शब्दस्येति परिभाषामनादृत्येत्थमर्थापने बीजं दर्शयति **अन्यथेति** ॥ **पञ्चमी स्यादिति** । नशब्दस्याप्यन्यपदपर्यायत्वादिति भावः । न चान्यपदस्य भेदावच्छिन्नवाचकतया नशब्दस्य च विरुद्धविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतस्य प्रतिषेधमुख्यविशेष्यकान्वयबोधजनकस्य समानविभक्तिकताद्दश-

पदद्वयसमभिव्याहारे च भेदमुख्यविशेष्यकशाब्दधीजनकस्य प्रतिषेधत्वभेदत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन नानार्थतया नेतरेतरपर्यायतेति वाच्यम् । लोके अघटः पट इत्यादौ पदद्वयसामानाधिकरण्यानुरोधेन वेदे च नानुयाजेष्वित्यादौ भेदवत्यपि शक्तितात्पर्यावधारणेन तस्य तत्पर्यायत्वस्य दुरपह्नवत्वात् । तत्र लक्षणाऽऽश्रयणस्य कल्पनागौरवापादकत्वात् । अघटः पट इत्यादौ नञुपस्थाप्यैकदेशे प्रतियोगितासंबन्धेन व्युत्पत्तिवैचित्र्येण घटस्यान्वयमुपेत्य घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववदभिन्नः पट इत्यन्वयबोधस्योपगतौ तद्दिशैव घटः पटो नेत्यत्रापि सूपगमतया पञ्चम्यापत्तेर्दुर्वारत्वाल्लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन सामानाधिकरण्यस्य प्रकृतेऽपि सूपपादत्वादित्याशयात् । अघटः पट इत्यादौ समासे नञान्योन्याभाववत एवाभिधानात्तत्रापि पञ्चम्यापत्तिरवसेया ॥ **परनिरूप्यत्वविरहादिति** । पृथक्त्ववदवधिनाऽन्योन्याभाववत्प्रतियोगिना चानिरूप्यतया तदुभयभेदोऽप्यत्र सूपपाद इति भावः ॥ **विधिरूपत्वाच्चेति** । स्वरूपभेदे धर्मिणि अन्योन्याभावमात्रप्रतियोगिकभेदे साधनीये हेतुमभिप्रैति । तेन पृथक्त्ववृत्तिप्रातिस्विकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यानेनासाधनान्नानैकान्त्यावकाशः ॥ **अन्यथोपपादनीयेति** । अविनाभावनियन्त्रितत्वादिना नेयेत्यर्थः ।

सु० — अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं निरूपकभेदाद्भेद इति, तदसत् । **अवधिप्रतियोगिनोरेव भेदस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । पृथक्त्वनिरूपकत्वमवधित्वम्, अभावनिरूपकत्वं प्रतियोगित्वमिति चेन्न । पृथक्त्वान्योन्याभावभेदस्याद्याप्यसिद्धत्वेन इतरेतराश्रयत्वात् । पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यां भेदश्चानुपपन्नः । अन्यशब्दोपपदे पञ्चमीविधानात् । कथं तर्हि भिन्नादियोगे पञ्चमीति चेत् । विलक्षणो यज्ञदत्तो देवदत्तादित्यत्र कथम् । न हि वैलक्षण्यं पृथक्त्वम् । गुणादिष्वपि सद्भावात् । अथ कथञ्चिदपादानत्वं तत्र व्युत्पादयिष्यत इति चेत् । भिन्न इत्यादावपि किं न व्युत्पाद्यते । तथा सत्यन्य इत्यत्रापि साम्यात्सूत्रवैयर्थ्यमापद्यत इति चेन्न । प्रपञ्चार्थत्वेनोपपत्तेः ।**

शे० — **अशक्यत्वादिति** । पञ्चम्यन्तपदाभिलप्यमानं प्रतियोगित्वमेवावधित्वं न त्वन्यदिति भावः ॥ **पृथक्त्वेति** । तथा च निरूपकभेदात्पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्युक्तो भेद इति भावः ॥ **अभावेति** । अन्योन्याभावेत्यर्थः । एतच्चावधित्वविशेषस्य प्रतियोगित्वविशेषस्य च लक्षणं, न त्ववधित्वादिसामान्यस्येत्यतो न महत्त्वाद्यवधौ प्रागभावादिप्रतियोगिनि चाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ **अद्याप्यसिद्धत्वेनेति** । निरूपकभेदसिद्धिं विनाऽसिद्धत्वेनेत्यर्थः । निरूपकभेदातिरेकेण तद्भेदसाधकाभावादिति भावः ॥ **इतरेतराश्रयत्वादिति** । पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदसिद्धौ पृथक्त्वनिरूपकत्वान्योन्या-

भावनिरूपकत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणतया अवधिप्रतियोगिरूपनिरूपकभेदसिद्धिः तत्सिद्धौ चावधिनिरूप्यत्वप्रतियोगिनिरूप्यत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वेन पृथक्त्वान्योन्याभावरूपनिरूप्यभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वादित्यर्थः । **किं** चेन्युक्तं साधकं दूषयति **पञ्चमीति** । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वेऽपि घटात्पटोऽन्य इत्यत्रेव घटः पटो नेत्यत्र न पञ्चमीप्रसङ्गः । 'अन्यारादिति' सूत्रे 'स्वं रूपमि'ति परिभाषयाऽन्य इत्यन्यस्य शब्दग्रहणत्वेनार्थग्रहणत्वाभावेनान्यशब्दयोगभावाभावाभ्यामुक्तस्थले पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगयोरुपपत्तेर्न पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यां तद्भेदसिद्धिरित्याह **अन्यशब्दोपपद इति ।** अर्थग्रहणत्वे सूत्रे इतरग्रहणानर्थक्यम् । अन्येत्यनेनान्यपर्यायशब्दयोगे पञ्चमीविधानप्राप्त्येतरशब्दस्यापि पृथगादिशब्दवदन्यशब्दपर्यायतया तद्योगेऽप्यन्येत्यनेनैव पञ्चमीविधानस्य सिद्धत्वात् । न च, 'इतरस्त्वन्यनीचयो'रित्यमरोक्तेर्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम् । 'अस्मात्तारो मन्द्रो वे'त्यादाविव पञ्चमीविभक्ते इत्यनेनैव तत्सिद्धेः । यस्त्वितर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । तथा हि । चैत्रमैत्रयोः प्रकृतयोरुच्यते-चैत्रः शूरः इतरः कातर इति । तथा च नायमन्यार्थ इति । तन्न । पृथगन्य इतर इति पर्याया इति वर्धमानविरोधात् । पृथक्त्वाधिकरणे 'अन्येतरयोः शक्ति'रित्यभियुक्तवचनविरोधाच्च । अत एव 'तस्यान्यार्थेऽन्तर्भावोऽस्तीति चिन्त्य'मित्याह हरदत्तः । अतो नान्येत्यर्थग्रहणमिति ध्येयम् । अर्थग्रहणपक्षेऽन्यपर्यायशब्दयोगे पञ्चमीविधानसिद्ध्या भिन्नादिशब्दानामपि तत्पर्यायतया तद्योगे पञ्चम्युपपत्तावपि शब्दग्रहणपक्षेऽन्यो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यन्यत्रैवान्यशब्दयोगेन पञ्चमी स्यात् । भिन्नो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यादावन्यशब्दयोगाभावात्पञ्चमी न स्यादित्यर्थग्रहणमेवेदमाश्रयणीयम् । इतरग्रहणं तु सूत्रे प्रपञ्चार्थं भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते **कथं तर्हीति** । आदिपदेनार्थान्तरादिसंग्रहः । शब्दग्रहणपक्षेऽन्यारादिति सूत्रेण भिन्नादिशब्दयोगे पञ्चम्यप्राप्तावपि कथञ्चिदपादानत्वेन 'अपादाने पञ्चमी'त्यनेनैव पञ्चमीसंभवान्न तदनुपपत्तिप्रसङ्ग इति भावेन कथञ्चिदपादानत्वस्य पञ्चमीप्रापकत्वं परमुखेनैवानेतुं प्रतिबन्दीमाह **विलक्षण इति** ॥ **कथमिति** । अन्यपर्यायशब्दयोगाभावान्न तत्र पञ्चमी स्यादिति भावः । ननु विलक्षणशब्दोऽप्यन्यशब्दपर्याय एवेति भवेदेव तद्योगेऽप्यनेन पञ्चमीत्यतः पर्यायत्वेऽस्यार्थैक्यनिबन्धनत्वेन प्रकृते च तदभावान्न पर्यायत्वमित्याह **न हीति** । कुतो न वैलक्षण्यमेव पृथक्त्वमित्यतः पृथक्त्वरूपगुणशून्यतया निर्धारितेषु गुणादिषु वृत्तेर्वैलक्षण्यस्य न पृथक्त्वरूपता युक्तेत्याह **गुणादिष्वपीति** । आशयमविद्वान् शङ्कते **अथेति** । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'ति वचनादनपादानत्वेऽप्यपादनत्वविवक्षया विलक्षणो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्रापादाने पञ्चमीति सूत्रेण पञ्चमीत्याशयः । आशयमुद्घाटयति **भिन्न इत्यादावपीति** । तथा चात्राप्युक्तरीत्या पञ्चम्युपपत्तेर्नान्येत्यर्थग्रहणं सूत्र इति भावः ॥ **तथा सतीति** । भिन्नादियोगे कथञ्चिदपादानत्वाश्रयणेन पञ्चम्युपपत्ता-

वित्यर्थः ॥ **साम्यादिति** । अन्ययोगेऽपि कथञ्चिदपादानत्वव्युत्पादनस्य साम्यादित्यर्थः ॥ **सूत्रवैयर्थ्यमिति** ॥ 'अन्यारादितरर्ते' इति सूत्रवैयर्थ्यमित्यर्थः । अपादाने पञ्चमीत्यनेनैवान्यादियोगे पञ्चम्युपपत्तेरिति भावः ॥ **प्रपञ्चार्थत्वेनेति** । अपादाने पञ्चमीति सूत्रप्रपञ्चार्थत्वेनेत्यर्थः ।

स०— इतरेतराश्रयत्वादिति । प्रतियोगिनिरूप्यत्वस्यान्योन्याभावपृथक्त्वस्वरूपत्वाभावेन तन्निष्ठधर्ममात्रत्वात् अन्योन्याभावनिरूपकत्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगिन्यसत्त्वात् महत्त्वावधौ पृथक्त्वनिरूपकत्वाभावेन तयोरेवावधित्वप्रतियोगित्वरूपत्वासंभवेन तन्निष्ठधर्मत्वावश्यंभावात् अन्योन्याभावपृथक्त्वयोर्भेदसिद्धौ अन्योन्याभावनिरूपकत्वपृथक्त्वनिरूपकत्वलक्षणविरुद्धधर्माधिकरणत्वेन पृथक्त्वान्योन्याभावावधिप्रतियोगिनोर्भेदसिद्धिः तत्सिद्धौ च प्रतियोगिनिरूप्यत्वावधिनिरूप्यत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वेन पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ **अन्यशब्दोपपद इति** । 'अन्यारादि'त्यनेनान्यशब्दयोग एव पञ्चमी विधीयते न तदर्थकभिन्नपदयोग इति भावः ॥ **कथञ्चिदपादानत्वमिति** । तथा चापादाने पञ्चमीत्यनेनैवात्र भविष्यति पञ्चमीत्यर्थः ।

प० — (अत्रत्यो विषयः पृ. १७०४ पं. २ तः पं. ११ पर्यन्तं द्रष्टव्यः ।)

अन्य इत्यर्थग्रहणाभावे बाधकमाशंक्य प्रतिबन्दीमाह **कथं तर्हीति** । तर्ह्यन्यशब्दो-पपद एव पंचमीति पक्ष इत्यर्थः ॥ **विलक्षण इति** । अन्येत्यर्थग्रहणपक्षेऽपि अन्योन्याभावपृथक्त्वस्वरूपभेदानां त्रयाणामेव भेदत्वोपगमेन तेषामेवान्यपदार्थत्वाद्वैधर्म्यरूपवैलक्षण्यस्यान्यशब्दार्थत्वाभावादिति भावः । अन्योन्याभावस्वरूपे भेदस्थले पंचम्यभावाद्वैलक्षण्यं पृथक्त्वान्तर्भूतमित्युपेत्यैव पंचमी समर्थनीया । न चैतद्युक्तमित्याह **न हीति** ॥ **सद्भावात्** । वैलक्षण्यस्येति योज्यम् ॥ **कथंचिदिति** । निरूपणावधित्वमात्रेणेत्यर्थः । तथा चापादाने पंचमीत्यनेनैव पंचमी भविष्यतीति भावः ॥

या०— पृथक्त्वनिरूपकत्वमित्यत्र पृथक्त्वग्रहणं प्रकृताभिप्रायेण । वस्तुतस्तु परत्वापरत्वोत्कृष्टत्वदीर्घत्वादिभावनिरूपकत्वमवधित्वमिति ज्ञातव्यम् । न चैवं सादृश्यप्रतियोगिन्यतिव्याप्तिः । तस्याप्यवधित्वेन लक्ष्यत्वादित्याशयात् ॥ **इतरेतराश्रयत्वादिति** । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावभेदसिद्धौ तदवधेरभावनिरूपकत्वरूपप्रतियोगित्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च पृथक्त्वस्यान्योन्याभावभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वादित्यर्थः । प्रौढिवादेनाह **अन्यशब्दोपपद इति** । अन्य इत्यर्थग्रहणं न भवति, किन्तु 'स्वं रूपं शब्दस्ये'ति वचनाच्छब्दग्रहणमेवेत्यर्थः । ननु विलक्षणशब्दोऽप्यन्यशब्दपर्याय इत्यत आह **न हीति** । **पृथक्त्वं** अन्यत्वापरपर्यायं पृथक्त्वमित्यर्थः ॥ **अथ कथञ्चिदिति** । विवक्षाविशेषमाश्रित्येत्यर्थः । तथा चापादाने पञ्चमीत्यनेनैव तत्र पञ्चमीति भावः ॥ **प्रपञ्चार्थत्वेनेति** । अपादाने पञ्चमीति सूत्रप्रपञ्चार्थत्वेनेत्यर्थः ।

श्री०— ननु घटात्पृथगिति पृथक्त्ववाचिपृथक्पदप्रयोगेऽर्थग्रहणपक्षे पञ्चमीप्रयोगो विहितो नान्योन्याभावप्रयोगे। घटो न भवति पट इत्यत्र तददर्शनादतः पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेद इत्याशङ्क्य आह **पञ्चमीति ॥ कथं तर्हीति**। तथा चार्थग्रहणं कार्यमिति भावः ॥ **इत्यत्र कथमिति**। अर्थग्रहणपक्षेऽप्यस्तु भिन्नादिशब्दप्रयोगे पञ्चमी। विलक्षणादिशब्दप्रयोगे तु कथम्। न चान्यभिन्नादिशब्दसमानार्थत्वं विलक्षणशब्दस्येति वाच्यम्। विरुद्धधर्मोपेतं विलक्षणमित्यन्यत्वादिव्याप्यधर्मस्यैव विलक्षणशब्देनोक्तेर्न तयोरेकार्थत्वमित्यर्थः। नन्वर्थग्रहणपक्षे पृथक्त्ववाचिपदप्रयोगे तावत्पञ्चमी विहिता। वैलक्षण्यस्यापि पृथक्त्वेन तद्योगे पञ्चम्युपपद्यत इत्यत आह **न हीति**। विरुद्धधर्मवत्त्वरूपवैलक्षण्यस्य गुणादिसाधारणत्वेन पृथक्त्वरूपत्वाभावान्न तद्योगे पञ्चमी युक्तेत्यर्थः। **तत्र** देवदत्ताद्विलक्षण इत्यत्र ॥ **कथंचिदिति**। यज्ञदत्तविश्लेषावधित्वेन देवदत्तस्यापादानत्वमित्यर्थः। **किं न व्युत्पाद्यत इति**। अपादानत्वमिति शेषः। तथा चापादान एव पञ्चमी तत्राप्यस्तु। तथा चार्थग्रहणं न कार्यमिति भावः॥ **साम्यादिति**। घटादन्य इत्यत्राप्यपादानत्वव्युत्पादनसम्भवेनापादाने पञ्चमीत्यनेनैव पञ्चमीप्राप्तावन्यारादिति सूत्रं व्यर्थमापन्नमिति भावः।

च०— **पृथक्त्वेति**। परत्वेत्यादिनिरूपकत्वं तदित्यपि द्रष्टव्यम्। तथा च निरूपकभेदनिबन्धनस्तद्भेद इति हृदयम्। **इतरेतराश्रयत्वादिति**। पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्निरूपकभेदसिद्ध्यधीनसिद्धिका दर्शितलक्षणावधित्वप्रतियोगित्वरूपनिरूप्यभेदसिद्धिः तन्नियन्त्रिता च सा सिद्धिः इतीतरेतराश्रयत्वादित्यर्थः। **अन्यशब्दोपपद इति**। अन्यशब्दसमभिव्याहार इत्यर्थः। **प्रौढवादेनाह** अन्यत्रशब्दोपपद इत्यप्यवतारयन्ति। इतरशब्दस्याप्यन्यपदपर्यायतया तस्यार्थग्रहणत्वे इतरग्रहणानर्थक्यापत्तेः। **प्रपञ्चार्थत्वेन** अपादाने पञ्चमीति सूत्रार्थविवरणपरत्वेन।

सु०— विलक्षणयोगे पञ्चमी वक्तव्येति चेत्। विशिष्टव्यावृत्तादियोगेऽपि कथम्। न विशिष्टादिकं पृथक्त्वमिति च स्वयमेव व्युत्पादितम्। सर्वत्रोपसङ्ख्याने भिन्नादिष्वपि तथा भविष्यति। किमन्येत्यत्रार्थग्रहणव्याख्यानेन।

शे०— विलक्षणयोग इति। तथा चोपसंख्यानादेव विलक्षणो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्र पञ्चम्युपपत्तेर्नान्येत्यर्थग्रहणपक्षेऽप्यनुपपत्तिः। शब्दग्रहणपक्षे तु भिन्नादियोगेऽन्यशब्दयोगाभावान्न पञ्चम्युपपत्तिरिति न शब्दग्रहणमाश्रयितुं युक्तमिति भावः। तर्हि शब्दग्रहणेऽप्युपसंख्यानादेव भिन्नादियोगेऽपि पञ्चम्युपपत्तेर्नार्थग्रहणेन प्रयोजनमिति मनसि निधाय प्रतिबन्दीमाह **विशिष्टेति**। आदि-

पदेन धर्मसंग्रहः । अर्थग्रहणपक्षेऽप्यन्यपर्यायशब्दयोग एव पञ्चमीविधानात् । विशिष्टादिशब्दस्य चान्यशब्दपर्यायत्वाभावात्तद्योगे पञ्चमी न स्यादित्यर्थः । ननु पृथगिति विशिष्ट इति व्यावृत्त इति प्रतीतीनामेकाकारत्वेन वैशिष्ट्यादिकमेव पृथक्त्वम् । तथा च विशिष्टादिशब्दस्याप्यन्यशब्दपर्यायत्वेन तद्योगेऽपि भविष्यत्येवान्यारादिति सूत्रेण पञ्चमीति कथमर्थग्रहणपक्षे विशिष्टादियोगे पञ्चम्यनुपपत्त्युद्भावनमित्यत आह **न विशिष्टादिकमिति** ॥ **व्युत्पादितमिति** । गुणकिरणावल्यामिति शेषः ।

अयमत्र परकीयोपपादनप्रकारः । यदि विशिष्टं पृथक् तदा पूर्वं यच्छब्दविशिष्टं व्योम तदेव पश्चाच्छब्दाविशिष्टं तत एव पृथक् स्यात् । एवं बुद्ध्याद्यविशिष्टादात्मादेस्तद्बुद्ध्यादिविशिष्टः स एव ततः पृथक् स्यात् । नापि वैधर्म्यं पृथक् । पाकरक्ते घटे श्यामात्तद्घटात् पृथगयं घट इति व्यवहारप्रसङ्गात् । तद्विरोधिधर्मवत्त्वस्यैव तद्वैधर्म्यत्वात् । तस्य च श्यामानन्तरं रक्ततादशायमपि सत्त्वात् । एवं व्यावृत्तमपि न पृथगतद्व्यावृत्तिरेव वैशिष्ट्यमिति वैशेषिकैरङ्गीकृतत्वेन विशिष्टव्यावृत्तयोरेकत्वादिति । तदुक्तं किरणावल्याम् । पृथक्शब्दस्य विशिष्टोऽर्थ इति चेत् । शब्दबुद्धिदण्डाद्यविशिष्टापृथक्त्वेऽपि तद्विशिष्टस्य व्योमात्ममैत्रादेर्दर्शनात् । एतेनैव वैधर्म्यमात्रं पृथक्त्वमिति निरस्तम् । श्यामाद्रक्तो विधर्मा, न च पृथगिति दर्शनादिति । अत्र विशिष्टव्यावृत्तयोरभेदेन विशिष्टपक्षदूषणेनैव दूषितत्वान्न व्यावृत्तपक्षः पृथग्दूषितः । विशिष्टशब्दयोग इव व्यावृत्तयोगेऽपि पञ्चमीदर्शनात् स्वयं पृथक् तदुपादानं कृतमिति ध्येयम् । नन्वर्थग्रहणपक्षे विशिष्टादिशब्दयोगेऽन्यारादिति सूत्रेण पञ्चम्यप्राप्तावपि न तद्योगे पञ्चम्यनुपपत्तिः । विलक्षणयोग इव विशिष्टादियोगेऽप्युपसङ्ख्यानादेव पञ्चम्युपपत्तेरित्यतः किं तर्ह्यन्येत्यर्थग्रहणेन शब्दग्रहणपक्षेऽपि विशिष्टादियोग इव भिन्नादियोगेऽप्युपसङ्ख्यानादेव पञ्चम्युपपत्तेरित्याह **सर्वत्रेति** । विलक्षणयोगे विशिष्टादियोगे चेत्येवं सर्वत्रेत्यर्थः ।

स० — **व्युत्पादितमिति** । स्वग्रन्थे परैरेवेति शेषः ।

प० — **स्वयमेव व्युत्पादितमिति** । विशिष्टत्वादिमति गुणादिपंचके पृथक्त्वाभावस्योक्ततया व्युत्पादितप्रायमित्यर्थः ॥

या० — विशिष्टव्यावृत्तादियोग इत्यत्रादिपदेन विधर्मग्रहणम् । ननु विशिष्टव्यावृत्तादिशब्दोऽप्यन्यशब्दपर्याय एवेत्यत आह **न विशिष्टादिकमिति** ॥ **स्वयमेवेति** । वैशेषिकेनैव स्वग्रन्थे व्युत्पादितमित्यर्थः । यथाऽऽह किरणावलीकारः । पृथक्शब्दस्य विशिष्टोऽर्थ इति चेत् । शब्दबुद्धिदण्डविशिष्टापृथक्त्वेऽपि तद्विशिष्टस्य व्योमात्ममैत्रादेर्दर्शनादिति । यदि विशिष्टमेव पृथक्, तदा पूर्वं यच्छब्दाविशिष्टं व्योम, तदेव पश्चाच्छब्दविशिष्टम् तत एव पृथक् स्यात् । एवं बुद्ध्याद्यविशिष्टादात्मादेः बुद्ध्यादिविशिष्टः स एव ततः पृथक् स्यादिति तत्फक्किकार्थः । अनेन पृथक्शब्दस्य व्यावृत्तमर्थ इति पक्षोऽपि

दूषितप्रायः। अतद्व्यावृत्तिरेव वैशिष्ट्यमिति वैशेषिकैरङ्गीकृतत्वेन विशिष्टव्यावृत्तयोरेकत्वात्। व्यावृत्तिविशेषणे संबन्धि विशिष्टमिति मते तु गुणादेरपि व्यावृत्तत्वान्न तस्य पृथक्शब्दवाच्यत्वम्। एवं पृथक्शब्दस्य विधर्मार्थत्वमपि तत्रैव निराकृतम्। यथाऽऽह। एतेन वैधर्म्यमात्रं पृथक्त्वमिति निरस्तम्। श्यामाद्रक्तो विधर्मा न च पृथक् इति दर्शनादिति॥

श्री०—वक्तव्येति। विलक्षणशब्दस्यान्यशब्दसमानार्थकत्वाभावेनान्यारादिति सूत्राविषयत्वादपादानत्वव्युत्पादनस्य च क्लिष्टत्वादिति भावः॥ **कथमिति।** न हि विशिष्टादिशब्दयोगेऽपि पञ्चमी वक्तव्येत्यत्र नियामकमस्तीति भावः। ननु विशिष्टादीनां पृथक्त्वरूपत्वेन पृथक्त्ववाचिपदयोगे पञ्चम्या अन्य इत्यर्थग्रहणमिति पक्षेऽन्यारादिति सूत्रप्राप्तत्वेन न दोष इत्यत आह **स्वयमेवेति।** रूपत्वादिविशिष्टं रूपं वाय्वादिव्यावृत्तं रूपमिति विशिष्टादेर्गुणादावपि सत्वेन न पृथक्त्वरूपत्वम्। गुणे च पृथक्त्वरूपगुणाभावस्य पृथक्त्वस्य गुणत्वेन तत्रासम्भवादित्यनेन व्युत्पादितत्वादिति ध्येयम्॥ **सर्वत्रेति।** विशिष्टादियोगेऽपीत्यर्थः। **तथा** उपसंख्यानम्। **अन्येत्यत्र** अन्यारादितिसूत्रे॥

च०— स्वयमेव उदयनेनैव। **व्युत्पादितमिति।** गुणकिरणावल्यां शब्दबुद्धिदण्डाद्यविशिष्टापृथक्त्वेऽपि तद्विशिष्टव्योमात्ममैत्रादेर्दर्शनादित्यनेनेत्यर्थः। शब्देन बुध्या दण्डेन विशिष्टेभ्यो अपृथग्भूतानां तद्विशिष्टव्योमात्ममैत्रादीनां दर्शनादिति तदीयग्रन्थाशयोऽवसेयः। एवं श्यामाद्रक्तो विधर्मा न पृथगिति व्यवहारदर्शनाद्वैधर्म्यमप्यादिपदोपात्तं न पृथक्त्वमित्यवधेयम्।

सु०— 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्यामि'ति विकल्पविधानसामर्थ्यादिद(त्थ)माश्रीयत इति चेन्न। अप्राप्तेऽपि विकल्पविधानस्य बहुलमुपलम्भात्।

शे० — ननु 'पृथग्विनानानाभिरि'ति पृथगादियोगे पञ्चम्या विकल्पो विधीयते। न चाप्राप्तस्य विकल्पो विधातुं युक्तः। तस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमात्। न च नियम एवायमसिद्धः। 'न बहुव्रीहावि'ति बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाया नित्यं निषेधे प्राप्ते, 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहावि'ति तद्विभाषाऽऽरम्भस्य, 'द्वन्द्वे चे'ति सर्वनामसंज्ञाया नित्यं निषेधे प्राप्ते, 'विभाषा जसी'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वि'ति झलाद्योर्लिङ्सिचोर्नित्यं कित्संज्ञायां प्राप्तायां 'वा गम' इति तद्विकल्पारम्भस्य, 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामस्वि'ति यज्ञक्रियायामैकश्रुत्ये नित्यं प्राप्ते, 'उच्चैस्तरां वा वषट्कार' इति तद्विकल्पारम्भस्य, 'व्यक्तवाचां समुच्चारण' इति वदतेर्नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषा विप्रलाप इति तद्विकल्पारम्भस्य, 'व्याङ्परिभ्यो रम उपाच्चे'ति रमतेर्नित्यं परस्मैपदे प्राप्ते विभाषाऽकर्मकादिति तद्विकल्पा-

रम्भस्य, 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री'ति य्वोर्नित्यं नदीसंज्ञानिषेधे प्राप्ते 'वाऽमी'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'तिरोऽन्तर्धावि'ति तिरःशब्दस्य नित्यं गतिसंज्ञायां प्राप्तायां 'विभाषाकृञी'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'अधिरीश्वरे' इति अधेर्नित्यं कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां प्राप्तायां 'विभाषा कृञी'ति तद्विकल्पारम्भस्य; निष्ठेति बहुव्रीहौ निष्ठाया नित्यं पूर्वनिपाते प्राप्ते 'वाहिताग्न्यादिष्वि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां विभाषोपसर्ग इति सोपसर्गे तद्विकल्पारम्भस्य, 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति तद्योगे नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां 'कृत्यानां कर्तरि वे'ति कर्तरि तद्विकल्पारम्भस्य, लुङि चेति हनो नित्यंवधादेशे प्राप्ते आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति तद्विकल्पारम्भस्य, 'चक्षिङः ख्याञि'ति चक्षिङो नित्यं ख्याञादेशे प्राप्ते 'वा लिटी'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'लिपिसिचिह्वश्चे'ति च्लेर्नित्यमङादेशे प्राप्ते आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति तद्विकल्पारम्भस्य, 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरि'ति ऋदुपधात्वान्मृजेर्नित्यं क्यपि प्राप्ते 'मृजेर्विभाषे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'सम्भावनेऽलमितिचेत्सिद्धाप्रयोग' इति नित्यं लिङि प्राप्ते 'विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदी'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'यूनिलुगि'ति युवप्रत्ययस्य नित्यं लुकि प्राप्ते 'फक्फिञोरन्यतरस्यामि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामिति नित्यमणि प्राप्ते 'विभाषाफाल्गुनी श्रावणी कार्तिकी चैत्रीभ्य' इति तद्विकल्पारम्भस्य, अवृद्धावपि बहुवचनविषयादिति नित्यं वुञि प्राप्ते 'विभाषाकुरुयुगन्धराभ्यामि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'पर्वताच्चे'ति नित्यं छप्रत्ययप्राप्तौ 'विभाषाऽमनुष्ये' इति तद्विकल्पारम्भस्य, कालाट्ठञिति नित्यं ठञ्प्राप्तौ 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, पूर्वैर्यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु 'मयड्वैतयोरि'ति सूत्रात्पूर्वैः स्वस्वोक्तप्रत्ययेषु प्राप्तेष्वित्यर्थः, मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याऽऽच्छादनयोरि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, सङ्ख्याया इति नित्यं कनि प्राप्ते 'पञ्चद्दशतौ वर्गे वे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'समायाः ख' इति नित्यं खप्राप्तौ 'द्विगोर्वे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञि'ति नित्यं खञि प्राप्ते 'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य' इतितद्विकल्पारम्भस्य, 'नञस्तत्पुरुषादि'ति नित्यं समासान्तनिषेधे प्राप्ते पथो विभाषे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'अनश्चे'ति अन्नन्तादव्ययीभावान्नित्यं टचिप्राप्ते 'नपुंसकादन्यतरस्यामि'ति तद्विकल्पारंभस्य, 'धनुषश्चे'ति नित्यमनङादेशप्राप्तौ 'वा संज्ञायामिति तद्विकल्पारंभस्य, 'दीर्घादि'ति नित्यं तुकिप्राप्ते 'पदान्ताद्वे'ति तद्विकल्पारंभस्य, 'युक्ते चे'ति पूर्वपदस्य नित्यमाद्युदात्तत्वप्राप्तौ 'विभाषाध्यक्ष' इति तद्विकल्पारम्भस्य, 'किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धमि'ति नित्यमनुदात्तत्वनिषेधे प्राप्ते 'किमो लोपे विभाषे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'लोट्चे'ति नित्यमनुदात्तत्वनिषेधप्राप्तौ 'विभाषितं सोपसर्गमनुत्तममि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'ति नित्यं णत्वे प्राप्ते 'वमोर्वे'ति तद्विकल्पारम्भस्य च दर्शनेन विकल्पस्य प्राप्तिपूर्वकतायाः स्थितत्वात् । (विभाषेति-एभ्यष्ठग्वा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः फाल्गुनो मासः । श्रावणिकः श्रावणः । कार्तिकिकः कार्तिकः । चैत्रिकः चैत्रः ।) तथा च पृथग्विनेति पञ्चमी-

विकल्पविधिरपि पृथगादियोगे पञ्चमीनित्यप्राप्तिपूर्वक एव वाच्यः । न चान्यारादितरर्त इत्यत्रान्येत्यस्य शब्दग्रहणत्वे पृथगादियोगे पञ्चमीप्राप्तिः संभवतीति विकल्पविधानान्यथाऽनुपपत्तिरेवान्येत्यर्थग्रहण-नियामिकेति सूत्रेऽन्येत्यर्थग्रहणमेव वाच्यमिति शङ्कते **पृथग्विनेति** ।

सत्यं विकल्पविधिः प्राप्तिपूर्वकः । न तु तन्नियमः । ऊर्णोतेः परस्येडादिप्रत्ययस्य पूर्वेण ङित्वा-प्राप्तावपि 'विभाषोर्णोरि'ति तद्विकल्पारंभस्य, 'यमो गन्धन' इति गन्धने वर्तमानाद्यमेः परस्य सिचः कित्वविधानेऽप्युपयमने वर्तमानाद्यमेः परस्य सिचः कित्वाप्राप्तावपि 'विभाषोपयमने' इति तद्विकल्पारं-भस्य, जातिरूपैकार्थाभिमाने एकवचनस्यैव प्राप्तत्वेन बहुवचनाप्राप्तावपि 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुव-चनमन्यतरस्या'मे'ति (जात्याख्यायामिति--एकोऽप्यर्थो बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः) तद्विकल्पारम्भस्य, 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम' इति सूत्रे साक्षाद्विशेषानुपादानेऽपि वृत्त्याद्यर्थ एव विधानाय समारब्धात् उपपराभ्यामिति नियमसूत्रादनुपसर्गविषयत्वस्यावसायेनानुपसर्गे वृत्त्याद्यर्थे क्रमेरात्मनेपदा-प्राप्तावपि तदर्थ एवात्मनेपदविकल्पविधायकत्वेन तत्सूत्र एव वाग्रहणेनैव तत्सिद्ध्या पृथक् तत्करणायोगेन तदन्यथाऽनुपपत्त्या वृत्त्यादिबहिर्भाव एव तद्विकल्पविधायकत्वस्याश्रयणीयत्वात्तत्र चात्मनेपदस्य सर्वथा अप्राप्तावपि 'अनुपसर्गा'द्वेति तद्विकल्पारम्भस्य, 'पतिः समास एवे'ति नियमादसमासे, घिसंज्ञाया अप्राप्तावपि 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसिवे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्नि'ति अव-रस्मिन् प्रतिषेधोक्त्या परस्मिन्प्रविभागे प्रतिषेधे अप्राप्तावपि 'परस्मिन् विभाषे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति नियमादयज्ञसंयोगे सपूर्वस्य पत्युर्नकाराप्राप्तावपि 'विभाषापूर्वस्ये'ति तद्वि-कल्पारम्भस्य, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमि'त्यादिभिः खिदन्तादावुत्तरपदे मुम्विधानात्कृत्युत्तरपदे मुमोऽप्राप्ता-वपि 'रात्रेः कृति विभाषे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'ग्रो यङी'ति पूर्वसूत्रेण गृ इत्यस्य धातोर्यङि परतः रेफस्य लकारविधानादचि परतस्तदप्राप्तावपि 'अचि विभाषे'ति तद्विकल्पारम्भस्य च दर्श-नेन व्यभिचारात । ततश्चोक्तरीत्यैव पृथगादियोगे पञ्चम्यप्राप्तावपि, 'पृथग्वि'नेति पञ्चमीविकल्पविधानो-पपत्त्या तदन्यथाऽनुपपत्तेरेवासिद्धेः, न तयाऽन्येत्यस्यार्थग्रहणत्वसिद्धिरिति भावेनाह **अप्राप्तेऽ-पीति** ।

स०— पृथग्विनानानाभिरिति । अन्य इत्यर्थग्रहणे हि अन्यारादित्यनेन पृथगादियोगे पञ्चम्यां नियततया प्राप्तायां पृथग्विनानानाभिरिति विकल्पेन तृतीयाविधानमुपपद्यते । अर्थग्रहणाभावे तु पृथगादियोगे अन्यारादित्यनेन पञ्चम्या नित्यतयाऽप्राप्तत्वेन विकल्पविधानमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः ॥
अप्राप्तेऽपि विकल्पविधानस्येति । 'ग्रो यङि' 'अचि विभाषे'त्यादिरूपस्येत्यर्थः ।

प० — **इत्थमिति** । अन्य इत्यर्थग्रहणमित्यर्थः ॥ **अप्राप्तेऽपीति** । 'प्रथमचरमतयाल्पार्ध-कतिपयनेमाश्च, विभाषोर्णोः, विभाषोपयमने अनुपसर्गाद्वेत्यादिविकल्पानां 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे महाभाष्ये अनेकेषां प्रदर्शितत्वादिति भावः ।

या० — **पृथग्विनानानाभिरिति** । एभिर्योगे तृतीया स्यादिति सूत्रार्थः । पक्षे पञ्चमी-द्वितीये । अन्यारादित्यत्रान्य इत्यर्थग्रहणे हि पृथगादियोगे पञ्चम्यां नित्यतया प्राप्तायां, पृथग्विनेति विकल्पविधानमुपपद्यते । अर्थग्रहणाभावे तु पृथगादियोगे पञ्चम्या नित्यतयाऽप्राप्तत्वेन विकल्पविधान-मनुपपन्नं स्यादित्यर्थः ॥ **अप्राप्तेऽपीति** । 'अचि विभाषे'त्यादिविकल्पविधानस्येत्यर्थः । 'ग्रो यङी'ति पूर्वसूत्रे गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परत इत्येवोक्तत्वेन णिजादौ प्रत्यये परतस्तेनाप्राप्तोऽपि लकारादेशोऽत्र विकल्पेन विधीयत इति ज्ञातव्यम् । एवं 'जराया जरसन्यतरस्यामि'त्यादिकमप्यप्राप्तविकल्पविधानमूह्यम् ।

च० — **पृथग्विनानानाभिरिति** । एतत्समभिव्याहारे विकल्पेन तृतीया स्यात् कदाचित् पञ्चमी द्वितीया च । अन्यारादिति योगे अन्येत्यस्यार्थग्रहणरूपतायां पृथगादिपदसमभिव्याहारेऽपि पञ्चम्याः नित्यता प्राप्ताङ्गीदिति दर्शितयोगान्तरेण विकल्पनं सङ्गच्छते, तद्राहित्ये तु तत्समभि-व्याहारे तन्नित्यताया अप्रसक्त्या विकल्पविधानं न घटेतेत्यर्थः ॥ **अप्राप्तेऽपीति** । ऊर्णुनुविथ ऊर्णुन-विथ ऊर्णुविता ऊर्णवितेत्याद्यनुरोधेन पूर्वयोगाप्राप्तस्यापि ङित्वस्य 'विभाषोर्णोरि'ति विकल्पप्रद-र्शनादेवं जरायां जरसन्यतरस्यामित्यादौ तादृशस्य जरसादेशादेश्च तद्दर्शनादित्यर्थः । प्रापञ्चिपत चैतत्प्रपञ्चकाः

सु० — अस्तु वाऽन्येत्यर्थग्रहणम् । तथाऽपि पृथक्त्ववाचिपदयोगे पञ्चमीविधानस्य व्याख्यानात् । घटः पटो न भवतीत्यत्र तु, वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति पञ्चमी न भविष्यति । प्रतियोगिनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यां तु विवेकः स्वरूपभेदवादिना वक्तुमशक्य इति वक्ष्यामः । विधिरूपत्वं चोक्तन्यायपराहतम् । अत एव पृथक्त्वान्योन्याभावविवेचकत्वमपि निरस्तम् ।

किं चानश्व इति किमन्योन्याभावो नञर्थः । किंवा पृथक्त्वम् । आद्ये कथमश्वादन्य इति विग्रहवाक्ये पञ्चमी । न च तत्र पृथक्त्वमन्यशब्दार्थ इति युक्तम् । समासविग्रह-वाक्ययोः समानार्थत्वात् । द्वितीये पृथक्त्वस्यापि निषेधतेत्यलं पल्लवेन ।

शे० — नन्वेवं भिन्नादियोग इवान्ययोगेऽपि उपसंख्यानादेव पञ्चमी भविष्यतीति सूत्रेऽन्यग्रहणानर्थक्यमित्यरुचेराह **अस्तु वेति** । नन्वेवं घटः पटो नेत्यत्रोक्तरीत्या पञ्चमीप्रसङ्ग इत्यत आह **तथाऽपीति** ॥ **पृथग्वाचीति** । अन्योन्याभावरूपपृथक्त्ववद्वाचीत्यर्थः । क्वाचित्कपृथक्त्ववाचीति पाठेऽप्ययमेवार्थोऽनुसन्धेयः । वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति पृथक्त्ववदित्यर्थः । तथा च पृथक्त्ववद्वाचिपदयोगाभावान्न घटः पटो न भवतीति व्यासे पञ्चमीप्रसङ्ग इति भावः । उपलक्षणं चैतत् । अपटो घट इति समासेऽपि न पञ्चमीप्रसङ्गः । तत्राप्यन्योन्याभाववतो वाक्यप्रतिपाद्यतया पृथक्त्ववद्वाचिपदयोगाभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यप्यत्र 'अ इति शब्दः प्रस्तुतस्याभावं विरोधिनमन्यं च वदतीत्यैतरेयभाष्यानुसारात् 'सद्विलक्षणमित्यत्राभावान्यविरोधिनां मध्ये नञः कोऽर्थः' इति कर्मनिर्णयानुसाराच्च । नञःअन्योन्याभाववद्वाचकत्वं स्वस्य सिद्धान्तः । युक्तं चैतत् । अपटो घटो नानुयाजेष्वित्यादिप्रचुरप्रयोगादिरूपस्य तत्र व्युत्पत्तिरूपस्य च शक्तौ प्रमाणस्य सत्त्वेन साधकसद्भावात् अन्योन्याभाववदवाचकत्वे न घट इत्येवोक्ते प्रतिषेधो वा पर्युदासो वेति संशयानुपपत्तिप्रसङ्गेन विपक्षे बाधकसद्भावाच्च । अस्ति चोपपदाद्यभावेऽक्षादिष्विव सन्देहः । न हि तत्राशक्तौ सन्देहो युज्यते । तथा सति गङ्गास्तीत्युक्ते नीरं तीरं वेति सन्देहप्रसङ्गात् । तथा च नञोऽन्यवाचकत्वान्नान्योन्याभाववतो वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभिधानं युक्तम् ।

तथाऽप्यन्योन्याभाववति शक्तस्यापि नञः समानाधिकरणप्रथमान्तपदद्वयसमभिव्याहारमन्तरेण तदनुपस्थापकतया पदन्तरसमभिव्याहृतस्यैव तदुपस्थापकत्वमित्यभिप्रायेण वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभिधानमुपपद्यत एव । न चैवं समभिव्याहारमन्तरेणान्योन्याभाववदनुपस्थापकत्वेऽपि तद्वाचकत्वमस्त्येवेति तद्योगे समासव्यासयोः पञ्चमी स्यादेवेति वाच्यम् । पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेणान्योन्याभाववद्वाचकपदप्रयोग एव पञ्चमीविधानस्य सूत्रेऽभिप्रेततया तादृशस्यान्यादिपदस्य योगे पञ्चम्युपपत्तावपि अतादृशस्य नञो योगे पञ्चम्यप्रसङ्गोपपत्तेरित्यत्र तात्पर्यात् । एवमन्योन्याभावपृथक्त्वयोर्भेदसाधकं निराकृत्य स्वरूपभेदस्यान्योन्याभावपृथक्त्वाभ्यां भेदसाधकतया परोपन्यस्तहेतुं दूषयति **प्रतियोगिनिरूप्यत्वेति** । उपलक्षणं चैतत् । अवधिनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्वा प्रतियोगिपदमेव प्रतियोग्यवधिरूपमात्रपरम् । अत एव परनिरूप्यत्वविरहादित्येव प्रागुक्तमिति ध्येयम् ॥ **स्वरूपभेदवादिना त्विति** । यद्यपि धर्मभेदवादिना परनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यां भेदो वक्तुं शक्यतेऽव्यभिचरिततया तयोस्तन्मते भेदहेतुत्वात्तथाऽपि भेदस्य वस्तुस्वरूपत्ववादिना न ताभ्यां वक्तुं शक्यः । परनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वरूपविरुद्धधर्माक्रान्तयोरपि घटतत्स्वरूपभेदयोस्तेनाभेदाभ्युपगमेन तयोर्भेदासाधकत्वस्य तत्सम्मतत्वात् । अन्यथा घटतत्स्वरूपभेदयोरपि भेदप्रसङ्गेन तत्स्वरूपभेदवादित्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न च

स्वरूपभेदस्यापि प्रतियोग्यनिरूप्यतया तत्रोक्तधर्माक्रान्तत्वमेव नेति वाच्यम् । प्रतियोगिनिरूप्यस्यैव भेदतया तदनिरूप्यत्वे भेदत्वायोगात् । अन्यथा घटस्यैव भेद इति परिभाषामात्रकरणप्रसङ्गादिति भावेन तुशब्दः । वस्तुतस्तु स्वरूपभेदस्याप्युक्तरीत्या परनिरूप्यत्वान्न तद्विरह इत्यसिद्धत्वान्न स स्वरूपवादिना वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । विधिरूपत्वाच्चेत्युक्तं हेतुं दूषयति **विधीति** । विधिनिषेधरूपत्वं चेत्यर्थः ।

उक्तन्यायेति । अतद्भावोऽन्यता चेत्युक्तन्यायेत्यर्थः । अघटत्वघटान्यत्वयोः सत्यपि विधिनिषेधरूपत्वे भेदाभावेन व्यभिचरितत्वान्न तस्य स्वरूपभेदान्योन्याभावयोर्भेदसाधकत्वमिति भावः । यद्यप्यत्र भेदस्यापि निषेधरूपत्वाद्विधिरूपत्वमेव नास्तीत्यसिद्धिरेव वक्तुं शक्या, स्वमते भेदस्यान्योन्याभावतया तस्य धर्मिस्वरूपत्वेनातिरिक्तत्वाभावेऽप्यभावत्वाक्षतेः । तथाऽप्युपपादनसापेक्षत्वादस्य प्रकारस्य, पूर्वमुपपादिततया उपपादननिरपेक्षव्यभिचारानिर्देशेनैव दूषणं कृतमिति ध्येयम् । पृथक्त्वमवधिनिरूप्यमन्योन्याभावस्तु प्रतियोगिनिरूप्य इति पृथक्त्वान्योन्याभावयोः भेदसाधकोपन्यासग्रन्थे उपलक्षणतयाऽभिप्रेतम् । तयोर्विधिनिषेधरूपत्वं भेदसाधकमप्यघटत्वघटान्यत्वादौ व्यभिचरितत्वान्न भेदसाधकमित्याह **अत एवेति** । अत्र विधिनिषेधरूपत्वस्येति शेषः । विधिनिषेधरूपत्वस्य पृथक्त्वान्योन्याभावयोः भेदसाधकत्वमप्यत एव निरस्तमिति संबन्धः । एवं पृथक्त्वस्यान्योन्याभावत्वे परोद्भावितानि बाधकानि परिहृत्य पृथक्त्वस्यान्योन्याभावत्वं युक्त्याऽप्युपपादयति **किं चेति** । आद्येऽपि विग्रहेऽन्यशब्दः किमन्योन्याभाववद्वाची किं वा पृथक्त्ववद्वाचीति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **आद्य इति** ॥ **कथं पञ्चमीति** । पृथक्त्वस्यैवान्योन्याभावरूपत्वेऽन्योन्याभाववद्वाचकान्यशब्दस्य पृथक्त्ववद्वाचितया तद्योगे 'अन्यारादि'ति सूत्रेण पञ्चम्युपपत्तावपि पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदपक्षेऽन्योन्याभाववद्वाचकान्यपदयोगेऽपि पृथक्त्ववद्वाचिपदयोगाभावेन तद्योगे विहितपञ्चम्यनुपपत्तेरिति भावः । व्यासेऽन्यशब्दः पृथक्त्ववद्वाचीति द्वितीयपक्षमाशङ्कते **न च तत्रेति** । तथा च पृथक्त्ववाच्यन्यपदयोगात् पञ्चम्युपपत्तिरिति भावः । समासे नञोऽन्योन्याभाववदर्थत्वे विग्रहे पृथक्त्ववद्वाचकत्वमेव न संभवति । तथा सति समासविग्रहयोर्विभिन्नार्थत्वप्रसङ्गेन तद्भावायोगादित्याह **समासेति** । वृत्त्यर्थावबोधकवाक्यस्यैव विग्रहत्वादिति भावः । अस्तु तर्हि पृथक्त्ववान्नञर्थ इति द्वितीयो निरवद्यत्वात् इत्यतस्तर्हि नञर्थतया पृथक्त्वस्यान्योन्याभावस्वरूपत्वे प्राप्तेऽस्मदिष्टसिद्धिरित्याह **द्वितीये त्विति** । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वेन गुणत्वाऽसिद्ध्याऽन्योन्याभावमादाय गुणादिषु पृथगिति व्यवहारस्य मुख्यत्वोपपत्तेर्वृथा तद्गौणत्वकल्पनमनुपपन्नमेवेत्याशयेनाह **अलमिति** ।

स० — वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति । यद्यपि नञः अन्यत्वे शक्तेः घटः पटो न भवतीत्यत्रान्यत्ववाचिनञ्पदस्यैव सत्त्वेन पृथक्त्ववाचिपदेन योगस्यापि सत्त्वात् पृथक्त्वस्य वाक्यप्रतिपाद्यत्वेन

तद्वाचकपदाभावान्न पञ्चमीप्राप्तिरिति वक्तुमशक्यम् । तथापि नानार्थसैन्धवादिशब्दानां प्रकरणाद्यनुगृहीतावेवाश्वत्वादिप्रकारकबोधजनकत्वदर्शनेन प्रकृतेप्यभावान्यविरोधानां नञर्थत्वेन तस्य नानार्थत्वात् नेत्येतावन्मात्रेणैवान्यत्वशक्तेनापि अन्यत्वप्रकारकबोधस्यैवासंभवेन घटः पट इत्यादिसामानाधिकरण्यात् तादात्म्यप्रसक्त्याऽत्रैव नञोऽन्यत्वप्रकारकबोधजनकत्वस्य सत्वेन वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमित्युक्तेरुपपन्नत्वात्, पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेणैव पृथक्त्ववाचकपदयोगे एव पञ्चम्या विधानान्नात्र पञ्चमीप्राप्तिरिति भावः ॥ प्रतियोगिनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यामित्युपलक्षणम् । अवधिनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यम् । **स्वरूपभेदवादिनेति** । भेदस्य प्रतियोगिनिरूप्यस्यैव तदनिरूप्यधर्मिस्वरूपत्वाङ्गीकारात् अन्योन्याभावस्वरूपवदेव प्रतियोग्यनिरूप्यत्वात् तत्स्वरूपत्वमुपपन्नमित्यत आह **वक्ष्याम इति** । विधिरूपत्वाच्च स्वरूपभेदस्यान्योन्याभावस्य निषेधरूपत्वाच्च तयोर्भेद इत्युक्तं प्राक्, तद्दूषयति **विधिरूपत्वं चेति** ॥ विधिनिषेधरूपत्वस्याघटत्वघटान्यत्वादौ व्यभिचारेण विरोधासाधकत्वस्य प्रागुक्तत्वात्तन्न्यायेन विधिरूपत्वस्यापि घटान्यत्वे व्यभिचारेण विरोधासाधकत्वादिति भावः ॥ **अत एवेति** । विधिरूपत्वस्योक्तरीत्या विरोधासाधकत्वादेवेत्यर्थः । विधिरूपत्वस्येति शेषः । **पल्लवः** अवान्तरभेदः ।

प० — यत्पृथक्त्वमवधिनिरूप्यमित्याद्युक्तं च निराह **प्रतियोगीति** ॥ **वक्ष्याम इति** । समयपादे 'नासतो दृष्टत्वादि'ति शून्यवादिनिरासप्रस्तावे 'स्वरूपं वस्तुनो भेद' इत्यादिव्याख्याऽवसर इति भावः । विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वाभ्यां स्वरूपभेदान्योन्याभावयोर्भेद इत्यत आह **विधिरूपत्वे चेति** । अतद्भाव इत्यादावुक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । विधिनिषेधरूपयोरतद्भाव इत्यादौ उक्तन्यायेन व्यभिचारितया भेदासाधकत्वाद्विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वाभ्यां पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेद इत्यपि निरस्तमित्यर्थः ॥ **विवेचकत्वमिति** । विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वयोरिति योज्यम् । पृथक्त्वस्य निषेधरूपतां चाह **किंचेति** ॥ **कथमिति** । पृथक्त्वान्योन्याभावयोरेकत्वे घटः पटात्पृथगित्यत्रेव घटो न भवति पट इत्यत्रापि पंचमी स्यादिति वादिनस्तव मतेऽन्योन्याभावयोगे पंचम्ययोगादिति भावः ।

समानार्थत्वादिति । समानार्थप्रदर्शकवाक्यरूपत्वाद्विग्रहस्येति भावः । अत एव च 'समर्थः पदविधिरि'ति द्वितीया याद्यपादे 'प्राक् कडारात्समास' इत्यादिसमासप्रकरणे'ऽव्ययं विभक्ती'त्यादिभिः पंचभिः सूत्रैर्नित्यसमासं विधाय 'विभाषा अपपरिबहिरंचवः पंचम्ये'त्यादिना विकल्पेन बहवः समासा उक्तास्सूत्रकृता । विग्रहसमासयोर्भिन्नार्थत्वे च नित्यसमासपक्षेऽपि राजपुरुष इति समासेन राज्ञःपुरुष इति विग्रहवाक्यस्य निवर्तनाप्रसक्तेस्तन्निवृत्तिर्माभूद्विग्रहवाक्यस्यापि कदाचित्प्रयोगःस्यात् इत्येतदर्थं षष्ठीतत्पुरुषा-

दिसमाससूत्रेषु विभाषापदानुवर्तनेन विकल्पेन समासं न विदध्यात् तेन समासविग्रहयोरेकार्थत्वस्यैवावगमादिति भावः। यत्तु समर्थसूत्रव्याख्यावसरे 'वावचनानर्थक्यं च । स्वभावसिद्धत्वादि'त्यादिवार्तिकभाष्यकैयटपदमञ्जरीषु समासविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वं व्युत्पाद्य सूत्रकारीयविभाषाग्रहणस्यानर्थक्यमुक्तं तदपेशलम्। विग्रहसमासयोरेकार्थत्वानुभवात्। राजपुरुषमानय राज्ञः पुरुषमानयेत्यादौ कार्यैक्यदर्शनाच्च।

एतावान्भेदः। समासे पदद्वयमनन्यापेक्षस्वार्थं सत् राजविशिष्टपुरुषमभिधत्ते। विग्रहे त्वर्थान्तरापेक्षां सहते। ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति। न चैतावताऽर्थभेदः। प्रतिपाद्यैकत्वात्। एतावन्मात्रभेदेन-समासो विग्रहस्यानिवर्तकः तर्हि विभाषावचनात्प्राग्विहितेनोपकुम्भादिसमासेनापि कुम्भस्योपेतिविग्रहवाक्यं न(नि)वर्तेत। तथा उपपदसमासेनापि कुम्भकारादिशब्देन तद्विग्रहवाक्यं न निवर्तेतेति। अत एव दशमस्याष्टमपादीयाद्यनये मीमांसकैरपि विग्रहसमासयोरेकार्थत्वमेवोपेत्य नानुयाजेष्वित्यत्र पर्युदासः सिद्धान्तित इति।

या० — पूर्वोक्तस्य प्रौढिवादत्वं सूचयन्वैयाकरणरीतिमाश्रित्यापि समाधानमाह **अस्तु वेति**। **व्याख्यानादिति**। तत्सूत्रव्याख्यातृभिरिति शेषः॥ **वाक्यप्रतिपाद्यमिति**। ननु नञोऽन्यत्वेऽपि शक्तिसद्भावेन घटः पटो न भवतीत्यत्रापि नेतिपदस्यैव पृथक्त्ववाचित्वाद्वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति कथम्। ततश्च तत्र पञ्चमी स्यादेवेति चेन्न। नञोऽन्यत्ववाचकत्वेऽपि तद्योगे घटः पटो न भवतीत्यत्र न पञ्चमीप्रसक्तिः। पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेण पृथक्त्ववाचिपदयोग एव तत्र पञ्चमीविधानात्। नेतिपदं त्वन्यत्वे शक्तमपि न समानाधिकरणप्रथमान्तपदद्वयसमभिव्याहारमन्तरेणान्यत्वमुपस्थापयति, किन्तु तत्समभिव्याहृतमेव। केवलस्य नेतिपदस्य पर्युदासे क्वाप्यप्रयोगात्। न चैवं तस्य तत्र शक्त्यभावप्रसङ्गः। घटो नेति प्रयोगे पर्युदासः प्रतिषेधो वेति संशयानुदयप्रसङ्गात्। अतस्तत्र शक्तमपि नेतिपदं समानाधिकरणप्रथमान्तपदद्वयसमभिव्याहृतमेवान्यत्वमुपस्थापयति। नान्यथेत्यभिप्रत्यैव वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। स्वरूपभेदस्य चाभ्यां विवेकः परनिरूप्यत्वविरहाद्विधिरूपत्वाच्चेत्युक्तं हेतुद्वयं क्रमेण दूषयति **प्रतियोगिनिरूप्यत्वेत्यादिना**। अत्र प्रतियोगिपदेन परमात्रमुपलक्षणीयम्। पृथक्त्वनिरूपके परेण प्रतियोगित्वानङ्गीकारात्। परोक्तानुवादत्वाच्चास्य। स्वरूपभेदवादिनेत्यनेनेदं सूचयति। स्वरूपभेदस्थले स्वरूपस्येव तदभिन्नभेदस्यापि न परनिरूप्यत्वं, किन्तु तत्प्रतीतेरेवेति यथा त्वयोच्यते, तथा वयमप्यन्योन्याभावपृथक्त्वयोर्धर्मिस्वरूपतया तद्वदेव न परनिरूप्यत्वं, किन्तु तत्प्रतीत्योरेवेति वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यामः। अतः स्वरूपभेदस्येवान्योन्याभावपृथक्त्वयोरपि परनिरूप्यत्वाभावान्न परनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यां स्वरूपभेदस्य ताभ्यां

विवेकस्त्वया वक्तुं शक्य इति । केचित्तु प्रतियोगिनिरूप्यस्यैव भेदस्य तदनिरूप्यधर्मिस्वरूपत्वाङ्गीकारादन्योन्याभावपृथक्त्वाभ्यां स्वरूपभेदस्य नानेन रूपेण विवेकस्त्वया वक्तुं शक्य इत्यत्राभिप्रायमाहुः ॥

उक्तन्यायेति । अतद्भावोऽन्यता चेत्याद्युक्तन्यायेनाभावभेदभावेऽपि विधिरूपत्वस्योपपत्त्या अन्यथासिद्धतया पराहतमित्यर्थः । यत्पृथक्त्वमवधिनिरूप्यमित्यत्रोपलक्षणया यदभिप्रेतं पृथक्त्वे भावरूपत्वमन्योन्याभावविवेचकमिति तदपि दूषयति **अत एवेति** । उक्तन्यायेनान्यथासिद्धत्वादेवेत्यर्थः । पृथक्त्वेऽन्योन्याभावविवेचकत्वमिति विग्रहः । भावरूपत्वस्येति शेषः । न केवलं पृथक्त्वेऽन्योन्याभावभेदसाधकाभावः किन्तु तदभेदसाधकमप्यस्तीत्याह **किञ्चेति** । किञ्चैवं गुणादिषु पृथगित्यादिव्यवहारस्य मुख्यार्थेन्वसंभवे न वृथा गौणता कल्पनीयेत्याशयेनाह **अलं पल्लवेनेति** ॥

श्री०— तथाऽपीति । पृथक्त्वान्योन्याभावयोरभेद एवेति शेषः । ननु पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यां भेद एवेति चेत्तत्राह ॥ **पृथक्त्ववाचीति** । **विवेकः** पृथक्त्वान्योन्याभावाभ्यां स्वरूपभेदस्य **पूर्व**पक्षिणोक्तो विवेक इत्यर्थः । ननु मास्तु विधिरूपत्वहेतुनाऽन्यत्वस्वरूपभेदयोर्भेदः तथाऽपि विधिरूपत्वहेतुनैव पृथक्त्वान्योन्याभावयोस्तु भविष्यति भेद इत्यत आह **अत एवेति** । विधिरूपत्वस्येति शेषः । नञ्प्रयोगाप्रयोगाभ्यां विधिनिषेधरूपत्वं यत्र तत्रैक्याभाव इति व्याप्तेः दोषाभावो गुण इत्यत्र व्यभिचारादेव पृथक्त्वेऽन्योन्याभावविवेचकत्वमपि विधिरूपत्वस्य परास्तमित्यर्थः ॥ **विग्रहवाक्य इति** । समासविग्रहवाक्ययोः एकार्थत्वावश्यंभावादनश्व इति समासवाक्येऽन्योन्याभावार्थत्वस्यावश्यकत्वेन तत्समानार्थकाश्वादन्य इति विग्रहवाक्येऽप्यन्योन्याभावार्थकत्वं वाच्यम् । तथा सत्यन्योन्याभावार्थकत्वे कथमश्वादिति पञ्चमी । घटो न भवति पट इत्यन्योन्याभावप्रयोगे पञ्चम्या दुर्दर्शनात् । यदि तत्रापि पञ्चमी तर्हि पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यां पूर्वं पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदोपपादनं व्याहन्येतेति भावः । ननु समासवाक्येऽन्योन्याभावोऽन्यशब्दार्थः । विग्रहवाक्ये तु पृथक्त्वम् । तद्वाचिपदयोगे तु **अर्थ**ग्रहणपक्षे युक्ता पञ्चमीत्याशङ्क्याह ॥ **न चेति** । **तत्र** विग्रहवाक्ये । कुतो नेत्यत आह **समासेति** । समासार्थावबोधकवाक्यस्यैव विग्रहत्वादिति भावः ॥ **पृथक्त्वस्यापीति** । भावरूपत्वेन प्रतीतस्यापीत्यर्थः ॥ **निषेधतेति** । निषेधार्थकनञ्वाच्यता प्राप्ता, सा च विरुद्धेत्यर्थः ॥

च०— नन्वेवं भिन्नादियोग इवान्ययोगेऽपि उपसंख्यानादेव पञ्चमी भविष्यतीति सूत्रेऽन्यग्रहणानर्थक्यमित्यरुचेराह **अस्तु वेतीति** । कतिपये व्याकर्तारः । पूर्वोक्तस्य प्रौढिवादत्वं सूचयन् वैयाकरणरीतिमाश्रित्यापि समाधानमाह । अस्तु वेतीत्यपि निबन्धान्तरीयावतरणिकाविन्यासः ॥ **पृथक्त्ववाचीति** । समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाज्ञानासमवहित-

सामग्र्यधीनान्वयधीगोचरान्योन्याभावोपस्थापकमित्यर्थः ॥ **व्याख्यानादिति** । तत्सूत्रव्याकर्तृकर्तृकादित्यर्थः । अत्रैके व्याचक्षाणाः 'पृथग्वाचीत्येव प्रतीकं गृह्णानाः अन्योन्याभावरूपपृथक्त्ववद्वाचीति व्याख्याय क्वाचित्कपृथक्त्ववाचीति पाठेऽप्ययमेवार्थोऽनुसन्धेयः' इति निबध्नन्ति । **वाक्यप्रतिपाद्यमिति** । समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदनञ्पदसमव्याहाररूपाकाङ्क्षाज्ञानाधीनान्वयधीविषयः पृथक्त्वमित्यर्थः । उक्तदिशा पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदसाधकमपास्य स्वरूपभेदस्य पृथक्त्वान्योन्याभावनिष्ठप्रातिस्विकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदद्वयानुमापकत्वेनाभिहितमपि प्रत्याख्याति **प्रतियोगीत्यादि** । किञ्चिन्निरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यामित्यर्थः । तेन पृथक्त्वनिरूपके प्रतियोगित्वानुपगतावपि न क्षतिः । **वक्ष्याम इति** । स्वरूपभेदस्थले स्वरूपस्येव तदभिन्नभेदस्यापि न परनिरूप्यत्वं, किन्तु तत्प्रतीत्योरेवेति वैशेषिकपरीक्षायामित्यादिः ॥ **उक्तन्यायेति** । 'अतद्भावोऽन्यता चे'त्युक्तदिशा अभावभिन्नताराहित्येपि विधिरूपता सङ्गच्छत इत्यप्रयोजकतया पराहतमित्यर्थः । अत एव = उक्तदिशा भावरूपत्वस्याप्रयोजकत्वादेव । पृथक्त्वानुयोगिकान्योन्याभावप्रतियोगिकभेदसाधकमपाकृत्य तदनुयोगिकतत्प्रतियोगिकतादात्म्यसाधकमप्यभिधत्ते **किञ्चेति** । **नञर्थः** नञः प्रवृत्तिनिमित्तम् । नञ् अन्योन्याभाववद्वाचकः पृथक्त्ववद्वाचको वेति विकल्पाशयः । **कथं पञ्चमीति** । पृथक्त्ववद्वाचकान्यपदसमभिव्याहारे पञ्चमीविधानाद्विग्रहवाक्यघटकान्यपदस्यान्योन्याभाववद्वाचकत्वादिति भावः । द्वितीये पृथक्त्ववद्वाचकताकल्पे । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपतया गुणात्मताराहित्येनान्योन्याभावमादाय रूपं रसात्पृथगित्यादिव्यवहाराणां मुख्यार्थतैव सुसंपादेति न मन्दप्रयोजनाभाक्तार्थता कल्पनीयेत्याशयेनाह **अलं पल्लवेनेति** ।

सु०— सन्तु कल्पनागौरवदृष्टहान्यदृष्टकल्पनाः । ततः किमिति चेत् । तत्किं कल्पनागौरवादिकं दूषणमेव न भवति, किंवा भवति दूषणम् । किन्तु दोषोन्नायकत्वेनैवेति । आद्यं निराकरोति दृष्टेति ।

अनु०— दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्पनेत्येव दूषणम् ॥

इतिशब्द आद्यर्थे । तेन कल्पनागौरवं संगृह्यते । दूषणमेवेति योजना । कुत इत्यत आह यदेति ।

यदा तदधिको दोषो विद्यते को नु वादिनाम् ॥

यदा**शब्दो यस्मादित्यर्थे** । तदधिकः **तदतिरिक्तः** । किमा**क्षेपे** । नु **वितर्के** । वादिनामिति । **वैपरीत्यलक्षणया परिहासः । अनिष्टप्रसञ्जनार्थं वा । एतदुक्तं भवति । यदि** दृष्टहान्यादिकं **न दूषणं तदाऽसिद्ध्यादिकमपि कुतो दूषणमिति वक्तव्यम्** । अङ्गवैकल्यहेतुत्वा-

दिति चेत् । अथ विकलाङ्गमपि कुतो न साधनम् । तथा सत्याकाशादीनामनित्यतादिकमापद्येत, तच्च प्रमाणविरुद्धमिति चेत् । स्वीकृतं तर्हि दृष्टहानादेर्दोषत्वम् ।

अङ्गविकलस्याप्यनुमानत्वेऽप्रामाणिकान्यनेकानि प्रसज्यन्त इति चेत् । तदिदमदृष्टकल्पनं कल्पनागौरवं च । विकलाङ्गं च साधनं चेति व्याहतमिति चेत् । कथं व्याहतम् । सकलाङ्गस्यैव साधकत्वदर्शनाद्विकलाङ्गस्य अदर्शनादिति चेत् । दृष्टहान्यादिकमेवैतत् । अथ मा भूदसिद्ध्यादिकं दूषणमिति ब्रूयात् । तदा वादित्वमेव न स्यात् । दूष्यपक्षाभावात् । तदभावे साध्यस्याप्यभावादिति । द्वितीयस्याप्येतदेवोत्तरम् । दृष्टहानिरिति ।

अत्रैतदेव दूषणम् । न तु दोषान्तरोन्नायकत्वेनेति यथास्थित एव संबन्धः । तत्र हेतुमाह यदेति ।

यदा दृष्टहान्यादिकमुद्भाव्येत तदा ततः किमित्याकाङ्क्षायां तदधिकस्तदुन्नेयो दोषः को नु वक्तव्यो विद्यते न कोऽपि । योऽप्युच्येत तस्यापि दृष्टहान्याद्यनतिरेकादिति भावः ।

शे० — ननु चोक्तरीत्या भेदत्रैविध्यस्य निरस्तत्वादुत्तरवाक्यानर्थक्यम् । न च दृष्टहान्यादेर्दोषत्वव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्य प्रकृतासंगतत्वादित्यतः सङ्गतिमाह सन्त्विति । ततः किमिति शङ्काग्रन्थस्योभयथा तात्पर्यसंभवाद्विकल्पयति तत्किमिति ॥ दूषणमेवेति । प्रतिज्ञायां हेतूक्त्यर्थं उत्तरवाक्यमित्यतो नानर्थक्यमिति भावेन तथा अवतारयति कुत इतीति । कालार्थत्वस्य प्रकृतानुपयोगादाह यदाशब्द इति । यदाशब्दस्तु हेत्वर्थ इत्यभिधानादिति भावः । दृष्टहान्यादेरदूषणत्ववादिनं प्रति तदन्यस्य असिद्ध्यादेरदूषणत्वापादनेनैव चरितार्थत्वात् अधिकपदोपादानमनर्थकमित्यतस्तत्प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे तदधिक इत्यादि । तत्रापर्यवसित इत्यर्थः ॥ किमाक्षेप इति । उत्तरत्र परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः । वादिनामित्येतत्सार्थक्याय पक्षान्तरमाह अनिष्टेति । कथं सर्वदोषाणां दृष्टहान्यादित्वं येन तदतिरिक्तः कोऽपि न दोष इत्याक्षेप उपपद्येतेत्यत आह एतदुक्तं भवतीति । अङ्गवैकल्यस्येति कर्मणि षष्ठी बोध्या । तथा चाङ्गवैकल्यं प्रति हेतुत्वादित्यर्थः । अङ्गवैकल्यहेतुत्वादिति पाठः सुगमः ॥ अनित्यत्वादिकमिति । कृतकत्वादिनेति शेषः । अङ्गविकलस्याप्यनुमानत्व इति पाठः । अङ्गवैकल्यस्याप्यनुमानत्व इति क्वचित्पाठः । तत्र स्वार्थे प्रत्यय इति ज्ञेयम् ॥ अप्रामाणिकान्यनेकानीति । 'वस्तुत्वात्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्खं सुतैर्युता । चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भवे'दित्यादौ व्युत्पादितानि तुरगशृङ्गित्वादीनीत्यर्थः । दृष्टहान्यादिकम् आदिपदेनादृष्टकल्पनपरिग्रहः ॥ यथास्थित

एव संबन्ध इति । यथास्थित एव एवशब्दसंबन्ध इत्यर्थः ॥ **अनतिरेकादिति** । उक्तरीत्या दृष्टहान्यादावेव पर्यवसानादित्यर्थः ।

स० — **किंशब्दस्य आक्षेपार्थत्वं चेति** । अङ्गवैकल्यस्येति क्वचित्पाठः । तत्र कर्मणि षष्ठी, तथाचाङ्गवैकल्यं प्रति हेतुत्वादित्यर्थ इति द्रष्टव्यम् ।

प० — **अनित्यतादिकमिति** । कृतकत्वादिहेतुनेति भावः । ननु दूष्यपक्षाभावेऽपि स्वाप्यपक्षभावात्कथमवादितेत्यत आह **तदभाव इति** । दूष्यपक्षाभाव इत्यर्थः ॥ **द्वितीयस्यापीति** । दोषोन्नायकत्वपक्षस्यापीत्यर्थः ।

या० — **तदतिरिक्त इति** । तत्रापर्यवसित इत्यर्थः ॥ **अनित्यताऽऽदिकमिति** । कृतकत्वादिनेति शेषः ॥ **अप्रामाणिकान्यनेकानीति** । 'वस्तुत्वात्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्खं सुतैर्युता । चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भवेदि'त्याद्यनुमानैरिति शेषः । **अनतिरेकादिति** । उक्तरीत्या दृष्टहान्यादावेव पर्यवसानादित्यर्थः ॥

श्री० — **अङ्गेति** । पक्षधर्मतादीत्यर्थः ॥ **तर्हि दृष्टेति** । प्रमाणदृष्टाकाशादिनित्यताहानेरित्यर्थः ॥ **व्याहतमिति चेदिति** । तथाच न दृष्टहानिरिति भावः । कुत इति चेत्तत्राह ॥ **दूष्येति** । वादिना ह्यसिद्ध्यादिदूषणेन परपक्षो दूषणीयः । तस्य च यद्यदूषणत्वं तर्हि दूषणोपायाभावेन दूषणीयपक्षाभाव एव प्राप्तः । ततोऽपि किम् । न हि स एव दोष इति तत्राह **तदभाव इति** । दूष्यपक्षाभाव इत्यर्थः । वादिना हि स्वपक्षः साधनीयः । तत्तदा साधनीयः यदि कश्चित्स्वपक्षविरोधी पक्षः स्यात् । न च स दूष्यः पक्ष उक्तरीत्याऽस्ति । तथाच साध्यस्य साधनीयस्य पक्षस्याभावः प्राप्तः । तथाच वादित्वं न स्यादिति युक्तमित्यर्थः ॥ **यथास्थित एवेति** । न पूर्ववद्दूषणमेवेति व्यत्यास इत्यर्थः ।

सु० — **अन्योन्याभावस्य भावस्वभावत्वे, धर्मधर्मिभावस्तच्छब्दानां सहप्रयोगः । कदाचिद् दृष्टेऽपि वस्तुनि तददर्शनमित्यादिकं न स्यादिति, तृतीयस्य प्रागुक्तमेव परिहारं स्मारयति** भावेति ।

अनु० — भावाभावस्वरूपास्तु विशेषा एव वस्तुनः ॥
अभिन्ना एव संग्राह्या व्यवहारप्रसिद्धये ॥

भावग्रहणेन अत्तृत्वादिष्वप्ययं परिहारोऽनुसन्धेय इति दर्शयति । भावाभावस्वरूपा अत्तृत्वादयोऽदृश्यत्वादयश्च यद्यपि ब्रह्मणाऽभिन्ना एव । तथाऽपि धर्मधर्म्यादिव्यवहारप्रसिद्धये वस्तुनो धर्मिणो विशेषा एवातिशया एव संग्राह्याः । न वस्तुतन्मात्रमिति । इदमुक्तं भवति ।

अत्तृत्वादीनामदृश्यत्वादीनां च ब्रह्मस्वरूपत्वं तावच्छ्रुत्यादिसिद्धम्। अस्ति च धर्मधर्म्यादिव्यवहारोऽपि प्रमितः। न चान्यतरस्यापि बाधोपपन्ना। ततस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या सविशेषाभेदोऽङ्गीकरणीयः। विशेषस्य चाभिन्नेऽपि भेदनिमित्तव्यवहारनिर्वाहकत्वं स्वरूपग्राहकप्रमाणेनैव सिद्धमिति।

अत्रैके, गुणक्रियादीनां द्रव्येणात्यन्तभेदं समवायं चाङ्गीकृत्य व्यवहारानुपपादयन्तः श्रुतीनामुपासनार्थत्वं अनागन्तुकार्थत्वं वा, वदन्तो विशेषं नाभ्युपगच्छन्ति। अपरे तु, भेदाभेदाभ्यां व्यवहारनिर्वाहं पश्यन्तः केवलभेदप्रतिषेधं च श्रुतीनामर्थं ब्रुवाणा न विशेषमिच्छन्ति। अन्ये तु, अखण्डमेव ब्रह्माभ्युपगम्य धर्मधर्म्यादिव्यवहाराः सर्वेऽप्यविद्याऽऽरोपनिमित्ता इति मन्यमाना विशेषमवजानते। तत्र भेदवादिना भेदाभेदवादिना च विशेषमङ्गीकारयति यथेति।

यथैकः समवायोऽपि भेदाभेदौ च वस्तुनि ॥
अङ्गीकार्या विशेषेण स्थानेषु व्यवहर्तृभिः ॥

स्थानेषु स्वशास्त्रप्रदेशेषु एकः समवाय इति वस्तुनि भेदाभेदाविति च व्यवहर्तृभिर्यथा ते समवायभेदाभेदा विशेषेण विशेषवन्तोऽङ्गीकार्यास्तथा भावाभावस्वरूपाश्चेति योजना।

एतदुक्तं भवति। धर्मधर्मिभेदवादिना तावदेकः समवाय इति व्यवह्रियते। तत्त्वं भावेनेति सूत्रितत्वात्। तत्र समवायस्यैकत्वं किं ततो भिन्नमुत तत्स्वरूपम्। नाद्यः। समवाये द्रव्यगुणादेरसंभवात्। द्वितीये तु कथं सहप्रयोगः। षष्ठीव्यवहारो वा। औपचारिक इति चेन्न। समवायैकत्वसाधनप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः। ततो गत्यन्तराभावात्सविशेषाभेदोऽङ्गीकार्यः। तथा च किं ब्रह्मणि श्रुतीनामन्यपरत्वं प्रकल्प्य भेदसमवायकल्पनया। अन्ततोऽप्यङ्गीकार्येण विशेषेणैव सर्वस्योपपत्तेः। समवायप्रतियोगिकभेदाभावः समवायस्यैकत्वमिति चेत्। तथाऽपि समवायस्येति षष्ठ्यर्थस्य पृथगभावेन तत्र विशेषस्याङ्गीकार्यत्वात्। यस्तु भेदवादी समवायेऽप्येकत्वसङ्ख्यामङ्गीकरोति, तेनापि समवायस्य संबन्धोऽङ्गीक्रियते, न वा। आद्ये किं स एव, समवायान्तरं वा। न प्रथमः। संबन्ध्यतिरिक्तसंबन्धाभावेनैकः समवाय इति व्यवहारानुपपत्तेः। अत एव न तृतीयः। स्वनिर्वाहकत्वे पुनः सविशेषत्वमेवाङ्गीकरणीयम्। न द्वितीयः। एकः समवाय इत्यस्यानुपपत्तेः॥

शे०— तृतीयस्येति। विरोधात्, प्रमाणाभावादिति, पक्षद्वयापेक्षया बाधकसद्भावादिति प्राग्विकल्पिततृतीयस्येत्यर्थः॥ प्रागिति। जन्माधिकरण इत्यर्थः॥ उक्तमिति। 'अतोऽनन्तगुणं

ब्रह्मे'त्यादिनेति शेषः । अदृश्यत्वाद्यभावाख्यमित्यदृश्यत्वाद्यभावधर्माणामेवेह भगवद्विशेषताया वक्तव्यत्वाद् भावाभावस्वरूपा इति भाष्ये भावग्रहणानर्थक्यमित्यत आह **भावग्रहणेनेति** ॥ **अतिशया एवेति** । ब्रह्मणा सविशेषाभिन्ना एवेत्यर्थः । न त्वेत एव तद्विशेषा इति भ्रमितव्यम् । धर्माणामन्यत्र सविशेषाभिन्नत्वव्युत्पादनेन विशेषाभाववत्त्वसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । नन्वदृत्वादीनामदृश्यत्वादीनां च कुतो ब्रह्मणा सविशेषाभिन्नत्वं, येन धर्मधर्म्यादिव्यवहारसंभव इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । **श्रुत्यादिसिद्धमिति** । 'एकधैवानुद्रष्टव्यमि'त्यादिश्रुतिसिद्धमित्यर्थः ॥ **न चेति** । अगृह्यमाणविशेषतयाऽन्यतरप्राबल्याद्यनिर्णयादिति भावः । नन्वभिन्ने वस्तुनि भेदकार्यनिर्वाहकत्वं विशेषस्य कुतः प्रमाणात्सिद्धमित्यत आह **विशेषस्य चेति** ॥ **स्वरूपग्राहकप्रमाणेनैवेति** । यथा च स्वरूपग्राहकप्रमाणेन व्यवहारनिर्वाहकत्वसिद्धिः तथा 'भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः । विशेषो नाम कथितः' इत्येतद्वाक्यव्याख्यानावसरे एतदुक्तं भवतीत्यादिना पूर्वमेव व्युत्पादितमित्यवधेयम् ॥ **व्यवहारानिति** । धर्म्यादिव्यवहारानित्यर्थः । तथा च भेदेनैवान्यथासिद्ध्या व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तेरेवाभावात् न तया विशेषसिद्धिरिति भावः । ननु 'एकधैवानुद्रष्टव्यमि'त्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मण्यभेदस्यैव सिद्धत्वात्कथं भेदेन व्यवहारनिर्वाह इत्यतः स्यादेवं यदि तासां श्रुतीनां वस्तुतत्त्वपरत्वं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह **श्रुतीनामिति** ।

केवलभेदप्रतिषेधं चेति । आत्यन्तिकभेदप्रतिषेधमित्यर्थः । ननु भेदवादिनः स्वशास्त्रप्रदेशेष्वेकः **समवाय** इति व्यवहारस्यैवासिद्धेः, सिद्धत्वे वा समवायैकत्वयोर्भेदेनैव तद्व्यवहारसम्भवात् अभेदे वा घटस्य स्वरूपमित्यादिवद् औपचारिकत्वोपपत्तेर्न तद्व्यवहारानुरोधेनैकत्वस्य समवायेन सविशेषाभिन्नत्वसिद्धिरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **सूत्रितत्वादिति** । सप्तमाध्याये वैशेषिकेणेति शेषः । तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम् । 'यथैका एव सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्तिका । तथैक एव समवायः सर्वत्र समवेतबुद्धिप्रवर्तकः' इत्युदाहृतसूत्रार्थः । एकत्वं समवायाद्भिन्नमिति पक्षेऽपि तत्किं द्रव्यं किंवा गुणः, उत कर्म, अथवा सामान्यम् आहोस्विद्विशेष इति विकल्पान्मनसि निधाय सर्वान्दूषयति **समवाय इति** । आदिपदेन कर्मसामान्यविशेषाणां संग्रहः ॥ **सहप्रयोग इति** । एकः समवाय इति सहप्रयोग इत्यर्थः ॥ **षष्ठीव्यवहारो वेति** । समवायस्यैकत्वमिति षष्ठीव्यवहार इत्यर्थः । इदं चैकः समवाय इति मूलं समवायस्यैकत्वमिति व्यवहारस्योपलक्षणमित्यभिप्रेत्येति ज्ञेयम् ॥ **औपचारिक इति** । घटस्य स्वरूपमिति व्यवहारवत् एकः समवाय इति समवायस्यैकत्वमिति वा व्यवहार औपचारिक इत्यर्थः ॥ **प्रयासवैयर्थ्यापत्तेरिति** । समवायैकत्वसाधनाय 'तत्त्वं भावेने'ति सूत्रनिर्माणप्रयासवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः ।

श्रुतीनामिति। 'एकधैवानुद्रष्टव्यमि'त्यादिश्रुतीनामित्यर्थः ॥ **अन्यपरत्वमिति**। उपासनार्थत्वानागन्तुकार्थत्वरूपमित्यर्थः ॥ **सर्वस्योपपत्तेरिति**। धर्मधर्म्यादिव्यवहारस्याप्युपपत्तेरित्यर्थः। एकत्वं समवायाद्भिन्नमेवास्तु। न चोक्तदोषः। अभावरूपत्वाभ्युपगमात्। तथा च समवायभिन्नस्य द्रव्यगुणादिरूपभावस्य समवायेऽसम्भवेऽप्यभावरूपस्य तस्य समवाये नासम्भव इत्यभिप्रेत्य शङ्कते **समवायेति**॥

षष्ठ्यर्थस्य पृथगभावेनेति। देवदत्तस्य दण्ड इत्यादौ सम्बन्धिव्यतिरिक्तस्यैव सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वदर्शनात्। प्रकृते च तदसम्भवात्सम्बन्धिन एव सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थसम्बन्धत्वं वाच्यम्। तदपि विशेषाभावे नोपपादयितुं शक्यमिति तदर्थं विशेषस्याङ्गीकर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ **यस्त्विति**। भेदवाचकेऽगीत्यर्थः। सङ्ख्यायाः तन्मते पदार्थान्तरतया, गुणत्वाभावेन, समवायस्यैकत्वसङ्ख्यावत्त्वमविरुद्धमिति भावः। **सम्बन्ध इति**। एकत्वसङ्ख्ययेति शेषः ॥ **एकः समवाय इति**। दण्डीत्यादावतिरिक्तसम्बन्धस्य सत्त्व एव विशिष्टव्यवहारदर्शनेन, तदभावे एकत्वविशिष्टसमवायव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **अत एव न तृतीय इति**। एकः समवाय इति विशिष्टव्यवहारस्य सम्बन्ध्यतिरिक्तसंबन्धसापेक्षत्वेन, तदभावे विशिष्टव्यवहारानुपपत्तेरेव समवायस्यैकत्वेन सम्बन्धो नेति, तृतीयोऽपि निरस्त इत्यर्थः। यद्यपि संबन्धोऽस्ति न वेति, प्राग्विकल्पितप्रकारेण सम्बन्धाभावपक्षो द्वितीयः तथाऽपि सम्बन्धास्तित्वपक्षेऽपि स एव वा, सम्बन्धान्तरं वेति, पक्षद्वयस्याभिप्रेतत्वात् तदभिप्रायेण तृतीयत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम्। ननु समवायस्यैकत्वेन सह सम्बन्धाभावेऽपि स्वनिर्वाहकत्वाद्युज्यत एवैकः समवाय इति व्यवहार इत्यत आह **स्वनिर्वाहकत्व इति**। विशेषानङ्गीकारे एकस्यैव निर्वाह्यत्वनिर्वाहकत्वयोरयोगादिति भावः। **न द्वितीय इति**। समवायस्यैकत्वेन समवायान्तरमिति द्वितीयो नेत्यर्थः। समवायस्य त्वन्मते एकत्वादेकत्वेन सहसमवायान्तराङ्गीकारे समवायैकत्वहान्यापत्त्या अपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः।

म० — **अनागन्तुकेति**। गुणेषु ब्रह्मधर्मभूतानागन्तुकत्वसाम्येन ब्रह्माभेदव्यपदेश औपचारिक इति भावः। **तत्त्वंभावेनेति सूत्रितत्वादिति**। तत्त्वं समवायस्यैकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम्। सत्तया एकत्वोपपादकन्यायेन समवायस्य एकत्वमपि व्युत्पादितप्रायमिति भावः। **सह प्रयोगः** एकः समवाय इति सहप्रयोग इत्यर्थः ॥ **षष्ठीव्यवहार इति**। समवायस्यैकत्वमिति षष्ठीव्यवहारो वेत्यर्थः। **षष्ठ्यर्थस्य पृथगभावेनेति**। देवदत्तस्य दण्ड इत्यादौ संबन्धिव्यतिरिक्तसंबन्धस्यैव षष्ठ्यर्थत्वदर्शनेन प्रकृते संबन्धिन एव तत्त्वे विशेषस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ **अत एव न तृतीय इति**। समवायस्यैकत्वसंख्यायाः संबन्धोऽस्तीति प्रथमपक्षेऽपि स एव वा समवायान्तरं वेति पक्षद्वयस्याभिप्रेतत्वात् तदभिप्रायेण तृतीयत्वं संबन्धो नास्तीति पक्षस्य द्रष्टव्यम्। अत एव संबन्धाभावादेवेत्यर्थः ॥ **न द्वितीय इति**।

समवायान्तरमिति द्वितीयो नेत्यर्थः । **एकः समवाय इत्यस्यानुपपत्तेरिति** । समवायस्यैकत्वाङ्गीकारेण समवायस्यैकत्वेन सह समवायान्तराभ्युपगमे समवायैकत्वहान्यापत्त्या अपसिद्धान्तः स्यादिति भावः ।

प० — अथ बाधकसद्भावादन्योन्याभावस्य न धर्मिस्वरूपत्वमिति प्राग्विकल्पिततृतीयपक्षं विवृण्वन्नेव निराह **अन्योन्याभावस्येति** ॥ **प्रागुक्तमेवेति** । जन्मादिसूत्रोक्तमेवेत्यर्थः ॥ **बाधोपपन्नेति** । उपपन्ना बाधेत्यर्थः ॥ **श्रुतीनामिति** । एकधैवानुद्रष्टव्यम् । एकमेवाद्वितीयम् । एवं धर्मान्पृथक्पश्यन् । नेह नानास्ति किंचन । इत्यादिगुणगुण्यभेदश्रुतीनामित्यर्थः । **तत्त्वं भावेनेति** । तत्त्वं समवायस्यैकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातमिति गौतमसूत्रस्यार्थो वैशेषिकनये सुधायां व्यक्तः ॥ **भेदेति** । भेदसमवाययोः कल्पनयेत्यर्थः ॥ **समवायस्य संबन्ध इति** । एकत्वेन सहेति योज्यम् । न वाङ्गीक्रियत इति पक्षं निराह **अत एव न तृतीय इति** । एकत्वेन सह समवायस्य संबन्धाभावेनेत्यर्थः । समवायान्तरं वेति पक्षं निराह **न द्वितीय इति** ॥ **इत्यस्यानुपपत्तेरिति** । समवायानेकत्वस्य प्राप्तेरिति भावः ।

या० — **प्रागुक्तमिति** । जन्माधिकरणोक्तमित्यर्थः ॥ **श्रुतीनामिति** । अभेदश्रुतीनामित्यर्थः ॥ **अनागन्तुकेति** । तथा च गुणादिषु ब्रह्मधर्मभूताऽनागन्तुकसाम्येन ब्रह्माभेदव्यपदेश औपचारिक इति भावः ॥ **तत्त्वं भावेनेति** । तत्त्वं समवायस्यैकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम् । यथैकैव सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्तिका तथा एकः समवायः सर्वत्र समवेतबुद्धिप्रवर्तक इति वैशेषिकसूत्रार्थः । एकत्वं भिन्नं चेत्तत्किं द्रव्यमुत गुणादीति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **द्रव्यगुणादेरिति** ॥ **सहप्रयोग इत्यादि** । एकः समवाय इत्यादिसहप्रयोगः ॥ **समवायस्यैकत्वमिति** । षष्ठीसमासप्रयोगो वेत्यर्थः । तथा चैकः समवाय इति मूलमुपलक्षणाभिप्रायमिति भावः ॥ **औपचारिक इति** । समवायातिरिक्तस्यैकत्वस्याभावेन षष्ठीप्रयोगो घटस्य स्वरूपमितिवदौपचारिक इत्यर्थः ॥ **एकत्वसाधनेति** । षष्ठीप्रयोगादेरौपचारिकत्वमाश्रित्य तयोर्निर्विशेषाभेदसमवायभेदसाधनेनैव तदभिन्नैकत्वस्यापि सिद्धिसम्भवात्तदेकत्वसाधनाय तत्त्वं भावेनेति सूत्रनिर्माणप्रयासवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । न हि घटसिद्ध्यनन्तरं तत्स्वरूपसाधनाय पुनः प्रेक्षावान्प्रवर्तेत इति भावः ॥ **समवायप्रतियोगिकेति** । तथाच समवायभिन्नस्य द्रव्यगुणादेर्भावस्याभावेऽप्यभावरूपमेकत्वं भिन्नमेव तत्राङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ **पृथगभावेनेति** । घटस्य रूपमित्यादावतिरिक्तसम्बन्धस्यैव षष्ठ्यर्थत्वदर्शनात्प्रकृते च तदसम्भवात्सम्बन्धिन एव सम्बन्धत्वं वाच्यम् । तच्च विशेषाभावे नोपपादयितुं शक्यमिति तदर्थं विशेषस्याङ्गीकार्यत्वादिति भावः ॥ **यस्त्विति** । प्राभाकर

इत्यर्थः । संख्यायास्तन्मते पदार्थान्तरत्वमेव न गुणत्वमिति भावः ॥ **सम्बन्ध इति** । एकत्वेनेति शेषः ॥ **एकः समवाय इति** । दण्डित्वादावतिरिक्तसम्बन्धवत्येव विशिष्टप्रत्ययदर्शनेन तदभावे एकत्व-विशिष्टसमवायव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **न तृतीय इति** । सम्बन्धो नेत्ययं पक्ष इत्यर्थः । यद्यपि सम्बन्धो नेति पक्षो द्वितीयतया प्राग्विकल्पितः । तथाऽपि सम्बन्धोऽस्तीति प्रथमपक्षेऽपि स एव वा समवायान्तरं वेति पक्षद्वयस्योक्तत्वात्तदभिप्रायेणास्य तृतीयत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ **एकः समवाय इत्यस्येति** । समवायान्तराङ्गीकारे एकः समवाय इति सिद्धान्तस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।

श्री०— **प्रागुक्तं** द्वितीयाधिकरणोक्तम् ॥ **तृतीयस्येति** । बाधकसद्भावादिति तृतीयपक्षस्ये-त्यर्थः । **द्रव्येण** ईश्वरेण ॥ **समवायं चेति** । मेरुमन्दरवदत्यन्तभिन्नयोर्धर्मधर्मिभावव्यवहारघटना-येत्यर्थः । **श्रुतीनां** 'एवं धर्मानि'त्यादीनाम् । एवमुत्तरत्रापि । विशेषवतोऽङ्गीकार्यादित्यर्थः । **ततः** समवायात् । **सहेति** । एकः समवाय इति सहप्रयोगः समवायस्यैकत्वमित्यत्र भेदगर्भषष्ठीप्रयोग इत्यर्थः ॥ **समवायेति** । समवायस्यैकत्वं मुख्यमित्यङ्गीकृत्य तत्साधनं महता प्रयासेन कृतं, तन्न-स्यात् । न ह्यौपचारिकोऽर्थ एतावता प्रयासेन साध्यमानो दृष्ट इत्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । समवायस्यै-कत्वं नाम समवायप्रतियोगिकभेदाभाव इत्यत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य पृथक् समवायैकत्वरूपसम्बन्ध्यति-रिक्तस्य संयोगादिरूपस्याभावेन स्वरूपत्वमेवाङ्गीकार्यम् । तत्र च भेदकार्यनिर्वाहाय विशेषोऽङ्गीकार्य इति भावः । समवायस्येत्यनन्तरमेकत्वसङ्ख्यायाश्चेति शेषः ॥ **व्यवहारेति** । एक इत्यस्यैकत्ववानित्यर्थ-कत्वेन भेदसम्बन्धव्यवहारेत्यर्थः ॥ **अत एव न तृतीय इति** । समवायैकत्वयोः सम्बन्ध एव नास्तीति तृतीयः पक्षोऽपि एकः समवाय इति सम्बन्धव्यवहारानुपपत्त्याऽयुक्त इत्यर्थः । प्रथमपक्षस्य द्वेधा विकल्पितत्वात्तृतीय इत्युक्तम् ।

ननु प्रथमतृतीयपक्षयोः समवायस्यैकत्वेऽपि स्वस्मिन् भेदघटितसम्बन्धव्यवहारनिर्वाहकत्वरूप-स्वभावोऽङ्गीक्रियते अतो न दोष इति चेत्तत्राह ॥ **स्वनिर्वाहकेति** । अभिन्नस्य भेदकार्यकारित्वं विशेषं विना न युक्तमित्यर्थः । समवायस्यैकत्वसङ्ख्यया समवायान्तरमेव सम्बन्धोऽङ्गीक्रियत इति द्वितीयपक्षं प्रतिषेधति ॥ **न द्वितीय इति** ॥ **एक इति** । सम्बन्धिभूतसम्बन्धभूतसमवायद्वयस्य प्राप्त्या एक इत्यस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।

च०— **एके** नैयायिकाः । **श्रुतीनां** एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादीनाम् । **अपरे** भास्करादयः । **अन्ये** मायावादिनः । **तत्वं भावेनेति** । तत्वं समवायस्यैकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम् । एकैव सत्ता यथा सार्वत्रिकसद्बुद्धिगोचरस्तथैक एव समवायः सार्वत्रिकसमवेतत्वोपरक्तप्रतीत्यालम्बन इति वैशे-षिकयोगार्थः । भिन्नत्वकल्पेऽपि तर्हि किं द्रव्यं गुणादिकं वेति वितर्कद्वयमनुसन्दधान आह **द्रव्यगुणादे-**

रिति ॥ **सहप्रयोग इत्यादि** । एकवाक्यघटकतयैकसमवायपदयोरेकत्वान्वयिसमवायपदयोरेकत्वान्वयिसमवायनिरूपिताधेयतार्थकषष्ठ्याश्च प्रयोगो वेत्यर्थः ॥ **औपचारिक इति** । चैत्रस्य स्वामित्वादाविव षष्ठ्यर्थसंबन्धहेतुभूतभेदाभावेन राहोः शिर इत्यादिवदभेदार्थक इत्यर्थः ॥ **प्रयासेति** । सूत्रनिर्माणरूपप्रयासेत्यर्थः । **श्रुतीनाम्** एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादीनाम् ॥ **समवायप्रतियोगिकेति** । समवायवृत्तितद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । तेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रत्येकवृत्तित्वेऽपि तादृशधर्मावच्छिन्नभेदाभावस्य वस्त्वन्तरसाधारण्येऽपि न क्षतिः । वैशिष्ट्यावच्छिन्नाभाववारणायावच्छेदकतापर्याप्तिरपि निवेशनीया । एवं संबन्धान्तरनिबन्धनो दोषः प्रतियोगितायां संबन्धविशेषणावच्छिन्नत्वविवक्षया निरसनीयः । **यस्तु भेदवादीति** । एतन्मते संख्यायाः पदार्थान्तरतया गुणत्वानुपगत्या समवायस्य तदाश्रयत्वं सङ्गच्छत इति भावः । **संबन्ध इति** । एकत्वसंख्याप्रतियोगिकः समवायानुयोगिक इत्यर्थः ।

सु० — किं च वस्तुनि समवाय इति कथम् । न ह्यवयवावयव्यादीनां संबन्धोऽस्ति यत एकः समवायः । स्वनिर्वाहकत्वे तूक्तम् । अपि चैकस्वभाव एव समवायः । स कथमवयवादीनाधारत्वेनावयव्यादीनाधेयत्वेन नियच्छेत् । अवयवादीनां स्वभावभेदादिति चेत् । अलं तर्हि समवायेन । अथ समवायस्यैव विचित्रस्वभावत्वं तदा सविशेषत्वमेवेति । भेदाभेदवादिना त्ववश्यमङ्गीकरणीयो विशेषः । परस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्र तमन्तरेण अनुपपत्तेः । किञ्च भेदाभेदयोरपि वस्तुना परस्परं च भेदाभेदान्तराभ्युपगमेऽनवस्था । स्वनिर्वाहकत्वे तु विशेषाङ्गीकारः । भेदे, वस्तुनि भेदाभेदाविति व्यवहारानुपपत्तिः । वस्तुना तयोः संबन्धाभावात् । अत्यन्ताभेदेऽपि वस्तुनि भेदाभेदा**वित्याधाराधेयभावो द्विवचनं चानुपपन्नं स्यात् । वस्तुतन्मात्रत्वात् । ततश्च तन्निर्वाहार्थमवश्यमङ्गीकरणीये विशेषे तत एव ब्रह्मणि सर्वस्योपपत्तौ किं भेदाभेदाभ्युपगमेनेति । यथा च तन्तुपटादौ** भेदाभेदाभ्युपगम**स्तद्वक्ष्यामः ।**

शे० — भाष्ये समवाय इत्यस्य वस्तुनीत्यनेनाप्यन्वयमभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह **किं चेति** । वस्तुन्यवयवावयव्यादिरूप इत्यर्थः । वस्तुनि समवाय इति प्रतीतौ किं बाधकमित्यत आह **न हीति** । अवयवावयव्यादीनां संबन्ध इत्यत्र समवायेन सहेति शेषः । आधाराधेयताप्रयोजकसंबन्धसद्भाव एव भूतले घट इत्याधाराधेयभावप्रतीतिदर्शनात् । प्रकृते चावयवावयव्यादिरूपस्य वस्तुनः समवायस्य चाधाराधेयभावप्रयोजकसंबन्धाभावात् न वस्तुनि समवाय इत्याधाराधेयभावप्रतीतिर्युक्तेत्यर्थः । कुतो न

वस्तुसमवाययोः संबन्ध इत्यतः, स किं संबन्धिभूतः समवाय एव वा, संबन्ध्यतिरिक्तं समवायान्तरं वा, नाद्यः। संबन्ध्यतिरिक्तसंबन्धसद्भाव एव भूतले घट इत्याधाराधेयभावप्रतीतिदर्शनेन, प्रकृते तदभावेन, वस्तुनि समवाय इत्याधाराधेयभावप्रतीत्ययोगात्। नान्त्य इत्याह **यत इति**। यतः एकः समवायोऽतो न वस्तुनः समवायेन समवायान्तरं संभवतीति योज्यम्। वस्तुसमवाययोः समवायान्तराङ्गीकारे समवायैकत्वभङ्गापत्त्या अपसिद्धान्त इति भावः। ननु वस्तुनः समवायेन सह संबन्धाभावेऽपि समवायस्य स्वनिर्वाहकत्वाद्युज्यते आधाराधेयभावप्रत्यय इत्यत आह **स्वनिर्वाहकत्व इति**॥ **उक्तमिति**। स्वनिर्वाहकत्वे पुनः सविशेषत्वमङ्गीकरणीयं, विशेषमन्तरेणैकस्यैव निर्वाहकत्वनिर्वाह्यत्वायोगादित्युक्तमित्यर्थः। भाष्ये **एक** इत्यस्यैकस्वभावत्वमर्थ इत्यभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह **अपि चेति**॥ **एकस्वभाव इति**। अविचित्रस्वभाव इत्यर्थः। स कथमवयवादीनाधारत्वेन, अवयव्यादीनाधेयत्वेन नियच्छेदिति पाठः स्पष्टार्थः। अवयवादीनामाधारत्वेनावयव्यादीनामाधेयत्वेनेति पाठे कर्मत्वाभिप्रायेण षष्ठ्याविति ध्येयम्।

अलं तर्हीति। अवयवावयव्यादीनां स्वभावभेदादेवाधाराधेयभावोपपत्तेरिति भावः॥ **सविशेषत्वमेवेति**। विशेषमन्तरेण समवायस्य विचित्रस्वभावताया एवानिर्वाहादिति भावः। ननु धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदाङ्गीकारेणैव सर्वानुपपत्तिशमनात्किं विशेषेणेत्यत आह **परस्परेति**। ततश्च तयोरेकत्रावस्थानघटनाय भेदाभेदवादिनाऽपि विशेषोऽङ्गीकार्य एवेति भावः। न च प्रतीतत्वादेवाविरोध इति किं विशेषेणेति वाच्यम्। प्रतीतिरपि कथमुत्पन्नेति चिन्तायां वस्तुस्वभावातिशयस्यैवानुसरणीयत्वात्। यद्वैतदस्वरसादेवाह **किं चेति**। भेदाभेदौ वस्तुना परस्परं च भिन्नाभिन्नौ उत भिन्नौ किंवाऽत्यन्ताभिन्नाविति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **भेदाभेदयोरपीति**॥ **वस्तुनेति**। धर्मधर्मिभ्यामित्यर्थः॥ **अनवस्थेति**। तयोरपि भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं च भेदाभेदौ, एवं तयोरपि भेदाभेदयोः, इत्यपर्यवसितपरंपराश्रयणेऽनवस्थेत्यर्थः। न च भेदाभेदयोर्भेदाभेदान्तराभ्युपगमेऽपि नानवस्था प्रसज्यते उत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्। विशेषणप्रतीतिमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययानुपपत्त्या ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वसंभवादिति भावः।

ननु भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं च भेदाभेदाङ्गीकारेऽपि नानवस्था। तयोर्भेदाभेदयोर्भेदाभेदान्तराभावेऽपि स्वनिर्वाहकत्वोपपत्तेः इत्यतः, एवं तर्हि विशेषानभ्युपगमे स्वनिर्वाहकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् स्वनिर्वाहकत्वोपपादकत्वेनैव विशेषसिद्धेर्व्यर्थो भेदाभेदाङ्गीकार इत्याशयेनाह **स्वनिर्वाहकत्वे त्विति**। भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं च भेद इति, द्वितीयं प्रत्याह **भेद इति**॥ **व्यवहारानुपपत्तिरिति**। आधाराधेयभावव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः। कुत आधाराधेयभावव्यवहारानुपपत्ति-

रित्यतः, सति संबन्धे, कुण्डबदरादौ तद्व्यवहारदर्शनात् असति च तस्मिन् मेरुमन्दरयोस्तददर्शनाद्भेदा-भेदयोश्च वस्तुना संबन्धाभावान्न तद्व्यवहारो युज्यत इत्याह **वस्तुनेति** । तृतीयं प्रत्याह **अत्यन्ताभेद इति** । भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं चात्यन्ताभेद इत्यर्थः । अत्र वस्तुना भेदाभेदयोरत्यन्ताभेदा-दाधाराधेयभावानुपपत्तिर्भेदाभेदयोरत्यन्ताभेदाच्च भेदाभेदाविति द्विवचनानुपपत्तिरिति विवेकः । अन्यथैकस्मिन्नपि घटे आधाराधेयभावो द्विवचनं च स्यादिति भावः ॥ **तन्निर्वाहार्थमिति** । आधाराधेय-भावद्विवचननिर्वाहार्थमित्यर्थः ॥ **सर्वस्येति** । धर्मधर्म्यादिव्यवहारस्येत्यर्थः । नन्वेवं तन्तुपटयोरप्यत्य-न्ताभेदमेवाङ्गीकृत्य विशेषबलेनैव भेदकार्यनिर्वाहसंभवाद्भेदाभेदौ न स्यातामिति कथं सिद्धान्ते तदभ्यु-पगम इत्यत आह **यथा चेति** ॥ **वक्ष्याम इति** । 'अंशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाऽभिदे'त्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः ।

स०— वस्तुनि अवयवावयव्यादिरूप इत्यर्थः । अवयवावयव्यादीनामित्यत्र समवायेन सहेति शेषः । स हि न संयोगोऽनभ्युपगमात् । समवायोऽपि स एव वा समवायान्तरं वा । आद्ये संबन्धाति-रिक्तसंबन्धाभावेनैकः समवाय इति व्यवहारानुपपत्तेः । समवायान्तरं चेत् तत्राह **एकः समवाय इति** । समवायैकत्वहान्यापत्त्याऽपसिद्धान्तापातादिति भावः ॥ **उक्तमिति** । स्वनिर्वाहकत्वे पुनः सविशेष-मेवाङ्गीकरणीयमित्युक्तमित्यर्थः । अवयवादीनामित्यत्र कर्मणि षष्ठी । नन्वेवं तन्तुपटयोरप्युक्तन्यायेन भेदाभेदयोरसंभवेनात्यन्ताभेदमेवाङ्गीकृत्य विशेषबलेन भेदकार्यनिर्वाहोऽपि स्यात् । तथाचापसिद्धान्तः, तत्राह **यथा चेति** ।

प०— का कथन्ता इत्यत आह **न ह्यवयवेति** ॥ **संबन्धः** । समवायेन सहेति योज्यम् । संयोगादेरभावेऽपि समवाय एव समवायेनावयवादिवस्तुना संबन्धोऽस्त्विति चेत् । स किं अन्यः उतानन्योऽपि स्वनिर्वाहकः । आद्यो नेति भावेन तत्र हेतुमाह **यत इति** । अन्त्ये आह **स्वनिर्वाह-कत्वे तूक्तमिति** । 'स्वनिर्वाहकत्वे पुन'रित्यादिना निरन्तरग्रन्थ एवोक्तमुत्तरमित्यर्थः । स्वभावभेदात् स्वभावविशेषादित्यर्थः ॥ **भेद इति** । भेदाभेदयोर्वस्तुना सहात्यन्तभेदेऽङ्गीकृते सतीत्यर्थः । नन्वेवं कथं सिद्धान्ते उपादानोपादेयगुणगुण्यादौ भेदाभेदाङ्गीकार इत्यत आह **यथा चेति** ॥ **वक्ष्याम इति** । 'इतरव्यपदेशादि'त्यधिकरणे 'अंशिनोऽपि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम् । अंशैरंशिन उच्यन्ते' इति संग्रहेणोक्तविस्तृतिपरस्य अंशिनोंशैरभेदोयमंशेन तु भिदाभिदेतिवैशेषिकनयानुव्याख्यावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः ।

या०— समवाय इत्यस्य वस्तुनीत्यनेनाप्यन्वयमभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह **किञ्चेति** ॥ **न ह्यवयवावयव्यादीनामिति** । समवायेनेति शेषः । तथा चेह कुण्डे बदराणीत्यादावतिरिक्तसम्बन्धेनैव

आधाराधेयभावप्रतीतिदर्शनात्प्रकृते तदभावात्कथं वस्तुनि समवाय इति प्रतीतिरिति भावः ॥ **यत एक इति** । अत्र समवाय इत्यस्यावृत्त्या यत इत्यध्याहारेण च मूलं योजितमिति ज्ञातव्यम् । नन्वेव-मुक्तन्यायेन तन्तुपटादावपि भेदाभेदाभावप्रसङ्ग इत्यत आह **यथा चेति** । पटादेस्तन्त्वादिना पृथगनुपलम्भादिहेतुभिरभेदः खण्डितत्वेन भेदश्चाभ्युपगन्तव्य इति समयपादे वक्ष्याम इत्यर्थः ।

श्री० — भेदाभेदौ च वस्तुनीत्यत्र मूले वस्तुनीत्यस्य समवाय इत्यनेनाप्यन्वय इत्यभिप्रेत्याह । **किञ्चेति** । **वस्तुनि** अवयवादौ ॥ **समवाय इति** । अवयव्यादीनां समवाय इत्येवमवयव्यादि-समवायनिरूपितसंबन्धव्यवहारः कथमित्यर्थः ॥ कुत इत्यत आह **न हीति** । **संबन्धः** समवाय-निरूपितः । कुतो नास्तीत्यत आह **यत इति** । तथाच समवायस्यैकत्वेन, अवयवादौ अवयव्यादि-समवायनिरूपितसंबन्धस्य संयोगरूपस्याभावात्समवायान्तरस्यैव वाच्यत्वे संबन्धिसंबन्धरूपसमवायद्वय-प्राप्त्या एकः समवाय इत्यनुपपत्तेरित्यर्थः । एकत्वेऽपि पूर्ववत्स्वनिर्वाहकताङ्गीकारान्न दोष इति यदि ब्रूयाः तर्हि सविशेषत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमित्युक्तमित्याह **स्वनिर्वाहकत्वे त्विति** ॥ **नियच्छेदिति** । तथा चैकस्य दीपादेः प्रकाशत्वदाहकत्वाद्यनेकस्वभावत्वेऽपि समवायरूपवस्तुन एकस्यैकस्वभावत्वस्यैवा-ङ्गीकारादवयवादेराधारत्वं वा अवयव्यादेराधेयत्वमेव वा घटयेन्न तूभयम् । उभयघटनास्वभावश्च-त्वयाऽङ्गीकृत इति, स न युक्त इति भावः ॥ **अलमिति** । तथा चाधारत्वादेरवयवादिस्वभावत्वेना-वयवादिस्वभावादेवाधाराधेयभावाद्युपपत्तौ किं तद्घटनाय समवायाङ्गीकारेणेत्यर्थः ॥ **तदेति** । एकस्या-नेकस्वभावत्वं 'विशेषं विना न युक्तमित्यर्थः । यदि चैकस्यापि दीपादेरनेकस्वभावो दृष्ट इति ब्रूयाः तदाऽपि समवायस्य विचित्रस्वभावत्वरूपधर्मस्य समवायाद्भेदे संयोगसंबन्धायोगेन समवाये वाच्ये, तस्य धर्मिरूपसमवायाद्भेदे द्वित्वप्राप्त्या एक इत्यस्यानुपपत्तेरभेदेऽङ्गीकार्ये समवायस्य विचित्रस्वभावत्वमिति भेदव्यवहारानुपपत्तेस्तदर्थं स्वनिर्वाहकत्वेऽङ्गीकार्ये सविशेषत्वमेव प्राप्तमित्यर्थः । **तं विशेषम्** । ननु भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं च भेदाभेदान्तराभ्युपगमे किलानवस्था, न चैवम् । किं नाम, वस्तुनिष्ठ-योरेव भेदाभेदयोर्वस्तुना भेदाभेदाविति परस्परं च भेदाभेदाविति भेदव्यवहारनिर्वाहकत्वं भविष्यति । स्वनिर्वाहकत्वाङ्गीकारादित्यत आह **स्वनिर्वाहकत्वे त्विति** । भेदो भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं चेत्य-नुवर्तते । **द्विवचनम्** । भेदाभेदाविति द्विवचनमित्यर्थः ।

नन्वेवं चेत्तन्तुपटादावप्यत्यन्ताभेदं विशेषं चाङ्गीकृत्याशेषभेदव्यवहारस्य विशेषबलादेवोपपत्तौ सत्यां, सिद्धान्ते भेदाभेदाङ्गीकारो व्यर्थ इत्यत आह **यथा चेति** ।

च०— एकः समवाय इति । दण्डीत्यादिविशिष्टव्यवहारनिर्वाहकतया विशेषणविशेष्यप्रतियोग्यनुयोगिकस्य ताभ्यामतिरिच्यमानस्य संबन्धस्य दर्शनादिति भावः । यथा चेति । पटादेस्तन्त्वादिभिः पृथगनुपलम्भादिहेतुभिरभेदः खण्डितत्वेन भेदश्चाभ्युपगन्तव्य इति समयचरणेऽभिधास्याम इत्यर्थः ।

सु०— अखण्डवादिनाऽपि विशेषमङ्गीकारयति अखण्डेति ।

अनु०— अखण्डवादिनोऽपि स्याद्विशेषः

अङ्गीकार्य इति वचनविपरिणामेन संबध्यते । नन्वखण्डवादिनोऽपि विशेषोऽङ्गीकार्य इति व्याहतम् । अखण्डत्वं निर्विशेषत्वमित्यनर्थान्तरत्वादित्यत उक्तम् अनिच्छतोपीऽति ।

अनिच्छतोऽप्यसौ ॥

व्यावृत्ते निर्विशेषे तु किं व्यावर्त्यबहुत्वतः ॥ ६ ॥

स्वाभ्युपगममात्रेणाखण्डवादित्वेऽपि न्यायप्राप्तत्वाद्विशेषाङ्गीकरणमिति । असौ पूर्वोपपादितः । अनेन पूर्वोक्तार्थस्मरणार्थत्वादस्य न पुनरुक्तिदोष इति सूचितम् । यद्वा । यस्मिन्ननङ्गीकृते सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायव्यर्थते स्याताम् । सत्यत्वादीनां ब्रह्मतन्मात्रत्वाङ्गीकारात् । अङ्गीकृते च तन्निवृत्तिः । तस्यापर्यायशब्दप्रवृत्तावभिन्नेऽपि निमित्तत्वात् । असौ इत्यङ्गीकार्यत्वहेतुसूचनम् । ननु ब्रह्मातिरिक्ते सत्यज्ञानानन्दादौ वाचकत्वशक्तिमतां सत्यादिपदानां लक्ष्यमेव ब्रह्माभ्युपगम्यते । तत्कथं पर्यायता । वाच्यार्थभेदसद्भावात् । मैवम् । सत्यज्ञानानन्तानन्दादीनां ब्रह्मातिरिक्तानां परेणानङ्गीकृतत्वात् । अस्ति कथञ्चित्सत्यादिकमन्यदिति चेन्न । कथञ्चित्सत्यादिकं वाच्यम् । साक्षात्सत्यादिकं तु लक्ष्यमिति वैपरीत्यस्यानुचितत्वात् । अस्तु वा कथञ्चित्पर्यायतापरिहारः । तथाऽप्येकेन पदेन लक्षितस्यैवान्येनापि लक्षणायां व्यर्थता न परिहर्तुं शक्या । ननु च लक्ष्यार्थभेदाभावेऽपि ब्रह्मण्यारोपिताऽसत्यत्वादिधर्माणां व्यावर्त्यानां बहुलत्वात् तद्व्यावर्तकत्वेन सार्थक्यं पदानामित्यत आह व्यावृत्त इति । व्याख्यातचरमिदम् । तदेवं विशेषस्य सर्ववादिभिरङ्गीकार्यत्वात्तद्बलेन धर्मधर्म्यादिव्यवहारोपपत्तेर्युक्तम् अदृश्यत्वादिगुणानां ब्रह्मणैक्यमिति सिद्धम् ॥ १-२-६ ॥

शे०— अङ्गीकार्या इत्यस्य बहुवचनान्ततया कथमेकवचनान्तविशेषपदेन सम्बन्ध इत्यत उक्तम् वचनविपरिणामेनेति । विशेषानिच्छतस्त्वस्याखण्डवादिनि, भेदवादिनि, भेदाभेदवादिनि, च सत्त्वादत्रैव तदभिधानमनर्थकमित्यतो व्याघातपरिहारार्थं तदित्याशयेन व्याघातशङ्कामुत्थापयति नन्विति । असावित्यस्यानर्थक्यं परिहर्तुमर्थं तावदाह पूर्वोपपादित इति । जन्माधिकरण उपपादित इत्यर्थः । किमस्य

प्रयोजनमित्यतः पौनरुक्त्यशङ्कापरिहार इत्याह ॥ **अनेनेति** । पूर्वोक्तार्थस्मारणस्यापि प्रयोजनविशेषाभावं मन्वानः प्रकारान्तरमाह **यद्वेति** ॥ **पर्यायव्यर्थत इति** । पर्यायत्वव्यर्थत्व इत्यर्थः ॥ **अनङ्गीकृतत्वादिति** । अन्यथाऽपसिद्धान्तप्रसक्तेरिति भावः । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पारमार्थिकसत्यादेरभावेऽपि व्यावहारिकस्य तस्य सत्त्वान्नापसिद्धान्त इति शङ्कते **अस्तीति** । **अनुचितत्वादिति** । अन्यथा साक्षाद्गङ्गादेः गङ्गादिपदलक्ष्यत्वं कथञ्चिद्गङ्गादेस्तु तद्वाच्यत्वमित्यपि स्यादिति भावः ॥ **लक्षितस्यैवान्येन लक्षणायामिति** । अधिकलक्षणायामखण्डार्थत्वभङ्गप्रसक्तेरिति भावः ॥ **व्याख्यातचरमिति** । 'न व्यावृत्त्या प्रयोजनं । व्यावृत्तस्याविशेषत्वे' इत्येतद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातप्रायमित्यर्थः ॥ १—२—६ ॥

स०— व्याख्यातचरमिति । तथाच 'सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याविशेषत्वे' इत्येतद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातप्रायमित्यर्थः । तथाहि व्यावृत्ते ब्रह्मणि निर्विशेषे सत्यादिपदप्रतिपादितव्यावर्तकविशेषशून्ये सति व्यावर्त्यानां असत्यत्वादीनां बहुत्वतः किं प्रयोजनम् । न किमपि । सत्यादिपदानां ब्रह्मणि व्यावर्तकसत्यत्वादिधर्माप्रतिपादकत्वे असत्यत्वादिव्यावृत्तिबोधो न लभ्यते । अतस्तदर्थम् असत्यत्वादिव्यावर्त्यबहुत्वोपन्यासो व्यर्थ इति भावः ।

प०— पूर्वोक्तेः । जन्मादिसूत्रोक्तेत्यर्थः । असावित्यस्यैतादृशबुद्धिस्थपरामर्शित्वरूपमर्थान्तरमाह **यद्वेति** ॥ **व्याख्यातचरमिदमिति** । जन्मादिसूत्रे सत्यज्ञानादिकेऽप्येवमित्यादिव्याख्यावसर इति भावः ॥ १ । २ । ६ ॥

या०— पूर्वोपपादित इति । जन्माधिकरणे उपपादित इत्यर्थः ।

व्याख्यातचरमिति । 'सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याविशेषत्वे' इत्येतद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातप्रायमित्यर्थः । तथाहि । व्यावृत्ते ब्रह्मणि निर्विशेषे सत्यादिपदप्रतिपादितव्यावर्तकविशेषशून्येऽङ्गीकृते सति व्यावर्त्यानामसत्यत्वादीनां बहुत्वतः किं प्रयोजनं, न किमपि । सत्यादिपदानां ब्रह्मणि व्यावर्तकसत्यत्वाद्यप्रतिपादकत्वेऽसत्त्वादिव्यावृत्तिबोधालाभेन तदर्थमसत्यत्वादिव्यावर्त्यबहुत्वोपन्यासो व्यर्थ इति भावः ॥ १-२-६ ॥

श्री०— अङ्गीकृते चेत्यत्र यस्मिन्नित्यनुवर्तते । **तन्निवृत्तिः** तयोः पर्यायव्यर्थतयोरित्यर्थः । तथाच यस्मिन्ननङ्गीकृते सति पर्यायव्यर्थते स्यातां, यस्मिन्नङ्गीकृते च तयोर्निवृत्तिः असावित्यन्वयः । पर्यायव्यर्थते स्यातामित्यस्योपपादकम् ॥ **सत्यत्वादिनामिति** । तन्निवृत्तिरित्यस्योपपादकम् । **तस्येति** ॥ **अङ्गीकार्यत्वे** विशेषस्येति शेषः । **सत्यज्ञानानन्दादाविति** । सत्ताजातिमति तद्व्याप्यज्ञानत्वादिमति चेत्यर्थः । **कथञ्चित्सत्यं** व्यावहारिकं सत्यम् । **वाच्यं** मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यम् । वैपरीत्यस्यानुचितत्वादित्युक्तत्वात्कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ १-२-६ ॥

च०— **पूर्वोपपादित इति ।** जन्मादिनये उपपादित इत्यर्थः ॥ **व्याख्यातचरमिति ।** सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याविशेषत्वे इति प्रतीकव्याकृत्यैव व्याकृतप्राय-मित्यर्थः ।

सु०— ॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ **अस्याधिकरणस्य नात्रान्तर्भावः संभवति । नामात्मकशब्दसमन्वयार्थत्वात् । नापि पूर्वत्र । लिङ्गसमन्वयस्याप्यत्र सिद्धत्वात् । न चोभयबहिर्भावः । अन्यत्र प्रसिद्धशब्दविषयत्वात् । न चावक्तव्यता । समन्वयासिद्धि-प्रसङ्गात् । तत्कथमित्यतो लिङ्गाधिकेत्यत्रान्तर्भावः समर्थितः । यद्वा पादद्वयार्थत्वेनैकत्र प्रवेशानुपपत्तेः पादद्वयशेषोऽयम् । अत एव पादद्वयान्ते निबन्धनमिति ज्ञापयितुं पादद्वयार्थं तावदुपसंहरति** बहुलिङ्गेति ।

अनु०— ॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥

बहुलिङ्गसमायुक्तैर्बहुभी रूढनामभिः ॥
प्रसिद्धैरन्यगत्वेन वाच्यः साक्षाज्जनार्दनः ॥
वैश्वानरादयः शब्दा अपि तद्वाचिनस्ततः ॥

रूढेत्यस्यैव विवरणं प्रसिद्धैरन्यगत्वेनेति । **अन्यथा यौगिकनामपरित्यागः स्यात् । एतच्च लिङ्गानामपि विशेषणम् । साक्षात् मुख्यया वृत्त्या । इदानीं वैश्वानराधिकरणतात्पर्य माह** वैश्वानरादय इति । **आदिशब्दप्रयोगाद्वैश्वानरशब्दस्योपलक्षणत्वमिति दर्शयति ।** तत **इति सौत्रात्मशब्दादिकं परामृशति ।** तद्वाचिनः **परमेश्वरवाचिनः ।**

ननु कथं वैश्वानरस्य विष्णुत्वनिर्धारः । पक्षान्तरेऽग्न्यादिशब्दानां होमाधिकरणत्व-दिलिङ्गानां च श्रवणादित्यत आह तानीति । तद्वाः **परमेश्वरविषयाः ।** हीति **तथा दृष्ट्यु-**

अनु०— ॥ ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद-संभवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ ॥

तानि लिङ्गानि ते शब्दा अपि तद्वा हि सर्वशः ॥

पदेशं हेतुमाचष्टे । यस्मादेवं तस्मादिति पूर्वेण वा संबन्धः । अनेन शब्दादिभ्य इति सूत्रस्य तात्पर्यमुक्तं वेदितव्यम् । ननु कथमग्न्यादिशब्दानां विष्णुपरत्वम् । अन्यत्र रूढ त्वात् । न च विष्णावपि रूढिरस्तीति वाच्यम् । बहुत्वेनान्यत्र रूढेः प्रबलत्वेनाल्पपरमेश्वर-रूढिबाधकत्वोपपत्तेरित्यत आह बहुलाऽपीति ।

बहुलाऽप्यङ्गरूढिस्तत्प्राज्ञरूढिं न बाधते ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १–२ ॥

तत् तस्मादङ्गप्राज्ञरूढित्वादेव । आनन्दमयाधि करणान्ते व्युत्पादितन्यायादिति वेति ॥

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थख्ययतिना ॥
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ द्वितीयः पादोऽयं प्रथमविषये पर्यवसितः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १–२ ॥

शे०—ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ बहुलिङ्गसमायुक्तेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च पादद्वयार्थोपसंहारार्थम् तदिति वाच्यम् । तस्याप्यसङ्गतत्वात् । न चास्याधिकरणस्य पादान्तर्भावप्रतिपादनार्थत्वान्नासङ्गतिरिति वाच्यम् । अनन्तर्भावशङ्काया एवासम्भवेन, अन्तर्भावस्याव्युत्पादनीयत्वात् । सम्भवे वा अन्तर्भावस्य पूर्वमेव समर्थनादित्यतोऽनन्तर्भावशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वोक्तमन्तर्भावप्रकारमुपदर्श्य प्रकारान्तरेणान्तर्भावव्युत्पादनार्थत्वाच्च नोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्याशयेनानन्तर्भावशङ्कामाह **अस्येति** ॥ **नामात्मकशब्देति** । वैश्वानरशब्देत्यर्थ ॥ **लिङ्गसमन्वयस्यापीति** । पाचकत्वादिलिङ्गसमन्वयस्यापीत्यर्थः ॥ **लिङ्गाधिकेत्यत्रान्तर्भावः समर्थित इति**। अन्यत्र प्रसिद्धवैश्वानरनामसमन्वयवत् अन्यत्र प्रसिद्धपाचकत्वादिबहुलिङ्गसमन्वयस्याप्यत्रोक्तेर्बह्वनुग्रहस्य च न्याय्यत्वादत्रैव पादेऽन्तर्भाव इत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । पादद्वयशेषत्वादेवेत्यर्थः ॥ **विवरणमिति** । अतो न प्रसिद्धैरन्यगत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यमिति भावः । **किं तद्विवरणेनापि** प्रयोजनमित्यत आह **अन्यथेति** । रूढेत्यस्य अविवरणे हि लोकतः केवलरूढानामाकाशादिशब्दानामेव तेन प्राप्त्या योगरूढानां शब्दानां परित्यागः स्यादित्यर्थः ॥ **लिङ्गानामपीति** । समासे उपसर्जनत्वेऽपि लिङ्गानां बुद्ध्या विवेकेनेदं मूले विशेषणमिति भावः ॥ **मुख्यया वृत्त्येति** । लक्षणादिव्यावृत्त्यर्थं मूले साक्षात्पदमिति भावः ॥ **उपलक्षणत्वमिति** । समानन्यायाग्न्यादिशब्दान्तरोपलक्षणत्वमित्यर्थः । आत्मशब्दादिकमित्यादिपदेन समाख्यारूपद्वितीयसूत्रोक्तसाधकस्य परामर्शः ॥ **पक्षान्तर इति** । तेजोभूतादावित्यर्थः ॥ **यस्मादेवमित्यादि** । अग्न्यादिशब्दानां होमाधिकरणत्वादिलिङ्गानां च परमेश्वरविषयत्वेन पक्षान्तरे साधकाभावाद्युक्तं वैश्वानरस्य विष्णुत्वनिर्धारणमिति पूर्वेण वा हिशब्दस्य संबन्ध इत्यर्थः । तानि लिङ्गानीत्यादेरभाष्यत्वशङ्कां परिहरति **अनेनेति** ॥ **आनन्दमयाधिकरणान्त**

इति । 'सा योगादेव लभ्यत' इत्यानन्दमयाधिकरणान्ते सा विद्वद्रूढिर्योगमविहायैवोपलभ्यते न त्वविद्वद्रूढिवत्संकेततुल्या अतोऽपि सा मुख्येत्युक्तन्यायादिति वेत्यर्थः ॥ १-२-७ ॥

॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादाननिजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

स० — ॐ **वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्** ॐ ॥ शब्दाश्चतुर्विधाः । तत्रैव प्रसिद्धाः अन्यत्र प्रसिद्धाः, उभयत्र प्रसिद्धाः, अन्यत्रैव प्रसिद्धाश्चेति । तत्र, तत्रैव प्रसिद्धानां यथाऽवक्तव्यता तथा एतस्याप्यवक्तव्यतेति चतुर्थविकल्पाभिप्रायः ॥ **आनन्दमयाधिकरणान्त इति** । 'बहुलातिप्रयोगतः । रूढमित्येव साध्यं स्यात् रूढिर्हि द्विविधा मता । अविद्वद्विद्वदाप्त्यैव मुख्या हि विदुषां तु सा' इत्यत्रानन्दमयाधिकरणान्ते भगवतीन्द्रादिशब्दानामपि विद्वत्संबन्धिनो बहुलातिप्रयोगस्य सत्त्वेन भगवत्येव बहुला रूढिर्नान्यत्रेति व्युत्पादितन्यायादित्यर्थः ॥

॥ इति श्रीसुधाटिप्पणिकायां श्रीमत्सत्यव्रततीर्थविरचितायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

प० — ॐ **वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्** ॐ ॥ पादान्तर्भावमस्यानुक्त्वा पादार्थोपसंहारो न युक्तः । तथापि पादद्वयार्थोपसंहारो व्यर्थ एवेत्यतः प्रागुक्तं शङ्कापूर्वं विवृण्वन्स्मारयति ॥ **अस्येत्यादिना** ।

समन्वयासिद्धिप्रसङ्गादिति । ननु कथमेतत् वैश्वानरनाम्नो देवतार्थत्वे अन्तर्नयन्यायेन, जडरूपभूतार्थत्वे, आकाशनयन्यायेन न समन्वयसिद्धेरिति चेत्तत्राहुः । वैश्वानरनाम्नः समन्वयासिद्धीति नार्थोऽस्य वाक्यस्यापि तु आनन्दमयनयमारभ्याहृश्यत्वनयपर्यन्तमुक्तरूढयौगिकाशेषशब्दसमन्वयासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । सर्वशब्दानां ब्रह्मणि समन्वये लोके संव्यवहारविरोधेनान्यत्र प्रसिद्धनाम्नो रूढस्य यौगिकस्य वा कस्यापि विष्णौ समन्वयायोगादिति सर्वाक्षेपसमाधानस्य साक्षादप्यविरोधमितिसूत्रेणात्रैव समाधानात् । अत एव समन्वयासिद्धीत्येवोक्तं न तु प्रतियोगिविशेष उपात्त इति ॥ **समर्थित इति** । एतत्पादीयाद्यनये विषयमालोक्तिप्रस्तावे समर्थित इत्यर्थः ॥ **इति ज्ञापयितुं पादद्वयार्थं तावदुपसंहरतीति** । एतेन वैश्वानरनयतात्पर्यमुक्त्वा पश्चादेवोपसंहारो युक्त इति चोद्यं निरस्तम् ।

पादान्तर्भावस्याप्यनेन ज्ञापिततया अस्य पूर्वसङ्गतत्वात् । सन्न्यायरत्नावली–नयचन्द्रिकयोस्तु वैश्वानर-नयतात्पर्योक्तिपरतयैव बहुलिङ्गत्यादि सर्वं योजितम् ॥ **आनन्दमयेति** । 'शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयादित्यादि'नोक्तशब्दप्रवृत्तिहेतुपौष्कल्यान्यगस्यातन्ध्यादिन्यायैः श्रुतिस्मृतिमिश्च सिद्धां प्राज्ञरूढिं न बाधत इत्यर्थः ॥ १ । २ । ७ ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृते

॥ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

या०— ॥ ॐ **वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्** ॐ ॥ **अन्यथेति** । रूढेत्यस्याविवरणे लोकतः केवलरूढानामाकाशादिनाम्नामेव प्राप्त्याऽऽनन्दमयादिनाम्नां योगरूढानां परित्यागः स्यादित्यर्थः ॥ **लिङ्गानामपीति** । बुद्धया विविक्तानामिति शेषः ॥ **उपलक्षणं त्विति** । अग्न्यादि-शब्दोपलक्षणत्वमित्यर्थः । शिष्टं भाष्ये स्पष्टम् ॥ **आनन्दमयाधिकरणान्त इति** । 'सा योगादेव लभ्यते इत्यानन्दमयाधिकरणान्ते विद्वद्रूढिर्योगमविहायैवोपलभ्यते, न त्वविद्वद्रूढिवत् सङ्केततुल्या ततोऽपि सा मुख्येत्युक्तन्यायादिति वेत्यर्थः ॥ १–२–७ ॥

इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां

॥ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

श्री०— ॥ ॐ **वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्** ॐ ॥ विवरणकरणे निमित्तमाह **अन्यथेति** । तथाच विवरणमकृत्वा रूढनामभिर्वाच्य इत्येवोक्ते वैश्वानरादियौगिकनाम्नः समन्वयो न सिध्येत् । विश्वनरसम्बन्धी वैश्वानर इति वैश्वानरशब्दस्य यौगिकत्वात् । अतोऽन्यगतत्वेन प्रसिद्धैरिति रूढशब्दार्थो विवृतः । तथा चान्यत्र प्रसिद्धनामलिङ्गात्मकोभयविधशब्दसंग्रहः । तेन पादद्वयार्थोपसंहारोऽयमिति ज्ञेयम् । वैश्वानरनाम्नश्चान्यत्र प्रसिद्धत्वात्तदपि गृहीतमिति भावः ॥ **एतच्चेति** । तथा चान्यगत्वेन प्रसिद्धबहुलिङ्गसमायुक्तैरिति बुद्ध्या विवेकेन योज्यम् । **पक्षान्तरे** पूर्वपक्षे । ननु विश्वनरशब्दात्तस्येदमिति सम्बन्धार्थे अण्प्रत्यये णित्वादादिवृद्धौ वैश्वनर इति स्याद्वैश्वानर इति कथमिति चेत् । उच्यते । 'विश्वस्य वसुराटोः । मित्रे चर्षौ नरे संज्ञायाम्' । वसुराट्शब्दयोः परतो, मित्रशब्दे च परे, नरशब्दे च परे विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यात् । उदाहरणं विश्वावसुः । विश्वाराट् विश्वामित्रः विश्वानरः । तथाच विश्वानरशब्दादण्प्रत्यये विश्वानरसम्बन्धी वैश्वानर इति भवतीति ज्ञेयम् ॥१–२–७॥

इति यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकागृहीतवाक्यार्थविवरणे

॥ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

च० — ॐ **वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्** ॐ ॥ **लिङ्गसमन्वयस्यापीति** । पाचकत्वादिलिङ्गसमन्वयस्यापीत्यर्थः ॥ **अन्तर्भावः समर्थित इति** । कोशादिव्युत्पादितान्यत्रिकप्रसिद्धिकवैश्वानरनामसमन्वयस्येव तादृशपाचकत्वादिबहुलिङ्गसमन्वयस्यापि प्रकृतेऽभिधानाद्बह्वनुग्रहस्य च न्याय्यत्वादत्रैव पादेन्तर्भाव इत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । पादद्वयशेषत्वादेवेत्यर्थः । तद्विवरणरूपत्वानुपगमे बाधकमभिधत्ते **अन्यथेति** । रूढेत्यस्याविवृतौ हि केवलरूढानामाकाशादिनाम्नामेव प्राप्त्या योगरूढानन्दमयादिशब्दानां परित्यागः स्यादित्यर्थः ॥ **लिङ्गानामपीति** । लिङ्गपदस्य समासोपसर्जनत्वेऽप्यन्तर्वर्तिविभक्त्यनुसन्धानेन समानविभक्तिकतां परिकल्प्य तत्रेदं विशेषणमित्यभिहितमिति मन्तव्यम् ॥ **आनन्दमयाधिकरणान्त इति** । 'सा योगादेव लभ्यते' इत्यानन्दमयनयान्ते सा विद्वद्रूढिः योगमविहायैव लभ्यते न त्वविद्वद्रूढिवत्सङ्केततुल्याऽतोऽपि सा मुख्येत्युक्तन्यायादिति वेत्यर्थः ॥

श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममन्दिरो हयकन्धरः । मदीयपरिचंचूर्यां लेशेन वृणुतादलम् ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणश्रीसत्यप्रियतीर्थपूज्यपादतनूज-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-
गालवपुरीश्रीनिवासाचार्यान्तेवास्यन्तेगणगणितेन कृष्णशर्मणा रचितायां
श्रीमन्न्यायसुधाचषकनाम्न्यां व्याख्यायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥